

सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०१८ वि.

प्रकाशकः — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,  
साधु-आश्रमः (पन्नगृहम्), होशिआरपुरम्, (पं, भारतम्)।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1961

*Publishers: Vishveshvaranand Vedic Research Institute,  
Sadhu-Ashram (P. O.), Hoshiarpur (Pb., India).*



Prepared and published under the patronage of the Government of India in the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi, and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors,

# शोधपत्रम्

## The Corrigenda

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४३		पञ्चमं	पष्टं	१२१४	१५	आहुः	आहुः
"	१८	सुतोत्थितस्य	सुतोत्थितः	१२२१	६	इव	इव
६५४	३	उपागच्छसि	उपागच्छसि	१२२२	१०	स्कन्धान् पुं	स्कन्धान्
७३५	१	वान् अस्मि	अस्मि				कर्ति पुं
७४२	१८	धृष्टुणुं	धृष्टुणुं	१२२७	१४	अयोध्या	अयोध्या
७६१	७	आयिनः	आयिनः	१२२८	१७	अयम्	अयम्
८२२	४	ययम्	यूयम्	१२३६	१०	जुन्या	जुन्या
८४६	२५	वृहामो	वृहामो	१२३८	२५	प्रकामति	प्रकामति
८७८	३०	न्यायम्	न्याय्यम्	१२५१	१२	खदिरम्	खदिरम्
१०४०	१९	ईपद्गुः	ईपद्गुः	१२५२	१०	स्वः	स्वः
१०४९	२६	मुको.	मूको.	"	१९	वृहस्पतिं	वृहस्पतिं
१०५३	१४	परिवृक्ता	परिवृक्ता	१२५३	२१	एषुः	एषुः
११००	९	यतः	यतः	१२५७	१२	अस्य	अस्य
१११३	७	पृथिवी	पृथिवी	१२५८	३	कार्धं	कार्धं
१११४	२४	अस्मै	अस्मै	१२६६	१८	अपिऽत्वम्	अपिऽत्वम्
"	२५	प्रजाऽपातः	प्रजाऽपतिः	१२६७	८	पञ्चऽबाही	पञ्चऽबाही
११३१	१३	क्रावः	क्रुविः	"	१५	प्राङ्	प्राङ्
११३८	५	अवसे	अवसे	१२६८	२१	अर्वाङ् <sup>१२</sup>	अर्वाङ्
"	९	तुभ्यम्	तुभ्यम्	१२७०	१२	कल्याण्यं <sup>१</sup>	कल्याण्यं <sup>१</sup>
११४६	१३	प्रच्यवन्त	प्रच्यवन्त	१२७२	१३	सूत्रं	सूत्रं
११७२	७	अन्तारक्ष्मिं	अन्तरिक्षम्	१२७७	८	तै	तै
११७६	११	रूपाणाम्	रूपाणाम्	१२७८	५	जङ्घाः	जङ्घा
११८१	१६	तुतां	तुतां	१२८२	५	ऊं	ऊं
११८२	१५	ब्रह्मणे	ब्रह्मणे	"	१३	इति	इति



सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०१८ वि.

प्रकाशकः — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,  
साधु-आश्रमः (पत्रगृहम्), होशिआरपुरम्, (पं, भारतम्) ।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1951

*Publishers:* Vishveshvaranand Vedic Research Institute,  
Sadhu-Ashram (P. O.), Hoshiarpur (Pb., India).



Prepared and published under the patronage of the Government of India in the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi, and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

# शोधपत्रम् The Corrigenda

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६४३		पञ्चमं	पष्टं	१२१४	१५	आहुः	आहुः
"	१८	सुतोत्थितस्य	सुतोत्थितः	१२२१	६	इव	इव
६५४	३	उपागच्छसि	उपागच्छसि	१२२२	१०	स्कन्धान् पुं	स्कन्धान्
७३५	१	यान् अस्मि	अस्मि	१२२७	१४	अयोध्या	अयोध्या
७४२	१८	धृष्टुणुं	धृष्टुणुं	१२२८	१७	अयम्	अयम्
७६१	७	आयिनः	आयिनः	१२३६	१०	जुन्या	जुन्या
८२२	४	ययम्	युयम्	१२३८	२५	प्रकामति	प्रकामति
८४६	२५	बृहामो	बृहामो	१२५१	१२	खदिरम्	खदिरम्
८७८	३०	न्यायम्	न्याय्यम्	१२५२	१०	स्वः	स्वः
१०४०	१९	ईपहुः	ईपहुः	"	१९	वृहस्पतिं	वृहस्पतिं
१०४९	२६	मुको.	मूको.	१२५३	२१	प्रसः	प्रसः
१०५३	१४	परिवृक्ता	परिवृक्ता	१२५७	१२	अस्य	अस्य
११००	९	यतः	यतः	१२५८	३	का धं	का धं
१११३	७	पृथिवी	पृथिवी	१२६६	१८	अपिऽत्वम्	अपिऽत्वम्
१११४	२४	अस्म	अस्मै	१२६७	८	पञ्चऽवाही	पञ्चऽवाही
"	२५	प्रजाऽपातः	प्रजाऽपतिः	"	१५	प्राङ्	प्राङ्
११३१	१३	क्रावः	क्रविः	१२६८	२१	अर्वाङ्	अर्वाङ्
११३८	५	अवसे	अवसे	१२७०	१२	कल्याण्यं	कल्याण्यं
"	९	तुभ्यम्	तुभ्यम्	१२७२	१३	सूत्रं	सूत्रं
११४६	१३	प्रच्यवन्त	प्रच्यवन्त	१२७७	८	तै	तै
११७२	७	अन्तारिक्षम्	अन्तरिक्षम्	१२७८	५	जङ्घाः	जङ्घा
११७६	११	रूपाणाम्	रूपाणाम्	१२८२	५	ऊं	ऊं
११८१	१६	तृता	तृता	"	१३	इति	इति
११८२	१५	ब्रह्मणे	ब्रह्मणे				





अथ

# अथर्ववेदे (शौनकीये)

श्रीसायणाचार्यकृतभाष्यसहिते

६-१० काण्डात्मकः

द्वितीयो भागः

# अथ पष्ठं काण्डम्

श्रीगणेशाय नमः

यस्य निश्चसितं चेद् यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे समहं घन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पष्ठे' काण्डे त्रयोदशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'दोषो गाय' इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्येन तृचेन नवशालायां पुष्टिकामो घृतं मधुमिश्रं जुहुयात् । तथा च सूत्रम् — “यजुंषि यज्ञे” (अ ५, २६) इति नवशालायां सर्षिर्मधुमिश्रं जुहोति । 'दोषो गाय' (अ ६, १) इति द्वितीयम् । युक्ताभ्यां तृतीयम्” । (कौसू २३, १-३) इति ।

तथा तेनैव तृचेन स्वस्त्ययनकामः आज्यसमित्पुरोडाशादिशङ्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । तथा च सूत्रम् — “‘दोषो गाय’ (अ ६, १), ‘पातं नः’ (अ ६, ३) इति पञ्च” इत्यादि “‘भवासर्वो’ (अ ११, २) इत्युपदधीतः” (कौ ५०, १३) इत्यन्तम् ।

तथा अनेन तृचेन सर्वलोकाधिपत्यकामः अथर्वानं यजत उपतिष्ठते वा ।

तथा अनेनैव समावर्तनानन्तरं भक्तं संपात्य अभिमन्त्र्य अक्षीयात् । सूत्रितं हि — “‘दोषो गाय’ (अ ६, १) इत्यथर्वानं समावृत्याध्याति” (कौसू ५९, २५) इति ।

तथा सोमयागे प्रातःसवने वहिष्पवमानस्तोत्रसमये ब्रह्मा 'दोषो गाय' इत्येतज्जपन् उद्गातारम् ईक्षते । तद् उक्तं चैताने — “चात्वालाद् दक्षिणत उपविशन्ति” । 'दोषो गाय' (अ ६, १) इति जपन्नुद्गातारम् ईक्षते” (वैताथी १७, १-२) इति । 'इन्द्राय सोममृत्विजः' (अ ६, २) इति तृचेन सोमयागे द्रोणकलशस्थं सोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “‘इन्द्राय सोममृत्विजः’ (अ ६, २) इति द्रोणकलशस्थम् अनुमन्त्रयते” (वैताथी १६, १३) इति चैतानसूत्रात् ।

अत्र 'आ यं विशन्ति' (अ ६, २, २) इत्यनया भ्रूया राक्षसकृतपीडापरिहारार्थं पक्षिनीडकाष्टपक्षं क्षीरौदनं संपात्य अभिमन्त्र्य अक्षीयात् । सूत्रितं हि — “‘आ यं विशन्ति’ (अ ६, २, २) इति वयोनिवेशनश्रुतं क्षीरौदनम्<sup>३</sup> अध्याति” (कौसू २९, २७) इति ।

यद्यपि अस्मिन् काण्डे प्रायेण सर्वाणि सूक्तानि तृचात्मकान्येव तथापि अध्यापकसंप्रदायानुरोधेन तृचद्वयम् एकांकित्य सूक्तत्वेन व्यवहियते ।

दोषो गायं बृहद् गायं शुमद्वैहि ।

आथर्वणं स्तुहि देवं सवितारम् ॥ १ ॥

१. पञ्च S'.

२. 'विशन्ति' S'.

३. क्षीरौदं S'.

४. आ गौद् कौ १,

१७७ आथी ८, १, १८.

५. शुमद्वैहाथर्वण । आथी. RW. ३ शुमद्रायाथर्वण । पे १९, १, १;

शुमैद्रामन्नाथर्वण । कौ.; \*गामाथर्वण जं १, १९, ३. तु. वैप १, १५८० १.

दोषो इति । गाय । बृहत् । गाय । बुध्मत् । घृहि ।

आथर्वणः । स्तुहि । देवम् । सुवितारम् ॥ १ ॥

हे आथर्वण अथर्वणः पुत्र । 'तस्यापत्यम्' (पा ४,१,९२) इति अणि 'अन्' (पा ६,४, १६७) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । स च अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् नाम महर्षिः । तथा च तैत्तिरीयकम् — 'प्रत्रापतिवां अथर्वाङ्गिरेव दध्यङ् आथर्वणः' (तै ५,६,६,३) इति । निगमश्च भवति — 'तमु त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ईषे अथर्वणः' (ऋ ६,१६,१८) इति । हे तादृश आथर्वण महर्षे दोषो । दोषाशब्दो रात्रिवाची । स च अधिकरणप्रधानः । उदाहृतः अप्यर्थः । दोषा रात्रौ । अपिशब्दाद् अहनि । अहोरात्रोपलक्षिते सर्वस्मिन्नपि काले गाय स्तुत्युपयोगीनि सामानि उच्चारय । 'बृहत्साम तथा साम्राप्' (भगी १०,३५) इति यद् भगवतोक्तं बृहत्साम्नः प्राधान्यं तत् ख्यापयितुं विरोपतो निर्दिशति बृहद्गाय इति । 'वा-मिदि हवामहे' (ऋ ६,४६,१) इत्यस्याम् ऋचि उत्पन्नं साम बृहत् । तद्धि सर्वसोमयागानां प्रकृतिभूते प्रथमप्रयोज्येऽग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने पृष्ठस्तोत्रेषु विकल्पेन प्रथमं प्रयुज्यते । तद् उक्तम् — 'एधन्तरसाम्रा बृहन्मात्रोभयसाम्रा वा प्रथमं यजेत' (आ १०,२,६) इति । तद् बृहत्साम हे स्तोतः गाय । कै गै शब्दे इति धातुः । तेन च गानेन शुभम् दीप्तिमद्धनं धेहि अस्मासु धारय । बुधाञ् धारणयोषणयोः । 'ध्वस्तरेदौ' (पा ६,४,११९) इति एत्याभ्यासलोपो । तस्य च गीयमानस्य साम्नः उक्तफलसाधनत्वं स्तोत्रनिष्पादनद्वारेत्याह-स्तुहि इति । देवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारम् अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकं सूर्यं स्तुहि प्रशंस । गुणिनिष्ठगुणाभिधानं हि स्तुतिः । सा च यज्ञे द्विविधा प्रगीताप्रगीतमन्त्रभेदात् । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तच्च 'आज्यं स्तुवते' 'पृष्टं स्तुवते' इत्यादिवाक्यैर्विहितम् । अग्रणीमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । तदपि 'आज्यं शंसति' 'प्रथमं शंसति' इत्यादिशंसतिचोदनाविहितम् । तयोश्च याज्यानुवाक्योक्तिवत् संस्कारकर्मत्वम् आशङ्क्य प्रधानकर्मत्वं सद्धान्तितं 'स्तुतयस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद् देवताभिधानात्' (जै २,१,१३) इत्यधिकरणे । एतद् उक्तं भवति—गीयमानेन बृहता साम्रा फलसाधनपरमापूर्वजननायं पृष्ठस्तोत्रास्य प्रधानकर्म निष्पादयेद् इति । आथर्वण इत्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमपि यमानवत्' (पा ८,१,७२) इति अपि यमानवद्भावात् स्तुहि इत्यस्य पादादित्वाद् 'अपादादौ' (पा ८,१,१८) इति पर्युदस्तत्वात् 'तिङ्ङतिङ्' (पा ८,१,२८) इति निघानाभावः ।

तमु पृष्टि यो अन्तः सिन्धौ । सनुः ।

सत्यस्य 'युवानमद्रौषवाचं सुशेवम् ॥ २ ॥

तम् । ॐ इति । स्तुहि । यः । अन्तः । सिन्धौ । सुतुः ।

सुत्यस्य । युवानम् । अद्रोषवाचम् । सुऽश्वम् ॥ २ ॥

हे स्तोतः तप्त तमेव देवं स्तुहि स्तुत्या प्रीणय । यो देवः सविता सत्यस्य परब्रह्मणः सुतुः प्रथमजः पुत्रः । तथा च जगत्कारणं परमात्मानं प्रकृत्य वाजसनेयकम्—  
“स त्रेधाऽमानं व्यकुर्वत अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” ( वृज १, २, ३ ) इति ।  
एतेन इतरदेवेभ्यः प्राशस्त्यम् अस्योक्तं भवति । ईदृशो यः सविता सिन्धौ स्यन्दन-  
शीले समुद्रे अन्तः मध्ये । उद्यन् दृश्यत इति शेषः । तं युवानम् नित्यतरुणं नैशस्य  
तमसो यावयितारं पृथक्तरारं वा अद्रोषवाचम् अहिंसकवाक्ययुक्तम् शोभनवाचम्  
इत्यर्थः । सुतेवम् सुसुखम् । स्तुहीत्यन्वयः ।

स घो नो देवः सविता 'साविपदमृतानि भूरि' ।

उभे सुष्टुती सुगातवे ॥ ३ ॥

सः । घ । नुः । देवः । सविता । साविपत् । अमृतानि । भूरि ।

उभे इति । सुस्तुती इति सुऽस्तुती । सुऽगातवे ॥ ३ ॥

स प स एव देवः सविता नः अस्माकम् अमृतानि अमृतत्वसाधनानि भूरि  
भूरीणि बहूनि हविःप्रदानादीनि कर्माणि साविपत् प्रेरयतु देवान् प्रापयतु ।  
यद्वा अमृतानि अमरणहेतुभूतानि यलानि भूरि बहूलं नः अस्मभ्यं साविपत्  
प्रेरयतु । पू प्रेरणे । अस्मात् लेष्टि अडागमः । 'सिध्वहुलं णिद् वक्तव्यः' ( पावा  
३, १, ३४ ) इति वचनाद् वृद्धयावादेशो । घशब्दस्य 'ऋचि तुनुषमक्षतङ्कुनोद्व्याणाम्'  
( पा ६, ३, १३३ ) इति साहितिको दीर्घः । किमर्थम् इत्यत आह—उभे इति ।  
उभयविधे सुष्टुती शोभनस्तुतिसाधने बृहद्रथन्तरे सामनी सुगातवे सुष्टु गातुम् ।  
यद्वा उभे सुष्टुती स्तुतशस्त्रात्मिके शोभने स्तुती सुगातवे सुष्टु प्रयोक्तुम् ।  
गायतेस्तुमर्थे तवेप्रत्ययः ।

इन्द्राय सोममृत्विजः 'सुनोता च' धावत ।

'स्तोतुर्यो वर्चः' शृण्वद्धर्वं 'च मे' ॥ १ ॥

इन्द्राय । सोमम् । ऋत्विजः । सुनोत । आ । च । धावत ।

स्तोतुः । यः । वर्चः । शृण्वत् । हर्वम् । च । मे ॥ १ ॥

१. "स्तादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् इत्युपलभ्यमानः पाठः. २. सावि" इति W; "ताऽऽसां  
वि" इति शोधः इति? ( तु. प्र. ); "पदसुपतिर्वसूनि पै १९, १, ३; वसुपतिः आथौ ८, १, १८;  
आ साविपद् वसुपतिर्वसूनि ऋ ७, ४, ५, ३. ३. सुक्षिती आथौ. ४. सुगातुम् पै.; सुधातुः  
आथौ. ५. सुनोतना तु पै १९, १, ४. ६. स्तोत्रिये हर्वं पै. ७. नु नः पै.

हे ऋत्विजः अध्वर्युप्रमुखाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं गुनोन अभिषुणुत । 'ततन-  
 तनधनाश्व' ( पा ७, १, ४५ ) इति तशब्दस्य तयादेशः । तस्य पित्वेन छित्त्वाभावात्  
 'सर्विधातुकार्थवानुक्तो' ( पा ७, ३, ८४ ) इति गुणः । तथा तं सोमम् आधावत च ।  
 आधावन्तं नाम अदाभ्यग्रहार्थं गृहीतस्य वसतीवरीजलस्य 'वगवन्त्वा' ( तं ३, ३, ३, १ )  
 इत्यादिमन्त्रगृहीतैस्त्रिभिः सोमांगुभिः 'मान्दासु ते' ( तं ३, ३, ३, १ ) इत्यादिभिर्मन्त्रैश्चाल-  
 नम् । यद् आह आपस्तम्बः — 'अगुम् अदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति ।' ( आपथी १२, ७, १७ ) इति  
 प्रक्रम्य 'उभनदस्य राक्षसीन् अंशन् प्रवृहति । ( आपथी १२, ७, १९ ) वषट्कारं प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतः  
 प्रतिमन्त्रम् । ( आपथी १२, ८, १ ) तैरेन चतुराधूनीति । पञ्चकृन्वः सप्तकृन्वो वा । मान्दासु त इत्येतान्  
 प्रतिविमस्य' ( आपथी १२, ८, २ ) इति । धूमं कम्पने इत्यस्मात् प्यन्तात् लोटि 'छन्दस्युभयथा'  
 ( पा ३, ४, १, १७ ) इति शप आर्धधातुकत्वात् 'जेरनिटि' ( पा ६, ४, ५१ ) इति णिलोपः ।  
 यद्वा धातु गतिशुद्धयोः । तम् अभिषुतं सोमम् आधावत दशापवित्रेण सर्वतः  
 शोधयत । च इन्द्रः स्तोतुं मे मम वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यं हवम् आह्वानं च  
 शुण्वन् शुणुयात् आदरेण जानीयात् । तस्मा इन्द्रायेति संवन्धः । शृणवन् इति ।  
 ध्रु ध्रवणे । अस्मात् लेटि अडापमः । 'ध्रुवः श्रु च' ( पा ३, १, ७४ ) इति श्रुप्रत्ययः  
 शृभावच्च । हवम् इति । 'भावः श्रुपसर्गस्य' ( पा ३, ३, ७५ ) इति अप् संप्रसारणं च ।

आ 'यं विशन्तीन्द्वो' वयो न वृक्षमन्धसः ।

विरिंशिन् वि मृधो जहि रक्षस्विनीः ॥ २ ॥

आ । यम् । विशन्ति । इन्दवः । वयः । न । वृक्षम् । अन्धसः ।

विरिंशिन् । वि । मृधः । जहि । रक्षस्विनीः ॥ २ ॥

इन्दवः सोमाः अन्धसः । अन्ननामैतत् । 'अर्दुम् धरव' ( पाठ ४, २०६ ) इति  
 अशुनि व्युत्पादितम् । अन्नभृताः सन्तः यम् इन्द्रम् आ विशन्ति प्रविशन्ति ।  
 तज दृष्टान्तः पय इति । वशब्दः उपमाधेयः । वयः पक्षिणो यथा निलयभृतं  
 श्वं शीघ्रं स्वेच्छया प्राप्नुवन्ति तथा इन्द्रार्थम् अभिषुताः सोमाः तत्प्राशनाय  
 तच्छरीरं स्वयमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । [ स त्वं ] हे विरिंशन् महन्नामैतत् । हे  
 महन्निन्द्र सोमपानेन दत्तः सन् रक्षस्विनीः रक्षोमिर्वाधकैरुपेता मृधः शुध्यमानाः  
 शत्रुमेता वि जहि विवाधस्य । 'हन्तेर्वः' ( पा ६, ४, ३६ ) इति जादेशः । तस्य  
 'अगिद्वदयाभात्' ( पा ६, ४, २२ ) इति असिद्धत्वाद् 'अतो हे' ( पा ६, ४, १०५ )  
 इति दुग्भायः ।

सुनोता सोमपान्ने' सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

युवा जेतेशानः' स पुरुष्टुतः ॥ ३ ॥

सुनोते । सोमपान्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

युवा । जेता । ईशानः । सः । पुरुष्टुतः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः सोमपान्ने सोमस्य पात्रे सोमपानोत्सुकाय । 'आतो मनिक्कनि-  
ध्वनिपश्च' ( पा ३, २, ७४ ) इति वनिष् । वज्रिणे वज्रहस्ताय शत्रुनिरसनक्षमाय  
इन्द्राय सोमं सुनोत अभिपुणुत । स खलु इन्द्रो युवा नित्यतरुणः शशूणां याव-  
यिता वा अत एव जेता जयशीलः ईशानः सर्वस्य जगत ईशिता स्वामी ।  
ईश ऐश्वर्ये इत्यस्मात् लटः शानच् । अदादित्यात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्यात्  
लसार्यधातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तः । पुरुष्टुतः पुरुभिर्वहुभिर्वज्रमानैः  
स्वस्वामिलपितसिद्धये स्तुतः प्रशंसितः । य इत्थं सर्वोत्कृष्टः इन्द्रः तत्प्रीत्यर्थं  
सोमम् अभिपुणुतेति संबन्धः ।

इति पष्ठे<sup>१</sup> काण्डे प्रथमं सूक्तम् ।

'पातं नः' इति तृचेन विजयस्वस्त्ययनकर्मणि आज्यं हुत्वा खड्गादिशस्त्रं  
संपात्य अभिमन्त्र्य योधकाय प्रयच्छेत् ।

तथैव स्वस्त्ययनकामो राज्ञौ शयनकाले एतं तृचं जपन् प्रादेशेन मुखं  
प्रमाय स्वप्यात् ।

तथैव सुतोत्थितस्य अनेन तृचेन स्वस्त्ययनार्थं त्रीणि पदानि तिस्रो  
दिष्टीर्वा प्रमाय उत्तिष्ठेत् ।

सूत्रितं हि — " 'पातं नः' ( अ ६, ३ ) 'य एनं परिषीदन्ति' ( अ ६, ६७ ) यदायुधं  
दण्डेन व्याख्यातम् । दिष्टया मुखं विमाय संविशति । त्रीणि पदानि प्रमायोत्तिष्ठति । तिस्रो दिष्टीः ।"  
( कौसू ५०, ४-७ ) इति ।

तथा 'पातं नः' इति पञ्चभिर्ऋग्भिः स्वस्त्ययनकामः आज्यसमित्पुरोडाशादिश-  
ष्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । " 'पातं नः' ( अ ६, ३ ) इति पञ्च 'अनुदुद्भ्यः' "  
( अ ६, ५९ ) इत्यादि " 'भवाशवौ' ( अ ११, २ ) इत्युपदधीत" ( कौसू ५०, १३ ) इत्यन्तं  
सूत्रम् ।

'त्वष्टा मे' इति तृचेन दायाद्विभागकर्मणि पुष्ट्यर्थं सरूपवत्सायां गोर्दुग्धे पक्कम्  
ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य अक्षीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन धनुर्व्यां संपात्य अभिमन्त्र्य यन्नीयात् ।  
तथा तत्रैव कर्मणि दण्डं संपात्य अभिमन्त्र्य विमृज्य धारयेत् ।

आह च कौशिकः—“‘त्वष्टा मे’ (अ. ६, ४) इति प्रातर्विभक्ष्यमाणोऽन्नाति<sup>१</sup> । ज्या<sup>२</sup> यज्जाति ।  
दण्डं संपातिवन्त विमृज्य धारयति” ( कौसू. २३, ९-११ ) इति ।

तथा पुण्यर्थचित्राकर्मणि अनेन तृचेन वृक्षदाखादिसंभारान् संपातयेत् ।  
‘त्वष्टा मे इति प्रातर्विभक्ष्यमाणः’ इति प्रक्रम्य (कौसू. २३, ९) ‘युक्तयोश्चित्राकर्म निशया<sup>३</sup> संभारान्  
संपातयतः करोति’ ( कौसू. २३, १२ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

तथा च कुमारस्य कुमाराया वा सूत्रिं आघतद्वयजनने तच्छान्त्यर्थम् अनेन  
तृचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि—‘कुमारस्य कुमाराया वा द्वावावर्त्ता मूर्धन्यौ भवतः’ इति  
प्रक्रम्य होमार्थं कांदचन मन्त्रान् पठित्वा सूत्रितम् ‘त्वष्टा मे दैव्यं वचः’ ( कौसू.  
१६४, १६ ) इति ।

पातं नै “इन्द्रापूपणादितिः” पान्तु मरुतः ।

अपां नपात् सिन्धवः सप्त पातन् पातु नो विष्णुरुत द्यौः ॥ १ ॥

पातम् । नः । इन्द्रापूपणा । अदितिः । पान्तु । मरुतः ।

अपांम् । नपात् । सिन्धवः । सप्त । पातन् । पातु । नः । विष्णुः । उत । द्यौः ॥ १ ॥

हे इन्द्रापूपणा । इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रापूपणौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा. ६, ३, २६ ) इति  
पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । ‘नपा सुलक्’ ( पा. ७, १, १९ ) इति विभक्तेराकारः । इन्द्रपू-  
षार्यम्णां शायेय सर्वनामस्थाने इति नियमाद् उपधादीर्घाभावः । हे इन्द्रापूपणौ नः  
अस्मान् पातं रक्षतम् । अदितिः अदीना देवमाता । सा अस्मान् पातु इति विपरिणामेन  
संयन्धः । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणात्मकास्तत्पुत्रा देवाः । ते च अस्मान्  
पातु रक्षन्तु । अथा नपात्<sup>४</sup> एतत्संज्ञः अविन्धनोऽग्निः और्वेद्युतलक्षणः । सप्त<sup>५</sup> सिन्धवः  
सप्त समुद्राश्च यूपम् अस्मान् पातन् पात रक्षत । उत अपि च विष्णुर्द्यापनशीलो देवः  
द्यौः सुलोकश्च नः अस्मान् पातु रक्षन्तु ।

पातां नो चार्वाष्ट्रिवी अमिष्टये पातु ग्रावा पातु सोमो नो अंहसः ।

पातु नो देवी सुभगा सरस्वती पातुग्निः शिवा ये अस्य प्रायव्रतः ॥ २ ॥

पाताम् । नः । चार्वाष्ट्रिवी इति । अमिष्टये । पातु । ग्रावा । पातु । सोमः । नः । अंहसः ।

पातु । नः । देवी । सुभगा । सरस्वती । पातु । अग्निः । शिवाः । ये । अस्य । प्रायव्रतः ॥

१. त्रिमुहस्य BI.

२. ज्यातुं BI.

३. कर्मनिशयां BI.; “कर्मणिशालयां S’.

४. ‘नपा यज्जा’ १९, १, १८.

५. सप्त. गणा. S.

६. सुहवा पे १९, १, १८.

धावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च धावापृथिव्यौ । 'दिवो धावा' ( पा ६,३,२९ ) इति धावादेशः । 'सुपां सुलक्' ( पा ७,१,३९ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ते नः अस्मान् पाताम् रक्षताम् । किमर्थम् । अभिष्टये अभ्येपणाय अभिमतफलप्राप्तये । तथा धावा अभिपवहे-  
तुरश्मा पातु रक्षतु । अभिपुतश्च सोमो नः अस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु । शुभगा सौभाग्ययुक्ता देवी दानादिगुणयुक्ता सरस्वती च मन्त्रात्मिका नः अस्मान् पातु रक्षतु । अग्निः आहवनीयादिरूपेण अवस्थितश्च पातु रक्षतु । अस्य अग्नेः शिवाः कल्याणाः सुखकराः पायवः राक्षसादिकृताद् दुःखात् पातारो य रश्मयः सन्ति तेऽपि अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । 'ये पायवो मामतेर्यं ते अग्ने' ( ऋ १,१४७,३ ) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । पा रक्षणे इत्यस्मात् 'कृवापाजि' ( पाञ १,१ ) इति उण्प्रत्ययः । 'आतो युक् चिह्नतोः' ( पा ७,३,३३ ) इति युक् ।

पातां नो देवाश्विना शुभस्पती उपासानक्तो न उरुष्यताम् ।

अपां नपादभिहुती गर्गस्य चिद् देव त्वष्टर्वर्धय सर्वतातये ॥३॥

पाताम् । नः । 'देवा । अश्विना' । शुभः । पती इति । उपासानक्ता । उत । नः । उरुष्यताम् । अपाम् । नपात् । अभिहुती इत्यभिहुती । गर्गस्य । चित् । देव । त्वष्टः । वर्धय । सर्वतातये ॥ ३ ॥

हे देवा<sup>१</sup> देवौ दानादिगुणयुक्तौ शुभस्पती शोभमानस्य दीप्यमानस्य तेजसः अलंकारस्य वा स्वामिनौ । शुभ शुभ दीप्तौ । अस्मात् क्विबन्तात् पृष्ठी । 'पृष्ठाः पति-  
पुत्र' ( पा ८,३,५३ ) इति चित्सर्जनीयस्य सत्वम् । यद्वा शुभः शोभमानायाः सूर्यायाः पती भर्तारौ ईदृशौ हे अश्विना<sup>२</sup> अश्विनौ नः अस्मान् पातम्<sup>३</sup> रक्षतम् । उत अपि च उपा-  
सानक्ता । उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता 'उपासोपसः' ( पा ६,३,३१ ) इति उपासा आदेशः । एतच्छब्दवाच्ये अहोरात्रदेवते नः अस्मान् उरुष्यताम् रक्षताम् । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' ( नि० ५,२३ ) इति यास्कः । अपां नपात्<sup>४</sup> मेघस्थानाम् अपां न पातयिता संयर्धकः एतत्संज्ञोऽग्निः कयस्य<sup>५</sup> चित् । वर्णोपजनदछान्दसः । कस्य चिदपि राक्षसादेः अभिहृती<sup>६</sup> अभिहृत्तौ अभिहृत्तणे अभितः सर्वतो हिंसने प्राप्ते । अस्मान् रक्षतु इति शेषः । ह्वृ कौटिल्ये इत्यस्मात् किन्नन्तात् सप्तम्या ईकारः । 'ईदृती च सप्तम्यर्थे' ( पा १,१,१९ ) इति प्रगृह्यत्वम् । हे त्वष्टदेव सर्वतातये सर्वस्मै फलाय अस्मान् वर्धय । 'सर्वदेवान्तातिल्' ( पा ४,४,१४२ ) इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ।

१. रक्षसां S.

२. सुदमसा प १९,१,१६.

३. \*पाद् विहृती प.

४. कयस्य प. [गृहो].

५. देवाश्विनां । P,P<sup>2</sup>,J,K,Cp.

६. वृत्त- मंवा. द.



त्वष्टा मे<sup>१</sup> दैव्यं वचः<sup>२</sup> पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टं त्रायमाणं सहः<sup>३</sup> ॥ १ ॥

त्वष्टा । मे । दैव्यम् । वचः । पर्जन्यः । ब्रह्मणः । पतिः ।

पुत्रैः । भ्रातृभिरः । अदितिः । नु । पातु । नः । दुष्टम् । त्रायमाणम् । सहः ॥ १ ॥

त्वष्टा देवः मे मदीयं दैव्यम् देवाहं स्तुतिलक्षणं वचः शृणोतु । 'देवाद् वचनी' (पावा ४, १, ८५) इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तथा पर्जन्यः वृष्टिकरो देवः । ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रस्याधिपतिर्देवः । तावुभौ मदीयं स्तुतियचनं शृणुताम् इत्यर्थः । तथा अदितिः स्वकीयैः पुत्रैः भ्रातृभिश्च सह नः अस्माकं त्रायमाणम् रक्षकं दुष्टम् अन्यैस्तरौतुम् अशक्यम् अनतिक्रमणीयं सहः चलं नु क्षिप्रं पातु नियमेन रक्षतु ।

अंशो भगो वरुणो मित्रो अर्यमादितिः पान्तु मरुतः<sup>४</sup> ।

अप तस्य द्वेपौ गमेदभिहुतौ यावयच्छुमन्तितम्<sup>५</sup> ॥ २ ॥

अंशः । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । अदितिः । पान्तु । मरुतः ।

अप । तस्य । द्वेपः । गमेत् । अमिहुतः । यवयत् । शत्रुम् । अन्तितम् ॥ २ ॥

अंशादयः अदितेः पुत्राः । 'तस्या अंशश्च भगश्चाजायेताम्' (तैत्ति १, १, ९, २) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाः । ते च अदितेः च मरुतः मरुद्वणाश्च पान्तु अस्मान् रक्षन्तु । यस्माच्छत्रुजाताद् रक्षणं प्रार्थ्यते तस्य द्वेपः तत्कर्तृकम् अनिष्टाचरणम् अप गमेत् अस्मत्तः अपगच्छतु । 'अष्टिवासियद्' (पा ३, १, ८६) इति गमेर्लिङि अङ्-प्रत्ययः । कौटिलो द्वेप इति विशिनष्टि — अभिहुतः<sup>६</sup> अभितो हिंसकः । ह्वृ कौटिल्ये इत्यस्मान् कर्तरि निष्ठा । स च अस्मत्तः अपगतो द्वेपः तम्<sup>७</sup> एव शत्रुम् अन्ति<sup>८</sup> अन्तिकान् । 'कादिलोपो बहुलम्' (पावा ६, ४, १४९) इति वचनात् कादिलोपः । अस्मत्समीपाद् यवयत् पृथक्करोतु । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मात् पथन्तात् लेटि अडागमः ।

धिये 'समश्चिन्ना प्रावतं न' उरूथ गं<sup>९</sup> उरुमन्त्रप्रयुच्छन् ।

'द्यौःपितृयवय' 'दुच्छन्ता या' ॥ ३ ॥

१. नो<sup>१</sup> की १, २९९.

२. त्रौमर्ण<sup>२</sup> कौ.; त्रामर्ण ये १९, २, १

३. वेचः; कौ.;

तवा ५, ४. पालंहमः ५ १९, २, २.

५. गमयेदाहुनो ५.

६. 'मन्ति तम् RW. सा.;

'मन्त्रियम् ५ [मन्त्रो.] पाठः? वे १, २, ४१ J ६.

७. अन्तितम् । P, P<sup>२</sup>.

८. भागं S'.

९. वंत्. मंत्र. ६.

१०. मियु धिये प्राट्वाहुः ५ १९, २, ३.

११. नं B K

१२. द्यौः-

मित्रं V, B<sup>२</sup>; कणासायः A, D, R, S<sup>m</sup>, Cs; द्यौःपितृ P<sup>२</sup>, M, I, H

१३. 'नामितः ५.

धिये । सम् । अश्विना । प्र । अवत्तम् । नः । उरुष्य । नः ।

उरुऽज्मन् । अप्रस्युच्छन् । बौः<sup>१</sup> । पितः । यवय । दुच्छुना । या ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ व्यापनशीलौ देवौ नः अस्मान् धिये । धीरिति कर्मनाम । अग्निहोत्रादिलक्षणाय सत्कर्मणे सद्बुद्धये वा<sup>१</sup> [सम्] सम्यक् प्रावतम् प्रकर्षेण रक्षतम् । यथा अस्माकं सत्कर्मविषया बुद्धिर्भवति तथा कुरुतम् इत्यर्थः । हे उरुज्मन् विस्तीर्णगमन वायो अप्रस्युच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं नः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे बौः हे पितः वृष्टिद्वारा सर्वस्य प्राणिजातस्य जनक द्युलोक या दुच्छुना वृष्टं शुनं सुखम् अस्याम् इति वा, श्वेव वृष्टेति वा दुच्छुना अनिष्टकारिणी पापदेवता । पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः । तां यवय अस्मत्तः अपगमय ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

‘उदेनम् उत्तरं नय’ ‘योऽस्मान् ब्रह्मणस्पते’ इति तृचाभ्यां ग्रामकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ।

तथा आभ्यां तृचाभ्याम् उदुम्यरपलाशकर्मन्धूतक्षणाधानं सभोपस्तरण-  
तृणाधानम् अभिमन्त्रितान्नासवप्रदानं वा कुर्यात् ।

सूत्रितं हि—“‘उदेनमुत्तरं नय’ (अ ६,५), ‘योऽस्मान्’ (अ ६,६), ‘इन्द्रः सुत्रामा’ (अ ७,१६) इति ग्रामकामः । ग्रामसांपदानाम् अन्ययः” (कौसू ५९,५; ८) इति ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयचरम् ‘उदेनमुत्तरं नय’ इत्याद्याभिस्ति-  
खभिर्गन्धिर्जुहुयात् । सूत्रितं हि—“‘उदेनमुत्तरं नय’ इति पुरस्ताद्धोमसंहता<sup>१</sup> पूर्वाम् । एवं पूर्वापूर्वा संहता<sup>२</sup> जुहोति । स्वाहान्ताभिः प्रनृचं होमाः” (कौसू ४,९-११) इति ।

तथा अग्निचयने षोडशशुहीतवैध्वकर्मणहोमानन्तरम् ‘उदेनमुत्तरं नय’  
इत्यनेन आधीयमानाः समिधो ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत । “‘उदेनमुत्तरं नय’ इति समिध आधीय-  
मानाः” (वैताथी २९,१५) इति चैतान्सूत्रात् ।

दर्शपूर्णमासयोः ‘इन्द्रेमं प्रतरं कृधि’ (अ ६,५,२) इत्यनया ऐन्द्रम् आचारं  
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत ।

तथा अनयेव ऐन्द्रं सांनाय्ययागम् अनुमन्त्रयेत ।

“‘इन्द्रेमम्’ (अ ६,५,२) इत्यैन्द्रम् आधारम्” (वैताथी २,१४) इति “सांनाय्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं  
वा ‘इन्द्रेमम्’ (अ ६,५,२) ‘त्वमिन्द्रस्वं महेन्द्रः’ (अ १७,१८)” (वैताथी ३,३) इति च चैतानं सूत्रम् ।

अद्भुतमहाशान्तौ इन्द्रयजने ‘इन्द्रेमं प्रतरं कृधि’ इत्येषा ऋग् विनियुक्ता ।  
तद् उक्तं शान्तिकल्पे—“अथातोद्भुतमहाशान्तौ दिशो यजते” इति प्रक्रम्य “‘इन्द्रेमं  
प्रतरं कृधि’ इतीन्द्रस्य” (शां १४,१; २) इति ।

धिये । सम् । अश्विना । प्र । अवतम् । नः । उरुष्य । नः ।

उरुज्जम् । अप्रयुच्छन् । द्यौः<sup>१</sup> । पितः । यवय । दुच्छुना । या ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ व्यापनशीलौ देवौ नः अस्मान् धिये । धीरिति कर्मनाम् । अग्निहोत्रादिलक्षणाय सत्कर्मणे सदुद्धये वा [सम्] सम्यक् प्रावतम् प्रकर्षेण रक्षतम् । यथा अस्माकं सत्कर्मविषया बुद्धिर्भवति तथा कुरुतम् इत्यर्थः । हे उरुज्जम् विस्तीर्णगमन वायो अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्वं नः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे द्यौः हे पितः वृष्टिद्वारा सर्वस्य प्राणिजातस्य जनक ब्रुलोक या दुच्छुना दुष्टं शुनं सुखम् अस्याम् इति वा, इवेष्ट दुष्टेति वा दुच्छुना अनिष्टकारिणी पापदेवता । पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः । तां यवय अस्मत्तः अपगमय ।  
इति द्वितीयं सूक्तम् ।

‘उदेनम् उत्तरं नय’ ‘योऽस्मान् ब्रह्मणस्पते’ इति तृचाभ्यां ग्रामकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा ।

तथा आभ्यां तृचाभ्याम् उदुम्बरपलाशकर्कशूतक्षणाधानं सभोपस्तरण-  
तृणाधानम् अभिमन्त्रितान्नासद्यप्रदानं वा कुर्यात् ।

सूत्रितं हि—“‘उदेनमुत्तरं नय’ (अ ६,५), ‘योऽस्मान्’ (अ ६,६), ‘इन्द्रः सुत्रामा’ (अ ७,१६) इति ग्रामकामः । ग्रामसापदानाम् अन्वयः” (कौस ५९,५;८) इति ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयचरम् ‘उदेनमुत्तरं नय’ इत्याद्याभिस्ति-  
रुभिर्ऋग्भिर्जुहुयात् । सूत्रितं हि—“‘उदेनमुत्तरं नय’ इति पुरस्ताद्धोमसंहता<sup>२</sup> पूर्वाम् । एवं पूर्वापूर्वा संहता<sup>३</sup> जुहोति । स्वाहान्ताभिः प्रयूचं होमाः” (कौस ४,९-११) इति ।

तथा अग्निचयने षोडशगृहीतवैश्वकर्मणहोमानन्तरम् ‘उदेनमुत्तरं नय’  
इत्यनेन आधीयमानाः समिधो ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत । “‘उदेनमुत्तरं नय’ इति समिध आधीय-  
मानाः” (वैताथी २९,१५) इति वैतानसूत्रात् ।

दर्शपूर्णमासयोः ‘इन्द्रेमं प्रतरं कृधि’ (अ ६,५,२) इत्यनया ऐन्द्रम् आचारं  
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत ।

तथा अनयेव ऐन्द्रं सांनाय्ययागम् अनुमन्त्रयेत ।

“‘इन्द्रेमम्’ (अ ६,५,२) इत्यैन्द्रम् आचारम्” (वैताथी २,१४) इति “सांनाय्यरयैन्द्रं माहेन्द्रं  
वा ‘इन्द्रेमम्’ (अ ६,५,२) ‘त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः’ (अ १७,१८)” (वैताथी ३,३) इति च वैतानं सूत्रम् ।

ऋद्धुतमहाशान्तौ इन्द्रयजने ‘इन्द्रेमं प्रतरं कृधि’ इत्येषा ऋग् विनियुक्ता ।  
तद् उक्तं शान्तिकल्पे—“अथातोऽमुतमहाशान्तौ दिशो यजते” इति प्रक्रम्य “‘इन्द्रेमं  
प्रतरं कृधि’ इतीन्द्रस्य” (शां १४,१;२) इति ।

उदैनमुत्तुरं नयाम्ने घृतेनाहुतं ।

समेनं वचैसा सृज प्रजया च बहुं कृधि ॥ १ ॥

उत् । एनम् । उत्तरम् । नय । अग्ने । घृतेन । आहुत ।

सम् । एनम् । वचैसा । सृज । प्रजया । च । बहुम् । कृधि ॥ १ ॥

हे घृतेनाहुत आज्येन आहूयमान । 'मुवापन्त्यते' (पा २, १, २) इति तृतीया-  
न्तस्य पराङ्मयद्वाधात् पदद्वयस्य<sup>१</sup> आष्टमिकम् आमन्त्रितानुदासत्वम्<sup>२</sup> । ईदृश हे  
अग्ने एनं यजमानम् उत्तरम् उत्कृष्टतरं स्थानम् उन्नय उत्कर्षेण ऊर्ध्वं वा प्रापय ।  
यद्वा उत्तरम् इति उत्कर्षार्थवृत्तिन उच्छब्दात् तरप् । 'शमु च चन्दसि' (पा  
५, ४, १२) इति अमुप्रत्ययः । अनेन च उन्नयनक्रियायाः प्रकर्षो द्योत्यते । एक  
उच्छब्दः अनुवादः । उत्कर्षप्रापणानन्तरम् एनं यजमानं वर्धमा तेजसा शरीरका-  
न्त्या संयुज संयोजय । प्रजया पुत्रपौत्रादिलक्षणाया च बहुम् बहुलं कृधि कुरु ।  
'शुश्रुषुवृद्धस्यः' (पा ६, ४, १०२) इति हेर्धिरादेशः ।

इन्द्रेमं प्रतुरं कृधि सजातानामसद् वशी ।

रायस्योपेण सं सृज जीवातवे जरसे नय ॥ २ ॥

इन्द्रे । इमम् । प्रतुरम् । कृधि । सजातानाम् । असत् । वशी ।

रायः । उपेण । सम् । सृज । जीवातवे । जरसे । नय ॥ २ ॥

हे इन्द्र इमं यजमानं प्रतुरम् प्रवृद्धतरं कृधि कुरु । सजातानाम् समान-  
जन्मनां धातूणां मध्ये वशी वशयिता स्वतन्त्रः अधिष्ठाता असत् त्वत्प्रसादाद्  
भयतु । अपि च एनं रायस्योपेण धनसमूहेन संयुज संयोजय । 'ऊडिद्वेपदादि'<sup>३</sup>  
(पा ६, १, १०१) इति रायो विभक्तिरुदात्ता । 'पठयाः पतिपुत्र' (पा ८, ३, ५३)  
इति विभर्जनीयस्य सत्वम् । तद् एतत् सर्वं सति जीवने इत्याशयेनाह—  
जीवातव इति । जीवातुर्जीवनौपमम् । जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् 'जीविरातुः' (पाठ  
१, ७८) इति आतुप्रत्ययः । चिरजीवननिमित्ताय जरसे जरायै इमं यजमानं  
नय प्रापय । 'द्वियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १, ४, ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।  
जरापर्यन्तम् अग्रगणितम् आयुषो दैर्घ्यं प्रापयेत्यर्थः ।

१. 'मुत्तुरं मा १०, ५० ते ४, ६, ३, १ काठ १८, ३.

मा. Wh.; घृतेनाहुतः काठ.; घृतेमिराहुतः पं १९, ३, १३.

२. घर्मेन च ते. ४. वैतु. मं ३१.

३. प्रतुरं मा १०, ५१ ते. ६. नय मा. मं.

२. घृतेनाहुत मा. तै. मं २, १०, ४

३. घर्मेन च ते. ४. वैतु. मं ३१.

यस्य कृण्मो' हविर्गृहे तमग्ने वर्धया त्वम् ।

तस्मै सोमो' अर्थि ब्रवदयं' च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

यस्य । कृण्मः । हविः । गृहे । तम् । अग्ने । वर्धय । त्वम् ।

तस्मै । सोमः । अर्थि । ब्रवत् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

यस्य यजमानस्य गृहे चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः देवार्थं कृण्मः कुर्मः ।  
हविर्हिंसाकरणयोश्च । 'धिन्विक्कृण्योर च' ( पा ३,१,८० ) इति उप्रत्ययः । 'लोपश्चा-  
स्यान्यतरस्यां म्बोः' ( पा ६,४,१०७ ) इति उकारलोपः । हे अग्ने त्वं तं यजमानं  
वर्धय समृद्धं कुरु । तस्मै यजमानाय सोमो देवः अर्थि ब्रवत् अधिब्रवीतु । अधि-  
वचनं पक्षपातेन वचनम् । अस्मदीयोऽयम् इत्यनुगृह्यतु इत्यर्थः । अयं च ब्रह्मण-  
स्पतिः वेदस्याधिष्ठाता एतत्संज्ञो देवः अधिब्रवीतु ।

योऽस्मान् ब्रह्मणस्पतेर्देवो अभिमन्यते' ।

सर्वं तं रन्धयासि मे' यजमानाय सुन्वते ॥ १ ॥

यः । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अदेवः । अभिऽमन्यते ।

सर्वम् । तम् । रन्धयासि । मे । यजमानाय । सुन्वते' ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अदेवः निर्देवो यः शत्रुः अस्मान् अभिमन्यते अभिहन्तव्यान् जानाति ।  
अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थं । यथा — 'न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते' ( तैत्ति ३,१,१,६ )  
इति । तं सर्वं शत्रुं सुन्वते सोममभिपवं कुर्यते मे मह्यं यजमानाय मदीयाय वा  
रन्धयासि रन्धय पशीकुरु 'रन्धयतिर्वशागमने' ( नि १०,४० ) इति यास्कः । रन्ध हिंसा-  
संराद्धयोः । अस्मात् प्यन्तात् लेटि आडागमः । 'रन्धिजभोरचि' ( पा ७,१,६१ )  
इति नुम् । 'शत्रुः' ( पा ६,१,१०३ ) इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता ।

यो नः सोम सुशंसिनो' दुःशंसं आदिदेशति' ।

वज्रेणास्य मुखे जहि स संपिप्लो अपायति ॥ २ ॥

यः । नः । सोम । सुशंसिनः । दुःशंसः । आदिदेशति ।

वज्रेण । अस्य । मुखे । जहि । सः । सम्पिप्लोः । अपायति ॥ २ ॥

१. कुर्मो मा १०,५२ तै ४,६,३,१ मै २,१०,४ काठ १८,३.

२. देवा मा. तै. मै.

काठ. ३. प्रवन्नयं तैः; प्रवन्नयं मा. मै. काठः; प्रवदयं पै १९,३,१५. ४. देवस्याधि' S.

५. योऽस्मान् B.V. ६. अभिदासति पै १९,३,१०. ७. रीतिसि? नः पै. ८. सुच्यते

P. ९. सुसंसिनो मूढो. (व. दंत. Wh.)- १०. अभिदासति पै १९,३,८.

हे सोम यो दुःशंसः दुष्टाभिर्शंसनः दुष्टाभिप्रायः शत्रुः सुशंसिनः शोभनाशंसान्  
न अस्मान् आदिदेशति आदिशति निष्ठुरभाषणेन न्यक्नोति । आहपूर्वाद् दिशेः परस्य  
विकरणस्य व्यत्ययेन श्लुः । पुनश्च शप् । अस्य शत्रोर्मुखे वज्रेण वर्जकेन आयुधेन जहि  
ताडय । स शत्रुः संश्लिष्टः वज्राघातेन चूर्णीभूतः सन् अपायति अपगच्छतु ।

यो नः सोमाभिदासति<sup>१</sup> सनाभि<sup>२</sup>र्यश्च<sup>३</sup> निष्टयः<sup>४</sup> ।

अप<sup>५</sup> तस्य बलं तिर महीव दौर्वधन्मना<sup>६</sup> ॥ ३ ॥

यः । नः । सोम । अभिदासति । सनाभिः । यः । च । निष्टयः ।

अप । तस्य । बलम् । तिर । महीव । दौर्वधन्मना ॥ ३ ॥

हे सोम यः शत्रुः सनाभिः समानजन्मा दायादः नः अस्मान् अभिदासति उपक्षप-  
यति । यश्च निष्टयः निकृष्टः शत्रुः अस्मान् वाधते । तस्य बलम् अप तिर अपजहि । तत्र  
दृष्टान्तः—महीवेति । यथा मही महती दौर्वधन्मना वधः<sup>७</sup> इत्यन्ते अनेन जना इति ।  
अशनिर्वधः । 'इतश्च वधः' ( पा ३,२,७६ ) इति अप् तत्संनियोगेन वधादेशश्च । 'मन्त्रे-  
ष्वप्यप्यदेतामन' ( पा ६,४,१४१ ) इति आत्मन आकारलोपः । वधात्मना अशनिरूपेण  
आयुधेन निहन्ति । तथा वज्रेण तस्य बलं वृद्धयेत्यर्थः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

'येन सोम' इति तृचेन यागविघ्नशमनार्थं सरूपवत्साया<sup>८</sup> नोः क्षीरे पक्वं पाय-  
सं संपात्य अभिमन्त्र्य अदनीयात् ।

तथा अयाज्यथाजनदोषशमनार्थं च यागसमाप्त्यनन्तरं चरुणा सोमं यजेत ।  
सूत्रितं हि—“येन सोम” ( अ ६,७ ) इति यागविघ्न्य साहपवन्साम् अश्नाति । निधने यजते ।”  
( ऋषि ४६,४,५ ) इति ।

'यथा वृधं लिशुजा' इति तृचेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि वृक्षत्वक्शरखण्डतगराज-  
नकुण्डविद्रव्याणि पेययित्वा आज्येन आलोढ्य स्त्रिया अहम् अनुलिम्पेत् । सूत्रितं  
हि—“यथा वृधम्” ( अ ६,८ ), 'वाञ्च मे' ( अ ६,९ ), 'यथायं वाहः' ( अ ६,१०,१ ) इति  
गंगृष्टयोर्लिशुजयोः “तत्कृत्यवन्तरेपुर्तगराजनकुण्डमधुपरेष्वमधितृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति”  
( ऋषि ३५,२१ ) इति ।

येन सोमादितिः पृथा मित्रा वा यन्त्यद्रुहः ।

तेना<sup>९</sup> नोऽयसा<sup>१०</sup> गहि<sup>११</sup> ॥ १ ॥

१. इन्द्राभिः ऋ १०,१३३,५.

४. 'येषु सना' RW; 'सना' सना ऋ.

५. 'तस्य' BL.

६. 'महीव' BL.

७. 'वधः' BL.

२. याश्च निष्टयाः पं १९,२,९.

३. यथा S'.

४. साहप' S'.

५. 'येनपु' S'.

६. 'यथायं वाहः' ( अ ६,१०,१ ) इति गंगृष्टयोर्लिशुजयोः “तत्कृत्यवन्तरेपुर्तगराजनकुण्डमधुपरेष्वमधितृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” ( ऋषि ३५,२१ ) इति ।

७. 'वधः' BL.

८. 'यथायं वाहः' ( अ ६,१०,१ ) इति गंगृष्टयोर्लिशुजयोः “तत्कृत्यवन्तरेपुर्तगराजनकुण्डमधुपरेष्वमधितृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” ( ऋषि ३५,२१ ) इति ।

९. 'येनपु' S'.

१०. 'यथायं वाहः' ( अ ६,१०,१ ) इति गंगृष्टयोर्लिशुजयोः “तत्कृत्यवन्तरेपुर्तगराजनकुण्डमधुपरेष्वमधितृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” ( ऋषि ३५,२१ ) इति ।

११. 'यथायं वाहः' ( अ ६,१०,१ ) इति गंगृष्टयोर्लिशुजयोः “तत्कृत्यवन्तरेपुर्तगराजनकुण्डमधुपरेष्वमधितृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति” ( ऋषि ३५,२१ ) इति ।

येन । सोम । अदितिः । प॒था । मि॒त्राः । वा । यन्ति । अ॒द्रुहः ।  
तेन । नः । अ॒वसा । आ । गृ॒हि ॥ १ ॥

हे सोम येन पथा मार्गेण देवयानाख्येन अदितिः अखण्डनीया एतत्संज्ञा देवमाता मित्रा वा । वाशब्दः चार्थः । बहुवचनाद् आद्यर्थलामः । मित्राद्याश्च तत्पुत्रा द्वादशादित्याः गन्ति संचरन्ति । कुतो हेतोः संचरन्ति तत्राह — यतस्ते अद्रुहः अद्रोग्धारः अनुग्रहशीलाः । तस्माज्जगदनुग्रहार्थं तेषां पर्यटनं युक्तम् इत्यर्थः । तेन मार्गेण नः अस्मान् अवसा रक्षणेन सह आ गृहि आगच्छ । गमेल्लोष्टि शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' ( पा ६,४,३७ ) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवदनाभात्' ( पा ६,४,२२ ) इति असिद्धत्वात् 'अतो हेः' ( पा ६,४,१०५ ) इति लुक् न भवति ।

येन' सोम साह॒न्त्यासु॑रान् र॒न्धया॑सि नः ।

तेना॑ नो 'अधि॑ वोचत' ॥ २ ॥

येन । सोम । सा॒ह॒न्त्य । असु॑रान् । र॒न्धया॑सि । नः ।

तेन । नः । अधि॑ । वोच॒त ॥ २ ॥

हे सोम साहन्त्य । पह अभिमवे इत्यस्माद् औणादिको द्विचप्रत्ययः ( तु. पाठ ३,५० ) । सहन्तिः सोढा अभिमविता । तत्र भवः साहन्त्यः । पाबोनदीभ्यां ञ्ण् ( पा ४,४,१११ ) इति बाहुलकाद् अस्मादपि द्रष्टव्यः । ईदृश हे सोम येन वलेन नः अस्मदर्थम् असुरान् रन्धयासि घशीकरोषि । अभिमवसीत्यर्थः । तेन वलेन नः अस्मभ्यम् अवि वोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । 'अस्वतिवक्ति' ( पा ३,१,५२ ) इत्यादिना च्लेः अङ् आदेशः । वच उम् ( पा ७,४,२० ) इति उम् आगमः ।

येन दे॒वा असु॑राणामो॒जांस्यवृ॑णीध्वम् ।

तेना॑ नः शर्म॑ यच्छत ॥ ३ ॥

येन । दे॒वाः । असु॑राणाम् । ओजा॑सि । अ॒वृ॒णीध्वम् ।

तेन । नः । शर्म॑ । यच्छ॒त ॥ ३ ॥

हे देवाः येन आत्मीयेन वलेन असुराणाम् सुरविरोधिनां क्षेपणशीलानां वा शत्रूणां ओजांसि वलानि अट्टणीध्वम् ततः पृथक्कृत्य यूयं संभक्तवन्तः तेन वलेन नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छत प्रयच्छत । दाण् दाते । शपि 'पात्रा' ( पा ७,३,७८ ) इत्यादिना यच्छादेशः ।

यथा वृक्षं लिङ्गुजा समन्तं परिपस्वजे ।

एवा परि प्वजस्व मां यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापंगा असः ॥ १ ॥

यथा । वृक्षम् । लिङ्गुजा । समन्तम् । परिपस्वजे । एव । परि । स्वजस्व । माम् । यथा ।  
माम् । कामिनी । असः । यथा । मत् । न । अपङ्गाः<sup>१</sup> । असः ॥ १ ॥

लिङ्गुजा । 'लिङ्गुजा व्रततिर्भवति' (नि ६, २८) इति यास्कः । यथा ताग्वूलादिवल्ली स्वाश्रयं  
वृक्षं समन्तम् सर्वतः परिपस्वजे आश्लिष्यति । प्वज्ज परिप्वजे । अस्मात् छान्दसो लिट् ।  
'धन्विप्रन्विशन्भिरन्वीतामिति वक्तव्यम्' (पावा १, २, ६) इति लिटः कित्वाद् अनु-  
नासिकलोपः । हे जाये एव एवं मां परि प्वजस्व आश्लिष्य । यथा येन प्रकारेण  
मा कामिनी कामयमाना असः भवेः यथा च मत् मम सकाशाद् अङ्गाः अपगन्ती च  
नामः न भवन्ति । तथाहं त्वाम् अनेन प्रयोगेण वशीकरोमीत्यर्थः ।

यथा सुपूर्णः प्रपतन् पृक्षौ निहन्ति भूम्याम् ।

एवा नि हन्मि ते मनो यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापंगा असः ॥ २ ॥

यथा । सुपूर्णः । प्रपतन् । पृक्षौ<sup>२</sup> । निहन्ति । भूम्याम् ।  
एव । नि । हन्मि । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । असः । यथा ।  
मत् । न । अपङ्गाः<sup>१</sup> । असः ॥ २ ॥

यथा सुपूर्णः शक्यमान् प्रपतन् स्वायासस्थानाद् उत्तिष्ठन् भूम्यां स्वकीयौ  
पक्षौ निहन्ति योजनवेगेन ताडयति हे योषित् एव एवमेव ते त्वदीयं मनः हृदयं  
निहन्मि नितरां पीडयामि । अस्मद्वशं करोमीत्यर्थः । यथा माम् इत्यादि पूर्ववद्  
वाक्यशेषस्य योजना ।

यथेमे चावापृथिवी सद्यः पर्येति<sup>३</sup> सूर्यः ।

एवा पर्येमि ते मनो यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापंगा असः ॥ ३ ॥

यथा । इमे इति । चावापृथिवी इति । सद्यः । परिपृति<sup>३</sup> । सूर्यः ।  
एव । परि । इमि । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । असः ।  
यथा । मत् । न । अपङ्गाः<sup>१</sup> । असः ॥ ३ ॥

१. 'मा' P, P<sup>1</sup>, J, Cp. ३. २ १६५, टि १; ४ २५४, टि १ च.  
J; एषो P<sup>2</sup>.

२. पर्येति K, K<sup>m</sup>, B<sup>1</sup>, V.

३. पर्येति P; पृक्षौ



इमे परिहृद्यमाने यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरको भास्करः सद्यः शीघ्रं पर्येति परितो व्याप्नोति एव एवं हे योषित् ते त्वदीयं मनः अहं पर्येति परितः प्राप्नोमि । यथा माम् इत्यादि व्याख्यातम् ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

‘वाञ्छ मे’ इति तृचस्य ‘यथा वृक्षं लिखुजा’ (अ. ६, ८) इति तृचवद् विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

‘पृथिव्यै श्रोत्राय’ इति तृचेन सर्वसंपत्कर्मसु आज्यं जुहुयात् । “‘पृथिव्यै श्रोत्राय’ (अ. ६, १०) इति जुहोति” (कौसू. १२, ३) इति सूत्रितत्वात् ।

वाञ्छं मे तन्वँ<sup>१</sup> पादौ वाञ्छाक्ष्यौ<sup>२</sup> वाञ्छं सुकथ्यौ<sup>३</sup> ।

अक्ष्यौ<sup>४</sup> वृषण्यन्त्याः केशा मां ते कामेन शुष्यन्तु<sup>५</sup> ॥ १ ॥

वाञ्छं । मे । तन्वँ<sup>१</sup> । पादौ । वाञ्छं । अक्ष्यौ<sup>४</sup> । वाञ्छं । सुकथ्यौ<sup>३</sup> ।

अक्ष्यौ<sup>४</sup> । वृषण्यन्त्याः । केशाः । माम् । ते । कामेन । शुष्यन्तु<sup>५</sup> ॥ १ ॥

हे कामिनि मे मम तन्वम् शरीरं वाञ्छ कामयस्व । वाछि इच्छायाम् इति धातुः । तथा मदीयौ पादौ वाञ्छ इच्छ । अक्ष्यौ मदीये अक्षिणी सुकथ्यौ सक्थिनी च वाञ्छ कामयस्व । मत्परतन्त्रा भवेत्यर्थः । ‘ई च द्विवचने’ (पा. ७, १, ७७) इति ईकारः । तत्परतन्त्र्यम् आत्मनः आविष्करोति — अक्ष्यौ इति । वृषण्यन्त्याः वृषाणं सेचनसमर्थं युवानम् आत्मन इच्छन्त्याः कामिन्यास्ते तव अक्ष्यौ अक्षिणी केशाः च लावण्यातिशयेन कामेन चित्तविकारेण मां शुष्यन्तु शोषयन्ति । परितापयन्तीत्यर्थः । अतो वाञ्छेति संबन्धः ।

मम<sup>६</sup> त्वा दोषणिश्रिपं<sup>७</sup> कृणोमि हृदयश्रिपम्<sup>८</sup> ।

यथा मम कृतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ २ ॥

मम । त्वा । दोषणिश्रिपम् । कृणोमि । हृदयश्रिपम् ।

यथा । मम । कृतौ । अतः । मम । चित्तम् । उपऽआयसि ॥ २ ॥

हे कामिनि त्वा त्वां मम दोषणिश्रिपम् चाहौ आसक्तां हृदयश्रिपम् हृदयासक्तां च कृणोमि करोमि । श्रिप[श्रिप?] आलिङ्गने इत्यस्मात् कर्तरि क्प् । ‘पङ्क्

१. तन्वँ<sup>१</sup> A, B, B<sup>b</sup>.

२. \*क्ष्यौ<sup>२</sup> A, R, S<sup>m</sup>.

३. शुष्यताम् पं. २, १०, २.

४. शुष्यन्तु P.

५. मयि पं. २, १०, ३.

६. दोषणिश्रिपं पं.

७. हृदयश्रिपम् पं.

८. \*श्रियम् P.

(पा ६, १, ६३) इत्यादिना दोःशब्दस्य दोषपन्नादेशः । 'तन्मुखे कृति बहुलम्' (पा ६, ३, १४) इति सप्तम्या अलुक् । यथा येन प्रकारेण मम कृतौ मदीये संकल्पे अत्र तत्परतन्त्रा भवसि यथा च मम मदीयं चित्तम् उपायसि उपगच्छसि । मदीयानां भवसीत्यर्थः ।

यासां नाभिःसुरेहणं हृदि संवननं कृतम् ।

गावो घृतस्य मातरोमं सं वनयन्तु मे ॥ ३ ॥

यासां । नाभिः । आऽरेहणम् । हृदि । समुज्यननम् । कृतम् ।

गावः । घृतस्य । मातरः । अमूम् । समु । वनयन्तु । मे ॥ ३ ॥

यासां स्त्रीणां नामिः नाभ्युपलक्षितम् अङ्गम् आरेहणम् आलेहनम् आस्वादनीयं भवति यासां च हृदि हृदये संवननम् संभजननिमित्तं वशीकरणं कृतम् विद्याया निर्मितं ना अमः । परिदृश्यमानाः स्त्रीः घृतस्य घृतोपलक्षितस्नेहद्रव्यस्य मातरः निर्माद्यो गावः मे मह्यं सं वनयन्तु वशीकुर्वन्तु ।

पृथिव्यै श्रोत्राय वनस्पतिभ्योऽग्नयेऽधिपतये स्वाहा ॥ १ ॥

पृथिव्यै । श्रोत्राय । वनस्पतिभ्यः । अग्नये । अधिपतये । स्वाहा ॥ १ ॥

पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै श्रोत्राय शब्दग्रहणसाधनभूताय इन्द्रियाय । 'दिशः श्रोत्रं भूवा कर्णी प्राविशत्' (ऐआ २, ४, २) इति ध्रुतेस्तस्य दिगात्मकत्वाद् दिशां च पृथिव्येकदेशसंयोगित्वात् पृथिवीश्रोत्रयोर्मिथः संबन्धः । वनस्पतिभ्यः पृथिव्याम् अयस्थितेभ्यो पृथ्वेभ्यः तदधिष्ठातृदेवताभ्यः इन्द्रियाः पृथिव्या योऽग्निरधिपतिः तस्मै च स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ।

प्राणापान्तरिक्षाय वयोभ्यो वायवेऽधिपतये स्वाहा ॥ २ ॥

प्राणाय । अन्तरिक्षाय । वयःभ्यः । वायवे । अधिपतये । स्वाहा ॥ २ ॥

मुखनामिकाभ्यां संचरन् वायुः प्राणः । तत्सहचरं गन्धग्राहकम् इन्द्रियं नदाश्रयभूता नासिका च प्राणशब्देन विवक्ष्यते । 'वायुः प्राणो भूवा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २, ४, २) इति हि ध्रुतम् । तस्मै प्राणाय तत्संबन्धिने अन्तरिक्षाय तत्र ये संचरन्ति वयोसि पक्षिणस्तेभ्यो वयोभ्यः तस्यान्तरिक्षस्य अधिपतये वायवे च इदं हविः स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु ।

दिव्ये चक्षुषे नक्षत्रेभ्यः सूर्यायाऽधिपतये स्वाहा ॥ ३ ॥

दिवे । चक्षुषे । नक्षत्रेभ्यः । सूर्याय । अधिपतये । स्वाहा ॥ ३ ॥

दिवे द्युलोकाय चक्षुषे । रूपग्रहणसाधनम् इन्द्रियं चक्षुः तद्गोलकं च तस्मै । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति श्रुतेः । तस्य आदित्यात्मकत्वात् द्युलोकस्य च तत्संचारस्थानत्वात् अनयोः संबन्धः । नक्षत्रेभ्यः द्युलोकस्थेभ्यः ईदृश्या दिवः अधिपतये स्वामिने सूर्याय प्राणात्मना सर्वप्राणिनां प्रेरकाय दिवाकराय स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु । 'राजसूर्य' (पा ३,१,११४) इत्यादिना सुवतेः क्यपि निपातनाद् रूपसिद्धिः । तस्य च जगत्प्राणरूपता अन्यत्र श्रूयते — 'योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति' (तैआ १,१४,१) इति ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे पृष्ठकाण्डे प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'शमीमश्वत्थः' इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्येन तुचेन पुंस्त्वनकर्मणि शमीगर्भाश्चत्थार्गिन् मधुमन्ये प्रक्षिप्य अभिमन्य स्त्रियं पाययेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि तथाविधमेवार्गिन् कृष्णोर्णया<sup>१</sup> वेष्टयित्वा अनेन तुचेन संपात्य अभिमन्य स्त्रिया बध्नीयात् ।

आह च कौशिकः । "'शमीमश्वत्थः' (अ ६,११,१) इति मन्त्रोक्ते अर्गिन् मथित्वा पुंस्याः सर्पिषि पैज्वमिव<sup>२</sup> । मधुमन्ये पाययति । कृष्णोर्णामिः परिवेष्टय<sup>३</sup> बध्नाति" (कौसू ३५,८-१०) इति ।

'परि शमिव' (अ ६,१२) इति तुचेन सर्पविषभैपज्यकर्मणि मधुक्नीडम् अभिमन्य विपावृतं पाययेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तुचेन 'ब्राह्मणो जज्ञे' (अ ४,६) इति सूक्तोक्तजपाचमनादीनि कर्माणि कुर्यात् ।

"परि शमिव' (अ ६,२१) इति मधु शीमे<sup>४</sup> पाययति । जपादींच<sup>५</sup>" (कौसू २९, २८; २९) इति कौशिकसूत्रम् ।

शमीमश्वत्थ आरूढस्तत्र पुंसुर्वनं<sup>६</sup> कृतम् ।

"तद् वै पुत्रस्य वेदनं तत् स्त्रीष्व्वा भ्रामसि" ॥ १ ॥

शमीम् । अश्वत्थः । आरूढः । तत्र । पुमऽसुर्वनम्<sup>७</sup> । कृतम् ।

तत् । वै । पुत्रस्य । वेदनम् । तत् । स्त्रीष्व्वा । आ । भ्रामसि ॥ १ ॥

१. कृष्णो S'.

२. पैज्वमि B1.

३. 'वेष्टे S'.

४. 'शीमे S'.

५. जपंश्च B1.

६. 'सुर्वनं' > 'सर्वनं B<sup>१</sup> > 'सर्वनं K, K<sup>m</sup>, V, शा. पं १९, १२, १.

७. तदेष तस्य भेषजं यत् स्त्रीष्व्वाहरन्ति तत् वै.

शमीम् एतत्संज्ञं वृक्षम् अश्वत्थः । अश्वत्थाख्यो वृक्ष आरूढः अधिरूढः ।  
अग्निदाहशमनहेतुर्वृक्षः शमी । 'प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽविमेन् प्र मा धृदयतीति । तं श-  
म्याशमयन् । तच्छब्देन शमित्वम्' (तैत्रा १,१,३,११;१२) इति । स च अग्निः अश्वो भूत्वा  
यस्मिन् वृक्षे पुरा संवत्सरम् अवात्सीत् स वृक्षः अश्वत्थः । 'सुरि रथः' ( पा  
३,२,४ ) इति अश्वशब्दोपपदात् तिष्ठतेः कप्रत्ययः । पृषोदरादिः । श्रूयते हि —  
'अग्निर्देवेभ्यो निरायत । अतो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्वे गंवत्सरम् अतिष्ठत् । तद् अश्वत्थम्या-  
श्वत्थम्' (तैत्रा १,१,३,९) इति । तद् अयमर्थः । शमी स्त्री । अश्वत्थः  
पुमान् । स च अग्निलक्षणं पुत्रम् उत्पादयितुं ताम् अधिरूढः । तस्या उपरि  
उत्पन्न इत्यर्थः । ईदृशाद् अश्वत्थाद् अग्निमन्थनार्थम् अरण्योराहरणम् । तथा  
च श्रुतम् — 'शमीगमाद् अग्निं मन्यति । एषा वा अमेर्यज्ञिया तनूः । तामेवासम् जनयति'  
(तैत्रा १,१,९,१) इति । तत्र तादृशे अश्वत्थे पुंसवनम् पुमान् स्रूयते येन कर्मणा  
तत् पुंसवनम् तत् कृतम् अनुष्ठितम् । तद् वै तत् खलु पुत्रस्य वेदनम् लम्भकं  
तत् पुत्रजनननिमित्तं कर्म स्त्रीषु आभारमसि आहरणम् संपादयामः । 'इदन्तो  
मनि' ( पा ७,१,४६ ) इति ।

पुंसि वै रेतो भवति तत् स्त्रियामनु सिच्यते ।

तद् वै पुत्रस्य वेदनं तत् प्रजापतिरब्रवीत् ॥ २ ॥

पुंसि । वै । रेतः । भवति । तत् । स्त्रियाम् । अनु । सिच्यते ।

तत् । वै । पुत्रस्य । वेदनम् । तत् । प्रजापतिः । अब्रवीत् ॥ २ ॥

पुंसि वै पुरुषे खलु प्रथमं बीजभूतं रेतः आश्रितं भवति । तत् गर्भाधान-  
कर्मणा स्त्रियाम् अनु सिच्यते गर्भाशये प्रक्षिप्यते । तद् वै खलु निषिक्तं रेतः  
पुत्रस्य वेदनम् उत्पत्त्यमानस्य पुत्रस्य लम्भकम् । 'पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो  
भवति' ( ऐशा २,५,१ ) इत्यादिकर्मतरेयकमत्र द्रष्टव्यम् । तद् एतत् पुंसवनं  
कर्म प्रजापतिः प्रजानां वाप्रा अब्रवीत् । पुत्रजननोपायत्वेन लोके प्रकाशितयान्  
इत्यर्थः ।

प्रजापतिरनुमतिः सिनीवाल्या चीकलपत् ।

स्त्र्यप्यमन्यत्र दधत्पुमांससु दधदिह ॥ ३ ॥

प्रजापतिः । अनुमतिः । सिनीवाली । चीकलपत् ।

स्त्र्यप्यम् । अन्यत्र । दधत् । पुमांसम् । कुं इति । दधत् । इह ॥ ३ ॥

१. पुराणिः S.

२. गिरानु शां. १.१९,८

३. 'मन्यान्मन्या' (मन्यान्मन्या) शां.

४. वन. मं. ३.

५. 'रन्मंसं वै १९,१२ ३.

६. 'गमा दधादिह शां.

७. पुंसि Bp<sup>2</sup>, P<sup>3</sup>, M, W, E<sup>2</sup>, H.

८. स्त्रीषु वै. शां. ; अन्यत्र D.

प्रजापतिः संवत्सरात्मकः अनुमतिः पौर्णमासीदेवता सिनीवाली अमावास्यादेवता  
च निपिक्तं गर्भाशयस्थं रेतः अवीकृत्यत् हस्तपादाद्यवयवकल्पनया समर्थम् अकार्षीत् ।  
रूपं सामर्थ्यं इत्यस्मात् लुब्धं रूपम् । किं कुर्वन् । स्वैतयम् स्त्रीप्रसवसंवन्धि निमित्तम्  
अन्यत्र अस्मत्तो व्यतिरिक्ते स्थाने दधत्<sup>१</sup> स्थापयन् इह अस्मात् पुमांससु पुमपत्यमेव  
दधत्<sup>१</sup> कुर्वन् । संवत्सरकालावसाने समर्थम् अकार्षीद् इत्यर्थः ।

परि धामिन् सूर्योऽर्हीनां जनिमागमम् ।

रात्री<sup>१</sup> जगदिवान्यदुंसात्तेनां ते वारये विपम् ॥ १ ॥

परि । धाम्ऽर्हव । सूर्यः । अर्हीनाम् । जनिम । अगमम् ।

रात्री । जगत्ऽइव । अन्यत् । हुंसात् । तेन । ते । वारये । विपम् ॥ १ ॥

सूर्यो धामिन् अन्तरिक्षमिव अर्हीनाम् सर्पाणां जनिम्<sup>१</sup> कृत्स्नं जन्म सर्पकुलम्  
अहं पर्यागमम्<sup>१</sup> परिप्राप्तवान् अस्मि रात्री जगदिव । 'रात्रेस्वाजसौ' ( पा ४, १, ३१ ) इति ङीप् ।  
यथा रात्रिः स्वकीयेन तमसा कृत्स्नं जगद् व्याप्नोति एवम् हंसात् हन्ति गच्छति  
व्याप्नोतीति हंस आत्मा तस्माद् अन्यत् कृत्स्नं शरीरं यद् विपं व्याप्नोति हे विपप्रस्त  
ते त्वदीयं तद् विपं तेन प्रसिद्धेन भैषज्येन वारये निवारयामि ।

यद् ब्रह्मभिर्पृष्टपिभिर्यद् 'देवैर्विदितं पुरा' ।

यद् भूतं भव्यमासन्वत् तेनां ते वारये विपम् ॥ २ ॥

यत् । ब्रह्मऽभिः । यत् । ऋषिऽभिः । यत् । देवैः । विदितम् । पुरा ।

यत् । भूतम् । भव्यम् । आसन्ऽवत् । तेन । ते । वारये । विपम् ॥ २ ॥

यद् भैषज्यं ब्रह्मभिः मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्वा साध्यं यत् च ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः  
अगस्त्यवसिष्ठप्रमुदैः परिज्ञातं यत् च भैषज्यं पुरा पुरातनकाले देवैः इन्द्रादिभिः विदितम्  
ज्ञातं यत् च भूतम् भूतकालाद्यच्छिन्नं भव्यम् भावि भविष्यत्कालाद्यच्छिन्नम् आसन्वत्  
आस्ययुक्तम् । तेनोच्चार्यमाणमन्त्रसहितम् इत्यर्थः । 'यद्' ( पा ६, १, ६३ ) इत्यादिना  
आस्यशब्दस्य मतो आसन् आदेशः । तेन सर्वेण भैषज्येन ते त्वच्छरीरस्थं विपं वारये  
निवारयामि ।

'मघ्वां पृथ्वे' नद्यः<sup>१</sup> पर्वता गिरयो मधु ।

मधु परुष्णी<sup>१</sup> शीर्षाला शमास्ने<sup>१</sup> अस्तु शं हृदे ॥ ३ ॥

१. वेतु. मं. ३. ४.

२. रात्री पं १९, ४, ४.

३. देवैर्विदितं पुरा पं १९, ४, ५.

४. तेन पं.

५. अभि न मातृशि पं १९, ४, ६.

६. नद्यः K, S<sup>m</sup>; नद्यः K.

७. पृथ्वी पं १९, ४, ६.

८. 'स्ते B, K, K<sup>m</sup>, R, P, P<sup>s</sup>, J

मन्वा । पृच्छे । नद्यः । पर्वताः । गिरयः । मधु ।

मधु । परुष्णी । शीपालः । शम् । आस्ने । अस्तु । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

मधु<sup>१</sup> मधुरं विषहरम् अमृतम् आ<sup>२</sup> पृष्ठे आ समन्तात् त्वच्छरीरे संपुक्तं करोमि । पृथो संपक्ते । नद्यः गङ्गाद्याः पर्वताः हिमवदाद्या महाशैलाः गिरयः पर्यन्तपर्वताश्च विषहरं मधु त्वच्छरीरे आसिञ्चन्तु इति विशेषतो विषहरत्वात् प्रार्थ्यते । परुष्णी नाम नदी शीपालः<sup>३</sup> शीपालः शैवालं तद्युक्ता । मत्स्वर्थायः अकारः । ईदृशी परुष्णी नाम नदी मधु आसिञ्चतु । ईदृशं मधु विषहरम् अमृतम् आस्ने आस्याय शम् सुखकरम् अस्तु । पूर्ववद् आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । एते हृदयाय च शम् सुखकरम् अस्तु ।

इति षष्ठ्याण्डे द्वितीयानुवाके प्रथमं सूत्रम् ।

‘नमो देववधेभ्यः’ (अ ६, १३) इति तृचेन जयकामः स्वसेनां परितः प्रतिदिशम् उपस्थानं कुर्यात् । ‘‘नमो देववधेभ्यः’’ इत्युपतिष्ठते (कौसू १४, २५) इति हि सूत्रम् ।

तथा वैद्यस्य संप्रामजयाथं प्रहरणोद्यतान् शत्रून् पश्यन् एनं तृचं जपेत् ।

तथा अनेनैव तृचेन आज्यहोमं सक्तुहोमं धनुरिक्षेऽग्नौ धनुःसमिदाधानं शरेष्मे शरसमिदाधानं संपातिताभिमन्त्रितधनुःप्रदानं च कुर्यात् ।

‘‘नमो देववधेभ्यः’’ (अ ६, १३) इत्यन्याद् । वैद्याय प्रदानान्तानि (कौसू १५, ६; ७) इति हि सूत्रम् ।

तथा अनेनैव तृचेन संपवृद्धिकादिभयनिवृत्तिकामः ‘येस्यां स्थ’ (अ ३, २६) इत्यत्रोक्तानि अभिमन्त्रितसिकताप्रक्षेपणादीनि शुद्धीहोमान्तानि कर्माणि कुर्यात् । मूयं च तत्रैव उदाहृतम् ।

तथा आद्यस्रथ्याधाने ऋग्याच्छमनानन्तरं गृहम् आगत्य अनेन तृचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि—‘ये अग्नयः’ (अ ३, २१), ‘नमो देववधेभ्यः’ (अ ६, १३), ‘अग्नेऽभ्यार्थित’ (मा १२, ७) इत्यादि (कौसू ७२, १३) ।

तथा अनेन तृचेन ब्राह्मणायुधधारणदेवताप्रतिमानर्तनहसनाद्यद्भुतेषु तच्छान्त्यर्थम् आज्यहोमं कुर्यात् । सूत्रितं हि—‘अथ यत्रैतद् ब्राह्मणा आयुधिर्नो भवन्ति’ इति प्रत्यय ‘मा नो रिदन्’ (अ १, १९), ‘नमो देववधेभ्यः’ (कौसू १०४, १-३) इति ।

तथा यत्र यशपुरोडादादिदिविषु काकोलूकभ्यादिभिर्दूषितेषु सत्सु तत्प्रायश्चित्तार्थम् अनेन तृचेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि—‘‘अथ यत्रैतद् वषां वा हवींषि वा वषाणि त्रिपदं यजुयदं वामिष्य गच्छेयुः’’ ‘ये अग्नयः’, ‘नमो देववधेभ्यः’ इत्येताभ्यां सूक्ताभ्यां जुहुयात् । गा मय प्रायश्चित्तम्’’ (कौसू १२३, १; २) इति ।

‘अस्थिर्धंसम्’ (अ ६, १४) इति तु चेन श्लेष्मभैषज्यकर्मणि संपातिताभिमन्त्रितवृक्षश-  
कलेन सह व्याधितम् अवसिञ्चेद् मार्जयेद् आचामयेच्च । “‘अस्थिर्धंसम्’ इति  
शकलेन अयुः संपातवतावसिञ्चति” (कौषू २९, ३०) इति ।

नमो देववधेभ्यो नमो राजवधेभ्यः ।

अथो ये विद्यानां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥

नमः । देववधेभ्यः । नमः । राजवधेभ्यः ।

अथो इति । ये । विद्यानाम् । वधाः । तेभ्यः । मृत्यो इति<sup>१</sup> । नमः । अस्तु । ते ॥ १ ॥

देववधेभ्यः देवानाम् इन्द्रादीनां वधाः हननसाधनानि आयुधानि । तेभ्यो  
नमोऽस्तु । यथा तेऽस्मान् परिहरन्ति तथा तांस्तोषयाम इत्यर्थः । ‘नमःस्वस्ति’  
(पा २, ३, १६) इति चतुर्थी । यद्वा हे मृत्यो तुभ्यं नमोऽस्तु । कस्माद्धेतोः ।  
देववधेभ्यः देवकृतहननेभ्यो रक्षणात् । ‘भीषार्चानाम्’ (पा १, ४, २५) इति पञ्चमी ।  
‘हनश्च वधः’ (पा ३, ३, ०६) इति करणे भावे वा अप्रत्ययः तत्संनियोगेन  
वधादेशश्च । तस्य च अन्तोदात्तत्वाद् उदात्तनिवृत्तिस्वर्येण अप उदात्तत्वम् ।  
तथा राजवधेभ्यः राज्ञः संवन्धिभ्य आयुधेभ्यो नमोऽस्तु । अथो अपि च विद्यानां  
वैद्यजातीयानां ये वधास्तेभ्यश्च हे मृत्यो ते तुभ्यं च नमोऽस्तु । देववधादीन् अस्मत्तः  
परिहरेत्यर्थः ।

नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः ।

सुमृत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मृत्यै त इदं नमः ॥ २ ॥

नमः । ते । अधिवाकाय । परावाकाय । ते । नमः ।

सुमृत्यै । मृत्यो इति । ते । नमः । दुर्मृत्यै । ते । इदम् । नमः ॥ २ ॥

हे मृत्यो ते तव संवन्धिने अधिवाकाय अधिवचनं पक्षपातेन वचनम्  
तत् कुर्वते शोभनाय दूताय नमः । तथा ते त्वदीयाय परावाकाय पराभवस्य धक्त्रे  
पराभववचनार्यव वा नमोऽस्तु । हे मृत्यो ते तव सुमृत्यै शोभनाय अनुग्रहात्मिकायै  
युद्धायै नमोऽस्तु । ते तव संवन्धिन्यै दुर्मृत्यै निग्रहयुद्धायै इदं क्रियमाणं नमोऽस्तु ।

नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते भेषजेभ्यः ।

नमस्ते मृत्यो मूर्लेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं नमः ॥ ३ ॥

नमः । ते । यातुऽधानेभ्यः । नमः । ते । भेषजेभ्यः ।

नमः । ते । मृत्यो इति । मूलेभ्यः । ब्राह्मणेभ्यः । इदम् । नमः ॥ ३ ॥

हे मृत्यो ते तव संवन्धिभ्यो यातुधानेभ्यः पीडाकरेभ्यो नमोस्तु । ते तव संवन्धिभ्यो भेषजेभ्यः रक्षाकरेभ्यश्च नमः । हे मृत्यो ते तव संवन्धिभ्यो मूलेभ्यः मूलवलभूतेभ्यः पुरुषेभ्यो नमोस्तु । तथा ब्राह्मणेभ्यः शापानुग्रहसमर्थेभ्यो वेदविद्भ्यः इदं नमोस्तु ।

अस्थिसंस्तं 'परुखंसमास्थितं' हृदयामयम् ।

बलासं सर्वं 'नाशयाद्देष्टा' यश्च पर्वसु ॥ १ ॥

अस्थिऽस्रसम् । पुरुऽस्रसम् । आऽस्थितम् । हृदयऽआमयम् ।

बलासम् । सर्वम् । नाशय । अद्देऽस्याः । यः । च । पर्वसु ॥ १ ॥

अस्थिसंस्तम् श्लेष्मरोगेण अस्थिनां संस्तनम् । परुखंसम् परुषां पर्वणां शरीरा-  
वयवसंधीनां संस्तनम् । आस्थितम् समन्तात् शरीरं व्याप्य स्थितं हृदयामयम्  
श्लेष्मकृतं हृद्रोगम् । ईदृशं सर्वम् बलासम् बलम् अस्पति क्षिपतीति बलासः  
कास्तभ्यासात्मकश्लेष्मरोगः तं नाशय । अनुप्रेयार्थः संयोज्यते । यश्च बलासः  
अदेष्टाः हस्तपादाद्यद्देऽयस्थितः । यश्च पर्वसु तत्संधिषु आश्रितः । तं बलासम्  
इति संयन्धः ।

निर्वलासं बलासिनः क्षिणोमि<sup>१</sup> मुष्कुरं<sup>२</sup> यथा ।

क्षिणदूर्म्पस्य बन्धनं<sup>३</sup> मूलमुत्तर्वा<sup>४</sup> ईव<sup>५</sup> ॥ २ ॥

निः । बलासम् । बलासिनः । क्षिणोमि । मुष्कुरम् । यथा ।

क्षिणादि । अस्त्व । बन्धनम् । मूलम् । उत्तर्वाऽईव ॥ २ ॥

बलागिनः श्लेष्मरोगिणः पुरुषस्य बलमयं श्लेष्मरोगं निः निःशेषेण क्षिणोमि  
श्रयं प्रापयामि । तत्र दृष्टान्तः— मुष्कुरम्<sup>१</sup> इति । महाहृदे प्ररुढं पुष्करं यथा  
समूलम् उच्छिद्यते<sup>२</sup> तथा व्याधितशरीरात् तं रोगं समूलम् उन्मूलयामीत्यर्थः ।  
एतदेव विवक्षितं— अस्य रोगस्य बन्धनम् शरीरसंश्लेषनिमित्तं मूलं क्षिणादि ।  
यथा<sup>३</sup> रोगाः कर्मादयः<sup>४</sup> फलस्य परिपक्वस्य वृत्तं स्वयमेव विशिष्टं भवति तद्वत् ।  
रोगनिदानम् अनायासेन विश्लेषयामीत्यर्थः । 'उत्तर्वा इति बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय' ( ऋ  
७, ५९, १२ ) इति हि मन्त्रान्तरम् ।

१. परुखंसम् A, E, O, R, W. परिगममाश्रितम् वै १९, १३, ७ [मू.].

२. रोगोमि वै १९, १३, ८.

३. पुष्करं वै.

४. मूलमुत्तर्वा यथा वै.

५. निःशेष्यदेष्टा वै.

६. इति यथा S.

७. बन्धनाः S.

८. वृत्त. मं. पा. द.



निर्वलासेतः प्र 'पताङ्गः शिशुको यथा' ।

अथो<sup>१</sup> इट् इव हायनोप<sup>२</sup> द्राह्वीरहा<sup>३</sup> ॥ ३ ॥

निः । वलासु । इतः । प्र । पत । आशुंगः । शिशुकः । यथा ।

अथो इति । इट्ऽइव । हायनः । अप । द्राहि । अवीरहा ॥ ३ ॥

हे वलास इतः अस्मात् शरीराद् निष्पत निष्क्रम्य प्रकरणेन दूरं गच्छ । यथा येन प्रकारेण आशुंगः आशुगामो शिशुकः<sup>४</sup> एतत्संज्ञो मृगो दूरं धावति तद्वद् गच्छ । अथो अपि च इत<sup>५</sup> इव हायनः गतः संवत्सरो यथा न पुनरावर्तते तथा अवीरहा अस्मदीयानां वीराणाम् अहन्ता सन् अप द्राहि अपक्रम्य कुत्सितां गतिं गच्छ । द्रा कुत्सितायां गताविति धातुः ।

इति पठकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'उत्तमो अति' इति तृचेन पुष्टिकामः पालाशमणिं यासितं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य वध्नीयात् । " 'उत्तमो अति' (अ ६, १५, १) इति मन्त्रोक्तम् । 'अक्षितास्ते' (अ ६, १४२, ३) इति यवमणिम् " (कौषू १९, २६; २७) इति कौशिकसूत्रम् ।

'आययो अनावयो' (अ ६, १६) इति चतुर्कचेन अक्षिरोगभेषज्ये सर्पपतैलेन संपातितं सर्पपकाण्डमणिम् अभिमन्त्र्य रोगार्तस्य वध्नीयात् ।

तथा अनेन चतुर्कचेन आज्यं हुत्वा सर्पपकाण्डं संपात्य सर्पपतैलेन अभ्यज्य अभिमन्त्र्य वध्नीयात् ।

तथा अनेन चतुर्कचेन सर्पपतैलेन भृष्टं सर्पपत्रशाकं चक्षुरोगग्रस्ताय प्रयच्छेत् ।

तथा चत्वारि शाकवृक्षफलानि अभिमन्त्र्य व्याधिताय प्रयच्छेत् ।

तथा मूलक्षीरम् अभिमन्त्र्य व्याधितस्य अक्षिणी अभज्यात् ।

तथा अनेन चतुर्कचेन मूलक्षीरं संपात्य अभिमन्त्र्य भक्षयेत् ।

सूत्रितं हि— " 'आययो' (अ ६, १६) इति 'सर्पपतैलसंपातं' वध्नाति । काण्डे प्रलिप्य । पृक्तं शाकं प्रयच्छति । चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति । क्षीरलेपमङ्गुके<sup>६</sup> । अज्ञाति<sup>७</sup> " (कौषू ३०, १-६) इति ।

अत्र 'अलसाला' (अ ६, १६, ४) इत्यनया ऋचा अन्नस्वस्त्ययनकामः तिग्मः सस्य-वल्लीरभिमन्त्र्य क्षेत्रमध्ये निखनेत् । सूत्रितं हि— " 'अलसाला' इत्यन्नभेषजम्<sup>८</sup> । त्राणि 'शालाशालामाशुर्वरामध्ये निरानति' " (कौषू ५१, १५; १६) इति ।

१. एत सुपणं वसतेरिव पै १९, १३, ९.

२. अथो पै.

३. 'वीरहन् पै.

४. वैतृ. मरा. द.

५. आययोरनावयो S.

६. सर्पपतै BI.

७. 'नेहमाङ्के. BI.

८. इत्यालभे BI.

९. सिला BI.

‘उत्तमो ओषधीनां’ त्वं वृक्षा उपस्तयः<sup>१</sup> ।

‘उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं’<sup>२</sup> यो अस्माँ अभिदासति ॥ १ ॥

उत्तमः । अस्ति । ओषधीनाम् । त्वं । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ १ ॥

हे पलाशवृक्ष मण्युपादानभूत त्वम् ओषधीनाम् । ओषः पाकः एषु धीयते इति ओषधिशब्देन स्थावरमात्रं विवक्षितम् । स्थावरानाम् ओषधिवनस्पतीनाम् उत्तमः उत्कृष्टः अति सोमपर्णोद्भवत्वात् । ‘तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्’ इति प्रक्रम्य तैत्तिरीयके समाज्ञातम् — ‘तस्य पर्णम् अन्विष्यत । तन् पर्णोऽभवत् । तन् पर्णस्य पर्णत्वम्’ ( तत्रा १, १, १० ) । हे पलाशवृक्ष अन्ये वृक्षास्तव उपस्तयः उपासकाः । न्यग्भूता इत्यर्थः । त्वत्प्रसादाद् अस्माकं स तादृशः शत्रुः उपस्तिरस्तु उपासकः उपक्षीणो भवतु । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति ।

सर्वन्धुश्चासर्वन्धुश्च यो अस्माँ अभिदासति ।

तेषां सा वृक्षाणामिवाहं भूयासमुत्तमः ॥ २ ॥

सर्वन्धुः । च । असर्वन्धुः । च । यः । अस्मान् । अभिदासति ।

तेषाम् । सा । वृक्षाणाम् । इव । अहम् । भूयासम् । उत्तमः ॥ २ ॥

मयन्धुः समानबन्धनः समानजन्मा दायादः । असर्वन्धुः असमानजन्मा असगोत्रजः । य एवमानक उभयविधः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति तेषां शत्रूणां मध्ये अहम् उत्तमः उत्कृष्टतमः भूयासम् । तत्र दृष्टान्तः — यथा सा पलाशान्मिका ओषधिः वृक्षाणाम् उत्तमा भवति तद्वद् अहम् उत्तमो भूयासम् इति ।

यथा सोम ओषधीनार्हुत्तमो हविषां कृतः<sup>३</sup> ।

तृत्यायां वृक्षाणामिवाहं भूयासमुत्तमः ॥ ३ ॥

यथा । सोमः । ओषधीनाम् । उत्तमः । हविषाम् । कृतः ।

तृत्यायां । वृक्षाणाम् । इव । अहम् । भूयासम् । उत्तमः ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण ओषधीनाम् अन्यासां उत्तमां मध्ये उत्तमतमकः सोमः उत्तमः

१. रघुसुक्तमार्ग्योपधि श्र. १०, १७, २३ मा १२, १०-१.

२. उपस्तयः श्र. मा.

३. उपस्तिरस्तु गान<sup>३</sup> उपस्तिरस्तु श्र. मा. † मो/१-  
ग्माः D.K.K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V.Cs; वय्याभावः A.R.

४. ‘मुच्यते’ इति च्यते वे १२, ५, १६.

उत्कृष्टः हविषाम् चक्षुरोडाशादीनां मध्ये कृतः विधात्रा निर्मितः तथा वृक्षाणां मध्ये पलाश<sup>१</sup> इव च अहं सजातानाम् उत्तमो भूयासम् ।

आर्वयो<sup>२</sup> अनावयो<sup>३</sup> रसस्त उग्र आर्वयो<sup>४</sup> ।

आ ते<sup>५</sup> 'करम्भमवसि'<sup>६</sup> ॥ १ ॥

आर्वयो इति । अनावयो इति । रसः । ते । उग्रः । आर्वयो इति ।

आ । ते । करम्भम् । अवसि ॥ १ ॥

आवयतिः अत्तिकर्मा । तस्माद् औणादिकः कर्मणि उग्रत्ययः । हे आवयो<sup>१</sup> रोग-निवृत्त्यर्थम् अद्यमान सर्पप अनावयो<sup>२</sup> अभक्ष्यमाण सर्पपकाण्ड ते तव रसः तैलात्मकः उग्रः उद्गूर्णवलः व्याधिनिवर्तनक्षम इत्यर्थः । हे आवयो<sup>३</sup> ते त्वदीयं करम्भम् सार्षपतैलमि-ध्रुष्टं तत्पत्रशाकम् आ अद्यसि मन्त्राभिमन्त्रितम् आदाय भक्षयामः । 'इदन्तो मसि'<sup>४</sup> ( पा ७, १, ४६ ) इति ।

विहहो<sup>५</sup> नाम ते पिता मदावती नाम ते माता ।

'स हि न त्वमसि'<sup>६</sup> यस्त्वमात्मानमावयः ॥ २ ॥

विहहलः । नाम । ते । पिता । मदावती । नाम । ते । माता ।

सः । हि न । त्वम् । असि । यः । त्वम् । आत्मानम् । आवयः ॥ २ ॥

हे सर्पपशाक ते तव 'विहहाख्यः कश्चित् पिता जनकः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । मदावती नाम ते तव माता जम्नी । स हि 'स खलु त्वं नासि न भवसि । यस्त्वम् आत्मानम् आत्मीयं स्वरूपं पत्रादिकम् आवयः पुरुषेण भक्षितमकरोः । प्रशस्तमातापितृजन्यत्वाद् आत्मनो हानिं प्राप्यापि परोपकारपरो भवसीत्यर्थः ।

तौविलिकेऽवैलयात्रायमैलव ऐलयीत् ।

वभ्रुश्च वभ्रुकर्णश्चापैहि निराल<sup>१</sup> ॥ ३ ॥

तौविलिके । अव । इलप<sup>२</sup> । अव । अयम् । ऐलवः<sup>३</sup> । ऐलयीत् ।

वभ्रुः । च । वभ्रुकर्णः । च । अप । इहि । निः । आल ॥ ३ ॥

हे तौविलिके एतन्नामिके रोगनिदानभूते पिशाचि अवैल्य अवाइमुखम्<sup>४</sup> अस्मद्गोत्रं प्रेरय । इल प्रेरणे इति धातुः । अयम् ऐलवः एतत्संज्ञः तत्कृतश्चक्षुर्गतो रोगविशेषः अवैल्यो<sup>५</sup> अद्यस्ताद् गच्छतु । तस्मादेव धातोइछान्दसो लुङ् । 'नोनयतिभनयति' ( पा ३, १,

१. वैतु. मं. ग. इ. २. 'वयो' पै १९, ५, ७ सा. ३. करम्भमसीमहि पै. ४. विहहो RW.; विहहो पै १९, ५, ८. ५. स हि न त्वमसि K; स हि न त्वमसि RW. ६. निरालल R<sup>१</sup>; निरालल T. ७. व. W; वैतु. मं. ग. D<sup>१</sup> इलप. ८. पु. उ. W. ९. 'मुखी' S.

५१) इत्यादिना चङः प्रतियोगः । ह्यन्तश्चण' (पा ७,३,५) इत्यादिना सिचि वृद्धिनि-  
पेधः । वधुश्च वधुर्कणश्च एतत्संज्ञानुभावपि रोगहेतुः तस्माद् रोगिणः पुंसो निर्गच्छताम् ।  
निराल' एतत्संज्ञं रोगं त्वमपि अपदि' अपगच्छ ।

अलसालासि पूर्वा 'सिलाज्जालास्युत्तरा । नीलागलसाला ॥ ४ ॥

अलसाला । असि । पूर्वा । सिलाज्जाला । असि । उत्तरा । नीलागलसाला' ॥ ४ ॥

अलसालेत्याद्यास्तिस्रः संज्ञास्तिसृणां सस्यबल्लीनाम् । तत्र अलसाला नाम  
काचित् सस्यविशेषस्य मञ्जरी । सा प्रथममुपादीयमानत्वात् पूर्वा । 'शलाजाला-  
स्या तु सस्यमञ्जरी उत्तरा अपरा पदचादुपादीयमानत्वात् । नीलागलसालाख्या तु  
तृतीया तयोर्मध्यवर्तिनी ।

इति द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यथेयं पृथिवी मही' (अ ६,१७) इति तृचेन गर्भहृदणकर्मणि धनुज्यां त्रिरुद्रग्रथ्य  
'लियं धर्मायात्' ।

तथा अनेन तृचेन क्षेत्रमृत्तिकां अभिमन्त्र्य प्रतृच्यं गर्भिणीं प्राशयेत् । कृष्ण-  
सिकता अभिमन्त्र्य गर्भिण्याः शयनं परिकिरेद् वा ।

तथा जम्भग्रहणेऽपि तच्छान्त्यर्थम् अनेन तृचेन धनुज्यावन्धनादीनि कर्माणि  
कुर्यात् ।

यद् आह कौशिकः — " 'ऋषद्मन्त्रः' (अ ५,१,१) इत्येका 'यथेयं पृथिवी' (अ ६,  
१७), 'अन्युता' इति गर्भहृदणानि । जम्भग्रहणाय प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्रग्रथ्य वन्नाति । लोष्ठान्  
अनृत्यं प्राणयति । श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति" (कौस्तु ३५,१२-१५) इति ।

'ईर्ष्याया प्राजिम्' (अ ६,१८) इति तृचेन स्त्रीविषयेष्वप्यनिवृत्त्यर्थम् ईर्ष्यापेतं हृद्वा  
जपेत् । तस्यैव मिश्रां वा प्रयच्छेत् स्पृष्ट्वा वा जपेत् । सूत्रितं हि — " 'ईर्ष्याया प्राजिम्'  
(अ ६,१८), 'जनाद् विश्वकर्मानाम्' (अ ७,४६), 'त्वाद्गणाहम्' (अ ७,७८,३) इति 'प्रतिज्ञापप्रदाना-  
भिमर्शनानि' (कौस्तु ३६,२५) इति ।

यथेयं पृथिवी मही भूतानां गर्भमादधे ।

एवा तं ध्रियतां गर्भो अनु मृतुं सवितवे ॥ १ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । भूतानाम् । गर्भम् । आदधे ।  
एव । ते । ध्रियताम् । गर्भः । अनु । मृतुम् । सवितवे ॥ १ ॥

१. वदु. मसा. द.

P, B, १. ४. विवर्तिनी S'.  
(दीप १८, २) इति मूलम् के.

२. जला S, या.

५. 'मन्युता' इति शास्त्रान्तरीयमूक्तम् वा.; 'अन्युता द्यौः'  
६. प्रथमावर्जं S'. ७. "पः प्र" BL.

यथा मही महती इयं परिदृश्यमाना पृथिवी भूतानां भूतजातानां प्राणिनां गर्भम् आरुधे धारयति । पार्थिवशरीरोपादानभूतं गर्भं दशमासावधि विभर्तीत्यर्थः । हे नारि ते तव गर्भः एव एवं प्रियताम् गर्भाशये धृतः स्थिरो भवतु । कियत्पर्यन्तम् इत्याह — अनुसूत्रम्<sup>१</sup> इति । दशमासभरणेन अनुसूत्रम्<sup>२</sup> अनुप्राप्तप्रसवे तं गर्भं सवितवे प्रसचितुं प्रजनयितुम् । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । अस्मात् तुमर्थं तवेनप्रत्ययः ।

'यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान् वनस्पतीन् । एवा ० ॥ २ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् । एव । ० ॥ २ ॥

'यथेयं पृथिवी मही दाधार पर्वतान् गिरीन् । एवा ० ॥ ३ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । पर्वतान् । गिरीन् । एव । ० ॥ ३ ॥

मही महती पृथिवी इमान् परिदृश्यमानान् वनस्पतीन् वृक्षान् दाधार स्थिरं धारयति । तथा पर्वतान् महाशैलान् गिरीन् गिरयस्तत्पर्यन्तवर्तिनः शिलोच्चयाः । तान् सर्वान् दाधार स्थिरं धारयति । यथा एतद् उक्तं सर्वं पृथिव्या स्थिरं धारयते एव एवम् हे नारि ते त्वदीयो गर्भः प्रियताम् इत्यादि पूर्ववद् योजना ।

यथेयं पृथिवी मही दाधार विष्टितं जगत् । एवा ० ॥ ४ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । विऽस्थितम् । जगत् । एव । ० ॥ ४ ॥

मही महती इयं पृथिवी विष्टितम् विविधम् अवस्थितं चराचरात्मकं जगद् यथा येन प्रकारेण दाधार स्वात्मनि धारयति । तुजादित्वाद् अभ्यासदीर्घत्वम् । अन्यद् व्याख्यातम् ।

ईर्ष्यायां ध्राजिं प्रथमां प्रथमस्या उतापरां ।

अग्निं हृदयं<sup>१</sup> शोकं तं ते निर्वापयामसि<sup>२</sup> ॥ १ ॥

ईर्ष्यायाः । ध्राजिम् । प्रथमाम् । प्रथमस्याः । उत । अपराम् ।

अग्निम् । हृदयम् । शोकम् । तम् । ते । निः । वापयामसि ॥ १ ॥

ईर्ष्यायाः । स्त्रीविषया अक्षमा अत्र ईर्ष्या मैनामन्यो द्राक्षीत् इत्येवंरूपा । तस्या ईर्ष्यायाः ध्राजिम् । ध्रज गतौ इत्यस्माद् 'वसिषि' (पाठ ४, १२५) इत्यादिना भावे इज्प्रत्ययः । वेगयुक्तां गतिं प्रथमाम् प्रथमोत्पन्नाम् निर्वापयामसीत्युत्तरत्र संवन्धः । उत तस्याः प्रथमस्याः प्रथमभाविन्या अपराम् अनन्तरोत्पन्नामपि तां

१. वस्तु. मं.पा. द्र.

२. सा. द्वितीयां तृतीयां च ऋवं द्वितीयेति, चतुर्थी च तृतीयेति मन्वा

व्याख्याति.

३. अथमां मध्यमासुत पे १९, ७, १५.

४. सत्यं पे.

५. हृदयं १A;

६. हृदयं K<sup>m</sup>; हृदयं<sup>३</sup> B, B<sup>a</sup>, S<sup>m</sup>.

७. निर्मन्त्रयामहे पे.

निर्वापयामः शमयामः । इदं हृदयदाहकं तत्र भवं कोपाग्निं शोकं च तज्ज-  
नितम् ईदृशं तम् हे ईर्ष्यायुक्त पुरुष ते तव सकाशाद् निर्वापयामसि निर्वाप-  
यामः शमयामः । 'इदन्तो मसि' ( पा ७, १, ४६ ) इति ।

यथा भूमिर्मृतमना मृतान्मृतमनस्तथा ।

यथोत ममृषो मन एवेर्ष्यार्मृतं मनः ॥ २ ॥

यथा । भूमिः । मृतऽमनाः । मृतात् । मृतमनःऽनरा ।

यथा । उत । ममृषः । मनः । एव । ईर्ष्योः । मृतम् । मनः ॥ २ ॥

भूमिः सर्वप्राणिभिरधिष्ठिता पृथिवी मृतमनाः अपगतमनस्का सती यथा ईर्ष्या  
न करोति । यथा च मृतान् त्यक्तप्राणात् शवशरीरादपि मृतमनस्तथा अतिशयेन  
मृतमनाः पृथिवी भवति । एतेन सर्वहेशसहत्वमस्या आविष्कृतं भवति ।  
उत अपि च ममृषः मृतवतः पुरुषस्य मनः तच्छरीराद् अपगतं सत् यथा  
नेर्ष्याजनकम् एव एवमेव ईर्ष्योः ईर्ष्यायुक्तस्य स्त्रीविषयकोपयुक्तस्य पुरुषस्य  
मनः मृतम् विनष्टमस्तु । ईर्ष्याग्रस्तं न भवत्यित्यर्थः ।

'अदो यत् ते' हृदि श्रितं मनस्कं पतयिष्णुकम् ।

ततस्त ईर्ष्या मुञ्चामि निरुम्माणं हतैरिव ॥ ३ ॥

अदः । यत् । ते । हृदि । श्रितम् । मनःऽकम् । पतयिष्णुकम् ।

ततः । ते । ईर्ष्याम् । मुञ्चामि । निः । उम्माणम् । हतैःऽइव ॥ ३ ॥

हे ईर्ष्याग्रस्त पुरुष ते तत्र हृदि हृदये श्रितम् अवस्थितम् अदः प्रसिद्धं  
यत् मनः पतयिष्णुः अक्षिष्णु इतस्ततः पतनशीलम् । कम् इति पदद्वयं पदपूरणार्थम् ।  
ततः तस्माद् मनसः ते तत्र ईर्ष्याम् स्त्रीविषयं कोपं निः निःशेषेण मुञ्चामि अपगम-  
यामि । तत्र दृष्टान्तः—उम्माणम् इति । यथा हतः चर्ममय्या भस्त्रिकायाः सका-  
शात् तन्मध्यवर्तिनमूम्माणं श्वासवद् अन्नः पूरितं धातुं तन्मुखाग्निः सारयति  
कर्मकरस्तद्वद् इत्यर्थः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ।

'पुन्यं मा' इत्यस्य सूत्रस्य बृहद्रणे पात्रात् शान्त्युदकादौ विनियोगो  
द्रष्टव्यः ।

१. 'ततः' A, B, S<sup>m</sup>; 'तस्य' C<sup>m</sup>; 'स्तर' K, K<sup>m</sup>, V.

२. मां त वै.

३. पु. गा.; वैदु. गृधे. वै. व (वृ. शीपा.) नृत्तं.

४. यद् यन्मे वै ११, ७, १५.

५. वैदु. मंगा. द.

तथा अथोत्थापनविघ्नशमनकामः मरुद्भूयो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देवताभ्यः क्षीरोदनहोमः आज्यहोमः काशदिविधुयकवेतसाख्या ओपधीरेकस्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् तासामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानामप्सु प्लावनम् श्वशिरसो मेपशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहां वंशाग्रे बन्धनम्<sup>१</sup> तुपसहितम् आमपात्रमभिमन्त्रितोदकेन संशोध्य त्रिपदे शिख्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि संपातिताभिमन्त्रितघटोदकेन आप्लावनमवसेचनं च अनेन तृचेन कुर्यात् । ‘अर्थमुत्पास्यन्’ इति प्रक्रम्य ‘अम्बयो यन्वि’ (अ १,४), ‘शंभुमयोभू’ (अ १,५;६), ‘हिरण्यवर्णाः’ (अ १,३३) ‘यददः’ (अ ३,१३) ‘पुनन्तु मा’ (अ ६,१९) इत्यादि ‘अभिवर्षणावसेचनानाम्’ (कौसू ४१,८-१४) इत्येतदन्तं सूत्रमत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा सवयशेषु अनेन तृचेन यजमानपत्नी पुत्रान् प्रोक्षेत् । ‘पवित्रैः संगोक्षति’ (कौसू ६१,५) इति हि सूत्रम् । अत्र पवित्रशब्देन<sup>२</sup> ‘पुनन्तु मा’, ‘वायोः पूतः’ (अ ६,५१), ‘वैश्वानरो रक्षिमिः’ (अ ६,६२) इति सूक्तानि विवक्षितानि ।

तथा पवित्रसत्वे अनेन तृचेन निरुतहविरभिमर्शनसंपातादीनि कर्माणि कुर्यात् । “‘पुनन्तु मा देवजनाः’ इति पवित्रं कृसरम्” (कौसू ६६,१९) इति हि सूत्रम् ।

तथा दीक्षायाः दर्भपिङ्गूलैः पूयमानो यजमानः एतं तृचं जपेत् । “‘पुनन्तु मा’ (अ ६,१९) इति पाठ्यमानः” (वैताथी ११,१०) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

सौत्रामण्यां ‘पुनन्तु मा’ इत्ययं तृचः आसिच्यमानशतावृणानुमन्त्रणे चिनियुक्तः । “‘पुनन्तु मा’, ‘गिरावरणरटपु’ (अ ६,६९), ‘यद्गिरिषु’ (अ ९,१,१८) इति शतावृणाम्” आसिच्यमानाम्” (वैताथी ३०,१३) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

‘अग्नेरिवास्य दहतः’ (अ ६,२०) इति तृचेन पितृश्वरभैषज्ये दावाग्नौ ताम्रश्रुधेण आज्यं हुत्वा व्याधितस्य मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् । “‘अग्नेः’ इत्युक्तं दावे” (कौसू ३०,७) इति हि सूत्रम् ।

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनवो धिया<sup>३</sup> ।

पुनन्तु विश्वा भूतानि<sup>४</sup> पर्वमानः पुनातु मा<sup>५</sup> ॥ १ ॥

१. बन्धनं कृत्वाभिमन्त्र्याधोधनुं S'. २. संगोक्षन्ते BI. ३. 'शब्दे S'. ४. पूतोति S'.  
५. पवित्रकृसरम् S'; 'कृसरम्' BI. ६. 'वृणा' S'. ७. 'वृणाम्' RG. ८. मां  
श्र ९,६७,२७. ९. वसवोऽश्रुः मनसा मा १९,३९. १०. धियः मा. ११. विश्वं आयवः  
तैत्रा १,४,८,१. † भूता मा मं ३,११,१०. १२. जारवदः पुनोदि (पुनादि मं.) मां श्र.  
मा. मं. ‡ माम् ५ १९,७,११.

पुनन्तु । मा ॥ देवऽज्जनाः । पुनन्तु । मनवः । धिया ।  
पुनन्तु । विश्वा । भूतानि । पर्वमानः । पुनातु । मा ॥ १ ॥

देवजनाः देवजातीया मा मां पुनन्तु शोधयन्तु । तथा मनवः मनुष्यजातीयाः  
विश्वं बुद्ध्या कर्मणा वा मां पुनन्तु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु ।  
यश्च अन्तरिक्षे पर्वमानः गच्छन् वायुः सोऽपि मां पुनातु । यद्वा दशापवित्रेण  
शोधयमानः सोमः पर्वमानः । स च स्वात्मानमिव अस्मान् शोधयतु ।

पर्वमानः पुनातु मा क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।

‘अथो अरिष्टतातये’ ॥ २ ॥

पर्वमानः । पुनातु । मा । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ।

अथो इति । अरिष्टतातये ॥ २ ॥

पर्वमानः सोमः मा मां पुनातु शोधयतु पापविनिर्मुक्तं करोतु । किमर्थम् ।  
क्रत्वे क्रतवे कर्मणे दक्षाय यलाय । यद्वा क्रतुदक्षशब्दाभ्यां प्राणापानौ विवक्षितौ ।  
‘प्राणो व दक्षोऽग्नानः क्रतुः’ ( तै २, ५, २, ४ ) इति श्रुतेः । तयोः प्राणापानयोः शरीरे  
अवस्थानार्थं जीवमे तद्धेतुर्जीवनार्थं च पुनात्विति संबन्धः । अथो अपि च  
अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसा तदभावः अरिष्टं तस्य करणाय । ‘शिवशमरिष्टस्य करे’ ( पा  
४, ४, १४३ ) इति करणेऽर्थे तातिल्लप्रत्ययः ।

उभाम्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च ।

‘अस्मान् पुनीहि चर्षसे’ ॥ ३ ॥

उभाम्याम् । देव । सवितः । पवित्रेण । सवेन । च ।

अस्मान् । पुनीहि । चर्षसे ॥ ३ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक हे देव पवित्रेण पवनसाधनेन त्वदीयेन तेजसा सवेन  
प्रत्ययेन त्यग्येरणेन च आभ्याम् उभाम्याम् अस्मान् पुनीहि शुद्धान् कुरु । किमर्थम् ।  
चर्षये । चष्टिः पश्यतिकर्मा । दर्शनाय । ऐहिकामुष्मिकसकलमुखसाक्षात्कारार्थमि-  
त्यर्थः ।

‘अग्नेरिवास्तु दहंत एति शुष्मिणं’ उतेवं मत्तो विलपन्नपापति ।

अन्यमम्मर्दिच्छन्तु कं चिद्व्रतस्तु पूर्वघाय नमो अस्तु तुकमे ॥ १ ॥

१. वैश्व. मंता. इ. २. उपोक् च सूयं दशे वै १९, ७, १२. ३. मां पुनीहि (मै. पुनाहि)  
हिंसर्तं य ९, ६, ७, ७ मा १९, ६३ मं ३, ११, १०; इदं यद्वा पुनीमदे तैत्रा १, ४, ८, २.  
४. सवितरिच प्रयोगोऽप्य शुष्मिण वै १९, १३, १०. ५. ‘पुर्वघाय वै.



अग्नेऽइव । अस्य । दहनः । एति । शुष्मिणः । उतऽइव । मत्तः । विज्जपन् । अप । अयति ।  
अन्यम् । अस्मत् । इच्छतु । कम । चित् । अव्रतः । तर्पुऽवधाय । नमः । अस्तु । त्कमने ॥ १ ॥

आर्द्रम् अनार्द्रं च सर्वं दहतः दावात्मकस्य अग्नेरिव कृत्स्नम् अङ्गं दहतः  
शुष्मिणः शोषकबलयुक्तस्य अस्य ज्वरस्य दाहः एति कृत्स्नम् अङ्गं व्याप्नोति ।  
उत अपि च मत्त इव उन्मत्त इव आत्मानं विस्मृत्य विष्यन् विविधं प्रलापं  
कुर्वन् तेन ज्वरेण अपायति अपगच्छति अस्माल्लोकात् प्रैति । ईदृशः प्रबलः  
पित्तज्वरः अस्मत् अस्मत्तः अन्यं कंचित् कमपि अव्रतः अव्रतं 'विभक्तिव्यत्ययः' सदा-  
चारहीनं पुरुषम् इच्छन् प्राप्नोतु । उक्तं हि—

‘व्रतोपवासैर्यैर्विष्णुर्नान्यजन्मनि तोषितः ।

ते नरा मुनिशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः ॥’ इति ।

तुपुर्वधाय तपुस्ताप एव. वधः<sup>१</sup> हननसाधनम् आयुधं यस्य स तथोक्तः तस्मै  
त्कमने कृच्छ्रजीवननिमित्ताय ज्वराभिमानिदेवाय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अनेन  
नमस्कारेण तुष्टः सन् अन्यत्र अपसर्पणत्वित्यर्थः । तकि कृच्छ्रजीवने । अस्माद्  
औणादिको मनिन् ।

नमो रुद्राय<sup>२</sup> नमो अस्तु त्कमने<sup>३</sup> नमो राज्ञे वरुणाय<sup>४</sup> त्विषीमते ।

नमो दिवे नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः ॥ २ ॥

नमः । रुद्राय । नमः । अस्तु । त्कमने । नमः । राज्ञे । वरुणाय । त्विषीमते ।

नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै । नमः । ओषधीभ्यः ॥ २ ॥

रुद्राय रोदयति उपतापेन अश्रूणि मोचयतीति रुद्रो ज्वराभिमानी देवः ।  
'रोदेर्गिल्लु च' (पाठ २, १२) इति रक्प्रत्ययः । तस्मै रुद्राय प्रथमं नमोऽस्तु  
त्कमने ज्वराय च नमोऽस्तु । त्विषीमते दीप्तिमते राज्ञे स्वामिने तत्तद्भागिण्युत्तपापा-  
रोधेन निग्रहकारिणे वरुणाय नमोऽस्तु । तथा दिवे द्युलोकाय नमः पृथिव्यै च नमः ।  
द्यावापृथिव्यौ हि कृत्स्नस्य भूतजातस्य मातापितरौ तस्मात् तयोर्नमस्कारः  
कृतः । ओषधीभ्यः पृथिव्याम् उत्पन्नाभ्यो घ्राणादिभ्यो नमोऽस्तु । औषधसेवया  
पथ्यक्रमेण च आरोग्यम् उपजायत इत्योषधीनां नमस्कारः ।

अयं यो अभिशोचयिष्णुर्विश्वा रूपाणि हरिता<sup>५</sup> कृणोषि<sup>६</sup> ।

तस्मै तेऽरुणाय वभ्रवे नमः कृणोमि वन्याय त्कमने ॥ ३ ॥

१. वधाय S'.

२. यमाय पं १९, १२, ११.

३. सृत्यवे पं.

४. 'पथ'

नारिन् S'.

५. हरितान् पं.

६. कृणोति पं.

अयम् । यः । अभिऽशोचयिष्णुः । विश्वा । रूपाणि । हरिता । कृणोषि ।  
तस्मै । ते । अरुणाय । वभ्रवे । नमः । कृणोमि । वन्याय । तक्मने ॥ ३ ॥

अयम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमानः अभिशोचयिष्णुः अभितः सर्वतः कृत्स्नम्  
अहं सर्वेषु अङ्गेषु शोचयन् शोकम् उत्पादयन् । शुच शोके । 'णेश्छन्दसि' ( पा  
३, २, १३७ ) इति इष्णुच्प्रत्ययः । ईदृशो यः पित्तज्वरः विश्वा विद्वानि सर्वाणि  
रूपाणि हरिता हरितानि रक्तदूषणेन हरिद्रावर्णानि कृणोषि करोति । पुरुषद्वयवयवः ।  
तस्मै अरुणाय अरुणवर्णाय वभ्रवे पीतवर्णाय च वन्याय संसेव्याय तक्मने ते तुभ्यं  
ज्वराय नमः कृणोमि करोमि ।

इति सायणायं विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठ्याण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके षष्ठ सूक्तानि । तत्र 'इमा यास्तिष्ठाः' ( अ. ६, २१ ) इति आद्यं सूक्तम् ।  
तत्र आद्येन तृचेन केशवृद्धिकामं वृक्षभूमिजातौपधिभिः अवज्वालितोदकेन वा विभीत-  
कथाथोदकेन वा हरिद्राकाथोदकेन वा अभिमन्त्रितेन उपःकाले अवसिञ्चेत् । सूत्रितं  
हि—“इमा यास्तिष्ठाः” इति वृक्षभूमी जाताज्वालैर्नावनक्षत्रेवसिञ्चति” ( कौसू. ३०, ८ ) इत्यादि ।

‘ठ णं नियानम्’ इति तृचेन उदरतुन्दादिभैषज्याथं चित्तिप्रायश्चित्ताद्योपधि-  
सहितम् उदकम् अभिमन्त्र्य तेनोदकेन व्याधितमवसिञ्चेत् ।

तथा तस्मिन्नेव भैषज्यकर्मणि मरुद्गयो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देवताभ्यः क्षीरौदन-  
होमम् आज्यहोमम् चित्ताद्योपधीरेकस्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये  
अधोमुखं निनयन् चित्तादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु प्लावनम् श्वशिरसो  
मेघशिरस्यभिमन्त्रितस्य उदके प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहं वंशाग्रे वन्धनम्  
तुपलहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपदे शिष्ये निधाय अप्सु  
प्रक्षेपणं च इत्येतान्यभिवर्णजकर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि—“‘कृणं नियानम्’ ( अ. ६, २२ ),  
'गद्युषीः' ( अ. ६, २४ ) इत्योपयाभिश्च योतयति । मारुतानाम् अयय.” ( कौसू. ३०, ११; १२ )  
इति । अस्य तृचस्य अपां सूक्तेषु षोडाद् आप्लावनादौ विनियोगः ।

इमा यास्तिष्ठाः पृथिवीस्तासां ह भूमिरुत्तमा ।

तामामर्यं त्वचो अहं भैपजं सधुं जग्रमम् ॥ १ ॥

१. रिताय S'.  
वृक्षभिमन्त्र्य सोधने S'.

२. 'लेनावमिष' BL.

३. 'नाभिरवर्ण' S'.

४. 'द्यौय' S'.

५. नास्ति BL.

६. वन्धनं

इमाः । याः । तिस्रः । पृथिवीः । तासाम् । ह । भूमिः । उत्त॒ऽमा ।

तासाम् । अधि । त्वचः । अहम् । भेषजम् । सम् । ऊं इति । जग्रभम् ॥ १ ॥

इमाः परिदृश्यमानाः तिस्रः त्रित्वसंख्योपेता याः पृथिवीः पृथिव्यः । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्याद्यास्त्रयो लोकाः सन्ति । यद्वा पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः प्रत्येकं त्रिधा भिन्नाः । 'तिस्रो भूमीर्धारयन्' (ऋ. २, २७, ८), 'त्रयो वा इमं त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. २, १७) इत्यादिश्रुतेः । तासां पृथिव्युपलक्षितानां लोकानां मध्ये इयम् अस्माभिरधिष्ठिता भूमिः खलु उत्तमा उत्कृष्टतमा पेहिकफलभोगनिमित्तत्वात् स्वर्गादिफलसाधनयागहोमाद्यनुष्ठानहेतुत्वाच्च । तासां पृथिव्यानां त्वचः त्वगिव उपरि वर्तमाना या भूमिः तस्या अधि उपरि प्ररुढं भेषजम् व्याधिनिवर्तकम् औषधम् अहं समु जग्रभम् संगृह्णामि । ग्रहेः स्वार्थण्यन्तात् छान्दसे लुङि चङि रूपम् ।

श्रेष्ठमसि भेषजानां वसिष्ठं वीरुधानाम् ।

सोमो भग इव यामेषु देवेषु वरुणो यथा ॥ २ ॥

श्रेष्ठम् । अस्ति । भेषजानाम् । वसिष्ठम् । वीरुधानाम् ।

सोमः । भगःऽइव । यामेषु । देवेषु । वरुणः । यथा ॥ २ ॥

हे हरिद्रादिरूप भेषज अन्येषां भेषजानां श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् अस्ति अमोघवीर्यत्वात् । तथा वीरुधानाम् अन्यासां वीरुधां वसिष्ठम् वसुमत्तम् मुख्यम् अस्ति । वीरुच्छब्दात् डाप् । 'दापं नापि हलन्तानाम्' इति स्मरणात् । तत्र श्रेष्ठये दृष्टान्तः— सोमः इति । यामेषु अहोरात्रभागेषु साध्येषु यथा सोमः चन्द्रमाः भगः सूर्यश्च कालावच्छेदहेतुत्वेन प्रशस्तौ तद्वत् श्रेष्ठम् असीत्यर्थः । वसिष्ठत्वे दृष्टान्तः— देवेषु इति । यथा देवेषु मध्ये वरुणः वसुमत्तमो मुख्यः तद्वद् इत्यर्थः ।

रेवतीरनाधृपः सिपासर्वः सिपासथ ।

उत स्थ केशदंष्ट्रीरथो ह केशवर्धनीः ॥ ३ ॥

रेवतीः । अनाधृपः । सिपासर्वः । सिपासथ ।

उत । स्थ । केशःऽदंष्ट्रीः । अथो इति । ह । केशःऽवर्धनीः ॥ ३ ॥

हे रेवतीः रेवत्यः रयिमत्यो घनचत्य<sup>१</sup> उक्ता ओषधयः । 'रेवती बहुलम्' (पावा ६, १, ३७) इति संप्रसारणम् । अनाधृपः अनाधृपाः केनचिदपि अहिंसिताः सिपासवः

१. वीरुधानां पै १, ३८, २. २. भेषजानाम् पै. ३. यज्ञो पै. ४. रेवती B;

रेवतीरनाधृपः सिपासन्तोः सिपामव । एताः स्थ केशवर्धनीरथो स्थ केशदंष्ट्रीः ॥ पै १, ३८, ३.

५. स्थ P. ६. 'वत्य नास्ति S'.

सनि तुम् आरोग्यं दातुम् इच्छन्त्यः यूयं सिपासथ आरोग्यं दातुम् इच्छथ<sup>१</sup> । पणु दाने । अस्मात् सनि “भरतपिसनाम् ( पा ७,२,४९ ) इति इटो विकल्पनाद् अभावपक्षे ‘जनसन-  
खना सन्श्लोः’ ( पा ६,४,४२ ) इति आत्वम् । उत अपि च केशवर्धनीः<sup>२</sup> केशानां दार्ढ्य-  
कारिण्यः स्थ भवथ । अथो ह अपि च खलु केशवर्धनीः केशसमृद्धिकारिण्यो भवथ ।  
वर्धनीवर्धनीरिति वृद्धेर्वृधेश्च करणे ल्युङन्ताद् डीपि रूपम् ।

‘कृष्णं नियानं’ हरयः सुपर्णा अपो<sup>३</sup> वसाना दिवमुत् पतन्ति ।

त आवृष्ट्यन्तसर्दनादृतस्यादिद् घृतेन<sup>४</sup> पृथिवीं व्यू<sup>५</sup> दुः ॥ १ ॥

कृष्णम् । निऽधानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।  
ते । आ । आवृष्ट्यन् । सर्दनात् । श्रुतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवीम् । वि । ऊदुः ।

कृष्णम् कृष्णवर्णं नियानम् । नियमेन याति गच्छति अत्र ज्योतिश्चक्रम् इति  
नियानम् अन्तरिक्षम् । तत् प्राप्य हरयः हरणशीलाः पार्थिवं कृत्स्नं रसं हरन्तः  
सुपर्णाः शोभनपतना आदित्यरश्मयः अपो वसानाः उदकम् आच्छादयन्तः उदकेन  
आत्मानम् आवृण्वन्तः दिवम् द्योतमानम् आदित्यमण्डलम् उत पतन्ति उदगमनेन  
प्राप्नुवन्ति । यद्वा कृष्णं नियानम् इति दक्षिणायनाभिप्रायम् । तद्धि—‘धूमो  
रात्रिस्तथा कृष्णः पश्मासा दक्षिणायनम्’ ( भगी ८,२५ ) इति कृष्णपक्षसंबन्धात्  
कृष्णं नियानं यागहोमादिनियमयुक्तैः पुरुषैः प्राप्तव्यम् । ईदृशं दक्षिणायनं  
प्रति उत्तरायणे समाह्वनरसाः ते सूर्यरश्मयः श्रुतस्य उदकस्य सर्दनात् आदित्यमण्ड-  
लाद् आवृष्ट्यन् आवर्तन्ते वृष्ट्यर्थम् आगच्छन्ति । घृतेर्लुङि ‘वृष्टयो लुङि’ ( पा १,३,९१ )  
इति परस्मैपदम् । छान्दसश्चलेश्चङ् आदेशः । ‘बहुलं छन्दमि’ ( पा ७,१,८ ) इति  
रङागमः । आदिर् अनन्तरमेव घृतेन उदकेन ते सूर्यरश्मयः पृथिवीं व्यूदुः विशेषेण उन्दन्ति<sup>६</sup>  
आर्द्राकुर्वन्ति । धृषते हि—‘यदा खलु वा अमावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्पति’  
( मे २,४,१०,२ ) इति । उन्दी फलेदने इत्यस्मात् छान्दसे लिटि छान्दस उपधालोपः ।

पर्यस्वतीः कृणुथाप<sup>७</sup> ओषधीः शिवा<sup>८</sup> यदेज्जथा मरुतो रुक्मवक्षसः ।

ऊर्जे च तत्र सुमतिं च पित्वत्<sup>९</sup> यत्रा नरो मरुतः सिञ्चथा<sup>१०</sup> मधुं ॥ २ ॥

१. इच्छन्तः S. २. “वर्धनीः” S. ३. अमितवर्णां तै ३,१,११,४. ४. मिहो तै.  
५. “सर्दनादि कृत्यादिद् तैः” सर्दनादि राखी काठ ११,९. ६. घृतेर तै. ७. पृथिवी श्र  
१,१६,४० तै. मे ४,१२,५ काठ ११,१३ व १९,२२,१०; छायाशिवी काठ ११,९. ८. व्यूदते  
क. तै. मे. काठ. वे. ९. घृष्ट्यन् काठ ११,९. १०. उर्दंति S.  
वै १९,२२,१. ११. इमा वे. १२. दिव्यत् तै. गा. १३. कृणुथाप तै ३,१,११,८  
१३. सिञ्चथा A, व.

पर्यस्वतीः । कृणुथ । अपः । ओषधीः । शिवाः । यत् । एजथ । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः ।  
ऊर्जम् । च । तत्र । सुऽमतिम् । च । पिन्वत । यत्र । नरः । मरुतः । सिञ्चथ । मधु ॥

हे मरुतः रुक्मवक्षसः रुक्मः स्वर्णमयम् आभरणं वक्षःस्थले येषां तादृशाः सन्तो  
यूयं यत् यदा एजथ प्रचलथ । एजृ कम्पने । तदानीं पर्यस्वतीः रसवतीः अपः उदकानि  
ओषधीः च शिवाः सुखकरीः कृणुथ कुरुय । नरः नेतारः हे मरुतः यूयं यत्र मधु मधुररसं  
वृष्ट्युदकं सिञ्चथ वर्षयथ तत्र तस्मिन् देशे ऊर्जं च बलकरम् अन्नं भुमतिं च शोभन-  
बुद्धियुक्तां प्रजां पिबथ<sup>१</sup> उदकसेचनेन पोषयथ ।

उदमुतो<sup>२</sup> मरुतस्तो<sup>३</sup> इयते<sup>४</sup> वृष्टिर्या विश्वा निवतस्पृणाति<sup>५</sup> ।

एजाति<sup>६</sup> ग्लहा<sup>७</sup> कन्या<sup>८</sup> इव तुन्नैरु<sup>९</sup> तुन्दाना<sup>१०</sup> पत्येव जाया ॥ ३ ॥

उदऽमुतः<sup>१</sup> । मरुतः । तान् । इयते<sup>२</sup> । वृष्टिः । या<sup>३</sup> । विश्वाः । निऽवतः । पृणाति<sup>४</sup> ।

एजाति । ग्लहा<sup>५</sup> । कन्या<sup>६</sup> इव<sup>७</sup> । तुन्ना । एरुम् । तुन्दाना<sup>८</sup> । पत्या<sup>९</sup> इव । जाया ॥३॥

हे मरुतः<sup>१</sup> उदमुतः उदकस्य प्रेरकान् तान् मेघान् इयते प्रेरयत । च्युङ् गृङ् गतौ ।  
अस्मात् कर्तरि क्प् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा ६,३,५७) इति उदकशब्दस्य  
उदभावः । इयतेति । ऋ गतौ इत्यस्मात् लोट् । 'तत्तनजनयनाश्च' (पा ७,१,४५) इति तस्य  
तयादेशः । जुहोत्यादित्यात् शपः झ्लुः । 'अतिपितृयोश्च' (पा ७,४,७७) इति अभ्यासस्य  
इच्च्म् । के पुनस्ते मेघा इति विशिनष्टि— या यदीया येषां मेघानां संवन्धिनी  
वृष्टिः विश्वा<sup>२</sup> विश्वानि ब्रीहियवादिसस्यानि निवतः निम्नगामिनीर्नदीश्च पृणाति  
पूरयति । आप्याययतीत्यर्थः । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५,१,११८) इति गमेरर्थे वतिः ।  
यद्वा तान् । वर्णव्यत्ययः । या वृष्टिः उक्तविधा तां वृष्टिं प्रेरयतेत्यर्थः । अपि च  
गहा<sup>३</sup> गर्हं गह्वं कुत्सायाम् । गह्वयति कुत्सयति भीतिम् उत्पादयतीति गह्वा स्तनयि-  
त्वरूपा माध्यमिका धाक् । सा एजाति एजतु वृष्टयर्थं मेघान् कम्पयतु । एजृ कम्पने ।  
अस्मात् लेटि आडागमः । तत्र दृष्टान्तः— कन्येव इति । यथा तुन्ना दारिद्र्यादिभिः पीडि-  
ता कन्या मातापित्रादीन् कम्पयति तद्वद् इत्यर्थः । सा यावत् विशेष्यते— एरुम् गन्तारं  
मेघं प्राप्य तुजाना<sup>४</sup> आभापमाणा ध्वनन्ती । तुजि आभापणे । चौरादिकः । यद्वा  
तुजतिर्दानकर्मा । 'तुजेतुजे य उत्तरे' (ऋ १,७,७) इति हि निगमः । एरुम् गमनशीलम्  
उदकं तुजाना प्रयच्छन्ती । तत्र दृष्टान्तः— पत्येवेति । पत्या सहिता जाया इव सा यथा  
आभापते यथा वा दित्सितम् अन्नादिकं प्रयच्छति तद्वद् वृष्ट्युदकस्य प्रदात्रीत्यर्थः ।  
इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. वंत्तु. मंशा. द. २. उदमुतो A, B<sup>h</sup>, D, K, P, V, Cs, Cp, P<sup>3</sup>, M, ५ १९, २२, १२.  
३. मरुतु<sup>३</sup> तै ३, १, ११, ८. ४. वृष्ट्या यद् विश्वा निवतस्पृणाति पै.; 'ष्टिं ये विश्वं मरुतो जनमि-  
तं. ५. क्रोशाति तै. ६. गह्वा W, ऊह्ना? पै., गद्वा तै. ७. 'ना पैहं तै.  
८. तुन्नाना तै.; तुदाना K<sup>m</sup>, P<sup>3</sup>, O, D<sup>3</sup>, R<sup>3</sup>. ९. 'त्तु' K, Cp; 'त्तु' P. १०. तु. सा.;  
वैत्तु. P, P<sup>3</sup>, J, K, Cp याः. ११. गह्वा P, P<sup>3</sup>, J. १२. कन्या इव P, K. १३. तुदाना  
P<sup>3</sup>, १४. वंत्तु. पपा. द.

‘समुप्रीः’, ‘हिमवतः प्र सवन्ति’ इति तृचयोः ‘पुनन्तु मा’ ( अ ६, १९ ), ‘समुप्रीः’ ( अ ६, २३ ), ‘हिमवतः प्र सवन्ति’ ( अ ६, २४ ), ‘वायोः पूतः पवित्रेण’ ( अ ६, ५१ ) इति वृहद्रूपे ( कौसू ९, २ ) पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगः ।

अनयोः अपां सूक्तेषु पाठात् आप्लावनादौ विनियोगः । सूत्रितं हि — ‘अवमृथाय व्रजन्ति । अपां सूक्तराष्ट्र्य’ ( कौसू ६८, ३८; ३९ ) इति ।

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकामः आभ्यां तृचाभ्याम् ‘पुनन्तु मा’ इत्यत्रोक्तानि क्षीरोदनहयनार्दानि कर्माणि कुर्यात् । ‘अर्थम् उत्थास्यन्’ इति प्रक्रम्य ‘पुनन्तु मा’ ‘समुप्रीः’, ‘हिमवतः’, ‘प्र सवन्ति’, ‘वायोः पूतः पवित्रेण’ इत्यादि ‘अभिवर्षणावसेचनानाम्’ ( कौसू ४१, १४ ) इत्येतदन्तं सूत्रमत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा ‘समुप्रीः’ इत्येकेन तृचेन उदरतुन्दादिभैरज्ये ‘कृष्णं नियानम्’ ( अ ६, २२ ) इति तृचोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताः प्रमुच्यमाना अनेन तृचेन ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “प्रणीता विमुच्यमानाः ‘समुप्रीः’ इत्यनुमन्त्रयेत्” ( वंताधौ ४, १४ ) इति हि धैतानं सूत्रम् ।

‘हिमवतः प्र सवन्ति’ इति तृचस्य शान्त्युदकाभिर्मन्त्रणादौ आप्लावनादौ अर्थोत्थापनकर्मासु च पूर्वतृचेन सह उक्तो विनियोगः ।

तथा ‘हृदयक्षोपजलोदरकामलरोगशान्त्यर्थं नद्युदकं प्रवाहानुगुणम् आहृत्य तत्र बलीकृतृणानि प्रक्षिप्य अनेन तृचेन अवसिच्य’ व्याधितम् अवसिञ्चेत् मार्जयेत् आचामयेद् वा । सूत्रितं हि — “‘हिमवतः’ इति स्यन्दमाना<sup>१</sup> अन्वीयम् आहार्य बलीकः<sup>२</sup>” ( कौसू ३०, १३ ) इति ।

समुप्रीस्तदुपसो<sup>३</sup> दिवा नक्तं च समुप्रीः ।

‘वरेण्यक्रतुहमुपो’ देवीरूपं ह्वये<sup>४</sup> ॥ १ ॥

समुप्रीः । तत् । अप्सः । दिवा । नक्तम् । च । समुप्रीः ।

वरेण्यक्रतुः । अहम् । अपः । देवीः । उप । ह्वये ॥ १ ॥

नत् प्रसिद्धं सर्वप्राणिजीवनात्मकं रूपं तमुप्रीः प्राप्तवतीः अमः अपस्वतीः । मयर्थायस्य रुक् । अपसा जगद्रक्षणकर्मणा युक्ताः दिवा नक्तं च अहोरात्रोपलक्षितं एवम् फालम् अविच्छेदेन<sup>५</sup> गमुयोः सरणशीलाः प्रवहणशीलाः । स गती । अस्माच्छान्दस्य त्रिष्टः कसुः । ‘उगितश्च’ ( पा ४, १, ६ ) इति ङीप् । वसोः संप्रसारणे यण् ।

१. हृदयक्षोपं त्रं S.

२. अवसिच S.

३. सुंभमाना S<sup>३</sup>; ‘नाद् Bl.

४. पाठः नर्दयसो W, अ १०, ९ उद्गाथमायं च.

५. वरेण्यक्रतुं गान्.

नि ३, ११, १.

६. देवीरवमा नि.

७. ह्वये नि.; मूले पै १९, ४, १०.

८. अवच्छे S<sup>३</sup>.

ईदृशीः देवीरपः वरेण्यकृतुः प्रशस्तकर्मा अहम् उप ह्वये समीपे आह्वयामि । यद्वा उपह्वयः अनुज्ञा । तां याचामहे इत्यर्थः ।

ओता आर्पः कर्मण्या मुञ्चन्त्वितः प्रणीतये । सुवः 'कृण्वन्त्वेतवे' ॥ २ ॥

आऽऽज्ञताः । आर्पः । कर्मण्याः । मुञ्चन्तु । इतः । प्रणीतये । सुवः । कृण्वन्तु । एतवे ॥

ऊनाः<sup>१</sup> संतताः अविच्छेदेन प्रवहन्त्यः । ऊयी तन्तुसंताने । 'श्वीदितो निष्ठाग्राम्' (पा ७,२,१४) इति इदप्रतिषेधः । कर्मण्याः लौकिकेषु वैदिकेषु च कर्मसु साधवः । 'तत्र साधुः' (पा ४,४,९९) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' (पा ६,४,१६८) इति प्रकृतिभावः । ईदृश्य आपः इतः अस्मात् सर्वानर्थनिदानात् पापाद् अस्मान् मुञ्चन्तु । किमर्थम् । प्रणीतये प्रकरणेण प्राप्याय फलाय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । तादृक् फलं सवः शीघ्रम् एतवे प्राप्तुं कृण्वन्तु उदीरितलक्षणा अश्वेतता अस्मांस्तदर्हान् कुर्वन्तु । प्रणीतये इति । प्रपूर्वान्नयतेः कर्मणि क्तिन् । एतवे इति । इण् गतौ । 'तुमये सेतेन' (पा ३,४,९) इति तवेन्प्रत्ययः ।

देवस्य सवितुः सुवे कर्म कृण्वन्तु मानुषाः ।

शं नो भवन्त्वप ओपधीः शिवाः ॥ ३ ॥

देवस्य । सवितुः । सुवे । कर्म । कृण्वन्तु । मानुषाः ।

शम् । नः । भवन्तु । अपः । ओपधीः । शिवाः ॥ ३ ॥

देवस्य द्योतमानस्य सविनुः सर्वप्रेरकस्य सूर्यस्य सवे प्रेरणे सति मानुषाः मनोरपत्यभूता जनाः कर्म कृण्वन्तु लौकिकं वैदिकं च कृत्स्नं कर्मजातम् अनुतिष्ठन्तु । 'मनोजातावज्यती पुक् च' (पा ४,१,१६१) इति मनुशब्दाद् अज् पुगागमश्च । 'गिन्यादिर्नित्यम्' (पा ६,१,१९७) इति आधुदात्तत्वम् । शिवाः कल्याणकारिण्यः ओपधीः ओपधयः अपः तद्वृद्धिहेतव आपश्च नः अस्माकं शं भवन्तु दुरितशमनहेतवो भवन्तु ।

हिमर्वतुः प्र स्रवन्ति सिन्धौ समह सङ्ग्रामः<sup>२</sup> ।

आपो हृ<sup>३</sup> मद्यं तद् देवीर्ददन् हृद्योतमेपजम् ॥ १ ॥

हिमऽवतः । प्र । स्रवन्ति । सिन्धौ । समह । सङ्ग्रामः ।

आपः । हृ । मद्यम् । तत् । देवीः । ददन् । हृद्योतमेपजम् ॥ १ ॥

१. भवन्त्वेतवे पै १९,४,११.

२. वैतु. मंया. द.

३. \*न्ति पै १९,४,१२.

४. \*धीरिमाः पै.

५. सवत ताः सिन्धुमुप गच्छत पै १९,७,८.

६. घ पै.

गङ्गादिनदीरूपाः पापक्षयहेतव्य आपः हिमवतः हिमवत्पर्वतात् प्र स्रवन्ति प्रवहन्ति । तासां सर्वासां सिन्धौ समुद्रे समह समानं संगमः संस्पर्गो भवति । ईदृश्यो देव्यः देव्यः आपः तन् प्रसिद्धं हृद्योत्प्रेषणम् हृद्यदाहनिवर्तकम् औषधं मद्यं ददनं प्रयच्छन्तु ।

'यन्मै अक्षयोरदिद्योत' 'पाण्योः प्रपदोश्च यत्' ।

आपुस्तत् सर्वं 'निष्करन्' 'भिषजां सुभिषक्जमाः' ॥ २ ॥

यत् । मे । अक्षयोः । आदिद्योतं । पाण्योः । प्रपदोः । च । यत् ।

आपः । तत् । सर्वम् । निः । करन् । भिषजाम् । सुभिषक्जमाः ॥ २ ॥

यद् रोगजातं मे मम अक्षयोः अक्षयोः आदिद्योत आदीपयति व्यथयति । 'ई च शिवघने' (ग ७, १, ७७) इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । आदिद्योत इति । द्युत दीप्तौ इत्यस्माच्छान्दसो वर्तमाने लिट् । 'द्युतिरवाप्योः संप्रसारणम्' ( पा ७, ४, ६७ ) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । तथा पाण्योः प्रपदोश्च । पादयोरपरमागौ पाण्यौ । पुरोभागौ प्रपदौ । उभयविधयोस्तयोश्च यद् रोगजातम् आधित्य वर्तते तत् सर्वम् आपः देवतारूपाः निष्करन् निष्कुर्वन्तु निर्गतं कुर्वन्तु । करोतेदृच्छान्दसो लुङ् । 'हृद्यदहिन्यः' ( पा ३, १, ५९ ) इति च्छेः अद् आदेशः । कीदृश्यस्ताः । भिषजाम् व्याधिनिवर्तकानां मध्ये सुभिषजमाः अतिशयेन चिकित्साकुशलाः ।

सिन्धुपत्नीः सिन्धुराज्ञीः सर्वा या नद्यः स्थनं ।

दत्त नुस्तस्य मेपजं तेनो यो भुनजामहे ॥ ३ ॥

सिन्धुपत्नीः । सिन्धुराज्ञीः । सर्वाः । याः । नद्यः । स्थनं ।

दत्त । नुः । तस्य । मेपजम् । तेन । नुः । भुनजामहे ॥ ३ ॥

सिन्धुपत्नीः सिन्धुपत्न्यः सिन्धुः समुद्रः पतिर्यासां तास्तथोक्ताः । 'विभाषा पूर्वस्य' ( पा ४, १, १४ ) इति लीङ्गकारौ । सिन्धुराज्ञीः सिन्धोः समुद्रराजस्य दाराः । उभयत्र 'वा ऋन्दि' ( पा ६, १, १०६ ) इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । एवंभूताः सर्वा या यूयं नद्यः स्तनं नदीरूपा भवन । अस्तेल्लोटि 'तत्तनतानयनात्' ( पा ७, १, ४५ )

१. अक्षिण्यामादिद्योत पे १९, ७, ९.

२. पाणिम्यां हृद्येन च पे. ३. निः कं पे.

A, B; 'करद् B<sup>h</sup>, K, S<sup>m</sup>, P, V, P<sup>3</sup>, H; 'कराद् मान'.

५. भुषयोः P.

१. करन् P.

४. त्वष्टा रिष्टमिवानशब्द पे.

५.

१. पे. २. मंग. ३.

७. नद्यः B, B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, Cs; नद्यः Wh. ८. तेन



इति तस्य तनादेशः । ईदृश्यो यूयं नः अस्माकं तस्य 'रोगस्य भेषजम् निवर्तकम् औषधं दत्तं प्रयच्छत । तेन औषधेन च युष्माकं संबन्धिनो वयं भुनक्तामहे । निवृत्तरोगाः सन्तः अन्नपानादि बलकरं वस्तु उपजीवाम । भुज पालनाभ्य-  
वहारयोः । 'भुजोऽनवने' ( पा १,३,६६ ) इति आत्मनेपदम् ।

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'पञ्च च याः' इति तृचेन गण्डमालानिवृत्त्यर्थं पञ्चाधिकपञ्चाशत्संख्याकैः सूत्रो-  
क्तकाष्ठैः प्रज्वालनम् इत्येवमादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि—“ 'पञ्च च याः' इति  
पञ्चपञ्चाशत् परशुपर्णान् काष्ठैरादीपयति । कपाले प्रभृतं काष्ठेनालिम्वयति ” ( कौसू ३०, १४; १५ )  
इत्यादि ।

'अव मा पाप्मन्' इति तृचेन सर्वरोगभैषज्यकर्मणि सूत्रोक्तप्रकारेण तन्त्रं कृत्वा  
अपरेयुस्त्रास्त्रीन् पुरोडाशसंवर्ताश्चतुष्यथे अवचरेत् । सूत्रितं हि—“ 'अव मा पाप्मन्'  
इति तितउनि 'पुरोडाशसंवर्ताश्चतुष्यथे अवचरति' ( कौसू ३०,  
१८ ) इति ।

महाशान्त्यादौ क्रियमाणे भैक्षतकर्मणि एतं तृचं जपन् नदीतीरं गच्छेत् । “ 'अव  
मा पाप्मन्' इति जपन्नुदकम् अभिगच्छेत् ” ( शां १५, ६ ) इति हि शान्तिकल्पः ।

पञ्च च याः पञ्चाशच्च संयन्ति मन्या अभि ।

इतस्ताः<sup>१०</sup> सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ १ ॥

पञ्च । च । याः । पञ्चाशत् । च । समुप्यन्ति । <sup>११</sup>मन्याः । अभि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामइव ॥ १ ॥

पञ्च च पञ्चाशच्च पञ्चाधिकपञ्चाशत्संख्याका या गण्डमालाः मन्याः गलस्योर्ध्वभागे  
स्थिता <sup>१२</sup>धमनीर्मन्याशब्दाद्या अभि संयन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति इतः अस्मात् प्रयो-  
गात् ताः तत्संख्याकाः सर्वा गण्डमाला नश्यन्तु विनष्टा भवन्तु । वाकाः यचनीया दोषाः  
<sup>१३</sup>अपचितामिव पूजितां पतिव्रतां स्त्रियं प्राप्य यथा पराहता नश्यन्ति तथेत्यर्थः ।

सप्त<sup>१४</sup> च याः सप्ततिश्च संयन्ति ग्रैव्या अभि ।

इतस्ताः<sup>१५</sup> सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ २ ॥

सप्त<sup>१६</sup> । च । याः । सप्ततिः । च । समुप्यन्ति । <sup>१७</sup>ग्रैव्याः । अभि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामइव ॥ २ ॥

१. शारोगस्य S'. २. नवो S'. ३. कर्पूपर्णान् S'; परशुप' BI. ४. काष्ठे-  
नादी' S'. ५. कांपीलैः S'. ६. प्रभृति S'. ७. 'लिम्वति BI. ८. परशुन्यव' S'.  
९. 'चारुदा यक्षणा अनु पै ८, १६, ३. १. स्कन्धा पै १९, ५, ६. १०. भदस्ताः पै.  
११. मन्याः १२. धमनीम' S'. १३. वैदु. मंगा. द. १४. सप्त A, D, R, S, P, J, Cs,  
Ct. १५ सप्त P, J.

सप्ताधिकसप्ततिसंख्याका या गण्डमालाः ग्रैव्याः ग्रीवासु भवा नाडीः अभि  
संयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति । अन्यद् व्याख्यातम् ।

नव च या नवतिश्च संयन्ति 'स्कन्ध्या' अभि ।

इतस्ताः<sup>१</sup> सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ ३ ॥

नव । च । याः । नवतिः । च । समुप्यन्ति । स्कन्ध्याः । अभि ।

इतः । ताः । सर्वाः । नश्यन्तु । वाकाः । अपचितामिद्व ॥ ३ ॥

नवोत्तरनवतिसंख्याका या गण्डमालाः स्कन्ध्याः । ग्रीवाभ्योऽधःप्रदेशः स्कन्धः ।  
तत्र भवा धमनीः अभिसंयन्ति अभितो व्याप्नुवन्ति । शेषम् उक्तार्थम् ।

अथ मा पाप्मन्सृज वृशी सन् मृडयासि नः ।

आ मा 'भद्रस्य' लोके 'पाप्मन्' धेह्यविहृतम् ॥ १ ॥

अथ । मा । पाप्मन् । सृज । वृशी । सन् । मृडयासि । नः ।

आ । मा । भद्रस्य । लोके । 'पाप्मन्' । धेहि । अविहृतम् ॥ १ ॥

हे पाप्मन् पापाभिमानिदेव मा माम् अथ सृज त्वत्सकाशाद् विमोचय । वृशी  
सर्वस्य वशयिता त्वं न. अस्मान् से<sup>२</sup> मृडयासि<sup>३</sup> सम्यङ् मृडय सुखय । मृड सुखने ।  
अस्मात् लेटि आङागमः । हे पाप्मन् अविहृतम् अपीडितं मा मां भद्रस्य 'भन्वनीयस्य'  
सुखतस्य फलभूते लोके स्वर्गादौ आ धेहि स्थापय । अविहृतम् इति । हवृ कौटिल्ये ।  
'हृ ह्वेष्टन्दसि' ( पा ७,२,११ ) इति निष्ठायां हुभावः ।

यो नः<sup>४</sup> पाप्मन् न जहासि तर्ह्य त्वा जहिमो वयम् ।

पथामनु<sup>५</sup> व्यावर्तनेऽन्यं पाप्मानु पथताम् ॥ २ ॥

यः । नः । 'पाप्मन्' । न । जहासि । तम् । ऊं इति । त्वा । जहिमः । वयम् ।

पथाम् । अनु । विऽआवर्तने । अन्यम् । पाप्मा । अनु । पथताम् ॥ २ ॥

हे पाप्मन् यत्तत् नः अस्मान् न जहासि न पतित्यजसि । ओहाक् त्यागे इति धातुः ।  
तद्य तमेव त्वा त्वां पथाम चतसृभ्यो दिग्भ्य आगतानां मार्गानाम् अनुव्यावर्तने<sup>६</sup> यस्मिन्

१. मन्था पै १९,५,४.

२. अदस्ताः पै.

३. भद्रेषु धामत्वा त्वं पै १९,१९,१.

† प. RW.; वेङ्. मूको. ( वृ. शेषा, Wh. ) शेषा. पाप्मन्.

पाप्मन्; प<sup>७</sup> पाप्मन्.

५. वेङ्. मंथा. द.

६. वृ. मंथा.; वेङ्. P.J.Cp

१९,२.

७. यवोऽभि पै १९,१९,३.

८. भजनीयस्य S<sup>८</sup>.

९. मा पै १९,

१०. पाप्मन् P.J.

प्रदेशे चतुष्पथलक्षणे अनुप्राप्ताः परस्परं व्यावर्तन्ते तत्र देशे वयं जहिमः । अनेन अनुष्ठितेन कर्मणा यत्नात् परित्यजामः । 'जहातेदव' (पा ६,४,११६) इति इत्वम् । पथाम् इति । 'भस्य टेलोपः' (पा ७,१,८८) इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वम् । अनुव्यावर्तन्तेऽस्मिन्निति अनुव्यावर्तनो देशः । अधिकरणे ल्युट् । तत्र त्यक्तः पाप्मा अन्यम् अस्मद्देह्यम् अनु पद्यताम् अनुप्रविशतु ।

अन्यत्रास्मन्न्युच्यतु 'सहस्राक्षो 'अमर्त्यः' ।

'यं द्वेपां तमृच्छतु' यमु द्विप्मस्तमिज्जहि ॥ ३॥

अन्यत्र । अस्मत् । नि । उच्यतु । सहस्रऽअक्षः । अमर्त्यः ।

यम् । द्वेपां<sup>१</sup> । तम् । अमृच्छतु । यम् । ऊं इति<sup>२</sup> । द्विप्मः । तम् । इत् । जहि ॥ ३ ॥

अस्मत् अस्मत्तः अन्यत्र सहस्राक्षः इन्द्रघट् प्रसह्यकारी अमर्त्यः अमरणधर्मा देव-  
रूपः पाप्मा न्युच्यतु मितरां गच्छतु । उच समवाये । एतदेव विव्रियते — यं शशुं वयं  
द्वेपां द्विप्मः तम् अमृच्छतु पापं गच्छतु । ऋ गतौ । शपि 'पाप्मा' ( पा ७,३,७८ ) इत्यादिना  
ऋच्छादेशः । पुनरपि यम् एव वयं द्विप्मः तमिर् तमेव जहि नाशय । द्वेपामेति ।  
द्विपेलोडि 'आहुतमस्य पिब' ( पा ३,४,९२ ) इति आडागमः । पिबद्भावेन द्वित्वाभावात्  
लघूपधगुणः ।

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

गृहाविषु कपोतोलूकप्रवेशशान्त्यर्थं शान्त्युदकाभिमन्त्रणे विनियुक्तमहाशान्ति-  
गणे 'देवाः करोतः' ( अ ६,२७ ) 'ऋचा करोतम्' ( अ ६,२८ ) 'अमूर्न हेतिः' ( अ ६,२९ ) इति  
त्रयस्तृचा आवपनीयाः । तद् उक्तं कौशिकेन — 'पतत्रिन्यो देवाः करोतः', 'ऋचा करोतम्',  
'अमूर्न हेतिः' इति महाशान्तिम् आवर्ते' ( कौसू ४६,७ ) इति ।

'ऋचा करोतम्' इति तृचस्य पूर्वतुचेन सह उक्तो विनियोगः ।

अत्र 'परीमे 'अग्निम्' (अ ६,२८,२) इत्यनया ऋचा कपोतोलूकप्रवेशशान्त्यर्थमेव गाम्  
अग्निम् आनीय शालां कपोतप्रवेशस्थलं वा त्रिः परिध्रामयेत् । सूचितं हि —  
" 'परीमे 'अग्निम्' इत्यग्निं गाम् आदाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति' ( कौसू  
४६,८ ) इति ।

देवाः कपोतं इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजुगाम ।

तस्मा अर्चाम कृणवां निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

१. 'साग्योऽम' पं १९,१९,२.

२. यो नो द्वेष्टि तं गच्छ पं.

३. द्वेपां P.

४. वैतु. मंगा. द्र. ५. निःकृं A,D,S<sup>m</sup>,P<sup>३</sup>,M,W,T; निःकृं C<sub>३</sub>.

देवाः । कपोतः । इपितः । यत् । इच्छन् । द्रुतः । निःश्रुत्याः । इदम् । आजगाम ।  
तैस्म । अर्चाम् । कृणवाम । निःश्रुतिम् । शम् । नः । अस्तु । द्विःपदे । शम् । चतुःपदे ॥ १ ॥

हे देवाः निर्ऋत्याः पापदेवताया द्रुतः कर्मकरः इपितः प्रेषितः कपोतः कपोता-  
ख्यः पक्षी यद् वाधनम् इच्छन् इदम् अस्मदीयं गृहम् आजगाम आगतवान्  
तस्मै तन्निवृत्त्यर्थम् अर्चाम् युष्मान् हविषा पूजयाम । निःश्रुतिम् तद्दोषशान्तिं कृणवाम  
करवाम । नः अस्माकं द्विपदे पादद्वयोपेताय पुत्रमृत्यादये शम् चतुष्पदे पादचतु-  
ष्टयोपेताय गयाभ्यादये च शम् रोगादीनां शमनं कपोतप्रवेशजनितदोषशान्तिश्च  
अतु भवतु ।

शिवः कपोत इपितो नो अस्त्वनुगा देवाः शकुनो 'गृहं नः' ।

अग्निर्हि विप्रो जुपतां हविर्नः परि हेतिः पृक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इपितः । नः । अस्तु । अनुगाः । देवाः । शकुनः । गृहम् । नः ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुपताम् । हविः । नः । परि । हेतिः । पृक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः इपितः निर्ऋतिदेवतया प्रेषितः कपोतः नः शिवः सुखकरः अल्ल  
भवतु । अनुगाः अनपराधकः शकुनः पक्षी नः अस्माकं गृहं न पीडयतु । हि  
यस्माद् एयं तस्माद् विप्रो मेधावी अग्निः नः अस्मदीयं हविर्जुपताम् सेवताम् ।  
तन्मसादात् पृक्षिणी पक्षोपेता कपोताख्या हेतिः हननसाधनम् आयुधं नः अस्मान्  
परि वृणक्तु परिवर्जयतु ।

हेतिः पृक्षिणी न दमात्यस्मान्नाप्ती पदं कृणुते अग्निधाने ।

शिवो 'गोम्यं उत पुरीष्यो नो' अस्तु मा नो देवा इह हिंसीत् कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पृक्षिणी । न । दमाति । अस्मान् । नाप्ती इति । पदम् । कृणुते । अग्निधाने ।

शिवः । गोम्यः । उत । पुरीष्यः । नः । अस्तु । मा । नः । देवाः । इह । हिंसीत् । कपोतः ॥ ३ ॥

पृक्षिणी पक्षाभ्यां युक्ता हेतिः हननसाधनम् अस्मान् न दमाति न हिनस्तु ।  
मा च नाप्ती नाप्ती व्याप्तायाम् 'अरण्यान्याम्' अग्निधाने दावाग्निसंचारस्थाने  
पदं कृणुते पादप्रसारं करोतु । अस्मत्तो विनिर्गच्छत्वित्यर्थः । यद्वा अश्रान्ति

१. गुरेयुं श्र १०, १६५, २ वं १९, १३, १४.

१६५, ३.

२. शं नो न. वं १९, १३, १५.

३. अरण्यान्याम् S.

२. देवाः P.

३. 'नाप्ती' श्र १०,

५. 'म्यंश्च' पुरीष्यश्च न.

६. स S.

अस्यां' जना इति आप्त्री पचनशाला तस्याम् अग्निधाने अग्निनिधानस्थाने  
इति योज्यम् । तथा गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च नः अस्माकं संवन्धिभ्यः शिवः सुखकरः  
अस्तु भवतु । हे देवाः इह अस्मिन् गृहे युष्मदनुग्रहाद् अयं कपोतः पक्षी नः  
अस्मान् मा हिंसीत् मा वाधिष्ट ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मर्दन्तः परि गां नयामः<sup>१</sup> ।

संलोभयन्तो<sup>२</sup> दुरिता<sup>३</sup> पदानि<sup>४</sup> हित्वा न ऊर्जं<sup>५</sup> प्र पदात्<sup>६</sup> पथिष्ठः<sup>७</sup> ॥ १ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रणोदम् । इषम् । मर्दन्तः । परि । गाम् । नयामः ।

सम्लोभयन्तः । दुःऽहता । पदानि । हित्वा । नः । ऊर्जम् । प्र । पदात् । पथिष्ठः ॥ १ ॥

हे देवाः ऋचा अनेन मन्त्रेण कपोतम् कपोताख्यं पक्षिणं प्रनोदम् प्रकर्षेण नोदनीयं  
प्रेरणीयं यथा स्यात् तथा नुदत अस्मद्गृहात् प्रेत्यत । वयं च इषम् अन्नं प्राप्य मर्दन्तः  
तृप्ताः सन्तः गां परि नयामः परितः सर्वतः संचारयामः । गोसंचारेण शान्तिं  
कुर्म इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । दुरिता दुरितानि दुर्गतिनिमित्तानि पदानि कपोतस्य  
पादनिधानस्थानानि संलोभयन्तः सम्यक् प्रमार्जयन्तः । स च नः अस्माकम् ऊर्जम्  
यलकरं पचनशालास्थम् अन्नं हित्वा त्यक्त्वा पतिष्ठः<sup>८</sup> पततां पक्षिणां श्रेष्ठः सन्  
प्र पदात्<sup>९</sup> प्रपतेत् प्रगच्छतु । पल्ल गतौ । अस्मात् लेटि आडागमः । पतिष्ठ इति  
अस्मादेव तृजन्ताद् आतिशायनिक इष्टम् । 'तुरिष्ठमेयस्तु' ( पा ६, ४, १५४ ) इति त्रलोपः ।

परीमे<sup>१०</sup>ग्निमर्पत<sup>११</sup> परीमे गामनेपत ।

देवेष्वक्रतु श्रवः क इमाँ आ दधर्पति ॥ २ ॥

परि । इमे । अग्निम् । <sup>१०</sup>अर्पत । परि । इमे । गाम् । अनेपत ।

देवेषु । अक्रतु । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्पति ॥ २ ॥

इमे ऋत्विजः कपोतप्रवेशशान्त्यर्थम् अग्निं पर्यर्पत । परितो होमार्थं गृहे  
प्रापयन्नित्यर्थः । तथा इमे गां पर्यनेपत परितो गृहम् अगमयन् । तथा देवेषु  
अग्न्यादिषु श्रवः हविर्लक्षणम् अन्नम् अकत अरूपत । एवं शान्तौ कृतायाम्  
इमान् अस्मदीयान् पुरायान् को नाम हिंसकः आ दधर्पति आधृष्टान् वाधितान्  
करोति ।

१. अस्मिन् S'.

२. नयाम् ऋ १०, १६५, ५.

३. संलोभयन्तो ऋ. पै १९, १३, १६.

४. दुरितानि ऋ.

५. विश्वा ऋ.

६. पतात् ऋ. पै. सा.

७. पथिष्ठः Cs;

पतिष्ठः सात<sup>१</sup>. ऋ. पै. सा.

८. चैतु. घंषा. द.

९. \*मं<sup>१</sup>ग्नि D, K, S<sup>m</sup>, V; \*मरिपत

A, D, R, S<sup>m</sup>, Cs, P<sup>३</sup>, M, W, J; रिपतु K<sup>२</sup>; पर्यग्निमर्दयत ऋ १०, १५५, ५ मा ३५, १८ पै १०,

१, १३.

१०. अरिपत Cp.

यः प्रथमः प्रवर्तमाससाद बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानः ।

योऽस्येशे द्विपदो यदचतुष्पदस्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः । प्रथमः । प्रवर्तम् । आऽससाद । बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुऽपस्पशानः ।

यः । अस्य । ईशे । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ३ ॥

यो यमो बहुभ्यः अन्येभ्यो देवेभ्यः प्रथमः प्रथमभावी मुख्यः सन् प्रवर्तम् प्रवर्णयन्ते पन्थाम् पन्थानं मार्गम् आससाद प्राप । किं कुर्यन् । अनुऽपस्पशानः अनुक्रमेण सर्वान् प्राणिनः स्पृशन् परिगणयन् । अयम् अद्य मारयितव्यः अयं श्वः अयं परश्वः इत्येवम् आकलयन्मित्यर्थः । यो यमः अयं द्विपदः पादद्वयोपेतस्य मनुष्यादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे यश्चास्य चतुष्पदः गवादेरीष्टे तस्मै यमाय मृत्यवे मृतिकारिणे देवाय नमो अस्तु नमस्कारो भवतु ।

इति तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘अमून हेति.’ इति तृचस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

‘देवा इमम्’ (अ ६, १०, १) इत्यृचा पौनसिरसवे मन्थाभिमर्शनादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि — “देवा इमं मधुना संयुतं यवम्” इति ‘पौनसिलं मधुमन्थं सहिरण्यं संपातयन्तम्’ (कौष ६६, १५) इति ।

‘यस्ते मदः’ (अ ६, १०, २, ३) इति द्वाभ्याम् कर्श्यां शमीलवनपापलक्षणशान्त्यर्थं शमी-वल्लभेन शिरस्युद्रापयेत् । सूत्रितं हि — “यस्ते मदः” इति शमीलवनपापलक्षणयोः “शमीशमकेनाभ्युय वागमति । अधिशिरः” (कौष ३१, १, २) इति ।

‘आयं गीः’ इति तृचेन पृत्रिसव्ये गोरभिमर्शनसंपातादीनि कर्माणि कुर्यात् । “आयं गीः पृत्रिः” (अ ६, ११), ‘अयं वल्लभम्’ (अ ७, २३) इति पृत्रि गाम्” (कौष ६६, १४) इति कौशिकस्यात् ।

तथा आधाने आहितस्य आहवनीयाग्नेः अनेन तृचेन उपस्थानं कुर्यात् । “आहितम्” आहवनीयम् “आयं गीः” इत्युपनिषत्ते” (वेनाधौ ६, ३) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

टादृगाहे अविवाक्येऽहनि मानसस्तोत्रम् अनेन तृचेन अनुमन्त्रयेत् । “आयं गीः” इति नागुमन्त्रयेत्” (वेनाधौ ३३, २८) इति वैतानं सूत्रम् ।

१. ‘ज्ञानम्’ अथ १०, १४, १.

४. संज्ञितं वी११.

५. आधिनः S.

४. नःतिष्ठे BI

२. योऽस्ये D, K, S<sup>m</sup>, V.

६. ‘नाभ्युवापयन्वधि’ S; शमीशम्याकेनाभ्युः BI.

३. द्विपदः P.

अमून हेतिः पतत्रिणी न्येति यदुल्लको वदति मोघमेतत् ।

यद् वा कपोतः पदमग्नौ कृणोति ॥ १ ॥

अमून । हेतिः । पतत्रिणी । नि । एतु । यत् । उल्लकः । वदति । मोघम् । एतत् ।

यत् । वा । कपोतः । पदम् । अग्नौ । कृणोति ॥ १ ॥

अमून दूरे दृश्यमानान् अस्मदीयान् शत्रून् पतत्रिणी पक्ष्यात्मिका हेतिः नि एतु नितरां गच्छतु । उल्लकः धूको यत् अशोभनं वदति एतद् मोघम् निर्वीर्यं भवतु । वाशब्दः अप्यर्थः । कपोतः कपोताख्यः पक्षी अशुभसूचनाय यत् पदम् अग्नौ पचनाग्निसमीपे कृणोति करोति । तदपि निर्वीर्यं भवत्वित्यर्थः ।

‘यौ ते दूतौ’ निर्ऋत इदमेतोऽग्रहितौ ग्रहितौ वा गृहं नः ।

‘कपोतोऽल्लकाभ्यामर्पदं तदस्तु ॥ २ ॥

यौ । ते । दूतौ । निःऽकृते । इदम् । आऽइतः । अग्रऽहितौ । प्रऽहितौ । वा । गृहम् । नः ।

कपोतऽल्लकाभ्याम् । अर्पदम् । तत् । अस्तु ॥ २ ॥

हे निर्ऋते पापदेयते ते त्वदीयौ कपोतोऽल्लकात्मकौ यौ दूतौ अग्रहितौ त्वया अग्रेषितौ ग्रहितौ वा प्रेषितौ वा नः अस्माकम् इदं ग्रहम् एतौ आगतौ तद् ग्रहं तद्भ्यां कपोतोऽल्लकाभ्याम् अपदम् अनाश्रयभूतम् अस्तु भवतु ।

अवैरहत्यायेदमा पपत्यात् सुवीरताया इदमा संसद्यात् ।

पराङ्मव परा वद पराचीमनु संवतम् ।

यथा यमस्य त्वा गृहेऽरसं प्रतिचार्कशान्नाभूकं प्रतिचार्कशान् ॥ ३ ॥

अवैरहत्यायै । इदम् । आ । पपत्यात् । सुवीरतायै । इदम् । आ । संसद्यात् ।

पराङ् । एव । परा । वद । पराचीम् । अनु । समुवर्तम् ।

यथा । यमस्यै । त्वा । गृहे । अरसम् । प्रतिऽचार्कशान् । आभूकम् । प्रतिऽचार्कशान् ॥ ३ ॥

इदं कपोतोऽल्लकजनितं दुर्निमित्तम् अवैरहत्यायै अवैरहणनाय अस्मदीयानां घोरानाम् अहिंसनाय आ पशान् आपद्यताम् । अवकल्पताम् इत्यर्थः । तथा अस्माकं

१. सर्वत्र द्वियचनस्थान एकवचनम् पं १९, २७, १२. २. आजगामाप्रं पं. ३. “एकाय-  
पदं पं. ४. वद. मंग. द. ५. जगम्यान् पं १९, २७, १२. ६. परावतं पं २०, २७, ८ सा.  
७. सुधा? पं. ८. गृहं K, K<sup>m</sup>, V. ९. “शान् निरस्तं पं.

सुवार्तराय शोभनवीरसद्भावाय इदं दुर्निमित्तं परामेव<sup>१</sup> परावतम्<sup>२</sup> । परावत् इति दुरनामः । अत्यन्तदूरदेशम् परावीम् पराङ्मुखम् अपरावृत्तं संवतम् संप्राप्तम् अनुलक्ष्य आ तस्यार्त्त आसीदितुं प्राप्नोतु । हे कपोतात्मक दूत यमस्य स्वामिनो गृहे त्वा त्वां यथा येन प्रकारेण अस्मत् निःसारं प्रतिचाकृशान् प्रतिपद्येयुः तत्रत्या जनाः तथा आभूकम् आगतघन्तमेव केवलं त्वां प्रतिचाकृशान् प्रतिपद्येयुः ।

‘देवा इमं’ मधुना ‘संयुतं यवं’ सरस्वत्यामधि ‘मृणावचर्कपुः ।

इन्द्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुतः सुदानवः ॥ १ ॥

देवाः । इमम् । मधुना । सम्युतम् । यवम् । सरस्वत्याम् । अधि । मृणौ । अचर्कपुः ।

इन्द्रः । आसीत् । सीरपतिः । शतक्रतुः । कीनाशाः । आसन् । मरुतः । सुदानवः ॥ १ ॥

मधुना मधुरस्सेन क्षौद्रेण वा संजितम्<sup>३</sup> संप्राप्तं यवम् दीर्घशूकम् इमं धान्यविशेषं सरस्वत्याम् अधि सरस्वत्याख्याया नद्याः समीपे मृणौ मनुष्यजातो देवा<sup>४</sup> अर्चकपुः कृतघ्नन्तः । तदानीं कर्षणेन भूमौ तद् धान्यम् उत्पादयितुं शतक्रतुः इन्द्रः सीरपतिः हलस्याधिष्ठाता स्वामी आसीत् । सुदानवः शोभनदाना मरुतः कीनाशाः कर्षका आसन् ।

यस्ते मदौवकेशो विकेशो येनाभिहस्थं पुरुषं कुणोपि ।

आरात् त्वदन्या वनानि वृक्षि त्वं शमि शतवल्गा<sup>५</sup> वि रोह ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । अवकेशः । विकेशः । येन । अभिहस्थम् । पुरुषम् । कुणोपि ।

आरात् । त्वत् । अन्या । वनानि । वृक्षि । त्वम् । शमि । शतवल्गा<sup>५</sup> । वि । रोह ॥ २ ॥

हे शमि ते तव संवन्धी यो मदः हर्षः अवकेशः अयमतकेशोत्पादकः विकेशः केशविगमने हेतुद्वय भवति । येन मदेन अभिहस्यम् अभितो हस्तनीयं पुरुषं कुणोपि करोषि । अहमपि स्वतः अन्या अन्यानि त्वद्यतिरिक्तानि आरात् दूरवर्तानि वनानि वृक्षि वृक्ष्यामि । हे शमि त्वं शतवल्गा शतशाखा सती वि रोह विविधं प्रकटा भव ।

मृदत्पलाशे सुमंगे वर्षेष्टु क्रतावरि । मातेर्व पुत्रेभ्यो मृद केयेभ्यः शमि ॥ ३ ॥

मृदत्पलाशे<sup>६</sup> । सुमंगे । वर्षेष्टुदे । क्रतावरि ।

माताष्टवः । पुत्रेभ्यः । मृद । केयेभ्यः । शमि ॥ ३ ॥

१. वैयु. मंत्रा. ५.

२. मृतमु त्वं काठ १३, १५ तंत्रा २, ४, ८, ७ मंत्रा २, १, १६ आपथी १, ३०, २० पाठ १, १, ९; देवा एतं ये १, ८, २.

३. मंयुक्तं पं.

४. सरस्वत्या अधि काठ. तंत्रा. आपथी. पाठ.

५. माता काष्ठपुः काठ.; मुनावं तंत्रा. आपथी. पाठ.; वनावचर्कधि मंत्रा. 'पाना' १.

६. उभयस्वम् पं १९, २४, ५०.



हे बृहत्पलाशे । बृहन्ति महान्ति समधिकानि पलाशानि पर्णानि यस्याः सा बृहत्प-  
लाशा । हे मुनेगे सौभाग्यकारिणि हे वर्षद्वे वर्षेणैव वृद्धे । अपुरुषप्रयत्नसिद्धे इत्यर्थः ।  
हे ऋतावरि । ऋतम् उदकं सत्यं यज्ञो वा तद्वति । ऋतशब्दात् 'छन्दसीवनिषी' ( पावा ५,२,  
१०९ ) इति मत्वर्थीयो वनिष् । 'वनो र च' (पा ४,१,७) इति ङीव्रफौ । एवंभूते हे शमि  
पुत्रेभ्यो मातेव केशेभ्यो मूलं मृडय । यथा माता पुत्रान् अभिवर्धयति तथा केशान् वर्धये-  
त्यर्थः ।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः<sup>१</sup> । पितरं च प्रयन्त्स्व<sup>२</sup> ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः ।

पितरम् । च । प्रयन् । स्व ॥ १ ॥

गौः गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णो व्याप्ततेजा अयं सूर्यः आ अक्रमीत् आक्रान्तवान् ।  
उदयाद्रिशिखरम् इति शेषः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि परिदृश्यमानः  
मातरम् सर्वस्य भूतजातस्य जननीं भूमिम् असदत् स्वरश्मिभिर्व्याप्नोत् । पदल्ल विशरण-  
गत्यवसादनेषु । अस्मात् लुङि लुदित्वात् च्लेः अद् आदेशः । ततः पितरम् वृष्टिलक्ष-  
स्य रेतसो निपेकेण सर्वस्य जगत उत्पादकं स्वः स्वर्लोकम् चकाराद् अन्तरिक्षं च  
प्रयन् प्रगच्छन् । पश्चाद् व्याप्नोतीत्यर्थः । स एव वृष्ट्युदकलक्षणस्य अमृतस्य दो-  
हनाद् गौरित्युच्यते ।

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणार्दपानतः<sup>३</sup> । व्यख्यन्माहिपः स्व<sup>४</sup> ॥ २ ॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतः । वि । अख्यत् । माहिपः । स्व ॥

प्राणात् प्राणनव्यापाराद् अनन्तरम् अपानतः अपाननव्यापारं कुर्वतः अस्य  
प्राणिजातस्य शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना रोचना रोचमाना सूर्यप्रभा अन्तः मध्ये चरति  
वर्तते । माहिपः । महन्नामैतत् । महान् अधिभूतं वर्तमानः स्वः स्वर्गोपलक्षितम् उप-  
रितनं समस्तं लोकं व्यप्यत् विचष्टे प्रकाशयति । चष्टिः पश्यतिकर्मा । छान्दसो लुङ् ।  
'अस्यतिवक्ति' ( पा ३,१,५२ ) इति च्लेः अद् आदेशः ।

१. वस्तु. मंषा. द. २. 'दसन्' तै १,५,३,१. ३. पुनः तै. पं. १९,४५,११ [मूको.].  
४. सुवः तै. ५. अर्णवे अ" मे १,६,१; रोचनास्य RW. ऋ १०,१८९,२ मा ३,७ की २,५२६;  
'ना यस्य पं १९,४५,१२. ६. 'पान्ती ऋ. मा. कौ. तै. पं. ( पृष्ठा. अपुऽपान्ती ).  
७. व्याप्यन् पं [मूको.]. ८. सुवः K<sup>m</sup>, तै.; दिवम् ऋ. मा. मं. पं.

‘त्रिंशद्वाप्ता’ वि राजति वाक् पतङ्गो अशिथियत् ।

‘प्रति वस्तोरहर्द्युभिः’ ॥ ३ ॥

त्रिंशत् । धाम् । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिथियत् ।

प्रति । वस्तोः । अहः । द्युभिः ॥ ३ ॥

वस्तोः वासरस्य अहोरात्रस्य अवयवभूतानि विंशन्मुहूर्तात्मकानि धाम धामानि स्थानानि । ‘अहश्चन्द्रः अवधारणे । ‘तस्यैव सूर्यस्य द्युभिः दीप्तिभिः प्रति विराजति विराजन्ते प्रतिक्षणं विशेषेण दीप्यन्ते । ध्यत्ययेन एकवचनम् । तथा ‘वाक् प्रयीरूपा पतङ्गः । विभक्तिव्यत्ययः । पतङ्गं पतनशीलं पक्षिचच्छीघ्रगामिनं सूर्यम् अशिथियत् आशि-  
स्य वर्तते । ‘निप्रिदुसुभ्यः’ ( पा ३, १, ४८ ) इति च्लेदचङ् आदेशः । ‘ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव इयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते’ ( तैत्ति ३, १२, १, १ ) इति तैत्तिरीयकम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे पष्ठकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः ।

चतुर्थोऽनुवाकः पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘अन्तर्दावे’ इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आघेन तृचेन पिशाचरक्षोजनितभयनिवृत्तये सूत्रोक्तप्रकारेण अग्निं त्रिः प्रदक्षिणं कृत्वा पुरो-  
डाशं जुहुयात् । सूत्रितं हि—“‘अन्तर्दावे’ इति समन्तम् ‘अनेर्जवंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति’ ( बौसू ३१, ३ ) इति ।

‘यस्येदमा रजः’ इति तृचेन कृषिकर्मणि क्षेत्रं गत्वा युगलाङ्गलं यज्ज्नाति । अनेनैव तृचेन दक्षिणम् अनह्वारं युगे युनक्ति । ततः कर्ता इमं तृचं जपन् प्राचीनं कृपन् तृचसमा-  
प्यनन्तरं ह्यलिक्वाय हलं प्रयच्छेत् । तेन तिसृषु सीतासु कृष्टासु उत्तरसीतान्ते अग्निम् उपसमाधाय पुरोडाशेन इन्द्रं स्थालीपाकेन अदिवनी च अनेन तृचेन यजन् नम्यामेय मीतायां संपानान् भानयेत् । सूत्रितं हि—“‘यस्येदमा रजः’ ‘इत्यायोजनानाम् अभयः’ ( बौसू २३, १७ ) इति ।

तथा सर्वफलकामः अनेन तृचेन इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । ‘यस्येदमा रजः’ ( अ ६, ३१ ), ‘अथर्वाणम्’ ( अ ७, ३ ), अदितिर्वीरदिनिः<sup>११</sup> ( अ ७, ६ ) इत्यादि सूत्रम् ( बौसू ५९, १८ ) ।

तथा भूमिकर्मणे लाङ्गलसंश्लेषलक्ष्णोत्पाते तच्छान्त्यर्थं क्रियमाणे शान्त्युदके

१. ‘धाम् K, K<sup>m</sup>, V, ५ १९, ४५, १३ आ १०, १८९, ३ मा ३, ८ काठ ७, १३ की १, ६३२.
२. राजद्वे.
३. पतङ्गार्थे वे. ऋ. मा. की. तै १, ५, ३, १ मं १, ६, १; पतङ्गां काठ.
४. दि-  
प्रियः वे.; निप्रियः वे.; निप्रियः काठ.; धीयते ऋ. मा. बौ.; ह्यते वे.
५. प्रत्यस्य वह-  
द्युभिः वे.; प्रति वाक् ब्रूते अहर्द्युभिः वे. † ‘रह् द्यु’ ऋ. मा. काठ. मा.; ‘रहर्द्युभिः वे.
६. द्योः वे.
७. तर्धे S.
८. वाच्य S.
९. अनेनः कर्त्तव्यमुष्णपूर्णायां जपं BI.
१०. एषोषोत्रा S.
११. ‘वीरिणे BI.

एतं लुचम् आचपेत् । 'अथ यत्रैतल्लग्नले संसृजतः' इति प्रक्रम्य 'अत्र शुनासीराण्यनुयोजयेद्' (कौसू १०६, १; ८) इति सूत्रितम् ।

अन्तर्दावे जुहुता स्वेतद् यातुधानक्षयणं धृतेन ।

आराद्रक्षांसि प्रति दह त्वग्ने न नो गृहाणामुप तीतपासि ॥ १ ॥

अन्तःऽदावे । जुहुते । सु । एतत् । यातुधानऽक्षयणम् । धृतेन ।

आरात् । रक्षांसि । प्रति । दह । त्वम् । अग्ने । न । नः । गृहाणाम् । उप । तीतपासि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यातुधानक्षयणम् रक्षोनिघर्हणम् एतत् हविः धृतेन सह दावे<sup>१</sup> दावाग्नौ अन्तः<sup>२</sup> मध्ये सु सुष्ठु जुहुत । हे अग्ने आहुत्याधारभूतस्त्वं रक्षांसि अस्मदुप-  
द्रवकारिणो राक्षसान् आरात् दूरे प्रति दह भस्मसात् कुरु । नः अस्माकं गृहाणां  
नोप तीतपासि उपतापकरो मा भूः ।

रुद्रो वो ग्रीवा अशरैत् पिशाचाः पृथीर्वोपि शृणातु यातुधानाः<sup>३</sup> ।

वीरुद् वो विश्वतोर्वीर्या यमेन<sup>४</sup> समजीगमत् ॥ २ ॥

रुद्रः । वः । ग्रीवाः । अशरैत् । पिशाचाः । पृथीः<sup>५</sup> । वः । अपि । शृणातु । यातुधानाः<sup>६</sup> ।

वीरुद् । वः । विश्वतः<sup>७</sup> वीर्या<sup>८</sup> । यमेन । सम । अजीगमत् ॥ २ ॥

हे पिशाचाः पिशिताशनाः वः युष्माकं ग्रीवाः गलावयवान् रुद्रः संहर्ता देवः  
अशरैत् छिनत्तु । हे यातुधानाः वः युष्माकं पृथीः पार्श्वस्थीनि स एव रुद्रः अपि  
शृणातु हिनस्तु । विश्वतोर्वीर्या सर्वतःप्राप्तवीर्या वीरुद् ओपधिश्च वः युष्मान्  
यातुधानान् यमेन मृत्युना सम अजीगमत् संगमयतु ।

अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नोर्चिपात्रिणौ नुदतं प्रतीचः<sup>९</sup> ।

मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विदन्त<sup>१०</sup> मिथो विघ्नानां<sup>११</sup> उप यन्तु मृत्युम् ॥ ३ ॥

अभयम् । मित्रावरुणौ । इह । अस्तु । नः । अर्चिर्वा । अत्रिणः । नुदतम् । प्रतीचः ।

मा । ज्ञातारम् । मा । प्रतिऽस्थाम् । विदन्त । मिथः । विऽघ्नानाः । उप । यन्तु । मृत्युम् ॥ ३ ॥

१. जुहुता A, B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, P<sup>२</sup>, J, V, Wh.; जुहुन्व पै १९, ११, ६. २. स्वेत-  
तद् D, K, K<sup>m</sup>, R, V. ३. धृतं नः पै. ४. प्र तिरा ह्यग्ने मास्माकं वसूष सीतयन्त पै.

५. जुहुत P<sup>२</sup>, J.; जुहुत Cp. ६. वैतु. मंषा. द्र. ७. शर्वो पै १९, ११, ७. ८. अशरैत्  
B<sup>h</sup>, K, K<sup>m</sup>, V. ९. पिशाचाः P<sup>३</sup>, M, I. १०. शृणात्वग्निः पै. यातुधानाः P<sup>३</sup>, M, I.

११. विश्वधा वीर्या पै. १२. मृत्युना पै. १३. पृथीः J, K. १४. ऽधानाः P.

१५. तु. सा.; वैतु. P, P<sup>३</sup>, J, Cp. वीर्याः. १६. णा महामस्तवर्चिषा शघ्नन् दहतं प्रतीत्य

आय ३, १०, ११. † चाष्ठापृथिवी इहा अ ६, ४०, १ पै १, २७, २. ‡ नोग्निनामित्रान्

प्रत्योपतां पै. १७. विदन्तु आय. १८. मिन्दाना आय.

अ-८६.

हे मित्रावरुणौ नः अस्माकम् इह अस्मिन् देशे अभयम् भयराहित्यम्  
 वस्तु । अर्चया तेजसा अग्निषः अदनशीलान् राक्षसान् प्रतीवः प्रत्यङ्मुखान् अस्मत्तः परा-  
 द्मुखान् नुदतम् निरस्यतम् । ते च निरस्ताः ज्ञातारम् अभिज्ञं स्वामिनं मा विदन्त  
 मा लभन्ताम् । तथा प्रतिष्ठाम् आवासभूमिं मा लभन्ताम् । निराश्रया भवन्ति-  
 त्यर्थः । ते च मित्रः परस्परं विज्ञानाः विहन्यमानाः मृत्युम् मरणम् उप यन्तु उप-  
 गच्छन्तु ।

‘यस्येदमा रजो युजस्तुजे जिना वनं स्वः’ । इन्द्रस्य ‘रन्त्यं बृहत्’ ॥ १ ॥  
 यस्य । इदम् । आ । रजः । युजः । तुजे । जनाः । वनम् । स्वः । इन्द्रस्य । रन्त्यम् ।  
 बृहत् ॥ १ ॥

यस्येन्द्रस्य इदं रजः रज्ज्वकं ज्योतिः तुजे तोजनाय शशूणां हिंसनाय आयुजः<sup>१</sup>  
 आयोजयति आयुक्तं संनदं करोति तस्य इन्द्रस्य रन्त्यम् रमणीयं बृहत् परिवृढं  
 वनम् धननीयं स्वः सुष्ठु प्राप्तव्यं निरतिशयसुखसाधनं वा तेजः हे जनाः<sup>२</sup> । यूयं  
 भजध्वम् इति शेषः । रज इति । रज्ज् रागे इत्यस्माद् असुनि ‘रजकरजनरजः-  
 सूपर्मायानम्’ (पा ६,४,३४) इति उपधालोपः । युज इति । युजिर् योगे । अस्मा-  
 च्छान्दसे लुङि च्लेः अह आदेशः । तुजे इति । तुज हिंसायाम् । अस्माद्  
 संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । स्वरिति । सुपूर्वाद् अर्तोर्विच् । रन्त्यम् इति । रम्  
 मीढायाम् । अस्मात् ‘क्विच्ची च संतायाम्’ (पा ३,३,१७४) इति क्तिच् । ‘न  
 क्विचि दीर्घश्च’ (पा ६,४,१९) इति अनुनासिकलोपदीर्घयोरभावः । अत एव अन्यत्रा-  
 स्मान् — ‘रन्तिर्नामिनि दिव्यो गन्धर्वः’ (ता ४,११,५) इति । तत्र भवं ज्योतिः  
 रन्त्यम् ।

नार्षपे ‘आ दृष्टपते धृष्टाणो धृष्टितः’ शर्वः ।

पुरा ‘यथा न्युधिः’ श्रु इन्द्रस्य ‘नार्षपे शर्वः’ ॥ २ ॥

न । ‘आऽऽश्रुते । आ । दृष्टपते । धृष्टाणः । धृष्टितः । शर्वः ।

पुरा । यथा । न्युधिः । शर्वः । इन्द्रस्य । न । ‘आऽऽश्रुते । शर्वः ॥ २ ॥

१. ‘दमोत्र आदजस्तुजो युजो वलं सहः शश्री १८,३,२; ‘मारुस्तुजो युजो वनं सहः’  
 ऐमा ५,३,१. † जनं ये १९,२८,१; वने की ३,१,३ जे २,४,८. २. नातिके शर्वः पे.
३. वस्तु. मंग. इ. ४. आ दृष्टपे दृष्टपानं ऐमा.; आदृष्टपे । दृष्टपानं शश्री.
५. चर्चित ऐमा. शश्री.; दृष्टपः पे १९,२८,२. ६. वदीमतिन्यधिः ऐमा.; यथापिहितः ? पे.
७. चर्चित सहः ऐमा.; रन्त्यं महर्षे.
८. पय. १. न्युधे इति W [य. था १,३९,४ प्रस.].

स च इन्द्रः नाध्वे नाधृष्यते अन्यैर्नाभिभूयते । स च धृषाणः धृष्टः सन् धृषितः । धृषित इति कर्तरि निष्ठा लिङ्गव्यत्ययः । धर्षकं शवः चलम् आदधते आधपर्यति' अभिभवति । पुरा घृत्रासुरवधकाले व्यधि' व्यथाकारि श्रवः' श्रूयमाणम् इन्द्रस्य शवः चलं यथा नाध्वे अन्यैर्नाधृष्यत' । तथेदानीमपीति संबन्धः ।

स नो ददातु' तां' 'रयिमुकुं' पिशङ्गसदृशम् ।

इन्द्रः पतिस्तुविष्टमो' जनेष्वा' ॥ ३ ॥

सः । नः । ददातु । ताम् । रयिम् । उरुम् । पिशङ्गसदृशम् ।

इन्द्रः । पतिः । तुविष्टमः<sup>१०</sup> । जनेषु । आ ॥ ३ ॥

स इन्द्रः नः अस्मभ्यं तं<sup>२</sup> रयिम् धनं दधातु' प्रयच्छतु । कीदृशम् । उरुम् प्रभूतं 'पिशङ्गसदृशम् पीतवर्णामं वर्णप्रकर्षयुक्तम् । उत्कृष्टं काञ्चनम् इत्यर्थः । कस्माद् एवम् उच्यते इति तत्राह—इन्द्रः पतिरिति । स इन्द्रो जनेष्वा आकारः समुच्चये । सर्वेषु च जनेषु देवमनुष्यादिषु पतिः अधिपतिः इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोःकर्ता । 'तुविष्टमः बहुतमः प्रभूततमः सर्वप्रकारोत्कर्षवान् इत्यर्थः ।

इति षष्ठकाण्डे चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'प्राग्नये वाचम्' इति पञ्चर्चनं रक्षोग्रहजनितपीडानिवृत्तये समिदाज्यश-  
ष्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि—“प्राग्नये, 'प्रेतः' (अ ७, ११४, २) इत्युपदधीत" (कौसू ३१, ४) इति ।

'वैश्वानरो न ऊतये' (अ ६, ३५), 'ऋतावानं वैश्वानरम्' (अ ६, ३६) इति तृचाभ्यां सर्वमैषज्यकर्मणि उदकहरिद्रासर्पिरादिकपायनद्रव्याणि अभिमन्त्र्य पाययेत् । 'वैश्वानरीयाभ्यां पायनम्'<sup>११</sup> (कौसू ३१, ५) इति हि सूत्रम् ।

अग्निचयने 'वैश्वानरो न ऊतये' इति तृचेन पुरीषाच्छन्तां<sup>१२</sup> चित्तिं ब्रह्मा अनु-  
मन्त्रयेत् । "वैश्वानरो न ऊतये" इति चित्तिचित्तिं पुरीषाच्छन्ताम्<sup>१३</sup> (वैताथी २९, ५) इति हि वैतर्क्यं सूत्रम् ।

प्राग्नये वार्चमीरय वृषमार्यं क्षितीनाम्<sup>१४</sup> । स नः पर्पदति द्विपः ॥ १ ॥

१. आदधपर्यति S'.

२. वैतु. मंपा. द्र.

३. श्रव S'.

४. 'धृष्यते S'.

५. दधातु H, यै १९, २८, ३.

६. तं ऐआ ५, २, १ शांथी १८, ३, २; नो यै.

७. रयिं

पुरु शांथी.; रयिं रयिं ऐआ.

८. 'तुविष्टमो B, S, सा.; 'तवस्तमो शांथी. ऐआ.

९. जनेषु

शांथी.

१०. तुविष्टमः Cp; पपा? (तु. ऋषया १, १८६, ६ तुविःऽतमः)

११. 'नानि B1,

१२. पुरीषछिन्ता S'. १३. क्षतीनाम् S; सा.

प्र । अ॒ग्नये॑ । वा॒चम् । ई॒रय॑ । वृ॒षभा॑र्य । क्षि॒तीनाम् ।

सः । नुः । पर्प॑त् । अ॒ति । द्वि॒पः ॥ १ ॥

हे स्तोतः अग्नये रक्षसां हन्त्रे देवाय स्तुतिलक्षणां वाचं प्रेरय प्रकर्षेण उच्चारय । कीदृशाय । क्षितीनां<sup>१</sup> मनुष्याणां वृषभाय कामाभिवर्षकाय । सः अग्निः नः अस्मान् द्विपः शत्रून् रक्षःपिशाचादीन् अति पर्पत् अतिपारयतु । पृ पालन-पूरणयोः । अस्मात् लेटि अडागमः । 'सिष्यहुलं लेटि' (पा ३, १, ३४) इति सिप् ।

यो रक्षा॑सि 'नि॒जूर्व॑त्य॒ग्निस्ति॒ग्मेन॑' शोचि॑षा । स नः॑ पर्प॑दति द्वि॒पः ॥ २ ॥  
यः । रक्षा॑सि । नि॒जूर्व॑ति । अ॒ग्निः । ति॒ग्मेन॑ । शोचि॑षा । सः । नुः । ॥ २ ॥

योऽग्निः तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा रक्षासि निजूर्वति निहिनस्ति । स नः इत्यादि गतम् ।

यः पर॑स्याः पराव॑तस्ति॒रो 'धन्वा॑ति॒रोच॑ते' । स नः॑ पर्प॑दति द्वि॒पः ॥ ३ ॥  
यः । पर॑स्याः । परा॒वतः॑ । ति॒रः । धन्व॑ । अ॒ति॒रोच॑ते । सः । नुः । ॥ ३ ॥

योऽग्निः परस्याः परावतः अत्यन्तदूरवेशाद् धन्व मरुभूमिं जलयर्जितं देशं तिरः अन्तर्धाय अतिरोचते अतिशयेन दीप्यते । स नः इत्यादि गतम् ।

यो विश्वा॑मि वि॒पद॑र्यति भुव॑ना सं च॒ पश्य॑ति । स नः॑ पर्प॑दति द्वि॒पः ॥ ४ ॥  
यः । विश्वा॑ । अ॒भि । वि॒पद॑र्यति । भुव॑ना । सम् । च॒ । पश्य॑ति । सः । नुः । ॥ ४ ॥

योऽग्निः विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि अभि विपदर्यति अभितः सर्वतौ जाडरूपेण प्रदीपादिरूपेण वा विविधं पदर्यति सं पदर्यते च ऐकरूप्येण सूर्यात्मना प्रकाशयति । स नः इत्यादि गतम् ।

१. क्षीतीनाम् S; षट्. मंश. इ.

\*ति वृषां मूर्ध्नेष्व षट् १०, १८७, ३.  
[गृहो.]

२. निजूर्व R; \*त्यग्निस्तुप्तेण पं १९, ४५, ४;

३. विश्वातिरो पं १९, ४५, २; विश्वाधितो पं

यो' अस्य पुरे रजसः' 'शुक्रो अग्निरजायत' । 'स नः पर्यदति द्विपः ॥५॥

यः । अस्य । पुरे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत' । सः । नः । ०॥५॥

अस्य रजसः पार्थिवस्य लोकस्य पुरे अवसाने पर्यवसानभूमौ अन्तरिक्षे  
यः शुक्रः निर्मलः सूर्यात्मकः अग्निरजायत उदपद्यत । स नः इत्यादि गतम् ।

वैश्वानरो न 'ऊतय आ प्र यातु' परावर्तः । 'अग्निर्नः सुष्टुतीरुप' ॥ १ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावर्तः ।

अग्निः । नः । सुस्तुतीः । उप ॥ १ ॥

वैश्वानरः विश्वनरहितः अग्निः नः अस्माकम् उतये रक्षणाय परावर्तः दूर-  
वेशाद् आ प्र यातु अभिमुखं प्रगच्छतु । गत्या च सोऽग्निः नः अस्माकं सुष्टुतीः शोभन-  
स्तुतीः उप यातु उपगच्छतु ।

वैश्वानरो न आगमदिमं यज्ञं सजूरुप' । 'अग्निरुक्थेऽहंसु' ॥ २ ॥

वैश्वानरः । नः । आ । अगमत् । इमम् । यज्ञम् । सजुः । उप ।

अग्निः । उक्थे । अहंसु ॥ २ ॥

वैश्वानरोऽग्निः नः अस्मान् आगमत् आगच्छतु । आगत्य च अहंसु अभिगन्त-  
व्येषु उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेषु स्तुतशस्त्रेषु यज्ञः समानप्रीतिः सन् अस्म-  
दीयम् इमं यज्ञम् उप गच्छतु ।

वैश्वानरोऽङ्गिरसां' स्तोममुक्थं' च' चाक्लृपत्' ।

एषु' द्युम्नं स्वर्यमत् ॥ ३ ॥

वैश्वानरः । अङ्गिरसाम् । स्तोमम् । उक्थम् । च । चाक्लृपत् ।

आ । एषु । द्युम्नम् । स्वर्यम् । यमत् ॥ ३ ॥

१. यत् मे २,७,१२ तै ४,२,५,२ तैत्रा ३,७,८,९ पै ५,२७,८. २. तमसः पै. ३. मह-  
क्षिर्न ज्योतिर' मै.; क्षिर्न ज्योतिर' काठ १६,१२; शुक्रं ज्योतिर' तै. पै. तैत्रा. ४. 'रजा' A,B,  
K<sup>m</sup>,R,S<sup>m</sup>,P,J,Cs. ५. तम् तै. मै. काठ. तैत्रा. ६. अजायत P,J; अजायत > अजायत  
Cp. ७. अग्निर्नः उक्थेन वाहसा मा २९,८ मै. आथौ ८,  
१९,४ शाथौ १०,९,१७; अग्निरुक्थेतीर्ण? अहंसः पै १९,९,४. ८. दत्त्वा S'. ९. एमं  
सुष्टुतिं मम पै १९,९,५. १०. 'ङ्गिरोभिस् पै १९,९,६; 'ङ्गिरोम्यस् आथौ. ११. स्तोमं  
यज्ञं पै.; शाथौ.; 'म उ' आथौ. १२. तु. पै. १३. जीजनत् शाथौ.; चाक्लृपत् आथौ.  
१४. प्र पै.

वैश्वानरोऽग्निः अहिरसाम् महर्षीणां तत्कर्तृकं स्तोमम् स्तोत्रम् उक्थम् शस्त्रं च 'चकृत् कलूतं समर्थम् अकार्षीत् । एष अहिरःसु दुग्धम् द्योतमानं यशः अन्नं वा सः सुष्ठु अरण्यं प्रातव्यम् आ यमन् आगमयत् । यद्वा दुग्धम् द्योतमानं स्वः कर्मफलभूतं स्वर्गसुखं प्रापयत् इत्यर्थः ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

'ऋतावानं वैश्वानरम्' इति सूचस्य सर्वरोगमैषज्यकर्मणि पूर्वतृचेन सह उक्तो चिनियोक्तः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

'उप प्राणान् सहस्राक्षः' (अ. ६, ३७) इति तृचेन अभिचारजनितद्रोपनिवृत्तये अभि-  
मन्त्रितायाः श्वेतमृत्तिकायाः शुभे प्रदानम् संपातिताभिमन्त्रितपालाशमणिप्रदानम्  
इङ्गिडहोमं समिदाधानं वा कुर्यात् (व. कौ. ४८, २३) ।

'यो नः शपान्' (अ. ६, ३७, ३) इत्यनया अभिचारकर्मणि विद्युद्धतवृक्षजा एकादश  
समिध आदध्यात् (व. कौ. ४८, १७) ।

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिष्पतिम् । अर्जसं धर्ममीमहे ॥ १ ॥

ऋतुजानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् । अर्जसम् । धर्मम् । ईमहे ॥ १ ॥

ऋतावानम् ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तद्वन्तम् ।  
'छन्दसीवनिरी' (शा. ५, २, १०९) इति मत्वर्थीयो वनिष् । तथा ऋतस्य यज्ञात्मकस्य  
ज्योतिषः तेजसः पतिम् स्वामिनम् अर्जसम् अनुपरतं संततं धर्मम् दीप्यमानम्  
एवंभूतं वैश्वानरम् अग्निम् ईमहे ईयामहे उपसीदामः । उपास्महे इत्यर्थः । ईदं  
गतौ । दैवादिकः । व्यत्ययेन द्यनो लुक् । यद्वा । ईमहे इति याज्ञाकर्मसु पठितम् ।  
अभिव्यक्तं फलं याचाग्रह इत्यर्थः ।

स विश्वा 'प्रति चकलृष' ऋतूत्सृजते वृशी । यज्ञस्य वयं उत्तिरन् ॥ २ ॥

सः । विश्वा । प्रति । चकलृषे । ऋतून् । उत् । सृजते । वृशी ।  
यज्ञस्य । वयः । सृजतिगन् ॥ २ ॥

गः वैश्वानरोऽग्निः विश्वाः सर्वाः प्रजाः प्रति चकृषे' तत्तत् फलं प्रापयितुं  
ममयो भवति । छप् सामर्थ्यं । अस्माच्छान्दसो लिट् । स च वशी धरायिता

१. वृ. मं. ३.

२. 'मानुमी' शा. ३, ३, ५.

३. विश्वाः B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R,

S<sup>m</sup>, V, C, C<sup>p</sup>, P<sup>h</sup>, L, K<sup>h</sup>, वे ईदं' कौ. २, १०-५९.

४. 'प्रतिप्रयंथे' कौ.

५. ईद्वरति' कौ.

६ १९, ४, ३.



स्वतन्त्रः सूर्यात्मना ऋतुं वसन्ताद्यान् कालावयवान् उत यजते उन्नतान् निर्मिमीते ।  
किं कुर्वन् । यज्ञस्य संवन्धि वयः अन्नं हविलक्षणम् उत्तिरन् ऊर्ध्वं देवान् प्रापयन् ।

‘अग्निः परेषु धामसु’ कामो भूतस्य भव्यस्य ।

सम्राटेको वि राजति ॥ ३ ॥

अग्निः । परेषु । धामसु । कामः । भूतस्य । भव्यस्य ।

सम्राट् । एकः । वि । राजति ॥ ३ ॥

परेषु उत्कृष्टेषु धामसु स्थानेषु अग्निः एकः एव सम्राट् सम्यग् राजमानः  
भूतस्य उत्पन्नस्य भव्यस्य उत्पत्त्यमानस्य च कामः कामयिता कामप्रदो वा भूत्वा  
वि राजति विशेषेण दीप्यते ।

उप’ प्रागात् सहस्राक्षो युक्त्वा शपथो रथम् ।

शस्तरमन्विच्छन् मम’ वृकं इवाविमतो गृहम् ॥ १ ॥

उप’ । प्र । अगात् । सहस्रऽअक्षः । युक्त्वा । शपथः । रथम् ।

शस्तरम् । अनुऽइच्छन् । मम’ । वृकः । इव । अविमतः । गृहम् ॥ १ ॥

सहस्राक्षः इन्द्रः शपथः शापक्रियायाः कर्ता सन् रथं युक्त्वा अश्वाभ्यां  
संयोज्य उप अस्मत्समीपं प्रागात् । आगत्य च मम मदीयं शस्तरम् शापकारिणं  
शत्रुम् अन्विच्छन् जिघांसतु । तत्र दृष्टान्तः— अविमतः अवीनां स्वामिनः पुरुषस्य एवं  
वृक इव । यथा वृकः आगत्य तदीयान् अवीन् हन्ति तद्वद् इत्यर्थः ।

परि’ णो वृद्धि शपथ’ हृदमग्निरिवा दहन् ।

शस्तरमत्र’ नो’ जहि दिवो’ वृक्षमिवाशनिः ॥ २ ॥

परि’ नः । वृद्धि । शपथ । हृदम् । अग्निः । इव । दहन् ।

शस्तरम् । अत्र । नः । जहि । दिवः । वृक्षम् । इव । अशनिः ॥ २ ॥

हे शपथ नः अस्मान् परि वृद्धि परिहर मा घाधिष्ठाः इदम्’ शत्रुकुलम्  
अग्निरिव दहन् । भस्मसात् कुर्वन्नित्यर्थः । एवं च अत्र अस्मिन् देशे नः अस्माकं

१. अग्निं पीयूषधामसु पै १९, ४, ३. † त्रिषेपु मा १२, ११७ कौ २, १०६०; मत्नेपु आश्रौ  
८, १०, ३. २. अभि पै २०, १७, १. ३. याति पै. ४. अन्विच्छ S’, दांया. नास्ति.  
५. हृद° > हृद° Cs; हृदम् A, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, P, P<sup>2</sup>, J, V, Cp; इदम् सा. ६. त्वं पै.  
७. दिव्या पै. ८. विलु. मेषा. द.

शतारम् शपकारिणं शत्रुमेव नहि नाशय । दिवः सकाशात् पतितोऽक्षनिः यथा  
वृक्षं निहन्ति तद्वद् इत्यर्थः ।

यो नः शपादशपतः शपेतो यश्च नः शपात् ।

शुने पेष्टूमिवावक्षामं तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः । नः । शपात् । अशपतः । शपतः । यः । च । नः । शपात् ।

शुने । पेष्टूमिवाव । अवक्षामम् । तम् । प्रति । अस्यामि । मृत्यवे ॥ ३ ॥

यः शत्रुः अशपतः अशपकारिणो नः अस्मान् शपात् परुषभाषणेन शपेत् ।  
यश्च शपतः शपकारिणो नः अस्मान् शपात् शपेत् । तम् उभयविधं शत्रुं शुने  
कौलेयकाय पेष्टम् पिष्टमयं खाद्यमिव अवक्षामम् अवदग्धं कृत्वा मृत्यवे यमाय  
प्रत्यस्यामि प्रतिक्षिपामि । अवपूर्वात् क्षायतेः 'क्षायो मः' ( पा ८, २, ५३ ) इति  
निष्ठातकारस्य मकारः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

'सिंहे व्याघ्रे', 'यशो हविः' ( अ ६, ३९ ) इति तुचाभ्यां वचस्त्वामः स्नातक-  
सिंहव्याघ्रादीनां सूत्रोक्तानां सप्तानामन्यतमस्य नाभिलोममार्गे लाक्षाद्विरण्याभ्यां  
येष्टयित्वा संपात्य अभिमन्य वधीयात् ।

तथा आभ्यामेव तुचाभ्यां पालाशादिदशशान्तवृक्षशकलनिर्मितमणिं लाक्षा-  
द्विरण्ययेष्टितं संपात्य अभिमन्य वचस्त्वामो वधीयात् ।

सूत्रितं हि — "लोमानि जुनुना संनद्धा<sup>१</sup> जातरपेणापिषाण्य । 'सिंहे व्याघ्रे', 'यशो हविः'  
इति स्नातकसिंहव्याघ्रवस्त्रवृष्णिवृषभराज्ञा<sup>२</sup> नाभिलोमानि । दद्यान् शान्तवृक्षाणां शकलान्<sup>३</sup> । पुतयोः"  
( बीसू १३, १-५ ) इति ।

तथा उत्सर्जनाख्ये कर्मणि आभ्यां तुचाभ्याम् आज्यं हुत्वा रसेषु संपा-  
तान् आनयेत् । सूत्रितं हि — "फल्गुनीषु<sup>४</sup> द्व्यान् रसान् उपसादयति" इति प्रश्नस्य  
'सिंहे व्याघ्रे', 'यशो हविः', 'यशसं मेन्द्रः' ( अ ६, ५८ ) इत्यादि 'अग्नी हुत्वा । रसेषु  
संगताम् आनीय' ( बीसू १३, १४-१६ ) इत्यन्तम् ।

सिंहे व्याघ्रे उत या पृदाकौ त्विर्पिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या ।

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान् सा न ऐतु वचसा संविदाना ॥ १ ॥

१. पतिनो S. २. वृत्. मंघा. इ.  
५. \*हविः BI. ६. फल्गुनेषु S.  
मेन्द्रा १, १, ५, १; संपातान् काट ३९, १५.

३. सिंदूर BI. ४. "स्तकृष्णवृष" BI.  
५. वचसं पं २, १८, १. ६. सा न मागुत्

सिंहे । व्याघ्रे । उत । या । पृदाकौ । त्विपिः । अग्नौ । ब्राह्मणे । सूर्ये । या ।  
इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्चसा । समऽविदाना ॥ १ ॥

सिंहे सहनशीले मृगेन्द्रे व्याघ्रे शार्दूले च या त्विपिः दीप्तिरस्ति उत अपि च  
पृदाकौ सूर्ये अग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये च या दीप्तिरस्ति । त्विप्यात्मिका सुभगा सौभाग्ययुक्ता  
या देवी इन्द्रं जजान जनयामास । अत्र सिंहादिषु त्रिषु आक्रमणशक्तिरूपा त्विपिर्विव-  
क्षिता अग्न्यादिषु त्रिषु दाहशापतापात्मिका । सा त्विप्यात्मिका देवी वर्चसा अस्मदभी-  
प्सितेन तेजसा संविदाना संजानाना ऐकमस्यं गता नः अस्मान् ऐतु आगच्छतु ।

या हस्तिनि द्वीपिनि या हिरण्ये 'त्विपिरप्सु' गोषु या पुरुषेषु ।  
इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा न ऐतु वर्चसा संविदाना ॥ २ ॥

या । हस्तिनि । द्वीपिनि । या । हिरण्ये । त्विपिः । अप्सु । गोषु । या । पुरुषेषु ।  
इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्चसा । समऽविदाना ॥

या त्विपिः हस्तिनि गजेन्द्रे द्वीपिनि तरक्षौ हिरण्ये च या त्विपिरस्ति । गजेन्द्रे  
तावद् द्योत्कर्षरूपा त्विपिः द्वीपिनि हिंसनरूपा हिरण्ये आह्लादविषयको वर्णोत्कर्षः ।  
अप्यु उदकेषु गोषु पुरुषेषु मनुष्येषु च या तत्तदसाधारणरूपा त्विपिरस्ति । या च  
सुभगा सौभाग्ययुक्ता त्विप्यात्मिका देवी इन्द्रं जजानेत्यादि पूर्ववद् योजना । अप्स्यति ।  
'ऊडिदम्' ( पा ६, १, १७१ ) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । गोप्स्यति । 'सावेकाचः' ( पा ६,  
१, १६८ ) इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गोश्चनसावर्ण' ( पा ६, १, १८२ ) इति  
प्रतिषेधः ।

रथे अक्षेषु पृथमस्य वाजे वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुभे ।

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा न ऐतु वर्चसा संविदाना ॥ ३ ॥

रथे । अक्षेषु । पृथमस्य । वाजे । वाते । पर्जन्ये । वरुणस्य । शुभे ।

इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्चसा । समऽविदाना ॥ ३ ॥

गमनसाधने रथे अक्षेषु च तदीयेषु पृथमस्य सेचनसमर्थस्य पुंगवस्य वाजे वेग-  
गमने वाते वायौ पर्जन्ये वृष्टिप्रदे भेधे वरुणस्य तदधिष्ठातुर्देवस्य शुभे शोषके बले च या  
प्रतिनियतस्वभावा त्विपिरस्ति । अन्यत् पूर्ववत् ।

१. गोप्येषु पुरुषेष्वन्तः काठ ३६, १५. † 'विरश्चैनु' पै २, १८, २ तैत्रा २, ७, ७, १. २. वचधं  
पै २, १८, १, ४. ३. न आगन् तैत्रा; इयमाणात् काठ. ४. हिरण्ये P, P<sup>2</sup>, J. ५. 'क्षेपुं  
वृष' पै २, १८, ४ काठ. तैत्रा २, ७, ७, २. ६. वैतु. मंषा. द्र.

राजन्ये दुन्दुभावार्यतायामश्वस्य 'वाजे पुरुषस्य मायौ ।

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान सा न ऐतु वर्चसा संविदाना ॥ ४ ॥

राजन्ये । दुन्दुभौ । आश्वतायाम् । अश्वस्य । वाजे । पुरुषस्य । मायौ ।

इन्द्रम् । या । देवी । सुभगा । जजान । सा । नः । आ । एतु । वर्चसा । सम्विदाना ॥

राजन्ये राज्ञोऽभिपिक्तस्य पुत्रो राजन्यः । 'राजश्वश्रायत्' ( पा ४, १, १३७ )  
'ये यामावर्चमणोः' ( पा ६, ४, १६८ ) इति प्रकृतिभावः । 'तित् स्वरितम्' ( पा ६, १, १८५ )  
इति स्वरितत्वम् । तस्मिन् राजकुमारे आयतायाम् आयम्यमानायाम् आताड्यमानायाम्  
दुन्दुभौ च या त्विपिरस्ति । अश्वस्य वाजे शीघ्रगमने पुरुषस्य मायौ शब्दे उच्चैर्घोषलक्षणे  
या त्विपिरस्ति । या च त्विप्यात्मिका देवी सुभगा सौभाग्ययुक्ता इन्द्रं देवं जजान  
जनयामास सा नः अस्मान् वर्चसा तेजसा संविदाना संजानाना ऐतु आगच्छतु ।  
संविदानेति । 'समो गमादिषु विदिप्रच्छि' ( पावा १, ३, २९ ) इति आत्मनेपदम् ।

यशो हविर्वर्धतामिन्द्रजुतं सहस्रवीर्यं सुमृतं सहस्कृतम् ।

प्रसर्त्तान्मनु दीर्घाय चक्षसे हविर्प्मन्तं मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ १ ॥

यशः । हविः । वर्धताम् । इन्द्रजुतम् । सहस्रवीर्यम् । सुमृतम् । सहःस्कृतम् ।

प्रसर्त्तान्म् । अनु । दीर्घाय । चक्षसे । हविर्प्मन्तम् । मा । वर्धय । ज्येष्ठतातये ॥ १ ॥

यशः व्यापकम् । अश्व व्याप्तौ इत्यस्माद् 'अश्वेदेवने युद् च' ( पाठ ४, १९९ ) इति अनु-  
नि युडागमः । यद्वा फलभूतस्य यशसो हेतुत्वात् तत्कारणं हविरपि यशः । तद्  
वर्धताम् समृध्यताम् । कथंभूतम् । इन्द्रजुतम् इन्द्रम् उद्दिश्य अस्माभिः प्रेरितं वत्  
महत्वीर्यम् अपरिमितसामर्थ्ययुक्तं 'सुमृतम् सुष्ठु वर्तमानं परिचर्तमानं सहस्कृतम् सहस्रः  
पराभिमयनक्षमस्य बलस्य कारकं प्रवर्णनम् प्रसरणशीलम् । स्र गतौ इत्यस्माद्  
यद्बलुगन्तात् ताच्छीलिकश्चानश्रु' । उद्दिश्यमाना देवता यादृक्परिमाणयुक्तं हविः  
कामयते तावत्पर्यन्तं मन्त्रसामर्थ्येन अभिवर्धमानम् इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्  
'धान्यमपि भिवृदि देवान् इत्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण याचदेका देवता कामयते  
वर्धनानन्तरं हविमन्तम् तेन हविषा युक्तं मा मां यजमानं दीर्घाय चक्षसे चिरकालभाविने  
दग्नाय उपेतानये सर्वथेष्टधाय च हे इन्द्र वर्धय समृद्धं कुरु । 'वृकज्येष्ठान्यां तिलतातिलौ

१. ऋग्वेदे तैत्रा २, ७, ७, ११ ऋग्वेदे ऋग्वे ३६, १५. २. वर्धय वै २, १८, ३. ३. न आगन्  
तैत्राः । इत्यमांसात् ऋग्वे. ४. महत्वीर्यं सुमृतं सहस्कृतं वै १९, ८, ७. ५. जीवसे वै.  
६. वेदु. मंसा. इ.

न च्छन्दसि' ( पा ५, ४, ४१ ) इति तात्तिल्प्रत्ययः । दीर्घाय चक्षसे प्रसस्त्राणम् इति वा संयन्धः ।

अच्छा 'न इन्द्रं यशसं यशोभिर्यशस्विनं' नमसानां विधेम ।

स नो रास्व राष्ट्रमिन्द्रजुतं तस्य ते रातौ यशसः स्याम ॥ २ ॥

अच्छ । नः । इन्द्रम् । यशसम् । यशःऽभिः । यशस्विनम् । नमसानाः । विधेम ।

सः । नः । रास्व । राष्ट्रम् । इन्द्रजुतम् । तस्य । ते । रातौ । यशसः । स्याम ॥ २ ॥

नः अस्माकम् अच्छ आभिमुख्येन वर्तमानम् इन्द्रं यशसम् यशोरूपं यशसः प्रदातारम् । यशःशब्दात् क्यजन्तात् किपि अतोलोपयलोपौ । 'चितः' ( पा ६, १, १६१ ) इति अन्तोदात्तत्वम् । यशोभिः कीर्तिभिः यशस्विनम् प्रभूतयशस्कम् पर्वभूतम् इन्द्रं नमसानाः नमस्यन्तः नमस्कारादिभिः पूजयन्तो वयं विधेम परिचरेम । हे इन्द्र स त्वं नः अस्मभ्यम् इन्द्रजुतम् इन्द्रेण त्वया प्रेरितं राष्ट्रम् राज्यं रास्व देहि । 'रा दाने । तस्य ते तव रातौ दाने यशसः यशस्विनो वयं स्याम भवेम ।

यशा इन्द्रो यशा अभिर्यशाः सोमो अजायत ।

यशा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥

यशाः । इन्द्रः । यशाः । अभिः । यशाः । सोमः । अजायत ।

यशाः । विश्वस्य । भूतस्य । अहम् । अस्मि । यशःऽतमः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवो यशाः यश आत्मन इच्छन् वर्तते । पूर्वघट्टं यशस्यतेः किपि रूपम् । तथा अग्निरपि यशाः यशस्कामो भवति । तथा सोमश्च यशाः यश इच्छन् अजायत । यथैवम् इन्द्रादयो यशस्विनो जाताः एवं यशाः यशस्कामः अहमपि विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य भूतजातस्य देवमनुष्यादेः सकाशाद् यशस्तमः अतिशयेन यशस्वी अस्मि भवामि ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

'अभयं वावाष्ट्रिबी' इति तृचेन ग्रामायभयकामः तस्यैव प्रतिदिशं सप्तर्षीन् यजते उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि—“अभयं वावाष्ट्रिबी” ( अ ६, ४० ), 'स्येनोसि' ( अ ६, ४८ ) इति प्रतिदिशं सप्तर्षीन् अभयकामः” ( कौसू ५९, २६ ) इति ।

तथा सेनामयनिवृत्त्यर्थं तस्याः प्रतिदिशं सप्तर्षीणां यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् । 'अभयानामप्ययः’ ( कौसू १६, ८ ) इति सूत्रात् ।

तथा अनेन तृचेन उपाकर्मणि आज्यं जुहुयात् । 'अभिजिति शिष्यान् उपनीय' इति प्रकृत्य सूचितम्—'अभयैरपरान्तिः XXX आज्यं जुहुयान्' ( कौसू. ३९, १५ ) इति ।

'मनसे चेतसे विषे' इति तृचेन गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि महावीहिमयं<sup>१</sup> स्थालीपाकं शान्त्युदकेन अभ्युक्ष्य अभिमन्त्र्य आयुष्कामं माणवकं प्राशयेत् । सूत्रितं हि— "यथा द्यौः" ( अ. २, १५ ), 'मनसे चेतसे विषे' ( अ. ६, ४१ ) इति महावीहिणां स्थालीपाकं धर्षयित्वा शान्त्युदकेन 'उपनिष्यामिमन्त्र्य प्राशयति' ( कौसू. ५४, ११ ) इति ।

अभयं द्यावापृथिवीं दृहास्तु नोभयं सोमः सविता नः कृणोतु ।

अभयं नोऽस्तुर्वृक्षं<sup>२</sup> अन्तरिक्षं सप्तऋषीणां च हविषामयं नो अस्तु ॥ १ ॥

अभयम् । द्यावापृथिवी इति । दृह । अस्तु । नः । अभयम् । सोमः । सविता । नः । कृणोतु । अभयम् । नः । अस्तु । उरु । अन्तरिक्षम् । सप्तऋषीणाम्<sup>३</sup> । च । हविषा । अभयम् । नः । अस्तु ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादाद् इह अस्मिन् देशे नः अस्माकम् अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । चौरव्याघ्रादिजनितस्य भयस्य निवृत्तिर्भूयाद् इत्यर्थः । तथा सोमश्चन्द्रः सविता सूर्यश्च नः अस्माकम् अभयं कृणोतु करोतु । तथा द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । तत्रत्याद् निमित्ताद् भयं मा भूद् इत्यर्थः । सप्तर्षीणाम्<sup>४</sup> ।

'विद्वामिषो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अग्निर्वमिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥' (आध्रौप. १)

इत्येवं प्रणिष्ठा ये सप्त ऋषयः सन्ति तेषां संयन्धिना हविषा<sup>५</sup> अस्माभिर्दीपमानेन नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । 'सप्तर्षीणाम्' इति । सप्त च ते ऋषय इति विगृह्य 'दिक्सांये गतायाम्' ( वा. २, १, ५० ) इति समासः ।

अस्मै ग्रामाय प्रादिग्रह्यतस्तु ऊर्जे सुभूतं स्वस्ति सविता नः कृणोतु ।

'अग्नश्चिन्द्रो अभयं नः कृणोत्वन्वत्र राज्ञामभि यातु मन्युः ॥ २ ॥

अस्मै । ग्रामाय । प्रादिग्रहः । चतस्रः । ऊर्जम् । सुभूतम् । स्वस्ति । सविता । नः । कृणोतु । अग्नः । चिन्द्रः । अभयम् । नः । कृणोतु । अन्यत्र । राज्ञाम् । अभि । यातु । मन्युः ॥

१. 'महाविषे' S.

२. 'वृक्षं' B.B.

३. सप्तर्षी B.B., पं. १, २७, १.

४. 'सप्तर्षीणाम्' P.

५. हविषानः S.

६. वंश. मंता. द.

७. दद्यातु पं. १, २७, ४.

८. भृगु/शुक्र B.D.K., भृगुविमिश्रितो K; जगन्मिश्रितो पं. १, २७, ४.

अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे ।

सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥

अपानाय । विऽअपानाय । प्राणाय । भूरिऽधायसे ।

सरस्वत्यै । उरुऽव्यचे । विधेम । हविषा । वयम् ॥ २ ॥

अपानाय अपानचायवे । मुखनासिकाभ्यां वहिर्विनिर्गतस्य समीरणस्य पुनरन्तः प्रवेशः अपाननव्यापारोऽपानः । व्यानाय । विविधम् अननम् ऊर्ध्वाधोवृत्तिपरित्यागेन तस्य समीरणस्य अवस्थानं व्यानः । 'अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः' ( छाउ १, ३, ३ ) इति हि धृतिः । तस्मै । प्राणाय । शरीरस्थस्य प्राणवायोर्मुखनासिकाभ्यां वहिर्विनिर्गमनं प्राणनव्यापारः प्राणः । तस्मै । एवं प्राणापानव्यानवृत्तिभेदेन त्रैधम् 'अवस्थिताय मुख्यप्राणाय भूरिधायसे भूरि बहुलं धारयिषे । 'बहिर्वाधाभ्यदण्डसि' ( पाउ ४, २, २१ ) इति असुन् । तस्य निद्रायाद् 'आतो युक् विष्कृतोः' ( पा ७, ३, ३३ ) इति युगागमः । तथा उरुव्यचे । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा । अस्मात् कर्तरि विच् । उरु बहुलं व्याप्नुयत्यै सरस्वत्यै वाग्देवतायै । 'कियाग्रहणं कर्तव्यम्' ( पावा १, ४, ३२ ) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । उदीरितलक्षणं प्राणं सरस्वतीं च हविषा आज्यादिना वयं विधेम परिचरेम ।

मा नो 'हासिपुर्ऋषयो दैव्या ये तनूषा ये नस्तन्वस्तनूजाः' ।

अमर्त्या 'मर्त्या अभि नः सचध्वमार्युर्ध्वत्' प्रतरं जीवसे नः ॥ ३ ॥

मा । नः । हासिपुः । ऋषयः । दैव्याः । ये । तनूषाः । ये । नः । तन्वः । तनूजाः ।

अमर्त्याः । मर्त्यान् । अभि । नः । सचध्वम् । आर्युः । धत्तु । प्रऽतरम् । जीवसे । नः ॥ ३ ॥

दैव्याः देवेषु भवा ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्राणाधिदेवताः सप्त ऋषयः नः अस्मान् मा हासिपुः मा परित्यजन्तु । ये ऋषयस्तनूषाः तन्वाः शरीरस्य पातारः ये 'य नः' अस्माकं तन्वः शरीरात् तनूजाः शरीरसंवन्धितयैव इन्द्रियात्मना उत्पन्नाः । ते ऋषयः मा हासिपुरिति संवन्धः । हे अमर्त्याः अमरणधर्माणो देवाः मर्त्यान् मरणधर्मकान् नः अस्मान् अभि सचध्वम् अभितः प्राप्नुत । नः अस्माकं जीवसे जीवनाय प्रतरम् प्रष्टुष्टनरम् आर्युः जीवनं धत्त प्रयच्छत । हुधात्र दानधारणयोः ।

इति मायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठ्याण्डे चतुर्थोऽनुवाकः ।

१. अवधिरित्याय S'.

२. 'ऋषयो दैव्यामस्तनूषावानस्तन्वस् (पै. शुचयस्) तपोजाः

पै. १९, १०, २ ऐमा २, २७, ७.

३. मर्त्य S<sup>m</sup>; मर्त्या > मर्त्य C<sub>5</sub>.

पै.

४. य अघ्यामै न. S'.

५. धुः पै.

६. प्रतितं

पञ्चमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'अव ज्यामिव' इति आद्यं सूक्तम् । तत्र आद्येन तृचेन स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीविषये पुरुषस्य मन्युविनाशार्थं कुपितं पुरुषं पश्यन् अश्मानम् अभिमन्त्र्य हस्तेन गृहीत्वा 'सखायाविव' इति द्वितीयाम् ऋचं जपन् अश्मानं भूमौ प्रक्षिप्य 'अभि तिष्ठामि' इति तृतीयाम् ऋचं जपन् तस्या-  
श्मन उपरि निष्ठीचेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि कुपितस्य पुरुषस्य च्छायायाम् अनेन तृचेन धनु-  
रभिमन्त्र्य सज्यं कुर्यात् । एवं पुरुषविषये स्त्रिया मन्युविनाशार्थम् उक्तं कर्म कुर्यात् ।

सूत्रितं हि — "अव ज्यामिव" इति दृष्ट्वाश्मानम् आदत्ते । द्वितीययाभिनिदधाति । तृतीय-  
याभिनिष्ठीवति । छायायां सज्यं करोति" (कौसू. ३६, २८-३१) इति ।

तथा दीक्षायां यजमानः क्रोधे प्राप्ते एतं तृचं जपेत् । 'अव ज्यामिव'  
(वैताथी १२, १३) इति धैतानं सूत्रम् ।

सर्वविषयमन्युविनाशार्थम् 'अयं दर्भः' (अ. ६, ४३) इति तृचेन दर्भमूलम् ओषधिघत्  
खात्वा संपात्य अभिमन्त्र्य घघ्नीयात् । "अयं दर्भः" इत्योषधिवत्" (कौसू. ३६, ३२)  
इति सूत्रात् ।

अव ज्यामिव धन्वंनो मन्युं तनोमि ते हृदः ।

यथा संमनसौ भूत्वा सखायाविव सचावहै ॥ १ ॥

अथ । ज्याम्ऽइव । धन्वंनः । मन्युम् । तनोमि । ते । हृदः ।

यथा । समऽमनसौ । भूत्वा । सखायौऽइव । सचावहै ॥ १ ॥

धन्वनः धनुर्दण्डात् ज्यामिव यथा आरोपितां ज्यां धानुष्कोऽनरोपयति  
तथा हे पुरुष ते तथ हृदः हृदयाद् मन्युम् क्रोधम् अव तनोमि अघरोपयामि ।  
अपनयामीत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण आवां संमनसौ समानमनस्कौ परस्परानु-  
रागयुक्तौ भूत्वा सखायाविव समानख्यानौ सुहृदाविव सचावहै समघेतौ संगतौ  
एककार्यकारिणौ भवाम । तथा त्वदीयं क्रोधम् अपनयामीत्यर्थः । पच समचाये  
इति धातुः ।

सखायाविव सचावहा अव मन्युं तनोमि ते ।

अधस्ते अश्मनो मन्युमुपास्यामसि यो गुरुः ॥ २ ॥

१. ज्यामिव हि १, १५, ३.

२. धन्वि" पै १९, ८, १० [मूको.] हि.

३. शुभं पै.

४. मिथः पै.

५. संमनसौ Km.

६. सखीकेव (सखिकेव मूको.) पै.

७. वि ते

मन्युं नयामसि पै १९, ८, ११.

८. अश्मना मन्युं गुरुणापि नि दध्यसि पै.



सखायौऽव । सचावहै । अव । म॒न्युम् । त॒नोमि । ते ।  
अ॒धः । ते । अ॒श्मनः । म॒न्युम् । उ॒प । अ॒स्याम॒सि । यः । गुरुः ॥ २ ॥

सखायाविवेत्यादि उक्तार्थम् । हे क्रुद्ध पुरुष ते त्वदीयं मन्युम् क्रोधं यो गुरुः  
गौरवोपेतश्चालयितुमशक्यः अश्मास्ति तस्य अश्मनः अधः अधस्ताद् उपास्यामसि  
उपक्षिपामः । 'इदन्तो मसि' ( पा ७, १, ४६ ) ।

अ॒भि ति॒ष्ठामि ते म॒न्युं 'पा॒ण्य्या' प्र॒पदे॒न च' ।  
यथा॒व॒शो न वादि॒पो म॒म चि॒त्तमु॒पाया॑सि ॥ ३ ॥

अ॒भि । ति॒ष्ठामि । ते । म॒न्युम् । पा॒ण्य्या । प्र॒पदे॒न । च ।  
यथा । अ॒व॒शः । न । वादि॒पः । म॒म । चि॒त्तम् । उ॒प॒ऽआ॒या॒सि ॥ ३ ॥

हे क्रुद्ध पुरुष ते तव मन्युम् क्रोधं पाण्य्या पादापरभागेन प्रपदेन पादाम्रेण च  
अभि तिष्ठामि उपरि तिष्ठामि । 'पादस्य पूर्वापरभागाभ्यां निष्पीडयामीत्यर्थः । यथा  
येन प्रकारेण अवशः परवशः सन् न वादिपः न मया प्रतिघचनसमर्थो' न भये ।  
येन च प्रकारेण मम चित्तम् मदीयं मनः उपायासि उपागच्छसि । तथा अभितिष्ठामीति  
संबन्धः । यादिप इति । यदेलेटि अडागमः । 'सिन्धुलं लेटि' ( पा ३, १, ३४ ) इति सिप् ।  
'सिन्धुलं छन्दसि णिङ् कव्यः' ( पावा ३, १, ३४ ) इति स्मरणाद् उपधावृद्धिः ।

० यं दु॒र्भो 'वि॒म॒न्युकः' स्वाय॑ चार॒णाय॑ च ।  
'म॒न्योर्वि॒म॒न्युक॑स्यायं म॒न्युश्म॑न उ॒च्यते ॥ १ ॥

अ॒यम् । दु॒र्भः । वि॒म॒न्युकः । स्वाय॑ । च । अ॒र॒णाय॑ । च ।  
म॒न्योः । वि॒म॒न्युक॑स्य । अ॒यम् । म॒न्युश्म॑नः । उ॒च्यते ॥ १ ॥

अयं पुरोधस्थितो दुर्भः स्वाय ज्ञातये आत्मसंयन्धिने अरणाय अरातये च विमन्युकः  
मन्युविगमनस्य शोधापनयनस्य हेतुः । इष्टजनविषयम् अनिष्टजनविषयं तत्कर्तृकं  
या क्रोधं शमयतीत्यर्थः । स्वाय चारणाय चेति परस्परसमुच्चयार्थो चकारौ ।  
'ममत्ताविधनाख्यायाम्' ( पाग १, १, ३५ ) इति गणसूत्रेण ज्ञातिवाचिनः स्वशब्दस्य  
सर्वनामनङ्गायाः पयुदासात् तत्कार्याभावः । 'यो न स्त्रो अरणो यथ निष्टयो जिपासति'  
( अथ ६, ७५, १९ ) इति हि निगमः । उक्त एवार्थो विधियते — मन्योरिति । लुप्तनिर्दिष्टोत्र  
मत्पर्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । मन्योः मन्युमतः पुरुषस्य शत्रोः विमन्युकस्य परमार्थतो

१. पाणिण्यां प्रपदास्याम् वे १९, ८, १२. २. पदस्य S'. ३. 'समर्था S'.  
४. 'मन्यु' पं १९, ३३, ७ [ मत्ते. ]. ५. ऽस्य मे वे.

मन्युरहितस्य आपाततः क्रोधाविष्टस्य आत्मीयस्य च अयं प्रयोगो मन्युशमनः क्रोध-  
निवारणोपाय उच्यते विधानक्षैरभिधीयते ।

अयं यो भूरिमूलः 'समुद्रमवतिष्ठति' ।

दर्भः 'पृथिव्या उत्थितो मन्युशमन उच्यते' ॥ २ ॥

अयम् । यः । भूरिऽमूलः । समुद्रम् । अवऽतिष्ठति ।

दर्भः । पृथिव्याः । उत्थितः । मन्युऽशमनः । उच्यते । ॥ २ ॥

योऽयं पुरोवर्ती भूरिमूलः बहुभिर्मूलैरुपेतः दर्भः समुद्रम् । समुद्रद्रवन्त्यस्माद्  
आप इति उदकभूयिष्ठो देशः समुद्रः । तम् अवातिष्ठति अवक्रम्य स्थितो भवति । यद्वा  
समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । सैव व्युत्पत्तिः । अन्तरिक्षम् आक्रम्य अवस्थित  
इत्यर्थः । पृथिव्याः सकाशाद् उत्थितः उत्पन्नः स दर्भः काशकुशाद्यात्मकः मन्युशमन  
उच्यते । क्रोधविनाशनस्य हेतुरभिधीयते इत्यर्थः ।

वि ते हनव्यां शरणिं वि ते 'मुख्यां नयामसि' ।

यथावशो न वार्दिपो मम चित्तमुपायसि ॥ ३ ॥

वि । ते । हनव्याम् । शरणिम् । वि । ते । 'मुख्याम् । नयामसि' ।

यथा । अवशः । न । वार्दिपः । मम । चित्तम् । उपऽआयसि ॥ ३ ॥

हे क्रोधाविष्ट पुरुष ते तव हनव्याम् हनुसंवन्धिनीं शरणिम् हिंसाहेतुभूतां क्रोधा-  
भिव्यञ्जिकां धमर्निं वि नयामसि विनयामः । तथा ते तव मुख्याम् मुखे भयां क्रोध-  
वशोत्पन्नाम् अन्याम् अपि धमर्निं विनयामः क्रोधशमनेन अपगमयामः । उत्तरोर्ध्वं  
व्याख्यातः ( अ ६, ४२, ३ ) । हनव्याम् इति । हनुशब्दात् 'शरीरावयवाच्च' ( पा ४ ३, ५५ )  
इति यत् । ओर्गुणे 'वान्तो वि प्रत्यये' ( पा ६, १, ७९ ) इति अच् आदेशः । मुख्याम्  
इति । पूर्ववद् यत् ।

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'अस्थात् द्यौः' इति तृचेन 'अपवातमैपज्यकर्मणि स्वयंपतितं गोशृङ्गं संपात्य  
तद् उदके' निधाय अभिमन्थ्य तद् उदकम् आचामयेत् प्रोक्षेच्च । सूत्रितं हि—  
“अस्थात् द्यौः” इत्यपवातायाः स्वयंपतितेन गोशृङ्गेण संपातवता जपन् ( कौसू ३१, ६ ) इति ।

'परोपेहि' इति तृचेन दुःस्वप्नदर्शननिमित्तदोषनिर्हरणार्थम् उत्थाय मुखं  
प्रक्षालयेत् ।

१. पृथिव्यामानिष्ठितः पै १९, ३३, ८.

२. पृथिव्यां निष्ठितस्स मेऽस्तु विमन्युकः ( मूको.

विमन्युकः ) पै.

३. तु. सा.; वैत.

A, B<sup>a</sup>, D, K, R, S<sup>m</sup>, Cs. मुख्यान्नयाः; P, P<sup>a</sup>, Cp

मुख्यान् । नयाः; V मुख्यात् । नयाः.

४. 'वाद' इति शंग.

५. उदकं S'.

६. च नास्ति S'.

७. परोपेहि S'.

तथा अतिघोरदुःस्वप्नदोषनिर्हरणकर्मणि वीहियवगोधूमादिमिश्रधान्यमयं पुरोडाशद्वयं कृत्वा एकम् अनेन तृचेन अग्नौ जुहुयात् । अपरं शशुक्षेत्रे निदध्यात् ।

तद् उक्तं कौशिकेन “‘परोपेहि’ ( अ. ६, ४५ ), ‘यो न जीवः’ ( अ. ६, ४६ ) इति स्वेनं दृष्ट्वा सुखं निमाष्टि । अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशम् अन्याशायां वा निदधति” (कौ. ४६, १; १०) इति ।

अस्थाद्<sup>१</sup> द्यौरस्थात्<sup>२</sup> पृथिव्यस्थाद्<sup>३</sup> विश्वमिदं जगत् ।

‘अस्थुर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नास्तिष्ठाद् रोगो’ अयं त्वं ॥ १ ॥

अस्थात् । द्यौः । अस्थात् । पृथिवी । अस्थात् । विश्वम् । इदम् । जगत् ।

अस्थुः । वृक्षाः । ऊर्ध्वस्वप्नाः । तिष्ठात् । रोगः । अयम् । त्वं ॥ १ ॥

द्यौः पुलोको ग्रहनक्षत्रमण्डलोपेतः यथा अस्थान् तिष्ठति नाधः पतति । तिष्ठते-  
दृष्टान्दसो लुङ् । “गातिस्था” ( पा. २, ४, ७७ ) इति सिचो लुक् । यथा च पृथिवी अस्थात् सर्वा-  
धारभूता तिष्ठति । यथा च तत्राश्रितं विश्वम् सर्वम् इदं परिदृश्यमानं जगत् ज-  
न्मप्राणिजतम् अस्थान् तिष्ठति । यथा च वृक्षाः पादपाः ऊर्ध्वस्वप्नाः । ऊर्ध्वम् अव-  
स्थिता एव स्वापम् अनुभवन्ति न तु शयाना इति ऊर्ध्वस्वप्नाः । एवंभूताः सन्तः  
अस्थुः तिष्ठन्ति । हे व्याधित त्व त्वदीयः अयं रोगः दधिरक्षावात्मकस्तथा  
निष्ठान् तिष्ठतु न स्रवतु । निवर्तनाम् इत्यर्थः ।

शुतं या भेषजानि ते सहस्रं संगतानि<sup>४</sup> च ।

श्रेष्ठमास्त्रावभेषजं वसिष्ठं रोगनाशनम् ॥ २ ॥

शुतम् । या । भेषजानि । ते । सहस्रम् । संगतानि । च ।

श्रेष्ठम् । आस्त्रावभेषजम् । वसिष्ठम् । रोगनाशनम् ॥ २ ॥

हे व्याधित ते तव वा यानि शुतम् शतसंख्याकानि भेषजानि रोगनाशनहे-  
तुभूतान्यापधानि सन्ति तथा संगतानि संप्राप्तानि सहस्रम् सहस्रसंख्याकानि च  
आपधानि सन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठम् प्रशस्ततमम् आस्त्रावभेषजम् रक्तस्त्रावस्य निवर्तकम्  
एतन् क्रियमाणं कर्म अग एव वसिष्ठम् वासयितुमं रोगनाशनम् । रोगो नश्य-  
त्यनेनेति करणे ल्युट् ।

मृत्स्थ मूर्धमस्तु मृतेस्तु नार्भिः ।

विपाणुका<sup>५</sup> नाम वा अग्निं पितृणां मूलादुत्थिता वातीकृतनाशनी<sup>६</sup> ॥ ३ ॥

१. परोपेहि S'. २. विमाष्टि BL. ३. आस्थान् पं. १९, २३, ९. ४. “वी इवा-  
गनाद्” ५. आस्त्राव विष्टिलि वृष निष्ठान् कामो पं. ३, ४०, ५. ६. संभूतानि पं. २०, ३३, ७.  
७. शिवाता पं. १९, ३३, १३. ८. वातीकृतभेषजं ९.

रुद्रस्य । मूत्रम् । असि । अमृतस्य । नाभिः ।

विज्ञानका । नाम । वै । असि । पितृणाम् । मूलात् । उत्थिता । वातीकृतज्ञाशनी ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति रुद्रः जगत्संहर्ता ईश्वरः । हे गो-  
शृङ्गोदक तस्य संहर्तुरीश्वरस्य मूत्रम् तदीयाल्लिङ्गाद् विनिर्गतं जलम् असि ।  
अतो रोगं संहरेत्यर्थः । तथा अमृतस्य अमरणस्य चिरकालजीवनस्य नाभिः  
बन्धकं स्थापकम् असि । 'नहो भव' (पाठ ४, १२६) इति इयप्रत्ययः । रसशा-  
स्त्रोक्तप्रकारेण ईश्वरधीर्यस्य रसस्य आसेवनेन हि सिद्धा अजरामरत्वं लभन्त  
इति तदभिप्रायेणोक्तं रुद्रस्य मूत्रम् असीति । हे गोशृङ्ग त्वं विपाणका नाम वै  
विशेषेण रोगनियर्तनस्य संभवन्ती एतत्संज्ञा खलु असि भवसि । पुनः सा  
विशेष्यते—पितृणाम् पितृदेवतानां मूलान् उपादानकारणाद् उत्थिता उत्पन्ना वाती  
आन्नावस्य रोगस्य शोषयित्री कृतनाशनी कृतं रोगस्य निदानभूतं दुष्कर्म । तस्य  
नाशयित्री भवेत्यर्थः ।

पुरोपेहि मनस्पापं किमशस्तानि शंससि ।

परेहि न त्वां कामये वृक्षान् वनानि सं चरं गृहेषु गोषु मे मनः ॥ १ ॥

पुरः । अप । इहि । मनःऽपाप । किम् । अशस्तानि । शंससि । परा । इहि । न । त्वा ।  
कामये । वृक्षान् । वनानि । सम् । चर । गृहेषु । गोषु । मे । मनः ॥ १ ॥

हे पापं पापासक्त हे मनः स्वप्ननिमित्तभूत परः परस्ताद् अस्मत्तो दूर-  
देशे अपेहि अपगच्छ । दुःस्वप्नान् न दर्शयेत्यर्थः । तददर्शने किं कारणम् ।  
अशस्तानि अशोभनानि शंससि प्रकाशयसि । अतो हेतोः परेहि परागच्छ । त्वा  
त्पाम् अहं न कामये अभिलष्यामि । 'कमेर्णिङ्' (पा ३, १, ३०) । परागत्य च वृक्ष-  
वनानि वृक्षभूयिष्ठानि वनानि प्रविश्य तत्रैव संवरं वर्तस्व । मास्मान् बाधिष्ठा  
इत्यर्थः । एवं दुःस्वप्ननिमित्तस्य पापस्य मनसोऽपगमनं प्रार्थितम् । शोभनस्य  
मनसोऽवस्थानम् आशास्ते—मे मदीयं शोभनं मनः गृहेषु स्त्रीपुत्रादिषु गृहाव-  
स्थितेषु अनुकूलजनेषु गोषु च । अवतिष्ठताम् इत्यर्थः । गोप्त्रिति । 'सावेकाचः'  
(पा ६, १, १६८) इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गोप्स्वन्ताववर्ण' (पा ६, १, १८२)  
इति प्रतिषेधः ।

अवशसां निःशसां यत् पराशसौपारिमं जाग्रतो यत् स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यर्षं दुष्कृतान्यर्जुष्टान्यारे अस्मद् दधातु ॥ २ ॥

१. वैतु. मंपा द.

२. मनसस्पते ऋ १०, १६४, १ पै १९, ३६, ४.

३. शंसतु पै.

४. कामये K<sup>m</sup>, R.

५. वृक्षे B; वृक्षान् D, S, Cs, पै.

६. चरः पै.

७. यदाशसां

निःशसांभिरां ऋ १०, १६४, ३; यदाशसां निःशसा यत्पराशं तैत्ता ३, ७, १२, ४.

१९, ३६, ५.

८. यन्ताग्रतो पै.

† निःशसा पै

अवऽशसा । निऽशसा । यत् । पराऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वप्नतः ।  
अग्निः । विद्वानि । अप । दुऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ २ ॥

अवशमा अवाद्युपपदात् शसु हिंसायाम् इत्यस्मात् क्तिप् । अवशसा अव-  
शसनेन अवस्तात् हिंसनेन निःशया निःशेषेण नितरां या हिंसनेन पराशसा  
पराशसनेन पराङ्मुखहिंसनेन च जाग्रतः जाग्रदवस्थापन्ना वयं यत् येन दुःस्वप्नेन  
उपारिम उपार्ताः पीडिता भवेम । अतैश्चान्दसो लिट् । जागृ निद्राक्षये इत्य-  
स्मात् लट् । शशादेशः । 'जञ्जित्यादयः षट्' ( पा ६, १, ६ ) इति अभ्यस्तसंज्ञाधिधा-  
नाद् 'नाभ्यस्ताच्छटु' ( पा ७, १, ७८ ) इति जुमप्रतिषेधः । तथा स्वयन्तः निद्रा-  
वस्थां प्राप्ता वयं यत् येन दुःस्वप्नदर्शनेन हेतुना अवशसनादिभिः पीडिताः  
तानि विश्वानि सूर्याणि अजुष्टानि अज्ञोभनानि दुःकृतानि दुःस्वप्ननिमित्तानि पापानि  
अग्निदेवैः अभ्यत् अस्मत्तः आरे दूरे अग दधातु अपनिदधातु अपकृष्य स्थापयतु ।

यदिन्द्र 'ब्रह्मणस्पतेऽपि मृषा' चरामसि ।

प्रचेता न आङ्गिरसो 'दुरितात्' 'प्रात्वंहसः' ॥ ३ ॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पृ३ । अपि । मृषा । चरामसि ।

प्रऽचेताः । नः । आङ्गिरसः । दुऽदृतात् । प्रातु । अंहसः ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्याधिपते हे इन्द्र यत् येन दुःस्वप्ननिमित्तेन पापेन  
अपि मृषा चरामसि । अपिशब्दः कस्यचित्पदस्यार्थे गद्गर्थां या वर्तते । 'अपिः  
पदार्थसंभावनाववसर्गगद्गर्थासमुच्चयेषु' ( पा १, ४, ९६ ) इति कर्मप्रथमनीयसंज्ञा । अपि  
यहुलं गद्गर्तं या स्वप्ने मिथ्या चरामः । 'इदन्तो मसि' ( पा ७, १, ४६ ) । तस्माद्  
दुरितात् दुःस्वप्नापकाद् अंहसः पापाद् आङ्गिरसः अङ्गिरसां मन्त्राणां संघन्धी प्रचेताः  
प्रकृष्टज्ञानोपेतः धृतसंज्ञो वरुणः नः अस्मान् पातु रक्षतु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'यो न जीवः' इति तृतेन दुःस्वप्नजनितदोषनिवृत्तिकामः "परोषेहि' ( अ ६, ४५ )  
इति तृचोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

'विम ते स्वप्न' इति द्वाभ्यां ( १, ३ ) ऋभ्यां घोरदुःस्वप्नदर्शने मुखचिमार्जनम्  
मंत्रधान्यपुरोडाशस्य होमम् शत्रुक्षेत्रे प्रक्षेपणम् पार्श्वयोः पर्यावर्तनम् अन्नभक्षणस्वप्न-

दर्शने अन्ननिरीक्षणं च कुर्यात् । “विद्म” ते स्वप्न” इति सर्वेषाम् अप्ययः” (कौसू ४६, १३)  
इति हि सूत्रम् ।

‘अग्निः प्रातःसवने’ इति तिसृभिर्कर्मिभ्यथाक्रमं प्रातरादिषु त्रिषु सवनेषु सवन-  
समाप्तिहोमान् जुहुयात् । उक्तं वेदाने— “अग्निः प्रातःसवने” (अ ६, ४७), ‘इत्येनोसि’  
(अ ६, ४८), ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ (अ ९, १, ११) इति यथासवनम् आज्यं जुहोति । संस्थित-  
होमान्” (वेताश्री २१, ७, ८) इति ।

यो न जीवोसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि’ स्वप्न ।

वरुणानी ते माता यमः पिताररुर्नामांसि ॥ १ ॥

यः । न । जीवः । असि । न । मृतः । देवानाम् । अमृतगर्भः । असि । स्वप्न ।

वरुणानी । ते । माता । यमः । पिता । अरुः<sup>१</sup> । नाम । असि ॥ १ ॥

हे स्वप्न यः त्वं जीवः प्राणधारको नासि न भवसि । किं तर्हि मृतः, नेत्याह ।  
मृतः त्यक्तप्राणोऽपि न भवसि । मिथ्यापरिकल्पितस्वभावत्वात् स्वप्नस्य जीवनमर-  
णयोः प्राणिधर्मयोरसंभव इत्यर्थः । किंरूपस्तर्हि स्वप्न इति तत्राह—देवानाम्  
अग्न्यादीनाम् इन्द्रियाधिष्ठातृणाम् अमृतगर्भः अमृतमयगर्भस्त्वम् असि । स्वप्नस्य  
जाग्रदनुभवजनितवासनामयत्वात् वासनायाश्च स्थायित्वाद् इति भावः । देवगर्भ-  
त्वम् एव प्रतिपादयति—हे स्वप्न ते तव वरुणानी वरुणस्य पत्नी माता । ‘इन्द्रवरुण’  
(पा ४, १, ५९) इति ङीपानुको । यमः यच्छति नियच्छति प्राणिनो दुष्कृतिनो निगृह्णा-  
नीति यमो वरुणः । स पिता जनयिता उत्पादयिता । हे स्वप्न त्वम् अरुर्नाम<sup>२</sup> । अरुः  
आर्तिकरोऽसुरः । स एव असि भवसि । नामशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । श्रूयते  
हि तैत्तिरीयके—‘अरुर्वै नामासुर आसीत्’ (तैब्रा ३, २, ९, ४) इति ।

विद्य तं स्वप्न जनित्रं देवजामीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः । अन्तकोऽसि मृत्युरासि ।

तं त्वा स्वप्न तथा सं विद्म स नः स्वप्न दुष्वप्न्यात् पाहि<sup>३</sup> ॥ २ ॥

विद्य । ते । स्वप्न । जनित्रम् । देवजामीनाम् । पुत्रः । असि । यमस्य । करणः ।

अन्तकः । असि । मृत्युः । असि । तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । नः ।

स्वप्न । ‘दुः’ऽस्वप्न्यात् । पाहि ॥ २ ॥

हे स्वप्न स्वप्नाभिमानिन् देव ते तव जनित्रम् जन्म विद्य जानीमः । जनेः  
ओणादिक इवप्रत्ययः । उक्त एवाथो विव्रियते—देवजामीनाम् देवस्त्रीणां वरुणानी-

१. विद्या BL. २. गर्भोऽसि K, K<sup>m</sup>, R, V; गर्भोऽसि सात<sup>३</sup>.

Bp<sup>२</sup>, E<sup>२</sup>, T, K<sup>२</sup> मै ४, १, १० तैब्रा ३, २, ९, ४; वैद. शं.ग. “रु”, “रुर्नामा”; “ता दुहुन्ना” पै १२,  
४६, १२. ४. असि P<sup>२</sup>, J; असि > असि P. ५. अरुः शं.ग. ६. “नाम S.

७. सुष्वप्नान् देहि पै. ८. दुष्वप्न्यात् इति W.

प्रभृतीनां पुनः तनयः अस्ति । ताभिरुपाद्यमानत्वात् । देवस्त्रियो हि मायारूपाः पुरुषस्य शुभाशुभात्मकं भावि फलं सूचयितुं स्वप्नम् उत्पादयन्तीति प्रसिद्धिः । स्वप्नस्य शुभाशुभफलसूचकत्वं श्रुतिर्दर्शयति—‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सम्पृद्धिं तत्र जानीयान्’ (छां. ५, २, १) इति, ‘अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति’ (ऐआ. ३, २, ४) इत्यादि च । अतो यमस्य करणः । यमशब्दः प्राणापहरणलक्षणं तद्व्यापारं लक्षयति । तस्य कर्ता भवसि । अत एव अन्तकः मन्तकरः जीधनावसानस्य कर्ता अपि भवसि । द्यूयुरपि प्राणत्यागस्य कारयिता भवसि । हे स्वप्न तं तादृशं त्वा त्वां तथा प्रागुक्तप्रकारेण ते विद्य सम्पन् ज्ञानीमः । हे स्वप्न स त्वं नः अस्मान् दुःस्वप्नज्यात् दुःस्वप्नजनिताद् भयात् पाहि रक्ष ।

यथा कुलं यथा शुकं यथर्षं संनयन्ति ।

एवा दुष्स्वप्नं सर्वं द्विपते सं नयामसि ॥ ३ ॥

यथा । कुलम् । यथा । शुकम् । यथा । ऋणम् । सम्नयन्ति ।

एव । दुःस्वप्नम् । सर्वम् । द्विपते । सम् । नयामसि ॥ ३ ॥

गोप्यययंकदेशः कला । शफः खुरः । दोषदूषितं कलाविकम् अङ्गं यथा छेदनादिना अपगमयन्ति । यथा या कणम् अधमर्णाः पुरुषाः संनयन्ति संप्रदानेन गमयन्ति । एव एयं सर्वं दुष्स्वप्नम् दुःस्वप्नजनितं भयं द्विपते द्वेष्ट्रे जनाय सं नयामसि स्वप्नकं प्रापयामः ।

अग्निः प्रातःसवने पातुस्मान् वैश्वानरो विश्वकृद् विश्वशंभूः ।

स नः पायुको द्रविणे दधात्वायुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम ॥ १ ॥

अग्निः । प्रातःसवने । पातु । अस्मान् । वैश्वानरः । विश्वकृत् । विश्वशंभूः ।

सः । नः । पायुको । द्रविणे । दधातु । आयुष्मन्तः । सहभक्षाः । स्याम ॥ १ ॥

अग्निः । सवनप्रयाग्नको हि सोमयागः । तानि च सवनानि गायत्रं त्रैष्टुभं जागनम् इति प्रमेण नियतच्छन्दस्त्वानि । ‘अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुगवा’ (श्र. १०, १३०, ४) इति श्रुतेः अग्निर्गायत्र्या अग्निदेवतेन तन्निर्वात्यस्य प्रातःसवनार्थस्य कर्मणः स एवाधि-  
देयता । प्रातःसवने प्रातःसवनारथे कर्मणि अस्मान् अत्यग्न्यजमानान् पातु संभव-

१. यथं कृष्णं श्र. ८, ४४, १७.

२. संनयामसि श्र.

३. दुःस्वप्नं A.B; दुष्स्वप्नं श्र.

४. अग्निं वै २, ३, ०, ३ (श्र. अ. १९, ५७, १), आप्ये श्र. ५. संनयान् मं. १, ३, ३६. ६. वि-  
द्वर्षाः मं. १, ३, १, १. ७. अग्निं वै १९, ४३, १०; मं. १, ३, १, १. ८. द्रविणे तं. श्र. १, ३, १, १. ९. महीनां काशी ९,  
१, ३, १.

१०. विश्वकृद् श्र. १०.

११. द्रविणे तं. श्र. १, ३, १, १.

कल्पपरिहारेण सवनसंपूर्त्या रक्षतु । कीदृशः सोऽग्निः । वेश्वानरः विश्वनरात्मको चि-  
राद्वरूपः सर्वप्राणिहितकरो वा । अत एव विश्वकृन् विश्वस्य कृत्स्नस्य जगतः कर्ता । विश्वशं-  
भुः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् जगति दुःखशमनेन सुखस्य भावयिता । स तादृगुणविशिष्टः  
पावकः शोधकोऽग्निः नः अस्मान् द्रविणे यांमफलात्मके घने दधानु स्थापयतु । वयमपि  
तत्प्रसादाद् आयुमन्तः दीर्घायुषा युक्ताः गृहभक्षाः समानसोमपानाः पुत्रपौत्रादिभिः  
सहभोजनाः स्याम भवेम ।

विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सर्वने न जह्युः ।

आयुमन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतीं स्याम ॥ २ ॥

विश्वे । देवाः । मरुतः । इन्द्रः । अस्मान् । अस्मिन् । द्वितीये । सर्वने । न । जह्युः ।  
आयुमन्तः । प्रियम् । एषाम् । वदन्तः । वयम् । देवानाम् । सुमतीं । स्याम ॥ २ ॥

विश्वे सर्वे देवाः दानादिगुणयुक्ता मरुतः एतत्संज्ञकाः एकौनपञ्चाशत्संख्याकाः  
सप्तगणात्मका देवाः इन्द्रश्च तेषाम् अधिपतिः । एते हि माध्यन्दिनसवनस्य अधिपतयः ।  
'इन्द्रो मरुत्वान्सोमस्य विवतु । मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः' ( छां० ८, १६, १ ) इत्येवमादिनिबिन्मन्त्रैः  
प्रतिपाद्याः । 'एते अस्मिन्' परिसमाप्यमाने द्वितीये सवने अस्मान् ऋत्विग्यजमानान् न  
जघुः न जहतु न परित्यजन्तु । अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकृत्य अस्मदीया इमे अभि-  
मतफलप्रदानेन रक्षणीया इत्येवमनुग्रहबुद्ध्या युक्ता भवन्तिवत्यर्थः । एषां  
देवानाम् मरुताम् इन्द्रस्य च प्रियम् प्रीतिकरं स्तुतशस्त्रात्मकं वाक्यं वदन्तः उच्चा-  
रयन्तो वयं तत्प्रसादाद् आयुमन्तः शतसंवत्सरपरिमितेन आयुषा युक्ताः सन्तः  
तेषां देवानां सुमतीं शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम भवेम ।

इदं 'तृतीयं सर्वनं' कवीनामृतेन ये 'चमसमैरयन्त' ।

ते सौधन्वनाः 'स्वरानशानाः स्विष्टिं नो अभि वर्यो नयन्तु' ॥ ३ ॥

इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । कवीनाम् । ऋतेन । ये । चमसम् । ऐरयन्त ।  
ते । सौधन्वनाः । स्विष्टिः । आनशानाः । सुष्टिम् । नः । अभि । वर्यः । नयन्तु ॥

इदं परिसमाप्यमानं तृतीयम् ऋत्विक्संख्यापूरकं सवनम् सोमाभिपवोपलक्षितं  
तृतीयसवनाख्यं कर्म कवीनाम् कान्तदर्शानानाम् ऋभूणां स्वभूतम् । त एव हि इन्द्रा-  
दिभिः सहितास्तस्य सवनस्य अधिदेवताः । तथा च तत्रत्यो मन्त्रघर्णः—'इन्द्र

१. चेतास्मिन् S.

२. तृतीयसवनं काथी १०, ३, २१.

३. चमसं समैरयन्

पै १९, ४३, १२.

४. सुवरानं तै ३, १, ९, २; अमृतमानं पै.

५. वर्यो नै.

६. नयाय पै.

७. इष्टम् P.



ऋभुभिर्वाज्रवद्भिः समुक्षितम्' ( ऋ ३, ६०, ५ ), 'मष्टभुभिः पितृत्वं रत्नधेभिः' ( ऋ ४, ३५, ७ ), 'ऋभवो देवाः सोमस्य मन्सर' ( शाश्वी ८, २०, १ ) इति च । ये ऋभवो देवाः ऋत्वेन सत्येन अवितथेन आत्मीयेन शिल्पकर्मणा चमसम् सोमभक्षणपात्रम् एकम् ऐरयन्त प्रैरयन्त । चतुर्थी विभागेन चतुरदचमसान् अकुर्वन् । 'श्रेतु होतृदचमसः प्र व्रक्षणः प्रोद्गातुः प्र यजमानस्य' ( आपथी १२, २३, १३ ) इत्येवं निर्दिष्टा मध्यतः कारिणां ये प्रधानभूताश्चमसास्तदभिप्रायम् एतत् । ननु मैत्रावरुणादीनामपि पण्णां होत्रकाणां पृथक्पृथक् चमसाः सन्ति । अत एव 'होत्रचमसमुत्पान् दश' चमसान् उच्यति' ( आपथी १२, २१, १४ ) इति सूत्रकारा आहुः । मैवम् । मैत्रावरुणादीनां षपदकर्तृत्वेन होत्रकार्यापन्नत्वाद् 'षपदकर्तुः प्रथममक्षः' ( वृ. वीथी १७, ४ ) इति षपदकारनिमित्तभक्षणसाधनचमसपात्रम् एकम् एवेति न चतुष्टयभङ्गः । तथा च द्वाशतप्याम् आर्भवसूक्तेषु देवत्वप्राप्तये चमसचतुष्टयनिर्माणं तत्रतत्र आम्ना-  
तम्—'एकं चमसं चतुः कृणोतन' ( ऋ १, १६१, २ ), 'व्यकृणोत चमसं चतुर्धा' ( ऋ ४, ३५, ३ ), 'पशवाव्यच्चमसान् चतुर. कृताम्' ( ऋ १, १६१, ४ ) इत्यादि । ते महानुभावाः सौधन्-  
नाः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । तद् उक्तं यारकेन—'ऋभुर्विन्वा वाज इति सुधन्वन आ-  
ङ्गिरसस्य प्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवर्णिगमा भवन्ति न मध्यमेन' ( नि १६, १६ ) इति ।  
ते च मनुष्या एव सन्तो रथनिर्माणादिशिल्पकरणेन देवांस्तोषयित्वा तत्प्रसादेन  
देवत्वं प्राप्ताः । ध्यते हि—'तक्षन् रथं सुवृत्तं विघ्ननासस्तक्षन् हरी इन्द्रबाहा वृषण्वत्'  
( ऋ १, १११, १ ) इत्यादि । तद् इदम् उच्यते—स्वरानशाना इति । रथचमसादिनिर्मा-  
णेन स्वर्गवासोपलक्षितं देवत्वं प्राप्नुयन्तस्तृतीयसवनस्य अधिपतय ऋभवाः बत्यः  
वर्सायः । ईयस आदिषण्णलोपश्छान्दसः । वर्साय इत्येव तैत्तिरीयका अधीयते ।  
वर्साय. पनुमसमं वासयितृतमं वा प्रशस्तं फलम् अभिलक्ष्य नः अस्मान् स्वादिम्  
शोभनाम् इष्टिं यजन् नयन्तु अविकलं प्रापयन्तु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'ध्येनोमि' इति तृत्वेन उपनीतस्य माणवकस्य आचार्यो दण्डम् अभिमन्त्र्य  
दद्यात् । नोऽपि माणवकः एतं तृत्वं जपन् प्रतिगृह्णीयात् । 'उपनयनम्' ( कौसू ५५, १ ) इति  
प्राम्थ्य सूत्रिनम्—'माणवकस्य' प्रयच्छति' ( कौसू ५६, २ ) इति । " 'अवकोऽविधुरो' भूयामम्  
इति प्रतिगृह्णाति । 'ध्येनोऽमि' इति च' ( कौसू ५६, ३, ४ ) इति ।

तथा अमयकामः अनेन तृत्वेन सप्तर्षीन् यजन्ते उपतिष्ठते वा । " 'ध्येनोमि इति'  
प्रतिदिनं मातृन् अमयकामः" ( कौसू ५९, २६ ) इति हि सूत्रम् ।

'ध्येनोमि' 'तृपाणि' 'ऋभुरमि' इति निम्न ऋचः सवनत्रये क्रियमाणेषु  
यदिष्टयमानमाध्यन्दिनार्धवषट्प्रमानेषु स्तुतेषु यजमानं ब्रह्मा यथाक्रमं याचयेत् ।

१. नव इयुक्तन्यमानः षष्टः.

४. 'विधुरोऽहं BI.

२. ५. ७०९ टि ५ द.

३. 'तं द' BI

उक्तं वैताने — “स्तुते बहिष्वमाने वाचयति ‘श्येनोऽसि’ इति, ‘वृषासि’ इति माव्यन्दिने,  
‘ऋभुरसि’ इत्यर्भवे” ( वैताथी १७,१० ) इति ।

तथा ‘श्येनोऽसि’ इत्याद्याभिर्ऋग्भिर्भ्यथाक्रमं सवनसमाप्तिहोमान् जुहुयात् । उक्तं  
वैताने — “‘श्येनोसि’, यथा सोमः प्रातःसवने” ( अ ९,१,११ ) इति यथासवनम् आज्यं  
जुहोति । संस्थितहोमाद् ” ( वैताथी २१,७;८ ) इति ।

‘नहि ते अग्ने’ ( अ ६,४९ ) इति तृचेन मृताचार्यदहनाग्नौ श्रेयस्कामो ब्रह्मचारी  
सूत्रोक्तप्रकारेण पुरोडाशं जुहुयात् । सूत्रितं हि — “‘नहि ते अग्ने तन्वः’ इति ‘ब्रह्म-  
चार्याचार्यस्यादहन उपसमाधाय’ त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति” ( कौसू ४६,१४ ) इति ।

श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे ।

स्वस्ति मा सं वहस्य यज्ञस्योदधि स्वाहा ॥ १ ॥

श्येनः । असि । गायत्रच्छन्दाः । अनु । त्वा । आ । रभे ।

स्वस्ति । मा । सं । वह । अस्य । यज्ञस्य । उत्सृज्य । स्वाहा ॥ १ ॥

हे प्रातःसवनात्मक यज्ञ त्वं श्येनः शंसनीयगतिः पक्षिविशेषः तद्वत् शीघ्रगमनः  
असि । कीदृशस्त्वम् । गायत्रच्छन्दाः । गायत्र्येव गायत्रम् । ‘छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे  
उपसंख्यानम्’ ( पावा ४,२,५५ ) इति स्वार्थिकः अण्प्रत्ययः । स्तुतशस्त्रादिषु गायत्रम्  
एष छन्दो यस्मिन् सवने स तथोक्तः । अल्पाक्षराया अपि गायत्र्याः प्रथमं यज्ञसंबन्धः  
सोमाहरणनिमित्तकः । तथा च तैत्तिरीयकम् — ‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात् सत्याद्  
गायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती यज्ञमुखं परीयायेति । यदेवादः सोममाहरत् तस्माद् यज्ञमुखं पर्येत’  
( तै ६,१,९,३;४ ) इति । यद्वा श्येनाकारेण चीयमानोऽग्निः श्येनः । धूयते हि — ‘श्येन-  
चितं चिन्वीत मुखर्गकामः । श्येनो वै वदसां पतिष्ठः’ ( तै ५,४,११,१ ) इति । स चाग्निः  
गायत्रच्छन्दाः । गायत्र्यास्तस्य च प्रजापतिमुखात् सहोत्पत्तेः । ईदृशं त्वा त्वाम्  
अन्वारभे दण्डवद् आधारत्वेन परिगृह्णामि । अतः अस्य अनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य  
उदधि । उत्तमा अवसानवर्तिनी क्रक् उदक् । तद्वाचिना अनेन शब्देन यागसमा-  
प्तिर्लक्ष्यते । समाप्तौ स्वस्ति क्षेमेण मा मां सं वह सम्यक् प्रापय । स्वाहा इदं हविः  
स्वाहुतम् अस्तु । यद्वा स्वैव वाक् एवमाहेति स्वाहाशब्दस्यार्थः । तथा च  
यास्कः — ‘स्वा वाग् आहेति वा स्वं प्राहेति वा’ ( नि ५,२० ) इति । तन्मूलभूता श्रुतिरेवम्  
आम्नायते — ‘स्वैव ते वाग् इत्यब्रवीद् । सोऽजुहोन् स्वाहेति’ ( तैत्र २,१,२,३ ) इति ।

१. ‘स्य दहनमुप’ S. २. गायत्रीछन्दा वै १९,४४,४. ३. संपारय तै ३,३,१,१

वै. मात १२,३,४,३ गोवा १,५,१२ तावा १,३,८ काथी १३,१,११; संपारयास्य शांथी ६,८,१०.

४. ‘द्वचम् शांथी.

ऋभुरसि' जगच्छन्दा' अनु त्वाऽऽर्मे ।

स्वस्ति मा 'सं वहस्य' यज्ञस्योदचि स्वाहा ॥ २ ॥

ऋभुः । असि । जगच्छन्दाः । अनु । त्वा । आ । रमे ।

स्वस्ति । मा । सम् । वह । अस्य । यज्ञस्य । उतऽऽर्चि । स्वाहा ॥ २ ॥

हे तृतीयसवननात्मक यज्ञ जगच्छन्दाः जगच्छन्दो जगतीपर्यायः 'जागतं तृतीयसवनम्' ( तैत्रा ३,८,१२,२ ) इति ध्रुतेः । तृतीयसवनगतस्सुतशस्त्रादिषु जगतीच्छन्दस्का एव मन्त्राः प्रायेण भवन्ति । अतो जगच्छन्दस्त्वम् । ऋभुरसि । ऋभुर्नाम सौधन्वन आङ्गिरसः क्रियाविशेषेण लब्धदेवभाव इत्युक्तम् । तत्प्रीतिकरत्वात् तदारमकोऽसीत्यर्थः । अनुत्वाऽऽर्मे इत्यादि पूर्ववत् ।

'वृषासि त्रिष्टुच्छन्दा' अनु त्वाऽऽर्मे ।

स्वस्ति मा 'सं वहस्य' यज्ञस्योदचि स्वाहा ॥ ३ ॥

वृषा । असि । त्रिष्टुप्छन्दाः । अनु । त्वा । आ । रमे ।

स्वस्ति । मा । सम् । वह । अस्य । यज्ञस्य । उतऽऽर्चि । स्वाहा ॥ ३ ॥

हे माध्यन्दिनसवन त्वं वृषा सेचनसमर्थ इन्द्रः स एव असि भवसि तत्प्रीतिकरत्वात् । स खलु माध्यन्दिनसवनस्याधिपतिः । ध्रुयते हि—'प्रातः सुतमपिबो हयंश्च माध्यन्दिनं मदनं केवलं ते' ( ऋ ४,३५,७ ) इति । स त्वं त्रिष्टुच्छन्दाः त्रिष्टुच्छन्दस्कमन्त्रसाध्यस्सुतशस्त्रोपेतत्वात् । 'त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्' ( तैत्रा ३,८,१२,१ ) इति हि ब्राह्मणम् । अन्यद् व्याख्यातम् ।

नुहि ते अग्ने 'तुन्यः' कूरमानंश्च मर्त्यैः ।

'कुपिर्वमस्ति' तेर्जनं स्वं जरायु गौरिव ॥ १ ॥

नुहि । ते । अग्ने । तुन्यः । कूरम् । आनंश । मर्त्यैः ।

कुपिः । कुभस्ति । तेर्जनम् । स्वम् । जरायु । गोःऽर्ध्व ॥ १ ॥

१. सर्वाऽस्मि तं ३,२,१,१; मन्त्रासि शीघ्री ६,८,१०; स्वरोऽसि गयोऽसि पं १२,४४,६ गोत्रा १,५,१४ तात्रा १,५,१५.
२. जगतीछन्दा तं.
३. खंषारयु तं. पं. माश १२,३,४,५. गोत्रा १,५,१४; १३ तात्रा १,५,१०; १५.
४. "शास्त्रा" S'.
५. सुपुणोऽसि तं.
- माश १२,३,४,४ शीघ्री ६,८,११ काशी १३,१,११; वृषकोऽस्मि तात्रा १,५,१२; सत्राडसि पं १५,४८,५ गोत्रा १,५,१३.
६. तुन्यं तंआ ६,१०,१ आशी १४,२९,३.
७. आनांश
- काठ ३५,१४ आशी, चुकारु तंआ.
८. मर्त्यम् पं १९,३१,१४; मर्त्यं काठ.
९. कतुः
- पं.
१०. विमलि S' पं. [मूको.]
११. शुनं तंआ.
१२. "रायु" तंआ.
१३. गो. J.

हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य ज्वालात्मकस्य कूरम् तैक्ष्ण्यं मर्त्यः मरणधर्मा पुरुषः नहि आनंश न खलु प्राप्तुं शक्नोति । अद्वानोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अपि च कपिः कम् उदकं शरीरगतं रसं पिवतीति कपिः । यद्वा कपिवद् इतस्ततश्च-  
इक्रमणशीलस्त्वदीयो ज्वालासमूहः तेजनम् अन्तर्निःसारं वेणुमिव स्थितं शरीरं  
'विभस्ति दीपयति भस्मीकरोति । भस मत्सर्नदीप्त्योः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः ।  
यद्वा 'वमस्तिरसिकर्मा' ( नि ५, १२ ) इति यास्कः । भक्षयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—  
स्वम् इत्यादि । गौरिव यथा प्रसूता गौः स्वम् स्वकीयं जरायु गर्भवेष्टनं प्रस-  
वानन्तरं भूमौ पतितं भक्षयति तद्वत् पुरुषशरीरं भक्षयतीत्यर्थः ।

मेप' इव 'वै सं च वि चोर्व्यस्यसे' 'यदुत्तरद्रावुपरश्च खादतः' ।

शीर्णा 'शिरोऽप्यसाप्तौ अर्दयन्न्शून् बभस्ति' हरितेभिरासभिः ॥ २ ॥

मेपःऽइव । वै । सम् । च । वि । च । उरु । अच्यसे । यत् । उत्तरऽद्रौ । उपरः । च । खादतः ।

शीर्णा । 'शिरः' । अप्ससा । अप्सः । अर्दयन् । अंशन् । बभस्ति । हरितेभिः । आसभिः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं पुरुषशरीरं दाह्यं प्राप्य उरु बहुलं सम् उच्यसे । प्रथमं तावत्  
तत्तद्वयवेन समवैपि संगच्छसे । उच समवाये इति धातुः । पश्चाद् वि उच्यसे  
च कृत्स्नशरीरं विविधं व्याप्नोषि । दग्धम् अङ्गं विसृज्य अन्यत्र गच्छसि ।  
तत्र दृष्टान्तः—मेप इव वै इति । मेपो यथा भक्षणार्थं तृणभूयिष्ठं देशं प्राप्य  
भक्ष्येण तृणादिना प्रथमं संयुज्यते ततो भक्षणेन तत्रत्यं तृणजातं सर्वं व्याप्नोति  
तद्वद् इत्यर्थः । यत् यद्वा उत्तरद्वौ उपर्यवस्थितकाष्ठयुक्ते दाह्यशरीरे अपरः ।  
यकारात् पूर्वश्च । उभावग्री खादतः भक्षयतः । यद्वा उत्तरद्वौ उत्कृष्टतरद्रुमे  
महावृक्षभूयिष्ठे वने संचरन् अपरः दावाग्निः शावाग्निश्च उभौ खादतः भक्ष-  
यतः । दाह्यं दहत इत्यर्थः । तदा शीर्णा शिरसा ज्वालाग्रेण तत्रत्यस्य शरीर-  
स्य वृक्षादेर्वा शिरः अर्दयन् हिंसन् तथा अप्ससा । रूपनामैतत् । स्वकीयेन  
भास्वररूपेण कृत्स्नशरीरेण अप्सः दाह्यशरीरस्य यद्वा महीरुहादेः स्वरूपम् अर्दयन्  
हिंसन् अयम् अग्निः हरितेभिः हरितैर्बभ्रुवर्णैः आसभिः आस्यैः अंशन् सोमलता-  
दिकान् विभस्ति भक्षयति ।

सुपर्णा वार्चमक्रतोषु धव्याखरे कृष्णा इपिरा अनर्तिषुः ।

"नि यन्तिपन्त्युपरस्य" निष्कृतिं पुरु रेतो दधिरे सूर्यश्रितः ॥ ३ ॥

१. वैष्ट. मंगा. द्र.

२. त्वेष वै १९, ३१, १५.

३. यदुप च वि च चर्वति काठ

३५, १४. †. चोर्व्यस्यसे D, K<sup>m</sup>, R; च्यते प. ४. उरु उत्तरद्रावुपरस्य खादति प १९, ३१,

१६; यदप्सरद्रूपरस्य खादति काठ; यदप्सररूपरस्य खादति आपथौ १४, २९, ३. ५. 'रो

वक्षसा वक्ष एजयन्न्शून् बभस्ति काठ. †. विभस्ति S'. ६. शिरः p. ७. न्यइ ह नि य'

अ १०, १४, ५. ८. निःकृतिं A; निःकृतं अ. ९. पुरु K<sup>m</sup>, V. १०. वाचः प १९,

३१, १६. ११. सूर्यश्रितः अ. काठ; सूर्यस्य प.

सुऽपूर्णाः । वाचम् । अक्रतु । उप । बर्हि । आऽखरे । कृष्णाः । इपिराः । अनर्तिपुः ।  
नि । यत् । निऽप्यन्ति । उपरस्य । निऽकृतिम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने सुर्णाः शोभनपतनाः श्येनवत् शीघ्रव्यापनशीलास्त्वदीया ज्वालाः  
वाचम् अक्रत दाहजन्यं ध्वनिविशेषम् अकृपत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २, ४, ८०) इति  
घ्येर्लुक् । आखरे । आखरः आवासस्थानम् । 'हरो वक्तव्यः' (पाया ३, ३, १२५) इति आङ्-  
पूर्वात् खनेर्ङप्रत्ययः । आखरे आवासस्थाने कृष्णाः । लुप्तोपमम् एतत् । कृष्णमृगा इव  
दिवि' आकाशे इपिराः गमनशीला दीप्तयः उप उपेत्य अनर्तिपुः नृत्यन्ति स्म । नृती  
गात्रयिनामे । तादृच ज्वाला बहलधूमोत्पादनेन उपरस्य मेघस्य । 'उपर उपलो मेघो  
भवति' (नि २, २१) इति निरुक्तम् । निऽकृतिम् निर्माणं नि नितरां यत् यस्माद् नियन्ति  
निर्गच्छन्ति तस्मात् हे अग्ने त्वदीया एव दीप्तयः सूर्यश्रितः आदित्यमण्डलं  
प्राप्ताः सत्यः पुरु बहलं रेतः सर्वप्राण्युपादानभूतं वृष्ट्युदकं दधिरे जगदुत्पाद-  
नार्थं धारयन्ति ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

'हत् तदम्' इति सूत्रेण मूपकपतङ्गशलमट्टिद्विमकीटहरिणशल्यकगोधादीनां  
सस्यमक्षकाणां<sup>१</sup> निवृत्तये लोहमयं सीसं घर्पन् एतं वृचं जपन् मूपकादियुक्तं  
क्षेत्रम् अभिक्रामेत् ।

तथा अनेन सूत्रेण शर्करा अभिमन्त्र्य मूपकादिस्थाने परिकिरेत् ।

तथा मूपकादिमुखं केशेन बद्ध्वा अनेन सूत्रेण क्षेत्रमध्ये निखनेत् ।

तथा 'सरूपयत्सया गोर्दुग्धे शृतं चरुम् अनेन सूत्रेण अद्विचभ्यां जुहुयात् ।

तद् उक्तं संहितायिधौ—“हत् तदम्” इत्ययः<sup>२</sup> सीसं घर्पन्<sup>३</sup> उर्वरा परिक्रामति ।

“नस्मिन्नवकिरति” (कीम् ५१, १७, १८) इत्यादि ।

'वायो. पूतः' इति सूत्रस्य बृहद्रणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगोऽनुसंधेयः

(उ. कीम् ९, २) ।

तथा सर्वरोगभैषज्ये अनेन सूत्रेण आज्यहोमं पलाशादिशान्तवृक्षसमि-

धाधानं च कुर्यात् ।

तथा सोमवमनपानादिनिमित्तव्याधिशमनार्थं सोमरसमिश्रिताः पलाशादि-

समिध आदध्यात् ।

सूत्रितं हि—“अश्वयो यन्ति” (अ १, ४), 'वायो. पूतः' (अ ६, ५१) इति  
य शान्ताः । उपरस्य समोमाः<sup>४</sup> (कीम् २५, २-३, २१) इति ।

१. वृक्ष. मीमा. ५.

२. उ. की. S.

३. 'कानां' S.

४. सारूपं S.

५. 'यया' Bl.

६. घर्पन् Bl.

७. अश्वमनोऽयं Bl.

८. च सोमाः S.

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकामः अनेन तृचेन 'पुनन्तु मा' (अ ६, १९) इत्यत्रोक्तानि क्षीरौदनहवनादिकर्माणि कुर्यात् । 'अर्थम् उत्थास्यन्' इति प्रक्रम्य 'पुनन्तु मा', 'समुयोः' (अ ६, २३), 'हिमवतः प्र सवन्ति' (अ ६, २४), 'वायोः पूतः पवित्रेण' (अ ६, ५१) इत्यादि 'अभिवर्षणावसेचनानाम्' (कौसू ४१, ८:१४) इत्येतदन्तं सूत्रमत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा 'अस्य सृचस्य अपां सूक्तेषु पाठाद् 'आप्लावनादौ विनियोगः । 'अव-  
सृयाय व्रजन्ति । अपां सूक्तराप्लुच्य' (कौसू ६८, ३८:३९) इति सूत्रितम् ।

सोमातिपूतकर्तृकायां सौत्रामण्यां 'वायोः पूतः' इति तृचेन दशापवित्रेण पाप्यमानां सुराम् अनुमन्त्रयेत् । 'अग्निचित् सोमातिपूतः सोमवामी सौत्रामण्याऽभिपिच्यते' इति प्रक्रम्य " 'या बभ्रवः' (अ ८, ७) इत्योपधिभिः सुरां संधीयमानाम् । 'वायोः पूतः' (अ ६, ५१) इति सोमातिपूतस्य पाप्यमानाम्" (वैताथौ ३०, १:९:७) इति हि वैतानसूत्रम् ।

इतं 'तर्दं' संमङ्गमाखुमंश्चिना छिन्त्वं शिरो अपि पृष्टीः शृणीतम् ।

यवान्नेददानपि नह्यतं मुखमथाभयं कृणुत धान्यापि ॥ १ ॥

इतम् । तर्दम् । समऽअङ्गम् । आखुम् । अश्चिनां । छिन्तम् । शिरः । अपि । पृष्टीः । शृणीतम् ।  
यवान् । न । इत् । अदान् । अपि । नह्यतम् । मुखम् । अर्थम् । अभयम् । कृणुतम् । धान्यापि ॥ १ ॥

हे अश्चिना अश्चिनौ एतत्संहौ देवौ तर्दं हिंसकम् । तर्दं हिंसायाम् इत्य-  
स्मात् पचाद्यच् । समङ्गम् समञ्चनं विलं संप्रविश्य गच्छन्तम् । संपूर्वाद्  
अञ्चतेः 'पुंसि संज्ञायाम्' (पा ३, ३, ११८) इति घः । 'बभ्रोः कु विण्यतोः' (पा  
७, १, ५२) इति कुत्यम् । एवंभूतम् आहुं हतम् नाशयतम् । हन्तेल्लोऽटि अदा-  
दित्वात् शपो लुकि 'अनुदातोपदेश' (पा ६, ४, ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।  
आ समन्तात् खनतीति आखुः । खनु अवदारणे । आङ्पूर्वाद् अस्माद् 'आङ्-  
परयोः खनिशृभ्यां ङिच्च' (पाठ १, ३३) इति उपप्रत्ययः ङिलोपश्च । हननप्रकारः  
प्रतिपाद्यते—छिन्तम् इत्यादिना । तस्याखोः शिरः छिन्तम् द्विधा कुरुतम् । छिदिर्  
द्वैधीकरणे । लोष्मध्यमपुरुषद्विवचने 'भसोरल्लोपः' (पा ६, ४, १११) इति अकारलोपः ।  
पृष्टीः पार्श्वास्थीन्यपि तत्संवन्धीनि शृणीतम् हिंस्तं चूर्णीकुरुतम् । शृ हिंसायाम् ।  
प्लादित्वाद् ह्रस्वः । स च आखुः नेत् अदात् नैव भक्षयेत् अस्मदीयं ग्रीह्या-  
दिकम् इत्यभिप्रेत्य हे अश्चिनौ युवां तदीयं मुखम् आस्यम् अपि नह्यतम् अपि-  
नहं पिहितं कुरुतम् । एवं कृत्वा अथ अनन्तरम् अस्मदीयाय धान्याय ग्रीहि-  
यवादिरूपाय अभयम् तत्कृतभयराहित्यं कृणुतम् कुरुतम् ।

१. तस्य S'.

२. आखुः S'.

३. एतद्मुखं तर्दमाखुमंश्चिना पं १९, २०, ५.

† तु. सा. RW. वेद. शंषा. 'अश्चिना (पपा. अश्चिना). ४. भिन्तं पै.; छिन्त्वं K, V; छिन्त्वं K, P.

५. छिन्तम् P, K. ६. पृष्टीः K, Cp. ७. मुखम् P. ८. वेद. मंगा. ६.

तर्दं है पतङ्ग है 'जम्भु हा उपक्वस' ।

'ब्रह्मेवासंस्थितं' हविरनन्दन्त 'इमान् यवानर्हिसन्तो' अपोदित ॥ २ ॥  
तर्दं है । पतङ्ग है । जम्भु है । है । उपक्वस । ब्रह्माईव । असंस्थितम् । हविः ।  
अनन्दन्तः । इमान् । यवान् । अर्हिसन्तः । अपोदित ॥ २ ॥

हैशब्दः हेराशब्दवद् आभिमुख्यकरणे । हे तर्दं हिसक आखो हे पतङ्ग शलभ हे  
जम्भु उपद्रवकारित्वाद् अस्माभिर्हिस्य युष्माकं हननाय इदम् अस्मदीयम् अश्विभ्यां  
होतव्यं हविः ब्रह्मेव अस्थितम् । 'महद् भयं वज्रमुद्यतम्' ( कठ ६, २ ) इत्याद्युपनिषत्प्रसिद्धं  
जगत्कारणं ब्रह्म अपरिसमाप्तं दुष्पथं भवति एवम् इदं हविर्वर्तत इत्यर्थः । अतः  
अस्य हविषो होमान् प्रागेव अपक्वसः अदग्धाः सन्तः इमान् अस्मदीयान् यवान् सस्य-  
विशेषान् अनुदन्तः अग्रेरयन्तः अर्हिसन्तः अचिनाशयन्तो यूयम् अपोदित अस्मात् स्थानाद्  
अपगता भवत ।

तर्दापते वधापते 'तृष्टजम्भा आ शृणोत मे' ।

य आरुण्या 'व्यद्विरा ये के च स्थ' 'व्यद्विरास्तान्तसर्वान्' जम्भयामसि ॥ ३ ॥  
तर्दपते । वधापते । तृष्टजम्भाः । आ । शृणोत । मे । ये । आरुण्याः । विद्वद्विराः ।  
ये । के । च । स्थ । विद्वद्विराः । तान् । सर्वान् । जम्भयामसि ॥ ३ ॥

हे तर्दपते तर्दानां हिसकानाम् आखूनां स्वाभिन् हे वधापते । अवचन्ति अववा-  
धन्त इति वधाः पतङ्गादयः । अवपूर्वात् हन्तेः 'होऽन्यथापि ह्यते' ( पाषा ३, २, ४८ ) इति  
उपत्ययः । 'नरि भागुरिरहोपम्' इति अवशब्दस्य आदिलोपः । पृषोदरादित्वाद् घत्यम् ।  
यवानां पतङ्गादीनाम् अधिपते तृष्टजम्भाः तीक्ष्णदर्प्या यूयं मे मदीयम् इदं वचनम्  
आशृणोत आभिमुख्येन शृणुत । 'तप्तनप्तनथनादय' ( पा ७, १, ४५ ) इति तशब्दस्य तवा-  
देशः । ये यूयम् आरुण्याः अरण्ये भवा व्यद्विराः विविधम् अदनशीलाः स्य भवथ । अन्येऽपि  
ये के च ग्रामवर्तिनो यूयं व्यद्विराः विविधम् अदनशीला भवथ तान् सर्वान् युष्मान्  
जम्भयामसि जम्भयामः । अनेन कर्मणा नाशयामः । जमि नाशने इति धातुः ।

यापोः पतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अति द्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १ ॥

१. जम्भु C. २. उपक्वसु B; अपक्वसः सा. ३. होत्रेव प्राशितं वै १९, २०, ७.  
४. इदं धाग्यमहि" वै १९, २०, ६. ५. जम्भं Cp. ६. वैतु. पत्रा. २. ७. वैतु.  
मंत्रा. २. ८. तृष्टजम्भा वै. ९. न. वै. १०. व्यद्विरा, व्यद्विरा Wh ११. सर्वा  
D, K. १२. "अध्विराः Cp. १३. यापुः वै १९, ४३, ४ तथा २, ६, १, २ मं ३, ११, ७.  
१४. प्रत्यङ् B, मं.; प्राङ् मं. प्राङ् मा १९, ३ तथा.; प्रत्यङ् मा १०, ३१. १५. पाठः ३,  
आशृणुतः मा १९, ३ मं. प्रत्यङ्; आशृणुतः मं. मा. १०, ३१; अतिद्रुतः RW.; अधिपुतः वै.

वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः । अतिः<sup>१</sup> । द्रुतः<sup>१</sup> । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥१॥

वायोः संवन्धिना पवित्रेण पवनसाधनेन दशापवित्रेण पूतः शोधितः । यद्वा वायोः सकाशात् पूतः शोधनेन रसवत्त्वां प्रापितः । सोमरसं प्रस्तुत्य तैत्तिरीयके सभास्नातम्—‘तम् एभ्यो वायुरेवारवदयत् । तस्माद् यत् पूयति तन् प्रवाते विपजन्ति । वायुर्हि तस्य पवित्रता स्वदयिता’ ( तै ६,४,७,२ ) इति । ईदृशः सोमः प्रत्यङ् प्रतिमुखम् अञ्चन् अतिद्रुतः नाभिदेशान् अतिक्रम्य गतः । तदतिक्रमणं हि सम्यग्जरणपर्यन्तम् अनभिमतम् । तथा च मन्त्रचर्णः— ‘शिवो मे सप्तक्रयान् उपतिष्ठस्व मा मेवाङ् नाभिमाति गाः’ ( तै ३, २,५,३ ) इति । स च इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा मित्रभूतः ।

आपो अस्मान् मातरः सृदयन्तु घृतेन नो घृतप्यः पुनन्तु ।

‘विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः’ शुचिरा पूत एमि ॥२॥

आपः । अस्मान् । मातरः । सृदयन्तु । घृतेन । नः । घृतप्यः । पुनन्तु । विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । अभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ २ ॥

मातरः विश्वस्य जगतो जनन्यः आपः अध्येवता अस्मान् सृदयन्तु झालयन्तु पापरहितान् शुद्धान् कुर्वन्तु । सुक्ष क्षरणे । तथा घृतप्यः क्षरणस्वभाव आत्मीयो रसो घृतम्, तेन कृत्स्नं जगत् पुनन्तीति घृतप्यः । तादृश्य आपः घृतेन क्षरणशीलेन सारेण नः अस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । पूष पवने ‘ष्वादीनां ह्रस्वः’ ( पा ७,३,८० ) इति ह्रस्वत्वम् । कस्मादेवं प्रार्थ्यत इति तत्राह—विश्वं हि इति । हि यस्माद् देवीः देव्यः देव-तारूपा आपः विश्वं सर्वं रिप्रम् । पापनामैतत् । ‘रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः’ ( नि ४,२१ ) इति यास्कवचनात् । स्नानाचमनप्रोक्षणादिकारिणां जनानां कृत्स्नं पापं प्रवहन्ति प्रक्षालयन्ति । प्रकर्षेण अपगमयन्तीत्यर्थः । ईदृशीषु अप्सु स्नातोऽहं शुचिः शुद्धो भूत्वा अभ्यः अद्भ्यः सकाशात् पूतः कर्मयोग्यः सन् उदमि उदागच्छामि । इत् इति अवधारणे ।

यत् किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरन्ति ।

‘अचिन्त्या चेत् तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिपः ॥३॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिद्रोहम् । मनुष्याः । चरन्ति । अचिन्त्या । च । इत् । तव । धर्म । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिपः ॥

१. पृ ७१६ टि १५ द.

२. मा मै १,२,१.

३. शुन्धयन्तु ऋ १०,१७,१० मा

४,२; शुन्धन्तु तै १,२,१,१ आपथौ १०,६,१.

४. मा मै. काठ २,१.

५. घृतप्यः सातः;

घृतपुत्रः तै. पै ६,३,३.

६. विश्वं मुस्मत् प्र वदन्तु रिप्रमुदाभ्यः तै.

† प्रवहन्तु मै. पै.

७. चरामसि ऋ ७,८९,५ तै ३,४,१,६ मै ४,१२,६.

८. अचित्तो यत् ऋ. तै. मै.; यदचित्या

पै १२,४३,५.



हे वरुण 'स्यभवानाम् अपाम् अधिपते दैव्ये देवसंवन्धिनि जने प्राणिजाते विपये यन्किञ्च इदम् अभिश्रोहम् अपराधजनितम् एनः मनुष्याश्चरन्ति अनुतिष्ठन्ति । तस्माद् एनस इत्युत्तरत्र संयन्धः । वयमपि मनुष्यान्तःपातित्वाद् अक्षिया अज्ञानेन चेत् हे वरुण तव धर्मा त्वत्संवन्धीनि धर्माणि कर्माणि युयोपिम् व्यामोहयामः । विपर्यस्तानि कुर्म इत्यर्थः । युप विमोहने । तस्मात् अज्ञानजनिताद् एनसः पापात् हेतोः हे देव स्वामिन् वरुण नः अस्मान् मा रीरिपः मा हिंसी । रिप द्य हिंसायाम् । अस्मात् प्यन्ताद् माडि लुडि चडि रूपम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे पष्ठकाण्डे पञ्चमोऽनुवाकः ।

पष्ठेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'उन् सूर्यः' इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आद्येन तृचेन रक्षोप्रहभैपज्यार्थं चित्पाद्योपधिसहितं पूर्णघटम् अभिमन्त्र्य व्याधितम् अवसिञ्चेत् ।

तथा शमीसहितोदकेन वा शमीविम्वसहितोदकेन वा शीर्णपर्णसहितोदकेन वा अनेन तृचेन अभिमन्त्रितेन व्याधितम् अवसिञ्चेत् ।

सूत्रितं हि—“ 'उन् सूर्यः' इति शमीविम्वशीर्णपर्णावधि” ( कौसू. ३१, ८ ) इति ।

'दीध मे' इति तृचेन दुष्टगण्डग्रणभैपज्यार्थं तैलम् अभिमन्त्र्य तेन ग्रणम् अवमृज्यात् ।

तथा एतं तृचं जपन् ग्रणदेशं हस्तेन अवमृज्यात् ।

तथा अनेन तृचेन स्थूणायां ग्रणदेशं धर्पयेत् ।

सूत्रितं हि—“ 'दीध मे' इत्यम्यज्य अवमाष्टि । स्थूणायां निकयति” ( कौ. ३१, १० ) इति ।

तथा द्रव्यादिविनाशे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थम् अनेन तृचेन द्यावापृथिव्यौ यजत उपतिष्ठेत् वा । सूत्रितं हि—“ 'दीध मे' इति द्यावापृथिव्यौ 'वरियन्' ( कौसू. ५९, २८ ) इति ।

तथा सवयवेषु 'दीध मे' इति तृचेन मन्त्रोक्तानि इन्द्रियाण्यनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि—“ 'बृहता मनः' ( अ. ५, १०, ८ ), 'दीध मे' ( अ. ६, ५३ ) 'पुनर्मेतिन्द्रियम्' ( अ. ७, ६९ ) इति प्रतिमन्त्रयेत्” ( कौसू. ६६, २ ) इति ।

तथा मेघाजननकर्मणि 'दीध मे' इत्यनया ऋचा क्षीरोदनं पुरोडाशं रसान् वा संपात्य अभिमन्त्र्य अर्पनीयात् ।

तथा अनयैव ऋचा मेघाकाम आदित्यम् उपतिष्ठेत् । सूत्रितं हि—“ पूर्वय मेघाजननानि” इति प्रकस्य “ 'त्वं नो मेघे' ( अ. ६, १०८ ), 'दीध मे' इति भक्षयति । आदित्यम् उपतिष्ठेत्” ( कौसू. १०, २०, २१ ) इति ।

१. 'वदभाषा' S.

२. 'व्याध' Bl.

३. 'मृज्यात्' S.

४. 'कर्पति' Bl.

५. 'निलिप्यति' S; 'विरिप्यति' Bl.

६. नास्ति शेषः.

गोदानकर्मणि 'पुनः प्राणः' इत्यनया क्षुरं मार्जयित्वा नापिताय प्रयच्छेत् ।  
 "पुनः प्राणः (अ ६,५३,२), 'पुनर्मन्त्रिन्द्रियम्' (अ ७,६९,२) इति त्रिनिमृज्य<sup>१</sup> । त्वयि महिमानं  
 सादयामि" (कौसू ५४,२;३) इति कौशिकसूत्रात् ।

उपनयनकर्मणि 'सं वर्चसा' इत्यनया उदपात्रम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारिणम् अवे-  
 क्षयेत् । सूत्रितं हि— "उदपात्रं<sup>२</sup> समवेक्षयेत् । 'समिन्द्र णः'<sup>३</sup> (अ ७,१०२,२), 'सं वर्चसा'  
 (अ ६,५३,३) इति द्वाभ्याम्" (कौसू ५५,१९;२०) इति ।

'उत् सूर्यो दिव एति पुरो रक्षांसि निजूर्वन्' ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । दिवः । एति । पुरः । रक्षांसि । निजूर्वन् ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि । 'रक्षो रक्षितव्यम्  
 अस्मात्' (नि ४,१८) इति यास्कः । अस्मदुपद्रवकारिणो रक्षःपिशाचादीन् निजूर्वन् नितरां  
 हिसन् । 'जुषीं हिसायाम् । हेतौ शतृप्रत्ययः । हिसितुमित्यर्थः । दिवः अन्तरिक्ष-  
 प्रदेशाद् उदेति उद्गच्छति । रात्रौ हि रक्षसां संचारः, इदानीं तु उद्यन्नेव सूर्यस्तानि  
 विनाशयतीति भावः । स च आदित्यः विश्वदृष्टः सर्वप्राणिभिः साक्षात्क्रियमाणः अदृष्टहा  
 अदृष्टानाम् अस्माभिरदृश्यमानानामपि रक्षःपिशाचादीनां हन्ता पर्वतेभ्यः उदयाचल-  
 प्रदेशेभ्यः । उदेतीति संयन्धः । आदित्यः अदितेः पुत्रः । 'दित्यदित्यादित्य' (पा ४,१,८५)  
 इति ण्यप्रत्ययः ।

नि गावो गोष्ठे असदन् नि मृगासो अविक्षत ।

न्यूर्मेयो नदीनां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ २ ॥

नि । गावः । गोष्ठे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । ऊर्मयः । नदीनाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ २ ॥

उद्यता सूर्येण रक्षसां हननाद् इदानीं गावो गोष्ठे गोशालां न्यसदन् भयराहित्येन  
 अस्मदीया गावो निपण्णा अभूवन् । पदल विशरणगत्यवसादनेषु । लुदित्त्वान् चलेः  
 अद् आदेशः । तथा मृगासः मृगाः आरण्याः पशवः न्यविक्षन् स्वस्वस्थाने निर्भयं निविष्टा

१. 'निमृज्य Bb.

२. पात्रे B1.

३. नः B1

४. उदपसदसौ सूर्यः पुरु

विश्वानि जूर्वन् ऋ १,१९१,९.

†. विश्वा पै १९,७,५.

†. छ. M, सा.; वंढ. मूको.

पै. जूर्वन्.

५. पर्वतो अभि पै.

६. धातुपाठे नोपलभ्यते.

७. न्यूर्मेयो R

कम्पाभावः A.K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>; नि कुतवो ऋ १,१९१,४ पै १९,७,७.

८. जनानां ऋ. पै.

अभूवन् । 'निर्विशः' ( पा २,२,१७ ) इति आत्मनेपदम् । 'शल इगुपधादनिटः कसः' ( पा ३, १,४५ ) इति कसः प्रत्ययः । तथा नदीनाम् सरिताम् ऊर्मयः तरङ्गाः सुखेन नि निविष्टाः । अस्था रात्रौ अनुपलब्धाः प्रजाः सूर्यप्रकाशेन न्यलिप्यत नितरां लब्धुम्<sup>१</sup> पेच्छन्<sup>२</sup> । लभेः सनि 'सनि मीमाधुरमलभ' ( पा ७,४,५४ ) इति अचः स्थाने इस् आदेशः । यद्वा अनु-  
क्रान्तान् गयादीन् सर्वे जनाः सूर्यप्रकाशात् लब्धवन्तः । लभेर्लुङि च्लेः सिच् ।  
वर्णव्यत्ययः ।

आयुर्देदं विप्रश्चितं श्रुतां कर्णस्य वीरुर्वम् ।

आभारिपं विश्वभेषजीमस्याहृष्टान् नि शमयत् ॥ ३ ॥

आयुःऽददम् । विप्रःऽचितम् । श्रुताम् । कर्णस्य । वीरुर्वम् ।

आ । आभारिपम् । विश्वभेषजीम् । अस्य । अहृष्टान् । नि । शमयत् ॥ ३ ॥

आयुर्ददम् आयुषः शतसंवत्सरपरिमितस्य जीवनस्य दात्रीम् । दद दाते । 'क्विप् च' ( पा ३,२,७६ ) इति क्विप् । विप्रश्चितम् रोगशामनोपायं चितुषां श्रुताम् विश्रुतां प्रसिद्धां कण्डस्य महर्षेः संवन्धिनीं विश्वभेषजीम् सर्वस्य रोगजातस्य शमनीम् । "यमहलभेषजाच्च" ( पा ४,१,३० ) इति ङीप् । इहशीम् एवंगुणविशिष्टां वीरुर्वम् चित्तिः प्रा-  
यश्चित्तिरित्येवं कौशिकेनोक्तां ( कौसु ८,१६ ) शान्तोपधीं<sup>३</sup> शमीं वा अस्य व्याधितस्य रोग-  
निवृत्तये 'आमार्षम् आहार्षम् आहरामि । 'हृग्रहोर्भे' ( पावा ८,२,३२ ) इति भस्वम् । सा च  
आहृत्य प्रयुज्यमाना अस्य रोगिणः अहृष्टान् द्रष्टुम् अशक्यान् शरीरमध्यवर्तिनो रोगान्  
रक्षःपिशाचादिकृतान् नि शमयन् निशमयतु । शम उपशमने । अस्मात् प्यन्तात् लेटि  
अडागमः । 'इत्थ लोपः' ( पा ३,४,१७ ) इति इकारलोपः ।

घौश्च मं इदं पृथिवी च प्रचेतसौ शुक्रो बृहन् दक्षिणया<sup>४</sup> पिपर्तु ।

अनु स्वधा चिकित्तां<sup>५</sup> सोमो अग्निर्वायुर्नः पातु<sup>६</sup> सविता भर्गश्च<sup>७</sup> ॥ ११ ॥

घौः । च । मं । इदम् । पृथिवी । च । प्रचेतसौ । शुक्र । बृहन् । दक्षिणया । पिपर्तु ।

अनु । स्वधा । चिकित्ताम् । सोमः । अग्निः । वायुः । नः । पातु । सविता । भर्गः । च ॥

घौश्च पृथिवी च एते देवते मे मह्यं प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञाने अनुग्रहवृद्धियुक्ते इदम् अभि-  
लपितफलम् । प्रयच्छन्ताम् इति शेषः । तथा बृहन् महान् शुक्रः शोचमानो  
दीप्यमानः सूर्यः दक्षिणया दिशा गिरुं पालयतु । यमाधिष्ठिताया दक्षिणस्या दिशो

१. वेदु मंग. द.

२. पेच्छन् S'.

३. आयुर्विदे पं १९,७,६.

४. भार्षं

K,V, गग. RIV. 'हर्षं पे.

५. 'यधं S'.

६. मा पे १९,८,१; स्वा तैशा २,७,८,२

पं ४,३,७.

७. 'तमा पे ४,३,७ तैशा.

८. यज्ञां काठ ३७,९.

९. बृहद् पे ४,३,७

काठ. तैशा.

१०. दक्षिणा रश्मि (मा पे १९,८,१) काठ. पे ४,३,७ तैशा.

११. चिकित्ते काठ.

१२. 'मिः एता ग्यावतु पे ४,३,७

'मिरनु स्वावतु काठः; 'युमो पातु पे १९,८,१.

१३. सर्वेन

काठ. पे ४,३,७.

रक्षत्वित्यर्थः । यद्वा दक्षयति पुरुषं वर्धयतीति दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । 'दुदक्षिभ्या-  
मिनन्' ( पाठ २, ५० ) । तथा चासोहिरण्यादिरूपया दक्षिणया पिपर्तुं पूरयतु ।  
पृ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः ऋः । 'अतिपित्योद्व' ( पा ७, ४, ७७ )  
इति अभ्यासस्य इत्वम् । स्वधा पितृणां संवन्धिनी स्वधाकाराभिमानिनी देवता  
अनु चिकिताम् अनुजानातु । कित ज्ञाने । जुहोत्यादित्वात् शपः ऋः । यद्वा स्वधे-  
त्यघनाम । यथा अस्माकम् अन्नं भवति तथा सोमः अभिद्व अनु चिकिताम् । नः  
अस्मान् बायुः पातु रक्षतु । निगदसिद्धम् अन्यत् ।

'पुनः प्राणः पुनरात्मा न ऐतु पुनश्चक्षुः' 'पुनरसुर्न ऐतु' ।

वैश्वानरो नो अर्दब्धस्तनुपा अन्तस्तिष्ठति दुरितानि विश्वा ॥ २ ॥

पुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा । नः । आ । एतु । पुनः । चक्षुः । पुनः । असुः । नः । आ । एतु ।

वैश्वानरः । नः । अर्दब्धः । तनुपाः । अन्तः । तिष्ठति । दुः । इतानि । विश्वा ॥ २ ॥

प्राणः मुखनासिकाभ्यां संचरन् प्राणवायुः जीवावस्थितिहेतुः नः अस्मान्  
पुनः ऐतु आगच्छतु । तथा आत्मा जीवः पुनरागच्छतु । चक्षुः दर्शनसाधनम् इन्द्रियं  
पुनरागच्छतु । असुः प्राणः नः पुनरेतु । प्राधान्यव्यापनाय पुनरभिधानम् । यद्वा पुनः  
प्राणः इति पूर्वं प्राणापानादिवृत्तिमतोऽभिधानम् अस्मुरिति वृत्तिविशेषस्य इति  
अपौनरुक्त्यम् । वणरोगेण गतप्रायत्वात् प्राणादीनां पुनरागमनं प्रार्थयत इति बोद्ध-  
व्यम् । अपि च वैश्वानरः विश्वनरहितः अर्दब्धः रोगादिभिः अहिंसितः तनुपाः शरीरस्य  
पालकः सन् नः अस्माकम् अन्तः शरीरमध्ये तिष्ठति तिष्ठतु । लेटि आडागमः ।  
विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि रोगनिदानभूतानि पापानि । विनाशयन् इति शेषः ।

सं वर्चसा पर्यसा सं तनुभिरगन्महि मनसा सं शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र वरीयः कृणोत्वनु नो मार्ष्टु तन्वोऽयद् विरिष्टम् ॥ ३ ॥

सम् । वर्चसा । पर्यसा । सम् । तनुभिः । अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन ।

त्वष्टा । नः । अत्र । वरीयः । कृणोतु । अनु । नः । मार्ष्टु । तन्वुः । यत् । विरिष्टम् ॥ ३ ॥

वर्चसा दीप्त्या शरीरगतया पर्यसा देहावस्थितिनिमित्तेन पर्योयत् सारभूतेन  
रसेन सम् अगन्महि संमता भवेम । 'समो गमादिषु विदिप्रच्छि' ( पाठा १, ३, २९ ) इति आत्मने-

- १. पुनर्मनः पुनरायुनां आगात् ( 'युन आगन् पै. ) मै १, २, ३ पै १९, ८, २ आपथौ १०,  
१८, ३. १. सु भागन् मा ४, १५. २. पुनः प्राणः मै. आपथौ. ३. पुनराकृतमागात् मै.  
आपथौ.; पुनराकृतिरागन् पै.; पुनः श्रोत्रं सु भागन् मा. ४. अपवाधताम् मै.; अववाधताम्  
आपथौ.; 'प्रासि पै.; अस्ति नः पातु मा ५. दुरिताद् मा. पै. ६. अंबुयान् मा. पै. ७. 'मता-  
भिमानम् S'. ८. तपोभि' तात्रा १, ३, ९. ९. सुदन्तो मा २, २४ पै १९, ८, ३ मै १, ३, ३८.  
काठ ४, १२. १०. वरीयः कृणोत्वनु तै १, ४, ४४, १ पै.; विदघातु रायोऽनु मा. मै. काठ. तैआ  
२, ४, १. ११. तनुयो तै. १२. विरिष्टम् मा. तै. तैआ.

पदम् । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे षस' इति ( पा २, ४, ८० ) चलेलुक् । 'म्वोश्च' ( पा ८, २, ६५ ) इति मकारस्य नकारः । तन्मिः शरीरावयवैर्हस्तपादादिभिः सम् संगता भवेम । तथा शिवेन शोभनेन मनसा अन्तःकरणेन सम् संगता भवेम । त्वष्टा देवः नः अस्माकं वरीयः उरुतमम् अतिप्रभूतम् अत्र अस्मिन् शरीरे कृणोतु करोतु । उरुशब्दाद् ईयसुनि 'प्रियस्थिर' ( पा ६, ४, १५७ ) इत्यादिना धर् आदेशः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । 'धिव्विकृण्वोर च' ( पा ३, १, ८० ) इति उपप्रत्ययः । नः अस्माकं तन्वः शरीरस्य यद् विरिष्टम् रोगार्तम् अङ्गं तद् अगु मार्द्ध हस्तेन शोधयतु । मृजुं शुद्धौ । अदादित्वात् शपो लुक् । 'मृजेर्द्वि' ( पा ७, २, ११४ ) इति वृद्धिः ।

इति पष्ठेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'इदं तद् युजे' इति तृचेन अभिचारकर्मणि पलाशमध्यमपर्णेन फलीकरणान् जुहुयात् ( वृ. कौसू ४८, २७, २८ ) ।

'अमं क्षत्रम्' ( २ ) इत्यनया पौर्णमासयानो अग्नीषोमीयं चरुं जुहुयात् । सूत्रितं हि — "अमं 'क्षत्रमग्नीषोमी' इति अग्नीषोमीयस्य" ( कौसू ४, १९ ) इति ।

'ये पन्थानः' ( अ ६, ५५ ) इति तृचेन देशान्तरं गच्छतः पुरुषस्य स्वस्त्ययनकामः समिदाज्यपुरोडाशादित्रयोदशद्रव्याणि जुहुयात् ।

तथा अनेन तृचेन स्वस्त्ययनार्थं मन्थौदनौ दद्यात् ।

सूत्रितं हि — "जे पन्थानः" इति परित्योपदर्शित । प्रयच्छति" ( कौसू ५२, १, २ ) इति ।

'प्राप्नो हेमन्तः' इत्यनया ब्रह्मा प्रयाजान् अनुमन्त्रयेत् । "प्राप्नो हेमन्तः" ( अ ६, ५०, २ ) इति प्रयाजान् ( वैतावी २, १९ ) इति हि यतानं सूत्रम् ।

आभिचारिके कर्मणि व्रतविसर्जनार्थम् 'इदावस्तराय' ( अ ६, ५५, २ ) इत्यनया आज्यं जुहुयात् समिधश्च आदध्यात् ।

इदं तद् युज उत्तमिन्द्रं शुम्भाम्यष्टये ।

अस्य क्षत्रे त्रियं मुही वृष्टिर्देव वर्धया तृणम् ॥ १ ॥

इदम् । तत् । युजे । उत्तमम् । इन्द्रम् । शुम्भामि । अष्टये ।

अस्य । क्षत्रम् । त्रियम् । मुहीम् । वृष्टिः । देव । वर्धय । तृणम् ॥ १ ॥

यत् कर्म अभिचारदोषनिर्हरणक्षमं तद् इदम् उत्तरम् उत्कृष्टतरं कर्म युजे योजयामि । कर्म किं पुनस्तद् इत्याह । यद्वा उत्तरम् इत्येतद् इन्द्रचिशेषणम् । उत्तरम् उत्कृष्टतरं सवैषु देवेषु श्रेष्ठम् इन्द्रं शुम्भामि अलं करोमि । स्तुत्यादिभिः

प्रीणयामीत्यर्थः । शुभ शुम्भ शोभार्थे । किमर्थम् । अद्ये अभिमतफलप्राप्तये ।  
अशु व्याप्तौ इत्यस्माद् भावे किन् । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र त्वम् अस्य  
अभिचर्यमाणस्य पुरुषस्य क्षत्रम् बलं महीम् महतीं धियम् पुत्रपौत्रधनादिसंपदं  
वर्षय समृद्धां कुरु । तत्र दृष्टान्तः—वृष्टिरिवेति । यथा महती वृष्टिः तृणम् सस्य-  
जातं वर्धयति तद्वद् इत्यर्थः । वर्धयेत्यस्य 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६, ३, १३६)  
इति सांहितिको दीर्घः ।

अस्मै<sup>१</sup> क्षत्रमग्नीषोमावृस्मै<sup>२</sup> धारयतं<sup>३</sup> रुयिम् ।

इमं<sup>४</sup> राष्ट्रस्याभीध्वगे<sup>५</sup> कृणुतं युज उत्तरम् ॥ २ ॥

अस्मै । क्षत्रम् । अग्नीषोमौ । अस्मै । धारयतम् । रुयिम् ।

इमम् । राष्ट्रस्य । अभिऽध्वगे । कृणुतम् । युजे । उत्तरम् ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ । 'ईदमेः सोमवहणयोः' (पा ६, ३, २७) इति पूर्वपदस्य दीर्घ ईकारः ।  
अस्मै यजमानाय क्षत्रम् बलं धारयतम् स्थापयतम् । प्रयच्छतम् इति यावत् ।  
तथा रुयिम् धनम् अस्मै प्रयच्छतम् । तथा इमं यजमानं राष्ट्रस्य जनपदस्य अभी-  
ध्वगे अभिमुख्येनावर्जने कृणुतम् कुरुतम् । अभिपूर्वाद् वृजेर्भावे घञ् । 'उपसर्गस्य  
पन्यमनुष्ये बहुलम्' (पा ६, ३, १२१) इति दीर्घः । कृणुतम् इति । कृचि हिंसाकरण-  
योश्च । 'धिन्विहृग्व्योर च' (पा ३, १, ८०) इति उपस्रययः तत्संनियोगेन अकारान्ता-  
देशश्च । तस्य 'अतो लोः' (पा ६, ४, ४८) इति लोपे स्थानिवद्भावात् लघूपध-  
गुणाभावः । अहमपि अस्य यजमानस्य उक्तफलसिद्धये उत्तरम् उत्कृष्टतरं कर्म  
युजे योजयामि<sup>६</sup> । करोमीत्यर्थः ।

सर्वन्धुश्चासर्वन्धुश्च यो 'अस्माँ अभिदासति' ।

सर्वं तं रन्धयासि मे<sup>७</sup> यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

सऽर्वन्धुः । च । अर्त्तवन्धुः । च । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ।

सर्वम् । तम् । रन्धयासि । मे । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

सर्वन्धुः समानवन्धुः । समानजन्मगोत्रज इत्यर्थः । असर्वन्धुः तद्विपरीतः ।  
अन्य इत्यर्थः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । उभयविधो यः शत्रुः अस्मान्  
अभिदासति उपक्षपयति । दत्तु उपक्षये । अस्मात् प्यन्तात् लटि 'छन्दसुभयथा'  
(पा ३, ४, ११७) इति शप आर्धधातुकत्वात् 'जिरनिटि' (पा ६, ४, ५१) इति णिलोपः<sup>८</sup> ।

१. 'स्य पै १९, ८, ५.

२. 'यत्तं W h.; वर्धयतो पै.

३. अथो पै.

४. 'वृजें

W h. ५. वैतृ. मंपा. द्र.

६. जातो यश्च निष्ठयः पै.

७. रीरधासि पै १९, ८, ६.

८. नः पै.

९. एवं स्वरो न सिध्यति, उदात्तनिष्ठित्तिस्वरप्राप्तेः ।

सर्वं तम् उभयविधं शत्रुं सुन्यते सोमाभिपद्यं कुर्वते मे मह्यं यजमानाय हे इन्द्र त्वं  
रन्धयासि रन्धय वशीकुरु । 'रन्धतिर्वरागमने' ( नि. ६, ३२ ) इति हि यास्कः । 'रधिजभोरवि'  
( पा. ७, १, ६१ ) इति नुम् । छेष्टि आडागमः । 'शत्रुनुमः' ( पा. ६, १, १७३ ) इति  
सुन्यच्छब्दाद् विभक्तिरुदात्ता ।

'ये पन्थानो बृहवो देवयानां' अन्तरा द्यावापृथिवी 'संचरन्ति ।

'तेषामज्यानि यतमो ब्रह्मति' तस्मै 'मा देवाः परि धत्तेह सर्वे' ॥ १ ॥

ये । पन्थानः । बृहवः । देवयानाः । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । समसंचरन्ति ।

तेषाम् । अज्यानिम् । यतमः । ब्रह्मति । तस्मै । मा । देवाः । परि । धत्त । इह । सर्वे ॥ १ ॥

देवयानाः देवा एव यैः पथिभिर्गच्छन्ति ते तथोक्ताः । यातेः करणे ल्युट् । कृत्वा-  
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशा ये पन्थानः मार्गा ब्रह्मः कर्मणां वैचित्र्यात् तत्तल्लोक-  
प्राप्त्युपायतया नानाविधाः सन्तः द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ति वर्तन्ते ।  
संचरणसाधनत्वात् तद्व्यपदेशः । तेषां मध्ये यतमः यज्जातीयः पन्थाः अज्यानिम्  
ज्यानिर्हानिः तद्विपरीतां समृद्धिं ब्रह्मति ब्रह्मे प्रापयेत् । यतम इति । 'वा ब्रह्मो जाति-  
परिग्रहे' ( पा. ५, ३, १२ ) इति यच्छब्दात् इतमच् । ब्रह्मतीति । ब्रह्मे छेष्टि आडागमः ।  
तस्मै मार्गाय हे देवाः सर्वे यूयम् इह अस्मिन् देशे मा मां परि दत् । रक्षणार्थं दानं परि-  
दानम् । रक्षणाय प्रयच्छतेत्यर्थः ।

प्रीप्सो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद् वर्षाः स्थिते नो दधात' ।

आ नो गोषु 'भजता प्रजायाम्' निष्ठात 'इद् वः शरणे' स्याम' ॥ २ ॥

प्रीप्सः । हेमन्तः । शिशिरः । वसन्तः । शरत् । वर्षाः । सुदृते । नः । दधात ।

आ । नः । गोषु । भजत । आ । प्रजायाम् । निष्ठाते । इत् । वः । शरणे । स्याम ॥ २ ॥

प्रीप्सायाः पटृतवः प्रसिद्धाः । तदभिमानिनो देवाः स्थिते सुष्ठु प्राप्तव्ये धने नः  
अस्मान् दधत दधतु स्थापयन्तु । हे कनवः यूयं नः अस्मान् गोषु आ भजत आभक्तान्  
भागयुक्तान् कुरुत । प्रजायाम् पुत्रपौत्रादिरूपायामपि आ भजत । किं ब्रह्मना । निवर्तते  
वायुसंस्पर्शेनापि रहिते । इच्छद्दः अवधारणे । वायूपलक्षितसमस्तदुःखकारण-  
रहिते एव व. सुप्कार्कः संयन्विनि शरणे गृहे स्थाने स्याम भवेम ।

‘इदावत्सरायं परिवत्सरायं संवत्सरायं’ कृणुता बृहन्नमः ।

तेषां वयं सुप्रतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ३ ॥

इदावत्सरायं । परिवत्सरायं । सम्वत्सरायं । कृणुत । बृहत् । नमः ।

तेषाम् । वयम् । सुप्रतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ३ ॥

प्रभवादिषु पञ्चके पञ्चके क्रमेण पताः संज्ञा भवन्ति । तत्र प्रथमस्य संवत्सर इति संज्ञा । द्वितीयादीनां परिवत्सरः इदावत्सरः अनुवत्सरः इद्वत्सरः इति यथाक्रमं संज्ञा भवति । तद् उक्तम् आचार्यैः—

‘चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

संपरीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥’ इति ।

तदभिमानिदेवाश्च तैत्तिरीये समाज्ञाताः— ‘अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः’ ( तैत्रि १, ४, १०, १ ) इति । हे जनाः तस्मै इदावत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय च बृहत् प्रभूतं नमः कृणुत कुरुत नमस्कारेण तान् प्रीणयत । ‘नमः स्वस्ति’ ( पा २, ३, १६ ) इति चतुर्थी । तेषाम् इदावत्सरादीनां यज्ञियानाम् यज्ञार्हानाम् । ‘यज्ञार्हानाम् यज्ञार्हानां’ ( पा ५, १, ७१ ) इति घप्रत्ययः । सुप्रतौ शोभनायाम् अनुप्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम । अनन्तरं भद्रे शोभने सौमनसे सौमनस्ये शोभनबुद्धिजन्ये फलेऽपि स्याम भवेम । अपिशब्दः संभावनायाम् ।

इति पष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘मा नो देवाः’ इति तृचेन संपवृद्धिकादिभयनिवृत्तये गृहक्षेत्रादिषु सिक्ता अभिमन्त्र्य परितः परिकिरेत् ।

तथा अनेन तृणमालां संपात्य गृहनगरादिद्वारे वञ्चीयात् ।

तथा अनेन तृचेन गोमयम् अभिमन्त्र्य गृहे विसर्जनं द्वारि निखननम् अग्नौ होमं वा कुर्यात् ।

तथा अनेन अपामार्गमञ्जरीं गुह्यचीं वा अभिमन्त्र्य पूर्ववद् गृहादिषु विसर्जनादिकं कुर्यात् ।

सूत्रितं हि— “युक्तयोः” ( अ ३, २६, २७ ), ‘मा नो देवाः’ ( अ ६, ५६ ), ‘यस्ते मर्षः’ ( अ १२, १, ४६ ) इति शयनशालोर्वराः परिकिरति” ( कौष ५०, १७ ) ।

तथा उपाकर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा दधिसक्नुषु संपातान् आनयेत् । सूत्रितं हि— ‘अभिजिति शिष्यान् उपनीय’ इति प्रक्रम्य “आज्यं जुहुयात् । ‘मा नो देवा अहिर्वीर्यान्’” ( कौष १३९, १, ७, ८ ) इत्यादि ।

१. इदुव° तै ५, ७, २, ४; संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायानुवत्सरायोद्वत्सराय काठ १३, १५ पाठ.
२. तस्य ऋ ३, १, २१.
३. ‘नां ज्योगर्जाता अर्हताः तै. काठ.; ‘नां निवात एषामभये काठ.; यज्ञियुस्यापि भद्रे’ ऋ.
४. ‘लिखति ॥’.



‘इदमिद् वा उ भेषजम्’ इति तृचेन सुखरहितघ्नणमैषज्याथं गोमूत्रेण घ्नं मर्दयेत्  
तथा अनेन दन्तमलम् अभिमन्त्र्य प्रलिम्पेत् ।

तथा अनेन फेनम् अभिमन्त्र्य घ्नं प्रलिम्पेत् ।

सूत्रितं हि—“‘इदमिद् वा’ ( अ ६, ५७ ) ‘इत्यच्छिन्नम् । मूत्रफेनेनोद्विज्य प्रलिम्पति ।  
प्रक्षालयति । दन्तरजसा” ( कौसू. ३१, ११-१४ ) इति ।

‘शं च नो मयश्च नः’ ( अ ६, ५७, ३ ) इत्येपा बृहद्गणे पठिता ( कौसू. ९, २ ) शान्त्युदकादौ  
विनियुक्ता ।

तथा अर्धोत्थापनविघ्नशमनार्थम् अनया क्षीरौदनहोमादीनि ‘वायोः पतः’  
( अ ६, ५१ ) इत्यग्नोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

मा नो देवा अर्हिर्वधीत् सतोऽकान्तसहपूरूपान् ।

संपतुं न वि ष्याद् व्यात्तं न सं यमन्नमो देवजनेभ्यः ॥ १ ॥

मा । नुः । देवाः । अर्हिः । वधीत् । सऽतोऽकान् । सऽहऽपूरूपान् ।

समऽपतम् । न । वि । स्यात् । विऽआत्तम् । न । सन् । यन्तु । नमः । देवऽजनेभ्यः ॥ १ ॥

हे देवाः विपप्रतीकारकुशला अर्हिः सर्पः नः अस्मान् मा वधीत् मा हिंसीत् ।  
हन्तेर्माङि लुङि ‘हनो वध लिङि’, ‘लुङि च’ ( पा २, ४, ४२; ४३ ) इति वधादेशः ।  
तस्य च अदन्तत्वाद् अनो लोपे स्थानिवद्भावाद् ‘अनो हलादेर्लोपो’ ( पा ७, २, ७ )  
इति वृद्धपभावः । कीदृशान् । सतोऽकान् । तोकम् इति अपत्यनाम । पुत्रपौत्राद्य-  
पत्यसहितान् । ‘वोषमर्जनस्य’ ( पा ६, ३, ८२ ) इति सहशब्दस्य सभावः । सह-  
पूरूपान् भूम्यादिपुरुषसहितान् । अपि च संयतम् संश्लिष्टम् अहेरास्यं न  
विशृङ्खरन् दशनार्थं विष्कारितं विदिल्लघं न भवतु । स्फुर संचरणे इत्यस्माद्  
विपूर्यात् लटि अडागमः । तथा व्यागम् विवृते तद् आस्यं न सं यन्तु संयते  
संश्लिष्टं न भवतु । मन्त्रनामार्थ्येन प्रतिषेद्धं सत् वर्तताम् इत्यर्थः । व्यात्तम्  
इति । व्याहृत्पूर्वाद् दास्यो निष्ठाप्याम् ‘अव उभगोत् तः’ ( पा ७, ४, ४७ ) इति  
तकारः । देवजनेभ्यः ये सर्पादिविपनिर्हरणसमर्था देवजनास्तेभ्यो नमोऽस्तु ।

नमोस्त्यमितायुं नमस्तिरश्चिराजये ।

सृजार्थं वभ्रवे नमो नमो देवजनेभ्यः ॥ २ ॥

नमः । अस्तु । असिताय । नमः । तिरश्चिराजये ।  
स्वजाय । बभ्रवे । नमः । नमः । देवऽजनेभ्यः ॥ २ ॥

असिताय कृष्णवर्णाय एतन्नाम्ने सर्पाधिपतये नमोऽस्तु । तथा तिरश्चिराजं  
तिरश्चीनास्तिर्यग् अवस्थिता राजयः वलयो यस्य स तिरश्चिराजिः । एतत्संज्ञाय  
सर्पमुख्याय नमोऽस्तु । बभ्रवे बभ्रुवर्णाय स्वजाय स्वयमेव जायते कारणान्तरनैरपे-  
क्षेण उत्पद्यते इति स्वजः । तस्मै एतन्नाम्ने सर्पाय नमोऽस्तु । एतेषां सर्पाणां  
नियन्तृभ्यो देवजनेभ्यः च नमोऽस्तु । असितादिशब्दानां सर्पविशेषनामत्वं तैत्तिरीयके  
'समीची नामासि' ( तं ५, ५, १०, १ ) इत्यादिसर्पाहुतिमन्त्रेषु प्रसिद्धं द्रष्टव्यम् ।

सं ते 'हन्मि दता' दतः समुं ते हन्वा हनू ।  
सं ते जिह्वा जिह्वा 'सम्वास्नाह आस्यमि' ॥ ३ ॥

सम् । ते । हन्मि । दता । दतः । सम् । ऊं इति । ते । 'हन्वा' । हनू इति ।  
सम् । ते । जिह्वा । जिह्वा । सम् । ऊं इति । आस्ना । अहे । आस्यमि ॥ ३ ॥

हे अहे सर्प ते तव दता उपरिपङ्क्तिवर्तिदन्तेन दतः अधःपङ्क्तिस्थान्  
दन्तान् सं हन्मि संहतान् संस्त्रिष्टान् करोमि । तथा ते तव हन्वा हनू सं हन्मि ।  
हनुद्वयमपि परस्परसंस्त्रिष्टं करोमीत्यर्थः । ते त्वदीयया जिह्वया जिह्वामपि संहतां  
करोमि । सर्पस्य हि द्वे जिह्वे । ते अपि परस्परप्रतिबद्धे करोमीत्यर्थः । तथा  
आस्ना आस्येन आस्यम् त्वदीयं मुखं संहतं करोमि । आस्यस्य उत्तराधरमागाधपि  
संस्त्रिष्टौ करोमीत्यर्थः । यद्वा सर्पाधिपानां बहुशिरस्कत्वात् तदास्यानि अन्या-  
न्यप्रतिबद्धानि करोमीत्यर्थः । 'वदन' ( पा ६, १, ९३ ) इत्यादिना दन्तशब्दस्य  
वद्भावाः आस्यशब्दस्य च आसन्न आदेशः । उशब्दः पूरणः ।

इदमिद् वा उं भेषजमिदं रुद्रस्य भेषजम् ।

येनेषुमेकतेजनां शतशल्यामपुत्रवत् ॥ १ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । भेषजम् । इदम् । रुद्रस्य । भेषजम् ।

येने । इषुम् । एकऽतेजनान् । शतऽशल्याम् । अपुत्रवत् ॥ १ ॥

इदम् इद् वै इदमेव खलु करिष्यमाणं भेषजम् अस्य यणरोगस्य नियन्त्रकम्  
औषधम् । इदम् एव रुद्रस्य भेषजम् । रोदयति सर्वम् अन्तर्काले इनि रुद्रः । तस्य

१. इदमिदं दत्तिः वै १९, १, १४.

२. मन्त्रवत्स्नाहास्यम् १.

४. अपुत्रवत् प १९, १, २.

३. हन्वा P.

देवस्य संयन्धि औषधम् । 'रोदेर्णिङ्क् च' (पाउ २,२२) इति रक्प्रत्ययः । किं पुनरिदं तथा निर्दिष्टम् इति तद् आह — येनेति । येन भेषजेन महादेवस्त्रिपुर-  
संहतिसमये एकतेजनाम् एकस्तेजो<sup>१</sup> वेणुकाण्डो यस्याः सा तथोक्ता ताम् शतशत्याम्  
शतसंख्याकानि शल्यानि अयोमयानि तीक्ष्णानि प्रोतानि<sup>२</sup> यस्याम् ईदृशीम्  
इष्टुम्<sup>३</sup> उपयुक्तं वेध्यसमीपं प्राप्य प्रायुङ्क्त । तद् इदम् इति पूर्वत्र संयन्धः ।

जालापेणाभि पिञ्चत जालापेणोप सिञ्चत<sup>४</sup> ।

'जालापमुग्रं' भेषजं तेन<sup>५</sup> नो मृड<sup>६</sup> जीवसे ॥ २ ॥

जालापेण । अभि । सिञ्चत । जालापेण । उप । सिञ्चत ।

जालापम् । उग्रम् । भेषजम् । तेन । नः । मृड । जीवसे ॥ २ ॥

जलापम् इति उदकनामसु पठितम् । अत्र च विनियोगानुसारेण गोमूत्र-  
फेनलक्षणम् । हे परिचारकाः तेन<sup>७</sup> जलापेण अभि पिञ्चत व्रणम् अभितः प्रक्षालयत ।  
पिच क्षरणे । 'तुदादिभ्यः ङाः' (पा ३,१,७७) । 'नो मुचादीनाम्' (पा ७,१,५९) इति  
नुम् । 'उपसर्गाः सुनोति' (पा ८,३,६५) इति षत्वम् । तथा तेनैव जलापेण<sup>८</sup> उप  
सिञ्चत व्रणसमीपं प्रक्षालयत । तद्धि<sup>९</sup> जलापम् उग्रम् तीक्ष्णं भेषजम् रोगनिवर्तकम् ।  
हे रुद्र तेन जलापेण नः अस्मान्<sup>१०</sup> शृङ्ख सुख्य जीवसे जीवनार्थम् । जलापस्य  
रुद्रसंयन्धिभेषजत्वं दाशतय्यामपि आस्नातम् — 'गायपति मेधपति रुद्रं जलापभेषजम्'  
(ऋ १,४३,४) इति ।

शं च नो मयश्च नो 'मा च नः' किं चनाममत्<sup>१</sup> ।

क्षुमा रपो<sup>२</sup> विश्वं नो अस्तु भेषजं सर्वं नो अस्तु भेषजम् ॥ ३ ॥

शम् । च । नः । मयः । च । नः । मा । च । नः । किम् । चन । आममत् ।

क्षुमा । रपः । विश्वम् । नः । अस्तु । भेषजम् । सर्वम् । नः । अस्तु । भेषजम् ॥ ३ ॥

हे देव नः अस्माकम् शं च रोगस्य शमनं च भवतु । रोगजनितं दुःखं  
निवर्तताम् इत्यर्थः । मयश्च । मय इति सुखनाम । सुखं च नः अस्माकं भवतु ।  
अपि च नः अस्माकं संयन्धि किं चन किमपि प्रजापश्वादिकं मा आममत् रोग-  
प्रसूतं मा भूत् । अम रोगे । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । रप इति  
पापनाम । 'रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः' (नि ४,२१) इति हि यास्कः । 'पुपां लुङ्क्'  
(पा ७,१,३९) इति षष्ठ्या लुक् । रपः रपसो रोगनिदानभूतस्य पापस्य क्षमा

१. 'जना S'.

२. 'प्रोता' S'.

३. 'वैतु. मंगा. द्र.

४. सिञ्चतम् K'.

पिञ्चत पे १९,१०,४; पिञ्चताम् पे [मुक्तो.].

५. जालापे मदे पे.

६. तस्य पे.

७. देहि पे.

८. मो पु ते ऋ १०,५९,८;

१०. धर्मो पे.

९. 'मपन पे १९,१०,५.

१०. धर्मो पे.

क्षान्तिः उपशमो भवतु । क्षमूष् सहने । 'पिङ्गिदादिभ्यः' (पा ३,३,१०४) इति भावे अङ् । विश्वम् समस्तं स्थावरजङ्गमात्मकं नः अस्माकं भेषजम् औषधम् अस्तु । एतदेव आदराय पुनरुच्यते—सर्वं नः इति । सर्वम् कृत्स्नं कर्म नः अस्माकं भेषजम् अस्तु ।

इति पष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यशसं मेन्द्रः' इति तृचेन यशस्कामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । " 'यशसं मेन्द्रः' इति यशस्कामः " (कौसू ५९,९) इति हि सूत्रम् ।

तथा उत्सर्जनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान् आनयेत् । उत्सर्जनं प्रकस्य सूत्रितम्—'यशसं मेन्द्रः', 'गिरावरगराटिषु' (अ ६, ६९) इत्यादि 'आनी' हुत्वा । रसेषु संपातान् आनीय' (कौसू १३९, १५; १६) इति ।

'अनङ्गुल्यस्त्वं प्रथमम्' इति तृचस्य गृहप्रणे (कौसू ९, २) पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगः ।

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि 'वायोः पूतः' (अ ६, ५१) इति तृचोक्तानि क्षीरौदनहवनादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि—"'शं च नो मयश्च नः' (अ ६, ५७, २), 'अनङ्गुल्यस्त्वं प्रथमम्' (अ ६, ५९), 'मधमापः' (अ ६, ६१), 'वैश्वानरो रश्मिभिः' (अ ६, ६२) इत्यभिवर्पणावसेचनानाम्" (कौसू ४१, १४) इति ।

तथा स्वस्त्ययनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यसमित्युरोडाशादीनि शप्कुल्यन्तानि त्रयोदशद्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि—"'पातं नः' इति पञ्च (अ ६, १-७), 'अनङ्गुल्यः' (अ ६, ५९), 'यमो मृत्युः' (अ ६, ९३), 'विश्वजित्' (अ ६, १०७), 'शकधूमम्' (अ ६, १२८), 'मवाशवी' (अ ११, २) इत्युपधीत" (कौसू ५०, १३) इति ।

यशसं मेन्द्रो मघवान् कृणोतु यशसं 'द्यावापृथिवी उभे इमे' ।

यशसं मा देवः संविता कृणोतु प्रियो 'द्रातुर्दक्षिणाया इह स्याम्' ॥ १ ॥

यशसम् । मा । इन्द्रः । मघवान् । कृणोतु । यशसम् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति ।

यशसम् । मा । देवः । संविता । कृणोतु । प्रियः । द्रातुः । दक्षिणायाः । इह । स्याम् ॥ १ ॥

मघवान् । मघम् इति धननाम । तद्वान् इन्द्रः मा मां यशसम् यशस्थिनं कीर्तयितुं कृणोतु करोतु । यशःशब्दाद् मत्वर्यायस्य 'लघकारेकारेकाश्च वक्ष्यामः' (पावा ४, ४, १२८) इति लुक् । तद्वितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायाम् 'किरोऽन्त उदातः' (फि १, १) इति अन्तोदात्तत्वम् । इमे परिदृश्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ

१. सोमो बरहो वायुरग्निः पृ १९, १०, ९. २. देवानां दक्षिणायं द्रातुर्हि भूपायम्  
मा २६, २. १. स्यामहम् वै. ३. इदं चिन्त्यं मागार्थं एव मत्वर्यायस्य लुग्विधानात्.

मा मां यशसम् यशस्विनं कृणुताम् । देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वप्रेरको  
देवः मा मां यशसम् यशस्विनं कृणोतु करोतु । पञ्चम् उदीरितरीत्या यशस्वी  
भूत्वा दक्षिणायाः वासोहिरण्यादिरूपाया इह अस्मिन् ग्रामनगरादौ धातुः<sup>१</sup> दातुः  
प्रियः स्वाम् भवेयम् ।

यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्वशस्वान् यथापु ओषधीषु यशस्वतीः ।

एवा<sup>२</sup> विश्वेषु देवेषु वयं<sup>३</sup> सर्वेषु<sup>४</sup> यशसः स्वाम ॥ २ ॥

यथा । इन्द्रः । द्यावापृथिव्योः । यशस्वान् । यथा । आपः । ओषधीषु । यशस्वतीः ।

एव । विश्वेषु । देवेषु । वयम् । सर्वेषु । यशसः । स्वाम् ॥ २ ॥

यथा येन प्रकारेण द्यावापृथिव्योः द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ तयोः । 'दिवो  
द्यावा', 'दिवपञ्च पृथिव्याम्' ( पा ६, ३, २९; ३० ) इति द्यावा आदेशः । 'देवताद्वन्द्वे च'  
( पा ६, ३, १४९ ) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तयणो ह्रस्वर्वात्' ( पा ६, १, १७४ )  
इति विभक्तेः द्वादासत्वम् । अनयोर्लोकयोर्मध्ये इन्द्रो यशस्वान् वृष्टिप्रदानादिकर्मभिः  
कीर्तिमान् । यथा च आः ओषधीषु यशस्वतीः यशस्वत्यः । 'वा च्छन्दसि' ( पा ६, १, १०९ )  
इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'तसौ मत्वर्थे' ( पा १, ४, १९ ) इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया  
नियतनात् कृत्यामाद्यः । व्रीहियवादिसस्यवृद्धिहेतुत्वेन लोके प्रख्याता इत्यर्थः ।  
एव एव विश्वेषु सर्वेषु देवेषु तदुपलक्षितेषु सर्वेषु मनुष्येषु च वयं यशसः यशस्विनः  
स्वाम भवेम ।

यश इन्द्रो यश इन्द्रो अग्निर्वशः सोमो अजायत ।

यश विश्वस्य भूतस्याहमेस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥

यशः । इन्द्रः । यशः । अग्निः । यशः । सोमः । अजायत ।

यशः । विश्वस्य । भूतस्य । अहम् । अस्मि । यशःस्तमः ॥ ३ ॥

'यश इन्द्र' इत्येषा तृतीया पूर्ववद् ( ६, ३९, ३ ) अत्र व्याख्येया ।

अनुद्वुत्स्वस्त्वं प्रथमं धेनुम्यस्त्वमरुन्धति ।

अर्धेनवे वयंसे शर्म यच्छ चतुष्पदे ॥ १ ॥

'अनुद्वुत्स्वः' । त्वम् । प्रथमम् । धेनुः । त्वम् । अरुन्धति ।

अर्धेनवे । वयंसे । शर्म । यच्छ । चतुष्पदे ॥ १ ॥

१. वयं. यश. ५.

५. 'म्यो नः' वे १९, १४, १०.

२. यथा वे १९, १०, ५.

६. अनुद्वुत्स्वः P.

३. एवा वे.

४. देवेषु वे.

हे अरुन्धति अरोचनशीले सहदेव्याख्यौपधे<sup>१</sup> शान्त्युदकादौ प्रयुज्यमाना त्वं प्रथमम् पूर्वम् अनहुन्नः अनसः शकटस्य वाहकेभ्यो वलीवर्देभ्यः शर्म सुखं प्रयच्छ । 'वसुधैवकुर्वन्स्वर्गद्वारं दः' ( पा ८,२,७२ ) इति दत्वम् । तथा त्वम् धेनुभ्यः दोग्धीभ्यो गोभ्यः शर्म यच्छ । अधेनवे धेनुव्यतिरिक्ताय वयसे पञ्चवर्षाद् अर्वाचीनाय<sup>२</sup> गवाभ्यादिजातीयाय<sup>३</sup> चतुष्पदे चतुष्पान्मात्राय<sup>४</sup> शर्म सुखं प्रयच्छ । वयःशब्दस्य उक्तार्थपरता भगवता आपस्तम्बेन दर्शिता—'एकहायनप्रमूत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि (आपत्रौ १८,३,९) इति । चतुष्पद इति । चत्वारः पादा अस्य । 'संख्यामुपूर्वस्य' ( पा ५,४,१४० ) इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः । 'पादः पद्' ( पा ६,४,१३० ) इति पद्भाचः । यहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

शर्म यच्छत्वोपधिः 'सह देवीररुन्धती' ।

करत् पर्यस्वन्तं गोष्ठमपुष्माँ<sup>५</sup> उत पूरुपान्<sup>६</sup> ॥ २ ॥

शर्म । यच्छतु । ओपधिः । सह । देवीः । अरुन्धती ।

करत् । पर्यस्वन्तम् । गोऽस्थम् । अपुष्मान् । उत । पूरुपान् ॥ २ ॥

'सहदेवी सहदेव्याख्या अरुन्धती अभिलपितफलस्य अवारयित्री ओपधिः शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । अस्मदीयं गोष्ठम् गोनिवासदेशं पर्यस्वन्तम् प्रभूतपयसा युक्तं करत् करोतु । उत अपि च पूरुपान् पुरुपान् पुत्रभृत्यादीन्<sup>७</sup> अस्मदीयान् अपुष्मान् अरोगान् करोतु ।

विश्वरूपां<sup>८</sup> सुभगाप्रच्छावदामि जीवलाम् ।

सा नो रुद्रस्यास्तां हेति दूरं नयतु गोम्यः ॥ ३ ॥

विश्वरूपाम् । सुऽभगाम् । अच्छऽआवदामि । जीवलाम् ।

सा । नः । रुद्रस्य । अस्ताम् । हेतिम् । दूरम् । नयतु । गोम्यः ॥ ३ ॥

विश्वरूपाम् नानारूपां विश्वस्य कृत्स्नस्य फलस्य निरूपयित्री वा सुभगाम् सौभाग्यवतीं जीवाम् जीवो जीवनं प्राणधारणं तद्वेतुन्येन तद्वतीम् । 'सिष्मादिभ्यश्च' ( पा ५,२,१० ) इति मत्वर्थीयो लः । यद्वा । ला दाने । जीवं जीवनं ददाति ददातीति जीवला । 'आतोऽनुस्मरे कः' ( पा ३,२,३ ) । ईदृशी सहदेव्याख्याम् ओपधिम् अच्छ<sup>९</sup> आभिमुख्येन वदामि<sup>१०</sup> इष्टफलं प्रार्थये । सा तादृशी ओपधिः रुद्रस्य हिंसकस्य देवस्य अन्ताम् अस्मदभिमुखं क्षितां हेतिम् आयुचं नः अस्माकं

१. 'ख्योपधे S'.

२. अर्वाचीने S'.

३. 'जातीये S'.

४. 'न्मात्रे S'.

५. सहदेवो अरु S.

६. 'पुष्माँ B, B<sup>3</sup>, D, K<sup>3</sup>, Cs; 'यश्मान्' १९, १४, ११.

७. पौरुपान् वे.

८. ईदृ. मंगा. द.

९. पुत्रप्रभृत्यादीन् S'.

१०. 'न्त्ये A.

संवन्धिभ्यो गोभ्यः सकाशाद् दूरं दूरदेशं नयतु प्रापयतु । अस्ताम् इति । असु क्षेपणे । निष्ठायां 'यस्य विभागा' ( पा ७,२,१५ ) इति इदप्रतिषेधः । हेतिम् इति । हन्तेः करणे क्तिनि 'ऊनेयूतिवृत्तिर्मानिहृतिर्कोनेयश्च' ( पा ३,३,९७ ) इति निपातितः । गोभ्य इति । 'सोविकायः' ( पा ६,१,१६८ ) इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'न गोश्च नयाववर्ण' ( पा ६,१,१८२ ) इति प्रतिषेधः ।

इति पष्ठेऽनुधाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'अयमा याति' इति तृचेन पतिलाभकर्मणि काकसंचारात् पूर्वम् आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि — "अयमा याति" इति पुरा काकसंचारात्" ( कौसू. ३४,२२ ) इति ।

'मद्यमायः' इति तृचस्य वृहद्व्रणे ( कौसू. ९,२ ) पाठात् शान्त्युदकादौ चिनीयो-  
गोऽनुसंधेयः ।

तथा अयोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि क्षीरौदनहवनादीनि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि — "अनुद्व्यस्तं प्रथमम्" ( अ ६,५९ ), 'मद्यमायः' ( अ ६,६१ ), 'वैश्वानरो रदिमभिः' ( अ ६,६२ ) इत्यभिधेयवर्णनावसेचनानाम् ( कौसू. ४१,१४ ) इति ।

तथा धापीकूपतटाकादिषु जलागमनकामः अनेन तृचेन इन्द्रं यजते उप-  
तिष्ठते वा । सूत्रितं हि — "यद्यसं मेन्द्रः" ( अ ६,५८ ) इति यशस्कामः । 'मद्यमायः'  
इति 'वर्षस्कामः' ( कौसू. ५९,९; १० ) इति ।

अयमा यात्यर्यमा पुरस्ताद् विर्षितस्तुपः ।

'अस्या इच्छन्नग्रुवै' पतिमुत जायामजानये ॥ १ ॥

अयम् । आ । याति । अर्यमा । पुरस्तात् । विर्षितस्तुपः ।

अस्यै । इच्छन् । अग्रुवै । पतिम् । उत । जायाम् । अजानये ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि विर्षितस्तुपः विदोषेण सितो यद्धः स्तुपो रश्मीनां समुच्छ्रायो यस्य स तथोक्तः । ईदृशोऽयम् अर्यमा आदित्यः आ याति आगच्छति । किं कुर्येत् । अस्य अग्रुवै कन्यायै पतिम् इच्छन् । 'लक्षणहेत्वो क्रियायाः' ( पा ३,२,१२९ ) इति हेतौ 'शतृप्रत्ययः । पत्यन्वेषणाद्धेतोरित्यर्थः । 'इषुगमियमां छः' ( पा ७,३,७७ ) इति छ्यम् । उत अपि च अजानये जायारहिताय जायाम् भार्याम् । दातुम् इच्छन् इत्यर्थः । न विद्यते जाया यम्येति विग्रह 'जायाया निङ्' ( पा ५,४,१३४ ) इति निङ् आदेशः । अर्यमणो विवाहाधिदेवतात्त्वम् 'अर्यमणं ह्य देवं कन्या अतिनम् अयशन' ( आप १,७,१३ ) इति मन्त्रलिङ्गाद् अवगन्तव्यम् ।

१. 'भिमने' S.

२. व्ययस्कामः S. Bl.

३. 'द्युपः S. ; 'द्युपः A ; 'द्युपः

D.R.F. ; 'द्युपः १ १९, १४, ४.

४. स वा इच्छेद्ग्रुवै वै.

५. 'मयो वै. १. अस्मै P.

अश्रमदियमर्यमन्नन्यासां समनं यती ।

अङ्गो न्वर्यमन्नस्या अन्याः समनमार्यति ॥ २ ॥

अश्रमत् । इयम् । अर्यमन् । अन्यासाम् । समनम् । यती ।

अङ्गो इति । नु । अर्यमन् । अस्याः । अन्याः । समनम् । आऽअर्यति ॥ २ ॥

हे अर्यमन् देव इयम् पतिलाभार्थिनी कन्या अश्रमन् श्रान्ता अभिलषितस्य पत्युर-  
लाभेन खिन्ना । श्रमु तपसि खेदे च । किं कुर्वती । अन्यासां पतिव्रतानां स्त्रीणां  
'शमनम् पत्युरावर्जनोपायभूतां शान्तिं यती प्राप्नुवती । अङ्ग उ अङ्गो । उशब्दः चार्थः ।  
अङ्गेत्याभिमुख्यकरणे । अङ्ग हे अर्यमन् अन्याश्च स्त्रियः अस्याः पतिकामाया अनु' पश्चात्  
'शमनम् पतिविषयां शान्तिम् आयति प्राप्नुवन्ति । व्यत्ययेन एकवचनम् ।

धाता दाधार पृथिवीं धाता द्यामुत सूर्यम् ।

धातस्या' अप्रुवै पतिं दधातु' प्रतिक्राम्यम् ॥ ३ ॥

धाता । दाधार । पृथिवीम् । धाता । द्याम् । उत । सूर्यम् ।

धाता । अस्यै । अप्रुवै । पतिम् । दधातु । प्रतिक्राम्यम् ॥ ३ ॥

धाता सर्वस्य जगतो धारयिता विधाता देवः पृथिवीम् भूमिं दाधार धृतवान् ।  
स्यस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । तुजादित्वाद् अभ्यासदीर्घः । तथा स एव धाता  
द्याम् द्युलोकम् । उतशब्दः चार्थः । सूर्यम् सर्वप्रेरकम् आदित्यं च स्वकीये स्थाने  
धारितवान् । एवं सर्वस्य जगतो नियन्तृत्वात् धाता एव अस्या अप्रुवं पतिकामायै  
कन्यायै प्रतिक्राम्यम् आभिमुख्येन कामयितव्यं पतिम् भर्तारं दधातु विदधातु करोतु  
प्रयच्छतु वा । दुधाम् दानधारणयोः ।

महमापो मधुमदेरयन्तां' महं सूरौ' अमरज्ज्योतिषे' कम् ।

महै' देवा उत' विश्वे तपोजा' महै देवः सविता व्यचौ धातु ॥१॥

महम् । आपः । मधुऽमत् । आ । ईरयन्ताम् । महम् । सूरः । अमरत् । ज्योतिषे । कम् ।

महम् । देवाः । उत । विश्वे । तपऽजाः । महम् । देवः । सविता । व्यचः । 'धातु ॥१॥

आपः उदकानि तदभिमानिदेवताः" मधुमन् माधुर्योपेतम् आत्मीयं रसं मधं  
'दधे' एरयन्ताम् आगमयन्तु । तथा सूरः सर्वस्य प्रेरकआदित्यः मग्नं मदर्थं कम् सुखकरम्

१. वृत्त. मंषा. द्र.

२. धातास्यां ॥

३. दधातु पं १९, १४, ६ [मूको. j.]

४. 'यन्त पं १९, १४, ७; 'मदेरयन्त काठ ४०, ९.

५. सूर्यः पं. काठ.

६. 'तिपां पं.;

ज्योतिः काठ.

७. तत् काठ.

८. मा काठ.

९. अनु काठ.

१०. समोता पं.

११. तदभिमानो देवाः S'.



आत्मीयं तेजः ज्योतिषे विषयप्रकाशनाय अमरत् अहरत् । उत्पादितवान् इत्यर्थः । यद्वा 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' ( पावा १,४,३२ ) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् ज्योतिषे इति कर्मणि चतुर्थी । ज्योतिः आत्मीयं प्रकाशम् अहरत् । प्रापयतीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे कम् इति पदपूरणः । तद् उक्तं यास्केन— 'पदपूरणास्ते मिताधरेष्वनर्थकाः कमीभित्तिः' ( नि १,९ ) इति । उत अपि च तपोजाः ब्रह्मणस्तपसो जाताः वित्ते सर्वे देवाः मह्यम् । इष्टफलं प्रयच्छन्तु इति शेषः । तपसो जायन्ते इति तपोजाः । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' ( पा ३,२, ६७ ) । 'विड्वनोरनुनायिकस्यान्' ( पा ६,४,४१ ) इति आत्वम् । सविता सर्वस्य प्रेरको देव-  
प्यचः व्यापनम् इष्टफलप्रापणं मघं धान दधानु विदधानु करोतु प्रयच्छन्तु वा । दधा-  
तेदछान्दसे लुङि 'गातिर्या' ( पा २,४,७७ ) इति सिचो लुङ् ।

अहं विवेचं पृथिवीमुत घामहमृत्तूरंजनयं सप्त साकम् ।

अहं सत्यमनृतं यद् वदामि अहं दैवीं परि वाचं विशम् ॥ २ ॥

अहम् । विवेच । पृथिवीम् । उत । वाम् । अहम् । ऋतून् । अजनयम् । सप्त । साकम् ।  
अहम् । सत्यम् । अनृतम् । यत् । वदामि । अहम् । दैवीम् । परि । वाचम् । विशम् । च ॥

मन्त्रद्रष्टा स्यात्मनः सर्वगतब्रह्मात्मभावम् अनुसंदधानः सर्वकर्तृत्वम् आधिष्ठा-  
रोति । पृथिवीं वा च अहं विवेच । परस्परविविके अतंकीर्णरूपे कृतवान् अस्मि । तथा  
अहम् एव सप्त सप्तसंख्याकान् । यसन्ताद्याः पद संसर्पाहस्पतिसंज्ञकाधिमामासाव्यः  
सप्तमः एताम् सप्तसंख्याकान् ऋतून् तां सह परस्परसंहतान् अजनयम् उत्पादितवान्  
अस्मि । मयम् यथार्थम् । अनृतम् अयथार्थम् । सत्यानृतभेदेन यत् लोके प्रसिद्धं वाक्य-  
जातं तद् अहम् एव वदामि उच्चारयामि । तथा दैवीम् देवसंवन्धिनीं वाचम् अहम् एव परि  
विशम् परिम्रातवान् अस्मि ।

अहं जज्ञानां पृथिवीमुत घामहमृत्तूरंजनयं सप्त सिन्धून् ।

अहं सत्यमनृतं यद् वदामि यो अग्नीषोमावजुषे सखाया ॥ ३ ॥

अहम् । जज्ञान् । पृथिवीम् । उत । वाम् । अहम् । ऋतून् । अजनयम् । सप्त । सिन्धून् ।  
अहम् । सत्यम् । अनृतम् । यत् । वदामि । यः । अग्नीषोमौ । अजुषे । सखाया ॥ ३ ॥

पूर्वयद् योजना । इयांस्तु विशेषः । जज्ञान उत्पादितवान् अस्मि । सिन्धून् । सिन्धवः  
स्यन्दनशीला गङ्गायाः सप्त नद्यः सप्त समुद्रा वा । तानपि अहम् उत्पादितवान्

१. दाधार पे १९,१४,८; अस्तम्याम् वाठ ४०,९. २. 'हं सिन्धून् सप्तये पे. १' हम्-  
हाम्ने वाठ. ३. वाचं परि सगं ह्मून् वाठ. ४. अजनयम् P, P<sup>१</sup>, J. ५. वेत्तु. मंषा.  
६. १. दाशपृथिवी आचमृशहं दिवा ओषधीः सप्त सिन्धून् वाठ. † विनेजिम पे १९,१४,९.  
† 'सुम्न सप्तये पे. ॥ साकम् पे. ७. च इन्द्राग्नी असने मत्पायी वाठ. † अग्नीषोमान् PW.

वान् अस्मि । स्वात्मनस्तादृक्सामर्थ्यप्राप्तिम् उपपादयति — यो अग्नीपोमौ इति । अग्नी-  
पोमात्मकं हीदं सर्वं जगत् । श्रूयते हि — ‘एतावद् वा इदं सर्वम् अन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नम्  
अग्निरजादः’ ( बृआ १,४,६ ) इति । एवं भोक्तृभोग्यात्मकस्य अखिलजगतः कारणभूतौ  
अग्नीपोमौ योऽहं ब्रह्मात्मभावेन सखाया सखायौ समानख्यानौ जगन्निर्माणे सहायभूतौ  
अनुपे सेवितवान् अस्मि । तादृशस्य मम द्यावापृथिव्यादिसर्जनम् उपपन्नम् इत्यर्थः ।  
अनुपे इति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्मात् लङि उत्तमैकवचने रूपम् । सखाया ।  
‘सुषां सुलङ्’ ( पा ७,१,३९ ) इति विभक्तेराकारः ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे पष्ठकाण्डे पष्ठोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘वैश्वानरो रदिमभिः’ इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र  
आद्यस्य तृचस्य गृहद्वारे ( कौसू ९,२ ) पाठात् शान्त्युदकाभिर्मन्त्रेण विनियोगः ।

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मणि अनेन तृचेन क्षौरौदनहवनादीनि कर्माणि  
कुर्यात् । सूत्रितं हि — “‘महमापः’ ( अ ६,६१ ), ‘वैश्वानरो रदिमभिः’ इत्यभिर्वाणवसे-  
चनानाम्” ( कौसू ४१,१४ ) इति ।

तथा अह्य तृचस्य पवित्रगणे पाठात् सवयवेषु प्रोक्षणे विनियोगः । ‘पवित्रः  
‘संप्रोक्षन्ते’ ( कौसू ६१,५ ) इति सूत्रात् ।

अवकीर्णिप्रायश्चित्तार्थं तमेव ब्रह्मचारिणं दर्भरज्ज्वा कण्डे वद्ध्वा ‘यत् ते  
देवी’ इत्यनेन तृचेन ग्रीहीन् यवान् तिलान् वा जुहुयात् ।

तथा अनेन तृचेन उदपात्रं संपात्य दर्भरज्ज्वा अवकीर्णिनं संप्रोक्ष्य दर्भरज्जुं  
विष्टजेत् ।

ब्रह्मचारिणं प्रक्रम्य सूत्रितम् — “‘यत् ते देवी’ ( अ ६,६३ ) इत्यावपति । एवं संपातवतो-  
दपत्रिणावसिच्य । मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेन संप्रोक्ष्य” ( कौसू ४६,१९-२१ ) इति ।

तथा अग्निचयने ‘यत् ते देवी’ इति नैर्ऋतेष्टकोपधानानन्तरं रुक्मपाशसहितां  
प्रास्ताम् आसन्दीम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं धैताने — “‘यत् ते देवी’ इत्यामन्दीं रुक्मपाशां  
नैर्ऋत्यां प्रास्ताम्” ( वेताथी २८,२७ ) इति ।

तथा ‘नमोऽस्तु त’ ( अ ६,६३,२ ) इति नैर्ऋतीम् इष्टकाम् उपधीयमानाम्  
अनुमन्त्रयेत् । ‘नमोऽस्तु ते निर्ऋते’ ( वेताथी २८,२६ ) इति हि धैतानम् ।

तत्रैव अग्निचयने ‘संसमिन्’ ( अ ६,६३,४ ) इत्यनया आनुष्टुभीरिष्टका उपधीयमाना  
ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।

वैश्वानरो रश्मिभिर्नः पुनातु वातः प्राणेनेऽपिरो नभोभिः ।

द्यावापृथिवी पर्यसा पर्यस्वती ऋतावरी यज्ञिये नः पुनीताम् ॥ १ ॥

वैश्वानरः । रश्मिभिः । नः । पुनातु । वातः । प्राणेन । इऽपिरो । नभोभिः । द्यावापृथिवी इति । पर्यसा । पर्यस्वती इति । ऋतावरी इत्युतऽवरी । यज्ञिये इति । नः । पुनीताम् ॥ १ ॥

वैश्वानरः विश्वनरसंघन्धी सर्वप्राणिषु जाठरात्मना वर्तमानोऽग्निः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः नः अस्मान् पुनातु शोधयतु । यद्वा 'वैश्वानरो यतते सूर्येण' (ऋ १,९८,१) इति लिङ्गात् सूर्योऽपि वैश्वानर इत्युच्यते । सोऽपि स्वरश्मिभिः अस्मान् पुनात्वित्यर्थः । तथा वातः वायुः देहमध्ये संचरन् प्राणेन प्राणनव्यापारेण इवाऽसोच्छ्वासादिकेण अस्मान् पुनातु । तथा इऽपि गमनशीलः अन्तरिक्षे संचरन् स एव नभोभिः नभःप्रदेशै रन्तरिक्षप्रदेशैः अस्मान् शोधयतु । इऽपि इति । इय गतौ इत्यस्माद् औणादिकः किरच् प्रत्ययः (पाठ १,५१) । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च । 'दिवो द्यावा', 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा ६,३,२९;३०) इति द्यावा आदेशः । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'द्वेताद्वन्द्वे च' (पा ६,२,१४१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "अपृथिवीरुद्रपूपमन्त्रिषु" (पा ६,२,१४२) इति पर्युदस्तत्वाद् 'नोत्तरपदेऽनुशाप्तादौ" (पा ६,२,१४२) इति निषेधाभावाः । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । पर्यसा सारभूतेन रसेन पर्यस्वती पर्यस्वत्यौ सारयत्यौ । ऋतावरी ऋतम् इत्युदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् तद्वत्यौ । 'छन्दसीवनिरी' (पाठा ५,३,१०९) इति मत्वर्थीयो वनिष् । 'वनो र च' (पा ४,१,७) इति ङीष्प्रकौ । पूर्वयत् पूर्वसवर्णदीर्घः । यज्ञिये यज्ञार्हं यज्ञनिष्पादनसमर्थं । 'यज्ञविग्भ्यो ञ्छनौ' (पा ५,१,७१) इति घप्रत्ययः । एवंगुणविशिष्टे द्यावापृथिव्यौ नः अस्मान् पुनीताम् शोधयताम् । पूज् पचने । क्रयादित्वात् श्रापप्रत्ययः । 'ई हन्यघोः' (पा ६,४,११३) इति ईन्त्यम् ।

वैश्वानुरी सूनृतामा रभध्वं यस्या आशास्तन्त्रो वीतपृष्ठाः ।

तया गृगन्तः सधमादेपु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

वैश्वानुरीम् । सूनृताम् । आ । रभध्वम् । यस्याः । आशाः । तन्त्र्यः । वीतपृष्ठाः ।

तया । गृगन्तः । सधमादेपु । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ २ ॥

१. 'मो' मे १,११,१० तत्रा १,४,८,३. २. मयोभ्यः मे. तत्रा. ३. 'पृथिवी' A, B, B<sup>1</sup>, D, K, K<sup>2</sup>, R, S<sup>2</sup>, P<sup>2</sup>, J, V, C<sup>2</sup>. ४. पयोभिर् मे. तत्रा. ५. मा पं १०,९,५ मं. तत्रा. ६. 'पृथिवी' P, J, K: 'पृथिवी' > 'पृथिवी' Cp. ७. वैश्वदेवीं पं १९,३०,६; वैश्वदेवी मा १०,८४ मं. तत्रा १,४,८,३. ८. पुनीतां देव्याणां मा. मं. तत्रा. ९. दुदा भवन्तः शुचयः १०. पावकाः ११. मयं मा. मं. तत्रा. १२. सधमावेपु मे. तत्रा.

वैश्वानरं वैश्वानराग्निसंवन्धिनीं सृताम् प्रियसत्यात्मिकां वाचं स्तुति-  
रूपाम् हे जनाः आ रभवम् उपक्रमध्वम् । वीतपृष्ठाः विस्तीर्णापरिभागा आशाः  
दिशो यस्याः वैश्वानर्या वाचः तन्वः शरीरभूताः । तथा वाचा गृणन्तः तं  
वैश्वानरम् अग्निं स्तुवन्तो वयम् । गृ शब्दे । प्वादित्वात् ह्रस्वः । सधमादिषु । सह  
माद्यन्ति हृष्यन्ति एषु इति सधमादाः संश्रामाः । अधिकरणे घञ् । 'सध मादस्थ-  
योऽहन्ति' ( पा ६,३,१६ ) इति सहस्य सधादेशः । तेषु सधमादिषु रयीणाम् धनानां  
पतयः स्याम वैश्वानरप्रसादात् स्वामिनो भवेम ।

वैश्वानरीं वर्चसे आ रभवम् शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः<sup>१</sup> ।

इहेर्दया सधमादं मरदन्तो ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ ३ ॥

वैश्वानरीम् । वर्चसे । आ । रभवम् । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः ।

इह । इहेर्दया । सधमादम् । मरदन्तः । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उत्तुच्चरन्तम् ॥ ३ ॥

वैश्वानरीम् वैश्वानराग्निसंवन्धिनीं स्तुतिरूपां वाचम् हे जनाः आ रभवम् ।  
किमर्थम् । वर्चसे तेजसे । ब्रह्मवर्चसादितेजःप्राप्तय इत्यर्थः । ततो वैश्वानराग्नि-  
प्रसादाद् वयं शुद्धा भवन्तः निष्कल्मषाः सन्तः शुचयः ब्रह्मवर्चसेन दीप्यमानाः  
कर्माह्वाः पावकाः अन्यस्यापि शुद्धिहेतवः । इह<sup>२</sup> । अन्ननामैतत् । अन्नेन सधमादं  
मरदन्तः परस्परसाहित्येन मरदन्तः माद्यन्तः इह अस्मिन् भूलोके अवस्थाय उत्तुच्चरन्तम्  
उदगच्छन्तं सूर्यं ज्योक् चिरकालं पश्येम । दीर्घायुपो भवेमेत्यर्थः । अत्र सधमादम्  
इति णमुलन्तः । तस्यैव धातोर्नुप्रयोगश्च ।

यत् ते देवी निर्ऋतिरावृन्धु दामं<sup>३</sup> ग्रीवास्त्रिविमोक्ष्यं<sup>४</sup> यत् ।

तत् ते वि प्याम्यायुषे<sup>५</sup> वर्चसे बलायादोमदमन्नमाद्धि<sup>६</sup> प्रसूतः<sup>७</sup> ॥ १ ॥

यत् । ते । देवी । निःऽऋतिः । आऽवृन्धु । दामं । ग्रीवासु । अविऽमोक्ष्यम्<sup>४</sup> । यत् ।

तत् । ते । वि । स्यामि । आयुषे । वर्चसे । बलाय । अदोमदम् । अन्नम् । अद्धि । प्रसूतः ॥ १ ॥

देवी द्योतमाना निर्ऋतिः अनिष्टकारिणी देवता हे पुरुष ते तव यद् दाम  
सर्वेषु अङ्गेषु आवबन्ध पापरूपं पाशम् आवद्धवती तथा ग्रीवासु कण्ठगतासु  
धमनीषु अविमोक्ष्यम् विमोक्तुं विस्त्रष्टुम् अशक्यं यद् दाम आवद्धम् ते तव

१. वैश्वानरं वर्चसा पे १९,३०,७ [मूको.]. २. यस्या आशास्तन्वो वीतपृष्ठाः प.

३. वैतु. मं. रा. द. ४. वं मा १२,६५ मं २,७,१२. ५. पार्श्व मा. मं. काठ. १६,१२.

६. 'मोक्ष्यम्' P; 'विचृत्यम्' मा. पे १९,११,४; 'विचृत्यम्' तै ४,२,५,३ मं. काठ. ७. तं मा.

मं.; इदं तै. ८. 'म्यायुषो' मा. तै. मं. काठ. ९. न (सुं मं. काठ.) मप्याद ('ध्वं' मं.) धृतं

(यां जीवः तै. मं. या विहितः काठ. क २५,३.) पितुर्महि मा. तै. मं. काठ; 'लापानमीव पितुमदि

प. १०. प्रमुक्तः तै. मं. काठ.

सर्वसात् शरीरात् तत्र तादृशं दाम पापरूपं निःकृतिपाशं वि व्यामि विमुञ्चामि ।  
पो अन्तर्कर्मणि । अत्र उपसर्गवशाद् विमोचनमर्थः । 'ग्यातिरूपल्लो विमोचने'  
( नि १, १७ ) इति हि शास्त्रः । 'आतः श्यति' ( पा ७, २, ७१ ) इति ओकारलोपः ।  
किमर्थम् । आयुषे चिरकालजीवनार्थं वचते तेजसे बलाय च । एवं निःकृतिपाशाद्  
विमुक्तः प्रपूतः अस्माभिरनुजातः सन् अदः विप्रलुप्तकालव्यापि मदम् मदकरं  
अन्तम् अदि भुङ्क्ष्व । अद भक्षणे । 'हुन्नग्न्यां हेविः' ( पा ६, ४, १०१ ) ।

'नमोऽस्तु ते' निःकृते तिग्मतेजोऽयस्मयान् । 'वि चृता' वन्धपाशान् ।

यमो मह्यं पुनरित् त्वां ददाति तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ २ ॥

नमः । अस्तु । ते । निःकृते । तिग्मतेजः । अयस्मयान् । वि । चृता । वन्धपाशान् ।  
यमः । मह्यम् । पुनः । इत् । त्वाम् । ददाति । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ २ ॥

हे तिग्मतेजः तीक्ष्णदीप्ते निःकृते अनिष्टकारिणि देवते ते तुभ्यं नमोऽस्तु  
अस्माभिः कृतो नमस्कारो भवतु । तेन प्रीता त्वम् अयस्मयान् अयोमयान् अति-  
दृढान् वन्धपाशान् वन्धनरज्जुविशेषान् वि वृत्त विमुञ्च । धृती हिंसाग्रन्थनयोः ।  
तुदादिव्यान् दाः । हे स्वाधेय पुरुष त्वा निःकृतिपाशविमोके सति मह्यं यमः पुनः  
एव एव ददाति । निःकृतिपाशेन पूर्वं मृतप्रायोऽभूः इदानीं तद्विमोकेन लब्धजीवनत्वाद्  
यम एव त्वां पुनर्दत्तवान् इत्यर्थः । तस्मै यमाय मृत्यवे प्राणापहारिणे नमोऽस्तु ।

अयस्मये द्रुपदे वेधिप इहाभिहितो मृत्युभिर्ये सहस्रम् ।

यमेन त्वं पितृभिः सविदान उत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ३ ॥

अयस्मये । द्रुपदे । वेधिपे । इह । अभिहितः । मृत्युभिः । ये । सहस्रम् । यमेन ।  
त्वम् । पितृभिः । समुपविदानः । उत्तमम् । नाकम् । अधि । रोहय । इमम् ॥ ३ ॥

अयस्मये अयोविकारे शृङ्गलादी इन्द्रे दारुनिमित्ते पादवन्धने हे निःकृते  
त्यं यदा वेधये पुरुषं यदा वध्यासि तदा दृढ अस्मिन् लोके स पुरुषः मृत्युभिः  
मृत्युपाशैः अभिहितः यद्धो भवति । अभिपूर्वा दधातिर्वन्धने वर्तते । मृत्यवो

१. येन मंग. इ.

२. यमः सु चं मा १२, ६३ तं ४, २, ५, ३ मं २, ७, १२ काठ १९,

११.

३. विधयेऽयस्मये तं ४, २, ५, २ विद्वत्तरे जयं पं १९, ११, ५. † 'स्मयं मा. मं.

४. वि द्वा A. S. m. p. ; वि श्वा काठ. ; प्रमुमुक्षि पं.

५. वन्धमेवम् मा. तं. मं. ; पाशात् पं.

६. ददातु तस्मै देवाय दद्यात् विधेम पं १९, ११, २.

७. इदमिं पं.

८. यमाय मा. तं.

९. मं.

१०. नाकः अधि मा. मं. पं.

११. रोहयेम मा. मं. पं.

विशेष्यन्ते—ये 'प्रसिद्धाः ज्वरादिरोगाः' रश्मःपिशाचादयश्च<sup>१</sup> सहस्रम् सहस्र-  
संख्याका मरणहेतुभूताः सन्ति । तैर्मृत्युमिरिति संबन्धः । हे निर्ऋते त्वं यमेन  
त्वदधिष्ठात्रा पितृभिः पितृदेवताभिश्च संविदना<sup>२</sup> ऐकमत्यं गता उत्तमम् उत्कृष्टतमं  
नाकम् दुःखसंस्पर्शशून्यं सुखम् इमं पुरुषम् अधि रोहय प्रापय । संविदान इति ।  
सपूर्वाद् विदेः 'समो गमादिषु विदिप्रच्छि' ( पावा १,३,२९ ) इति आत्मनेपदम् ।

संसमिद् युवसे वृप्न्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।

इडस्पदे<sup>३</sup> समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ ४ ॥

सम्<sup>४</sup>सम् । इत् । युवसे । वृप्न् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इडः । पदे । सम् । इड्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां धर्षितः अग्ने अर्यः स्वामी त्वम् आ समन्ताद् विश्वानि  
सर्वाणि धनानि संसम् इद् युवसे संयुवस एव सर्वथा सम्यक् प्रापयसि ।  
'प्रसमुषोदः पादपूरणे' ( पा ८,१,६ ) इति समो द्विवचनम् । यु मिध्रणे इति धातुः ।  
'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' ( पा ३,१,१०३ ) इति निपातितः अर्यशब्दः । 'अर्यस्य' स्वाम्याद्या  
चेत्' ( फि १,१७ ) इति अन्तोदात्तत्वम् । स त्वम् इड्यसे इलाया भूम्याः पदं  
स्थानं उत्तराधेदिलक्षणम् 'एतद् वा इलायास्थदं यद् उत्तरवेदीनाभिः' ( ऐवा १,२८ ) इति  
पेटरेयकम् । तत्र समिध्यसे संदीप्यसे । 'आतो धातोः' ( पा ६,४,१४० ) इत्यत्र आत्  
इति योगविभागाद् इडाशब्दस्य आल्लोपः । 'इजाया वा' ( पा ८,३,५४ ) इति  
विसर्जनीयस्य सत्वम् । स तादृशस्त्वम् नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि आ भर  
आहर प्रयच्छ ।

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'सं जानीष्वम्' इति वृत्तेन सांमनस्यकर्मणि उदकुम्भं सुराकुम्भं वा संपात्य  
अभिमन्त्र्य सूत्रोक्तप्रकारेण ग्राममध्ये निनयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि त्रिवर्षदेशीयाया वत्सतया मांसविशेषम् अनेन वृत्तेन  
संपात्य अभिमन्त्र्य आशयेत् ।

तथा भक्तम् अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य प्राशयेत् ।

तथा सुरां प्रपोदकं वा अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य पाययेत् ।

सूत्रितं हि—'सहृदयम्' ( अ ३,३० ), 'तद् पु' ( अ ५,१,५ ), 'सं जानी-  
ष्वम्' 'एह यातु' ( अ ६,७३ ), 'मं वः पृच्यन्ताम्' ( अ ६,७४ ) इति प्रक्रम्य

१. 'दा मघात्मादिषु ज्व' S.

२. च नास्ति S.

३. वृत्तु-मंसा. द.

४. इडस्पदे य १०,१९१,१. ५. अर्यः S.

‘उदकुलिजं संग्रतवन्तं ग्रामं परिहृत्य मये निनयति । एवं मुराकुलिजम् विहायप्या वन्सतर्थाः’  
‘शुचयानि’<sup>१</sup> पिशितानि आक्षयानि’ ( कौमु १२, ५-८ ) इत्यादि ।

‘अव मनुः’ इति तृचेन संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च आज्यहोमः  
सम्भुहोमः धनुस्त्रिधेऽग्नौ धनुःसमिदाधानम् शरेधेऽग्नौ शरसमिदाधानम् संपा-  
तिताभिमान्त्रितधनुःप्रदानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु संग्रामे  
दृष्टमात्रेण शत्रवः पलायन्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ — ‘अक्षरसूत’ ( अ १, २० ),  
‘सस्तिदा’ ( अ १, २१ ), ‘अव मनुः’ ( अ ६, ६५ ) इति प्रक्रम्य ‘आज्यसक्तत्वं  
शुद्धिनि’ ( कौमु १४, ७, ८ ) इत्यादि ।

तथा अस्य तृचस्य अपराजितगणे पाठाद् <sup>२</sup> ‘अमरपरपराजितैर्गणकर्मभिर्विश्वकर्मभि-  
रायुष्यः स्वम्ययनैराज्यं’<sup>३</sup> जुहुयात्’ ( कौमु १३९, ७ ) इत्यादिषु गणप्रयुक्तो विनियोग उन्नेयः ।

‘सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं’ सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ १ ॥

सम् । जानीध्वम् । सम् । पृच्यध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा ॥ पूर्वं । समुज्जानानाः । उपऽआसते ॥ १ ॥

हे सामन्तस्यकामा जनाः श्रूयं से जानीध्वम् समानज्ञानयुक्ता भवत । ज्ञानस्य  
सर्वव्यवहारमूलत्वात् तद्विगानाभावात् प्रथमं प्रार्थ्यते । ज्ञा अयथोधने । ‘संप्रतिभ्या-  
मनायाने’ ( पा १, ३, ४६ ) इति आत्मनेपदम् । ‘जाज्जोर्जा’ ( पा ७, ३, ७५ ) इति जा  
आदेशः । एयं समानज्ञानाः सन्तस्ततः सं पृच्यध्वम् संपृक्ताः संस्पृष्टकार्या भवत ।  
पृचा संपर्कः । समानज्ञानत्वसिद्धये तत्करणस्यापि एकविषयतां प्रार्थयते । वः युष्माकं  
मनांसि ज्ञानोपसिद्धिमित्तानि अन्तःकरणानि ये जानताम् समानम् एकविधम् अयं जान-  
न्तु<sup>४</sup> । परस्परविश्वद्वानजनकानि मा भूवन्निन्यर्थः । उक्तमयं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यति —  
देवा भागम् इति । यथा खलु पुरा देवाः इन्द्रादयः संजानानाः समानकार्यज्ञानाः सन्तः  
पूर्वं अगुरेभ्यः पूर्वमाग्निः भागम् यजमानैः परिकल्पितं हविर्भागम् उपासते प्राप्तु-  
षन्ति । अनो नृपमपि तदन् परस्परविद्वेषपरिहारेण संजानाना इष्टफलं भजतेति  
मायः । तच्च देवानां सामन्तस्य नैत्तिरीयके ‘देवामुराः मयसा भागम् । ते देवा मिथो विप्रिया  
भागम्’ ( तै ६, ३, २, १ ) इत्यादिप्रतिपादिताप्यायिकया अवगन्तव्यम् ।

१. ‘नयोः S’.

२. शुचयानि BI.

३. संतु. मंभा. ‘राजितैराज्यं’.

४. सं

गोपल्लव मं ४२५५ क १०, १११, २ तथा २, ४, ७, ४; स गच्छध्वं मं जानीध्वं मं १, २, ६.

मं मं १, ४, ४, ५.

६. जाज्जु S’.

५. उपा-

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं व्रतं सह चित्तमेपाम् ।

समानेन वो हविषा जुहोमि समानं चेतो अभिसंविशध्वम् ॥ २ ॥

समानः । मन्त्रः । समऽइतिः । समानी । समानम् । व्रतम् । सह । चित्तम् । एपाम् ।

समानेन । वः । हविषा । जुहोमि । समानम् । चेतः । अभिऽसंविशध्वम् ॥ २ ॥

मन्त्रः गुप्तभाषणं कार्याकार्यपर्यालोचनात्मकम् तदपि समानः एकरूपो भवतु । मन्त्रि गुप्तभाषणे । अस्माद् भावे घञ् । 'अन्त्यादिर्नित्यम्' ( पा ६,१,१९७ ) इति आदि-  
रदात्तः । तथा समितिः संगतिः कार्येषु प्रवृत्तिः । सापि समानी एकरूपा भवतु । 'केवलमा-  
मकभागधयपापरसमानार्थः' ( पा ४,१,३० ) इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदा-  
त्तत्वम् । तथा व्रतम् । कर्मनामैतत् । कर्मापि समानम् एकरूपं भवतु । चित्तम् अन्तः-  
करणम् तदपि एषा सह एकविधं भवतु । उक्तस्य फलस्य सिद्धये समानेन साधारणेन  
ऐक्यजननेन वः युष्माकं संवन्धिना हविषा आज्यादिना जुहोमि । आज्यम् अग्नौ मन्त्रेण  
प्रक्षिपामीत्यर्थः । 'तृतीया च होरछन्दसि' ( पा २,३,३ ) इति कर्मणि तृतीया । यस्माद्  
एवं तस्मात् समानम् एकरूपं चेतः चित्तम् अभिसंविशध्वम् आभिमुख्येन संग्राह्यतु ।

‘समानी व आकूतिः’ समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहसति ॥ ३ ॥

समानी । वः । आकूतिः । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसह । असति ॥ ३ ॥

हे सामनस्यकामाः वः युष्माकम् आकूतिः संकल्पः समानी एकरूपा भवतु ।  
तथा वः युष्मादीयानि हृदयानि संकल्पजनकानि हृत्पुण्डरीकमध्यवर्तीनि अन्तःकरणानि  
समाना समानानि एकरूपाणि भवन्तु । 'शेछन्दसि बहुलम्' ( पा ६,१,७० ) इति शैलौषः ।  
तथा वः युष्माकं मनः एतत्संज्ञकं सुखाद्यापरोक्ष्यजनकम् इन्द्रियं गमानम् एकरूपम्  
अस्तु । यथा येन प्रकारेण वः युष्माकं सर्वं कार्येषु "सुष्ठु सह" अमति भवति तथा सामनस्यं  
करोमीत्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा २,४,७३ ) इति अस्तेः परस्य शपो लुगभावः ।

१. मनः श्र १०,१९१,३ तत्रा २,४,४,५ पै १,५३,५; चित्तं पै १९,७,३.

२. वा

मनोसि पै.

३. समानम् पै १९,७,४; संशनेन तत्रा.

४. एषां पै.

५. यत्रावः

तत्रा.

६. मन्त्रम् श्र. पै १,५३,५; केतो तत्रा; क्तुम् मै २,३,६.

७. अभिमन्त्रये

पः श्र. पै १,५३,७; अभि संविशध्वम् तत्रा.; अभिमन्त्रयध्वम् मै.

८. समानी वा (५ काठ.)

आकूतानि मै. काठ १०,१२

९. सुखाद्यापरोऽ'.

१०. वेतु. मंग. द्र.



अव म॒न्युरवाय॑ताव वा॒हू म॑नोयुजा ।

परा॑शर॒ त्वं तेषां॑ परा॑ञ्च 'शु॒ष्मम॑र्दयाधा' नो र॒यिमा कृ॑धि ॥ १ ॥

अव । मन्युः । अव । आ॒ज्यता । अव । वा॒हू इति । म॒नः॒ऽयुजा । परा॑ऽशर ।

त्वम् । तेषांम् । परा॑ञ्चम् । शु॒ष्मम् । अ॒र्दय । अ॒ध । नः । र॒यिम् । आ । कृ॑धि ॥ १ ॥

शत्रुसंयन्धी मन्युः क्रोधः । 'अव मन्युं तनोमि ते' ( अ ६, ४२, २ ) इति अन्य-  
प्राप्तानात् तत् इति संवध्यते । अवततः<sup>१</sup> शत्रुपातितस्तिरस्कृतो विनष्टो भवतु ।  
तथा आयता आयतानि आयम्यमानानि धनुःप्रभृतीनि आयुधानि अवततानि<sup>२</sup> स्व-  
स्वकार्यासमर्थानि भवन्तु । आहपूर्वाद् यमेः कर्मणि निष्ठा । 'अनुदातोपदेश' ( पा ६,  
४, ३७ ) इति अनुनासिकलोपः । 'जिह्वर्दास बहुलम्' ( पा ६, १, ७० ) इति शैलौपः ।  
तथा वाह शत्रुसंयन्धिनौ मनोयुजा मनोयुजो मनःसहितौ अव अवाचीनौ आयुधोद्यम-  
नाशकौ । भवताम् इत्यर्थः । हे पराशर परागत्य शृणाति<sup>३</sup> हिनस्ति शत्रून् इति पराशर  
इन्द्रः । 'इन्द्रो वोय पराशरीन्' ( अ ६, ६६, २ ) इत्यत्र समाप्तानात् । [ 'इन्द्रोऽपि पराशर  
उच्यते । पराधातयिता यातूनाम् 'इन्द्रो यातूनामभवत् परा शरः' ( ऋ ७, १०४, २९ ) इत्यपि  
निगमो भवति' ] ( नि ६, ३० ) इति यास्कयचनाच्च । शृ हिंसायाम् । अस्मात् पचाद्यच् ।  
हे तादृश इन्द्र । त्वं तेषां शत्रूणां शु॒ष्मम् । यलनाम॑तत् । शोपकं बलं पराञ्चम् पराङ्मुखम्  
अस्मदनभिमुखं यथा भवति तथा अर्दय बाधस्व । अर्दं हिंसायाम् । अथ<sup>४</sup> अनन्तरं  
रयिम् धनं शत्रूणां स्वभूतं न अस्माकम् आ कृधि आभिमुख्येन कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ।  
करोतेत्यस्य चिफरणस्य 'बहुलं छन्दसि' ( पा २, ४, ७३ ) इति लुक् । 'शृशृशृकृभ्यः'  
( पा ६, ४, १०२ ) इति हेर्धिरादेशः ।

निर्ह॑स्तेभ्यो नैर्ह॑स्तं यं दे॒वाः श॑रुमस्पथ ।

वृ॒द्धचामि॑ श॒त्रूणां॑ वा॒हन॑नेन ह॒विषाऽह॑म् ॥ २ ॥

निःऽहस्तेभ्यः । निःऽहस्तम् । यम् । दे॒वाः । श॑रम् । अस्पथ ।

वृ॒धामि॑ । श॒त्रूणाम् । वा॒हन् । अ॒नेन॑ । ह॒विषा॑ । अ॒हम् ॥ २ ॥

हे देवाः निर्हस्तेभ्यः निर्गता हस्ता येभ्यस्ते निर्हस्ताः । निर्गतहस्तसामर्था  
इत्यर्थः । तादृश्यं चतुर्थी । असुराणां निर्हस्तेभ्यः प्राप्तय इत्यर्थः । नैर्हस्तम् निर्हस्तत्वप्राप्तकं  
यं यम् हिंसकं याणाद्यायुधम् आयुध क्षिपय । शृ हिंसायाम् । 'शृशृग्मिहि' ( पाठ १, १० )  
इत्यादिना उपपन्नयः । अनेन शरादिरूपेण हविषा हयमानेन देवसंयन्धिनैव आयुधेन  
शत्रूणां पादर आयुधप्रहरणार्थान् अर्दं वृद्धचामि छिन्मि । ओग्रद्यू छेदने । 'प्रहिज्या' ( पा  
६, १, १९ ) इत्यादिना संप्रसारणम् ।

१. 'मर्दयाशंसि' १९, ११, ९.

२. अवततः S.

३. अवततानि S.

४. वृद्ध. म. ग. इ.

४. शृणोति

इन्द्रश्चकार प्रथमं<sup>१</sup> नैर्हस्तमसुरेभ्यः ।

जयन्तु सत्त्वानो मम स्थिरेणेन्द्रेण मेदिना ॥ ३ ॥

इन्द्रः । चकार । प्रथमम् । नैःऽहस्तम्<sup>२</sup> । असुरेभ्यः ।

जयन्तु । सत्त्वानः । मम । स्थिरेण । इन्द्रेण । मेदिना ॥ ३ ॥

इन्द्रः देवानाम् अधिपतिः प्रथमम् पूर्वम् असुरेभ्यः शत्रुभ्यो नैर्हस्तम् निर्हस्तत्वं हस्त-  
सामर्थ्यवैकल्यं चकार कृतवान् । तादृशेन इन्द्रेण स्थिरेण शुद्धकर्मणि दृढेन मेदिना स्मि-  
ग्धेन सहायभूतेन मम मदीयाः सत्त्वानः सादयन्ति विशरणं प्रापयन्तीति 'योद्धृ-  
जनाः सत्त्वानः । सदेरन्तर्भावितण्यथास् कनिप्'<sup>३</sup> । जयन्तु शत्रून् पराजितान् कुर्वन्तु ।  
मेदिनेति । जिमिदा स्नेहने 'शमित्यष्टाभ्यः' ( पा ३, २, १४१ ) इति घिनुणप्रत्ययः  
अस्मादपि द्रष्टव्यः । यद्वा 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यः' ( पा ३, १, १३४ ) इति प्रह्यादेराकृति-  
गणत्वात् णिनिः ।

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'निर्हस्तः' इति तृचस्य 'अव मयुः' ( अ ६, ६५ ) इति तृचवत् संग्रामजय-  
कर्मणि विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

'परि वर्त्तानि' इति तृचस्य 'निर्हस्तः' इति तृचवत् संग्रामजयकर्मणि  
विनियोगो द्रष्टव्यः ।

तथा अनेन तृचेन परसेनाया विद्वेषणत्रासनकामो राजा सेनां त्रिः  
परिगच्छेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन संपातिताभिमन्त्रितसोममणिं चर्मवेष्टितं  
कृत्वा राक्षे षष्ठीयात् । सूत्रितं हि — "परि वर्त्तानि" ( अ ६, ६७ ), 'इन्द्रो जयाति'  
( अ ६, ९८ ) इति राजा त्रिः सेनां परियाति । उक्तः पूर्वस्य सोमोशुः ( कौष १६, ४; ५ ) इति ।

अनयोस्तुचयोः अपराजितगणे पाठाद् "अमयैरपराजितैर्गणकर्मभिर्विश्वकर्मभिरायुष्यैः  
स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुवान्" ( कौष १३९, ७ ) इत्यादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ।

निर्हस्तः शत्रुरभिदासन्नस्तु ये सेनाभिर्युध्वायन्त्यस्मान् ।

'समर्पयेन्द्र महता वधेन द्रात्वेषामघहारो विविद्धः' ॥ १ ॥

१. प्रथमो पं १९, ११, ९.

२. नैःऽहस्तम् P.

३. योद्धृ इत्यादि कनिप् इत्यन्तम्

उत्तरसूक्तावतरणिकायाम्, नेह S'.

४. नैतु. संपा. 'जितैराज्यं.

५. समर्पुं B.

६. वि-

विधः A.

निःऽहस्तः । शत्रुः । अभिऽदासन् । अस्तु । ये । सेनाभिः । युधम् । आऽयन्ति । अस्मान् ।  
सम् । अर्पय । इन्द्र । महता । वधेन । दार्तु । एषाम् । अघऽहारः । विऽविद्धः ॥ १ ॥

अभिदासन् उपत्तपयन् अस्माकं पीडां कुर्वन् शत्रुः निर्हस्तोऽस्तु निर्गतहस्त-  
सामर्थ्यो भवतु । शत्रुरिति जातावेकवचनम् । ये शत्रवः सेनाभिः स्वकीयभिः  
युधम् योद्धुम् अस्मान् आयन्ति अभिगच्छन्ति । हे इन्द्र तान् शत्रून् महता ब्रौधेन वधेन  
हननसाधनेन आयुधेन वज्रेण समर्थं संयोजय । एषां शत्रूणां मध्ये यः शत्रो  
भटः अघहारः अघस्य मरणलक्षणस्य दुःखस्य प्रापयिता असी विविद्धः विशेषेण  
ताडितः सन् दार्तु कुत्सितां गर्ति प्राप्नोतु । द्रा कुत्सितायां गतौ । अघहार  
इति । अघशब्दोपपदात् हरतेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' ( पा ३,२,१ ) इति अण्प्रत्ययः ।  
विविद्ध इति । व्यध ताडने । 'प्रहिज्या' ( पा ६,१,१६ ) इत्यादिना संप्रसारणम् ।

आतन्वाना 'आयच्छन्तोऽस्यन्तो ये च धारय ।

निर्हस्ताः 'शत्रवः स्यनेन्द्रो' वोऽघ पराशरीत् ॥ २ ॥

आतन्वानाः । आऽयच्छन्तः । अस्यन्तः । ये । च । धारय ।

निःऽहस्ताः । शत्रवः । स्यन् । इन्द्रः । वः । अघ । परा । अशरीत् ॥ २ ॥

आतन्वानाः धनूंषि आततज्यानि कुर्वाणाः आयच्छन्तः शरसंधानेन धनूंषि  
आकर्षन्तः अत्यन्तः शरान् क्षिपन्तः धनुःसकाशाद् लुदन्तो हे शत्रवः ये च यूयं  
धारय असदभिमुखं शीघ्रं गच्छथ । 'पाप्वा' ( पा ७,२,७८ ) इत्यादिना 'सतैर्वैगितायां गतौ'  
( कावा ७,२,७८ ) इति धावादेशः । ते यूयं शत्रवः निर्हस्ताः निर्वीर्यहस्ताः स्तन  
भवत । अस्तेलोटि 'ततनतनयनाथ' ( पा ७,१,४५ ) इति तस्य तनादेशः । अघ इदानीं  
व. युष्मान् इन्द्रः पराशरीत् पराहतान् अकापीत् । शृ हिसायाम् । लुडि रूपम् ।

निर्हस्ताः 'सन्तु शत्रवोऽङ्गपां म्लापयामसि ।

अथैषामिन्द्र वेदांसि शतशो वि भजामहे ॥ ३ ॥

निःऽहस्ताः । सन्तु । शत्रवः । अङ्गा । एषाम् । म्लापयामसि ।

अथ । एषाम् । इन्द्र । वेदांसि । शतशः । वि । भजामहे ॥ ३ ॥

१. एषाम् P. २. आंय K<sup>m</sup>. ३. 'शत्रवः स्य' B<sup>b</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>. ४. 'शरीत्  
B; 'शरीत् Bp<sup>1</sup>, E, R<sup>a</sup>, I, T, O, R<sup>w</sup>. ५. स्यन् P ६. वः S<sup>1</sup>; वः. दापा. वे.  
७. वः. मंता. इ. ८. सन्तु A, B, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, J, V, C<sup>s</sup>. ९. यूयन्तो ६ १९, ११, १३.  
१०. शत्रवः > शत्रवः C<sup>p</sup>.

असदीयाः शत्रवः निर्दिष्टाः सन्तु भवन्तु । एषां शत्रूणाम् अज्ञा अज्ञानि हस्तपादाद्यवयवान् म्लापयामसि म्लापयामः क्षीणहर्षान् कुर्मः । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । णौ आत्वे 'अर्तिही' ( पा ७,३,३६ ) इत्यादिना पुगागमः । 'इदन्तो मसि ( पा ७,१,४६ ) । अथ अनन्तरम् हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद् एषां शत्रूणां वेदासि । धननामैतत् । धनानि शतशः बहुधा वि भजामहे विभज्य प्राप्तुयाम ।

परि वर्त्मानि सर्वतः इन्द्रः पूषा च सस्रतुः ।

मुहन्तुव्याऽमूः सेनां अमित्राणां परस्तराम् ॥ १ ॥

परि । वर्त्मानि । सर्वतः । इन्द्रः । पूषा । च । सस्रतुः ।

मुहन्तु । अम । अमूः । सेनाः । अमित्राणाम् । परःस्तराम् ॥ १ ॥

इन्द्रः पूषा च इमौ देवौ सर्वतः सर्वासु दिक्षु वर्त्मानि संचरणमार्गान् परि सलवः परितो निरुध्य गच्छताम् । स्र गतौ । अस्मात् छान्दसो लिट् । 'असंबो-गालिद् किट्' ( पा १,२,५ ) इति किट्झावाद् गुणाभावे यण् । अथ इदानीम् अमूः दूरे दृश्यमाना अमित्राणाम् शत्रूणां सेनाः रथनुरगपदादयः परस्तराम् अतिशयेन मुहन्तु । व्यामूढचित्ताः कार्याकार्यज्ञानशून्या भवन्तु । परःशब्दाद् अतिशयार्थ-वाचिनः पुनः प्रकर्षविवक्षायां तरपि 'किमेतिद्वययथात्' ( पा ५,४,११ ) इति आमु-प्रत्ययः ।

मूढा "अमित्राश्चरताशीर्षाण" इवाह्वयः ।

"तेषां वो अग्निर्मूढानामिन्द्रो" हन्तु वरवरम् ॥ २ ॥

मूढाः । अमित्राः । चरत । अशीर्षाणःऽह्व । अह्वयः ।

तेषाम् । वो । अग्निर्मूढानाम् । इन्द्रः । हन्तु । वरमस्वरम् ॥ २ ॥

हे "अमित्राः शत्रवः मूढाः जयोपायज्ञानशून्याः चरत युद्धभूमौ संचरत । तत्र दृष्टान्तः—अशीर्षाण इवाह्वयः । अशिरस्कादिछन्नशिरसः सर्पाः केवलं चेष्टन्त एव न तु किंचित् कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति तथा भवतेत्यर्थः । तेषां तादृशानाम् अग्निर्मूढानाम् असदाहुतिवृत्तेन अग्निना व्यामोहं प्रापितानां वः युष्माकं मध्ये वरवरम् श्रेष्ठश्रेष्ठं नायकम् इन्द्रो देवो हन्तु मारयतु ।

१. एषाम् सि ५,२,२ पं १९,६,१३.

२. तु पं.

३. चरतुः लि.

४. मुग्धा

पं १९,६,१४; अंथां कौ २,१२२१ लि ३,२१,२.

५. अमित्राश्च सार?; अमित्रा भवताशी

कौ. लि.

६. अयेषामग्निरुद्धानामि" पे.; "मिन्नुग्धानामि" कौ.; "मिदग्धानामि" लि.; "मिग्धा-

नामि" लि ५,२,२.

७. वैतु. मंषा. द.

एषु नह्य वृषाजिनै' हरिणस्या' 'भिर्यं कृधि' ।

'पराङ्मित्र एषत्वर्वाची' 'गौरुपेतु' ॥ ३ ॥

आ । एषु । नह्य । वृषा । अजिनम् । हरिणस्य । भिर्यम् । कृधि ।

पराङ् । अमित्रः । एषतु । अर्वाची । गौः । उपेतु । एतु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृषा कामानां वर्पिता त्वं हरिणस्य कृष्णमुगास्य अजिनम् त्वत्वं सोममणिवेष्टनम् एषु अस्मदीयेषु भटेषु आनश आयद्धं कुरु । ततः शत्रूणां मियम् भीतिं कृधि कुरु उत्पादय । अमित्रः शत्रुः पराङ् युद्धपराङ्मुखः सन् एषु गच्छतु । पलायताम् इत्यर्थः । इप गनौ । ततः शत्रुसंवन्धिनी गौः अर्वाची अस्मदभिमुखा उपेतु' उपगच्छतु । शत्रुसंवन्धिगवादिधनम् अस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ।

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'आयमगन्तविता क्षुरेण' ( अ ६,६८ ) इति त्वेन गोदानचूडाकर्णयोः क्षौरार्थोद-  
कुम्भाभिमन्त्रणं कुर्यात् । अत्र 'अदितिः श्मश्रु' (२) इति ऋचा क्षौरार्थम् अभिमन्त्रितो-  
दकेन माणवकस्य शिरः क्लेदयेत् । 'येनावपन्' (३) इत्यृचा वपनं कुर्यात् । तद् उक्तं  
संहिताधिधौ—'गोदानम्' प्रक्रम्य "'आयमगन्तविता क्षुरेण' (१)' इत्युदपात्रम् अनुमन्त्रयते ।  
'अदितिः श्मश्रु' (२)' इत्युदति' ( कौसू ५३,१; १७,१८ ) इत्यादि ।

तथा उपनयनकर्मणि अस्यैव त्वस्य क्षौरार्थोदकाभिमन्त्रणे विनियोगः ।  
तत्रैव कर्मणि 'आयमगन्' इति पादेन क्षुरं मार्जयेत् । 'उष्णेन वायो' इति पादेन  
उदकम् अनुमन्त्रयते । 'आदित्या रुद्राः' इति पादेन माणवकस्य शिरः क्लेदनं कुर्यात् ।  
'सोमस्य राज्ञः' इति पादेन 'येनावपन्' इत्यृचा च वपनं कुर्यात् । सूत्रितं हि—  
'उपनयनम् । 'आयमगन्' इति मन्योकम् । 'यत् क्षुरेण' ( अ ८,२,१७ ) इत्युक्तम्' ( कौसू  
५५,१-२ ) इत्यादि ।

'गिरावरगराटपु' इति त्वेन मेधाजननकामः सुसोत्थितः सुखं प्रक्षालयेत् ।  
'प्रातरग्निम्' ( अ ३,१६ ), 'गिरावरगराटपु' ( अ ६,६९ ), 'दिवस्पृथिव्याः' ( अ ९,१ ) इति  
मेहाय मुरं विमार्ष्टि' ( कौसू १०,२४ ) इति सूत्रात् ।

तथा कुमारीवर्चस्यकर्मणि दधि मधु एकत्र कृत्वा अनेन त्वेन संपात्य  
अभिमन्त्र्य कुमारीं प्राशयेत् ।

तथा क्षत्रियवर्चस्यकर्मणि दधिमधुमिश्रमोदनमनेन त्वेन संपात्य अभिमन्त्र्य  
क्षत्रियं प्राशयेत् ।

१. विशुद्धं वि ५,२,३.

२. 'मिहो देव' वि.

३. 'णस्य वि. पं १९,६,१५.

४. 'क्षेत्रं वि.

५. उपेतु S.

६. धियं यथा वि.

तथा वैश्यशूद्रादिवर्चस्यकर्मणि अनेन तृचेन ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य  
वर्चस्कामं वैश्यादिं प्राशयेत् ।

सूत्रितं हि — “प्रातरग्निम्”, “गिरावरगराटेयु”, “दिवस्पृथिव्याः” इति दधि मन्वाशयति ।  
कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालमितरान्” (कौसू १२, १५; १६) इति ।

तथा क्षत्रियादिवर्चस्यकर्मणि स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तवृष्णिवृषभराज्ञां सूत्रोक्तानां  
सप्तानामन्यतमस्य मर्म स्थालीपाके प्रक्षिप्य अनेन तृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य वधीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन जलं संपात्य अभिमन्त्र्य आप्लावयेत्  
अवसिञ्चेद् वा ।

तद् उक्तं संहिताविधौ — “प्रातरग्निम्”, “गिरावरगराटेयु”, “दिवस्पृथिव्याः” इति  
सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृथकान्यथाति । अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयाद् इति गार्ग्यः ।  
उक्तो लोममणिः । सर्वैराप्लावयति । अवसिञ्चति” (कौसू १३, ६-१०) इति ।

तथा उत्सर्जनाख्ये कर्मणि अनेन तृचेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान्  
आनयेत् । सूत्रितं हि — “यशसं मेन्द्रः” (अ ६, ५८), “गिरावरगराटेयु”, “यथा सोमः  
प्रातःसवने” (अ ९, १, ११) (कौसू १३९, १५) इत्यादि ।

तथा अग्निचयने स्वयमातृष्णामासिच्यमानां ब्रह्मा अनेन अनुमन्त्रयेत् ।  
“पुनन्तु मा” (अ ६, १९) “गिरावरगराटेयु”, “यद् गिरियु”, (अ ९, १, १८) इति शतातृष्णामा-  
सिच्यमानाम्” (वैताथौ ३०, १३) इति चैतान् सूत्रम् ।

स्यर्गौदनग्रहौदनयोस्तन्त्रसंनिपाते तण्डुलानामवसेकप्रायश्चित्तार्थं ‘मयि वचो  
अथो यशः’ (अ ६, ६९, ३) इति ऋचं ब्रह्मा यजमानं वाचयेत् । सूत्रितं हि —  
“‘स्वर्गब्रह्मौदने तन्त्रसंनिपाते’ ब्रह्मौदनमितमुदकमासेवयेद् विभागम् । यावन्तस्तण्डुलाः स्युर्नाव-  
सिञ्चेन्न प्रतिपिञ्चेत् । यद्यवसिञ्चेन् ‘मयि वचो अथो यशः’ इति ब्रह्मा यजमानं वाचयति”  
(कौसू ६८, ४-७) इति ।

‘आयर्मगन्तसविता’ क्षुरेणोष्णेन ‘वाय उदकेनेहि’ ।

आदित्या रुद्रा वसव उन्दन्तु सचेतसः” सोमस्य राज्ञो वपत प्रचेतसः ॥१॥

आ । अयम् । अगन् । सविता । क्षुरेण । उष्णेन । वायो इति । उदकेन । आ । इहि ।  
आदित्याः । रुद्राः । वसवः । उन्दन्तु । सचेतसः । सोमस्य । राज्ञः । वपत । प्रचेतसः ॥

१. “दनौ तन्त्रम् । संनि” BI.

२. “मगात्स” मंत्रा १, ६, १, १ गोष्ट २, ९, १०.

३. वायुवुद्” वै १९, १७, १३; “केनेधि मंत्रा १, ६, १, २ गोष्ट २, ९, ११.

४. सुचेतसः वै.

५. वायो” P.

अयं नभसि दृढयमानः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः क्षुरेण वपनसाधनेन शस्त्रेण सह आपन्न आगमत् आगतवान् । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' ( पा. २,४,८० ) इति च्लेर्लुक् । 'मो नो धातोः' ( पा. ८,२,६४ ) इति नत्वम् । हे वायो उन्दनार्थम् उप्णेन उदकेन सह त्वमपि एहि आगच्छ । आदित्याः द्वादशसंख्याकाः एकादश रुद्राः अष्टौ वसवः इत्येते देवगणाः सचेतसः समानज्ञानाः सन्तः तेन उदकेन माणवकस्य शिर उन्दन्तु आर्द्रा-कुर्वन्तु । उन्दी फलेदने । हे परिचारकाः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सन्तः । यद्वा प्रचेतसः वरुणस्य सोमस्य राज्ञश्च संचन्धिना क्षुरेण वपत् किलन्मान् केशान् वपनेन वर्जयत् ।

'अदितिः' 'इमंश्च' 'वपत्त्वापं' उन्दन्तु 'वर्चसा' ।

'चिकित्सतु' प्रजापतिर्दीर्घायुत्वाय चक्षसे ॥ २ ॥

अदितिः । 'इमंश्च' । वपत् । आपः । उन्दन्तु । वर्चसा ।

चिकित्सतु । प्रजापतिः । दीर्घायुत्वाय । चक्षसे ॥ २ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा अस्य पुरुषस्य इमंश्च वपत् । मुखस्य परितो वर्तमानानि रोमाणि इमंश्च । तानि वपत् वर्जयत् । आपः अध्येयता वर्चसा तेजसा स्वकीयेन उन्दन्तु फलेदयन्तु । तथा प्रजापतिः प्रजानां देवमनुष्यादीनां पतिः ब्रह्म चिकित्सतु म्रियन्तु । अस्मिन् संभवद्रोगादिकम् इति शेषः । कित ज्ञाने । 'गुप्तिन्किदन्त्यः सन्' ( पा. ३,१,५ ) । 'निन्दाशमाय्याधिपतीकारेषु सन्निप्यते' ( पावा ३,१,५ ) इति स्मरणात् । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय । दीर्घम् आयुश्चिरकालजीवनम् अस्य यथा स्याद् इत्येवमर्थम् । चक्षसे दर्शनाय । अविशेषात् सर्वस्य श्रेयसे इति शेषः । चक्षिह्व व्यक्तायां घाचि । 'अमनयोध प्रतिषेधः' ( पावा २,४,५४ ) इति स्मरणात् ख्याजादेशाभावः ।

येनार्यपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

तेन ब्रह्माणो 'वपतेदमस्य' 'गोमानश्चवानयमस्तु' प्रजावान् ॥ ३ ॥

येन । अर्यपत् । सविता । क्षुरेण । सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । विद्वान् । तेन । ब्रह्माणः । वपत् । इदम् । अस्य । गोमान् । अश्वेऽवान् । अयम् । अस्तु । प्रजावान् ॥ ३ ॥

सविता देवः विद्वान् जानन् सोमस्य राज्ञो वरुणस्य च संचन्धिना येन क्षुरेण अवपत् वपनं हनयान् । यद्वा कर्मणि पठ्यते । सोमं राजानं वरुणं च येन क्षुरेण अवपत् इत्यर्थः । हे ब्रह्माणः ब्रह्मणाः तेन तादृशेन क्षुरेण अस्य पुरुषस्य इदं केशाश्मश्च वपत्

१. अदिते पाठ २,१,६. २. केशान् आयु १,१७,७ पाठ. ३. वप पाठ. ४. वर्चसे आयु.  
५. धारयन् प्रजापतिः पुनः पुनः सुवसवे पे १९,१७,१५. ६. इमंश्च P; ७. शीर्ष्णा  
(इमंश्च शीर्ष्णा) ब्रह्मे क्षुरेण पे २,५२,३ शीर्ष्णा १,२८,१५. ८. केशान् पे. ९. 'मघ शीर्ष्णा'  
१०. आयुष्मान् दीर्घायुत्वायमस्तु वीरः ( 'रीडसौ शीर्ष्णा. ) पे. शीर्ष्णा; ऊर्जेमं रुद्रया वर्चसा संवृज्याय  
पे. २,७,१७,३ दिश २,६,१०; आयुष्मान् ( आयुष्यं पाठ. ) जहद्विष्ययाऽसन् आयु १,१७,१०  
पाठ २,१,११.

तेन विशिष्टवपनसंस्कारेण अयं पुरुषः गोमान् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तः अश्ववान् अश्वैर्युक्तः  
प्रजावान् पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तश्च अस्तु भवतु ।

‘गिरावरगराटेषु हिरण्ये गोषु यद् यशः’ ।

सुरायां सिच्यमानायां कीलाले मधु तन्मयि ॥ १ ॥

गिरौ । अग्राटेषु । हिरण्ये । गोषु । यत् । यशः । सुरायाम् ।

सिच्यमानायाम् । कीलाले । मधु । तत् । मयि ॥ १ ॥

गिरौ पर्वते हिमवदादौ यद् यशः कीर्तिरस्ति । तथा अग्राटेषु रथचक्रावयवाः  
कीलका अराः । तान् गिरति आत्मना संश्लेषयतीति अग्राटो रथः । तेन अटन्ति  
संचरन्तीति अग्राटाः रथिनो यशास्विनो राजानः । यद्वा अराः अरयः तान्  
गच्छन्तीति अग्राः वीरा भटाः तेषां राटाः जयघोषाः । रट परिभाषणे । भावे घञ् ।  
व्युत्पत्त्यनवधारणाद् नावगृह्यते । तेषु अग्राटेषु यद् यशोऽस्ति हिरण्यं सुवर्णं गोषु  
बहनदोहनसमर्थेषु च यद् यशोऽस्ति तन्मयि । भवत्वित्यर्थः । अपि च सिच्यमानायां  
पात्रेषु आसिच्यमानायां सुरायां कीलाले अन्ने च यद् मधु मदकरं माधुर्योपेतं रसं जनाः  
प्रशंसन्ति तन्मयि भवतु ।

अश्विना सारधेर्मा मा मधुनाङ्क्तं शुभस्पती ।

यथा भर्गस्वती वाचमावदानि जनां अनु ॥ २ ॥

अश्विना । सारधेर्मा । मा । मधुना । अङ्क्तम् । शुभः । पती इति ।

यथा । भर्गस्वतीम् । वाचम् । आवदानि । जनान् । अनु ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ शुभस्पती शोभमानायाः सूर्यायाः शोभाहेतोरलंकारस्य  
या पती भर्तारौ मा मां सारधेर्मा सरधा मधुमक्षिका तत्संपादितेन मधुना अङ्क्तम् अभि-  
पिच्यतं संयोजयतम् । अब्जं व्यक्तिम्लक्षणकान्तिगतिषु । अस्मात् लोणमध्यमे द्वासो-  
रल्लोपे द्वाभिलोपे च कृते रूपम् । यथा खल्वहं भर्गस्वतीम् क्षीतिमतीं मधुरां वाचं जनान्  
मनुष्यान् अनु अनुलक्ष्य आवदामि अभिलक्ष्य उच्चारयामि । तथा मां मधुना  
सिच्यतम् इत्यर्थः ।

मयि वर्चो अयो यशोऽयौ यज्ञस्य यद् पर्यः ।

‘तन्मयि’ प्रजापतिर्दिवि द्यामिव दंडतु ॥ ३ ॥

१. यद् गिरिषु पर्वतेषु (यदश्विना ह्यौ पै ८, १०, ४) गोवधेषु यन्मधु पै २, ३५, २ अ ९,  
१, १८. २. ‘लेऽधि यन्मधु पै ८, १०, ४; यत्तत्र मधु त’ पै १६, ३३, ६ अ. ३. एवं स्वरो  
न मित्यति. ४. वर्धस्वती पै १६, ३३, ९ अ ९, १, १९. ५. जनैर्मयः मा २६, २. ६. वेत्तु.  
मंरा. ६. ७. मयि धवो मयि द्युम्नं मयि त्विषिः पै ५, २९, ८. ८. परमेश्वरी की १, ६०२.



मयि । वर्चः । अथो इति । यशः । अथो इति । यज्ञस्य । यत् । पर्यः ।  
तत् । मयि । प्रजाऽपतिः । दिवि । यामऽईव । दृंहतु ॥ ३ ॥

मयि साधके यद् वर्चः तेजोऽस्ति अथो अपि च यद् यशः अन्नं कीर्तिर्वा । अथो अपि  
च यज्ञस्य क्रियमाणस्य यागस्य यत् पर्यः सारभूतं फलं तत् सर्वं मयि यजमाने  
प्रजापतिः प्रजानामधिपतिर्विधाता दृंहतु दृढीकरोतु । तत्र दृष्टान्तः — दिवि अन्तरिक्षे  
निराधारे स्थाने याम् दीप्यमानं ज्योतिर्मण्डलं यथा दृढीकृतवान् तथा दृंहत्वित्यर्थः ।  
दृह् दृहि वृद्धौ ।

इति पष्ठकाण्डे सप्तमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘यथा मांसम्’ इति सूक्तेन गोवत्सयोरन्योन्यविरोधशान्तिरूपे सांमनस्य-  
कर्मणि वत्सं संस्नाप्य गोमूत्रेण अवसिच्य वत्सं त्रिः परिभ्रास्य अभिमन्त्र्य स्तन-  
पानार्थं मुञ्चेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन गोः शिरः कणं च अनुमन्त्रयेत् ।

सूत्रितं हि — “‘यथा मांसम्’ इति वननम् । वत्सं संधाप्य गोमूत्रेणावसिच्य त्रिः परिणीय  
अपचृतति । शिरःकणम् अनुमन्त्रयेत्” ( कौसू ४१, १८-२० ) इति ।

‘यद् अन्नम्’ इति तृचेन दुष्टादुष्टप्रतिग्रहजनितदोषशान्त्यर्थं प्रतिग्राह्यं यत्तु  
अभिमन्त्र्य गृहीयात् । “‘क इदं कृत्वा अदात्’ ( अ ३, २९, ७ ) ‘कामस्तदग्रे’ ( अ १९, ५२ ),  
‘यदन्नम्’ ( अ ६, ७१ ), ‘पुनर्मन्विन्द्रियम्’ ( अ ७, ६९ ) इति प्रतिगृह्णाति” ( कौसू ४५, १७ )  
इति सूत्रात् ।

तथा अनेन अभिकार्ये ब्रह्मचारी भैक्षम् अहरहर्जुहुयात् । “‘यदन्नम्’ इति  
निमृमिर्भैक्षम् जुहोति” ( कौसू ५७, २९ ) इति सूत्रात् ।

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशभागं ‘यदन्नम्’ इत्यनया ब्रह्मा अश्नीयात् । “‘यद-  
न्नम्’ इति भागं प्रादय” ( वेताथी ४, १६ ) इति सूत्रात् ।

‘यथास्तितः’ इति तृचेन वाजीकरणकामः एकशाखार्कमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य  
अर्धसूत्रेण यधीयात् ।

तथैव कर्मणि ‘यावदार्हानम्’ इत्यृचा रुष्णचर्ममणिं संपात्य अभिमन्त्र्य रुष्ण-  
मृगपालेन यधीयात् ।

सूत्रितं हि — “यथासितः” ( अ ६, ७२ ) इत्येकार्कसूत्रम् आर्कं वंभाति । ‘यावद्वह्नीनम्’ ( अ ६, ७२, ३ ) इति असितस्तम्मम्<sup>१</sup> असितवालेन” ( कौसू ४०, १६, १७ ) इति ।

यथा मांसं<sup>२</sup> यथा सुरा यथाक्षा अधिदेवने ।

यथा पुंसो वृषण्यत<sup>३</sup> स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अघ्न्ये मनोऽधि वृत्से नि हन्यताम् ॥ १ ॥

यथा । मांसम् । यथा । सुरा । यथा । अक्षाः । अधिदेवने । यथा । पुंसः । वृषण्यतः ।  
क्षियाम् । निहन्यते । मनः । एव । ते । अघ्न्ये । मनः । अधि । वृत्से । नि । हन्यताम् ॥

यथा मांसं पुरुषस्य भोक्तुः प्रेमास्पदम् । यथा च सुरा प्रियतमा । यथा च अक्षाः  
घृतफरणानि अधिदेवने । अधि उपरि दीव्यन्त्यस्मिन् कितवा इति अधिदेवनं घृत-  
स्थानं तत्र प्रियतमाः । यथा च पुंसः पुरुषस्य वृषण्यतः वृषाणं सेकारम् आत्मानम्  
इच्छतः सुरतार्थिनो मनः मानसं स्त्रियां निहन्यते स्त्रीविषये प्रह्वीभवति । ‘दुरस्युर्द्विणस्यु-  
वृषण्यति रिषण्यति ( पा ७, ४, ३६ ) इति क्यचि निपातितः । एव एवम् हे अघ्न्ये अहन्तव्ये  
घेनो ते तव मनः वृत्से अधि उपरि नि हन्यताम् प्रह्वीभूतम् अस्तु । अयं वृत्सो मांसादिघृत  
मनसः प्रेमास्पदं भवतिष्यत्यर्थः ।

यथा हस्ती हस्तिन्याः पदेन<sup>४</sup> पदमुद्युजे<sup>५</sup> ।

यथा पुंसो वृषण्यत स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अघ्न्ये मनोऽधि वृत्से नि हन्यताम् ॥ २ ॥

यथा । हस्ती । हस्तिन्याः । पदेन । पदम् । उद्युजे । यथा । पुंसः । वृषण्यतः ।  
क्षियाम् । निहन्यते । मनः । एव । ते । अघ्न्ये । मनः । अधि । वृत्से । नि । हन्यताम् ॥ २ ॥

यथा हस्ती गजः पदेन स्वकीयेन पादेन हस्तिन्याः फरेण्याः पदम् पादं प्रेम्णा उद्युजे  
उन्नमयति । यथा पुंस इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । उद्युजे इति । युजिर् योगे । छान्दसो  
विकरणस्य लुक् । ‘लोस्त आत्मनेपदेषु’ ( पा ७, १, ४१ ) इति तलोपः । हस्तीति ।  
‘हस्ताज्जाती’ ( पा ५, २, १३३ ) इति णिनिः ।

यथा प्रधिर्यथोपधिर्यथा नम्यं<sup>६</sup> प्रधावधि ।

यथा पुंसो वृषण्यत स्त्रियां निहन्यते मनः ।

एवा ते अघ्न्ये मनोऽधि वृत्से नि हन्यताम् ॥ ३ ॥

१. \*तस्त्वन्धम् Bl.

२. मधु पं २, ३५, ३.

३. \*ण्यतः A, B, V.

४. \*दमन्-

यथा । प्रऽधिः । यथा । उपऽधिः । यथा । नम्यम् । प्रऽधौ । अधि । यथा । पुंसः ।  
 वृषण्यतः । स्त्रियाम् । निऽह्न्यते । मनः । एव । ते । अघ्ये । मनः । अधि । वृत्ते ।  
 नि । हन्यताम् ॥ ३ ॥

प्रधीयत इति प्रधिः रथचक्रस्य नेमिः, उपधिः उप तत्समीपे धीयत इत्युपधिः  
 नेमिसंयद्धः अराणां संवन्धको वलयः । 'उपसर्गो योः किः' ( पा ३,२,१२ ) इति धात्रः  
 किप्रत्ययः । यथा प्रधिः उपधिना संवध्यते । उपधिश्च यथा प्रधिना । यथा च नम्यम्  
 नाभये हितं रथचक्रमध्यफलकं प्रधावधि नेमिदेशे संवध्यते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ।  
 यथा उक्तरूपा रथचक्रावयवाः परस्परं दृढसंवन्धाः हे धेनो त्यदीयं मनः वत्से तथा  
 दृढसंवन्धम् अस्तु ।

यदन्नमग्निं बहुधा विरूपं हिरण्यमश्वमुत<sup>१</sup> गामजामग्निम् ।

यदेव 'किं च' 'प्रतिजग्रहाहमग्निष्टदोता' सुहुतं कृणोतु ॥ १ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निं । बहुधा । विरूपम् । हिरण्यम् । अश्वम् । उत । गाम् ।  
 अजाम् । अग्निम् । यत् । एव । किम् । च । प्रतिजग्रहं । अहम् । अग्निः । तत् ।  
 होता । सुहुतम् । कृणोतु ॥ १ ॥

विरूपम् विविधाकारं यद् अन्नं बहुधा बहुप्रकारेण अग्निं भक्षयामि । क्षुत्पीडावशेन  
 भोज्याभोज्यविभागमन्तरेण भक्षितवान् अस्मीत्यर्थः । उत अपि च हिरण्यादिकं  
 यदेव किं च किमपि द्रव्यजातं दारिद्र्यवशाद् अहं प्रतिजग्रहं प्रतिगृहीतवान् अस्मि ।  
 तत् सर्वम् अन्नं हिरण्यादिद्रव्यं च होता होमनिष्पादकः अयम् अग्निः सुहुतम्  
 सुष्ठु हुतं कृणोतु करोतु । यथा मम अन्नदोषः प्रतिग्रहदोषश्च न भवति तथा  
 करोत्वित्यर्थः ।

यन्मां 'हुतमहुतमाजगाम' दत्तं पितृभिरनुमतं मनुष्यैः<sup>२</sup> ।

'यस्मान्मे मनु उदिबु रारजीतेश्मिणष्टदोता सुहुतं कृणोतु ॥ २ ॥

यत् । मा । हुतम् । अहुतम् । आजगाम । दत्तम् । पितृभिरः । अनुमतम् । मनुष्यैः ।  
 यस्मात् । मे । मनः । उदिव । रारजीति । अग्निः । तत् । होता । सुहुतम् । कृणोतु ॥

हुतम् होमसंस्कृतम् अहुतम् तद्विपरीतम् उभयविधं यद् द्रव्यं मा माम् आजगाम  
 प्रतिग्रहादिना प्राप्तम् अभूत् । कीदृशम् इति पुनर्विशिनष्टि—पितृभिः पितृदेवताभिः

१. याज्ञो हिरण्यमुत तेषां २,६,२. २. किं चित् पं २०,१४,१. ३. 'जग्रहाहमग्नि-  
 मां तस्माद् नेमाः' 'ष्टद विषाद् पं. ४. अनुरां नेमाः; अगदं पं. ५. वेदु. मंगा. द.  
 १. हुतं पददुत' पं २,२८,१. ६. 'नुष्यः' A,R,S<sup>m</sup>,P,J,Bp<sup>a</sup>.P<sup>3</sup>,M H,T,K<sup>3</sup>; 'नुष्यै'  
 > 'नुष्यै' C<sub>1</sub>. ८. यस्मादन्नात् मनसाद्वारजीमि पं.

अस्मभ्यं भोगार्थं दत्तम् चितीणं मनुष्यैः मनुष्यजातीयैः अनुमतम् अनुज्ञातम् । यस्मात्  
प्रतिगृहीताद् द्रव्याद्धेतोः मे मदीयं मनः उद्विग्नं रागजित्तु<sup>१</sup> हर्षातिशयेन भृशम् उद्दीप्यत  
इव । राजृ दीप्तौ । अस्माद् यद्बलुगन्तात् लोटि छान्दसम् उपधाङ्स्वत्वम् । यद्वा  
उत्कर्षेण भृशं रागयुक्तमभूद् इत्यर्थः । रज्ज् रागे इत्यस्माद् यद्बलुगन्तात् लोटि  
रूपम् । अग्निष्टद् इत्यादि पूर्ववत् ।

यदन्नमदम्पनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नुत सैगृणामि<sup>१</sup> ।

वैश्वानरस्य महतो महिम्ना शिवं मह्यं मधुमदस्त्वन्नम्<sup>२</sup> ॥ ३ ॥

यत् । अन्नम् । अग्निं । अमृतं । देवाः । दास्यन् । अदास्यन् । उत । समऽगृणामि ।  
वैश्वानरस्य । महतः । महिम्ना । शिवम् । मह्यम् । मधुमत् । अस्तु । अन्नम् ॥ ३ ॥

हे देवाः अमृतेन असत्यवदनेन अन्यदीयम् अपहृत्य यद् अन्नम् अग्निं भक्षयामि ।  
उत्तमर्णाय पुनः दास्यन् अदास्यन् पुनः प्रदानम् अकरिष्यंश्च संगृणामि दास्यामीति  
केवलं प्रतिजानामि । संपूर्णं गृणातिः प्रतिज्ञायां वर्तते । गृ शब्दे । ष्वादिवात् ह्रस्वः ।  
तत् सर्वम् अन्नं वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्य महतः अतिशयितप्रभावस्य देवस्य  
महिम्ना माहात्म्येन मह्यं शिवम् सुखकरं मधुमत् माधुर्यवद् अस्तु भवतु ।

यथासितः प्रथयते<sup>३</sup> वशान्<sup>४</sup> अनु वर्षीपि कृष्वन्नसुरस्य मायया ।

एवा ते<sup>५</sup> शेषः सहसायमर्कऽङ्गेनाङ्गं संसमकं कृणोतु ॥ १ ॥

यथा । असितः । प्रथयते । वशान् । अनु । वर्षीपि । कृष्वन् । असुरस्य । मायया ।  
एव । ते । शेषः । सहसा । अयम् । अर्कः । अङ्गेन । अङ्गम् । समऽसमकम् । कृणोतु ॥

यथा सितः चन्द्रः पुरुषः वशान् स्ववशान् आत्मीयान् पुरुषान् अनुलक्ष्य प्रथयते  
स्वात्मानं प्रसारयति । किं कुर्वन् । असुरस्य क्षेप्तुर्देवस्य मायया मायाशक्त्या वर्षीपि  
शरीराणि कृष्वन् कुर्वन् । एव एवम् अयम् अर्कः अर्कवृक्षविकारो मणिः सहसा शीघ्रं ते  
त्वदीयं शेषः पुंस्यञ्जनलक्षणम् अङ्गम् अङ्गेन तदव्यतिरिक्तेन हस्तपादादिना सम<sup>६</sup> सम्यक्  
समगम्<sup>७</sup> समानगमनं कृणोतु करोतु । यद्वा स्त्रिया अङ्गेन योनिदेशेन समानगमनम् ।  
उपभोगक्षमं करोत्वित्यर्थः ।

यथा 'पसस्तायादरं चातेन स्थूलमं कृतम् ।

यावत्परस्वतः पसस्तावत् ते वर्धतां पसः ॥ २ ॥

१. वैश्व. मं. २. २. वा करिष्यन् वै २, २८, २. तै. आ. २, ६, २. ३. अग्निष्टद् विश्वं  
सुदुतं कृणोतु वै २, २८, १. ४. प्रथयते वै १९, २७, १४. ५. वर्षी B. ६. मे वै.  
७. वैश्व. प. २. ८. पसं B; 'स्त्रियांन्तर' वै १९, २७, १६. ९. मे वै.

यथा । पसः । तापोदरम् । वातेन । स्थूलम् । कृतम् ।  
 यावत् । परस्वतः । पसः । तावत् । ते । वर्धताम् । पसः ॥ २ ॥

तापोदरम्<sup>१</sup> तपोदरः प्राणिविशेषः तत्संवन्धि पसः पुंव्यञ्जनं वातेन वायुना  
 यथा स्थूलं कृतम् । स्थौल्येन भासमानं क्रियत इत्यर्थः । परस्वतः एतत्संज्ञस्य  
 मृगविशेषस्य पसः पुंव्यञ्जनं यावत् यत्परिमाणविशिष्टं भवति हे साधक ते तव  
 पसः पुंव्यञ्जनं तावत् तत्परिमाणविशिष्टं वर्धताम् ।

यावदङ्गीनं पारस्वतं हास्तिनं गार्दभं च यत् ।

यावदश्वस्य वाजिनस्तावत् ते<sup>२</sup> वर्धतां पसः ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>यावत्ऽअङ्गोर्नम् । पारस्वतम् । हास्तिनम् । गार्दभम् । च । यत् ।  
 यावत् । अश्वस्य । वाजिनः । तावत् । ते । वर्धताम् । पसः ॥ ३ ॥

अङ्गीनम्<sup>१</sup> अङ्गेभ्यः समुद्भूतं पारस्वतम् परस्वतः संवन्धि प्रजननं यावत्<sup>२</sup>  
 यत्परिमाणविशिष्टं भवति । तथा हास्तिनम् हस्तिसंवन्धि । गार्दभम् गार्दभसंवन्धि  
 च प्रजननं यत् यादृगकारणद् भवति । अश्वस्य वाजिनः यौवनावस्थस्य वड्ढा-  
 संगमने यावद् भवति ते तव पसः पुंव्यञ्जनं तावत्परिमाणं वर्धताम् । हास्तिनम्  
 इति । हस्तिनशब्दात् 'तस्येदम्' ( पा ४,३,१२० ) इति अण्<sup>३</sup> । 'इत्थनपत्ये' ( पा  
 ६,४,१९४ ) इति प्रकृतिभाष्यः ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे षष्ठकाण्डे सप्तमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'एह यावु वरुणः' इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र  
 आद्यस्य सूत्रस्य 'मं वः पृथ्यन्ताम्' इति द्वितीयस्य च सामनस्यकर्मणि 'सं जानीध्वम्'  
 ( अ ६,९४ ) इति सूत्रोक्तेषु उदयुष्मनिनयनादिषु विनियोगः । सूत्रं च तत्रैवोदाहृतम् ।

तत्र आद्यस्य सूत्रस्य वास्तोष्पत्यगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ  
 गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः । सूत्रितं हि— "इहेव ध्रुवाम्" ( अ ३,१२ ), "एह  
 वाप्" ( अ ६,७३ ), "यमो मृत्युः" ( अ ६,९३ ), "सार्थं वृहत्" ( अ १२,१ ) इत्यनुवाक्ये  
 वाग्लोपयानि<sup>४</sup> ( ऋषि ८,२३ ) इति ।

अत्र 'इहेव' (३) इत्यनया क्रिया नवशालाप्रवेशकर्मणि उदपाप्रनिनयना-  
 भग्नं यजमानो पार्थं विवृजेत् । "यजंति यज्ञे" ( अ ५,२६ ) इति नवशालायाम्  
 इति प्रथम्य "इहेव न" (३) इति वानं विवृजेत् ( ऋषि २३,११६ ) इति सञ्चित्तयात् ।

एह यातु वरुणः सोमो अग्निर्वृहस्पतिर्वसुभिरेह यातु ।

अस्य 'श्रियमुपसंयात' सर्वे उग्रस्य चेतुः<sup>१</sup> समनसः<sup>२</sup> सजाताः<sup>३</sup> ॥ १ ॥

आ । इह । यातु । वरुणः । सोमः । अग्निः । बृहस्पतिः । वसुऽभिः । आ । इह । यातु ।  
अस्य । श्रियम् । उपसंयात । सर्वे । उग्रस्य । चेतुः<sup>१</sup> । समनसः । सज्जाताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन् देशे वरुणः सोमः अग्निः च प्रत्येकम् आ यातु सांमनस्यकरणार्थं  
आगच्छतु । बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिर्देवः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैः  
सह इह अस्मिन् देशे आ यातु आगच्छतु । एते खलु सांमनस्यकारिणो देवाः ।  
तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निर्वसुभिः सोमो वद्वैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्बिभै-  
र्देवैः' (तै ६,२,२,१) इति । हे सजाताः समानजन्मानो बान्धवाः ते सर्वे यूयं  
समनसः समानमनस्काः सन्तः उग्रस्य उद्गूर्णवलस्य चेतुः कार्याकार्यविभागं सम्यग्  
जानानस्य अस्य यजमानस्य श्रियम् संपदम् उपसंयात उपसंप्राप्नुत । उपजीवका  
भवतेत्यर्थः ।

यो वः शुष्मो<sup>४</sup> हृदयेष्वन्तराकूतिर्या<sup>५</sup> वो मनसि प्रविष्टा ।

'तान्त्सीवयामि' हविषा घृतेन मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥ २ ॥

यः । वः । शुष्मः । हृदयेषु । अन्तः । आकूतिः । या । वः । मनसि । प्रविष्टा ।

तान् । सीवयामि<sup>६</sup> । हविषा । घृतेन । मयि । सज्जाताः । रमतिः । वः । अस्तु ॥ २ ॥

हे सजाताः वः युष्माकं हृदयेषु यः शुष्मः शोषकं यत्नम् अस्ति । तथा  
वः युष्माकं हृदयमध्यचर्तिनि मनसि अन्तःकरणे या आकूतिः इदं मे स्याद् इदं  
मे स्याद् इति कल्पना अन्तः प्रविष्टा ता<sup>७</sup> विविधाम् आकूतिं यत्नं च हृयमानेन  
घृतेन हविषा सीवयामि परस्परसंघर्षां करोमि । हे सजाताः वः युष्माकं रमतिः रमणम्  
अनुकूलप्रवृत्तिः मयि मदीये सांमनस्यकामे पुरुषे अस्तु भवतु ।

'इहैव स्तु' मयि याताभ्यस्मत् पूषा परस्तादपथं<sup>८</sup> वः कृणोतु ।

वास्तोष्पतिरस्तु<sup>९</sup> 'वो जोहवीतु' मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु ॥ ३ ॥

१. 'यमभिसं' पै १९, १०, १. २. चेतसः पै. ३. समनसः A. ४. सजाताः

पै. ५. चेतुः P. ६. शुष्मो पै १९, १०, ११. ७. 'न्तयाभूतिर पै. ८. तां

श्रीं S; तान्द्रीं D, S<sup>m</sup>, Cs; तां ह्रीं B<sup>b</sup>, K, K<sup>m</sup>, R, V; तान् ह्रीं Bp<sup>१</sup>; तान् श्रीं A, B;

'तां श्रेवयामि' पै. ९. सजाता पै. १०. वृ. सा.; वैतु. P, P<sup>२</sup>, J, Cp श्रीवयामि.

११. वैतु. मेपा. द्र. १२. एह यात पै १९, १०, १०. १३. पुरस्ता पै. १४. वोऽयम-

हवत् पै.

इह। एव। स्तु। मा। अप। यातु। अर्थि। अस्मत्। पुषा। परस्तात्। अरयम्। वः। कुणोतु।  
वास्तोः। पतिः। अनु। वः। जोहर्वातु। मयि। सुऽजाताः। रमतिः। वः। अस्तु ॥ ३ ॥

हे सजाताः इह अस्मदीये गृहे एव स्तु भवत अनुरागेण वर्तध्वम्। अथस्मत्।  
अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी। अस्मत्तोऽधि माऽय यात अपसरणं मा कुरुत। अस्मत्तः  
परस्ताद् अन्यत्र प्रातिकृत्येन वर्तमानानां वः युष्माकं पूषा मार्गरक्षको देवः।  
अयम् अमार्गं कृणोत करोतु। अपसरणाय मार्गं न ददात्वित्यर्थः। न पन्थाः  
अपथम्। 'नस्तन्पुरुषात्' (पा ५, ४, ७१) इति समासान्तनिषेधस्य 'पथो विभाषा'  
(पा ५, ४, ७२) इति विकल्पनात् 'ऋक्पुरुषः' (पा ५, ४, ७४) इति अकारः समासान्तः।  
'अर्थे ननुमकम्' (पा २, ४, ३०) इत्यनुशासनात् नपुंसकत्वम्। वास्तोष्यतिः पतत्संज्ञको  
गृहाणां पालको देवः वः युष्मान् अनु जोहर्वातु अनुसृत्य पुनः पुनरस्मदर्थम्  
आह्वयतु। हव्यतेर्यङ्स्तुकि 'अथ्यस्तम्य च' (पा ६, १, ३३) इति संप्रसारणम्।  
अन्यद् व्याख्यातम्।

सं वः पृच्यन्तां 'तन्वः१ सं मनांसि सप्तु ब्रता'।

सं वोऽयं 'ब्रह्मणस्पतिर्भगः सं वो अजीगमत्' ॥ १ ॥

सम्। वः। पृच्यन्ताम्। तन्वः। सम्। मनांसि। सम्। कुं इति। ब्रता।

सम्। वः। अयम्। ब्रह्मणः। पतिः। भगः। सम्। वः। अजीगमत् ॥ १ ॥

हे तामनस्यकामाः व युष्माकं तन्वः शरीराणि सं पृच्यन्ताम् परस्परपु-  
रागेण संखुज्यन्ताम्। पृची संपर्कः। तथा मनांसि शरीरान्तर्गतानि अन्तःकरणानि  
गम् संखुज्यन्ताम्। गम् उ। उदाहृद्ः आर्थे। व्रता व्रतानि। कर्मनामैतत्। 'शेष्टन्दति  
बहुयम्' (पा ६, १, ७०) इति शेषोपः। कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि च संखुज्यन्ताम्।  
अपि च ब्रह्मणस्पतिः एतत्संज्ञको वेदराशोः पालयिता अयं देवः वः युष्मान्  
गमर्गगमनं संगतमनस्थानं करोतु। तथा भगः एतत्संज्ञो देवः वः युष्मान् सम् अजीगमत्  
संगतमनस्थानं करोतु। गमर्ष्यन्ताम् लुङि चङि रूपम्।

'संजर्पनं वो' मनसोऽर्थो संजर्पनं हृदः।

अथो मर्गस्थं यच्छान्तं तेन 'संजर्पयामि वः' ॥ २ ॥

१. तुम्हाः A, B, D. तुम्हाः C; तुम्हा R; तुम्हाः S. २. त्वयः पं १९,  
१५, ४. ३. 'रात्रिप्रयोगे स्थानं वा मां पं. ४. संवत्स्रं वा पं १९, १५, ६.  
५. नैरनते दे. ६. 'वषाणि मां पं १९, १५, ३.

सम्ज्ञापनम् । वः । मनसः । अथो इति । सम्ज्ञापनम् । हृदः ।

अथो इति । भगस्य । यत् । श्रान्तम् । तेन । सम्ज्ञापयामि<sup>१</sup> । वः ॥ २ ॥

हे सांमनस्यकामाः वः युष्माकं मनसः ज्ञानसाधनस्य इन्द्रियस्य संज्ञपनम् सम्यग्ज्ञानजननम्<sup>२</sup> । येन कर्मणा भवति तत् कर्म करोमीत्यर्थः । संजानानान् प्रयुङ्क्ते इत्यस्मिन्नर्थे 'हेतुमति च' (पा ३,१,२६) इति णिच् । ततः पुकि 'नारण-तोषणनिशामनेषु' ज्ञा' इति मित्वात् 'मिता हस्वः' (पा ६,४,९२) इति ह्रस्वत्वम् । 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यः' (पा ३,१,११४) इति ह्युप्रत्ययः । अथो अपि च हृदः हृदय-स्य मनसोऽपि आधारभूतस्य संज्ञपनम् समानज्ञानजननं करोमि । अथो अपि च भगस्य एतत्संज्ञस्य सौभाग्यकरस्य देवस्य यच्छ्रान्तम् श्रमजनितं तपोऽस्ति । श्राम्य-त्यस्मिन्निति श्रान्तम्<sup>३</sup> । अधिकरणे क्तः । 'यस्य विभाषा' (पा ७,२,१५) इति इद-प्रतिषेधः । 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः' (पा ६,४,१५) इति दीर्घत्वम् । तेन श्रमजनित-तपसा वः युष्मान् सांमनस्यकामान् संज्ञपयामि समानज्ञानान् करोमि ।

यथादित्या वसुभिः 'संवभूवुर्मरुद्भिरुग्रा' अह्णीयमानाः<sup>४</sup> ।

एवा 'त्रिणामन्नह्णीयमान' इमान् जनान्तंमनसस्कृधीह<sup>५</sup> ॥ ३ ॥

यथा । आदित्याः । वसुभिः । सम्ज्ञभुवुः । मरुत्भिः । उग्राः । अह्णीयमानाः ।

एव । त्रिणामन् । अह्णीयमानः । इमान् । जनान् । सम्मनसः । कृधि । इह ॥ ३ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा मित्रवरुणादयः<sup>६</sup> यथा येन प्रकारेण वसुभिः अष्ट-संख्याकैर्गणदेवैः संवभूवुः समानज्ञाना अभूवन् । यथा च मरुद्भिः एकोनपञ्चाश-त्संख्याकैः सह उग्राः उद्गूर्णयन्ता रुद्रा अह्णीयमानाः अकुप्यन्तः समानज्ञाना अभूवन् । ह्णीयतिः कण्ठ्यादिरत्र कुप्यतिकर्मा । एव एव हे त्रिणामन् त्रिषु भूम्यन्तरिक्षयुस्थानेषु पार्थिववैद्युत्सूर्यात्मना सर्वेषां नमयितः । यद्वा त्रीणि गार्हपत्यादीनि नामानि यस्य स तथोक्तः । तादृश हे अग्ने अह्णीयमानः अकु-प्यस्त्वम् इमान् सांमनस्यकामान् जनान् इह अस्मिन् ग्रामनगरादौ समनसः समान-मनस्कान् परस्परानुरक्तचित्तान् कृधि कुरु । 'श्रुशृणुगृहृष्यः' (पा ६,४,१०२) इति हेर्धिरादेशः ।

इति अष्टमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. सम् । ज्ञापयामि P; सम् । ज्ञापयामि P<sup>२</sup>, D<sup>३</sup>, Kp; सम्ज्ञापयामि > सम् । ज्ञापयामि J.  
२. समज्ञानं S'. ३. "रणतोरणनिशा" S'. ४. श्रान्त S'. ५. "नी रुद्राः  
तै २,१,११,३. ६. अह्णीय" A; समज्ञानताभि तै. ७. त्रिणां K; त्रिणाम् V;  
"यमाना तै. ८. इमां जं A, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>; विश्वं देवाः समनसो भवन्तु तै.; "नसस्कृणु त्वम्  
पै १९,१५,६. ९. मित्राव" S'.



‘निरुमुं नुदे’ इति तृचेन आभिचारिके तन्त्रे दर्मास्तरणं कुर्यात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूकेन अभ्यातानान्ते इङ्गिडं जुहुयात् । ( वृ. कौष. ४८, २९-३१ ) ।

तस्मिन्नेव तन्त्रे अनेन तृचेन संस्थितहोमान् जुहुयात् । ( वृ. कौष. ४७, १० ) ।

‘य एनें परियीदन्ति’ इति चतुर्कचेन विजयस्वस्त्ययनकामः ‘खड्गाद्यसाधारणं शस्त्रं’ संपात्य हस्तेन विमुञ्च्य अभिमन्त्र्य धारयेत् ।

तथा रात्रिस्वस्त्ययनकामः एतं चतुर्कचं जपित्वा प्रादेशेन मुखं विमाप्य स्वप्यात् ।

तथा देशान्तरं जिगमिषुः स्वप्रयोजनसिद्धयर्थं सुसोत्थित एतं चतुर्कचं जपन् ग्रीणि पदानि प्रक्रम्य उद्दिष्टं देशं गच्छेत् ।

तत्रैव कर्मणि भूमौ ग्रीन् प्रादेशान् मित्वा गच्छेत् ।

सूत्रितं हि — “य एनें परियीदन्ति” ( अ. ६, ७६ ) इति यदायुधं दण्डेन व्याख्यातम् । दिष्टा मुखं विमाप्य संविशति । ग्रीणि पदानि प्रमायोत्तिष्ठति । तिस्रो दिष्टीः” ( कौष. ५०, ४-७ ) इति ।

निरुमुं नुद ओर्कसः सपत्नो यः पृतन्यति ।

नैर्वाच्येन हविषेन्द्र एनं पराशरीत् ॥ १ ॥

निः । अमुम् । नुदे । ओर्कसः । सपत्नः । यः । पृतन्यति ।

नैःवाच्येन । हविषा । इन्द्रः । एनम् । परा । अशरीत् ॥ १ ॥

अमुं शत्रुम् ओक्यः स्वनिवासस्थानाद् निरुदे निर्गमयामि । मन्त्रसामर्थ्येन स्वस्थानान् प्रच्यावयामीत्यर्थः । कः पुनरसौ इत्याह — यः सपत्नः शत्रुः पृतन्यति अस्मान् घातितुं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छति । ‘कथ्यन्ते पृतनरयविं लोपः’ ( पा. ७, ४, १९ ) इति पयश्चि पृतनाजप्यस्य अन्तलोपः । निर्णोदनप्रकारम् आह — निर्णोदन इति । निःशेषेण घातो निर्यायः तम् अर्हतीति निर्वाच्यो हन्तव्यः शत्रुः तद्विषये प्रयुज्यमानं हविः नैर्वाच्यम् । ‘तस्येदम्’ ( पा. ४, ३, १२० ) इति अण् । तेन निर्वाच्येन निर्याधनशमेण हविता आज्यादिना ह्यमानेन परितुष्ट इन्द्रः एनं शत्रुं पराशरीत् ।

१. ‘रजजस्र S’.

११, १ मा. श्री ३, १४, २.

P.J.

२. इति नास्ति BI.

३. एण् नैरा आधी.

४. एवं शत्रो न निर्याति.

५. निरुं पं १२, १५, ७ तत्रा ३, १.

६. शरीत् O.

७. वाच्येन

परावृणातु । यथा न पुनरावर्तते तथा पराङ्मुखं हिनस्तु इत्यर्थः । शृ हिंसायाम् ।  
अस्मात् 'छन्दसि लृङ्लृट्' ( पा ३,४,६ ) इति प्रार्थनायां लृङ् ।

परमां तं परावतमिन्द्रो नुदतां वृत्रहा ।

यतो न पुनरावर्ति शश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ २ ॥

परमाम् । तम् । परावतम् । इन्द्रः । नुदतु । वृत्रहा ।

यतः । न । पुनः । आऽअवर्ति । शश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥ २ ॥

वृत्रहा वृधम् असुरं हतयान् इन्द्रः तं शत्रुं परमां परावतम् । परावत् इति  
दूरनाम । अतिशयितदूरदेशं नुदतु प्रेरयतु । तं दूरदेशं विशिनष्टि—यतः यस्माद्  
दूरात् प्रणुत्तः शत्रुः शश्वतीभ्यः समाभ्यः बहुसंयत्सरकालादपि न पुनरावर्ति पुनर्ना-  
वर्तते । तादृशम् अत्यन्तदूरं देशं शत्रुं गमयत्वित्यर्थः । परावतम् इति । 'उपसर्गा-  
च्छन्दसि धात्वर्थे' ( पा ५,१,११८ ) इति वतिः ।

एतुं तिस्रः परावत एतुं पञ्च जनां अति ।

एतुं तिस्रोति रोचना यतो न पुनरावर्ति

शश्वतीभ्यः समाभ्यो यावत् सूर्यो असद् दिवि ॥ ३ ॥

एतुं तिस्रः परावतः । एतुं पञ्च जनां । अति । एतुं तिस्रः । अति । रोचना ।

यतः । न । पुनः । आऽअवर्ति । शश्वतीभ्यः । समाभ्यः । यावत् । सूर्यः । असद् । दिवि ॥ ३ ॥

इन्द्रेण नुन्नः अस्मच्छत्रुः परावतः दूरवर्तिनीः तिस्रो भूमीः अति एतु अतिक्रम्य  
गच्छतु । 'त्रयो वा इमे विवृतो लोकाः' ( ऐत्रा २,१७ ) इति चाक्षयशेषात् 'तिस्रो  
भूमिर्धारयन्' ( श्र २,२७,८ ) इति मन्त्रवर्णाच्च तिस्रः परावत इत्युक्तम् । तथा  
पञ्च जनान् । निपादपञ्चमादयत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः तान् अति एतु । मनुष्यसंचार-  
देशं विहाय दूरं गच्छत्वित्यर्थः । तथा तिस्रः त्रिसंख्याका रोचनाः सूर्यचन्द्राग्नीनां  
रोचमानाः प्रभा अत्येव अतिक्रम्य गच्छतु । सूर्यादीनां प्रभा यत्र न सन्ति तं  
देशं गच्छत्वित्यर्थः । रुच दीप्तौ । 'अनुदातेतदन हलदेः' ( पा ३,२,१४९ ) इति  
युच् । यतो न पुनरावर्ति इत्यादि व्याख्यातम् । उक्तं कालबहुत्वं विशिनष्टि—यावत्  
सूर्य इति । यावत् यावत्कालपर्यन्तं दिवि द्युलोके सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः असत्  
भवेत् । अस्नेलेंटि अडामगः । तावत्कालपर्यन्तं शत्रुः पुनर्नावर्तताम् इत्यर्थः ।

१. स्वां पै १९,१५,९ तैत्रा ३,३,११,३ आपथ्री ३,१४,२.

२. देवो मचीवलपत् पै.

† नयतु तैत्रा ३,३,११,४ आपथ्री.

३. 'रायसि पै. तैत्रा. आपथ्री.

४. इहि श्र ८,३२,२२

पै १९,१५,८ तैत्रा ३,३,११,३ आपथ्री.

५. जनां B, B<sup>h</sup>, D, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Cs.

६. अनु पै.

७. इहि पै. तैत्रा. आपथ्री.

८. चत्वारि पै.

‘य एनं’ परिपीदन्ति समादधति चक्षसे ।

संप्रेद्धो ‘अग्निर्जिह्वाभिरुदेतु’ हृदयादधि ॥ १ ॥

ये । एनम् । परिऽसादन्ति । समऽआदधति । चक्षसे ।

सम्प्रेद्धः । अग्निः । जिह्वार्भिः । उद् । एतु । हृदयात् । अधि ॥ १ ॥

एनं स्वस्त्ययनकामं ये रक्षःप्रभृतयो हिंसकाः परिपीदन्ति हिंसितुं परित उप-  
विशन्ति ततः चक्षते हिंसायै समादधति समाहिताः संनद्धा भवन्ति । नृचक्षा राक्षसाः  
इति यत् चष्टिरत्र हिंसाकर्मा । तस्माद् असुनि ‘असनयोश्च’ ( पावा. २, ४, ५४ ) इति  
ख्याभादेशाभावः । यद्वा एनम् अग्निं परिचरितुं ये जनाः पर्युपविशन्ति चक्षते  
दर्शनाय समादधति इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वलयन्ति । तैः संप्रेद्धः प्रकर्षेण संदीपितोऽग्निः  
स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सह हृदयादधि अस्मदीयाद्भृदयाद् उदेतु उद्गच्छतु । उत्पद्यताम्  
इत्यर्थः । ‘अहं त्वदस्मि मदति त्वमेतम् । ममास्ति योनिस्त्व योनिरस्मि’ ( तैश्चा १, २, १, २० )  
इति हि निगमः । यद्वा पर्युपविशतां रक्षःप्रभृतीनां हृदयात् संप्रेद्धोऽग्निः उदेतु । तान्  
प्रदधुम् इत्यर्थः ।

अग्नेः सातपनस्याहमायुषे पदमा रमे ।

अद्वातिर्यस्य पश्यति धूममुद्यन्तमास्यतः ॥ २ ॥

अग्नेः । सामऽतपनस्य । अहम् । आयुषे । पदम् । आ । रमे ।

अद्वातिः । यस्य । पश्यति । धूमम् । उद्ऽयन्तम् । आस्यतः ॥ २ ॥

सातपनस्य अत्यर्थं तपनं संतपनं तत्संयन्धिनः अग्नेः पदम् स्थानं तद्वाचिपदा-  
त्मकं शब्दं वा आयुषे जीवनाय अहम् आ रमे उपक्रमे । यस्य अग्नेः आस्यतः आस्याद्  
सुखाद् उद्यन्तम् उद्गच्छन्तं धूमम् अद्वातिः । अद्वा प्रत्यक्षम् अतति सततं ध्यानेन  
प्राप्नोतीति अद्वातिः एतत्संशो महर्षिः पश्यति साक्षात्करोति । यद्वा यस्याग्नेर्धूमं तपःप्र-  
भावात् स्यस्माद् आस्याद् उद्गच्छन्तं पश्यति तादृशस्याग्नेः पदम् इति संयन्धः ।

यो अस्व समिधुं वेदं क्षत्रियेण समाहिताम् ।

‘नाभिर्द्वारे’ पुदं नि दधाति स मृत्युर्वै ॥ ३ ॥

यः । अस्व । समऽऽर्धम् । वेदं । क्षत्रियेण । समऽआहिताम् ।

न । अभिऽद्वारे । पुदम् । नि । दधाति । सः । मृत्युर्वै ॥ ३ ॥

क्षत्रियेण क्षत्रजातीयेन विजयकामेन पुंसा समाहिताम् सम्यग् आहितां क्षिप्ताम्  
अस्य अग्नेः समिधम् संदीपनीम् आहुतिं यः पुरुषो वेद जानाति स वेदिता मृत्यवे मृत्युं  
गन्तुम् अभिहारे अभितः कुटिले मृत्युप्राप्तिनिमित्ते गजव्याघ्रादिभूयिष्ठे स्थाने पदं  
न नि दधाति न निक्षिपति । इत्थं वेदितुर्मरणशङ्कापि नैवोदेतीत्यर्थः ।

नैनं घ्नन्ति पर्यायिणो न सन्नाँ<sup>१</sup> अर्वा<sup>२</sup> गच्छति ।

अग्नेर्यः क्षत्रियो विद्वान्नाम गृह्णात्यायुषे ॥ ४ ॥

न । एनम् । घ्नन्ति । परिऽआधिर्नः । न । सन्नान् । अर्वा । गच्छति ।

अग्नेः । यः । क्षत्रियः । विद्वान् । नाम । गृह्णाति<sup>३</sup> । आयुषे ॥४॥

एनं स्वस्त्ययनकामं पर्यायिणः परित आगन्तारः शत्रवो न घ्नन्ति न हिंसन्ति ।  
सन्नान् समीपस्थानपि तान् अयं नावगच्छति नावबुध्यते । अस्य ज्ञानविषयेऽपि शत्रवो  
नावस्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । कः पुनरसौ इत्याह—यः क्षत्रियः विद्वान् उक्तप्रकारेण  
माहात्म्यं जानन् अग्नेर्नाम स्तावकं नामधेयम् आयुषे चिरकालजीवनाय गृह्णाति उच्चार-  
यति । नैनं घ्नन्तीति संयन्धः ।

इति अष्टमेऽनुयाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘अथाद् यीः’ इति तृचेन पलायनशीलायाः स्त्रिया निरोधनकर्मणि रज्जुवेष्टनम्  
अभिमन्य मध्यमस्थूणायां यध्नीयात् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि स्त्रीखट्वायाः पादमनेन तृचेन अभिमन्य उपले  
यध्नीयात् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तृचेन तिलान् जुहुयात् ।

सुत्रितं हि—“अथाद् यीः’ इति निवेष्टनम् । आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्यमायां<sup>४</sup>  
यध्नाति” ( कौसू ३६, ५६ ) इत्यादि ।

‘तेन भूतेन’ इति तृचेन विवाहे आज्यं हुत्वा घरबध्वोर्मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि तेनैव तृचेन रसान् स्थालीपाकं च संपात्य अभिमन्य  
भोजनसमये जायापती प्राशयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन तृचेन आज्यमिश्रैर्यवैः अञ्जलिं परिपूर्णं  
जुहुयात् ।

१. सन्नां B<sup>h</sup>, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>. २. इव पै ८, ३, १२ [मूको.].

४. निवेष्टनमावेष्टनेन वंशाग्रमिव मध्यमायां S’.

३. गृह्णाति शंपा.

स्त्रितं हि विवाहप्रकरणे—'तेन भूतेन' (अ ६, ७८), 'तुभ्यमग्ने' (अ १४, २), 'शुम्नो' (अ ७, ११७) इति प्रक्रम्य "गृह्णोः संपातान् आनयति । 'तेन भूतेन' इति 'समदानम् । रसान् आनयति' स्थार्यापाकं च । यवानामाज्यमिध्याणां पूर्णाहुतिं जुहोति" (कौस् ७८, ९; ११; १४-१६) इति ।

अस्याद्<sup>१</sup> द्यौरस्यात्<sup>२</sup> पृथिव्यस्याद्<sup>३</sup> विश्वमिदं जगत् ।

'आस्थाने पर्वता अस्थुः<sup>४</sup> स्थाम्न्यश्वाँः<sup>५</sup> अतिष्ठिपम्<sup>६</sup> ॥ १ ॥

अस्यात् । द्यौः । अस्यात् । पृथिवी । अस्यात् । विश्वम् । इदम् । जगत् ।

आऽस्थाने । पर्वताः । अस्थुः । स्थाम्नि । अश्वान् । अतिष्ठिपम् ॥ १ ॥

नियन्तुरीश्वरस्य आज्ञया यथा द्यौरस्यात् अप्रचलिता स्वस्थाने तिष्ठति । पृथिव्यपि यथा अस्यात् निदचलं तिष्ठति । तयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानं विश्वम् सर्वम् इदं जगत् स्वे स्वे स्थाने अस्यात् तिष्ठति । पर्वता मेरुमन्दरादयोऽपि आस्थाने ईश्वरेण कल्पिते स्थाने अस्थुः तिष्ठन्ति । एवमेव हे योषित् स्थाम्नि तिष्ठत्यस्मिन् गृहे सर्वम् इति स्थामा स्थाणा 'आतो मनिन्' ( पा ३, २, ७४ ) इति मनिन्प्रत्ययः । तत्र त्वाम् अतिष्ठिपम् पन्धनेन स्थापयामि । अश्वान् इति लुप्तोपमम् । यथा दुष्टान् अश्वान् सावित्रो रज्जुभिर्वधन्ति तद्वत् । यद्वा स्थाम्नि स्थाने गृहे अश्वानिव त्वाम् अनेन कर्मणा स्थापयामि । तिष्ठतेर्पयन्ताच्छन्दसे लुङि चङि 'तिष्ठतेतिव' ( पा ७, ४, ५ ) इति इत्त्वम् ।

य उदानं<sup>७</sup> परायणं<sup>८</sup> य उदानुण्यार्यनम्<sup>९</sup> ।

आवर्तनं<sup>१०</sup> निर्वर्तनं<sup>११</sup> यो गोपा अपि<sup>१२</sup> तं हुवे<sup>१३</sup> ॥ २ ॥

यः । उतऽआनन्दं । पराऽअर्यनम् । यः । उतऽआनन्दं । निऽअर्यनम् ।

आऽअर्तनम् । निऽअर्तनम् । यः । गोपाः । अपि । तम् । हुवे ॥ २ ॥

यो देवः परायणम् परादमुखगमनम् उदानं उत्कर्षेण व्याप्नोति । तथा न्ययनम् नितरां नीर्यामं या गमनं यो देवः उदानं उत्कर्षेण व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अस्मात् छान्दसे लुङि 'मग्ने यम' ( पा २, ४, ८० ) इति च्छेत्तुम् । 'छन्दस्यपि दस्यते' ( पा ६, ४, ७३ ) इति आडागमः । 'यन्त्यजद्वये' । यच्च देवः गोपाः गोपायिता पलायमानाः नाम् आवर्तनम् आगमनं निर्वर्तनम् गतिप्रतिरोधं च कर्तुं शक्नोति । अपिः संभावनायाम् । इत्थं संभाव्यमानं तं देवं हुवे आह्वयामि । 'बहुलं छन्दसि' ( पा ६, १, ३४ ) इति ह्ययतः संप्रसारणम् ।

१. सममयनं दमानानयति S'.

४. पृथिवी व्याख्याद् वै.

B.B'.D.K.K'.R.S'.C's.

५. 'नद परायणम्' थ. वै.

६. 'आपन' Cp.

७. तिष्ठन्ति पर्वता इमे स्थामग्न्या अवसत वै १९, १६, १.

८. 'म्यर्षा' D.C's.

९. अपि गोपा निर्वर्तनम् थ.

१०. 'पुत्रे रीता.

२. 'अलि BI

३. आस्थान् वै १९, २३, ५.

४. 'अस्थुः' D.C's.

५. 'अपि' A.

६. 'अर्यन' >

७. 'अपि' A.

८. 'अर्यन' >

९. 'अर्यन' >

१०. 'अर्यन' >

११. 'अर्यन' >

जातवेदो नि वर्तय शतं ते सन्त्वावृतः ।

सहस्रं त उपावृतस्ताभिर्नः पुनरा कृधि ॥ ३ ॥

जातवेदः । नि । वर्तय । शतम् । ते । सन्तु । आऽवृतः ।

सहस्रम् । ते । उपऽआवृतः । ताभिः । नः । पुनः । आ । कृधि ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने पलायनशीलाम् इमां निवर्तय पलायनात् प्रच्यावय । गृहे स्थापयेत्यर्थः । ते तव आवृतः आवर्तनोपायाः शतम् शतसंख्याकाः अस्मिन् विषये सन्तु भवन्तु । तथा सहस्रम् सहस्रसंख्याकाः ते त्वदीया उपावृतः समीप-  
वेशप्राप्त्युपायाः सन्तु भवन्तु । ताभिरावृद्धिः उपावृद्धिश्च नः अस्माकम् इमां स्त्रियं पुनरा कृधि अभिमुखी कुरु ।

तेन भूतेन हविषाऽयमा प्यायतां पुनः ।

जायां यामस्मा आवाक्षुस्तं रसेनाभि वर्धताम् ॥ १ ॥

तेन । भूतेन । हविषा । अयम् । आ । प्यायताम् । पुनः । जायाम् ।

याम् । अस्मै । आऽआवाक्षुः । ताम् । रसेन । अभि । वर्धताम् ॥ १ ॥

तेन प्रसिद्धेन भूतेन समृद्धिकरेण ह्यमानेन हविषा अयं पतिः पुनरा प्यायताम् पुनः पुनः प्रजापदवादिभिः समृद्धो भवतु । अस्मै पत्येयां स्त्रियं जायाम् आवाक्षुः जायात्वेन समीपम् आनैषु\* विवाहकर्तारः पितृमात्रादयः । बहू प्रापणे । लुङि सिचि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' ( पा ७,२,१० ) इति इदमिति धेयः । तां जायां रसेन दधिमधुघृतादिना अभि वर्धताम् अयं ह्यमानोऽग्निरभिवर्धयतु । छन्दसुमयथा\* ( पा ३,४,११७ ) इति शप आर्घधातुक्त्वात् 'गेरनिटि' ( पा ६,४,५१ ) इति णिलोपः ।

अभि वर्धतां पर्यसाऽभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।

'रय्या सहस्रवर्चसेमौ' स्तामनुपक्षितौ ॥ २ ॥

अभि । वर्धताम् । पर्यसा । अभि । राष्ट्रेण । वर्धताम् ।

रय्या । सहस्रवर्चसा । इमौ । स्ताम् । अनुपक्षितौ ॥ २ ॥

१. 'भित्तेन निवर्तय' पै १९,१६,४. २. भूतस्य पै १९,१६,९. ३. आविदन् सा पै.

४. आनयिषुः शंपा.

५. प्रजयासि पै १९,१६,१०.

६. एता सहस्रवीर्याविमौ पै.

७. वृ. A,O; वैवृ. शंपा. स्वाग्मः; स्तामनु > स्तामनु Cs; 'मनपेक्षितौ' मंत्रा १,८,७.

८. वृ. मंपा.; वैवृ. शंपा. स्ताम्.

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः अनया विधियते — अयं घरो वधूश्च पयसा क्षीरेण अभि वर्धताम् । गोभिः समृध्यताम् इत्यर्थः । तथा राष्ट्रेण अभि वर्धताम् । ग्रामादिसमृद्धिर्भवत्यित्यर्थः । सहस्रवर्षसा अपरिमिततेजसा रय्या घनेन इमौ जायापती अनुपक्षिणी अनुपक्षीणौ संपूर्णकामौ स्ताम् भवताम् । अस्तेल्लोदि तसस्तामादेशे 'क्षसोरल्लोपः' ( पा ६, ४, १११ ) इति अकारल्लोपः ।

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टाऽस्यै त्वां पतिम् ।

त्वष्टा सहस्रमायूषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥ ३ ॥

त्वष्टा । जायाम् । अजनयत् । त्वष्टा । अस्यै । त्वाम् । पतिम् ।

त्वष्टा । सहस्रम् । आयूषि । दीर्घम् । आयुः । कृणोतु । वाम् ॥ ३ ॥

त्वष्टा तनूकर्ता शिल्पकारी एतत्संज्ञो देवः जायाम् स्त्रियम् अजनयत् उदपादयत् । जायतेऽस्याम् अपत्यरूपेण पतिरिति जाया । श्रूयते हि — 'तज्जाया जाया भवति यद् अस्यां जायते पुनः' ( ऐशा ७, १३ ) इति । ईदृक्तामर्थ्योपेतं स्वीजन्म कृतवान् इत्यर्थः । हे वर अस्यै अस्यां जायायास्त्वां पतिम् भर्तारं त्वष्टा एव अजनयत् । स्त्रीपुंसचष्टेस्त्वष्टैव कर्तैत्यर्थः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — 'त्वष्टा वै पशूना मिथुनानां प्रजनयिता' ( तै २, १, ८, ३४ ) इति । यस्माद् एवं तस्मात् हे जायापती वा युधयोः त्वष्टा देवः सहस्रम् सहस्रसंवत्सरपरिमितानि आयूषि पयमात्मकं दीर्घम् आयुः कृणोतु करोतु । कृचि हिंसाकरणयोश्च । 'धिन्विक्कृष्योर च' ( पा ३, १, ८० ) इति उपत्ययः । 'युष्पदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाश्चयोः' ( पा ८, १, २० ) इति युष्पदो वाम् आदेशः । स च 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' ( पा ८, १, १८ ) इत्यनुदात्तं रनुदात्तः ।

इति अष्टमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'अयं नो नमसस्पतिः' इति त्वेन धान्यस्फातिकामः अश्मानं संप्रोक्ष्य अभिमन्त्र्य कुमलादिधान्यनिधानस्थानेषु निधाय तस्योपरि अन्वृचं तिस्रो धान्यमुष्टीनिदध्यात् । स्मृतिं हि — "'अयं नो नमसस्पतिः' इति पच्येऽश्मानं संप्रोक्ष्य अन्वृचं काशीन् ओष्य आवापयति" ( कीट २१, ५ ) इति ।

'अन्नरिधेण पतिनि' ( अ ६, ८० ) इति त्वेन काककपोतद्वयेनादिपक्षिहतमङ्गं दयपदस्थानमृत्तिकामभिमन्त्र्य प्रलिम्पेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि शुनोऽङ्गस्या मक्षिका अनेन अभिमन्त्र्य अग्नौ प्रक्षिप्य सपायिधमङ्गं धूपयेत् ।

“अन्तरिक्षेण” (अ ६,८०) इति पशुहृतम् अङ्गं<sup>१</sup> “मन्त्रोक्तमृत्तिकया”<sup>२</sup> । कीटेन धूपयति”  
( कौष ३१,१८;१९ ) इति सूत्रात् ।

अयं नो नभसस्पतिः<sup>३</sup> संस्फानो अभि रक्षतु । असमातिं गृहेषु नः<sup>४</sup> ॥ १ ॥  
अयम् । नः । नभसः । पतिः । समस्फानः । अभि । रक्षतु । असमातिम् । गृहेषु । नः ॥

अयं परिदृश्यमानोऽग्निः नभसः द्युलोकस्य पतिः हविःप्रदानादिना पालयिता । यद्वा नभ इति आदित्यनाम । अग्निस्तस्यापि आहुतिद्वारा पालयिता । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ (मसृ ३,७६) इति स्मृतेः । ईदृशोऽग्निः संस्फानः धान्यराशेर्यथयिता सन् नः अस्मान् अभि रक्षतु । तथा नः अस्माकं गृहेषु असमातिम् । मा मामे इत्यस्माद् औणादिकस्तिप्रत्ययः । मातिर्मानं परिच्छेदस्तेन सह वर्तत इति समातिः तद्वैपरीत्यम् असमातिः । कुसूलस्थानां धान्यानां परिच्छेदराहित्यं करोतु इत्यर्थः । अस्य त्वस्य क्रमाद् अग्निवाय्वादित्यपरत्वं तैत्तिरीयसंहिताया<sup>५</sup> अवगन्तव्यम् । तत्र हि एवम् आम्नायते—‘अयं नो नभसा पुर इत्याह । अग्निर्वै नभसा पुरः । अग्निमेव तद् आह एतन्मे गोपायेति । स त्वं नो नभसस्पत इत्याह । वायुर्वै नभसस्पतिः । वायुमेव तद् आह एतन्मे गोपायेति । देव संस्फानेत्याह । असौ वा आदित्यो देवः संस्फानः । आदित्यमेव तद् आह एतन्मे गोपायेति’ ( तै ३,३,८,६ ) इति ।

त्वं<sup>६</sup> नो नभसस्पत ऊर्जं<sup>७</sup> गृहेषु धारय<sup>८</sup> । आ पुष्टमेत्वा वसु<sup>९</sup> ॥ २ ॥

त्वम् । नः । नभसः । पते । ऊर्जम् । गृहेषु । धारय ।  
आ । पुष्टम् । प्तु । आ । वसु ॥ २ ॥

हे नभसस्पते अन्तरिक्षस्य पालयितवांयो त्वं नः अस्माकं गृहेषु ऊर्जम् बलकरं रसवद् अन्नं धारय स्थापय । तथा पुष्टम् प्रजापदवादिक्म् आ प्तु आगच्छतु । वसु धनं च ऐत आगच्छतु ।

देवं संस्फानं ‘सहस्रापोपस्यैशिषे’ ।

तस्य नो रास्व<sup>१०</sup> तस्य नो<sup>११</sup> धेहि<sup>१२</sup> तस्य ते भक्तिर्वांसः<sup>१३</sup> स्याम<sup>१४</sup> ॥ ३ ॥

देवं । समस्फानं । सहस्रपोपस्यै । ईशिषे । तस्य । नः । रास्व ।

तस्य । नः । धेहि । तस्य । ते । भक्तिर्वांसः । स्याम ॥ ३ ॥

१. नास्ति B1.

२. मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया B1.

३. ‘नभसा पुरः तै ३,३,८,२.

४. गृहाणामसंमत्यै ब्रह्मर्षे नो गृहा अंसन् तै. † नास्ति-E<sup>३</sup>H.O.

५. ‘यवाहणाद्

शोपा. ६. स त्वं तै. ७. ‘सस्पतिर्यै १९,१६,१८.

८. नो धेहि भद्रया तै ३,३,

८,३. ९. ‘हस्रपो’ तै. पै १९,१६,१९. १०. धेहि पै.

११. तै पै. १२. भक्षीमहि

पै. १३. भक्तिर्वांसः यै १,४,३ ‘कठ ७,३ भक्तिर्वांसः तैत्रा ३,७,५,७ आपधी ३,२,११,

१४. भूयात्म पै.



हे देव दानादिगुणयुक्त हे संस्फान प्रवृद्ध एवंभूत हे आदित्य सहस्रपोष्य  
सहस्रसंख्याकानां प्रजानां पोषकस्य बहुलस्य धनस्य त्वम् ईशिये ईश्वरो भवसि ।  
ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वात् शपो लुक् । 'ईशः से' (पा ७, २, ७७) इति इडागमः ।  
'अवीगर्भदंशाम्' (पा २, ३, ५२) इति कर्मणि पठ्यो । तस्य तथाविधस्य धनस्य ।  
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १, ४, ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यो ।  
तथाविधं धनं नः अस्मभ्यं राख प्रयच्छ । रा दाने । यद्वा भागपदाध्याहारेण  
योज्यम् । तथा तस्य धनस्य भागं नः अस्माकं धेहि भोगार्थं धारय पोषय  
वा । ते त्वदीयस्य तस्य धनस्य भक्तिवांसः भागवन्तस्त्वत्प्रसादात् स्याम भवेम ।  
भक्तिशब्दात् 'छन्दसीवांसौ' (पावा ५, २, १०९) इति मत्वर्थीयो वनिष् । सकारो-  
पजनप्रदान्वसः ।

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा' 'भूतावुचाकशत्' ।

शुनो' 'दिव्यस्य यन्महस्तेनो ते' हविषा विधेम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । भूता । अवुचाकशत् ।

शुनः । दिव्यस्य । यत् । महः । तेन । ते । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण काककपोतादिः पक्षी पतति पुरुषस्य अग्ने निपतति ।  
किं कुर्यन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूता भूतानि भूतजातानि अवचाकशत् । अवचा-  
कशत् पश्यतिकर्मा । जिघत्सया पुनः पुनः पश्यन् । तद्गोपशान्त्यर्थं दिव्यस्य  
दिवि भवस्य शुनः यत् महः तेजोऽस्ति तेन हविषा हे अग्ने ते त्यां विधेम परि-  
चरेम । अन्तरिक्षपक्ष्युपघातजं दोषं दिव्यस्य शुनो महसा तुष्टोऽग्निर्निवर्तयतु  
इत्यर्थः ।

ये त्रयः कालक्राञ्जा दिवि देवा इव श्रिताः ।

तान्सर्वानिह ऊतयेऽस्मा अरिष्टजातये ॥ २ ॥

ये । त्रयः । कालक्राञ्जाः । दिवि । देवाः इव । श्रिताः ।

तान् । सर्वान् । अह्ने । ऊतये । अस्मे । अरिष्टजातये ॥ २ ॥

कालक्राञ्जाया ये त्रयः असुराः सत्कर्मवशाद् दिवि देवा इव श्रिताः आश्रिता  
यनन्ते । तथा च तैत्तिरीयकम् — 'कालक्रा वै नामासुरा आसन् । ते सुवर्गाय लोकायातिन् ।

१. मनीषे १९, १९, १९.

२. कृपायुः अ १०, ११६, ४.

३. 'स्वयेदं महस्तस्मा पुनः

४. व. पुरोहि ३.

५. पतति P.

६. आन्तरिक्षं S.

७. याता अ १, १८७, ४.

अबिन्वत' इति प्रक्रम्य 'स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेऽवाकीर्यन्त । येऽवाकीर्यन्त त 'ऊर्णावभयोऽभवन्' । द्वावुदयतताम् । तौ दिव्यौ श्वानावभवताम्' ( तैब्रा १,१,२,४-६ ) इति । तान् तथाविधान् सर्वान् कालकाञ्चान् अहे आह्वयामि । ह्ययतेइछान्दसे लुङि 'लिपिसिचिह्नस्य' ( पा ३,१,५३ ) इति च्लेरब् आदेशः । किमर्थमाह्वानम् । कृतये रक्षणार्थम् अस्मै अस्य पुरुषस्य । पृथग्रथे चतुर्थी । अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसा तदभावः अरिष्टम् । तस्य करणाय काककपोतादिपक्ष्युपघातजनितदोषशान्तये इत्यर्थः । 'दिवशमरिष्टस्य करे' ( पा ४,४,१४३ ) इति अरिष्टशब्दात् करोत्यर्थे तातिल्-प्रत्ययः । 'लिति' ( पा ६,१,१९३ ) इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ।

अप्सु ते जन्मं दिवि ते सधस्यं समुद्रे 'अन्तर्महिमा' ते पृथिव्याम् ।

शुनो 'दिव्यस्य यन्महस्तेना ते' हविषा विधेम ॥ ३ ॥

अप्सु । ते । जन्मं । दिवि । ते । सधस्यम् । समुद्रे । अन्तः । महिमा । ते । पृथिव्याम् । शुनः । दिव्यस्य । यत् । महः । तेन । ते । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तव अप्सु उदकेषु जन्म और्ववैद्युतादिरूपेण दृश्यते । दिवि ध्रुलोके ते तव आदित्यात्मनः सधस्यम् सहस्थानम् । तथा समुद्रे अन्तः मध्ये पृथिव्यां च ते तव महिमा माहात्म्यं दृश्यते । 'दिवस्यारि प्रथमं जज्ञे अभिरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु वृमणा अजघम्' ( ऋ १०,४५,१ ) इति हि मन्त्रान्तरम् । शुनो दिव्यस्य इत्यादि व्याख्यातम् ।

इत्यष्टमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'यन्तासि' इति त्वेन गर्भाधाने कङ्कणादिकं संपात्य अमिमन्स्य स्त्रिया हस्ते यधीयात् । " 'यन्तासि' इति मन्त्रोक्तं वध्राति" ( कौसू ३५,११ ) इति सूत्रात् ।

'आगच्छतः' इति त्वेन विवाहकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । " 'आगच्छतः' ( अ ६,८२ ) इति जायाकामः" ( कौसू ५९,११ ) इति सूत्रात् ।

तथा विवाहे अनेन त्वेन आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् । " 'आगच्छतः' । 'सविता प्रसवानाम्' ( अ ५,२४ ) इति मूर्ध्नोः संपातान् आनयति" ( कौसू ७८,१०;११ ) इति सूत्रम् ।

यन्ताऽसि यच्छसे हस्तावप रक्षांसि सेधसि ।

प्रजां धनं च गृह्णानः 'परिहस्तो अभूदयम्' ॥ १ ॥

१. ऊर्णानाम्' संपा.; ऊर्णावाम्' ये १,६,९. २. आत्मा म' पं १९,१६,१३. ३. 'त्येदं महस्तेना एतेन वे. ४. जुहोमि पं. ५. आनयतेति S'. ६. 'हस्योऽमू' पं १९,१७,१.

यन्ता । अ॒सि । यच्छ॑से । हस्तौ॑ । अप॑ । रक्षौ॑सि । सेध॑सि ।

प्र॒जाम् । ध॒नम् । च॒ । गृ॒ह्णानः । परि॒ह॒स्तः । अ॒भुत् । अ॒यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं यन्ताऽसि गर्भव्यापत्कराणां रक्षःप्रभृतीनां नियामको भवसि । अत एव आत्मीयौ हस्तौ यच्छसे आयतौ प्रसारयसि । ताभ्यां हस्ताभ्यां रक्षांसि गर्भधारणविघातकानि अप सेधसि अपगमयसि । प्रजाम् पुत्रादिरूपां तद्भोगार्थं धनं च कृष्वानः<sup>१</sup> कुर्याणः अयम् अग्निः परिहस्तः हस्तं परिवेष्ट्य वर्तमानः रक्षाकरः प्रतिसरः अभूत् ।

परि॒ह॒स्तु॒ वि धार॑य॒ योनिं॑ गर्भा॑य॒ धात॑वे ।

मर्या॑दे पु॒त्रमा धे॑हि॒ तं त्वमा॑ गम॒यागमे॑ ॥ २ ॥

परि॒ह॒स्त । वि । धा॒र॒य॒ । यो॒निम् । गर्भा॑य॒ । धा॒त॑वे । मर्या॑दे ।

पु॒त्रम् । आ । धे॑हि॒ । तम् । त्वम् । आ । ग॒म॒य॒ । आ॒ग॒मे ॥ २ ॥

हे परिहस्त कङ्कणादिरूप प्रतिसर योनिम् गर्भाशयस्थानं वि धारय विवृतम् अवस्थापय । किमर्थम् । गर्भाय धातवे गर्भं धातुं धारयितुम् । 'क्रियामहणं कर्तव्यम्' (पा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । धात्रस्तुमर्थं तवेन्प्रत्ययः । मर्यादे मर्या मरणधर्माणो मनुष्याः तैरादीयमाने स्वोत्पत्त्यर्थं स्वोत्क्रियमाणे स्थाने गर्भाशये हे जाये त्वं पुत्रम् आ धेहि अभिमुखं धारय । यद्वा हे मर्यादे मर्येण मनुष्येण स्वभोगार्थम् आदीयमाने । जायायाः संयोधनम् । हे जाये त्वं पत्युर्मम आगमे आगमने सति तम् अभीष्टं पुत्रम् आ गमय । उत्पादयेत्यर्थः ।

यं परि॒ह॒स्तमधि॑भ्रादितिः पु॒त्रकाम्या॑ ।

त्वष्ट्रा॑ तम॒श्वा आ व॑भ्राद् यथा पु॒त्रं 'जना॑दिति ॥ ३ ॥

यम् । परि॒ह॒स्तम् । अ॒ग्निभः॑ । अ॒दितिः॑ । पु॒त्र॒काम्या॑ । त्वष्ट्रा॑ ।

तम् । अ॒स्ये । आ । व॒ज्रात् । यथा॑ । पु॒त्रम् । जना॑त् । इति ॥ ३ ॥

अदितिः देवमाता पुत्रकाम्या पुत्रम् आत्मन इच्छन्ती यं परिहस्तम् हस्तं परिवेष्ट्य वर्तमानं कङ्कणादिरूप प्रतिसरम् अग्निभः धृतवती । पुत्रशब्दात् कर्मण इच्छार्थं 'काम्यच्च' (पा ३,१,९) इति काम्यच्च । 'सनायन्ताः' (पा ३,१,३२) इति धातुसंज्ञायां पचाद्यच् । अग्निभरिति । इमम् धारणपोषणयोः । अस्मात् लङि 'दृष्ट्या' (पा ६,१,६८) इत्यादिना तिलोपे 'मृयामिन्' (पा ७,४,७६) इति अभ्यासस्य इत्यम् । तं तयाविधं प्रतिसरम् अस्य अस्या जायायाः । पृथगर्थे

१. धनु. मया. २.

३. गुणादिति वे १९, १७, ३.

२. कर्तवे वे १९, १७, २.

३. 'यागमः वे [ ग्री. ]

चतुर्थी । त्वष्टा आ वध्नात् आवध्नात् यथा येन प्रकारेण एषा पुत्रं जनात् जनयेत् इति अनेन अभिप्रायेण । त्वष्टा वध्नात् इति संबन्धः । जनात् इति । जनेर्ण्यन्तात् छेदि आडा-  
गमः । 'छन्दसुभयथा' ( पा ३,४,११७ ) इति आर्धधातुकत्वात् णिलोपः ।

आगच्छत आगतस्य नाम गृह्णाम्यायतः ।

इन्द्रस्य वृत्रघ्नो वन्वे वासवस्य शतक्रतोः ॥ १ ॥

आगच्छतः । आगतस्य । नाम । गृह्णामि । आयतः ।

इन्द्रस्य । वृत्रघ्नः । वन्वे । वासवस्य । शतक्रतोः ॥ १ ॥

आगच्छतः वर्तमानागमनस्य आगतस्य अस्मदन्तिकं प्राप्तस्य इन्द्रस्य नाम प्रीतिकरं वृत्रहादिनामधेयं गृह्णामि उच्चारयामि आयतः नियतोऽहं विवाहकामः । यद्वा आयत इत्यपि पृष्ठी उत्तरवाक्ये संबध्यते । आयतः आगच्छतः वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः इन्द्रस्य वासवस्य वसुभिर्वास्यमानस्य शतक्रतो<sup>१</sup> । वर्षाविकारश्छान्दसः । शतं क्रतवः कर्माणि धीर्यप्रख्यापकानि वृत्रवधादीनि यस्य स तथोक्तस्तस्य । सर्वत्र कर्मणि पृष्ठी । एवं-  
विधम् इन्द्रं वन्वे अहम् अभिमतफलं याचामि । वनु याचने । तनादित्वाद् उप्रत्ययः ।

येन सूर्या सावित्रीमश्विनोहतुः पथा ।

तेन मामव्रवीद् भगौ जायामा वहतादिति ॥ २ ॥

येन । सूर्याम् । सावित्रीम् । अश्विना । ऊहतुः । पथा ।

तेन । माम् । अव्रवीत् । भगः । जायाम् । आ । वहतात् । इति ॥ २ ॥

येन पथा अध्वना अध्विना अश्विनौ एतत्संज्ञौ देवौ सावित्रीम् सचितुः पुरीं सूर्याम् सूर्याख्यां स्त्रियम् ऊहतुः ऊढवन्तौ । विवाहकर्मणा जायात्वेन लब्धवन्तौ इत्यर्थः । तद्विवाहप्रकारश्च दाशतय्यां—'सत्येनोत्थिता' ( ऋ १०,८५ ) इति सूक्ते प्रपञ्चितः । ऐतरेयकब्राह्मणे च—'प्रजापतिर्वै सोमाय राशे इदितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् । तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् । तस्या एतत् सहस्रं वहतुम् अन्वाकरोत् । यद् एतद् आश्विनम् इत्यावसते' ( ऐरा ४,७ ) इत्यादिना प्रतिपादितः । ऊहतुरिति । वह प्रापणे इत्य-  
स्मात् लिटि यजादित्वात्संप्रसारणद्विर्वचनादिकार्ये रूपम् । पथेति । पथिन्शब्दात् तृतीयैकयचने 'भस्य टेलोपः' ( पा ७,१,८८ ) इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण

विभक्तेरुदात्तत्वम् । तेन पथा जायाम् भार्याम् आ वहताम् आवह आनय इति मगो देवः मा विद्याहार्थिन् प्रति अग्रवीत् । विवाहोपायमुपदिष्टवान् इत्यर्थः ।

यस्तेऽङ्कुशो वसुदानो बृहन्निन्द्र हिरण्ययः ।

तेनां जनीयते जायां मह्यं धेहि शचीपते ॥ ३ ॥

यः । ते । अङ्कुशः । वसुदानः । बृहन् । इन्द्र । हिरण्ययः ।

तेन । जनीयते । जायाम् । मह्यम् । धेहि । शचीपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव योऽङ्कुशः अङ्कुशवद् आकर्षको हस्तः वसुधानः<sup>१</sup> वसूनि धनानि धीयन्ते धार्यन्ते<sup>२</sup> अस्मिन्निति वसुधानः । अधिकरणे ल्युट् । अत एव बृहन् महान् हिरण्ययः<sup>३</sup> हिरण्ययः हिरण्यप्रचुरः<sup>४</sup> । 'अस्य वास्तस्य वास्तवमाभीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा ६, ४, १७५) इति हिरण्यशब्दान्मयटि निपात्यते । एवंविधो यो हस्तः अङ्कुश एव वा तेन साधनेन हे शचीपते शचीदेव्याः पते इन्द्र जनीयते । जायन्तेऽस्याम् अपत्यानीति जनिर्जाया । ताम् आत्मन इच्छते । यद्वा पुत्रेणोत्पत्तिर्जनिः तत्कामाय मग्ने जायाम् भार्यां धेहि देहि प्रयच्छ ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे अष्टमोऽनुवाकः ।

तथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । 'अपचितः' इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र 'अपचितः' इति तृचेन<sup>१</sup> गण्डमालाभैषज्यकर्मणि शङ्खं धृष्ट्वा अभिमन्त्र्य शुनकलालां वा अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन<sup>१</sup> जलदूकां गृहगोधिकां वा अभिमन्त्र्य रुधिरमोक्षार्थं गण्डमालास्थाने संश्लेषयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि सैन्धवलवणं चूर्णयित्वा अभिमन्त्र्य गण्डमालायां विकीर्य तूर्णानि निष्ठीवेत् ।

सूत्रितं हि — "अपचितः" (अ ६, ८३), 'आ शुघसः' (अ ७, ८०) इति किंत्वादीनि लोहितव्यासं संश्रुन्<sup>२</sup> अभिनिष्ठीवति<sup>३</sup> (कौसू ३१, १६, १७) इति ।

तत्रैव कर्मणि 'ग्रीरितः प्र पतिष्यति' (३) इत्यर्थं च जपन् गोमूत्रेण गण्डं मर्दयेद् प्रक्षालयेद् वा ।

१. त्वं ये १९, १७, ६.

५. 'ममयः अग्र दिग्' शां.

७. मर्दय S.

२. दासकनो वै.

३. वृत्. मंगा. द.

४. धीयते S.

६. चतुर्गुणे सूक्ते अष्टम्येणेत्यर्थः; वृत्. रा. सूक्तमेव तृचमिति.

तथा अनेनैव दन्तमलम् अभिमन्थ्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् । “गलौः” इत्यर्थेन”  
( कौसू ३१, २० ) इति सूत्रात् ।

‘वीहि स्वाम्’ इति चतुर्कचेन<sup>१</sup> चतुष्पाद्गण्डभैषज्यार्थं शान्त्युदकम् अभिमन्थ्य  
घ्नणं प्रोक्षेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन चतुर्कचेन<sup>२</sup> आज्यं हुत्वा मनसा संकल्प्य  
घ्ने संपातान् आनयेत् ।

सूत्रितं हि — “वीहि स्वाम्” इत्याज्ञातारः<sup>३</sup> शान्त्युदकेन संप्रोक्ष्य मनसा संपातवता”  
( कौसू ३१, २१ ) इति ।

अपचितः प्र पतत सुपर्णो वसतेरिव ।

सूर्यः कृणोतु<sup>४</sup> भेषजं चन्द्रमा वोऽपौच्छतु ॥ १ ॥

अपचितः<sup>५</sup> । प्र । पतत । सुऽपर्णः । वसतेऽईव । सूर्यः । कृणोतु ।

भेषजम् । चन्द्रमाः । वः । अप । उच्छतु ॥ १ ॥

हे अपचितः दोषवशाद् अपाक् चीयमानाः गलादारभ्य अधस्तात्  
प्रसृता गण्डमालाः प्र पतत अस्मात् शरीरात् प्रकर्षेण निर्गच्छत । तत्र दृष्टान्तः—  
सुपर्ण इति । सुपर्णः शोभनपतनः इयेनः वसतेरिव आवासस्थानाद् नीडाद् यथा  
शीघ्रं प्रपतति तथा पुष्पस्य गण्डस्याधस्तात्प्रदेशम् आशु विसृज्य धावतेत्यर्थः ।  
अपचित इति । अपपूर्वाच्चिन्नोक्तेः कर्मणि क्तिप् । हे अपचितः वः युष्माकं  
भेषजम् चिकित्सनं सूर्यः सूर्यस्य प्रेरक आदित्यः कृणोतु करोतु । चन्द्रमाः अमृत-  
मयश्चन्द्रो वः युष्मान् अगच्छतु अपवासयतु । अपवर्जयत्वित्यर्थः । उच्छी विवासे ।

एन्येका इयेन्येका कृण्वैका रोहिणी द्वे । सर्वासामग्रभं नामाशीरग्रीरपेतन ॥ २ ॥

एनी । एका । इयेनी । एका । कृण्वः । एका । रोहिणी इति । द्वे इति । सर्वासाम् ।

अग्रभम् । नाम । अशीरग्रीः । अप । इतन् ॥ २ ॥

अनया अपचित्यभेदानां<sup>६</sup> नामग्रहणेन तासामपगमनं प्रार्थ्यते—एका  
गण्डमाला एनी एतवर्णा । ईषद्रुक्मिश्चद्वेतः एतवर्णः । एका अपरा इयेनी इयेत-

१. 'इत्यनेन' BL. २. अत्र सा. शंभा. च वीहि स्वाम् इत्यादिभ्य 'अवसर्जनाय कम्' इत्यन्ता  
प्रथमा, 'भूमिरिति स्वा' इत्यादिभ्य 'अमूनेनसः स्वाहा' इत्यन्ता द्वितीया, 'एते ध्यस्मद्' इति  
तृतीया, 'अपस्मये' इति चतुर्थीभ्यं मवा चतुर्लोकानिर्गमं सूक्तं चतुर्लोकमूचतुः. ३. 'इत्यन्यच्चारः  
S'. ४. IV. तु स्वराभावं न्याप्यं मन्यते. ५. अपचितः P. ६. 'चितप्रभे' शंभा.

वर्णा । अत्यन्तशुभ्रेत्यर्थः । एतद्व्येतशब्दाभ्यां 'वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा ४,१,३९) इति ङीप् तकारस्य च नकारः । एकान्या गण्डमाला कृष्णा कृष्णवर्णा । अन्ये द्वे गण्डमाले रोहिणी रोहिण्यौ लोहितवर्णे । रोहितशब्दात् पूर्वचद् ङीप्नकारौ । वातपित्तश्लेष्मवशाद् वर्णनानात्वाद् एतासां नानात्वम् । सर्वासाम् अपचिताम् । उदीरितवर्णव्यतिरेकाभावात् । नाम प्रीतिकरं नामधेयम् अहम् अग्रम् अग्रहीपम् उच्चारयामि । छन्दसश्चल्लुक् । 'इप्रहोर्भः' (पावा ८,२,३९) इति भत्वम् । हे अपचितः यूयम् अस्मान्नामग्रहणात् प्रीताः सत्यः अवीरघ्नीः धीरम् इमं पुरुषं गण्डमालाग्रस्तम् अहन्व्यः अपेतन अपगच्छत । एतेर्लोङि 'तनतननथनाश्च' (पा ७,१,४५) इति तस्य तनादेशः । अवीरघ्नीरिति । वीरशब्दोपपदात् हन्तेः 'बहुलं छन्दसि' (पा ३,२,८८) इति क्तिप् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा ४,१,५) इति ङीप् । 'अल्लोरोऽनः' (पा ६,४,१३४) इति अकारलोपः । 'वा च्छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।

असूतिका रामायण्यपिचित् प्र पतिष्यति ।

ग्लौरितः प्र पतिष्यति स' ग्लुन्तो नशिष्यति' ॥ ३ ॥

असूतिका । रामायणी । अपिचित् । प्र । पतिष्यति ।

ग्लौः । इतः । प्र । पतिष्यति । सः । ग्लुन्तः । नशिष्यति' ॥ ३ ॥

असूतिका पूयन्नायम् अजनयन्ती । चिरपरिपाकेत्यर्थः । रामायणी रमते आसु प्रणायायुरिति रामा नाड्यः सा अयनं प्रभावतमार्गो यस्याः सा रामायणी नाडी । प्रणात्मिकेत्यर्थः । एवंभूता अपचित् प्र पतिष्यति अस्मात् शरीरात् प्रगता अन्यत्र गमिष्यति । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यर्थः । ग्लौः प्रणजनितो हर्षक्षयः इतः अस्माद् अङ्गात् प्र पतिष्यति व्याध्यपगमे तज्जनितदुःखानुभवोऽपि प्रकर्षेण निर्गमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा ग्लौश्चन्द्रमाः इतः अस्माद् गोमूत्रजलावसेकाद् अपचितं प्र पतिष्यति । पतिष्यति अन्तर्णतित्यर्थः । प्रगमयिष्यति । चन्द्रमा बोऽगोच्छद् इत्युक्तं पयार्योऽनूयते । स चन्द्रमाः ग्लुन्तः गण्डमालोद्भवविकारेण तत्र तत्र हस्तपादादिर्गन्धिषु उद्भूतान् ग्लुन् तस्यति उपक्षपयतीति ग्लुन्तः । तसु उपक्षये । अस्माद् औणादिकः क्तिप् । नकारोपजनश्छान्दसः । न' शिष्यति' नावशेषयति । सर्वप्रणयिकारं निपतयतीत्यर्थः ।

वीहि स्वामाहुतिं जुषाणो मनसा स्वाहा मनसा यदिदं जुहोमि ॥ ४ ॥

वीहि । स्वाम् । आहुतिम् । जुषाणः । मनसा । स्वाहा । मनसा । यत् । इदम् । जुहोमि ॥ ४ ॥

हे व्रणरोगाभिमानिन् देव त्वं स्वाम् स्वकीयाम् आहुतिं मनसा जुषाणः सेवमानो वीहि भक्षय । स्वाहा स्वाहुतम् इदं हविरस्तु अहमपि मनसा एव यद् इदं हविः जुहोमि ।

“यस्यास्त” आसनिं घोरे जुहोम्येषां बुद्धानामवसर्जनाय” कम् ।

“भूमिरिति त्वाभिप्रमन्यते जना निःश्रुतिरिति त्वाहं परि वेद सर्वतः” ॥ १ ॥

यस्याः । ते । आसनिं । घोरे । जुहोमि । एषाम् । बुद्धानाम् । अवसर्जनाय । कम् । भूमिः ।

इति । त्वा । अभिप्रमन्यते । जनाः । निःश्रुतिः । इति । त्वा । अहम् । परि । वेद । सर्वतः ॥ १ ॥

हे रोगाभिमानिनि पापदेवते यस्यास्ते तव घोरे क्रूरे आसनि आस्ये जुहोमि हविः प्रक्षिपामि सा त्वं मनसा हूयमानं तद्धविः सेवस्वेत्यर्थः । किमर्थम् । एषा व्रणरोग-जनितानां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोचनार्थम् । कम् इति पदपूरणः । यद्वा कम् इति उदकनाम । व्रणप्रक्षालनार्थमिदमौषधोदकं तद्रोगशान्तये अवकल्पत इत्यर्थः । हे व्रणाभिमानिदेवते त्वा त्वां जनाः जन्ममात्रसारा विशेषज्ञानरहिताः प्राणिनः भूमिः पृथिवी इति अभिप्रमन्यते अभितः प्रबुध्यन्ते । मनु अवबोधने । अहं तु स्वत्स्वरूपं जानानः त्वा त्वां निःश्रुतिरिति । सर्वरोगनिदानभूता पापदेवता निःश्रुतिः । सैवेति सर्वतः सर्वस्माद्धेतोः परि वेद परितो जानामि” ।

भूते “हविष्मती” भवैष ते भागो यो अस्मासु ।

“मुञ्चेमानमूर्नेतसः” स्वाहा ॥ २ ॥”

भूते” । हविष्मती । भव । एषः । ते । भागः । यः । अस्मासु ।

मुञ्च । इमान् । अमूर् । एतसः । स्वाहा ॥ २ ॥

हे भूते सर्वत्र विद्यमाने निःश्रुतिरूपे” हविष्मती भव अस्माभिर्दत्तेन हविषा आज्या-

१. स्वाहाहुतिं ते १, ८, १, १. २. जुहोमि पै १९, ५, १०.

४. यस्यास्ते अस्याः ते ४, २, ५, ३; यत् ते अस्मिन् काठ १६, १२; यदयं ते मै २, १, १. ५. आ-  
सन् मा १२, ६४ ते. मै. काठ. पै १९, ५, ११ [मूको.].

७. बन्धानां प्रमोचनाय मै.; बुन्धानां मा. ते. ८. यां त्वा जना भूमिरिति प्रमन्यते मा. मै.;  
“त्वा जना विदुर ते. † प्रमन्यते R; प्रमन्यते पै. [मूको.].

१०. विश्वतः मा. ते ४, २, ५, ४ मै. पै. ११. वेद. मंगा. द. १२. “यस्यसि ते १, ८, १, १  
तेषां १, ६, १, ३. १३. मुञ्चेममर्नेतसः ते. तेषां. १४. भूयान् पाठभेदः पै १९, ५, १२. १५. भूते

P. १६. निःश्रुतिरूपे S’.



दिना युक्ता भव । एष ते तव भागः । यः अस्माद्य इदानीं परिकल्पितः । अनेन हविर्भागेन तुष्टा इमान् समीपस्थान् गवादीन् अमून् दूरस्थान् अस्मददृष्टिगोचरान् एततः रोगनिदानभूतात् पापाद् मुञ्च विष्टञ्च स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ।

‘एवो ष्विंश्मन्निर्ऋतेनेहा त्वमयस्मयान्’ ‘वि चृत’ बन्धपाशान् ।

यमो मह्यं पुनरिति त्वां ददाति तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥ ३ ॥

एवो इति । सु । अस्मत् । निःऽस्ते । अनेहा । त्वम् । अयस्मयान् । वि । चृत । बन्धुऽपाशान् ।

यमः । मह्यम् । पुनः । इत् । त्वाम् । ददाति । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ३ ॥

हे निर्ऋते निःशेषेण आर्तिंकरि पापदेवते अनेहा अनाहन्त्री । ‘नन्याहन् एह च’ ( पाउद ९, ८३ ) इति आङ्पूर्वाङ्गन्तेरसुन् तत्संनियोगेन एहादेशश्च । ‘श्रुतुश्चन-स्परुदसोऽनेहसा च’ ( पा ७, १, ९४ ) इति सौ अनङ् आदेशः । अस्मान् अवाधमाना त्वम् एवो एव उ एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैव सु सुष्ठु अस्मत् अस्मत्तः अयस्मयान् अयो-धिकारान् अत्यन्तदृढान् बन्धपाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् रोगात्मकान् वि चृत विमुञ्च छिन्दीत्यर्थः । चृती हिंसाग्रन्थनयोः । हे रुग्ण यमः यैवस्वतः प्राणाप-हारी देवः त्वा मयं पुनर्ददाति । तस्मै मृत्यवे प्राणापहारिणे यमाय नमो अस्तु नमस्कारोऽस्तु ।

अयस्मये हृपदे बेधिप इहाभिहितो मृत्युभिर्ये सहस्रम् ।

यमेन त्वं पितृभिः संधिदान उत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ४ ॥

अयस्मये । ह्रुऽपदे । बेधिपे । इह । अभिऽहितः । मृत्युभिः । ये । सहस्रम् ।

यमेन । त्वम् । पितृभिः । समऽविदानः । उत्तमम् । नाकम् । अधि । रोहय । इमम् ॥ ४ ॥

‘अयस्मये हृपदे’ इत्येवा सप्तमेऽनुवाके ( अ ६, ६३, ३ ) व्याख्याता ।

इति नवमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. नमोऽस्तु (नमः सु ते मा. तै. मं. काठ.) निर्ऋते विष्मतेजोऽ (विश्वरूपेऽ तै.) यस्म-यान् (परमयं मा. तै. मं. काठ.) अ ६, ६३, २ मा १२, ६३ तै ४, २, ५, ३ मं २, ७, १२ काठ १६, १२; ‘स्मन् स्व निर्ऋते विश्ववारे जय’ वे १९, ५, १३. † प्वस्म B; प्वास्म R; प्वास्म A, K.  
२. विष्टञ्च काठ.; प्र सुमुग्धि वे. ३. यन्धमेतम् मा. तै. मं. काठ.; पाशाद् वे. ४. ददाति तस्मै देवाय हविषा विष्टम् वे १९, ११, ३. ५. इदमि वे. ६. यम्या मा. तै. मं. काठ. वे १९, ५, १३.  
७. संधिदानोत्तमे मा. तै. मं. काठ. वे १९, ११, ५ [यूको.]; ‘दान उत्तमे वेः’ ‘दानोत्त’ तै. ८. नाके अधि मा. तै. काठ. पं. ९. रोहयेनम् मा. तै. काठ. वे.

‘वरणो वारयात’ इति तृचेन राजयक्ष्मादिरोगभैषज्यकर्मणि वरणवृक्षमणि संपात्य अभिमन्त्र्य पुनस्तृचं जपित्वा यधीयात् । ‘शं नो देवी’ (अ २, २५), ‘वरणः’, ‘पिप्पली’ (अ ६, १०९) इति प्रक्रम्य ‘तृतीयेन मन्त्रोक्तं वधाति’ (कौसू २६, ३३; ३७) इति सूत्रात् ।

‘वृषेन्द्रस्य’ इति तृचेन श्रौष्ठ्यकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । “‘वृषेन्द्रस्य’ (अ ६, ८६) इति श्रुत्यकामः” (कौसू ५९, १२) इति सूत्रात् ।

वरुणो वारयाता अयं देवो वनस्पतिः ।

यक्ष्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमुं देवा अवीवरन् ॥ १ ॥

वरुणः । वारयाता । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।

यक्ष्मः । यः । अस्मिन् । आविष्टः । तम् । कुं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ १ ॥

अयं पुरोवर्ती देवः दानादिगुणयुक्तः वरणः वरणाख्यो वनस्पतिः घनानामधिपतिर्वृक्षः । विकारे प्रकृतिशब्दः । वरणवृक्षनिर्मितो मणिः वारयात राजयक्ष्मादिरोगं वारयतु निवर्तयतु । वारयतेल्लेष्टि आडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ (पा ३, ४, १६) इति पेकारः । अस्मिन् पुरुषे यो यक्ष्मः रोग आविष्टः प्रविष्टः तमु । उशब्दः अप्यर्थे । तं सर्वमपि रोगं देवा इन्द्रादयः सर्वे अवीवरन् वारयन्तु । वारयतेऽह्नान्दसे लुङि चङि रूपम् ।

इन्द्रस्य वचसा वयं मित्रस्य वरुणस्य च ।

देवानां सर्वेषां वाचा यक्ष्मं ते वारयामहे ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । वचसा । वयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । च ।

देवानाम् । सर्वेषाम् । वाचा । यक्ष्मम् । ते । वारयामहे ॥ २ ॥

मणिवन्धनकर्तारो वयम् हे व्याधित ते तव यक्ष्मम् रोगम् इन्द्रस्य देवानामधिपतेः वचसा आहारूपेण वाक्येन वारयामहे निवारयामः । न केवलमिन्द्रस्य वचसा । मित्रस्य वरुणस्य च अन्येषामपि सर्वेषां देवानां वाचा वाक्येन त्वदीयं रोगं निवारयामः ।

यथा वृत्र इमा आपस्तस्तम्मं विश्वधा यतीः ।

एवा ते अग्निना यक्ष्मं वैश्वानरेण वारये ॥ ३ ॥

यथा । वृत्रः । इमाः । आपः । तस्तम्मम् । विश्वधा । यतीः ।

एव । ते । अग्निना । यक्ष्मम् । वैश्वानरेण । वारये ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण वृत्रः आवरणशीलस्त्वष्टृपुत्रोऽसुरः इमाः परिहृयमाना विश्व-  
धायनीः<sup>१</sup> विश्वस्य कृत्स्नस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः पोषयित्रीः आपः मेघस्था

१. इदं पै १६, ६३, ५.

२. बृहस्पतिः पै.

३. प्रतिष्ठा योऽस्मिन् तमु पै.

४. विश्वधायसः पै १९, ६, ३.

५. वैतु. मंषा. द्र.

व्यापनशीला अथः तत्तन्म निरुद्धगतीश्चकार । पृथि स्कमि गतिप्रतियन्धे । हे  
व्याधित ते तव यश्मम् रोगम् एव एवं वैद्वानरेण चिद्वनरहितेन सर्वप्राणिहितकारिणा  
अग्निना वारये निवारयामि ।

वृपेन्द्रस्य वृषा दिवो वृषा पृथिव्या अयम् ।

वृषा विश्वस्य भूतस्य त्वमेकवृषो भव ॥ १ ॥

वृषा । इन्द्रस्य । वृषा । दिवः । वृषा । पृथिव्याः । अयम् ।  
वृषा । विश्वस्य । भूतस्य । त्वम् । एकऽवृषः । भव ॥ १ ॥

अयं श्रेष्ठपक्षामः पुरुषः इन्द्रस्य प्रसादाद् वृषा सेचनसमर्थः श्रेष्ठो भवतु । यद्वा  
हविःप्रदानादिना उपजीव्यः सन् इन्द्रस्यापि श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । दिवः द्युलोकस्य  
वृषा कामानां धर्पिता श्रेष्ठो भवतु । पृथिव्या अपि वृषा आहुतिद्वारा मृष्टेरुत्पादयिता सन्  
अयं श्रेष्ठो भवतु । दिव इति । 'ऊडिदम्' ( पा ६, १, १७१ ) इत्यादिना विभक्तेरुदात्त-  
त्वम् । पृथिव्या इति । प्रथनात् पृथिवी । 'यद् अप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्'  
( तैत्रा १, १, १, ७ ) इति श्रुतेः । प्रथ प्रख्याने । 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' ( पाउड ८, १२४ ) ।  
'विद्मोरादिभ्यश्च' ( पा ४, १, ४१ ) इति ङीष् । 'उदात्तयणो ह्रस्वार्त्' ( पा ६, १, १७४ )  
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । किं बहुना, यावापृथिव्युपलक्षितस्य विश्वस्य भूतस्य सर्वस्यापि  
प्राणिजातस्य वृषा सेचनसमर्थः उत्कृष्टो भवतु । परः प्रत्यक्षकृतः । हे श्रेष्ठपक्षाम पुरुष  
उदीरितरीत्या त्वम् एकवृषो भव । यथा गोकूथमध्ये प्रधानभूतो वृषमः सर्वश्रेष्ठो वर्तते  
एवं सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः ।

समुद्र ईशे स्रुवतामग्निः पृथिव्या वृशी ।

चन्द्रमा नक्षत्राणामीशे त्वमेकवृषो भव ॥ २ ॥

समुद्रः । ईशे । स्रुवताम् । अग्निः । पृथिव्याः । वृशी ।  
चन्द्रमा । नक्षत्राणाम् । ईशे । त्वम् । एकऽवृषः । भव ॥ २ ॥

सयनात् प्रयहताम् उदकानां समुद्रः अग्निः ईशे ईष्टे । ईश पेद्वर्ये । 'लोपस्त  
आ मनेयंदु' ( पा ७, १, ४१ ) इति तलोपः । पृथिव्याः भूम्या अग्निर्वृशी वशयिता  
स्यामी । नक्षत्राणाम् अभिव्यन्तादीनां चन्द्रमा ईशे ईष्टे । यथा एतेषां समुद्रादीनां  
स्यस्वविषयाधिपत्यमव्याहतम् एवं हे श्रेष्ठपक्षाम त्वम् एकवृषो भव इति संबन्धः ।

‘सम्राडस्यसुराणां’ ककुन्मनुष्याणि ।

देवानामर्धभागसि त्वमेकवृषो भव ॥ ३ ॥

सम्राट् । असि । असुराणाम् । ककुत् । मनुष्याणि ।

देवानाम् । अर्धभागः । असि । त्वम् । एकवृषः । भव ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् असुराणाम् सुरविरोधिनां दानवानां सम्राट् सम्यग् राजमानः ईश्वरः असि भवसि । तद्वद् अयं श्रेष्ठयकामो मनुष्याणाम् मनोरूपत्यानां सर्वप्राणिनां ककुत् वृषभस्य ककुदिय उन्नतो भवतु । तथा हे इन्द्र त्वं देवानाम् अर्धभागः असि । अर्धशब्दः समप्रविभागचयनः । अन्ये सर्वे देवा एको भागः इन्द्र एको भागः । सर्वदेवप्रतिनिधिर्भवसीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘यत् सर्वेषाम् अर्धमिन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाजः’ (तै ५, ४, ८, ३) इति । ईदृशस्य इन्द्रस्य प्रसादात् हे श्रेष्ठयकाम त्वम् इन्द्रचद् एकवृषो भव ।

इति नवमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘आ त्वाहर्षम्’, ‘ध्रुवा यौः’ इति तृचाभ्यां स्थैर्यकामो राजा इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । “आ त्वाहर्ष”, ‘ध्रुवा यौः’ (अ ६, ८८) इति प्रौढ्यकामः” (कौसू ५९, १३) इति सूत्रात् ।

तथा भूमिकम्पलक्षणात्प्रायश्चित्तार्थम् आभ्यां तृचाभ्याम् आज्यं जुहुयात् । “अथ यज्ञैतद् भूमिचलो भवति” इति प्रक्रम्य “आ त्वाहर्षम्”, ‘ध्रुवा यौः’, ‘सत्यं बृहत्’ (अ १२, १) “इत्येतेनाऽनुवाकेन” जुहुयात्” (कौसू ९८, १; ३) इति ।

तथा उदकुम्भमङ्गलक्षणाद्भुतप्रायश्चित्तार्थम् आभ्यां तृचाभ्याम् अन्यं नव-  
कलशं दृढीकरणार्थम् अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि—“अथ यज्ञैतद् कुम्भ उदधानः”  
सक्तुधानी “बोक्षा वानिद्रिता” विकसति” इति प्रक्रम्य “अथ चेद् उदधानः स्यात् ‘समुद्रं  
वा प्र हिणोमि’ इत्येताभ्याम् (अ १०, ५, २३; २४) अभिमन्त्र्य । अन्यं कृत्वा ध्रुवाभ्यां (अ ६, ८७; ८८)  
ईदृश्या” (कौसू १३६, १; ६; ७) इति ।

तथा इन्द्रमहाख्ये उत्सवकर्मणि आभ्यां तृचाभ्याम् इन्द्रम् उत्थापयेत् । ‘अथ  
राज्ञाम् इन्द्रमहस्तोपचारकर्म’ इति प्रक्रम्य “अथेन्द्रम् उत्थापयन्ति । आ त्वाहर्षम्”, ‘विशस्त्वा सर्वा  
वाञ्छन्तु’ (अ ६, ८७, १), ‘ध्रुवा यौः’ (अ ६, ८८, १)” (कौसू १४०, १; ७; ८) इति ।

१. त्वं सम्राजसु” वै १२, ६, १२.

२. ईश्वरो भवसि S’.

३. “त्येकेनानु”

S’.

४. “म्भोद” BI

५. बोक्षादानंगता S’.

तथा अग्निचयने 'आ त्वाहार्षम्' इत्यनेन उन्नीतम् उख्यात्रिं ब्रह्मा अनु-  
मन्त्रयेत् । अग्निचयनं प्रक्रम्य सूत्रितम् — "संशितं मे" ( अ ३, १९ ) इत्युक्तम्  
उर्जायमानम् । 'आ त्वाहार्षम्' इत्युन्नीतम्" ( वैताथ्री २८, १५; १६ ) इति ।

आ 'त्वाहार्षमन्तरभूध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलत्' ।

विशंस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु' 'मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत्' ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभुः । ध्रुवः । तिष्ठ । अर्विऽचाचलत् ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् आहार्षम् राष्ट्रम् 'आनैषम्' । अन्तः अस्माकं मध्ये  
अभुः अधिपतिरभयः । भयतेलुङि 'गतिस्था' ( पा २, ४, ७७ ) इति सिचो लुङ् ।  
'भूतुवोस्तिष्ठि' ( पा ७, १, ८८ ) इति गुणप्रतिषेधः । अविचाचलन् भृशं चलनरहितः  
सन् अस्मिन् राज्याधिपत्ये ध्रुवमिष्ट स्थिर उपविश । अविचाचलत् इति ।  
चल गतौ । अस्माद् यङ्लुगन्तात् शतरि रूपम् । 'नान्यस्ताच्छतुः' ( पा ७, १, ७८ )  
इति नुमप्रतिषेधः । भूमण्डलमध्यवर्तिन्यः सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु  
अस्माकम् अयमेव स्वामी इत्यनुरागयुक्ता भवन्तु । वाञ्छि इच्छायाम् । इदं  
राष्ट्रम् राज्यं न्वर त्यन्तकाशाद् मा अधि भ्रशन् अधिकं कदाचिदपि भ्रष्टं मा भूत् ।  
सर्वदा त्यच्छासने वर्तताम् इत्यर्थः । भृशु भ्रंशु अघःपतने । अस्मान्माङ्गि  
लुङि पुनादित्यात् च्लेः अङ् आदेशः ।

इहैधि 'माऽयं च्योष्टाः' पर्वत इवार्विचाचलत्' ।

'इन्द्रं इयेह' ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रम् धारय ॥ २ ॥

इह । एव । 'एधि' । मा । अप । च्योष्टाः । पर्वतऽइय । अर्विऽचाचलत् ।

'इन्द्रंऽइय । इह' । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ऊ इति । धारय ॥ २ ॥

इह अस्मिन्नेव राज्यसिंहासने एधि भव सर्वदा वर्तस्य । माऽयं च्योष्टाः  
कदाचिदपि अस्माद् राष्ट्रात् प्रच्युतो मा भूः । च्युङ् प्रुङ् गतौ । अस्मान्माङ्गि

१. 'गर्वाधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलति' श्र १०, १७१, १; 'चाचलति' मा १२, ११ तं ४, २, १, ४ तैत्ति  
२, १, २, ८. २. आ वन्तु वै १९, ६, १. ३. अस्मिन् (अस्मं वाट्.) राष्ट्रमधि अथ तै. वाट् १६,  
८; अर्धं रा.रांनि धारय मे २, ७, ८; मां स्वयंशो अधि वाट् ३५, ७. ४. आनविषम् रांग.  
५. मा र्विचिष्टाः तैत्ति. ६. 'चाचलति' श्र १०, १७१, २ तैत्ति. आपथी १४, २७, ७. ७. इ.  
S, गा. श्र. वाट्. तैत्ति. आपथी.; ध्रुव. मूको. वं. ( व. रांग. W.H. ) वै १९, ६, ६ इन्द्रं वै.  
८. वर्तन्तु वाट्. आपथी.; राष्ट्रं नि वै ९ एधि । मा P. १०. व. मंगा.; वं.  
P.P., J.Cp इन्द्रं । इह । एव.

लुङि च्लेः सिच् । 'न मादयोगे' (पा ६,४,७४) इति अडभावः । कथंभूतः सन् । पर्वत इव अविचाचलत् सर्वदा सर्वथा चलनरहितः सन् । इन्द्र इव इह अस्मिन् राष्ट्रे ध्रुवस्तित्थ स्थिरो वर्तस्व । राष्ट्रम् । उशब्दः चार्थः । तव स्वभूतम् एतद् राष्ट्रं च धारय स्वेस्वे स्थानेऽवस्थापय । संभवद्वाधपरिहारेण पालयेत्यर्थः ।

'इन्द्र एतमदीधरद्' ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवद् अयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । एतम् । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

ध्रुवेण स्थैर्यकरेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा तुष्ट इन्द्रः एतं राजानम् अस्मिन् राष्ट्रे ध्रुवम् स्थिरं प्रच्युतिरहितम् अदीधरत् धारितवान् । प्रतिष्ठापितवान् इत्यर्थः । तस्मै राज्ञे सोमो राजा अधि ब्रवद् अस्मदीयोऽयम् इति अधिकं ब्रवीतु । अयं च ब्रह्मणस्पतिः देवराशेः पालयिता देवः अधि ब्रवीतु । 'पृथ्वा पतिपुत्र' (पा ८,३,५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

'ध्रुवासः पर्वता इमे' ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ १ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् ।

ध्रुवासः । पर्वताः । इमे । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ १ ॥

यथा द्यौः ध्रुवा स्थिरा वर्तते । पृथिवी च यथा ध्रुवा निश्चला दृश्यते । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानम् इदं विश्वम् सर्वं जगद् ध्रुवम् स्थिरं दृश्यते । तन्नत्या इमे परिदृश्यमानाः पर्वता यथा ध्रुवासः ध्रुवाः स्थिराः । 'आज्जसेरसुक्' (पा ७,१,५०) । तथा अयं विशाम् प्रजानां राजा ध्रुवः स्थिरो भवतु ।

ध्रुवं ते 'राजा वरुणो' ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ २ ॥

१. इममिन्द्रो अदी' कठ १०,१७३,२; 'एणमदी' तैत्रा २,४,२,९ आपथी १४,२७,७.

२. देवा मा १७,५२ तैत्रा. आपथी. ३. ध्रुवद्' पै १९,६,७; 'ब्रवद्' तैत्रा; 'ध्रुवद्' मा.

आपथी. ४. समुद्राः पर्वता ध्रुवाः पै १९,६,९; ध्रुवा इ' तैत्रा २,४,२,८ आपथी.

५. ध्रुवा स्त्री पतिकुले हयम् मंत्रा १,२,७; 'विशामसि कठ ३५,७. ६. देवः सविता पै १९,६,८.

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ २ ॥

हे राजन् ते तव राज्यं राजा राजमान ईश्वरो वरुणः ध्रुवं स्थिरं करोतु । देवः द्योतमानो बृहस्पतिः देवमन्त्री त्वदीयं राष्ट्रं ध्रुवं करोतु । बृहतां देवानां पतिर्बृहस्पतिः । 'तद्बृहतोः करपत्योः' (पावा ६,१,१५७) इति सुदृढलोपौ । 'उभे वनस्पत्यादिषु' (पा ६,२,१४०) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् । तथा ते त्वदीयं राष्ट्रम् इन्द्रश्च अग्निश्च ध्रुवं स्थिरं धारयताम् । प्रत्येकापेक्षया ध्रुवशब्दस्यावृत्तिः ।

ध्रुवोऽच्युतः प्र मृणीहि 'शत्रून्लघूयतोऽर्धरान्' पादयस्व ।

सर्वा दिशः संमनसः सध्रीचीर्ध्रुवाय ते समितिः कल्पतामिह ॥ ३ ॥

ध्रुवः । अच्युतः । प्र । मृणीहि । शत्रून् । शत्रुऽयतः । अर्धरान् । पादयस्व । सर्वाः । दिशः । समऽमनसः । सध्रीचीः । ध्रुवाय । ते । समऽइति । कल्पताम् । इह ॥ ३ ॥

हे राजन् ध्रुवः अस्मिन् राष्ट्रे स्थिरः अच्युतः चलनरहितः सन् शत्रून् प्र मृणीहि प्रजहि । 'म्' हिसायाम् । शत्रूयतः शत्रुवद् आचरतः अन्यान्पि जनान् अथरात्र् अघो-सुखान् पानयस्व भूमौ निपतितान् कुरु । एवं शत्रूणाम् अपगमे सति सर्वाः प्राच्याद्या दिशः संमनसः समनस्काः सत्यः सध्रीचीः त्वया सह अञ्चन्त्यो धर्तमानाः । स्वत्सेवा-परायणा भवन्त्वित्यर्थः । सह अञ्चन्तीति सध्रीच्यः । अञ्चतेः 'श्रद्धत्विग्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' (पा ६,४,२४) इति नलोपः । 'सहस्य सभिः' (पा ६,३,१५) इति सध्यादेशः । 'अञ्चतेऽवोपसंस्थानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीप् । 'अवः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपे 'वौ' (पा ६,३,१३८) इति दीर्घत्वम् । जसि 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । इह सर्वासु दिक्षु ध्रुवाय निश्चलम-वस्थिताय ते तुभ्यं समितिः आयोधनं कल्पताम् समर्थं भवतु । आयोधनात् पलायनं कदाचिदपि ना भूद् इत्यर्थः ।

इति नवमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'इदं यत् प्रेण्यः' इति वृत्तेन जायापत्योरन्योन्यं प्रीतिजननकर्मणि अननुकूलस्य शिरः कर्णं च अनुमन्त्रयेत् केशान् वा धारयेत् । सूत्रितं हि—“इदं यत् प्रेण्यः” इति शिरःकर्णम् अनुमन्त्रयेत् । केशान् धारयेत् (वीस ३६,१०;११) इति ।

‘यां ते रुद्रः’ इति तृचेन शारीरशूलरोगपरिहारार्थं लोहमणिं पापाणमणिं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वज्जीयाद् इति रुद्रदारिलयोर्भाष्यकारयोर्मतम् । शूलिनः<sup>१</sup> शूल-स्थानम् अनुमन्त्रयेतेति भद्रस्य भाष्यकारस्य मतम् । “यां ते रुद्रः” ( अ ६, ९० ) इति शूलिने शूलम्” ( कौष ३१, ७ ) इति सूत्रात् ।

इदं यत् प्रेण्यः शिरौ द्रुचं सोमैर्न वृण्यम् ।

‘ततः परि’ प्रजातेन हार्दिं ते शोचयामसि ॥ १ ॥

इदम् । यत् । प्रेण्यः । शिरः । द्रुचम् । सोमैर्न । वृण्यम् ।

ततः । परि । प्रजातेन । हार्दिम् । ते । शोचयामसि ॥ १ ॥

प्रेण्यः प्रेमप्रापकस्य यद् इदं शिरः वृण्यम् वीर्यप्रदं सोमेन दत्तम् ततः तस्माद् दत्ताच्छिरसः परिप्रजातेन<sup>४</sup> उत्पन्नेन स्नेहविशेषेण ते तव हार्दिम् हृन्मध्यवर्ति अन्तःकरणं शोचयामसि संतापयुक्तं कुर्मः । ‘इदन्तो मसि’ ( पा ७, १, ४९ ) ।

शोचयामसि ते हार्दिं शोचयामसि ते मनः ।

वातं धूम इव सध्र्यं<sup>५</sup> इव मामेवान्वेतु ते मनः ॥ २ ॥

शोचयामसि । ते । हार्दिम् । शोचयामसि । ते । मनः ।

वातम् । धूमः इव । सध्र्यं<sup>५</sup> । माम् । एव । अनु । एतु । ते । मनः ॥ २ ॥

हे जायापत्योरन्यतर ते तव हार्दिम् हृदयमध्यवर्ति अन्तःकरणं हृदयमेव वा परस्परानुरागोत्पादनेन शोचयामसि तप्तं कुर्मः । तथा ते तव मनः संकल्प-विकल्पात्मकम् अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषमपि शोचयामसि शोचयामः । एवं संताप-जननोत्तरकालं सध्रिम्<sup>६</sup> सहभूतं वातम् वायुं धूम इव ते तव मनः मामेव अन्वेतु अनुगच्छतु । यथा धूमो वातानुसारेण पृष्ठतो धावति एवम् अनुरागवशात् त्वदीयं मनो माम् अनुधावत्वित्यर्थः । सध्रिम् इति । अनुत्तरपदस्यापि सह-शब्दस्य सध्र्यादेशश्छान्दसः ।

मह्यं त्वा मित्रावरुणौ<sup>७</sup> मह्यं देवी सरस्वती ।

मह्यं त्वा मध्यं भूम्या उभावन्तौ<sup>८</sup> समस्यताम् ॥ ३ ॥

१. ‘शपा ( तु. के. ) ; वैतु. S’ ‘दारणयो’.

२. शूलिने S’.

३. ततुस्परि O.

४. भूयान् पाठभेदः पं ३, २८, ३.

५. वैतु. मंषा. द्र.

६. सध्र्याद् D; सध्र्यद् R;

सध्र्युद् Cs; सध्र्युद् Wh.

७. सध्र्यद् P, Cp.

८. चावावृथिवी पै २, ३५, ५.



मह्यम् । त्वा । मित्रावरुणौ । मह्यम् । देवी । सरस्वती ।

मह्यम् । त्वा । मध्यम् । भूम्याः । उभौ । अन्तौ । सम् । अस्यताम् ॥ ३ ॥

हे जाये त्वा त्वां मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्च । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६, ३, २६ ) इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' ( ६, ३, १४१ ) इति उभयपदप्रकृति-स्वरत्वम् । एतत्संज्ञौ देवौ मग्नं पत्ये समस्यताम् । संयोजयताम् इत्यर्थः । देवी योतमाना सरस्वती त्वां मग्नं समस्यतु । भूम्याः पृथिव्या मध्यम् मध्यस्थितं प्राणि-जातं त्वा त्वां मग्नं संयोजयतु । तस्या एव भूम्या उभावन्तौ ऊर्ध्वाधःप्रदेशौ त्वां समस्यताम् संयोजयताम् । असु क्षेपणे । दिवादित्वात् इयन् ।

यां ते रुद्र इषुमास्यदङ्गेभ्यो हृदयाय च ।

इदं तामय त्यद् वयं विपूचीं वि वृहामसि ॥ १ ॥

याम् । ते । रुद्रः । इषुम् । आस्यत् । अङ्गेभ्यः । हृदयाय । च ।

इदम् । ताम् । अय । त्यत् । वयम् । विपूचीम् । वि । वृहामसि ॥ १ ॥

हे व्याधित ते तव अङ्गेभ्यः हस्तपादादिभ्यः हृदयाय च अङ्गानि हृदयं च ध्यक्षुं रुद्रः रोदयिता शूलरोगाभिमानो देवः याम् इषुम् याणम् आस्यन् धनुर्यन्त्रेण प्राक्षिपत् । अय इदानीम् इदं तत्प्रतीकारार्थं ताम् इषुं विपूचीम् अनभिमुखीं वयं त्वन् त्यसौ वि वृहामसि विवृहामः शरीरमध्याद् उत्क्षिपामः । वृह उद्यमाने । 'इदन्तो मनि' ( पा ७, १, ४६ ) ।

यास्तै शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्टिताः ।

तासां ते सर्वासां वयं निर्विषाणि ह्वामसि ॥ २ ॥

याः । ते । शतम् । धमनयः । अङ्गानि । अनु । विऽस्थिताः ।

तासाम् । ते । सर्वासाम् । वयम् । निः । विषाणि । ह्वामसि ॥ २ ॥

हे शूलरोगिन् ते तव अङ्गानि अनु हस्तपादाद्यवयवानानु याः शतम् शत-संख्याका धमनयः नाड्यो विष्टिताः विविधम् अवस्थिताः ते त्वदीयानां तासां सर्वाणां धमनीनां निर्विषाणि विपरहितानि भैषज्यानि शूलनिवर्हणानि वयं ह्वामसि ह्वामः संपादयामः ।

नमस्ते रुद्रास्यते नमः प्रतिहितायै<sup>१</sup> ।

नमो विसृज्यमानायै<sup>२</sup> नमो निषर्पितायै<sup>३</sup> ॥३॥

नमः । ते । रुद्र । अस्यते । नमः । प्रतिहितायै ।

नमः । विसृज्यमानायै । नमः । निषर्पितायै ॥ ३ ॥

हे रुद्र रोदयितेदेव अस्यते व्याधिरूपाम् इषुं क्षिपते ते तुभ्यं नमोऽस्तु 'नमः स्वस्ति' ( पा २,३,१६ ) इति चतुर्थी । तथा प्रतिहितायै धनुषि संहितायै त्वदीयेष्वे नमोऽस्तु । विसृज्यमानायै धनुषः सकाशात् प्रेर्यमाणायै तस्यै नमोऽस्तु । विसर्जनानन्तरं लक्ष्ये निषर्पितायै तस्यै नमोऽस्तु । इत्थं रुद्रस्य तदायुधस्य च विविधावस्थस्य नमस्कारेण तत्कृतपीडाभावः प्रार्थितः ।

इति नवमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'इमं यवम्' इति तृचेन सर्धरोगमैपज्यार्थम् अर्धर्चनार्धर्चेन आज्यं हुत्वा सयवे केवले वा उदपात्रे चतुरः संपातान् द्वौ पृथिव्याम् आनीय संपातित-मृतसंहितोदकेन तृचाभिमन्त्रितेन व्याधितम् आप्लावयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन यवमणि संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ।

सूत्रितं हि—“दिवे स्वाहा” ( अ ५,९ ), 'इमं यवम्' ( अ ६,११ ) इति चतुर उदपात्रे संपातान् आनयति । द्वौ पृथिव्याम् । तौ प्रयाहृत्याप्लावयति । सयवे चोत्तरेण यवं बध्नाति” ( कौसू २८,१७-२० ) इति ।

'वातरहाः' ( अ ६,१२ ) इति तृचेन अद्वयशान्तौ आज्यं हुत्वा उदपात्रे संपातान् आनीय तेनोदकेन सूत्रोक्तरीत्या अद्वयम् आचामयेत् आप्लावयेत्च । तद् उक्तं संहिता-विधि—“वातरहा” इति स्नातिऽश्वे संपातान् अभ्यतिनयति । पलाशे संचूर्णे चोतरान्<sup>४</sup> । आचामयति<sup>५</sup> । आप्लावयति” ( कौसू ४१,२१-२४ ) इति ।

इमं यवमष्टायोगैः षड्योगेभिरचर्कपुः ।

तेनां ते तन्वोऽर्योपाचीनमर्प<sup>६</sup> व्यये ॥ १ ॥

इमम् । यवम् । अष्टाऽयोगैः । षट्ऽयोगेभिः । अचर्कपुः ।

तेन । ते । तन्वुः । र्यः । अपाचीनम् । अर्प । व्यये ॥ १ ॥

१. 'हिताभ्यः' पै १,२७,२.

२. 'मानाभ्यो पै.

३. 'ताभ्यः पै., त्रायताभ्यः पै १९,

१८,३. ४. चतुर्द S.

५. 'चूर्णेष्टतरान् Bl.

६. आचम" Bl.

७. स

घा ते तन्वो र्यः प्रतीची पै १९,१८,७; 'सुर्प B; 'मर्प>'सुर्प C३.

८. द्वये D; द्वयताम् पै.

इमं भैषज्याय प्रयुज्यमानं यवम् दीर्घशूकं धान्यम् अष्टायोगैः अष्टभिर्वली-  
वैर्युज्यमाना हला अष्टायोगाः । पञ्चोमेभिः षड्भिर्युज्यमानाः षड्योगाः । इत्थं  
महद्भिर्हलैः अर्कपुः कर्षणं कृतवन्तः । ईदृशेन कर्षणेन उत्पादितवन्त इत्यर्थः ।  
कृप विलेखने । तेन यवेन हे व्याधित ते तव तन्वः शरीरस्य रपः रोगनिदानभूतं  
पापम् अपाचीनम् अपाङ्मुखम् अप व्यये अपगमयामि ।

न्य<sup>१</sup>१ग् वातो<sup>२</sup> वाति न्यक्<sup>३</sup> तपति सूर्यः ।

नीचीनम<sup>४</sup>ध्या दुहे न्यग्<sup>५</sup> भवतु ते रपः<sup>६</sup> ॥ २ ॥

न्यक्<sup>३</sup> । वातः । वाति । न्यक्<sup>३</sup> । तपति । सूर्यः ।

नीचीनम् । अध्या । दुहे । न्यक्<sup>५</sup> । भवतु । ते । रपः ॥ २ ॥

न्यग् वात इत्याद्या उपमानार्थाः । यथा वतः वायुः न्यग् वाति नीचीनं  
गच्छति । वा गतिगन्धनयोः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आवित्यश्च न्यग् नीचीनम्  
अपाङ्मुखं तपति । अध्या । गोनामैतत् । अहन्तव्या गौश्च नीचीनम् अधोमुखं  
पयो दुहे दुग्धे । 'लोपस्त आत्मनेपदेयु' ( पा ७,१,४१ ) इति तलोपः । यथा पते  
वातादयो न्यक्तवधमोपेताः हे व्याधित एवं ते तव रपः पापं रोगायहं न्यग्  
नीचीनम् अधोमुखं भवतु । शाम्यत्वित्यर्थः ।

आपु इद् वा उ भैषजीरापो अमीव<sup>७</sup>चातनीः ।

आपो विश्वस्य भैषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भैषजम् ॥ ३ ॥

आपः । इत् । वै । ऊं इति । भैषजीः । आपः । अमीव<sup>७</sup>चातनीः ।

आपः । विश्वस्य । भैषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भैषजम् ॥ ३ ॥

आप इद् वा उ आप एव खलु भैषजीः भैषज्यः सर्वापधानां तद्विकारत्वात् ।  
"मुल्लस्यभैषजाय" ( पा ४,१,३० ) इति भैषजशब्दान् लोप् । 'वा छन्दसि' ( पा ६,१,१०६ )  
इति पूर्वस्यर्णदीर्घः । अत एव हेतोः आपः अमीवचातनीः अमीवधानां रोगाणां विनाश-  
यित्र्यः । 'चातयानिर्नाशने' ( नि ६,३० ) इति यास्कः । तस्माद् विश्वस्य सर्वस्य रोगजातस्य  
भैषजीः भैषज्यः ना आप ते तव भैषजम् रोगनिवर्तकम् औषधं कृण्वन्तु कुर्यन्तु ।

वातरंहा भव वाजिन् युज्यमानं इन्द्रस्य याहि त्रसवे मनोजवाः<sup>८</sup> ।

युज्यन्तु त्वा मरुतो विश्वेवेदस<sup>९</sup> आ ते त्वया पुस्तु जवं दधातु ॥ १ ॥

१. न्य१ग् B<sup>१</sup>, D, S<sup>२</sup>, Cs; न्यग् B

२. न्य१ग् P. ३. न्य१ग् P.

४. क्षत्रियान् अ ३, ७, ५, ५ ३, २, ७.

५. १०, ३४, १०.

६. उवं वाति अ १०, ६०, ११.

७. मरुस्य आ १०, १३०, ६.

८. 'स्वेव दक्षिण' श्रियैर्धि मा ९, ८.

९. विपम् पे १, १११, १.

१०. 'तास्त्वा मुञ्चन्तु'

११. दैत्यान्

वातेऽरंहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्य । याहि । प्रऽसवे । मनःऽजवाः ।  
युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्ऽसु । जवम् । दधातु ॥१॥

हे वाजिन् अद्वय युज्यमानः रथयुगे यध्यमानस्त्वं वातरंहाः वायुवेगो भव । इन्द्रस्य  
प्रसवे प्रेरणे अनुज्ञायां सत्यां मनोजवाः मनोवेगः सन् याहि गन्तव्यमवाधि प्राप्नुहि ।  
विश्ववेदसः विद्वधनाः सर्वगोचरज्ञाना वा मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवाः त्वा  
स्यां युञ्जन्तु संनहन्तु । त्वष्टा देवः ते तव पत्सु पादेषु जवम् वेगम् आ दधातु करोतु ।

जवस्ते 'अर्वन् निहितो गुहा यः श्येने वाते' उत योऽचरत् परीतः ।

तेन 'त्वं वाजिन् बलवान् बलेन जाजि जय समने' पारयिष्णुः ॥ २ ॥

जवः । ते । अर्वन् । निहितः । गुहा । यः । श्येने । वाते । उत । यः । अचरत् ।  
परीतः । तेन । त्वम् । वाजिन् । बलवान् । बलेन । जाजिम् । जय । समने । पारयिष्णुः ॥

हे अर्वन् अद्वय ते तव यो जवः वेगः गुहा गुहायाम् असाधारणे स्थाने निहितः  
निक्षिप्तोऽस्ति । श्येने पक्षिचिशेपे वाते वायौ । उत शब्दः अप्यर्थः । यो जवः परीतः ।  
परिदानं रक्षणार्थं दानम् । रक्षणाय दत्तः अचरत् चरति वर्तते । हे वाजिन् त्वं तेन  
वेगवता बलेन बलवान् भूत्वा समने सम्प्राप्ते पारयिष्णुः पारप्रापणशीलः सन् आजिम्  
युद्धं जय ।

तन्वष्टे<sup>१</sup> वाजिन् 'तन्वष्टे<sup>१</sup> नयन्ती' वाममस्मभ्यं धावतु<sup>२</sup> शर्म तुभ्यम् ।

अहुतो<sup>३</sup> महो धरुणाय देवो<sup>४</sup> दिविष्टि<sup>५</sup> ज्योतिः स्वमा<sup>६</sup> मिमीयात्<sup>७</sup> ॥३॥

तन्वः । ते । वाजिन् । तन्वष्टिम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धावतु । शर्म । तुभ्यम् ।  
अहुतः । महः । धरुणाय । देवः । दिविष्टिम् । ज्योतिः । स्वमा<sup>६</sup> । आ । मिमीयात् ॥

हे वाजिन् वेगवन्नाद्वय ते तव तन्वः शरीरयष्टिः तन्वम् आरूढस्य सावित्रः शरीरं  
नयन्ती युद्धभूमिं प्रापयन्ती अस्मभ्यं वामम् धननीयं धनं धावतु प्रापयतु । तुभ्यं च शर्म  
शस्त्रक्षतादिव्यतिरेकेण सुखं यथा भवति तथा धावतु शीघ्रं गच्छतु । महः महतो

१. वाजिन् मा ९, ९. २. च मा. पै १९, ३४, ११. ३. चरति पै. ४. नो मा.

५. बलेन वाजिजिच्च भव समने च मा. ६. पारयिष्णुं B; पारयिष्णु A, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>; पार-  
यिष्णुः > पारयिष्णु Cs. ७. तन्वस्ते पै १९, ३४, १३. ८. तन्वष्टे A, B, B<sup>h</sup>, D, K, S<sup>m</sup>, Cs.

९. वहन्ती पै. १०. घातु ऋ १०, ५६, २ पै. ११. अविहुतो पै. १२. देवा पै. RW.;  
देवान् ऋ. १३. दिव्यमिव पै. १४. स्वरा पै. १५. मिमीयात् पै., मिमीयाः ऋ.

१६. सम् P.

दिवः' अन्तरिक्षस्य अवकाशात्मकस्य ग्रामजनपदादेः धरणाय धारणाय अहुतः अकुटिलगामी भूत्वा दिवि अन्तरिक्षे ज्योतिरिव सूर्यप्रकाश इव खम् स्वकीयं स्थानम् आमिमीयात् आगच्छतु । माइ माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

इति सायणार्यचिरचिते अथर्वभाष्ये पष्ठकाण्डे नवमोऽनुवाकः ।

दशमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र 'यमो मृत्युः' इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आद्यस्य तृचस्य वास्तोष्पत्यगणे ( कौसू ८, २३ ) पाठाद् वास्तोष्पत्याख्यायां महाशान्तौ वास्तोष्पत्यगणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः । तद् उक्तं शान्तिकल्पे—'वास्तोष्पत्यागणो वास्तोष्पत्यायाम्' ( शाक १८, ५ ) इति ।

तथा यत्र वास्तोष्पत्यगणस्य विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्यापि गणप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ।

तथा बृहद्वर्णे ( कौ. १, २ ) पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ बृहद्वर्णप्रयुक्तो विनियोग उन्नेयः ।

तथा स्यस्त्ययनकर्मणि अनेन तृचेन आज्यसमित्पुरोडाशादिशष्कुल्यन्तानि त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रितं हि—“यमो मृत्युः” ( अ. ६, ९३ ), 'विस्वजिन्' ( अ. ६, १०७ ), 'शक्रधूमम्' ( अ. ६, १२८ ), 'भवाशर्वी' ( अ. ११, २ ) इत्युपदर्शितम्” ( कौ. ५०, १३ ) इति ।

अत्र 'स वो मनासि' इति द्वितीयेन तृचेन सामनस्यकर्मणि ग्राममध्ये 'संपातितो-दकुम्भनिनयनम् तद्वत् 'सुराकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिशितानां प्राशनम् 'संपातितान्नप्राशनम् 'संपातितसुरायाः पायनम् तथाविधप्रपोदकपायनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि—“स वो मनासि” ( अ. ६, ९४ ), 'संतानं नः' ( अ. ७, ५४ ) इति सामनस्यानि । उदकुलिजं संगतवन्तं ग्रामं परिदृश्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजम् त्रिहायण्या वन्सन्तर्गः शुक्यानि पिशितान्याशयति । भक्तं सुरां प्रशंसां संपातवन् करोति” ( कौ. १२, ५-९ ) इति ।

'अवन्तो देवसदनः' ( अ. ६, ९५ ) इति तृचेन राजयक्षकुष्ठादिरोगशान्त्यर्थं कुष्ठाल्यो-पधमिश्रितं नयनीतम् अभिमन्त्र्य प्रतिलोमं व्याधितशरीरं प्रलिम्पेत् । 'कुष्ठलिङ्गा-मिन्नयनीतमिधेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति' ( कौ. २८, १३ ) इति सूत्रान् ।

१. वेदु. मी. द. २. न नास्ति S'. ३. संपादितो S'. ४. 'कुम्भे नि' S'. ५. संपादि S'. ६. शुक्लानि B'. ७. 'मिधेन प्रतीहारं S'.

‘गमो अस्ति’ (अ. ६, ९५, ३) इत्यनया अग्निचयने अप्सु प्रक्षिप्यमाणम् उख्यं भस्म ब्रह्मा अनुजपेत् । “‘गमो अस्त्योपधीनाम्’ इत्युख्यं” ‘भस्माप्सूप्यमाणम्’ (नैताधौ २८, २०) इति हि धैतानं सूत्रम् ।

‘या ओपधयः’ (अ. ६, ९६) इति तृचेन ब्राह्मणाक्रोशे जलोदरे<sup>३</sup> च शान्त्यर्थं सोमल-  
ताम् अग्नौ प्रक्षिप्य व्याधितं धूपयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन मधुमिश्रं दधि अभिमन्त्र्य पाययेत् ।

तथा क्षीरं तत्रेण संमिश्र्य अभिमन्त्र्य पाययेत् ।

तथा दधि मधु क्षीरम् उद्विश्रितं च एकीकृत्य पाययेत् ।

सूत्रितं हि — “‘या ओपधयः’ इति मन्त्रोक्तस्योपधीभिर्धूपयति” (कौसू. ३१, २२) इत्यादि ।

तथा ‘या ओपधयः’ इत्यस्या अंहोलिङ्गगणे पाठाद् ‘अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्या-  
नाम् । अंहोलिङ्गमिः’ (कौसू. ३२, २६, २७) इत्यादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ।

यमो मृत्पुर्णमारो निर्ऋथो<sup>१</sup> बभ्रुः<sup>२</sup> शर्वोस्ता<sup>३</sup> नीलशिखण्डः<sup>४</sup> ।

देवजनाः<sup>५</sup> सेनयोत्तस्थिवासस्ते<sup>६</sup> अस्माकं<sup>७</sup> परिं वृञ्जन्तु<sup>८</sup> वीरान्<sup>९</sup> ॥ १ ॥

यमः । मृत्युः । अघमारः । निःऽऽश्रयः । बभ्रुः । शर्वः । अस्ता<sup>३</sup> । नीलशिखण्डः ।

देवजनाः । सेनया । उत्तस्थिवासः । ते । अस्माकम् । परिं । वृञ्जन्तु । वीरान् ॥ १ ॥

यमयति नियमयति पापानुसारेण प्राणिनो निगृह्णातीति यमः । मारयति प्राणांस्त्याजयतीति मृत्युः । अघमारः अघेन पापेन निमित्तेन मारयतीति अघमारः । ‘उंसि संज्ञायाम्’ (पा. ३, ३, ११८) इति घः । निर्ऋथः निःशेषेण ऋच्छति पीडयतीति निर्ऋथः । अग्नौ इत्यस्मान्निरुपसृष्टाद् औणादिकः थक्प्रत्ययः (पा. २, ८) । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः भरणशीलो घा । भ्रुम् भरणे इत्यस्मात् ‘कुर्भ्रदघ’ (पा. १, २२) इति कुप्रत्ययः द्विर्भावश्च । शृणाति हिनस्तीति शर्वः । शू हिंसायाम् इत्यस्माद् घप्रत्ययः । अस्ता । असु क्षेपणे इत्यस्मात् ताच्छीलिकस्तृन् । क्षेपणशीलः । नीलशिखण्डः नीलाः कृष्णवर्णाः शिखण्डाः शिखा यस्य स तथोक्तः । एतत्संज्ञका यमादयो देवजनाः देवजातयः पापिनां हिंसार्यं सेनया स्वस्वपरिवारजनसंघेन उत्तस्थिवासः उत्थिताः स्वस्थानाद् उत्क्रान्ता वर्तन्ते । उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लिटः कसुः । ‘वरवेकाजादसाम्’ (पा. ७, २, ६७)

१. ‘ख्य S’.

२. भस्माप्सूप्यं RG.

३. ‘वरं S’.

४. भवशू. पै. १९,

१४, १३. ५. शून्यो A.

६. तु. सा. पै. (पै. शर्वो अस्ता); वै. मूको. वै. (तु. शं. पा.

WM ‘स्त्रा (पपा. ‘स्त्रा).

७. ‘खण्डी पै.

८. सेनामुत्त पै.

९. तेऽस्मा पै.

१०. ‘न्ति पै.

इति इडागमः । जगदुपद्रवकारिणस्ते अस्माकं वीरान् पुत्रपौत्रादीन् परि वृञ्जन्तु परिहरन्तु ।  
मा वाधन्ताम् इत्यर्थः । वृजी वर्जने । 'इनसोरलोपः' ( पा ६,४,१११ ) इति अकारलोपः ।

मनसा होमैर्हरसा घृतेन शर्वायास्त्रं उत राज्ञे भवार्यम् ।

नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोम्यन्यत्रास्मदघविषा नयन्तु ॥ २ ॥

मनसा । होमैः । हरसा । घृतेन । शर्वायम् । अस्त्रे । उत । राज्ञे । भवार्यम् । नमस्येभ्यः ।  
नमः । एभ्यः । कृणोमि । अन्यत्र । अस्मत् । अघविषाः । नयन्तु ॥ २ ॥

मनसा ममःसंकल्पमात्रेण हरसा हरणशीलेन तेजसा । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् ।  
तेजोरूपेण घृतेन क्षरणशीलेन आज्येन क्रियमाणैः होमैः सह शर्वाय एतत्संज्ञाय देवाय  
अस्ये शेषे एतन्नाम्ने । उत अपि च राज्ञे एतेषाम् ईश्वराय भवाय महादेवाय । एभ्यः  
'यमो मृत्युरधमारः' इति प्राग् अनुक्रान्तेभ्यः नमस्येभ्यः नमस्कारार्हैभ्यो नमस्कृणोमि  
नमस्करोमि । होमैर्नमस्कारेण च प्रीतास्ते अस्मत् अस्मत्तः अन्यत्र अघविषाः । अघं  
पापमेव विषं विषवन्मृतिकरं यासु ताः कृत्यास्तथोक्ताः । ता नयन्तु प्रापयन्तु ।

त्रार्यध्वं नो अघविषाभ्यो वधाद् विश्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।

अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमत्तौ स्याम ॥ ३ ॥

त्रार्यध्वम् । नः । अघविषाभ्यः । वधात् । विश्वे । देवाः । मरुतः । विश्ववेदसः ।  
अग्नीषोमा । वरुणः । पूतदक्षा । वातापर्जन्ययोः । सुमत्तौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे विश्वे देवा हे मरुतः विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वमोचरहाना या यूयम्  
अघविषाभ्यः प्रागुक्ताभ्यः कृत्याभ्यः वधान् तत्कृतात् हननात् नः अस्मान् त्रार्यध्वम्  
पालयत । अघविषाभ्य इति । 'भीत्रार्थोनाम्' ( पा १,४,२५ ) इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ।  
विश्ये देवा इत्युक्तम् के पुनस्त इत्याह — अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । 'ईदमैः  
गोमवरुणयोः' ( पा ६,३,३७ ) इति अग्निशब्दस्य दीर्घः ईकारः । 'सुपो सुलृक्' ( पा ७,१,२९ )  
इति पूर्वसर्वाणदीर्घः । वरुणः वारयिता पापिनां निग्रहीता देवः पूतदक्षाः पूतं  
शुद्धं दक्षो यत्नं यस्य स तथोक्तः । अनेन मित्रो विवक्षितः । 'मित्रं हुवे पूत-  
दक्षम्' ( ऋ १,३,७ ) इति हि मन्त्रान्तरम् । तथा यथं वातापर्जन्ययोः वातश्च  
पर्जन्यश्च वातापर्जन्यौ । वातो वायुः सूत्रात्मा सर्वजगत्प्राणभूतः । पर्जन्यः वृष्टिः  
प्रदो जयिनाम्ना । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६,३,२६ ) इति पूर्वपदस्य आनङ् । तयोः  
युगी शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकायां युद्धौ स्याम भवेम ।

सं वो' मनांसि सं व्रता समाकृतीर्नमामसि' ।

'अमी ये विव्रता स्थन्' तान् वः सं 'नमयामसि ॥ १ ॥

सम् । वः । मनांसि । सम् । व्रता । सम् । आऽकृतिः । नमामसि ।

अमी इति । ये । विव्रताः । स्थन् । तान् । वः । सम् । नमयामसि ॥ १ ॥

अहं 'गृभ्यामि मनसा मनांसि मम' चित्तमनु चित्तेभिरेत ।

मम 'वशेषु हृदयानि' वः कृणोमि मम 'यातमनुवर्तमानं एत ॥ २ ॥

अहम् । गृभ्यामि । मनसा । मनांसि । मम । चित्तम् । अनु । चित्तेभिः । आ । इत् ।

मम । वशेषु । हृदयानि । वः । कृणोमि । मम । यातम् । अनुवर्तमानः । आ । इत् ॥ २ ॥

'सं वो मनासि' इति द्वे चतुर्थीपञ्चम्यौ (१,२) पूर्ववद् (३,८,५,६) व्याख्येये ।

ओते मे द्यावापृथिवी ओता देवी सरस्वती ।

ओतौ म इन्द्रश्चाग्निश्चक्षुर्ध्यास्मेदं सरस्वति ॥ ३ ॥

ओते इत्याऽउते । मे । द्यावापृथिवी इति । आऽउता । देवी । सरस्वती ।

आऽउतौ । मे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । श्रद्ध्यास्म । इदम् । सरस्वति ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । 'दिवो द्यावा', 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा ६, १, २१, ३०) इति द्यावा आदेशः । 'सुषा सुळक्' (पा ७, १, ३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ते उभे मे मह्यम् ओते अभिमुख्येन संतते परस्परं संबद्धे वा । देवी द्योतमाना सरस्वती द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना वाग्देवता सापि ओता अस्मदाभिमुख्येन संयुक्ता । आङ्पूर्वाद् वेञ् तन्तुसंताने इत्यस्मान्निष्ठा । 'वचिस्त्वपि' (पा ६, १, १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । तथा इन्द्रश्च अभिश्च मे मह्यं मदभिलषितफलसिद्धयर्थम् ओतौ अभिमुख्येन संबद्धौ परस्परमोतौ वा एककार्योद्द्युक्तौ । अतः एतेषाम् अनुग्रहाद् हे सरस्वति मन्त्रात्मिके देवि इदम् इदानीं धयम् श्रद्धास्म समृद्धा भूयास्म । ऋषु वृद्धौ ।

अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्षुषं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ १ ॥

१. वां मा १२, ५८.

२. \*तीर्नयामसि पै १९, १५, २ \*तीरनसत मै २, २, ६; ससुं चित्ता-

न्याकरम् मा.

३. इमे ये विव्रताः स्थन् पै.; 'विव्रताः स्थं मै.

४. जपया" पै.

५. गृह्यामि पै १९, १०, १३.

६. चित्तमुप पै.

७. वशे हृदयं पै.

८. वाचमनु पै.

९. ततः कुष्ठो भजायत पै ७, १०, ६.



अस्वत्यः । देवऽसदनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षुणम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ १ ॥

हिरण्ययी नौरचरद्विरण्यवन्धना दिवि ।

तत्रामृतस्य पुण्यं देवाः कुष्ठमवन्वत ॥ २ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यवन्धना । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । पुण्यम् । देवाः । कुष्ठम् । अवन्वत ॥ २ ॥

‘अवःथो देवसदनः’ इति सप्तम्यष्टम्यौ (१, २) पूर्ववद् (५, ४, ३, ४) अत्रापि व्याख्येयं ।

गर्भो अस्योर्ध्वानां गर्भो हिमवतामुत ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्येमं मे अगदं कृधि ॥ ३ ॥

गर्भः । अग्निः । ओर्ध्वानाम् । गर्भः । हिमवताम् । उत । गर्भः ।

विश्वस्य । भूतस्य । इमम् । मे । अगदम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वम् ओर्ध्वानाम् । ओर्ध्वः पाकः आसु धीयत इति ओर्ध्वयः सर्वा वीरुधः । तासां गर्भः गर्भवद् अन्तरवस्थितः अग्नि भवति । उत अपि च हिमवताम् दीतस्पर्शयताम् अन्येषामपि वनस्पतीनां हिमवत्प्रमुखाणां पर्वतानां वा हे अग्ने त्वं गर्भो भवति । किं बहुना । विश्वस्य सर्वस्यापि भूतस्य भूतजातस्य त्वं गर्भो भवति । अग्नेः सर्वजगत्परिपाकहेतुत्वेन सर्वत्र अन्तरवस्थानात् । ईदृशस्यम् इमे ॥ मदीयं जनम् अगदम् रोगरहितं कृधि कुरु ।

या ओर्ध्वयः सोमराज्ञीर्बृहतीः शतर्विचक्षणाः ।

वृहस्पतिप्रभृतास्ता नौ शुश्रुन्वर्हसः ॥ १ ॥

याः । ओर्ध्वयः । सोमराज्ञीः । बृहतीः । शतर्विचक्षणाः ।

वृहस्पतिप्रभृताः । ताः । नुः । शुश्रुन्तु । अर्हसः ॥ १ ॥

या ओर्ध्वयः वीरुधः सोमराज्ञीः सोमः अमृतमयो देवो राजा ईद्वरो यासां तास्तयोक्ताः । बह्वीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्यम् । जसि ‘वा च्छन्दसि’ ( पा ६, १, १०६ ) इति पूर्वमवर्णदीर्घः । बह्वोः बह्वयः अनेकविधाः । ‘बह्वादिभ्यश्च’ ( पा ४, १, ४५ ) इति ङीप् । शतर्विचक्षणाः शतविधदर्शनाः । रसवीर्यविषाकेन नानाविधज्ञानोपेता इत्यर्थः ।

१. उन्नी J.R.W. ( पृ. ५९९ डि ८ ).

२. ततः कुष्ठो ज्ञायत पं ७, १०, ७.

३. व्याख्यानं पृ. ५९, ३, ४ आ ३ नोपलभ्यते । पञ्चमवाक्ये मा. आपण्य उतवात् । तेन ता. भाष्ये पूर्वमार्गोदयनूमायते.

४. वनस्पतीनाम् पं १३, २, ६.

५. ‘एव सो आने गर्भमेत

पाः १.

६. ओर्ध्वयः आ १०, १७, १८ मा १२, १२ मंत्रा २, ८, ३.

बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना देवेन तत्तद्रोगभैषज्येषु प्रसूताः प्रेरिताः । विनियुक्ता इत्यर्थः । तास्तथाधिष्ठा ओषधयः नः अस्मान् अंहमः पापात् नानाविधरोगनिदानात् मुञ्चन्तु विसृजन्तु पृथक् कुर्वन्तु ।

‘मुञ्चन्तु मा’ शपथ्याइदथो’ वरुण्यादितु ।

अथो’ युमस्य पड्वीशाद्’ विश्वस्माद्’ देवकिल्बिपात् ॥ २ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । युमस्य । पड्वीशात् । विश्वस्मात् । देवकिल्बिपात् ॥ २ ॥

आपः ओषधयो वा मा मां शपथ्यात् शपथजनिताद् ब्राह्मणाक्रोशजात् पापाद् मुञ्चन्तु वियोजयन्तु । अथो अपि च । उतशब्दः अप्यर्थः । वरुण्यात् वरुणकृताद् अनृतवदनादिजनितात् पापादपि मुञ्चन्तु । ‘अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति’ (तैब्रा १, ७, २, ६) इति हि श्रुतिः । अथो अपि च युमस्य अन्तकस्य संवन्धिनः पड्वीशात् पादवन्धनपाशाद् मुञ्चन्तु । पड्वीशशब्दः पृषोदरादिः । किमनेन विशेषकथनेन । विश्वस्मात् सर्वस्माद् देवकिल्बिपात् देवकृतात् पापाद् मां मुञ्चन्तु ।

यच्चक्षुषा मनसा’ यच्च वाचोपारिम जाग्रतो’ यत् स्वपन्तः ।

‘सोमस्तानि स्वधया नः पुनातु’ ॥ ३ ॥

यत् । चक्षुषा । मनसा । यत् । च । वाचा । उपऽआरिम । जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः । सोमः । तानि । स्वधया । नः । पुनातु ॥ ३ ॥

जामतः जामदघस्थापन्ना इन्द्रियैः शब्दस्पर्शादिविषयान् व्यग्रहरन्तो वयम् । जागृ निद्राक्षये । अस्मात् लटः शत्रादेशः । ‘जक्षित्यादयः पट्’ (पा ६, १, ६) इति अभ्यस्तत्वाद् ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (पा ७, १, ७८) इति नुमभावः । चक्षुषा । उपलक्षणमेतत् । चक्षुरादीन्द्रियेण प्रतिपिद्धवाह्यविषयगतरूपादिग्राहिणा । मनसा प्रतिपिद्धविषयसंकल्पविकल्पजनकेन मानसेन्द्रियेण यद् उपारिम यत् पापम् उपगताः । क्व गतौ इत्यस्मात् लिटि रूपम् । यच्च पापं वाचा । कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणमे-

१. मुञ्चामि त्वा वै ३, १७, ४; निर्मा मुञ्चामि आपथौ ७, २१, ६ लाथौ २, २, ११.

२. शपथ्याक्षिर्मा आपथौ. लाथौ. ३. वा (व आपथौ. लाथौ.) रुणादुत (‘दधि आपथौ.) वै.

आपथौ. लाथौ. ४. निर्मा आपथौ. लाथौ. ५. पड्वीशाद् R, V, WM., RW. सा.

ऋ १०, ९७, १६ वै. आपथौ.; पड्वीं B; पड्विं लाथौ. ६. सर्वस्माद् ऋ. मा १२, ९०.

वै १९, १२, ५ आपथौ. लाथौ. ७. देवदुष्कृतात् वै.; ‘पादयो मनुष्यकिल्बिपात् आपथौ.; ?पृ.

किं लाथौ. ८. वैतु. मं.पा. द. ९. यन्मनसा वै १९, १२, ६. १०. यजाग्रतो वै.

११. सोमो मा तस्मादेनसस्त्वधया पुनाति विद्वान् वै.

तत् । वागादिकमिन्द्रियेण कामचारवादादिना उपगताः स्मः । तथा स्वपन्तः स्वप्रावस्था वयं तत्र बाह्येन्द्रियाणामुपरमात् केवलं मनसैव यत् पापं चक्षुः नः अस्माकं तानि पापानि भोमः पितृलोकाधिपतिर्देवः स्वधया पितृन् उद्दिश्य अस्माभिः क्रियमाणया । स्वधाकारोपलक्षितेन पित्र्यकर्मणेत्यर्थः । पुनानु शोधयतु । पूज् पथने । 'धादीना ह्रस्वः' ( पा ७,३,८० ) इति ह्रस्वत्वम् ।

इति दशमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'अभिभूः', 'इन्द्रो जयाति' ( अ ६,९८ ), 'अभि त्वेन्द्रः' ( अ ६,९९ ) इति तृचैः संग्रामजयकर्मणि आज्यहोमं सक्तुहोमम् धनुस्त्रिध्वेऽग्नौ धनुःसमिदाधानम् शरध्वेऽग्नौ शरसमिदाधानम् 'संपातिताभिमन्त्रितधनुःप्रदानं वा कुर्यात् । "अभिभूः", 'इन्द्रो जयाति', 'अभि त्वेन्द्र' इति साग्रामिकाणि । आज्यसक्तून् जुहोति" ( कौसू १४,७,८ ) इत्यादिसूत्रात् ।

तथा एषां तृचानामपराजितगणे ( कौसू १४,७ ) पाठाद् उपाकर्मादिषु 'अभयैरपराजितैः' ( कौसू १३९,७ ) इति, 'अपराजितगणोऽपराजितायाम्' ( शाक १८,५ ) इति च एयमादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ।

तथा इन्द्रमहाख्ये कर्मणि एतैस्तृचैः पूर्णहोमं जुहुयात् । तथा तत्रैव कर्मणि एतैस्तृचैः पशव आलप्यव्याः<sup>१</sup> । तथा तत्रैव एतैरिन्द्रोपस्थानं कुर्यात् ।

सूचितं हि — "अभिभूर्यज्ञः" इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे राजनि पूर्णहोमं जुहुयात्" ( कौसू १४०,१० ) इत्यादि ।

अत्र 'इन्द्रो जयाति' इति तृचेन परसेनाविद्रेपणकर्मणि राजा सेनां विः परिगच्छेत् । "परि वर्मानि" ( अ ६,९७ ), 'इन्द्रो जयाति' इति राजा विः सेनां परिगामि" ( कौसू १६,४ ) इति सूत्रात् ।

तथा महायते संनद्धं राजानम् अन्यं वा ब्रह्मा अनेन अनुमन्त्रयेत् । "राजानम् अन्यं वा 'मर्माणि ते' ( अ ७,११८ ) इति । संनद्धम् 'इन्द्रो जयाति' इत्यनुमन्त्रयते" ( वैयाक्री ३४,१२,१३ ) इति हि चैतानं सूत्रम् ।

अभिभूर्भुजो अभिभूर्ग्निरभिभूः सोमो अभिभूरिन्द्रः<sup>२</sup> ।

अभ्यर्च्य<sup>३</sup> इहं विष्ठाः पृतना यथासान्वेवा<sup>४</sup> विधेमाग्निहोत्रा इदं हविः ॥ १ ॥

१. शरध्वे S'.

२. संपादिता S'.

३. आलप्यव्याः S'.

४. 'निरस्त

भानि' ११,१२,७.

५. 'इन्द्रोऽस्तु वै.

६. अभ्यार्च्य इहं K<sup>m</sup>; अभ्यार्च्य इहं A, B<sup>4</sup>, D, R,

S<sup>m</sup>, C<sub>3</sub>; अभ्यर्च्य वै.

७. यथासांनिवै.

अग्निऽभूः । यज्ञः । अभिऽभूः । अग्निः । अभिऽभूः । सोमः । अग्निऽभूः । इन्द्रः । अभि । अहम् ।  
विश्वाः । पृतनाः । यथा । असानि । एव । विधेम । अग्निऽहोत्राः । इदम् । हविः ॥ १ ॥

यज्ञः अस्माभिर्जयकामैः क्रियमाणो यागः अग्निः शत्रूणाम् अभिभविता  
भवतु । तथा यागनिष्पादकोऽयं सांग्रामिकोऽग्निः अभिभूः अभिभविता अस्तु । याग-  
साधनभूतः सोमः अभिभूः शत्रूणाम् अभिभविता । तेन सोमेन तर्पित इन्द्रः अभिभूः  
अभिभविता । अहं शत्रुजयकामः विश्वाः सर्वाः पृतनाः सेनाः शात्रवीः यथा  
अभ्यसनि अभिभवानि एव एवम् अग्निहोत्राः अग्नी जुहोतो वयम् इदं संग्रामजयाय  
हविः विधेम विद्म्याम । विध विधाने । तौदादिकः ।

स्वधाऽस्तु मित्रावरुणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्रं मधुनेह पिन्वतम् ।

वाधेयां दूरं निश्कृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुक्तमुस्मत् ॥ २ ॥

स्वधा । अस्तु । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । प्रजावत् । क्षत्रम् । मधुना । इह । पिन्वतम् ।

वाधेयाम् । दूरम् । निःऽकृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुक्तम् । अस्मत् ॥ २ ॥

हे विपश्चिता विपश्चितौ मेधाविनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाभ्यां  
स्वधा । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नम् अस्तु तृप्तिकरं भवतु । तौ युवाम्  
इह अस्मिन् राजनि प्रजावत् प्रजाभिर्युक्तं क्षत्रम् यत्नं मधुना मधुररसेन पिन्वतम्  
सिञ्चतम् । पिवि सेचने । इदित्वान्नुम् । निश्कृतिम् पापदेवतां पराजयकारिणीं  
पराचैः पराङ्मुखं दूरं वाधेयाम् । अस्मत्तो दूरदेशे यथा सा पराङ्मुखी विनश्यति  
तथा हिंस्रम् इत्यर्थः । कृतं चित् शत्रुभिः कृतमपि एनः पापं पराजयनिमित्तम्  
अस्मत् सकाशात् प्र मुमुक्तम् प्रमोचयतम् । मुच्छ मोक्षणे । छान्दसः शपः श्लुः ।

इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ।

ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमज्मं प्रमृणन्तमोजसा ॥ ३ ॥

इमम् । वीरम् । अनु । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ।

ग्रामजितम् । गोऽजितम् । वज्रबाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृणन्तम् । ओजसा ॥ ३ ॥

१. प्रजापतिः पै १९, १३, ८ [मूको.]

२. पिन्वत Bb.

३. वाधेयम् ऋ १, २४,

१ तै १, ४, ४५, १ मै १, ३, ३९; वाधेयम् काठ ४, १३; वाधेया पै ५, ३७, ५.

४. दूरे ऋ.; भारे

मै. काठ.; द्वेयो तै. पै.

५. मुमुग्ध्यस्मत् ऋ तै. मै.; मुमुग्ध्यस्मात् काठ.

६. संजाता

अनु वीरयध्वमिं ऋ १०, १०३, ६ मा १०, ३८ तै ४, ६, ४, २ मै २, १०, ४ काठ १८, ५ कौ २, १२०४.

७. संखायम् काठ.; सत्वानो पै १९, १२, ९.

८. व्ययध्वम् काठ.

९. गोऽभिदै ऋ.

मा. तै. मै. काठ. कौ.

१०. गोविद्धं ऋ. मा. तै. मै. काठ. कौ.

११. भजमा काठ.

इमम् अस्मदीयं वीरम् वीर्यवन्तं राजानम् अनु हे सैनिकाः हर्षध्वम् वीररसेन  
दृष्टा भवत । कीदृशम् । उग्रम् उद्गूर्णवलम् इन्द्रम् परमैद्वर्ययुक्तम् हे सखायः समान-  
ख्यानाः सैनिकाः अनु ये रभचम् राजानम् अनुसृत्य युद्धोद्युक्ता भवत । यद्वा इन्द्रः  
संग्रामाधिदेवता स एवात्र स्तूयते । अस्मिन् पक्षे हे सखायः समानख्याना महत  
इत्येतावानेव विशेषः । कीदृशम् इन्द्रम् । ग्रामजितम् ग्रामान् जयन्तं गोजितम् गाः शत्रुवीर्य-  
यन्तम् अपहरन्तं वज्रबाहुम् घञ्जहस्तम् उद्यतायुधम् अत एव जयन्तम् शत्रून् पराजितान्  
कुर्वन्तम् । अत्र अजनशीलं क्षेपणशीलं शत्रुवलम् ओजया यलेन प्रमृणन्तम् प्रकर्षणं  
हिंसन्तम् । 'मृ हिंसायाम् । 'शान्त्यस्तथोरातः' ( पा ६, ४, ११२ ) इति आल्लोपः ।

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

इन्द्रः । जयाति । न । परा । जयातै । अधिराजः । राजसु । राजयातै ।

चर्कृत्यः । ईड्यः । वन्द्यः । च । उपसद्यः । नमस्यः । भवे । इह ॥ १ ॥

अस्मिन् संग्रामे अस्य राज्ञः साहाय्यार्थम् आगत इन्द्रः तदात्मको वा अयं राजा  
जयाति जयतु न परा जयातै पराजयं मा प्राप्नोतु । अधिको राजा अधिराजः सर्वेषां राज्ञाम्  
अधिपतिरिन्द्रः राजसु अग्रेषु भूपालेषु राजयति अस्मान् राजयतु प्रकाशयतु वीर्यध-  
त्तया प्रख्यापयतु । राजयतेल्लेडि आडागमः । 'वैतोऽन्यत्र' ( पा ३, ४, ९६ ) इति ऐकारः । स च  
इन्द्रः चर्कृत्य । अतिशयेन शत्रूणां कर्तिता छेत्ता । कृती छेदने इत्यस्माद् यञन्तात् पचा-  
द्यच् । ईड्य स्तुत्यः वन्द्य वन्दनीयः । उभयत्र 'श्रद्धलोभ्यत्' ( पा ३, १, १२४ ) इति ण्यत् ।  
'ईड्यन्दवृगंसङुहा' ध्यतः । ( पा ३, १, १२४ ) इति आद्युदात्तत्वम् । उपसद्यः उपसदनीयः सर्वैः  
सेवनीयः । हे इन्द्र यस्मात् त्वम् एवंगुणविशिष्टः तस्माद् इह अस्मिन् संग्रामे  
नमस्यः अस्माभिः पूजनीयो भव । 'नमसः पूजायाम्' ( पा ३, १, १९ ) इति स्मरणाद्  
नमःशब्दात् पूजार्थं 'नमोवाक्' ( पा ३, १, १९ ) इति भ्यच् । तदन्तात् पचाद्यच् ।

त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्युस्त्वं भूरभिभूतिजर्नानाम् ।

त्वं देवीर्विर्य इमा वि राजायुष्मत् क्षत्रमजरं ते अस्तु ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अधिराजः । श्रवस्युः । त्वम् । भूः । अभिभूतिः । जर्नानाम् ।

त्वम् । देवीः । वि । इमाः । वि । राज । आयुष्मत् । क्षत्रम् । अजरम् । ते । अस्तु ॥ २ ॥

१. मृत् वीरा.

२. जयति मं ४, १२, ३.

३. जयते मं.

४. राजयाति

तं २, ४, १४, २; राजयते मं.

५. यथाऽसन् तं. मं.

६. साहाय्यार्थम् S.

७. एवं खरो

न गित्यति, कर्णेनः कृन्तनेन रूपमिति विवक्ष्यम्.

८. एवं खरो न सिन्यति.

९. 'न्द्रास्त्वधि'

मं ४, १२, २ वाट ८, १७.

१०. भवाधिपतिर्ज्ञे मं. वाट.

११. उता मं. वाट.

१२. राजीजस्यन् मं. वाट.

१३. देवीः P.

इन्द्रभेदेन राज्ञः स्तुतिः । हे इन्द्र त्वम् अधिराजः राज्ञाम् अन्येषाम् अधिकः  
सन् धनसुः । श्रय इत्यन्नस्य यशसो वा नामधेयम् । तद्युक्तो भवसि । 'क्याच्छन्दसि'  
( पा ३, २, १७० ) इति उपत्ययः । अधिराज इति । 'राजाहःसक्तिभ्यष्टच्' ( पा ५, ४, ९१ )  
इति टच् समासान्तः । हे इन्द्र त्वं जनानाम् सर्वेषां प्राणिनाम् अभिभूतिः अभिभविता  
स्यमहिम्ना तिरस्कृता भूः भवसि । भवतेदृच्छान्दसे लुङि 'बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपि' ( पा ६,  
४, ७५ ) इति अडभावः । दैवीः देवसंवन्धिनीः इमा विशाः प्रजाः त्वं वि राज ईशिष्य ।  
राजतिः पेश्वर्यकर्मा । हे राजन् ते तत्र आयुष्मन् चिरकालजीवनोपेतम् अजरम् जरार-  
हितम् अपचयरहितं क्षयम् यलम् अख्यु भवतु । अजरम् इति । 'नगो जरमरमिन्नमृताः'  
( पा ६, २, ११९ ) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

प्राच्यां 'दिशस्त्वमिन्द्रासि' राजतोर्दीच्यां दिशो वृत्रहन्तृहोऽसि ।

यत्र यन्ति स्रोत्यास्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एपि हव्यः ॥ ३ ॥

प्राच्याः । दिशः । त्वम् । इन्द्र । असि । राजा । उत । उदीच्याः । दिशः । वृत्रहन् ।  
शत्रुऽहः । असि । यत्र । यन्ति । स्रोत्याः । तत् । जितम् । ते । दक्षिणतः । वृषभः ।  
एपि । हव्यः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं प्राच्या दिशः राजाऽसि अधिपतिर्भवसि । उत उदीच्याः उत्तरस्या अपि  
दिशः अधिपतिरसि । प्राचीग्रहणं प्रतीच्या अप्युपलक्षणम् । उदीचीग्रहणं दक्षिणस्या  
अपि उपलक्षणम् । अत एव देशस्य द्वैविध्यम् उक्तम् —

'दिशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः' ( अको २, १, ७ ) इति ।  
तस्मात् सर्वासां दिशाम् अधिपतिरसीत्यर्थः । हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र  
त्वं शत्रुहोऽसि अस्मदीयानां शत्रूणां हन्ता भवसि । 'आशिषि हनः' ( पा ३, २, ४९ ) इति हन्तेर्ह-  
प्रत्ययः । यत्र यस्मिन् भूप्रदेशे स्रोत्याः स्रोतोऽर्हा जलप्रवाहा यन्ति प्रवहन्ति तत्र सर्वे स्थानं  
ते तत्र जितम् स्वकीयमेव भवति । कृत्स्नं भूमण्डलं त्वदायत्तमेवेत्यर्थः । ईदृशो वृषभः  
कामानां वर्पिता हव्यः अस्माभिराह्वातव्यः सन् संग्रामजयार्थं दक्षिणतः अस्मद्दक्षिणभागे  
पुद्गलसमये एपि गच्छ साहाय्यार्थं वर्तस्थ । हव्य इति । 'बहुलं छन्दसि' ( पा ६, १, २४ ) इति  
क्षयतेः संप्रसारणे 'अचो यत्' ( पा ३, १, ९७ ) इति यत् । 'यतोऽनावः' ( पा ६, १, २१३ )  
इति आयुदात्तत्वम् ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

१. प्राच्यां तै २, ४, १४, १ मै ४, १२, २ काठ ८, १७ पै १९, १२, १५. २. दिशि त्वं तै. मै.  
काठ.; दिशि त्वमिन्द्रासि पै. ३. 'दीच्यां तै. मै. काठ. पै. ४. दिशि पै. ५. वृत्रहन्  
R; 'हन् वृत्रहाऽसि तै. मै. काठ. ६. सत्रयुस्तं काठ. ७. एपि हव्यः A, K, Km, P, V;  
एपि हव्यः D, Cs; एपि हव्यः > एपि हव्यः B, Cs; एपि हव्यः तै.; हव्य एधि मै. काठ.; असि  
हव्यः पै.

‘अभि त्वेन्द्र’ इति सूचस्य संग्रामजयादिकर्मसु पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्रमपि तत्रैवोदाहृतम् ।

तथा अग्निष्टोमे प्रातःसवने अनेन ग्रह्या स्तोत्रम् अनुमन्त्रयेत् । “‘अभि त्वेन्द्र’ इति स्तोत्रम्” ( वैताश्री १८, १६ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

‘देवा अदुः’ इति सूत्रेण स्थावरजङ्गमविषमैषज्यार्थं ध्वल्मीकसूदः ‘संपाति-  
ताभिर्मन्त्रिताया बन्धनम् उदकेन सह पायनम् आचमनम् प्रलेपनं वा कुर्यात् ।  
सूत्रितं हि — “‘देवा अदुः’ (अ ६, १००) इति बन्धनपायनाचमनप्रदेहनम् उदकेन”  
( कौसू ३१, २६ ) इति ।

तथा आहिताग्नेरन्यसंस्कारे पुरोडाशं हृदये निधाय अनेन अनुमन्त्रयेत् ।  
सूत्रितं हि — “‘देवा अदुः’ इत्युरसि पुरोडाशम्” ( कौसू ८१, १० ) इति ।

अभि त्वेन्द्र वरिमतः पुरा त्वाँहूरणादुवे ।

ह्योम्युग्रं चेतारं पुरुषोमानमेकजम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । इन्द्र । वरिमतः । पुरा । त्वा । अँहूरणात् । हुवे ।

ह्योमि । उग्रम् । चेतारम् । पुरुषोमानम् । एकजम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाँ वरिमतः उरुत्याद्धेतोः । उरुशब्दाद् इमनिचि<sup>१</sup> ‘प्रियस्थिर’  
( पा ६, ४, १५७ ) इत्यादिना ध्व आदेशः । विस्तीर्णशरीरत्वेन युगपत्संनिधानसमर्थ-  
त्वात् संग्रामेषु अँहूरणात् कुटिलगमनात् पराजयनिमित्तात् पुरा पूर्वमेव अभि हुवे आ-  
भिमुख्येन ह्योमि । आह्वाने कारणमाह — उग्रम् उद्गूर्णयलं चेतारम् धेदितारं जयो-  
पायसं पुरुषोमानम् पुरुभिर्वहुभिः प्रशस्तैर्नामधेयैर्युक्तम् यद्वा बहुनां शत्रूणां नमयितारम्  
एकजम् । एक एव जायते युद्धेषु प्रादुर्भवतीति एकजः । तम् असहायशरम् इन्द्रं  
ह्योमि ।

यो अद्य सेन्यो<sup>२</sup> बृधो जिघांसन् उदीरते ।

इन्द्रस्य तत्र वाहू समन्तं परि दशः<sup>३</sup> ॥ २ ॥

यः । अद्य । सेन्यः । बृधः । जिघांसन् । नः । उदीरते ।

इन्द्रस्य । तत्र । वाहू इति । समन्तम् । परि । दशः ॥ २ ॥

१. स्तोत्रानुमन्त्रणम् RG. २. संपादिता<sup>४</sup> S. ३. उज्ज्वल BI. ४. द.  
के. १ यद्. BI. देवा यजम्. ५. ‘हूरणम्य’ प १९, १३, १; तँहूरणादुवे S'. ६. एवं सतो न  
मिण्णि; ११. १, २९८० m, n व द ७. दैव्या प १९, १३, २. ८. दप्पः Bp<sup>५</sup>, M.T., RW.  
गा. १ दप्पं दे. १ दप्पं दे प [मो.]. ९. द. गा. १ वं. P.P<sup>५</sup>, J., Cp., WM. जिघांसन्

अथ इदानीं सेन्यः शत्रुसेनासंबन्धी यो वधः हननसाधनम् आयुधं नः अस्मान्  
जिघांसन् हन्तुम् इच्छन् उदीरते उदगच्छति । ईर गतौ कम्पने च । छान्दसः शपो लुग-  
भावः । जिघांसन्निति । 'अज्ज्ञानगमां सनि' ( पा ६,४,१६ ) इति दीर्घः । 'अन्यासाच्च'  
( पा ७,३,५५ ) इति कुत्वम् । तत्र तस्मिन् वधे इन्द्रस्य बाहू हस्तौ अस्मद्रक्षार्थं समन्तम्  
सर्वतः परि दम्भः<sup>१</sup> प्राकारयत् परितो धारयामः ।

परि<sup>१</sup> दद्म<sup>२</sup> इन्द्रस्य बाहू समन्तं त्रातुस्त्रायतां नः ।

देवं सवितः सोमं राजन्सुमनसं मा कृणु<sup>३</sup> स्वस्तये ॥ ३ ॥

परि । दद्मः । इन्द्रस्य । बाहू इति । समन्तम् । त्रातुः । त्रायताम् । नः ।

देवं । सवितः । सोमं । राजन् । सुमनसम् । मा । कृणु । स्वस्तये ॥ ३ ॥

त्रातुः पालयितुरिन्द्रस्य बाहू हस्तौ समन्तम् सर्वतः परि दम्भः<sup>१</sup> । अतः स इन्द्रः नः  
अस्मान् त्रायताम् रक्षतु । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव हे राजन् सोम स्वस्तये क्षेमाय  
अविनाशाय मा मां संग्रामे सुमनसम् जयेन शोभनमनस्कं कृणु कुरु । 'सोमनसी अलो-  
मोयसी' ( पा ६,२,११७ ) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

देवा अदुः सूर्यो अदाद् द्यौरदात् पृथिव्यदात् ।

तिस्रः<sup>१</sup> सरस्वतीरदुः सचित्ता विपद्रूपणम् ॥ १ ॥

देवाः । अदुः । सूर्यः । अदात् । द्यौः । अदात् । पृथिवी । अदात् ।

तिस्रः । सरस्वतीः । अदुः । सचित्ताः । विपद्रूपणम् ॥ १ ॥

देवा इन्द्रादयः सर्वे सचित्ताः समानमनस्काः सन्तः विपद्रूपणम् विपस्य स्थाव-  
रजङ्गमोद्भवस्य द्रुपकं निवर्तकम् औपधम् अदुः दत्तवन्तः । आशंसायां भूतघत्  
प्रत्ययः । हुवान् दाने । लुङि 'गातिस्था' ( पा २,४,७७ ) इति सिचो लुक् । 'आतः'  
( पा ३,४,११० ) इति श्लेर्जुस् आदेशः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योऽपि विपद्रूपणम्  
अदात् ददातु । द्यौः चुलोकः अदात् ददातु । पृथिवी भूमिदेवता अदात् ददातु । तिस्रः  
त्रिसंख्याकाः सरस्वतीः सरस्वत्यस्त्रयीरूपाः । यद्वा इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो  
देव्यः साहचर्यात् सरस्वत्य उच्यन्ते । ताश्च विपनिवारकम् इदम् औपधम् अदुः  
ददातु प्रयच्छन्तु ।

यद् वो देवा उपजीका<sup>१</sup> आसिञ्चन् धन्वन्पुटकम् ।

तेन देवप्रसूतेनेदं दूपयता विपम् ॥ २ ॥

१. वैत. मंषा. द्र.

२. दम्भ Bp<sup>३</sup>.M,RW. सा. पे १९,१३,३.

३. कृणुतं प.

४. सर्वासू पे.

५. उपजीका Bp; उपजीका RW; उपचीका पं १९,१३,५.



यत् । वः । देवाः<sup>१</sup> । उपऽर्जीकाः । आऽअसिञ्चन् । घन्वनि । उदकम् ।  
तेन । देवऽप्रसूतेन । इदम् । दूपयत् । विषम् ॥ २ ॥

हे देवाः<sup>१</sup> वः युष्माकं संवन्धिन्यः उपर्जीका चल्मीकस्य निर्माद्यः पतत्संज्ञाः प्राणिविशेषा घन्वनि निरुदके स्थाने युष्मदीयाद् वरप्रदानाद् यद् उदकम् आसिञ्चन् अक्षारयन् । तथा च तैत्तिरीयकम् — ‘सा उपर्दीका अष्टवन् वरं वृणामहे । अथ व इमं रन्धयाम् । यत्र क्व च खनाम तदपोऽभितृणदामेति । तस्माद् उपर्दीका यत्र क्व च खनन्ति तदपोऽभितृणन्ति’ (तैआ ५, १, ४) इति । तेन उदकेन देवप्रसूतेन देवैर्दत्तेन इदं विषं दूपयत् निवर्तयत् ।

असुराणां दुहितासि सा<sup>२</sup> देवानामसि स्वसा<sup>३</sup> ।

दिवस्पृथिव्याः संभूता<sup>४</sup> सा चर्कर्यारसं<sup>५</sup> विषम् ॥ ३ ॥

असुराणाम् । दुहिता । असि । सा । देवानाम् । असि<sup>१</sup> । स्वसा<sup>२</sup> ।

दिवः । पृथिव्याः । समऽभूता । सा । चर्कर्य । अरसम् । विषम् ॥ ३ ॥

हे चल्मीकमृत्तिके असुराणाम् सुरविरोधिनां दानवानां दुहितासि कुमारी भवसि । देवानाम् इन्द्रादीनामपि सा त्वं स्वसासि भगिनी भवसि । दिवः अन्तरिक्षाद् अवकाशात्मकात् पृथिव्याश्च संभूता उत्पन्ना सा चल्मीकमृत्तिका विषम् स्थावरजङ्गमोद्भवम् अरसम् रसरहितं निर्धार्य चर्कर्य<sup>३</sup> आकर्षतु । कृप धिलेखने<sup>४</sup> । छान्दसो लिट् ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

‘आ वृषायस्व’ इति तृचेन वाजीकरणकामः<sup>१</sup> एकशास्त्रार्कमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य अर्कसूत्रेण यज्ञीयात् ।

तथा कृष्णमृगचर्ममणिं संपात्य अभिमन्त्र्य कृष्णमृगवालेन यज्ञीयात् । मन्त्रितं हि — “‘आ वृषायस्व’ इत्युभयम् अयेति” (कौसु ४०, १८) इति ।

‘यथायं वाहः’ इति तृचेन रंजीवशीकरणकर्मणि धुश्रत्वक्शरखण्डनगराज्जन<sup>२</sup> फुल्लवातसंघ्रमवृणादिद्रव्याणि पेयशित्या आज्येन आलोड्य स्त्रिया अङ्गम् अनुलिम्पेत् । मन्त्रितं हि — “‘वाञ्छ मे’ (अ ६, १), ‘यथायं वाहः’ (अ ६, १०२) इति संस्पृष्टयोर्दक्षिणपुत्रयोः शक्यकन्तरेणैतर्गताप्रनकुष्ठमदुधैरेभ्यमभितृणम् आज्येन रंजीव संस्पृशति” (कौसु ३५, २१) इति ।

१. देवाः P, Cp २. घन्व. मंषा. द. ३. या श्र २, ३२, ६. ४. जज्ञिषे ये  
१९, १३, १. ५. चर्कर्यारसं गान्. ६. अर्षिं P. ७. आकर्षणे संता. ८. ‘रंजेतु’  
श्रीग. ९. ‘रयकर’ Bl. १०. ‘मनुष’ श्रीग.

आ वृषायस्व इवसिहि वर्धस्व प्रथयस्व च ।

यथाङ्गं वर्धतां शेपस्तेन योषितमिज्जहि ॥१॥

आ । वृषऽयस्व । इवसिहि<sup>१</sup> । वर्धस्व । प्रथयस्व । च ।

यथाऽअङ्गम् । वर्धताम् । शेपः । तेन । योषितम् । इत् । जहि ॥१॥

हे पुरुष त्वम् आ वृषायम्ब आ समन्ताद् वृषा सेचनसमर्थः पुंगवः स इय आचर । अनेन ध्वेन अर्कमणिना घटुरेतस्को भवेत्यर्थः । वृषशब्दात् 'वतुः क्यङ् सलोऽय' (पा ३,१,११) इति क्यङ् । इवसिहि प्राणिहि । दृढप्राणो यलवान् भवेत्यर्थः । इयस प्राणने । अदादित्वात् शपो लुक् । 'हदादिभ्यः सार्वधातुके' (पा ७,२,७६) इति इडागमः । वर्धस्व उपचीयमानावयवो भव प्रथयस्व च चिस्ती-र्णशरीरो भव । प्रथ 'प्रख्याने । चुरादिरदन्तः'<sup>२</sup> । 'यथा येन प्रकारेण त्वदीयम् 'अहं शेपः पुंस्प्रजननं वर्धताम् । उपचितावयवं सत् मिथुनीभवनक्षत्रं भवति तथा वर्धस्व प्रथयस्व चेति संबन्धः । तेन प्रवृद्धेन शेपसा योषितम् सुरतार्थिनीं स्त्रियं जहि गच्छ । इतशब्दः अवधारणे । स च उक्तफलस्य अव्यभिचारं सूचयति ।

येन<sup>३</sup> कृशं वाजयन्ति<sup>४</sup> येन हिन्वन्त्यातुरम् ।

तेनास्य<sup>५</sup> ब्रह्मणस्पते धनुरिवा तानया पसः ॥२॥

येन । कृशम् । वाजयन्ति<sup>४</sup> । येन । हिन्वान्ति । आतुरम् ।

तेन । अस्य । ब्रह्मणः । पते । धनुःऽइव । आ । तानय । पसः ॥ २ ॥

येन रसविशेषेण 'वशम् वन्ध्यं शुष्कवीर्यं पुरुषं वाजयन्ति याजीकुर्वन्ति प्रजननसमर्थवीर्योपेतं कुर्वन्ति । येन रसविशेषेण आतुरम् रोगातं पुरुषं हिन्वन्ति प्रीणयन्ति पोषयन्ति । हिवि प्रीणने । इदित्वाङ्मुम् । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रराशोः पालक देव तेन रसविशेषेण अस्य धाजीकरणकामस्य पसः । प्रजनननामैतत् । पुंस्प्रजननं धनुरिव धनुर्दण्डमिव आ तानय आततम् उन्ममितं कुरु ।

आहं तनोमि ते पसो अधि ज्यामिव धन्वनि ।

क्रमस्वर्श इव रोहितमनवग्लायता सदा ॥३॥

१. यथा<sup>१</sup> A,B,D,R,Sm,V,Cs.

२. ते शेप<sup>२</sup> पै १९,१३,१०.

३. इवसिहि P.

४. विस्तारे शंभा.

५. अदन्तत्वं नास्ति । घटादित्वान् मित्रमिति न्याय्यम्.

६. वतु.

मंभा. द.

७. येना पै १९,१३,११.

८. पृथयन्ति पै.

९. अद्यास्य अ ४,४,६; अद्य

मै पै ४,५,८.

१०. वाजयन्ति Bp<sup>३</sup>.

११. अ ४,४,७ टि. द.

आ । अ॒हम् । त॒नोमि । ते । प॒सः । अ॒धि । ज्या॒मुऽईव । ध॒न्व॒नि ।  
क्र॒म॒स्य । ऋ॒शःऽइव । रो॒हितम् । अ॒न॒वऽग्लाय॒ता । स॒दा ॥ ३ ॥

‘आहं तनोमि’ इत्येपा तृतीया पूर्वचद् ( अ ४,४,७ ) व्याख्येया ।

यथायं वाहो अश्विना समैति सं च वर्तते ।

ए॒वा मा॒म॒भि ते॒ मनः॑ स॒मैतु॑ सं च॒ वर्त॑ताम् ॥ १

यथा । अ॒यम् । वा॒हः<sup>१</sup> । अ॒श्वि॒ना । स॒मऽऐति॑ । स॒म् । च॒ । वर्त॑ते ।

ए॒व । मा॒म् । अ॒भि । ते॒ । म॒नः॑ । स॒मऽऐतु॑ । स॒म् । च॒ । वर्त॑ताम् ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यथा अयं वाहः सुशिक्षितोऽश्वः समैति वाहकेच्छानु-  
गुण्येन सम्यग् वा आगच्छति सं च वर्तते सम्यक् तदधीनं वर्तते च एव ययम्  
हे कामिनि ते त्वदीयं मनः मां कामुकम् अभि अभिलक्ष्य समेतु सम्यग् आगच्छतु ।  
सम्यग् मदधीनं वर्तता च । मय्येव सर्वदा रमताम् इत्यर्थः ।

आहं खिदामि ते मनो राजाश्वः पृष्ट्यामिव<sup>१</sup> ।

रे॒प्म॒च्छि॒न्नं॑ यथा॒ तृणं॑ म॒यि ते॒ वेष्ट॑तां मनः<sup>२</sup> ॥ २ ॥

आ । अ॒हम् । खि॒दामि॑ । ते॒ । म॒नः॑ । रा॒ज॒ऽअ॒श्वः । पृ॒ष्ट्या॒म॒इव॑ ।

रे॒प्म॒ऽछि॒न्नम् । यथा॑ । तृ॒णम् । म॒यि । ते॒ । वे॒ष्ट॒ताम् । म॒नः॑ ॥ २ ॥

हे कामिनि ते त्वं मनः चित्तम् अहम् अनेन प्रयोगेण आ खिदामि मदभिमुखम्  
उत्पन्नमामि उन्मूलयामि । आचर्जयामीत्यर्थः । खिद परिधानने<sup>३</sup> । तत्र दृष्टान्तः — राजाश्वः  
अश्वानां राजा राजाश्वः । राजदन्तादिषु पठितन्यात् पृष्ट्याः परनिपातः । स यथा  
अश्वश्रेष्ठः पृष्ट्याम् प्राङ्मुखः संवन्धनरज्जुं लीलया आखिदति तद्वत् । रेप्मच्छिन्नम्  
रेप्मा रेपको घान्यात्मको घायुः तेन छिद्यं मग्नं तृणं यथा नद्वशं सत् परिभ्रमद्  
यतने हे कामिनि ते त्वदीयं मनः तद्वद् मयि वेष्टताम् मदधीनं सत् परिभ्राम्यतु मा  
कदाचिद् गपगच्छतु । वेष्ट वेष्टने ।

१. वाहः P.  
२. तृणम् Bp<sup>१</sup>, Bp<sup>२</sup>.

३. पृष्ट्या A.K.K<sup>३</sup>, V.

४. उत्पन्ने शेषः.

५. वेष्टयामि मनो मयि ५ १९, १९, १९.

आञ्जनस्य मृदुर्घस्य कुष्ठस्य नलदस्य च ।

तुरो भर्गस्य 'हस्ताभ्यामनुरोधनमुद्धरे' ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनस्य । मृदुर्घस्य । कुष्ठस्य । नलदस्य । च ।

तुरः । भर्गस्य । हस्ताभ्याम् । अनुऽरोधनम् । उत । भरे ॥ ३ ॥

आञ्जनस्य अञ्जनसाधनद्रव्यस्य त्रिककुत्पर्वतोद्भवस्य नीलाञ्जनादिमणेः मधुघस्य<sup>१</sup> मधूकवृक्षस्य यष्टिमधुकस्य वा कुष्ठस्य एतत्संज्ञकस्य औषधस्य नलदस्य । सुगन्धि-  
स्तृणविशेषो नलदः उशीरापरपर्यायः । एतेषां द्रव्याणां समुच्चयार्थद्वयकारः ।  
एतेषां समुदितानां द्रव्याणां संचन्धि अनुरोधनम् । अनुरुध्यते घशीक्रियते अनेनेति  
अनुरोधनम् अनुलेपनम् । अनो रुध कामे इत्यस्मात् करणे ल्युट् । ईदृशम् अञ्जना-  
दिद्रव्यसाधनभूतम् अनुलेपनं तुरः त्वरमाणस्य भगस्य सौभाग्यकरस्य देवस्य हस्ता-  
भ्याम् अहम् उद् भरे उद्धरामि । त्वदीयमङ्गमनुलिम्पामीत्यर्थः ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे दशमोऽनुयाकः ।

एकादशेऽनुयाके पञ्च सूक्तानि । अत्र 'संदानं वः', 'आदानेन' (अ ६, १०४)  
इति तृष्ठाभ्यां संप्रामजयकर्मणि भाङ्गपाशान् अन्यान् वा इङ्गिडालंकृतान् पाशान्  
संपात्य अभिमन्थ्य परसेनाक्रमणस्थानेषु प्रक्षिपेत् । "संदानं वः", 'आदानेन' इति पाश-  
रादानसंदानानि" ( कौसू. १६, ६ ) इति हि सूत्रम् ।

संदानं वो बृहस्पतिः संदानं सविता कर्तु ।

संदानं 'मित्रो अर्यमा' संदानं भर्गो अश्विना ॥ १ ॥

सम्ऽदानम् । वः । बृहस्पतिः । सम्ऽदानम् । सविता । कर्तु ।

सम्ऽदानम् । मित्रः । अर्यमा । सम्ऽदानम् । भर्गः । अश्विना ॥ १ ॥

हे शत्रुसेनाः बृहस्पतिदेवः वः युष्माकं संदानम् बन्धनम् एभिः प्रक्षिप्तैः पाशैः  
करोतु । संपूर्वां घतिर्यन्धने वर्तते । तस्माद् भावे ल्युट् । सविता सर्वप्रेरको देवः संदानम्  
युष्माकं बन्धनं कर्तुं करोतु । करोतेल्लिटि अडागमः । व्यत्ययेन वा शप् । मित्रश्च  
अर्यमा च संदानम् बन्धनं करोतु । भर्गः च अश्विना अश्विनौ च संदानम् बन्धनं कुर्वन्तु ।

१. 'भ्यामनु' A, B<sup>b</sup>, D, K, R, Cs P<sup>3</sup>, M, I, O, T. 'धनमाभरे वै,

२. वैतु. संपा. द्र.

३. इन्द्रश्चाग्निश्च पै १९, १८, १३.

सं परमान्तसमवमानथो सं द्यामि मध्यमान् ।

इन्द्रस्तान् पर्यहार्दाम्ना तानग्ने सं द्या त्वम् ॥ २ ॥

सम् । परमान् । सम् । अवमान् । अथो इति । सम् । द्यामि । मध्यमान् ।

इन्द्रः । तान् । परि । अहाः । दाम्ना । तान् । अग्ने । सम् । द्या । त्वम् ॥ २ ॥

परमाम्' उत्कृष्टां दूरदेशस्थां वा शत्रुसेनां पाशैरहं सं द्यामि वधामि । दो अथ-  
खण्डने । 'ओनः स्थिति' ( पा ७, ३, ७१ ) इति ओकारलोपः । अत्र उपसर्गप्रशाद् वन्ध-  
नार्थः । अवमाम्' अपकृष्टाम् आसन्नदेशवर्तिनीं वा परसेनां सं द्यामि । अथो अपि च  
मध्यमाम्' मध्यवर्तिनीमपि सेनां सं द्यामि । तान् तथाविधसेनापतीन् शत्रून् संग्रामाधिप-  
तिः इन्द्रः पर्यहाः परिहरतु यर्जयतु । हरतेलुङि च्लेः सिद् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा ७, ३, ९७ )  
इति इडभावे 'हन्त्या' ( पा ६, १, ६८ ) इत्यादिलोपे 'रात् सस्य' ( पा ८, २, २४ ) इति  
सलोपः । हे अग्ने तान् परिहृतान् शत्रून् दाम्ना पाशेन त्वं सं द्य वधान ।

अमी ये युधमायन्ति केतून् कृत्वानीकृशः ।

इन्द्रस्तान् पर्यहार्दाम्ना तानग्ने सं द्या त्वम् ॥ ३ ॥

अमी इति । ये । युधम् । आयन्ति । केतून् । कृत्वा । अनीकृशः ।

इन्द्रः । तान् । परि । अहाः । दाम्ना । तान् । अग्ने । सम् । द्या । त्वम् ॥ ३ ॥

अमी दूरे दृश्यमाना ये शत्रवः युधम् युद्धम् आयन्ति आगच्छन्ति अनीकृशः संग्रहा-  
केतून् कृत्वा घञान् कृत्वा । आगत्य युध्यन्ते इत्यर्थः । इन्द्रस्तान् इत्यादि पूर्वस्यद् ।

आदानेन संदानेनामित्रानां द्यामसि ।

अपाना ये चैषां प्राणा असुनासुन्तसमच्छिदन् ॥ १ ॥

आदानेन । मुञ्जदानेन । मित्रान् । आ । द्यामसि ।

अपानाः । ये । च । एषाम् । प्राणाः । असुना । अमृन् । सम् । अच्छिदन् ॥ १ ॥

आदीयते आचध्यते अनेनेति आदानम् पाशयन्त्रविशेषः । तेन, यत्  
संदानं यन्धनं तेन मित्रान् शत्रून् आ द्यामसि आद्यामः आचध्नीमः ।

‘इदन्तो मसि’ ( पा ७,१,४६ ) । एषां शत्रूणां ये च अपानाः अन्तर्मुखाः प्राण-  
वायुवृत्तयः ये च प्राणाः वह्निर्मुखाः श्वासवृत्तयः तान् अतर् प्राणान् अयुना प्राणेन  
समच्छिदम्<sup>१</sup> सम्यक् छिनद्मि । पाशयन्त्रेण गलगतेन प्राणापानगती निरुध्य परस्परोप-  
मर्देन हन्मीत्यर्थः । छिदिर् द्वैधीकरणे । ‘इरितो वा’ ( पा ३,१,५७ ) इति च्लेः अङ्  
आदेशः ।

इदमादानमकरं तपसेन्द्रेण<sup>२</sup> संशितम् ।

अमित्रा येऽत्र नः सन्ति<sup>३</sup> तानग्न आ द्या त्वम्<sup>४</sup> ॥ २ ॥

इदम् । आऽदानम् । अकरम् । तपसा । इन्द्रेण । सम्ऽशितम् ।

अमित्राः । ये । अत्र । नः । सन्ति । तान् । अग्ने । आ । द्या । त्वम् ॥ २ ॥

इदम् आदानम् आयन्धनसार्धनं पाशयन्त्रं तपसा अभिचारकर्मोक्तनियमविशेषेण  
अकरम् अकार्षम् । ‘कृमृदरुहिभ्यः’ ( पा ३,१,५९ ) इति च्लेः अङ् आदेशः । तच्च पूर्वम्  
इन्द्रेण संशितम् सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् । शो तनूकरणे । ‘शाच्छोरन्यतरस्याम्’ ( पा ७,४,४१ )  
इति इत्त्वम् । अत्र अस्मिन् संप्राप्ते नः अस्माकम् अमित्राः शत्रवो ये सन्ति हे अग्ने तान्  
सर्वान् शत्रून् त्वम् आ द्य आयधान पाशयन्त्रेण गृहाण ।

ऐनान्<sup>५</sup> द्यतामिन्द्राग्नी सोमो राजा च मेदिनौ<sup>६</sup> ।

इन्द्रो मरुत्वानादानममित्रेभ्यः कृणोत नः<sup>७</sup> ॥ ३ ॥

आ । ऐनान् । द्यताम् । इन्द्राग्नी इति । सोमः । राजा । च । मेदिनौ ।

इन्द्रः । मरुत्वान् । आऽदानम् । अमित्रेभ्यः । कृणोतु । नः ॥ ३ ॥

इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी मेदिनी मेदस्विनी अस्माभिर्दत्तेन हविषा माद्यन्तौ  
या देवौ एनान् अस्मच्छत्रून् आ द्यताम् आवध्नीताम् । तथा सोमो राजा च आवध्नीतु ।  
मरुत्वान् मरुद्गणैर्युक्त इन्द्रः नः अस्माकम् अमित्रेभ्यः शत्रुभ्यः आदानम् आवन्धनं कृणोतु  
करोतु ।

इति एकादशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. तेषां शंपा.

२. वैतु. संपा. द्र.

३. ०सेन्द्रियेण पै १९,४९,१३ [मूको.].

४. सन्तु मे पै.

५. ताना द्या द्विषतो मम पै.

६. ०नां मूको. (वु. शंपा. WM.);

एनान् पै १९,४९,१३.

७. राज्ञा सोमेन मेदिना पै.

८. मे पै.

९. ०नाम् मूको.

(वु. शंपा. WM.)

१०. द्यताम् P<sup>२</sup>.



प्रगन्तव्यम् अवाधिम् अनु अनुलक्ष्य न पत प्रगच्छ । मनोवेगेन अस्मात् पुरुषाच्छीघ्रं  
दूरदेशं निर्गच्छेत्यर्थः । 'भग्यप्रवये च च्छन्दसि' ( पा ६,१,८३ ) इति निपात्यते । व्यत्य-  
येन दीर्घः ।

यथा वाणः सुसंशितः परापतत्याशुमत् ।

एवा त्वं कासे' प्र' पत पृथिव्या अनु संवतम् ॥ २ ॥

यथा । वाणः । सुऽसंशितः । पराऽपतति । आशुऽमत् ।

एव । त्वम् । कासे' । प्र । पत । पृथिव्याः । अनु । सम्वतम् ॥ २ ॥

यथा येन प्रकारेण सुसंशितः सुष्ठु सम्यक् तीक्ष्णीकृतो वाणः धनुर्यन्त्र-  
विमुक्तः सन् आशुमत् परापतति पराङ्मुखः शीघ्रं भूमिं प्रभिद्य गच्छति एव  
एवम् हे काने त्वं पृथिव्याः वाणविद्धाया भूम्याः संवतम् संहतप्रदेशम् अनु अनुलक्ष्य  
प्र पत प्रधाव । वाणवेगेन पातालपर्यन्तं गच्छेत्यर्थः ।

यथा सूर्यस्य रुद्रमयः परापतन्त्याशुमत् ।

एवा त्वं कासे' प्र पत समुद्रस्यानु विक्षरम् ॥ ३ ॥

यथा । सूर्यस्य । रुद्रमयः । पराऽपतन्ति' । आशुऽमत् ।

एव । त्वम् । कासे' । प्र । पत । समुद्रस्य । अनु । विऽक्षरम् ॥ ३ ॥

सूर्यस्य रुद्रमयः किरणा उदयाद् ऊर्ध्वं यथा आशुमत् परापतन्ति लोकालो-  
कपर्यन्तं शीघ्रं परागच्छन्ति एव एवं हे कासे त्वं समुद्रस्य उदधेः विक्षरम् विविधं क्षरणं  
प्रवाहो यस्मिन् देशे तं देशम् अनु अनुलक्ष्य प्र पत प्रगच्छ । इमं पुरुषं विस्वज्य  
समुद्रपर्यन्तं सूर्यरश्मिवत् शीघ्रं गच्छेत्यर्थः ।

आर्यने ते परार्यणे दूर्वा 'रोहन्तु पुष्पिणीः' ।

उत्सो वा तत्र' जायतां हृदो वा पुण्डरीकवान् ॥ १ ॥

आऽअर्यने । ते । पराऽअर्यने । 'दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः' ।

उत्सः । वा । तत्र । जायताम् । हृदः । वा । पुण्डरीकवान् ॥ १ ॥

१. प्रवय्याशब्दस्य स्त्रियामेव निपातनादिदं चिन्त्यम्. २. पृ ८०४ टि ३ द्र. ३. परा  
पै २०,५४,७. ४. पृ ८०४ टि ५ द्र. ५. \*पतति P,P',J. ६. रोहन्तु पुष्पिणीः  
3<sup>b</sup>,O, रोहन्तु पुष्पिणी D,R,Sm,Cs,RW. ७. यत्र पै १९,३३,५. ८. तु. सा.; वेतु.  
P,P',J) दूर्वा । रोहन्तु । पुष्पिणी; Cp दूर्वा । रोहन्तु । पुष्पिणी.



हे अग्ने ते तव आयेने आभिमुख्येन गमने परायणे पराङ्मुखगमने च  
अस्मदीये देशे पुष्पिणीः पुष्पयुक्ताः कोमला दूर्वा रोहन्तु प्ररोहन्तु उत्पद्यन्ताम् ।  
तत्र तस्मिन् गृहादिदेशे उत्तो वा उदकप्रक्षवणं वा जायताम् उत्पद्यताम् । पुण्डरीकवा-  
तामरसयुक्तो हृदो वा उत्पद्यताम् । अनेन अश्लिष्टत्वाद्यस्य अत्यन्ताभावः प्रार्थितः ।

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

मध्ये हृदस्य नो गृहाः पराचीना मुखा कृधि ॥ २ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयनम् । समुद्रस्य । निऽनिवेशनम् ।

मध्ये । हृदस्य । नः । गृहाः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥ २ ॥

इदम् अस्मदीयं गृहम् अपाम् उदकानां न्ययनम् निलयनम् आवासस्थानं  
भवतु । तथा समुद्रस्य जलधेः निवेशनम् निविशतेऽस्मिन्निति निवेशनम् गृहं  
भवतु । निपूर्वाद् विशतेः अधिकरणे स्युद् । हृदस्य अगाधजलस्य तदाकादे-  
र्मध्ये नः अस्माकं गृहा भवन्तु । न हेतेषां समुद्रादीनां दाहशङ्कास्ति तत्संबन्ध-  
प्रतिपादनेन अग्निदाहस्य अत्यन्तासंभव उक्तः । इदानीं प्रत्यक्षतः प्रार्थ्यते । हे  
अग्ने त्वं मुखा मुखानि ज्वालारूपाणि आस्थानि पराचीना पराचीनानि पराङ्मु-  
खानि कृधि कुरु । उभयत्र 'शेद्वन्दसि बहुलम्' ( पा ६, १, ७० ) इति शैलीपः ।  
'विभाषाखरदिफग्नियाम्' ( पा ५, ४, ८ ) इति स्वार्थिकः खः । 'शृशृणुपृच्छभ्यः' ( पा  
६, ४, १०२ ) इति हेर्धिरादेशः ।

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले परि व्ययामसि ।

शीतहृदा हि नो भुवोऽग्निष्कृणोतु मेपुजम् ॥ ३ ॥

हिमस्य । त्वा । जरायुणा । शाले । परि । व्ययामसि ।

शीतहृदा । हि । नः । भुवः । अग्निः । कृणोतु । मेपुजम् ॥ ३ ॥

हे शाले हिमस्य शीतलोदकस्य जरायुणा जरायु गर्भयेष्टनम् तद्वद् आयेष्ट  
अयस्येतेन अवक्रारूपेण शीवालान् त्वा त्वां परि व्ययामसि परिव्ययामः परिवेष्टयामः ।  
नः अस्माकं त्वं शीतहृदा शीतलहृदयुक्ता भुवः भवेः । हि यस्माद् एवं तस्मात्  
परिव्ययाम इत्यर्थः । इत्थम् अस्माभिः प्रार्थितः अग्निः गृहादीनां भेषजम् अदा-  
नमित्तम् औषधं कृणोतु करोतु ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

१. शिर्षिणम् काट १०, १७.

२. 'जाष्टे मा १०, ५ तं ४, ६, १, १ मं २, १०, १ बाट-

१. 'हृदा' K<sup>m</sup>, R, P, V; 'हृदाय' वे १०, १३, ६ [पुञ्जोः]; उत हृदो, 'हृदो' सि ७, ७, १.

४. 'प्रिः' कृणोतु A, B, B<sup>m</sup>, K, K<sup>m</sup>, R, V, WM; 'प्रिद्वदाम' वे. सि.

‘विश्वजित् त्रायमाणायै’ इति चतुर्कचस्य बृहद्गणे (कौसू ९, २) पाठात् शान्त्युदकामि-  
मन्त्रणादौ विनियोगः ।

तथा स्वस्त्ययनकर्मणि अनेन चतुर्कचेन आज्यसामित्पुरोडाशादिशङ्कुल्यन्तानि  
त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् ।

सूत्रितं हि — “‘विश्वजित्’, ‘शकधूमम्’ ( अ ६, १२८ ), ‘भवागती’ ( अ ११, ३ )  
इत्युपदर्शितम्” ( कौसू ५०, १३ ) इति ।

‘त्वं नो मेधे’ इति पञ्चर्चेन सूक्तेन मेधाजननकर्मणि क्षीरौदनं पुरोडाशं रत्नान् वा  
संपात्य अभिमन्त्र्य भक्षयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन सूक्तेन आदित्यमुपतिष्ठेत् ।

‘पूर्वस्य मेधाजननानि’ इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — “‘त्वं नो मेधे’ ( अ ६, १०८ ), ‘द्विभ्यो नो’  
( अ ६, ५३ ) इत्याशयति । आदित्यम् उपतिष्ठते” ( कौसू १०, १; २०; २१ ) इति ।

तथा उपनयने ‘त्वं नो मेधे’ इति पञ्चर्चेन अग्निमुपतिष्ठेत् । “‘त्वं नो मेधे’ इत्यु-  
पतिष्ठते” ( कौसू ५७, २८ ) इति सूत्रात् ।

विश्वजित् त्रायमाणायै मा परि देहि ।

त्रायमाणे द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ १ ॥

विश्वजित् । त्रायमाणायै । मा । परि । देहि ।

त्रायमाणे । द्विपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुष्पात् । यत् । नः । स्वम् ॥ १ ॥

हे विश्वजित् विश्वं कृत्स्नं जगज्जयति वशीकरोतीति विश्वजित् हे विश्वजित्  
देव त्रायमाणायै जगत्पालनाधिकृतायै देवतायै मा मां स्वस्त्ययनकर्मणि नो रक्ष  
रक्षणार्थं प्रयच्छ । हे त्रायमाणे एतत्संज्ञे देवते न. अस्माकं स्वस्त्ययनकर्मणि नो रक्ष  
पादद्वयोपेतं सर्वम् पुत्रभृत्यादिकं रक्ष पालय । तथा नः प्रजापतिं स्वस्त्ययनकर्मणि नो रक्ष  
प्राणिजातं चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिकम् अस्ति ननु पालय । नो पादा-  
वस्य चत्वारः पादा अस्याति विगृह्य समासे ‘संख्यायुक्तम्’ ( अ ६, ३६, ३७ ) इति  
पादशब्दान्त्यलोपः समासान्तः । ‘द्विभ्यां पाद्’ ( अ ६, ३६, ३७ ) इति  
प्लोऽन्तोदात्तः । चतुष्पाद् इत्यत्र तु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रत्ययान्तम् । पूर्वपदं च  
‘नः संख्यायाः’ ( फि २, ५ ) इति आद्युदात्तम् ।

त्रायमाणे<sup>१</sup> विश्वजिते<sup>२</sup> मा परि देहि ।

विश्वजिद् द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ २ ॥

त्रायमाणे । विश्वजिते । मा । परि । देहि ।

विश्वजित् । द्विपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुःपात् । यत् । च । नः । स्वम् ॥ २ ॥

हे त्रायमाणे पालयिष्वि मा मां विश्वजिते देवतायै परि देहि । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । 'जसोरेदौ' ( पा ६, ४, ११९ ) इति पन्थाभ्यासलोपो । हे विश्वजित् सर्वजित् द्विपाच्चतुष्पाच्च अस्मदीयं स्वं रक्षेति पूर्ववद् योजना ।

विश्वजित् कल्याण्यै<sup>३</sup> मा परि देहि ।

कल्याणि द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ ३ ॥

विश्वजित् । कल्याण्यै । मा । परि । देहि ।

कल्याणि । द्विपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुःपात् । यत् । च । नः । स्वम् ॥ ३ ॥

हे विश्वजित् कल्याण्यै सर्वमङ्गलकारिण्यै देवतायै मा मां परि देहि । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ।

कल्याणि सर्वविदे<sup>४</sup> मा परि देहि ।

सर्वविद् द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पाद् यच्च नः स्वम् ॥ ४ ॥

कल्याणि । सर्वविदे । मा । परि । देहि ।

सर्वविद् । द्विपात् । च । सर्वम् । नः । रक्ष । चतुःपात् । यत् । च । नः । स्वम् ॥ ४ ॥

हे कल्याणि मङ्गलकारिणि देवते सर्वविदे सर्वं कार्यजाते जानते देवाय मा मां परि देहि । हे सर्वविद् देव अस्मदीयं पुत्रपौत्रादिकं स्वं रक्षेत्यर्थः ।

त्वं नो मेधे प्रथमा गोभिरश्वेभिरा गंहि ।

त्वं सूर्यस्य रश्मिभित्त्वं नो अस्ति यज्ञियो ॥ १ ॥

त्वम् । नः । मेधे । प्रथमा । गोभिः । अश्वेभिः । आ । गृहि ।

त्वम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । त्वम् । नः । अस्ति । यज्ञियो ॥ १ ॥

१. त्रायमाणे वा S. २. सर्वविदे वै १९, ४४, ७. ३. त्रायमाणे वै. एवमनेऽग्नि.

४. वैपु. गोरा. हे विश्वजित् सर्वजित् इति आदौ पठति । एतस्याने च हे त्रायमाणे इति पुनः पठति.

५. विश्वजित् वै १९, ४४, ९; सर्वविद् विश्वजित् वै [मूको.]. ६. त्रायमाणे वै १९,

४४, १०. ७. रश्मिभु वै १९, १७, ७. ८. वमुदा वै.

हे मेधे 'श्रुतधारणसामर्थ्यरूपिणि देवि प्रथमा मुख्या देवमनुष्यादिभिः सर्वैरुपा-  
स्यमाना त्वं गोभिः अस्मभ्यं दातव्यैः अश्वेभिः अश्वैश्च नः अस्मान् आ गहि आगच्छ ।  
गमेलोति 'बहुलं छन्दसि' ( पा २,४,७३ ) इति शपो लुक् । 'अनुदातोपदेश' ( पा ६,४,३७ )  
इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' ( पा ६,४,२२ ) इति असिद्धत्वात्  
हेर्लुगभावः । हे मेधे त्वं सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य देवस्य रश्मिभिः सर्वव्यापिभिः किरणैः ।  
लुप्तोपममेतत् । सूर्यरश्मयो यथा आशु सर्वं जगद् व्याप्नुवन्ति एवं सर्वविषय-  
व्यापनशक्तैरात्मीयैः सामर्थ्यैरस्मान् आगच्छेति संवन्धः । तत्र हेतुरुच्यते — हे मेधे  
त्वं नः अस्माकं यज्ञिया यज्ञार्हा असि भवसि । अस्माभिर्दत्तेन हविषा यतः प्रीता भवसि  
तत आगच्छेत्यर्थः । 'यज्ञत्विरभ्यां घञञौ' ( पा ५,१,७१ ) इति अर्हार्थे यज्ञशब्दाद्  
घप्रत्ययः ।

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्वतीं ब्रह्मज्ज्ञतामृषिन्दुताम् ।

प्रपीतां<sup>१</sup> ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे<sup>२</sup> हुवे<sup>३</sup> ॥ २ ॥

मेधाम् । अहम् । प्रथमाम् । ब्रह्मण्वतीम् । ब्रह्मज्ज्ञताम् । ऋषिंस्तुताम् ।

प्रपीताम् । ब्रह्मचारिभिः । देवानाम् । अवसे । हुवे ॥ २ ॥

अहं मेधाकामः प्रथमाम् मुख्यां मेधां देवीं हुवे आह्वयामि । कीदृशीम् । ब्रह्मण्वतीम्  
ब्रह्म वेदः तद्युक्ताम् । तद्वारणेन तैर्युज्यमानाम् इत्यर्थः । 'मादुपधायाः' ( पा ८,२,९ )  
इति मनुषो घत्वम् । 'अनो नुद्' ( पा ८,२,१६ ) इति नुडागमः । ब्रह्मज्ज्ञताम् ब्राह्मणजातीयैः  
सेविताम् । ऋषिन्दुताम् ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिर्वसिष्ठादिभिः प्रशंसिताम् ।  
ब्रह्मचारिभिः । ब्रह्म वेदस्तत्र चरितुं शीलमेवामिति ब्रह्मचारिणः शुरुकुलवासादि-  
नियमोपेता<sup>४</sup>, अधीयानाः । चरतेस्ताच्छीलिको णिनिः । तैः प्रपीताम् सेविताम् ।  
प्रपूर्वात् पिवतेः 'धुमास्था' ( पा ६,४,९९ ) इत्यादिना ईत्वम् । यद्वा प्रपीताम् प्रवर्धिताम् ।  
ओष्यायी<sup>५</sup> वृद्धौ इत्यस्मान्निष्ठा । 'प्यायः पी' ( पा ६,१,२८ ) इति पीभावः<sup>६</sup> । किमर्थम् ।  
देवानाम् इन्द्रादीनाम् अवसे । अध्ययनतदर्थज्ञानतदनुष्ठानादिना रक्षणायेत्यर्थः ।

यां मेधामृभवो विदुर्या मेधामसुरा विदुः<sup>७</sup> ।

ऋषयो भद्रां मेधां यां विदुस्तां मर्या वेशयामसि ॥ ३ ॥

याम् । मेधाम् । ऋग्वः । विदुः<sup>८</sup> । याम् । मेधाम् । असुराः । विदुः ।

ऋषयः । भद्राम् । मेधाम् । याम् । विदुः । ताम् । मर्या । आ । वेशयामसि ॥ ३ ॥

१. 'तपरसा' S'. २. प्रपीतां पे १९,१७,८; प्रणिहितां पे. [मू.]. ३. 'मवसा पे.

४. घृणे पे. ५. प्यायी शेषा. ६. निष्ठानवाभावःछान्दसः. ७. विदुः B K, K<sup>७</sup>,

P<sup>७</sup>, M, J, K<sup>७</sup>, O. ८. विदुः Cp.

ऋभनो देवाः यां मेधां विदुः जानन्ति अगुराः दानवा यां मेधां विदुः भद्राम्  
भन्दनीयां कल्याणीं वेदशास्त्रादिविषयां यां मेधाम् ऋषयः वसिष्ठाद्या विदुः तां  
सर्वतोदिकक्षां मेधां मयि साधके आ वेशयामसि आवेशयामः आस्थापयामः ।  
'इदन्तो मसि' ( पा ७, १, ४६ ) ।

यामृषयो भूतकृतो मेधां मेधाविनो विदुः ।

तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कृणु ॥ ४ ॥

याम् । ऋषयः । भूतऽकृतः । मेधाम् । मेधाविनः । विदुः ।

तया । माम् । अद्य । मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कृणु ॥ ४ ॥

ऋषयः मन्त्रद्रष्टारो भूतकृतः पृथिव्यादीनि भूतानि कर्तुं शक्ताः कश्यप-  
कौशिकादयो मेधाविनः धीमन्त इति प्रसिद्धा यां मेधां विदुः जानन्ति । 'विदो  
लढो वा' ( पा ३, १, ८३ ) इति स्त्रेः उस् आदेशः । हे अग्ने तया मेधया अद्य इदानीं  
मां मेधाविनं कृणु मेधायुक्तं कुरु ।

मेधां सार्य मेधां श्रातमेधां मध्यन्दिनं परि ।

मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेशयामहे ॥ ५ ॥

मेधाम् । सार्यम् । मेधाम् । श्रातः । मेधाम् । मध्यन्दिनम् । परि ।

मेधाम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । वचसा । आ । वेशयामहे ॥ ५ ॥

सार्यकाले मेधाम् अहं स्तौमि । श्रातकाले मेधां देयीं स्तौमि । मध्यन्दिनं  
परि मध्याह्नकालेऽपि मेधां भजे । किं बहुना । सूर्यस्य रश्मिभिः सार्धं सर्वस्मिन्नापि  
अहनि वचना स्तुतिरूपेण याचयेन तां महानुमायां मेधाम् आ वेशयामहे आत्मनि  
स्थापयामः । कर्मभिर्प्रायक्रियावचनाद् विदोर्ष्यन्तात् 'विदोर्ष्य' ( पा १, ३, ७४ ) इति  
आत्मनेपदम् ।

इति एकादशोऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'पिण्यली अितमेयजो' इति एतेन धनुर्वानश्चित्वातादिहस्मन्वातव्याधि-  
शान्त्यर्थं पिण्यलीं संपात्य अभिमन्त्र्य पुनस्तुतुं जपित्वा आशयेत् । 'पिण्यली',  
'विश्वस्य' ( अ ६, १२७ ), 'या वचनः' ( अ ८, ७ ) इति प्रक्रम्य 'चतुर्ष्वेनाशयति' ( कौसू २६, ३८ )  
इति सूत्रान् ।

‘प्रलो हि’ (अ. ६, ११०) इति तृचेन पापनक्षत्रजातस्य अपत्यस्य संपातिता-  
भिमन्त्रितोदपात्रेण सूत्रोक्तरीत्या आप्लावनम् अवसेकं वा कुर्यात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन ‘संपातिताभिमन्त्रितक्षीरौदनं प्राश्नीयात् ।

“ ‘प्रलो हि’ इति पापनक्षत्रे ‘जाताय’ इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — ‘उदकान्ते मौजैः पर्वसु  
बद्ध्वा पिञ्जलीभिराद्वावयत्यवसिञ्चति’ (कौसू. ४६, २५-२७) इति ।

पिप्पली<sup>१</sup> क्षिप्तभेपज्जु<sup>२</sup> तार्तिविद्धभेपजी ।

तां देवाः ‘समकल्पयन्त्रियं जीर्वित्वा अलम्’ ॥१॥

पिप्पली<sup>१</sup> । क्षिप्तभेपजी । उत । अतिविद्धभेपजी<sup>३</sup> ।

ताम् । देवाः । सम् । अकल्पयन् । इयम् । जीर्वित्वै<sup>४</sup> । अलम् ॥१॥

पिप्पली एतत्संज्ञा कणाधपरपर्याया ओषधिः क्षिप्तभेपजी क्षिप्तानि तिरस्कृतानि  
अन्यानि भेपजानि यया सा तथोक्ता । यद्वा क्षिप्तस्य चातरोगविशेषस्य भेपजी  
निवर्तिका । उत अपि च अतिविद्धभेपजी अतिशयेन विद्धानि ताडितानि भेपजान्त-  
राणि यया सा तथोक्ता । यद्वा कृत्स्नं रोगम् अतिविध्यति निपीडयतीति  
अतिविद्धा । व्यध ताडने इत्यस्मात् कर्तरि कः । अतिविद्धा चासौ भेपजी  
च अतिविद्धभेपजी । ता तादृशीं पिप्पलीं देवा इन्द्रादयः अमृतमथनसमये सम्  
अकल्पयन् सम्यक् कल्पितवन्तः । कथम् इति । इयम् एकैव ओषधिः जीवित्वै  
सर्वरोगनिवारणेन सर्वान् प्राणिनो जीवयितुम् अलम् समर्था शक्ता इत्यभिप्रेत्य ।  
जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् ण्यन्तात् तुमर्थे तवैप्रत्ययः ।

‘पिप्पल्यः<sup>५</sup> : ‘समवदन्तायतीर्जननादधि ।

यं जीवमश्नवामहै<sup>६</sup> न स रिप्याति पूरुषः” ॥ २ ॥

‘पिप्पल्यः<sup>५</sup> । सम् । अश्नन्त । आऽयतीः । जर्ननात् । अधि ।

यम् । जीवम् । अश्नवामहै<sup>६</sup> । न । सः । रिप्याति<sup>७</sup> । पूरुषः ॥२॥

हस्तिपिप्पल्यादिजातिभेदभिन्नाः सर्वाः पिप्पल्यः ओषधयः जननाद् अपि  
अमृतमथनसमकालीनोत्पत्तेरूर्ध्वम् आयतीः आयत्यः आगच्छन्त्यः समवदन्त परस्परं

१. संपादिता<sup>१</sup> S'. २. जाताया इति S'. ३. पिप्पली A, B, D, K<sup>m</sup>, Cs, Cp, Bp<sup>३</sup>,  
E<sup>१</sup>, O, R<sup>१</sup>. ४. ‘ज्यु<sup>३</sup>’ R, V, W, M.; ‘ज्यु<sup>३</sup>’ WM.; ‘ज्यु<sup>३</sup>’ पं १९, २७, ९. ५. ‘यन्नलं  
जीवित्वा इति पै. ६. अतिविद्धभे<sup>३</sup> P; अति । विद्धभे<sup>३</sup> P<sup>३</sup>. ७. जीर्वित । पै  
P, P<sup>३</sup>, J, Cp, W, M. ८. पिप्पली B, D, K<sup>m</sup>, Cs, Cp, Bp<sup>३</sup>, E<sup>३</sup>, I, O; ‘ल्या’ S<sup>m</sup>, V; ‘ल्यः’  
Cs; ओषधयः श्र १०, १७, २२. ९. संवदन्ते. १०. ‘मदे मं २, ७, १३. ११. पूरुषः  
पै १९, २७, ८. १२. ऋप्याति P<sup>३</sup>, J.

संवादं संभाषणम् अकृपत । 'व्यक्तवाचा समुच्चारणे' ( पा १,३,४८ ) इति आत्मने-  
पदम् । तत्प्रकार उच्यते—यं जीवम् जीघनवन्तं पुरुषम् अस्नवामर्हं वयं भेषजत्वेन  
व्याप्तवाम स पुरुषः न रिप्याति न रिप्यतु न विनश्यत्विति । रिप हिंसायाम् ।  
लेटि आडागमः ।

असुरास्त्वा<sup>१</sup> न्यखनन्<sup>२</sup> देवास्त्वोदवपन् पुनः ।

वातीकृतस्य भेषजीमर्थो<sup>३</sup> क्षिप्तस्य<sup>४</sup> भेषजीम् ॥ ३ ॥

असुराः । त्वा । नि । अखनन् । देवाः । त्वा । उत् । अवपन् । पुनः ।

वातीकृतस्य । भेषजीम् । अयो इति । क्षिप्तस्य । भेषजीम् ॥ ३ ॥

हे पिप्पलि त्वा त्वाम् असुराः पूर्वदेवाः न्यखनन् निष्ठातवन्तः । देवाः  
पुनस्त्वा त्वां सर्वप्राणिहिताय उद्वान् उद्धृतवन्तः । कीदृशीम् । वातीकृतस्य वात-  
रोगाधिपशरीरस्य भेषजीम् औषधभूताम् । अयो अपि च क्षिप्तस्य मुहुर्मुहुरवयव-  
क्षेपणशीलस्य आक्षेपकनाम्नो वातरोगादिदोषस्य भेषजीम् निवर्तयित्रीम् ।

'प्रत्नो हि' कमीडर्थो<sup>५</sup> 'अध्वरेषु' सनाच्च<sup>६</sup> होता नव्यश्च सत्ति<sup>७</sup> ।

स्यां चाग्ने 'तन्व्यं' 'पिप्रार्यस्त्रास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥१॥

प्रत्नः । हि । कम् । ईडर्थः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्ति ।

स्याम् । च । अग्ने । तन्व्यम् । पिप्रार्यस्य । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १ ॥

प्रत्न इति पुराणनाम । हिशब्दः प्रसिद्धौ । कम् इति पूरणः । प्रत्नः  
चिरंतनः खलु अयम् अग्निः सर्वदेवात्मकत्वात् । 'अग्निः सर्वा देवताः' ( तै  
२,२,९,१ ) इति श्रुतिः । अत एव ईड्यः स्तुत्यः । अध्वरेषु यज्ञेषु च सनात्  
चिरंतनो होता देवानाम् आह्वाता होमनिष्पादको वा । हे अग्ने ईड्यशब्दं नमः  
अभिनयश्च होता भूत्या समि वेद्यां सीदसि । 'अग्निर्देवो होता देवान् यज्ञतः'  
( भाष्यी २,१६,५ ) इति हि निगमः । इत्थं होतृत्वेन वेद्याम् उपविशंस्त्यं स्वाम् स्वकीयां  
तन्वम् शरीरं 'च' पिप्रार्यस्त्रं आज्यादिहविषा पूरय । अस्मभ्यं च सौभगम् सौभाग्यकरं  
धनम् आ यजस्व आगमय । प्रयच्छेन्न्यर्थः । पिप्रार्यस्य च आ यजस्व चेति परस्पर-  
समुच्चयार्थं चकारौ । 'नवायोगे प्रथमा' ( पा ८,१,५९ ) इति प्रथमा तिङ्विभ-  
क्तिर्न निह्न्यते ।

१. 'न्ये' १९, २७, १०.

२. पु. मी. णो. ८, ११, १० तेषा.

३. तेषा.

४. वेत्तु. मी. ८.

५. नि. मन्नु. वे.

६. समि. ८. तेषा.

७. प्रसो. तेषा १०, १, १६.

८. तनुर्व. तेषा. ७. प्रि. प्र.

ज्येष्ठघ्न्यां जातो विचृतोऽयमस्य मूलवर्हणात् परि पाहयेनम् ।

अतमेनं नेपद् दुरितानि विश्वा दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ २ ॥

ज्येष्ठघ्न्याम् । जातः । विचृतोः । यमस्य । मूलवर्हणात् । परि । पाहि । एनम् ।

अति । एनम् । नेपद् । दुरितानि । विश्वा । दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय ॥ २ ॥

ज्येष्ठं वयसा प्रवृद्धं हन्तीति ज्येष्ठघ्नी ज्येष्ठाख्यं नक्षत्रम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ज्येष्ठम् एषाम् अवधिमेति तज्ज्येष्ठघ्नी’ ( तैत्रा १,५,२,८ ) इति । तस्यां ज्येष्ठघ्न्यां जातः पुत्रः ज्येष्ठस्य पितृभ्रात्रादेर्हन्ता भवति । तथा विचृतोः विचर्तन-स्वभावे मूलनक्षत्रे जातः पुत्रः सर्वं कुलं विचृतति हिनस्ति । चृती हिंसा-ग्रन्थनयोः इत्यस्मात् किप् । नक्षत्रस्य एकत्वेऽपि अधिष्ठानापेक्षया द्विवचनम् । ‘उदगाता भगवती विचृती नाम तारके’ ( अ २,८,१ ) इति हि आम्नायते । मूलनक्षत्रं हि मूलोन्मूलनकरम् । तथा च तैत्तिरीयके तन्नामनिर्वचनम्—‘मूलम् एषाम् अवृक्षामिति तन्मूलवर्हणी’ ( तैत्रा १,५,२,८ ) इति । अतः पापनक्षत्रे जातम् एनं कुमारं यमस्य यमसंबन्धिनः यमेन क्रियमाणाद् मूलवर्हणात् संतानमूलोच्छेदनात् परि पाहि परितः सर्वतो रक्ष । वृह उद्यमने । अस्माद् भावे ल्युट् । ततः कर्मणि पष्ठयाः समासः । यमस्येति शेषपठ्ठी । अतो न ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ ( पा २,३,६६ ) इति नियमस्य अवसरः । एनं पुत्रं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितानि अति नेपद् अति-नयतु अतिक्रमयतु । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय । तदेव विशेष्यते—शतशारदाय शतं शारदाः शरदतुना युक्ताः संवत्सरा यस्मिन् तस्मै । शतसंवत्सरपरि-मितजीवनायेत्यर्थः ।

व्याघ्रेऽह्वयजनिष्टं वीरो नक्षत्रजा जायमानः सुवीरः ।

स मा वर्धीत् पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीज्जनित्रीम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रे । अहि । अजनिष्ट । वीरः । नक्षत्रजाः । जायमानः । सुवीरः ।

सः । मा । वर्धीत् । पितरम् । वर्धमानः । मा । मातरम् । प्र । मिनीत् । जनित्रीम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रे व्याघ्रवत्कूरे अहि उदीरिते पापनक्षत्रे वीरः पुत्रः अजनिष्ट जातोऽभूत् । नक्षत्रजाः दुष्टनक्षत्रे जातः । जनी प्रादुर्भावे । ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’ ( पा ३,२,६७ ) । ‘विह्वनो-रनुनासिकस्यात्’ ( पा ६,४,४१ ) इति आत्वम् । जायमान एव सुवीरः शोभनवीर्ययुक्तो भवतु । स तथाविधः पुत्रः वर्धमानः उपचितावयवः प्रबुद्धः सन् पितरम् स्वजनकं मा



वधीत् मा हन्तु । जननीम् जनयित्रीम् उत्पादयित्रीं मातरं मा प्र मिनीत् मा प्रमिनातु  
हिनस्तु । मीध् हिंसायाम् । लङि तिपि व्यत्ययेन ईत्वम् ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

‘इमं मे अग्ने’ इति चतुर्थं चस्य मातृनामगणे (तु. कौसू ८, २४) पाठाद् “‘दिव्यो गन्धर्वः’  
(अ २, २) इति मातृनामभिर्बुहुयान्” (कौसू ९४, १५) इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ।

तथा गन्धर्वराक्षसास्त्रोभूतग्रहादिपीडाशान्तये घृताकसर्वापधिहोमे चतुष्पथे  
ग्रहग्रहीतशिरःस्थितेऽनुन्मयकपालाग्निहोमादौ च अस्य विनियोगः ।

‘मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति । चतुष्पथे च शिरसि ‘दग्धेण्डु-  
श्शारकपाले’ कानि । तितलनि प्रतीये गाह्मनो वपति इतरोवसिञ्चति पश्वात् । आमपात्र ओष्य  
आसिच्य मौञ्जे त्रिषोद वयोनिवेशने प्रवज्जाति’ (कौसू २६, २९-३२) इति सूत्रम् ।

‘मा ज्येष्ठम्’ (अ ६, ११२) ‘त्रिते देवाः’ (अ ६, ११३) इति सूचाभ्यां परिवृत्तिपरिवेष्टुमाय-  
द्विचत्तार्थम् उक्कथं संपात्य अभिमन्त्र्य तयोः पर्वाणि मौञ्जपाशैर्बद्ध्वा आप्लावनम्  
अवसेकं वा कुर्यात् । अत्र ‘नदीनां फेनान्’ (अ ६, ११३, २) इत्यर्थे च न उत्तरपाशान् नदीफेने  
निदध्यात् । सूचितं हि — “‘मा ज्येष्ठम्’, ‘त्रिते देवाः’ इति परिवृत्तिपरिविधानाबुदकात्” मौञ्जैः  
पर्वसु बद्ध्वा पिन्धुलीभिराप्लावयति । अवसिञ्चति । फेनेपूतान् पाशान् आधाय ‘नदीनां फेनान्’ इति  
‘प्रप्लावयति । सर्वैश्च प्रविश्य” (कौसू ४६, २९-३९) इति ।

इमं मे अग्ने पुरुषं ‘मुमुग्धयं यो बद्धः सुयतो’ लालपीति ।

‘अतोधि ते कृणवद् भागधेयं यदानुन्मदितोऽसति’ ॥ १ ॥

इमन् । मे । अग्ने । पुरुषम् । मुमुग्धि । अयम् । यः । बद्धः । सुयतः । लालपीति ।  
अतः । अधि । ते । कृणवत् । भागधेयम् । यदा । अनुत्समदितः । असति ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयम् इमं पुरुषं मुमुग्धि रोगनिदानभूतात् पापाद् मोचय । मुचेर्व्य-  
स्ययेन शपः इत्युः । ‘हुस्वन्धो हेविः’ ( पा ६, ४, १०१ ) इति हेधिर्नरदेशः । योऽयं पुरुषो बद्धः  
पापरूपैः पादोर्वद्धः सन् सुयतः सुष्ठु नियमितः निरुद्धप्रसरः सन् लालपीति भृशं  
प्रलपति । अतः अस्माद्धेतोः हे अग्ने ते तव भागधेयम् हविर्भागम् अधि कृणवन् अधिकं  
कृतोतु अयं पुरुषः । यथा” येन प्रकारेण असौ अनुन्मदितः उन्मादरहितः गन्धर्वास्त्रो-

१. ‘स्थिते मृ’ S. २. ‘दग्धेण्डुकपाले’ S. ३. ‘विदानानामुद’ S. ४. मादाय  
S. ५. च प्ल’ S. ६. ‘स्थि चो विवदो शादा पै ५, १७, ६. ७. अतो’ A, B,  
K, D, S<sup>m</sup>, P, J, C, Cp, WM. ८. अनुन्मदितो अगदो यथामत् पै. ९. अतः P, J, Cp.  
१०. वैतु. वेत्ता. द.

ग्रहजनितबुद्धिस्खालित्यरहितः असति भवेत् । अस भुवि । व्यत्ययेन शपो लुगभावः ।

अग्निष्टे नि शमयतु यदि ते मन उद्यतम् ।

कृणोमि विद्वान् भेषजं यथानुन्मदितोऽसंसि ॥ २ ॥

अग्निः । ते । नि । शमयतु । यदि । ते । मनः । उत्पद्यतम् ।

कृणोमि । विद्वान् । भेषजम् । यथा । अनुत्पद्यतः । असंसि ॥ २ ॥

'हे गन्धर्वग्रहगृहीत ते त्वाम् अग्निः नि शमयतु सम्यग् ज्ञापयतु । उन्मादं निवर्तय-  
त्वित्यर्थः । 'शमो दर्शने' इति मित्वनिषेधाभावात् 'मितां ह्रस्वः' (पा ६, ४, १२) इति ह्रस्वत्वम् ।  
ते त्वदीयं मनः यदि उद्यतम् ग्रहविकारेण उद्भ्रान्तं वर्तते । यदि शब्दो हेतौ । यस्माद्  
एवं तस्मात् कारणाद् विद्वान् प्रतीकारं जानन्नहं ग्रहविकारस्य भेषजम् औषधं कृणोमि  
करोमि । यथा येन प्रकारेण त्वम् अनुन्मदितः उन्मादरहितश्चित्तभ्रमरहितः असति  
भवति । तथाहं चिकित्सामीत्यर्थः ।

देवैर्नसादुन्मदितमुन्मत्तं रक्षसस्परि ।

कृणोमि विद्वान् भेषजं यदानुन्मदितोऽसंसि ॥ ३ ॥

देवऽणसात् । उत्पद्यतम् । उत्पद्यतम् । रक्षसः । परि ।

कृणोमि । विद्वान् । भेषजम् । यदा । अनुत्पद्यतः । असंसि ॥ ३ ॥

'[देवैर्नसात्] देवकृतम् एनः देवैर्नसम् । 'अनसन्तान्नुपसकाच्छन्दसि' (पा ५, ४, १०३) इति  
अच् समासान्तः । '[तस्मात्] देवकृतात् पापाद् उपघाताद् उन्मदितम् उन्मादं चित्तस्खलनं  
प्रापितं तथा रक्षसः रक्षःसकाशाद् ग्रहाराक्षसादिग्रहणाद् उन्मत्तम् उन्मादेन परवशम् एनं  
परि परिप्राप्य विद्वान् तत्प्रतीकारोऽहं भेषजम् औषधं कृणोमि करोमि । अन्यद् व्याख्यातम् ।

पुनस्त्वा दुरप्सरसः पुनरिन्द्रः पुनर्भगः ।

पुनस्त्वा दुर्विश्वे देवा यथानुन्मदितोऽसंसि ॥ ४ ॥

पुनः । त्वा । दुरः । अप्सरसः । पुनः । इन्द्रः । पुनः । भगः ।

पुनः । त्वा । दुरः । विश्वे । देवाः । यथा । अनुत्पद्यतः । असंसि ॥ ४ ॥

१. यत् पं ५, १७, ७. २. तन्मन उद्यतम् पं. ३. कृणोमि पं. ४. ते द्विवि  
पं. ५. यदानुं K<sup>m</sup>; संसि B<sup>m</sup>; 'तो भवः पं. ६. मित्वाद् शपो. ७. वैतु. मंपा. द्र.  
८. देवैर्न K<sup>m</sup>. ९. यदानुं A, B, D, O. १०. 'वर्ततः पं ५, १७, ८. ११. 'दितः पं.

हे उन्मादगृहीत पुरुष त्वा त्वाम् अप्सरसः । एतद् गन्धर्वादीनामपि उप-  
लक्षणम् । 'गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति य उन्मादयति' (तं ३, ४, ८, ४) इति  
हि तैत्तिरीयकम् । उन्मादकारिण्योऽप्सरसः त्वां पुनः अदुः<sup>१</sup> उन्मादपरिहारेण अस्म-  
भ्यं दत्तवत्यः । इन्द्रश्च त्वा पुनः अदात् । भगः च पुनः अदात् । किं बहुना । विश्वे  
सर्वे देवास्त्वा त्वां पुनः अदुः<sup>१</sup> दत्तवन्तः । यथा येन प्रकारेण त्वम् अनुन्मदितः अससि  
उन्मादविकाररहितो भवसि तथा 'अदुरिति संबन्धः ।

मा ज्येष्ठं बंधीदयमग्नं एषां मूलवर्हणात् परि पाह्येनम् ।

सं ग्राह्याः पाशान् वि चृत प्रजानन् तुभ्यं देवा अनु जानन्तु विश्वे ॥ १ ॥

मा । ज्येष्ठम् । बंधीत् । अयम् । अग्ने । एषाम्<sup>१</sup> । मूलवर्हणात् । परि । पाहि । एनम् ।

सः । ग्राह्याः । पाशान् । वि । चृत । प्रजानन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । जानन्तु । विश्वे ॥ १ ॥

हे अग्ने अयं परिवित्तः एषां पितामहभ्रात्रादीनां मध्ये ज्येष्ठम् आतरं मा  
बधीत् मा हन्तु । 'छवि च' (पा २, ४, ४३) इति वधादेशः । मूलवर्हणात् मूलोच्छे-  
दनात् तद्धेतुभूताद् दोषाद् या एनं परिवित्तं परि पाहि परिपालय । परिवेदन-  
दोषं शमयेत्यर्थः । हे अग्ने स त्वं प्रजानन् विमोचनोपायं विद्वान् ग्राह्याः प्रहण-  
शीलायाः पिशाच्याः पाशान् बन्धनरज्जून् वि चृत विमुञ्च । चृती हिंसाग्रन्थ-  
नयोः । तुभ्यं विमोचने विश्वे सर्वे देवाः अनु जानन्तु विमोचने अनुज्ञां कुर्वन्तु ।

उन्मुञ्च पाशांस्त्वमग्नं एषां त्रयस्त्रिभिरुत्सितां येभिरासन् ।

स ग्राह्याः पाशान् वि चृत प्रजानन् पितापुत्रौ मातरं मुञ्च सर्वान् ॥ २ ॥

उत् । मुञ्च । पाशान् । त्वम् । अग्ने । एषाम्<sup>१</sup> । त्रयः । त्रिभिः<sup>२</sup> । उत्सिताः । येभिः । आसन् ।

सः । ग्राह्याः । पाशान् । वि । चृत । प्रजानन् । पितापुत्रौ । मातरम् । मुञ्च । सर्वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वम् एषां पित्रादीनां पाशान् परिवेदनदोषोद्धवान् बन्धकान् पाशान्  
उन्मुञ्च उन्मोचय । शमयेत्यर्थः । पाशा विरोप्यन्ते । माता पिता पुत्र इत्येते  
प्रयः येभिः यैः त्रिभिः उत्तमाधममध्यमैः पाशैः परिवेदनदोषोद्धवैः उत्थिताः<sup>३</sup> उत्क्रम्य  
अवस्थिता आसन् । तान् विमुञ्चेत्यर्थः । स ग्राह्या इति पूर्ववत् । एषाम् इति  
प्रागुक्तमेव चिह्णोति—पितापुत्राविति । पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ । 'आनर्  
रुद्रो द्वन्द्वे' (पा ६, ३, २५) इति पूर्वपदस्य आनद् आदेशः । पितरं पुत्रं मातरम्  
अन्यानपि गवांश्च आत्रादीन् परिवेदनदोषाद् मुञ्च । दोषं शमयेत्यर्थः ।

१. संज्ञ. मेषा. द.

२. "मन्त्रि प १९, २१, १२.

३. "हृजं धे.

४. वृण-

नयेनम् प.

५. सं A.R.

६. एषाम् P.

७. "उत्थिता H,I,O. सा. प १९,

२१, १२ [गृहो.].

८. त्रिभिः P.

येभिः<sup>१</sup> पाशैः परिवित्तो<sup>२</sup> विवृद्धोऽङ्गेअङ्गा<sup>३</sup> आपितु<sup>४</sup> उत्सितश्च<sup>५</sup> ।

वि ते<sup>६</sup> मुच्यन्तां<sup>७</sup> विमुचो<sup>८</sup> हि सन्ति भ्रूणाग्नि पूपन् दुरितानि मृक्ष<sup>९</sup> ॥३॥

येभिः । पाशैः । परिवित्तः । विवृद्धः । अङ्गेऽङ्गे । आपितः । उत्सितः । च ।

वि । ते<sup>६</sup> । मुच्यन्ताम् । विमुचः । हि । सन्ति । भ्रूणऽग्नि । पूपन् । दुःश्रुतानि । मृक्ष ॥३॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः परिवित्तः ज्येष्ठे अकृतदारपरिग्रहे पूर्वं गृहीतदारः पुरुषः अङ्गेअङ्गे अवयवेऽवयवे विवृद्धः विविधं यद्धः आपितः<sup>६</sup> आर्तिं प्रापितः उत्थितः<sup>७</sup> उत्क्रान्तावस्थितिश्च भवति ते तथाविधाः पाशा वि मुच्यन्ताम् विमुच्यन्ताम् । हि यस्माद् विमुचः विमोक्तारो देवाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्ताम् इति संयन्धः । हे पूपन् पोषक देव भ्रूणाग्नि भ्रूणहनि । भ्रूणशब्दो गर्भवचनः । 'गमो भ्रूण इमो समौ' (अको २, ६, ३९) इत्यभिधानात् । यद्वा "कल्पप्रवचनाध्यायी भ्रूणः" (बौट १, ७, ६) इति बौधायनस्मरणात् कल्पप्रवचनसहितसाङ्ख्येदाध्यायी भ्रूणः । तं हतवान् भ्रूणहा । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेणु किप्' (पा ३, २, ८७) इति भूते किप् । तस्मिन् भ्रूणाग्नि दुरितानि परिवेदनोद्भवानि पापानि मृक्ष मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमेव पापी तत्रैव पापायतने इदमपि पापं<sup>८</sup> निवेदयेत्यर्थः ।

त्रिते<sup>११</sup> देवा अमृजतैतदेनस्त्रित<sup>१२</sup> एनन्मनुष्येषु<sup>१३</sup> ममृजे<sup>१४</sup> ।

ततो यदि<sup>१५</sup> त्वा ग्राहिरानुशे<sup>१६</sup> तां तै देवा ब्रह्मणा नाशयन्तु ॥ १ ॥

त्रिते । देवाः । अमृजत । एतत् । एनः । त्रितः<sup>११</sup> । एतत्<sup>१२</sup> । मनुष्येषु । ममृजे ।

ततः । यदि । त्वा । ग्राहिः । आनुशे । ताम् । ते । देवाः । ब्रह्मणा । नाशयन्तु ॥ १ ॥

अत्र इयमाख्यायिका । पुरा खलु देवाः पुरोडाशादिकं हविः संभृत्य तल्लेपजनितपापमार्जनाय एकतो द्वितस्त्रित इति त्रीन् पुरुषान् आप्याख्यान् अग्न्युदकसंपर्कवशाज्जनयामासुः । तेषु च तत् पापं निमृष्टवन्तः । ते च आप्याः सूर्याभ्युदितादिषु परंपरया पापं निमृष्टवन्त इति । तद् एतत् सर्वं तैत्तिरीये समाज्ञायते—'देवा वै हविर्मृष्टाऽब्रुवन्' (तैत्रा ३, २, ८, ९) इति प्रक्रम्य 'ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याग्निनिमुक्ते<sup>१६</sup> । सूर्याग्निनिमुक्तः<sup>१६</sup> कुनलानि ।

१. एभिः पै १, ७०, ४. २. दधिपूषतिर्ये. ३. "दः परीपरावर्पितो अङ्गेअङ्गे पै १९, ३३, १०. † "दोअङ्गे" A ‡ उत्थितश्च A, R, H, I; उत्सितं च K. ४. तं B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>, WM. RW. ; ते > तं A. ५. मुच्यतां K<sup>m</sup>; मुच्यतां K<sup>३</sup>; मुच्यन्तां WM. RW.; मुच्य > मुच्य A; मुच्यन्तां पै. ६. विचृतो पै. ७. मृष्टाः पै. ८. ते P, P<sup>३</sup>, Cp. ९. पै १, ४ ६९९, ० द. १०. ब्रह्म. मेषा. द. ११. स्रष्टम् बौट. १२. पाशां S'. १३. तु. सा. पै १, ७०, ३ तैत्रा ३, ७, १२, ५; ब्रह्म. मृष्टो (तु. शंया. WM.) तु. १४. एनं म' A, B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, P, P<sup>३</sup>, J, C<sup>s</sup>, Cp, WM. RW. एनं मानुषेषु पै.; एतन्मं तैत्रा. १५. अमृष्ट पै.; मामृजे तैत्रा. १६. सा तैत्रा. १७. किंचिदात्रो तैत्रा. १८. एनम् P, P<sup>३</sup>, J, K, Cp. १९. "निमृ" S'.

कुनली श्यावदति । श्यावदभप्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवितो । परिवितो वीरहणि । वीरहा  
ब्रह्महणि तद् ब्रह्महणं नात्यच्यवत' ( तैत्रा ३, २, ८, ११; १२ ) इति । तदिदमुच्यते—  
एतत् परिवित्तसमवेतम् एनः पापं पूर्वं देवास्थिते एतत्संशे आप्त्ये अमृजत निमृ-  
ष्टयन्तः । स च त्रितः एतन्' स्वात्मनि समवेतं पापं मनुष्येषु सूर्याभ्युदितादिषु  
मष्टजे मृष्टवान् निमार्जनेन स्थापितवान् । ततः तस्माद्धेतोः हे परिवित्त त्वा  
त्वां प्राहिः प्रहणशीला पापदेवता यदि । निपातानामनेकार्थत्वाद् अत्र यदशब्दो  
यच्छब्दार्थे । या प्राहिरान्ते प्राप ते त्वदीयां तां प्राहिं प्राशुक्ता देवाः ब्रह्मणा  
मन्त्रेण नाशयन्तु ।

मरीचीधूमान् प्र विशानुं पाप्मन्नुदारान् गच्छोत वा नीहारान् ।

नदीनां फेनां अनुं तान् वि नश्यं ब्रूणमि पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥२॥

मरीचीः । धुमान् । प्र । विश । अनुं । पाप्मन् । उत्तऽआरान् । गच्छ । उत । वा । नीहारान् ।

नदीनाम् । फेनान् । अनुं । तान् । वि । नश्यं । ब्रूणऽमि । पूषन् । दुःऽतानि । मृक्ष्व ॥२॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अग्निस्त्र्यादिप्रभाविशेषान् अनु प्र विश ।  
परिवित्तं विसृज्य प्रगच्छेत्यर्थः । अथवा धूमान् अग्नेरुत्पन्नान् अनु प्र विश ।  
यद्वा उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मेघात्मना परिणतांस्तान् गच्छ प्रविश । उत वा अपि  
या तज्जन्यान् नीहारान् अवधयायान् गच्छ । निपूर्वात् हस्तेः कर्मणि घञ् ।  
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' ( पा ६, ३, १३२ ) इति दीर्घः । तथा च तैत्तिरीये  
सृष्टिं प्रक्रम्य आज्ञायते—'तस्मान् तेषानाद् धूमोऽजायत । तद् भूयोऽतप्यत । XXX तस्मात्  
तेषानाम्मरीचयोऽजायन्त । XXX तस्मात् तेषानाद् उदारा अजायन्त । तद् भूयोऽतप्यत । तद्  
अध्रम् इव समहन्त्यत' ( तैत्रा २, २, ९, १; २ ) इति । हे पाप्मन् नदीनाम् सरितां तान्  
प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान् अनु वि नश्यं' अनुप्रविश्य विविधं गच्छ ।  
'नेर्विशः' ( पा १, ३, १७ ) इति आत्मनेपदम् । ध्यत्ययेन शपो लुक् । अन्यद् व्याख्यातम् ।

द्वादशधा निहितं त्रितस्यापर्मृष्टं मनुष्यैः नृसानि ।

ततो यदि त्वा प्राहिरानुशे तां तै देवा ब्रह्मणा नाशयन्तु ॥ ३ ॥

द्वादशऽथा । निऽहितम् । त्रितस्य । अपर्मृष्टम् । मनुष्यऽएनसानि ।

ततः । यदि । त्वा । प्राहिः । आनुशे । ताम् । ते । देवाः । ब्रह्मणा । नाशयन्तु ॥ ३ ॥

त्रितस्य आप्त्यस्य संयन्धि प्राशुक्तीत्या अपर्मृष्टं तद् एनः द्वादशधा निहितम्  
द्वादशसु स्थानेषु स्थापितम् । प्रथमं देवेषु पदचात् त्रिषु आप्त्येषु ततः सूर्या-

१. दंतु. मंगा. ६. २. 'धूमं पै १९, ३३, १२. ३. वाच उदा' पै. ४. फेनमव  
५. वि नश्यन् B<sup>१</sup>, D, K<sup>१</sup>, S<sup>१</sup>; विनश्यन् C<sup>१</sup>. ६. मृष्टाः पै. ७. वि ।  
मुस्युर Cp. ८. घ. गा.; दंतु. मृष्टो. ( घ. मंगा. WM. ) नृ\*.

भ्युदितादिषु अष्टसु एवं द्वादशसु स्थानेषु निक्षिप्तम् । तद् एतः मनुष्यैर्नसानि भवन्ति मनुष्यसमवेतानि इदानींतनानि पापानि संपद्यन्ते । उत्तरोऽर्धर्चो व्याख्यातः ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे एकादशोऽनुवाकः ।

द्वादशोऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य आचार्यमरणे आज्यसमि-  
त्पुरोडाशादिहोमे विनियोगः ।

तथा 'खदाशयान्नप्रायश्चित्तार्थं याज्ञिकः' 'खदाशयानां ग्रीहियवतिलं कृत्वा अनेनानुवाकेन जुहुयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि पाकयज्ञतन्त्रं कृत्वा वैवस्वतदेवताकं चरुमनेनानुवाकेन जुहुयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि 'खदाशयान्नं शरावचतुष्टयपरिमितमनेनानुवाकेन अभि-  
मन्त्र्य ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ।

सूत्रितं हि — 'देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् । आचार्याय । उपदधीत । खदाशयस्यावपते । वैवस्वतं यजते । चतुःशरावं ददाति' ( कौसू ४६, ३०-३५ ) इति ।

तथा सवान् आधास्यमानः 'सवानौ अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् समिधः शकलान् वा आदध्यात् । सूत्रितं हि — 'अग्नीन् आधास्यमानः 'सवान् वा दास्यन्' इति प्रक्रम्य 'तस्मिन् देवहेडनेनाज्यं जुहुयात् । समिधोऽभ्यादध्यान् । शकलान् वा' ( कौसू ६०, १; ७, ९ ) इति ।

तथा अन्त्येष्टौ चित्ताग्नावादीते अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् ।

'याम्यां यममये' ( शोक १७, ४ ) इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ 'यद् देवा देवहेडनम्' इति अनुवाकमावपेत् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — " 'यद् देवा देवहेडनम्' इति याम्यायाम् " ( शोक १८, ९ ) इति ।

तथा सययज्ञेषु द्वाह्यौदनिकाग्नौ 'यद् देवा देवहेडनम्,' 'यद् विद्वांसः' ( अ, ६, ११५ ), 'अगमित्यमप्रतीतम्' ( अ, ६, ११७ ) एतैस्त्रिभिस्त्वचैः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । सययज्ञं प्रक्रम्य सूत्रितम् — " 'द्वाह्यौदनिकम्' अग्निं ययिचा । 'यद् देवा देवहेडनम्,' 'यद् विद्वांसो यद्विद्वांसः,' 'अगमित्यमप्रतीतम्' इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे दातारि पूर्णहोमं जुहुयात् " ( कौसू ६७, १८; १९ ) इति ।

तथा 'यद् देवा देवहेडनम्' इति द्वाभ्यां (अ. ६, ११४; ११५) तृचाभ्यामग्निष्टोमे तृतीयसवने आदित्यग्रहहोमं ग्रह्णा अनुमन्त्रयेत् । अग्निष्टोमं प्रक्रम्य धैताने सूत्रितम्—  
“आदित्यग्रहहोमं 'यद् देवा देवहेडनम्' इति द्वाभ्याम्” (वैताथी २२, १५) इति ।

तथा अग्निष्टोम एव तृतीयसवनान्ते आभ्यां तृचाभ्यां सर्वप्रायश्चित्तहोमान् कुर्यात् । तद् उक्तं धैताने—“आग्नीध्रीये सर्वप्रायश्चित्तीयान्” जुहोति” इति प्रक्रम्य 'देवहेडनस्य सूक्तान्या च' (वैताथी २३, ११; १२) इति ।

अत्र 'यद् विद्वांसः' इत्यनेन तृचेन आग्रयणेष्टौ वैश्वदेवं चरुं ग्रह्णा अनुमन्त्रयेत् । आग्रयणेष्टिं प्रक्रम्य “'यद् विद्वांसः', 'द्यावापृथिवी उरध्वग्या' (अ. २, १९, २), 'सोमो वीरुधाम्' (अ. ५, २४, ७) इति वैश्वदेवद्यावापृथिव्यसौम्यान्” (वैताथी ८, ७) इति धैताने सूत्रितत्वात् ।

यद् देवा देवहेडनं देवासश्चक्रुमा वयम् ।

“आदित्यास्तस्माभ्यो ययमुतस्युर्तेन मुञ्चत” ॥ १ ॥

यत् । देवाः । देवहेडनम् । देवासः । चक्रुम । वयम् ।

आदित्याः । तस्मात् । नः । ययम् । ऋतस्य । ऋतेन । मुञ्चत ॥ १ ॥

हे देवाः अग्न्यादयः देवहेडनम् । हेळतिः क्रुध्यतिकर्मा । देवाः क्रुध्यन्ति येन पापेन । कर्णे ल्युट् । देवानां क्रोधकरं यत् पापं देवासः देवाः देवनशीला इन्द्रियपरवशाः सन्तः वयं चक्रुम कृतवन्तः । देवास इति । 'आज्जसेरसुक्' (पा. ७, १, ५०) । 'देवसेवमेपादयः पनादिष्ठ श्यव्याः' (द्व. पाम. ३, १, १३५) इति परिगणनाद् इगुपधलक्षणं कं याधित्वा अजन्तो देव-  
शब्दः सर्वत्र अन्तोदात्तः । इह तु व्यत्ययेन आपुदात्तत्वम् । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ययं तस्मान् तथाविधात् पापाद् ऋतस्य ऋतेन । ऋतम् इति यज्ञस्य सत्यस्य च नाम-  
धेयम् । यज्ञस्येवन्धिना सत्येन । यद्वा ऋतम् सत्यं परं ब्रह्म तत्संवन्धिना प्रणवादिरूपेण मन्त्रेण साधनेन नः अस्मान् मुञ्चत वियोजयत । इन्द्रियचापलेन उपार्जितं कृत्स्नं पापं मन्त्रसामर्थ्येन निर्दहतेत्यर्थः ।

ऋतस्यर्तेनादित्या यज्ञत्रा मुञ्चतेह नः” ।

“यज्ञं यद् यज्ञवाहसः शिष्यन्तो नोपशेकिम” ॥ २ ॥

१. 'अग्नीयां S'. २. 'विधीयसौ' RG. ३. 'हेडनं' तैआ. २, ३, १. ४. यद्वा-  
चांनृगमोदिम मं. ४, १४, १७. ५. अग्निमो तस्मादेनसो विद्वांस्युन्वत्त्वदत्तः मा. २०, १४  
मं. ३, ११, १० काठ. ३, ८, ५ तैत्रा. २, ६, ६, १. ६. 'स्मान्' मं. ४, १४, १७; 'स्मान्मा' तैत्रा. २, ४, ४, ८  
तैआ. ७. मुञ्चतर्तेस्य त्वेनमोमुलः मं.; मुञ्चत ऋत ('वर्तते' तैआ.) स्युतेन मामु (मि. तैआ.)  
त तैत्रा. ३, ७, १२, १ तैआ. ८. चक्रुम P. ९. वयम्. मपा. द. ८. अधिकरणे S.  
९. तपः वारुणपदगममां कृदुत्तरपदप्रकृतित्तरः. १०. इदं चिन्त्यम्, देव-तत्त्वस्यात्र आमन्त्रितत्वेन  
पादादारागुदात्तस्य निषांप्रधानम्. ११. मां तैत्रा. २, ४, ४, ९. १२. यज्ञेर्' पं. १६, ४९, २; यज्ञेर्वा  
तैत्रा. १३. आग्निं' तैत्रा. १४. 'शेकिम B, B<sup>1</sup>, D, K, R, S<sup>m</sup>, P, J, Cp, WM; १५  
उपारिम. १६; १७ शेकिम तैत्रा.

ऋतस्य । ऋतेन । आदित्याः । यजत्राः । मुञ्चत । इह । नः ।  
यज्ञम् । यत् । यज्ञञ्चाहसः । शिक्षन्तः । न । उपऽशेकिम् ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः । 'दित्यादित्या' ( पा ४,१,८५ ) इत्यादिना अपत्येऽर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । यजत्राः<sup>१</sup> । 'अमिनाक्षि' ( पाठ ३,१०५ ) इत्यादिना यजेरत्रन्-  
प्रत्ययः । यष्टव्याः यूयम् ऋतस्य यज्ञस्य संवन्धिना ऋतेन सत्येन । यद्वा ऋतशब्दद्वयेनापि  
सत्यम् उच्यते । सत्यस्य सत्येन परब्रह्मणा । श्रूयते हि तद् एतत् — सत्यस्य सत्यं प्राणा  
वै सत्यं तेपामेय सत्यम्' ( बृथा २,१,२० ) । तेन परब्रह्मणा ध्यातव्येन इह अस्मिन्  
कर्मणि नः अस्मान् मुञ्चत कर्माधिकारविधातकात् सर्वस्मात् पापाद् वियोजयत ।  
ध्यायमानं हि परं ब्रह्म सर्वस्य पापस्य निवर्तकम् । स्मर्यते हि—

‘उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥’ इति ।

हे यज्ञचाहसः यज्ञस्य प्रापका निर्वर्तका<sup>२</sup> देवाः वयं यज्ञम् ज्योतिष्टोमादिकं शिक्षन्तः  
शक्तुं निष्पादयितुम् इच्छन्तः यत् यस्मात् पापाद्धेतोः नोप शेकिम् शक्ताः समर्था  
न भवेम । तस्मात् पापाद् मुञ्चतेत्यर्थः । यज्ञचाहस इति । ‘बहिहाधाभ्यश्छन्दसि ( पाठ ४,  
२२१ ) इति वहेरसुनप्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । शिक्षन्त इति । शक्य  
शक्तौ अस्मात् सनि ‘सनि मीमा’ ( पा ७,४,५४ ) इत्यादिना अचः स्थाने इस् आदेशः ।  
‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ ( ७,४,५८ ) इति अभ्यासलोपः । शेकिमेति । तस्मादेव धातो-  
दृष्टान्दसे लिटि एत्याभ्यासलोपौ । ऋादिनियमाद् इद् ।

मेदस्वता यजमानाः सुचाज्यानि<sup>३</sup> जुहंतः ।

अक्रामा विश्वे<sup>४</sup> वो देवाः शिक्षन्तो नोप शेकिम् ॥ ३ ॥

मेदस्वता । यजमानाः । सुचा । आज्यानि । जुहंतः ।

अक्रामाः । विश्वे<sup>५</sup> । वो । देवाः । शिक्षन्तः । न । उप । शेकिम् ॥ ३ ॥

मेदस्वता । चतुर्थो धातुर्मदः । तद्वता स्फीतावयवेन पशुना यजमानाः वरां  
निष्पादयन्तः सुचा जुह्वा आज्यानि जुहंतः आहवनीये प्रक्षिपन्तः एवंभूता वयम्  
हे विश्वे देवाः वः युष्माकम् अक्रामाः कामनारहिताः । पापवशाद् बिभ्यत<sup>६</sup>  
इत्यर्थः । शिक्षन्तः शक्तुं यागानुष्ठानं कर्तुम् इच्छन्तः नोप शेकिम् । यस्मात्  
पापात् न शक्ता भवाम तस्मात् पापान्मुञ्चतेति शेषः ।

१. उपऽशेकिम् P, J, Cp, WM.

२. सं ३ रूपं न्याय्यम्.

३. निवर्तका S'.

४. 'ज्येन वै १६,४१,३ तैत्रा २,४,४,९. ५. विश्वे A, B, B', K, M, R, P, J, Cp, P', M, L. ६. वृ.

D, K, V, M, W, R', T, RW. तैत्राः वैद्य. A, B, B', K, M, R, S, M, Cs, WM., शंभा. शेकिम्.

७. विश्वे P, J, K, Cp. ८. वृ. मंषा. P', K, Bp', WI; वैद्य. P, J, Cp, WM. शंभा. शेकिम्.

९. मयमाना शंभा.



यद् विद्वांसो यदविद्वांस एनांसि चक्रुमा वयम् ।

‘यूयं नस्तस्मान्मुञ्चत’ विश्वे देवाः सजोषसः ॥ १ ॥

यद् । विद्वांसः । यत् । अविद्वांसः । एनांसि । चक्रुम<sup>१</sup> । वयम् ।

यूयम् । नः । तस्मात् । मुञ्चत । विश्वे । देवाः । सजोषसः ॥ १ ॥

यत् पापनिमित्तं विद्वांसः जानन्तः यच्च पापनिमित्तम् अविद्वांसः अजानानाः  
ज्ञानाद् अज्ञानाद् वा वयम् एनांसि पापानि चक्रुम कृतवन्तः हे विश्वे देवाः सजो-  
षसः सह प्रीयमाणा यूयं तस्मान् प्रागुक्तात् पापाद् नः अस्मान् मुञ्चत ।

यदि जाग्रद् यदि स्वपन्नेन<sup>२</sup> एनस्योऽकरम् ।

भूतं मा तस्माद् भव्यं च द्रुपदादिव मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यदि । जाग्रत् । यदि । स्वपन् । एनः । एनस्यः<sup>३</sup> । अकरम् ।

भूतम् । मा । तस्मात् । भव्यम् । च । द्रुपदात् । इव । मुञ्चताम् ॥ २ ॥

एनः पापं प्रियम् अस्य एनसि साधुरिति वा एनस्यः अज्ञानाद् ईदृशोऽहं  
जाग्रत् जागरावस्थापन्नः सन् । यदिदृशब्दः यद् इत्यर्थे । यद् एनः पापम् अकरम्  
कृतवान् अस्मि । तथा स्वपन् स्वप्नावस्थां प्राप्तः सन् यदि यत् पापं कृतवान्  
अस्मि । जाग्रद् इति । जाग्रु निद्राक्षये । अस्मात् लट् शत्रादेशः । अदादित्वात्  
दापो लुक् । ‘जक्षित्यादयः षट्’ ( पा ६,१,६ ) इति अभ्यस्तत्वाद् ‘नाभ्यस्ताच्छत्रुः’  
( पा ७,१,७८ ) इति उभमायः । अकरम् इति । ‘कृपदृशद्विभ्यः’<sup>४</sup> ( पा ३,१,५९ ) इति  
छ्लेः अद् आदेशः । तस्माद् उभयविधात् पापाद् भूतम् लब्धसत्ताकं प्राणि-  
जातम् । भव्यम् भविष्यत्सत्ताकं प्राणिजातम् । ‘भव्यगेय’ ( पा ३,४,६८ ) इत्यादिना  
‘भवो यद्’ ( पा ३,१,९७ ) इति कर्तरि यत् । ‘यतोऽनावः’ ( पा ६,१,२१३ ) इति  
उदात्तत्वम् । यद्वा इमौ लोको भूतमव्यशश्चवाच्यौ । तथा च तैत्तिरीयकम्—  
‘भूताम् म्नाह भविष्यते स्वाहेति भूतामव्यौ होमी जुहोति । अयं वै लोको भूतम् । अनी  
भवियन्ते’ ( तैत्रा ३,८,१८,५;६ ) इति । ते उभे भूतमव्ये मा मां द्रुपदादिषु । पादव्य-  
नापौ द्रुमो द्रुपदः । तस्मादिव मुञ्चनाम् वियोजयताम् ।

१. तस्मान्नो ह्यमुञ्चत पं १६,४९,४. २. सजोषसः P<sup>३</sup>, M, T, R, W. तैत्रा २,१,१  
मं ४,१४,१७ परा. च ३. चक्रुम P. ४. वेंगु. मंषा. द्र. ५. दिवा तैत्रा २,४,४,९.  
६. ऋजुर् । तं १६,४९,५. ७. स्वप RW.; स्वपन् एनांसि मा २०,१६; नर्कमेन तैत्रा.  
८. चक्रुमा वयम् माः कर्तुं तैत्रा. ९. सुबन्तु तैत्रा. १०. व. मंषा. W, J, P<sup>३</sup>, Cp. D<sup>१</sup>.  
वेंगु. घंषा. एनस्यः

द्रुपदादिव' सुमुचानः स्विन्नः' स्नात्वा' मलादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यं विश्वे' शुम्भन्तु' मैनसः ॥ ३ ॥

द्रुपदात्ऽइव । सुमुचानः । स्विन्नः । स्नात्वा । मलात्ऽइव ।

पूतम् । पवित्रेणऽइव । आज्यम् । विश्वे । शुम्भन्तु । मा । एनसः ॥ ३ ॥

द्रुपदादिव काष्ठमयात् पादवन्धनादिव पापाद् सुमुचानः विमुच्यमानः । व्य-  
त्ययेन यकः श्लुः । यद्वा मुचेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।  
तथा स्विन्नः स्वेदयुक्तः पुरुषः स्नात्वा अप्सु निमज्ज्य मलादिव यथा देहाश्रिताद्  
बाह्यमलाद् वियुज्यते एवं पापाद् वियुज्यमानः । भवानीति शेषः । तथा पवित्रेण  
पवनसाधनेन पूतम् शोधितम् आज्यमिव तद् यथा निष्कल्मषं भवति एवं मा  
मां विश्वे सर्वे देवाः एनसः पापात् शुम्भन्तु शुद्धं कुर्वन्तु ।

इति द्वादशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘यद् यामं चकुः’ इति तृचेन घृततैलमधूनां परिमितानां वृद्धिक्षयलक्षणा-  
द्भुतप्रायश्चित्तार्थमाज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि — “अथ यज्ञैतत् सर्पिर्वा तैलं  
वा मधु वा विस्पन्दते” ‘यद् यामं चकुर्निखनन्तो अग्रे’ इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र  
प्रायश्चित्तिः” (कौसू १३२, १; २) इति ।

‘अपमित्यमप्रतीतम्’ इति त्रिभिस्तृचैः उत्तमर्णे' मृते सति तत्पुत्राय सगोत्राय  
वा धनमभिमन्य ऋणी दद्यात् ।

तथा अनेन तृचत्रयेण द्रव्यमभिमन्य उत्तमर्णस्य' इमशानभूमौ चतु-  
प्पये वा निक्षिपेत् ।

तथा तृचत्रयेण द्रव्यमभिमन्य कक्षेषु निक्षिप्य तान् अग्निना दीपयेत् ।

सूत्रितं हि — “अपमित्यमप्रतीतम्’ इत्युत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति । सगोत्राय ।  
इमशाने निवपति । चतुप्पये च । कक्षान् आदीपयति” (कौसू ४६, ३६ ४०) इति ।

तथा अस्य तृचत्रयस्य सवयवेषु पूर्णहोमे विनियोग उक्तः ।

तथा लौकिकाग्निना शालादाहे तच्छान्त्यर्थमनेन तृचत्रयेण ग्रीहियव-  
गोधूमादिमिश्रधान्यैः पूर्णाञ्जलिं जुहुयात् । सूत्रितं हि — “अथ यज्ञैतद् ग्राम्योऽग्निः शाला

१. दिवेत् मे ३, ११, १० काठ ३८, ५ तैत्रा २, ४, ४, ९; २, ६, ६, ३. २. सिन्धो? वै  
१६, ४९, ६. ३. स्नातो मा २०, २०; स्नात्वी मे. काठ. तैत्रा. ४. वारः मा. काठ. तैत्रा  
२, ६, ६, ४; विश्वान् वै. ५. शुम्भन्तु मा. काठ. तैत्रा २, ६, ६, ४; शुम्भन्तु मे. वै. तैत्रा २, ४, ४, ९.  
६. विस्पन्दते S'; विष्यन्दति BI. ७. उत्तमवर्णे S'.

दहति 'अपमित्यमप्रतीतम्' इत्येतैस्त्रिभिः सूक्ष्मैर्ब्रह्मान्यस्य पूर्णाञ्जलिं हुत्वा" (कौसू. १३३, १) इति ।

तथा अग्निष्टोमावसाने गार्हपत्याग्नेररण्योरात्मनि वा समारोपणानन्तरम् उपोष्यमाणां वेदिम् 'अपमित्यम्' इत्यनेन अनुमन्त्रयेत् । " 'अपमित्यमप्रतीतम्' इति वेदिम् उपोष्यमाणाम्" (वैताथी २४, १५ ) इति वैतानात् ।

'यद् यामं' चक्रुर्निखनन्तो अग्रे कार्षीवणा अन्नविदो न विद्यया ।

वैवस्वते राजनि तज्जुहोम्यथ यज्ञियं मधुमदस्तु नोऽन्नम् ॥ १ ॥

यत् । यामम् । चक्रुः । निऽखनन्तः । अग्रे । कार्षीवणाः । अन्नऽविदः । न । विद्यया ।  
वैवस्वते । राजनि । तत् । जुहोमि । अयं । यज्ञियम् । मधुमत् । अस्तु । नः । अन्नम् ॥ १ ॥

कार्षीवणाः कृषिं वनन्ति संभजन्त इति कृषीवणाः शूद्राः । तत्संबन्धिनः कर्मकराः कार्षीवणाः । ते अग्रे पुरा भूमिं निखनन्तः कृपन्तः यद् यामं यमसंबन्धि कूरं यत् कर्म चक्रुः कृतवन्तः । तत्र कारणम् आह — न<sup>१</sup> विदो न<sup>२</sup> विद्यया इति । यस्मात् ते विद्यया विशेषज्ञानेन न उपलक्षिताः अत एव न<sup>३</sup> विदः न वेदितारः कार्याकार्यविभागज्ञानशून्याः तस्माद् यामं कर्म कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा अग्रे पुरा भूमिं निखनन्तः असुराः यद् यामं यमसंबन्धि प्राणापहरणनिमित्तं कूरं<sup>४</sup> कर्म कृतवन्तः । ध्रूयते हि — 'असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलमान् न्यखनन्' (तै. ६, २, ११, १) इति । तत् कर्म कार्षीवणा अक्षजनाः न विदो न जानन्ति । विदुरित्युकारस्य व्यत्ययेन अकारः । यतस्ते विद्यया संस्कृतबुद्ध्या न भवन्ति विशेषज्ञानशून्या इत्यर्थः । तत् तत्र अद्भुतशमने न्यूनाधिकपरिमाणोपेतं तत् आज्यमधुतैलादिकं वैवस्वते वियस्वात् आदित्यः तस्य पुत्रे राजनि ईदवरे यमे जुहोमि हविष्येन प्रक्षिपामि । अथ अद्भुतशमनानन्तरं यज्ञियम् यज्ञार्हं तद् अन्नं मधुमत् माधुर्यपितं अस्माकं भोक्तुं योग्यम् अल्ल ।

वैवस्वतः कृणवद् भागधेयं मधुभागो मधुना सं सृजाति ।

मातुर्यदेन इषितं न आगन् यद् वा पिताऽपराद्धो जिह्मिडे ॥ २ ॥

वैवस्वतः । कृणवत् । भागऽधेयम् । मधुऽभागः । मधुना । सं । सृजाति । मातुः । यत् ।  
पनः । इषितम् । नः । आऽअगन् । यत् । वा । पिता । अपराद्धः । जिह्मिडे ॥ २ ॥

( पा ७,४,४७ ) इति धातोस्तकारादेशः । 'दस्ति' ( पा ६,३,१२४ ) इति उपसर्गस्य दीर्घः । ईदृशं यद् ऋणमेव अहम् अस्मि भवामि । ऋणवाहुल्यख्यापनार्थं तादात्म्यव्यपदेशः । यस्माद् एवं तस्माद् बलिना बलवता येन ऋणेन शासितुः यमस्य वशे चरामि हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् इदम् इदानीं तत् तेन ऋणेन अमृणः ऋणरहितो भवामि । एवं खलु तान् सर्वान् ऋणोद्भवान् पारलौकिकान् पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् विचृतम् विचर्तितुं मोचयितुं वेत्थ जानासि । शक्तो भवसीत्यर्थः । चूती हिंसाग्रन्थनयोः । अस्मात् तुमर्थे 'शक्ति णमुत्कमुञ्चौ' ( पा ३,४,१२ ) इति शकेरप्रयोगेऽपि छान्दसः कमुलप्रत्ययः ।

इहैव सन्तः प्रतीतिं 'दद्य एनज्जीवा' जीवेभ्यो नि हराम एनत् ।

अपमित्यं धान्यं यज्जघसाहमिदं तदग्ने अनुणो भवामि ॥ २ ॥

इह । एव । सन्तः । प्रतीतिं । दद्यः । एनत् । जीवाः । जीवेभ्यः । नि । हरामः । एनत् । अपमित्यं । धान्यम् । यत् । जघसं । अहम् । इदम् । तत् । अग्ने । अनुणः । भवामि ॥

इहैव इह लोक एव सन्तः विद्यमाना एनद् ऋणं प्रति दध्यः\* उत्तमर्णाय प्रत्यर्पयामः । एतदेव विवृणोति—जीवाः इह लोके जीवन्त एव जीवेभ्यः जीवद्भ्य उत्तमर्णेभ्यो देहत्यागात् पुरैव एनद् ऋणं नि हराम' नितरां नियमेन वा अपाकुर्मः । धान्यं ब्रीहियद्याविकम् उत्तमर्णसंकाशाद् अपमिय प्रस्थाढकादिसंख्यया परिबृत्त्य गृहीत्वा यद् अहं जघसं भक्षितवान् अस्मि । अपमित्येति । अपपूर्वात् मेढः 'उदीचा माढो व्यतीहारे' ( पा ३,४,१९ ) इति तत्राप्रत्ययः । ख्ययादेशे 'मयतेरिदन्वतरस्याम्' ( पा ६,४,७० ) इति इत्त्वम् । 'ह्रस्वस्य पिति' ( पा ६,१,७१ ) इति तुक् । जघसेति । 'लिङ्गन्वतरस्याम्' ( पा २,४,४० ) इति अदेर्लिटि उत्तमर्णवचने घस्लादेशः । 'णलुप्तमो वा' ( पा ७,१,९१ ) इति णित्त्वस्य विकल्पनाद् घृद्धयभावः । हे अग्ने इदम् इदानीं तत् तस्मात् परकीयधान्यभक्षणात् त्वत्प्रसादेन अनुणः ऋणरहितः ऋणनिमित्तनरकपातरहितो भवामि । अनुण इति । बहुव्रीहौ 'नन्मुभ्याम्' ( पा ६,२,१७२ ) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

अनुणा अस्मिन्ननुणाः परस्मिन् तृतीयं लोके अनुणाः स्याम ।

ये देवयानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वान् पथो अनुणा आ क्षियेम ॥ ३ ॥

अनुणाः । अस्मिन् । अनुणाः । परस्मिन् । तृतीयं । लोके । अनुणाः । स्याम ।

ये । देवयानाः । पितृयानाः । च । लोकाः । सर्वान् । पथः । अनुणाः । आ । क्षियेम ॥ ३ ॥

१. दध्यः B; दध्य एत\* ये १६,५०,१ [मुको.], 'एत' प; तद्व्याख्यानः । जीवा तैत्रा ३,७,१,८ आश्वी १३,२२,५. २. धान्यं A; धान्यं B, D, Sm, Cs. ३. घसाग्रीमो तस्मादमृणं कृणोतु वे. ४. वंनु मंगा. द. ५. 'अस्मिन्' ये १६,५०,२ तैत्रा २,१५,१ आश्वी. ६. नाके वे. ७. उत पितृयानाः (नाः वे.) ये. तैत्रा. तैत्रा. आश्वी. ८. आश्वीयम तैत्रा. तैत्रा. आश्वी.; सं चरेमहि माश्वी २,५,१,२२; अदोच? ये.

हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्मिन् भूलोके अतृणाः । ऋणम् अत्र लौकिकं वैदिकं च परिगृह्यते । लौकिकं तावद् उत्तमर्णाद् गृहीते हिरण्यधान्यादिकं प्रसिद्धम् । वैदिकं तु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' ( तै ६,३,१०,५ ) इति । तेन सर्वेण ऋणेन रहिताः स्याम भवेम । अस्मिन् लोके स्वर्गादौ एतद्देहपरित्यागेन दिव्यशरीरपरिग्रहेण सुकृतफलभोगस्थानेऽपि अतृणाः स्याम । ऋणादाननिमित्तो भोगप्रतिबन्धस्तत्रापि मा भूद् इत्यर्थः । तृतीये लोके स्वर्गादपि उत्कृष्टे नाकपृष्ठादौ घयम् अतृणा भवेम । अन्येऽपि ये लोकाः देवयानाः देवा एव येषु यान्ति गच्छन्ति ते तथोक्ताः । अधिकरणे ल्युट् । ये च लोकाः पितृयाणाः पितृणाम् असाधारणभोगभूमयः तान् सर्वान् लोकान् तत्प्राप्त्युपायभूतान् पथः मार्गाश्च । यद्वा लोप्यन्त इति लोकाः पन्थानः देवानेव यैर्यान्ति ते देवयानाः पितृनेव यैर्यान्ति ते पितृयाणाः । उभयत्र करणे ल्युट् । य एवम् उभये विभिन्ना मार्गाः तान् सर्वान् अतृणाः ऋणप्रतिबन्धरहिताः सन्तः आ क्षियेम अभिगच्छेम । क्षि निवासगत्योः । तुदादि-त्वात् शः ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

'यद्दस्ताभ्याम्' इति तृतीयं सूक्तम् । अस्य विनियोगः पूर्वतुचेन सह उक्तः ।

यद्दस्ताभ्यां चक्रम्<sup>१</sup> किल्बिषाण्यक्षाणां<sup>२</sup> गन्तुमुपलिप्समानाः<sup>३</sup> ।

उग्रंपश्ये<sup>४</sup> उग्रजितौ<sup>५</sup> तदद्याप्सरसावनुं दत्तामृणं नः<sup>६</sup> ॥ १ ॥

यत् । दस्ताभ्याम् । चक्रम् । किल्बिषाणि । अक्षाणाम् । गन्तुम् । उपलिप्समानाः ।

उग्रंपश्ये इत्युग्रमुऽपश्ये । उग्रजितौ । तत् । अद्य । अप्सरसौ । अनुं । दत्ताम् । ऋणम् । नः ॥ १ ॥

हस्ताभ्याम् । इन्द्रियाणामुपलक्षणमेतत् । हस्तपादादीन्द्रियैः किल्बिषाणि पापानि यत् चक्रम् घयं कृतवन्तः स्मः । अक्षाणाम् इन्द्रियाणां गन्तुम् गन्तव्यं शब्दस्पर्शादिविषयम् उपलिप्समानाः उपलब्धुम् अनुभवितुम् इच्छन्तः । यद् ऋणं चक्रुमेत्यर्थः । गन्तुम् इति । गमेः औणादिकः धन्तुप्रत्ययः । 'अनुदातोपदेश' ( पा ६,४,३७ ) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । उपपूर्वात् लभेः इच्छासन्ति 'तनि मांसाधुरभश्म' ( पा ७,४,५४ ) इति अच इसादेशः । 'अत्र लोपोऽन्यासस्य' ( पा ७,४,५८ )

१. चक्रं मं ४,१४,१७ तैत्रा ३,७,१३,३ तैत्रा ३,४,१; चक्रमा पं १६,५०,३. २. 'पान्यक्षा' मै.; किल्बिषां तैत्रा. ३. गन्तुं K, K<sup>m</sup>, V, W, M; वन्तुमवन्तिप्रमापः मै.; अक्षमभिलिप्समानाः पं.; वन्तुमुपजिह्ममानः तैत्रा. तैत्रा. ४. उग्रं पश्यच्च मै.; उग्रंपश्ये च तैत्रा.; दूरेऽपश्ये च तैत्रा. ५. राट्भृच्च मै. तैत्रा. तैत्रा. ६. वान्यप्सरसाम् ( व तैत्रा. तैत्रा. ) उदृष्टान् ( मु तैत्रा. तैत्रा. ) णानि मै. तैत्रा. तैत्रा.

इति अभ्यासलोपः । 'पूर्ववत् सनः' ( पा १, ३, ६२ ) इति आत्मनेपदम् । हे उग्रंपश्ये<sup>१</sup>  
तीक्ष्णदर्शने । 'उग्रंपश्येरमदपाणिधमाथ' ( पा ३, २, ३७ ) इति खशि निपात्यते । हे उग्रजितौ<sup>२</sup>  
उग्रान् उद्गूर्णवलान् प्रतिकर्तुमशक्यान् शत्रून् जयत इति उग्रजितौ । तत्रैका  
उग्रंपश्या । अपरा उग्रजित् । युगपदधिकरणवाचिन्वाद् वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ  
'इतिवद् उभयत्रापि द्विवचनम् । एतन्नानामनौ अप्सरसौ अथ इदानीं नः अस्माकं  
तत् प्रागुदीरितम् ऋणम् अनु दत्ताम् आनुकूल्येन उत्तमर्णोभ्यः प्रयच्छतम् ।

उग्रंपश्ये<sup>१</sup> राष्ट्रभृत्<sup>३</sup> किल्बिपाणि<sup>४</sup> यदक्षवृत्तमनु<sup>५</sup> दत्तं<sup>६</sup> न एतत्<sup>७</sup> ।

'ऋणान्नो नर्णमेत्सीमानो<sup>८</sup> यमस्य लोके<sup>९</sup> अधिरज्जुरागं<sup>१०</sup> ॥ २ ॥

उग्रंपश्ये इत्युग्रमपश्ये । राष्ट्रभृत् । किल्बिपाणि । यत् । अक्षवृत्तम् । अनु । दत्तम् । नः ।  
एतत् । ऋणात् । नः । न । ऋणम् । एत्सीमानः<sup>८</sup> । यमस्य<sup>९</sup> लोके<sup>९</sup> । अधिरज्जुः<sup>१०</sup> । आ । अयत् ॥ २ ॥

हे उग्रंपश्ये । राष्ट्रभृत्ः पृथगुपादानाद् अत्र एकवचनान्तमेतत्<sup>६</sup> । हे  
राष्ट्रभृत् राष्ट्रं राज्यं विभर्ति पोषयतीति राष्ट्रभृत् । एतत्संज्ञे अप्सरसौ यानि  
अस्माभिः कृतानि किल्बिपाणि पापानि यच्च पापम् अक्षवृत्तम् अक्षेपु इन्द्रियेषु  
निषिद्धानिषिद्धविभागपरिहारेण स्वस्वविषयप्रवृत्तेषु निष्पन्नम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'  
( पा ६, २, २ ) इत्यादिना सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नः अस्माकम् ऋणभूतम्  
एतत् सर्वं पापम् अनु दत्तम् आनुकूल्येन यथास्मान् न याधते तथा दत्तम्  
प्रयच्छतम् । निवारयतमित्यर्थः । अनुदानप्रकारमाह ऋणान् इति । ऋणान् ऋणिनः ।  
मत्वर्यायः अकारः । अनपाकृतिनो<sup>८</sup> नः अस्मान् । यद्वा ऋणात् इति पदच्छेदः ।  
भावप्रधानो निर्देशः । ऋणित्यादेतोः नः अस्मान् यमस्य पुण्यपापानुरूपं दण्डयितुर्दे-  
वस्य संवन्धिनि लोके स्थाने उत्तमर्णः ऋणम् एच्छमानः<sup>९</sup> ऋणं ग्रहीतुमभित-  
श्चच्छन् अरिरज्जुः अस्मद्ग्रहणाय पाशहस्तो भूत्वा न आवत् न प्राप्नोति । तथा  
अनुदत्तम् इति संवन्धः । अय गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो अभ्यैमि देवाः ।

ते "वाचं वादिपुर्मोत्तरां" मदेवपत्नी अप्सरसावधीतम् ॥ ३ ॥

१. वेत्र. मंषा. द. २. खेतिव\* S'. ३. पदवेदं मं ४, १४, १७. ४. किल्बिपा-  
तंभा. २, ४, १. "पाणि मे. ५. एतत् मं. तंभा नस्तत् वे १६, ५०, ४. ६. नंन् ऋणानु-  
वानीप्समानो मे.; नञ् ऋणानुषु हरसंमानो तंभा.; नर्णं यद् यच्छमानो वे. ७. निधिरज्जुरा-  
मं. अधिरज्जुरागं तंभा. ८. वेप१, पृ १०६३ d द. ९. वेत्र. पया. द. १०. अनपाकृतिनो  
S'. ११. वाचिन् वाचिभिर्? मो? वे १६, ५०, ५.

यस्मै<sup>१</sup> । ऋणम् । यस्य<sup>२</sup> । ज्ञायाम् । उपऽऐर्मि<sup>३</sup> । यम् । याचमानः । अभिऽऐर्मि<sup>४</sup> । देवाः । ते ।  
वाचम् । वादिषुः । मा<sup>५</sup> । उत्तराम् । मत् । देवपत्नी इति देवऽपत्नी । अप्सरसौ<sup>६</sup> । अर्धि । इत्तम् ॥ ३ ॥

यस्मै उत्तमर्णाय वस्त्रहिरण्यधान्यादिकम् ऋणम् अहं धारयामि । धारयतेः  
प्रयोगाभावेऽपि अर्थसत्तां द्योतयितुं 'धारेस्तमर्णः' (पा १,४,३५) इति चतुर्थी ।  
यस्य पुरुषस्य ज्ञायाम् भार्याम् उपैमि कामुकः सन् उपगच्छामि । तथा यं पुरुषं  
स्वामिनम् उत्तमर्णं वा याचमानः इष्टं धनं प्रार्थयमानः हे देवाः अभ्येमि<sup>७</sup> अभि-  
गच्छामि । ते सर्वे मत् मत्तः उत्तराम् उत्कृष्टतरां वाचं प्रतिकूलां मा वादिषुः मा  
ब्रुवन्तु । हे देवराज्ञी देवपत्न्यौ देवानां पत्न्यौ ज्ञायाम्भूते अप्सरसौ अधीतम् मदि-  
क्षापनं चित्तेऽवधारयतम्<sup>८</sup> । इक् स्मरणे ।

यद्दीव्यन्नृणमहं<sup>९</sup> 'कृणोम्यदास्यन्नग्न उत सैगृणामि'<sup>१०</sup> ।

वैश्वानरो नो अधिपा वसिष्ठ उदिब्रूयाति<sup>११</sup> सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥

यत् । अदीव्यन् । ऋणम् । अहम् । कृणोमि । अदास्यन् । अग्ने । उत । सम्ऽगृणामि ।

वैश्वानरः । नः । अधिऽपाः । वसिष्ठः । उत् । इत् । नयाति । सुऽकृतस्य । लोकम् ॥ १ ॥

अदीव्यन् व्यवहर्तुमशक्नुवन् यद् ऋणम् अहं कृणोमि करोमि हे अग्ने अदास्यन्  
पुनः प्रदानमकरिष्यन् । उतशब्दः अव्यर्थः । सैगृणामि दास्यामीति केवलं प्रतिज्ञा-  
नामि । गृ शब्दे । प्वादित्यात् ह्रस्वः । वैश्वानरः विद्वनरहितः सर्वेषां प्राणिनां  
हितकारी अत एव अधिपाः अधिकं पालयिता वसिष्ठः यास्यित्तमः एवंभूतोऽग्निः  
सुकृतस्य पुण्यकर्मणः फलभूतं लोकम् नः अस्मान् उच्यते उच्ययतु ऊर्ध्वं प्रापयतु ।  
इतशब्दः अवधारणे । स्वयमेव नयत्यित्यर्थः ।

वैश्वानराय प्रति वेदयामि<sup>१२</sup> यद्यृणं सैगरो देवतासु ।

स एतान् पाशान् विचूर्त<sup>१३</sup> वेद<sup>१४</sup> सर्वानर्थं पुक्वेन सह सं भवेम ॥ २ ॥

वैश्वानराय । प्रति । वेदयामि । यदि । ऋणम् । सम्ऽगारः । देवतासु ।

सः । एतान् । पाशान् । विऽचूर्तम्<sup>१५</sup> । वेद । सर्वान् । अर्थ । पुक्वेन । सह । सम् । भवेम ॥ २ ॥

वैश्वानराय विद्वनरहिताय अग्नये प्रति वेदयामि विद्यापयामि । किं तद् इत्याह-  
यद्यृणम् इति । यदिशब्दो यच्छब्दार्थः । यद् ऋणं लौकिकम् देवतासु देवताचिपये

१. 'पर्मि' Cp.

२. मा P, J, W, M.

३. अप्सरसौ P.

४. वेदु. मंभा. इ.

५. 'तम्' अवधारयतम् S'.

६. चकार । यद्वाऽदास्यन्तसंज्ञगारा जनेभ्यः तैत्रा ३, ७, १२, ३;

७. वृभूवादित्तन्वा संज्ञगार जनेभ्यः तैत्रा २, ४, १.

८. उहं नयातु वै १६, ५०, ६.

९. वेदयामो

तैत्रा २, ६, १.

१०. उदनुषं वै १६, ५०, ८; यदीमृणं तैत्रा.

११. प्रमुपुत् [ म ] तैत्रा.

१२. प्रयेंद्रु तैत्रा.

१३. चूर्तम् P'.

यः संगरः अवश्यकर्तव्यतया प्रतिज्ञा 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै ६,३,१०,५) इति, तद्धि वैदिकमृणम् । तत् सर्वं वैश्वानराय निवेदयामीत्यर्थः । स तादृशो वैश्वानरोऽग्निः एतान् लौकिकवैदिकक्रणात्मकान् सर्वान् पाशान् पाशचद्वन्धकान् विचृतम् विचर्तितुं विश्लेषयितुं वेद जानाति । विचृतम् इति । विपूर्वाच्चृतेः तुमर्थे कमुलप्रत्ययः । अथ ऋणरूपपाशच्छेदनानन्तरं पक्वेन परिपकेन स्वर्गादिफलं सह चर्यं सं भवेम संगच्छेमहि ।

वैश्वानरः 'पविता मां पुनातु' यत् संगरमभिधावांश्चाशाम् ।

अनाजानन् मनसा याचमानो यत् 'तत्रैनो अप' तत् सुवामि ॥ ३ ॥

वैश्वानरः । पविता । मा । पुनातु । यत् । सम्प्रसारम् । अभिऽधावामि । आऽशाम् ।

अनाजानन् । मनसा । याचमानः । यत् । तत्र । एनः<sup>१</sup> । अप । तत् । सुवामि ॥ ३ ॥

पविता शोधयिता सर्वभावानां शुद्धेः कर्ता वैश्वानरोऽग्निः मा मां पुनातु पूतं शुद्धं करोतु । यन् यस्माद्धेतोः संगरम् प्रतिज्ञाम् यक्ष्ये दास्यामीत्येवंरूपाम् ऋणापाकरणविषयां केवलम् अभिधावामि<sup>२</sup> अभिमुख्येन प्राप्त्वानि तथा आशाम् देवादीनामभिलाषमेव उत्पादयामि न किञ्चिद् यागादिरूपमृणापाकरणं करोमि अनाजानन् हिताहितविभागमजानन् प्रत्युत मनसा अन्तःकरणेन ऐहिकमेव सुखं याचमानः प्रार्थयमानः । उभयत्र 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' ( पा ३,२,१२९ ) इति हेतौ शब्दप्रत्ययः । अज्ञानाद् विपर्ययज्ञानाच्च हेतोरित्यर्थः । तत्र तथाविधे अनृतकरणे यद् एनः पापम् उत्पन्नमस्ति तद् अप सुवामि अस्मत्तोऽपगमयामि । पू प्रेरणे । तुदादित्वात् शः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

'यदन्तरिक्षम्' इति चतुर्थं सूक्तम् । तत्र 'विषाणा पाशान्' इति चतुर्ङ्गेन वाक्लोहुरज्ज्यादिवन्धनमोचनार्थं चर्ममयलोहमयादिकं पूर्ववन्धनरज्जुसदृशं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्रयेत । सूत्रितं हि—“विषाणा पाशान्' ( अ ६,१२१ ) इत्युन्मोचनम् । प्रतिस्पर्धं संपात्यन्तं करोति । वाचा वदाय भूमिपरिलेखम्" ( बौध ५२,३:४ ) इति ।

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत धां यन्मातरं<sup>३</sup> पितरं वा जिहिंसिम ।

अयं तस्माद् गार्हपत्यो नो अग्निरुदिर्नयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥

१. पा ( पं तेभा. ) वयाधः पृथिवी ५ १६,५०,७ तैआ २,६,१. २. अयं नो तैआ.  
३. अयं नो तैआ. ४. पितृमामि ये. ५. पुनः P,J. ६. वेतु. मंवा. द. ७. 'यन्-  
प्रति' Bl. ८. यमन्तरं तैआ ३,७,१२,४.



यत् । अन्तरिक्षम् । पृथिवीम् । उ॒त । द्याम् । यत् । मा॒तरम् । पि॒तरम् । वा । जि॒हिंसि॒म ।  
अ॒यम् । तस्मा॑त् । गा॒र्हप॒त्यः । नः । अ॒ग्निः । उ॒त । इत् । न॒याति॑ । सु॒कृत॑स्य । लो॒कम् ॥

अन्तरिक्षादिशब्दैर्लोकवचनैस्तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षम् अन्तरिक्ष-  
लोकस्थानं जनान् पृथिवीम् भूलोकं तत्रत्यान् जनान् । उ॒तशब्दः अप्यर्थः समुच्चये ।  
द्याम् दिवं द्युलोकस्थांश्च जनान् यज्जिहिंसिम । तत्तद्विषयहिंसया यत् पापं कृतमित्यर्थः ।  
तथा मातरम् जनयित्रीं पितरम् जनकम् । वाशब्दः समुच्चये । यत् जिहिंसिम । तयोः  
प्रतिकूलाचरणलक्षणाद्विसनाद् यत् पापम् उपार्जितमित्यर्थः । हिसि हिंसायाम् ।  
अस्मात् लिटि रूपम् । तस्माद् उभयविधात् पापाद् अयं गार्हपत्यः गृहपतिना संयुक्तः  
अस्माभिः पत्रिचर्यमाणोऽग्निः नः अस्मान् सुकृतस्य लोकम् इत् सुकृतपरिपाकस्य लोकं  
स्वर्गमेव उन्नयाति उन्नयतु उद्गमयतु । पापाद् उच्चारयत्वित्यर्थः । गार्हपत्य इति ।  
'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' ( पा ४,४,९० ) इति ज्यप्रत्ययः ।

भूमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं 'भ्राताऽन्तरिक्षमभिः' इत्यादि नः ।

द्यौर्नः पिता 'पित्र्याच्छं भवाति जामिमृत्वा माव पत्ति' लोकात् ॥ २ ॥

भूमिः । मा॒ता । अ॒दितिः । नः । ज॒नित्र॑म् । भ्रा॒ता । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒भिः॑ इत्यादि । नः ।  
द्यौः । नः । पि॒ता । पि॒त्र्यात् । शम् । भ॒वाति॑ । ज॒ामिम् । मृ॒त्वा । मा॑ । अ॒व । प॒त्ति । लो॒कात् ॥

नः अस्माकं भूमिः पृथिवीदेवता माता जननी । अदितिः अखण्डनीया अदीना वा  
देवमाता जनित्रम् जननकारणम् । अन्तरिक्षम् अवकाशात्मकोऽन्तरिक्षलोकः भ्राता सर्वदा  
सहभावित्वात् । अतो न<sup>१</sup> अस्माकं मात्रादिकृतं पापमस्तीत्यर्थः । ते सर्वे अभिशक्त्या  
अभिःसनाद् मिथ्यापचादजनितात् पापाद् नः अस्मान् । रक्षन्तिवति शेषः । तथा  
नः अस्माकं द्यौः द्युलोकः पिता वृष्ट्यादिप्रदानेन रेतःसेकस्य कर्ता । स च पित्र्यात्  
पितुरागताद् दोषाद् क्रणानादिरूपात् । 'पितुर्यच्च' ( पा ४,३,७९ ) इति यत्-  
प्रत्ययः । शं भवाति सुखम् उत्पादयतु । पित्र्यमपि दोषं निवर्त्य अस्मान् सुखिनः  
करोत्वित्यर्थः । अहं च जामि<sup>२</sup> व्यर्थमेव मृत्वा<sup>३</sup> प्राणान् परित्यज्य परलोकहितं यागहो-  
मदानादिकम् अननुष्ठाय लोकात् लोकनीयात् स्वर्गादेः मा अव पत्ति अवपन्नः अधो-  
गतिर्मा भूवम् । यद्वा जामिम् इति पदच्छेदः । जामिर्भगिनी तद्वज्रिपिद्धा स्त्री ताम्  
कृत्वा गत्वा निपिद्धाचरणेन अवपन्नो मा भूवम् इत्यर्थः । पद गतौ । माडि लुडि  
उत्तमैकवचने रूपम् ।

१. 'शंस्त एनः' तैआ २,६,२. २. 'पित्र्याच्छं भवासि जामिमृत्वा मा विवित्सि' तैआ.

३. लोकात् D,K,Cp.

४. मा P,P<sup>३</sup>,J,Cp,WM.

५. नः चंपा.

६. वेत्तु.

मंपा. ६.

‘यत्रा सुहार्दः’ सुकृतो मदन्ति विहाय रोगं तन्वाः<sup>१</sup> स्वायाः<sup>२</sup> ।

‘अश्लोणा अङ्गैरहुताः’ स्वर्गे तत्र पश्येम पितरौ<sup>३</sup> च पुत्रान् ॥ ३ ॥

यत्र । सुहार्दः । सुकृतः । मदन्ति । विहाय । रोगम् । तन्वाः । स्वायाः ।

अश्लोणाः । अङ्गैः । अहुताः । स्वर्गो । तत्र । पश्येम । पितरौ । च । पुत्रान् ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्नुत्तमे स्वर्गादिलोके सुहार्दः शोभनहृदयाः सुकृतः शोभनं यागा-  
दिकं कृतवन्तो जनाः स्वायाः स्वकीयायाः तन्वाः<sup>४</sup> शरीरस्य संवन्धिनं रोगम्  
पापफलभूतं ज्वरादिकं विहाय परित्यज्य मदन्ति दुःखासंस्पृष्टकेवलसुखानुभवेन  
“माद्यन्ति वयमपि” अङ्गैः अद्ययचैर्हस्तपादादिभिः अश्लोणाः<sup>५</sup> कुष्ठ्यादिरोगरहिता अहुताः  
अकुटिलगतयः सन्तः तत्र पुण्यकृद्भिः प्राप्ये स्वर्गं लोके पितरौ पितरं मातरं  
च । ‘पिता माता’ (पा १,२,७०) इति पितुः शेषः । तथा आत्मीयान् पुत्रांश्च  
पश्येम साक्षात्कुर्याम ।

विपाणा पाशान् वि ष्याऽऽस्मद् य उत्तमा अधमा वारुणा ये ।

दुष्प्रज्यै<sup>६</sup> दुरितं नि ष्वास्मदर्थं<sup>७</sup> गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ १ ॥

विऽस्तानां । पाशान् । वि । स्थ । अधि । अस्मत् । ये । उत्तमाः । अधमाः । वारुणाः । ये ।

दुऽस्वज्यम् । दुऽऽतम् । निः । स्व । अस्मत् । अर्थ । गच्छेम । सुकृतस्य । लोकम् ॥ १ ॥

हे वन्धनाभिमानिनि निर्ऋतिदेवते पाशान् अस्मद्वयवगतान् वन्धनरज्जु-  
विशेषान् विपाणा विमुञ्चती अस्मत् अस्मत्तः अधि उपरि वि ष्य विमुञ्च । यो  
अन्तर्कर्मणि । ‘ओतः श्वनि’ (पा ७,३,७१) इति ओकारलोपः । पाशा विशोच्यन्ते -  
ये पाशा उत्तमा उत्कृष्टा ऊर्ध्वकायाधिताः ये च अधमाः निम्नग्रा अधःकाया-  
धिता ये च वारुणाः वरुणसंवन्धिनः सर्वकायाधिताः पाशाः । ‘उदुत्तमं वरुण  
पाशमस्मदवायमं वि मय्यमं श्रयाय’ (ऋ १,२४,१५) इति हि निगमः । इत्थम्  
अनेकभेदभिन्नान् पाशान् अस्मत्तो विमुञ्चेत्यर्थः । अपि च दुःस्वज्यम् दुष्प्रज्यं  
प्रदर्शनजनितं दुरितं पापम् अस्मन् अस्मत्तो निः स्व<sup>८</sup> निर्गमय । पू प्रेरणे । तुदादि-  
त्वात् शः । ‘तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्’ (पावा ६,४,७७) इति यण् । अथ पाशविमो-  
चनानन्तरं सुकृतस्य पुण्यस्य फलभूतं लोकम् इमं च अमुं च गच्छेम प्राप्नुयाम ।

यद् दारुणिं<sup>९</sup> वृध्यसे यच्च रज्ज्वां<sup>१०</sup> यद् भूम्यां वृध्यसे यच्च वाचा ।

अयं तस्माद् गार्हपत्यो नो अग्निरुदिन्नयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ २ ॥

१. यत्र सुहार्दः तैआ २,६,२. २. मदन्तं तैआ. ३. तन्वाः<sup>१</sup> A, B, S, Cs.  
P<sup>२</sup>, M, I, O, सा.; तन्वाः<sup>३</sup> तैआ. ४. स्वायां तैआ. ५. ‘आङ्गैरहुता’ तैआ. ६. तत्रा  
११,५१,१. ७. पितरं तैआ. ८. पुत्रं तैआ. ९. वंत्तु. मंपा. द. १०. ‘पित  
तथा यय’ S<sup>१</sup>. ११. दुःस्व<sup>२</sup> Cs. १२. निःस्व<sup>३</sup> O, R, W. १३. निव्य S<sup>४</sup>.  
१४. दारुणा ११,५१,२. १५. रज्ज्वां मूको. (तु. धंवा.); रज्ज्वा ५.

यत् । दारुणि । वृध्यसे । यत् । च । रज्ज्वाम्<sup>१</sup> । यत् । भूम्याम् । वृध्यसे । यत् । च । वाचा ।  
अयम् । तस्मात् । गार्हपत्यः । नः । अग्निः । उत् । इत् । नयाति । सुऽकृतस्य । लोकम् ॥ २ ॥

हे पुरुष त्वं दारुणि काष्ठविशेषे यद् वध्यसे । यच्च रज्ज्वां वध्यसे । भूम्यां  
वा गर्तरूपायां यद् वध्यसे । वाचा राजाज्ञाप्रकाशिन्या यच्च वध्यसे । तस्मात् सर्व-  
स्माद् वन्धनाद् अयम् अस्मदीयो गार्हपत्योऽग्निः त्वाम् उत्तारयत्वित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।

‘उदगातां भगवती’ विचृतौ नाम तारके ।

प्रेहामृतस्य यच्छतां प्रैतुं<sup>२</sup> वद्धकमोचनम् ॥ ३ ॥

उत् । अगाताम् । भगवती इति भगवती । विऽचृतौ<sup>३</sup> । नाम । तारके इति ।

प्र । इह । अमृतस्य । यच्छताम् । प्र । एतु । वद्धकमोचनम् ॥ ३ ॥

भगवती भाग्ययुक्ते विचृतौ नाम विघृन्नामनी तारके नक्षत्रे उदगाताम् उदयं  
प्राप्तवती । ‘विचृतौ नक्षत्रं पितरो देवता’ (तै. ४, ४, १०, २) इति श्रुतेः मूलनक्षत्रस्य  
विचृत् इति संज्ञा । अधिष्ठानद्वयापेक्षया द्विवचनम् । इह अस्मिन् वद्धे पुरुषे  
अमृतस्य । कर्मणि पठ्ठी । अमृतम् अमरणं प्र यच्छताम् । वद्धकमोचनम् कुत्सितं निग-  
डादिभिर्बद्धः बद्धकः । कुत्सायां कन्प्रत्ययः । तस्य मोचनं वन्धान्मोक्षः  
प्रेतुं प्राप्तोतु ।

वि ‘जिहीष्व लोकं कृणु’ वृन्धान्मुञ्चासि वद्धकम् ।

योन्यां<sup>४</sup> इव प्रच्युतो गर्भः पथः सर्वा अनु क्षिय<sup>५</sup> ॥ ४ ॥

वि । जिहीष्व । लोकम् । कृणु । वृन्धात् । मुञ्चासि । वद्धकम् ।

योन्याऽऽव । प्रऽच्युतः । गर्भः । पथः । सर्वा । अनु । क्षिय ॥ ४ ॥

हे वन्धनाभिमानिदेव त्वं वि जिहीष्व विविधं गच्छ । ओहाद् गतौ । शपः  
श्लुः । ‘वृन्नामिन्’ (पा. ७, ४, ७६) इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । लोकं स्थानम् अस्य  
पुरुषस्य वन्धनार्तस्य कृणु कुरु । तस्माद् वन्धात् वन्धनाद् वद्धकम् इमं पुरुषं  
मुञ्चासि मुञ्च । हे पुरुष वन्धनमोक्षानन्तरं योन्याः प्रच्युतः भ्रातृगर्भाशयाद् वहि-  
र्धिनिर्गतो गर्भ इव स यथा इतस्ततः अनिरुद्धगतिः प्रचलति एवं सर्वां पथो  
मार्गान् अनु क्षिय अनुगच्छ । यथेष्टं वर्तस्वेत्यर्थः । क्षि निवासगत्योः ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

१. रज्ज्वाम् मूले (तु. शंपा.).

२. अमृत (भी. तै. आ.) ये द्विवि सुभर्गे अ ३, ७, ४ तै. आ.

३. ६, १.

४. एतद् तै. आ.

५. ‘वृत्तौ’ P<sup>२</sup>.

६. ‘क्षिप्वं लोकान् कृषि तै. आ.

७. यो-

नेद् तै. आ.

८. गच्छा ये १६, ५१, ४; प्व तै. आ.

‘एतं भागम्’ ‘एतं सधस्थाः’ इति द्वाभ्यां सचयक्षेपु संस्थितहोमान् जुहुयात् । तदनुमन्त्रणं च कुर्यात् । सूत्रितं हि — “‘एत भागम्’, ‘एतं सधस्थाः’ ( अ ६, १२३ ), ‘उल्लसले’ ( अ १०, ९, २६ ) इति संस्थितहोमान् । आवपते । अनुमन्त्रणं च ” ( कौसू ६३, २९-३१ ) इति ।

तथा अग्निष्टोमे हविर्धाने स्वस्वचमससमीपे चमसिभिः स्वकीयान् पितॄन् उद्दिश्य पुरोडाशशकलेषु दत्तेषु सत्सु आभ्याम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने — ‘हविर्धाने यथाचमसं दक्षिणतः स्वैभ्य उपासनेभ्यस्त्रीस्वीन् पुरोडाशसंवर्तान् ‘एतन् ते प्रततामहे’ ( अ १८, ४, ७५ ) इति निष्ठणन्ति । ‘अन् पितरः’ ( कौसू ८८, १८ ) इति जपित्वा ‘एतं भागम्’, ‘एतं सधस्थाः’, ‘श्येनो वृचक्षाः’ ( अ ७, ४२, २ ) इत्यनुमन्त्रयेत् ” ( वैताथ्री २९, १२, २३ ) इति ।

अथ ‘एतं सधस्थाः’ ( अ ६, १२३, १; २ ) इति द्वाभ्यां ब्रह्मा वैश्वकर्मणहोमान् अनुमन्त्रयेत् । “‘एत सधस्थाः’ इति द्वे । ‘येना सहस्रम्’ ( अ ९, ५, १७ ) इति वैश्वकर्मणहोमान् ” ( वैताथ्री २९, २२, २३ ) इति वैतानसूत्रात् ।

‘शुद्धाः पूताः’ इत्यनया सचयक्षेपु ऋत्विजां हस्तप्रक्षालनार्थमुदकं दद्यात् । सचयक्षान् प्रक्रम्य सूत्रितम् — “चुर आपयान् भृग्वज्जिरोविद उरसादयति । ‘शुद्धाः पूताः’ इति मन्त्रोक्तम् ” ( कौसू ६३, ३, ४ ) इति ।

‘देवाः पितरः’ इति तिस्रः ( अ ६, १२३, ३-५ ) यजमानस्य आपयप्रघरणे वाचयेत् । “प्रवरे प्रविममाणे वाचयेद् ‘देवाः पितरः’ इति तिस्रः ” ( वैताथ्री २, १५ ) इति वैतानसूत्रात् ।

‘दिवो नु मां बृहताः’ इति वृत्तेन आकाशोदकप्लावनदोषशान्त्यर्थमुदकम् अभिमन्त्र्य शरीरं प्रक्षालयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तैलं शान्तीपथीर्गन्धं हिरण्यं वासो वा अभिमन्त्र्य तैः शरीरमुद्धर्तयेत् ।

सूत्रितं हि — “‘दिवो नु माम्’ ( अ ६, १२८ ) इति विषद्विन्दुः<sup>१</sup> प्रक्षालयति । मन्त्रोक्तं स्मृतम् ” ( कौसू ४६, ४१, ४२ ) इति ।

‘एतं भागं परि ददामि’ विद्वान् विश्वकर्मन् प्रथमजा क्रतस्य ।

अस्माभिर्दत्तं जुरसः परस्तादच्छिन्नं तन्तुमनु सं तरेम<sup>२</sup> ॥ १ ॥

एतम् । भागम् । परि । ददामि । विद्वान् । विश्वकर्मन् । प्रथमजाः । क्रतस्य ।

अस्माभिः । दत्तम् । जुरसः । परस्तात् । अच्छिन्नम् । तन्तुम् । अनु । सम । तरेम् ॥

१. ‘होमाः’ Bl. २. ‘शान्तीयौ’ S. ३. ‘वीप्रवि’ Bl. ४. सं प्रजानन् प्रति  
गृह्णाति वै १९, ५१, ५५ स प्रजानन् प्रतिगृह्णीत तेषां २, ६, १. ५. बृहस्पतिः वै.; प्रजार्पतिः  
तथा. ६. संरेम तेषां.

हे विद्वक्कर्मन् विश्वं कृत्स्नं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य स विश्वकर्मा । एतत्संज्ञं हे देव यस्त्वम् ऋतस्य सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमं जातः उत्पन्नः । स प्रथम-  
शरीरी हिरण्यगर्भः सर्वजगत्प्रप्रेत्यर्थः । 'जनसनखनक्रमगमो विद्' ( पा ३,२,६७ ) ।  
'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' ( पा ६,४,४१ ) इति आत्वम् । ईदृशस्य तव माहात्म्यं विद्वान्  
जानन् एतं भागम् एकम् अन्नं हविर्भागं वा परि ददामि रक्षणार्थं तुभ्यं प्रयच्छामि ।  
एवम् इह लोके अस्माभितुभ्यं दत्तम् इमं भागं जरसः परस्तान् जराया ऊर्ध्वम् एतद्देह-  
पातोत्तरकालम् । जरसः परस्ताद् इति वदता जरापर्यन्तमायुषो दैर्घ्यं प्रार्थितम् ।  
जीर्णमिमं देहं परित्यज्य अच्छिन्नम् अविच्छिन्नं तन्तुम् । तावते कुलं विस्तार्यते  
अनेनेति तन्तुः पुत्रपौत्रादिलक्षणः संतानः । तम् अनु अनुप्रविश्य सं चरेम' संप्राप्नुयाम ।  
एतदेव हि संसारिणः पुरुषस्य अमृतत्वम् । तथा च मन्त्रवर्णः — 'प्रजामनु प्रजायसे  
तदु ते मर्त्याऽमृतम्' ( तैत्रा १,५,५,६ ) इति, 'प्रजाभिरमे अमृतत्वमश्याम्' ( ऋ ५,४,१० )  
इति च ।

तुतं तन्तुमन्येकै' तरन्ति' येषां दत्तं 'पित्र्यमार्यनेन' ।

अवन्ध्वेके ददतः' प्रयच्छन्तो' दातुं चेच्छिक्षान्त्स' स्वर्ग एव' ॥ २ ॥

तुतम् । तन्तुम् । अतुं । एकै । तरन्ति । येषाम् । दत्तम् । पित्र्यम् । आऽअर्यनेन ।

अवन्धु । एकै । ददतः । प्रयच्छन्तः । दातुम् । च । इत् । शिक्षान्' । सः । स्वः प्राः । एव ॥

एके केचन जना ऋणिनः सन्तः देहपातोत्तरकालं ततम् विस्तीर्णं तन्तुम् पुत्र-  
पौत्रादिलक्षणं संतानम् अनु अनुलक्ष्य तरन्ति ऋणम् अतिक्रामन्ति । पुत्रादिभिस्तस्य  
पितृगतस्य ऋणस्य अपाकरणात् । येषां जनानाम् ऋणवतां पित्र्यम् पितुरागतमपि ऋणम्  
आयनेन आगमनेन पुत्रपौत्रादिषु प्रवेशनेन दत्तम् उत्तमर्णैर्भ्यः प्रत्यर्पितं भवति । ते  
तरन्तीति पूर्वत्र संयन्धः । अस्त्वेवं पुत्रपौत्रादिसंतानवताम् । येषां तु तद्भावः  
कथं ते अनृणाः स्युरिति तत्राह — अवन्ध्वेके इति । अवन्धु । 'उपां मुलुक्' ( पा ७,१,१९ )  
इति जसो लुक् । अवन्धवः । यच्चाति "कुलं संततम्" अविच्छिन्नं करोतीति वन्धुः  
पुत्रपौत्रादिलक्षणः संतानः । तद्रहिता एके जना ददतः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हिरण्य-  
धान्यादिकं ददते उत्तमर्णाय पितृकृतम् आत्मकृतं चेति उभयविधमपि ऋणं प्रयच्छन्तः  
इह लोक एव प्रत्यर्पयन्तो दातुं चेत् शिक्षान् सर्वार्थिना प्रत्यर्पयितुं यदि शक्नुयन्ति  
शक्त्यभावेपि तदिच्छामात्रं वा विद्यते स एव तेषां स्वर्गः । तावन्मात्रेणापि सर्वम्  
ऋणम् अपाकृत्य" स्वर्गभाजो भवन्तीत्यर्थः । शिक्षान् इति । शक्त्वा शक्तौ इत्यस्मात्

१. वैतु. मं.पा. २.

२. 'मत्येके पे १६,५१,६.

३. तरन्तु ( चरन्तु मू.को. ) पे.;

अनुसंधरन्ति तै.आ. २,६,२.

४. आयनं पित्र्येण पे.; पित्र्यमार्यनक्त् तै.आ.

५. जनन्तः पे.

६. प्रयच्छाद् पे.; प्रयच्छाद् तै.आ.

७. चेच्छिक्षा' > चेच्छिक्षा' A,B; चेच्छिक्षा' R; ते शिक्षान्

स पे.; चेच्छिक्षान् तै.आ.

८. ण्याम् पे. तै.आ.

९. शिक्षान् P,J.

S. ११. उपा' S.

१०. कुलसं'

सन्ति 'सन्ति मीमा' ( पा ७,४,५४ ) इत्यादिना अचः स्थाने इस् आदेशः । 'अद्र लोपोऽन्यासस्य' ( पा ७,४,५८ ) इति अभ्यासलोपः । 'लेटि' आडागमः । 'इत्स्व लोपः परस्मैभेदेषु' ( पा ३,४,१.७ ) इति इकारलोपः । संयोगान्तलोपे तस्य असिद्धत्वात् नलोपाभावः ।

'अन्वारभेथामनुसरभेथामेतं लोकं श्रद्धधानाः सचन्ते ।

यद्वा पुन्यं परिविष्टमग्नौ' 'तस्य गुप्तये दम्पती सं श्रयेथाम्' ॥ ३ ॥

अनुऽआरभेथाम् । अनुऽसरभेथाम् । एतम् । लोकम् । श्रुतऽश्रद्धधानाः । सचन्ते । यत् । वाम् । पुन्यम् । परिविष्टम् । अग्नौ । तस्य । गुप्तये । दम्पती इति दम्पती । सम् । श्रयेथाम् ॥

हे दंपती जायापती अन्वारभेथाम् परलोकहितं सत्कर्म अनुलक्ष्य तस्य आरम्भः कियताम् । अनुसरभेथाम् आरम्भानन्तरं तत्रैव संरब्धौ संयुक्तौ भवताम् । सत्कर्मणाम् अग्निहोत्रादीनाम् अनारम्भः आरब्धानां च तेषां परित्यागश्च सर्वथा न युक्त इत्यर्थः । एतम् कर्मफलभूतं लोकं स्वर्गादिकं श्रद्धधानाः श्रद्धावन्तः आस्तिक्यबुद्धियुक्ताः कर्मानुष्ठानतत्परा जनाः सचन्ते सेचन्ते । " 'सचस्वा नः स्वस्तये' ( ऋ १,१,९ ) सेवस्व नः स्वस्तये " इति हि निरुक्तम् ( नि ३,२१ ) । यस्माद् एवं तस्मात् हे दंपती युचामपि श्रद्धधानौ भवतम् इत्यर्थः । वा युचाभ्यामर्थे यत् एकम् पाकेन संस्मृतं स्थालीपाकाविलक्षणम् अन्नम् । 'पुष्पदस्मदोः पृष्ठीचतुर्षाद्वितीयास्थयोर्वाश्वावी' ( पा ८,१,२० ) इति चतुर्थीद्विवचनान्तस्य वाम् आदेशः । एक्यम् इति । पञ्चेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य 'पञ्चो वा' ( पा ८,१,५२ ) इति वत्वम् । यद्वा युचयोः संवन्धि ब्राह्मणेभ्यो देयं एकम् अन्नम् । एतच्च स्मृतिविहितस्य वापीकूपतटाकनिर्माणदेः पूर्तस्य उपलक्षणम् । यच्च अन्नम् आगौ परिविष्टम् हवीरूपेण देयतार्थं प्रक्षिप्तम् । एतच्च इष्टशब्दवाच्यस्य अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादेर्यागस्य उपलक्षणम् । तस्य इष्टापूर्तस्य गुप्तये रक्षणाय हे दंपती युवां सं श्रयेथाम् संसेवेथाम् । धिम् सेवायाम् ।

यज्ञं यन्तं मनसा वृहन्तमन्वारोहामि तपसा सयोनिः ।

"उपहूता अग्ने" जरसः पुरस्तात् तृतीये नाके सधमादं मदेम ॥ ४ ॥

यज्ञम् । यन्तम् । मनसा । वृहन्तम् । अनुऽआरोहामि । तपसा । सयोनिः ।

उपऽहूताः । अग्ने । जरसः । पुरस्तात् । तृतीये । नाके । सधमादम् । मदेम ॥ ४ ॥

१. आरंभे' तैआ २,६,२.

२. पुनं पै १६,५१,७ तैआ.

३. प्रविष्टं पै. १. 'धं

यद्मग्नौ तैआ.

४. तस्मै गोत्रायेद जायापती संरंभेथाम् तैआ.

५. तपसा पै २,६,१.

६. मनसा पै.

७. 'हूताग्ने P<sup>३</sup>, M, H, O.

यज्ञम् अस्माभिः कृतं यागं यन्तम् देवान् गच्छन्तं बृहन्तम् महान्तं मनसा बुद्ध्या  
अहम् अन्वारोहामि अनुप्रविश्य तत्रैव तिष्ठामि । कथंभूतः । तपसा अनशनादिरूपेण  
दीक्षानियमेन सयोनिः । योनिः दिव्यदेहोत्पत्तिवीजम् अपूर्वम् । तत्सहितः । यदि हि  
यजमानस्तपस्वी भवति तदा यज्ञस्तेन संवद्धो भवति । 'योऽतपस्वी स्याद् असंश्लिष्टोऽस्य यज्ञः  
स्यात् । तपस्वी स्यात् । यज्ञमेव तत् संश्लेष्यत इति विज्ञायते' (आपश्रौ २१,१,१०) इति स्मरणात् ।  
सर्वथा यजमानेन तपस्विना भवितव्यमित्यभिप्रायः । यद्वा यज्ञम् यज्ञसाधनं यष्टव्यं  
वा अग्निं यन्तम् अस्मदीयं हविरादाय देवान् गच्छन्तमिति योज्यम् । यज देवपूजादौ ।  
'यजयाच' ( पा ३,३,९० ) इत्यादिना भावे अकर्तरि च कारके नङ्प्रत्ययः । यन्तम्  
इति । एतेर्लटः शास्त्रादेशे 'इणो यण्' ( पा ६,४,८१ ) इति यण् । हे अग्ने उपहूताः त्वया  
अनुज्ञाता जरसः परस्तात् चिरकालम् इह लोके उपित्वा जरसः परस्तात् जराया ऊर्ध्वम् ।  
'जराया जरसन्यतरस्याम्' ( पा ७,२,१०१ ) इति जरस् आदेशः । जीर्णम् इदं मानुष-  
शरीरं परित्यज्य तृतीये त्रित्यसंख्यापूर्वके नाके । कं सुखम् अकं दुःखम् नास्मिन् अकम्  
अस्तीति नाकः । 'नभ्राण्नपाद्' ( पा ६,३,७५ ) इत्यादिना नभः प्रकृतिभावः । दुःखा-  
संस्पृष्टे स्वर्गलोके सधमादम् पुत्रपौत्रादिभिः सह हर्षो यथा भवति तथा मदेम हृष्येम ।  
'सध मादस्थयोऽछन्दसि' ( पा ६,३,९६ ) इति सहशब्दस्य सधादेशः ।

शुद्धाः पूताः योपितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि ।

यत्काम इदमभिपिञ्चामि वोऽहमिन्द्रो मरुत्वान्त्स ददातु तन्मे ॥ ५ ॥

शुद्धाः । पूताः । योपितः । यज्ञियाः । इमाः । ब्रह्मणाम् । हस्तेषु । प्रपृथक् । सादयामि ।  
यत्कामः । इदम् । अभिपिञ्चामि । वः । अहम् । इन्द्रः । मरुत्वान् । सः । ददातु ।  
तत् । मे ॥ ५ ॥

शुद्धाः पापरहिताः पूताः जगत्प्रविभ्रभूता योपितः स्त्रीरूपाः यज्ञियाः यज्ञार्हा  
इमा अपः ब्रह्मणाम् ब्राह्मणानां चतुर्णाम् अपियाणाम् ऋत्विजां हस्तेषु प्र<sup>३</sup>प्रक्षालनेन पृथक्<sup>३</sup>  
सादयामि अस्मदुपभोगार्थं स्थापयामि । यत्कामः यत्फलं कामयमानः इदम् इदानीम्  
हे आपः वः युष्मान् अहम् अभिपिञ्चामि अभितो निनयामि । पिच क्षरणे । 'दे मुचादी-  
नाम्' ( पा ७,१,५९ ) इति नुम् । मरुत्वान् मरुद्गणैर्युक्तः स प्रसिद्ध इन्द्रः मे मह्यं तत् फलं  
ददातु प्रयच्छतु ।

एतं संधस्याः<sup>१</sup> परिं वो<sup>२</sup> ददामि यं जैवधिमावहाज्जातवेदाः ।

अन्वागन्ता 'यजमानः स्वस्ति' तं स्म जानीत परमे व्योमिन् ॥ १ ॥

१. आपो पं १६,९०,७.

२. ददादिदे मे अ ११,१,२७.

३. वेदु. मंपा. द.

४. संधस्थ मा १८,५९.

५. वे मा.

६. यज्ञपवित्रोऽ अत्र मा.

एतम् । सधऽस्थाः । परि । वः । ददामि । यम् । शेषऽधिम् । आऽवहात् । ज्ञातऽवेदाः ।  
अनुऽआगन्ता । यजमानः । स्वस्ति । तम् । स्म । जानीत । परमे । विऽओमन् ॥ १ ॥

हे सधस्थाः । सह तिष्ठन्ति एकत्र स्वर्गे लोके स्थाने यजमानेन सह निवसन्तीति  
सधस्था देवाः । 'मुषि स्थः' ( पा ३,२,४ ) इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । 'सध मादस्थयोः'  
( पा ६,३,९१ ) इति सहस्य सधादेशः । हे सहायभूता देवाः एतं हविर्भागं वः युष्मभ्यं  
परि ददामि । परिवानं रक्षणार्थं दानम् । यं भागं शेषधिम् निधिरूपं जातवेदाः जातानां  
वेदिता अग्निः आवहात् युष्मान् प्रापयति । आङ्पूर्वाद् वहेल्लंठि आडागमः । एतम्  
इति पूर्वग्रान्वयः । अयं यजमानः स्वस्ति क्षेमेण तं शेषधिम् अन्वागन्ता पृष्ठत आगमिष्यति ।  
'अनयतेन लुद्' ( पा ३,३,१५ ) इति गमेलुद् । परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि विविधावन-  
युक्ते स्वर्गलोके तम् अन्यागतं यजमानं जानीत स्म अवगच्छत । मा विस्मरतेत्यर्थः ।  
अविस्मरणघोतनार्थः स्मशब्दः । व्योमन्निति । विपूर्वाद् अवतेः 'अन्येभ्योऽपि हयन्ते'  
( पा ३,२,७५ ) इति दशिग्रहणाद् भावे मनिन् । 'ज्वरत्वरक्षिभ्यविमवाभुपधायाश्च' ( पा ६,  
४,२० ) इति ऊठि कृते गुणः । 'मुपा मुलुक्' ( पा ७,१,३९ ) इति सप्तम्या लुक् । विवि-  
धम् ओम रक्षणम् अस्मिन्निति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'न विसंभ्रदपो'  
( पा ८,२,८ ) इति मलोपाभावः ।

'जानीत स्मैन्' परमे व्योमिन् देवाः सधस्था विद् लोकमत्र ।

'अन्वागन्ता यजमानः स्वस्तीष्टापूर्तं स्म कृणुताविरस्मै' ॥ २ ॥

जानीत । स्म । एनम् । परमे । विऽओमन् । देवाः । सधऽस्थाः । विद् । लोकम् । अत्र ।  
अनुऽआगन्ता । यजमानः । स्वस्ति । इष्टापूर्तम् । स्म । कृणुत । आविः । अस्मै ॥ २ ॥

जानीत स्मन् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । हे सधस्थाः सहस्थाना देवाः अत्र अस्मिन्  
स्वर्गे अस्य यजमानस्य लोकं विद् जानीध । कर्मानुष्ठानसमय एव अवधारयत । तृतीयः  
पादः पूर्ववद् योजनीयः । अस्मै अन्वागताय यजमानाय तत्कृतम् इष्टापूर्तम् । इष्टं श्रुत्युक्तं  
यागादि कर्म । स्मृत्युक्तवाणीकृतटाकनिर्माणादि पूर्तम् । तद् उभयम् आविकृणुत  
दर्शयत । तत्फलं प्रयच्छतेत्यर्थः ।

देवाः पितरः पितॄन् देवाः । 'यो अस्मि सो अस्मि' ॥ ३ ॥

देवाः । पितरः । पितरः । देवाः । यः । अस्मि । सः । अस्मि ॥ ३ ॥

१. यट्. VI. वृजन्तमिति.

२. पुंस् जानाथ (नीत काठः; नीतात् तैत्रा.) मा १८,१०

काठ ४०,१३ तैत्रा ३,७,१३,३; जानीवादेनं तै ५,७,७,१. ३. भग्रे काठः; वृकाः तैत्रा. ४. इष्ट

मस्य मा. तैत्रा.; मस्य काठ. ५. यडागच्छाद् पृथिभिर्द्वयानैरिष्टापूर्तं (चै काठ.) कृणुताया

(शुगादा काठ. तैत्रा.) विरस्मै मा. काठ. तैत्रा ३,७,१३,४. ६. योहमस्मि सो अस्मि S'; योऽस्मि

सोऽस्मि सोऽयमस्मि यै १९,११,८. † अस्मि B,K,V,Cs,O. ७. अस्मि P.



ये देवाः<sup>१</sup> वसुरुद्रादित्यरूपास्ते अस्माकं पितरः<sup>२</sup> पितृपितामहप्रपितामहात्मकाः पितृदेवताः । ये च अस्माकं पितरः पितृपितामहप्रपितामहरूपा मानुपास्त एव प्रागुक्ता देवाः । इत्थं परस्परव्यतिहारेण पितृणां देवतात्मकत्वं दृढीकृतम् । अतः सर्वेषां जनकाः देवा एव । ततो यः अस्मि यदीयो भवामि सः अस्मि तदीयोऽहमस्मि । संभावितव्य-  
तिक्रमा हि स्थिर्यः । अत एतद्भावनया स्वपितुरेव अहं पुत्रो भवामीत्यर्थः । 'स्वपराधात्  
कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्' ( मां.सू १,२,१३ ) इत्यत्र मीमांसाभाष्यकृता एतत् समर्थितम् ।<sup>३</sup>

स पंचामि स ददामि स यजे स दत्तान्मा यूयम् ॥ ४ ॥

सः । पंचामि । सः । ददामि । सः । यजे । सः । दत्तात्<sup>४</sup> । मा । यूयम् ॥ ४ ॥

अतः स तदीय एवाहं पंचामि पाकयज्ञान् करोमि । स ददामि दानानि करोमि । स यजे यागान् अनुतिष्ठामि । सोऽहं दत्तात् पुत्रादिभिरनुष्ठितश्राद्धादिजन्यफलाद् मा यूयम् पृथक्कृतो मा भूयम् । सत्यपि मातापित्रोर्व्यभिचारे एतन्मन्त्रपाठसामर्थ्येन यथास्वमेव सर्वं कर्मानुष्ठितं भवतीत्यर्थः । यूयम् इति । यौतेः पृथग्भावार्थाद् माङ्गि लुङि 'ल्लेः सिच्' ( पा ३,१,४४ ) । वर्णव्यत्ययेन ऊकारः ।<sup>५</sup>

नाके राजन् प्रति तिष्ठ तत्रैतत् प्रति तिष्ठतु ।

विद्धि पुतस्य नो राजन्त्स देव सुमना भव ॥ ५ ॥

नाके । राजन् । प्रति । तिष्ठ । तत्र । एतत् । प्रति । तिष्ठतु ।

विद्धि । पुतस्य । नः । राजन् । सः । देव । सुमनाः । भव ॥ ५ ॥

हे राजन् स्वामिन् सोम । 'सोमाऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' ( तै १,८,१०,२ ) इति ध्रुतेः । स त्वं नाके स्वर्गे लोके प्रति तिष्ठ अस्मदीयमपराधं विस्मृत्य सुखं वर्तस्व । तन तस्मिन् स्वर्गे लोके एतत् अस्माभिः कृतमिष्टापूर्तं प्रति तिष्ठतु प्रतिष्ठितं फलप्रदानसमर्थं वर्तताम् । हे राजन् नः अस्माकं पुतस्य । उपलक्षणमेतत् । कर्मणि पठ्यी । इष्टापूर्तं विद्धि जानीहि । एतस्य कर्मण एतावत् फलं देयमिति मनसा निश्चिनु । हे देव स तादृशस्त्वं सुमनाः शोभनमनस्को भव ।

दिवो नु मां वृद्धतो अन्तरिक्षादृषां स्तोको अभ्युपमद् रसेन<sup>६</sup> ।

समिन्द्रियेण पर्यसाऽहमग्ने छन्दोभिर्यज्ञैः सुकृतां कृतेन<sup>७</sup> ॥ १ ॥

दिवः । नु । माम् । वृद्धतः । अन्तरिक्षात् । अपाम् । स्तोकाः । अभि । अपुत्तत् । रसेन ।

सम् । इन्द्रियेण । पर्यसा । अहम् । अग्ने । छन्दः । अभिः । यज्ञैः । सुकृताम् । कृतेन ॥ १ ॥

१. वसु. मं.पा. द्र. २. तु. सं.पा. तृतीयो चतुर्थो च ऋचं तृतीयति, नाके राजन् इति पञ्चमी च चतुर्थीति मन्यते. ३. दत्तात् P; दत्तात् P<sup>३</sup>. ४. मा हि १,१६,६. ५. अनु-  
भ्यपत्तत् B; अभ्यर्पत्तत् R; \*पत्तत् हि. ६. सिवाय हि. ७. मनसाहमाणां मन्त्रणा  
गुप्तः सुकृता हि.

दिवः द्युलोकात् । नृशब्दो धितर्कः । अथवा बृहत्तः महत्तः अन्तरिक्षात् आका-  
शाद् निर्मंघाद् अपाम् उदकानां स्तोमः विन्दुः स्वकीयेन रसेन माम् अभ्यपत्त-  
ममोपरि 'पतितोऽभूत् । पल्ल गतौ । लुङि लृदिच्चात् च्लेः अङ् आदेशः ।  
'पतः पुम्' ( पा ७,४,१९ ) इति पुम् आगमः । हे अग्रे त्वत्प्रसादेन अकालवर्ष-  
विन्दुसेकजनितदोषमनेन प्रक्षालनेन परिहृत्य इन्द्रियेण इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गं  
यत् तेजो बलं वा तेन । पयसा क्षीरेण पयोवत् सारभूतेन अमृतेन वा ।  
सम् इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । संगच्छेय । तथा छन्दोभिः गायत्र्यादिच्छ-  
न्दोयुक्तैर्मन्त्रैः यज्ञैः अनुष्ठितैर्यज्ञैः सुकृतम् पुण्यकृतां जनानां कृतेन कर्मणा । यद्वा  
सुकृतां शोभनकर्मणां कृतेन फलेन अहं संगच्छेयेत्यर्थः । एतस्य सर्वस्य  
नियतर्कं हि वृष्ट्युदकाभिवर्षणम् । श्रूयते हि दीक्षितधर्मप्रकरणे — 'दिव्या आपोऽ-  
शान्ता ओजो बलं दीक्षा तपोऽस्य निर्गन्ति' ( तै ३,१,१,३ ) इति ।

यदि 'वृक्षादभ्यपत्तुत् फलं तद् 'यद्यन्तरिक्षात् 'स उ वायुरेव ।

'यत्रास्पृक्षत् तन्वोऽं यच्च वासस' आपो नुदन्तु' निर्व्रतिं पराचैः ॥२॥

यदि । वृक्षात् । अभिऽअपत्तुत् । फलम् । तत् । यदि । अन्तरिक्षात् । सः । ऊं इति । वायुः । एव ।

यत्र । अस्पृक्षत् । तन्वः । यत् । च । वाससः । आपः । नुदन्तु । निःऽऋतिम् । पराचैः ॥२॥

वृक्षात् वृक्षाप्राद् यदि वर्षविन्दुः अभ्यपत्तुत् मामभिलक्ष्य पतितोऽभूत् ।  
पूर्ववत् लुङि पुम् आगमः । तत् पतितं वर्षजलं तद्वृक्षसंबन्धि फलम् एव । यदि  
च अन्तरिक्षात् 'निराचरणाद् आकाशप्रदेशाद् वर्षविन्दुः अभ्यपत्तुत् स उ सोऽपि  
वायुरेव वाय्वात्मक एव । नास्माकं दोषायेत्यर्थः । तन्वः शरीरस्य संबन्धिनि  
यत्र यस्मिन्नङ्गे अस्पृक्षत् वर्षविन्दुः स्पृशति । स्पृशतेऽह्यन्दसो लुङ् । 'शल इत्युपधाद-  
निङः क्ताः' ( पा ३,१,४५ ) इति च्लेः क्तादेशः । वाससः परिहितस्य अस्म-  
दीयस्य यस्यस्य यच्च अङ्गं स्पृशति वर्षविन्दुस्तां वर्षविन्द्रात्मना पतितां  
निर्व्रतेम् अनिष्टकरीं पापदेवतामिमाः प्रक्षालनायाः शुद्धा आः पराचैः पराद्मुखी  
शुश्रुव अस्मत्तः प्रेत्यन्तु । दूरं गमयन्तु इत्यर्थः ।

अभ्यर्जनं सुरभि सा समृद्धिर्हिरण्यं वर्चस्तद् पुत्रिममेव ।

सर्षी पवित्रा वितृताऽध्युसम् तन्मा तारीन्निर्व्रतिर्मो अरातिः ॥३॥

अभिऽअर्जनम् । सुरभि । सा । समृद्धिः । हिरण्यम् । वर्चः । तत् । ऊं इति । पुत्रिमम् । एव ।

सर्षी । पवित्रा । वितृता । अधि । अस्मत् । तत् । मा । तारीत् । निःऽऋतिः । मो इति । अरातिः ॥३॥

१. पतितमभूत् S'.

२. यद् पं. १९,४०,५.

३. वृक्षाप्रादभ्यपत्तुत् दिष्ट. १.

१९,७.

४. अभ्यपत्तुत् पं.; यद्वा अन्तर् दिष्ट.

५. यद् पं. दिष्ट.

६. यत्रा वृक्षस्तनुवै

यत्र याम दिष्ट.

† तन्वोऽं A,K

७. वापन्तां दिष्ट.

८. निराचरणा S'.

९. 'अ-

स्मिन्' पं. १९,४०,१.

यद् एतद् वर्षजलं मदङ्गे पतितं तत् अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्गसाधनम् । इदं तैलं सुरभि सौरभ्योपेतं चन्दनादिकम् । सा एव सृष्टिः अस्माकमभिवृद्धिः । हिरण्यम् स्वर्णमयालंकारादि । वचः बलम् । इत्थमभ्यञ्जनाद्यात्मना भाव्यमानं तत् वर्ष-विन्दुजलं पृथिमम् एव पवनसाधनम् शुद्धिकरमेव । न दोषावहमित्यर्थः । पूज् पवने इत्यस्मात् छान्दसः क्विप्रत्ययः । 'क्वेर्मन् नित्यम्' ( पा ४,४,२० ) इति मप् । सर्वा सर्वाणि पवित्रा पवित्राणि पवनसाधनानि अभ्यञ्जनादीनि उक्तानि अनुक्तानि च अस्मदधि अस्माकमुपरि वितता विततानि विस्तृतानि । 'शेष्टन्दसि बहुलम्' ( पा ६,१,७० ) इति शैलोपः । तत् तस्मात् पवित्राच्छन्नत्वाद् निर्गतिः अनिष्ट-कारिणी पापदेवता अस्मान् मा तारीत् मातिक्रामतु । अरातिः शत्रुश्च नो मैव अतिक्रामतु । तृ प्लवनसंतरणयोः । अस्माद् माङि लुङि सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' ( पा ८,२,२८ ) इति सिज्लोपः ।

इति सायणार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये पष्ठकाण्डे द्वादशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'वनस्पते वीङ्बङ्गः' इति प्रथमं सूक्तम् । अत्र आद्येन तृचेन नवं रथमभिमन्त्र्य जयकामं राजानं रथमारोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन — "वनस्पते, 'अया विष्ठा' ( अ ७,३ ), 'अग्न इन्द्रः' ( अ ७,११५ ), 'दिशश्चतस्रः' ( अ ८,८,२२ ) इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति" ( कौसू १५,११ ) इति ।

तथा आधाने रथचक्रहोमानन्तरमनेन आतिष्ठेत् ।

अत्र 'इन्द्रस्वीजः' इत्यनया तत्रैव कर्मणि च रथचके जुहुयात् ।

उक्तं वैताने — "इन्द्रस्वीजो महतामनीकम्" ( ३ ) इति रथमभि हुत्वा 'वनस्पते वीङ्बङ्गः' इत्यातिष्ठति" ( वैताथौ ६,८ ) इति ।

तथा महायते माध्यन्दिनसवने अनेनाभिमन्त्रितं रथं राजानम् अन्यं या आरोहयेत् । "वनस्पते वीङ्बङ्गः" इत्यभिमन्त्रितं रथमारोहयति" ( वैताथौ ३४,१५ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

'उप श्वासय' इति तृचेन परसेनावासनविद्वेषणकर्मणि भेर्यादिवादित्रं सूत्रोक्त-प्रकारेण संपात्य त्रिस्ताडयित्वा चादकाय प्रयच्छेत् । सूत्रितं हि — "उच्चैर्घोषः" ( अ ५,२० ), 'उ३ श्वासय' ( अ ६,१२६ ) इति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाय्य संपातवन्ति निराहत्य प्रयच्छति" ( कौसू १६,१ ) इति ।

तथा महायते अनेन तृचेन भूमिदुन्दुभि ताडयेत् । तद् उक्तं वैताने — "भूमि-दुन्दुभि 'औक्षेणापिनदं पुच्छेनाग्रन्ति 'उच्चैर्घोषः' 'उप श्वासय' इति" ( वैताथौ ३४,११ ) इति ।

वनस्पते वीड्वज्जिो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ १ ॥

वनस्पते । वीडुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । समऽनद्धः । अमि । वीडयस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ १ ॥

हे वनस्पते । विकारे प्रकृतिशब्दः । वनस्पतिविकारवृक्षनिर्मितरथ । 'आमान्त्र-  
तस्य च' ( पा ६,१,१९८ ) इति पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । वीड्वज्जिो भूया ।  
त्वदीयानि 'अङ्गानि ईपाचक्रयुगादीनि दृढानि भवन्वित्यर्थः । द्विशब्दः प्रसिद्धौ ।  
'हि च' ( पा ८,१,३४ ) इति निघातप्रतिषेधात् यासुद उदात्तत्वम् । अस्मत्सखा  
ययं सखायः समानख्याना मित्रभूता यस्य स तथोक्तः । तत्पुरुषे हि 'राजाह-  
सखित्यष्टच्' ( पा ५,४,९१ ) इति समासान्तः स्यात् । अतो नात्र प्रसङ्गः ।  
यहुवीहो पूर्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतरणः प्रकर्षणं शत्रुभ्यस्तारयिता सुवीरः शोभनै-  
र्वीर्यैर्धैर्यपेतः । 'वीरवीर्यं च' ( पा ६,२,१२० ) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गोभिः ।  
विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैश्चर्मरज्जुभिः संनद्धः सम्यक् दृढं यद्धः असि अत-  
एव बाळ्यस्य दृढो भव । संग्रामयोग्यो भवेत्यर्थः । ते तथ आस्थाना अधिष्ठाता  
पुरुषः जेत्वानि जेतव्यानि परकीयाणि वलानि सुवर्णरजतराज्यादीनि वा परकी-  
याणि जयतु । जेतवामीति । जि जये । 'कृत्यार्थे तवंकेन्' ( पा ३,४,१४ ) इति कर्मणि  
त्यन्प्रत्ययः । 'जिन्यादिर्नित्यम्' ( पा ६,१,१९७ ) इति आद्युदात्तत्वम् ।

'द्विषस्पृथिव्याः पर्योजं उद्धृतं' वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २ ॥

द्विषः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्धृतम् । वनस्पतिभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २ ॥

दिवः घृल्लोकात् पृथिव्याश्च सकाशाद् ओजः तदीयं चलम् उद्धृतम् उद्धृतम् ।  
मुसंयन्धिवृष्टिजललक्षणस्य रेतसो निषेकात् पृथिव्यययैवरूपचयाच्च । तदीयं सारम्  
उद्धृत्य रथात्मना निर्मितमित्यर्थः । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । 'हप्रहोभः' ( पावा  
८,२,३२ ) इति भत्यम् । तथा वनस्पतिभ्यः सारवद्गघो वृक्षेभ्यः सकाशाद्

१. भवयवानि S.

२. वंतु. मंभा. द.

३. द्विषः पृं मा २९,५३ तं ४,६,६,६.

४. पर्यन्तरिशब्दं मं ३,१६,३.

† आभृतं पै १५,११,६.

५. पर्याभृतं मं.; परित्स्मृतं पै.

६. 'राभृतं' A,B,B<sup>h</sup>,D,K,K<sup>m</sup>,S<sup>m</sup>,V,Cs,Cp,पं.

७. 'भृतम्' P<sup>h</sup>,Cp.

८. पृथि-  
त्यस्यानुपमात्त्व S.

आमृतम् आहृतं सहः पराभिभवनक्षमं बलमेव अयं रथः । 'तथा अपाम् उदकानाम् ओज्मानम् । ओजो बलम् । तदात्मकम् । उदकसंचरितवृक्षविकारत्वात् । परि परितो गोभिः गोधिकारैश्चर्मभिः आवृतम् आवेष्टितम् इन्द्रस्य वज्रम् इन्द्रायुधवद् अप्रतिहतगतिम् । यद्वा वज्रावयवत्वाद् वज्रो रथः । अवयवे समुदायशब्दः प्रयुज्यते । तथा च श्रुतिः—'इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । स त्रेधा व्यभवत् । स्यस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । वृषस्तृतीयम्' (तै ६,१,३,४) इति । एवंभूतं रथम् हे होतः हविषा आज्यादिना यज प्रीणय ।

इन्द्रस्यौजो<sup>१</sup> मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो<sup>२</sup> वरुणस्य नाभिः ।

'स इमां' नो हव्यदातिं जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या गृभाय ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यदातिम् । जुषाणः । देवं । रथं । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ३ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्त हे रथ त्वम् इन्द्रस्य ओजः बलम् अस्ति । मरुताम् मरुद्गणानाम् अनीकम् समुदायरूपं बलम् अस्ति । तथा मित्रस्य देवस्य गर्भः गर्भवद् अन्तरवस्थितः पालनीयोऽस्ति । वरुणस्य देवस्य नाभिः नाभिरिव अवयव-भूतोऽस्ति । यद्वा वरुणेन संनद्धो भवसि । णह वन्धने इत्यस्मात् 'नहो भय' (पाउ ४,१२६) इत्यौणादिक इमप्रत्ययो भव्यं च । स तादृशस्त्वं नः अस्मदीयाम् इमां हव्यदातिम् । हव्यानि हवींषि दीयन्तेऽस्याम् इति हव्यदातिः यजिक्रिया । तां जुषाणः सेवमानः हव्या हव्यानि हवींषि अस्माभिर्दीयमानानि प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । 'छन्दसि शायजिभि' (पा ३,१,८४) इति श्रः शायजादेशः । 'हमहोभिः' (पावा ८,२,३२) इति भत्वम् ।

उप श्वासय पृथिवीमुत वां पुरुषा ते वन्वतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जूरिन्द्रेण देवैर्दूराद् दवींषो अपं सेधु शत्रून् ॥ १ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । वाम् । पुरुषा । ते । वन्वताम् । विष्टितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सज्जः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवींषः । अपं । सेधु । शत्रून् ॥ १ ॥

हे दुन्दुभे पृथिवीम् भूमिम् उप श्वासय आत्मीयेन घोरेण उपश्वसिताम् आपूरितां कुरु । उत वाम् वामपि शुलोकमपि उप श्वासय आपूरय । श्वस प्राणने ।

१. तदा S.

२. इन्द्रस्य वज्रो अ. ६, १०, २८ मा २९, ५८ तै ४, ६, ६, ६ मं ३, १६,

४ पं १५, ११, ७.

३. सेमां अ. मा. तै. मं.

४. मनुतां अ. ६, ४७, २९ मा २९, ५५.

तै. मं. पं १५, ११, ९.

५. सं. मं.

६. देवैस्तादं मं.

विष्टितम् विविधम् अवस्थितं जगत् प्राणिजातं पुरुषा बहुषु देशेषु ते त्वदीयं जयघोषं  
 वनुताम्<sup>१</sup> संभजताम् । घन पण संभक्तौ । विकरणव्यत्ययः । यद्वा । वनु याचने ।  
 श्रोत्रमुखं त्वदीयं जयघोषं सर्वो जनः प्रार्थयतामित्यर्थः । पुरुषेति ! 'देवमनुष्य'  
 ( पा ५,४,५६ ) इत्यादिना सप्तम्यर्थे पुरुषाच्चात् प्राप्त्ययः । हे दुन्दुभे स तादृशसूचम्  
 इन्द्रेण संप्रामाधिदैवतेन तदनुचरैर्देवैः मरुदादिभिश्च सज्जः दूरान् सर्वे जना यावन्तं  
 विप्रकृष्टदेशं दूरं मन्यन्ते ततोऽपि दूरीयो दूरतरम् अस्मदीयान् शत्रून् अप सेध अपगमय ।  
 पिबु गत्याम् । भौवादिकः । दूरीय इति । ईयसुनि 'स्थूलद्व' (पा ६,४,५५६) इत्यादिना  
 यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणे अवादेशः ।

आ क्रन्दय वल्लमोजो न आ धा 'अभि एन' दुरिता बाधमानः ।

अप सेध<sup>२</sup> दुन्दुभे दुच्छुनामि<sup>३</sup> इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ २ ॥

आ । क्रन्दय । वल्लम् । ओजः । नः । आ । धाः । अभि । स्तन । दुःऽऽता । बाधमानः<sup>४</sup> ।  
 अप । सेध<sup>५</sup> । दुन्दुभे । दुच्छुनाम् । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । अस्ति । वीडयस्व ॥ २ ॥

हे दुन्दुभे वल्लम् परकीयं शत्रुसंघञ्च रथतुरगजपदातिलक्षणं युद्धाय संनद्धम्  
 आ क्रन्दय पराजयेन आर्तध्वनियुक्तं कुरु । कदि आह्वाने रोदने च । अस्माकम् ओजः  
 वल्लम् आ धाः आधेहि । युद्धाभिमुखं स्थापय । दधातेऽहान्दसो लुब्ध<sup>६</sup> । तथा दुरिता  
 दुरितानि पराजयनिमित्तानि पापानि, यद्वा शत्रुकृतानि दुर्गतानि दुःखानि बाधमानः  
 निवर्तयन् अभि एन अभितः ध्वणकटुकं शत्रुहृदयभञ्जकं<sup>७</sup> परुषं शब्दं कुरु । एन<sup>८</sup> शब्दे ।  
 'अभिनितः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्' ( पा ८,३,८६ ) इति पत्वम् । इतः अस्माद् युद्धरत्नाद्  
 दुच्छुनाम् दुःखकरां शत्रुसेनाम् अप सेध अपगमय । इन्द्रस्य देवस्य त्वं मुष्टिरसि मुष्टिवत्  
 शत्रूणां भञ्जकोऽसि अतस्त्यं वीडयस्व दृढीभव ।

'प्रामूं जयाभीडेमे जयन्तु' केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीतु<sup>९</sup> ।

समश्वपर्णाः पतन्तु<sup>१०</sup> नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३ ॥

प्र । अम् । जय । अभि । इमे । जयन्तु । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीतु ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । पतन्तु । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अमूं दूरं दृश्यमानां शत्रुसेनां प्र प्रकर्षेण जय यथा अस्मत्समीपं नायाति  
 तथा पराजितां कुरु । इमे अस्मदीया भटाः पुरोवर्तिनः अभि जयन्तु शत्रून् अभिमुखं

१. वैतु. मंषा. द्र.

२. नि. एनिहि ऋ ६,४७,३०; निष्टनिहि मा २९,५६ तं ४,६,

६,७ मं ३,१६,३; निष्टनिहि वै १५,११,१०.

३. प्रोथ ऋ. मा. तं. मं. प.

४. दुच्छुना

इत ऋ. मा. मं. पं.; दुच्छुना इत तं.

५. बाधमानाः P.

६. 'यजंभकं' S.

७. स्तन

धंरा. ८. साम्राज प्रत्यावर्त्येयाः ऋ. मा. तं. मं.

९. 'वदीति' ऋ. मा. तं. मं.

१०. च-

रन्ति ऋ. मा. तं. चरन्तु मं.

गच्छन्तो जयं प्रतिपद्यन्ताम् । अयं दुन्दुभिः केतुमद् प्रज्ञानवद् उच्चैस्तरां वावदीतु  
भृशं वदतु । ध्वनिश्रवणमात्रेण यथा शत्रवः पलायन्ते तथा उच्चैर्ध्वनित्वित्यर्थः ।  
केतुमद् इति । 'ह्रस्वमुद्भ्यां मनुप' ( पा ६, १, १७६ ) इति मनुप उदात्तत्वम् । वावदीतु ।  
वद् व्यक्तायां वाचि । अस्माद् यद्गुगन्तात् लोटि रूपम् । नः अस्माकं नरः नेतारः  
सेनानायकाः अध्वर्याः अध्वपतनाः अध्वारूढाः सन्तः सं पतन्तु युद्धभूमिमितस्ततो  
गच्छन्तु । तथा अस्माकं रथिनः रथारूढा अमात्यजना राजानश्च जयन्तु जयं  
प्रतिपद्यन्ताम् ।

इति त्रयोदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'विद्रधस्य बलासस्य' इति वृत्तेन जलोदरविसर्पादिसर्वरोगभैषज्याथं व्याधितस्य  
मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन वृत्तेन चतुरङ्गुलं पलाशशकलं पिप्पला अमिमन्त्र्य  
व्याधितशरीरं लिम्पेत् ।

सूत्रितं हि—“'विद्रधस्य', 'या वन्नवः' ( अ ८, ७ ) इति उपोत्तमेन पलाशस्य  
चतुरङ्गुलालिम्पति” ( कौसू २६, ३३; ३४ ) इति, 'पञ्चमेन वरुणहृत्तस्य मूर्ध्नि संपातान् आनयति'  
( कौसू २६, ३९ ) इति च ।

'शक्रभूमम्' इति चतुर्थकेन स्वस्त्ययनकामः आज्यसमित्पुरोडाशादिशक्नुल्य-  
न्तानां त्रयोदशद्रव्याणामन्यतमं जुहुयात् ।

तथा नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणि शीघ्रं कर्तुकामः अनेन चतुर्थकेन ब्राह्मणस्य  
संधिपु गोमयपिण्डान् निधाय अग्नित्वेन संकल्प्य अभिमन्त्र्य सूत्रोक्तप्रकारेण प्रदत्त-  
प्रतिवचने कुर्यात् ।

सूत्रितं हि—“'शक्रभूमम्' ( अ ६, १२८ ), 'भवाश्वी' ( अ ११, २ ) इत्युपदधीत”  
( कौसू ५०, १३ ) इति । 'उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शक्रपिण्डान् पर्वत्वाधाय शक्रभूमम्' किम्  
अथाहरिति पृच्छति । भद्रं शुभं नमः इति प्रतिपद्यते ( कौसू ५०, १५; १६ ) इति च ।

तथा सोमग्रहणजनितारिष्टशान्तये अनेनाज्यं जुहुयात् । 'अथ यत्रैतच्चन्द्रमसम्'  
उग्रवति' इति प्रक्रम्य सूत्रितम्—“'शक्रभूमं नक्षत्राणि' इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात्” ( कौसू  
१००, १; ३ ) इति ।

तथा प्रहयज्ञे हविराज्यहोमादीनि अनेन सोमाय कुर्यात् । तद् उक्तं शान्ति-  
कल्पे “'शक्रभूमम्' इति सोमाय” ( शाक १५१ ) इति ।

विद्रुधस्य<sup>१</sup> बलासस्य<sup>२</sup> लोहितस्य<sup>३</sup> वनस्पते ।

विसर्पकस्योपधे<sup>४</sup> मोच्छिपः<sup>५</sup> पिशितं<sup>६</sup> चन ॥ १ ॥

विद्रुधस्य । बलासस्य । लोहितस्य । वनस्पते ।

विसर्पकस्य । ओपधे । मा । उत् । शिपः । पिशितम् । चन ॥ १ ॥

हे वनस्पते चतुरङ्गलपलाशवृक्ष हे ओपधे विसर्पकादिव्याधेरौपधभूत विद्रुधस्य वि-  
दरणशीलस्य घणविशेषस्य । बलासस्य बलं शारीरम् अस्यति क्षिपतीति बलासः  
कासश्वासादिः तस्य । लोहितस्य लोहितवर्णस्य । एतद् विसर्पकविशेषस्य नाम ।  
यद्वा लोहितं रुधिरम् । रुधिरश्चात्मात्मकस्य रोगस्येत्यर्थः । विसर्पकस्य विविधं सर्पति  
नाडीमुखेन शरीरस्य अन्तर्व्याप्नोतीति विसर्पकः । कपिलकादित्यात् लत्वम् । एवं  
विधस्य रोगजातस्य पिशितं चन । चनशब्दः अप्यर्थः । निदानभूतं दुष्टं मांसमपि ।  
अपिशब्दाद् दुष्टत्वगादिकम् मोच्छिपः मोच्छेयम् । वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां तारतम्येन  
त्वगसृग्मांसादीन् धातून् वृणयित्वा विसर्पकादयो रोगा उत्पद्यन्ते । सनिदानांस्तान्  
सर्वान् निवर्तयेत्यर्थः । उच्छिप इति । शिप्ल विशेपणे । लटित्वाच्छ्लेः अश्  
आदेशः ।

यौ<sup>१</sup> ते बलास<sup>२</sup> तिष्ठतः<sup>३</sup> कक्षे<sup>४</sup> मुष्कावर्षाश्रितौ<sup>५</sup> ।

वेदाहं<sup>६</sup> तस्य<sup>७</sup> भेषजं<sup>८</sup> चीपुर्दुरभिचक्षणम् ॥ २ ॥

यौ । ते । बलास । तिष्ठतः । कक्षे । मुष्कौ । अपःश्रितौ ।

वेद । अहम् । तस्य । भेषजम् । चीपुर्दुः । अभिचक्षणम् ॥ २ ॥

हे बलास कासश्वासादिरोग ते तव यौ विकारौ विसर्पकादिरूपौ कक्षं  
यादुमूले तिष्ठतः । मुष्कौ अण्डौ च अपश्रितौ अपकृष्टमाश्रितौ तस्य तादृग्विकारौ  
पेतस्य बलासस्य अहं भेषजं वेद जानामि । किं तद् इति उच्यते—चीपुर्दुः  
पतन्संशो द्रुमविशेषः । अभिचक्षणम् व्याधिमूलं सम्यग् अभिचक्ष्य ज्ञात्वा निवर्त-  
कमौपधमित्यर्थः ।

यो अङ्गयो यः कर्ण्यो यो अक्षयोर्विसर्पकः ।

वि बृहामो विसर्पकं विद्रुधं हृदयामयम् ।

परा तमज्ञातं यक्ष्ममधुराञ्च मुयामसि ॥ ३ ॥

१. अमितस्य पै १,११,१ २ विद्रुधस्यैपध पै. ३. नीडामु S. ४. उद  
पै १,१०,२. ५. 'यपकृतौ पै. ६. तस्मिन् पै. ७. चीपुर्दु S. सा. ३. चीपुर्दु  
RW.; चीपुर्दुगमि पै.; चीपुर्दुगमि पै [म.प्र.]. ८. पैपु. मंपा. द. ९. तस्य पै १,  
१,०,६.



यः । अङ्गयः । यः । कर्ण्यः<sup>१</sup> । यः । अक्ष्योः । विऽसर्पकः । वि । वृहामः । विऽसर्पकम् । विऽद्रधम् ।  
हृदयऽआमयम् । परा<sup>२</sup> । तम्<sup>३</sup> । अज्ञातम् । यक्ष्मम् । अधराच्चम् । सुवामसि ॥ ३ ॥

यो विसर्पकः<sup>४</sup> अङ्गयः अङ्गेषु हस्तपादादिषु भवः यः कर्ण्यः कर्णयोर्दुत्पन्नः ।  
उभयत्र 'शरीरावयवाच्च' ( पा ४,३,५५ ) इति यत् । अक्ष्योः अक्ष्णोर्यो विसर्पकः ।  
'ई च द्विवचने' ( पा ७,१,७७ ) इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । एवं बहुविधं  
तं विसर्पकं<sup>५</sup> वि वृहामः उत्खनामः । समूलमुन्मूलयाम इत्यर्थः । वृह उद्यमने ।  
तथा विद्रधम् विदरणस्वभावं व्रणविशेषं हृदयामयम् हृद्रोगं हृदयाश्रितमन्यमपि रोगं  
निवर्तयामः । तं तथाविधम् अज्ञातम् अनिर्ज्ञातस्वरूपं यक्ष्मम् रोगम् अधराच्चम्  
अधरम् अधस्ताद् अञ्जन्तम् अधोमुखं गच्छन्तं परा सुवामसि पराङ्मुखं प्रेरयामः ।  
पू प्रेरणे । 'इदन्तो मसि' ( पा ७,१,४६ ) ।

शकधूमं नक्षत्राणि यद् राजानमकुर्वत<sup>६</sup> ।

भद्राहमस्मै प्रायच्छन्निदं<sup>७</sup> राष्ट्रमसादिति<sup>८</sup> ॥ १ ॥

शकऽधूमम् । नक्षत्राणि । यत् । राजानम् । अकुर्वत ।

भद्रऽअहम् । अस्मै । प्र । अयच्छन् । इदम् । राष्ट्रम् । असात्<sup>९</sup> । इति ॥ १ ॥

शकस्य शकतः संचन्धी धूमो यस्मिन्नग्नौ स शकधूमः अग्निः । तदभे-  
दाद् ग्राहणोऽत्र अभिधीयते । 'एष वा अग्निर्वैवानरो यद् ग्राहणः' ( तै ५,२,८,२ )  
इति श्रुतिस्तयोस्तादात्म्यं दर्शयति । तं शकधूमं ग्राहणं पुरा नक्षत्राणि तारकाः  
राजानं चन्द्रमसम् अकुर्वत व्यदधतेति यद् तस्य कारणम् उच्यते । अस्मै शक-  
धूमाय भद्राहम् पुण्याहं कल्याणप्रदं कालं प्रायच्छन् । भद्रं च तद् अहश्चेति  
भद्राहः । 'राजाहस्तादिभ्यष्टच्' ( पा ५,४,९१ ) इति टच् समासान्तः । किमर्थं  
प्रायच्छन् । तत्राह—इदं राष्ट्रम् राज्यं नक्षत्रमण्डलाधिपत्यम् असान् भवेत् ।  
अस्य वशे सर्वं वर्तेत इति अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

भद्राहं नो मृष्यर्दिने भद्राहं सायमस्तु नः ।

भद्राहं नो अह्नां प्राता रात्री भद्राहमस्तु नः ॥ २ ॥

भद्रऽअहम् । नः । मृष्यर्दिने । भद्रऽअहम् । सायम् । अस्तु । नः ।

भद्रऽअहम् । नः । अह्नाम् । प्रातः । रात्री । भद्रऽअहम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

१. कर्ण्यः p.

२. परः p.

३. तत् p; वे प १,९०,४.

४. वेतु. मंगा. द.

५. भृगुवत् प १९,२४,१६.

६. च्छन् ततो प.

७. मजायत प.

८. असात् p, j.

नः अस्माकं मध्येदिने मध्याह्ने भद्राहम् शोभनदिनं पुण्यम् अहः । भवति-  
त्यर्थः । तथा नः अस्माकं सायम् सूर्यास्तमयकालेऽपि भद्राहम् पुण्याहम् अम्बु ।  
अहाम् दिवसानां प्रातः पूर्वाह्निकालेऽपि नः अस्माकं भद्राहम् पुण्याहं भवतु । तथा  
रात्री कृत्स्नापि निशीथिनी नः भद्राहम् शुभकालो भवतु । 'रात्रेऽत्राजसौ' ( पा  
४, १, ३१ ) इति ङीप् ।

अहोरात्राभ्यां नक्षत्रेभ्यः सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् ।

भद्राहमस्मभ्यै 'राजन्शुर्कधूम त्वं कृधि' ॥ ३ ॥

अहोरात्राभ्याम् । नक्षत्रेभ्यः । सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् ।

भद्रऽअहम् । अस्मभ्यम् । राजन् । शर्कऽधूम । त्वम् । कृधि ॥ ३ ॥

अहोरात्राभ्याम् अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ । 'अहःसर्वकदेश' ( पा ५, ४, ८० )  
इत्यादिना अकारः समासान्तः । '[ताभ्याम्]' अहोरात्राभ्यां सकाशात् नक्षत्रेभ्यः  
अदिवन्यादिभ्यः सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ अहोरात्रयो-  
र्विभेदकौ ताभ्यां च सकाशात् हे शर्कधूम ब्राह्मणात्मक हे राजन् नक्षत्राणाम् अधिप  
अस्मभ्यं भद्राहम् पुण्याहं त्वं कृधि कुरु । सूर्याचन्द्रमसाभ्याम् इति । पूर्वपदस्य  
'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६, ३, २६ ) इति आनङ् । छान्दसः अकारः समासान्तः ।

यो नो भद्राहमर्करः<sup>१</sup> सायं नक्तमथो<sup>२</sup> दिवा ।

तस्मै<sup>३</sup> ते नक्षत्रराज शर्कधूम सदा नमः ॥ ४ ॥

यः । त्वं । भद्रऽअहम् । अर्करः<sup>१</sup> । सायम् । नक्तम् । अथो इति । दिवा ।

तस्मै<sup>३</sup> । ते । नक्षत्रराज । शर्कधूम । सदा । नमः ॥ ४ ॥

हे शर्कधूम ब्राह्मणात्मक नक्षत्रराज नक्षत्राणामधिप हे सोम यस्त्वं न  
मायम् सायाह्निकाले नक्तम् रात्रौ अथो अपि च दिवा दिवसे भद्राहम् पुण्याहं  
मुदिनम् अर्करः कृतवान् असि । करोतेर्लुङि 'कृमृदकहिभ्यः' ( पा ३, १, ५९ ) इति  
ऋः अङ् आदेशः । तस्मै तथाविधाय ते तुभ्यं गदा सर्वदा नमः नमस्कारोऽस्तु ।

इति त्रयोदशोऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'नोम मा गम्' इति त्वेन शङ्खपुष्पिकामूलं खात्या संपात्य अभिमन्त्र्य  
मौभाग्यकामस्य यश्नीयात् ।

१. वेद. अ ११, ४, ३ ( मं. WM. गान. ) सूर्याचन्द्रमसाभ्याम्. २. राजन् K<sup>१</sup>, R.  
३. कृणु पे १९, २४, १७. ४. तु. गान. RW., वेद. मं. मंकरः; \*मकरत् पे १९, २४, १८.  
५. मातरयो वे. ६. तु. मं. मं.; वेद. मं. मं. अफुतः. ७. वेद. मं. मं. द.

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन शङ्खपुष्पिकापुष्पमभिमन्त्र्य शिरसि बध्नीयात् ।

तद् उक्तं संहिताविधौ — “भगेन मा’, ‘न्यस्तिका’ ( अ ६, १३९ ), ‘इदं खनामि’ ( अ ७, ३९ ) इति सौवर्चलम् ओषधिवच्छुक्रप्रसूनं शिरस्युपचृत्य<sup>१</sup> ग्रामं प्रविगति” ( कौसू ३६, १२ ) इति ।

‘रथजिताम्’ इत्यादिसूक्तत्रयेण दुष्टस्त्रीवशीकरणकर्मणि मापान् अभिमन्त्र्य स्त्रियाः संचरणस्थलेषु प्रक्षिपेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन<sup>२</sup> सूक्तत्रयेण शरभृष्टाः<sup>३</sup> संदीप्ताः प्रतिदिशं प्रक्षिपेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि आवलेखनीं<sup>४</sup> स्त्रीप्रतिकृतिं कृत्वा सूत्रोक्तप्रकारेण धनुरिषुं च कृत्वा अनेन<sup>५</sup> सूक्तत्रयेण प्रतिकृतिं<sup>६</sup> हृदये विध्येत् ।

“‘रथजिताम्’ ( अ ६, १३०-१३२ [ तु. के. दा. ] ) इति मापान्<sup>७</sup> निवपति । शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशम् अन्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्या”<sup>८</sup> ( कौसू ३६, १३, १४ ) इति ।

भगेन मा शांशपेनं साकमिन्द्रेण मेदिनां ।

कृणोमि भुगिनं मापं द्रान्त्वरारतयः ॥ १ ॥

भगेन । मा । शांशपेनं । साकम् । इन्द्रेण । मेदिनां ।

कृणोमि । भुगिनम् । मा । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ १ ॥

संशकेन<sup>९</sup> । संगताः शफा गोमहिपादीनां खुराः शफाकृतिरायुधविशेषो वा यस्य स तथोक्तः । तादृशेन भगेन सौभाग्यकरेण देवेन साकं सह मा मां सौभाग्ययन्तं करोमि । मेदिना स्निग्धेन अस्मत्सेवया परितुष्टेन इन्द्रेण ना मां भगिनम् भाग्ययन्तं कृणोमि करोमि । अरातयः अदानशीलाः शत्रवः अप द्रान्तु अस्मत्सकाशाद् अपेत्य कुत्सितां गतिं गच्छन्तु । द्रा कुत्सितायां गतौ । अदादित्यात् मापो लुक् ।

येन<sup>१०</sup> वृक्षां<sup>११</sup> अभिमभवे<sup>१२</sup> “भगेन वर्चसा सह” ।

तेन<sup>१३</sup> मा भुगिनं कृण्वपं द्रान्त्वरारतयः ॥ २ ॥

येन । वृक्षान् । अभिऽअभवेः । भगेन । वर्चसा । सह ।

तेन । मा । भुगिनम् । कृणु । अप । द्रान्तु । अरातयः ॥ २ ॥

१. तु. BL. दा.; बं. तु. S'. शंषा. शिरस्यपिहृत्य; शंषा. कौसू. शिरस्युपचृत्य. २. बं. तु. शंषा. नृधर्म. ३. शिरभृत् S'. ४. तु. इट ७; बं. तु. शंषा. 'लेखनी. ५. प्रकृति S'. ६. मापस्मरान् BL; मापस्वारां दा. ७. तु. प्र. दा.; बं. तु. शंषा. 'लेखन्या. ८. शांशकेन R, K<sup>m</sup>; शांशपेनं, शांशपेनं WML; शांशपेनं पं १९, ३२, १ [ मू. खं. ]. ९. बं. तु. मया, द. १०. यथा पं १९, ३२, ३. ११. वृक्षा B<sup>m</sup>, D, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Cs. १२. साकमिन्द्रेण मेदिना पं. १३. एषा पं.

हे ओषधे तेन भगेन सौभाग्यकरेण देवेन वर्चसा तत्कृतेन तेजसा सह  
वृक्षान् समीपस्थान् अन्यभवः अभिमवसि तिरस्करोषि तेन भगेन मा मां भगिन्म्  
सौभाग्यवन्तं कृणु कुरु । गतमन्यत् ।

‘यो अन्धो’ यः पुनःसुरो’ भगो वृक्षेष्वार्हितः’ ।

‘तेन मा भगिने कृण्वप’ द्रान्त्वरारतयः ॥ ३ ॥

यः । अन्धः । यः । पुनःसुरः । भगः । वृक्षेषु । आर्हितः ।

तेन । मा । भगिनेम् । कृणु । अप । द्रान्तु । अरारतयः ॥ ३ ॥

यो भग. अन्धः दृष्टिरहितः । तथा च यास्कः — “अन्धो भग इत्याहुः XXX ।  
प्राशिन्नमन्याक्षिणी निर्जघान’ (तु. कौषा ६, १३) इति च प्राक्षणम्” ( नि १२, १४ ) इति । यो भगः  
पुनःसुरः । दृष्टिरहित्येन पुरतो गन्तुमशक्नुवन् गतप्रदेश एव पुनः सरति  
गच्छतीति पुनःसरः । अत एव वृक्षेषु स्थानुषु मार्गस्थेषु आहतः ताडितो भवति ।  
यो भगः आन्धयेन पुरतोऽन्यत्र गन्तुमशक्नुवन् गृहीतं न परित्यजतीत्यर्थः । तेन  
भगेन सौभाग्यकरेण देवेन । उक्तार्थमन्यत् ।

‘रथजिता’ रथजितेयीनामप्सरसां प्रथमः स्मरः ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमुसौ मामनु शोचतु ॥ १ ॥

रथजिताम् । रथजितेयीनाम्<sup>१०</sup> । अप्सरसां । अयम् । स्मरः<sup>११</sup> ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु । १ ॥

हे रथजिते<sup>१</sup> रथेन जेतव्ये मापाय्ये ओषधि रथजिताम् रथेन आत्मीयेन  
वाहनेन विश्वं जयन्तीनां धीनाम्<sup>२</sup> ध्यानजननीनां विरागविशेषस्य उत्पादयित्री-  
णाम् अप्सरसाम् उर्यशीप्रभृतीनां संवन्धी अयं स्मरः कामः । तदधीते वर्तत इत्यर्थः ।  
अतः इयं दुष्टा स्त्री मां स्मरकृतपीडाभावाद् न कामयत इत्यर्थः । यद्वा  
रथजिताम् रथेन रथाकारेण विमानेन विश्वं जयतां देवानां संवन्धिनि  
रथजिते रथेन जेतव्ये मेरुशिखरादौ भोगभूप्रदेशे धीनाम् ध्यातॄणां गन्धर्वाणाम्  
अप्सरसां च अयं स्वभूतः स्मरः । हे देवाः तं स्मरम् कामं प्र हिणुत यतस्याः  
समीपं प्रेषयत । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्यात् दनुः । ‘दिनुमीना’ ( पा ८, ४, १५ )  
इति णत्वम् । असौ पराङ्मुखी स्त्री तेन स्मरेण पीडिता सती माम् अनु शोचद्  
अनुस्मृत्य शोकयुक्ता भवतु । शुच शोके ।

१. योऽन्धो पं १९, ३२, २.

२. पुनःसुरो पं.

३. °वर्षितः पं.

४. ? भगेनीरा

मेऽस्तु दांशपो? भष पं.

५. वृक्ष. मंश. ६

६. रथजिताम् इत्यादिमूक्तत्रयं स्त्रीवशीकरण-

कर्मण विनियुक्तमिति या. के. च, पुरुषवशीकरणे विनियुक्तमिति W प्रवृ. अर्वाङ्गः ७. रथजिते-

यीनां > रथजितेयीनां A, K<sup>m</sup>.

८. शोचती B. ९. °जितम् Cp. १०. गुण-

ऽजितं । धीनाम् P, P<sup>a</sup>, J, WM.; रथजिते । धीनाम् > रथजितेयीनाम् Cp. ११. स्मरः P.

‘असौ मे स्मरतादिति प्रियो मे स्मरतादिति ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ २ ॥

असौ । मे । स्मरतात् । इति । प्रियः । मे । स्मरतात् । इति ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ २ ॥

‘यथा मम स्मरादसौ नामुष्याहं कदा चन ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ ३ ॥

यथा । मम । स्मरात् । असौ । न । अमुष्य<sup>१</sup> । अहम् । कदा । चन ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ ३ ॥

असौ पुरुषः मे मां स्मरतात् स्मरतु इति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ । प्रियः मयि अनुरागविशेषयुक्तः सन् मे मां स्मरतात् स्मरतु । स्मृ चिन्तायाम् । ‘तुष्टोस्तातब्’ ( पा ७, १, ३९ ) इति तातब् आदेशः । अनेन प्रकारेण आशंसमाना कामार्ता यथा असौ दुष्टा स्त्री मम स्मरात् मां स्मरेत् । ‘अधीगर्थ’ ( पा २, ३, ५९ ) इति कर्मणि पठ्यौ । इति चिन्तयेत् । अमुष्य अमुं स्त्रियम् अहं कदा चन कदाचिदपि कामार्तो न स्मरामि तथा हे देवाः स्मरं प्र हिणुत ।

यद्वा असौ मे स्मरताद् इति प्रियो मे स्मरताद् इति यथा माम् अनुस्मृत्य सा परितप्यते तथा स्मरं प्र हिणुतेति संबन्धः । यथा मम स्मरात् इति स्त्रीवाक्यम् । असौ पुरुषो यथा मां स्मरेत् कदाचिदपि अहम् अमुष्य अमुं पुरुषं न स्मरामि । इत्थं पुरुष एव कामानुरो माम् अभिगच्छेद् इति वशीकृतायाः स्त्रिया वाक्यम् । गतमन्यत् ।

उन्मादयत मरुत उदन्तरिक्ष मादय ।

अमु उन्मादया त्वमसौ मामनु शोचतु ॥ ४ ॥

उत् । मादयत । मरुतः । उत् । अन्तरिक्ष । मादय ।

अमे । उत् । मादय । त्वम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ ४ ॥

हे मरुतः मरुद्गणाः इमां स्त्रियम् उन्मादयत उन्मत्तां परवशामस्मदायत्तां कुरुत । हे अन्तरिक्ष त्वमपि पत्न्याम् उन्मादय अस्मद्वशे कुरु । हे अमे त्वम् पत्न्याम् उन्मादय स्वात्मानं विस्मृत्य यथा अस्माकं वशे भवति तथा कुरु । एवं युष्माभिरुन्मादं प्रापिता असौ माम् अनु अनुस्मृत्य शोचतु ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

१. शंभा. द्वितीयां तृतीयां च शचमेकमेव मन्यते.

२. शोचती B. ३. अमुष्य

‘नि शीर्षतो नि पतत’ इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन<sup>१</sup> सह उक्तो विनियोगः ।

नि शीर्षतो नि पतत आध्योऽ<sup>२</sup> नि तिरामि ते ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ १ ॥

नि । शीर्षतः । नि । पततः । आध्योः<sup>३</sup> । नि । तिरामि । ते ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ १ ॥

हे जाये ते तव शीर्षतः शिरःप्रदेशाद् आरभ्य आध्यः आधीन्विन्ताविशेषान्  
नि तिरामि शरीरे निक्षिपामि । तथा पततः । एकस्तशब्दश्छान्दसः । पततः पातत  
आरभ्य तव शरीरे आधीन् निक्षिपामि । इत्थं सर्वस्मिन्नपि त्वदीये अङ्गे स्मरकृतां  
पीडां निक्षिपामीत्यर्थः । आध्यः । आङ्पूर्वाद् दधातेः ‘उपसर्गे घोः किः’ ( पा ३,१,१२ )  
इति क्प्रत्ययः । शसि व्यत्ययेन यणादेशः । यद्वा आङ्पूर्वाद् ध्यं चिन्तायाम्  
इत्यस्माद् ‘व्यायतेः सप्रसारणं च’ ( पावा ३,२,१७८ ) इति भावे क्प् संप्रसारणं च ।  
आध्यः आध्यानामीत्यर्थः<sup>४</sup> । ‘एरनेकाचः’ ( पा ६,४,८२ ) इति शसि यण् । व्याख्यातम्  
अन्यत् ।

अनुमतेऽन्विदं मन्यस्वाकूते समिदं नमः<sup>५</sup> ।

देवाः प्र हिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ २ ॥

अनुमते । अनु । इदम् । मन्यस्व । आकूते । सम् । इदम् । नमः ।

देवाः । प्र । हिणुत । स्मरम् । असौ । माम् । अनु । शोचतु ॥ २ ॥

हे अनुमते सर्वकार्याणामनुमन्त्रि हे अनुमतकारिणि देवपति इदम् मदभिल-  
षितम् अनु मन्यस्व अनुजानीहि । हे आकूते । आकूतिः संकल्पाभिमानिनी देवता ।  
त्वमपि इदम् अस्माभिः क्रियमाणं नमः नमस्कारं हविलक्षणम् अन्नं वा संग्राह्यम् ।  
अनुमन्यस्वेत्यर्थः । शिष्टं व्याख्यातम् ।

यद् धावसि त्रियोजनं<sup>६</sup> पञ्चयोजनमाश्विनम् ।

तत्स्वं पुनरायसि पुत्राणां नो असः पिता ॥ ३ ॥

१. ‘वैरुकेन शिरा.

२. आध्योऽ A,R.

३. आध्योः P; आध्यः P<sup>१</sup>J.

४. ‘निरपयः’ S.

५. नमः RW.

६. त्रयो K,V; त्रियो>त्रयो B<sup>१</sup>.

यत् । धावसि । त्रिऽयोजनम् । पञ्चऽयोजनम् । आश्विनम् ।

ततः । त्वम् । पुनः । आऽअयसि<sup>१</sup> । पुत्राणां । नः । असः । पिता ॥ ३ ॥

वशीकृता स्त्री प्रार्थयते — हे पुरुष त्वं त्रियोजनम् 'योजनत्रयपरिमितं दूरदेशं'<sup>२</sup> यद् धावसि गच्छसि । यद्वा पञ्चयोजनम् ततोऽपि दूरतरं पञ्चसंख्याकयोजनपरिमितं देशं धावसि । अथवा आश्विनम् अश्वेनैव<sup>३</sup> प्रापणीयं न पादचारेणेति अत्यन्तं दूरं यद् धावसि ततः तस्माद् दूरदेशात् त्वं पुनरायसि पुनरागच्छ । नः अस्माकं पुत्राणां गृहे वर्तमानानां पिता असः पालको भव । यद्वा तव देशान्तरगमनाद् एतावन्तं कालं पुत्राः पितरहिता आसन् इदानीं त्वदागमनात् पितृमन्तो भवन्तु इत्यर्थः ।

यं देवाः स्मरमसिञ्चन्नुप्स्व<sup>४</sup>ऽन्तः<sup>५</sup> शोशुचानं सुहाध्या ।

तं ते तपामि वरुणस्य धर्मणा ॥ १ ॥

यम् । देवाः । स्मरम् । असिञ्चन् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । सह । आध्या ।

तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मणा ॥ १ ॥

सर्वे देवाः यं स्मरं मनोभयम् आप्या । आधिस्तु मानसी पीडा । सा हि स्मरस्य भार्या । 'कामो गन्धर्वस्तस्याऽऽधयोऽप्सरसः' (तै. ३, ४, ७, ३) इति श्रुतेः । तथा मह शोशुचानम् विरहाग्निना संतप्यमानगात्रम् अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये असिञ्चन् परितापशमनार्थम् आसिक्वन्तः । यद्वा शोशुचानम् दीप्यमानं स्वशक्त्या सहितं स्मरम् अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अवकाशात्मके<sup>६</sup> अन्तरिक्षे अन्तरवस्थितान् तत्रत्यान् प्राणिनः पीडयितुम् असिञ्चन् । कामिनां साप्राज्ये अभ्यपिञ्चयित्यर्थः । हे योषित् ते तुभ्यं त्वदर्थं त स्मरं वरुणस्य जलाधिपतेर्देवस्य धर्मणा धारणशक्त्या तपामि संतापयामि । स्मरकृतं संतापमुत्पादयामीत्यर्थः ।

यं विश्वे देवाः स्मरमसिञ्चन्नुप्स्व<sup>४</sup>ऽन्तः<sup>५</sup> शोशुचानं सुहाध्या ।

तं ते तपामि वरुणस्य धर्मणा ॥ २ ॥

यम् । विश्वे । देवाः । स्मरम् । असिञ्चन् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । सह ।

आध्या । तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मणा ॥ २ ॥

विश्वे देवाः एतत्संज्ञा देवगणाः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ।

१. आऽअयसि P, J, VI. धा । अयसि Cp. आऽअयसि P.

२. 'नितदूर'

S'. ३. व. S'. वृत्. संपा. अश्विनैव. ४. 'उप्स्वऽन्तः' B. ५. 'कामात्मिकं' S'.

यमिन्द्राणी स्मरमसिञ्चदप्स्व॑न्तः<sup>१</sup> शोशुचानं सहाध्या ।

तं ते तपामि वरुणस्य धर्मणा ॥ ३ ॥

यम् । इन्द्राणी । स्मरम् । असिञ्चत्<sup>१</sup> । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । सह । आध्या ।  
तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मणा ॥ ३ ॥

इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । 'इन्द्रवरुण' ( पा ४,१,४९ ) इत्यादिना ङीपानुक्तौ । अन्यत् पूर्वचत् ।

यमिन्द्राग्नी स्मरमसिञ्चतामप्स्व॑न्तः<sup>१</sup> शोशुचानं सहाध्या ।

तं ते तपामि वरुणस्य धर्मणा ॥ ४ ॥

यम् । इन्द्राग्नी इति । स्मरम् । असिञ्चताम् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । सह ।  
आध्या । तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मणा ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६,२,१४१ ) इति प्राप्तस्य  
उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' ( पा ६,२,१४२ ) इति प्रतिषेधः । तौ  
यं स्मरम् असिञ्चताम् अभ्यपिञ्चताम् । अन्यत् समानम् ।

यं मित्रावरुणौ स्मरमसिञ्चतामप्स्व॑न्तः<sup>१</sup> शोशुचानं सहाध्या ।

तं ते तपामि वरुणस्य धर्मणा ॥ ५ ॥

यम् । मित्रावरुणौ । स्मरम् । असिञ्चताम् । अप्सु । अन्तः । शोशुचानम् । सह ।  
आध्या । तम् । ते । तपामि । वरुणस्य । धर्मणा ॥ ५ ॥

मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६,२,२६ ) इति पूर्वपदस्य  
आनङ् । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६,२,१४१ ) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्यत् पूर्वपद  
योग्यम् ।

इति त्रयोदशेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'य इमां देवां मेखलाम्' इति पञ्चचैन अभिचारकर्मणि दीक्षायां मेखलां संपात्य  
अभिमन्य वर्णीयात् ।

अथ 'आहुताति' (२) इत्यनया तत्रैव कर्मणि मेखलाया ग्रन्थिमालिम्पेत् ।



‘मृत्योरहम्’ (३) इत्यनया वाधकीः<sup>१</sup> समिध आदध्यात् (तु. कौसू ४७, १३) ।

उपनयनकर्मणि ‘धदाया दुहिता’ इति द्वाभ्यां मेखलां वध्नीयात् । सूत्रितं हि—  
“‘धदाया दुहिता’ इति द्वाभ्यां (४, ५) मौञ्जी<sup>२</sup> मेखलां वध्नीयात्<sup>३</sup>” (कौसू ५७, १) इति ।

‘अयं वज्रः’ (अ ६, १३, ४) इति तृचेन अभिचारकर्मणि दीक्षायां दण्डं संपात्य अभिमन्त्र्य गृह्णीयात् ।

तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन अन्नमभिमन्त्र्य कर्ता भुञ्जीत ।

य इमां देवो मेखलामाववन्ध यः संननाह य उ नो युयोज ।

यस्य देवस्य प्रशिषा चरामः स पारमिच्छात् स उ नो वि मुञ्जात् ॥ १ ॥

यः । इमाम् । देवः । मेखलाम् । आऽववन्ध । यः । सम्ऽननाह । यः । ऊ इति । नः ।

युयोज । यस्य । देवस्य । प्रऽशिषा । चरामः । सः । पारम् । इच्छात् । सः । ऊ इति ।

नः । वि । मुञ्जात् ॥ १ ॥

यो देवः शत्रुहननकुशलः इमां मेखलां स्वशत्रुवधार्थम् आववन्ध पुरा आयद्ध-  
वान् । तथा यो देवः संननाह इदानीमपि अन्येषां मेखलां संननयति । यद्वच नः अ-  
स्मान् युयोज अभिचारकर्मणि मेखलया योजयति । तथा वयं यस्य देवस्य प्रशिषा  
प्रशासनेन चरामः वर्तामहे स सर्वान्तर्यामी देवः पारं प्रारिप्सितस्य<sup>४</sup> कर्मणः समा-  
प्तिम् इच्छान् इच्छतु । इच्छतेल्लेष्टि आडागमः । स उ स एव नः अस्मान् वि  
मुञ्चान्<sup>५</sup> शत्रुभ्यो विमुञ्चतु । शत्रुं निहत्य अस्मान् कृतार्थान् करोत्वित्यर्थः ।

आहुतास्यभिर्हुत ऋषीणामस्यायुधम् ।

पूर्वा व्रतस्य प्राश्नती वीरप्नी भव मेखले ॥ २ ॥

आऽहुता । अ॒सि । अ॒भिऽहुता । ऋषी॑णाम् । अ॒सि । आयु॑धम् ।

पूर्वा । व्रत॑स्य । प्रऽअ॒श्नती । वीर॑प्नी । भव । मे॒खले ॥ २ ॥

हे मेखले त्वम् आहुता आहुतिभिः संस्कृता असे । अभिहुता संपाताभिहुता च ।  
सा ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां विश्वामित्रादीनाम् आयुधम् शत्रुहननसाधनम् असि ।  
व्रतस्य कर्मणः प्रारिप्सितस्य पूर्वा प्रथमभाविनी प्राश्नती प्राश्नुयाना प्राप्नुयती । यद्वा  
व्रतस्येति कर्मणि पठ्या । व्रतं क्षीरादिकं प्राश्नती प्रथमं पिवन्ती । वीरप्नी वीराः  
शत्रवः तेषां हन्ती भव ।

१. तु. BI ; वतु. शंषा. वाधकीः.

२. भाद्रमौञ्जी BI.

३. “लां प्राक्षणाय २”

BI. ४. मा प ५, ३४, १.

५. चरामि प.

६. “मुञ्चात् प.”

७. प्रारिप्सि S’.

८. मुञ्चता S’.

मृत्योरहं ब्रह्मचारी यदस्मिं निर्याचन् भूतात्<sup>१</sup> पुरुषं यमार्थं ।  
तमहं ब्रह्मणा तपसा धर्मेणानर्थैर्न मेखलया सिनामि ॥ ३ ॥

मृत्योः । अहम् । ब्रह्मऽचारी । यत् । अस्मि । निऽर्याचन् । भूतात् । पुरुषम् । यमार्थं ।  
तम् । अहम् । ब्रह्मणा । तपसा । धर्मेण । अनर्था । एतन्म् । मेखलया । सिनामि ॥ ३ ॥

मृत्योः, वैचर्यतस्य अहं कर्मकरो भवामि । यत् यस्माद् ब्रह्मचारी अस्मि ब्रह्मचर्यधर्मेण दीक्षादिनियमेन तपोविशेषेण युक्तो भवामि । तस्मात् मत्कृतेन अभिचारकर्मणा नियमविशेषेण च शत्रुवधः अवश्यंभावीति मृत्योरेव अहं सहाय-भूतो भवामीत्यर्थः । अतो हेतोः भूतान् भूतग्रामात् पुरुषम् शत्रुं यमाय यमार्थं निर्याचम्<sup>२</sup> निःशेषेण याचे प्रार्थये । तं मारयितव्यम् एनं शत्रुं ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा अनशनादिरूपेण मत्कृतेन धर्मेण शरीरदण्डेन च अनया आवध्यमानया मेखलया अहं सिनामि बध्नामि । अनेन मेखलाबन्धनेन शत्रुमेव निरुद्धगतिं बध्नामीत्यर्थः । पित्र बन्धने ।

श्रद्धायां दुहिता तपसोऽधि जाता स्वसा<sup>३</sup> ऋषीणां<sup>४</sup> भूतकृतां<sup>५</sup> बभूव<sup>६</sup> ।  
सा नो मेखले मतिमा धेहि मेधामर्थो नो धेहि तप इन्द्रियं च ॥ ४ ॥

श्रद्धायाः । दुहिता । तपसः<sup>७</sup> । अधि । जाता । स्वसा । ऋषीणाम् । भूतऽकृताम् । बभूव ।  
सा । नः । मेखले । मतिम् । आ । धेहि । मेधाम् । अथो इति । नः । धेहि । तपः । इन्द्रियम् । च ॥

श्रद्धाया दुहिता । श्रुतिस्मृत्युदितकर्मसु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा । तस्या दुहिता पुत्री तपसोऽधि जाता सृष्ट्यादी ब्रह्मणस्तपस उत्पन्ना । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । उपर्यर्थो वा । भूतकृताम् भूतग्रामस्य कर्तृणाम् ऋषीणाम् मरीच्यत्रिप्रभृतीनां स्वना भगिनी येयं मेखला इत्थं बभूव हे मेखले सा तादृशी त्वं नः मतिम् अगामि-गोचरां बुद्धिम् आ धेहि अभिमुख्येन कुरु । तथा मेधाम् श्रुतधारणसमर्थां<sup>८</sup> बुद्धिम् आ धेहि । अथो अपि च नः नियमविशेषम् इन्द्रियम् इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गं वीर्यं च नः अस्माकं धेहि विधेहि ।

यां त्वा पूर्वं भूतकृतं ऋषयः परिवेधिये ।

सा त्वं परं प्वजस्व मां दीर्घायुत्वार्यं मेखले ॥ ५ ॥

याम् । त्वा । पूर्वं । भूतऽकृतः । ऋषयः । परिऽवेधिये ।

सा । त्वम् । परं । प्वजस्व । माम् । दीर्घायुत्वार्यं । मेखले ॥ ५ ॥

१. भूतान् K, K<sup>०</sup>, V.  
स्वरयोगाद् यद्वरणयोगेऽनुमेयः.

२. वेत्त. मंग. द.

५. तपसः P.

३. स्वसर्षीणां पे ५, ३३, १०.

६. श्रुतधारणं S'.

हे मेखले यां त्वा त्वां भूतकृतः पृथिव्यादिभूतग्रामस्य कर्तारः पूर्वं पूर्वभाविन ऋषयः  
परिवेधिरे परिवद्वन्तः सा तादृशी त्वं मा परि प्वजस्व आलिङ्ग । प्वक्ष परिप्वङ्गे । कि-  
मर्थम् । दीर्घायुत्वाय आयुषो दैर्घ्याय । अभिचारदोषपरिहारेण चिरकालजीवनायेत्यर्थः ।

अयं 'वज्रस्तर्पयतामृतस्यावांस्य' राष्ट्रमर्पं हन्तु जीवितम् ।

शृणातु ग्रीवाः\* प्र शृणातुऽणिहां वृत्रस्येव शचीपतिः ॥ १ ॥

अयम् । वज्रः । तर्पयताम् । ऋतस्य । अर्वा । अस्य । राष्ट्रम् । अर्पं । हन्तु ।

जीवितम् । शृणातु । ग्रीवाः । प्र । शृणातु । उणिहाः\* । वृत्रस्येव । शचीपतिः ॥

अयं धार्यमाणो दण्डः वज्रः शत्रूणां वर्जयिता इन्द्रस्य वज्र इव सन् ऋतस्य  
सत्यस्य यज्ञस्य वा सामर्थ्येन तर्पयताम् तृप्तो भवतु । अप्रतिहतशक्तिर्भवतु इत्यर्थः ।  
स वज्रः अस्य द्वेष्यस्य राज्ञो राष्ट्रम् राज्यम् अर्पं हन्तु । अन्ततो जीवितम् जीवनं प्राणमपि  
अप हन्तु । तथा ग्रीवाः गलगतान्यस्थीनि शृणातु हिमस्तु छिनत्तु । उणिहाः उत्सनाता-  
स्तत्रत्या धमनीः प्र शृणातु प्रच्छिनत्तु । शृ हिंसायाम् । प्वादित्वाद् ह्रस्वः । वृत्रस्येव  
शचीपतिः । यथा शचीपतिरिन्द्रः वृत्रस्य असुरस्य ग्रीवा उणिहाश्च अच्छैत्सीद् एवं  
छिनत्तु इत्यर्थः ।

\*अधरोऽधर उत्तरेभ्यो\* गूढः पृथिव्या मोत्सृपत् । वज्रेणावहतः शयाम् ॥ २ ॥

अधरऽधरः । उत्तरेभ्यः । गूढः । पृथिव्याः । मा । उत् । सृपत् ।

वज्रेण । अवऽहतः । शयाम् ॥ २ ॥

उत्तरेभ्यः उत्कृष्टतरेभ्यः अधरोऽधरः अतिशयेन अधरः अधोगतिर्निर्कृष्टतरः गूढः  
संवृतः पृथिव्यामन्तर्निगमनः तस्याः पृथिव्याः सकाशात् मा उत्सृपत् मोत्सृपत्  
उत्तिष्ठतु । अनेन वज्रेण अवहतः चूर्णीकृतः शयाम् शेताम् । श्रियतामिन्यर्थः । शीङ्  
स्वप्ने । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' ( पा ७, १, ४१ ) इति तलोपः ।

यो जिनाति तमन्विच्छ यो जिनाति तमिज्जहि ।

जिनतो वज्र त्वं सीमन्तमन्वञ्चमनु पातय ॥ ३ ॥

यः । जिनाति । तम् । अनु । इच्छ । यः । जिनाति । तम् । इत् । जहि ।

जिनतः । वज्र । त्वम् । सीमन्तम् । अन्वञ्चम् । अनु । पातय ॥ ३ ॥

१. \*यतां व्रतेनावस्य पे ५, ३३, ४.

२. \*मव पे.

३. जीवम् पे.

४. स्क-

न्पात् पे.

५. वृ. WI. सा. प्रवृ. वेद. शंभा. उणिहा.

६. वेतु. मंषा. इ.

७. अ-

धरोऽधमधरोऽध्रेण पे ५, ३३, ५.

८. सायक पे ५, ३३, ६.

यः शत्रुः जिनाति हानिं प्रापयति । ज्या वयोदानौ । 'ग्रहिज्या' ( पा ६,१,१६ ) इत्यादिना संप्रसारणम् । हे वज्र तं शत्रुम् अन्विच्छ । तथा यो जिनाति तम् इव तमेव अहिं मारय । जिनतः हानिं प्रापयतः शत्रोः सीमन्तम् । सीमनोरन्तः सीमन्तः तम् । 'सीमन्तः केशेषु' इति शकन्ध्वादिषु ( पावा ६,१,९४ ) पाठात् पररूपत्वम् । शिरसो मध्यदेशम् अन्वञ्चम् अनुलोमम् अनु पातय । अनुक्रमेण विदारयेत्यर्थः ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

'यदन्तामि', 'यद् गिरामि' (३) इत्याभ्यामभिचारकर्मणि अन्नमभिमन्त्र्य भुञ्जीत' ।

'यन् पिबामि' (२) इत्यनया उदकमभिमन्त्र्य पिबेत्' ।

'देवी देव्याम्', 'यां जमदग्निः' इति तृचाभ्यां केशवृद्धिकरणकामः काचमाचीफलं जीवन्तीफलं भृङ्गराजं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वर्धनीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि काचमाचीभृङ्गराजसहितोदकमाभ्यां तृचाभ्यामभिमन्त्र्य उपःकाले अवसिञ्चेत् ।

सूत्रितं हि—“'देवी देव्याम्' (अ ६,१३६), 'यां जमदग्निः' (अ ६,१३७) इति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याम् अमावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपाताद् अवनक्षत्रेऽवसिञ्चति” ( कौसू ३१,२८ ) इति ।

यदन्तामि वलं कुर्य इत्थं वज्रमा' ददे' ।

स्कन्धान्मुष्यं श्वातर्यन् वृत्रस्यैव शचीपतिः ॥ १ ॥

यत् । अन्तामि । वलम् । कुर्ये । इत्थम् । वज्रम् । आ । ददे ।

स्कन्धान् । अमुष्यं । श्वातर्यन् । वृत्रस्यैव । शचीपतिः ॥ १ ॥

अन्तामि भुञ्जे इति यद् तेन आत्मनो वलं कुर्वं करोमि । तेन च वलेन इत्यम् अनेन प्रकारेण वज्रम् वर्जकम् आयुधम् आ ददे गृह्णामि । इत्थम् इति इदमा आदान-प्रकारस्य अभिनयः । 'आणे दोऽनास्यविहरणे' ( पा १,३,२० ) इति आत्मनेपदम् । शचीपतिः इन्द्रः वृत्रस्यैव अमुष्य पतन्नाम्नः अस्मच्छत्रोः स्कन्धान् स्कन्धोपलक्षितान् शरीर-धर्यान् श्वातर्यन् छिन्दन् । 'छक्षणेहेत्वोः क्तिवायाः' ( पा ३,२,१२६ ) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । शत्रून् श्वातने इत्यस्मात् णिच् 'श्वेदरमती तः' ( पा ७,३,४२ ) इति तकारादेशः ।

यत् पिबामि सं पिबामि समुद्र इव संपिबः ।

प्राणानमुष्यं 'संपाय सं पिबामो अमुं वयम्' ॥ २ ॥

यत् । पिबामि । सम् । पिबामि । समुद्रः इव । सम्पिबः<sup>१</sup> ।

प्राणान् । अमुष्यं । सम्प्रायं । सम् । पिबामः । अमुम् । वयम् ॥ २ ॥

अहम् उदकं पिबामि इति यत् तेन सं पिबामि शत्रुमेव संगृह्य तदीयं रसं पिबामि । समुद्र इव यथा समुद्रः नदीमुखात् सर्वं जलम् आदाय संपिबः सम्यक् पाता भवति । स्वात्मसात् करोतीत्यर्थः । 'पात्राभ्यावेदृशः शः' ( पा ३, १, १३७ ) इति पिबतेः कर्तरि शप्रत्ययः । 'पात्रा' ( पा ७, ३, ७८ ) इत्यादिना पिबादेशः । सं पिबामीति उक्तमर्थं पिबृणोति — अमुय शत्रोः प्राणान् प्राणापानव्यानादिकांश्चक्षुरादीन्द्रियाणि च प्रथमं संपाय रसीकृत्य सम्यक् पीत्वा अन्ततः अमुम् अवयविनं शत्रुमेव वयं सं पिबामः ।

यद् गिरामि सं गिरामि समुद्र इव संगिरः ।

प्राणानमुष्यं 'संगीर्य सं गिरामो अमुं वयम्' ॥ ३ ॥

यत् । गिरामि । सम् । गिरामि । समुद्रः इव । सम्गिरः ।

प्राणान् । अमुष्यं । सम्गीर्यं । सम् । गिरामः । अमुम् । वयम् ॥ ३ ॥

पिबतेः स्थाने गिरतिरेव विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् । यत् पलादिकं गिरामि निगिरामि निगिरणव्यापारेण अन्तर्नयामि । गृ निगरणे । तुदादित्वात् शः । 'ऋत इदातोः' ( पा ७, १, १०० ) इति इत्त्वम् । संगिर इति सम्यङ्निगरिता । 'इगुपत्ता' ( पा ३, १, १३५ ) इति किरतेर्विधीयमानः कप्रत्ययः गिरतेरपि द्रष्टव्यः । संगीर्येति । ऋत इत्वे 'हलि च' ( पा ८, २, ७७ ) इति दीर्घः ।

देवी 'देव्यामधि जाता' 'पृथिव्यामस्योपधे' ।

तां त्वां नितन्ति केशेभ्यो दंष्ट्राय खनामसि ॥ १ ॥

देवी । देव्याम् । अधि । जाता । पृथिव्याम् । असि<sup>१</sup> । ओपधे ।

ताम् । त्वा । निऽन्ति । केशेभ्यः । दंष्ट्राय । खनामसि ॥ १ ॥

हे ओपधे काचमाचीप्रभृतिके देवी द्योतमाना देव्याम् पृथिव्याम् अधि जाता उत्पन्ना असि भवसि । हे नितन्ति नितन्त्याने न्यक्प्रसरणशीले ओपधे । 'आह-

१. संपिबन् सं पिबाम्यदं पिबम् पं ५, ३३, ८. २. 'पिब P; 'पिब P<sup>२</sup>. ३. सं-गिरन् सं गिराम्यदं गिरम् पं ५, ३३, ९. ४. देव्यां जायसि पं १, ६७, १. ५. 'मभ्योप' पं. ६. असि P.J.

गमहन<sup>१</sup> ( पा ३,२,१७१ ) इति तनोतेदछान्दसः किप्रत्ययः । लिङ्चद्वावाद् द्विर्वचनम् ।  
‘तनित्योऽछन्दसि’ ( पा ६,४,९९ ) इति उपधालोपः । तां पूर्वोक्तगुणविशिष्टां  
त्वा त्वां केदोभ्यः केशानामर्थे दृढणाय दृढीकरणाय खनामसि खनामः खननेन  
संगृह्णीमः ।

दृढं प्रज्ञानं जनयार्जातान् जातान् वर्षीयसस्कृधि ॥ २ ॥

दृढं । प्रज्ञान् । जनयं । अर्जातान् । जातान् । कुं इति । वर्षीयसः । कृधि ॥ २ ॥

प्रज्ञान् पुरातनान् केशान् हे ओषधे त्वं दृढं दृढीकुरु । अर्जातान् अनु-  
त्पन्नान् केशान् जनय उत्पादय । जातान् उ उत्पन्नानपि केशान् वर्षीयसः  
प्रबृद्धतमान् आयततमान् कृधि कुरु ।

यस्ते केशोऽवपद्यते समूलो यश्च वृश्चते ।

इदं तं विश्वभैषज्याऽभि पिञ्चामि वीरुधा ॥ ३ ॥

यः । ते । केशः । अवपद्यते । समूलः । यः । च । वृश्चते ।

इदम् । तम् । विश्वभैषज्या । अभि । पिञ्चामि । वीरुधा ॥ ३ ॥

हे केशदृढणकाम<sup>२</sup> ते तव यः केशः अवपद्यते मध्ये भग्नो भूमौ निपतति समूल-  
मूलसहितः सन् यद्य केशः वृश्चते छिद्यते । इदम् “अनेन प्रयोगेण” तं  
सर्वं केशं विश्वभैषज्या सर्वस्य केशाधितरोगजातस्य निवर्तयिष्या वीरुधा औषध्या  
अभि पिञ्चामि अभितः सिञ्चामि आर्द्रीकरोमि । अस्माद् औषधप्रयोगाद् मन्त्र-  
सामर्थाच्च<sup>३</sup> सर्वं केशाधितरोगजातं निवर्तत इत्यर्थः ।

इति त्रयोदशोऽनुचाके पष्ठं सूक्तम् ।

‘यां जमदग्निः’ इति त्वस्य पूर्वतचेन सह उक्तो विनियोगः । “सूत्रमपि  
तत्रयोदाहृतम्”<sup>४</sup> ।

‘त्वं वीरुधाम्’ ( अ ६,११८ ) इति पञ्चचैत्र अभिचारकर्मणि सूत्रोक्तप्रकारेण  
मूत्रपुरीषस्थानं याधकेन<sup>५</sup> काष्ठेन हन्यात् ( त्र. के. कौष ४८,३२ ) ।

१. प्रकां K<sup>m</sup>, R; जातान् पै १,६७,२. २. “जातां K<sup>m</sup>, R. ३. ये जावास्ताव  
४. केशो अवपद्यते पै १,६७,३. ५. दृश्यते पै. ६. सर्वं पै. ७. तां  
A, B<sup>१</sup>, K, K<sup>m</sup>, V, C<sub>३</sub>. ८. नाम् > तम् Cp. ९. “दृढण” S'. १०. भवेत्य  
S'. ११. ममर्थाच्च S'. १२. अपि तत्रयो नास्ति S'. १३. वेधकेन S'.

यां जमदग्निरखनद् दुहित्रे केशवर्धनीम् ।

तां वीतहव्य आभरदसितस्य गृहेभ्यः ॥ १ ॥

याम् । जमत्ऽअग्निः । अखनत् । दुहित्रे । केशवर्धनीम् ।

ताम् । वीतऽहव्यः । आ । अभरत् । असितस्य । गृहेभ्यः ॥ १ ॥

‘जमत्’ इति ज्वलतिकर्मसु ( निघ १, १७ ) पाठात् जमच्छब्दो दीप्तिवचनः ।

जमन्तः ज्वलन्तः अग्नयो यस्य स जमदग्निः महर्षिः दुहित्रे आत्मजाया अर्ये केश-  
वर्धनीम् केशाभिवृद्धिकरं याम् ओषधिम् अखनत् खननेन उद्धृतवान् ताम् ओषधिं  
वीतहव्यो वीतहव्याख्यो महर्षिः केशवृद्धिपर्यम् असितस्य कृष्णकेशस्य एतत्संज्ञस्य  
मुनेर्यहंभ्यः गृहसकाशाद् आ अभरत् आहरत् । ‘हप्रहोर्भे’ ( पावा ८, २, ३२ ) इति भन्वम् ।

अभीशुना मेयां आसन् व्यामेनानुमेयाः ।

केशा नडा इव वर्धन्तां शीर्ष्णस्ते असिताः परि ॥ २ ॥

अभीशुना । मेयाः । आसन् । विऽआमेन । अनुऽमेयाः ।

केशाः । नडाऽइव । वर्धन्ताम् । शीर्ष्णः । ते । असिताः । परि ॥ २ ॥

हे केशाभिवृद्धिकाम त्वदीयाः केशाः प्रथमम् अभीशुना । अङ्गुलिनामैतत् ।  
जातायेकवचनम् । अङ्गुलिभिः मेयाः मातव्याश्चतुरङ्गुलाः षडङ्गुला इत्येवं  
परिच्छेद्या आसन् । ततो व्यामेन प्रसारितहस्तद्वयपरिमाणेन अनुमेयाः अनु षड्चात् मेयाः  
मातव्या आसन् । ‘चतुररविर्व्याम’ ( वीशु १:८ ) इति याज्ञिकाः । हे पुरुष ते तव शीर्ष्णः  
शिरसः परि परितः असिताः कृष्णवर्णाः केशाः नडा इव वर्धन्ताम् । नडास्तृण-  
विशेषाः । ते यथा तटाकोदकप्रान्तेषु उत्पन्नाः संहताः सन्तः शीघ्रं वर्धमाना  
द्राघोषांसो भवन्ति तथा केशा अपि वर्धन्ताम् इत्यर्थः ।

दृढं मूलमाग्रे यच्छ वि मध्वं यामयौषधे ।

केशा नडा इव वर्धन्तां शीर्ष्णस्ते असिताः परि ॥ ३ ॥

दृढं । मूलम् । आ । अग्रम् । यच्छ । वि । मध्यम् । यमय । ओषधे ।

केशाः । नडाऽइव । वर्धन्ताम् । शीर्ष्णः । ते । असिताः । परि ॥ ३ ॥

हे ओषधे केशानां मूत्रं दृढं ददोऽकुरु । यथा नोत्थिद्यन्ते तथा कुर्वित्यर्थः ।

१. मेयो पै १, ६७, ४.

२. अस्तु पै.

३. ‘मेयः पै.

४. केशः पै.

५. न न त्वेह पै.

६. वर्धता पै.

७. असितम् पै.

८. वर्तमाना S’.

९. यच्छा

पै १, ३८, ४.

तथा केशानाम् अग्रम् आ यच्छ आयतम् आयामयुक्तं कुरु । एवं केशानां मध्यं वि यमय विविधं यमय नियमय स्थिरीकुरु । उत्तरोऽर्धर्चो व्याख्यातः ।

त्वं वीरुधां श्रेष्ठतमाऽभिधृताऽस्योपधे ।

इमं मे अद्य पूरुषं 'क्लीवमोपशिनं' कृधि ॥ १ ॥

त्वम् । वीरुधां । श्रेष्ठतमा । अभिऽधृता । असि । ओपधे ।

इमम् । मे । अद्य । पूरुषम् । क्लीवम् । ओपशिनम् । कृधि ॥ १ ॥

हे ओपधे निर्वार्यकारिन् ओपधिविशेष वीरुधाम् अन्यासां लतानां त्वं श्रेष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्या । प्रशस्यशब्दाद् इष्टुनि 'प्रशस्यस्य अः' ( पा ५,३,६० ) इति श्रादेशः । पुनः श्रेष्ठप्रकर्षविचक्षायां तमम् । अत एव हे ओपधे त्वम् अभिधृता अभितः सर्वतः प्रख्याता अप्रतिहतवीर्यतया प्रसिद्धा असि भवसि । अद्य इदानीं मे मदीयम् इमं पूरुषम् द्वेष्यं पूरुषं क्लीवम् निर्वार्यं सन्तम् ओपशिनम् । उपशेते अस्मिन् पूरुष इति ओपशः स्त्रीव्यञ्जनम् । तद्वन्तं कृधि कुरु । नपुंसकत्वे हि पुंस्यशङ्कापि स्यात् सापि अस्य मा भूद् इत्यर्थः ।

क्लीवं' कृध्योपशिनमयो कुरीरिणं कृधि ।

'अथास्येन्द्रो' ग्रावम्यामुभे' भिनत्त्वाण्डयौ ॥ २ ॥

क्लीवम् । कृधि । ओपशिनम् । अथो इति । कुरीरिणम् । कृधि ।

अथ । अस्य । इन्द्रः । ग्रावम्याम् । उभे इति । भिनत्तु । आण्डयौ ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः अनूय विधियते—हे ओपधे मदीयं शत्रुं क्लीवम् नपुंसकम् ओपशिनम् स्त्रीत्योपेतं कृधि कुरु । अथो अपि च कुरीरिणम् कुरीराः केशाः तद्वन्तं कृधि कुरु । पुंस्यापगमेन स्त्रीत्वापातात् तद्वत् प्रशस्तकेशयुक्तं कुर्यित्यर्थः ।

'स्तनकेशवती स्त्री भ्यान् लोमशः पूरुषः स्मृतः ( पा ४,१,३ ) ।

इति हि व्यक्तिविदः । अत एव सिर्नावाल्याः प्रशंसार्थो मन्त्र इत्यमात्रातः—'सिर्नावाली मुकुटां मुकुटीरा म्योपश' ( तं ४,१,५,३ ) इति । अथ अनन्तरम् अस्य द्वेष्यस्य उभे आण्डयो वीर्यस्य आश्रयभूतौ अण्डौ इन्द्रः ग्रावम्याम् पापाणाम्यां भिनत्तु मर्दयतु । यथासौ पुत्रोत्पादनक्षमो न भवेत् तथा करोत्वित्यर्थः ।



‘क्लीवं क्लीवं’ त्वाऽकरं वध्रे वध्रिं त्वाऽकरमरसारसं त्वाऽकरम् ।

कुरीरमस्य शीर्षणि कुम्वं<sup>१</sup> चाधिनिदध्मसि<sup>२</sup> ॥ ३ ॥

क्लीवं । क्लीवंम् । त्वा । अकरम् । वध्रे । वध्रिम् । त्वा । अकरम् । अरस । अरसम् । त्वा । अकरम् ।

कुरीरम् । अस्य । शीर्षणि । कुम्वंम् । च । अधिनिदध्मसि ॥ ३ ॥

हे क्लीवं द्वेप्य त्वा त्वाम् अनेन कर्मणा क्लीवं अकरम् अकार्पम् । हे वध्रे । निसर्गपण्डको वध्रिः । हे तथाविध शत्रो त्वा त्वां वध्रिम् स्वभावतः पण्डम् अकरम् अकार्पम् । हे अरस । रसो रेतः । हे अरेतस्क शत्रो त्वा त्वाम् अरसम् अरेतस्कम् अकरम् अकार्पम् । यस्माद् एवं तस्माद् अस्य द्वेप्यस्य नपुंसकी-भूतस्य शीर्षणि शिरसि कुरीरम् केशजालं कुम्वं तदाभरणं च स्त्रीणाम् असाधारणम् अधिनिदध्मसि उपरि निक्षिपामः । यद् आह आपस्तम्बः — ‘अत्र पत्नीशिरसि कुम्बकुरीरम् अव्यूहते’ ( आपथी १०, ९, ५ ) इति ।

ये तै नाड्यौ<sup>३</sup> देवकृते ययोस्तिष्ठति वृण्यम् ।

ते तै भिनाग्निं शम्ययाऽमुष्या<sup>४</sup> अधि मुष्कयोः<sup>५</sup> ॥ ४ ॥

ये इति । ते । नाड्यौ । देवकृते इति देवकृते । ययोः । तिष्ठति । वृण्यम् ।

ते इति । ते । भिनाग्निं । शम्यया । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ४ ॥

देवकृते देवेन विधात्रा निर्मिते ते त्वदीये ये नाड्यौ रेतोवहे । ययोर्नाड्योः वृण्यम् । वृषा सेचनसमर्थः पुरुषः । तत्संवन्धि धीर्यं वृण्यम् तिष्ठति आश्रित्य वर्तते ते शुक्राधारभूते देवनिर्मिते नाड्यौ ते तत्र मुष्कयोः अण्डयोरुपरि स्थिते अमुष्याः प्रसिद्धायाः शिलाया अधि उपरि शम्यया लकुटेन भिनाग्निं पेययामि ।

यथा नृढं कृशिपुने स्त्रियौ भिन्दन्त्यश्मना ।

एवा भिनाग्निं ते शेषोऽमुष्या<sup>४</sup> अधि मुष्कयोः<sup>५</sup> ॥ ५ ॥

यथा । नृढम् । कृशिपुने । स्त्रियः । भिन्दन्ति । अश्मना ।

एव । भिनाग्निं । ते । शेषः । अमुष्याः । अधि । मुष्कयोः ॥ ५ ॥

१. क्लीवं क्लीवं पे १,६८,४.

२. कुम्वं A,B,D,K; कुम्वं P<sup>३</sup>, पे [मू.सो.].

३. चावनिं पे.

४. शुक्ला S'.

५. मुष्कौ तस्मै त्वामवसे हुवे पे १,६८,१.

स्त्रियः कशिपुने कटाय कटं निर्मातुं यथा येन प्रकारेण नडम् कटोपादानं  
तृणविशेषम् अश्मना भिन्दन्ति आघ्नन्ति एव एवम् हे शत्रो ते तव मुक्तयोः  
अण्डयोः वर्तमानं शेषः अमुष्याः शिलाया अघि उपरि अश्मना भिनन्ति आहन्मि ।  
अनेन कर्मणा त्वां निर्वीर्यं करोमीति तात्पर्यम् ।

इति त्रयोदशेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

‘न्यस्तिका’ इति सूक्तेन पञ्चर्चेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि ‘भगेन मा सम’  
( अ ६, १२९ ) इत्यत्रोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैव उदाहृतम् ।

‘यौ व्याघ्रौ’ इति सूक्तेन कुमारस्य कुमारा वा प्रथमम् उपरितनदन्त-  
जनननिमित्तदोषपरिहारार्थं ग्रीहियवतिलानामन्यतमं जुहुयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि ग्रीहियवमापतिलान् एकीकृत्य अनेनाभिमन्त्र्य उप-  
जातदन्ताभ्यां दंशयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन स्थालीपाकं संपात्य अभिमन्त्र्य उक्तं शिशुम्  
आशयेत् ।

सूत्रितं हि — “यस्योत्तमदन्तौ पूर्वा जायेते ‘यौ व्याघ्रौ’ ( अ६, १४० ) इत्यावपति ।  
मन्त्रोच्चारं दंशयति । शान्त्युदकशृतम् आदिष्टानाम् आशयति । पितरौ “च” ( कौसु ४६,  
४३-४६ ) इति” ।

न्यस्तिका रुरोहिथ सुभगंकरणी मर्म ।

शतं तर्ष प्रतानास्त्रयस्त्रिंशन्नितानाः ।

तयो सहस्रपुण्या हृदयं शोपयामि ते ॥ १ ॥

निऽन्यस्तिका । रुरोहिथ । सुभगम् । करणी । मर्म । शतम् । तर्ष । प्रऽतानाः । त्रयः । त्रिंशत् ।

निऽतानाः । तयो । सहस्रपुण्या । हृदयम् । शोपयामि । ते ॥ १ ॥

हे शङ्खपुष्पिके न्यस्तिका दीर्घांगलक्षणं नितराम् अस्पन्ती त्वम् । अणु  
क्षेपणे इत्यस्माद् औणादिकस्तिकप्रत्ययः\* । रुरोहिथ प्रादुर्भूताऽसि उत्पन्ना  
भवसि । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । आदिनियमाद् इदं । किं कुर्वती । मम  
सुभगंकरणी सौभाग्यं कुर्वती । ‘आद्यसुभग’ ( पा ३, २, ५६ ) इत्यादिना करोतेः  
सुभुम्प्रत्ययः । ‘गित्यनव्ययस्य’ ( पा ६, ३, ६६ ) इति पूर्वपदस्य सुम् । ‘टिड्ढाणन्’  
( पा ४, १, १५ ) इति ङीप् । हे ओषधे तव शतम् शतसंख्याकाः प्रतानाः प्रतायन्ते  
यिस्नार्यन्ते इति प्रतानाः शाखाः । ‘हल्यच’ ( पा ३, ३, १२१ ) इति तनोतेर्घप्र-

१. तात्पर्यान् S.  
B<sup>1</sup>, D, R, S<sup>m</sup>, P, C, W, M.

२. वृद्ध. मंज. द.

३. घेति S<sup>1</sup>.

४. सुभगं<sup>०</sup> A, B.

५. एवं ग्यरो न गित्यति.

प्रत्ययः । शतायुषः पुरुषस्य उपकाराय प्रताना अपि शतसंख्याका उत्पद्यन्त  
इत्यर्थः । नितानाः न्यग्विस्तार्यमाणाः प्ररोहाः त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः संभवन्ति ।  
त्रयस्त्रिंशत्संख्यानां देवानाम् उपकारकत्वात् तत्संख्यया नितानाः प्ररोहन्ती-  
त्यर्थः । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । 'त्रयः' ( पा ६, ३, ४८ ) इति पूर्वपदस्य  
त्रिंशदस्य त्रयस् आदेशः स च आद्युदात्तः । 'संख्या' ( पा ६, २, ३५ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्व-  
रत्वम् । हे कामिनि तथा तथाविधया प्रागुदीरितमाहात्म्योपेतया सहस्रपण्यां सहस्रसंख्या-  
कपत्रोपेतया ते त्वदीयं हृदयम् अहं शोषयामि कामाग्निना परितप्तं करोमि । शुप  
शोषणे ।

शुष्यन्तु मयि ते हृदयमथो शुष्यत्वास्यम् ।

अथो नि शुष्य मां कामेनाथो शुष्कास्या चर ॥ २ ॥

शुष्यन्तु । मयि । ते । हृदयम् । अथो इति । शुष्यन्तु । आस्यम् ।

अथो इति । नि । शुष्य । माम् । कामेन । अथो इति । शुष्कास्या । चर ॥ २ ॥

हे कामिनि मयि मद्भिषये ते त्व हृदयम् जीवायतनं हृदयस्थानं शुष्यतु शुष्कं  
परितप्तं भवतु । अथो अपि च आस्यम् त्वदीयं मुखमपि शुष्यतु शुष्कं द्रवरहितं भवतु ।  
अथो अपि च माम् उद्दिश्य कामेन अभिलाषेण नि शुष्य नितरां परितप्तस्व । अथो अपि  
च सा त्वं शुष्कास्या द्रवरहितानना सती चर माम् अभिगच्छ ।

संवननी समुष्पला<sup>१</sup> वभ्रु कल्याणि सं नुद ।

अमूं<sup>२</sup> च मां च सं नुद समानं हृदयं कृधि ॥ ३ ॥

समुष्पननी । समुऽउष्पला<sup>३</sup> । वभ्रु । कल्याणि । सम । नुद । अमूं ।

च । माम् । च । सम । नुद । समानम् । हृदयम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे वभ्रु यभ्रुवर्णे पीतवर्णे हे कल्याणि मङ्गलकारिणि ओषधे संवननी संवननं वशी-  
करणं तद्वती । संपूर्वाद् वनतेः करणे ल्युट् । द्वित्वान्डीप् । समुष्पला सम्यक् उप्तफला  
सती सं नुद मत्समीपं तां स्त्रियं नुद प्रेरय । तदनन्तरम् अमूं च कामिनीं मां कामुकं  
च सं नुद संयोजय सम्यग् मिथुनीभावय । आवयोः हृदयं समानम् एकं कृधि कुरु ।

यथोदकमपपुपोऽपशुष्यत्वास्यम् ।

एवा नि शुष्य मां कामेनाथो शुष्कास्या चर ॥ ४ ॥

१. समुष्पला WM., RW.

२. अमूं P<sup>३</sup>, M.L.

३. उष्पला J., WM., WI.

४. 'प्यत्वा' K<sup>m</sup>.

यथा । उदुकम् । अपपुपः । अपपुप्यति । आस्यम् ।

एव । नि । शप्य । माम् । कामेन । अथो इति । शुक्लऽआस्या । चर ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण उदकम् अपपुपः जलम् अपीतवतस्तृपार्तस्य पुरुषस्य आस्यम् मुखम् अपपुप्यति एव एवम् हे कामिनि माम् उद्दिश्य कामेन नि शप्य परितृप्ता भव । अन्यत् पूर्ववत् । अपपुप इति । पा पाने इत्यस्मात् लिटः कसुः । ऊसि 'वतोः सम्प्रसारणम्' ( पा ६, ४, १३१ ) इति सम्प्रसारणम् । 'आतो लोप इटि च' ( पा ६, ४, १४ ) इति आकारलोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये सम्प्रसारणस्य 'असिद्धवद्भावात्' ( पा ६, ४, २९ ) इति असिद्धवद्भावात् । अत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् इत्युक्तत्वात् । ऊसि सम्प्रसारणं कसौ आलोप इति अनयोर्व्याधयत्वात् । 'न लोकव्ययम्' ( पा २, ३, ९९ ) इति कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधः ।

यथा नकुलो विच्छिद्यं संदधात्यहिं पुनः ।

एवा कामस्य विच्छिन्नं सं धेहि वीर्यावति ॥ ५ ॥

यथा । नकुलः । विच्छिद्यं । सम्दधाति । अहिम् । पुनः ।

एव । कामस्य । विच्छिन्नम् । सम् । धेहि । वीर्यवति ॥ ५ ॥

नास्य कुलम् अस्तीति नकुलः प्राणी । 'नप्राणनपात्' ( पा ६, ३, ७५ ) इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स यथा अहिम् सर्पं विच्छिद्य खण्डयित्वा पुनः संदधाति संयोजयति एव एवम् हे वीर्यावति अतिशयितवीर्ययुक्ते ओषधे कामस्य विच्छिन्नम् स्त्रियाः पराङ्मुखत्वेन कामकृतपिकारेण अयखण्डितं मां सं धेहि पुनः संयोजय ।

यौ व्याघ्राव्वरूढौ जियत्सतः पितरौ मातरौ च ।

तौ दन्तौ ब्रह्मणस्पते त्रियौ कृणु जातवेदः ॥ १ ॥

यौ । व्याघ्रौ । अव्वरूढौ । जियत्सतः । पितरम् । मातरम् । च ।

तौ । दन्तौ । ब्रह्मणः । पते । त्रियौ । कृणु । जातवेदः ॥ १ ॥

व्याघ्रौ व्याघ्रवत् हिंसकौ यौ दन्तौ उपरितनपङ्क्तिस्थौ अव्वरूढौ अपाङ्मुखं वरूढौ प्रथमत उत्पन्नौ पितरं मानरं च त्रियत्सतः अर्चुं भक्षयितुम् इच्छतः । अद् भक्षणे । 'उद्यमनोपस्त' ( पा २, ४, ३७ ) इति घस्तादेशः । 'सः स्मार्धः पादुके' ( पा ७, ४, ४९ ) इति तत्त्वम् । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्याधिपते हे जातवेदः

जातानां वेदितरमे तौ तथाविधौ दन्तौ शिवौ सुखकरी मातापित्रोरहिंसकौ  
कृणु कुरु ।

ब्रीहिमत्तं 'यवमत्तमथो मापमथो' तिलम् ।

एष' वा' भागो निहितो रत्नधेयाय' दन्तौ मा हिंसिष्टं पितरं मातरं च ॥ २ ॥

ब्रीहिम् । अत्तम् । यवम् । अत्तम् । अथो इति । मापम् । अथो इति । तिलम् । एषः । वाम् ।  
भागः । निहितः । रत्नधेयाय । दन्तौ । मा । हिंसिष्टम् । पितरम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

हे प्रथमोत्पन्नौ उपरितनदन्तौ ब्रीहिम् अत्तम् भक्षयतं तथा यवम् अत्तम्  
भक्षयतम् । अथो अपि च मापम् अत्तम् । अथो अपि च तिलम् अत्तम् । हे  
दन्तौ रत्नधेयाय रमणीयफलाय वाम् युवयोः एषः ब्रीहियवादिलक्षणो भागो निहितः  
निक्षिप्तः । तेन तूतौ युवाम् अस्य शिशोः पितरं मातरं च मा हिंसिष्टम् मा वधिष्टम् ।

'उपहूतौ सयुजौ' स्थोनौ दन्तौ सुमङ्गलौ ।

अन्यत्र वां घोरं तन्वः' परैतु दन्तौ मा हिंसिष्टं पितरं मातरं च ॥ ३ ॥

उपहूतौ । सयुजौ । स्थोनौ । दन्तौ । सुमङ्गलौ ।

अन्यत्र । वाम् । घोरम् । तन्वः । परा । एतु । दन्तौ । मा । हिंसिष्टम् । पितरम् । मातरम् । च ॥ ३ ॥

उपहूतौ समीपम् आहूतौ देवेन अनुज्ञातौ वा सयुजौ समानं युञ्जानौ  
मित्रभूतौ स्थोनौ सुखकरी सुमङ्गलौ सुशोभनौ एवंगुणचिशिष्टौ तौ दन्तौ भवताम् ।  
हे दन्तौ वाम् युवयोः घोरम् क्रूरं कर्म मातापितृहननलक्षणम् अन्यत्र अन्यस्मिन्  
देशे तन्वाः' शिशुशरीरात् परैतु परागच्छतु । गतमन्यत् ।

इति त्रयोदशोऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'वायुरेनाः' इति तृचेन पुष्ट्यर्थचित्राकर्मणि वृक्षशाखादिसंभारान् संपातयेत् ।

तत्रैव कर्मणि 'वायुरेनाः' इति ऋचा प्रभाते उदकधारोपेतया शाखया  
गां परिक्रामेत् ।

तत्रैव कर्मणि 'लोहितेन स्वधितिना' इति मन्त्रेण सूयोकरीत्या यत्सफर्णं  
छिन्धात् ।

१. 'सं मापमसमथो' पं १९, ४९, १०.

२. स पं.

३. रत्नधेयं पं.

४. भ.

पोतो सयुजा संविज्ञानौ पं १९, ४९, ११.

५. तन्वः ३ A.V; तन्वाः १ R; तन्वः ३ B, S.

६. अस्मिन् S.

७. वैतु. मंथा. द.

तत्रैव कर्मणि 'यथा चक्रुः' (३) इति ऋचा कर्णलोहितं दधिमधुघृतोदकमिश्रितं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य वत्सं प्राशयेत् ।

आह च कौशिकः — "वायुरेनाः" इति युक्तयोः (अ ६,४,१; ६,१४१ [वृ. दा.]) विद्वाः कर्मनिश्चाया संभारान् संपातवतः करोति । अपरेद्युः 'वायुरेनाः' (१) इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति । प्रथमजस्य शकलम् अवधायौदुम्बरेणासिना 'लोहितेन' (२) इति मन्त्रोक्तम् । 'यथा चक्रुः' (३) इतीधुकाशकाण्ड्या लोहितं निर्मूज्य<sup>१</sup> रसमिश्रम् अस्ताति । सर्वम् औदुम्बरम्<sup>२</sup> (कौसू २३,१२-१६) इति ।

'उच्छ्रयस्व' इति तृचेन पुष्ट्यर्थवीजवापनकर्मणि व्रीह्यादिवीजम् आज्यमिश्रं कृत्वा अभिमन्त्र्य प्रत्यूषं तिष्ठो मुष्टीर्लाङ्गलपद्धतौ निधाय पांसुभिराच्छादयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन — "उच्छ्रयस्व" (अ ६,१४२) इति वीजोपहरणम् । आज्यमिधानं यवान्<sup>३</sup> उर्वराया कृष्टे<sup>४</sup> कालेन उदुह्य अन्वृचं कार्शान् निनयति निवपति" (कौसू २४,१; २) इति ।

वायुरेनाः समाकरोत् स्वष्टा पोषाय धियताम् ।

इन्द्रं आभ्यो अधि ब्रवद् इन्द्रो भूम्ने चिकित्सतु ॥ १ ॥

वायुः । एनाः । समऽआकरोत् । स्वष्टा । पोषाय । धियताम् ।

इन्द्रः । आभ्यः । अधि । ब्रवत् । इन्द्रः । भूम्ने । चिकित्सतु ॥ १ ॥

एनाः अस्मदीया गाः वायुर्देवः समाकरोत् समाकरोतु संघश आनयतु । वायुर्हि तेषां रक्षिता । तथा च तैत्तिरीयकम् — 'वायवः स्थत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षाः<sup>१</sup> ध्याः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पगवः । वायव एवेनान् परिददाति' (तैत्रा ३,२,१,१४) इति । तथा त्वष्टा देवः पोषाय अभिवृद्धये इमा गाः धियताम् धारयतु । स एष हि पशूनामभिवृद्धेः कर्ता । 'त्वष्टा वै पशूना मिथुनानां रूपकृत्' (तै १,७,४,५) इति ध्रुवेः । धृष्ट अघस्थाने । तुदादित्यात् शः । 'रिद्धं पयसिर्लृष्टं' (पा ७,४,२८) इति रिद्ध आदेशः । आभ्यो गोभ्यः इन्द्रो देवानामधिपतिः अधि ब्रवद् अधिब्रवीतु आधिक्यं वदतु । इन्द्रः पशूनामभिमन्ता पीडाकरो देवः भूम्ने बहुत्याय चिकित्सतु । पादास्यादिरोगपरिहारेण बद्धीः करोतु इत्यर्थः । भूम्न इति । यदुशब्दाद् इमनिचि 'बहोर्लोभे भू च बहोः' (पा ६,४,१५८) इति इमनिच आदिवर्णलोपो यहोर्भूभावश्च । चिकित्सतु । कित शाने । 'युतिर्निष्कृष्टः सन्' (पा ३,१,५) इति व्याधिप्रतीकारलक्षणेऽर्थे कितेः सन्प्रत्ययः ।

लोहितेन स्वर्धितिना मिथुनं कर्णयोः कुचि<sup>१</sup> ।

अर्केर्तामन्त्रिना लक्ष्म तदस्तु प्रजया वहु ॥ २ ॥

१. 'वीजकाश' S'.

२. निमृन्म S'.

३. 'तापाह' S'.

४. दुष्टा

लोहितेन । स्वऽधितिना । मिथुनम् । कर्णयोः । कृधि ।  
अकर्ताम् । अश्विना । लक्ष्म । तत् । अस्तु । प्रऽज्या । बहु<sup>१</sup> ॥ २ ॥

हे गोपाल लोहितेन लोहितवर्णेन ताम्रविकारेण स्वधितिना शस्त्रेण कर्णयोः वत्स-  
संयन्धिनाः मिथुनम् स्त्रीपुंसात्मकम् चिह्नं कृधि कुरु । अश्विना अश्विनौ देवौ तादृशं<sup>२</sup>  
लक्ष्म चिह्नम् अकर्ताम् कुरुताम् । करोतेदछान्दसो लुब्ध<sup>३</sup> । 'बहुलं छन्दसि' ( पा २,४,७३ )  
इति विकरणस्य लुक्<sup>४</sup> । तत् तथाविधं लक्ष्म प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया बहु बहुलं  
समृद्धम् अल्ल ।

यथा चक्रुर्देवासुरा<sup>५</sup> यथा मनुष्याऽऽत ।  
एवा सहस्रपोषायं कृणुतं लक्ष्माश्विना ॥ ३ ॥

यथा । चक्रुः । देवऽअसुराः । यथा । मनुष्याऽऽत । उत ।  
एव । सहस्रऽपोषायं । कृणुतम् । लक्ष्म । अश्विना ॥ ३ ॥

देवाश्च असुराश्च देवासुराः । ते यथा पशूनां लक्ष्म लक्षणं कर्णयोः स्वधितिना  
चक्रुः कृतवन्तः । मनुष्या उत मानवा अपि यथा चक्रुः कृतवन्तः । हे अश्विना अश्विनौ एव  
एवं सहस्रपोषायं गवामपरिमिताभिवृद्धये लक्ष्म चिह्नं कृणुतम् कुरुतम् ।

उच्छ्रयस्व बहुर्भवे स्वेन महसा यव ।  
मृणीहि विश्वा पात्राणि मा त्वा दिव्याश्निर्वधीत् ॥ १ ॥

उत् । श्रयस्व । बहुः । भव । स्वेन । महसा । यव ।  
मृणीहि । विश्वा । पात्राणि । मा । त्वा । दिव्या । अशनिः । वधीत् ॥ १ ॥

हे यव धान्य त्वम् उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ प्ररुढः सन् उन्नतो भव । तथा बहुः अनेक-  
विधो भव । स्वेन आत्मीयेन महसा तेजसा रसवीर्येण सह विश्वा विश्वानि सर्वाणि  
पात्राणि 'कुसुलकोष्ठागारादीनि मृणीहि'<sup>६</sup> । वर्णव्यत्ययः । मृणीहि पूरय । दिव्या दिवि भवा  
अशनिः त्वा त्वां मा वधीत् मा हिंसीत् ।

आशृण्वन्तं यवै देवं यत्र त्वाऽच्छावदामसि ।  
तदुच्छ्रयस्व धौरिव समुद्र इवैध्यक्षितः ॥ २ ॥

१. बहु P<sup>२</sup>. २. तादृशौ S'. ३. बहुलछन्दो लुगित्यर्थः.  
B: देवासुरा S<sup>३</sup>. ४. गुल्म S'. ५. वृत्त. मंषा. द्र. ६. देवासुरा

आऽशृण्वन्तम् । यवम् । देवम् । यत्र । त्वा । अ॒च्छऽआव॑दांसि ।  
तत् । उत् । श्रय॑स्व । योऽई॑व । समु॒द्रः ई॑व । ए॒धि । अक्षि॑तः ॥ २ ॥

आशृण्वन्तम् आभिमुख्येन अस्मदुक्तमाकर्णयन्तं यवम् यवधान्यरूपेण अवस्थितं देवं तत्र<sup>१</sup> तस्यां भूमौ त्वा त्वाम् अ॒च्छव॑दामसि<sup>२</sup> आभिमुख्येन वदामः प्रार्थयामहे । तत् तत्र भूम्यां यौरिव आकाश इव उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । सस्यावस्थायाम् उक्तम् । फलावस्थायामपि आह—समुद्र इव अक्षितः अक्षीणः क्षयरहितः एधि भव । अस्तेर्लो॒टि सि॒णो हिरा॑देशः । असोरहो॒रे 'जसोरेदो' (पा ६,४,११९) इति एत्त्वम् । तस्य 'असिद्धवद्वाभात्' (पा ६,४,२२) इति असिद्धत्वात् झलन्तलक्षणं हेर्धित्वम् । अक्षित इति । सि क्षये । 'निष्ठायामप्यदर्थे' (पा ६,४,६०) इति पर्युदस्तत्वाद् दीर्घाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' (पा ८,१,४६) इति नत्वस्यापि अभावः ।

अक्षितास्त उपसदोऽक्षिताः सन्तु राशयः ।

पू॒णन्तो अक्षि॑ताः सन्त्व॒त्तारः स॒न्त्वक्षि॑ताः ॥ ३ ॥

अक्षिताः । ते । उप॒ऽसदः । अक्षि॑ताः । सन्तु । रा॒शयः ।

पू॒णन्तः । अक्षि॑ताः । सन्तु । अ॒त्तारः । सन्तु । अक्षि॑ताः ॥ ३ ॥

हे यव ॥ तव उपसदः उपसत्तारः उपगन्तारः कर्मकरा अक्षिताः क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु । राशयः धान्यसमूहा अक्षिताः क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु । पू॒णन्तः गृहादिकं पूरयन्तः समाहर्तारो जना अक्षिताः क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु । अ॒त्तारः भोक्तारो जना अक्षिताः क्षयरहिताः सन्तु भवन्तु ।

इति षष्ठ्याण्डे त्रयोदशोऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

वे॒दा॒र्यस्य॑ प्रका॒शेन॑ तमो॒ हादं॑ नि॒वारयन् ।

पु॒म॒था॒श्चतु॑रो वे॒याद् वि॒द्याती॒र्यमहे॑द्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरप्रतापहरिहरमहाराजकारिते

अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठ्याण्डं संपूर्णम् ॥





## अथ सप्तमं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विधातीर्यमहेश्वरम् ॥

सप्तमे काण्डे दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके श्रीणि सूक्तानि । तत्र 'धीती वा ये' इति प्रथमे सूक्ते आद्याभ्यां द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अर्थोत्थापनविघ्नशमन-  
कर्मणि आज्यसमित्पुरोडाशादिशकुल्यन्तानां त्रयोदशानां द्रव्याणाम् अन्यतमं  
जुहुयात् जपेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ — “‘धीती वा’ इत्यर्थम् उ.धास्यन्नुपदधीत ।  
जपति” ( कौसू ४१, ८; ९ ) इति ।

तथा सर्वफलकामः आभ्याम् ऋग्भ्याम् इन्द्राग्नी यजते उपतिष्ठते वा ।  
“‘तदिदास’ ( अ ५, २ ), ‘धीती वा’ इतीन्द्रामी” ( कौसू ५९, १७ ) इति कौशिकसूत्रात् ।

अत्र ‘अधर्वाणं पितरम्’ इत्यष्ट्वेन ( अ ७, २-५ ) सर्वफलकामः अधर्वाणं यजत  
उपतिष्ठते वा । ‘यस्येदमा रजः’ ( अ ६, ३३ ), ‘अधर्वाणम्’, ‘अदितिर्षी.’ ( अ ७, ६ )  
( कौसू ५९, १८ ) इति सूत्रात् ।

‘अया विन्ठा’ इति द्व्यृचेन नवं रथम् अभिमन्त्र्य जयकामं राजानम्  
आरोहयेत् । सूत्रितं हि — “‘अया विन्ठा’ ( अ ७, ३ ), ‘अम इन्द्रः’ ( अ ७, ११५ ),  
‘दिशश्चतस्रः’ ( अ ८, ८, २२ ) इति नवं रथं राजानं मसारथिम् आस्थापयति” ( कौसू  
१५, ११ ) इति ।

‘एकया च’ ( अ ७, ४ ) इत्यनया अश्वशान्तौ सर्वोपधिचूर्णम् अश्वस्य  
मूर्ध्नि प्रकिरेत् । “‘वातरंदाः’ ( अ ६, ९२ ) इति वातेऽश्वे” इति प्रक्रम्य कौशिकेन  
सूत्रितम् — “चूर्णैरवकिरति । विः ‘एकया च’” ( कौसू ४१, २१; २५; २६ ) इति ।

तथा चानुर्मास्ये शुनासीरीयपर्वणि वायव्ययागानुमन्त्रणम् अनया कुर्यात् ।  
उक्तं वैताने — “वायव्यं शुनासीरीयं सौर्यम् ‘एकया च’” ( वैताथौ ९, २७ ) इति ।

‘यज्ञेन’ ( अ ७, ५ ) इत्यनया सोमयागे आतिथ्येष्टौ हविर्ब्रह्माभिमृशेत् । “आतिथ्यायां  
हविरभिमृशति ‘यज्ञेन यज्ञम्’ इति” ( वैताथौ १३, १३ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

धीती वा ये अनयन् वाचो अग्रं मनसा वा येऽवदन्नुतानि ।

तूर्तीयेन ब्रह्मणा 'वावृधानास्तुरीयेणामन्वत' नाम धेनोः ॥ १ ॥

धीती । वा । ये । अनयन् । वाचः । अग्रम् । मनसा । वा । ये । अवदन् । नूतानि ।

तूर्तीयेन । ब्रह्मणा । वावृधानाः । तुरीयेण । अमन्वत । नाम । धेनोः ॥ १ ॥

यद्यपि अस्मिन् द्रव्ये देवताविशेषो न प्रतीयते तथापि 'अनिष्टो वै प्रजापतिः' ( ऐश ६, २० ) इति श्रुतेर्देवता अत्र प्रजापतिः । 'अथर्वणि पितरम्' इत्य-  
प्युच्यतेऽपि प्रजापतिर्देवता । अथर्वशब्दः प्रजापतिवाचक इति वक्ष्यते । अतः कृत्स्नम्  
इदं सूक्तं प्राजापत्यम् । अत एव अर्थोत्थापनकर्मणि समिदाज्यादिहोमे देवताविशेषा-  
दर्शनात् प्रजापतिर्देवतेति निश्चीयते । अथवा 'धीती वा' इति द्रव्येन इन्द्राग्नी यजेत-  
सर्वकामः ( तु. औ. ५९, १७ ) इति विनियोगविधानात् तयोश्च 'उभा दाताराविर्षा रयिणाम्'  
( ऋ. ६, ६०, १३ ) इत्यादिषु फलदातृत्वप्रसिद्धेः देवताविशेषानादेशस्थलेषु च  
प्रजापतिवद् इन्द्रस्यापि देवतात्वेन स्मरणात् ऐन्द्रेषु च मन्त्रेषु 'तुन्वामि ता  
हविः' ( ऋ. १०, १६१, १ ) इत्यादिषु अग्नेर्निपातभाक्त्वाद् इन्द्राग्नी देवतेति अध्य-  
वसीयते । अपि च 'यत् सर्वकामं अर्थम् इन्द्रः प्रति' ( तै. ५, ४, ८, ३ ) इति 'अग्निः  
सर्वा देवता' ( तै. २, २, ९, १ ) इति इन्द्रस्याग्रेऽपि सर्वदेवतात्मकत्वाभिधानात्  
तयोर्योगेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता । अतस्तस्य तयोर्वा इतरदेवतायन् स्तुतिहविः-  
प्रदानमात्रेण अर्थसिद्धिः, किं तु तन्माहात्म्यज्ञानेनैव इत्यभिप्रेत्य आद्यवर्चा  
तज्ज्ञानप्रकारः उत्तरया तत्सर्वात्म्यम् अभिधीयते ।

इदं शास्त्रं खलु विचक्षणं शब्दाभिव्यक्तिः । प्रथमम् अभिलपितम् अर्थं  
विवक्षोः पुरुषस्य तद्वाचकशब्दप्रयोगार्थं तद्विच्छादनेन जातान् प्रयत्नात् मूला-  
धारे प्राणवायोः परिस्पन्दो जायते । तेन परिस्पन्देन मूलाधारे सकलशब्द-  
मूलकारणभूता निष्पन्दा सूक्ष्मा परा वाक् आविर्भवति । सैव मूलाधाराद्  
ऊर्ध्वं नामिदेशं प्राप्ता सामान्यज्ञानरूपा विवक्षितपदार्थदर्शनात् पश्यन्तीति  
उच्यते । सैव हृदयदेशं प्राप्ता अर्थविशेषनिश्चयबुद्धियुक्ता मध्यदेशायस्थानाद्  
मध्यमेति गीयते । सैव कण्ठतालादिस्थानेषु वर्णरूपेण व्यञ्ज्यमाना विशेषेण  
परावयोधप्रचण्डा वैखरीति मण्यते । अत्र परावयवस्थात्मकास्त्रयः शब्दा देहान्त-  
र्गतत्वाद् अस्फुटत्वेन विवक्षितम् अर्थं परेभ्यो न प्रतिपादयन्ति । वैखर्यात्मका  
शब्द परावयवप्रत्यायनक्षमः । 'गुहा त्रीणि निहिता नेत्रयन्ति तुरीयं वाचो ननुष्या

वदन्ति' ( ऋ १, १६४, ४५ ) इति हि निगमः । 'गृह्यायां ग्रीणि' निहितानि नार्थं वेदयन्ते'  
( नि १३, ९ ) इति हि यास्केन व्याख्यातम् । आगमोऽपि —

“स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वाग् अनपायिनी ।

यस्यां दृष्टवस्वस्यायामधिकारो निवर्तते ॥

अविभागेन वर्णानां सर्वतः संवृतकमा ।

प्राणाश्रयात् तु पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ॥

मध्यमा बुद्धयुपादाना कृतवर्णपरिग्रहा ।

अन्तःसंज्ञत्यरूपा तु न धोत्रमुपसर्पति ॥

तात्त्वोष्ट्रव्याघ्रतुल्यव्याघ्रा<sup>३</sup> परबोधप्रकाशिनी ।

मनुष्यमाप्रमुलभा बाह्या वाग् वैखरी मता ॥” इति ।

तथा च अस्या ऋचः अयम् अर्थः—ये प्रजापतेः इन्द्राग्न्योर्वा वाचकशब्दं  
विवक्षवः स्तोतारः धीती । ध्यायतेः क्तिनि छान्दसं संप्रसारणम् । ‘हलः’  
( पा ६, ४, २ ) इति दीर्घः । ‘धुषां मुलक्’ ( पा ७, १, २९ ) इति तृतीयायाः पूर्व-  
सवर्णदीर्घः । धीत्या ध्यानात्मकेन विवक्षाजन्यप्रयत्नजातप्राणवायुपरिस्पन्दाविभू-  
तेन परावस्थापन्नेन प्रथमेन शब्दग्रहणा इति यावत् । ‘तृतीयेन ब्रह्मणा’ इति  
वक्ष्यमाणत्वाद् अत्रापि संख्याविशिष्टग्रहणपदं संवध्यते । वाशब्दः चार्थः । वाचो  
अप्रम् । ‘सर्वे वेदा यन् पदम् आमनन्ति’ ( ऋ १, २, १५ ) इति श्रुतेः सकलवाक्यप्रति-  
पाद्यत्वेन मुख्यं निखिलवाक्यव्यवहारस्य वा आदिभूतं प्रजापतिरूपम् अर्थम्  
इन्द्राग्निरूपं वा अन्यन् ध्यानविषयत्वं प्रापितवन्तः । ‘यद्वृत्ताक्तित्वम्’ ( पा ८, १, १६ )  
इति निघातनिषेधः । अडागमस्य उदात्तत्वेन आयुदात्तं पदं भवति । ये च  
विवक्षवः मनसा सामान्यधर्मग्राहकेण पश्यन्त्यात्मकेन द्वितीयेन शब्दग्रहणेत्यर्थः ।  
ऋतानि सत्यभूतानि अखण्डपरावस्थापेक्षया ईषद् उद्गतानि वा वाक्यानि देवता-  
वाचकशब्दविचारविषयाणि अवदन् । वदनम् अत्र सामान्यज्ञानं विवक्षितम् ।  
पूर्ववाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दः अध्याहार्यः । ते विवक्षवः तृतीयेन । ध्यानमनोऽ-  
वच्छिन्नपरापश्यन्त्यपेक्षया तृतीयत्वम् । त्रित्वसंख्यापूरकेण ब्रह्मणा । अन्तर्विभक्त-  
वर्णात्मकेन अर्थविशेषाध्यवसायबुद्धियुक्तेन मध्यमाख्येनेत्यर्थः । बाधनाः । अन्त-  
र्भावितण्यर्थः । वृधेल्लिटः कानच् । तुजादित्वाद् दीर्घः । ‘चित्’ ( पा ६, १, १६३ )  
इति अन्तोदात्तत्वम् । वधयन्तः अशब्दविषयम् अर्थं शब्दवाच्यत्वेन पोषयन्तः  
तृतीयेन चतुर्थेन । ‘चतुरदशयतावायस्वरलोपथ’ ( पावा ५, २, ५१ ) इति छप्रत्ययः । चतुः-  
संख्यापूरकेण वैखर्यात्मकेन वर्णपदवाक्यरूपेण ब्रह्मणा धेनोः । वाङ्मामैतत् ।  
वाच्यवाचकयोरभेदाद् वाच्ये वाचकशब्दः । मन्त्रप्रतिपाद्यस्य<sup>४</sup> । यद्वा धेनुचद् धेनुः<sup>५</sup> ।  
अभिमतफलप्रदानेन ग्रीणनकारिणः प्रजापतेः नाम नामधेयम् प्रजासर्जनपालनादि-

१. ग्रीणि पदानि शेषा.

२. स्वरूपं ज्यो” शेषा.

३. “पृथिव्य” S’.

४. “पाद्यस्व नू S’.

५. धेनुधिः S’.

धर्मकं प्रजापतिरिति, इन्द्राग्निदेवतापक्षे इदं दर्शनभूतेन्धनादिगुणविशिष्टम् (तु. नि १०, ८) इन्द्र इति, अग्रणीत्वाङ्गनादिगुणकम् (तु. नि ७, १४) अग्निरिति च नामधेयम् अमन्वन् । उच्चारितवन्त इत्यर्थः । धातूनाम् अनेकार्थत्वात् । मनु अवबोधने । तानादिकः । एवं परादिवाचा प्रतिपादितस्वरूपः प्रजापतिः अस्माकम् अभीष्टं साधयत्विति इन्द्राग्नी वा साधयनाम् इति प्रार्थना ।

अथवा वाचो अग्रम् इति पदेन वेदात्मिकाया वाचो निदानं पर्यवसानभूमिर्वा परमात्मतत्त्वं धिक्क्ष्यते । तथा च ऐतरेयारण्यके 'तदिद् आस भुवनेषु ज्येष्ठम्' (श्र १०, १२०) इत्यस्य सूक्तस्य तच्छब्दप्रशंसावसरे समाग्न्यायते — "वृहस्ते प्रथमं वाचो अग्रम्" (श्र १०, ७१, १) इत्येतद्वेषेण प्रथमं वाचो अग्रम्" (ऐआ १, २, २) इति । 'तदिद् आस' इत्यत्र तच्छब्देन सर्वश्रुतिप्रसिद्धं सर्वजगत्कारणं ब्रह्म अभिहितं सद् अत्र एतच्छब्देन धिक्क्ष्यत इति तन्नार्थः । तादृशं सकलबाह्निदानभूतं तत्त्वं ये जिज्ञासवो महर्षयो देवा वा धीर्ता । कर्मनामैतत् । धीत्यां । वाशब्दो विकल्पवाची । बाह्यविषयव्यापृतया अक्ष-धृत्त्या अनयन् । ज्ञातुं प्रयत्नं कृतवन्त इत्यर्थः । अनेन जाग्रदवस्थाभिमानिविश्व-संज्ञात्मना तत्त्वं ग्रहीतुम् उद्युञ्जत इत्युक्तं भवति । ये वा ततोऽपि सूक्ष्मवर्तिनो मनसा केवलं अन्तःकरणेन कृतानि सत्यब्रह्मविषयाणि वाक्यानि अवदन् । अनेन स्वप्नावस्थायां केवलमनोव्यापारात् तदभिमानितैजसात्मकब्रह्मणा तत्त्वज्ञानाय प्रयतन्त इत्युक्तं भवति । ये वा ततोऽप्यान्तरं यस्तु जिज्ञासमाना बाह्वृधानाः । वर्धतेः 'लक्षणहेत्वो' (पा ३, २, १२६) इति हेतौ शानचि व्यत्ययेन शपः श्लुः । परिच्छेदापनयनरूपवर्धना-द्धेतोः तृतीयेन त्रित्वसंख्यापूरकेण ब्रह्मणा चैतन्यात्मना । अत्र सुषुप्तौ कारणशरीराभिमानो प्रज्ञानघनः प्राज्ञो विवक्षितः । तेन जाग्रदवस्थायावत् सुषुप्तौ बाह्यान्तरेन्द्रियजनितचिक्षेपाभावात् अपरिच्छिन्नब्रह्मभावेन वर्तन्त इति शेषः । एषम् अवस्था-प्रयाभिमानिविद्ययादितादात्म्येन तत्त्वं बुभुत्सवः सर्वेऽपि तत्रतत्र निरस्तसमस्तभेदं तत्त्वम् अलभमानाः सन्तः धेनोः वाचो अग्रम् इति निर्विघ्नस्य फलप्रदस्य वा परमात्मनः नाम नामकं यत्स्वरूपं प्रति सर्वे प्रणताः तत् निरस्तसमस्तोपाधिकं सत्यज्ञानादिव-क्षणं तत्त्वं तुरीयेण तुर्यावस्थापन्नेन कारणशरीराभिमानरहितेन सर्वसाक्षिणा चैत-न्येनात्मना अमन्वन् जानन्ति स्म । 'गृह्यं त्वै तमसापमेतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दद् अत्रि' (श्र ५, ४०, ६) इति हि निगमः । 'स ब्रह्मा स धिवः स हरिः सन्द्रः सोऽक्षरः परमः सताद' (ऐआ १०, ११, २) इति श्रुतौ परमात्मनो नानादेवतानामव्यवहार्यचदर्शनाद् अत्र प्रजापतिशब्दव्यपदेश्यम् इन्द्राग्निशब्दव्यपदेश्यं वा तदेव तत्त्वं सम्यग् अधिगतं सत् अस्माकम् अभिमनं साधयत्विति प्रार्थ्यते ।

स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सूनुर्येवत् स भुवत् पुनर्मघः ।

म यामैर्णीहन्तरिहं स्वः । स इदं विश्वमभवत् स आभवत् ॥ २ ॥

१. 'पादिकनुस' S. २. 'गेन कला S. ३. स्वः B, B<sup>2</sup>; स सूनुरः ३, २, १२, १ तत्रा ३, २, १२, २ स स्वरे २०, १, २. ४. विश्वा भुवो म ('वोऽ वे.) भ' ३, २, १२.

सः । वेदः । पुत्रः । पितरम् । सः । मातरम् । सः । सुनुः । भुवत् । सः । भूवत् । पुनः । मघः ।  
 सः । धाम् । और्णोत् । अन्तरिक्षम् । सृजिः । सः । इदम् । विद्वम् । अभवत् । सः । आ ।  
 अभवत् ॥ २ ॥

अनया उक्तविधस्य देवस्य ब्रह्माभेदेन सार्वात्म्यम् अभिधीयते । स विद्वा-  
 त्मकः प्रजापतिः पुत्रः स्वीयं रूपम् सम्यक् जानतः पुरुषान् अनर्थहेतोः संसारात्  
 प्रायत इति पुत्र इति व्यपदिश्यते । 'पुत्रः पुत्र प्रायते' ( नि २, ११ ) इत्यादि निरु-  
 क्तम् । पितरम् तुलोकं वेद चेत्ति । स एव मातरम् पृथिवीं धेत्ति । प्रजापतिः धावाभूमी  
 स्यधार्यत्वेन जानातीत्यर्थः । 'धौः पिता । पृथिवी माता' ( तैत्रा ३, ७, ५, ५ ) इति हि मन्त्रवर्णः ।  
 'तान्याम् इदं विद्वम् एजत् सम् एति यद् अन्तरा पितरं मातरं च' ( ऋ १०, ८८, १५ ) इति  
 श्रुतेः धावापृथिव्योर्मध्ये विद्वस्यावस्थानात् तयोः प्राधान्येनाभिधानम् । अथवा  
 'हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे' ( ऋ १०, १२१, १ ) इति मन्त्रवर्णात् प्रजापतिः परमात्मना  
 प्रथमं सृष्टः । तस्य पिता सकलजगदधिष्ठानं परं ब्रह्म । माता चित्प्रतिविम्बिता  
 मूलप्रकृतिः । तौ प्रजापतिः स्वाभेदेन जानाति । पुत्रशब्दः अत्र मुख्यार्थावाची ।  
 कारणपरिज्ञानेन कार्यमपि तदभेदात् परिज्ञातं भवतीति कारणभूतमातापितृपरिज्ञान-  
 मात्रम् अत्रोक्तम् । न केवलं परिज्ञाता अपितु स प्रजापतिः सनुः सर्वस्य जगतः  
 स्वस्वकर्मसु प्रेरयिता भवत् भवति । 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तम्' ( तु. कौड ३, ९ )  
 इत्यादिश्रुतेः । पू प्रेरणे इत्यस्माद् औणादिको नुप्रत्ययः । भुवत् इति । भवतेर्लङि  
 व्यत्ययेन शः । 'सार्वाधातुकमपि' ( पा १, २, ४ ) इति शस्य ङित्वाद् गुणप्रतिषेधः ।  
 स एव मघः । लिङ्गव्यत्ययः । धनवाचिना मघशब्देन कर्मफलं विवक्ष्यते ।  
 कर्मफलमपि भवत् भवति । पुनःशब्दः चार्थः । स च अनुक्तसमुच्चयार्थः ।  
 भोक्तापि स एवेत्यर्थः । 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म  
 एतत्' ( खेड १, १२ ) इति हि श्रुतिः । यद्वा पुनर्मघ इति समस्तं पदम् । स्तो-  
 तृभ्यो बहुधनप्रदानेऽपि पुनःपुनः अभिवृद्धधन इत्यर्थः । किं च स प्रजापतिः  
 धाम् । तु अभिगमने इत्यस्माद् उत्पन्नो द्योशब्दः । सृकृतिभिरभिगन्तव्यां  
 दिवम् और्णोत् स्वात्मना व्याप्नोति । ऊर्णञ् आच्छादने । लङि शब्दुकि वृद्धपवादे गुणे  
 रूपम् । अन्तरिक्षम् । 'अन्तरा क्षान्तम्' ( नि २, १० ) इत्यन्तरिक्षम् आकाशं तदपि व्याप्नोति ।  
 स च स्वः स्वर्गं पुण्यभोगस्थानं च व्याप्नोति । इदं पृथिव्यादेरुपलक्षणम् ।  
 व्याप्यापेक्षया व्यापकस्य अधिकवृत्तिप्रदर्शनात् सर्वेभ्योऽपि लोकेभ्यः प्रजापतिः  
 अधिकवृत्तिरित्यर्थः । 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान् अन्तरिक्षाज्यायान् दिवः' ( छाउ ३,  
 १४, ३ ) इत्यादिश्रुतेः । किं बहुना । स प्रजापतिः इदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं  
 विश्वं जगद् अभवत् । विश्वात्मना स एवावतिष्ठते । स आभवत् आ सर्वतो  
 व्याप्य वर्तते । आवृत्यावृत्य तादृष्येण कारणात्मना वा वर्तते । सोऽस्माकम्  
 अभिमतसर्वफलानि साधयत्विति प्रार्थ्यते ।

अथर्वानं<sup>१</sup> पितरं<sup>२</sup> देवबन्धुं<sup>३</sup> मातुर्गर्भं<sup>४</sup> पितुरसुं<sup>५</sup> युवानम् ।

‘य इमं युज्ञं मनसा चिकेत’ प्र णो वोचस्तमिहेह ब्रवः ॥ १ ॥

अथर्वानम् । पितरम् । देवऽबन्धुम् । मातुः । गर्भम् । पितुः । असुम् । युवानम् ।

यः । इमम् । युज्ञम् । मनसा । चिकेत । प्र । नः । वोचः । तम् । इह । इह । ब्रवः ॥ १ ॥

अथर्वशब्दः प्रजापतिवाची । तथा च गोपथब्राह्मणे — ‘ब्रह्म ह वा इदम् अग्र आसीत् । स्वयंभवेकमेव तद् ऐक्षत । XXX मन्मात्रं द्वितीयं देवं निमिमं’ (गोत्रा १, १, १) इति प्रक्रम्य ‘तद् अथर्वामवत्’ (गोत्रा १, १, ४) इत्यथर्वसृष्टिम् अमिधाय तस्याथर्वणः परब्रह्मणश्च अभेदं प्रतिपाद्य समाप्तायते — ‘तम् अथर्वानं ब्रह्माऽब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति । तद् यद् अब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति तस्मात् प्रजापतिरभवत् । तत् प्रजापतेः प्रजापतित्वम् । अथर्वा वै प्रजापतिः’ (गोत्रा १, १, ४) इति । तथा ‘प्रजापतिरथर्वा देवः स तत्तत्-प्यैतं चातुर्नाम्यं ब्रह्मोऽनं निरमिमीत’ (गोत्रा १, २, १६) इति । अतः अथर्वशब्देन प्रजापतिरुक्तः । तस्य प्रजानां स्रष्टृत्वं पालकत्वं च अनेन प्रदर्श्यते<sup>६</sup> । पितरम् पालकं प्रजानाम् । न केवलं पालकम् अपि तु देवबन्धुम् देवानां बन्धुं कारणं स्रष्टारम् । ‘तमुद्रो बन्धुः’ (तु. वृ. १, १, २) इत्यत्र ‘बन्धुशब्दः कारणम् आह’ इति व्याख्यातम् । मनुष्यादिसृष्टेर्देवसृष्टिः पूर्वभाविनीति सा प्रथमम् उक्ता । स्त्रीपुंससृष्टिरपि तस्मादेव भवतीत्याह — मातुर्गर्भम् यस्य गर्भस्य या माता तस्यास्तं गर्भं युवानम् मिश्रयन्तं कुर्वन्तम् । पितुर्गर्भजनकस्य अनुम् प्राणं प्राणसहितम्<sup>७</sup> । रेत इत्यर्थः । तच्च युवानम् सिञ्चन्तम् । ‘न ह वा ऋते प्राणाद् रेतः सिञ्च्यते’ (ऐशा ३, २, १), ‘आ सिञ्चतु प्रजापतिर्माता गर्भं दधातु ते’ (श्रु. १०, १८४, १) इत्यादिश्रुतिभ्यः । युवानम् इति । यौतेरादादिकात् लटः शानचि उवडादेशे रूपम् । स्त्रीपुंससृष्टिः इतरसृष्टेरुपलक्षणम् । यद्वा ‘स इदं सर्वम् अभवत्’ इति स्वस्यैव जगदात्मना भवनाद् गर्भरूपत्वम् असुरूपत्वं च संपद्यते । ‘यच्चातुः पुरुषो जायते यच्च पुत्रः’ इति हि श्रुतिः । तथापि युवानम् नित्यतरुणम् । न कदाचिदपि जननादि-भायविकारवन्तम् इत्यर्थः । एतादृशम् अथर्वानम् । ‘धर्वातिश्रुतिर्कर्म तत्प्रतिबधः’ (नि. ११, १८) इति हि यास्कः । अत्र चरतिना व्युत्तिर्विचक्ष्यते । व्युत्तिरहितं प्रजापति स्वमनीषितसिद्धये प्रार्थय इति शेषः । एवं सम्यग्विदिताथर्वस्वरूपो मन्त्रद्रष्टा महर्षिः स्वेन ज्ञातं तत्स्वरूपं परेषां प्रत्याययितुं स्वयम् अजानन्निर्वो तदस्थम् अमिदं पृच्छति उत्तरार्धेन — य इति । यः अथर्वा । ‘एतद् वा अथर्वानो ह्ये यद् उर्णाशी ब्रह्मा’ (गोत्रा १, २, १९) इत्याप्तानाद् अथर्वात्मक ऋत्विग्भूतो ब्रह्मा

१. अथर्वानं पै. २०, १, ३.

२. विश्वदेवं पै.

३. अयं चिकेतामृतस्य धाम पै.

† चिकेतुः DS<sup>m</sup>, CS.

४. स्वयंभुवर्कमेतद् S’.

५. षतु S’.

६. प्रत्ययते S’.

७. प्राणरहितम् S’.

८. स्वयमजातानम् S’.

इमम् अनुष्ठीयमानं सर्वफलसाधनं यत् स्वर्गादिसाधनं प्रसिद्धम् अग्निष्टोमादियज्ञं वा मनसा चिन्तत । किं नो संज्ञाने । जानाति अनुसंधत्ते । एतद् उक्तं भवति—  
यज्ञस्य हि द्वौ पक्षौ । तत्रैकः पक्षः त्रिभिर्होत्रादिभिर्वाचा संस्क्रियते । अपरस्तु  
ब्रह्मणा मनसेति । अत्र 'तस्य वाक् च मनश्च वर्तनी' इति प्रकम्य ब्राह्मणे समा-  
न्नायते—'स वा एष त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्क्रियते । मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं  
पक्षं संस्करोति' ( गोत्रा १,३,२ ) इति । तं मनसा यज्ञान् अनुसंधानम् अथर्वाणं  
नः अस्माकं प्र योचः प्रकर्षेण ब्रूहि । हे विद्वन्निधि शेषः । किं यदाकदाचित् ।  
नेत्याह । इहेह अस्मिन्नस्मिन् अभिलषितसाधने कर्मणि ब्रवः ब्रूहि । जानासि  
चेद् ब्रूहि । मध्यतिरिक्तो न कोपि जानातीत्यर्थः । योच इति । प्रवीतेच्छान्दसे  
लुङि च्लेरङि अङभावे रूपम् । इहेहेति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । 'अनुदात्तं च'  
( पा ८,१,३ ) इति आग्नेडितस्य अनुदात्तत्वम् । अत्र इति । पञ्चमलकारे 'लेटोऽ-  
डाटौ' ( पा ३,४,१४ ) इति अडागमः । यद्वा प्रजापतिस्वरूपं सामान्यतो ज्ञात्वा  
तद्विशेषजिज्ञासायै पार्श्वस्थं पृच्छति—यो विद्वान् इमम् अथर्वाणं पितरं देव-  
यन्धुमित्यायुक्कलक्षणं सर्वैः स्वात्मन्येन अनुभूयमानं वा यज्ञम् यष्टव्यं यज्ञात्मकं  
वा प्रजापतिं मनसा मनसैव चिन्तत जानाति । न केवलं श्रुतिवाक्यश्रवणेन  
किं तु मनननिदिध्यासनाभ्यां यस्तत्त्वं साक्षात्करोति तम् अभिज्ञं नः अस्माकं  
प्रब्रूहि । 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' ( छां ६,१४,२ ) इति श्रुतेः आचार्योपदेशेनैव  
अधिगतं देवतास्वरूपं पुरुषार्थार्थं भवतीति विवक्षया अभिज्ञप्रश्नः । अथ तेना-  
भिज्ञेन प्रदर्शितं तत्त्वोपदेशारं गुरुं पृच्छति तम् इहेह अत्र इति । यष्टव्यदेवता-  
स्वरूपपरिज्ञाने कियमाणं कर्म सगुणं भवेद् इति मनीषया प्रश्नः । अथवा  
मन्त्रद्रष्टा महर्षिः स्वात्मानमेव संबोध्य व्रते—य उक्तविधः प्रजापतिः तं नः  
अस्मदर्थं प्र योचः प्रकर्षेण ब्रूहि यष्टव्यदेवतास्वरूपं सम्यग् ज्ञात्वा ब्रूहि ।  
इहेह ब्रूहीति पुनर्वचनम् आदरार्थम् । तथाहि 'देवतास्तुतिफलविषये मन्त्रद्रष्टुः  
स्वात्मानम् अभिमुखीकृत्य वचनं शास्त्रान्तरे समान्नायते—'अग्निं ब्रूहि देववातं  
देवध्रुवः' ( ऋ ३,२३,३ ) इति ।

अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि स हि धृणिर्धुर्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद् धुरुणं मध्वो अग्रं स्वया तन्वा । तन्वमैरयत् ॥ १ ॥

१. चिन्ति इति पाठा. उपलभ्यते. २. वैतु. मंभा. द्र. ३. इहेव S'. ४. तथापि S'.  
५. विष्ठा B. ६. प्रत्युदैद् तं १,७,१२,२; प्रत्युदैद् मै १,१०,३. ७. धुरुणो तै. मै.  
काथी २५,६,१०; धुरुणे पै २०,२,१. ८. स्वायां यजनुवाँ ('न्वां काथी.) तै. काथी.; स्वां  
यत्तन् मै. आथी २,१९,३२ शांथी ३,१७,१; स्वां यत्तन् काठ ९,६ पै. ९. 'मैरयत् K, K<sup>m</sup>,  
W, T, R<sup>2</sup>. 'मैरयन्त R, K<sup>2</sup>; 'मैरयत् > 'मैरयत् A, S<sup>m</sup>; तन्वमै' तै. काथी.; तन्वामै' मै. आथी.  
शांथी.; तन्वामैरयन्त पै.

अया । विऽस्था<sup>१</sup> । जनयन् । कर्षराणि । सः । हि । घृणिः । वरुः । वराय । गातुः ।  
सः । प्रतिऽउदैत् । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । स्वया । तन्वा । तन्वम् । ऐरयत्<sup>२</sup> ॥ १ ॥

अया अनया । तृतीयाया याजादेशः । 'हलि लोपः' ( पा ७,२,११३ ) इति लोपः । उक्तरीत्या विष्टाः<sup>३</sup> । विविधं तिष्ठतीति । 'क्विप् च' ( पा ३,२,७६ ) इति क्विप् । सर्वात्मभावेन स्थित इत्यर्थः । अथवा अया अयम् । प्रथमाया आकारः । अयं प्रजापतिः विष्टा विश्वात्मना स्थितः कर्षराणि । कर्मनामैतत् । यज्ञादिकर्माणि कार्यजातानि वा जनयन् उत्पादयन् वर्तते । स प्रजापतिः घृणिः दीप्यमानः । घृणु वीतौ । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । वराय वरणीयाय कर्मफलाय । तादृशं चतुर्थी । उरुः महान् गातुः मार्गः । फलप्राप्तेः अयमेव साधनान्तरनिरपेक्षो महान् उपाय इत्यर्थः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् फलप्राप्तिमार्गः तस्मात् स तादृशो धरणम् धारकं चिरकालभावित्वेनावस्थापि<sup>४</sup> मध्वः मधुनः । नुमभाव-  
इच्छान्दसः । मधुवद् आस्वाद्यस्य फलस्य अग्रं सारं प्रत्युदैत् । अन्तर्भावितव्यर्थः । प्रत्युद्गमयति स्रोतुभ्यः । एतेइच्छान्दसो लुङ्<sup>५</sup> । गादेशाभावे सिचि वृद्धिः । सर्वेषां फलप्रदत्वं स्वस्य सर्वनियन्तृत्वम् अन्तरेण न संभवतीति तद् उपपादयति—  
स्वयेति । स्वया स्वीयया तन्वा विराडात्मिकया तन्वम् । जात्येकवचनम् । सर्व-  
प्राणिशरीराणि ऐरयत् प्रेरयति तत्तत्कर्मस्विति । ईर गतौ कम्पने च । छान्दसो लङ् ।

अस्य मन्त्रस्य अभिनवे रथे जयकामस्य नृपतेरास्थापने विनियोगात्  
तत्परतया व्याख्यायते—अया अयं जयकामो राजा कर्षराणि शत्रुप्रासनादीनि  
कर्माणि जनयन् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' ( पा ३,२,१२६ ) इति हेतौ शतप्रत्ययः ।  
प्रासनादिजननाद्धेतोः विष्टाः विशेषेण विशिष्टे वा रथे स्थितः । मन्त्रायुधा-  
दिसंस्काराद् रथस्य वैशिष्ट्यम् । स तादृशः खलु राजा दीप्यमानः । स्वसेन-  
येति शेषः । तेजस्वी वा वराय वरिष्ठाय जयलक्षणाय फलाय महान् मार्गः ।  
स राजा धरणम् ध्रियमाणं परैः अनभिभाव्यं मधुनः जयलक्षणस्य सारं  
प्रत्युदैत् प्रत्युद्गच्छतु प्राप्नोतु । स च पराभिभयनम् अन्तरेण न घटत इति  
तद् उपपादयति—स्वया स्वीयेन तन्वा शरीरेण स्वगतबलेन सेनालक्षणबलेन  
वा तन्वम् शत्रुशरीराणि ऐरयत् कम्पयति उच्चाटयति ।

एकया च दृशभिश्चा<sup>६</sup> सुहुते<sup>७</sup> द्वाभ्यापिष्टये<sup>८</sup> विंशत्या<sup>९</sup> च ।

तिसृभिश्च<sup>१०</sup> वहसे त्रिंशतां च<sup>११</sup> विंशती<sup>१२</sup> च । विंशती<sup>१३</sup> च ॥ १ ॥

१. 'स्थाः' तस्या २. 'यन् P, P<sup>2</sup>, Bp<sup>3</sup> ३. वतु. पपा. द. ४. 'कालं भगत्वेन' S<sup>१</sup>;  
'कालं भगत्वे' शपा. ५. लङ् इति न्यायम्. ६. 'भिश्च मा २७,३३ म ४,६,२ मास  
४,४,१,१५ तंमा १,११,७ आश्री ५,१८,५ पाश्री ८,३,१०. ७. सुहुते मा. मे. मास. तंमा.  
आश्री. पाश्री.; सुहुते AD, K<sup>2</sup>, P<sup>2</sup>, R, S<sup>2</sup>, V, C<sup>2</sup>, BVC. ८. विंशती मा. मास. पाश्री.  
९. त्रियुद्धिर्वापि ('य इ मं.) इ मा. मं. मास. तंमा. आश्री. पाश्री.; 'यविह दे २०,१,१०.



एकया । च । दशभिः । च । सुहुते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विशत्या । च ।  
 तिसृभिः । च । वहसे । त्रिशता । च । त्रियुक्भिः । वायो इति । इह । ताः । वि । मृञ्च ॥ १ ॥

हे सुहुते शोभनाद्धान सुष्ठु द्वातव्य वा हे वायो । सर्वप्रेरकः प्रजापतिः  
 प्रसिद्धो वा वायुः । एकया च दशभिश्च । परस्परसमुच्चयार्थं चशब्दौ । एकादशभिः  
 त्रियुग्भिः विशेषेण युज्यन्ते रथे इति त्रियुजो वडवाः । युजेः कर्मणि क्तिप् ।  
 ताभिः वहसे । वहतिरत्र गतिमात्रवाची । आगच्छ । किमर्थम् । इष्टये यागाय ।  
 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' ( पावा १, ४, ३२ ) इति कर्मणः संप्रदानत्यात् चतुर्थी । अस्मा-  
 भिरनुष्ठीयमानं कर्म आयाहि । यद्वा इष्टये इच्छायै । 'मन्त्रे शृणुष्व' ( पा ३, ३, ९९ )  
 इति क्तिन्नुदात्तः । 'क्रियार्थोपपदस्य' ( पा २, ३, १८ ) इति चतुर्थी । अस्मदीयफल-  
 कामनां पूरयितुम् एकादशभिरभ्यामिः वहसे । व्यत्ययेन कर्माथं कर्तृप्रत्ययः ।  
 उह्यसे । दशभिरिति 'सल्लुगोत्तमम्' ( पा ६, १, १८० ) इति स्वरेण मध्योदात्तं  
 पदम् । तथा द्वाभ्यां च विशत्या च द्वाविंशत्या वडवाभिर्वहसे । विशत्येति ।  
 'उदात्तयणे हल्पूर्वात्' ( पा ६, १, १७४ ) इति विभक्तिरुदात्ता । तथा तिसृभिश्च त्रिशता  
 च त्रयस्त्रिंशता अभ्याभिर्वहसे । अयम् अर्थः — सुहुत इति विधेयविशेषणम् । यतस्त्वं  
 सुहुतिः अतः अस्मदाद्धानानुसारेण अस्माकं फलप्रदानाद्वरानुसारेण वा शीघ्रम्  
 आगन्तुं कदाचिद् एकादशभिः कदाचिद् द्वाविंशत्या कदाचित् त्रयस्त्रिंशता  
 वडवाभिः अस्मदीयं यागं प्राप्नुहीति । अतित्वरागमनविवक्षायां वायोः अपरिमिता  
 अभ्याः शाखान्तरे समाम्नायन्ते — 'आ वायो भूप शुचिषा उप नः सहस्रं ते नियुतो  
 विश्ववार' ( ऋ ७, ९२, १ ) इति । वायोरभ्या नियुत इत्युच्यन्ते । आगत्य च हे  
 वायो इह अस्मिन् अस्मदीये कर्मणि अभ्वशान्तिलक्षणे वा वा वडवा वि मुञ्च  
 इदं स्थापय । इतः प्रवेशात् प्रवेशान्तरम् आभिर्वडवाभिर्मा प्राप इत्यर्थः ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १ ॥

देवाः कर्मणा देवत्वं प्राप्ता यजमानाः पूर्वं यज्ञेन अग्निना निर्मन्थ्येन यज्ञं  
 होमाधारम् आहवनीयम् अग्निम् अयजन्त । यजिरत्र संगतिकरणवाची । अनुष्ठानाय  
 संयोजितवन्त इत्यर्थः । 'यद् अत्रावाग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिश्र्वं क्रियते'

(तै ६, २, १, ७) इति हि तैत्तिरीयकम् । तानि धर्माणि अग्निसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमानि आसन् । फलप्रसव-समर्थानि अभवन्नित्यर्थः । धर्माणीति । धर्मशब्दः अपूर्वं पुल्लिङ्गः तत्साधने नपुंसक इति 'अर्धर्चा. पुंसि च' (पा २, ४, ३१) इति सूत्रे वृत्तिकारेण लिङ्गा-नुशासनं कृतम् । ते ह ते खलु देवा महिमानः महत्त्वयुक्ता नाकम् कं सुखम् अकं दुःखं तद् अत्र नास्तीति नाकः स्वर्गः तं सचन्त संगताः । पच समवाये । लङि "अमाद्योगेऽपि" (पा ६, ४, ७५) इति अङ्गभावः । यत्र यस्मिन् नाके पूर्वं पुरातनाः साध्याः । प्राणाभिमानिनो देवाः साध्या इत्युच्यन्ते । तथा च वाज-सनेयकम्—'प्राणा वै साध्या देवास्त एतम् अत्र एवम् असाधयन्' (माश १०, २, ३, १) इति । यद्वा छन्दोऽभिमानिनो देवा आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा इत्युच्यन्ते । ते देवाः सन्ति निवसन्ति । तस्माद् इदानीमपि यज्ञाधिकारिभिः एवं कर्तव्यम् इत्यर्थः । अत्र ऐतरेयकग्राहणम्—'यत्नेन वै तद् देवा यज्ञम् अयजन्त । यद् अग्नि-नाऽग्निम् अयजन्त ते स्वर्गं लोकम् आयन्' (ऐश्व १, १६) इति । "यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः" इति । छन्दोसि वै साध्या देवाः । तेऽग्नेऽग्निनाऽग्निम् अयजन्त । ते स्वर्गं लोकम् आयन्-दित्यार्धवेहाऽसन्नङ्गिरसश्च । तेऽग्नेऽग्निनाग्निम् अयजन्त । ते स्वर्गं लोकम् आयन्" (ऐश्व १, १६) इति ।

यद्वा देवा इदानीं देवभावम् आपन्नाः पूर्वं यत्नेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यम् अग्निम् अयजन्त पूजितवन्तः । अग्रेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । "अग्निः पशुरासीत् । तम् आकभन्त । तेनायजन्त' (तु. तै ५, ७, २६, १) इति च ब्राह्मणम्" (नि १२, ४१) इति हि यास्कः । साध्याः यज्ञादिसाधनवन्तः । 'साधनाः । गुस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः' (नि १२, ४१) इति हि यास्कः । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

अथ वा यत्नेन ज्ञानयज्ञरूपेण यज्ञम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' (तैत्रा १, १, ८, ५) इति धृतो यज्ञो विष्णुः । तम् अयजन्त आत्मत्वेन ध्यातवन्तः । ते नाकम् स्वर्गम् ।

'दुःखेन यत्र संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं यत् सुखं स्वर्गं दास्यसम् ॥'

'इत्युक्तमित्यसुखरूपम् 'यद् गात्रा न निर्वर्तन्ते तद् धाम परमे मम' (भगी १५, ६) इति भगवतोक्तं स्थानं सचन्त सेधन्ते प्राप्नुवन्ति । साध्याः । व्यत्ययेन कर्तरि कृत्यप्रत्ययः । साधकाः । अहंगृहोपासका इत्यर्थः । यद्वा साध्यं ज्ञानेन प्राप्यं यस्तु येषाम् आत्मत्वेन अस्तीति । अर्शआदित्वाद् अच्प्रत्ययः । शिष्टं समानम् ।

युज्ञो यभूय स आ यभूय स प्र जज्ञे 'स उा वायुषे पुनः' ।

स 'देवानामर्धपतिर्वभूय 'सो अस्मासु' 'द्रविणमा दधातु' ॥ २ ॥

१. इति इत्युक्त्वं S'.

२. स वायुषे तै १, ६, ६, ४.

† इ वे २०, २, १.

३. दृष्टिगया अवि' वे.

४. सो अस्मां तै; सोऽस्मान् वे.; सोऽस्मान् वायु ४, १२, १५.

५. अर्धपतिर्वायुः करोतु (कृणोतु वायुः) तै. वायुः.

यज्ञः । बभूव । सः । आ । बभूव । सः । प्र । जज्ञे । सः । कुँ इति । बभूवे । पुनः ।  
 सः । देवानाम् । अधिपतिः । बभूव । सः । अस्मासु । द्रविणम् । आ । दधातु ॥ २ ॥

यज्ञः यज्ञरूपः प्रजापतिः प्रसिद्धो वा यज्ञः स बभूव विश्वात्मना व्यातः  
 निर्वृत्तो वा अभूत् । स आ बभूव सर्वतः कारणात्मना अभवत् । यद्वा स  
 निर्वृत्तो<sup>१</sup> यज्ञः आवृत्य भवतु पुनःपुनर्भवतु । छान्दसो लिट् । स प्र जज्ञे ।  
 जानातेर्जायतेर्वा रूपम् । प्रज्ञातः प्रसिद्धो यज्ञः प्रकर्षेण जातः । फलोन्मुखो  
 जात इत्यर्थः । उशब्दः अवधारणे । स एव पुनर्वाग्दे अद्यापि जगदात्मना पुनः-  
 पुनर्वर्धते वर्धतां वा यज्ञः । तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः । स देवानाम् इन्द्रा-  
 दीनाम् अधिपतिः अधिको मुख्यः स्वामी बभूव । यज्ञो वा हेतुत्वाद् देवानाम्  
 अधिकं पालयिताऽभूत् । स यज्ञः अस्मासु हविषा परिचरत्सु द्रविणम् धनम् अभि-  
 मतं फलम् आ दधातु स्थापयतु ।

यद् देवा देवान् हविषाऽर्जुन्तामर्त्यान् मनसाऽमर्त्येन<sup>२</sup> ।

मदेम तत्र परमे व्योमिन् पश्येम तदुदितौ सूर्यस्य ॥ ३ ॥

यत् । देवाः<sup>३</sup> । देवान् । हविषा । अर्जुन्त । अमर्त्यान् । मनसा । अमर्त्येन ।

मदेम । तत्र । परमे । विऽओमन् । पश्येम । तत् । उत्ऽदितौ । सूर्यस्य ॥ ३ ॥

देवाः कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः यत् फलम् । उद्दिश्येति क्रियाध्याहारः । अमर्त्यान्  
 अमरणधर्मणो देवान् इन्द्रादीन् अमर्त्येन अमर्त्यसंचन्धिना । देवविषयेत्यर्थः । अवि-  
 नाशिना वा । भोगायतनेष्वागमापायिष्वपि मनसोऽवस्थानाद् नित्यत्वम् । तादृशेन  
 चिरकालावस्थायिना मनसा हविषा चरुपुरोडाशादिना अयजन्त इष्टवन्तः इति स्वेपामेव  
 परोक्षेणाभिधानम् । 'विद्वान् यजेत' इति 'विद्वान् याजयेत' इति वचनाद् अनुष्ठेयार्थ-  
 प्रकाशकमन्त्रार्थयष्ट्यवदेवताकर्तृज्ञानरूपं वैदुष्यं कर्मसु अपेक्षितम् । तच्च पूर्वापरानु-  
 संधानसाधनभूतेन मनसा विना न संभवतीति मनसेत्युक्तम् । 'यस्य देवतायै हवि-  
 र्देहीतं त्याग्य तां ध्यायेद् वषट्कारिष्यन्' ( ऐमा ३, ८ ) इति हि धृतिः । वषट्कारवचनम्  
 उपलक्षणम् । तत्र तस्मिन् परमे उत्कृष्टे केवलपुण्यफलभोगस्थाने व्योमन् व्योमनि  
 द्युलोके मदेम वर्यं यजमाना हृष्यास्म । माद्यतेः 'लिङ्वाशिष्यङ्' ( पा ३, १, ८९ ) इत्यङ्-  
 प्रत्ययः । अपि च सूर्यस्योदितौ । द्युलोके हि नित्योदितः सूर्यः । सूर्यप्रकाशे यावत्सूर्य-  
 प्रकाशं तत् फलं पश्येम । पश्यतिरत्र आलोचनवाची । भोग्यत्वेन जानीमः । चिरकाल-  
 पुण्यफलमनुभवेमत्यर्थः । एवं द्रव्ययज्ञस्वरूपतत्फलतद्भोगस्थानपरतया व्याख्यातः ।

ज्ञानयज्ञपरत्वेनापि अयं मन्त्रो व्याख्यायते — आत्मविषयविद्यया दीव्यन्ति

क्रीडन्तीति देवाः विविदिषवः । यत् । सप्तम्या लुक् । यस्मिन् ब्रह्माग्नौ देवान् । देवश-  
 ज्ञेन देवनसाधनभूता इन्द्रियवृत्तयो विवक्ष्यन्ते । तासां मनसश्च विषयेषु  
 सांतत्येन प्रवर्तनाद् अमर्त्यत्वाभिधानम् । अथवा तत्त्वविद्योदयपर्यन्तम् इन्द्रियवा-  
 सनानां मनसश्चावस्थानाद् अविनश्यत्वम् । मनसेति सहायं तृतीया । अक्षवृ-  
 त्त्युपरमेऽपि मनसो व्यापारसद्भावात् पृथगुपादानम् । मनःसहिता अक्षवृत्तीः  
 हविषा । भावपरोऽयं निर्देशः । हविष्येन । संकल्प्येति शेषः । यद्वा हविष्यसंकल्पे  
 मनसः करणत्वात् तृतीया । अमर्त्येन । मर्त्यशब्देन क्षयिष्णवो बाह्यविषया उच्यन्ते ।  
 विनाशिविषयानासक्तेनेत्यर्थः ।

‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तैर्निर्विषयं सृजतम् ॥’ (मंड ४, ४, ११)

इति श्रुतेः । तादृशेन विषयानासङ्गिना मनसा इन्द्रियवृत्तीर्हविष्येन संकल्प्य  
 अयजन्त । तथाविधा वयं तत्र तस्मिन् परमे । तस्य सर्वजगदधिष्ठानत्वात् तस्य वा  
 अधिष्ठानान्तराभावात् परमत्वम् । ‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’ (छाउ  
 ७, २४, १) इति श्रुतेः स्वमहिमप्रतिष्ठे व्योमनि व्योमवद् असङ्गे सर्वगते विद्वान्दक्षणे  
 ब्रह्मणि विषये मदेम तुष्यास्म । न केवलं संतोषः, अपि तु सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य  
 परमात्मनः उदितौ परिपूर्णप्रकाशसाक्षात्कारेण अविद्यास्तमये सति तत् प्रकाशात्मकं  
 तस्य पश्येम स्वात्मतया अनुभवेम । संप्रदने लिङ् ।

यत् पुरुषेण हविषा यज्ञं देवा अतन्वत ।

अस्ति नु तस्मादोजीयो यद् विहव्येनेजिरे ॥ ४ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । यज्ञम् । देवाः । अतन्वत ।

अस्ति । नु । तस्मात् । ओजीयः । यत् । विहव्येन । ईजिरे ॥ ४ ॥

सर्वातिशायिसर्वात्मकहिरण्यगर्मरूपफलप्रापकात् पुरुषमेधाख्यमहाकृतोरपि  
 सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपावाप्तिफलप्रापको ज्ञानयज्ञः श्रेयान् इत्यनया अभिधीयते ।  
 पुरुषमेधविधायकं वाक्यम् एवं वाजसनेयब्राह्मणे समाम्नायते—‘पुरुषो ह’  
 नारायणोऽकामयत । अतिरिष्टं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यात् इति । स एतं पुरुषमेधं  
 पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुम् अश्वत् । तम् आहरन् । तेनायजत । तेनेष्ट्वाऽन्यतिष्ठन् सर्वाणि भूतानीदं सर्वम्

१. मुक्त्यै निरा.; मोक्षे सात. २. अतन्वत B, B<sup>h</sup>, D, R, S, C<sub>s</sub>, W. M.; अतन्व<sup>०</sup> A.

३. अस्ति B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, W. M.; अस्ति > अस्ति A. ४. अतन्वत P, J, Cp

५. अस्ति P, P<sup>h</sup>, J, Cp, W. M. ६. ह वं उपा. ७. एवं S<sup>०</sup>.

अभवत्' ( माश १३, ६, १, १ ) इति । देवाः दीव्यन्तीति देवा यजमानाः पुरुषेण अद्वयरूपेण हविषा । 'अथ स पुरुषोऽयं आसीत्' इति वाजसनेयश्रुतेः । अत्र साक्षात् पुरुषस्य अनालम्भनात् पर्यग्निकरणानन्तरम् उत्सर्गविधानाद् 'अद्वयमेधातिदिष्टोऽद्वः पशुः' पुरुषशब्देन विचक्ष्यते । तेन हविषा यज्ञं पुरुषमेधास्यं अतन्वत विस्तारितवन्तः । यद्बृत्तयोगाद् अनिघातः । 'ब्रह्मणे ब्राह्मणम् आलभते' ( तैशा ३, ४, १, १ ) इत्यादिना समाभ्यासा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपा बहवः पुरुषपशवो विद्यन्ते इति यज्ञविस्तारोक्तिः । एवं पुरुषहविष्कयज्ञ इति यत् अस्ति तस्मात् ओजीयः अतिशयेन ओजस्य सारघत् अस्ति नु विद्यते खलु । सामान्यनिर्देशेन यज्ञस्वरूपापेक्षया या नपुंसकत्वम् । ओजीय इति ओजस्यशब्दाद् ईयसुनि विनो लुकि रूपम् । ओजीयोऽस्तीति प्रतिज्ञातं तद् दर्शयति — विद्व्येन । हव्यं होतव्यहविः । विगतहविष्केण ज्ञानयज्ञेन ईजिरे इष्टयन्तः स्वात्मानं परमात्माभेदेन साक्षात्कृतवन्त इति यत् तद् ओजीय इति । द्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोरुभयोः सार्वान्तर्यलक्षणफलसाम्येऽपि पुरुषमेधफलस्य कर्मजन्यत्वेन विनाशित्वं ज्ञानयज्ञफलं तु न तथेति तस्माद् ओजीय इत्युक्तम् । भगवतापि उक्तम् —

'धेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' ( भगी ४, ३, ३ ) इति ।

मुग्धा देवा उत शुनाऽयजन्तोत गोरङ्गैः पुरुधाऽयजन्त' ।

य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्तमिहेह ब्रवः ॥ ५ ॥

मुग्धाः<sup>१</sup> । देवाः । उत । शुना । अयजन्त । उत । गोः । अङ्गैः । पुरुधा । अयजन्त ।

यः । इमम् । यज्ञम् । मनसा । चिकेत । प्र । णः । वोचः । तम् । इह । इह । ब्रवः ॥ ५ ॥

एवं कर्मयज्ञात् ज्ञानयज्ञस्य उत्कर्षं श्रुत्वा कर्मयज्ञं निन्दन् अविनाशिकफलकामस्तदस्थो ब्रूते — मुग्धाः कार्याकार्यविवेकरहिता देवा यजमानाः । उतशब्दः अप्यर्थे । शुनाऽपि अयजन्त । यज्ञो हि पशुसाधनकः । तत्र अत्यन्तगर्हितस्यापि शुनः पशुत्वेन निर्देशात् कर्मयज्ञस्य निन्दा दर्शिता । अखाद्यानां परमावधिः श्वा । तथा । उतशब्दः अप्यर्थे । गोः गोरूपपशोः अङ्गैः अवयवैरपि । 'हव्यस्याः प्रदवधति' ( तै ६, ३, १०, ४ ) इति अङ्गावदानश्रवणाद् अङ्गैरित्युक्तम् । अवध्यानां परमावधिर्गौः । पुरुधा बहुधा अयजन्त । एकदा करणे प्रमादाज्ञानादिकृतम् इति संभावना भवति । अतस्तन्निरासाय पुरुषेत्युक्तम् । सर्वदा शुनकगवादिरूपैः पशुभिर्यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं पूर्वाधेन कर्मयज्ञं निन्दित्वा उत्तराधेन ज्ञानयज्ञप्राप्तये तदभिर्षं प्रार्थयते — यो विद्वान् इमं यज्ञम् यष्टव्यं परमात्मानं मनसा चिकेत जानाति स्म तं तथाविधं गुरुं नः अस्माकं प्र वोचः प्रकरणेन ब्रूहि ।

१. 'धादतिदिष्टोऽपशुः' S. २. पुरुषार्थं K; पुरुषार्थं > पुरुधार्थं Bb.

३. मुग्धा P, P<sup>a</sup> J, Cp, WM. ४. 'वचिश्वातयागौः' S.

तेन प्रदर्शितं गुरुं घृते — इहेह इहेय इदानीमेव त्रयः परमात्मस्वरूपं बृहि ।

इति सप्तमे काण्डे प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘अदितिर्दितः’ इति द्वितीयं सूक्तम् । तत्र आद्याभिश्चतसृभिः सर्वफलकामः अदितिं यजते उपतिष्ठते वा । ‘अथर्वणम्’ ( अ ७, २ ), ‘अदित्यीः’ ( अ ७, ६ ), ‘दितेः पुत्राणाम्’ ( अ ७, ८ ) इति सूत्रात् ( कौसू ५९, १८ ) ।

तथा आधाने पद्यमानेष्टौ आदित्यहविरनुमन्त्रणे ‘अदितिर्दितः’ इति विविक्त्युक्ता । आधानं प्रक्रम्य धैताने सूत्रितम् — “‘वयमानः पुनातु’ ( अ ६, १९, २ ), ‘लेपस्ते’ ( अ १८, ४, ५९ ), ‘अग्नी रक्षांसि’ ( अ ८, ३, २६ ), ‘अदितिर्दितः’ ( अ ७, ६, १ ) इति” ( वृताधौ ६, ११ ) इति ।

‘महीम् पु’ ( अ ७, ६, २, ७, ७ ) इति तृचेन नौघटादिभिर्द्वकतरणे स्वस्त्ययनकामो नावादिक् अभिमन्त्र्य तेन तरेत् ।

तथा नावादिभिर्द्वकदेशगमने स्वस्त्ययनकामः अनेन तृचेन नावं संपात्य तरेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन नौमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य नावि-  
केभ्यो यज्जीयात् ।

सूत्रितं हि — “‘महीम् पु’ इति तरणान्यारोहयति । दुरान्नावं संपातयतीति नौमणिं यज्जीयात्” ( कौसू ५२, १०, ११ ) इति ।

‘महीम् पु’ इति ऋचा चिवाहे चतुर्थिकाकर्मणि खट्वां स्पर्शयेत् । “‘महीम् पु’ इति तन्यम् आलम्बयति” ( कौसू ७९, ३ ) इति सूत्रात् ।

तथा आवसथ्याधाने क्रव्याद्विस्र्जनानन्तरं गृहसमीपे नदीरूपाणि कृत्वा उदकेन आपूर्य ‘महीम् पु’, ‘सुत्रामाणम्’ इत्याभ्यां नायम् आरोहयेत् । सूत्रितं हि — “प्राग्दक्षिणं सत नदीरूपाणि कारयित्वा उदकेन पूरयित्वा ‘आ रोहत सविदुर्नावमेताम्’ ( अ १२, २, ४८ ), ‘सुत्रामाणम्’ ( अ ७, ७, १ ), ‘महीम् पु’ ( अ ७, ६, २ ) इति सहिरण्यां सधवा नादम् आरोहयति” ( कौसू ७१, २३ ) इति ।

सोमयागे दीक्षायां ‘सुत्रामाणम्’ इत्येनां कृष्णाजिनस्थो यजमानो जपेत् । “‘पुनन्तु मा’ ( अ ६, १९, १ ) इति पाव्यमानः । ‘सुत्रामाणम्’ ( अ ७, ७, १ ) इति कृष्णाजिनम् उखेतिष्ठत” ( वृताधौ ११, १०, ११ ) इति हि धैतानं सूत्रम् ।

अग्निचयने ‘वाजस्य नु प्रखं’ इति घाजप्रसवीयहोमान् ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “‘वाजस्य नु प्रखं’ ( अ ७, ७, २ ) इति वाजप्रसवीयहोमान्” ( वृताधौ २९, २० ) इति धैतानसूत्रम् ।

सर्वफलकामो 'दितेः पुत्राणाम्' इति देवान् यजते उपतिष्ठते' वा । 'अथर्वाणम्', 'अदितिर्योः', 'दिनेः पुत्राणाम्' ( कौसू ५२, १८ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

प्रवासे द्रव्यलाभार्थं 'भद्रादधि' ( अ ७, १ ) इति कृत्वा आज्यसमित्पुरोडाशादीनाम् अन्यतमं जुहुयाद् अन्नं जपेद् वा ।

तथा अश्वदियानेन गच्छन् अनया अश्वदिकं संपात्य अभिमन्त्र्य उदकेन संप्रोक्षयेद् मोचयेच्च ।

तथा विक्रेयं वस्त्रादिकम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य लाभकामः अभिमतं देशं नयेत् ।

तथा लाभकामः अनया वस्त्रादिकम् अभिमन्त्र्य स्वीकुर्यात् ।

सूत्रितं हि — " 'भद्रादधि' इति प्रवत्यन्तुदधीत । जरति । यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति । द्रव्यं संपातवद् उत्थापयति । निर्मृज्योपयच्छति" ( कौसू ४२, १-५ ) इति ।

तथा ग्रहयज्ञे 'भद्रादधि' इत्यनया हविराज्यसमिदाधानोपस्थानानि बृहस्पतये कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — " 'स' बुध्यात्' ( अ ४, १, ५ ), 'भद्रादधि' श्रेयः प्रेहि', 'बृहस्पतिर्नः' ( अ ७, ५३ ) इति बृहस्पतये" ( शाक १५१ ) इति ।

'प्रपथे पथाम्' इति चतुर्ऋचेन नष्टद्रव्यलाभार्थं नष्टद्रव्याकाङ्क्षिणां दक्षिणं पाणिम् उन्मृज्य संपात्य विमृज्य वा उत्थापयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन चतुर्ऋचेन एकविंशतिशर्करा अभिमन्त्र्य चतुष्पथे निधाय विकिरेत् ।

सूत्रितं हि — " 'प्रपथे' ( अ ७, १० ) इति नष्टद्रव्याकाङ्क्षिणां पथाम् उन्मृज्योत्थापयति । एवं संपातवतः । निर्मृज्यैकविंशतिं शर्कराश्चतुष्पथे निक्षिप्याऽवकिरति" ( कौसू ५२, १२-१४ ) इति ।

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि 'प्रपथे पथाम्' इत्यनया पौष्णं हविरनुमन्त्रयेत् । 'चातुर्मास्यानि प्रयुजीत' इति प्रक्रम्य 'प्रपथे पथाम्', 'मरुतः पर्वतानाम्' ( अ ५, २४, ६ ) इति वैताने सूत्रितम् ( वैताथी ८, ८; १३ ) ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १ ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १ ॥

अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा । सैव योः द्योत-  
नशीलो नाकः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा चायापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं द्योम ।  
सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । ॥ एव' पिता उत्पादकस्तातश्च' । स पुत्रः माता-  
पित्रोर्जातः पुत्रोऽपि । विद्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिः एव । पञ्च जनाः निपादपञ्चमा-  
श्चत्वारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तद् उक्तं  
यास्केन — 'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीन्येके । चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम इत्यौ-  
पमन्यवः' ( नि ३, ८ ) इति । ऐतरेयब्राह्मणे तु एवम् आम्नातम् — 'सर्वेषां वा  
एतत् पञ्चजनानाम् उदथं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसा सर्षणां च पितॄणां च' ( ऐरा ३, ३१ )  
इति । तत्र गन्धर्वाप्सरसाम् ऐक्यात् पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि  
अदितिः एव । जातम् जनने प्रजानाम् उत्पत्तिः सापि अदितिः एव । जनित्वम् जन्माधि-  
करणम् । यद्वा जातम् उत्पन्नं जनित्वम् उत्पत्त्यर्थम् च यद् अस्ति तदपि अदितिः एव ।  
एवं सफलजगदात्मना अदितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन — 'इत्यदितिर्विभूतिम् आचरे'  
( नि ४, २३ ) इति । अदितिः । दो अचखण्डने । अस्मात् कर्मणि क्तिनि 'यति-  
स्यतिमास्थाम्' ( पा ७, ४, ४० ) इति इत्यम् । यास्कपक्षे तु दीङ् क्षये इत्यस्मात्  
क्तिनि व्यत्ययेन हस्यत्वम् । नञ्समासे अङ्यपूर्वपदप्रकृतिस्थरत्वम् । स पितेति  
स पुत्र इति 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकचमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तद्विग्रह-  
पाददेते' ( पाकै पत्यशादिकै ) इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वम् । जनैरौणादिकं  
इत्यन्प्रत्ययः ।

महीम् पु मातरं सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हवामहे ।

तुविश्राम्भजरन्तीमुरुचीं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् ॥ २ ॥

महीम् । ऊं इति । सु । मातरम् । सुव्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हवामहे ।  
तुविश्राम् । भजरन्तीम् । उरुचीम् । सुशर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् ॥ २ ॥

महीम् महतीं महनीयां वा सुव्रतानाम् । व्रतम् इति कर्मनाम ( इ. निच २, १ ) । शोभ-  
नकर्मणां पुरुषाणां मातरम् मातृस्थानीयाम् ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पत्नीम् पालयित्रीं  
तुविश्राम् बहुयलां बहुधनां वा । त्रिविक्रवादित्वाद् ( पावा ६, २, १९९ ) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
भजरन्तीम् अचिनध्वरीम् उरुचीम् उरुन् महतः अञ्चन्तीम् उरु महद् अतिदूरं वा  
गच्छन्तीं बहुप्रकारगतिं वा । 'चौ' ( पा ६, २, १३८ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।  
सुशर्माणम् सुसुखाम् । 'शोभनसी अलोमोपसी' ( पा ६, २, ११० ) इति उत्तरपदायुदा-  
त्तत्वम् । सुप्रणीतिम् सुखेन कर्मणां प्रणेत्रीं सुष्ठु प्रणीयमानां वा अदितिम् अखण्ड-  
नीयां देवमातरं नाथं वा अनेन रक्षणाय तु सुष्ठु हवामहे आह्वयामः । व्यत्ययेन  
शः' । उ इति पदपूरणे ।

१. सैव गंगा. २. 'कस्तावत्तद्व' S.

३०, ४ पं २०, १, ८ शोत्री २, २, १४.

संभारणे पूरूपे वे शनि गुण इति न्याय्यम्.

३. हुवेम मा २१, ५, तै १, ५, ११, ५ मं ४, १०, १ दश

४. चिन्त्यमिदम् । 'बहुलं छन्दमि' ( पा ६, १, १४ ) इति



सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माणमदिति सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसो' अस्त्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १ ॥

सुत्रामाणम् । पृथिवीम् । धाम् । अनेहसम् । सुशर्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नावम् । सुअरित्राम् । अनागसः । अस्त्रवन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १ ॥

सुत्रामाणम् सुष्ठु प्रायमाणां पृथिवीम् विस्तीर्णाम् । प्रथेः 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' (पाउद ८, १२४) इति प्रत्ययसंप्रसारणे । पित्वात् ङीप् । धाम् द्योतमानाम् अभिगन्तव्यां वा अनेहसम् अपापाम् । सुशर्माणम् इति पादः पूर्वस्याम् ऋचि व्याख्यातः । स्वरित्राम् शोभनारित्राम् । अरित्रम् उदकक्षेपणसाधनभूतो दण्डः । अस्त्रवन्तीम् अचिच्छ्रां दैवीम् । देवानाम् इयम् । 'देवाद यजवी' (पावा ४, १, ८५) इति अङ्गप्रत्ययः । देवमातरं देवसंयन्धिनीं वा नावम् नौसदृशीं प्रसिद्धां वा नावम् अनागसः अनपराधा घयं स्वस्तये क्षेमाय आ रुहेम आरुढा भूयास्म । 'लिङ्गादिष्वङ्' (पा ३, १, ८६) । 'अन्येषामपि दयते' (पा ६, ३, १३७) इति सांहितिको दीर्घः । अस्य मन्त्रस्य दीक्षायां कृष्णाजिनादिरुढेन यजमानेन जप्यत्वाद् नौ-  
शब्देन कृष्णाजिनं विवक्ष्यते । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे—'कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौः' (ऐरा १, १३) इत्यास्तात् । सर्वाणि विशेषणानि पूर्ववद् योज्यानि ।

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे ।

यस्या उपस्य उर्वश्नन्तरिक्षं सा नः शर्म त्रिवरूथं नि यच्छात् ॥ २ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे ।

यस्याः । उपस्यः<sup>१</sup> । उर्व । अन्तरिक्षम् । सा । नः । शर्म । त्रिवरूथम् । नि । यच्छात् ॥ २ ॥

वाजस्य अन्नस्य प्रसवे उत्पत्तौ उत्पत्त्यर्थम् । 'थाथ' (पा ६, २, १४४) इत्या-  
दित्यरेण अन्तोदात्तः । मातरम् अन्नस्य निर्मात्रीं महीम् महतीम् अदिति नाम ।  
अदितिः अदीना अलण्डनीया वा । एवंनामधेयाम् एवंस्वभावां नापं वा नु क्षिप्रं  
वचसा स्तुत्या करामहे कुर्महे । अदितिं नावं वा अन्नप्रसवार्थं स्तुम इत्यर्थः ।  
करोतेर्व्यत्ययेन शप् । यस्या अदित्या उरस्थे उत्सङ्गे समीपे उर्व विस्तीर्णम्  
अन्तरिक्षम् आकाशं वर्तते सा अदितिः नः अस्माकं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं त्रिकक्ष्यं  
शर्म गृहं नि यच्छन् नियच्छतु प्रयच्छतु । यमेलंदि आडागमः । 'इषुगमियमो छः'  
(पा ७, ३, ७७) इति छादेशः ।

१. 'मनागसम्' ऋ १०, ६३, १० मा २१, ६ ते ३, ५, ११, ५ मं ४, १२, १ षठ २, ३; मुनि-  
दयामनागसम् पे २०, १, ९. २. इवीं मूहया शर्मं यच्छतु ने ३, ३, ११, ४. ३. व. K P,  
P<sup>4</sup>, J. Cp, WM. W. WI. तेषां; वृद्ध. संज्ञा. गा. उपस्यः.

दितेः पुत्राणामर्दितैरकारिणम्<sup>१</sup> 'अवं देवानां'<sup>२</sup> 'बृहतामनर्मणाम्'<sup>३</sup> ।

तेषां हि धामं गमिषक् समुद्रियं<sup>४</sup> 'नैनान् नमसा पुरो अस्ति'<sup>५</sup> कश्चन ॥१॥

दितेः । पुत्राणाम् । अर्दितः । अकारिणम् । अवं । देवानाम् । बृहताम् । अनर्मणाम् ।

तेषाम् । हि । धामं । गमिषक् । समुद्रियम् । न । एनान्<sup>६</sup> । नमसा । पुरः । अस्ति । कः । चन ॥१॥

कश्यपस्य द्वे भार्ये अदितिर्दिनिश्च । तत्र अदितेरुत्पन्ना देवाः । दितेस्तु  
दैत्या दानवाः । तथा सति देवयाने अस्या ऋचो विनियोगाद् देवप्रशंसा-  
परत्वेन व्याख्यायते — दितेः पुत्राणाम् दैत्यानां संवन्धि । तेषां हि धामेति  
तृतीयपादे दैत्यस्थानस्य उक्तत्वाद् अत्र पृथ्वा तत्संवन्धि स्थानं विवक्ष्यते ।  
दैत्यानां स्थानम् अवं । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अवकृष्य दैत्येभ्यः  
अपहृत्य अदितेः । जन्ये जनकशब्दः । पुत्राणाम् इति वा अनुपङ्गः । अदितेः पुत्राणां  
देवानाम् । अर्थायेति शेषः । दितेः पुत्राणां स्थानम् अवं अकारिणम् अवकिरामि । अव-  
क्षिपामि । यथा तद् धाम दैत्यानां निवासाय न भवेत् तथा विप्रकीर्णं करोमीत्यर्थः ।  
कृ विक्षेपे । लुङि 'आर्धधातुकस्येड्वलौटः' ( पा ७,२,३५ ) इति इडागमे वृद्धौ  
रूपम् । देवा विशेप्यन्ते — बृहताम् गुणैर्महताम् अनर्मणाम् अर्म हतस्थानम् तद्र-  
हितानां शत्रुभिरनभिभाष्यानाम् । हिंतेतौ । हि यस्मात् समुद्रियं समुद्रे भवम् ।  
'समुद्राश्चाद्रः' ( पा ४,४,११८ ) इति घः । समुद्रम् अन्तरिक्षं प्रसिद्धो वा  
समुद्रः । तत्र दैत्या निवसन्तीति हि प्रसिद्धिः । तादृशं समुद्रभवं तेषां दैत्यानां  
धाम स्थानं गमिषक् । गम्भीरम् इत्यर्थः । परैर्दुष्पवेशम् । उर्जयम् इति याचत् ।  
अतः अवकृष्य किरामि<sup>७</sup> अवक्षिपामि तेषामिति<sup>८</sup> संवन्धः । किमिति दैत्यतिर-  
स्कारः तद् आह — एनान् । देवानां बृहताम् अनर्मणाम् इति गुणाधिक्यस्य  
उक्तत्वात् ते देवा अत्र अन्वादिश्यन्ते । एनान् देवान् परः । परशब्दयोगे  
पञ्चम्या भवितव्यम् । अत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः<sup>९</sup> । एतेभ्यो देवेभ्यः परः  
अन्यः कश्चन । चनेति निपातसमुदायः अप्यर्थे । कश्चिदपि नमसा नमस्कारेण  
हृत्पिल्लक्षणेन अन्नेन वा न संभाव्योऽस्ति । अतो देवानामेव यद्व्यत्ययेन प्रशस्तत्वात्  
तदर्थनानेन यागेन अस्माभिरभिलषितसिद्धिराशास्यते ।

भद्रादधि<sup>१०</sup> श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः<sup>११</sup> पुरेता तं अस्तु ।

अधेममुस्या<sup>१२</sup> वर आ पृथिव्या आरेक्षुं<sup>१३</sup> कणुहि सर्ववीरम्<sup>१४</sup> ॥ १ ॥

- १- 'कार्यम्' A.R.W.M. पं २०,१,६. २. अवेदे\* ऋ १०,३६,११; महातमं पं.  
३. महताम् पं.; 'मनर्धणाम्' च. ४. तेषां ये अपम- परोऽस्ति पं. ५. पुत्रां Bp\*  
६. करोमि S'. ७. तेन S' ८. वस्तुनः पुरम् इति शब्दः. ९. 'इति' तं १.  
१०, ११, १२. १३. आश्री ७,१० आश्री ४,४,२ आश्री १०,११,८ आश्री ५,६,२. १४. अधेमम् रूपं त.  
आश्री. आश्री. ११. आरे नृनं त. आश्री. आश्री. १२. 'वीरः' त. आश्री. आश्री.

भद्रात् । अर्थः । श्रेयः । प्र । इहि । बृहस्पतिः । पुरःऽप्राता । ते । अस्तु ।  
अथ । इमम् । अस्याः । वरै । आ । पृथिव्याः । आरेऽशत्रुम् । कृणुहि । सर्वेऽवीरम् ॥ १ ॥

हे वस्त्रधनादिलाभकाम पुरुष भद्रात् मङ्गलात् संपदः । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ।  
श्रेयः संपदं प्रेहि प्रगच्छ प्रकर्षेण गच्छ । उत्तरोत्तरं संपदं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा भद्रात्  
भन्दनीयाद् अस्मात् स्थानात् श्रेयः अतिशयितलाभहेतुं स्थानं प्रेहि । देशान्तरं  
गच्छतः पुरुषस्य बृहस्पतिसाहायकं दर्शयति — ते लाभार्थं गच्छतस्तत्र बृहस्पतिः बृहतां  
देवानां पतिः हिताचरणेन पालयिता एतन्नामा देवः पुरप्राता अस्तु पुरतो गन्ता अग्र-  
गामी भवतु । प्राप्तकाले लोद । 'पुरोऽव्ययम्' (पा १, ४, ६७) इति गतित्वाद् 'गतिकारकोप-  
पदान् कृत' (पा ६, २, १३९) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरार्धे बृहस्पतिः संयो-  
ध्यते — हे बृहस्पते त्वम् अथ पुरतो गमनानन्तरम् इमं लाभकामं पुरुषम् अस्याः पृथिव्या  
वरै उत्कृष्टे लाभस्थाने आ । उपसर्गधुतेयौग्यक्रियाध्याहारः । आस्थापय । यस्मिन्  
प्रदेशे धनादिलाभविशेषो भवति तत्र इमं पुरुषं संयोजयेत्यर्थः । अपि च सर्ववीरम्  
सर्वे वीराः पुत्रभृत्यादयः यस्य तादृशं शत्रुम् आरे वरे कृणुहि कुरु । लाभस्थाने लाभ-  
कामस्य पुरुषस्य ये परिपन्थिनो जनाः तान् दूरम् अपसारयेत्यर्थः । कृषि हिंसाकर-  
णयोद्वह । 'धिविहृष्योर च' (पा ३, १, ८०) इति उपस्ययः । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा  
वचनम्' (पावा ६, ४, १०६) इति हेर्लुगभावः ।

प्रपथे पथार्थमजनिष्ट' पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अभि प्रियतमे सधस्ये आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ १ ॥

प्रऽपथे । पथाम् । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः । उभे इति ।  
अभि । प्रियतमे इति प्रियतमे । सधस्ये इति सधस्ये । आ । च । परा । च ।  
चरति । प्रऽजानन् ॥ १ ॥

पूषा पोषको मार्गरक्षको देवः पथाम् मार्गाणां प्रपथे प्रक्रान्तः पन्थाः प्रपथः ।  
मार्गमुखे अजनिष्ट प्रादुर्भवति रक्षणार्थम् । तथा पूषे दिवः शुक्लोकस्य प्रपथे प्रवेश-  
द्वारे पृथिव्याः प्रपथे प्रवेशद्वारे । अजनिष्ट इति संबन्धः । सोऽयं पूषा प्रियतमे अति-  
शयेन प्रीतिमयौ सपरस्परं सहैव अवस्थिते । 'यथ मादस्थयोऽच्छन्दसि' (पा ६, १, ९६)  
इति सहस्य सधोदशः । तादृशौ उभे द्यावापृथिव्यौ अभि अभिलक्ष्य प्रजानन् यजमानैः  
कृतं कर्म तत्फलं च प्रकर्षेण विद्वान् आ चरति च परा चरति च दिवः पृथिव्याम् आगच्छति  
पृथिव्या दिवं परागच्छति । सर्वप्राणिभूतस्य कर्मणः साक्षी भूत्वा उभयोरपि लोक-  
योगमनागमने करोतीत्यर्थः ।

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेपत् ।

स्वस्तिदा आघृणिः<sup>१</sup> सर्ववीरोऽप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन्<sup>२</sup> ॥ २ ॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयतमेन । नेपत् ।  
स्वस्तिदाः । आघृणिः । सर्ववीरः । अप्रयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रजानन् ॥ २ ॥

पूषा पोषको देवः इमाः सर्वा आशाः दिशः अनु वेद अनुक्रमेण जानाति ।  
स पूषा देवः अस्मान् अभयतमेन अत्यन्तभयरहितेन मार्गेण नेपत् नयतु ।  
नयतेलेटि 'सिक्वहुलं लेटि' ( पा ३,१,३४ ) इति सिप् । अडागमः । सोऽयं पूषा  
स्वस्तिदाः क्षेमस्य कल्याणस्य वा दाता आघृणिः आगतदीप्तिर्द्यातदीप्तिर्घा सर्ववीरः  
सर्ववीरैः पुत्रादिभिर्युक्तः अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । प्रमादम् अकुर्यन् प्रजानन् अस्मद-  
भिप्रायं मार्गं वा प्रकरणेण जानन् पुर एतु पुरतो गच्छतु । अस्मदभिलपितसा-  
धनायेति शेषः ।

'पूषन् तव' व्रते वयं न<sup>३</sup> रिष्येम कदा<sup>४</sup> चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥३॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन । स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥

हे पूषन् पोषक देव तव व्रते कर्मणि यागरूपे वर्तमाना वयं कदा चन कदा-  
चिदपि न रिष्येम न विनश्येम । पुत्रमित्रादिभिर्धनेन च वियुक्ता मा भूमेत्यर्थः ।  
रुप रिष्य हिसायाम् । देवादिकः । किं च इह अस्मिन् कर्मणि इदानीं वा  
ते तव स्तोताः स्तुतिं कुर्याणाः स्मसि भवामः ।

परि पूषा 'परस्ताद्वस्तै दधानु दक्षिणम् ।

पुननो नष्टमार्जतु सं नष्टेन गमेमहि ॥ ४ ॥

परि । पूषा । परस्तात्<sup>५</sup> । हस्तम् । दधानु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु । सम् । नष्टेन । गमेमहि ॥ ४ ॥

पूषा पोषको देवः परस्तान् परतः अतिदूराद् देशादपि । धनम् आदातुम्  
इति शेषः । दक्षिणं हस्तं परि दधानु प्रसारयतु । यत्रयत्र अस्माकं दित्ति-  
धनम् अस्ति तद् धनम् अस्माकं दातुं तत्रतत्र देशे हस्तं प्रसारयतु इत्यर्थः ।

१. सिप् मं ३,१४,१६. २. अघृणिः तत्रा २,४,१,६ तत्रा ३,१,१. ३. प्रति-  
दानं नञा. ४. पूर्वस्त्वै तत्रा २,५,५,५. ५. ना K,K<sup>m</sup>,V. ६. कदा च  
३,५,६,९ मा ३४,६१. ७. तु A,R,J, गा. च ३,५४,१०; वतु. B<sup>d</sup>,D,K,K<sup>m</sup>,S<sup>m</sup>,P,P<sup>a</sup>,  
V,Cs,Cp,RW. ८. २०,४३,३ पुरं.

नः अस्मान् नष्टं धनं पुनः आजतु पुनरागच्छतु । अज गतिक्षेपणयोः । न केवलम्  
आगमनं किं तु नष्टेन पुनरागतेन धनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि । धनेन संगता  
भवेमेत्यर्थः । संपूर्वाद् गमेरात्मनेपदिनो 'लिङ्वाशि यङ्' ( पा ३,१,८६ ) इति अङ्  
प्रत्ययः ।

इति सप्तमे काण्डे प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'यस्ते स्तनः' इति तृतीयं सूक्तम् । तत्र जम्भगृहीतवालकभैषज्यार्थं 'यस्ते स्तनः'  
इत्यनया स्तनम् अभिमन्त्र्य वालं पाययेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि प्रियङ्गुतण्डुलानाम् उपरि क्षीरं दुग्ध्वा अनया ऋचा  
अभिमन्त्र्य व्याधितं पाययेत् ।

सूत्रितं हि — " 'यस्ते स्तनः' इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति । प्रियङ्गुतण्डुलान् अन्य-  
वदुग्धान् पाययति" ( कौसू ३२,१;२ ) इति ।

अशनिनिवारणकर्मणि 'यस्ते पृथु स्तनयि नुः' इति ऋचा अशनिम् उपतिष्ठेत ।  
" 'यस्ते पृथु स्तनयि नुः' ( अ ७,१२ ) इत्यशनिम्" ( कौसू ३८,८ ) इति सूत्रात् ।

तथा ग्रहयज्ञे अनया हविराज्यहोमसमिदाधानोपस्थानानि केतवे कुर्यात् ।  
तद् उक्तं शान्तिकल्पे — 'यस्ते पृथु स्तनयि नुः' ( अ ७,१२ ), 'देवो देवान्' ( अ १८,१,१० )  
इत्यादि " 'केतुं कृण्वन्नकेतवे' ( ऋ १,६,२ ) इति केतवे" ( शाक १५१ ) इत्यन्तम् ।

तथा उपाकर्मणि अनया आज्यं जुहुयात् ।

" 'सभा च मा' ( अ ७,१३;१४ ) इति पञ्चर्चेन सभाजयकर्मणि क्षीरौदनं पुरोडाशं  
रसान् वा संपात्य अभिमन्त्र्य अश्रीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि पञ्चर्चे जपन् सभास्तम्भं गृहीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन पञ्चर्चेन सभाम् उपतिष्ठेत ।

" 'सभा च मा' इति भक्षयति । स्थूणं गृह्णाति उगतिष्ठते" ( कौसू ३८,२७;२८ ) इति  
कौशिकसूत्रात् ।

हृत्याप्रतिहरणकर्मणि कुर्यानिःसारणानन्तरं स्वगृहम् आगत्य 'यथा सूर्यः'  
इत्यृचं जपन् प्रदक्षिणं गच्छेत् । " 'यथा सूर्यः' ( अ ७,१८,१ ) इत्याह्व्याप्रजनि" ( कौसू  
३२,२६ ) इति सूत्रात् ।

अभिचारकर्मणि 'यथा सूर्यो नक्षत्राणाम्' इति द्रव्यं शत्रुं दृष्ट्वा जपेत् ।

तत्रैव कर्मणि 'यावन्तो मा गयन्तानाम्' ( ७,१४,२ ) इति जपित्वा शत्रुं निरीक्षते ।

तथा नैर्ऋतकर्मणि निर्ऋतिप्रतिकृतिविसर्जनानन्तरं 'यथा सूर्यः' इति जपन् पुनः स्वगृहम् आगच्छेत् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे—“उपानहाद्युपमुच्य 'यथा सूर्यः' इत्यावृत्त्याव्रजति” ( शाक १५, ६ ) इति ।

यस्ते स्तनः शशयुर्यो मयोभूर्यः सुम्नयुः<sup>१</sup> सुहवो<sup>२</sup> यः सुदत्रः ।

येन विश्वा पुष्पांसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे कः<sup>३</sup> ॥ १ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयुः । यः । मयःऽभूः । यः । सुम्नयुः । सुहवः । यः । सुदत्रः ।

येन । विश्वा । पुष्पांसि । वार्याणि । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः<sup>३</sup> ॥ १ ॥

हे सरस्वति वर्षणपदवाक्यादिना सरणवति वाग्देवते ते तव यः स्तनः शिशयुः<sup>४</sup> शिशो. पोषं कुर्वन् भवति । 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलम् इष्टवच' इति शिशुशब्दात् पुष्पातिधात्वर्थे णिच्प्रत्ययः । इष्टवद्भावात् शिशोष्टिलोपः । ण्यन्ताद् औणादिक उप्रत्ययः । णिलोपाभावश्छान्दसः । ण्यन्तत्वादेव अनवग्रहः । शेतेर्वा । शिशयुः निगूढः । अनुपासकानाम् अप्रकाश इत्यर्थः । 'यस्ते स्तनो गृह्याय निहितः' ( मास १४, २, १, १५ ) इति वाजसनेयश्रुतेः । यः च स्तनो मयोभूः । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयिता । यः च सुप्रयुः सुस्रं सुखं परेषां इच्छतीति सुस्रयुः । 'छन्दसि परेच्छायाम्' ( पावा ३, १, ८ ) इति क्यच् । सामान्यविशेषविवक्षया मयोभूः सुस्रयुरिति विशेषणद्वयम् । सुहवः शोभनाद्भानः सर्वैराप्यायनार्थं<sup>५</sup> सम्यग् आहूयमानः । काम्यमान इत्यर्थः । यः च सुदत्रः कल्याणवानः सुधनो वा । येन च स्तनेन विश्वा विश्वानि वार्याणि धरणीयानि धनानि पुषसि पोषयसि । स्तोत्रम्य इति शेषः । तं तादृशगुणोपेतं स्तनम् इह अस्मिन् जन्मगृहीते घालके धातवे धातुं पातुं योग्यं कः कुरु । चेद् पाने । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । करिति । करोते-दछान्दसे लुङि 'नन्वे वस' ( पा २, ४, ८० ) इति च्लेलुङि गुणे 'हल्वा' ( पा ६, १, १८ ) इत्यादिना सिपो लोपे "अमाळ्योगेऽपि" ( पा ६, ४, ७५ ) इति अडभावे रूपम् ।

यस्ते पृथु<sup>६</sup> स्तनयित्नु<sup>७</sup> ऋष्वो<sup>८</sup> दैवः केतुर्विश्वमाभूयतीदम् ।

मा नो वधीर्विद्युता देव सस्यं मोत वधी रुश्मिभिः सूर्यस्य ॥ १ ॥

यः । ते । पृथुः । स्तनयित्नुः । यः । ऋष्वः । दैवः । केतुः । विश्वम् । आऽभूयति । इदम् । मा । नः । वधीः । विऽद्युता । देव । सस्यम् । मा । उत । वधीः । रुश्मिभिः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

१. 'ययमुच्य' (नर. १) संज्ञा. २. जन्मयो यो ऋ १, १६४, ४९ मा ३८, ५ मं ४, १६, ३ मास १४, १, ४, २८ तैआ ४, ८, २. ३. रतुषा ऋ. मा. मं. मास. तैआ. ४. वंमुविह ऋ. मा. नं. मास. तैआ. ५. ऽकः मा. ( पा. अकः ) मास. तैआ. ६. वंनु. मंदा. ४. मयराप्या S. ७. पृथुः WM. ९. 'यो ऋष्वो A, Cs; 'यो विद्युतो K, K<sup>m</sup>, V, Bp<sup>a</sup>, E<sup>a</sup>, O; यो विद्युतो P<sup>a</sup>, M.

हे देव द्योतनशील पर्जन्य ते तव स्वभूतः पृथुः विस्तीर्णो महान् यः स्तनवितुः गर्जनरूपशब्दं कुर्वन् अशनिः यः च रुषः<sup>१</sup> वाधकः । रुप हिंसायाम् । औणादिकः कन्प्रत्ययः । देवः देवस्य पर्जन्यस्य संवन्धी देवैर्निर्मितो वा । 'देवाद्यण्वौ' ( पावा ४, १, ८१ ) इति अञ्प्रत्ययः । केतुः अनर्थज्ञापकोऽशनिः केतु-रूपो वा ग्रहः इदं परिदृश्यमानं विश्वम् आभूषति व्याप्नोति । वाधितुम् इति शेषः । हे देव पर्जन्य विभुता तादृश्या अशन्या नः अस्माकं सस्यम् शाल्यादिकं मा वर्थाः मा वाधिष्ठाः । हन्तेर्लुङि वधादेशः । उत अपि च सूर्यस्य सवितुः रश्मिभिः संतापकैः किरणैः अस्मदीयं सस्यं मा वर्थाः मा शोषय । अयम् अर्थः—क्षेत्रेषु उप्ताः शाल्यादयः अतिवृष्ट्यनावृष्टिभ्यां वाध्यन्ते । सस्यविनाशेन तदुपजीविन्यः प्रजा चिनश्यन्ति । अतोऽत्र तत्परिहारः प्रार्थ्यत इति ।

सुभा च मा समितिश्रावतां<sup>२</sup> 'प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने' ।

'येना संगच्छा' उप मा स शिक्षाचारं<sup>३</sup> 'वदानि पितरः संगतेषु' ॥ १ ॥

सुभा । च । मा । सम् । इति । च । अन्ननाम् । प्रजाऽपतेः । दुहितरौ । संविदाने इति सम् । विदाने ।

येन । सम् । गच्छे । उप । मा । सः । शिक्षात् । चारं । वदानि । पितरः । सम् । संगतेषु ॥ १ ॥

सभा विदुषां समाजः । समितिः संयन्ति संगच्छन्ते युद्धाय अग्रेति समितिः संग्रामः । सांग्रामीणजनसमेत्यर्थः । यद्वा संग्रामनामानि यज्ञनामानि भवन्तीति यास्कनोक्तत्वात् समितिशब्देन यज्ञ उच्यते । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । ते उभे अपि मा मां वादिनम् अवताम् रक्षताम् । कीदृश्यौ । प्रजापतेः सर्वजगत्पटुर्दुहितरौ पुत्र्यौ ।

'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यन्तं त्रिविधमेव वा ।

सा ब्रूत ये स धर्मः स्यान् XXX ॥' ( यासृ १, ९ ) इति ।

'यद् आर्याः प्रशंसन्ति स धर्मः' ( आश्व १, २०, ७ ) इति च स्मृतेर्विद्वत्संघस्य सभात्वात् तदुक्तेश्च सर्वशास्त्रनिर्णीतधर्मरूपत्वात् प्रजापतिपुत्रीत्वव्यपदेशः । ते च सभे संविदाने अस्मद्रक्षणविषयम् ऐकमत्यं प्राप्ते । विदेः संपूर्वात् 'समो गमादिषु विदिप्रच्छि' ( पावा १, १, १९ ) इति आत्मनेपदम् । किं च येन वादिना सेगच्छे वस्तु संगतो भवानि । पूर्ववद् आत्मनेपदिनो गमेर्लोङि रूपम् । स विद्वान् मा मां संगतम् उा शिक्षार उपेत्य शिक्षयतु । समीचीनं वादयत्वित्यर्थः । शिक्ष विद्योपादाने । ण्यन्तात् लेटि आडागमः । यद्वा शिक्षात् मां वक्तुं शकं समर्थम् इच्छतु । शकः सन्नन्तात् पञ्चमलकारे रूपम् । अयम् अर्थः—येन सह अहं विवदे स स्वयं मदुक्तवचन-

१. वृत्त. मं. ग. द्र.

२. 'विश्वोभे पाठ ३, १३, ३.

३. 'तरः प्रचेतसा पं २०, २०, ९;

'तरां सचेतसो पाठ.

४. येन वदामि पं.; यो मा न शिष्यान् पाठ.

५. 'चारं B, K, W;

'क्षादन्तर् पं., तिष्ठेत्सचेतनो पाठ.

६. वदामि वदये उन्नानाम् पं.; भवतु शंसधे जनः पाठ.

विघटनपट्टनि चाक्यानि अभाषमाणः प्रत्युत मामेव स्ववचनतिरस्कारकवाक्य-  
वादिनं करोत्विति । अपि च हे पितरः पालकाः मदुक्तं वाक्यं साधु साध्विति  
अनुमोदमानाः पितृभूता वा हे सभासदो जनाः संगतेषु मया सह वक्तुं मिलि-  
तेषु यादिषु चाह न्यायोपेतं सदुत्तरं वदामि<sup>१</sup> । यथा सम्यग् वदामि तथा अनु-  
गृहीतेत्यर्थः ।

विघ्नं ते सभे नाम नरिष्टा नाम वा असि<sup>२</sup> ।

ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सर्वाचसः<sup>३</sup> ॥ २ ॥

विघ्न । ते । सभे । नाम । नरिष्टा । नाम । वै । असि ।

ये । ते । के । च । सभासदः । ते । मे । सन्तु । सर्वाचसः<sup>४</sup> ॥ २ ॥

हे सभे ते तव नाम नामधेयं विघ्न जानीमः । 'विशे लटो वा' ( पा ३, ४, ८३ )  
इति मसो मादेशः । तन्नाम दर्शयति—हे सभे नाम । नाम्नेति यावत् ।  
नरिष्टा । रिपिणा कान्तेन नऽसमासः । अहिंसिता परैरनभिभाष्या । एतन्नामिका  
असि वै भवसि खलु । एकस्य वचनम् अन्यैराद्रियते तिरस्क्रियतेऽपि । बहवः  
संभूय यथेकं वाक्यं वदेयुस्तद्धि न परैरतिलङ्घ्यम् । अतः अनतिलङ्घ्यवाक्य-  
त्वाद् नरिष्टेति नाम सभाया युज्यते । अतस्ते तव संबन्धिनः ये के च सभासदः  
सभायां सीदन्तो विद्वांसस्ते सर्वे मे मम सर्वाचसः समानवाक्याः सन्तु भवन्तु ।  
न हि सभा सर्वा संभूय एकं प्रति ब्रूते अपि तु तत्रस्याः कतिपये । तेऽपि  
मद्विषये अनुकूलवाक्या भवन्तु इति प्रार्थ्यते ।

एषामहं समासीनानां वर्चो विज्ञानमा ददे ।

अस्याः सर्वस्याः संसदो ममिन्द्र भगिर्न कृणु<sup>५</sup> ॥ ३ ॥

एषाम् । अहम् । समऽआसीनानाम् । वर्चः । विज्ञानम् । आ । ददे ।

अस्याः । सर्वस्याः । समऽसदः । माम् । इन्द्र । भगिर्नम् । कृणु ॥ ३ ॥

समासीनानाम् सभायाम् अवतिष्ठमानानाम् एषाम् पुरोवर्तिनां वादिनां वर्चो  
तेजो वैदुष्यजनितप्रभावविशेषम् विज्ञानम् वेदशास्त्रार्थविषयं ज्ञानं च । 'विज्ञानं धित्यशास्त्र-  
योः' ( अक्रो १, ५, ६ ) इति तद्विदः । तद् अहम् आ वदे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः । ददाने  
'आलो दोऽनास्यविदरणे' ( पा १ ३, २० ) इति आत्मनेपदम् । किं बहुना । हे इन्द्र । इन्द्रस्यैव  
यागनुशासनकर्तृत्वात् सभाजयकर्मणि तस्यैव प्रार्थनम् । तथा च तैत्तिरीयके

१. वक्तु. मेषा. द्र.

२. वेद वै पं २०, २१, ३.

३. सुभद्राऽसि सरस्वति ६.

४. भयो वै ते ५.

५. मुवाचमः ५.

६. मुवाचसः Bp<sup>३</sup>.

७. मामांते भगिर्न इन्द्र

आपमं २, ६, १२.



‘ते देवा इन्द्रम् अमुवन्निमां नो वाचं व्याकुरु’ इति प्रकम्प्य आम्नातम्—‘ताम् इन्द्रो मय्यतोऽवकम्प्य व्याकरोत् तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उद्यते’ (तै ६,४,७,३) इति । तादृशेन्द्र अस्याः पुरः स्थितायाः सर्वस्याः संसदः सभाया भग्निम् । भगो भाग्यं वैदुष्यलक्षणं जयलक्षणं वा । तद्वन्तं मां कृणु कुरु । सर्वामपि सभां मदेकवाक्यश्रवणपरां कुर्वित्यर्थः । अथवा भगो भागः । तद्वन्तं कुरु । सर्वस्याः सभाया यावती वैदुष्यकृता संभावना तावद्भागभाजं कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते ।

यद् वो मनः परागतं यद् बुद्धमिह वेह वा ।

तद् व आ वर्तयामसि मयि वो रमतां मनः ॥ ४ ॥

यत् । वः । मनः । परागतम् । यत् । बुद्धम् । इह । वा । इह । वा ।

तत् । वः । आ । वर्तयामसि । मयि । वः । रमताम् । मनः ॥ ४ ॥

हे सभासदः वः युष्माकं यन्मनः मानसं परागतम् अस्मत्तः परागत्य अन्यत्र गतम् । अस्मदनभिमुखम् इत्यर्थः । यत् च मनः इह वा अस्मिन् वा विषये बद्धं संसक्तम् । मनसो विषयानासङ्गेन अनवस्थानात् तत्संवन्धारिन् सर्वान् पदार्थान् अभिनयेन दर्शयति— इह वा इह वेति अस्मद्व्यतिरिक्तसर्वविषयेषु संसक्तं वर्तते । तत् तादृशं वः युष्माकं मनः आ वर्तयामसि अस्मदभिमुखं कुर्मः । आवर्तितं च वो मनः मयि रमताम् मदनुकूलार्थचिन्तापरं भवयित्यर्थः ।

यथा सूर्यो नक्षत्राणामुद्यंस्तेजांस्पाददे ।

एवा स्त्रीणां च पुंसां च द्विपतां वर्च आ ददे ॥ १ ॥

यथा । सूर्यः । नक्षत्राणाम् । उद्यन् । तेजांसि । आददे ।

एव । स्त्रीणाम् । च । पुंसां । च । द्विपताम् । वर्चः । आ । ददे ॥ १ ॥

उद्यन् उद्ययं प्राप्नुवन् सूर्यः नक्षत्राणाम् तारकाणां तेजांसि दीप्तिं यथा आददे आदत्ते । निस्तेजस्कानि करोति । लान्दसो लिट् । एष एवम् । अन्त्यलोपदृष्टान्दसः । स्त्रीणां पुंसां च द्विपताम् स्त्रीणां द्विपतीनां पुरुषाणां द्विपतां च । ‘पुमान् स्त्रिया’ (पा १,२,६७) इति पुंसो द्विपत एकशेषः । वर्चः तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । आ ददे स्वीकरोमि अपहरामि । वदतेर्यतेमाने लटि उत्तमकवचने रूपम् ।

यार्यन्तो मा सपत्नानामायन्तं प्रतिपश्यथ ।

उद्यन्सूर्य इव सुप्तानां द्विपतां वर्च आ ददे ॥ २ ॥

यावन्तः । मा । सुप्तानाम् । आऽयन्तम् । प्रतिऽपश्यत् ।

उत्पश्यन् । मर्त्यऽइव । सुप्तानाम् । द्विपताम् । वर्चः । आ । ददे ॥ २ ॥

सुप्तानाम् शत्रूणां मध्ये यावन्तः यत्परिमाणाः शत्रवो यूयम् आयन्तम् युद्धाय युष्मान् अभिगच्छन्ते मा मां प्रतिपश्यत' प्रतिकूलं निरीक्षध्वम् । अतिसमं लोद । द्विपताम् तेषां प्रतिकूलं पश्यतां शत्रूणां युष्माकं वर्चः पराक्रमरूपं तेजः आ ददे अपहरामि । तत्र दृष्टान्तः — उद्यन् उद्यं गच्छन् सूर्य इव सूर्यो यथा सुप्तानाम् उद्यकाले स्वपतां जनानां वर्चः अपहरति तद्वत् । सूर्यस्योदये अस्तमये वा स्वपतां पुरुषाणां वर्चसः सूर्येण अपहृतत्वात् तत्समाधानाय आपस्तम्बेन प्रायश्चित्तरूपाणि कर्माणि विहितानि — 'स्वपन्नमिनिष्टुक्तोऽनात्मान्' वाग्यनो रात्रिम् आसीत् शोभूत उदक्म् उपस्पृश्य वानं विद्वजेत् । स्वपन्नमुदितोऽनात्मान् वाग्यनोऽवस्तिष्ठेत् । आ तमिनोः प्राणम् आयच्छेदित्येके' (आपथ २, ५, १३, १३-१५) इति ।

इति सप्तमकाण्डे प्रथमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

इति अथर्ववेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र 'अभि त्वम्' इत्याद्ये सूक्ते आदितश्चतुर्कवेन सूत्रोक्तं स्थानं गत्वा तत्र उद्पात्रं संपात्य सोममिष्टं कृत्वा सारूपयत्सम् ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य पुष्टिकामः अश्रीयात् ।

'तां मविनः' इति ऋचा एकवारप्रसूताया गोर्वन्धनरज्जुमणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य पुष्टिकामो वप्रीयात् ।

सूत्रितं हि — "'अभि त्वम्' ( अ ७, १५ ) इति महावकाशेऽरण्य उक्तं विहितं 'प्राग्दारे प्र-यःद्वारे वाऽमु' संपातान् आनयति । कृणाजिने गोमाशून् विचिनोति । सोममिष्टेण संपातवन्नम् अभाति । आदौ संपन्नम् । 'तां मविनः' ( अ ७, १६ ) इति शृष्टिदाम वप्राति" ( कौसू २४, १-७ ) इति ।

तथा सोमकृषणानन्तरम् 'अभि त्वम्' इत्यनेन ब्रह्मा हिरण्यपाणिः सोमं विचिनुयात् । "चर्मणि गोमम् 'अभि त्वम्' इति हिरण्यपाणिविचिनोति" ( ब्रह्माधौ १३, ७ ) इति हि यैतानं सूत्रम् ।

'बृहस्पते मविनः' ( अ ७, १७, १ ) इत्यनया सूर्योदयपर्यन्तं सुप्तं ब्रह्मचारिणम् उत्थापयेत् ।

तथा आध्याने संभारस्पर्शनदिवसे सुप्तान् यजमानादीन् अनया उत्थापयेत् । 'अवान्याधेयम्' इति प्रकल्प्य यैतानं सूत्रितम् — "वाग्यता जाग्रतो रात्रिम् आमेने । अमरानं वा 'बृहस्पते मविनः' इति गुप्तान् बोधयेत्" ( ब्रह्माधौ ५, १, ८, ९ ) इति ।

‘धाता दधातु’ (अ ७, १८) इति चतुर्कचेन सर्वफलकामो धातारं यजेत उपतिष्ठेत<sup>१</sup> ।  
 वा । सूत्रितं हि — ‘अदितिर्द्यौः’ (अ ७, ६), ‘दितेः पुत्राणाम्’ (अ ७, ८), ‘वृहस्पते सवितः’  
 XXX ‘धाता दधातु’ (कौसू ५९, १८; १९) इति ।

तथा वीरपुत्रप्रजननार्थम् अनेन चतुर्कचेन गर्भिण्या उदरम् अभिमन्त्रयेत् ।  
 ‘याम् इच्छेद् वीरं जनयेद् इति “धातव्याभिः” (तर्भि, “तादिभिः) उदरम् अभिमन्त्रयेत्’ (कौसू  
 ३५, १६) इति ।

‘अभि त्वं देवं सवितारं ओण्योः’ कृत्विकृतम् ।

अर्चामि सत्यसत्त्वं रत्नधामाभि प्रियं मतिम् ॥ १ ॥

अभि । त्वम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । कृत्विकृतम् ।

अर्चामि । सत्यसत्त्वं । रत्नधाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं देवम् द्योतनात्मकम् ओण्योः सर्वस्य अविद्योर्धावापृथिव्योः  
 सवितारम् प्रसवितारम् एतन्नामधेयं देवम् अभ्यर्चामि अभिष्टौमि । ओण्योरिति ।  
 अवतेः औणादिको निप्रत्ययः । ‘ज्वरत्वर’ (पा ६, ४, २१) इत्यादिना ऊद् । गुणः ।  
 छान्दसं णत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोः’ (पा ८, २, ४) इति ओकारः स्वर्यते । ‘उदात्तयो  
 ह्रस्वात्’ (पा ६, १, १७४) इत्येष स्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । सवितारं विशिनष्टि—  
 कृत्विकृतम् कवीनां मेधायिनामिव क्रतुः कर्म यस्य तादृशं कमनीयकर्माणं वा स-  
 त्वसद्वत् सत्यानुक्तं यथार्थप्रेरणम् रत्नधाम् रमणीयधनानां धारयितारं दातारं वा  
 प्रियमभि प्रियं प्रेम प्रीणयितारं स्तोतारं वा अभिलक्ष्य । रत्नधाम् इति संवन्धः ।  
 यद्वा अभि आभिमुख्येन प्रियं सर्वस्य प्रीतिकरम् अत एव मतिम् सर्वैर्मन्त्रितव्यम् ।  
 ‘मन्त्रे वृषेण’ (पा ३, ३, ९६) इति किन्नुदात्तः । ईदृशं देवम् अभ्यर्चामि । अर्चतिः  
 स्तुतिकर्मा । पादादित्यात् न निघातः ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अर्दिद्युतुत् सवीमनि ।

हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपात् स्वः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा<sup>१</sup> । यस्प । अमर्तिः । भाः<sup>२</sup> । अर्दिद्युतुत् । सवीमनि ।

हिरण्यपाणिः । अमिमीत् । सुक्रतुः । कृपात्<sup>३</sup> । स्वः<sup>४</sup> ॥ २ ॥

१. उपतिष्ठेत S’.

२. धातव्याभिः S’.

३. त्वा पं २०, ४, ८.

४. ‘ओण्योः K. ‘मृण्योः तै १, २, ६, १.

५. ‘सत्त्वं A, O; ‘सत्त्वं > ‘सत्त्वं B, S<sup>m</sup>; ‘सत्त्वं > ‘सत्त्वं

K<sup>m</sup>; ‘सत्त्वं तै. मं १, २, ५; सवस पं. [मूको.]. ६. मतिं कृविम् मा ४, २, ५. आथी ४, ६, ३ शायी

५, ९, ७. ७. निप्रत्ययः S’. ८. अस्या > यस्या B; तिरुद्धा पं २०, ४, १. ९. कृपा

B<sup>१</sup>, P<sup>२</sup>, M, मा. कौ १, ४, ६४ तै. मं. पं. आथी. शायी. १०. सुवः तै.; स्वस्तृपा स्वः

आथी. शायी. ११. ऊर्ध्वाः P, P<sup>३</sup>, J, Cp, K, WM. १२. भाः P.

यस्य सविनुर्देवस्य अर्मातः अमनशीला व्यापनशीला । अमतेर्गतिकर्मण औणादिकः  
अतिप्रत्ययः । अत एव मध्योदात्तः । एतादृशी भाः दीप्तिः ऊर्वा उत्कृष्टा अदिशुत  
द्योतयति । विद्वम् इति शेषः । द्योततेर्ण्यन्तात् चङि उपधाह्रस्वत्वम् । यस्य च  
देवस्य सर्वाभिन सचे अनुशयां सत्याम् । पू प्रेरणे । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा ३, २, ७५ )  
इति मनिन् । छान्दसम् इदो दीर्घत्वम् । येन सवित्राऽनुश्रुतः सुकृतः शोभनकर्मा पुष्टि-  
कामो ब्रह्मा वा हिरण्यपाणिः हिरण्यहस्तः सन् कृपा' कल्पनया अङ्गुल्यादिविषयया स्वः  
स्वर्गप्रदं सुखप्रदम् । सोमम् इत्यर्थः । अमिमांते मिमीते । छान्दसो लङ् । त्वं प्रसिद्धम्  
इति पूर्वमन्त्रेण संवन्धः । यद्वा सवीमनीति निमित्तसप्तमी । सुनोतेरौणादिक  
ईमनिन्प्रत्ययः । अभिषवाथं हिरण्यपाणिः हितरमणीयरश्मिः हिरण्यहस्तो वा ।  
'हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये' ( ऋ १, २२, ५ ) इति हि निगमः । स्वः आदित्यः  
सविता कृपा' कृपया पुष्टिकामं ब्रह्माणं वा आविश्य स्वयमेव मिमीते । सोमम् इति  
शेषः । कृपा । कृपू सामर्थ्यं । किप् । 'सावेकाचः' ( पा ६, १, १६८ ) इति विभक्ते-  
रदात्तत्वम् ।

सावीर्हि देव प्रथमार्यं पित्रे वर्ष्माणमस्मै वरिमाणमस्मै ।

अथास्मभ्यं सवितृर्वार्याणि<sup>१</sup> दिवोर्दिव<sup>२</sup> आ सुव<sup>३</sup> भूरि<sup>४</sup> पृथ्वः ॥ ३ ॥

सावीः । हि । देव । प्रथमार्यं । पित्रे । वर्ष्माणम् । अस्मै । वरिमाणम् । अस्मै ।

अथ । अस्मभ्यम् । सवितृः । वार्याणि । दिवः । दिवः । आ । सुव । भूरि । पृथ्वः ॥ ३ ॥

हे देव द्योतनात्मक सवितः प्रथमार्यः प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमाय प्रकृतमाय  
पित्रे पालकाय यजमानाय सावीर्हि प्रेरयैव । फलम् इति शेषः । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि-  
अस्मै पुष्टिकामाय वर्ष्माणम् देहम् । पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिम् इत्यर्थः । तां प्रयच्छे-  
ति सम्बन्धः । अस्मै पुष्टिकामाय यजमानाय वरिमाणम् उरुत्वं च प्रयच्छ । ब्रह्मा  
वर्ष्माणम् देहं यथा यजमानस्य देहः पुत्रपौत्रादिवजननक्षमो भवति तथा कुरु । वरिमा-  
णम् पुत्रपौत्रादिलक्षणम् उरुत्वं प्रयच्छेति । अथ अनन्तरं हे सवितः अस्मभ्यं वार्याणि वरणी-  
यानि फलानि । आ सुवेति क्रियया संवन्धः । अपि च दिवोर्दिवः दिवसान्दिवसान्  
प्रतिदिशसम् । 'दिवोर्दिव आ सुव' ( ऋ ३, ५६, ६ ) इति शाखान्तरे पठ्यते । भूरि भूरीन् । सुपो  
लुक् । पृथ्वः पृथ्वीन् । छान्दसो यणादेशः । आ सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय ।

दर्भूना देवः सविता वरेण्यो दधुद् रत्नं<sup>५</sup> 'दधुं पितृभ्य<sup>६</sup> आयूषि<sup>७</sup> ।

पिधात्<sup>८</sup> 'सोमं ममर्देनमिष्टे<sup>९</sup> परिज्मा चित् क्रमते<sup>१०</sup> अस्य धर्मणि ॥४॥

१. वैद. मेषा. द्र. २. स्तुहि S'. ३. प्रसवार्थं तेजा २, ७, १५, १. ४. 'तर्वा' ५. 'सुवर्वा' तेजा. आथी ४, १०, १ शांथी ५, १४, ८. ६. दिवोर्दिव ऋ ३, ५६, ६ पं २०, ३, १ तेजा. आथी. शांथी. ७. रत्ना आथी ५, १८, २. ८. दधुं ९. आयुनि आथी. शांथी. १०. सोमममर्दन्नेनमिष्टयः आथी. नाथी.; 'मिष्टये' पं २०, ३, ३. ११. रमते पं. आथी. शांथी.

दमूनाः । देवः । सविता । वरेण्यः । दधत् । रत्नम् । दक्षम् । पितृऽभ्यः । आर्यूपि ।  
पित्रात् । सोमम् । ममदत् । एनम् । इष्टे । परिऽज्मा । चित् । क्रमते । अस्य । धर्मेणि ॥

दमूनाः दान्तमना दानमना वा वरेण्यः वरणीयः सविता सर्वप्रेरको देवः रत्नम् रमणीयं  
धनं दक्षम् । बलनामैतत् ( तु. निघ २, ९ ) । बलं च दधत् प्रयच्छन् तथा पितृभ्यः पूर्वभ्यः  
सकाशात् आर्यूपि शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः । तपनपरिस्पन्दबाहुल्यात् तत्कालाव-  
च्छिन्नस्यापि आयुषो बहुत्वम् पुत्रपौत्राद्यपेक्षया वा बहुवचनम् । तादृशम् आयुश्च  
दधत् विदधत् प्रयच्छन् सोमम् अमिषुतं पित्रात् पिबतु । पातेल्लंठि आडागमः । पीतः  
स सोमः इष्टं यागे सचितृदेवस्ये एनं सवितारं ममदत् ममदत्तु । माद्यतेर्ण्यन्तात् लुङि  
चङि रूपम् । वाक्यादित्वात् न निघातः । 'चक्यन्वतरस्याम्' ( पा ६, १, २१८ ) इति उपोत्त-  
मस्य उदात्तत्वम् । ततः परिज्मा चित् परितो व्यापनशीलोऽपि स सोमः अस्य सवितुः  
धर्मेणि धारके स्थाने जठररूपे क्रमते अग्रतिवद्धो वर्तताम् । 'श्रुतिसर्गतायनेषु क्रमः' ( पा १, ३,  
१८ ) इति आत्मेनेपदम् ।

तां 'सवितः सत्यसंवां' सुचित्रामाहं 'वृणे सुमतिं विश्वचाराम्' ।

यामस्स कण्वो अदुहत् प्रपीनां सहसंधाराम् 'महिषो भगाय' ॥ १ ॥

ताम् । सवितः । सत्यऽसंवाम् । सुऽचित्राम् । आ । अहम् । वृणे । सुऽमतिम् । विश्वऽचाराम् ।  
याम् । अस्स । कण्वः । अदुहत् । प्रऽपीनाम् । सहसंऽधाराम् । महिषः । भगाय ॥ १ ॥

हे सवितः प्रसवितः सर्वस्य प्रेरयितः ता तादृशीम् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणगुणां  
त्वदीयां सत्यसंवां सत्यानुज्ञां सुचित्राम् सुष्ठु चायनीयां विश्वचाराम् सर्वैर्वरणीयां सुमतिम्  
शोभनाम् अनुग्रहयुद्धिम् । 'मणि इन्व्याख्यान' ( पा ६, २, १५१ ) इति उत्तरपदान्तोदात्त-  
त्वम् । ताम् अहम् आ वृणे आभिमुख्येन याचे । याम् अस्य सवितुः संयन्धिनीं सुमतिं म-  
हिषः । महन्नामैतत् ( तु. निघ ३, ३ ) । महान् क्रमः पतन्नामा ऋषिः अदुहत् दुग्धवान् । स्वा-  
धीनां कृतवान् इत्यर्थः । कीदृशीम् । प्रपीनाम् प्रबुद्धाम् । प्यायतेः परिभावः । महक्षधाराम्  
बहुधाराम् । सुमतेर्गोसादृश्यविवक्षया पीनत्वादिविशेषणयोगाद् दुहिधातुप्रयोगः ।  
किमर्थं दुग्धवान् । भगाय भाग्याय । यां कण्वो दुग्धवान् तां सवितुसंयन्धिनीं सुमतिम्  
आ वृणे इति संयन्धः ।

१. क्रियापदं यु कम्, तु. इतरन् क्रियाद्वयम्. २. संतिनुर्वरेण्यस्य मा १०, ७८ तं ४, ६, ५, ४ मं २,  
१०, ६ माश ९, २, ३, ३८: सवितुस्त्यसवय पं २०, ३, ४. ३. 'ग्रामहं B; चित्रा' मा. तं. म.  
माश.; चित्रां वयं पं. ४. देवस्य प्रसरे मनामहे पं. ५. विश्ववर्ज्याम् मा. तं. म. माश.  
५. प्रपीणां पं. ६. पर्यसा मही गाम् मा. तं ४, ६, ५, ५ मं. माश. ७. संभज्याचे S'.

‘वृहस्पते सवितर्वर्धयेनं’ ज्योतयेनं’ ‘महते सौभगाय’ ।

संक्षितं चित् संतरं’ सं शिक्षाधि विश्वे’ एनमनु मदन्तु’ देवाः ॥ १ ॥

वृहस्पते । सवितः । वर्धये । एनम् । ज्योतये । एनम् । महते । सौभगाय ।

सम्क्षितम् । चित् । समन्तरम् । सम् । शिक्षाधि । विश्वे । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥

हे वृहस्पते वृहतां महतामपि देवानां पते हे सवितः प्रसवितः एतन्नामक देव । ‘नामन्विने समानाधिकरणे’ (पा ८, १, ७३) इति पूर्वस्यामन्वितस्य अविद्यमानत्वप्रतिषेधाद् द्वितीयम् इदं सवितृपदं निहन्यते । एनं सूर्योदयपर्यन्तं सुप्तं ब्रह्मचारिणं यजमानादिकं वा वर्धय । उदयकाले स्वपतः पुरुषस्य दोषश्रवणात् तद्दोषपरिहारेण एनं यजमानं समर्थयेत्यर्थः । द्वितीयस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वाद् वर्धयेति पदं न निहन्यते । किं च एनं यजमानादिकं महते प्रभूताय सौभगाय सौभाग्याय शोतय । यथा महत् सौभाग्यं भवति तथा दीप्तं कुर्वित्यर्थः । अपि च संक्षितम् संक्षितमन्त्रं चित् अपि यतयन्तमपि संतरम् सम्यगतिशयेन । समस्तरपि प्रत्यये ‘अनु च च्छन्दसि’ (पा ५, ४, १२) इति अम् । सं शिक्षाधि सम्यक् तीक्ष्णीकुर्व । संतरं सं शिक्षाधि इत्युपसर्गद्वयश्रुतेर्यतलोपपरिहारेण यजमानादेः कर्मसाफल्यम् आशास्यते । शो तनूकरणे । लोटि ‘वहुलं छन्दसि’ (पा २, ४, ७६) इति शपः श्लुः । इत्थं च अभ्यासस्य छान्दसम् (पा ७, ४, ७८) । ‘वा छन्दसि’ (पा ३, ४, ८८) इति अपित्ये प्रतिपिद्धे पित्वेन छित्त्वाभावात् ‘अवितथ’ (पा ६, ४, १०३) इति हेर्धियावः । किं च विश्वे सर्वे देवा एनं यजमानादिकम् अनु मदन्तु अनुमोदन्ताम् । साधीयान् असाधिति सर्वेऽनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः ।

धाता दधातु’ नो रयिमीशानो जगत्स्पतिः । स नः पूर्णेन यच्छतु’ ॥ १ ॥

धाता । दधातु । नः । रयिम् । ईशानः । जगतः । पतिः । सः । नः । पूर्णेन । यच्छतु ॥

धाता विश्वस्य धारयिता एतन्नामको देवः नः अस्मभ्यं रयिम् धनं दधातु विदधातु प्रयच्छतु । कीदृशः । ईशानः सर्वार्थसाधनशक्तः । अनुदात्तेत्वात् लसार्यधातुकानुदात्तत्वम् । जगत्स्थानि पालयिता । ‘पृथगाः पतिपुत्र’ (पा ८, १, ५१) इति सत्वम् । किं च स धाता देवः नः अस्मान् पूर्णेन आप्यायितेन समृद्धेन धनेन यच्छतु नियच्छतु योजयत्वित्यर्थः ।

१. वृहस्पते सवितर्वर्धयेनं मा २०, ८ ते ४, १, ७, ३ मे २, १२, ५ पे २०, ६, १.  
२. वर्धयेनं मा. ते. मे. पे. ३. वृहते रणाय पे. ४. सन्तरं मा. ते. ५. शिक्षे च ३.  
६. मरिचि पे. ७. वेदु. मंसा. ३. ८. दधातु ते ३, १, ११, २. ९. धारयन्ते.

धाता दधातु<sup>१</sup> दाशुपे<sup>२</sup> प्राचीं जीवातुमर्क्षिताम्<sup>३</sup> ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं विश्वराधसः<sup>४</sup> ॥ २ ॥

धाता । दधातु । दाशुपे । प्राचीम् । जीवातुम् । अर्क्षिताम् ।

वयम् । देवस्य । धीमहि । सुमतिम् । विश्वराधसः ॥ २ ॥

धाता सर्वस्य विधारको देवः दाशुपे हविर्दत्तवते मह्यं यजमानाय प्राचीम् प्रकृष्टग-  
मनाम् अस्मदभिमुखगमनां जीवातुम् जीवनकारिणीम् । जीवेः आतुप्रत्ययः (पाठ १,७८) ।  
अर्क्षिताम् अनुपक्षीणाम् । सुमतिम् इति अनुपज्यते । तां दधातु धारयतु । वयम् अपि  
विश्वराधसः सर्वधनस्य<sup>५</sup> अतिप्रभूतधनस्य देवस्य धातुः सुमतिम् कल्याणीं मतिम्  
अनुग्रहात्मिकां धीमहि धारयेम । धीम् आधारे । इयनो<sup>६</sup> लुक् । यद्वा दाशुपे  
यजमानाय प्राचीम् प्राञ्चनाम् अनुगुणां जीवातुम् जीवनाय पर्याप्ताम् अर्क्षितां  
रयिं दधातु । वयमपि धनप्रदानार्थं धातुः सुमतिं धीमहि ध्यायेम । याचमेत्यर्थः ।

धाता 'विश्वा वार्या दधातु' प्रजाकामाय दाशुपे<sup>७</sup> दुरोणे ।

'तस्मै देवा अमृतं<sup>८</sup> सं व्ययन्तु<sup>९</sup> विश्वे देवा<sup>१०</sup> अदितिः सजोषाः<sup>११</sup> ॥ ३ ॥

धाता । विश्वा । वार्या । दधातु । प्रजाकामाय । दाशुपे । दुरोणे ।

तस्मै । देवाः । अमृतम् । सम् । व्ययन्तु । विश्वे । देवाः । अदितिः । सजोषाः ॥ ३ ॥

धाता देवः विश्वा विश्वानि वार्या वार्याणि वरणीयानि फलानि दधातु  
विदधातु । कस्मै कस्मिन्निति तद् आह—प्रजाकामाय पुत्रादिकम् इच्छते दाशुपे  
हविर्दत्तवते यजमानाय दुरोणे । 'दुरोणे इति गृहनाम दुरवा भवन्ति' (नि ४,५)  
इति यास्कः । दुरवने गृहे । अपि च तस्मै यजमानाय देवा इन्द्राद्याः अमृतम् अमरण-  
साधनम् अविनाशं वा सं व्ययन्तु संवृण्वन्तु । प्रयच्छन्तु इत्यर्थः । व्येम्  
संचरणे । के ते देवाः । विश्वे सर्वे देवाः । अदितिः अदीना अखण्डनीया वा  
देवमाता । सजोषाः सहप्रायमाणाः<sup>१२</sup> परस्परं स्निग्धाः<sup>१३</sup> । जुषी प्रातिसेवयोः । अमृनि  
रूपम् । अदितेर्विशेषणम् । देवविशेषणपक्षे जसो लुक् ।

१. दधातु ते ३, ११, ३ आथी ६, १४, १६ दाथी ९, २८, ३ दाष्ट १, २२, ७. २. नो  
रुयिं ते. मे ४, १२, ६ पे २०, २, ४. ३. 'क्षितिम् आथी. दाष्ट. ४. सत्यराधमः ते.; सरय-  
धमेजः मे. पे. दाथी. दाष्ट.; वाजिनीयतः आथी. ५. सत्यधनस्य S'. ६. नपो S'.  
७. दधातु दाशुपे चर्मूनि ते. मे.; विश्वानि दाशुपे दधातु पे २०, २, ५. ८. मोक्षं ते. मे.  
९. तस्य प्रजाय पे. १०. अमृताः ते. मे. पे. ११. व्ययन्तु ते. मे. १२. देवामो  
ते. मे. पे. १३. 'माणाः S'. १४. स्निग्धाः S'.

धाता रातिः सविदेदं जुपन्तां<sup>१</sup> 'प्रजापतिर्निधिपतिर्नो' अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः<sup>२</sup> प्रजया संरराणो<sup>३</sup> यजमानाय द्रविणं दधातु<sup>४</sup> ॥ ४ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुपन्ताम् । प्रजाऽपतिः । निधिऽपतिः । नः । अग्निः ।  
त्वष्टा । विष्णुः । प्रजया । समरराणः । यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥ ४ ॥

धाता सर्वस्य स्रष्टा रातिः दाता सर्वधेयसाम् । कर्तरि क्तिच् । यद्वा 'मन्त्रे इवेय' ( पा ३,३,९६ ) इति किन्तुदात्तः व्यत्ययेन कर्त्रर्थं भवति । सविता सर्वस्य प्रेरकः अभ्यनुज्ञाता वा । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा पालयिता च परमेश्वरी । स एव विशेष्यते । निधिपतिः निधीयन्ते पुरुषार्था येष्विति निधयो वेदाः तेषां पाता रक्षिता । अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो वह्निः । त्वष्टा रूपाणां<sup>५</sup> कर्ता । विष्णुः व्यापको<sup>६</sup> देवश्च । एते धात्रादयः सर्वे न अस्मदीयम् इदं हविः जुपन्ताम् सेवन्ताम् । इदानीम् एत एव एकैकश उच्यन्ते । एष धात्रादिदेवः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया संरराणः सम्यग् रममाणः प्रजोत्पत्त्यादिहेतुः । यद्वा प्रजया सह संरराणः संप्रयच्छन् । अभिमतं फलम् इति शेषः । रमतेः अन्त्यल्लोप इच्छान्दसः । रातेर्वा शपः इलुः । यजमानाय यागं कुर्वते द्रविणम् धनं दधातु प्रयच्छन्तु ।

इति सप्तमे काण्डे द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'प्र नभस्व' इति ब्रह्मचेन वृष्टिकामो मरुद्भयो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देयताभ्यः क्षीरीदनहोमः आज्यहोमः काशविधिभुयकवेतसाख्या ओषधीरेकस्मिन् पात्रे कृत्या संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् तासामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु प्लावनम् इयशिरसो मेपशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहानि वंशाग्रे यन्धनम् तुयसहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपदे शिष्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभि- धर्पणकर्माणि कुर्यात् । सूत्रिनं हि — "समु-यतन्तु" ( अ४, १५ ), 'प्र नभस्व' इति वर्षकानो द्वादशरानम्" इत्यादि 'त्रिपदेऽमानम् अवधायाप्सु निदधाति' ( कौसू ४१, १-७ ) इत्यन्तम् ।

तथा उपतारकाद्भुतशान्त्वौ अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि — "अथ यंत्रतुपतारकाः" इति प्रकृत्य "समुयतन्तु", 'प्र नभस्व' इति "वाशीजुहुयात् । ना तत्र प्राय- दिचिभिः" ( कौसू १०३, १; ३; ४ ) इत्यन्तम् ।

१. जुपन्तां ते १, ४, ४८, १. २. 'विषा देवो मा ८, १७; 'विपति' तै.; प्रजापतिर्विश्वो मित्रो मे १, ३, ३८. ३. एषां रे २०, २, ६. ४. संरराण्य मा. ५. ५. दधातु स्तां मा. ६. रूपाण्याय S'. ७. व्याप्तो S'. ८. 'पानहो S'. ९. 'तारक्य S'. १०. एषी- BL.



दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु सौम्ययागं 'न ग्रंस्तताप' इत्यनया अनुमन्त्रयेत् ।  
 "न ग्रंस्तताप" (अ ७, १९, २), 'सं वर्चसा' (अ ६, ५३, ३), 'देवानां पत्नीः' (अ ७, ५९), 'सुगार्हपत्यः'  
 (अ १२, २, ४५) इति पत्नीसंयाजान्" (वैताथौ ४, ८) इति वैतानात् ।

'प्रजापतिर्जनयतु' इति ऋचा वन्ध्यायाः पुत्रलाभकर्मणि तस्या उत्सङ्गे आज्यं जुहुयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनया लोहिताजमांसं संपात्य अभिमन्त्र्य भक्षयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया ऋचा उदकुम्भं सुराकुम्भं वा संपात्य अभि-  
 मन्त्र्य प्रजाकामां स्त्रियं परिभ्राज्य अग्रे निनयेत् ।

तथा अनया ओद्गं सुरां प्रपां वा संपात्य अभिमन्त्र्य प्रजाकामायै दद्यात् ।

सूत्रितं हि — "प्रजापतिः" (अ ७, २०) इति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति । 'लोहिताजायाः  
 पिशितान्याशयति' प्रवान्तानि" (कौसू ३५, १७-१९) इति ।

तथा अभिलपितफलकामः अनया प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत वा ।

'अन्वय नोऽनुमतिः' (अ ७, २१) इति पङ्क्त्येन अभिलपितफलकामः अनुमतिं यजेत  
 उपतिष्ठेत वा । सूत्रितं हि — 'धाता दधातु' (अ ७, १८), 'प्रजापतिर्जनयतु' (अ ७, २०),  
 'अन्वय नोऽनुमतिः' (कौसू ५९, १९) इति ।

पूर्णमासयागे अनुमतिदेयताम् 'अन्वय नः' इति पङ्क्त्येन परिगृह्णीयात् । उक्तं धैताने-  
 'देवताः परिगृह्णाति' इति श्रकश्य "अन्वय नः" इति पूर्णमास्याम्" (वैताथौ १, १५) इति ।

पितृमेधकर्मणि इष्टकाभिध्वितं दमशानं 'समेत विदे' (अ ७, २२) इत्यनया सर्वं  
 यान्धवाः परिपिञ्चेयुः ।

'अयं सहस्रम्' इति द्वाभ्यां पृथिनसवे हविर्मर्शनसंपातप्रदानादीनि कर्माणि  
 कुर्यात् । सूत्रितं हि — "आयं गौः पृथिनः" (अ ६, २१), 'अयं सहस्रम्' (अ ७, २३) इति पृथिन  
 गाम्" (कौ ६६, १४) इति ।

'अ नमस्व पृथिवि' भिन्द्हीतुदं दिव्यं नमः ।

उद्रो दिव्यस्य नो धातुरीशानो वि स्वा<sup>१०</sup> इतिम् ॥ १ ॥

॥ नमस्व । पृथिवि । भिन्द्ही<sup>११</sup> । इदम् । दिव्यम् । नमः ।

उद्रः । दिव्यस्य । नः । धातुः । ईशानः । वि । स्व । इतिम् ॥ १ ॥

१. वैतु. मंश. द्र. २. 'वाजापिभि' Bl. ३. दधातु S'. ४. 'नयति

Bl.; वैतु. मंश. द्र. ५. अनुमतिः नास्ति Bl. ६. उत्सङ्गस्य पृथिवीं तै २, ४, ८, २, मं १, ३,

२९ पै २०, ७, ३. ७. भिषोदं K<sup>m</sup>; भिषोदं D, R, P<sup>२</sup>, E<sup>२</sup>, M; भिन्द्हीतुदं K, V; भिन्द्हीतुदं

मं. ८. तु. सा. तं. पै.; वैतु. BVC उद्रो; A, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs, P, P<sup>२</sup>, J, Cp, WM.

उद्रो; B, WM. उद्रो; B<sup>२</sup>, WM. उद्रो; WM. उद्रो; मं. पै. [मंशे.] उद्रो. ९. देहीशानो

तै. १०. संज्ञा तै. ११. भिलम् पै. १२. भिन्द्ही Bp.

अत्र द्वितीयादिपादत्रये वृष्ट्यर्थं पर्जन्यः प्रार्थ्यते । तदर्थम् आदौ अतिवृष्ट्या भूमेर्वाधा मा भूद् इति तस्याः स्थैर्यं प्रथमपादे<sup>१</sup> आशास्यते— हे पृथिवि विस्तीर्णे भूमे त्वं प्र नभस्व । नभतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण संगता उच्छ्वसिता भव । अयम् अर्थः— सस्यादिवृद्धयर्थं<sup>२</sup> पर्जन्यस्तवोपरि महतीं वृष्टिं करिष्यति तयाऽतिवृष्ट्या त्वं शिथिला- वयवा मा भव किं तु दृढा भवेति । यद्वा नभः तुभं हिंसायाम् । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन शप् । वृष्ट्या<sup>३</sup> प्रकर्षेण बाधिता मृदिता भव । शाल्यादिवीजवापनार्थं क्षेत्रादिकर्षणक्षेत्रायती भवेत्यर्थः । नह्यतेर्वा विकरणव्यत्ययः हकारस्य भकारः । प्र नह्यस्व संनद्धा भवेति । एवं पृथिवीं संस्तुभ्य<sup>४</sup> वृष्ट्यर्थं देवः प्रार्थ्यते— इदं पुरोधति दिव्यम् दिवि भवं नभः मेघं भिन्वि विदारय इति सामर्थ्यात् पर्जन्यः संयोध्यते । तथा कृत्वा दिव्यस्य दिवि भवस्य उद्गः उदकस्य । 'पद्' (पा ६, १, ६३) इत्यादिना उदकस्य उद्गन् आदेशः । कर्माथं पृष्टी । उदकस्य भागम् इति वा नः अस्मभ्यं धातु<sup>५</sup> धेहि प्रयच्छ । दधातेर्लोठि शपो लुकि 'तिङो तिङो भवति' (पावा ७, १, ३९) इति हेस्तादेशः । एतदेव प्रकारान्तरेणाह— ईशानः वृष्टिप्रदान- शक्तस्त्वं दतिर् जलपूर्णां अस्त्रां मेघरूपां वि प्य विमुञ्च । स्यतिः उपसृष्टो वि- मोचने । यो अन्तर्कर्मणि । 'ओतः स्यति' (पा ७, ३, ७१) इति ओकारलोपः । यथा जलपूर्णदतिमुखात् महज्जलं स्रवति एवं मेघः यो महतीं वृष्टिं कुर्वित्यर्थः ।

न ग्रंस्तताप न हिमो जघान प्र नभतां<sup>६</sup> पृथिवी जीरदानुः ।

आपश्चिदस्मै घृतमिदं<sup>७</sup> क्षरन्ति यत्र सोमः सदमिदं तत्र भद्रम् ॥ २ ॥

न । ग्रन् । तताप । न । हिमः । जघान । प्र । नभताम् । पृथिवी । जीरदानुः ।

आपः । चित् । अस्मै । घृतम् । इत् । क्षरन्ति । यत्र । सोमः । सदम् । इत् । तत्र । भद्रम् ॥

ग्रन् । अनुकरणशब्दोऽयम् । घर्म इत्यर्थः । 'यद्' ६ प्रा३ इत्यपतन्<sup>८</sup> तद् घर्मस्य घर्म- त्वम्' (तैआ ५, १, ५) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । अनेन घर्मशब्दवाच्यः कालो लक्ष्यते । स घर्मः ग्रीष्मो न तनाप । अन्तर्भावितव्यर्थः । न तापयति संतापेन न बाधते । हिमः हेमन्तर्तुः न जघान । अतिशैत्येन गाग्रसंकोचनरूपबाधां न करोतीत्यर्थः । पृथिवी च जीरदानुः जीयनप्रदा । जीवे रदानुप्रत्ययः (छ. पाठ १, १, ६३) । यद्वा इकि ज्यः प्रसारणे (व. पाठ १, १, ५) जीर इति भवति । 'दामाभ्यां मुः' (पाठ ३, ३२) इति मुप्रत्यये दानुरिति । अस्त्रां व्युत्पत्तौ अचग्रहो युज्यते । जीरदानुः प्रवृद्धदाना सती = नभताम् । उक्तो नभ- तिशब्दाद्यैः । यणं आप्यायिता भवन्त्यित्यर्थः । किं च अस्मै यजमानाय आपश्चिद आ- पोऽपि घृतम् इत् घृतमेव सत्यः क्षरन्ति घृतवत् प्रीतिकारिण्यो भवन्ति । 'आपो भद्रा

१. 'पादेय' S.

२. वृष्ट्यर्थं S.

३. वृष्ट्या S.

४. संस्तुभ्य S.

५. धाता S; वेनु. मंता. द.

६. सदस्त्वयं पं २०, ३, ५.

७. सदमिदं पं.

८. तत्

S. ९. प्रक्षिप्यं संता.

घृतमिद् आप आधुः' ( तै ५,६,१,३ ) इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा आपः घृतमेव क्षरन्ति कुर्वन्ति । वृष्ट्या गोसमृद्धौ घृतवृद्धिर्भवतीति यावत् । घर्महेमन्तजनितसंताप-  
शैत्यवाधाभावः पृथिव्याप्यायनं घृतक्षरणं च केन हेतुना भवतीति तद् आह — यत्र  
यस्मिन् देशे सोमः एतन्नामा देवः । इज्यत इति शेषः । तत्र तस्मिन् देशे सद्यम् इत् स-  
यदैव भद्रम् कल्याणं भवति । सौम्ययागेन अनिष्टनिवृत्तिः इष्टप्राप्तिश्च भवतीत्यर्थः ।

'प्रजापतिर्जनयतिं प्रजा इमा' धाता' दधातु' सुमनस्यमानः ।

'संजानानाः संमनसः सयोनयो' मरियं पुष्टं' पुष्टपतिर्दधातु ॥ १ ॥

प्रजापतिः । जनयति । प्रजाः । इमाः । धाता । दधातु । सुमनस्यमानः ।

सुमंजानानाः । सममनसः । सयोनयः । मरियं । पुष्टम् । पुष्टपतिः । दधातु ॥ १ ॥

प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा पालयिता स देवः इमाः प्रजाः पुत्रादिका जनयतु<sup>१</sup>  
उत्पादयतु । धाता पोषको देवः सुमनस्यमानः सुमना इवाचरन् । 'कर्तुः क्यङ्  
सलोप्य' ( पा ३,१,११ ) इति क्यङ् । सलोपो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । सौमनस्यं  
प्राप्तो दधातु पोषयतु । प्रजा इत्यनुपङ्गः । किं च ताः प्रजाः संजानानाः समान-  
ज्ञानाः । कार्यविषये परस्परम् ऐकमत्यं प्राप्ता इत्यर्थः । 'संप्रतिभ्यामनाभ्याने'  
( पा १,३,४६ ) इति जानातेरकर्त्रभिप्रायेऽपि आत्मनेपदम् । संमनसः संगतमनस्काः ।  
अन्योऽन्याविसंवादि कार्यचिन्तापरा इत्यर्थः । सयोनयः समानकारणाः । यथा प्रजा  
उक्तविशेषणविशिष्टा भवन्ति तथा पुष्टपतिः पोषस्य पतिः एतन्नामा देवो मरि-  
यं पुष्टं पोषं प्रजाविषयं दधातु विदधातु ।

अनुद्य नोऽनुमतिर्विज्ञं देवेषु मन्यताम् ।

अग्निश्च हव्यवाहंनो भवतां<sup>२</sup> दाशुपे मम<sup>३</sup> ॥ १ ॥

अनु । अद्य । नः । अनुमतिः । यज्ञम् । देवेषु । मन्यताम् ।

अग्निः । च । हव्यवाहः । भवताम् । दाशुपे । ममे ॥ १ ॥

अनुमतिः अनुमन्त्री सर्वकर्मसु अनुज्ञात्री पौर्णमासाभिमानिनी देवता ।  
'बलाहनि साऽनुमतिः पूर्वं रात्रि निशाकरे' ( अको १,४,८ ) इति हि तद्विदः । अद्य इदानीं  
नः अस्माकं यज्ञं देवेषु यष्टव्येषु अनुमन्यताम् अनुजानातु । क्षापयत्यित्यर्थः । अग्निश्च अग्निरपि

१. च नास्ति ऽ'. २. प्रजापती रमयतु प्रजा इहं कठ १३,१६; औ नः प्रजा जनयतु

प्रजापतिर मं २,१३,२३ आपथी १४,२८,४ कठ १३,१५. † जनयतु सा. पं. १९,२२,१५.

३. त्वष्टा पं. ४. दधानु आथी. ५. संवत्सरं ऋतुभिः संप्रिदानं ('भिश्चाकुपानो आपथी.,

'भिश्चाकुपानो कठ.) मं. कठ. पं. आपथी. ६. पुष्टिं मं. कठ. पं. मंत्रा. २,४,७ आपथी.

७. पुष्टिपतिं मं. कठ. पं. मंत्रा. आपथी. ८. वेतु. मंत्रा. द. ९. यच्छताम् पं २०,३,९.

१०. भवतं श्र १,१३,१ मा ३४,९ मं ३,१६,४ आथी ४,१२,२ गोथी ९,२८,२. ११. मर्यः

य. मा. तै ३,३,११,३ मं. पं. आथी. गोथी.

दाशुषे । विभक्तिव्यत्ययः । हविर्दत्तवतो मम हव्यवाहनः हव्यं प्रापयिता यष्टव्यान् देवान् भवताम् भवतात् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । हव्यवाहन इति । 'हव्येऽनन्तःपादम्' ( पा ३,२, ६६ ) इति व्युद ।

अन्विदनुमते त्वं मंससे' शं च नस्कृधि' ।

जुपस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व' नः ॥ २ ॥

अनु । इत् । अनुऽमते । त्वम् । मंससे । शम् । च । नः । कृधि ।

जुपस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । ररास्व । नः ॥ २ ॥

हे अनुमते एतन्नामिके देवते त्वम् अनु मंसिषे' अनुमन्त्येथाः । इत् अवधारणे । मन्यतेः पञ्चमलकारे रूपम् । किं च नः अस्माकं शम् सुखं कृधि कुत । आहुतम् अभिमुख्येन अग्नौ प्रक्षिप्तं हव्यम् हविः जुपस्व सेयस्व । हे देवि द्योतमाने अनुमते नः अस्मभ्यं प्रजाम् पुत्रादिलक्षणां ररास्व प्रयच्छ । रातेः 'बहुलं छन्दसि' ( पा २,४,७६ ) इति शपः श्लुः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।

अनु मन्यतामनुमन्यमानः' प्रजावन्त' रयिमक्षीयमाणम्' ।

तस्ये' वयं हेडसि' माऽपि भूम सुमृडीके' अस्व सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनु । मन्यताम् । अनुऽमन्यमानः । प्रजावन्तम् । रयिम् । अक्षीयमाणम् ।

तस्ये । वयम् । हेडसि । मा । अपि । भूम । सुमृडीके । अस्व । सुमतौ । स्याम् ॥ ३ ॥

अनुमन्यमानः अनुमन्ता पुंदेवः । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । अत एव शाखान्तरे लीलिलङ्गत्वेन पठ्यते — 'अनु मन्यताम् अनुमन्यमाना' इति, 'तस्ये वयं हेडसि' ( पा ३,३,११,४ ) इति च । अनुमन्त्री अनुमतिर्देवता रयिम् अनु मन्यताम् अनु जानातु । फीडशम् । प्रजावन्तम् पुत्रादियुक्तम् अक्षीयमाणं च । किं च तस्य अनुमन्तुः पुंदेवस्य तस्या अनुमतेर्वा हेडसि । फोचनामेतत् ( व. निष ३,१३ ) । फोथेऽपि वयं मा भूम । फोथविषया मा भूमेत्यर्थः । किं तु अस्य अनुमन्तुः अस्या अनुमतेर्वा सुमृडीके' । मृडीकम् इति सुखनाम ( व. निष ३,९ ) । शोभनसुखरूपे शोभनसुखकारिण्यां वा सुमतौ अनुग्रहात्मिकायां शोभनायां युद्धौ स्याम भवेम ।

यत् ते नाम सुहवै सुप्रणीतेऽनुमते अनुमतं सुदानु' ।

'तेना नो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रयि नो धेहि' सुभगे' सुवीरम्' ॥४॥

२. मंसिषे (वगुनः मंसिषे) S'; मन्त्यांसि मा ३४,८ ते ३,३,११,४, काठ १३,१६, आपो ४,१२,३ शांथी ९,२८,२. २. नः कृधि ते. ३. विदिहिद य २,१२,६ मा ३४,१० मे ४,१२,६ काठ. ४. मंसिषे S'; वतु. मंसा. द. ५. 'मन्यमाना' ते. पे २०,४,१. ६. प्रजावन्ती पे. ७. 'युमत्तक्षी' पे. ८. तस्ये तः; तस्या पे. ९. हेडसि पे. १०. मृडीके य ८,४८,१२. ११. वतु. मंसा. द. १२. सुदाव पे २०,४,५. १३. तेन त्वं सुमति देव्यस्य हे पे १३,१६ पे. १४. पिपृहवती (०१ पे.) काठ. पे. १५. सुवीराम् काठ.

यत् । ते । नाम । सुऽङ्घ्रम् । सुऽप्रणीते । अनुऽमते । अनुऽमतम् । सुऽदानु ।  
तेन । नः । यज्ञम् । पिपुहि । विश्वऽवारे । रयिम् । नः । धेहि । सुऽभगे । सुऽवीरम् ॥ ४ ॥

हे सुप्रणीते सुप्रणयने यजमानानां धनादेः सुष्ठु प्रणेत्रि वा हे अनुमते  
ते तव सुहवम् सुष्ठु ह्यातव्यम् अनुमतम् सर्वेषाम् अभिमतं सुदानु शोभन-  
दानम् अभिमतफलप्रदायकं यन्नाम नामधेयम् अनुमतिरूपम् अस्ति तेन नाम्ना  
नः अस्मदीयं यज्ञं पिपुहि पूरय । 'अतिपिपत्योश्च' (पा ७,४,७७) इति अभ्यासस्य  
इत्थम् । हे विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये किं च हे भुगे शोभनभाग्ययुक्ते  
अनुमते नः अस्माकं सुवीरम् शोभनापत्यं रयिम् धनं धेहि ।

'एमं यज्ञमनुमतिर्जगाम' 'सुक्षेत्रतायै सुवीरतायै सुजातम्' ।

भद्रा ह्यस्याः प्रमतिर्वभूव सेमं यज्ञमवतु देवगोपा ॥ ५ ॥

आ । इमम् । यज्ञम् । अनुऽमतिः । जगाम । सुऽक्षेत्रतायै । सुऽवीरतायै । सुऽजातम् ।  
भद्रा । हि । अस्याः । प्रमतिः । वभूव । सा । इमम् । यज्ञम् । अवतु । देवऽगोपा ॥ ५ ॥

अनुमतिर्देवी इमम् अनुष्ठीयमानम् अस्मदीयं यज्ञम् आ जगाम आगच्छतु ।  
छान्दसो लिङ् । किमर्थम् । सुक्षेत्रतायै सुभूमित्वाय फलाय । सुवीरतायै शोभन-  
पुत्रत्यरूपफलाय सुक्षेत्रपुत्रादिरूपं फलं दानुम् । कीदृशं यज्ञम् । सुजातम् मन्त्र-  
द्रव्यादिना सुष्ठु निष्पन्नम् । किं च हि यस्माद् अस्या अनुमतेः भद्रा भन्दनीया  
कल्याणी प्रमतिः प्रकृष्टानुग्रहयुद्धिः बभूव अतः देवगोपा देवानाम् अग्न्यादीनां  
गोप्त्री वा अनुमतिः इमं यज्ञम् अवतु रक्षतु ।

अनुमतिः 'सर्वमिदं वभूव' यत् तिष्ठति चरति यद् च विश्वमेजति ।

तस्यास्ते देवि सुमतीं स्थामानुमते अनु हि मंससे नः ॥ ६ ॥

अनुऽमतिः । सर्वम् । इदम् । वभूव । यत् । तिष्ठति । चरति । यत् । ऊं इति । च । विश्वम् । एजति ।  
तस्याः । ते । देवि । सुऽमती । स्थाम् । अनुऽमते । अनु । हि । मंससे । नः ॥ ६ ॥

अनुमतिर्देवी इदं परिदृश्यमानं सर्वं जगद् वभूव । सर्वशब्दार्थं विशिनष्टि —  
यद् जगत् तिष्ठति स्थावरवृक्षगुल्मादिरूपेण वर्तते । चरति यत् जगत् अयुद्धिपूर्वं  
चेष्टते । यद् च यदपि च वित्तम् सर्वं जगद् एजति युद्धिपूर्वकं चेष्टते । एतद्  
कर्मणे । स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगद् अनुमतिर्वभूव । ॥ देवि अनुमते तस्या-

१. भा नो देव्यनुमतिर्जगाम्पा ५ २०,४,२.

२. सुक्षेत्रता वीरतायां पं [मू.चे.].

३. सुजाता पं. ४. ह्यस्याः A,R.

५. देवगोपा पं.

६. एवं स्वरो न गिष्यति.

७. विश्वमिदं जगत् पं.

स्तादृश्यास्ते तव सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । हे अनुमते हि यस्मात् नः अस्मान् अनु मंसिषे अनुमन्यसे । मन्यतेः पञ्चमलकारे 'सिद्धबहुतं' लेटि' (पा ३,१,३४) इति सिप् ।

समेतु विश्वे<sup>१</sup> वचसा<sup>२</sup> पतिं दिव एको<sup>३</sup> विभूरतिथिर्जनानाम् ।

स पूर्वो नूतनमाविवांसत्<sup>४</sup> तं वर्तनिरनु<sup>५</sup> वावृत एकमिदं<sup>६</sup> पुरु<sup>७</sup> ॥ १ ॥

सम्प्लुतं । विश्वे । वचसा । पतिम् । दिवः । एकः । विऽभूः । अतिथिः । जनानाम् ।

सः । पूर्वः । नूतनम् । आऽविवांसत् । तम् । वर्तनिः । अनु । ववृते । एकम् । इत् । पुरु ॥ १ ॥

पैतृमेधिककर्मणा संस्कृतस्य पुरुषस्य सूर्यप्रशंसापूर्वकं तदनुग्रहं प्रार्थयते — हे विश्वे<sup>१</sup> सर्वे दान्धवाः दिवः द्युलोकस्य पतिम् स्वामिनं सूर्यं वचसा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण समेत संप्राप्तुत । संस्तुतेत्यर्थः । इण् गतौ । लोटि तस्य तयादेशः । सूर्यो विशेष्यते-जनानाम् जन्मघतां प्राणिनाम् एकः मुख्यो विभूः<sup>१४</sup> स्वामी अतिथिः संततम् अतनशीलः । अत सातत्यगमने । 'ऋतन्यजि' (पाउ ४,२) इत्यादिना इथिन्प्रत्ययः । अतिथिवद् अर्घ्यादिना पूज्यो वा । पूर्व्यः पुरातनः । स्वार्थिको यत् । स सूर्यः नूतनम् पितृभूतम् इमं पुरुषम् आविवांसत्<sup>१३</sup> । विवांसतिः परिचरणकर्मा । परिचरतु । स्वीयोऽयम् इति अनुग्रहास्तित्यर्थः । यद्वा पूर्व्यः । 'पूर्वः कृतमिनयौ च' (पा ४,४,१३३) इति यप्रत्ययः । पूर्वः पितृभिः अस्मदीयोऽयम् इति स्वीकृतः स पुरुषो नूतनम् पुनःपुनरुदयेन अभिनवं सूर्यं परिचरतु । अथ वा पूर्व्यः स पितृभूतः नूतनम् इष्टकचितम् अभिनवं प्रवेशम् अभिगच्छत्विति । तम् एकमेव सूर्यं पुरु बहुधा वर्तनिः सत्कर्ममार्गः अनु ववृते अनुवर्तते ।

अयं सहस्रमा नो दृशे<sup>८</sup> कवीनां मतिज्योतिर्विधर्मणि<sup>९</sup> ॥ १ ॥

अयम् । सहस्रम् । आ । नः । दृशे । कवीनाम् । मतिः । ज्योतिः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

ब्रध्नः समीचीरुपसः समैरयन्<sup>१०</sup> ।

अरेपसः सचेतसः स्वसरे<sup>११</sup> मन्युमर्चमाञ्चिते<sup>१२</sup> गोः ॥ २ ॥

ब्रध्नः । समीचीः । उपसः । सम । ऐरयन् ।

अरेपसः । सऽचेतसः । स्वसरे । मन्युमत्सृजताः । चिते । गोः ॥ २ ॥

१. मंसिषे S'; वैतु. मंषा. द्र. २. समेत वे २०,५,२. विभू की १,१,२२ ६  
[मंसिषे]. ४. औजसो की. ५. एष वे. ६. हेङ्गुरतिथि की. ५. ७. 'मो-  
जिगोप' की. ८. वर्तनि B; वर्तना S, की. ९. एकै हेत की. १०. पुरु वे.  
११. वैतु. मंग. द्र. १२. विभूविभू S'. १३. स्वराः वे १ पृ. ६३३ ०६. १४. 'मानं  
स्तेः की १,४,५८. १५. 'विधर्म की. १६. समैरयन् की.; समीरय वे २२,४,१०  
१७. सचेत वे २०,५,१. १८. मन्युमेन्तेभिर्ता की.; 'माञ्चितयो' वे.

‘अयं परिदृश्यमानः सर्वैः स्वात्मत्वेन अनुभूयमानो वा सूर्यः नः अस्माकं सहस्रम् । ‘कालाप्यनोः’ (पा २,३,५) इति द्वितीया । सहस्रसंवत्सरकालपर्यन्तं दृशे दर्शनाय । ‘दृशे विख्याते च’ (पा ३,४,११) इति केप्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । आ इति उपसर्गश्चुतेर्योग्यक्रियाभ्याहारः । आ भवतु । अनेककालपर्यन्तं सूर्यः अस्मच्चक्षुर्गोचरो भवत्वित्यर्थः । तं विशिनष्टि—कवीनाम् क्रान्तदर्शिनां पुंसां मतिः मननीयः । कर्मणि क्तिन् । ज्योतिः प्रकाशरूपः । किं च विधर्मणि विविधे धर्मसाधने कर्मणि । निमित्तसप्तमी । ब्रध्नः सर्वेषां स्वस्वकर्मसु तत्फलसु च बन्धकः संयोजकः सूर्यः । ‘बन्धेर्बन्धिबुधी च’ (पाउ ३,५) इति नक्प्रत्ययः । उपसः उपःकालोपलक्षितानि अह्नानि समीचीः संगतानि अनुक्रमेण प्राप्तानि समरेयन् । वचनव्यत्ययः । सम्यक् प्रेरयतु । सत्कर्मकरणाय पुनःपुनरह्नानि प्रेरयत्वित्यर्थः<sup>१</sup> ।

उपसो विशेष्यन्ते—अरेपसः अपापाः पापहारिण्यः सचेतसः समानज्ञानाः स्वसरे । अह्नानामैतद् । अह्नि विषये मनुमत्तमाः । मन्यतिर्दीप्तिकर्मा । अतिशयेन दीप्तिमत्यः प्रकाशयुक्ताः गोः पृश्निरूपायाः चिते । चायतेश्चितशब्दो निपातितः । पूजादानादिकर्मणि निमित्ते ब्रध्नः प्रेरयत्विति पूर्वेण संयन्धः । यद्वा । चिनोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्प् । गोशब्देन आदित्य उच्यते । गौः विष्टप् नभ इति पदं (निघ १,४) पदानि दिवश्चादित्यस्य च साधारणानि इति हि यास्कः(२,१३) । तस्य आदित्यस्य चिते चयनाय द्वापनाय । भवन्तु इति शेषः । अथ वा स्वसरे गोश्चित इति सामानाधिकरण्येन संयन्धः । चायतेर्निशामनार्थादेव चितशब्दः । गोः आदित्यस्य चिते दर्शनयोग्ये स्वसरे अह्नि विषये उपसो भवन्तु इति ।

दौर्ण्यं दौर्जीवित्यं रक्षो अम्भमिराद्युः ।

‘दुर्णाम्नीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि’ ॥ १ ॥

दौःस्वप्यम् । दौःस्वप्यम् । रक्षः । अम्भम् । अराध्यम् ।

दुःस्वप्यम् । सर्वाः । दुःस्वप्यः । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ॥ १ ॥

व्याख्याता (अ ४,१७,५) ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

इति सप्तमे काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ।

१. ता. ‘अयं सहस्रम्’ इत्यारभ्य ‘समरेयन्’ इत्यन्तं प्रथमर्चं मन्वा व्याख्याति (तु. की १, ५५८ द्वयोरेकं ऋह्). २. दुर्ण्यं ५, २३, ७. ३. दौर्जीवित्यं K, V, ता.; दुर्जीवितं ५. ४. दुर्ण्यस्म्यं दुर्ण्यं तमितो ना ५. ५. जीवित्यम् K.

तृतीयेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र 'यन्न इन्द्रः' इति प्रथमं सूक्तम् । तत्र आचयर्चा मन्त्रोक्ता इन्द्राद्या नव देवताः सर्वफलकामो यजेत उपतिष्ठेत् वा ।

नष्टैव कर्मणि 'ययोरोजसा' (अ ७, २६) इति द्वाभ्यां विष्णुवरुणौ यजेत उपतिष्ठेत् वा ।

सर्वसंपत्कामो 'विणोर्नु कम्' (अ ७, २७), इत्यष्टचैनं विष्णुं यजेत उपतिष्ठेत् वा ।

तद् उक्तं कौशिकेन — 'यन्न इन्द्रः' (अ ७, २५), 'ययोरोजसा', 'विणोर्नु कम्' (कौसू. ५९, १९) इति ।

तथा 'वैष्णवीम् अन्नकामस्यान्नसुखे च' (शां. १७, ३) इति विहितायां वैष्णव्याख्यायां महाशान्तौ 'विणोर्नु कम्' इति आवपेत् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — "'विणोर्नु कम्' इति वैष्णव्याम्" (शां. १८, ५) इति ।

आतिथ्येष्टौ 'विणोर्नु कम्' इति वैष्णवं हविरभिमुखेत् । तद् उक्तं घैताने — "आतिथ्यायां हविरभिमुखेति 'यज्ञेन यज्ञम्' (अ ७, ५) इति । वैष्णवं 'विणोर्नु कम्' इति" (वैताथी ३, १३; १४) इति ।

तथा सोमयागे औपचस्थ्याहनि हविर्धानयोः उपस्तभ्यमानम् उपस्तम्भनं काष्ठम् अनया अनुमन्त्रयेत् । "'विणोर्नु कम्' इत्युपस्तम्भनम् उपस्तभ्यमानम्" (वैताथी ५, १२) इति घैतानसूत्रात् ।

सोमयागे 'यस्योरु' (अ ७, २७, ३) इति सोमकयणार्थं निष्क्रामेत् । "'यस्योरु' इति निष्क्रम्य" (वैताथी १३, ५) इति घैतानसूत्रात् ।

पशुयागात् प्राक् क्रियमाणायाम् इष्टौ 'उरु विष्णो' (अ ७, २७, ३) इत्यनया वैष्णवं पूर्णहोमं ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । "'अथ पशुः" । वैष्णवं पूर्णहोमम् 'उरु विष्णो' इति" (वैताथी १०, १) इति हि घैतानम् ।

तथा अद्भुतशान्तौ 'उरु विष्णो' इत्यनया विष्णुं यजेत । उक्तं शान्तिकल्पे — "'उरु विष्णो विप्रमस्व' इति विष्णोः" (शां. १४, २) इति ।

दशपूर्णमासयोः प्रणीताप्रणयनप्रभृति हविष्कृदुद्गादनाद् अर्थाक् अभिवदनप्रायश्चित्तार्थम् 'इदं विष्णुः' इति जपेत् । "प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छत्या हविर्कृत उद्गादनाद् यदि बद्धं वैष्णवीं जपेत्" (वैताथी २, २३) इति हि घैतानं सूत्रम् ।

सोमयागे उत्तरवेद्यग्निप्रणयनानन्तरं दक्षिणहविर्धानस्य चर्महोमम् 'इदं विष्णुः' इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।

तस्मिन्नेव कर्मणि उत्तरहविर्धानस्य चर्महोमं 'त्राणि पदा' इति अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं घैताने — "'दक्षिणहविर्धानस्य चर्महोमम् 'इदं विष्णुः' (अ ७, २७, ४) इति । उत्तरस्य 'त्राणि पदा' (अ ७, २७, ५) इति" (वैताथी १५, १०) इति ।



तृतीयसवने सोमयागानन्तरम् 'इदं विष्णुः' ( अ ७, २७, ४ ) इति चमसान् अप्सु प्रक्षिपेत् । 'अप्सु सोमचमसान् वैजगध्यर्चा निनयति' ( वैताथ्री २३, १४ ) इति वैताने सूत्रितम् ।

तथा 'त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये' ( शां १७, ५ ) इति विहितायां त्वाष्ट्याख्यायां महाशान्तौ 'इदं विष्णुः' इत्यनया त्रिवृन्मणिवन्धनं कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — " 'अग्निः सूर्यः' ( अ ५, २८, २ ), 'इदं विष्णुः' इति त्रिवृतं त्वाष्ट्र्याम् " ( शां १९, ७ ) ।

पशुतन्त्रे अवष्टे स्थापितं यूपं 'विष्णोः कर्माणि' इति द्वाभ्याम् ( अ ७, २७, ६; ७ ) ऋग्भ्यां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । " 'धर्ता ध्रियस्व' " ( अ १२, ३, ३५ ) इति पादेनावष्टे<sup>२</sup> निधीयमानम् । 'विष्णोः कर्माणि' इति द्वाभ्याम् उच्छ्रितम् " ( वैताथ्री १०, ९; १० ) इति वैतानं सूत्रम् ।

तथा अग्निचयने कूर्माभ्यञ्जनानन्तरम्<sup>३</sup> उत्लूखलमुसलं च 'विष्णोः कर्माणि' इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । " 'विष्णोः कर्माणि' इत्युत्लूखलमुसलं निधीयमानम् " ( वैताथ्री २९, २ ) इति वैताने सूत्रितत्वात् ।

यन्न इन्द्रो अखनद्<sup>४</sup> यदग्निर्विश्वे देवा मरुतो यत् स्वर्काः ।

तदस्मभ्यं सविता सत्यधर्मा प्रजापतिरनुमतिर्नि यच्छात् ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । अखनत्<sup>४</sup> । यत् । अग्निः । विश्वे । देवाः । मरुतः । यत् । सुऽऽर्काः ।

तत् । अस्मभ्यम् । सविता । सत्यधर्मा । प्रजापतिः । अनुऽमतिः । नि । यच्छात् ॥ १ ॥

इन्द्रः । इदि परमैश्वर्ये । 'ऋग्रेन्द्राग्र' ( पाठ २, २८ ) इत्यादिना रत्नप्र-  
त्ययान्तो निपातितः । यास्कस्तु 'इन्द्र इरां दृणाति' ( नि १०, ८ ) इत्यादिना इन्द्र-  
शब्दं बहुधा निरुवाच । परमैश्वर्यादिगुणविशिष्टो देवः नः अस्मभ्यं यत् फलम्  
असनन्<sup>५</sup> अददात् । पशु दाने । व्यत्ययेन शप् । संभजनार्थस्य भौषादिकस्य वा  
रूपम् । यत् फलं समभजत् । अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवो यत् । असनद्  
इति सर्वत्र क्रियानुपङ्गः । विश्वे देवाः एतन्नामका गणदेवाः । मरुतः एकोनपञ्चा-  
शत्संख्याका मरुद्गणाः । स्वर्काः । 'अर्को देवो भवति यद् एनम् अर्चन्ति अर्को मन्तो  
भवति यद् अनेनार्चन्ति' ( नि ५, ४ ) इति यास्कः । सुमन्त्राः सुदेवा वा एतन्नामानो  
देवाश्च । यद् असनन् इति क्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन विपरिणामः । तत्  
फलम् अस्मभ्यं सविता सर्वस्य प्रेरकः सत्यधर्मा यथार्थकर्मा एतन्नामा देवः  
प्रजापतिः अनुमतिः च नि यच्छात् नियच्छतु स्थापयतु । प्रत्येकविधश्रया एक-  
वचनम् । यम उपरमे । अस्मात् पञ्चमलकारे 'इपुगमियमा छः' ( पा ७, ३, ७७ ) ।  
आडागमः ।

१. निनयन्ति RG.

२. इयश्चेति पदे<sup>२</sup> S'.

३. कर्माभ्याञ्जना<sup>३</sup> S'.

४. निपनन् S'.

५. अर्चनन् E<sup>५</sup>; अर्चनन् I, Bp<sup>५</sup>, गा.

६. सप्तुंवा प २०, ६, १.

७. संरक्षयतु<sup>७</sup> प.

८. नेतु. मं ॥ द.

ययोरोजसा स्कभिता रजांसि यौ वीर्यैर्वीरतमा शविष्ठा ।

यौ पत्येते अप्रतीतौ सहोभिर्विष्णुमग्नं वरुणं पूर्वहूतिः ॥ १ ॥

ययोः । ओजसा । स्कभिता । रजांसि । यौ । वीर्यैः । वीरऽतमा । शविष्ठा ।

यौ । पत्येते इति । अप्रतिऽतौ । सहःऽभिः । विष्णुम् । अग्नम् । वरुणम् । पूर्वऽहूतिः ।

ययोः विष्णुवरुणयोः ओजसा घलेन रजांसि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति हि निरुक्तम् ( नि ४, १९ ) । रजनात्मकानि पृथिव्यादीनि स्थानानि स्कभिता स्कम्भितानि दृढोक्तानिऽर्थः । शैलौषः । यौ विष्णुवरुणौ वीर्यैः वीरकर्मभिः शत्रुजयादिरूपैः पराक्रमैः वीरतमा अत्यन्तशूरो शविष्ठा । शव इति बलनाम ( निघ २, ९ ) । अतिशयेन बलवन्तौ । शवस्विशब्दाद् इष्टानि चिनो लुक् । उभयत्र सुप् आकारः । किं च यौ विष्णुवरुणौ सहोभिः बलैः अप्रतीतौ अप्रतिगतौ अतिरस्कृतौ सन्तौ पत्येते । पत्य-तिरैश्वर्यकर्मा ( निघ २, २१ ) । ऐश्वर्यं सामर्थ्यं प्राप्नुतः । तादृशं विष्णुम् व्यापनशीलं देवं वरुणम् अनर्थनिवारकं देवं च पूर्वहूतिः पूर्वाह्वानः इतरेभ्यः फलार्थिभ्यः प्रथमाह्वानोऽयं यष्टा अग्नं गच्छतु । इविषा संयोजयतु इत्यर्थः । गमेदद्यान्द्ते लुङि 'मन्वे घस' ( पा २, ४ ८० ) इति च्लेलुकि 'भो नो धातोः' ( पा ८, २, ६४ ) इति मकारस्य नञ्चे रूपम् ।

यस्येदं प्रदिशि यद् विरोचते प्र चानति वि च चष्टे शचीभिः ।

पुरा देवस्य धर्मणा सहोभिर्विष्णुमग्नं वरुणं पूर्वहूतिः ॥ २ ॥

यस्य । इदम् । प्रदिशि । यत् । विरोचते । प्र । च । अनति । वि । च । चष्टे । शचीभिः ।

पुरा । देवस्य । धर्मणा । सहःऽभिः । विष्णुम् । अग्नम् । वरुणम् । पूर्वऽहूतिः ॥ २ ॥

यस्य विष्णोः वरुणस्य च । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । प्रदिशि प्रवे-  
शने आध्यायां यद् इदं विदयं विरोचते विशेषेण दीप्यते । प्राणिति<sup>१</sup> च प्रकर्षेण  
चष्टे च । भ्यस प्राणने । अन च इति धातुः । शचीभिः कर्मभिः वि चष्टे च ।  
पश्यतिकर्मतत् ( निघ ३, १ ) । स्वस्यकर्तव्यं फलं वा विशेषेण पश्यति च । किं च देवस्य  
द्योतमानस्य विष्णोर्वरुणस्य च धर्मणा धारकेण कर्मणा सहोभिः बलैश्च पुरा पूर्व-

१. स्कभिता पं २०, १४, १०.

२. वीर्यैर्वीर्यं मा ८, ५९ मात्र ४, ५, ७ तत्रा २, ६,

६, ५ आधौ ५, २०, ६ आधौ ३, २१, ४; वीर्यैर्वीर्यं मं ४, १४, ६.

३. शचीभिः पं.

४. या मा. मं. मात्र. तत्रा. आधौ. शची.

५. अप्रतीतु मा. मं. मात्र. तत्रा.

आधौ. शची.

६. 'पूष् अग्नम् मा. मं. मात्र. तत्रा. आधौ. शची.

७. वरुणा मा.

मं. मात्र. तत्रा. आधौ. शची.

८ पूर्वहूतो मा. तत्रा. - मात्र. आधौ. शची.

पूर्वहूतिम् मं.

९. ययोरिदं पं २०, १५, २.

१०. चं B.

११. सह पं. मात्र.

पं [मं.].

१२. ऋणस्य पं.

१३. युषाना वि पं.

१४. वदु. मं. मात्र. द.

जगद् व्यरोचिष्ट प्राणी व्यचष्टेति कालविपरिणामेन योज्यम् । पुराशब्दस्य निपा-  
तस्य रोचते इत्यादिधातुयोगे 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ( पा ३,३,४ ) इति भविष्य-  
दर्थे लट् । देवस्य धारकेण कर्मणा वलैश्च यद् इदं विश्वं विरोचिष्यते प्राणिष्यति  
विख्यास्यति विशेषेण द्रक्ष्यति । एवं विष्णुवरुणयोराज्ञायां विश्वं जगद् भूतभविष्य-  
वर्तमानकालेषु रोचनादिव्यापारास्पदं भवति । तादृशं विशुं वरुणं च पूर्ववृत्तिः  
इतरेभ्यः प्रथमाह्वानोऽयं फलार्थी जनः अग्न गच्छतु । हविषा संयोजयतु इत्यर्थः ।

विष्णोर्लु कं प्रां वोचं वीर्याणि यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । 'लु । कम्' । प्र । वोचम् । वीर्याणि । यः । पार्थिवानि । विऽमुमे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्तरम् । सधस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि तु क्षिप्रं प्रा वोचम्  
प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् । कम् इति पूरणः । विष्णुर्विशेष्यते — यो देवः  
पार्थिवानि पृथिवीमयानि रजांसि लोकान् विममे निर्ममे । 'तिलो भूमीर्धारयन् ग्रीकत धून्'  
( श्र २,२७,८ ) इति मन्त्रवर्णे एकैकस्य लोकस्य त्रित्वसंख्या श्रूयते । यद्वा 'प्रयो वा  
इमे त्रितो लोकाः' ( ऐवा २,१७ ) इति एकैकस्य त्रिवृत्करणश्रवणात् पार्थिवानी-  
त्यत्र पृथिवीशब्देन पृथिव्यन्तरिक्षगुलोका उच्यन्ते । 'द्वितीयस्यां पृथिव्यां तृतीयस्यां  
पृथिव्याम्' ( वृ. तै १,२,१२,१ ) इति हि तैत्तिरीयश्रुतिः । पृथिवीषु भवानि ।  
पृथिवीशब्दाद् भवार्थे अङ्प्रत्ययः । रजांसि ज्योतींषि अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि  
विममे निर्मितवान् । किं च यो विष्णुः उत्तरम् उद्गततरं सधस्थं स्थानम् । सह  
तिष्ठन्त्यस्मिन् देवा इति सधस्थम् स्वर्गम् । 'सध मादस्थयोऽछन्दमि' ( पा ६,३,१६ )  
इति सहस्य सधादेशः । अस्कभायत् अस्तभ्रात् आधारयत् । 'स्तन्धुगुन्धु' ( पा ३,१,८२ )  
इत्यादिना स्कमेः श्वाप्रत्यये 'शायच् छन्दसि सर्वत्र' ( पावा ३,१,८४ ) इति शायजादेशः ।  
किं कुर्यन् । त्रेधा त्रिधा पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च विचक्रमाणः पादप्रक्षेपं  
कुर्यन् उरुगायः उरुभिर्महात्मभिर्गीयमानः स्तूयमानः उरुगमनो वा । तस्य विष्णो-  
र्वीर्याणि प्रब्रवीमीति संवन्धः ।

प्र तद् विष्णुं स्तवते वीर्याणि मुगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः ।

पुरावत आ जगम्यात् परस्याः ॥ २ ॥

१. ३ K, K<sup>m</sup>, V, WM. श्र १,१५४,१ ना ५,१८ तं १,२,१३,३ मे १,२,९ पे २०,६,९.  
२. नुर्कम् तैग. ३. विष्णुः R, श्र १,१५४,२ मे. तैत्रा २,४,३,४ पे २०,६,१०. ४. धी-  
यैन् श्र. ना ५,२० चठ २,१० मे. धीवीय तैत्रा. आपथी ११,९,१. ५. जगम्या श्र १०,  
१८०,२ ना १८,७१ सी २,१२२३ मे ४,१२,३; जगमा तं १,६,१३,५.

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्याणि । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः<sup>१</sup> ।  
पराऽवतः । आ । जगम्यात् । परस्याः ॥ २ ॥

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।

उरु विष्णो वि क्रमस्योरु क्षयाय नस्कृधि<sup>२</sup> ।

घृतं घृतयोने<sup>३</sup> पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर ॥ ३ ॥

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ।

उरु । विष्णो इति । वि । क्रमस्य । उरु । क्षयाय । नः । कृधि ।

घृतम् । घृतऽयोने । पिब । प्रप्र । यज्ञऽपतिम् । तिर ॥ ३ ॥

\*तत् । लिङ्गव्यत्ययः । स महानुभावो विष्णुः वीर्याणि वीरकर्माणि । उद्दिश्येति क्रियाध्याहारः । प्र स्तवते प्रकर्षेण स्तूयते । स्तौतेः कर्मणि व्यत्ययेन शप् । मृगो न मृग इव सिंह इव भीमः भयानकः कुचरः कुतिलतं चरन् कौ भूम्यां वा चरन् गिरिष्ठाः पर्वते तिष्ठन् भूमौ संचरन्नपि सिंहः उत्प्लवनेन पर्वतस्थितो भवति । एवं स विष्णुः परस्याः परावतः अतिदूराद् देशादपि आ जगम्यात् स्तुतिकर्मत्वेन आगच्छतु । गमेद्छान्दसः शपः श्लुः । यस्य विष्णोः उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादनिधानस्थानेषु<sup>४</sup> विश्वा विभ्वानि भुवनानि भूतानि अधिक्षियन्ति अधिपसन्ति । क्षि निवासगत्योः । प्रथमे विक्रमे भौमानि द्वितीये अन्तरिक्ष्याणि तृतीये दिव्यानि भूतानि वसन्तीत्यर्थः<sup>५</sup> ।

हे विष्णो व्यापक उरु प्रभूतं वि क्रमस्य लोकत्रये पादत्रयं कुरु । किं च नः अस्माकं क्षयाय निवासाय । पृथग्रथे चतुर्थी । निवासस्य उरु प्रभूतं धनादिकं कृषि कुरु । अस्माकं निवासं बहुधनादियुक्तं कुर्वित्यर्थः । हे घृतयोने घृतस्य योने कारणभूत । घृतं योनिर्यस्येति वा घृतयोनिः । अत्र अन्यात्मना विष्णुः स्तूयते — हे विष्णो इदं हयमानं पृथग् आज्यं पिव । अपि च यज्ञपतिम् यजमानं प्रप्र तिर प्रघर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिर्य धनार्थः । 'प्रमुपोदः पादपूणे' (पा ८, १, ६) इति प्रशब्दस्य द्विवचनम् ।

इदं विष्णुवि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदा<sup>६</sup> । समूढमस्य पांसुरे<sup>७</sup> ॥ ४ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदा । समूढम । अस्य । पांसुरे ॥

१. \*स्था P. २. नः कृधि ते १, २, ४, १.  
प्र उरु इत्यारम्भे विद्वा इत्यन्तमेकपूर्वं मत्वा व्याख्याति.  
य १, २, १, १४ मा ५, १५ ते १, २, ११, १ वी २, १-१९.

३. घृतयोने मै १, २, ११.

\*५. पादनिधानं S.

७. पांसुर्दे<sup>३</sup> श्री.

४. सा.

६. पृथग्

विष्णुः व्यापी भगवान् इदं विश्वं वि चक्रमे विक्रान्तवान् । कतिधा विचक्रमे इति तद् आह — त्रेधा त्रिधा पदा पदानि नि दधे स्थापयामास । 'पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च विष्णुर्वामनो भूत्वमौल्लोकांस्त्रिभिः कर्मरन्वजयत्' (तु. तै २,१,३,१) इति श्रुतेः । अयं विक्रममाणस्य विष्णोः पातुर पांसुमति । रो मत्वर्थीयः । पादे लोकत्रयं समूहम् सम्यग् ऊढं समवस्थापितं समारुष्टं वा अभवत् । अत्र 'विष्णुविंशतेर्वा व्यथ्रोतेर्वा । XXX यद् इदं किं च तद् विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते' पदम् । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवीति शाकपुनिः' (नि १२, १९) इत्यादि निरुक्तम् अनुसंधेयम् ।

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाम्यः । इतो धर्माणि धारयन् ॥५॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाम्यः । इतः । धर्माणि । धारयन् ॥

त्रीणि पदा पदानि वि चक्रमे विक्रान्तवान् । गोपाः गोपायिता अदाम्यः अहिंस्यः परैरनभिमाव्यो विष्णुः । अतः<sup>२</sup> अस्मात् लोकात् । पृथिव्या आरभ्य धर्माणि कर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् । अपि वा अतः पृथ्व्यस्त्रिभ्यः पदेभ्यो धर्माणि भूतधारकाणि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षपुलोकरूपाणि धारयन् । विचक्रमे इति संबन्धः ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥६॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥६॥

विष्णोः व्यापकस्य देवस्य कर्माणि पश्यत । हे स्तोतार इति शेषः । यतः । 'इतराम्योऽपि दृश्यन्ते' (पा ५,३,१४) इति । तृतीयार्थं तसिलूप्रत्ययः । यैः कर्मभिः ब्रतानि नानाविधानि युष्मदीयानि कर्माणि । पस्पशे स्पृशति वज्रति वा । स्पश 'वन्धनस्पर्शनयोः । स्वरितेत् । छान्दसो लिट् । शर्पूर्वस्य खयः शेषः । पुनः कीदृशो विष्णुः । इन्द्रस्य देवस्य युज्यः योग्यः अनुगुणः सखा समानख्यानो मित्रभूतः । युज्य इति । युजः संपदादिलक्षणे क्तिप् युग् इति पदं भवति । युजि योगे साधुः । 'तत्र साधुः' (पा ४,४,९८) इति यत् ।

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'तद् विष्णोः' इति द्वितीयं सूक्तम् । तत्र आद्ययोर्ऋचोः ( अ ७,२५,७;८ ) सर्वसंपत्कर्मणि 'विष्णोर्नु कम्' इत्यत्र विनियोगोऽभिहितः ।

दर्शपूर्णमासयोः वेदः स्वस्तिः' ( अ ७,२९ ) इति वेदं विमुञ्चेत् । " 'वेदः स्वस्तिः' इति वेदे विवृणति" (वेताथी ४,१२) इति वेदानसूत्रात् ।

प्रायणीयेष्टौ अनया स्वस्तियागाम् अनुमन्त्रयेत् । 'प्रायणीयायां पथ्यायाः स्वस्ते' इति प्रक्रम्य 'पथ्या रेवतीः' (अ ३,४,७), 'वेदः स्वस्तिः' (वैताथी १३,२) इति सूत्रितम् ।

सर्वव्याधिमैपज्यायं व्याधितशरीरं मौञ्जैः पाशैः पर्वसु बद्ध्वा 'अग्नाविष्णू' इति द्वाभ्यां शरपिञ्जलीभिः सह उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् आ ग्रावयेद् अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ — 'अग्नाविष्णू' (अ ७,३०), 'सोमारद्रा' (अ ७,४३) इति प्रक्रम्य 'मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराग्रावयति । अवसिञ्चति' (कौसू ३२, ३:४) इति ।

तथा सर्वसंपत्कामः अनेन द्रष्टृत्वेन अग्नाविष्णू यजेत उपतिष्ठेत् वा (तृ.कौसू ५९,१९) ।

गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि 'स्वाक्तम्' इत्यनया अञ्जनम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी अभ्यञ्ज्यात् । "आयुर्दाः' (अ २,१३) इति गोदानं कारयिष्यन्" (कौसू ५३,१) इति प्रक्रम्य "स्वाक्तं मे' (अ ७,३१) इत्यनक्ति" (कौसू ५४,६) इति हि सूत्रितम् ।

पशावज्यमानं यूपम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । "स्वाक्तं मे' इत्यज्यमानम्" (वैताथी १०,५) इति चैतानसूत्रात् ।

अभिचारकर्मणि 'इन्द्रोतिभिः' (अ ७,३२) इत्यनया अशनिहतवृक्षसमिधम् आदध्यात् (तृ. कौसू ४८,३७) ।

उपनयने आयुष्कामस्य माणवकस्य मूर्धानम् 'उप प्रियम्' इत्यनुमन्त्रयेत् । 'आवतस्ते' (अ ५,३०,१), 'उप प्रियम्' (अ. ७,३३), 'अन्तकाय मृत्यवे' (अ ८,१,१) (कौसू ५८,११) इति सूत्रितम् ।

पुष्टिकर्मणि तटाकादिसर्वजनसाधारणोदके मिथधान्यं प्रक्षिप्य 'सं मा सिञ्चन्तु' इत्यनया संपात्य अभिमन्त्र्य पुष्टिकामोऽश्नीयात् । "सं मा सिञ्चन्तु' (अ ७,३४) इति सर्वोदके मैत्रधान्यम्" (कौसू २४,८) इति कौशिकसूत्रात् ।

तथा अग्निकार्ये अनया माणवकोऽग्निं पर्युक्षेत् । "सं मा सिञ्चन्तु' इति वि. पर्युक्षति" (कौसू ५७,२२) इति कौशिकसूत्रात् ।

तथा अग्निचयने अभिषिच्यमानं यजमानं ब्रह्मा एनाम् कथं वाचयेत् । "सं मा सिञ्चन्तु' इत्यभिषिच्यमानं वाचयति" (वैताथी २९,२१) इति चैतानसूत्रात् ।

तद् विष्णोः परं पदं सदां पश्यन्ति सूरयः । दिवीविं चक्षुराततम् ॥७॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽईव । चक्षुः । आऽततम् ॥

तत् प्रसिद्धं पूर्वत्रोक्तं वा विष्णोः व्यापकस्य देवस्य परमम् उत्कृष्टं पूर्णं वा पदम् स्थानम्, पद्यते गम्यत इति पदं ज्ञातव्यं तत्त्वं वा सदा सर्वदा सूरयः मेधाविनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । कीदृशम् । दिवि द्युलोके चक्षुरिव आततम् । सर्वेषां चक्षुःस्थानीयं सूर्यमण्डलम् इह चक्षुःशब्देनोच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' ( ऋ १, ११५, १ ) इति हि निगमः । आततम् समन्ताद् विस्तारितम् । 'गतिरनन्तरः' ( पा ६, २, ४९ ) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्यमण्डलमिव सर्वत्र प्रकाशस्वरूपं तत्त्वं पश्यन्तीत्यन्वयः ।

दिवो 'विष्ण उत' वा पृथिव्या महो विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ।

'हस्तौ' पूणस्व बहुभिर्वसुभिराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ॥ ८ ॥

दिवः । विष्णो इति । उत । वा । पृथिव्याः । महः । विष्णो इति । उरोः । अन्तरिक्षात् । हस्तौ । पूणस्व । बहुभिः । वसुभ्यः । आऽप्रयच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् ।

हे विष्णो देव दिवः द्युलोकात् उत वा अपि वा पृथिव्याः महः महतः दिवः पृथिव्याश्च महतोऽन्यस्मात् महर्लौकादेः । महच्छब्दात् पञ्चम्येकवचने टिलोपशब्दान्सः । महतेर्वा पूजार्थात् कियन्तात् पञ्चम्येकवचनम् । यद्वा मह इति पदम् अन्तरिक्षस्य विशेषणम् । हे विष्णो । पुनरामन्त्रणम् आदरार्थम् । उरोः विस्तीर्णात् । भाषितपुंस्कत्वेन लुप्तभावः । अन्तरिक्षात् लोकात् । आनीतैरिति शेषः । बहुभिः अधिकैः वसुभ्यैः वसूनां समूहैः । वसोः समूहे च' ( पा ४, ४, १४० ) इति यत्प्रत्ययः । हस्तौ त्वदीयौ पूणस्व पूरय । द्युलोकाविभ्यः आनीतैर्यदुभिर्धनैस्त्वदीयौ हस्तौ पूरय । प्रभूतं धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं दक्षिणात् हस्ताद् आप्रयच्छ आभिमुख्येन अस्मभ्यं देहि । उत अपि च सव्यात् वामहस्ताच्च आ । प्रयच्छेत्यनुपङ्गः । वाप् वाने । 'वाप्रा' ( पा ७, ३, ७८ ) इत्यादिना यच्छादेशः ।

इदंवास्मौ' अनु वस्तां व्रतेन' यस्याः पुदे पुनर्ते देवयन्तः ।

धृतपदी' शकरी सोमपृष्ठा उपं यज्ञम् अस्थित वैश्वदेवी ॥ १ ॥

इडा । एव । अस्मान् । अनु । वस्ताम् । व्रतेन । यस्याः । पुदे । पुनर्ते । देवयन्तः ।

धृतपदी । शकरी । सोमपृष्ठा । उपं । यज्ञम् । अस्थित । वैश्वदेवी ॥ १ ॥

१. विष्णुवत् तै १, २, १३, २. २. वृहतां मं १, २, ९. ३. 'वुत वाऽन्त' तै. ४. उभा दि हस्ता वसुना (मपुना वै.) पूणस्वा प्रयच्छ मा ५, १९ वै २०, ६, ८; 'वसुभ्यैरा प्रयच्छ' तै. मं. काठ २, १०; 'दक्षिण्यैरा' शंभा. RW. ५. इदंवास्मिन् पं २०, १२, ६; इदंय वाम् रि ३, ११, १. ६. वृतेन आपथी ४, १३, ४ रि. ७. धृतवती वै; वधानरी आपथी. सि. ८. वावृधानोप आपथी. ९. 'मस्तु नो माथी १, ४, ३, २. १०. अस्मान् P.

इडा धेनुरूपा । एवशब्दः अवधारणे । अस्मान् सत्कर्मकारिणः प्रतेन कर्मणा अनु वस्ताम् अनुक्रमेणाच्छादयतु । अस्माभिरनुष्ठीयमानं कर्म यथा फलप्रदं भवति तथा करोत्यित्यर्थः । यस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्तेत् । यस्या इडायाः पदे पादे देवयन्तः देवकामा यजमानाः पुनते स्वात्मानं पुनन्ति । देवशब्दात् 'हुष आत्मनः स्यच्' (पा ३, १, ८) । धृतस्य धृतं पदे यस्याः सा । 'यत्रयत्र न्यकामन् ततो धृतमरीच्यत तस्माद् धृतशुच्येत' (ते २, ६, ७, १) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । शकरी शका फलदाने समर्था । शकेः कनिपि 'वनो र च' (पा ४, १, ७) डीत्रेफौ । सोमपृष्ठा सोमः पृष्ठे यस्यास्तादृशी वैश्वदेवी विश्वेपां देवानाम् इयं विश्वदेवात्मिका इडा नाम धेनुः यज्ञम् अस्मदीयम् उपालुत<sup>१</sup> सर्वत्र चिस्तुतं करोतु । स्तुम् आच्छादने । छान्दसे लुङि सिचो लुकि रूपम् ।

वेदः<sup>१</sup> स्वस्तिर्द्रुघणः<sup>२</sup> स्वस्तिः परशुर्वेदिः<sup>३</sup> परशुर्नः स्वस्ति<sup>४</sup> ।

हविष्कृतौ युज्ञियां यज्ञकामास्ते देवासो यज्ञमिमं जुपन्ताम्<sup>५</sup> ॥१॥

वेदः । स्वस्तिः । द्रुघ्नः । स्वस्तिः । परशुः<sup>६</sup> । वेदिः । परशुः । नः । स्वस्ति ।

हविःकृतः । युज्ञियाः । यज्ञकामाः । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुपन्ताम् ॥ १ ॥

वेदो नाम दर्ममुष्टिः स्वस्तिः अविनाशहेतुः अस्माकं भवतु । अयं स्वस्ति-  
शब्दो निपातो गुणत्रये अविनाशे वर्तते । अत्र मतुलोपाद् गुणिनि अविनाश-  
हेतौ वर्तते । अत एव सुवृत्पत्तिः । यद्वा सुपूर्वात् अस्तेः क्तिनि भूमावाभाव-  
दछान्दसः । द्रुघणः द्रुः द्रुमो हन्यते अनेनेति द्रुघणः लवित्रादिः । 'करणेऽयोविभु'  
(पा ३, ३, ८२) इति अप् घत्वं च । स च स्वस्तिः अविनाशहेतुर्भवतु । परशुः  
परशुः पार्श्वच्छक्तिः तृणादिच्छेदनी वेदिः हविरासादनाधारभूता<sup>७</sup> परशुः वृक्षच्छे-  
दनसाधनभूतश्च नः अस्माकं स्वस्तिः<sup>८</sup> अविनाशहेतुर्भवतु । किं च हविःकृतः हविः-  
संपादका यज्ञिया यज्ञार्हा यज्ञकामा यज्ञं कामयमानाः । अथ वा हविष्कृतः  
पष्ठपन्नं पदम् । हविःसंपादकस्य मम यज्ञकामास्ते प्रकृताः देवद्रुघणादयो  
देवाः देवात्मका इमम् अस्मदीयं यज्ञं जुपन्ताम् सेवन्ताम् ।

अग्नाविष्णु महि तद् वा महित्वं पाथो<sup>९</sup> घृतस्य गुह्यस्य<sup>१०</sup> नाम ।

दमेदमे<sup>११</sup> सप्त रत्ना दधानौ<sup>१२</sup> प्रति वां<sup>१३</sup> जिह्वा घृतमा चरण्यात्<sup>१४</sup> ॥१॥

अग्नाविष्णु इति । महि । तत् । वाग् । महिःत्वम् । पाथः । घृतस्य । गुह्यस्य । नाम ।

दमेदमे । सप्त । रत्ना । दधानौ । प्रति । वाग् । जिह्वा । घृतम् । आ । चरण्यात् ॥

१. वेद. मपा. ३. विस्तृतां S'. ३. स्फ्यः तं ३, २, ४, १. ४. 'विष्णुः' तै. ; 'द्रविणम्' पै २०, ३०, ४. ५. परशु<sup>१</sup> A, B<sup>२</sup>, D II, S<sup>३</sup>, Cs, WM, RW.; परशु<sup>४</sup> तै. ६. स्वस्तिः सा. तै. ७. हविरिदं जुष्यम् पै. ८. परशुः J, Cp. ९. 'रासदना' S'. १०. स्वस्ति S'; वेद. मपा. II. ११. वीतं तै ३, ८, २२, १; पाठ पै २०, ७, १ [मुष्टे] पाथो २, ४, ३. १२. गुह्यानि तै. मं ४, १०, १ काठ ८, १६ पै. शशी. १३. दधानौ क. ५, १, ५; दधानौ तै. मं. काठ. शशी. १४. ते मा ८, २४. १५. 'मा चरण्यात् तै. ; 'मुचरण्यात् मा. मं ४, १०, १ काठ. शशी ७, २ शशी.; 'मुचरण्यात् पै २०, ७, २.



हे अमाविष्णू । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६,३,२६ ) इति पूर्वपदस्य आनङ् । वाम युवयोः तत् चक्ष्यमाणं प्रसिद्धं वा महित्वम् माहात्म्यं महि महत् महनीयं पूजनीयम् । 'सर्वधातुभ्य इन्' ( पाठ ४,११८ ) इति महेरिन्प्रत्ययः । यतः<sup>१</sup> गुह्यस्य गोपनीयस्य गुहारूपजुह्वगतस्य वा नाम आज्यसांनाय्यादिनामवतो<sup>२</sup> घृतस्य क्षरणशीलस्य वस्तुनः पाथः पियथः । पा पाने । शपो लुक् छान्दसः । कीदृशौ । दमेदमे गृहेगृहे सर्वेषु यज्वगृहेषु सप्त सप्तसंख्याकानि रत्ना रत्नानि रमणीयानि गवाभ्यादिसप्तपशुरूपाणि<sup>३</sup> दधानौ धारयन्तौ । किं च वाम युवयोः प्रति प्रत्येकं जिह्वा रसना घृतम् ह्रयमानम् आज्यम् आ चरण्यात् आभिमुख्येन प्राप्नोतु । भक्षयत्वित्यर्थः । एतत् महित्वम् इति पूर्वेण संबन्धः । चरण गतौ इति कण्ठ्वादौ पठ्यते । तस्माद्वलेति आडागमः ।

अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणौ<sup>४</sup> ।

दमेदमे सुष्टुत्या वावृधानौ<sup>५</sup> प्रति<sup>६</sup> वां जिह्वा घृतमुचरण्यात्<sup>७</sup> ॥ २ ॥

अग्नाविष्णू इति । महि । धाम । प्रियम् । वाम् । वीथः । घृतस्य । गुह्या । जुषाणौ ।

दमेदमे । सुष्टुत्या । वावृधानौ । प्रति । वाम् । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यात् ॥ २ ॥

हे अमाविष्णू वाम युवयोः धाम स्थानं तेजो वा महि महत् महनीयं वा प्रियम् इष्टं सर्वेषां प्रीतिकारि वा भवति । किं च घृतस्य गुह्या गुह्यानि सांनाय्यचर-पुरोडाशादीनि स्वरूपाणि वीथः भक्षयथः । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु । जुषाणौ परस्परं प्रीयमाणौ दमेदमे गृहेगृहे सर्वेषु यजमानगृहेषु सुष्टुत्या शोभनया गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपया स्तुत्या वावृधानौ अत्यर्थं वर्धमानौ । यस्माद् एवं तस्माद् वाम युवयोः जिह्वा प्रति प्रत्येकं घृतम् उचरण्यात् प्राप्नोतु भक्षयतु । चरण्यते रूपसिद्धिरुक्ता ।

स्वाक्तं मे द्यावापृथिवी स्वाक्तं मित्रो अकरयम् ।

स्वाक्तं मे ब्रह्मणस्पतिः स्वाक्तं सविता करत् ॥ १ ॥

सुष्टुआक्तम् । मे । द्यावापृथिवी इति । सुष्टुआक्तम् । मित्रः । अकृः । अयम् ।

सुष्टुआक्तम् । मे । ब्रह्मणः । पतिः । सुष्टुआक्तम् । सविता । करत् ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयम् अक्षियुगं यूपं वा स्वाक्तम् अञ्जनेन सुष्टु आ सर्वतः अक्तम् रञ्जितं कुरुताम् । अयं परिदृश्यमानो मित्रः सूर्यः स्वाक्तम्

१. ततः S'.

२. 'सांनायादिनामव S'.

३. 'श्वादिरूपाणिसप्त' S'.

४. जुषाणां तै १,८,२३,१ मं ४,११,२ काठ ४,१६ तै २०,७,२ शाश्वी २,४,३.

( 'ती मे.', 'तिर शाश्वी. ) तै. मं. वाश्वी.

५. अञ्जु मे. काठ., उप शाश्वी ७,२ शाश्वी.

६. वावृधाना तै. मं. काठ.; वामिषाणां शाश्वी.

७. 'मुचरण्यात् तै.; 'माचरण्यात्' न. काठ. शाश्वी.

८. 'तमोचर' तै २०,७,१.

अकः करोतु । सर्वत्र अक्षियुगं यूपो वा कर्म । अकः इति करोतेदृष्टान्दसे  
लुङि 'मन्त्रे घस' ( पा २,४,८० ) इति च्लेलुङि गुणे 'हृत्वा' ( पा ६,१,६८ ) इ-  
त्यादिना तिपो लोपे रूपम् । तथा प्रक्षणः मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः मे म-  
दीयम् अक्षि यूपं वा स्वाकं करोतु । सविता सर्वस्य प्रेरयिता देवोऽपि स्वाकं करतु  
करोतु । करोतेलुङि 'हृमृष्टहृदिभ्यश्छन्दसि' ( पा ३,१,५९ ) इति च्लेः अङ् । "अ-  
माहचोगेऽपि' ( पा ६,४,७५ ) इति अडभावः । पञ्चमलकारे वा अडागमे रूपम् ।

इन्द्रोतिभिर्वहुलाभिर्नो अथ 'यावच्छेषाभिर्मघवन्दूर' जिव ।

यो नो द्रष्टव्यधरः सस्पदीष्टः यमुं द्विष्मस्तमुं प्राणो जहातु ॥ १ ॥

इन्द्रं । कृतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अथ । यावत्ऽश्रेष्ठार्भिः । सध्वन् । शूर । जिन्य ।

यः। नः। द्वेष्टि। अर्धरः। सः। पद्माष्टः। यम्। ऊँ इति। द्विष्मः। तम्। ऊँ इति। प्राणः। जहात॥

यः। नृः। द्रष्टुः। अधरः। सः। पृष्टुः। यः। जुष्टुः। हुः। कृष्टुः।  
हे इन्द्र बहुलाभिः यक्षभिः कृतिभिः रक्षाभिः अथ इदानीं नः अस्मान्।  
पालयेति शेषः। हे मध्वन् धनधन् हे शूर शौर्यवान् इन्द्र धेष्टाभिः प्रशस्यत-  
मामिस्तामिरुतिभिः वायव्यं साकल्येन अस्मान् जित्वा प्रीणय। जिवि प्रीणने।  
इदित्वात् नुम्। यः शत्रुः नः अस्मान् द्रष्टुं हिनस्ति सः अधरः अधोमुखः सन्  
पृष्टुं पतन्तु। सांहितिकः सकारद्वयान्दसः। यं च शत्रुं वयं द्विजस्तं तदीयः  
प्राणो जहात परित्यजन्तु। ओहाक् त्यागे। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। 'श्लुः'  
(पा ६,१,१०) इति द्विवचनम्। 'तिङ्शतः' (पा ८,१,२८) इति निघातः।

उपे प्रियं पनिमृतं<sup>१</sup> युवानमाहुतीवृषम् ।

अगन्म विभ्रतो नमो दीर्घमायुः कृणोतु मे ॥ १ ॥

उप । प्रियम् । परिप्रेतम् । युवानम् । आहृतिऽवृधम् ।

अग्नन् । विभ्रतः । नमः । दीर्घन् । आयुः । कृणोतु । मे ॥ १ ॥

अर्गन्त । विभ्रतः । नमः । दावन् । आयुः । कुन्तु । न । त । र । त ।  
 प्रियम् सर्वेषाम् इष्टं प्रीणनकारिणं वा पवित्रतम् शङ्खायमानं स्तूयमानं  
 वा । पण व्ययहारे स्तुतौ च । पण च इत्यस्माद् यङ्लुगन्ताच्छतरि छन्दसी  
 रूपसिद्धिः । युवानम् फलस्य मिश्रयितारं नित्यतरुणं वा आहुतिवृषम् आन्या-  
 द्याहुतिभिर्वर्धमानम् अग्निं नमः नमस्कारम् हविर्लेक्षणम् अन्नं वा विभ्रतः  
 धारयन्तो वयम् उपागन्त उपगच्छेम परिचरेम । गमेदछान्दसे लुङि 'नन्वे  
 पय' ( पा २,४,८० ) इति च्लेलुङि 'मो नो धानोः', 'म्योथ' ( पा ८,२,१४;१५ )

इति नकारे रूपम् । अतः मे मम मदीयस्य वा माणवकस्य दीर्घं शतसंवत्सर-  
परिमितम् आयुः कृणोतु करोतु ।

सं मां<sup>१</sup> सिञ्चन्तु मरुतः<sup>२</sup> 'सं पूषा'<sup>३</sup> 'सं बृहस्पतिः'<sup>४</sup> ।

सं 'मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया'<sup>५</sup> च धनेन<sup>६</sup> च 'दीर्घमायुः कृणोतु मे' ॥१॥

सम् । मा । सिञ्चन्तु । मरुतः । सम् । पूषा । सम् । बृहस्पतिः ।

सम् । मा । अयम् । अग्निः । सिञ्चतु । प्रजया । च । धनेन । च । दीर्घम् । आयुः । कृणोतु । मे ॥

मरुदादयो देवताः मा मां फलार्थिनं यष्टारं प्रजया च पुत्रादिरूपया धनेन च  
सं सिञ्चन्तु संयोजयन्तु अभिपिञ्चन्तु वा । परस्परसमुच्चयार्थं चशब्दौ । प्रति-  
देवतं क्रियानुपङ्गद्योतनार्थं सम् इति उपसर्गः । किं च मे मम मदीयस्य  
माणवकस्य वा दीर्घम् आयुः कृणोतु । अग्निः संनिहितत्वाद् आयुष्करणे संयध्यते ।  
अपि वा मरुदादयः । तदा कृणोत्विति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ।

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

विद्वेपिणः पुमपत्यराहित्याय 'अग्ने जातान्' इत्यनया अश्वतरीमूत्रं पापा-  
णेन संघृष्य अभिमन्त्र्य ओदनेन सह विद्वेपिण्यै प्रयच्छेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया अश्वतरीमूत्रं पापाणाभ्यां संघृष्य अभि-  
मन्त्र्य तस्या अलंकारान् आलिम्पेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनया विद्वेपिण्याः सीमन्तम् ईक्षेत् ।

विद्वेपिण्या वन्ध्याकरणकर्मणि 'प्रान्यान्' इति तुचेन पूर्वमन्त्रोक्तानि  
कर्माणि कुर्यात् ।

सूत्रितं हि — "अग्ने जातान्" इति न वीरं जनयेत् 'प्रान्यान्' ( अ ७,३६ ) इति  
न 'विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रम् अदममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे<sup>६</sup> । सीमन्तम् अन्वीक्षते"  
( कौसू ३६,३३;३४ ) इति ।

अभिचारकर्मणि 'अग्ने जातान्' इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अशनिहृतवृक्ष-  
समिध आदध्यात् ।

अग्निचयने पञ्चम्यां चितौ असपक्षेष्टकाम् उपधीयमानाम् 'अग्ने जातान्'  
इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । "अग्ने जातान्" इति द्वाभ्यां पद्यम्या  
चितावसरेष्टका निर्धीयमानाः" ( वेताथी २९,६ ) इति हि चेतानं सूत्रम् ।

१. वः काठ ३५,३ आपथी १४,१८,१.

२. सं पूषा सं धाता समिन्द्रः काठ.; सं

वातो पे २०,५६,४; समिन्ः तैआ २,१८,१ जैत्रा १,३६२ आपथी. पाठ ३,१२,१०. ३. रोदि-

णोरुत पे. ४. वोऽयं काठ. आपथी. ५. आयुषा तैआ. जैत्रा. आपथी. ६. यलेन

तैआ. जैत्रा. ७. आयुष्यन्तं कृणोत (करोत तैआ.) मा काठ. तैआ.; 'कृणोमि सं पे.; संरमा

युदंयानु मे आपथी. ८. विजायेत अश्वतरी S'. ९. भन्दाङ्गारे S'.

विवाहे चतुर्थदिवसे 'अक्षौ' नौ इत्यनया वरवध्वौ अन्योन्यम् अक्षिणी  
अज्ञाताम् । "अक्षौ नौ" (अ ७,३७) इति समाज्ञाते<sup>३</sup> (कौसू ७९,२) इति सूत्रम् ।

सौभाग्यसंवन्ननकर्मणि 'इदं खनामि' इति पञ्चर्चनं सौवर्चलमूर्च्छं संपात्य  
अभिमन्त्र्य यधीयात् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन पञ्चर्चनं शङ्खपुष्पीपुष्पम् अभिमन्त्र्य स्त्रियाः  
शिरसि यधीयात् ।

"इदं खनामि" (अ ७,३९) इति सौवर्चलम् ओषधिवत् शङ्खप्रसूनं शिरस्युपचृत्य<sup>४</sup> ग्रामं  
प्रविशति" (कौसू ३६,१२) इति सूत्रम् ।

अग्नें ज्ञातान् प्र पुंदा मे सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नृदस्व ।

अधस्पदं कृणुष्व ये पृतन्यवोऽनागसस्ते<sup>५</sup> वयमदितये स्याम ॥ १ ॥

अनें ज्ञातान् । प्र । नृद । मे । सपत्नान् । प्रति । अज्ञातान् । जातवेदः । नृदस्व ।

अधःस्पदम् । कृणुष्व । ये । पृतन्यवः । अनागसः । ते<sup>६</sup> । वयम् । अदितये । स्याम ॥ १ ॥

हे अग्ने मे मदीयान् ज्ञातान् निष्पन्नान् सपत्नान् शङ्खन् प्र पुंदा प्रकर्षेण  
प्रेत्य अतिदूरम् अपसारय । तथा हे जातवेदः जातानां वेदितः जातप्रज्ञ वा  
अज्ञातान् अनुत्पन्नान् उत्पत्त्यमानान् शङ्खपुष्पान् प्रति नृदस्व विनाशय । किं च  
ये शत्रवः पृतन्यवः संप्राप्तेच्छ्वः । पृतनाशब्दाद् इच्छयां क्यचि 'क्यञ्चर-  
पृतनस्यचि लोपः' (पा ७,४,३९) इति अन्त्यलोपः । तान् अस्माभिः सह योयुम्  
इच्छन् सपत्नान् अधस्पदम् पादस्याधस्ताद् देशे कृणुष्व कुरु । मदीयपादाधःपदे-  
शवर्तिनः कुरु । एवं शत्रुवाधा प्रार्थिता । अथ तद्दोषपरिहारश्चतुर्थपादेन प्रार्थ्यते —  
ते तादृशाः शत्रुर्पादाकाङ्क्षिणो वयम् । पुत्रादिसाहित्यं वक्तुं यदुपचनम् । अदितये  
अदितिः अखण्डनीया पृथिवी अदीना वा देवमाता तस्यै । पृथ्व्यर्थे चतुर्थी ।  
अदित्याः प्रसादाद् अनागसः स्यान् पापरहिता भवेम । अयम् अर्थः—भूमिर्हि  
पुण्यवृत्तः स्वस्योपरि चिरकालम् अवस्थापयति पापवृत्तस्तिरस्करोति । अतः  
अत्र शत्रुर्पादाकाङ्क्षिणोऽपि अस्मान् तत्पापपरिहारेण<sup>७</sup> भूमिदिचरकालम् अवस्थाप-  
यत्विति प्रार्थ्यते । शत्रुहननार्थम् अग्नेः प्रार्थनाद् वा तन्माता अदितिः पापरहि-  
तान् अस्मान् करोत्विति आशास्यते । यद्वा अदितये अखण्डितत्वाय अदीनत्वाय  
अनभिदास्तये वा अनागसः स्यामेति ।

१. बं. मं. २. अक्षौ शंया ३. समाज्ञाते BI. ४. दु. BI.; बं. शंया.  
शिरस्युपचृत्य, S' शिरस्यपिहत्य. ५. पुंदा मे २०, ८, ८. ६. नः मा १५, १ का १६, १, १ त  
४, १, ११, १ मे २, ८, ७ काट १७, ६ तंआ २, ५, २. ७. 'जातां जात' D, RW.; 'जातां जात'  
का. तं. काट. तंआ. ८. नृद मा.; शृणोहि वे. ९. कृणुष्व मा १५, ५१; कृणुते तं ४, ५, १३, १.  
१०. दु. J, गा.; बं. A, B, B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, P, P<sup>२</sup>, C<sup>p</sup>, RW. 'नागमस्ते; C<sup>s</sup> नागमस्ते  
> नागमस्ते. ११. ते P, P<sup>२</sup>. १२. तमोपपरि S'.

'प्रान्यान्तसुपत्नान्तसहसा सहस्व' 'प्रत्यजातान् जातवेदो' नुदस्व ।

इदं राष्ट्रं पिपृहि सौभगाय विश्वं एनमनु मदन्तु देवाः ॥ १ ॥

प्र । अन्यान् । सुपत्नान् । सहसा । सहस्व । प्रति । अजातान् । जातवेदः । नुदस्व ।

इदम् । राष्ट्रम् । पिपृहि । सौभगाय । विश्वं । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥ १ ॥

हे जातवेदः अन्यान् अस्मत्प्रातिकूल्यकारित्वेन विभिन्नान् सपत्नान् सहसा यत्नेन शीघ्रं वा प्र सहस्व प्रकर्षेण अभिभव । प्रत्यजातान् इति पादो व्याख्यातः । किं च इदम् अनुभूयमानं स्वनिवासाश्रयं राष्ट्रम् अस्मदीयं जनपदं सौभगाय सौभाग्याय पिपृहि पूरय । यस्मिन् देशे परोपद्रवकारी वर्तते स देशः सस्यादिना अभिवृद्धो न भवतीति प्रसिद्धिः । अतः अत्र राज्यस्य सौभाग्यपूर्तिः प्रार्थ्यते । किं च विश्वे सर्वे देवाः एनं शत्रुहननकर्मणः प्रयोक्तारम् अनु मदन्तु अनुमोदन्ताम् ।

इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत ।

तासां ते सर्वासामहमश्मना विलम्प्यधाम् ॥ २ ॥

इमाः । याः । ते । शतम् । हिराः । सहस्रम् । धमनीः । उत ।

तासाम् । ते । सर्वासाम् । अहम् । अश्मना । विलम् । अपि । अधाम् ॥ २ ॥

हे विद्वेपिणि स्त्रि ते त्वदीया या इमाः शतम् शतसंख्याका हिराः नाड्यः गर्भधारणार्थम् अन्तरवस्थिताः सूक्ष्मा या नाड्यः सन्ति उत अपि च सहस्रम् सहस्रसंख्याका धमनीः धमन्यः गर्भाशयस्य अवष्टम्भिका वाह्याः स्थूला या नाड्यः सन्ति ते त्वदीयानां तासां सर्वासां नाडीनां विलम्प्य मुखम् अस्मना पापाणेन अहम् बन्ध्याकरणकर्मप्रयोक्ता अप्यधाम् अपिहितवान् आच्छादितवान् अस्मि । यथा गर्भधारणक्षमा न भवन्ति तथा अकार्यम् । छान्दसो वा लुब्ध । अपिदधामि ।

परं योनेरवरं ते कृणोमि मा त्वा प्रजाभि भून्मोत स्रतुः ॥

"अस्वर्शत्वाप्रजसं कृणोम्यश्मानं ते अपिधानं कृणोमि ॥ ३ ॥

१. सहसा ज्ञातान्प्रजुंदा न सुपत्नान् मा १५,२ च १६,१,२ ते ४,१,१२,१ मं २,८,७  
 कठ १७,६ तेआ २,५,२. † स्वरः. २. 'जानां जात' K<sup>m</sup>, RW.; 'जाणांजात' मा.  
 ते कठ. तेआ. ३. नुद का. ४. स्वरः; पिपृहि > पिपृहि Cs. ५. अनु त्वा देवा  
 यसो उपन्ताम् वे २०,८,९. ६. सहस्र P, Cp. ७. पिपृहि Cp. ८. मदन्ति P.  
 ९. सर्वासां साममश्मना वे २०,१०,६. १०. ठ. A, B<sup>1</sup>, D, J, Cs, WM, RW. प्रच. स्वरच;  
 वेद. K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Bp<sup>1</sup>, D<sup>1</sup>, संज्ञ. सां. स्रतुः. ११. अस्वर् > अस्वर् B.

परम् । योनेः । अवर्म् । ते । कृणोमि । मा । त्वा । प्रज्जा । अभि । भूत् । मा । लुत् । सुतुः<sup>१</sup> ।  
अस्यम् । त्वा । अप्रजसम् । कृणोमि । अस्मानम् । ते । अपिऽधानम् । कृणोमि ॥ ३ ॥

हे प्रतिकूले नारि ते त्वदीयं योनेः परं पुत्रजननक्षमत्वेन उत्कृष्टं स्थानं  
गर्भाशयं योनेः परस्तात् प्रदेशे वर्तमानं वा स्थानम् अवर् कृणोमि निकृष्टं  
गर्भं धारयितुम् अक्षमं करोमि । योनिप्रदेशात् नीचीनं वहिर्भूतं वा करोमि ।  
यत् एवम् अतः प्रजा स्युषत्यरूपा त्वा त्वां मा अभि भूत् सर्वतो मा प्राप्नोतु ।  
भवतेः प्राप्त्यर्थात् लुङि रूपम् । उत अपि च 'वतुः पुत्रो मा । अभि भूत्  
इत्यनुपङ्गः । एतदेवाह—त्वा त्वाम् अप्रजसम् न विद्यते प्रजा स्त्रीपुंसापत्य-  
रूपा यस्यास्ताम् । नञ्पूर्वात् प्रजाशब्दात् 'नित्यमस्मिन्प्रजामेधयोः' (पा ५, ४, १२१)  
इति अस्मिन्प्रत्ययः समासान्तः । प्रजारहिताम् 'अवाम् अश्वतरीमेव कृणोमि  
करोमि । यथा अश्वतरी स्त्रीव्यञ्जनयुक्तापि प्रजारहिता तथा त्वां करोमीत्यर्थः ।  
किं च ते तय संवन्धिनः । गर्भधारणस्थानस्येति शेषः । अस्मानम् पापाणम्  
अपिधानम् संवरणम् आच्छादनं कृणोमि करोमि ।

अक्षयौ नौ मधुसंकाशे अनीकं नौ समजनम् ।

अन्तः कृणुष्व मां हृदि मन इन्नां सुहासति ॥ १ ॥

अक्षयौ । नौ । मधुसंकाशे इति मधुसंकाशे । अनीकम् । नौ । समऽअजनम् ।

अन्तः । कृणुष्व । माम् । हृदि । मनः । इत् । नौ । सुह । असति ॥ १ ॥

'नौ त्व' च मम च । 'त्यदादीना मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते' (पाका १, २, ७२) इति  
अस्मद् एकशेषे पट्टिद्विवचनस्य नौ इत्यादेशः । आवयोर्द्विभ्योः 'अक्षौ अक्षिणी  
मधुसंकाशे मधुसदृशे । भवेताम् इति शेषः । यथा मधु मधुरं स्निग्धं च एवम् आवयोः  
अक्षिणी परस्परम् अनुरक्ते मधुरप्रेक्षणे अत्यन्तस्निग्धे च भवेताम् इत्यर्थः ।  
तथा नौ आवयोः अनीकम् । अनीकशब्दः अग्रवाची । लोचनाग्रं समजनम् 'समेता-  
जनं भवतु । किं च माम् । जाया पतिं प्रति पतिर्जायां प्रति स्वात्मानं माम्  
इति निर्दिशति । हृदि हृदये अन्तः कृणुष्व । यथा तय अहं हृदयंगमा प्रिया  
भवामि तथा कुर्वित्यर्थः । नौ आवयोः मन इत् । इच्छब्दः अप्यर्थः । 'मनोऽपि  
सह' अस्ति समानम् एककार्यकारि भवतु । अस्नेहंति अडागमः ।

अभि त्वा मनुजातेन दधामि मम वाससा ।

यथाऽमो मम केवल्यो नान्यासां कीर्तयाश्चन ॥ १ ॥

अभि । त्वा । मनुज्जातेन । दधामि । मम । वाससा ।  
यथा । असः । मम । केवलः । न । अन्यासाम् । कीर्तयाः । च न ॥ १ ॥

स्वपतिं प्रति स्त्रिया वाक्यम् एतत् । हे पते त्वा त्वां मनुजातेन मनुना  
मन्त्रेण जातेन मन्त्रपूर्वकं परिहितेन मनोर्वा जातेन निष्पन्नेन मम वाससा वस्त्रेण  
अभि दधामि । अभिपूर्वो दधातिर्वन्धने वर्तते । वधामि । किमर्थं वन्धनम् तद्  
आह — यथा येन प्रकारेण मम केवलः असाधारणः असः भवेः । चनेति निपात-  
समुदायः चार्थः । यथा च अन्यासां नारीणाम् । नामधेयम् इति शेषः । न  
कीर्तयाः न कीर्तयेः नोच्चरेः । तथा वधामीति शेषः । असः इति । अस्तेल्लेदि  
'इतद्व लोपः परस्मैपदेषु' (पा ३,४,९७) इति इकारलोपः । अडागमः । कीर्तया  
इति । कृत संशब्दने । णिचि 'उपधायाध' (पा ७,१,१०१) इति इत्त्वम् । तद-  
न्तात् लेटि आडागमः ।

इदं खनामि भेषजं मांपश्यमांभिरोरुदम् ।  
परायतो निवर्तनमायतः प्रतिनन्दनम् ॥ १ ॥

इदम् । खनामि । भेषजम् । माम्पश्यम् । अभिरोरुदम् ।  
परायतः । निवर्तनम् । आयतः । प्रतिनन्दनम् ॥ १ ॥

इदं वशीकरणकारि भेषजम् सौवर्चलाख्यं खनामि उद्धरामि । 'औपधं विशिनष्टि-  
नांपश्यम् । पश्यतीति पश्यः । 'पाप्राध्माधेदृशः स्त्रः' (पा ३,१,१३७) इति शः । शित्वात्  
'पाप्रा' (पा ७,३,७८) इत्यादिना पश्यदेशः । 'तत्पुण्ये कृति बहुलम्' (पा ६,३,१४) इत्यत्र  
बहुलप्रहणात् मांपश्यम् इत्यत्र द्वितीयाया अलुक्<sup>१</sup> । मामेव नारीं पश्यत् ममैवा-  
लुक्कूलम् । यद्वा पश्यतिरन्तर्णतित्पयर्थः । मामेव असाधारण्येन पत्ये प्रदर्शयत्  
पतियशीकारकम् अभिरोरुदम् पत्युः अन्यनारीसंसर्गम् अभितो निरुन्धत् । रुधिर-  
आवरणे । यङन्तात् पचाद्यच् । 'यङोऽचि च' (पा २,४,७४) इति यङो लुक् । 'न धातु-  
लोऽर्थार्थाशुके' (पा १,१,४) इति लघूपधगुणनिषेधः । धकारस्य द्धकारश्छान्दसः ।  
परायतः स्वस्मात् पराङ्मुखं गच्छतः पत्युः निवर्तनम् निषेधकं पुनरावर्तनकारणम्  
आयतः मां प्रति आगच्छतः पत्युः प्रतिनन्दनम् आनन्दकारि । एवंगुणविशिष्टं भेषजं  
खनामीति संयन्धः । परायतः [आयतः] इति । परापूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्य-  
स्मात् शतरि 'इणो यण्' (पा ६,४,८१) इति यणादेशः । निवर्तनं प्रतिनन्दनम्  
इत्यत्र करणे ल्युट् ।

१. 'मभिनाकञम् पे २-३,१०,७. २. ओष' S'. ३. दाप्रत्यये द्वितीया न प्राप्नोति  
इति चिन्त्यनिरुद्, शिष्टं वर १,५७३ a,b द.

येना निचक्र आसुरीन्द्रं 'देवेभ्यस्परि' ।

तेना नि कुर्वे त्वामहं यथा तेऽसानि सुप्रिया ॥ २ ॥

येन । निऽचक्रे । आसुरी । इन्द्रम् । देवेभ्यः । परि ।

तेन । नि । कुर्वे । त्वाम् । अहम् । यथा । ते । असानि । सुऽप्रिया ॥ २ ॥

आसुरी असुरस्य माया । 'असुरस्य स्वम्', 'मायायामण्' ( पा ४,४,१२३;१२४ ) इति अणप्रत्ययः । देवेभ्यः परि । 'असुरी वर्जने' ( पा १,४,८८ ) इति परिः कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्याङ्परिभिः' ( पा २,३,१० ) इति पञ्चमी । देवान् वर्जयित्वा इन्द्रं येन भेषजेन निचक्रे युद्धे स्वाधीनं कृतवती । यद्वा असुरः असुमान् । रो मत्वर्थीयः । बलवान् पुलोमाख्यः । तस्येयम् आसुरी शची । शेषं पूर्ववत् । तेन भेषजेन अहम् हे पते त्वा नि कुर्वे स्वाधीनं कुर्वे । यथा येन प्रकारेण ते तच्च सुप्रिया अत्यन्तं प्रिया असाधारण्येन प्रीतिजननी अमानि भवानि । तथा नि कुर्वे इति संबन्धः । अस्तेलौटि 'आहुतामस्य पिब' ( पा ३,४,९२ ) इति आडागमः ।

प्रतीची सोममसि प्रतीच्युतं सूर्यम् ।

प्रतीची विश्वान् देवान् तां त्वाऽच्छावदामसि ॥ ३ ॥

प्रतीची । सोमम् । असि । प्रतीची । उत । सूर्यम् ।

प्रतीची । विश्वान् । देवान् । ताम् । त्वा । अच्छाऽआवदामसि ॥ ३ ॥

अनया प्रकृता शङ्खपुष्पाख्या ओपधिः स्तूयते । हे ओपधे सोमम् प्रतीची वशीकरणार्थं प्रत्यगञ्जना असि भवसि । उत अपि च सूर्यम् सुष्ठु प्रेरकम् आदित्यं प्रतीची भवसि । अहोरात्राभिमानिनोः सूर्याचन्द्रमसोः अभिमुखा भवसीत्यर्थः । किं यद्गुना विश्वान् देवान् प्रतीची असि । प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः किन् । 'अञ्जतेभ्योपसंख्यानम्' ( पावा ४,१,६ ) इति ङीप् । 'अव.' ( पा ६,४,१३८ ) इति अकारलोपः । 'बौ' ( पा ६,३,१३८ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । यत एवम् अतः तां सर्वदेववशीकरणसमर्थां त्वा त्वाम् अच्छावदामसि पतिसचिकरणाय अभिमुखं स्तुमः । 'अच्छ गत्यर्थः वदेत्' ( पा १,४,६९ ) इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ।

अहं वदामि नेत् त्वं समाग्रामह त्वं वद ।

ममेदसुस्त्वं केवलो नान्यासी क्रीर्तयाश्चन ॥४॥



अहम् । वदामि<sup>१</sup> । न । इत् । त्वम् । सभायाम् । अहं । त्वम् । वदं ।

मम । इत् । अस्मि । त्वम् । केवलः । न । अन्यासाम् । कीर्तयाः । चन ॥ ४ ॥

पतिवशीकरणाय ओषधिं संग्राह्यं नारी पुनः स्वपतिं वृत्ते — हे पते अहं वदामि त्वं नेत नैव वदेः । एवं पत्युः सर्वत्र वदननिषेधे प्राप्ते स्थानान्तरे तस्य वाग्व्यापारं दर्शयति । अहश्चो विनिग्रहार्थीयः । त्वं तु सभाया विद्वत्समाजे वद । अयम् अर्थः — हे पते यदा मत्समीपम् आगच्छसि तदा अहमेव वदामि त्वं तु मदुक्तमेव अनुवद कदापि प्रतिकूलं मा वादीः । मध्यतिरिक्तस्थानेऽपि सभायामेव यथेच्छं वद मान्यत्रेति । एतद् एव प्रकारान्तरेणाह — यथा हे पते त्वम् । इत् अवधारणे । मम एव केवलः असाधारणः असः भवेः । अन्यासा नारीणां नामधेयमपि न कीर्तयाः न कीर्तयेः ।

यदि वासि तिरोजनं<sup>२</sup> यदि वा नृद्युस्तिरः ।

इयं ह मह्यं<sup>३</sup> त्वामोषधिर्वद्वेषेव न्यानयत् ॥ ५ ॥

यदि । वा । अस्मि । तिरःऽजनम् । यदि । वा । नृद्युः<sup>४</sup> । तिरः ।

इयम् । ह । मह्यम् । त्वाम् । ओषधिः । वद्वेषाऽहं । निऽआनयत् ॥ ५ ॥

हे पते यदि तिरोचनम्<sup>५</sup> । क्रियाविशेषणम् एतत् । तिरः तिरोभूतम् अचनं गमनं यस्मिन्<sup>६</sup> कर्मणि तत् तिरोचनम् । अस्मि । तिरोभूतगतिः मच्चक्षुर्विषयो न भवेः इत्यर्थः । वाशब्दो विकल्पे । यदि वा नयः निम्नगाः तिरः आवयोर्व्यवधायिका भवेयुः । ह । तथापीत्यर्थः । इयं प्रस्तुता ओषधिः शङ्खपुण्याख्या मह्यं पतिप्रीतिकामिन्यै त्वां पतिं वद्वेषे निगृह्येव न्यानयत् नितराम् अभिमुखं नयतु । नयतेल्लेदि अडागमः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

इति सप्तमे काण्डे तृतीयोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र 'दिव्यं सुपर्णम्' इति आद्यसूक्ते आद्ययचां पुष्टिकर्मणि वृषभवपया इन्द्रं यजेत । "दिव्यं सुपर्णम्" (अ ७, ४०) इत्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजेत" (कौसू २४, ९) इत्यादि सूत्रम् ।

अन्वारम्भणीयेष्टो सारस्वतं पुरोडाशं 'यस्य व्रतम्' इति अनुमन्त्रयेत् । "सारस्वत्यै च चरं सारस्वतं द्वादशकपालं 'सरस्वति व्रतेषु' (अ ७, ७०), 'यस्य व्रतम्' (अ ७, ४१) इति" (वैताथी ८, २) इति वैतानं सूत्रम् ।

१. वदामि P, P<sup>२</sup>, J.

२. तिरोचनम् सा. पै ३, २९, ६.

३. इयं पै.

४. नृद्युः

P, J.

५. वैतु. मंषा. द्र.

६. एवं स्वरो न सिध्यति.

नवगृहकरणार्थं भृशुद्धये 'अति धन्वानि' इति द्वाभ्याम् ऋभ्यां गृहनिर्माण-  
स्थाने श्येनदेवताकं चरं जुहुयात् । सूत्रितं हि—“अति धन्वानि” (अ ७, ४२) 'इत्यवसान-  
निवेशनानुचरणानि निनयनेज्या'” ( कौसू ४३, ३ ) इति ।

अग्निश्रेमे हविर्धाने पुरोडाशपिण्डावापानन्तरम् उत्तान् पिण्डान् 'श्येनो  
नृचक्षाः' इति अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं चैतानि—“हविर्धानं<sup>१</sup> यथाचमसं दक्षिणतः<sup>२</sup> इति  
प्रक्रम्य “एतं सधस्थाः” (अ ६, १२३), 'श्येनो नृचक्षाः' (अ ७, ४२, २) इत्यनुमन्त्रयेत्”  
( वेताधौ २२, २२, २३ ) इति ।

सर्वव्याधिमैपज्यार्थं व्याधितशरीरं मौञ्जैः पादैः पर्वसु बद्ध्वा 'सोमारुद्रा'  
इति द्वाभ्यां शरपिञ्जलीभिः सह उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम्  
आप्लावयेत् अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहितात्रिचौ—‘अमाविष्णू’ (अ ७, १०),  
'सोमारुद्रा' (अ ७, ४३) इति प्रक्रम्य 'मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराप्लावयति । अवसिञ्चति'  
( कौसू ३२, ३; ४ ) इति ।

तथा सर्वसंपत्कामः अनेन द्वगृचेन सोमारुद्रौ यजेत उपतिष्ठेत वा ।

मिथ्याभिशास्तस्य लोकनिन्दानिवृत्त्यर्थं 'शिवास्ते' (अ ७, ४४), इत्यनया ओदनं  
मन्थं वा अभिमन्त्र्य दद्यात् ।

तथा अनयैव द्रुघणमणिं<sup>३</sup> तदाकृतिं पलाशायालोहहिरण्यानाम् अन्यतमस्य  
मणिं वा संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ।

सूत्रितं हि—“उतामृताशुः” (अ ५, १, ७) 'शिवास्ते' इत्याभ्यास्याताय<sup>४</sup> प्रयच्छति ।  
द्रुघणक्षिरो रज्ज्वा<sup>५</sup> बध्नाति । प्रतिस्वं पलाशायालोहहिरण्यानाम्” (कौसू ४६, १-३) इति ।

सामनस्यकर्मणि 'उभा त्रिगधुः' इत्यनया हस्त्यादिव्यानं संपात्य अभि-  
मन्त्र्य सामनस्यकामान् आरोप्य सूत्रोक्तप्रकारेण स्वगृहम् आगत्य ओदनं मन्थं वा  
'संपात्य अभिमन्त्र्य' सह भोजयेत् । सूत्रितं हि—“उभा त्रिगधुः” (अ ७, ४५) इत्यादिपाशा-  
भ्यां सामनस्यम् । यानेन “प्रत्यञ्चो ग्रामान्” प्रतिपाद्य प्रयच्छति” ( कौसू ४२, ९; ७ ) इति ।

तथा उपस्थे अच्छायाकयाज्याहोमानुमन्त्रणम् अनया ग्रह्या कुर्यात् ।  
“एतेषां याज्याहोमान् 'इन्द्रावरुणा मुतपी' (अ ७, ६०), 'बृहस्पतिर्न.' (अ ७, ५३), 'उभा  
त्रिगधुः' (अ ७, ४५) इति” ( वेताधौ २५, २ ) इति हि चैतान् सूत्रम् ।

ईर्ष्याचिनाशार्थं 'जनाद् विरजनीनात्' इत्येनाम् ईर्ष्यालुं पश्यन् जपेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनया सस्तुमन्त्र्यम् अभिमन्त्र्य ईर्ष्यायिते दद्यात् ।

१. इत्यावसाननिवेशनानुचरणानिःश्येनेज्येति S; “वताननिवेशनानुचरणानिवच” घं.  
२. 'पानं RG. ३. द्यध' S'. ४. इत्याभ्यां S'. ५. नास्ति घं.  
६. संययाभिजम् S'. ७. प्रत्यञ्चाद् ग्रामान् S; प्रत्यञ्चो ग्रामान् BI.

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि ईर्ष्यावन्तं स्पृशन् एनाम् ऋचं जपेत् ।

सूत्रितं हि — “ ईर्ष्याया घ्राजिम्’ ( अ ६, १८ ), ‘जनाद् विस्रजनीनात्’ ( अ ७, ४६ ), ‘त्वाष्ट्रेणाहम्’ ( अ ७, ७८, ३ ) इति ‘प्रतिज्ञापप्रदानाभिर्मर्शानि’ ( कौसू ३६, २५ ) इति ।

दिव्यं सुपर्णं पयसं बृहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्ट्या ‘तर्पयन्तमा नो गोष्ठे रयिष्ठां स्थापयाति’ ॥ १ ॥

दिव्यम् । सुपर्णम् । पयसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । वृषभम् । ओषधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्ट्या । तर्पयन्तम् । आ । नः । गोऽस्थे । रयिऽस्थाम् । स्थापयाति ॥ १ ॥

दिव्यम् दिव्यम् अर्हतीति दिव्यः । ‘छन्दसि च’ ( पा ५, १, ६७ ) इति यः । तं सुपर्णम् शोभनपतनं पयसम् पयस्वन्तम् । पयःशब्दात् मतुपो लुक्<sup>१</sup> । उदकचन्तं बृहन्तम् महान्तम् अयं गर्भम् मध्यभूतम् ओषधीनां वृषभम् वर्षितारं वृद्धिकरम् । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषामपि वृषभम् । यद्वा अपां वृषभम् ओषधीनां गर्भम् । अभीपतः । अभिगताः सर्वतः संगता आपोऽस्मिन्निति । ‘ऋक्सूरधूः’ ( पा ५, ४, ७४ ) इति अः<sup>२</sup> समासान्तः । ‘यन्तरुपसर्गेभ्योऽप इत्’ ( पा ६, ३, ९७ ) । आद्यादित्वात् तसिः । सर्वतो वृष्ट्या तर्पयन्तम् । बिभ्यम् इति शेषः । यद्वा । पत्तु गतौ । किप् । छान्दसम् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अभिपतनशीलान् वृष्टिकामान् सर्वप्राणिनो वृष्ट्या तर्पयन्तं रयिष्ठाम् धनवति प्रदेशे तिष्ठन्तम् एवंगुणकं सरस्वन्तं देवं नः अस्मदीये गोष्ठे गोनिवासस्थाने आ स्थापयाति आस्थापयतु । इन्द्र इति विनियोगाद् अवगम्यते । सरस्वास्तु मन्त्रान्तरप्रसिद्ध्या । आस्थापनकर्तृत्वेन इन्द्रस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव यष्टव्यत्वम् ।

यस्य व्रतं<sup>३</sup> पशवो यन्ति<sup>४</sup> सर्वे यस्य व्रतं<sup>५</sup> उपतिष्ठन्ते<sup>६</sup> आपः ।

यस्य व्रते<sup>७</sup> पुष्टिपतिर्निर्विष्टस्तं सरस्वन्तमवसे<sup>८</sup> हवामहे<sup>९</sup> ॥ १ ॥

यस्य । व्रतम् । पशवः । यन्ति । सर्वे । यस्य । व्रते । उपतिष्ठन्ते । आपः ।

यस्य । व्रते । पुष्टिपतिः । निर्विष्टः । तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

१. प्रतिज्ञापः<sup>०</sup> BI.

२. समुद्रं पे २०, ९, ८.

३. वायसं ऋ १, १६४, ५२ काठ

१९, १४; वयसा मा १८, ५, १; वयसं ते ३, १, ११, ३.

४. रुहन्तम्<sup>१</sup> अपां पे.

५. पतिं

काठ. ६. दशतमो<sup>०</sup> ऋ.; ऋषभमो<sup>०</sup> पे.

७. वृष्टिभिः ऋ.; वृष्ट्या काठ.; रय्या पे.

८. ‘यन्तं

सरस्वन्तम् ऋ. काठ, पे.; ‘यन्तं तं सरस्वन्तम् तं.

९. अवसे ऋ. तं. काठ.

१०. जोह्वीमि

ऋ. काठ; हुवेम तं.; सादयेह पे.

११. एवं स्वरो न सिध्यति.

१२. अप रंया.

१३. मते काठ. पे २०, ९, ६ खि २, १५, १.

१४. यन्तु पे.

१५. व्रतम् तं. मं ४, १०, १ काठ.

पे. खि. चिसा १६, १ आश्री ३, ८, १ शोथी ६, ११, ८.

१६. पुष्टिपतिं<sup>०</sup> तं. मं. पे. खि.

चिसा. आश्री. शोथी.

१७. हुवेम तं. मं. पे. चिसा. आश्री. शोथी.; जोह्वीमि काठ. खि.

यस्य सरस्वतो व्रतम् कर्म सर्वेऽपि पश्यन्ति यन्ति अनुगच्छन्ति । तन्निमित्त-  
त्वात् पुष्टेः । यस्य च व्रते कर्मणि आपः उगतिप्यन्ते परस्परं संगच्छन्ते । तन्नि-  
मित्तत्वाद् वृष्टेः । 'अकर्मकाच्च' ( पा १,३,२६ ) इति आत्मनेपदम् । यस्य च व्रते  
कर्मणि पुष्टिर्गतिः । तत्तत्पोषणपतिनिविष्टः । तदधीनत्वाद् वृष्टेः पुष्टेश्च । तं तादृशं  
सरस्वन्तम् एतन्नामानं देवम् अवसं रक्षणाय तृप्यर्थं वा हवामहे आह्वयामः ।

आ प्रत्यञ्चं दाशुपे दाश्वंसं सरस्वन्तं पुष्टृपतिं रथिष्ठाम् ।

रायस्योषं श्रवस्युं वसानां इह हुवेम सदनं रथीणाम् ॥ २ ॥ ॥

आ । प्रत्यञ्चम् । दाशुपे । दाश्वंसम् । सरस्वन्तम् । पुष्टृपतिम् । रथिष्ठाम् ।

रायः । पोषम् । श्रवस्युम् । वसानाः । इह । हुवेम । सदनम् । रथीणाम् ॥ २ ॥

प्रत्यञ्चम् प्रत्यगञ्चनं हविर्दत्तवतः प्रीणयितुम् अभिमुखं गच्छन्तं दाशुपे  
हविर्दत्तवते यजमानाय दाश्वंसम् इष्टफलं प्रयच्छन्तम् । 'दाश्वान्साह्वान्' ( पा ६,१,१२ )  
इति कसौ निपातितः । पुष्टृपतिम् पोषणपतिं रथिष्ठाम् धनस्थाने तिष्ठन्तं रायस्योषम्  
रायो धनस्य पोषं पोषकम् । पुष पुष्टौ । पचाद्यच् । श्रवस्युम् । 'श्रव इत्यन्नाम् ।  
धूयते इति' ( नि १०,३ ) इति यास्कः । तद् यजमानानां दातुम् इच्छन्तं रथीणाम्  
धनानां सदनम् नित्यनिवासस्थानम् । एवंविधं सरस्वन्तं देवं वसानाः । विवासतेः  
परिचरणकर्मत्वाद् अत्र केवलोऽपि वसतिः परिचरणार्थः । हविरादिना परिचरन्तः ।  
यस्तेरादादिकात् हेत्वर्थं शानच् । परिचरणाद्धेतोः । इह अस्मिन् कर्मणि आ  
हुवेन आह्वयेम । ह्वयतेः 'लिङ्गाशिष्यच्' ( पा ३,१,८६ ) । 'बहुलं छन्दसि' ( पा ६,१,२४ )  
इति संप्रसारणम् ।

अति धन्वान्यत्युपस्तर्द इयेनो नृचक्षा अवसानदर्शः ।

तरन् विद्वान्यवरा रजासीन्द्रेण सख्या शिव आ जगम्यात् ॥ १ ॥

अति । धन्वानि । अति । अपः । ततर्द । इयेनः । नृचक्षाः । अवसानदर्शः ।

तरन् । विद्वानि । अवरा । रजासि । इन्द्रेण । सख्या । शिवः । आ । जगम्यात् ॥ १ ॥

नृचक्षा नृणां द्रष्टा सर्वकर्मसाक्षी सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टव्यो वा । तदेवाह—  
अवसानदर्शः अवसाने अन्तभूते तुलोके द्रष्टव्यः । अथ वा अवसीयते निर्धायत  
इति अवसानं कर्मफलं तद् दर्शयतीति अवसानदर्शः । तादृशः इयेनः शंस-  
नीयगतिः सूर्यः धन्वानि मरुदेशान् अति अतिक्रम्य अपः उदकानि अति ततर्द ।  
अतिरायेन करोत्वित्यर्थः । उत्तदिह हिंसानादरयोः । निरुदकप्रदेशेऽपि यथा वृष्टि-

भवति तथा प्रभूतं वर्षत्विति यावत् । किं च अवरा अवराणि द्युलोकाद् अध-  
स्तनानि विश्वानि रजोसि लोकान् तरन् अवतरन् अतिक्रामन् इत्येनः सत्या समान-  
ख्यानेन मित्रभूतेन इन्द्रेण । सहयोगाभावेऽपि तृतीया । तेन सह शिवः कल्याण-  
कारी सन् आ जगम्यात् नवगृहनिर्माणस्थानम् आगच्छतु ।

इयेनो नृचक्षा दिव्यः सुपर्णः सहस्रपाच्छतयोनैर्वयोधाः ।

स नो नि यच्छाद् वसु<sup>१</sup> यत् पराभृतमस्माकमस्तु पितृषु स्वधावत् ॥ २ ॥

इयेनः । नृचक्षाः । दिव्यः । सुऽपर्णः । सहस्रपात् । शतयोनैः । वयःऽधाः ।

स । नः । नि । यच्छात् । वसु<sup>१</sup> । यत् । पराभृतम् । अस्माकम् । अस्तु । पितृषु । स्वधावत् ॥

नृचक्षाः नृणां द्रष्टा दिव्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनः सहस्रपात् सहस्रकिरणः ।  
पादस्य लोपः समासान्तः (पा ५,४,१४०) । शतयोनैः शतस्य अपरिमितस्य कार्यस्य  
कारणभूतः अपरिमितफलस्य मिश्रयिता वा । अथ वा शतसंख्याकानि योनयः  
कारणानि प्रतिपदार्थं भिन्नानि असाधारणानि यस्येति । वयोधाः अन्नस्य धार-  
यिता दाता स तादृशः इयेनः सूर्यः नः अस्मान् नि यच्छात् नियच्छतु । चिर-  
कालं स्थापयत्वित्यर्थः । अपि च यद् बहु<sup>२</sup> धनं पराभृतम् अन्यैश्चोरादिभिः परा-  
हृतम् अपहृतम् अस्ति, अथ वा यद् वसु<sup>३</sup> पुरोडाशशकलरूपं पराभृतम् पराची-  
नेन<sup>४</sup> पाणिना आहृतं प्रक्षितं तद् वसु<sup>५</sup> अस्माकं पितृषु स्वधावत् स्वधाकारेण  
हुतम् अस्तु ।

सोमरुद्रा वि बृहतं विपूचीममीवा या नो गर्पमाधिवेशं ।

'वाधेयां दुरं' निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुक्तमस्मत्<sup>६</sup> ॥ १ ॥

सोमरुद्रा । वि । बृहतम् । विपूचीम् । अमीवा । या । नः । गर्पम् । आऽधिवेशं ।

वाधेयाम् । दुरम् । निःऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुक्तम् । अस्मत्<sup>६</sup> ॥ १ ॥

हे सोमादृद्रा । सुप आकारः । हे सोमारुद्रौ विपूचीम् विष्यग्गमनां वक्ष्य-  
माणम् अमीवाशब्दवाच्यं रोगं वि बृहतम् विनाशयतम् । बृह<sup>७</sup> उद्यमने । तौदादिकः ।  
या अमीवा रोगः नः अस्माकं गर्पम् गृहं शरीरं वा आविषस्य सर्वतो व्याप्ता ।  
तां वि बृहतम् इति संयन्धः । किं च निर्ऋतिम् निरुपगमनहेतुं रोगनिदानभूतां

१. वसुऽ

२. पराचीनेऽ

३. आरे वाधेयां श्र. ६, ७४, २ तं १, ८, २२, ५

मं ४, ११, २; वाधेयं दुरं (द्वेपो तं) श्र. १, २४, ९ तं १, ४, ४५, १; वाधेयां द्वेपो पं १, १०९, १;

आरे वाधेयं मं १, ३, ३९; आरे वाधेयां कठ ११, १२.

४. मुमुक्ष्यस्मत् श्र. ते. मं.

५. अस्मात् P.

६. बृहऽ

पिशाचीं पराचैः पराङ्मुखं दूरं वाधेयाम् । यथा पुनरस्मान् नागच्छति तथा पराङ्मुखं दूरं गमयित्वा नाशयतम् । पराचैरिति । निपातोऽयम् उच्चैर्नीचैरिति वत् । किं च चिच्छब्दं चेदर्थः । एनः अस्माभिः कृतं चेत् । अप्यर्थं वा चिच्छब्दः । कृतमपि एनः पापम् अस्मत् अस्मत्तः । पञ्चमीयद्वयवचने 'पञ्चम्या अत्' ( पा ७, १, ३१ ) । प्र मुमुक्षुम् प्रकर्षेण मोचयतम् । मुञ्चतेः शपः श्लुः ।

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मद् विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतुं यन्नो असत् तनूषु वद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मत् । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । असत् । तनूषु । वद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ २ ॥

हे सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ युवम् युवाम् अस्मत् । पञ्चमाः 'सुपा सुङ्क्' ( पा ७, १, ३१ ) इति लुक् । व्यत्ययो वा विभक्तेः । अस्माकं तनूषु शरीरेषु विश्वा सर्वाणि एतानि रोगनिर्हरणक्षमत्वेन प्रसिद्धानि भेषजानि धत्तम् स्थापयतम् । किं च नः अस्माकं तनूषु वद्धम् संवद्धं यत् अस्माभिः कृतम् एनः पापम् अतः स्यात् अस्ति वा तद् अस्मत् अस्मत्तकाशात् मुञ्चतम् मोचयतं विश्लेषयतम् । ततो मुक्त्वा तद् अव स्यतम् अवसाययतं विनाशयतम् । पो अन्तर्कर्मणि । लोटि रूपम् ।

शिवास्त एका अशिवास्त एकाः सर्वा विभर्षि सुप्नस्यमानः ।

तिस्रो वाचो निर्हिता अन्तरस्मिन् तासामेका वि पपातानु धोषम् ॥ १ ॥

शिवाः । ते । एकाः । अशिवाः । ते । एकाः । सर्वाः । विभर्षि । सुप्नस्यमानः ।

तिस्रः । वाचः । निर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तासाम् । एका । वि । पपात । अनु । धोषम् ॥ १ ॥

सर्वा हि वाक् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपचतुरवस्थापन्ता । तत्र पराद्यास्तिस्रोऽवस्था देहान्तरवस्थानाद् न परेभ्योऽर्थं प्रतिपादयितुं क्षमाः । वैखरी तु तात्त्व्योष्ठादिस्थानेषु वर्णपद्मान्यरूपेण अभिव्यज्यमाना परश्चोन्नग्रहणयोग्या भवति । एवं पराद्यवस्थापन्ता वाक् स्तुतिरूपा निन्दारूपा चेति द्विविधा भवति । तथा च अस्या ऋचः अयम् अर्थः—ते इति युष्मच्छब्देन विभर्षति मध्यमपुरुषेण च मिथ्याभिशास्तः पुरुषोऽभिधीयते । हे अकारणं निन्दित पुरुष ते तव विषये शिवाः स्तुतिरूपाः कल्याण्यः एकाः अन्या वाचः सन्ति । तथा

१. 'न्युस्मे ऋ ६, ७८, ३ तं १, ८, २२, ५ मं ४, ११, २ काठ ११, १२: 'वमस्मास्वन्तम्' प १, १०९, ४. २. किं चिदैनो अङ्गेषु बद्धं मुक्तं बन्धुशते पे. † अस्ति ऋ. तं. मं. काठ. ३. अङ्गीयमानः प २०, १, ४. ४. गुहा पे. ५. तिस्र एता एकेदिदं वि बभूवानु मर्वम् पे.

ते तव विषये अशिवाः अस्तुतिरूपा निन्दार्था एकाः अन्या वाचः सन्ति । सर्वस्ता उभयीर्वाचः त्वं सुमनस्यमानः । सुमना इवाचरन् । आचारार्थे 'कर्तुः क्यङ्' ( पा ३,१,११ ) । स्तुतिवाक्यश्रवणे यथा सुमनस्कत्वं प्राप्नोषि एवं निन्दावाक्य-श्रवणेऽपि सौमनस्यं प्राप्नुवन् विमर्षिं विभृहि । लोडर्थे लट् । स्तुतिनिन्दाजात-हर्षविषादयोरपि समानं सौमनस्यं प्राप्नुहीत्यर्थः । अथ वाचः पराद्यवस्थाचतु-ष्टयात्मकत्वेऽपि प्रथमावस्थात्रयरूपाया वाचो नार्थप्रत्यायकत्वं तुरीयावस्थापन्नायास्तु अर्थबोधकत्वम् इति उत्तरार्धेनाह — तासां पूर्वोक्तानां द्वितयीनां वाचां मध्ये तिस्रो वाचः पराद्याः अस्मिन् शब्दप्रयोक्तारि पुरुषे अन्तः देहमध्ये निहिताः अवस्थिता भवन्ति । एका वैखरीरूपा घोषम् अनु तात्त्व्योष्ठ्यापारजन्यं ध्वनिम् अनुलक्ष्य वि-पपात विशेषेण वर्णपदादिरूपेण वर्तते । यद्वा पूर्वार्धेन निन्दावाक्यस्य स्तुति-वाक्यसमानताप्रतिपत्तिम् आपाद्य निन्दावाक्यप्रयोगेऽपि प्रयोक्तुरेव महती बाधा नाभियुज्यमानस्य बाधेत्याह — तासाम् अशिवानाम् निन्दारूपाणां वाचां मध्ये तिस्रो वाचः पराद्याः अस्मिन् मिथ्यापवादितरि जने अन्तर्निहिताः । एका बाह्वैखरी घोषम् जनसंघध्वनिम् अनुलक्ष्य वि पपात निन्दात्वेन विरुद्धा पतिता । अयम् अर्थः — निन्दावाक्यस्यापि परादिचतुष्टयात्मकत्वात् तादृशवाक्य-प्रयोक्तृशरीरमध्ये त्रयाणां भागानां अवस्थानात् तस्मिन्नेव निन्दा महती । मिथ्याभियुज्यमाने तु एक एव भागः पतित इति नास्ति निन्देति ।

उभा<sup>१</sup> जिग्यधुर्न परां जयेथे न परां जिग्ये कतरश्चनैनयोः<sup>३</sup> ।

इन्द्रश्च<sup>४</sup> विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम्<sup>५</sup> ॥ १ ॥

उभा । जिग्यधुः । न । परां । जयेथे इति । न । परां । जिग्ये । कतरः । चन । एनयोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम्<sup>५</sup> । त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां जिग्यधुः सर्वदा जयथ एव । छान्दसो लिट् । 'सन्निहोर्जे' ( पा ७,३,५५ ) इति कृत्वम् । न कदाचिदपि परा जयेथे । अन्यैर्न जीयेथे इत्यर्थः । 'विवराभ्यां जे' ( पा १,३,१९ ) इति आत्मनेपदम् । किम् पतौ परस्परसाहाय्याज्जेतारौ अपराजितौ च । नेत्याह — एनयोः इन्द्रा-विष्णोर्मुच्योर्मध्ये कतरथन एकोऽपि । 'विजितदोर्निर्धारणे द्वयोरैकस्य इतरच्' ( पा ५,३,९६ ) । न परा जिग्ये नान्यैः पराजितो भवति । हे विष्णो इन्द्रश्च त्वं च

१. द्वितीयानां S'.

२. उभौ तांवा २०,१५,७.

३. चनैनोः ऋ ६,६९,८ तं

३,२,११,२ सं २,४,४ काठ १२,१४ तांवा.; चनैव वाम् पे २०,१५,३.

४. इन्द्रश्च B,D,K,

K<sup>m</sup>,S<sup>m</sup>,V,Cs,I. ५. तदैरयेथाम् पे.; यदधीर एवाम् पे [मूको.].

६. अपऽस्पृधेथाम्

P<sup>h</sup>,J,D<sup>h</sup>.

युवां यद् वस्तु प्रति अपस्पृशेथाम् अपस्पृशेथाम् असुरैः सह । 'अपस्पृशेथामानृचुः'<sup>१</sup>  
( पा ६,१,३६ ) इति स्पर्धतेर्लङि द्विवचनम् संप्रसारणं च निपात्यते । तद्  
वस्तु त्रिधा त्रिधा लोकवेदवागात्मना स्थितं सहस्रम् अपरिमितं व्यैखेयम् ।  
व्यक्रमेथाम् इत्यर्थः । विक्रमणं च वैष्णवमपि पेकात्म्याद् उभयोरित्युच्यते ।  
अत्र ऐतरेयब्राह्मणम् — " उभा जिम्यधुः " इति उभौ हि तौ जिम्यधुः " इत्यादि 'इन्द्रश्च ह वै  
विष्णुश्चासुरैर्युधाते । तान् ह स्म जित्वोचतुः — कृष्णामहा इति । ते ह तथेत्यमरा उचुः ।  
सोऽब्रवीद् इन्द्रो यावद् एवायं विष्णुर्निर्विक्रमते तावद् अस्माकम् । अथ युष्माकम् इतरद् इति ।  
स इमांल्लोकान् विक्रमेऽथो वेदान् अथो वाचम् । तदाहुः — किं तन् सहस्रम् इतीमे लोका इमे  
वेदा अथो वाग् इति ध्रूयान् ' ( ऐत्रा ६,१५ ) इत्यन्तम् अनुसंधेयम् ।

जनाद् विश्वजनीनात्<sup>१</sup> सिन्धुतस्पर्धाभृतम् ।

दूरात् त्वा<sup>२</sup> मन्ये उद्भृतमीर्ष्याया नाम भेपजम् ॥ १ ॥

जनात् । विश्वजनीनात् । सिन्धुतः । परि । आऽभृतम् ।

दूरात् । त्वा । मन्ये । उत्ऽभृतम् । ईर्ष्यायाः । नाम । भेपजम् ॥ १ ॥

अत्र ईर्ष्यानिवर्तनक्षमम् औपधं संवोध्यते । विश्वजनीनात् विश्वजनहिताद् ।  
'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदास्त्रः' ( पा ५,१,९ ) इति खः । तादृशात् जनात् । जन-  
पदात् इत्यर्थः । एकदेशेन व्यपदेशो भीमसेनो भीम इतिष्यत् । तथा सिन्धुतः  
समुद्रात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । अन्यत् आहृतम् । 'इप्रहोर्भः' ( पावा ८,२,३२ ) ।  
तथा वरान् दूरवेशाद् उद्भृतम् उद्भृतं त्वा त्वां सप्ततुमन्थलक्षणम् औपधम्  
ईर्ष्यायाः क्रोधस्य नाम खलु भेपजम् निवर्तनक्षमम् औपधं मन्ये जानामि । मन-  
ज्ञाने । दिवादित्यात् द्यन् । लटि उत्तमैक्यचने रूपम् ।

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

ईर्ष्याधिनाशकर्मणि तत्परशुना काथितम् उदकम् 'अनेरिवास्य दहतः' इत्यनया  
अभिमन्त्र्य ईर्ष्यालुं पाययेत् । " 'अनेरिव' इति परशुफाष्टम् " ( कौसू ३६,२७ ) इति सूत्रम् ।

सर्वव्याधिभेपज्यार्थं व्याधितशरीरं मौञ्जैः पादौः पर्यसु यद्वा 'सिर्नावालि' इति  
मवचनं शरपिञ्जलीभिः सह उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् आप्तावयेत्  
अवसिञ्चेद् वा । तद् उक्तं संहिताविधौ — " 'सोमाहदा' ( अ ७,४३ ), 'सिर्नावालि'  
( अ ७,४८ ), 'वि ते मुद्यामि' ( अ ७,८३ ), 'शुम्भनी' ( अ ७,११७ ) इति मौञ्जैः पर्यसु यद्वा  
पिञ्जलीभिराप्यावयति । अवसिञ्चति " ( कौसू ३२,३:४ ) इति ।



तथा सर्वसंपत्कामः अनेन नवर्चेन यथालिङ्गं सिनीवाली कुहू राक्ता देवपत्न्य इति चतस्रो देवता यजेत उपतिष्ठेत वा । 'अग्नाविष्णू' ( अ ७,३० ), 'सोमाह्वा' ( अ ७, ४३ ), 'सिनीवालि पृथुष्टुके' ( अ ७,४८ ), 'बृहस्पतिर्नः' ( अ ७,५३ ) इति कौशिकं सूत्रम् ( कौसू ५९,१९ ) ।

तथा दर्शयागे 'सिनीवालि' इति दृचेन सिनीवालीदेवतां परिगृह्णीयात् । तद् उक्तं वैताने — "देवताः परिगृह्णाति । 'सिनीवालि पृथुष्टुके' इति मन्त्रोक्तम् X X X अमावास्यायाम्" ( वैताथौ १,१४;१९ ) इति ।

दर्शयाग एव 'कुहू देवीम्' इति दृचेन कुहू देवीं परिगृह्णीयात् । पूर्णमासयागे 'राक्ताम् अहम्' इति दृचेन राक्तां देवीं परिगृह्णीयात् । " 'कुहू देवीम्' ( अ ७,४९ ), 'यत् ते देवा अकृष्वन् भागधेयम्' ( अ ७,८४ ) इत्यमावास्यायाम् 'राक्ताम् अहम्' ( अ ७,५० ), 'पूर्णा पदवान्' ( अ ७,५१ ) इति पूर्णमास्याम्" ( वैताथौ १,१९ ) इति वैतानसूत्रात् ।

दशपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु 'देवानां पत्नीः' इति द्रष्टृचेन देवपत्नीयागम् अनु-मन्त्रयेत् । " 'सं वर्चसा' ( अ ६,५३,३ ), 'देवानां पत्नीः' ( अ ७,५१ ), 'सुगार्हपत्यः' ( अ १२,३,४५ ) इति पत्नीसंयाजान्" ( वैताथौ ४,८ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

अग्नेरिवास्य दहतो दावस्य दहतः पृथक् ।

एतामेतस्येर्ष्यामुद्राग्निमिव शमय ॥ १ ॥

अग्नेः ईद्व । अस्य । दहतः । दावस्य । दहतः । पृथक् ।

एताम् । एतस्य । ईर्ष्याम् । उद्रा । अग्निम् ईद्व । शमय ॥ १ ॥

अग्नेरिव दहतः क्रोधेन मदीयकार्याणि विनाशयतः अस्य पुरःपरिदृश्यमानस्य ईर्ष्यालोः तथा पृथक् प्रत्येकं प्रतिपदार्थं दहतः भस्मीकुर्वतो दावस्य । अत्र उपमावाचक इवशब्दोऽध्याहार्यः । दावस्य अग्नेरिव पृथक् दहतः एतस्य पुरोवर्तिनः क्रुध्यतः पुरु-पस्य । पुरोवर्तिनम् ईर्ष्यालुम् इदमेतच्छब्दाभ्याम् अङ्गुल्या निर्दिशति । तादृशस्य पुरुषस्य एतां मदिपये प्रयुज्यमानाम् ईर्ष्याम् उद्रा उदकेन । 'पहन्तोमास्' ( पा ६,१,६३ ) इत्यादिना उदकस्य उदन्माधः । तप्तपरशुकथितेनोदकेन शमय शान्तां कुर्वन्ति ईर्ष्यानिवारको देवः संवोच्यते । तत्र दृष्टान्तः — अग्निमिव इति । यथा अग्निं ज्वलन्तम् उद्रा उदकेन शमयन्ति तद्वत् ।

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि<sup>१</sup> स्वसा ।

जुपस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्दि<sup>२</sup> नः ॥ १ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि<sup>३</sup> । स्वसा ।

जुपस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रऽजाम् । देवि । "दिदिद्दि<sup>४</sup> । नः" ॥ १ ॥

इष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली स्त्रीत्वेन रूप्यते । हे सिनीवालि । अत्र यास्कः<sup>५</sup>  
'सिन्म अन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्वं वृणोतेस्तग्मिञ्चवर्ती वालिनां वा "वालेनेवासाम् अणु  
वाचन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा'(मं ११, ३१) इति । पर्वण्यन्नवतीति अल्पकलचन्द्रोपेतोति  
वेति तस्यार्थः । तादृशि हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुकेशस्तुके या । स्त्यायतेः  
स्तुकशब्दः । बहुभिः संस्तुते या । स्तौतेनिष्ठातकारस्य वर्णापजनश्छान्दसः । या त्वं  
देवानां स्वसा स्वयं सारिणी वृष्ट्यादिना अस्ति भवसि भगिनी वा समानकार्यत्वात् । सा  
त्वम् आहुतम् अभिमुखं प्रक्षिप्तं हव्यम् हविः जुपस्व सेवस्व । किं च हे देवि सिनीवालि  
नः अस्माकं प्रजाम् पुत्रादिकां दिदिद्दि उपचिनु । देहीत्यर्थः । दिहेर्दिशतेवां लोदि  
शपः श्लुः ।

या सुवाहुः<sup>६</sup> स्वङ्गुरिः<sup>७</sup> सुपूमां बहुसुवरी<sup>८</sup> ।

तस्यै विस्पत्न्यै<sup>९</sup> हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ २ ॥

या । सुऽवाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽपूमा । बहुऽसुवरी<sup>१०</sup> ।

तस्यै । विस्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ २ ॥

या सिनीवाली सुवाहुः सुपाणिः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः सुपूमा सुयोनिः । सुतेः  
सूमशब्दः । सुष्टु प्रसवित्री या । बहुसुवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री । सुतेः कनिष ।  
'बनो र च' ( पा ४, १, ७ ) इति ऊत्रेफौ । तस्यै सिनीवात्यै विस्पत्न्यै विशां प्रजानां पालं  
यिष्ये । 'विमाया सपूवर्य' ( पा ४, १, ३४ ) इति पत्युनकारः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्  
विशो जश्त्वाभावः । हविः जुहोतन जुहुत हे ऋत्विग्यजमानाः । 'ततनपतनधनात्'  
( पा ७, १, १५ ) इति तस्य तनयादेशः । पित्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः ।

या विस्पत्नीन्द्रमसि<sup>११</sup> श्रुतीर्ची सहस्रस्तुकाभियन्ती<sup>१२</sup> देवी ।

विष्णोः पत्नि तुस्यै राता हवींषि पतिं देवि राधसि<sup>१३</sup> चोदयस्व ॥ ३ ॥

१. देवानां B<sup>१</sup>, D, P<sup>३</sup>, R, S. २. दिदिद्दि WM. ३. असि P, Bp;  
असि > अस्मि Cp. ४. दिदिद्दिद्वनः P, P<sup>३</sup>. ५. वालेनेवां संभा. ६. सुपाणि  
तं ३, १, ११, ४ मं ४, १२, ६. ७. स्वङ्गुरिः पं २०, १०, ११. ८. सुवरी  
पं [मं.]. ९. वाहुसुवरी पं [मं.]. १०. विस्पत्न्यै त. ११. शङ्कु P.  
१२. गिदरल इन्द्र पं २०, १०, १३. १३. राधसा पं.

या । विस्पतीं । इन्द्रम् । अस्मिं । प्रतीचीं । सहस्रस्तुका । अभिऽयन्तीं । देवी ।  
विष्णोः । पत्नि । तुभ्यम् । राता । हवींषि । पतिम् । देवि । राधसे । चोदयस्व ॥ ३ ॥

या सिनीवाली विस्पतीं विशां पालयित्री इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं प्रतीचीं  
प्रत्यगञ्चना अस्ति भवसि । अमावास्यायाम् इन्द्रस्य इज्यमानत्वाद् इन्द्रं प्रतीची-  
स्त्युक्तम् । कीदृशी । सहस्रस्तुका । सहस्रशब्दो बहुवाची । बहुकेशस्तुका पृथुजघना वा  
सहस्रसंख्याकैः स्तोत्रभिः संस्तुता वा । अभियन्ती अभिमुखं गच्छन्ती यष्टयान् देवान् ।  
यद्वा फलप्रदानाय अस्मान् अभिगच्छन्ती देवां द्योतनशीला । किं च हे विष्णोः पति  
विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य इन्द्रस्य वा पत्नि तुभ्यं हवींषि राता रातानि दत्तानि ।  
अतः हे देवि सिनीवाल्लि तुष्टा त्वं पतिम् त्वदीयम् इन्द्रं राधसे । राध इति धननाम  
( तु. निष २, १० ) । 'क्रियाधौपदस्य' ( पा २, ३, १४ ) इति चतुर्थी । अस्मभ्यं धनं दातुं  
चोदयस्व प्रेरयस्व ।

कुहूं देवीं सुकृतं विघ्ननापसमुस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो रयिं विश्ववारं नि यच्छाद् ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ १ ॥

कुहूम् । देवीम् । सुऽकृतम् । विघ्ननाऽपसम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुहवां । जोहवीमि ।  
सा । नः । रयिम् । विश्ववारम् । नि । यच्छात् । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥

कुहूम् । नष्टचन्द्रा अमावास्या कुहूः । तां देवीम् । कुहूशब्दं बहुधा यास्को निरु-  
धाच — 'कुहूगृहतेः काभूद् इति वा क सती द्रूयत इति वा काहुते हविर्जुहोतीति वा' ( नि ११, ३२ )  
इति । तादृशीं कुहूम् अस्मिन् यज्ञे दर्शयागे सर्वाभिलषितसाधने कर्मणि च जोहवीमि भृशम्  
आह्वयामि । द्रूयतेतिदं रूपं जुहोतेवा । हविषा यजामि । तां विशिनष्टि—सुकृतम् सुक-  
र्माणं विघ्ननापसम् । अप इति कर्मनाम ( तु. निष २, १ ) विदितकर्मोणम् । विघ्नेः औणादिको  
मक्षप्रत्ययः । विश्वो वेदनम् । तदन्तं विघ्नम् । पाप्मादिलक्षणो नप्रत्ययः । तादृशम्  
अपः कर्म यस्या इति विग्रहः । सुहवाम् शोभनाह्वानाम् । सा कुहूः विश्ववारम् सर्वधैरणीयं  
रयिम् धनं नः अस्मभ्यं नि यच्छान् नियमयतु स्थापयतु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा  
शतशम् बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यम् प्रशस्यं स्तोत्राहं वा वीरम् धिक्कान्तं पुत्रं ददातु  
प्रयच्छतु ।

१. अस्मि P.

२. अहम् ते ३, ३, ११, ५. मं ४, १२, ६. सठ १३, १६. आधो १, १०, ८.

साधो ९, २८, ३.

३. मुभ्यां नैः; अमृतं ५ २०, ५, २; सुकृतं आधो. साधो.

४. सुहवां

पा. ते. मे. सठ. आधो. साधो.

५. विघ्ननाऽपसम् P, Cp; विघ्ननाऽपसम् Bp;

वे १, २८, ५९. ५. द.

६. विश्ववारम् P.

७. वेतु. १५. द.

८. वेतु. नंगा. द.

कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी<sup>१</sup> हव्या नो अस्य<sup>२</sup> हविषो जुपेत<sup>३</sup> ।

शृणोतु यज्ञमुशती नो अद्य रायस्पोषं चिकितुषीं<sup>४</sup> दधातु<sup>५</sup> ॥ २ ॥

कुहूः । देवानाम् । अमृतस्य । पत्नी । हव्या । नः । अस्य । हविषः । जुपेत ।  
शृणोतु । यज्ञम् । उशती । नः । अद्य । रायः । पोषम् । चिकितुषीं । दधातु ॥ २ ॥

देवानाम् । निर्धारणे पृष्ठी । देवानां मध्ये कुहूर्देवी अमृतस्य अमृतत्वस्य अविना-  
शस्य उदकस्य वा पत्नी पालयित्री । यद्वा देवानां मध्ये यः अमृतः अविनश्वरो  
देवस्तस्य पत्नी नारी । अथवा देवानाम् इति सर्वविकारोपलक्षणम् । सर्वेषां भूतानाम्  
अमृतस्य च पत्नी पालयित्री हव्या आह्वानार्हा नः अस्मदीयस्य अस्य दीयमानस्य  
हविषः । कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । अस्मदीयम् इदं हविः जुपेत सेयेत ।  
किं च नः अस्मदीयं यज्ञम् उशती कामयमाना । वश कान्तौ । शतरि 'ग्रहिण्या' ( पा ६,  
१,१९ ) इत्यादिना संप्रसारणम् । अद्य इदानीं शृणोतु । अस्मदीयम् आह्वानम् इति  
शेषः । ततः चिकितुषी अस्मदीयं यज्ञं ज्ञातयती रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं दधातु अस्माकं  
विदधातु । चिकितुषीति । कित ज्ञाने । कसौ ङीप् संप्रसारणे रूपम् ।

राकामहं सुहवां<sup>६</sup> सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना<sup>७</sup> ।

सीव्यत्वरपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम्<sup>८</sup> ॥ ११ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवां<sup>६</sup> । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना ।  
सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ११ ॥

राकाम् । संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवाम्<sup>६</sup> शोभनाह्वानम् आह्वा-  
नप्रयोजनकारिणा सुष्टुती शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि । सा च सुभगा सुज्ञाता-  
दिका नः अस्माकं शृणोतु आह्वानम् । श्रुत्या च त्मना आत्मना । 'मन्त्रेष्वाख्यादेरात्मनः'  
( पा ६,४,१४१ ) इति आकारलोपः । स्वयमेव बोधतु बुध्यताम् अस्मदभिप्रायम् । बुद्ध्या  
च अपः कर्म प्रजननलक्षणं सीव्यतु । 'अपः प्रजननकर्म' ( नि ११,३१ ) इति हि यास्कः । तत्  
अच्छिद्यमानया सूच्या सूचिस्थानीयया सीव्यया नाख्या सीव्यतु संतनोतु वधातु । पिबु  
तन्तुसन्ताने । दैवादिकः । 'हलि च' ( पा ८,२,७७ ) इति दीर्घः । यथा वस्त्रादिकं सूच्या  
स्यूतं चिरं कार्यक्षमं भवति एवम् इदं करोतु । राका इ वा एतां पुराण्यं सेवनी सीव्यति

१. पत्नीर दाधौ ९,२८,३. २. अस्य D<sup>१</sup>, तै ३,३,११,५ मे ४,१२,६ काठ ११,  
१६ पं २०,५,४ [मुक्तो.] ३. चिकेतु तै.; शृणोतु मे. काठ. वै. आधौ.; शृणोतु दाधौ १,३८,१.  
४. चिकितुषं तै. मं. काठ. पं. दाधौ.; यजमाने आधौ. ५. ददातु दाधौ.  
६. सुहवां  
७. सुहवां  
८. ददातु दाधौ.  
९. दायुमुक्थ्यम् मंत्रा.  
१०. वं. मया. द.

यैषा सिद्धेऽधि । पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते' ( ऐन्द्रा ३, ३७ ) इति पेतरेयश्रुतेः । तथा च कृत्वा वीरम् विक्रान्तं पुत्रं शतदायम् बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यम् कर्मभिः स्तोत्रार्हं ददातु प्रयच्छतु ।

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि' दाशुपे वंक्षन्ति ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रापोपं सुभगे रराणा ॥ २ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि' । दाशुपे । वंक्षन्ति ।

ताभिः । नुः । अद्य । सुमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोपम् । सुभगे । रराणा ॥ २ ॥

हे राके देवि यास्ते तव सुमतयः कल्याणबुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः सुपेशसः सुरूपाः शोभनविषया वा यास्ते सुष्ठुतयः सुरूपा इति वा याभिः सुमतिभिः दाशुपे हविर्वत्तवते यजमानाय वंक्षन्ति धनानि ददासि प्रयच्छसि ताभिः सुमतिभिरुपलक्षिता तथाभू-  
तसंकल्पा न. अस्मान् अद्य इदानीं सुमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ । गमेः शपो लुकि मलोपः । तस्यासिद्धत्वेन हेर्लुगभावः । किं कुर्वती । हे सुभगे शोभन-  
सीमागये कल्याणधनप्रापिणि वा राके सहस्रगोपम् वहूनां धनानां पोपं पुष्टिं रराणा प्रयच्छन्ती उपागच्छेति । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शपः श्लुः ।

देवानां पत्नीरुशतीरयन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामर्षि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छन्तु' ॥१॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अयन्तु । नः । प्र । अयन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः अपाम् । अर्षि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुहवाः । शर्म । यच्छन्तु ॥

देवानां पत्नीः पत्न्यः उशतीः उशत्यः कामयमानाः नः अस्मान् अयन्तु रश्मन्तु ।  
तथा नः अस्माकं तुजये तोकाय अपत्याय वाजसातये अश्वलाभाय च प्रावन्तु प्र-  
कर्षेण आगच्छन्तु रश्मन्तु वा । अव रक्षणादिषु । किं च या देवपत्न्यः पार्थिवासः  
पार्थिव्यः । पृथिवीस्थाना इत्यर्थः । याः च । अगिशब्दः चार्थे । अपां व्रते कर्मणि  
कारके अन्तरिक्षे स्थिताः ता देवीः देव्यः सुहवाः शोभनाद्धाना नः अस्मभ्यं शर्म  
सुख गृहं वा यच्छन्तु । वचनव्यत्ययः । यच्छन्तु प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ।

१. ददासि पं २०, १०, ९ [मृत्वे.]

२. सहस्रपोपं D.K., S., सा. श्रु २, ३२, ५

ते ३, ३, ११, ५ मं ४, १२, ९ पं. मंत्रा १, ५, ४.

३. ददाति P.

४. स्तराः ?

५. सुहवाः श्रु. नं. तैत्रा.

६. यच्छत BVC. श्रु. नं. तैत्रा.; यच्छन्तु सा.

७. वंक्षन्तु. मं. द.

उत या व्यन्तु<sup>१</sup> देवपत्नीस्त्रिन्द्राण्य<sup>२</sup> १ ग्राय्यश्चिनी<sup>३</sup> राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु<sup>४</sup> देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ २ ॥

उत । ग्नाः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नयी<sup>५</sup> । अश्विनी<sup>६</sup> । राट् ।

आ । रोदसी<sup>७</sup> । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ २ ॥

उत अपि च देवपत्नीः देवाः पतयो यासां ताः देवानां पत्न्य इति या । माः देव्यः व्यन्तु कामयन्ताम् अदन्तु वा । हवींषीति शेषः । ता देवपत्नीर्दशयति— इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । 'इन्द्रवरुण' ( पा ४, १, ४९ ) इति ङीपानुक्तौ । अग्नयी अग्नेः पत्नी । 'वृषाकयमिकुसितकुसिदानामुदात्तः' ( पा ४, १, ३७ ) इति ऐकारादेशो ङीप् च । अश्विनी अश्विनोर्जाया राट् राजन्ती । राजतेः क्तिप् । रोदसी रुद्रस्य जाया वरुणानी वरुणस्य पत्नी आ शृणोतु अभिमुखं सर्वतो वा शृणोतु । अस्मदीयं हव्यं व्यन्तु अदन्तु कामयन्तां वा हवींषि देवार्देव्यः । कस्मिन् काले हविःकामनं तत् आह—यः जनीना जायानाम् ऋतु<sup>८</sup> कालस्तस्मिन् । पत्नीसंयाजकाल इत्यर्थः । अत्र 'अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अग्नयाग्नयेः पत्नी । अश्विन्यश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । य 'ऋतुः कालो'<sup>९</sup> जायानाम्' ( नि १२, ४६ ) इति निरुक्तम् अनुसंधेयम् ।

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'यूतजयकर्मणि स्थलशुद्धिम् अक्षाधिवासनं च कृत्वा 'यथा वृक्षम् अक्षनि'<sup>१</sup> इति मध्वेन 'अक्षान् अभिमन्त्र्य यूतं कुर्यात् । सूत्रितं हि—'पूर्वास्वपादानु गर्गं खनति । उत्तरानु संचिनोति'<sup>२</sup> । आदेवनं संस्तीर्य । 'उद्भिन्दीतीं सजयन्तीम्' ( अ ४, ३८, १ ), 'यथा वृक्षम् अक्षनि' ( अ ७, १२ ), 'इदम् उग्राय' ( अ ७, ११४ ) इति वासितान् अक्षान् निवपति" ( कौष ४१, १०-१३ ) इति । सर्वफलकामः 'वृहस्पतिर्नः' इति ऋचा वृहस्पतिं यजेत उपतिष्ठेत वा । 'वृहस्पतिर्नः' ( अ ७, ५३ ), 'यत् ते देवाः' ( अ ७, ८४ ) इति हि सूत्रम् ( कौष ५९, १९ ) ।

तथा उक्थ्यक्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्याहोमम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । उक्तं घेताने—'एतेषां याज्याहोमान् 'इन्द्रावरुणा युनौ' ( अ ७, ६० ), 'वृहस्पतिर्नः' 'उभा त्रियधुः' ( अ ७, ४५ ) इति' ( वेताधो २५, २ ) इति ।

१. विपन्तु तत्रा ३, ५, १२, १. २. 'स्त्रिन्द्राण्य' B<sup>३</sup>, D, Sm, मं ४, १३, १०. ३. वि-  
यन्तु तत्रा. ४. रोदसी इति ऋषया ५, १६, ८. ५. ऋतुकाळो ल. ६. यूतजय>यूतजय  
S'. ७. अजानि S'. ८. अजान् S'. ९. संभिनसि शेषा.

तथा ग्रहयज्ञे अनया हविराज्यहोमसमिदाधानोपस्थानानि बृहस्पतये कुर्यात् ।  
तद् उक्तं शान्तिकल्पे—“भद्रादधि धेयः प्रेहि” ( अ ७,१ ), ‘बृहस्पतिर्नः’ इति बृहस्पतये”  
( शाक १५१ ) इति ।

तथा ‘बार्हस्पत्यां’ ‘राज्यथीव्रह्मवर्चसकामस्य’ ( शाक १७,१ ) इति विहितायां बार्ह-  
स्पत्याख्यायां महाशान्तौ ‘बृहस्पतिर्नः’ इत्येनाम् आवपेत् । उक्तं शान्तिकल्पे—  
“बृहस्पतिर्नः परिपातु पशान्” ( अ ७,५३ ), ‘अमुनभूयान्’ ( अ ७,५५ ) इति बार्ह-  
स्पत्यायाम्” ( शाक १८,२ ) इति ।

यथा बृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्त्यप्रति । एवाहमद्य’ कितवानक्षैर्वध्यासमप्रति’ ॥१॥

यथा । बृक्षम् । अशनिः । विश्वाहा । हन्ति । अप्रति । एव ।

अहम् । अद्य । कितवान् । अक्षैः । वध्यासम् । अप्रति ॥१॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः अप्रति । प्रतिनिध्यर्थे प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । न विद्यते प्रति  
प्रतिनिधिः समानो यस्य । अप्रतिमः सन् विश्वाहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु यथा बृक्षम् तदं  
हन्ति वाधते । यद्वा विश्वस्य हन्ता । हन्तेः क्तिप् । अशनिः अप्रति अप्रतिपक्षं यथा  
बृक्षम् विनाशयति एव एवम् अहम् अप्रति अप्रतिनिधिः सन् । प्रतिक्रितवपराजये  
मम सदृशः अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यासम् इति संख्यन्धः ।  
अद्य इदानीं कितवान् । ‘कितवः किं तवास्तीति शब्दानुक्रुतिः’ ( नि ५,२२ ) इति यास्कः ।  
अक्षैर्दीव्यन् पुरुषः परैरपह्नियमाणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत  
इत्यर्थः । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यासं हनिष्यामि ।  
यथा प्रतिक्रितवा द्यूतक्रियायां मम प्रतिस्पर्धिना न भवन्ति तथा अक्षैः पराजितान्  
करिष्यामीत्यर्थः । ‘हनां वध लिङि’ ( पा २,४,४२ ) इति हन्तेर्वधादेशः ।

तुराणामतुराणां विशामर्वजुपीणाम् ।

सुमैतु विश्वतो भर्गो अन्तर्हस्तं कृतं मर्म ॥ २ ॥

तुराणाम् । अतुराणाम् । विशाम् । अर्वजुपीणाम् ।

सुमैतु । विश्वतः । भर्गः । अन्तःहस्तम् । कृतम् । मर्म ॥ २ ॥

तुराणान् । तुर त्वरणे । इगुपघलक्षणः कः । द्यूतकर्मणि त्वरमाणानाम् अतुराणाम्  
अत्यरमाणानाम् । अहमेव प्रथमम् अक्षप्रक्षेपेण प्रतिवादिनं जेष्यामि अहमेवेति अहम्-

१. राज्यार्थधी\* Bol.

२. ‘हमसुं’ पै १९,९,८.

३. कितवमक्षैर् पै.: ‘वध्यास’

सा. पै [मुञ्जे].

४. एव स्वरो न सिध्यति.

५. वैद्यु. भर्गः द्र.

६. विशां वजुर्जुपीणाम्

( देवपतीनाम् पै. ) ऋ १,१३४,६ पै १९,९,९.

७. ‘हंस्यं पै.

८. मनः पै.

हमिकया त्वरमाणास्तुराः । विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासाम् अवर्जणीनाम् अवर्ज-  
नशीलानां प्रतिकितवैः पराजयेऽपि पुनरहमेव जेष्यामीति द्यूतक्रियाम् अपरित्यजन्तीनां  
पुनःपुनर्जयलाभाद् अवर्जयन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतच्यसनवतीनाम् इत्यर्थः । विनाम्  
प्रजानां भगः भाग्यम् जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समस्त सम्यग् अभिमुखम् आगच्छतु ।  
द्यूतजयकामिनं माम् इति शेषः । न केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम अन्तर्हस्तम्  
हस्तमध्ये कृतम् । कृतशब्दवाच्यश्चतुःसंख्यायुक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये  
स्थितो वर्तते । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र चतुर्णां कृतम् इति  
संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ये च चत्वारः नोमाः कृतं तन् । अथ ये पञ्च कलिः सः’  
(तैत्रा १,५,११,१) इति । तत्र कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव दाशतय्यां  
लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिरान्नायते—‘चतुरधिद् ददमानाद् विभीषाद् आ निधातां’  
(श्र १,४१,९) इति । तत्र निरुक्तम्—‘चतुरोऽक्षान्’ धारयत इति तद् यथा कितवाद् विभीषाद्  
(नि ३,१९) इति ।

ईदं अग्निं स्वायंसुं नमोभिरिह प्रसक्तो वि चयत् कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणं मरुतां स्तोममृध्याम् ॥ ३ ॥

ईदं । अग्निम् । स्वऽवसुम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसक्तः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।  
रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणम् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥ ३ ॥

स्वयम् स्वकीयधनं स्वकीयेभ्यः स्तोत्रभ्यो दीयमानं धनं यस्य तम् अग्निं  
नमोभिः स्तोत्रैः ईदं स्तोमि । इह द्यूतकर्मणि प्रसक्तः प्रकर्षेण आसक्तोऽग्निः देवतकर्मणि-  
पतिः नः अस्माकं दीयतां कृतम् कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुम् अयं वि चयत् विचिनोतु ।  
करोत्यित्यर्थः । चिनोतेलंति अडागमः । वाजयद्भिः वाजम् अन्नं कुर्वद्भिः । वाजशब्दात्  
करोत्यर्थे णिच् । अन्नलाभकारणै रथैरिव स्थितैरक्षैः प्रभरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति  
शेषः । ‘इपहोमः’ (गाथा ८,२,३२) इति भत्वम् । ततः मरुताम् । देवोपलक्षणम् । सर्वेषां  
देवानां नोमम् स्तोत्रं संघं वा प्रदक्षिणम् अनुक्रमेण ऋध्याम् समर्पयेयम् ।

वृयं जयेम त्वया युजा वृत्तं मस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरीयः<sup>१०</sup> सुगं कृधि प्र शूत्राणां मयवन् वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

वृयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृत्तम् । अस्माकम् । अशम् । उत् । अत्र । भरेऽभरे ।  
अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरीयः । सुऽगम् । कृधि । प्र । शूत्राणाम् । मयवन् । वृष्ण्या । रुज ॥

१. चतुरधिदक्षान् ल. २. स्वयम् श्र ५,६०,१ मं ४,१४,११ पं २०,२०,२ तैत्रा ३,

५,१२,४. ३. प्रसक्तो श्र. मं. पं.; प्रसक्तो तैत्रा. ४. वाजयद्भिः श्र. मं. तैत्रा. ५. प्र-

दक्षिणिन्. श्र. मं. पं. तैत्रा. ६. स्तोममृध्याम् मं.; ‘मृध्याम् R<sup>१</sup>, T. ७. ऋध्याम् B<sup>१</sup>.

८. चतु. भेदा. ९. वृत्तं B<sup>१</sup>; वृत्ता वृथा अस्मां पं ३,३६,५. १०. वरीयः श्र १,

१०२,८. ११. मयवन् P.



हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृत्तम् । वृणोति अक्षैः संरुणद्दीति वृत् प्रतिकितवः ।  
 वृणोतेः क्प् । तादृशं कितवं वयं जयेम । तथा भरेभरे संग्रामेसंग्रामे घृतलक्षणे अस्माकं  
 जिगीषुषाम् अंशम् जयलक्षणम् उद् अव उद्गमय । अव रक्षणादिप् । किं च अस्मभ्यं वरीयः  
 उरुतरं धनं सुगम् सुगमनं रुधि कुरु । उरुशब्दाद् ईयसुनि 'प्रियस्थिर' (पा ६,४,१५७)  
 इति घरादेशः । हे मधवन् धनवन् इन्द्र शत्रूणाम् शातयितृणां प्रतिकितवानां वृष्ण्या  
 वृष्ण्यानि वृष्णिभवानि । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत् । इयर्णलोपः<sup>२</sup> । वीर्याणि  
 जयलक्षणानि प्र रुज निचारय । रुजो भङ्गे । तौदादिकः । यथा प्रतिकितवा अस्मान् न  
 जयेयुः यथा तान् वयं जयेम जयेन च तेभ्यो धनं स्वीकुर्याम तथा कुर्वन्ति इन्द्रः  
 प्रार्थ्यते ।

अजैपं त्वा संलिखितमजैपमुत संरुधम् ।

अधि वृको यथा मथदेवा मश्रामि ते कृतम् ॥ ५ ॥

अजैपम् । त्वा । सम्लिखितम् । अजैपम् । उत । सुमऽरुधम् ।

अधिम् । वृकः । यथा । मथत् । एव । मश्रामि । ते । कृतम् ॥ ५ ॥

लोके हि कितवाः अस्मिन् पदे प्रतिकितवम् अक्षशलाकादिभिः संरोत्स्यामीति  
 अङ्गान् कुर्वन्ति तत्रैव च संरुन्धन्ति । तादृशः प्रतिकितवोऽत्र संबोध्यते — हे कितव  
 संलिखितम् पदेषु सम्यग् अङ्गान् लिखितवन्तमपि त्वा त्वाम् अजैपम् अहमेव जयामि ।  
 उत अप्यर्थे । संरुधम् । रुधेः क्प् । संरोद्धारमपि त्वाम् अजैपम् जयामि ।  
 यद्वा संलिखितं सम्यग् लिखितं चिह्नितं पदम् अभिलक्ष्य त्वां जयामि । उत अपि च  
 संरुधम् । संरुन्धन्ति अत्रेति । अधिकरणे 'कप्रत्ययः । तादृशम् स्थानम् अभिलक्ष्य  
 त्वां जयामि । किञ्च वृकः अरण्यश्वा अविम् अजं यथा मथत् मश्राति एव एयं ते तव  
 कृतं कृतशब्दाच्च्यं लाभहेतुम् अयं मश्रामि विनाशयामि ।

उत 'प्रहामतिदीवा' जयति 'कृतमिव श्वघ्नी वि चिनोति काले' ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् तं रायः सृजति स्वधार्मिः<sup>१०</sup> ॥ ६ ॥

उत । प्रह्वाम् । अतिदीवा । जयति । कृतम् इव । श्वघ्नी । वि । चिनोति । काले ।

यः । देवकामः । न । धनम् । रुणद्धि । सम् । इत् । तम् । रायः । सृजति । स्वधार्मिः ॥

उत अपि च अतिदीवा अतिशयेन दीव्यन् पुरुषः । 'कनिन् युष्टपितक्षिरात्रिध-  
 न्विष्टुप्रतिदिवः' (पाउ १,१५६) इति अतिपूर्वाद् दीव्यतेः कनिन् । किच्यादेव गुणाभावः ।

१. वृष्णि भवानि शंशा. २. टिलोपः शंशा. ३. संरुतम् पे १९,९,७. ४. एवं  
 सरो न सिध्यति. ५. 'मतिदीव्या' अ १०,४२,९. ६. जयति अ. सा. ७. कृतं  
 यष्टुघ्नी वि चिनोति' अ.; कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने अ १०,४३,५. ८. धनां अ.  
 ९. राया अ. सा. १०. स्वधार्मान् अ.

प्रहाम् अक्षैः प्रहन्तारं प्रतिकितव्यं 'जयाति । यतः श्वघ्नी । 'श्वघ्नी कितवो भवति । स्वं हन्ति । स्वं पुनराधितं' भवति' (नि. ५, २२) इति यास्कः । परस्वस्य हन्ता कितवः काले द्यूतकाले कृतमिव । इवशब्द एकार्थं । कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुम् अयमेव वि चिनोति मृगयते । हस्तस्थे-  
धक्षेपु प्रागेव निधानात् कृतत्वम् 'अक्षाणां लाभाय' अन्विष्यते अतो जयातीति  
सम्यन्धः । यो देवकामः देवान् कामयमानः दीव्यन् पुरुषः धनं न दण्डि द्यूत-  
लब्धं धनं न व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतायं विनियुङ्क्ते तं राया' धनेन स्वभाभिः  
अक्षैर्धैर्यैर्वा सं दृज्जयैव सं योजयत्येव । इन्द्र इति देवता गम्यते । इत् अवधारणे ।

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे ।

वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो वृजनीभिर्जयेम ॥ ७ ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । वा । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वे ।  
वयम् । राजसु । प्रथमाः । धनानि । अरिष्टासः । वृजनीभिः । जयेम ॥ ७ ॥

हे इन्द्र दुरेवाम् दुष्टगमनां दारिद्र्याद् आगताम् अमतिम् दुर्वृद्धिं गोभिः पशुभिः  
तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र विश्वे सर्वे वयं यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् ।  
धान्येन वा क्षुधम् बुभुक्षां तरेम निवारयेम । राजसु नृपेषु राजमानेषु दीव्यन्तु वा  
पुरुषेषु । स्थितानीति शेषः । प्रथमा<sup>१</sup> प्रथमानि मुख्यानि प्रकृतमानि धनानि वयम्  
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिकितवैरपरजिताः सन्तः वृजनीभिः बलकारिणीभिरक्षशला-  
काभिः जयेम साधयेम ।

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सुव्य आहितः ।

गोजिद् भूयासमश्नजिद् धनं जयो हिरण्यजित् ॥ ८ ॥

कृतम् । मे । दक्षिणे । हस्ते । जयः । मे । सुव्ये । आहितः ।

गोजित् । भूयासम् । अश्नजित् । धनम् । जयः । हिरण्यजित् ॥ ८ ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृतम् कृतशब्दवाच्यो लाभहेतुः अयः अस्ति । कृताय-  
लाभो हि महान् द्यूतजयः । तद् उक्तं द्यूतक्रियाम् अधिकृत्य आपस्तम्बेन—'हृत्  
यजमानो विजितानि' (आश्वी ५, २०, १) इति । तथा मेमम सुव्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाध्यो  
जयो निहितोऽस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवां जेता भूयासम् । अश्नजित् प्रति-  
कितवसंयन्धिनाम् अश्वानां जेता । धनं जयः । धनशब्दः सामान्यवाची । दासीभूया-

१. वृत्. मं. ५.

२. 'राहृतं' संज्ञा.

३. अक्षाणां लाभाय S.

४. विश्वाम् यत् १०, ५२, १० पं १०, ३५, ६.

५. राजभिः श्वः; राजानः पं.

६. 'न्यस्मा'

७. धनं श्वः; धनानामरि' पं.

८. वृजनेना ज' श्वः; 'मिस्त्रे' पं.

९. वृत्. पं. ६.

१०. कृतं चयो १ पं १, ४५, १.

दिधनस्य जेता । 'संज्ञायां स्तृवृजिधारिसहितपिदमः' (पा ३, २, ४६) इति जयतेः खच्प्रत्ययः । 'अहर्दिपदजन्तस्य सुम्' (पा ६, ३, ६७) इति मुम् । हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेतो भूयास्म् । लोके हि कित्वा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं कृत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति । अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते ।

अक्षाः फलवतीं द्युवै दृत्त गां क्षीरिणीमिव ।

सं मां कृतस्य धारया धनुः स्नात्रैव नह्यत ॥ ९ ॥

अक्षाः । फलवतीम् । द्युवम् । दृत्त । गाम् । क्षीरिणीम् । इव ।

सम् । मा । कृतस्य । धारया । धनुः । स्नात्रैव । नह्यत ॥ ९ ॥

अनया देधनसाधनभूतान् अस्मान् जयाय प्रार्थयते—हे अक्षाः द्युवम् द्यूतक्रियाम् । दीव्यतेः संपदाविलक्षणो भावे क्प् । 'च्छ्वोः शङनुनासिके च' (पा ६, ४, १९) इति ऊद् । तदन्ताद् द्वितीयैकवचने अमि उवङ् आदेशः । द्यूतक्रियां फलवतीं फलोपेतां दत्त प्रयच्छत । यथा द्यूतेन धनलाभो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—क्षीरिणी गामिवेति । फलं कस्माद् भवति तम् आह—कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ता-क्षविषयस्य लाभहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरिलाभहेतुकृतायप्रवाहेण मा मां सं नह्यत संयोजयत । तत्र दृष्टान्तः—धनुः स्नात्रैव इति । यथा धनुः कार्मुकं स्नात्रा स्नाचनिर्मितया मौर्व्या संनह्यन्ति । यथा मौर्वीसंनह्यं कार्मुकं जयकारि भवति एषं मां कृतायपरंपरया जयिनं कुरुतेत्यर्थः ।

वृहस्पतिर्नृः परि पातु पुश्चादुतोर्चस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरीयः कृणोत ॥ १ ॥

वृहस्पतिः । नृः । परि । पातु । पुश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतोः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरीयः । कृणोत ॥ १ ॥

वृहस्पतिः वृहतां देवानां पाता हितकारित्वेन पालयिता एतन्नामा देवः नः अस्मान् परि पातु परितः सर्वतो रक्षतु । सर्वत इत्युक्तम्, कस्माद् इति तद् आह—पथात् प्रतीच्या दिशः । 'पथात्' (पा ५, ३, ३२) इति अस्तात्यर्थं निपातितः । उत अपि च उत्तरस्मात् ऊर्ध्वालोकात् अधरात् अधस्तनालोकात् अघायोः अघं हिंसालक्षणं परेषाम् इच्छतीति अघायुः । अघशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्' (पावा ३, १, ८) इति फ्यच् । 'अथापस्यात्' (पा ७, ४, ३७) इति आत्वम् । 'न्याच्छन्दसि' (पा ३, २, १७०) इति उपत्ययः । अभिजिघांसतः पुरुषात् । परि पात्विति संबन्धः ।

तथा इन्द्रः पुरस्तात् प्राच्या दिशः उत अपि च मध्यतः मध्यात् प्रदेशात् नः  
अस्मान् परि पात्विति । सर्वाभ्यो दिग्भ्यो योऽध्यायुरागच्छति ततोऽस्मान् इन्द्र-  
वृहस्पती परिपालयताम् इत्यर्थः । अपि च सखा सखिभूत इन्द्रः सखिभ्यः समान-  
ख्यानेभ्यः स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं वरीयः उरुतरं धनं कृणोतु करोतु ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

समासश्चतुर्थोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र 'संज्ञानं नः' इति आद्यं सूक्तं वृहद्वेदे  
(कौसू. ९, २) पठितम् । तस्य शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ विनियोगः ।

तथा सामनस्यकर्मणि 'संज्ञानं नः' इति द्व्यृचेन उदकुम्भं सुराकुम्भं वा  
संपात्य अभिमन्त्र्य ग्रामं परिध्राम्य ग्राममध्ये निनयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन द्व्यृचेन त्रिहायण्या वत्सतयाः शुक्त्यानि मांसानि  
संपात्य अभिमन्त्र्य भक्षयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अत्र सुरां प्रपां वा अनेन द्व्यृचेन संपात्य अभिमन्त्र्य  
यथायोगं भक्षणं पानं वा कुर्यात् ।

सूत्रितं हि — “सं वो मनांसि” ( अ. ६, १४ ), ‘संज्ञानं नः’ इति सामनस्यानि ।  
उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिध्राम्य मध्ये निनयति । एवं सुराकुलिजम् । त्रिहायण्या वत्सतया  
शुक्त्यानि<sup>१</sup> पिशितान्याश्रयति । भक्तं सुरां प्रपां संपातवन् करोति” ( कौसू. १२, ५-९ ) इति ।

उपनयने आचार्यो माणवकस्य नार्भि संस्पृश्य ‘अमुत्रभूयात्’ ( अ. ७, ५५ ) इति  
पट्टचं जपेत् । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशेऽभिसेस्तभ्य जपति । ‘आ यादु निप्रः’ ( अ. ३, ६ ),  
‘अमुत्रभूयात्’ ( कौसू. ५५, १६, १७ ) इति हि सूत्रम् ।

तथा ‘वार्हस्पत्या’ ‘राज्यधीश्वरचंसकामस्य’ ( शाक. १७, १ ) इति विहितायां वार्ह-  
स्पत्याप्यायां महाशान्तौ ‘अमुत्रभूयात्’ इति आवपेत् । उक्तं शान्तिकल्पे — “वृ-  
हतिर्नः परि पातु वृश्वात्” ( अ. ७, ५३ ), ‘अमुत्रभूयात्’ इति वार्हस्पत्यायाम्” ( शाक. १८, २ ) इति ।

पुष्टयर्थं आग्रहायणीकर्मणि अग्निसमीपात् प्रातरुत्थिते ‘उद्वयम्’ इति  
उत्क्रामेत् । “‘उदायुषा’ ( अ. ३, ३१, १० ) इत्युपोत्थिति । ‘उद्वयम्’ ( अ. ७, ५५, ७ ) उ-  
त्क्रामति” ( कौसू. २४, ३१, ३२ ) इति हि सूत्रम् ।

अन्नप्राशनकर्मणि भूमौ उपवेशितं बालम् - 'उदयम्' इत्यनया आदित्यं प्रदर्शयेत् ।

तथा सोमयागे अवभृथस्नानानन्तरम् 'उदयम्' इत्यनया जलाद् उत्क्रामेत् ।  
 "संप्रोक्षति । अतः" सूक्तैरित्याहुपस्पर्शनान्तम् । 'उदयम्' इत्युत्क्रामति" ( वैताथी २४, २-४ ) इति  
 वैताने सूत्रितम् ।

अध्यापकानाम् अर्थार्जनविघ्नशमनार्थम् 'ऋवं साम' इत्यनया आज्यं जुहुयात् ।  
 "ऋवं साम" ( अ ७, ५६ ) इत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति" ( कौसु ४२, १ ) इति हि सूत्रम् ।

संज्ञानं नः<sup>१</sup> स्वेभिः<sup>२</sup> संज्ञानमरणेभिः<sup>३</sup> ।

संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु<sup>४</sup> नि यच्छतम् ॥ १ ॥

सम्ज्ञानम् । नः । स्वेभिः । सम्ज्ञानम् । अरणेभिः ।

सम्ज्ञानम् । अश्विना । युवम् । इह । अस्मासु । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

स्वेभिः स्वकीयैः पुरुषैः नः अस्माकं संज्ञानम् संगतं ज्ञानम् ऐकमत्यम् ।  
 भवत्विति शेषः । तथा अरणेभिः अरणैः अरमणैः अनुकूलम् अवदद्भिः । रणतिः  
 शब्दार्थः । प्रतिकूलैः पुरुषैः । यद्वा अतैः अरणशब्दः । अरातिभिः सह  
 संज्ञानम् समानज्ञानं भवतु । स्वेभिः अरणेभिः इत्युभयत्र 'बहुलं छन्दसि' ( पा ७, १, १० )  
 इति भिस ऐसोऽभावः । 'बहुवचने ज्ञत्येत्' ( पा ७, ३, १०३ ) इति पत्यम् । हे  
 अश्विना अश्विनौ युवम् युवाम् इह अस्मिन् विषये इह इवानीं वा अस्मासु संज्ञानम्  
 समानज्ञानं स्वीयैः परैश्च सह ऐकमत्यं नि यच्छतम् नियमयतम् । स्थापयतम् इत्यर्थः ।

सं जानामहै<sup>५</sup> मनसा सं चिकित्वा<sup>६</sup> मा युष्महि<sup>७</sup> मनसा<sup>८</sup> देव्येन ।

मा घोषा<sup>९</sup> 'उत् स्थुर्वहुले'<sup>१०</sup> विनिर्हते मेपुः पप्तदिन्द्रस्याहन्यागते ॥ २ ॥

सम् । जानामहै । मनसा । सम् । चिकित्वा । मा । युष्महि । मनसा । देव्येन ।

मा । घोषाः । उत् । स्थुः । ब्रहुले । विनिर्हते । मा । इपुः । पप्तत् । इन्द्रस्य । अहेनि । आऽगते ॥ २ ॥

मनसा अन्यर्दीयेन सं जानामहै समानज्ञाना भवाम । यद्वा मनः कर्म ।  
 परकीयं मनः संयोजयामः । यथा अस्मद्विषयेऽनुकूलं भवति तथा कुर्म इत्यर्थः ।  
 'संप्रतिन्यामनाभ्यानं' ( पा १, ३, ४६ ) इति जानातेरात्मनेपदम् । 'संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि'  
 ( पा २, ३, २२ ) इति मनसस्तृतीया । चिकित्वा ज्ञात्वा । सम् । उपसर्गश्रुतेर्योग्य-

१. संप्रोक्ष्यासां S'.

२. वः खिसा ३६, २.

३. स्वेभ्यः मै २, २, ६ प १९, १५, ५

खिसा.; स्वेः तैत्रा २, ४, ४, ६.

४. अरणेभ्यः मै. प. खिसा.; अरणेः तैत्रा.

५. हांस्मभ्यं मै.

६. जानते श्र १०, ३०, ६; जानतां प १९, १५, १.

७. चिकित्ते श्र.

८. 'युस्महि

A.D.Cs.RW.; 'युष्महि' > 'युस्महि' S.; 'युष्महि' V.O.D<sup>१</sup>, R.P.P<sup>२</sup>, J; संगच्छतु प.

९. मन्युना वे.

१०. उत्थुं D, K, Cs, RW, BVC. युष्मा ब्रहुं प.

क्रियाध्याहारः । संगतकार्यकारिणो भवाम । यद्वा पूर्वं मनसा संगतिरुक्ता ।  
 इदानीं निश्चयात्मकज्ञानेन संगतिः प्रार्थ्यते । चिकित्वा चिकित्वना । ज्ञानेनेत्यर्थः ।  
 सं जानामहे इत्यनुपद्वः । स्वेषां परेषां च मनसा ज्ञानेन च संगता भवामे-  
 त्यर्थः । चिकित्वेति । कित ज्ञाने । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा ३, ४, २१) इति  
 क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं द्विर्वचनम् । 'एकाचः' (पा ७, २, १०) इति इण्निपेधः [छान्दसः] ।  
 यद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा ३, २, ७५) इति क्निपि पूर्ववद् द्विर्वचनम् । तृतीयाया  
 उद्देशः । किं च दैव्येन देवसंयन्धिना देवताविषयेण । 'देवाद् यन्नो' (पावा ४, १, ८५)  
 इति यञ्प्रत्ययः । तादृशेन मनसा मा शुभहि मा वियुक्ता भूम । प्रतिकूल-  
 जनितविक्षेपराहित्येन स्वकीयं मनः सर्वदा देवताविषयं भवत्वित्यर्थः । यु मिश्रणामि-  
 श्रणयोः । 'माञि छ' (पा ३, ३, १७५) । सिच् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (ह्र. पाका ६, ४, १६६)  
 इति गुणाभावः । अपि च बहुले अधिके विनिहुते इव कौटिल्ये । 'हु इरेल्लन्ति'  
 (पा ७, २, ३१) इति निष्ठायां हु इत्यादेशः । कौटिल्ये निमित्ते घोषाः वैमनस्य-  
 निबन्धनाः शब्दाः मा उत्थुः उत्थिता मा भूवन् । यद्वा बहुलशब्देन तमो विव-  
 क्ष्यते । विनिहुते विशेषेण स्तैन्यादिकौटिल्यनिमित्ते बहुले तमसि । रात्रावित्यर्थः ।  
 घोषाः वैमनस्यनिबन्धनाः शब्दा उत्थिता मा भूवन् । उत्पूर्वात् तिष्ठते 'माञि  
 छ' (पा ३, ३, १७५) । वचनस्य ऊर्ध्वकर्मत्वं विधक्षित्वा आत्मनेपदभावात् । तथा  
 अहनि अङ्घ्रि वासरे आगते च इन्द्रस्य इषुः । ऐन्द्र्या वाचः शत्रुनिघारकत्वाद्  
 इषुत्येन रूपणम् । 'वान् अस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी' (तै १, ६, २, २) इति तैत्तिरीयश्रुतेः ।  
 यद्वा इन्द्रस्य इषुः अशानिः अशानिरूपा मर्मभेदिनी परकीया वाक् मा पतन्  
 अस्मासु मा पतन्तु । अहोरात्रोपलक्षितेषु सर्वेषु दिवसेष्वपि वैमनस्यनिबन्धनाः  
 परेषां वाचः अस्मासु मा पतन्तु किं तु अनुकूला एव भवन्तु इत्यर्थः ।

अमुग्रभूयादधि यद् यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः ।

'प्रतर्पितामश्विना मृत्युमस्माद् देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ १ ॥

अमुग्रभूयात् । अधि । यत् । यमस्य । 'बृहस्पते । अभिशस्तेः । अमुञ्चः' ।

प्रति । औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मत् । देवानाम् । अग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥

हे बृहस्पतेः । संयुद्धौ सोमोपाभावश्छान्दसः । बृहतां महतां देवानां पते हविः-  
 प्रदानेन पालयितरश्चे अमुग्रभूयात् परलोके भवनम् अमुचभूयम् । 'भुवो भावे' (पा ३,

१. तत्वाप्रत्यये तत्प्राद्वयं स्यादिति चिन्त्यमिदम्. २. वेनु. मं.पा. द. ३. 'द्वि' मा  
 २७, १, तै ७, १, ७, ४ मे २, १२, १५ वे २०, ६, ४. ४. ह. R<sup>३</sup>, T, RW. मा. तै. मं.; वेनु.  
 पा. सा. उपा. सात. बृहस्पतेरभिशस्तेरमुञ्चः; B, B<sup>३</sup>, K, K<sup>३</sup>, V बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः; C<sup>३</sup>  
 बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः > बृहस्पतेरभिशस्तेरमुञ्चः; P<sup>३</sup> बृहस्पतेरभिशस्तेरमुञ्चः; बृहस्पतिरभिषजा  
 अमुञ्चः वे. ५. प्रतर्पितामश्विना मृत्युमस्माद् मे.; प्रति मृत्युमोहतामश्विना ते ॥ ५.; 'मस्माद्  
 मा. तै. ६. ह. मं.पा. Cp; वेनु. उपा. बृहस्पतेः; Bp<sup>३</sup> बृहस्पतेः.

१,१०७) इति भाषे क्यप्प्रत्ययः । परलोकभवनरूपाद् यमस्य पितृपतेः सं-  
वन्धनः अभिशस्तेः अभिशंसनाद् मरणहेतोः यत् यस्मात् अमुञ्च मोचयसि । इमं  
माणवकम् इति शेषः । अधिशब्दः अनर्थकः । यद्वा अमुत्रभूयाद् इति ल्यब्लोपे  
पञ्चमी । परलोकभवनम् अभिलक्ष्य क्रियमाणाद् यमकर्तृकाद् अभिशंसनाद् मो-  
चयसि तस्मात् कारणात् हे अग्रे त्वयि एवं कुर्वाणे त्वत्प्रसादादेव देवानां भिषजा  
भिषजौ वैद्यौ अध्विना अध्विनौ शचीभिः क्रियाभिः अस्मत् अस्मत्तः अस्मदीयात् ।  
माणवकाद् इत्यर्थः । मृत्युम् मरणकारणं प्रत्यौहताम् । निवारयताम् इत्यर्थः । अ-  
मुञ्च औहताम् इत्युभयत्र छान्दसो लङ् ।

सं क्रामतुं मा जहीतुं शरीरं प्राणापानौ ते सयुजाविह स्ताम् ।

शतं जीव शरदो वर्धमानोऽग्निष्टे गोपा अधिपा वसिष्ठः ॥ २ ॥

सम् । क्रामतम् । मा । जहीतम्<sup>१</sup> । शरीरम् । प्राणापानौ । ते । सयुजौ । विह । स्ताम् ।  
शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । अग्निः । ते । गोपाः । अधिपाः । वसिष्ठः ॥ २ ॥

हे प्राणापानौ सं क्रामतम् आयुष्कामस्य शरीरे संक्रान्तौ भवतम् । तथा  
शरीरम् आयुष्कामस्य देहं मा जहीतम् मा त्यजतम् । सर्वदा शरीरे तिष्ठतम् इत्यर्थः ।  
ओहाक् त्यागे । लोटि 'ई ह्रस्वणोः' (पा ६,४,११३) इति ईत्वम् । प्राणापानौ  
संयोध्य तयोः शरीरेऽवस्थानं संप्राप्त्य आयुष्कामं प्रत्याह उत्तरेण पादत्रयेण ।  
हे आयुष्काम ते तव इह अस्मिन् शरीरे प्राणापानौ प्राणितीति प्राणः नासिका-  
विवराद् वह्निर्निर्गच्छन् वायुः । अपानितीति अपानः हृदयस्य अधोभागे संचरन्  
वायुः । तौ सयुजौ संयुक्तौ परस्परसंयुक्तौ स्ताम् भवताम् । यावन्तं कालं प्रा-  
णापानौ परस्परसंयुक्तौ देहे वर्तन्ते तावन्तम् आयुर्भवतीति तयोः साहित्यं प्रा-  
थितम् । अनन्तरम् हे आयुष्काम शतं शरदः शतवर्षपर्यन्तं जीव प्राणान् धारय ।  
तथा जीवतस्ते तव वर्धमानः हविरादिना समृद्धिं गच्छन् अग्निः गोपाः गोपायिता  
भवतु । गुपू रक्षणे । क्तिप् 'गुप्धग्विच्छि' (पा ३,१,२८) इति आयप्रत्ययः । अतो लोपः ।  
'लोपो व्योर्वि' (पा ६,१,६६) इति यकारलोपः । अधिपाः अधिकं पाता मदीयोऽयम्  
इति आदरातिशयेन अग्निः पालयिता भवतु । वसिष्ठः वासयितृत्वमश्नास्तु वसुम-  
त्तमो वा भवतु । वासयितृशब्दाद् इष्टुनि 'शरिष्टेमेकः' (पा ६,४,१५४) इति  
एचो लोपः । वसुमच्छब्दाद् इष्टुनि मतोर्लुकि टेलोपः ।

'आयुर्यत् ते' अतिहितं पराचरपानः प्राणः 'पुनरा तारिताम्' ।

अग्निष्टदाहानिर्गतेरुपस्थात् तदात्मनि पुनरा वैश्यामि ते ॥ ३ ॥

आयुः । यत् । ते । अतिहितम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । पुनः । आ । तौ । इताम् ।  
अग्निः । तत् । आ । अहाः<sup>१</sup> । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् । तत् । आत्मनि । पुनः । आ । वेश्यानि । ते ॥

हे आयुष्काम ते तव यद् आयुः जीवनं पराचैः पराङ्मुखम् अतिहितम् अति-  
क्रम्य गतम् । हि गतौ इत्यस्माद् निष्ठायां रूपं हितम् इति । यद्वा अतिहितम्  
अतिक्रम्य अन्यत्र निहितम् । मृत्युनेति शेषः । 'दधातेहिः' ( पा ७,४,४२ ) इति  
निष्ठायां हिभावः । तद् आयुरिति उत्तरवाक्येन सम्बन्धः । आयुषः प्राणा-  
पानागमननिमित्तत्वाद् वाक्यमध्ये तयोरागमनं प्रार्थयते—प्राणोऽपानं<sup>२</sup> इति । तौ  
घायू देहधारकौ पुनः एताम् आगच्छताम् । इण् गतौ । लोटि प्रथमपुरुषद्विवचने  
रूपम् । तद् आयुः अतिहितं जीवनम् अग्निः निर्ऋतेः निकृष्टागमनस्य मृत्योः  
उपस्थात् अन्तिकाद् आहाः आहार्यात् आहरतु आनयतु । हरतेऽहान्दसो लुड् ।  
सिचि वृद्धिः । 'अनित्यम् आगमशासनम्' इति इडभावः । 'रात्सत्य'<sup>३</sup> ( पा ८,१,  
२८ ) इति सिचो लोपः । 'हृत्वा' ( पा ६,१,६८ ) इत्यादिना तिपो लोपः ।  
तद् अग्निना आनीतम् आयुः हे आयुष्काम ते तव आत्मानि शरीरे पुनः आ वेश्यानि  
मन्त्रसामर्थ्येन आस्थापयामि । विश प्रवेशने ।

मेमं प्राणो हासीन्मो<sup>४</sup> अपानोविहाय<sup>५</sup> परा गात ।

सप्तर्षिभ्यः<sup>६</sup> एनं<sup>७</sup> परि ददामि<sup>८</sup> त एनं<sup>९</sup> स्वस्ति जरसे वहन्तु<sup>१०</sup> ॥ ४ ॥

मा । इमम् । प्राणः । हासीत् । मो इति । अपानः । अवऽहार्य । परा । गात ।

सप्तर्षिभ्यः । एनम् । परि । ददामि । ते । एनम् । स्वस्ति । जरसे । वहन्तु ॥ ४ ॥

इमम् आयुष्कामं प्राणः मा हासीत् मा त्यजतु । ओहाक् त्यागे । लुङि रूपम् ।  
अपानः अवहाय अस्माच्छरीराद् निष्क्रम्य परित्यज्य वा मा परा गात मैव परागच्छतु ।  
अवहायेति । जिहीतेर्जहातेर्वा व्यपि रूपम् । सप्तर्षिभ्यः । ऋषिशाब्देन प्राणा  
उच्यन्ते । 'के त ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः' ( श्रुत्या ६,१,१,१ ) इति वाजसनेयधृतेः ।  
सप्तसंख्याकेभ्यः प्राणेभ्यः । 'सप्त वं र्षिभ्याः प्राणाः' ( तन्त्रा १,२,३,३ ) इति धृतेः । तेभ्यः  
एनम् आयुष्कामम् । 'इदमोऽन्वादेशः' ( पा २,४,३२ ) इति एनादेशः । परि ददामि ।

१. अहुः J. २. प्राणापान इति S'. ३. श्रुते इति श्रुते. ४. मा हा  
पा २०,१०,५. ५. अपानोविहाय A.R. अपानोवि' > अपानोवि' Cs.  
D,K<sup>२</sup>,R,W.M,R.W. पा २०,१०,५; सप्तर्षिभ्यः > सप्तर्षिभ्यः Cs. ६. सप्तर्षिभ्यः  
इमं दे. ७. नयन्तु दे. ८. एनं दे. ९. एनं दे. १०. एनं दे.



रक्षार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामि । अथ ते सप्त प्राणां एनम् आयुष्कामं  
जरसे । तादर्थ्यं चतुर्थी । जरार्थं स्वस्ति क्षेमेण वहन्तु प्रापयन्तु । जरार्पर्यन्तं  
स्थापयन्तु इत्यर्थः । जरया जरस् आदेशः । अत्र प्राणापानयोः शरीरे चिरकालम्  
अवस्थानं सर्वेन्द्रियाणां च प्रावल्यं बहुकालं प्रार्थितम् ।

प्र विंशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम् ।

अयं जरिष्णः शैवधिररिष्ट इह वर्धताम् ॥ ५ ॥

प्र । विंशतम् । प्राणापानौ । अनड्वाहौऽड्व । व्रजम् ।

अयम् । जरिष्णः । शैवऽधिः । अरिष्टः । इह । वर्धताम् ॥ ५ ॥

आयुषः प्राणापानावस्थाननिबन्धनत्वात् पुनःपुनः प्राणापानयोः शरीरे  
प्रवेशः प्रार्थ्यते—हे प्राणापानौ प्र विंशतम् आयुष्कामस्य शरीरम् । प्रवेशमात्रे  
दृष्टान्तः—अनड्वाहाविव अनोघहनशक्तौ बलीयर्दी यथा व्रजम् गोष्ठं प्रविशतः तद्वत् ।  
अयम् आयुष्कामः जरिष्णः जरयाः शैवधिः निधिर्भवतु । शैवं सुखं धीयतेऽप्रेति  
'कर्मभ्यधिकरणे च' ( पा ३,३,९३ ) इति घोः किप्रत्ययः । किं च अरिष्टः अहिंसितः  
मृत्युवाधारहितः सर्वेन्द्रियैरहीनो वा इह अस्मिन् लोके वर्धताम् समृद्धो भवतु ।

'आ ते प्राणं सुवामसि' परा यक्ष्मं सुवामि ते ।

आयुर्नो विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः ॥ ६ ॥

आ । ते । प्राणम् । सुवामसि । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ।

आयुः । नः । विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ॥ ६ ॥

हे आयुष्काम ते तव प्राणम् आ सुवामसि आगमयामः । पू प्रेरणे । तौदादिकः ।  
'इदन्तो नसि' ( पा ७,१,४६ ) । तथा ते तव यक्ष्मम् आयुःप्रतिबन्धकं रोगं मृत्युं वा परा  
सुवामि पराङ्मुखं प्रेरयामि । किं च वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः अयं हूयमानः अग्निः  
नः अस्मदीयस्य आयुष्कामस्य आयुः शतसंवत्सरपरिमितं जीवनं विश्वतः सर्वतः  
दधत् विदधातु । करोत्यित्यर्थः । दधातेर्लेटि 'पोलेपो लेटि वा' ( पा ७,३,७० ) इति  
लोपः । 'लेटोऽगटौ' ( पा ३,४,९४ ) इति अडागमः ।

१. पुनस्ते ('स्त्रा ये.) प्राण आर्यति ( आ यातु ये. आधौ. ) तं १,३,१४,४६ २०,१३,२  
आधौ २,१०,४. २. आयुहे तं. ये. आधौ.

उद्वयं तमसस्पतिं 'रोहन्तो नाकमुत्तमम्' ।

देवं देवत्रा सूर्यमग्नम् ज्योतिरुत्तमम् ॥ ७ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । रोहन्तः । नाकम् । उत्तमम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अग्नम् । ज्योतिः । उत्तमम् ॥ ७ ॥

तमसः । 'वाप्सा वै तमः' ( तै ५, १, ८, ६ ) इति हि श्रुतिः । वाप्समः परि उपरि वयम् उत्त उक्त्वाऽन्ताः । उदुपसर्गः ससाधनां क्रियाम् आह । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' ( पा ८, ३, ५१ ) इति सकारः । किं कुर्वन्तः । उत्तमम् उत्कृष्टं नाकम् दुःखसंस्पर्शरहितं स्वर्गं रोहन्तः आरोहन्तः । ततश्च देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्य' ( पा ५, ४, ५६ ) इति सप्तम्यर्थे प्राप्स्ययः । उत्तमम् उद्गततमं ज्योतिः ज्योतीरूपं द्योतमानं सूर्यं देवम् अग्नम् गच्छेम । गमेर्लुङि 'मन्त्रे घत' ( पा २, ४, ८० ) इति च्लेर्लुङ् । 'म्बोश्च' ( पा ८, २, ६५ ) इति मकारस्य नकारः ।

ऋचं सामं यजामहे याभ्यां कर्माणि कुर्वते ।

एते सदैसि राजतो यज्ञं देवेषु यच्छतः ॥ १ ॥

ऋचम् । सामं । यजामहे । याभ्याम् । कर्माणि । कुर्वते ।

एते इति । सदैसि । राजतः । यज्ञम् । देवेषु । यच्छतः ॥ १ ॥

ऋचम् ऋग्वेदं साम सामवेदम् अधीतं यजामहे हविषा पूजयामः । याभ्याम् ऋक्सामाभ्यां कर्माणि यज्ञरूपाणि कुर्वते ऋत्विग्यजमानाः । एते ऋक्सामे सदैसि । सौ-दन्त्यथेति सदः । एतन्नामके मण्डपे राजतः दीप्येते । ऋक्सामयोस्तत्रैव प्रयोगाद् । तथा देवेषु यज्ञं यच्छतः प्रयच्छतः । स्तुतशस्त्राभ्यां यज्ञनिष्पत्तेः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

अध्यापकानाम् अर्थाजिनविघ्नशमनार्थम् 'ऋचं साम यजामहे' इति ऋचा केवलया 'ऋचं साम यजामहे' इति पूर्वमन्त्रसंहितया च आज्यं जुहुयात् । "ऋचं साम" इत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति । युक्तान्या तृतीयाम्" ( कौसू ४२, ९, १० ) इति हि सूत्रितम् ।

मार्गस्वस्त्ययनकर्मणि 'ये ते पन्थानः' इत्येनाम् ऋचं जपन् प्रथमं दक्षिणपादं प्रक्षेपपुरःसरं गच्छेत् ।

१. ज्योतिम् ('तिः मं., स्तुः मा.) पश्यन्त उत्तरम् श्र १, ५०, १० मा २०, २१ मं २, ११, ५ पं २०, ६, ९, १. पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् तै ४, १, ७, ३ काठ ३८, ५ तन्वा २, ४, ४, ९ तैआ १, १, १; ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरम् छांड ३, १७, ७ लाप्रौ २, १२, १०.  
२. हृष्येति वी १, ३६९ पं २०, २५, ३. ३. नि ते को. पं. ४. यच्छतः > गच्छतः S.  
पश्चतः को.; यजाम् पं. ५. श्रुचम् P. ६. मंडपे S.

तथा सर्वस्वस्त्ययनकर्मणि असंख्याताः शर्करास्तृणानि वा अनया अभिमन्य  
गृहक्षेत्रादिषु<sup>१</sup> प्रक्षिपेद् इन्द्रम् उपतिष्ठेत् वा ।

सूत्रितं हि — “स्वस्तिदाः” ( अ १, २१ ), “ये ते गन्धानः” ( अ ७, ५७, २ ) इत्यध्वानं  
दक्षिणेन प्रकामति असंख्याताः<sup>२</sup> शर्करास्तृणानि “क्षिप्तोपतिष्ठते” ( कौसू ५०, १-३ ) इति ।

“वृश्चिकमशकपिपीलिकाशर्कोटकादिविषमैपज्यार्थे”<sup>३</sup> “तिरश्चिराजेः” इत्यष्टचैनं मधु-  
कम् अभिमन्य वृश्चिकादिदं पाययेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि क्षेत्रमृत्तिकां बल्मीकमृत्तिकां वा सजीवपशुचर्मवेष्टिताम्  
अनेन अष्टचैनं संपात्य अभिमन्य वध्नीयात् । केवलां मृत्तिकाम् अभिमन्य उदकेन  
पाययेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनैव उदपात्रं हरिद्रामिश्रम् आज्यं वा संपात्य  
अभिमन्य पाययेत् ।

सूत्रितं हि — “तिरश्चिराजेः” ( अ ७, ५८ ) इति मन्त्रोक्तम् । आकृतिलोष्टवत्मीकौ परिवेष्टय<sup>४</sup> ।  
पायनानि” ( कौसू ३२, ५-७ ) इति ।

तथा उपाकर्मणि ‘अरसस्य शर्कोटस्य’ इत्यनया आज्यं जुहुयात् । ‘अरसस्य शर्कोटस्य’  
( अ ७, ५८, ५ ), ‘इन्द्रस्य प्रथमो रथः’ ( अ १०, ४ ) इति हि सूत्रितम् ( कौसू १३२, ८ ) ।

ऋचं साम यदग्राक्षं हविरोजो यजुर्वलम् ।

एष मा तस्मान्मा हिंसीद्वेदः पृष्टः शचीपते ॥ १ ॥

ऋचम् । साम । यत् । अग्राक्षम् । हविः । ओजः<sup>५</sup> । यजुः । वलम् ।

एषः । मा । तस्मात् । मा । हिंसीत् । वेदः । पृष्टः<sup>६</sup> । शचीपते ॥ १ ॥

ऋचम् ऋग्वेदं हविः अग्राक्षम् पृच्छामि स्म । साम सामवेदम् ओजः । शरीरधार-  
कोऽष्टमो धातुरोज इत्युच्यते । तद् अग्राक्षम् । यजुः यजुर्वेदं बलम् बाह्यं वीर्यम् अग्राक्षम् ।  
ऋचा याज्यारूपया हविर्हूयत इति ऋग्वेदं प्रति हविःप्रदनः । माध्यन्दिनसयने गीय-  
मानानां पृष्टस्तोत्राणां यज्ञप्राणत्वेन ताण्डकब्राह्मणे संस्तवात् सामवेदं प्रति आन्तर-  
यलरूपोजःप्रदनः । यजुषा “यज्ञशरीरनिर्वृत्तेर्यजुर्वेदं प्रति बलप्रदनः । ‘अर्कधत्तं च’  
( पा १, ४, ५१ ) इति ऋगादेः कर्मता । अग्राक्षम् इति । पृच्छतेर्लुङि ‘एवाचः” ( पा ७,  
२, १० ) इति इप्तिपेधे ‘वदमज” ( पा ७, २, ३ ) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । यच्छब्दो

१. ‘क्षेत्रादिषु प्रदिषु’ S'. २. ‘म्युदस्यत्यसंख्या’ Bl. ३. ‘क्षिप्तोप’ Bl.

४. ‘शर्कोटिकादिविषय’ S'. ५. ‘तिलिष्य’ Bl. ६. ‘शर्कोटिकस्य’ S'. ७. भू-

विद वे २०, ५७, १. ८. पृष्टः A, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, Gs, P, J, Cp. ९. ओजः P,

१०. ‘निर्वृते’ S'.

हेत्वर्थे । यत् यस्मात् ऋगादीन् प्रति हविरादिकम् अप्राक्षं तस्मात् कारणात् तत्तदसाधारणधर्मप्रश्नाद्धेतोः हे शचीपते इन्द्राणीपते इन्द्र । \* [यद्वा] वाग्व्याकरणकर्तृत्वाद् इन्द्रः संवोध्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘ताम् इन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्माद् इयं व्याहृता वाग् उच्यते’ ( तै. ६,४,७,३ ) इति । हे वागनुशासनकर्तः इन्द्र पृष्ठः इत्थं विचारित एषः मया सम्यग् अधीतो वेदः ऋक्सामयजुरात्मकः मा माम् अध्यापकं मा हिंसीत् मा हिनस्तु । अध्यापननिवन्धनं प्रत्यवायं मा करोतु, अपि तु फलम् अभिमतं प्रयच्छत्वित्यर्थः ।

ये ते पन्थानोऽर्व दिवो येभिर्विश्वमैरयः ।

तेभिः सुम्नया धेहि नो वसो ॥ २ ॥

ये । ते । पन्थानः । अर्व । दिवः । येभिः । विश्वम् । ऐरयः ।

तेभिः । सुम्नया । आ । धेहि । नः । वसो इति ॥ २ ॥

हे वसो वासयितः वसुमन् वसुप्रव वा इन्द्र ते तव ये पन्थानः मार्गा दिवः सुलोकस्य अत्र अवस्ताद् अधोदेशे वर्तन्ते येभिः पथिभिः विश्वम् जगद् ऐरयः प्रेरयसि स्वस्वकर्मसु । ईर गतौ । छान्दसो लङ् । तेभिः तैर्विश्वप्रेरणसाधनं मार्गैः नः अस्मान् सुप्रया । सप्तम्या याजादेशः । सुप्ते सुप्ते आ धेहि स्थापय ।

तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि संभृतम् ।

तत् कृङ्गर्पर्वणो विपमियं वीरुदनीनशत् ॥ १ ॥

तिरश्चिराजेः । अस्मितात् । पृदाकोः । परि । समभृतम् ।

तत् । कृङ्गर्पर्वणः । विपम् । इयम् । वीरुत् । अनीनशत् ॥ १ ॥

तिरश्चिराजः तिरश्च्यः तिर्यग्भूता राजयो रेखा यस्य स तिरश्चिराजिः सर्पविशेषः । तिरःशब्दोपपदाद् अञ्जतेः क्लिप्तन्ताद् ‘अञ्जतेधोपसंख्यानम्’ ( पा. ४,१,९ ) इति ऊपि ‘अञ्जः’ ( पा. ६,४,१३८ ) इति अकारलोपः । पुंयङ्गाभायः छान्दसः । ‘उपानोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्’ ( पा. ६,३,६३ ) इति ऊपौ ह्रस्वत्वम् । तिरः धीननानारोहोपेतात् सर्पविशेषात् अगितान् सितः श्वेतः न सितः अस्तितः

तस्मात् कालोरगात् पृदाकोः । पर्दं कुत्सिते शब्दे । 'पर्देनित्संप्रसारणमलोऽथ' ( पाठ ३, ८० )  
इति आकुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणम् । पर्दते कुत्सितं शब्दयति  
स्वेन दद्यान् प्राणिन इति पृदाकुः सर्पविशेषः । तस्मात् । परिः पञ्चम्यर्थाऽनुवादी ।  
तिरश्चिराजिप्रभृतेः सर्पविशेषात् संभृतम् संपादितं विषम् । तथा कङ्कपर्णः एतन्ना-  
मकाद् दंशकविशेषात् संभृतं तद् विषम् इयं प्रयुज्यमाना वीरु विशोपेण  
रोहन्ती मधुकाख्या ओषधिः अनीनशत नाशयतु ।

इयं वीरुन्मधुजाता<sup>१</sup> मधुश्चुन्मधुला मधूः ।  
सा विहृतस्य<sup>२</sup> भेषज्यथौ मशकजम्भनी<sup>३</sup> ॥ २ ॥

इयम् । वीरुत् । मधुऽजाता । मधुश्चुत् । मधुला । मधूः ।  
सा । विहृतस्य । भेषजी । अथो इति । मशकजम्भनी ॥ २ ॥

इयं प्रयुज्यमाना वीरुत् ओषधिः मधुजाता मधुनो निष्पन्ना अत एव 'मधुश्च्युत्  
मधुरं रसं दृष्योतति क्षरतीति मधुश्च्युत् मधुरस्सन्नाविणी मधुला मधुमती ।  
'सिन्धादिभ्यश्च' ( पा ५, २, १७ ) इति लो मत्वर्थीयः । मधूः नामतः । सा एतत्संज्ञा  
उक्तविधगुणोपेता मधुकाख्या ओषधिः विहृतस्य विशेषेण कौटिल्यकारिणो विषस्य  
भेषजी प्रतिकर्त्री । हृ कौटिल्ये । 'हु हरेच्छन्दसि' ( पा ७, २, ३१ ) इति निष्ठायां हु  
इत्यादेशः । अथो अपि च मशकजम्भनी । जम्भतिहिंसाकर्मा । मशकानां दंशकानां  
हिसिन्धी ।

यतौ दृष्टं यतौ 'धीतं ततस्ते निर्ह्वयामसि' ।  
अर्भस्य<sup>४</sup> 'तृप्रदंशिनीं मशकस्यासं विषम् ॥ ३ ॥

यतः । दृष्टम् । यतः । धीतम् । ततः । ते । निः । ह्वयामसि ।  
अर्भस्य । 'तृप्रदंशिनीः' । मशकस्य । असम् । विषम् ॥ ३ ॥

विषदृष्टं संवोध्य उच्यते । यतः । सप्तम्यर्थे तसिः । यस्मिन् प्रदेशे दृष्टम् ।  
सर्पादिनेति शेषः । भावे निष्ठा । तथा यतः यस्मिन् प्रदेशे धीतम् पीतं सर्पादिना । धेद  
पाने । भावे निष्ठा । 'धुमास्था' ( पा ६, ४, ६६ ) इति ईत्त्वम् । हे सर्पदष्ट पुरुष ते तव ततः

१. पर्देनित्संप्रसारणं च S.

२. 'जाता B, B<sup>h</sup>, K, K<sup>m</sup>; 'जाता > 'जाता Cs.

३. विहृतस्य पे २०, १३, ८.

४. 'जम्भनीः B.

५. वंश. मंगा. ६.

७. प्रातं वदस्मा-  
धिनेयामसि पे २०, १३, ९.

८. 'धिम' A, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, Cs, O, Cp<sup>h</sup>, ता.; 'दंशमनो पे.

तस्माद् अवयवाद् निर्वयामसि<sup>१</sup> विपं निर्गमयामः । अयं चयं पयं मयं चयं तयं णयं गतौ । अन्तर्भावितण्यर्थः । तथा त्रिप्रदंशिनः<sup>२</sup> त्रिभिर्मुखपुच्छपादरूपैरङ्गैः प्रकरणं दशतीति त्रिप्रदंशी । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' ( पा ३, २, ८१ ) इति दंशेर्णिनिः । मुखपुच्छाभ्यां पादेन च दष्टवतः अर्मस्य अर्मकस्य अल्पस्य अल्पसामर्थ्यस्य वा मशकस्य विपम् अरसम् निर्वार्यम् । 'शृङ्गारादौ रसे वीर्ये गुणे रामे द्रवे रसः' ( तु. अको ३, ३, ११६ ) इति वचनाद् रसशब्दो वीर्यवाची । निर्वार्यं निर्वयामसीति संबन्धः । विपं मूर्च्छनादिविकारानुत्पादकं कुर्म इत्यर्थः ।

अयं यो वृक्रो 'विपरुर्ध्वजो मुखानि वृक्रा' वृजिना कृणोपि ।

तानि त्वं ब्रह्मणस्पत<sup>३</sup> इपीकामिव सं नमः<sup>४</sup> ॥ ४ ॥

अयम् । यः । वृक्रः । विऽपरुः । विऽअङ्गः । मुखानि । वृक्रा । वृजिना । कृणोपि । तानि । त्वम् । ब्रह्मणः । पते । इपीकाम् इव । सम् । नमः ॥ ४ ॥

योऽयं सर्पादिना दष्टः पुरुषः वक्रः कुटिलावयवः संकोचितावयवः विपरुः । परुः पर्व । विभ्रिलष्टपर्वा विगतसंधिः ध्वङ्गः चिवशावयवः । एवंभूतः सन् मुखानि । आदिशब्दाध्याहारः । मुखानी अङ्गानि । मुखगतावयवापेक्षया वा बहुवचनम् । वृक्रा वक्राणि कुटिलानि अत एव वृजिना वृजिनानि कष्टानि अनवस्थितानि । अङ्गानां यथासंनिवेशम् अनपस्थानाद् वृजिनत्वम् । तथाविधानि कृणोपि । पुरुषव्यत्ययः । कृणोति करोति । हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालक विपनिर्हरणमन्त्रसामर्थ्यप्रद एतन्नामक देव त्वं तानि दष्टपुरुषसंबन्धीनि यक्रत्वाद्यवस्थापनानि अङ्गानि सं नमः संनमय ऋजूकुरु । तत्र दष्टान्तः—इपीकामिवेति । यथा इपीकाम् पूर्यम् ऋजुं दीर्घां घलात् कौटिल्यं प्रापितां पश्चात् कौटिल्यपरिहारेण सहजम् आर्जवं प्रापयन्ति तद्वत् एनं सर्पादिविषेण कौटिल्यं गतं विपनिर्हणेन यथावस्थितम् ऋजुं कुर्यात्यर्थः । नमः अन्तर्णीतण्यर्थात् पञ्चमलकारे अडागमः ।

अरसर्ये शर्कोटस्य<sup>५</sup> नीचीनस्योपसर्पतः ।

विपं 'हृष्टस्यादिष्यथो एनमजीजभम्' ॥ ५ ॥

अरसर्ये । शर्कोटस्य । नीचीनस्य । उपसर्पतः ।

विपम् । हि । अस्य । आऽअदिपि । अथो इति । एनम् । अजीजभम् ॥ ५ ॥

१. धेनु. मपा. द्र. २. विक्रयो विपर्वो महर्? मुखान्वेषाम् पे २०, १३, १०. ३. 'सर्वे  
S०; देव सविस्तरं पे. ४. नम B, D, K, K<sup>m</sup>, V, C<sub>2</sub>. ५. कर्कोटस्य पे १, ४८, १.  
६. घृष्टं B, R; हि सर्वमादि\* पे. ७. 'जीगमम् K<sup>m</sup>.

अस्यस्य निर्धार्यस्य विपसामर्थ्यरहितस्य नीचीनस्य न्यग्भूतस्य अवाङ्मुखस्य  
उपसर्पतः समीपं गच्छतः अस्य शर्कोटस्य पतन्नामधेयस्य सर्पविशेषस्य विपम् अदिपि<sup>१</sup>  
खण्डितवान् अस्मि । हिः अवधारणे । विपम् अनीनशमेव । दो अवखण्डने ।  
अस्मात् लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'स्थाचोरिच' ( पा १,२,१७ ) इति धातोः  
इत्थम् । सिचः कित्थम् । अथो अपि च एनं विपिणं शर्कोटम् अजीजमम् अनीनशम् ।  
शर्कोटनामकं सर्पं तद्विपं च मन्त्रसामर्थ्येन अहं प्रयोक्ता अहिसिपम् इत्यर्थः ।

न ते 'बाह्वोर्वलमस्ति' न शीर्षे नोत मध्यतः ।

'अथ किं' पापयाऽमुया पुच्छे विभर्ष्यर्भकम् ॥ ६ ॥

न । ते । बाह्वोः । वलम् । अस्ति । न । शीर्षे । न । उत । मध्यतः ।

अथ । किम् । पापया । अमुया । पुच्छे । विभर्षि । अर्भकम् ॥ ६ ॥

अत्र पुच्छेन दंशी वृश्चिकः संवोध्यते । हे वृश्चिक ते तव बाह्वोः हस्तयोः  
वलं परपीडाकारि सामर्थ्यं न अस्ति । तथा शीर्षे शिरसि वलं न अस्ति । उत अपि च  
मध्यतः । सप्तम्यर्थे तसिः । मध्ये मध्यावयवे वलं न अस्ति । अथेति प्रश्ने । अमुया  
अनया । भवःशब्दात् वृतीयैकघचने 'अदसोऽसेर्वाद् दो मः' ( पा ८,२,८० ) इति उत्थमच्चे ।  
पापया पापिष्ठया परपीडाकारिण्या बुद्ध्या अर्भकम् । अर्भकः औणादिके भन्प्रत्यये अर्थः ।  
सः अल्पार्थवाची । तस्माद् 'अल्पे' ( पा ५,३,८५ ) इति अल्पार्थे 'कन्प्रत्ययः ।  
अत्यल्पं विपं पुच्छे किं विभर्षि किमर्थं धारयसि । बाह्वादिस्थानेषु विपं नास्ति ।  
पुच्छेऽपि वर्तमानम् अत्यल्पमेव । तदपि परपीडायै बहसि । तेनापि परपीडा न  
भवतीत्यर्थः ।

अदन्ति त्वा पिपीलिका वि वृश्चन्ति मयूर्युः<sup>२</sup> ।

सर्वे भल ब्रवाथ शर्कोटमरुसं विपम् ॥ ७ ॥

अदन्ति । त्वा । पिपीलिकाः<sup>३</sup> । वि । वृश्चन्ति । मयूर्युः<sup>४</sup> ।

सर्वे । भल । ब्रवाथ । शर्कोटम् । असम् । विपम् ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वार्धे सर्पः संवोध्यते । उत्तरार्धे विपनिर्हरणक्षमाः संवोध्यन्ते । हे  
सर्प त्वा त्वां पिपीलिका अदन्ति भक्षयन्ति । मयूर्युः मयूरस्त्रियः । 'आतेरश्रीविपयाद-  
गोपयात्' ( पा ४,१,६३ ) इति ङीप् । निश्चयान्ति विशेषण छिन्दन्ति सर्पम् ।

१. वेदु. मंता. इ. २. बाह्वो रसो अस्ति वे १,४८,२. ३. क्रिमिदे वे. ४. एवं  
सरो न गिन्यति. ५. मयूर्युः B. ६. व. गा. WI: वेदु. P, P<sup>३</sup>, J, C<sup>३</sup> पिपीलिका.

ओन्नश्चू छेदने । 'ग्रहिज्या' ( पा ६,१,१६ ) इत्यादिना संप्रसारणम् । हे सर्वे सर्पवि-  
पनिर्हरणक्षमा यूयं शर्कोटम् । शर्कोटो नाम सर्पविशेषः । तस्य संवन्धि । 'तत्सेवम्'  
( पा ४,३,१२० ) इति अण् । विपम् अरस्म निर्वार्यं भलव्रवाध साधु द्यूत । भल भल  
परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मात् पचायच्चि भल इति भवति । स साध्वर्थवाची ।  
क्रियाविशेषणम् एतत् । 'सह' ( पा २,१,४ ) इति<sup>१</sup> योगविभागात् तिङन्तेन समासः ।  
ब्रवीतेः पञ्चमलकारे 'छिदोऽङाटौ' ( पा ३,४,१४ ) इति आडागमः ।

य उभाभ्यां प्रहरसि पुच्छेन चास्येन च ।

आस्येन न ते विपं किम् ते पुच्छधावसत् ॥ ८ ॥

यः । उभाभ्याम् । प्रहरसि । पुच्छेन । च । आस्येन । च ।

आस्येन । न । ते । विपम् । किम् । कुं इति । ते । पुच्छधौ । असत् ॥ ८ ॥

अत्र वृद्धिकः संवोध्यते — हे वृद्धिक यस्त्वं पुच्छेन आस्येन उभाभ्याम् । पर-  
स्परसमुच्चयार्थं चकारौ । ताभ्यां प्रहरसि अन्यान् बाधसे तथापि आस्यपुच्छ-  
योर्मध्ये ते तव आस्ये मुखे विपं न । अस्तीति शेषः । ते तव पुच्छधौ । पुच्छं  
धीयतेऽनेति पुच्छधिः । पुच्छशब्देन तद्वतरोमाणि विवक्ष्यन्ते । पुच्छधिशब्देन  
रोमवान् अययवः । उशब्दः अप्यर्थः । तत्र पुच्छेऽपि किम् असत् विपं किं स्यात् ।  
न भवेत् इत्यर्थः । अतो मुखपुच्छयोर्विपाभावाद् वृद्धिको न बाधत इत्यर्थः ।  
अस्तेल्लेटि अडागमः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

याचकानाम् अभिलषितार्थप्राप्तये 'यदाशसा' इति द्वाभ्यां सरूपवत्साया  
गोर्दुग्धेन शृतं पायसं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् । "यं याचामि" ( अ ५,७,५ ),  
'यदाशसा' इति याचिव्यन् । मन्त्रोक्तानि" ( कौसू ४६,५;६ ) इति हि सूचितम् ।

उक्थ्यव्रतौ मैत्रावरुणयाज्याहोमानुमन्त्रणम् 'इन्द्रावरुणा मुतपी' इत्यनया कुं-  
र्यात् । उक्तं चैताने — "एतेषां याज्याहोमान् 'इन्द्रावरुणा मुतपी' ( अ ७,६० ), 'वृहस्पतिर्नः'  
( अ ७,५३ ), 'उमा जिग्यधुः' ( अ ७,४५ ) इति" ( वेताधो २५,२ ) इति ।

अभिचारकर्मणि 'यो नः शपान्' ( अ ७,६१ ) इत्यनया अशनिद्वतवृक्षसन्निध  
आदध्यात् ।



यदाशसा वदतो मे विबुधुमे यद् याचमानस्य चरंतो जनाँ अनु ।

यद् आत्मनि तन्वो मे विरिष्टं सरस्वती तदा पृणद् घृतेन ॥१॥

यत् । आशसा । वदतः । मे । विबुधुमे । यत् । याचमानस्य । चरतः । जनाँ । अनु ।

यत् । आत्मनि । तन्वः । मे । विरिष्टम् । सरस्वती । तत् । आ । पृणत् । घृतेन ॥ १ ॥

वदतः याचितुं दातृन् व्यक्तं भाषमाणस्य मे मम यद् अङ्गम् आशसा । शसु हिंसायाम् । संपदाविलक्षणो भावे क्तिप् । आशसनेन दातृभिः कृतेन याच्नाप्रतिघातेन भर्त्सनप्रहरणादिरूपेण हिंसेन वा विबुधुमे विशेषेण क्षुभितं याच्यमानवस्त्वलाभेन विक्षिप्तम् आसीत् । तथा याचमानस्य । 'लक्षणहेवोः क्रियायाः' (पा ३,२,१२६) इति हेत्वर्थे शानच्प्रत्ययः । याचनादेतोः जनान् दातृन् अनु अनुलक्ष्य । 'अनुलक्षणे' (पा १,४,८४) इति अनुः कर्मप्रवचनीयः । वीप्सार्थे वा अनुः कर्मप्रवचनीयः । जनान्जनान् चरतः गच्छतः परिभ्राम्यतो मम यद् अङ्गं विबुधुमे इष्टफलप्राप्त्यभावेन पर्याकुलम् आसीत् मे मम तन्वः शरीरस्य विरिष्टम् । रिपेहिंसार्थाग्निष्ठा । विशेषेण बाधितं क्लिष्टं तद्<sup>१</sup> अङ्गम् आत्मनि मय्येव क्षोभरहितं सरस्वती । स्थापयत्विति शेषः । यद्वा आत्मशब्दः स्वभाव-वाची । याच्नायाः पूर्वं यथा क्षोभरहितं तथा स्वभावे स्थापयतु । न केवलं क्षोभराहित्यम् अपितु सरस्वती चाग्नेयता तद् अङ्गं घृतेन घृतचत्सारभूतेन फलेन आ पृणन् आपूरयतु । पृण प्रीणने । लेटि अडागमः ।

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वते पित्रे पुत्रासो अप्यवीवृतभूतानि ।

उमे इदंशोमे अस्य राजत उमे यत्तेते उमे अस्य पुष्यतः ॥२॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वते । पित्रे । पुत्रासः । अपि । अवीवृतन् । भूतानि । उमे इति ।

इत् । अस्य । उमे इति । अस्य । राजतः । उमे इति । यत्तेते इति । उमे इति । अस्य । पुष्यतः ॥

मरुत्वते मरुद्भिर्युक्ताय शिशवे अपां पुत्रभूताय वरुणाय सप्त नद्यः क्षरन्ति क्षवन्ति । 'मुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः' (ऋ ८,६९,१२) इति हि दा-शतय्याम् आम्नायते । 'अपां शिशुर्मातृतामास्वन्तः' (तै १,८,१२,१) इति मन्त्रान्तरम् । यदा मरुत्वत्पदसामर्थ्याद् इन्द्र उच्यते । मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते शिशवे । शो

१. वद् A, B<sup>h</sup>, K, R, Bp<sup>3</sup>, W, I, O, T, K<sup>2</sup>.

विष्टं पे. ४. सरस्वति P, P<sup>2</sup>, J, Bp<sup>3</sup>, E<sup>2</sup>, D<sup>3</sup>, O.

६. वेतु. मंषा. द. ७. क्षवन्ति पे २०, ३०, ३.

RW.; 'वीवृतन्तम्' ऋ १०, १३, ५; 'वीवृतपद्वतः पे.

उभस्य पे. ११. उभयस्य ऋ. पे.

२. रजसि पे २०, १४, २.

३. प्र-

५. तदापृणद् A; 'पृण E<sup>2</sup>; 'पृणाद् पे.

८. पिता पुत्रेभ्यो पे. ९. 'वीवृत'

१०. 'स्योभयस्य ऋ; उभये पिप्रति'

तनूकरणे इत्यस्माद् व्युत्पन्नः शिशुशब्दः । शत्रूणां शातयित्रे इन्द्राय । पशुयै चतुर्थी । तस्याशया सप्त सर्पणशीलाः स्रवणशीलाः सप्तसंख्याका वा नद्यः क्षरन्ति प्रवहन्ति । तथा च दाशतय्यां नदीवाक्यत्वेन अयं मन्त्र आम्नायते—

‘इन्द्रो अस्मां अरदद् वज्रबाहुरपाहन् वृत्रं पतिषि नदीनाम् ।

देवोऽनयत् सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥’ (ऋ ३, ३३, ६) इति ।

किं च पित्रे । पितृशब्देन द्युलोक उच्यते । ‘द्यौः पिता पृथिवी माता’ (तैत्ति ३, ७, ५, ५) इति मन्त्रवर्णात् । द्युलोकस्थिताय इन्द्राय इन्द्रप्रमुखाय देवगणाय वा । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । पुत्रासः । ‘पुत्रः पुत्र प्रायते’ (नि २, ११) इति निरुक्तम् । हविःप्रदानादिना पोषकाः पुत्रभूता वा मनुष्याः । अपिशब्दः चार्थः । श्रतानि सत्यभूतानि यज्ञादिरूपाणि कर्माणि अवीकृतान् वर्तयन्ति अनुतिष्ठन्ति । वर्ततेर्ण्यन्तात् लुङि चङि ‘उर्कन्’ (पा ७, ४, ७) इति ऋकारादेशः । उमे द्विवचनसामर्थ्याद् द्यावापृथिव्याबुध्येते । इत् अवधारणे । ते एव अस्य पितृपुत्रशब्दव्यवहृतस्य देवमनुष्यात्मकस्य संघस्य । निवासस्थाने भवतः इति शेषः । तथा उमे द्यावापृथिव्यौ अस्य देवमनुष्यसंघस्य राजतः ईश्वर्यौ भवतः । राजतिः ऐश्वर्यकर्मा (निघ २, २१) । तेषाम् आश्रयत्वेन तयोः स्यामित्त्वम् । उमे द्यावापृथिव्यौ यतेते प्रयत्ने कुरुतः देवमनुष्यार्थम् । यती प्रयत्ने । तथा उमे द्यावापृथिव्यौ अस्य कर्मणः संप्रदानस्यात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । इमं देवमनुष्यसंघं पुत्रतः अन्नोदकौ पोषयतः । ‘भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यमराः’ (ऋ १, १६४, ५१) इति ध्रुवन्तरात् । द्यावापृथिवीकर्तृकपोषणलिङ्गाद् याचकाभिलषितप्राप्तौ अस्य मन्त्रस्य विनियोगोऽभिहितः ।

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतुं मघं धृतव्रतौ ।

युवो रथो अध्वरो देववीतये प्रति स्वसरमुप यातु पीतये ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मघम् । धृतव्रतौ ।

युवोः । रथः । अध्वरः । देववीतये । प्रति । स्वसरम् । उप । यातु । पीतये ॥ १ ॥

हे युवो सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पातारो हे धृतव्रतौ विधृतकर्माणौ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मघम् मघार्हं मदकरं वृत्तिकरम् इमम् अस्मदीयं सुतम् अभि-

पुतं सोमं पियतम् । तदर्थं युवोः युवयोः अन्धरः हिसारहितः शत्रुभिरपराजितो रथः  
पीतये युवयोः सोमपानाय देववीतये देवकामाय । पष्ठयर्थं चतुर्थी । यजमानस्य  
स्वसरम् गृहं प्रति उप यातु समीपे आगच्छतु ।

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः 'परिपिक्तमासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयेथाम्' ॥ २ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिपिक्तम् । आसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ २ ॥

हे वृषणा वृषणौ अभिमतफलस्य वर्षकौ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां  
मधुमत्तमस्य अतिशयेन माधुर्योपेतस्य वृष्णः वर्षितुः अभिमतस्य सेफतुः सोमस्य । भा-  
गम् इति शेषः । सोमं धा आ वृषेथाम् । आशनीतम् इत्यर्थः । 'यथाभागम् आहृ-  
पायध्वमिति यथाभागम् अशनीतयेवैतदाह' ( श्रामा २,४,२,२० ) इति धाजसनेयश्रुतेः । वाम्  
युवयोरर्थाय इदम् अन्धः अन्धं सोमलक्षणं परिपिक्तम् ग्रहचमसपात्रेषु अस्माभिः  
परितः सिक्तम् । अतः अस्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि आसद्य उपविश्य मादयेथाम् सोम-  
पानेन तृतीयं भवतम् ।

यो नः शपादशपतुः शपतो यश्च नः शपात् ।

वृक्ष इव विद्युता हत आ मूलानुं शुष्यतु ॥ १ ॥

यः । नः । शपात् । अशपतः । शपतः । यः । च । नः । शपात् ।

वृक्षः इव । विद्युता । हतः । आ । मूलान् । अनुं । शुष्यतु ॥ १ ॥

यः शत्रुः अशतः सनिन्दम् उपालम्भम् अकुर्वाणान् नः अस्मान् शपात्  
निन्दावाक्यैर्भर्त्सयेत् । यथ शतः परुषवाक्यप्रयोक्तृन् नः अस्मान् शपात् पुनर्निन्देत्  
स शत्रुः विद्युता अशन्या हतः भस्मीकृतो वृक्ष इव स यथा मूलसहितः शुष्यति  
एवम् आ मूलान् । अमिविधावाकारः । पितृपुत्रादिभिः सहितः अग्रे शुष्यति अनु-  
क्रमेण विनश्यतु । श्रुप शोषणे । दिवादिः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

इति सप्तमे काण्डे पञ्चमोऽनुवाकः ।

१. "पिक्तमस्मे आस" ऋ ६,६८,११ पै २०,६,६.

२. मादयध्वम् ऋ ६,५२,१२;

मादयस्व ऋ १०,१७,८.

३. मूलानुसंदेह अ १२,५,६३; "शुष्यति पै २०,१७,२.

पष्ठेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र 'ऊर्जं विभ्रत्' इति आद्ये सूक्ते आदितः पट्टुचं देशान्तराद् आगतः स्वगृहं दृष्ट्वा समिधो गृहीत्वा प्रजपन् स्वगृहम् आपत्य हस्तस्थाः समिधो वामेन हस्तेन धृत्वा घलीकृतृणानि दक्षिणेन हस्तेन स्पृष्ट्वा पट्टुचं जपित्वा गृहं प्रविश्य आहितेऽग्नौ अनेन पट्टुचेन ताः समिधः पुष्टयर्थम् आदध्यात् । सूत्रितं हि—“ऊर्जं विभ्रद्” इति गृहसंकाशो जगति । सर्वेन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जगति । अतिव्रज्य समिध आघाय” (कौसू २४, ११-१२) इति ।

स्वगृहे वर्तमानानां सर्वेषां सांमनस्यार्थं च समिध आनीय 'ऊर्जं विभ्रत्' इति सूक्तं जपित्वा ताः समिधः सङ्गृह्य आदध्यात् । तद् उक्तं संहिताविधौ—“समिध आदाय 'ऊर्जं विभ्रद्' इति 'अनेकल्पयज्ञेय' सङ्गृह्य आदधाति” (कौसू ४२, ८) इति ।

तथा क्रव्याद्विसर्जनानन्तरं सर्वेऽपि एतत् सूक्तं जपन्तो यजमानगृहं प्रविशेयुः । “निःशालाम्” (अ २, १४) इति शालानिवेशनं संप्रोक्ष्य । 'ऊर्जं विभ्रत्' इति प्रगादयति” (कौसू ७२, ४/५) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

तथा अन्त्येष्टौ शयदहनानन्तरं संस्कर्ता 'ऊर्जं विभ्रत्' इति पट्टुचं जपन् स्वकीयान् स्वगृहं प्रवेशयेत् ।

'इदं स्त' इत्यनया प्रवासं करिष्यन् स्वकीयान् गृहान् पुत्रादीन्वावेक्षेत । “इदं स्त' (७) इति प्रवत्स्यन्वेक्षते” (कौसू २४, १६) इति हि सूत्रम् ।

आग्रहायण्यां 'यदग्ने तपता' इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्यां क्षीरीवन्पुरोडाशरसानाम् अन्यतमं संपात्य अभिप्रम्व्य मेधाकामः अश्रीयाद् अग्निम् उपतिष्ठेत वा । “यदग्ने तपता” (अ ७, ६३) इत्याग्रहायण्या अक्षयति । अग्निम् उपतिष्ठेत” (कौसू १०, १२/११) इति सूत्रितत्वात् ।

तथा उपनयने अग्निकार्ये आभ्याम् ऋग्भ्याम् अग्निं परित्समूहेत् । “तं न निघ्नन्तु” (अ ७, ३८) इति त्रिः पर्युक्षति । 'यदग्ने तपता तपः', 'अग्ने तपस्तपान्ते' इति द्वाभ्याम् (अ ७, ६३) परिगमूहयति” (कौसू ५७, २२/२३) इति ।

आयसथ्याधाने 'अयमग्निः' इत्येषा महाशान्तिगणे (वीथू ९, ५) आयपनीया । 'निम्वम् अग्निं शमयिष्यन्' इति प्रक्रम्य “अयमग्निः सत्यतिः” (अ ७, ६४), 'नम्वम् आ रेत' (अ १२, २) इत्यनुवाकं महाशान्तिं च शान्त्युदक आवाति” (वीथू ६९, १/५) इति कौशिकसूत्रात् ।

तथा अग्निध्वने आतिच्छन्त्सीएकानुमन्त्रणानन्तरम् अनया गार्हपत्ये 'वीथमा' नाम एएकां प्रक्षा अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं पताने—“आग्निं होतारं मन्त्रे” (अ २०, १/१)

‘इत्यातिच्छन्दसीः । गार्हपत्य उक्तम्’ । ‘अयमग्निः सत्यतिः’, ‘येना सहस्रम्’ ( अ०, ५, १७ ) इति” ( वैताथ्री २९, ८; ९ ) इति ।

ऊर्जं विभ्रद् वसुवनिः<sup>१</sup> सुमेधा अघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।

गृहानैमि<sup>२</sup> सुमना वन्दमानो<sup>३</sup> रमध्वं मा विभीत मत् ॥ १ ॥

ऊर्जम्<sup>४</sup> । विभ्रत् । वसुवनिः । सुमेधाः । अघोरेण । चक्षुषा । मित्रियेण ।

गृहान् । आ । एमि । सुमनाः । वन्दमानः । रमध्वम् । मा विभीत । मत् ॥ १ ॥

ऊर्जम् अर्जं विभ्रत् धारयन् वसुवनिः अन्नादिसाधनस्य वसुनो धनस्य संभक्ता । ‘छन्दसि वनसनरक्षिमधाम्’ ( पा ३, २, २७ ) इति वनतेः कर्मापपदाद् इन्द्रप्रत्ययः । सुमेधाः शोभनमेधायुक्तः । ‘नित्यमसिच्यजामधयोः’ ( पा ५, ४, १२२ ) इति अस्मिन् समासान्तः । अघोरेण अभयंकरेण न केवलम् अप्रतिकूलेन किं तु मित्रियेण मित्रं सुहृत् तद्वहेण अनुकूलेन क्षिग्धेन चक्षुषा । पश्यन्निति शेषः । सुमनाः शोभनमनस्कः धनादिसाहित्येन प्राप्तसौमनस्यः वन्दमानः स्तुषन् गृहान् एमि आगच्छामि । ‘गृहाः पुंभूति’ ( वृ. अ० २, २, ५ ) इति वचनाद् गृहशब्दः पुंलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । हे गृहाः यूयं रमध्वम् क्रीडत सुखिनः स्यात । मयाऽधिपतिनेति शेषः । अतः मत् मत्तः । ‘एकवचनस्य च’ ( पा ७, १, ३२ ) इति अत् आदेशः । देशान्तराद् आगच्छतो मत्तः मा विभीत अन्यो गृहस्वामी सन् अस्मान् प्रविशतीति भयं मा प्राप्नुत । ‘भीयार्थानां भयरेतुः’ ( पा १, ४, २५ ) इति मत् इत्यत्र<sup>५</sup> अपादानसंज्ञायां पञ्चमी ।

इमे गृहा मयोभुव ऊर्जस्वन्तः पर्यस्वन्तः ।

पूर्णा वामेन<sup>६</sup> तिष्ठन्तस्ते नो जानन्त्वायतः<sup>७</sup> ॥ २ ॥

इमे । गृहाः । मयःऽभुवः । ऊर्जस्वन्तः । पर्यस्वन्तः ।

पूर्णाः । वामेन । तिष्ठन्तः । ते । नः । जानन्तु । आऽयतः ॥ २ ॥

मयोभुवः । मय इति सुखनाम ( वृ. निष ३, ६ ) । सुखस्य भावयितारः ऊर्जस्वन्तः अन्न-रसचन्तः पर्यस्वन्तः क्षीरादिसमृद्धाः वामेन वननीयेन धनेन पूर्णाः संपूर्णाः समृद्धास्तिष्ठन्तः ते इमे पुरतो दृश्यमाना अस्मदीया गृहाः आयतः प्रवासाद् आगच्छतो नः अस्मान्

१. इत्यातिच्छन्दसीर्गार्हपत्य उक्तम् RG. † उल्लेख्यमग्निः S'. २. वः सुमनाः मा ३, ४, १ आगथी ६, २७, ५ लाथी ३, ३, १ दाष्ट ३, ७, २; वः सुमनिः पै ३, २६, १; वः सुवनिः आगथी ६, २७, ३; वसुमनाः आगथी १६, १६, ४. ३. गृहानागं आगथी ६, २७, ५; गृहानैमि लाथी. दिष्ट १, २९, १. ४. मनसा मोदमानः मा. पै. आगथी. दाष्ट. दिष्टः मनसा देवेन लाथी. ५. ऊर्जम् P. ६. ‘वामेन अत्’ दांश. ७. इत्यस्य S'. ८. वामस्य पै ३, २६, २. ९. नु जानतः पै.

जानन्तु स्वामित्वेन अवबुध्यन्ताम् । आयत इति । आङ्पूर्वाद् एतेः शतरि 'इणो यण्'  
( पा ६,४,८१ ) इति यण् ।

‘येषामध्येति’ ‘प्रवसन् येषु’ सौमनसो बहुः ।

गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्त्वायतः ॥ ३ ॥

येषाम् । अधिऽएति । प्रवसन् । येषु । सौमनसः । बहुः ।

गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । आऽयतः ॥ ३ ॥

प्रवसन् प्रवासं कुर्वन् वेशान्तरे घसन् पुरुषो येषाम् यान् गृहान् अध्येति  
स्मरंति । इक् स्मरणे । ‘अधीगर्धदेशा कर्मणि’ ( पा २,३,५२ ) इति येषाम् इत्यत्र  
पठौ । येषु गृहेषु सौमनसः सौमनस्यवान् बहुः अधिकः पदार्थो वर्तते । सुमनः  
शब्दाद् भावे अण् द्रष्टव्यः । सौमनसम् अस्यास्तीति अर्शआदित्वाद् अच्-  
प्रत्ययो मत्वर्थीयः । सुमनसोऽयम् इति वा । ‘तत्सेदम्’ ( पा ४,३,१२० ) इति अण् ।  
तान् गृहान् उक्तविशेषणान् उा ह्वयामहे प्राप्तुं प्रार्थयामहे । अनुज्ञास्वीकाराय  
यत् प्रार्थनं तद् उपह्व इत्युच्यते । ‘निसमुपविभ्यो ङः’ ( पा १,३,१० ) इति  
आत्मनेपदम् । ते नो जानन्त्वायत इति पादो व्याख्यातः ।

उपहृता भूरिधनाः सखायः स्वादुसंसुदः ।

अध्रुष्या अतृष्या स्तु गृहा मास्मद् विभीतन ॥ ४ ॥

उपहृताः । भूरिऽधनाः । सखायः । स्वादुऽसंसुदः ।

अध्रुष्याः । अतृष्याः । स्तु । गृहाः । मा । अस्मत् । विभीतन ॥ ४ ॥

हे गृहाः उपहृताः अनुज्ञार्थं प्रार्थिता यूयं भूरिधनाः प्रभूतधनोपेताः स्तु  
भवत । सखायः समानख्याना मित्रभूता भवत । स्वादुसंसुदः स्वादुभिर्मधुरैः पदार्थैः  
संमोदमाना भवत । अध्रुष्याः क्षुधं वुमुक्षाम् अर्हन्तीति ध्रुष्याः न क्षुध्या अध्रुष्याः ।  
अतृष्याः तृषं पिपासाम् अर्हन्तीति तृष्याः न तृष्या अतृष्याः क्षुचृष्णोपेतैर्जनैर्युक्ता  
मा भूत अपि तु धनादिसमृद्ध्या सर्वदा तृप्तैर्जनैर्युक्ता भवतेत्यर्थः । क्षुचृष्णाशब्दाभ्यां  
‘तदर्हति’ ( पा ५,१,६३ ) इत्यर्थे ‘छन्दसि च’ ( पा ५,१,६७ ) इति यप्रत्ययः । अस्तेलौटि  
मध्यमवहुवचने रूपं स्तेति । हे गृहाः अस्मत् अस्मत्तः देशान्तराद् आगच्छद्गणो  
मा विभीतन भयं मा प्राप्नुत । जिभी भये । लोटि तस्य तनादेशः ।

१. येषामध्येति माय १,१४,५. २. प्रवसन्त्येषु > प्रवसन्त्येषु B; प्रवसन्त्येषु R, लाघो ३.  
३,१३; ‘सन्नेति’ हिट् १,२९,१. ३. सौमनसं माय. ४. विभुः हिट्; महत् माय.  
५. तेनोप माय. ६. ह्वयाम यान् पे ३,२६,४, ह्वयामहे लाघो. ७. जानन्तु जानुतः मा  
३,४२ आपथी ६,२७,३ छां ३,७,२ हिट्; जानन्त्वागतम् माय.  
९. एवं स्वरो न स्थिति.

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः ।

अथो अन्नस्य कीलाल<sup>१</sup> उपहूतो गृहेषु नः<sup>२</sup> ॥ ५ ॥

उपहूताः । इह । गावः । उपहूताः । अजऽअवयः<sup>३</sup> ।

अथो इति । अन्नस्य । कीलालः । उपहूतः । गृहेषु । नः ॥ ५ ॥

इह षण्णु अस्मदीयेषु गृहेषु गावः घेनव उपहूताः अनुज्ञार्थं प्रार्थिता भवन्तु । अजावयः अजाश्च अवयश्च उपहूताः सन्तु । अथो अपि च नः अस्माकं गृहेषु अन्नस्य कीलालः सारभूतोऽंशः उपहूतो भवतु । एतद् उपलक्षणम् । यद्यद् गृहे भोग्यं वर्तते तत् सर्वम् अनुज्ञायै प्रार्थितं भवत्वित्यर्थः ।

सूनुतावन्तः सुभगा इरावन्तो हसामुदाः<sup>४</sup> ।

अतृप्या<sup>५</sup> अक्षुष्या<sup>६</sup> स्तु गृहा माऽस्मद् विभीतन ॥ ६ ॥

सूनुतावन्तः । सुभगाः । इरावन्तः । हसामुदाः ।

अतृप्याः । अक्षुष्याः । स्तु । गृहाः । मा । अस्मत् । विभीतन ॥ ६ ॥

हे गृहाः सूनुतावन्तः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनुतेत्युच्यते । तद्वन्तः स्तु भवत । अरिष्टादिनिमित्तवाग्राहित्येन पुत्रमित्रादिसंपत्तिनिमित्तवाक्सहिता भवतेत्यर्थः । प्रयसति यजमाने गृहे जातमप्यरिष्टं पुनरागच्छति गृहस्वामिनि तद्वियसे न ज्ञापनीयम् इत्याश्वलायनेनोक्तम्—‘विदितमपि अलीकं न तद् अहर्ज्ञापयेयुः’ (आश्रौ २,५,१८) इति । ‘सर्वदापि अरिष्टराहित्यम् अनेन पदेन प्रार्थ्यते । सुभगाः शोभन-भाग्योपेता भवत । इरावन्तः इरा अन्नं तद्वन्तः स्तु । हसामुदाः । हसे हसने । भाषे क्प् । तद्वन्तात् तृतीया हसेति । मोदतेः इगुपधलक्षणः कः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ (पा ६,३,१४) इति बहुलग्रहणात् तृतीयाया अलुक्<sup>७</sup> । हासेन मोदमानाः । गृहस्थितानां हासेन तदीयः संतोषोऽभिव्यज्यते । हासाभिव्यक्तसंतोषा भवत । अतृप्या अक्षुष्या इत्यर्धर्चा व्याख्यातः (४) ।

इहैव स्तु मानु<sup>८</sup> गातु विश्वा रूपाणि पुष्यत ।

ऐष्यामि भद्रेणा सह भूयांसो भवता मया ॥ ७ ॥

१. यो रसः लाघौ ३,३,१. २. णः B<sup>h</sup>, D, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs; न E<sup>s</sup>, O<sup>s</sup>, R<sup>s</sup>.

३. यामाया. अवयग्रहः; तेषा ६,५,१०,१ अजाऽअवयः.

४. ‘मुदः द्वि १,२९,१.

५. ‘प्यासो पे ३,२६,३.

६. अनश्या द्वि १,२९,१.

७. सप्तसर्वदापि S'. ८. वत्.

९. मा.

१०. मार्ष मा ३,२१.

इह । एव । स्त । मा । अनु । गान् । विद्वां । रूपाणि । पुण्यत् ।  
आ । एष्यामि । भद्रेण । सह । भूयांसः । भवतु । मया ॥ ७ ॥

हे गृहाः ईहव अस्मिन् प्रदेश एव स्त भवत सुखिनो वर्तध्वम् । मा अनु  
गात प्रवसन्ते मां गृहस्यामिनं माऽनुगच्छत । एतेः 'माहि छु' ( पा ३,३,१७५ ) ।  
'इणो गा छु' ( पा २,४,४५ ) इति गादेशः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि  
रूपवन्ति निरूप्यमाणानि वा पुत्रादीनि वस्तूनि पुण्यत् समृद्धानि कुरुत । भद्रेण  
भन्दनीयेन धनेन सह ऐष्यामि पुनरागमिष्यामि । ततः मया देशान्तरात् पुनरागत्येन  
अर्जितधनेन भूयांसः अतिप्रभूता भवत । भद्रेणा सह, भवता मया इत्युभयत्र छान्दसः  
साहित्यिको दीर्घः ।

यदग्ने तपसा तपे 'उपतप्यामहे तपः' ।

प्रियाः श्रुतस्य भूयास्मायुष्मन्तः सुमेधसः ॥ १ ॥

यत् । अग्ने । तपसा । तपः । उपतप्यामहे । तपः ।

प्रियाः । श्रुतस्य । भूयास्म । आयुष्मन्तः । सुमेधसः ॥ १ ॥

हे अग्ने तपसा तव संवन्धिना पर्युक्षणपरिसमूहनसमिदाधानादिरूपेण कर्मणा  
यत् तपो निर्वर्तयितव्यम् अस्ति तत् तपः उप<sup>३</sup> त्वत्समीपे तप्यामहे<sup>१</sup> आर्जयामः ।  
यद्वा तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपेण यत् तपः तपनं शरीरक्लेशनम् । 'तपः क्लेश-  
सहिष्णुत्वम्' इति हि तद्विदः । कृच्छ्रादिचरणेन यच्छरीरशोषणं तत् तप उप तप्यामहे ।  
तव समीपे परिचरणेन आर्जयाम इत्यर्थः । यद्वा तपसा । तप पर्यालोचने (!) इत्यस्माद्  
असुन् । पर्यालोचनेन देवताविषयज्ञानेन । 'मनसधेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं तप उच्यते' इति हि  
तद्विदः । सहार्थे तृतीया । तेन तपसा सहितं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपो नियमः ।  
'क्षीचस्तोपतपः स्वाव्यायेऽश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति हि पातञ्जलं योगसूत्रम् ( २,२१ ) ।  
तत् तपः हे अग्ने त्वत्समीपे परिचरणेन तप्यामहे आर्जयामः । 'तपस्तपः कर्मस्यैव'  
( पा ३,१,८८ ) इति कर्मकर्तरि यगात्मनेपदे । तेन तपसा धृतस्य सम्यग् अपी-  
तस्य वेदशास्त्रादेः प्रियाः प्रियतमाः सुहृदः निवासस्थानत्वेन प्रीणयितारः आयुष्मन्ताः  
दीर्घकालजीविनः सुमेधसः शोभनधारणाशक्तिसहिता भूयास्म ।

अग्ने तपस्तप्यामहे उपे तप्यामहे तपः ।

श्रुतानि श्रुष्वन्तो वृषमायुष्मन्तः सुमेधसः ॥ २ ॥



अग्ने । तपः । तप्यामहे । उप । तप्यामहे । तपः ।

श्रुतानि । शृण्वन्तः । वयम् । आयुष्मन्तः । सुप्तेधसः ॥ २ ॥

हे अग्ने तपस्तप्यामहे शरीरशोषणरूपं नियमम् आर्जयामः । किम् अन्यत्र । नेत्याह — उप तप्यामहे [तपः] । तव समीपे एव तादृशं तपः साधयाम इत्यर्थः । पूर्ववत् कर्मकर्तरि यगात्मनेपदे । तेन तपसा श्रुतानि सम्यग् अधीतानि वेदशास्त्रादीनि शृण्वन्तः । हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । वेदशास्त्रध्वणाद्धेतोः वयम् आयुष्मन्तः दीर्घकाल-जीवनयन्तः सुमेधसः समीचीनधारणाशक्तियुक्ताश्च । भूयास्मेति शेषः ।

अयमग्निः सत्पतिर्वृद्धवृष्णो रथीव पत्नीनजयत् पुरोहितः ।

'नामा पृथिव्या' निहितो दर्विद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सत्पतिः । वृद्धवृष्णः । रथीइव । पत्नीन् । अजयत् । पुरःहितः । नामा । पृथिव्याम् । निहितः । दर्विद्युतत् । अवःस्पदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥१॥

सत्पतिः सतां महतां देवानां हविःप्रदानेन पालयिता सतो विद्यमानस्य स्था-  
घरजङ्गमादेर्जगतः स्वामी वा वृद्धवृष्णः<sup>१</sup> । 'वृष्णिभवं वृष्ण्यं वलम् । प्रवृद्धवलः पुरोहितः  
पुरतो होमार्थम् अत्यग्निभिर्निहितः पुरोभाविहितकारी वा । अयं पुरोवर्ती अग्निः गार्ह-  
पत्यरूपः पत्नीम्<sup>२</sup> पालयित्रां प्रजाम् । पत्नीघत् पत्नी । परनीभूताम् इष्टकां वा अजयत्  
जयति स्वाधीनां करोति । तत्र दृष्टान्तः—रथी रथवान् पुरुषः पत्नीम् प्रजाम् अन्यदीयां  
स्वीयां वा नारीं यथा जयति स्वाधीनां करोति पथम् अग्निरिति । किं च पृथिव्याम्  
देवयजनलक्षणायां भूमौ तत्रापि नामा नामौ नामिस्थानीयायाम् उत्तरवेद्याम् । 'यद्  
उत्तरवेदीनाभिः' ( ऐश १, २८ ) इति ऐतरेयश्रुतेः । तत्र निहितः स्थापितः दर्विद्युतत्  
अत्यर्थं दीप्यमानः । द्योततेर्यद्भुक्ति 'दाधर्ति' ( ११ ७, ४, ६५ ) इति सूत्रे निपातनाद्  
रूपसिद्धिः । तादृशोऽग्निः अपस्पदम् पादस्याधोदेशे कृणुताम् कुरुताम् । कान् इति तत्राह-  
ये पृतन्यवः पृतनां संग्रामम् इच्छवः शस्त्रधस्तान् मदीयपादस्याधोदेशे निधत्तादिति ।

इति पष्ठेऽनुयाके प्रथमं सूक्तम् ।

आयसस्याधाने मधनार्थं यजमानः अरण्यां 'वृतनाजितम्' इति ऋचा अग्निम्  
आप्तेत् । "मूलत उत्तरारणिम् उपसंधाय । 'वृतनाजितम्' 'इत्याहवति' ( ऋत् ६९, २१; २२ )  
इति हि सूत्रम् ।

१. 'तिरचेर्निग्नः' ना १५, ५१ तं ४, ७, १३, ३ मे २, १२, ४. २. पृथीनं > पत्नीनं

A, K<sup>०</sup>; पृथीनं D, R, P<sup>३</sup>, M, W, E<sup>३</sup>, L. ३. पृष्ठे पृथिव्या ना. तं. नं.: 'पृथिव्या' वे २०, ८, ६.

४. पृ. १२२ टि. १ द. ५. पृ. नंताः वेद. P<sup>३</sup>, J, Cp, Bp<sup>३</sup> पृथीनः P पत्नीनः. ६. वेद.

नंता. द. ७. वृष्णि भवं संग. ८. हास्याह्य BL.

शरीरे काकाभिघातदोषशान्त्यर्थम् 'इदं यत् कृष्णः' इति द्वाभ्याम् ऋभ्याम् उदकम् अभिमन्त्र्य काकोपहतशरीरं प्रक्षालयेत् ।

तथा 'काकावदंशनदोषशान्तये आभ्याम् ऋभ्याम् उल्मुकम् अभिमन्त्र्य काकावमृष्टं शरीरं परिधामयेत् ।

काकस्पर्शनदोषशान्त्यर्थं 'श्वावदता' (अ ७,६७,३) इति मन्त्रोक्तोरोगशान्तये च 'प्रतीचीनफलः' इति त्रिभिः अपामार्गसमिध आदध्यात् ।

तद् उक्तं संहिताविधौ—“इदं यत् कृष्णः” (अ ७,६६) इति 'कृष्णशकुनेनाभिर्निधं' प्रक्षालयति । अपमृष्टं पर्यग्न करोति । 'प्रतीचीनफलः' (अ ७,६७) 'इत्यपामार्गेण आपामार्गोप दधाति' (कौसू ४६,४७-४९) इति ।

विवाहे कुमार्याः ज्ञापनानन्तरं 'यद् दुष्कृतम्' (अ ७,६७,२;३) इति द्वाभ्याम् ऋभ्याम् अङ्गानि घाससा प्रमार्जयेत् । “यद् दुष्कृतम्” इति वाससाऽङ्गानि प्रवृज्य” (कौसू ७६,१) इति हि सूत्रम् ।

'यद्यन्तरिक्षे', 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति छृचस्य शृहद्वये पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणादौ विनियोगः । सूत्रितं हि—“यद्यन्तरिक्षे” (अ ७,६८), 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' (अ ७,६९), 'शिवा नः' (अ ७,७१) इति (कौसू ९,२) ।

तथा 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इत्यनया प्रतिग्रहदोषशान्तये प्रतिग्राह्यं यस्त्वभिमन्त्र्य गृहीयात् ।

तथा नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु पाकयज्ञतन्त्रे च कर्मसमापनानन्तरं न्यूनातिरेकदोषशान्तये अनया आत्मानम् अनुमन्त्रयेत् ।

सूत्रितं हि—“यदक्षम्” (अ ६,७१), 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति प्रतिगृह्णाति । उक्तानां सर्वकर्मा । वक्षया पाकयज्ञा व्याख्याता-<sup>१</sup>” (कौसू ४५,१७-१९) इति ।

तथा गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि वपनार्थम् अनया धुरं संमार्ज्यं नापिताय प्रयच्छेत् । “पुनः प्राणः” (अ ६,५३,२), 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति त्रिनिर्वृज्य” (कौसू ५४,१) इति हि सूत्रम् ।

सवयवेषु 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इत्यनया इन्द्रियाणाम् अभिमर्शनम् अनुमन्त्रणं च कुर्यात् । सूत्रितं हि—“वाष्म आसन्” (अ १९,६०) इति मन्त्रोक्तान्यभिमन्त्रयते । “वृहता” (अ ५,१०,८), 'वौत्स' (अ ६,५३), 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति त्रिमन्त्रयन्तं” (कौसू ६६,१;२) इति ।

१. कामादंशन S. २. 'शकुभिना' BI; 'नेनाविधि' S. ३. क्षालयति S.  
४. उप' BI. ५. 'गैष्मेष्पामा' BI. ६. वसायपाकयज्ञाय व्याख्यातेति S.  
७. 'निमृतेति S.

तथा ब्रह्मचारिणो दण्डमङ्गे अनया अन्यं दण्डम् अभिमन्त्र्य ब्रह्मचारी गृही-  
यात् । 'यद्यस्य दण्डो भियेत' इति प्रक्रम्य सूत्रितम्—“शीर्णे भग्ने” नष्टस्य कृत्वा 'पुनर्मैत्रिन्द्रिय-  
यम्' इत्याददीत्<sup>१)</sup> ( कौसू ५७,७;८ ) इति ।

अग्निष्टोमे तृतीयसवने हौत्रादिधिष्येयु विहृतान् अग्नीन् 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति  
ऋचा ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “विहृतान् अनुमन्त्रयेत् । उत्तरयोः सवनयोः “पुनः प्राणः” ( अ ६,  
५३,२ ), 'पुनर्मैत्रिन्द्रियम्' इति” ( वैताथौ १८,४ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

आहिताग्नेः प्रेतसंस्कारे 'ओ चित् सखायम्' ( अ १८,१ ) इति काण्डजपानन्तरं  
सारस्वतहोमेषु 'सरस्वति व्रतेषु' इति द्यूचेन आज्यं जुहुयात् ।

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि सारस्वतयागं 'सरस्वति व्रतेषु' इति ब्रह्मा अनु-  
मन्त्रयेत् । 'सविता प्रसवानाम्' ( अ ५,२४ ), 'सरस्वति व्रतेषु', ( अ ७,७० ), 'प्रपथे पथाम्'  
( अ ७,१० ) इति हि वैतानं सूत्रम् ( वैताथौ ८,१३ ) ।

तथा अन्वारम्भणीयेष्टौ सारस्वतचर्यागम् अनया अनुमन्त्रयेत् । उक्तं  
वैताने—“सरस्वत्यं चर्चं सरस्वते द्वादशकालं 'सरस्वति व्रतेषु', 'यस्य व्रतम्' ( अ ७,४१ ) इति”  
( वैताथौ ८,२० ) इति ।

पूतनाजितं 'सहमानमग्निमुक्थैर्हवामहे' परमात् सधस्थात् ।

स नः पर्पदतिं दुर्गाणि विश्वा क्षामद् देवोऽग्निं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

पूतनाजितम् । सहमानम् । अग्निम् । उक्थैः । हवामहे । परमात् । सधस्थात् ।

सः । नः । पर्पत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । क्षामत् । देवः । अति । दुःऽगानि । अग्निः ॥

पूतनाजितम् शत्रुसंग्रामजैतारं तदेवाह—सहमानम् अभिभयन्तम् । पद अभि-  
भयने इति नैरुक्तो धातुः । यद्वा पद मर्पणे । देवतागणार्थं । यजमानादिभिर्दीयमानं  
हविर्भारं तितिक्षमाणम् अग्निम् मध्यमानं परमात् उत्कृष्टात् सधस्थात् सहस्थानाद् अर-  
णिलक्षणात् 'सध मादस्थयोऽहन्दसि' ( पा ६,३,९६ ) इति सहस्य सधादेशः । सर्वस्मा-  
लोकात् उत्कृष्टाद् देवतानां सहनिवासस्थानाद् ध्रुलोकाद् वा उक्थैर्ध्वक्तव्यैः स्तोत्रैः  
हवामहे आह्वयामः । ह्वयतेः 'बहुलं हन्दसि' ( पा ६,१,३४ ) इति संग्रसारणम् । स "आहू-  
तोऽग्निः नः अस्माकं विश्वा विश्वानि दुर्गाणि दुर्गमनानि कष्टानि अरिष्टानि अति परं अति-  
पारयतु । यथा अस्माकम् आपदो न भयन्ति तथा करोत्विति । पू पालनपूरणयोः इत्य-

१. भिन्ने BI. २. 'दधीत BI. ३. नास्ति RG. प्रष्ट. ४. 'स्वत्यै च

RG. ५. 'नमग्निमुषं ( "मुमग्निं तैआ. ) हुवेम पं २०,३२,८ तैआ १०,१,१६.

६. नायेषु श्र १,९९,१; क्षामाद् पं [मू.]. ७. सिन्धुं नः; देवोऽग्निं पं. ८. 'तात्यग्निः

श्र. पं [मू.]. तैआ. ९. परिपत्. १०. आहुतो' S'.

स्मात् लेटि 'सिद्धहुलं लेटि' (पा ३,१,३४) इति सिप् । अडागमः । अरिष्टहेतुपापनिवारणम् आशास्ते चतुर्थपादेन । देवः दीप्यमानोऽग्निः मध्यमानः दुरितानि दुर्गमनानि पापानि अति क्षामत् अत्यर्थं क्षामाणि दग्धानि करोतु । अरिष्टहेतुभूतं पापसंघं निःशेषेण विनाशयत्वित्यर्थः । क्षामत् इति । क्षे क्षये । अस्मान्निष्ठायां 'क्षायो मः' (पा ८,२,५३) इति निष्ठातकारस्य मकारादेशः । क्षामशब्दात् तत् करोतीत्यर्थे णिच् । तस्मात् लेटि तिप् इकारस्य 'इतश्च लोपः' (पा ३,४,९७) इति लोपः । 'लेटोऽडाटौ' (पा ३,४,९४) इति अडागमः । 'छन्दसुभयथा' (पा ३,४,११७) इति तिप् आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः ।

'इदं यत् कृष्णः शकुनिरभिनिष्पतन्नपीपतत्' ।

आपो मा तस्मात् सर्वस्माद् दुरितात् पान्त्वंहसः<sup>१</sup> ॥ १ ॥

इदम् । यत् । कृष्णः । शकुनिः । अभिनिष्पतन् । अपीपतत् ।

आपः । मा । तस्मात् । सर्वस्मात् । दुःऽऽतात् । पान्तु<sup>२</sup> । अंहसः ॥ १ ॥

कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनिः पक्षी । काक इत्यर्थः । अभिनिष्पतन् अभितः स्रयतः अभिमुखं वा आकाशमार्गाद् अवपतन् इदं मदीयम् अङ्गम् अपीपतत् पातयामास पक्षाभ्याम् अभिजघानेति यत् तस्मात् अभिहननजनितात् सर्वस्माद् दुरिताद् दुष्टगमनाद् अंहसः पापाद् मा माम् अभिहतावयवम् आपः अभिमन्त्रिता पान्तु रक्षन्तु ।

'इदं यत् कृष्णः शकुनिरवामृक्षन्निर्ऋते ते मुखेन' ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु ॥ २ ॥

इदम् । यत् । कृष्णः । शकुनिः । अवऽअमृक्षत् । निःऽऽकृते । ते । मुखेन ।

अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । गार्हपत्यः । प्र । मुञ्चतु ॥ २ ॥

हे निर्ऋते मृत्युदेवते ते तव मुखेन कृष्णः शकुनिः काकः इदं मदीयम् अङ्गम् अवामृक्षत् अवमृष्टवान् । काकः स्वचञ्चुपुटेन मदीयम् अङ्गं नोपहतवान् किं तु मृत्युमुखेनेति काकस्पर्शनदोषः अतिकष्ट इति क्षापयितुं निर्ऋतिमुखेन अभिमर्श-नवचनम् । मृश आमर्शने । लुङि 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (पा ३,१,४५) इति फसः । काकः अङ्गं मुखेन अवमृष्टवान् इति यत् तस्माद् एनसः पापाद्

१. यदस्मान् कृष्णतदुनिर्निमित्तव आनशे पे २०,१५,७.

२. एनसः पे. लाथी २,१.

११. ३. पान्त्वंहसः D,K,K<sup>m</sup>; पान्तु विश्वतः पे. लाथी.

४. 'निष्पतत् P<sup>a</sup>.

५. पान्तु P<sup>a</sup>; पान्तु > पान्तु J.

६. यदवामृक्षत् कृष्णतदुनिर्निमित्तव तव पे २०,१५,६.

गार्हपत्यः गृहपतिना मया होमार्थं निहितोऽग्निः एतत्संज्ञको वा मा मां प्र मुञ्चतु  
प्रकर्षेण मोचयतु । काकावमर्शनजनितदोषरहितं करोतु ।

'प्रतीचीनफलो हि त्वमपीमार्गं रुरोर्हिथ' ।

सर्वान् मच्छपथाँ अधि वरीयो 'यावया इतः' ॥ १ ॥

प्रतीचीनऽफलः । हि । त्वम् । अपीमार्गं । रुरोर्हिथ ।

सर्वान् । मत् । शपथान् । अधि । वरीयः । यावयाः । इतः ॥ १ ॥

हे अपामार्ग पापापमार्जनसाधन एतत्संज्ञक इध्मप्रकृतिभूत काष्ठविशेष त्वं  
हि यस्मात् प्रतीचीनफलः प्रत्यङ्मुखानि फलानि यस्य । अग्राद् आरभ्य फलस्य  
मूलपर्यन्तम् आत्माभिमुखं स्पर्शनेः कण्टकरहित्यदर्शनात् प्रतीचीनफलत्वम् ।  
तादृशः रुरोर्हिथ रुढवान् असि तस्मात् सर्वान् शपथान् दोषान् मत् मत्तः  
सकाशात् । अधिः पञ्चम्यथाऽनुवादी । इतः अस्माद् वरीयः । क्रियाविशेषणम्  
एतत् । उरुतरम् अत्यर्थं यावयाः पृथक्कुरु । इतः इति मत् इत्यस्य विशेषणम् ।  
अस्मात् काकाभिहतायवाद् मत् इति । यद्वा इतः अस्मात् कारणाद् इति  
व्याख्येयम् । 'यावयाः इति' । यु मिश्रणामिश्रणयोः । प्यन्तात् लेटि आडागमे रूपम् ।

यद् दुष्कृतं यच्छर्मलं यद् वा चेरिम पापया' ।

त्वया' तद् विश्वतोमुखापीमार्गाप मृज्महे' ॥ २ ॥

यत् । दुःकृतम् । यत् । शर्मलम् । यत् । वा । चेरिम । पापया' ।

त्वया' । तत् । विश्वतः । मृज्महे' । अपीमार्गं । अप' । मृज्महे' ॥ २ ॥

यद् दुष्कृतम् दुःखफलाय कृतं पापं दुष्टं कृतं वा दुष्कृतं यत् च शर्मलम्  
मलिनम् पापम् । वाशब्दो विकल्पवाची । यत् पापया । द्वितीयाया याजादेशः ।  
यत् पापं चेरिम चरितयन्तः स्मः । अथ वा पापया पापप्रवृत्तिहेतुभूतया पुद्गला  
यद् एतद्वेति । चरतेर्लिटि उत्तमबहुवचने रूपम् । तत् पापम् हे विश्वतोमुख  
सर्वतः प्रसृतशास्त्रायुक्त हे अपामार्ग त्वया साधनेन' अप मृज्महे अपमार्जयामः  
अपसारयामः । मृजू<sup>१३</sup> शुद्धौ । आदादिकः ।

१. प्रत्यङ् हि सर्वभूविथ प्रतीचीनफलस्त्वम् अ ४, १९, ७.

† स्वमपा' A, B<sup>h</sup>, D, K,

K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, Cs, WM.

‡ बभूविथ पै २, २६, ४.

२. 'या इति S; 'या वधम् अ.;

'यास्त्वम् पै.

३. अपामार्गं P, P<sup>2</sup>, Cp; अपीमार्गं > अपामार्गं J

४. यावय S'.

५. यावयेति S'.

६. दुःकृतं A, B<sup>h</sup>, S<sup>m</sup>.

७. यदेनश्चकृमा वयम् पै ९, २२, ५.

८. द. सा.; वैतु. मूक्ये. तया.

९. मृज्महे A, B, B<sup>h</sup>, D, R, S<sup>m</sup>.

१०. मृज्महे Cp.

११. साधनेन तत्पापम् S'.

१२. मृज्महे वंषा.

इयावदता कुनखिना वण्डेन<sup>१</sup> यत्सहासिम<sup>२</sup> ।

अपामार्ग त्वया वयं सर्वं तदपं मृज्महे<sup>३</sup> ॥ ३ ॥

इयावदता । कुनखिना । वण्डेन । यत् । सह । आसिम ।

अपामार्ग । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अपं । मृज्महे<sup>४</sup> ॥ ३ ॥

इयावदता इयायाः<sup>५</sup> इयाववर्णा वन्ता यस्य तेन । 'विनाया इयावारोकाभ्याम्' ( पा. ५, ४, १४४ ) इति इयावपदाद् उत्तरस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्यादेशः । इयावदन्तयुक्तेन पुरुषेण कुनखिना कुत्सितानि नखानि कुनखानि तद्वता च वण्डेन<sup>६</sup> । निर्वार्यः पण्डो यण्ड इत्युच्यते । नपुंसकेन वा सह आशिम<sup>७</sup> भुक्तवन्तः स्मः । अश भोजने । तस्य लिटि उतमयहुवचने रूपम् । अशनं व्यवहारमाशोपलक्षणम् । एतैः सह व्यवहृतवन्तः स्म इति यद् अस्ति हे अपामार्ग त्वया साधनेन सर्वं तत् पापं वयम् अप मृज्महे अपमार्जयामः निवारयामः ।

यद्यन्तरिक्षे यदि वात आस यदि वृक्षेषु यदि बोलपेषु<sup>८</sup> ।

यदथ्रवन् पशवे उद्यमानं तद् ब्राह्मणं पुनरस्मानुपेतुं ॥ १ ॥

यदि । अन्तरिक्षे । यदि । वाते । आस । यदि । वृक्षेषु । यदि । वा । बोलपेषु ।

यत् । अथ्रवन् । पशवः । उद्यमानम् । तत् । ब्राह्मणम् । पुनः । अस्मान् । उपप्रेतुं ॥ १ ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदो मेघे याताधिक्ये वृक्षच्छायायां हरितसस्य-  
संनिधौ पशोश्च समीपे नाप्येतव्यः । तथाध्ययने सम्यक् पठितोऽपि वेदो निर्वीर्यो  
भवति । तद् उक्तम् आपस्तम्बेन स्याध्यायधर्मप्रकरणे — 'नाग्ने न छायायां न  
पर्यावृत आश्रये न हरितयवान् प्रेक्षमाणो न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्य नापाम् अन्ते'  
( आपथी १५, २१, ८ ) इति । अत्र तादृशकालस्थलेषु अधीतस्यापि वेदस्य वीर्यवत्यम्  
अनेन प्राप्यते । अन्तरिक्षे । मेघाच्छद्ये इति विशेषणसाहित्यं द्रष्टव्यम् । तादृशे  
अन्तरिक्षे यदि ब्राह्मणम् आग । कर्मविधायकं याक्यं ब्राह्मणम् इत्युच्यते । एतद्  
मन्त्रस्यापि उपलक्षणम् । मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदो यदि तत्राधीत आसीत् ।  
'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामवेयम्' ( आपथी २४, १, ३१ ) इति हि आपस्तम्बवचनम् । यद्वा ब्राह्मणम्  
ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य अध्येतव्यत्वेन संवन्धि । वेदवाक्यम् इत्यर्थः । वाते वायौ । प्रभूते  
सतीति विशेषणं द्रष्टव्यम् । यदि आस ब्राह्मणम् अधीतम् आसीत् । अस्तोलिति

१. स्वेनेन पै ९, २२, ८.

२. यश्च हाशिमः पै [मू.].

३. मृज्महे A, B, B<sup>१</sup>, D,

R, S<sup>m</sup>.

४. मृज्महे Cp.

५. इयाया S<sup>१</sup>.

६. वंत्. मं. ३.

७. वा रवति

पठो पै २०, १२, १.

८. भयमुलपेषु पै.

९. व. P, P<sup>१</sup>, J, D<sup>१</sup>.

सा. पै. १. वंत्. ॥ यदसं;

A, B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, C<sub>१</sub>, CP, WM. यदर्थः; अत्रय पै [मू.].

भूभावाभावश्छान्दसः । यदि ब्राह्मणं वृक्षेषु वृक्षच्छायायाम् आस । वाशब्दो विकल्पवाची । उल्लेषु । उल्लपशब्दः सस्यमात्रोपलक्षणम् । यदि सस्येषु ब्राह्मणम् अधीतम् आसीत् । तथा पशवः ग्राम्या आरण्याश्च उद्यमानम् अभिधीयमानम् अधीयमानं यद् ब्राह्मणम् अथर्व अष्टवन् । शृणोतेर्लङि सामान्यविहितः शवेव छन्दोविषयत्वाद् अवस्थितः । उद्यमानम् इति । वद व्यक्तायां वाचि । कर्मणि यकि यजदित्यात् संप्रसारणम् । तत् तादृशेषु निमित्तेषु अधीतं ब्राह्मणम् अस्मान् अधीतयतः पुनर्यत्तु निषिद्धकालस्थलेषु अध्ययनेन अस्मत्तो निष्क्रान्तं ब्राह्मणं पुनः वीर्यवत्येन फलप्रदं सत् आगच्छतु ।

पुनर्मैन्विन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणं च ।

पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थाम कल्पयन्तामिहैव ॥ १ ॥

पुनः । मा । आ । एतु । इन्द्रियम् । पुनः । आत्मा । द्रविणम् । ब्राह्मणम् । च ।

पुनः । अग्नयः । धिष्ण्याः । यथाऽस्थाम । कल्पयन्ताम् । इह । एव ॥ १ ॥

इन्द्रियम् इन्द्रेण दत्तं वीर्यम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' ( पा ५, २, ९३ ) इति सूत्रेण इन्द्रिय-शब्दो निपातितः । यद्वा इन्द्रियम् इति जातावेक्यचनम् । चक्षुरादीन्द्रियाणि । मा मां पुनरैतु पुनरागच्छतु । आत्मा देहाभिमानि । पुनः ऐतु इत्यनुपङ्गः । द्रविणम् प्रति-ब्राह्मं धनम् । माम् ऐतु इत्यनुपङ्गः । तथा ब्राह्मणम् मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः च । पुनरैतु इति संबन्धः । तथा धिष्ण्याः होत्रादिधिष्ण्येषु विहृता अग्रयः इहैव अस्मिन्नेव विहृतप्रदेशे यथास्थाम । यथास्थानम् इत्यर्थः । तिष्ठतेः 'आतो मनिन्' ( पा ३, २, ७४ ) इति मनिन् । पुनः कल्पयन्ताम् समर्थाः प्रवृद्धा भवन्तु ।

सरस्वति व्रतेषु ते दिव्येषु देवि धामसु ।

जुपस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व नः ॥ १ ॥

सरस्वति । व्रतेषु । ते । दिव्येषु । देवि । धामसु ।

जुपस्व । हव्यम् । आहुतम् । प्रजाम् । देवि । ररास्व । नः ॥ १ ॥

हे सरस्वति वर्णपदादिरूपेण प्रसरणवति हे देवि ते तव संबन्धिषु व्रतेषु कर्मसु दिव्येषु दिवि भवेषु देवाह्वेषु वा धामसु स्थानेषु गार्हपत्यादिरूपेषु । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' ( नि ९, २८ ) इति हि यास्कः । तेषु स्थानेषु

- |  |                                   |
|--|-----------------------------------|
| १. 'नर्मामै' मंत्रा १, ६, ३३ शार्धौ ८, १०, १ आष्ट ३, ६, ८ माष्ट १, ३, १. | २. धि-                            |
| ण्यासो पै ३, १३, ६ शार्धौ. आष्ट. माष्ट.                                  | ३. यथास्थानं शार्धौ. आष्ट. माष्ट. |
| यन्तामि' शार्धौ.; इह कल्पयन्ताम् आष्ट.                                   | ४. धार-                           |
| अ ७, ४८, १ ऋ २, ३३, ६ मा ३४, १० मै ४, १२, ६ काठ १३, १६.                  | ५. च वदामसि पै २०, २६, १०.        |
|  | ६. दिदिदिद                        |

आहुतम् अभिमुखं प्रक्षिप्तं हव्यम् होतव्यं हविः जुपस्व सेवस्व । किं च हे देवि सरस्वति नः अस्मभ्यं प्रवाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रादिरूपां ररास्व देहि । रातेः 'बहुलं छन्दसि' ( पा २,४,७३ ) इति शपः द्युः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।

इदं ते हव्यं घृतवत् सरस्वतीदं पितॄणां हविरास्यं यत् ।

इमानि त उदिता शंतमानि तेभिर्वयं मधुमन्तः स्याम ॥ २ ॥

इदम् । ते । हव्यम् । घृतवत् । सरस्वति । इदम् । पितॄणाम् । हविः । आस्यम् । यत् ।  
इमानि । ते । उदिता । शमन्मानि । तेभिः । वयम् । मधुमन्तः । स्याम ॥ २ ॥

हे सरस्वति ते त्वदर्थं हव्यमानं घृतवत् घृतोपेतं यद् इदं हव्यम् हविः । पितॄणाम् । अर्थायेति शेषः । आस्यम् क्षेपणीयम् । असु क्षेपणे । 'अद्विष्टार्थम्' ( पा ३,१,१२४ ) । पित्रर्थं हव्यमानं यद् इदं हविः । शंतमानि अस्माकम् अत्यर्थं सुखं करणि यानि इमानि हवींषि हे सरस्वति ते त्वदर्थम् उदिता उदितानि उक्तानि । वद व्यक्तायां वाचि । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । यजादिन्वात् संप्रसारणम् । त्वदर्थम् उक्तानि शंतमानि यानि इमानि हवींषि इति वा योज्यम् । एकत्र श्रुतो यच्छब्दः सर्वत्र संयध्यते । तृतीयपादे विभक्तिविपरिणामेन योज्यः । तेभिस्तैः त्वदर्थं हुतैर्हविर्भिर्वयं मधुमन्तः मधुररसोपेताभवन्तः स्याम भवेम ।

इति पष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'शिव नः', 'शं नो वातो वातु' इत्यनयोर्बृहद्वर्णे पाठात् शान्त्युदकाभिर्मन्त्रणादौ विनियोगः । "शिव नः" ( अ ७,७१ ), 'शं नो वातो वातु' ( अ ७,७२ ), 'अग्निं वृमो वनस्पतीन्' ( अ ११,६ ) इति" इति हि सूत्रितम् ( की० ९,२ ) ।

अभिचारकर्मणि 'यन् किं चावी' ( अ ७,७३ ) इति पञ्च्येन मध्यमपलाशेन फलीकरणान् सुदुयात् ( घ. की० ४८,२७;२८ ) ।

दर्शपूर्णमासयोः 'परि त्वाग्नें पुरं वयम्' इत्यनया तण्डुलानां पर्यञ्जिकरणं कुर्यात् । "वज्रणा शुदाः" ( अ ११,१,१८ ) इति तण्डुलान् । 'परि त्वाग्नें पुरं वयम्' ( अ ७,७८ ) इति त्रिः पर्यंभि करोति" ( की० २,९:१० ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

सोमयागे माध्यन्दिनसवने धिष्ण्याग्निम् अवलोकयन् 'परि त्वाग्नें पुरं वयम्' इति ब्रह्मा यजमानश्च जपेत् । "धिष्ण्यम् अवैश्य" 'परि त्वाग्नें' इति जपति । ब्रह्मा च" ( वेताथी २१,१५:१६ ) इति ।



तथा अग्निचयने उक्त्वाथं परिलिख्यमानं मृत्पिण्डम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।

“परि त्वाग्ने” इति मृत्पिण्डं परिलिख्यमानम्” ( वैताथ्रौ २८,८ ) इति चैतानं सूत्रम् ।

सोमयागे प्रवर्ग्यं ‘धर्मधुग्दोहार्थम् उत्तिष्ठतः अध्वर्यादीन् ‘उत्तिष्ठताव पश्यत’ इत्यनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “धर्मधुग्दोहयोत्तिष्ठते ‘उत्तिष्ठताव पश्यत’” ( अ ७,७५,१ ) इति ( वैताथ्रौ १४,३ ) इति चैतानं सूत्रम् ।

शिवा नः शंतमा भव<sup>१</sup> सुमृड्डीका सरस्वति । मा ते<sup>२</sup> “युयोम सुंदशः” ॥१॥

शिवा । नः । शम्<sup>३</sup>स्तमा । भव । सुमृड्डीका । सरस्वति । मा । ते । युयोम । सुम्<sup>४</sup>दशः ॥१॥

हे सरस्वति वर्णपदादिरूपेण प्रसरणवति चाग्नेवते शिवा सर्वसुखरूपा त्वं नः अस्माकं शंतमा अत्यर्थं रोगनिर्हरणक्षमा भव । शंयोरित्यत्र यास्केन — ‘शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्’ ( नि ४,२१ ) इत्युक्तम् । यद्वा अत्यर्थं सुखप्रदा भव । सुमृड्डीका<sup>५</sup> । मृड्डीकम् इति सुखनाम । शोभनसुखप्रदा भव । शंतमेति सुमृड्डीकेति पदद्वयेन फलविशेषेण सुखदाने तारतम्यम् उक्तम् इति मन्तव्यम् । हे सरस्वति ते तव संशः समीचीनाद् दर्शनाद् यथार्थस्वरूपज्ञानाद् मा युयोम पृथग्भूता मा भवेम । यैतेल्लोडि उत्तमयद्बुवचने शपः इलुः । ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति आडभावः । व्यत्ययेन गुणः ।

शं नो<sup>६</sup> “वातो वातु” शं नस्तपतु<sup>७</sup> सूर्यः ।

अहानि शं भवन्तु नः<sup>८</sup> शं रात्री<sup>९</sup> प्रति धीयतां शमुपा नो व्यु<sup>१०</sup>च्छतु ॥१॥

शम् । नः । वातः । वातु । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

अहानि । शम् । भवन्तु । नः । शम् । रात्री । प्रति । धीयताम् । शम् । उपाः । नः । वि । उच्छतु ॥

वातः वह्निः संचरन् वायुः नः अस्माकं शं वातु सुखकरः सन् चरतु । तथा । सूर्यः सुण्डु सर्वस्य प्रेरक आदित्यः नः अस्माकं शम् सुखं तपतु संतापकारी मा भवतु । अहानि दिनानि च नः अस्माकं शं सुखं भवन्तु । अहस्तु सुखम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । रात्री । ‘रात्रेश्वाजतौ’ ( पा ४,१,३१ ) इति ङीप् । जातावेकवचनम् । शम् सुखं प्रति धीयताम् प्रतिदधातु संदधातु । न इत्यनुपङ्गः । दधातेर्ध्वत्ययेन कर्तरि कर्मप्रत्ययः । यद्वा धीङ् आधारे इति दिवादी पठ्यते । रात्री शम् सुखं यथा भवति तथा प्रति धीयताम् । प्रतितिष्ठत्वित्यर्थः । तथा उपाः

१. धर्मधुग्दोहा<sup>१</sup> S'. २. धर्मधुग्दोहा<sup>२</sup> RG. प्रष्ट. ३. भवन्तु तैआ. १,१,३.

४. व्योम सुंदशः एआ १,१,१ तैआ ४,४२,१ आथौ ८,१४,१८ व्यथौ ५,३,२. ५. चेतु.

मैआ. द. ६. मा पे २०,३३,१. ७. ‘तः पवतां मा ३६,१०; ‘वोऽभिवाते न ४,९,२५;

‘वोऽभिवाते पे.; ‘तः पवतां मातुदिश्या तैआ. ८. मे तपति पे. ९. मे ३. १०. रात्रीः

मा ३६,११; रात्रिः तैआ.

उपःकालः । जातवेकवचनम् । उपसः नः अस्माकं शम् सुखं यथा भवति  
तथा व्युच्छद् विवासिताः प्रकाशिता भवन्तु । उज्जी विवासे ।

यत् किं चासौ मनसा यच्च वाचा यज्ञैर्जुहोति 'हविषा यजुषा' ।

'तन्मृत्युना निर्ऋतिः संविदाना' पुरा 'सत्यादाहुति' हन्त्वस्य ॥ १ ॥

यत् । किम् । च । असौ । मनसा । यत् । च । वाचा । यज्ञैः । जुहोति । हविषा । यजुषा ।  
तत् । मृत्युना । निःऽऋतिः । सम्ऽविदाना । पुरा । सत्यात् । आऽहुतिम् । हन्तु । अस्य ॥ १ ॥

असौ । अद्ःशब्दो विप्रकृष्टवाचो । दूरस्थः शत्रुः यत् किं च कर्म शत्रुहन्त-  
रूपं मनसा । कर्तुं ध्यायतीत्यध्याहारः । यच्च कर्म वाचा । करोमीति वदतीत्य-  
ध्याहारः । तथा यज्ञः अभिचारकर्मभिः हविषा तदुचितेन द्रव्येण यजुषा मन्त्रेण  
जुहोति होमं करोति । अस्य प्रतिपक्षनिवारणार्थं मनोवाक्कायैरुपायं कुर्वतः शत्रोः  
तद् मनसा ध्यातं वाचा उक्तं कर्म आहुतिम् क्रियया निष्पाद्यमानं होमकर्म सत्यात्  
सत्यभूतात् कर्मफलात् पुरा पूर्वमेव निर्ऋतिः पापदेवता मृत्युना संविदाना ऐकमत्यं  
प्राप्ता सती हन्तु विनाशयतु । शत्रुणा करणवशेण अस्मद्विषये क्रियमाणम्  
अभिचारकर्म यावत् फलप्रदं भवति तस्मात् पूर्वमेव मृत्युसहिता पापदेवता  
तं शत्रुं विनाशयत्वित्यर्थः । संविदानेति । संपूर्वाद् वेत्तेः 'सतो यमादिषु विदिप्रच्छि'  
( पावा १, ३, २९ ) इति आत्मनेपदम् ।

यातुधाना निर्ऋतिराद् रक्षस्ते अस्य मन्त्वन्वृतेन सत्यम् ।

इन्द्रैपिता देवा आज्यमस्य मधन्तु मा तत् 'सं पादि यदसौ जुहोति' ॥ २ ॥

यातुधानाः । निःऽऋतिः । आत् । ऊं इति । रक्षः । ते । अस्य । घ्नन्तु । अन्वृतेन । सत्यम् । इन्द्र-  
ऽपिताः । देवाः । आज्यम् । अस्य । मधन्तु । मा । तत् । सम् । पादि । यत् । असौ । जुहोति ॥ २ ॥

यातुधानाः । यातवो यातनाः पीडास्तासां धानं निधानं यस्याम् अस्तीति  
सा यातुधाना । परपीडाकारिणी निर्ऋतिः निष्कृष्टमना पापराक्षसी । आहु । अपि  
चेत्यर्थः । रक्षः राक्षसः । ते निर्ऋतिराक्षसाः अस्य शत्रोः सत्यम् यथार्थं कर्म-  
फलम् अन्वृतेन असत्येन फलेन हन्तु विनाशयन्तु । यथा शत्रुणा अस्मद्विषये  
क्रियमाणम् अभिचारकर्म स्वोचितफलप्रदं न भवति किं तु विपरीतफलप्रदं

१. यजुषा हविर्भिः पे १९, २७, १ तैत्रा २, ४, २, १.

तैत्रा.

२. दद्यादाह्यं पेः । द्रिद्यादाहुर्वीर तैत्रा २, ४, २, २.

तैत्रा.

५. वेत्तु. मेषा. द्र.

२. उन्मृत्युनिर्ऋत्या संविदाना  
४. सप्तृष्टि यदसौ जुहोति

भवति तथा कुर्वन्तु इत्यर्थः । फलप्रतिबन्धं प्रार्थ्य तदीयकर्मणो बाधां प्रार्थयते—  
इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेरिता देवाः अस्य शत्रोः आज्यम् आज्यसाधनं होमकर्म मन्त्रान्तु  
विनाशयन्तु । मन्थ विलोडने । क्रयादिः । असौ शत्रुः यज्जुहोति अस्मद्वाधार्थं यत्  
कर्म करोति तत् कर्म मा संपादि मा संपन्नं भवतु । फलप्रदं न भवत्वित्यर्थः ।  
यद्वा अङ्गविकलं भवतु । पद गतौ । 'चिप् ते पदः' ( पा ३,१,६० ) इति कर्तरि  
च्लेदिचण् आदेशः ।

‘अजिराधिराजौ’ श्येनौ संपातिनाविव ।

आज्यं पृतन्यतो हतां यो नः कश्चाभ्यघायति<sup>१</sup> ॥ ३ ॥

अजिरऽअधिराजौ । श्येनौ । संपातिनौऽइव ।

आज्यम् । पृतन्यतः । हताम् । यः । नः । कः । च । अभिऽअघायति<sup>१</sup> ॥ ३ ॥

अजिराधिराजौ । अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्माद् ‘अजिरशिशिर’ ( पाठ १,५३ ) इति  
सूत्रेण अजिरशब्दो निपातितः । शत्रुक्षेपणसमर्थः अजिरः । अधिको राजा  
अधिराजः । ‘राजाहःसखिभ्यष्ट्व्’ ( पा ५,४,९१ ) इति टच् समासान्तः । एतन्नामानौ  
मृत्युदूतौ संपातिनौ आकाशमार्गाद् द्वेप्यस्य पक्षिण उपरि निष्पतनशीलौ श्येनौ  
एतन्नामधेयौ पक्षिणौ इव पृतन्यतः संप्रामेच्छोः पुरुषस्य आज्यम् घृतसाधनकं  
होमकर्म हताम् हिंस्ताम् । हन हिंसागत्योः । लोटि तसस्ताम् आदेशः । पृतन्य-  
च्छब्दार्थम् आह । यः कश्च शत्रुः नः अस्माकम् अभ्यघायति अभिमुखं हिंसारूपं  
पापं कर्तुम् इच्छति तस्य आज्यं हताम् इति संबन्धः । अघशब्दात् ‘छन्दति  
परेच्छायाम्’ ( पाठा ३,१,८ ) इति क्यचि ‘अत्वायस्यात्’ ( पा ७,४,३७ ) इति आत्वम् ।

अपाञ्चौ त उभौ वाहू अपि<sup>२</sup> नह्याम्यास्यमि<sup>३</sup> ।

अग्नेर्देवस्य मन्थुना<sup>४</sup> तेन<sup>५</sup> तेऽवधिपं हविः<sup>६</sup> ॥ ४ ॥

अपाञ्चौ । ते । उभौ । वाहू इति । अपि । नह्यामि । आस्यमि ।

अग्नेः । देवस्य । मन्थुना । तेन । ते । अवधिपम् । हविः ॥ ४ ॥

अनेन हृत्चेन शत्रुं संवोध्य मृते—हे अस्मद्विषये अभिचारकर्तः ते तव  
उभौ वाहू होमकर्मणि व्यापृतौ पाणी अपाञ्चौ अपाञ्चनौ पृष्ठभागसंबद्धौ अपि नह्यामि

१. स्वरतिरङ् अघि° पे १९,२७,४.

२. हताम् S<sup>०</sup>; हतान् B<sup>१</sup>, D.

३. व. सा.;

वेदु. मूको. (व. शंभा. WM) °घावर्ति.; योऽस्मान् पृतनायति पे.

४. अपि तत्रा २,४,२,२.

५. °स्यन् S<sup>०</sup>.

६. प्रहणा तत्रा.

७. सर्वे तत्रा.

८. कृतम् तत्रा.

वधामि । यथा होमकरणशक्तौ न भवतः तथा करोमि । तथा आस्यम् मन्त्रो-  
च्चारणसमर्थं मुखम् अपि नह्यामि यथा वदनात् होमसाधनभूतमन्त्रा नोद्गच्छन्ति  
तथा करोमि । तेन बाह्यास्थवन्धनेन कारणेन देवस्य । दीव्यतेर्विजिगीषार्थात्  
पचाद्यच् । देवस्य विजयमानस्य अग्नेः मन्युना तेजसा क्रोधेन वा ते तव हविः  
होतव्यं द्रव्यं तत्साधनकं कर्म अवधिपम् हनिष्यामि । हन्तेदृष्टान्दसो लुब्ध ।

अपि<sup>१</sup> नह्यामि ते वाहू अपि<sup>१</sup> नह्याम्यास्यम् ।

अग्नेर्घोरस्य<sup>२</sup> मन्युना तेन<sup>३</sup> तेऽवधिपं हविः ॥ ५ ॥

अपि । नह्यामि । ते । वाहू इति । अपि । नह्यामि । आस्यम् ।

अग्नेः । घोरस्य । मन्युना । तेन । ते । अवधिपम् । हविः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रसमनार्थत्वात् पूर्वेण व्याख्यातकल्पोऽयं मन्त्रः । घोरस्य भयंकरस्य  
इति विशेषः ।

परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रै सहस्य धीमहि ।

धूपद्रणं<sup>१</sup> दिवेदिवे हन्तारं<sup>२</sup> भङ्गुरावतः<sup>३</sup> ॥ १ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धूपत्स्वर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावतः ॥ १ ॥

हे सहस्य । सह इति यलनाम (छ. निष. २, ९) तस्मै हित । 'तस्मै हितम्' (पा. ५, १, ५)  
इति यत् । सहसो यलाद् वा जात । मथनेन निष्पन्नत्वात् । 'भवे छन्दसि'  
(पा. ४, ४, ११०) इति यत्प्रत्ययः । तादृश हे अग्ने पुरम् पूरकं कर्मफलानां विप्रम् ।  
मेधायिनामैतम् (छ. निष. ३, १५) । मेधाविनं त्वा त्वां वयं परि धीमहि रक्षताम् अपहननाय  
परितो धारयामः परिधिं वा कुर्मः । दधातेर्लिङि द्विर्वचनाभाषदृष्टान्दसः । शपो  
'वा लुक्' । अग्निं विशिनष्टि — धूपद्रणम् धर्पकरूपं भङ्गुरावतः भङ्गुरीलकर्मवतो  
रक्षसः दिवेदिवे अन्यहं हन्तारम् यिनाशयितारम् ।

उत् तिष्ठताऽव्यं पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विष्यम् ।

यदि श्रुतं जुहोतन यद्यश्रुतं समर्त्तन ॥ १ ॥

१. अपि > अपि A, B; अपि > अपि C<sub>p</sub>; अपि B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, C<sub>s</sub>, W, M., R, W.  
तेन २, ४, २, ३. २. अपि तेन. ३. भयंकरस्य ? पे १४, ८, २. ४. अश्रुतं व  
१, ५, ६, ४. ५. यत्ताम् श्रु १०, ८७, २२ मा ११, २६ मं २, ७, २; 'यत्ताम् पे.  
S'. ७. श्रुतो श्रु १०, १७९, १. ८. 'श्रुतो श्रु.

उत् । तिष्ठत । अर्धं । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विग्यम् ।  
यदि । श्रातम् । जुहोतन । यदि । अश्रातम् । ममत्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत आसनाद् ऊर्ध्वं तिष्ठत नोपविशत । ऊर्ध्वकर्मत्वाद् आत्मने-  
पदाभावः । उत्थाय च ऋत्विग्यम् ऋतौ वसन्तादिकाले भवम् इन्द्रस्य भागम् भजनीयं  
घर्मं पच्यमानम् अव पश्यत निरीक्ष्यम् । ऋतुशब्दात् तदस्य प्राप्तमित्यर्थः<sup>१</sup> 'छन्दसि  
षस्' (पा ५, १, १०६) । 'सिति च' (पा १, ४, १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधाद्  
ओर्गुणाभावः । भजेः कर्मणि घञन्तो भागशब्दः । श्रातम् । हविःपरतया  
नपुंसकत्वम् । यदि स भागः श्रातः पक्वस्तिर्हि जुहोतन इन्द्रार्थम् अग्नौ जुहुत ।  
'तप्ततप्तनधनाध' (पा ७, १, ४५) इति तस्य तनवादेशः । पित्वाद् गुणः । यदि अश्रातम् ।  
अत्रापि हविःपरतया नपुंसकत्वम् । यदि अश्रातः अपक्वस्तिर्हि ममतन पचत ।  
ततानाम् अपां मदन्तीशब्दव्ययहारदर्शनाद् अत्र ममत्तनेति शब्दस्य तप्तं कुरुते-  
त्यर्थो युक्तः । यद्वा यदि अपक्वस्तिर्हि पाकपर्यन्तं ममत्तन इन्द्रं स्तुतिभिर्मदयतेति ।  
धीश् पाके इत्यस्माद् निष्ठायाम् 'अपसृधेयामावृषुः' (पा ६, १, १६) इति सूत्रे  
आभावो निपात्यते ।

श्रातं हविरो ध्विन्द्र प्र याहि जुगाम् सरो अर्ध्वनो वि मध्यम् ।<sup>२</sup>

परि त्वास्ते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम् । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जुगाम् । सरोः । अर्ध्वनः । वि । मध्यम् ।

परि । त्वा । आस्ते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविः दधिघर्माख्यं त्वदीयं श्रातम् पक्वम् । ओ आ उ इ सु णु प्रा  
याहि प्रकर्षेण शीघ्रम् आगच्छ । सरोः सूर्यः अर्ध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यम्<sup>३</sup>  
विकलं मध्यम् ईपद् ऊर्ध्वं मध्यभागं जगाम गतवान् । तत्र यागार्थं मध्याह्नौ जात  
इत्यर्थः । सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिपुत्य आसा-  
दितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते पर्युपासते । तत्र दृष्टान्तः — कुलपा न । कुलस्य  
वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिम् ब्राजा गन्तव्या गृहास्तेषां पतिं चरन्तम्  
गच्छन्तम् उपासते तथेत्यर्थः । ब्रज गतौ । अस्मात् कर्मणि घञ् । 'अजिनज्योध'  
(पा ७, ३, ६०) इति कुत्वनिषेधः ।

इति पष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

अग्निष्टोमे प्रवर्ग्यं हूयमानम् आज्यं 'थातं मन्ये' इति सूक्तेन ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।  
 " 'उप ह्वये' ( अ ७,७७,७ ) इति घर्मदुधाम् । घर्मसूक्तेन ( अ ७,७७ ) घर्मं हूयमानम् " ( वैताथी १४,४१५ ) इति हि चैतानं सूत्रम् ।

अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने दधिघर्महोमं 'थातं मन्ये' इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।  
 " 'थातं मन्ये' इति दधिघर्महोमम् । घर्मवद्ब्रह्मः " ( वैताथी २२,१८;१९ ) इति चैतानसूत्रात् ।

प्रवर्ग्यं होतृकर्तृकं वपदकारम् अनुवपदकारं च 'स्वाहाकृतः' इति द्वाभ्यां ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । " 'स्वाहाकृतः' इति द्वाभ्याम् ( अ ७,७७,३;४ ) । घर्मस्य वपदकृतेऽनुवपदकृते " ( वैताथी १४,५६ ) इति चैतानं सूत्रम् ।

प्रवर्ग्यं दुह्यमानां घर्मदुधाम् 'उप ह्वये' इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । चैताने सूत्रितम्— " 'उप ह्वये' ( अ ७,७७,७ ) इति घर्मदुधाम् " ( वैताथी १४,४१ ) इति ।

प्रवासं करिष्यन् 'सूयवसाद्' इत्यनया स्वकीयान् पशून् अभिमन्त्रयेत् ।  
 " 'सूयवसाद्' ( अ ७,७,११ ) इति सूयवसे पशून् अभिमन्त्रयते " ( कौसू २४,१७ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

मधुपर्कं उत्सृष्ट्वा गाम् अनया अभ्यागतोऽनुमन्त्रयेत् । " 'सूयवसाद्' इति प्रतिष्ठमानाम् " ( कौसू ९२,१५ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

थातं मन्ये ऊर्ध्वनि श्रातमग्नौ सुशृतं मन्ये तदुत नवीयः ।

माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृज्जुपाणः ॥ १ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊर्ध्वनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽशृतम् । मन्ये । तद् । ऋतम् । नवीयः ।  
 माध्यन्दिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिबे । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुकृत् । जुपाणः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वनि गोरुधसि एतद् दधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातम् पक्कम् इति मन्ये जाने । पुनश्च दुग्धं पयः अग्नौ अपि श्रातम् पक्कम् । इदानीं दध्यवस्थमपि अग्नौ पच्यते । श्रीन् पाके इत्यस्मात् निष्ठायाम् 'अपस्पृश्याम्' ( पा ६,१,३६ ) इति सूत्रे धामावो निपात्यते । अतः शुशृतम् सुपक्कम् इति मन्ये जाने । आ पाके इत्यस्माद् आदादि-काग्निष्ठायां कर्मकर्तरि 'शृतं पाके' ( पा ६,१,२७ ) इति निपात्यते । अत एव तद् हविः ऋतम् सत्यभूतं नवीयः नचत्तरं प्रत्यग्रत्तरं भवति । हे वज्रिन् वज्रयन् हे पुरुकृत् बहुकर्म-रुद् इन्द्र जुपाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यन्दिनस्य मध्यन्दिने भवस्य सवनस्य सूयमानस्य सोमस्य संवन्धिनो दध्नः । कर्मणि पष्टी । दधि दधिघर्माख्यं हविः पिब ।

समिद्धो अग्निर्वृषणा<sup>१</sup> रथी<sup>२</sup> दिवस्तप्तो घर्मो दुह्यते वामिपे मधु<sup>३</sup> ।

वयं हि वां पुरुदमासो<sup>४</sup> अश्विना हवामहे सधमादेपु कारवः<sup>५</sup> ॥ १ ॥

समिद्धः । अग्निः । वृषणा । रथी । दिवः । तप्तः । घर्मः । दुह्यते । वाम् । इपे । मधु ।  
वयम् । हि । वाम् । पुरुदमासः । अश्विना । हवामहे । सधमादेपु । कारवः ॥ १ ॥

एतदादीनाम् ऋचां प्रवर्ग्य एव लिङ्गानुसाराद् आश्वलायनेन विनियोग उक्तः ।  
तत्र इयम् उत्तरा च दुह्यते इति लिङ्गेन घर्मदुघादोहनसमये विनियुक्ते । हे वृषणा  
वृषणौ अभिमतफलस्य वर्षितारौ हे अश्विनौ दिवः द्युलोकस्य । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् ।  
द्युलोकस्थितस्य देवगणस्य रथी रथिकः । नेतेत्यर्थः । 'अग्निमुखा वं देवाः' (द्र. माश १३, ४,  
१, १२) इति श्रुतेः । तादृशोऽग्निः समिद्धः सम्यग्दीप्तः । तेनाग्निना घर्मः महावीरपात्रस्थम्  
आज्यं तप्तः सम्यक् पक्वम् । अनन्तरं वाम युवयोः । युष्मच्छब्दस्य पट्टीद्विवचने वाम्  
इत्यादेशः । इपे अन्धाय मधु मधुररसोपेतं मधुवत् प्रीणनकारि वा पयः दुह्यते ।  
गौरव्ययुग्मिः इति शेषः । दुह प्रपूरणे । कर्मणि यक् । दुहेर्द्विकर्मकत्वाद् 'अकथितं च'  
( पा १, ४, ५१ ) इति मधुनः कर्मत्वे द्वितीया । हे अश्विना अश्विनौ वाम युवाम् । युष्मदो  
द्वितीयाद्विवचने वाम् आदेशः । पुरुदमासः । दम इति गृहनाम (द्र. निष ३, ४) । धनुगृहाः ।  
पृणातेः पुरुशब्दः । हविः पूर्णगृहा वा । कारवः । स्तोतृनामैतत् (द्र. निष ३, १६) । करोतेः  
'कृवापाजिमि' (पाठ १, १) इति उष्प्रत्ययः । स्तुतिकर्तारो वयं हि वयं खलु होतारः  
सधमादेपु सह माचन्ति देवा अत्रेति सधमाद्वा यज्ञाः । माचतेः अधिकरणे घञ् । 'सध  
मादस्थयोऽश्चन्दसि' (पा ६, २, १६) इति सहस्य सधादेशः । यज्ञेषु हवामहे आह्वयामः ।

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो 'वां घर्म आ गतम्' ।

दुह्यन्ते नूनं<sup>६</sup> वृषणेह धेनवो दत्ता मदन्ति वेधसः<sup>७</sup> ॥ २ ॥

समिद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । वाम् । घर्मः । आ । गतम् ।

दुह्यन्ते । नूनम् । वृषणा । इह । धेनवः । दत्ता । मदन्ति । वेधसः ॥ २ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धः संदीप्तः । तेन वाम युवाभ्याम् । युष्मच्छब्दस्य  
चतुर्थीद्विवचने वाम् इति आदेशः । युवयोरर्थाय घर्मः महावीरस्थितम् आज्यं तप्तः  
सम्यग्दीप्तम् । अतः आ गतम् आगच्छतम् । घर्मरूपं हविर्भाक्नुम् इति शेषः । गमे-  
द्वान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' ( पा २, ४, ८० ) इति च्लेलुङि 'अनुदात्तोपदेश' ( पा ६, ४, ३७ )

१. 'स्तिरश्विना' पे २०, ११, ७.

२. रथिद् आथी ४, ७, ४; रथिद् शीथी ५, १०, ८.

३. पुरुदमासो आथी. शीथी.; पुरुदमासो वे [मू. द्रो.].

४. घर्मो निराद् सुनः मा २०, ५५.

५. गारो आथी. शीथी.

६. कारवः पे २०, ११, ६ आथी. शीथी.

इति अनुनासिकलोपे रूपम् । लोटि वा विकरणस्य लुक् । हे वृषणा वृषणौ अभि-  
मतफलस्य धर्पितारौ युचयोर्स्थांश्च प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि घेनवः प्रीणयित्वो गावो  
नूतम् अत्यर्थं बुद्धन्ते पयः । दुहेर्द्विकर्मकत्वात् पय इति कर्मणा अन्येन भाव्यम् । अतः  
दद्या' दस्यौ शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ अश्विनौ वेधसः । विघ विधाने इत्यस्माद् असुन् ।  
स्तुत्या परिचरन्तो होतारः मदन्ति मदयन्ति । स्तुतिमिरिति होतृणां परोक्षेण अभि-  
धानम् । माधतेर्णिचि मदी हर्षग्लेपनयोः इति मित्वेन ह्रस्वत्वम् । 'छन्दसुभयथा' (पा ३,  
४, ११७) इति ज्ञेः आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ।

स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु यज्ञो यो अश्विनोश्चमसो देवपानः ।

तमुं विध्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यास्त्रा रिहन्ति ॥ ३ ॥

स्वाहाकृतः । शुचिः । देवेषु । यज्ञः । यः । अश्विनोः । चमसः । देवपानः ।

तम् । ऊं इति । विध्वे । अमृतासः । जुषाणाः । गन्धर्वस्य । प्रति । आस्त्रा । रिहन्ति ॥ ३ ॥

स्वाहाकृतः इति लिङ्गाद् धर्मयागानन्तरम् इयं पठनीया इति आश्वलायनेनो-  
क्तम् । शुचिः दीप्तो यज्ञः प्रवर्ग्याख्यो देवेषु अश्विप्रभृतिषु । अथ वा देवशब्देन अश्विना-  
बुच्येते । प्रवर्ग्यं तयोरेव यष्टव्यत्वात् । बहुवचनं तु पूजायाम् । विषयसप्तमी ।  
देवविषये स्वाहाकृतः । स्वाहाशब्दो दानवाचकः । वृत्त इत्यर्थः । न चात्र स्वाहा-  
कारेण हविर्हूयते किं तु चपट्कारेण । देवपानः देवो अश्विनौ पियतः अत्रेति  
देवपानः । अधिकरणे ल्युट् । तादृशः अश्विनोश्चमसः<sup>१</sup> । चमतेर्भक्षणायाद् औणादिकः  
असन्नप्रत्ययः । भक्षणसाधनो य उपयमनाख्यः पात्रविशेषोऽस्ति तमुं तमेय चमसं  
वित्ते सव्यं अमृतासः अमृताः अमरणधर्माणो देवा अग्न्यादयो जुषाणाः प्रीयमाणाः ।  
हेत्वर्थे जुषेः शानच्प्रत्ययः । प्रीतेर्होतोः गन्धर्वस्य । गां वेदरूपां वाचं धारयतीति  
गन्धर्वः आदित्यः । तथा च तैत्तिरीयके आदित्यस्य वेदसाहित्यं श्रूयते — 'श्वमि-  
पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मन्त्रे अहः । सामवेदेनास्तमन्त्रे महीयते । वैदिराज्यजिभिरेति  
सूर्यः' (तैत्रा ३, १२, ९, १) इति । गोशब्दोपपदाद् धृषो 'गवि गन् धृनो वः' (पाठना ५, ८४)  
इति चप्रत्ययः गोशब्दस्य गन् इत्यादेशः । तस्यादित्यस्य । रात्रावादित्यस्य  
अत्राचनुप्रवेशात् तदभेदेन अग्निर्या गन्धर्वः । तस्य आग्ना आस्येन । 'पद्मः' (पा  
६, १, ९३) इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । प्रति रिहन्ति प्रत्येकं लि-  
हन्ति आस्यादयन्ति । 'द्यामन्न आदित्यास आस्यम्' (ऋ २, १, १३) इति हि मन्त्रवर्गे  
अग्निरूपेण आस्येन देवा हविर्भक्षयन्तीति स्पष्टम् आम्नातम् ।



यदुस्त्रियास्त्राहुतं घृतं पयोऽयं स' वामश्विना भाग आ गतम् ।

माध्वी धर्तारा विदधस्य सत्पती तप्तं घर्मं पिबतं रोचने दिवः ॥ ४ ॥

यत् । उस्त्रियासु । आऽहुतम् । घृतम् । पयः । अयम् । सः । वाम् । अश्विना । भागः । आ । गतम् ।

माध्वी इति । धर्तारा । विदधस्य । सत्पती इति सत्पती । तप्तम् । घर्मम् । पिबतम् ।

रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

एषा ऋक् पिबतम् इति लिङ्गाद् घर्मयागे याज्यात्वेन आदवलायनेन विनियुक्ता ।  
उस्त्रियासु । गोनामैतत् (वृ. निष २, ११) । पयोनिवासस्थानभूतासु गोषु वर्तमानं  
घृतम् घृतयत् क्षरणशीलं घृतोत्पादकं वा यत् पयः क्षीरम् आहुतम् महावीरपात्रे अभि-  
मुखं प्रक्षितम् । इह दानादानयोः । कर्मणि निष्ठा । हे अश्विना अश्विनौ सोऽयं  
तद् इदं प्रक्षितं पयः भागविशेषणत्वात् तदिदंशब्दयोः पुल्लिङ्गता । 'उद्दिश्यमान-  
प्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वभाषादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददते' (पाकै. पस्पशाहिके) इति  
यचनात् । इदं तत् पयः वाम युवयोर्भागः भजनीर्योऽशः । अतः आ गतम् आगच्छतम् ।  
आगत्य च हे माध्वी । मधुशब्दाद् अणि स्त्रियाम् 'ऋत्थ्यवास्त्यवास्त्यमाध्वीहिरण्ययानि  
च्छन्दसि' (पा ६, ४, १७५) इति यणादेशो<sup>१</sup> निपात्यते । मधुसंयन्धिनी विद्या माध्वी ।  
विद्यावेदित्रोरभेदोपचाराद् अश्विनावपि माध्वीशब्देन उच्येते । अत एव प्रगृह्यता ।  
'माध्वी मम धृतं हवम्' (ऋ ५, ७५, १) इति हि मन्त्रान्तरम् । अश्विनोर्मधुविद्यावेदि-  
त्त्वं दाशतय्याम् आह्वयते—'आथर्वणायाश्विना दधीचेद्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वा  
मधु प्र वोचद् ऋतायन्' (ऋ १, ११७, २२) इति । हे माध्वी मधुविद्यावेदितारौ विदधस्य ।  
यज्ञनामैतत् (वृ. निष. ३, १७) । चिदन्ति जानन्ति अनेन फलम् इति चिदथो यज्ञः ।  
तस्य धर्तारा धर्तारौ धारयितारौ । यज्ञस्वरूपनिर्यतकावित्यर्थः । द्रव्यदेवते हि  
यागस्य स्वरूपम् इति हि तद्विदः । हे सत्पती सतां महतां देवानां पालयितारौ  
आपन्निर्हरणत्वेन रक्षकौ । 'अश्विनौ वै देवानां भिषजी' (ऐत्रा १, १८) इति ध्रुतेः । तादृशी  
युवां दिवः शुलोकस्य रोचने रोचके प्रकाशके अग्नौ ततम् श्रुते पनम् आज्यं पिबतम् ।

तप्तो वां घर्मो नक्षत्रं स्वहोता प्र वामघ्वर्युश्चरतु' पर्यस्वान् ।

मधोर्दुग्धस्याश्विना तुनायां वातं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तप्तः । वाम् । घर्मः । नक्षत्रम् । स्वहोता । प्र । वाम् । अघ्वर्युः । चरतु । पर्यस्वान् ।

मधोः । दुग्धस्य । अश्विना । तुनायाः । वातम् । पातम् । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

१. सु शोभी ५, १०, २१.

२. सोम्यं-अधु आधी ४, ७, ४.

३. उक्कणं (उपयं ?)–

होतोऽः.

४. हि संता.

५. भक्षति वै २०, ११, ९; नक्षत्रि आधी. शोभी ५, १०, १८.

६. परति वै. आधी. शोभी.

७. प्रयस्वान् आधी. शोभी.

इयमपि वीतं पातम् इति लिङ्गाद् घर्मयाज्यात्वेन विनियुक्ता । हे अश्विना  
अश्विनौ वाम युवां सहोता स्वाधीनहोतृकः । होत्रा सम्यग् अभिष्टुत इत्यर्थः । 'ऋतु-  
न्दसि' ( पा ५,४,१५८ ) इति कथ्यत्ययनिषेधः । ततः सम्यग् रुचितः घर्मः महा-  
वीरपात्रस्थम् आज्यं नक्षतु । 'नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा' ( तु. निघ २,१८ ) इति यास्कः । नक्ष  
गतौ इति धातुः । व्याप्नोतु । तथा वाम युवाभ्याम् । चतुर्योद्विवचनस्य वाम  
आदेशः । युवयोरर्थाय अर्धयुः एतन्नामा ऋत्विक् प्रयत्नान् । प्रीणातेः असुनि प्रयः ।  
प्रीणनकारिणयुक्तः सन् प्र बरतु यजतु । हविर्विदातिवत्यर्थः । अथ अनन्तरम् हे  
अश्विना अश्विनौ तनायाः । तनेतेः पचाद्यजन्तात् स्त्रियां टापि तनेति भवति ।  
पयोदध्याज्यरूपहविःप्रदानेन यक्षं विस्तारयन्त्या उल्लियायाः । गोनामैतत् ( तु. निघ २,११ ) ।  
घर्मदुधाया दुग्धस्य मगोः मधुररसोपेतस्य मधुघःप्रीणनकारिणो वा पयसः । कर्मणि पठौ ।  
पयः वीतम् भक्षयतं पातम् पियतं च । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु । अस्मात्  
लोडि अवावित्वात् शपो लुक् । पा पाने । 'यदुलं छन्दसि' ( पा २,४,७३ ) इति  
शपो लुक् ।

उपं द्रव पर्यसा 'गोधुगोपमा घर्मे सिञ्च परं उत्तिर्यायाः ।

वि नाकमरुयत् सविता वरेण्योऽनुप्रयार्णमुपसो 'वि राजति' ॥ ६ ॥

उपं । द्रव । पर्यसा । गोऽधुक् । ओपम् । आ । घर्मे । सिञ्च । पर्यः । उत्तिर्यायाः ।

वि । नाकम् । अरुयत् । सविता । वरेण्यः । अनुऽप्रयार्णम् । उपसः । वि । राजति ॥ ६ ॥

एषा ऋक् पयसा उपद्रवेति लिङ्गाद् घर्मदुधापयसि आह्वियमाणे होत्रा पठनी-  
येति आह्वयलायनेनोक्तम् । हे गोधुक् घर्मदुधादोग्धरध्वर्यो त्वम् ओपं तत् घर्मम् ।  
उप दाहे । अस्मात् कर्मणि यज् । रुचितं घर्मं पयसा दुग्धेन सह उप  
द्रव निकटम् आगच्छ । द्रु गतौ । भौवादिकः । आगत्य च उल्लियायाः घर्मदु-  
धाया धेनोः पयः क्षीरं घर्मे तस्ते आज्ये आ सिञ्च आश्राय । यतः वरेण्यः  
वरणीयः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यः नाकम् दुःखेन असंभिन्नं सुखरूपं स्वा-  
म्यस्यत् । प्रकाशयतीत्यर्थः । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । अस्मात् लुडि व्याप्ता-  
देशे 'अस्पतिवकिश्यातिः सोऽङ्' ( पा ३,१,५२ ) इति छलेः अङ् आदेशः । स्या प्रकर्षने  
इत्यस्माद् वा लुडि पूर्ववत् अङ् । स आदित्यः उपसः प्रयाणम् प्रलुष्टं गमनम्  
अनु अनुलक्ष्य वि राजन्ति विशेपेण दीप्यते । उपसोऽनन्तरं सूर्यः प्रादुर्भवतीत्यर्थः ।  
तथा च आह्वातम् अन्यत्र—'सर्वो देवामुपसं रोचमानो मर्यो न योषामन्वेति पयसा'

१. नक्षयति S'. २. वंतु. मंषा. द. ३. गोधुं A B<sup>१</sup>, P, P<sup>२</sup>, Cs, WM. गो ५  
मा शशी ५, १०, १०. ४. 'मन्वात् मे २, ७, ८. ५. वरेण्योनुं D<sup>१</sup> B<sup>१</sup>, य ४, ८, १, २ ना  
१२, ३ ते ४, १, १०, ४ मे. वरेण्योनुं > वरेण्योनुं D, R; दम्ना अनु पागाद्विरी शशी.  
'ण्योऽनु पागाद्विरी ५ २०, ११, १० आशी ३, ७, ४. ६. सुप्रणीतिः ५. आशी. सुप्रणीते शशी.  
७. अनुऽप्रयार्णम् P; अनुऽप्रयार्णम् Cp. ८. एवं स्वरो न विच्यति. ९. आश्रायतः S'.

( ऋ १, ११५, २ ) इति । यस्माद् उदितः सूर्यः द्युलोकं स्वतेजसा प्रकाशयति अतः पयसा सह आगच्छ । आगत्य तत् पयः घर्मे आसिञ्च इति होता अध्वर्युं व्रूते ।

उप ह्वये सुदुधां धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविपन्नोभीक्ष्णो घर्मस्तदु पु 'प्र वोचत्' ॥ ७ ॥

उप । ह्वये । सुदुधाम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तः । गोधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविपत् । नः । अभिर्द्धः । घर्मः । तत् । कुं इति । सु । प्र । वोचत् ॥ ७ ॥

पया ऋक् उप ह्वये इति लिङ्गाद् दोहार्थं घर्मदुग्धाह्वाने विनियुक्ता । सुदुधाम् दोग्धुं सुशकाम् । दोग्धेः 'ईपहुःषु' ( पा ३, ३, १२६ ) इति खलप्रत्ययः । वकारस्य घकारोपजनश्छान्दसः । एतां पुरोवर्तिनीं धेनुम् उप ह्वय आह्वयामि । ह्वयतेः 'निससुपविभ्यो हः' ( पा १, ३, ३० ) इति आत्मनेपदम् । उत अपि च एनाम् आहृतां धेनुं सुहस्तः कल्याणहस्तः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धु । दुहेः पञ्चमलकारे 'लेटोऽडाटौ' ( पा ३, ४, १४ ) इति अडागमः । श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् । 'प्रशस्यत्य श्रः' ( पा ५, ३, ६० ) इति आदेशः । सवम् । सूर्यते प्रेर्यत इति सवः पयः । 'एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयः' ( नि ११, ४३ ) इति हि यास्कः । पू प्रेरणे इत्यस्मात् 'जवसवौ छन्दसि नक्तव्यौ' ( पावा ३, ३, ५६ ) इति अच्प्रत्ययः । तं सवं सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः अस्माकं साविपत् प्रेरयतु । पू प्रेरणे । अस्मात् लेटि 'सिब्वहुल्म्' ( पा ३, १, ३४ ) इति सिप् । इडागमः । 'सिब्वहुलं छन्दसि णित्' ( पावा ३, १, ३४ ) इति णिद्वन्द्वावाद् वृद्धिः । वृद्धौ आवादेशः । घर्मः प्रघर्ग्यः अभीक्ष्णः अभिधीतः अभिरुचितः । तत् । सुपो लुक् । उ इति अवधारणे । तमेव दीतं घर्मं तु सुष्ठु प्र वोचत् प्रव्रयीति अभिष्टीति । अथ वा यस्माद् अभीक्ष्णो घर्मः तत् तस्माद् घर्मं पय आसेचयितुं सुष्ठु प्रव्रयीति धेनुम् इति होतुः परोक्षेण अभिधानम् । व्रजश्छान्दसो लुङ् । 'अमाङ्योगेऽपि' ( पा ६, ४, ५५ ) इति अडभावः ।

द्विङ्कृष्वती वसुपत्नी वस्र्नां वत्समिच्छन्ती 'मनसा न्यागन्' ।

दुहामश्विभ्यां पर्यो अघ्नयेयं सा वर्धतां महुते सौर्भगाय ॥ ८ ॥

द्विङ्कृष्वती । वसुपत्नी । वस्र्नाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । निऽआगन् ।

दुहाम् । अश्विभ्याम् । पर्यः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महुते । सौर्भगाय ॥ ८ ॥

१. प्र वो° S=; प्र वोचम् श्र १, १६४, २६ वे १६, ६८, ४.

२. 'हस्ताः P.

३. सकारस्य S'.

४. गुणाभावश्चेति द.

५. मर्नसाभ्यागात् श्र १, १६४, २७

वे १६, ६८, ५.

६. द्विङ्कृ° WMS.

एषा ऋक् न्यागन्नित्यागमनलिङ्गाद् धेनौ आगच्छन्त्यां पठनीयेति आ-  
श्वलायनेनोक्तम् । हिङ्कुण्वती । हिं इति शब्दानुकृतिः । हिं कुर्वन्ति हि वत्सं प्रति  
गावः । हिङ्कारं कुर्वती वसूनाम् धनानां वसुपत्नी वसूनां पालयित्री । वसूनां  
वसुपत्नीत्यत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । एतादृशी धेनुः  
मनसा वत्सम् इच्छन्ती कामयमाना न्यागन् नितराम् आगच्छतु । गमेदन्नन्दसे लुङि  
'मन्त्रे घसह्वर' ( पा २,४,८० ) इति च्लेलुकि 'भो नो घातोः' ( पा ८,२,६४ ) इति  
नत्वम् । आगता च इयम् अघ्न्या । गोनामैतत् ( तु. निष २,११ ) । अहन्तव्या गौः अश्विभ्याम्  
देवताभ्याम् । प्रवर्ग्ये अश्विनावेव यष्ट्व्यौ । तयोरर्थाय पयः क्षीरं दुहाम् दुग्धाम् ।  
दुहल्लोष्टि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' ( पा ७,१,४१ ) इति तकारलोपः । सा धेनुः स्वयं  
च अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सौभाग्याय सुधनत्वाय वर्धताम् समृद्धा भवतु ।

जुष्टो दम्ना अतिथिदुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विद्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामा भ्रा भोजनानि ॥९॥

जुष्टः । दम्नाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विद्वाः । अग्ने । अभिऽयुजः । विऽहृत्य\* । शत्रूऽयताम् । आ । भ्रा । भोजनानि ॥९॥

हे अग्ने जुष्टः प्रीतः सर्वैः सेव्यमानो वा दम्नाः दान्तमनाः । 'दमन  
वा दानमना वा दान्तमना वा' ( नि ४,४ ) इति यास्कः । तादृशः अतिथिः अतिथिवत्  
पूज्यः । यद्वा दुरोणे अतिथिरिति संबन्धः । 'दुरोण इति गृह्णाम दुरवा भवन्ति  
दुस्तराः' ( नि ४,५ ) इति हि निरुक्तम् । सर्वेषु यज्वगृहेषु अतिथिः अतनशीलः  
विद्वान् जानन् मदीयां त्वद्विषयभक्तिं जानन् नः अस्मदीयं इमं यज्ञम् उप याहि  
समीपे आगच्छ । आगत्य च हे अग्ने विश्वाः सर्वाः अभियुज अभियोजत्रीः परसेना  
विहृत्य विशेषेण हत्वा शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां परेषां भोजनानि भुज्य-  
मानानि धनानि आ भ्रा आहर । अस्मभ्यम् इति शेषः । 'इमहोर्भः' ( पावा ८,२,१२ )  
इति हरतेर्हकारस्य भकारः । शत्रूयताम् इति । शत्रुशब्दात् क्यच्च 'अकृतार्थ-  
धातुक्योर्दीर्घः' ( पा ७,४,२५ ) इति दीर्घः ।

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव द्युमन्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयगमा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठत महोसि ॥ १० ॥

अग्ने<sup>१</sup> । शर्ध<sup>२</sup> । महते । सौभगाय । तव<sup>३</sup> । युष्मानि<sup>४</sup> । उत्तमानि<sup>५</sup> । सन्तु ।  
सम् । जाःस्पत्यम्<sup>६</sup> । सुज्यमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुज्यताम् । अभि । तिष्ठ । महींसि ॥१॥

हे अग्ने त्वम् अस्माकं महते सौभगाय सुधनत्वाय शर्ध । आर्द्रहृदयो भवेत्यर्थः ।  
अस्मभ्यं धनं दातुं सुमना भवेति यावत् । ऋधु मृधु<sup>३</sup> उन्दने । भौवादिकः ।  
आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाद् अनिघातः । तव युष्मानि द्योतमानानि  
तेजांसि उत्तमानि उद्गततमानि सन्तु भवन्तु । किं च जास्त्यम् । जाया च पतिश्च  
जास्पती तयोः कर्म जास्पत्यम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' ( पा ५,१,१२८ ) इति  
यक् । तत् सुयमम् सुख्यमम्<sup>४</sup> अनन्यश्लिष्टं समा कृणुष्व सम्यक्कुरु । यथा आवां  
जायापती त्वदेकपरिचरणवन्तौ भवाव तथा अनुगृह्णाणेत्यर्थः । सुयमम् इति ।  
यमेः खलप्रत्ययः चश्च प्रत्ययो वा<sup>५</sup> । अपि च शत्रूयताम् शत्रून् आत्मन इच्छतां  
परेषां महाधि तेजांसि अभि तिष्ठ आक्राम । अभिभवेत्यर्थः ।

सूयवसाद् भगवती<sup>१</sup> हि भूया अर्धा<sup>२</sup> वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमध्वे विश्वदानीं<sup>३</sup> पित्रं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ११ ॥

'सूयवस' इत् । भगवती । हि । भूयाः । अर्धा । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

अद्धि । तृणम् । अध्वे । विश्वदानीम् । पित्रं । शुद्धम् । उदकम् । आचरन्ती ॥ ११ ॥

पपा ऋक् प्रघर्ग्यं परिधानीयात्वेन आश्वलायनेन विनियुक्ता । हे धर्मदुधे  
सूयवसान् शोभनतृणानि अदती । अद् भक्षणे इत्यस्मात् कर्मोपपदात् 'अदोऽनन्ते'  
( पा ३,२,६८ ) इति विदप्रत्ययः । शोभनं यवसम् अदती त्वं भगवती धनवती  
भाग्यवती वा भूयाः । हीति पूरणः । भवतेः आशीर्लिङि रूपम् । अथ अनन्तरं  
वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भूयास्म । हे अप्ये अहिंस्ये गौः विश्वदानीम् सर्वदा ।  
कालार्थं 'दानी च' ( पा ५,३,१८ ) इति तदिदंशब्दाभ्यां विहितः छन्दोधिपयत्याद्  
विद्वशब्दादपि उत्पन्नः । सर्वदा तृणं घासम् अद् भक्षय । अद् भक्षणे । लोटि  
'हुस्तभ्यो हेर्धिः' ( पा ६,४,१०१ ) । तथा आचरन्ती सर्वतश्चरन्ती त्वं शुद्धम् निर्मलम्  
उदकं पिब च ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे पष्ठोऽनुवाकः ।

१. उत्त<sup>१</sup> P.  
२. जाःस्पत्यम् ऋषा ५,२८,३.  
३. मृधु S.  
४. सुख-  
यम् S.  
५. पप्रत्यये न स्वरसिद्धिः.  
६. भगवति काथी २५,१,१८.  
७. अर्धो  
श १,१६,४,४० वे १६,६९,१० आपथी ९,५,४ काथी.  
८. सूय P.J.

सतमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र 'अविताम्' इति आद्ये सूक्ते प्रथमाभ्याम् ऋग्भ्यां प्रत्यृचं गण्डमालामैषज्यार्थं सूत्रोक्तलक्षणेन धनुषा शरेण च गण्डमालां विध्येत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि कृष्णोर्णास्तुकावज्यालितम् उदकम् आभ्याम् अभिमन्त्र्य उपःकाले व्याधितम् अवसिञ्चेत् ।

सूत्रितं हि — " 'अपविताम्' इति वैष्णवेन दार्भ्येण<sup>१</sup> कृष्णोर्णाज्येन<sup>२</sup> " ( कौसू ३२, ८ ) इत्यादि ।

ईर्ष्याविनाशकर्मणि 'त्वाद्देणाहम्' इत्येनाम् ईर्ष्यावन्तं दृष्ट्वा जपेत् ।

तथा ईर्ष्यावते अनया सक्तुमन्थम् अभिमन्त्र्य दद्याद् ईर्ष्यावन्तं दृष्ट्वा वा जपेत् ।

तद् उक्तं संहिताविधौ — " 'त्वाद्देणाहम्' (३) इति 'प्रतिज्ञापप्रदानाभिमर्शनानि' " ( कौसू ३६, २५ ) इति ।

दशपूर्णमासयोः व्रतोपायने 'व्रतेन त्वं व्रतपते' (४) इत्येषा विनियुक्ता । "व्रतमुपैति । 'व्रतेन त्वं व्रतपते' " ( कौसू १, ३३; ३४ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

'प्रजावतीः' ( अ ७, ७९ ) इति द्यूचस्य गोपुष्टिकर्मणि विनियोग उक्तः ( तु. कौसू १९, १८ ) ।

'आ सुससः' इति द्वाभ्यां गण्डमालामैषज्यकर्मणि शङ्खं घृष्ट्वा अभिमन्त्र्य शुनकलालां वा अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन द्यूचेन जल्लूकां गृहगोधिकां वा अभिमन्त्र्य रुधिरमोक्षार्थं गण्डमालास्थाने संश्लेषयेत् ।

तथा तत्रैव कर्मणि सैन्धवलवणं चूर्णयित्वा अनेन द्यूचेन अभिमन्त्र्य गण्डमालास्थाने विकीर्य तूर्णानि निष्ठिवेत् ।

सूत्रितं हि — " 'अविताम्', 'आ सुससः' ( अ ७, ८० ) इति किस्सादीनि । त्येहितलवणं संयुयाऽभिनिष्ठिवति " ( कौसू ३१, १६, १७ ) इति ।

तथा गण्डमालामैषज्यकर्मण्येव 'अवितां लोहिनीनाम्' इत्यत्रोक्तानि कर्माण्यपि अनेन द्यूचेन कुर्यात् । सूत्रमपि तत्रैवोदाहृतम् ।

राजयक्षमभैपज्यार्थं 'यः कीकसाः' इति तृचेन वीणातन्त्रीखण्डं वाद्यखण्डं शङ्खखण्डं वा संपात्य अभिमन्त्र्य वध्नीयात् । सूत्रितं हि — "'यः कीकसाः' (अ ७,८०, ३-८१,१) इति वीणातन्त्रीं वध्नाति" (कौसू ३२,११) इत्यादि ।

अपचितां लोहिनीनां कृष्णा मातेति शुश्रुम ।

मुनेर्देवस्य मूलेन सर्वा विध्यामि ता अहम् ॥ १ ॥

अपचिताम् । लोहिनीनाम् । कृष्णा । माता । इति । शुश्रुम ।

मुनेः । देवस्य । मूलेन । सर्वाः । विध्यामि । ताः । अहम् ॥ १ ॥

दोषवशाद् अपाक् चीयमाना गलाद् आरभ्य अधस्तात् कक्षादिसंधि-  
स्थानेषु प्रसृता गण्डमालाः अपचितः । यद्वा अपचिन्वन्ति पुरुषस्य वीर्यम् इति  
अपचितः । अपपूर्वात् चिनोतेः कर्तरि कर्मणि वा क्तिप् । 'ह्रस्वस्य पिति कृति कृक्'  
(पा ६,१,७१) । ताश्च लोहिन्यः लोहितवर्णाः । लोहितशब्दाद् 'वर्णावनुदात्तात्  
तोऽभातो नः' (पा ४,१,३९) इति ऊीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारः ।  
वर्णभेदविशिष्टा गण्डमालाप्रभेदाः पष्टकाण्डे — 'अपचितः प्र पतत' (अ ६,८३) इति  
सूक्ते स्पष्टम् उक्ताः । लोहितवर्णानाम् अपचिता कृष्णा कृष्णवर्णा रोगनिदानभूता  
पिशाची माता जननी उत्पादयित्री इति शुश्रुम श्रुतवन्तः स्मः । शृणोतेर्लिटि उत्तम-  
यदुपचने 'कृष्मृष्टुदुसुधुको लिटि' (पा ७,२,१३) इति इणिपेधः । मातृकीर्तनेन  
अपचितः रोगान्तरघत् साधारणीपधादिना परिहरणीया न भवन्तीति प्रोह्यते ।  
ताः पूर्वोक्तदुःसाधाः सर्वा अपचितः मुनेः मननीयस्य देवस्य द्योतमानस्य ।  
अधर्वण इत्यर्थः । मूलेन । मूल प्रतिष्ठायाम् इति धातुजोऽयं शब्दः । अधर्व-  
संवन्धिना सर्वकारणभूतसामर्थ्येन । तदात्मना भावितेन शरेणेत्यर्थः । तेन शरेण  
अहं प्रयोक्ता विध्यामि विदारयामि । यद्वा मुनेर्देवस्य इति पदद्वयेन शरप्रकृतिभूतो  
वृक्षविशेष उच्यते । मुनेर्मननीयस्य स्तुत्यस्य देवस्य देवरूपस्य वनस्पतेः ।  
तस्य देवतात्मकत्वम् 'अञ्जितं ताम्रवरे देवयन्तः' (ऋ ३,८,१) इत्यादिषु स्पष्टम्  
अवगम्यते । तस्य मूलेन मूलवत् सारभूतो यो वृक्षस्यांशस्तन्निमित्तेन मूल-  
प्रदेशनिमित्तेन वा शरेण विध्यामि । अथ वा मुनेर्देवस्य इति पदद्वयेन धनुःप्रकृति-  
भूतो धेनुदार्भूपसंघको वृक्ष उच्यते । तस्य मूलेन सामर्थ्याधायकेन शरेण  
विध्यामीति संवन्धः । अधिज्यस्य हि धनुषः सामर्थ्यम् इषुविसर्जनेन गम्यते

इति तस्य मूलभूतः शर इत्युक्तम् । केचिद् आहुः—मुनेः मन्युमतः देवस्य । दीव्यतेर्विजिगीषार्थात् पचाद्यच् । विजयमानस्य क्रोधवतः क्रूरस्य । रुद्रस्य इत्यर्थः । तस्य मूलेन प्रधानभूतवीर्यरूपेण शत्रून्मूलनसाधनेन वा शरेण विध्यामि । गण्डमालावेधनसाधनभूतोऽयं शरः लौकिकः शरो न भवति किं तु असुरपुरनिर्भेदकस्य रुद्रस्य संबन्धी शरोऽयम् इति लौकिकशरस्य रुद्रशरात्मना भावनम् इति । रुद्रस्य पुरनिर्भेदनार्थम् इषुविसर्जनं तैत्तिरीये समाम्नायते—‘त इषुं समस्तुर्वत । अग्निमनीक सोमं शरयं विष्णु तेजन्म । तेऽध्वन् क इमामसिध्यतीति । रुद्र इत्यध्वन् । रुद्रो वै क्रूरः । सोऽयत्तु’ (तै ६, २, ३, १; २) इति । एतद् उक्तं भवति—पापदेवता-निष्पाविता गण्डमाला अहं मैषज्यकर्ता लौकिकेन शरेण न विध्यामि किं तु रुद्रस्य शरेणेति ।

विध्याम्यासां प्रथमां विध्याम्युतं मध्यमाम् ।

इदं जघन्यामिासामा छिनवि स्तुकांमिव ॥ २ ॥

विध्यामि । आसाम् । प्रथमाम् । विध्यामि । उत । मध्यमाम् ।

इदम् । जघन्यामि । आसाम् । आ । छिनवि । स्तुकांमिव ॥ २ ॥

दोषप्रकर्षसाम्याल्पत्वभेदेन गण्डमालास्त्रिविधाः । तासाम् अपसारणम् अनया उच्यते । आसाम् अपचितां मध्ये प्रथमाम् मुख्यां दोषप्रकर्षेण उद्भूतां दुःश्चित्सामपि गण्डमालां विध्यामि । मुनेर्देवस्य मूलेनेति संबन्धः । अस्या अपि ऋचः शरेण वेधने विनियुक्तत्वात् । उत अपि च मध्यमाम् दोषसाम्येन उद्भूतां नातिदुःसाधाम् । सुसाधाम् इत्यर्थः । तादृशीम् अपचितं विध्यामि शरेण । तथा इत्थं इदानीम् आसाम् अपचितां मध्ये जघन्याम् अल्पदोषसमुद्भूताम् ईषत्प्रयत्नेन निर्हरणीयां गण्डमालाम् आ छिनवि सर्वतो विदारयामि । छिदिर द्विधीकरणे । रुधादिः । छेदने दृष्टान्तः—स्तुकां इव इति । यथा ऊर्णांस्तुका अनायासेन छिद्यते तथेति ।

त्वाष्ट्रेणाहं वचसा वि त ईर्ष्याममीमदम् ।

अथो यो मन्युष्टे पते तमु ते शमयामसि ॥ ३ ॥

त्वाष्ट्रेण । अहम् । वचसा । वि । ते । ईर्ष्याम् । अमीमदम् ।

अथो इति । यः । मन्युः । ते । पते । तम् । ऊं इति । ते । शमयामसि ॥ ३ ॥

१. छिनदम्यासां १ १९, २६, ३.

२. छिनदम्युत पे.

३. उतो पे.

४. नाति-

दुःसाधामपि S'. ५. मन्युष्टे > मन्युष्टे A; मन्युष्टे R, W.



हे ईर्ष्यापेत पुरुष ते तव ईर्ष्याम् क्रोधं स्त्रीविषये क्रियमाणं त्वाष्ट्रेण । अवयव-  
विभागकर्ता त्वष्टा । श्रूयते हि —‘यावच्छ्रो वै रेतसः सिकस्य त्वष्टा स्थाणि विकरोति तावच्छ्रो  
वै तत् प्रजायते’ ( तै १,५,९,२ ) इति । तत्संवन्धि त्वाष्ट्रम् । तेन वचसा वाक्येन मन्त्रेण  
अहं प्रयोक्ता स्त्री वा व्यमीमद्म् विगतमदां करोमि । निवारयामीत्यर्थः । ईर्ष्याया  
मदो नाम उद्रेकः । ईर्ष्याम् उद्रेकरहितां करोमीति यावत् । न केवलम् ईर्ष्याद्विकश-  
मनम् । अथो अपि तु हे पते वल्लभ ते तव यो मन्युः क्रोधः मद्विषयः ते तव तं क्रोधं शमया-  
मसि शमयामः । उ इत्यवधारणे । अत्रापि त्वाष्ट्रेण वचसा इति संबध्यते । यथा लोके  
दुर्वृत्ताः पुत्राः पितुराज्ञया दुर्व्यसनाद् निवर्तन्ते एवं पुरुषगतेर्ष्याविनाशने सर्वोत्पाद-  
कस्य त्वष्टुरुक्तिः करणत्वेनोक्ता ।

व्रतेन त्वं व्रतपते समक्तो विश्वाहा सुमना दीदिहीह ।

तं त्वा वयं जातवेदः समिद्धं प्रजावन्तु उप सदेम सर्वे ॥ ४ ॥

व्रतेन । त्वम् । व्रतपते । समऽअक्तः । विश्वाहा । सुऽसुमनाः । दीदिहि । इह ।

तम् । त्वा । वयम् । जातवेदः । समऽईद्धम् । प्रजाऽवन्तः । उप । सदेम । सर्वे ॥ ४ ॥

हे व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालयितः । कर्मफलप्रदावृत्वाद् व्रतपतित्वम्  
अग्नेः । ‘त्वं व्रतानां व्रतगतिरसि’ ( तै १,२,११,१ ) इति मन्त्रान्तरम् । व्रतेन अनुष्ठी-  
यमानेन दर्शपूर्णमासादिकर्मणा समकः संस्कृतः संभावितः । सम्यग् इष्ट इत्यर्थः ।  
अग्नेः कर्मणि निष्ठा । एवंविधस्त्वं विश्वाहा विश्वेषु अहस्सु सर्वदा सुमनाः  
शोभनमनस्कः अस्मद्विषये अनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् इह अस्मिन् अस्मदीये गृहे दीदिहि ।  
‘दीदिति दीदित्कर्मा’ ( तु. निघ १,१६ ) इति यास्कः । दीप्यस्थ । हे जातवेदः जातानां भूतानां  
वेदितः जातैर्विद्यमान ज्ञायमान वा जातप्रज्ञ जातधन वा हे अग्ने समिद्धम् सम्यग्दीप्तं तं  
पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां प्रजावन्तः । प्रजायन्त इति प्रजाः । पुत्रपौत्रादिसमेताः सर्वे वयम्  
उप सदेम उपसद्यास्म तव परिचरणं क्रियास्म । सदेः ‘लिव्याधियज्ञ’ ( पा ३,१,८६ )  
इति अद्प्रत्ययः ।

प्रजावतीः सुयवसे रुशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाने पिवन्तीः ।

मा व स्तेन ईशत माघशमः परि वो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु ॥ १ ॥

प्रजाऽवतीः । सुऽयवसे । रुशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाने । पिवन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु ॥ १ ॥

‘प्रजावतीः’ ( अ ४,२१,७ ) इत्येषा पञ्चमी व्याख्याता ।

१. त्वां B, B<sup>2</sup>, K, K<sup>2</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs, Cp, WM २. सुयवसे अ ६,२८,७ तत्रा २,८,८,१२.

३. रुशन्तीः अ. तत्रा. ४. नो मा १६,५०; नो का १७,८,४. ५. वृज्याः अ.; वृज्यान्  
तत्रा.; वृज्यान् अ.

पदज्ञा' स्थ रमतयः संहिता विश्वनाम्नीः । उप मा देवीदेवेभिरेत ॥

इमं गोष्ठमिदं सदो घृतेनास्मान्तसष्टक्षत ॥ २ ॥

पदज्ञाः । स्थ । रमतयः<sup>१</sup> । समऽहिताः । विश्वऽनाम्नीः<sup>२</sup> । उप । मा । देवीः<sup>३</sup> । देवेभिः । आ । इत ।  
इमम् । गोऽस्थम् । इदम् । सदः । घृतेन । अस्मान् । सम् । उक्षत ॥ २ ॥

हे रमतयः<sup>४</sup> । गोनामैतत् । तद् उक्तम् आपस्तम्बेन—‘चिदसि मनासि धीरसि  
रन्ती रमतेः सूनः सूनरीत्युच्चेदहवे सत मनुयगवीः’ ( आश्वी ४, १०, ४ ) इति । पयःप्रदा-  
नादिना रमयिष्यो धेनवः । रमु क्रीडायाम् । औणादिकः अतिप्रत्ययः<sup>५</sup> । पदज्ञाः  
सहचरीणां गद्यां पदानि जानत्यः स्थ भवथ । यद्वा पद्यते गम्यत इति पदं गृहं  
तज्जानत्यः स्थ । गोसंचरस्थाने चरित्वा पुनरस्मदीयमेव गृहं ज्ञात्वा आगच्छत्यो  
भवतेत्यर्थः । ना विशिनष्टि—संहिताः यत्सैः संहिताः अन्यगवीभिर्वा संहिताः पर-  
स्परम् आनुकूल्यं प्राप्ताः । विश्वनाम्नीः व्याप्तनामधेयाः । ‘वा च्छन्दसि’ ( पा ६, १, १०९ )  
इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घः । सर्वत्र प्रसिद्धसंज्ञाः बहुविधनामधेया वा । एकस्या  
गोरनेकसंज्ञासद्भावास्तैत्तिरीये समाधायते—‘इडे रन्तेऽदिते सरस्वति मित्रे प्रेयसि नदि  
विश्वेयतांति ते अग्निरे नामानि’ ( तै ७, १, ६, ८ ) इति । यद्वा विश्वं जगत् नमयन्ति  
स्वात्माभिमुखं कुर्वन्तीति विश्वनाम्न्यः । क्षीरादिलाभाय हि सर्वे धेनूः प्रार्थयन्ते ।  
अत एव हे देवीः देव्यः दीव्यन्त्यो गावो यूयं देविः देवैर्दीव्यद्भिः स्वकीयवत्सा-  
दिभिः सह मा मां पुष्टिकामम् उपेत<sup>६</sup> समीपम् आगच्छत । इण गतौ । छोटि  
मध्यमयहुवचने रूपम् । आगत्य च इमम् अस्मदीयं गोष्ठम् । गावस्तिष्ठन्ति अत्रेति  
गोष्ठः गोनिवासस्थानम् । गोशब्दोपपदात् तिष्ठते अधिकरणे कः । ‘अम्बाम्बगोभूमि’  
( पा ८, १, १० ) इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । इदम् अस्मदीयं सदः । सीदन्त्यत्रेति  
सदः गृहम् । अस्मान् गोष्ठगृहस्यामिनश्च घृतेन घृतोत्पादकेन पयसा घृतेन वा  
गमुक्षत सम्यक् सिञ्चत । उक्ष सेचने । यथा गव्यसमुद्भिर्भवति तथा यूयम् अस्मद्व-  
हेषु समृद्धा भवतेत्यर्थः ।

आ सुस्रसः सुस्रसो अर्सतीम्यो अर्सचराः ।

सैहोऽरसतरा लवणाद् विक्लेदीयसीः ॥ १ ॥

आ । मुस्रसः । मुस्रसः । अर्सतीम्यः । अर्सत्तराः ।

सैहोः । अर्सत्तराः<sup>७</sup> । लवणात् । विक्लेदीयसीः ॥ १ ॥

‘या ग्रैव्या अपचितः’ इत्युत्तरमन्त्रेऽभिधानाद् अत्रापि अपचित एवोच्यन्ते ।  
 सुवसः अत्यर्थं स्रवन्त्यः सर्वदा पूयादिस्त्रवणशीलाः । सुपूर्वात् संसतेः क्तिप् ।  
 ‘अनिदितो हल उपधायाः क्तिप्’ ( पा ६,४,२४ ) इति नकारलोपः । अत एव असतीभ्यः  
 सतीविरुद्धा असत्यः बाधिका रोगव्यक्तयस्ताभ्योऽपि असत्तराः अत्यर्थम् असत्यो  
 बाधिका एवंविधा अपचिन्नामिका गण्डमालाः आसुससः<sup>१</sup> आ समन्ताद् निरवशेपं  
 स्रवणशीला भवन्तु । मन्त्रौपधप्रयोगेण निःशेषं स्रवणेन विनश्यन्तु इत्यर्थः ।  
 अपचितो विशिनष्टि—शेहोः<sup>२</sup> शेहुर्नाम विप्रकीर्णावयवः अत्यन्तं निःसारस्तूलादिरूपः  
 पदार्थः तस्मादपि अरसतराः निःसारतराः । अपचितो हि पाकावस्थातः पूर्वम्  
 अबाधिका इव दृश्यन्ते । पश्चात् कक्षादिसंधिप्रदेशेषु व्याप्ता व्रणरूपेण बाधन्ते ।  
 रोगप्रादुर्भावकाले स्वरूपापरिज्ञानेन अरसत्वम् उक्तम् । पाकोत्तरकालं कृत्स्नाव-  
 थव्याप्त्यनन्तरं लवणात् सर्वदा स्रवणशीलत्वेन<sup>३</sup> प्रसिद्धात् एतन्नामधेयात्<sup>४</sup> पदा-  
 र्थादपि विक्लेदीयसीः अतिशयेन विविधं क्लेदनवत्यः । यथा लवणो यत्र कुत्रापि  
 निहितोऽपि सर्वदा स्रवति तस्मादपि पाकावस्थोत्तरकालं सर्वाङ्गसंधिषु पूयादिस्त्रवण-  
 शीला भवन्ति । एतादृश्योऽपचितः आसुससो भवन्त्विति संवन्धः । विक्लेदी-  
 यसीरिति । विविधः क्लेदो यासां ता विक्लेदाः अतिशयेन विक्लेदा विक्लेदीयस्यः ।  
 ‘क्लेवचनविभज्योपपदं’ ( पा ५,३,५० ) इति ईयसुन्प्रत्ययः । ‘टोः’ ( पा ६,४,१५५ )  
 इति टिलोपः । ‘वा च्छन्दसि’ ( पा ६,१,१०६ ) इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घः ।

या ग्रैव्या<sup>१</sup> अपचितोऽथो या उपपक्ष्याः ।

विजान्ति या अपचितः स्वयंससः ॥ २ ॥

याः । ग्रैव्याः । अपऽचितः । अथो इति । याः । उपऽपक्ष्याः<sup>२</sup> ।

विजान्ति । याः । अपऽचितः । स्वयम्ऽससः ॥ २ ॥

ग्रैव्याः ग्रीवायां भवाः गलप्रदेशे उत्पन्नाः । ग्रीवाशब्दात् ‘ज्यप्रकरणे परिमु-  
 खादिव्य उतसंख्यानम्’ ( पावा ४,३,५९ ) इति तत्र भवः ( पा ४,३,५३ ) इत्यर्थे व्य-  
 प्रत्ययः<sup>३</sup> । ‘ग्रीवाभ्योऽण् च’ ( पा ४,३,५० ) इति अणप्रत्यये तु ङीप् यणादेशे च कृते  
 ग्रैव्य इति भवति । ग्रीवाभया या अपचितः । अथो अपि च उपपक्ष्याः उपपक्षे  
 पक्षसमीपे उपपक्षे भवा या अपचितः । विजान्ति । विशेपेण जायते अपत्यम् अत्रेति  
 विजामा गुहाप्रदेशः । जायतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ ( पा ३,२,७५ ) इति मनिन् ।  
 ‘विद्वनोरनुनासिकस्यान्’ ( पा ६,४,४१ ) इति प्रत्ययविशेषे विहितम् आत्वं छन्दोविपय-  
 त्वाद् अस्मिन्नपि भवति । विजान्ति गुहाप्रदेशे तदुपलक्षिते ऊरुसंधौ या अपचितः

१. घं. मंग. द.

२. “दायदेतं नाम” S’.

३. ग्रैव्या Bb.

४. ‘पक्ष्याः

दोषवशाद् अपाक् चोद्यमाना गण्डमालास्ताः सर्वाः स्वयंस्रसः स्वयं स्रवणशीलाः  
मन्त्रौषधप्रयोगेण निरवशेषं स्रवन्त्यो भवन्तु इति तच्छब्दाध्याहारेण वाक्यं  
पूरणीयम् । यद्वा स्वयंस्रसः क्षाराद्यौषधप्रक्षेपामावेऽपि दोषातिरेकवशाद् ग्रीवोप-  
क्षोरुसंधिस्थानेषु व्रणरूपेण पूयादिस्रवणशीला या अपचितः सन्ति ताः सर्वाः  
आसुन्नसो भवन्तु इति पूर्वमन्त्रेण संवन्धः । या ग्रैव्या इत्युत्तरमन्त्रे यच्छब्दश्रुतेः  
आसुन्नस इति पूर्वमन्त्रे तच्छब्दं विनापि वाक्यं पूर्यते ।

यः कीकसाः<sup>१</sup> प्रशृणाति<sup>२</sup> तलीद्यमिवतिष्ठति<sup>३</sup> ।

निर्हास्तं<sup>४</sup> सर्वं जायान्यं<sup>५</sup> यः ककुदि<sup>६</sup> श्रितः<sup>७</sup> ॥ ३ ॥

यः । कीकसाः । प्रशृणाति<sup>२</sup> । तलीद्यम् । अवतिष्ठति<sup>३</sup> ।

निः । हाः<sup>४</sup> । तम्<sup>५</sup> । सर्वम् । जायान्यम्<sup>५</sup> । यः । कः । च । ककुदि<sup>६</sup> । श्रितः<sup>७</sup> ॥ ३ ॥

यो राजयक्ष्माख्यो रोगः कीकसाः अस्थीनि प्रशृणाति<sup>२</sup> प्रसरति व्याप्नोति ।  
अस्थिपर्यन्तं व्याप्नोतीत्यर्थः । सरतेर्धिकरणव्यत्ययः । यश्च रोगः तलीद्यम् । तलिव  
इति अन्तिकनाम (तु. निघ २, १६) । अन्तिके भवं तलीद्यम् । 'भवे छन्दसि' (पा ४, ५, ११०)  
इति यत् । इकारस्य दीर्घश्छान्दसः । अस्थिसमीपगतं मांसम् अवतिष्ठति अवकृष्य  
तिष्ठति । मांसं शोषयतीत्यर्थः । यः कथित<sup>६</sup> दुःसाधो राजयक्ष्माख्यो रोगः  
ककुदि ककुक्षाम ग्रीवापरभागः तस्मिन् श्रितः संधितः ककुत्स्थानं तन्कुर्वन्  
यो रोगोऽस्ति तं सर्वं शरीरगतसर्वधातुशोषकं जायान्यम् निरन्तरजायासंभोगेन  
जायमानं क्षयरोगं निर्हाः निर्हरतु । मन्त्रसंस्कृतम् औषधम् भग्न्यादिसंज्ञको  
वा देवः विनाशयतु । हरतेश्छान्दसे लुङि रूपम् । जाया-यशब्दो रोगविशेषपरः ।  
स च जायासंयन्धेन प्राप्नोतीति तैत्तिरीयके समास्रायते — 'प्रापतेष्वयान्निघट्  
दुहितर आसन् । ताः सोमाय राजेऽश्वात् । तासां रोहिणीमुपेत्' इति प्रक्रम्य समास्रायते — 'तासां  
रोहिणीमिवोपेत् । तं यस्म आरदिति<sup>१०</sup> । तद् राजयक्ष्मस्य जन्म । यद् पापीयानभवत् तद् पापयत्नस्य ।  
यज्जायान्योऽकिन्दत् तज्जायेत्यस्य । य एवम एतेषां यत्माणां<sup>११</sup> जन्म वेद नैवमेते यत्मा विन्दन्ति' (तै २, ३,  
५, ९) इति । तत्र जायेत्य इति पठ्यते अत्र तु जायान्य इति आकारयत्येन इति विशेषः ।

पृथ्वी जायान्यः पतति स<sup>८</sup> आ विशति पूरुषम्<sup>९</sup> ।

तदर्थितस्य मेपुज्जमयोः सुर्धतस्य च ॥ ४ ॥

१. कीकसा B, R. २. प्रशृणाति D, Cs, सा. ३. तलीद्यम् B; 'अवतिष्ठति'  
पे १९, ४०, ५. ४. तु. सा.; वेदु. मूको. RW. च निरास्तुः; वरास्तुः? पे.; छिष्टं न  
१, १८२७ र. ५. कथितम् प. सा. ६. प्रशृणाति J. ७. निः । आस्तुम् P; कि.  
भास्वम् P, J, Cp. ८. जायान्यम् P. ९. वेदु. मंगा. द. १०. भास्वम् संघ.  
११. भास्वित संघा. १२. यः पे १९, ४०, ८. १३. पूरुषम् पे.

पक्षी । जायान्यः । पतति । सः । आ । विशति । पुरुषम् ।  
तत् । अक्षितस्य । भैषजम् । जभयोः । सुक्षितस्य । च ॥ ४ ॥

जायान्यः क्षयरोगः पक्षी पक्षवान् पतत्री भूत्वा पतति सर्वत्र चरति । स  
रोगः पुरुषम् पुरुषम् आ विशति सर्वतः प्रविशति । पुरुषस्य कृत्स्नं शरीरं व्याप्नोती-  
त्यर्थः । अक्षितस्य । क्षि निवासगत्योः । शरीरे चिरकालावस्थानरहितस्य । सुक्षितस्य  
चिरकालम् अवस्थितस्य । यद्वा क्षणं हिंसायाम् इति धातुः । इकारोपजन-  
दृष्टान्दसः । अक्षितस्य अहिंसकस्य शरीरम् अशोषयतः सुक्षितस्य शरीरगत-  
सर्वधातून् सुष्ठु निःशेषं शोषयतः । चशब्दः समुच्चये । जभयोः अक्षितसुक्षितयोः  
क्षयरोगयोः तद् प्रसिद्धं मन्त्राभिगमन्त्रितं धोणातन्त्रीखण्डादिरूपं भैषजम् निवर्त-  
नौपधं भवति ।

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘विद्य वै ते’ इत्यस्या ऋचो राजयक्ष्मभैषज्ये ‘यः कीकसाः’ ( अ ७, ८०, ३; ४ )  
इति द्वपृचेन सह उक्तो विनियोगः ।

सोमयागे माध्यन्दिनसवने ‘धृत् पिब’ इत्यनया द्रोणकलशस्थं सोमं  
ग्रहा अनुमन्त्रयेत् । “द्रोणकलशस्थमनुमन्त्रयेत् । ‘धृत्पिब’ (२) इति माध्यन्दिने” ( वैताथी १६,  
१३; १४ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

अभिचारकर्मणि ‘सातपनाः’ इति तृचेन विद्युज्जतशुक्लसमिध आदध्यात् ।

तथा चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि मध्यन्दिने काले सातपनमरुद्यागं  
‘सातपनाः’ इति ग्रहा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने—“मध्यन्दिने सातपनानां  
मरुता ‘सातपना इदम्’ ( अ ७, ८२ ) इति” ( वैताथी ९, २ ) इति ।

सर्वव्याधिभैषज्यकर्मणि ‘वि ते मुञ्चामि’ इत्यनया उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य  
सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितम् आप्लावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि—“‘सिनीबालि’  
( अ ७, १८ ), ‘वि ते मुञ्चामि’ ( अ ७, ८३ ), ‘शुम्भनी’ ( अ ७, ११७ ) इति मीशः पर्वणु  
यद्वा पिञ्जलीभिराश्रवयति । अवसिञ्चति” ( कौस् ३२, ३; ४ ) इति ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः मुख्यमानयोक्त्रां पत्नीम् अनया ग्रहा अनुमन्त्रयेत् ।  
तद् उक्तं वैताने—“‘वि ते मुञ्चामि’, ‘अहं वि प्यामि’ ( अ १४, १, ५७ ),  
‘प्र त्वा मुञ्चामि’ ( अ १४, १, १९ ) इति पत्नीं योक्त्रेण विमुच्यमानामनुमन्त्रयेत्” ( वैताथी  
४, ११ ) इति ।

दर्शपूर्णमासयोः 'अस्मै क्षत्राणि' इत्यनया हविरासादनानन्तरम् इधम् उप-  
समादध्यात् । " 'अग्निर्भूम्याम्' ( अ १२,१,१९ ) इति तिष्ठभिरुपसमादधाति 'अस्मै क्षत्राणि'  
( अ ७,८३,२ ), 'एतमिमम्' ( अ १०,६,३५ ) इति वा" ( कौसू २,४१ ) इति सूत्रात् ।

'यत् ते देवा अकृष्वन्' इति चतसृभिः स्वाभिलषितफलकामः अमावास्यां  
यजेत उपतिष्ठेत वा । 'बृहस्पतिर्न' ( अ ७,५३ ), 'यत् ते देवा अकृष्वन्' ( अ ७,८४ ),  
'पूर्णा पश्चात्' ( अ ७,८५ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ( कौसू ५९,१९ ) ।

तथा दर्शयागे पार्वणहोमं 'यत् ते देवा अकृष्वन्' इत्यनया कुर्यात् । "यत्  
ते देवा 'अकृष्वन् भागधेयम्' इत्यमावास्यायाम्" ( कौसू ५,६ ) इति कौशिकसूत्रात् ।

तथा श्रौतदर्शयागे 'यत् ते देवा अकृष्वन्' इति कुहूदेवतां परिगृह्णीयात् ।  
" 'कुहू देवी' ( अ ७,४९ ), 'यत् ते देवा अकृष्वन् भागधेयम्' इत्यमावास्यायाम्" ( वैताथी १,११ )  
इति वैतानं सूत्रम् ।

विप्रं वै ते जायान्यु जानुं यतो जायान्यु जायसे ।

कथं ह तत्र त्वं 'हनो यस्य कृष्णो हविर्गृहे' ॥ १ ॥

विप्र । वै । ते । जायान्यु । जानम् । यतः । जायान्यु । जायसे ।

कथम् । ह । तत्र । त्वम् । हनः । यस्य । कृष्णः । हविः । गृहे ॥ १ ॥

हे जायान्य जायाभ्य आगत राजयक्ष्माख्य रोग ते तव जानम् जन्म उत्पत्ति-  
निदानं वा विप्र वे जानीमः खलु । वैशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धियोतनार्थः । 'यज्जा-  
यान्योऽविन्दत् तज्जायेत्यस्य' ( तै २,३,५,२ ) इति तैत्तिरीयश्रुतिः उवाहता । हे जायान्य  
जायासंवन्धाद् आगत रोग यतः यस्माद्विदानात् जायसे उत्पद्यसे तद्विदानं  
जानीम इति संवन्धः । एवं तद्योत्पत्तिं जानाना वयं यस्य यजमानस्य गृहे हविः  
रोगनिर्हरणक्षमेन्द्रादिदेवतासंवन्धि आज्यादिरूपं कृष्णः कुर्मः देवतोद्देशेन तदुचितं  
हविः प्रक्षिपामः<sup>१</sup> तत्र तस्मिन् यजमाने । विषयसप्तमी । तद्विषये हे क्षयरोगतः  
कथं हनः केन प्रकारेण हन्याः । यद्रोगनिर्हरणार्थं यत्र देवता इज्यते तत्र स  
रोगो न याधत इत्यर्थः । हन इति । हन्तेः पञ्चमलकारे अडागमः । कृष्ण इति ।  
'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः' ( पा ६,४,१०७ ) इति उपत्ययलोपः ।

ध्रुपत् पिब कृलशे सोममिन्द्र धृत्रहा शूर समरे वव्रनाम् ।

माध्यन्दिने सर्वन् आ वृषस्व रविष्ठानो<sup>२</sup> रविमुस्मासु धेहि ॥ २ ॥

१. नास्ति RG.

२. विष्वा S<sup>m</sup>.

३. हन्या यत्र कुर्यान्महद्विः वे १९,४०,६.

† कुर्मो मा १७,५२.

४. हनः P,J,Cp.

५. प्रक्षिपामतः S'.

६. रविप्राप्तौ

या ६,४७,६ वे २०,२१,७ या.

धूपत् । पिव । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समऽश्रे । वसूनाम् ।  
माध्यन्दिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ २ ॥

हे इन्द्र धूपत् धृष्टः धर्मको वा शत्रूणाम् । जिधृषा प्रागल्भ्ये । शतरि  
व्यत्ययेन शः । कश्ये द्रोणकलशाख्ये स्थितं सोमं पिव । किंनिमित्तम् । हे शूर  
विक्रान्त वृत्रहा वृत्रं हतवान् त्वं वसूनाम् धनानां समरे संगमे निमित्ते । अस्मान्  
धनं संयोजयितुं पियेत्यर्थः । संपूर्वाद् अंतः 'ऋदोरप्' ( पा ३,३,५७ ) । 'वाथ'  
( पा ६,२,१४४ ) इत्यादिस्वरेण अन्तोदात्तः । सोमपानस्य कालम् आह — माध्यन्दिने  
मध्यन्दिनसंवन्धिनि सवने । सूयते अभिपूयते सोमः अत्रेति सवनः कालः ।  
तत्र आ वृषस्व सर्वतः सिञ्च । जठरे सोमम् इति शेषः । यद्वा आवृपतिर्भक्षण-  
कर्मा इति यास्कः(?) । भक्ष च । सोमम् इति शेषः । ततः रयिस्थानः<sup>१</sup> । तिष्ठन्ति  
अस्मिन् धनानि इति स्थानः । अधिकरणे ल्युदप्रत्ययः । धननिवासस्थानभूतः  
स त्वं रयिम् धनम् अस्मासु धेहि धारय ।

सांतपना इदं इविर्मरुतस्तज्जुष्टन । अस्माकोती<sup>१</sup> रिशादसः ॥ १ ॥

साप्तपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टम् । अस्माकं । ऊती । रिशादसः ॥ १ ॥

हे सांतपनाः । संतापकारी संतपनः सूर्यः । तत्संवन्धिनः । मध्यन्दिने हि  
सूर्यः संतपति । संतपनस्य इमे इति 'तत्त्वेदम्' ( पा ४,३,१२० ) इति अण् ।  
'आमन्त्रितस्य च' ( पा ६,१,१९८ ) इति पाठिकम् आद्युदात्तत्वम् । यद्वा संतपनं  
संतापः । तस्येमे इति पूर्ववद् अण् । उभयत्रापि मध्यन्दिनकाले यष्टव्या इत्यर्थः ।  
हे मरुतः इदं हविः । युष्मभ्यं कल्पितम् इति शेषः । हे मरुतः तत् हविः  
जुष्टम् सेवध्वम् । जुष्टेर्व्यत्ययेन श्लुः । अस्माकं अस्माकम् ऊती । 'मुपो मुळक्'  
( पा ७,१,३९ ) इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । ऊतये अस्मद्रक्षणार्थम् हे रिशादसः ।  
रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । तेषाम् उपक्षपयितारः । दस्यतेः अन्तर्णतिष्यर्थात्  
फिप् । यद्वा रिशानाम् अत्तारः । अदं भक्षणे इत्यस्माद् असुन् । दस्यतेरत्तेर्वा  
रूपम् इति अनवधारणाद् अनवग्रहः । अपादादित्वाद् आप्रमिकं सर्वाद्युदात्तत्वम् ।  
अस्मान् रक्षितुं शत्रूणां बाधका यूयं हविः सेवध्वम् इति संयन्धः ।

यो नो मर्तो मरुतो 'दुर्हणायुस्तिरञ्चितानि' वसवो 'जिघांसति' ।

द्रुहः पाशान् प्रति मुञ्चतां सस्तर्पिष्ठेन तपसा हन्तन् तम् ॥ २ ॥

यः । नः । मर्तः । मरुतः । दुःऽहणायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः । जिघांसति ।

द्रुहः । पाशान् । प्रति । मुञ्चताम् । सः । तर्पिष्ठेन । तपसा । हन्तन् । तम् ॥ २ ॥

हे वसवः वासकाः । प्रशस्या इत्यर्थः । वसुप्रदा वा हे मरुतः यो मर्तः मरणधर्मा मनुष्यः दुर्हणायुः दुष्टं कुप्यन् तिरः तिरोभूतः अन्तर्हितः दृष्टिविषयम् अप्राप्तः सन् नः अस्माकं चित्तानि जिघांसति हन्तुम् - इच्छति । क्षोभयतीत्यर्थः । स शत्रुः द्रुहः पापानां द्रोणधुर्यरुणस्य पाशान् प्रति मुञ्चताम् धारयन् । वरुणपादौर्वदो भवत्यित्यर्थः । तं जिघांसन्तं जनं तर्पिष्ठेन तापयितृत्वेन तपसा तापकेन आयुधेन हन्तान् हिंस्त हे मरुतः । हन्तेल्लोटि तस्य तनवादेशः । पित्वाद् अनुनासिकलोपाभावः ।

संवत्सरीणां मरुतः स्वर्का उरुक्षयाः सर्गणा मानुपासः<sup>१०</sup> ।

ते<sup>११</sup> अस्मत् पाशान् प्र<sup>१२</sup> मुञ्चन्त्वेनसः<sup>१३</sup> सांतपना मत्सरा<sup>१४</sup> मादयिष्णवः<sup>१५</sup> ।

सुऽवत्सरीणाः । मरुतः । सुऽअर्काः । उरुक्षयाः । सर्गणाः । मानुपासः ।

ते । अस्मत् । पाशान् । प्र । मुञ्चन्तु<sup>१६</sup> । एनसः । साम्ऽतपनाः । मत्सराः । मादयिष्णवः<sup>१७</sup> ॥ ३ ॥

संवत्सरीणाः संवत्सरं भाविनः वर्षे वर्षे प्रादुर्भविष्यन्तः । 'तमधीष्टो भूतो भूतो भवति' (पा ५, १, ८०) इत्यर्थे 'संपरिपूर्वात् न' (पा ५, १, ९२) इति संपूर्वाद् वत्सरात् खप्रत्ययः । स्वर्काः । अर्कशब्दं यास्को बहुधा निरुवाच — 'अर्को देवो भवति । यदनेन चिन्ति । अर्कमर्ल भवति' ( नि ५, ४ ) इत्यादि । सुमन्त्राः । मन्त्रैः सम्यक् स्तूयमाना इत्यर्थः । सूर्यरूपदेवसंबन्धिनो वा अन्नप्रदत्त्येन शोभनाया वा । उरुक्षयाः । क्षयशब्दो निवासवाचो । उरुर्विस्तीर्णः क्षयः अन्तरिक्षरूपो निवासो येषां ते । अन्तरिक्षसंचारिणः<sup>१८</sup> इत्यर्थः । सर्गणाः । 'सर्गणा वै मरुतः' ( तै २, २, ५, ७ ) इति श्रुतेः स्वीयस्वीयसंघयुक्ताः । मानुपासः वृष्टिनिमित्तत्वेन मनुष्यहितकारिणः । सांतपनाः शत्रूणां संतापकारिणः । मत्सराः माद्यन्तः मादयिष्णवः सर्वस्य संतोषकरणशीलाः । ते एवंगुणविशिष्टा मरुतः अस्मत् अस्मत्तः सकाशाद् एनसः पापकारिणः पाशान् बाधकान् ॥ मुञ्चन्तु प्रमोचयन्तु ।

१. 'तिरः सत्तानि' तै ४, ३, १३, ३ अत्रि दुर्हं श्र ७, ५९, ८ मं २, १०, ५.  
२. द्रुहः पाशान् तै ४, ३, १३, ४ पै. जिघांसति पै [मुको.].  
३. तस्मिन् वारु पै.  
४. पाशं तै. काठ २३, १३. ५. स (पू. काठ.) मुञ्चिष्ट तर्पि श्र. तै. पै. काठ.; मुञ्चता यूयं तर्पि पै.  
६. 'म तर्पि' B<sup>१</sup>, D, S<sup>१</sup>, C<sup>१</sup>, R, W. ७. हन्मना श्र. मं.  
८. मधिनो पै.  
९. मुञ्चन्तु  
१०. मानुषेषु तै.; मानुषेभ्यः पै २०, ३१, ६.  
११. 'न्वर्दयः' तै., 'न्तु सर्वान् पै.  
१२. मंदिरा तै.  
१३. 'प्रति' पै.  
१४. 'प्रति' पै.  
१५. 'प्रति' पै.  
१६. 'प्रति' पै.  
१७. 'प्रति' पै.  
१८. 'प्रति' पै.  
१९. 'प्रति' पै.  
२०. 'प्रति' पै.  
२१. 'प्रति' पै.  
२२. 'प्रति' पै.  
२३. 'प्रति' पै.  
२४. 'प्रति' पै.  
२५. 'प्रति' पै.  
२६. 'प्रति' पै.  
२७. 'प्रति' पै.  
२८. 'प्रति' पै.  
२९. 'प्रति' पै.  
३०. 'प्रति' पै.  
३१. 'प्रति' पै.  
३२. 'प्रति' पै.  
३३. 'प्रति' पै.  
३४. 'प्रति' पै.  
३५. 'प्रति' पै.  
३६. 'प्रति' पै.  
३७. 'प्रति' पै.  
३८. 'प्रति' पै.  
३९. 'प्रति' पै.  
४०. 'प्रति' पै.  
४१. 'प्रति' पै.  
४२. 'प्रति' पै.  
४३. 'प्रति' पै.  
४४. 'प्रति' पै.  
४५. 'प्रति' पै.  
४६. 'प्रति' पै.  
४७. 'प्रति' पै.  
४८. 'प्रति' पै.  
४९. 'प्रति' पै.  
५०. 'प्रति' पै.  
५१. 'प्रति' पै.  
५२. 'प्रति' पै.  
५३. 'प्रति' पै.  
५४. 'प्रति' पै.  
५५. 'प्रति' पै.  
५६. 'प्रति' पै.  
५७. 'प्रति' पै.  
५८. 'प्रति' पै.  
५९. 'प्रति' पै.  
६०. 'प्रति' पै.  
६१. 'प्रति' पै.  
६२. 'प्रति' पै.  
६३. 'प्रति' पै.  
६४. 'प्रति' पै.  
६५. 'प्रति' पै.  
६६. 'प्रति' पै.  
६७. 'प्रति' पै.  
६८. 'प्रति' पै.  
६९. 'प्रति' पै.  
७०. 'प्रति' पै.  
७१. 'प्रति' पै.  
७२. 'प्रति' पै.  
७३. 'प्रति' पै.  
७४. 'प्रति' पै.  
७५. 'प्रति' पै.  
७६. 'प्रति' पै.  
७७. 'प्रति' पै.  
७८. 'प्रति' पै.  
७९. 'प्रति' पै.  
८०. 'प्रति' पै.  
८१. 'प्रति' पै.  
८२. 'प्रति' पै.  
८३. 'प्रति' पै.  
८४. 'प्रति' पै.  
८५. 'प्रति' पै.  
८६. 'प्रति' पै.  
८७. 'प्रति' पै.  
८८. 'प्रति' पै.  
८९. 'प्रति' पै.  
९०. 'प्रति' पै.  
९१. 'प्रति' पै.  
९२. 'प्रति' पै.  
९३. 'प्रति' पै.  
९४. 'प्रति' पै.  
९५. 'प्रति' पै.  
९६. 'प्रति' पै.  
९७. 'प्रति' पै.  
९८. 'प्रति' पै.  
९९. 'प्रति' पै.  
१००. 'प्रति' पै.



वि ते मुञ्चामि रक्षणां वि योक्त्रं वि नियोजनम्<sup>१</sup> ।

इहैव त्वमजस्र एध्यये ॥ १ ॥

वि । ते । मुञ्चामि । रक्षणां । वि । योक्त्रम् । वि । नियोजनम् ।

इह । एव । त्वम् । अजस्रः । एधि । अग्ने ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव त्वत्कर्तृकां रक्षनाम् व्यापिकां रज्जुम् । 'अग्ने रक्ष च' (पा. २, ७५) इति युच्प्रत्ययः । त्वत्कर्तृकां रुग्णविषयां कक्ष्यावस्थितां कण्ठबन्धन-  
साधनभूतां वा याधिकां रज्जुं वि मुञ्चामि विमोचयामि प्रयोक्ता अहम् । तथा  
योक्त्रम् योजनोपयुक्तं रज्जुविशेषं मध्यप्रदेशबन्धनसाधनम् वि । मुञ्चामीति क्रियानु-  
पङ्गः । तथा नियोजनम् नितरां योजनसाधनम् नीचीनं वा बन्धनसाधनं सर्वाव-  
यवबन्धकं रज्जुविशेषम् वि । मुञ्चामीत्यनुपङ्गः । सर्वत्र क्रियानुपङ्गं द्योतयितुं  
द्योत्युपसर्गधृतिः । अतः बन्धनमोचनात् हे अग्ने त्वम् इहैव अस्मिन्नेव रोगार्ते ।  
विषयसप्तमी । रुग्णविषये अजस्रः । जसु हिंसायाम् इति धातुः । 'नमिकम्पिस्म्यज-  
स्रमहिंसदीरो रः' (पा. ३, २, १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । अवाधनशीलः एधि  
भव । अस्तेलौटि हेधिभावे 'ध्वतोरेदौ' (पा. ६, ४, ११९) इति एकारादेशः । यद्वा  
रोगार्त एव संबोध्यते । हे रोगार्ते ते तव संबन्धिनीं रक्षनाम् हननसाधनभूतं  
मृत्युपाशं वि मुञ्चामि । एवं योक्त्रनियोजनशब्दौ व्याख्येयौ । अतो रक्षनादिवि-  
मोकात् हे अग्ने । अग्निवद् अग्निः । अग्निवद् दीप्यमान रोगान्मुक्त पुरुष त्वम्  
इहैव अस्मिन्नेव लोके अजस्रः परेमृत्युना वा अवाधितः एधि भव । अस्मिन्  
पक्षे कर्मणि रप्रत्ययो द्रष्टव्यः । पत्नी वा संबोध्यते ।

अस्मै क्षत्राणि धारयन्तमग्ने युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येन ।

'दीदिह' अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं प्रेमं वोचो हविर्दा देवतासु ॥ २ ॥

अस्मै । क्षत्राणि । धारयन्तम् । अग्ने । युनजिम । त्वा । ब्रह्मणा । दैव्येन ।

दीदिहि । अस्मभ्यम् । द्रविणा । इह । भद्रम् । प्र । इमम् । वोचः । हविः । देवतासु ॥ २ ॥

हे अग्ने अस्मं यजमानाय क्षत्राणि । बलानामैतत् । बलानि धारयन्तम् । प्र-  
यच्छन्तम् इत्यर्थः । तादृशं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा मन्त्रेण युनजिम  
हविर्वहनायं योजयामि । अथ अस्मभ्यं द्रविणा द्रविणानि घनानि भद्रम् भन्दनीयं  
सुखं पुत्रादिलाभादिनिमित्तं च इह इदानीं दीदिहि । देहीति यावत् । ददातेष्टा-

१. रक्षणां ते. १, ६, ४, ३. २. योक्त्राणि मे. १, ४, १ सट ५, ३ पे १८, १६, ६-

३. इरमीन् ते. मे. पे. ४. त्वत्कर्तृ S'. ५. योक्त्र S'. ६. दीदिह A, B;  
पुत्रादस्मासु ते.; धत्तादस्मै मे.; दैह्यं अस्म पे २०, ११, ८. ७. 'जं यथ' ते. ८. प्र  
पों ते.; प्र मा मे. ९. मृताद् भागधो ते. मे.

न्दसं रूपम् । अथवा दीदेति दीप्तिकर्मा (बु. निष १, १६) इति यास्कः । अस्मभ्यं धनादिकं संदीपय । समर्धयेत्यर्थः । यद्वा धनं सुखं च अस्मभ्यं दातुम् इह इदानीं दीदिहि । इध्मेन दीप्यस्वेत्यर्थः । ततः हविरीम् चरुपुरोडाशादिरूपं हविः प्रयच्छन्तम् । ददातेः क्प् । तादृशम् इमं यजमानं देवतासु अग्नीन्द्रादियु प्रवोहः प्रवृहि । असौ यजमानो हविषा देवता यजत इति तस्यै तस्यै यष्टव्यदेवतायै कथयेत्यर्थः ।

यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयमावास्याये संवसन्तो महित्वा ।  
'तेना नो' यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥ १ ॥

यत् । ते । देवाः । अकृण्वन् । भागधेयम् । अमावास्याये । सम्वसन्तः । महित्वा ।  
तेन । नः । यज्ञम् । पिपृहि । विश्ववारे । रयिम् । नः । धेहि । सुभगे । सुवीरम् ॥ १ ॥

अमा सह वसतः सूर्यचन्द्रावस्याम् इति अमावास्या । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (पा ३, १, १२९) इति ष्यत्प्रत्ययः । गित्वात् पक्षे उपधावृद्धिः । तस्याः संवृद्धिः । हे अमावास्याये ते तव महित्वा महत्त्वेन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा महित्वा महत्त्वे । सप्तम्या आकारः । कर्मकालव्याप्तिपर्यन्तं संवसन्तः सम्यग्वसन्तः । हविः पेश्या तिष्ठन्तो देवाः अग्नीन्द्रसोमादयः भागधेयम् हविषो भागम् अकृण्वन् अकुर्वन् स्वीकृतवन्त इति यत् । 'यत् ते देवा अदधुर्भागधेयम्' (तै ३, ५, १, १) इति तैत्तिरीये धृतम् । यद्वा हे अमावास्याये ते तुभ्यं यद् भागधेयं हविषो भागम् अमावास्यायां यष्टव्यत्वेन संवसन्तो देवा अकृण्वन् अकुर्वन् प्रायच्छन् । वशं अमावास्याया अपि हविषो भागोऽस्ति । भागधेयम् इति । 'भागधेयनामन्यो' (पावा ५, ४, १६) इति धेयप्रत्ययः । तेन हविर्भागस्वीकरणेन नः अस्मदीयं यत् पिपृहि पूरय साहं कुरु । हे विश्ववारे विश्वैः सर्ववैरणीये । किं च हे सुभगे शोभनभागयुक्ते अमावास्याये नः अस्मभ्यं सुवीरम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रादयः । शोभनपुत्रादियुक्ते रयिं धनं धेहि प्रयच्छ ।

अहमेवास्म्यमावास्यायुः मामा वसन्ति सुकृतो मयिमे ।

मयि देवा उभये साध्याश्चेन्द्रज्येष्ठाः समगच्छन्त संवे ॥ २ ॥

अहम् । एव । अस्मि । अमावास्यायाम् । माम् । आ । वसन्ति । सुकृतः । मयि । इमे ।  
मयि । देवाः । उभये । साध्याः । च । इन्द्रज्येष्ठाः । सम् । अगच्छन्त । संवे ॥ २ ॥

१. अकृण्वन् B<sup>१</sup>, K, V; अदधुर् ३ ३, ५, १, १.

२. संवसन्तो ५ २०, ११, १.

३. सा नो ते, मं ३.

४. एतुर १ ५.

५. सुभगे ५.

६. रूपनामभागन्यो

पावा, 'स्या' D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>.

७. वसन्तु ५ १, १०, ३, ४.

न्दसं रूपम् । अथवा दीदेतिर्दीप्तिकर्मा ( वृ. निष १, १६ ) इति यास्कः । अस्मिन् धनादिकं संदीपय । समर्धयेत्यर्थः । यद्वा धनं सुखं च अस्मभ्यं दातुम् । इदानीं दीदिहि । इध्मेन दीप्यस्वेत्यर्थः । ततः हविर्दाम् चरुपुरोडाशादिरूपं हविं प्रयच्छन्तम् । ददातेः क्तिप् । तादृशम् इमं यजमानं देवतासु अग्नीन्द्रादिषु प्रवेष्टुं प्रवृत्तिः । असौ यजमानो हविषा देवता यजत इति तस्यै तस्यै यष्टव्यदेवता कथयेत्यर्थः ।

यत् ते देवा अकृण्वन् भागधेयममावास्ये संवसन्तो महित्वा ।  
'तेना नो' यज्ञं पिपृहि विश्वज्वारे रयिं नो धेहि सुभगे सुवीरम् ॥ १ ॥

यत् । ते । देवाः । अकृण्वन् । भागधेयम् । अमावास्ये । सम्वसन्तः । महित्वा ।  
तेन । नः । यज्ञम् । पिपृहि । विश्वज्वारे । रयिम् । नः । धेहि । सुभगे । सुवीरम् ॥ १ ॥

अमा सह वसतः सूर्यचन्द्रावस्थाम् इति अमावास्ये । 'अमावस्यदन्वतरस्याम्' ( पा ३, १, १२२ ) इति ण्यत्प्रत्ययः । णित्वात् पक्षे उपधावृद्धिः । तस्याः संबुद्धिः । हे अमावास्ये ते तव महित्वा महत्त्वेन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा महित्वा महत्त्वे । सप्तम्या आकारः । कर्मकालव्यातिपर्यन्तं संवसन्तः सम्यग्वसन्तः । हविः पेश्या तिष्ठन्तो देवाः अग्नीन्द्रसोमादयः भागधेयम् हविषो भागम् अकृण्वन् । अकुर्वन् स्वीकृतवन्त इति यत् । 'यत् ते देवा अदधुर्भागधेयम्' ( तै ३, ५, १, १ ) इति तैत्तिरीये श्रूयते । यद्वा हे अमावास्ये ते तुभ्यं यद् भागधेयं हविषो भागम् अमावास्यायां यष्टव्यत्वेन संवसन्तो देवा अकृण्वन् अकुर्वन् प्रायच्छन् । दशो अमावास्याया अपि हविषो भागोऽस्ति । भागधेयम् इति । 'भागह्यनामभ्यो' ( पावा ५, ४, १६ ) इति धेयप्रत्ययः । तेन हविर्भागस्वीकरणेन नः अस्मदीयं यज्ञं पिपृहि पूरय साङ्गं कुव । हे विश्वज्वारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये । किं च हे सुभगे शोभनभाग्ययुक्ते अमावास्ये नः अस्मभ्यं सुवीरम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रादयः । शोभनपुत्रादियुक्तं रयिम् धनं धेहि प्रयच्छ ।

अहमेवास्म्यमावास्याऽहं मामा वसन्ति सुकृतो मभीमे ।

मयि देवा उभये साध्याश्चेन्द्रज्येष्ठाः समगच्छन्तु सर्वे ॥ २ ॥

अहम् । एव । अस्मि । अमावास्ये । माम् । आ । वसन्ति । सुकृतः । मयि । इमे ।  
मयि । देवाः । उभये । साध्याः । च । इन्द्रज्येष्ठाः । सम् । अगच्छन्तु । सर्वे ॥ २ ॥

१. अकृण्वन् B<sup>h</sup>, K, V; अदधुर् तै ३, ५, १, १.

२. संवदन्तो वे २०, १३, १.

३. सा नो तै. संमं वे.

४. पपुरी वे.

५. सुभगे वे.

६. रूपनामभागभ्यो

७. सा. 'स्याः' D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs.

८. वसन्तु वे १, १०३, ४.

अत्र देवतावासस्थानभूतत्वेन अमावास्याशब्दनिष्पत्तिरिति देवता स्वयमेव स्वनाम निर्वक्ति — अहमेव अमावास्या अमावास्याभिमानिनी देवता अस्मि । न केवलं शब्दतः अपि तु अर्थतोऽपि एतन्नामिका भवामि । तद् दर्शयति पादत्रयेण — सुकृतः सुकर्माणो देवा मां मयि आ वसन्ति निवसन्ति यष्टव्यत्वेन अवतिष्ठन्ते । 'उपान्वध्याङ्वसः' ( पा १,४,४८ ) इति आङ्पूर्ववसिप्रयोगे माम् इत्यस्य कर्मता । आ मा वसन्ति देवा इति अमावास्याशब्दनिरुक्तिः । आङ्वसत्योर्मध्ये मा इति अस्मदो द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगः । आङ्गुपसर्गस्य ह्रस्वत्वम् । इति अमावास्याशब्दनिष्पत्तिः प्रदर्शिता । प्रत्ययस्तु पूर्वमेव उक्तः । माम् इति द्वितीयार्थमेव विवृणोति — मयामे इति । इमे देवाः मयि निवसन्ति इति आवासपदस्य अर्थकथनद्वारेणापि अमावास्याशब्दो निरुच्यते । साध्याः । वशब्दः अनुक्तसमुच्चयार्थः । सिद्धाश्च साध्यसिद्धनामका उभये द्विप्रकारा इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रप्रमुखाः सर्वे देवाः मयि समगच्छन्त संगच्छन्ते यष्टव्यत्वेन मिलिता भवन्ति । एतद् उक्तं भवति — माम् आ वसन्ति देवा मयि निवसन्ति यष्टव्यत्वेन मयि संगच्छन्ते इति अन्वर्थम् । अमावास्याशब्दधाच्या भवामीति । अमा सह वसुरूप इन्द्रो वसति अस्यां तिथौ इति अमावास्याशब्दनिरुक्तिरिति तैत्तिरीये धृत्यते — 'अमा वै नोऽय वसु वसतीति । इन्द्रो हि देवानां वसु । तद् अमावास्याया अमावास्यात्वम्' ( तै २,५,३,६ ) इति ।

'आगन् रात्री' सुज्जमनी' वसन्तामूर्ज' पुष्टं वस्वविशर्यन्ती' ।

'अमावास्या'यै हविषा विधेमोर्ज दुहाना' पर्यसा न आगन् ॥ ३ ॥

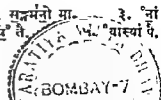
आ । अगन् । रात्री । सुज्जमनी । वसन्ताम । ऊर्जम् । पुष्टम् । वसु । आऽवशर्यन्ती ।

अमाऽवास्यायै । हविषा । विधेम । ऊर्जम् । दुहाना । पर्यसा । नः । आ । अगन् ॥ ३ ॥

रात्री अमावास्याकालयुक्ता तिथिः वसुताम् धनानां संगमनी संयोजयित्री । विधेयविशेषणम् एतत् । अस्मान् धनं संयोजयितुम् आगन् आगच्छतु । गमे-  
द्वान्दसे लुङि 'मन्त्रे वस' ( पा २,४,८० ) इति च्लेलुङ्क् । 'मो नो धातोः' ( पा ८,२,१४ ) इति नत्वम् । तथा ऊर्जम् अन्नरसं पुष्टम् पोषं वसु धनं च आवेशयन्ती अस्मदभिमुखं प्रयच्छन्ती । आगन्निति संयन्धः । अमावास्यां गोरूपेणाह — नः अस्माकम् ऊर्जम् अन्नरसं पर्यसा क्षीरेण सह दुहाना आगन् आगच्छतु । 'अमावास्या सुभगा मुखेवा धेनुत्वि भूय आप्यायमाना' ( तैत्रा ३,७,५,१३ ) इति शाखान्तरे धृत्यते । तादृश्यं अमावास्यायं [तदर्थम् । यद्वा कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अमावास्यां देवतां हविषा आज्यादिरूपेण विधेम परिचरेम ।

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

१. निवेष्टनी तै ३,५,१,१९ निवेष्टनः मा ३२,६६. २. सुज्जमनी मा. ३. नां  
विश्वं ( 'इव वै. ) तै. वै १,१-३,१. ४. रूपाणि वसुन्याः तै. ५. वास्यां वै.  
६. वसना वै.



‘अमावास्ये न’ इत्यस्याः सर्वाभिलषितकर्मणि ‘यत् ते देवा अकृष्वन्’ इत्यत्र विनियोग उक्तः ।

सर्वफलकामः ‘पूर्णा पश्चात्’ इति द्वाभ्याम् ‘पौर्णमासी प्रथमा यज्ञियासीति’ इत्यनया च पौर्णमासीं यजेत उपतिष्ठेत वा ।

तस्मिन्नेव कर्मणि ‘प्रजापते न त्वत्’ इत्यनया प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत वा ।

‘यत् ते देवा अकृष्वन्’, ( अ ७, ८४, १ ), ‘पूर्णा पश्चात्’ ‘प्रजापते’ ( अ ७, ८५, १; ३ ) इति सूत्रात् ( कौसू ५९, १९ ) ।

पूर्णमासयागे ‘पूर्णा पश्चात्’ इति पूर्णमासीं देवतां परित्यूक्षीयात् । “‘राक्ष महम्’ ( अ ७, ५० ), ‘पूर्णा पश्चात्’ ( अ ७, ८५ ) इति पौर्णमास्याम्” ( वैताथ्री १, १६ ) इति वैतानसूत्रात् ।

तत्रैव कर्मणि ‘पूर्णा पश्चात्’ इति पार्वणहोमं जुहुयात् । “‘पूर्णा पश्चात्’ इति पौर्णमास्याम्” ( कौसू ५, ५ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

दर्शपूर्णमासयोः ‘संनतिहोमानन्तरं’ ‘प्रजापते न त्वत्’ इत्यनया आज्यं जुहुयात् । “‘वृथिव्याम् अग्नये समनमन्’ ( अ ४, ३९ ) इति संनतिभिध्” ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ ( अ ७, ८५, २ ) इति च” ( कौसू ५, ९ ) इति सूत्रात् ।

तथा सर्वेषु श्रौतकर्मसु अनुमन्त्रणमन्त्रानादेशे ‘प्रजापते न त्वत्’ इत्यनया अनुमन्त्रणं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने — “मन्त्रानादेशे लिङ्गवदेति भागलिः । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति युषा कौशिकः । यथादेवतम् इति माठरः” ( वैताथ्री १, ३ ) इति ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः प्राजापत्यम् आधारम् अनया ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । “‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति प्राजापत्यम् आधारम्” ( वैताथ्री २, १२ ) इति सूत्रात् ।

तथा ‘मारुद्गणी बलकामस्य’ ( शाक १७, ५ ) इति विहितायां महाशान्तौ ‘प्रजापते न त्वत्’ इत्येनाम् ऋषम् आयपेत् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — “‘मरुतां मन्त्रे’ ( अ ४, १७ ), ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति मारुद्गण्याम्” ( शाक १८, ७ ) इति ।

विवाहे ‘पूर्वापरम्’ इति वृत्तेन आज्यसमित्पुरोडाशादीनि जुहुयात् । सूत्रितं हि — “‘सय्येनोत्तमिता’ ( अ १४, १ ), ‘पूर्वापरम्’ ( अ ७, ८६ ) इत्युद्धीत” ( कौसू ७५, ६ ) इति ।

महाशान्तौ ग्रहयज्ञे ‘सोमस्याशो युषा पते’ इति चतुर्ऋचेन हविराज्यहोम-समिदाधानोपस्थानानि युषाय कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — “‘यद् राजानः’ ( अ ३, २९ ), ‘सोमस्याशो युषा पते’ ( अ ७, ८६, ३-६ ) इति युषाय” ( शाक १५, १ ) इति ।

अमावास्या<sup>१</sup> न त्वदेतान्यन्यो विश्वा<sup>२</sup> रूपाणि<sup>३</sup> परिभूर्जजान ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तत्रो<sup>४</sup> अस्तु वयं स्याम<sup>५</sup> पतयो रयीणाम् ॥ ४ ॥

अमावास्या । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परिभूः । जजान ।

यत्कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हे अमावास्ये त्वत् त्वत्तः अन्यः कश्चिद् देवः एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । 'शेष्ठन्द्रसि बहुलम्' (पा ६,१,७०) इति शैलौपः । रूपाणि रूप्यमाणानि भूतजातानि परिभूः<sup>३</sup> । कृद्योगलक्षणपष्ठयभावश्छान्दसः । परिभूः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । परिग्राहको व्यापको न जजान नोत्पन्नः । त्वमेव एतानि परिगृह्णासीत्यर्थः । जन जनने । लिटि रूपम् । यद्वा एतानि भूतजातानि त्वत्तः अन्यो देवः परिभूः व्यापकः सन् न जजान नोत्पादयामास । त्वमेव एतानि परिगृह्णन् ऋष्टुं शक्नोषीति भावः । जनी प्रादुर्भावे । ण्यन्तस्य लिटि मन्त्रविषयत्वाद् आभभावः । 'णेरनिटि' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अखु भवतु । तथा वयं च रयीणाम् धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम ।

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ।

तस्यां<sup>१</sup> देवैः<sup>२</sup> संवसन्तो<sup>३</sup> महित्वा<sup>४</sup> नाकस्य<sup>५</sup> पृष्ठे समिपा मदेम<sup>६</sup> ॥ १ ॥

पूर्णा । पश्चात् । उत । पूर्णा । पुरस्तात् । उत् । मध्यतः । पौर्णमासी । जिगाय । तस्याम् । देवैः । सम्सवन्तः । महित्वा । नाकस्य । पृष्ठे । सम् । इपा । मदेम् ॥ १ ॥

पूर्णा पूर्णचन्द्रोपेता पौर्णमासी पश्चात् प्रतीच्यां दिशि जिगाय जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । उत अपि च पूर्णा पौर्णमासी पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि जिगाय । तथा मध्यतः प्राक्प्रतीच्यादिशोर्मध्ये आकाशमध्ये पौर्णमासी । पूर्णः संपूर्णो माश्चन्द्रः अस्मिन् पर्वणीति पौर्णमासी तिथिः । 'साऽस्मिन्पौर्णमासीति' (पा ४,२,२१) इति अणन्तत्वेन निपातितः । उज्जिगाय उज्जयति । पूर्णकलचन्द्रोपेता पौर्णमासी प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि मध्ये च प्रकाशयुक्ता वर्तत इत्यर्थः । अथ जेतव्यस्याश्रयणाज्जयतिः उत्कर्षाची । 'सन्दिटोर्जे' (पा ७,२,५७) इति अभ्यासाद् उत्तरस्य जयतेः कवर्गोद्देशः । तस्यां पौर्णमास्यां देवैः यष्ट्यैरङ्गीपोमादिभिः सह महित्वा महत्त्वेन

१. प्रजापते अ ७,८५,३. २. भूः परि ५. ३. तयोः आपधौ ७,५,१; यस्यां

माधौ ६,२,३. ४. देवा अर्थि तं ३,५,१,१ तत्रा ३,१,१,१२ आपधौ; देवा अभि माधौ.

५. संविशन्तः माधौ. ६. उन्ममे नाक इह मादयन्ताम् तं. तेवा.

संवसन्तः संभूय निवसन्तो वयम् । यष्ट्यष्टव्ययोः एकप्रदेशावस्थानात् संवसन्त इत्युक्तम् । नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरि भागे इवा अन्नेन सं मदेन संमाद्येम । माद्यतेः 'लिङ्याशिग्यद्' ( पा ३,१,८६ ) । पौर्णमास्याम् अग्नीषोमादियागेन स्वर्गभोग-  
प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

वृषभं वाजिनं वयं पौर्णमासं यजामहे ।

स नो ददात्वक्षितां रयिमनुपदस्वतीम् ॥ २ ॥

वृषभम् । वाजिनम् । वयम् । पौर्णमासम् । यजामहे ।

सः । नः । ददातु । अक्षिताम् । रयिम् । अनुपदस्वतीम् ॥ २ ॥

वृषभम् वर्षितारम् अभिमतफलानां प्रधानभूतं वा वाजिनम् अन्नघन्तम् अन्नसं-  
घनत्वात् हविर्भिर्वा युक्तं पौर्णमासम् । पूर्णो माश्चन्द्रः अस्मिन्निति पूर्णमासः । प्रज्ञा-  
दित्यात् स्वार्थिकः अण् । पौर्णमासम् पर्यं वयं यजामहे आहुत्या । स च अस्माभिरिष्टः  
पौर्णमासः न अस्माकम् अक्षिताम् अविनाशितां परैरवाधिताम् अनुपदस्वतीम् उपभो-  
गेऽपि क्षयरहितां रयिम् रायं धनं दधातु । अक्षिताम् इत्यनेन परकृतः क्षयो निरस्यते ।  
अनुपदस्वतीम् इत्यनेन उपभोगेन व्ययेऽपि क्षयरहित्यम् उच्यते । अक्षिताम् इति ।  
क्षि क्षये । कर्मणि क्तः । 'निष्ठायामप्यदर्थं' ( पा ६,४,६० ) इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः ।  
अत एव 'क्षियो दीर्घात्' ( पा ८,२,४६ ) इति निष्ठानत्याभावश्च । अनुपदस्वतीम् इति ।  
दत्तु उपक्षये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदन्तान्मनुप् । 'मादुपधायाः' ( पा ८,२,९ )  
इति यत्वम् । 'तसौ मत्वर्थं' ( पा १,४,१८ ) इति भसंज्ञायां पदसंज्ञानिवन्धनकृत्याभावः ।  
अनुपदस्वतीम् इति 'नन्' ( पा २,२,६ ) इति तत्पुरुषस्तमासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' ( पा ६,  
२,२ ) इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जज्ञान ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम परंतयो रयीणाम् ॥ ३ ॥

प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परिऽभूः । ज्ञान ।

यत्ऽकामाः । तत् । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । वयम् । स्याम । परंतयः । रयीणाम् ॥ ३ ॥

एषा ऋक् 'अमावास्या न त्वदेतानि' ( अ ७,८४,४ ) इत्यनेन व्याख्याता । अमावास्या-  
पदस्थाने प्रजापतिपदं विशिष्यते ।

१. वृषभं तत्रा ३,७,५,१३ आपथी २,२०,५८

२. पूर्णमासं तत्रा. आपथी.

३. वृषभं मंत्रा. ३.

४. नदि मे ४,१४,१ काठ १५,८ पे २०,३१,२०.

५. त्वत्तान्यं मंत्रा.

६. वृषभं मंत्रा. ३.

७. ज्ञानि श्र १०,१२१,१० तं १,८,१४,२ मंत्रा. तत्रा ३,८,१,३

मंत्रा २,५,९ तत्राभा १०,५४,१ ति १०,४३.

८. परि ता वृषभ श्र. मा १०,२० तं. प्रः

मठिना प्रज्ञान पे.

९. वयं कं मंत्रा.

पौर्णमासी प्रथमा यज्ञियासीदह्नां रात्रीणामतिशर्वरेषु<sup>१</sup> ।

ये त्वां यज्ञैर्यज्ञिये अर्धयन्त्यमी<sup>२</sup> ते<sup>३</sup> नाके<sup>४</sup> सुकृतः प्रविष्टाः<sup>५</sup> ॥ ४ ॥

पौर्णमासी । प्रथमा । यज्ञिया । आसीत् । अह्नाम् । रात्रीणाम् । अतिशर्वरेषु ।

ये । त्वाम् । यज्ञैः । यज्ञिये । अर्धयन्ति । अमी इति । ते<sup>३</sup> । नाके । सुकृतः । प्रविष्टाः ॥

पौर्णमासी पूर्णचन्द्रवती एतन्नामिका तिथिः अह्नां रात्रीणाम् अहोरात्राणां मध्ये प्रथमा आदिभूता मुख्या वा यज्ञिया यज्ञार्हा आसीत् भवति । 'यज्ञविभक्त्या यज्ञमौ' ( पा ५, १, ७१ ) इति घप्रत्ययः । 'कस्मिन् विषय इति तद् आह — अतिशर्वरेषु । अतिक्रान्तानि शर्वरीम् अतिशर्वराणि । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ( पावा २, २, १८ ) इति समासः । रात्रिम् अतीत्य घर्तमानेषु सोमादिहविष्यु । यद्वा अतिशयिता शर्वरी येषु हविष्यु इति अतिशर्वराणि । तृतीयसवनव्यापिषु हविष्यु । यज्ञियासीद् इति संबन्धः । अयम् अर्थः — इष्टिपशुसोमानां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिभूतौ । तत्रापि पूर्णमासयागः प्रथमानुष्ठेयः । स च पौर्णमास्यामेव तिथौ क्रियत इति सर्वेषाम् अहोरात्राणां प्रथमत्वेन यज्ञाहंति । हे यज्ञिये यज्ञाहं पौर्णमासि त्वा ये ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः दर्शपूर्णमासादिभिः अर्धयन्ति<sup>६</sup> अभिमतफलं याचन्ते । अर्धं गतौ याचने च । अमी इष्टवन्तस्ते सुकृतः सुकर्माणो यजमानाः नाके दुःखरहिते स्वर्गलोके प्रविष्टाः स्थिता भवन्ति ।

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम्<sup>७</sup> ।

विश्वान्यो<sup>८</sup> भुवना विचष्टे<sup>९</sup> ऋतूरन्यो<sup>१०</sup> विदधज्जायसे<sup>११</sup> नर्वः<sup>१२</sup> ॥ १ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीडन्तौ । परि । यातः । अर्णवम् ।

विश्वा । अन्यः । भुवना । विचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विदधत् । जायसे । नर्वः ॥ १ ॥

कश्चित् पूर्वां गच्छति सूर्यः । अन्यस्तम् अनुचरति चन्द्रमाः । एवम् एतौ सूर्यचन्द्रौ पूर्वापरम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । पौर्वापर्येण मायया सह चरतः सुलोके गच्छतः । तौ शिशूवद् भ्रमणात् जायमानत्वाद् वा शिशू इत्युच्येते । शिशू सन्तौ क्रीडन्तौ विहरन्तौ अर्णवम् । अन्तरिक्षनामैतत् । अर्णोसि उदकानि अस्मिन् सन्तीति अर्णवः । 'अर्णसो लोपद्व' ( पावा ५, २, १०९ ) इति घप्रत्ययः सकारलोपद्व । अन्तरिक्षं परि यातः परि गच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यो विश्वा विदयानि भुवना

१. 'णामुत त' पै १, १०२, १. २. यज्ञियैर्यज्ञैर्बर्धं पै. ३. ते D.T.K<sup>३</sup>.P.Bp<sup>३</sup>, RW. ४. नाके पै. ५. परेताः पै. ६. वैतृ. मंगा. द. ७. यातो अर्णं R; यातो अर्णवम् ऋ १०, ८५, १८ मे ४, १२, २ पै १८, ३, २ तैत्रा २, ७, १२, २. ८. विश्वान्यन्यो ऋ. मे. पै. तैत्रा. ९. 'विचष्टे' ऋ. तैत्रा. १०. 'रुण्यो A.Bp<sup>३</sup>; 'रुन्यो R; 'रुन्यो तैत्रा. ११. 'यते D.S<sup>३</sup>, ऋ. मे. पै. तैत्रा. १२. पुनं. ऋ. मे. पै. तैत्रा.



भुवनानि भूतजातानि विचष्टं पश्यति । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' ( पा ८,१,६५ ) इति निघातनिषेधः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' ( पा ८,१,७१ ) इति गतेर्निघातः । अन्यचन्द्रमाः कतुरं वसन्तादीन् तदवयवभूतान् मासान् अर्धमासांश्च विदधत् कुर्धन् नवः नूतनः जायते' उत्पद्यते । यद्यपि उभयोर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उदयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु कलाह्लासवृद्धिसद्भावाद् नवो जायत इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा जायते पुनः' ( मा २३,१० ) इत्यादिश्रुतेश्च ।

नवोनवो भवसि<sup>१</sup> जायमानोऽह्नां<sup>२</sup> केतुरपसामेवग्रम्<sup>३</sup> ।

भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन्<sup>४</sup> प्र चन्द्रमास्तिरसे<sup>५</sup> दीर्घमायुः ॥ २ ॥

नयःऽनवः । भवसि । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उपसाम् । एषि । अग्रम् ।

भागम् । देवेभ्यः । वि । दधासि । आऽयन् । प्र । चन्द्रमः । तिस्ते । दीर्घम् । आयुः ॥ २ ॥

हे चन्द्रमः त्वं जायमानः शुक्लपक्षप्रतिपदादिषु एकैककलाधिक्येन उत्पद्यमानः सन् नवोनवः पुनःपुनरभिनवो भवसि प्रतिदिनं नूतन एव भवसि । 'अनुदात्तं च' ( पा ८,१,३ ) इति द्वितीयो नवशब्दः अनुदात्तः । किं च अहां तिथीनां केतुः केतुवत् केतयिता ज्ञापयिता प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाह्लासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशस्त्वम् उपसाम् रात्रीणाम् अग्रम् एषि अग्रणीर्भवसि । रात्रीणां कर्त्तृत्वात् । यद्वा अह्नां केतुः अहरवसाने शुक्लपक्षे प्रतीच्यां दिशि इदयसे कृष्णपक्षे तु उपसाम् रात्रीणाम् अग्रम् अवसानम् एषि । प्राच्यां दिशि इदयस इत्यर्थः । केचन एनं पादम् आदित्यदेवत्वम् आहुः । तस्मिन् पक्षे अह्नां केतुत्वम् उपसाम् अग्रगतिश्च सूर्यस्य प्रसिद्धे । एवम् आयन् आगच्छन् प्रतिदिनं ह्लासवृद्धिर्भाष्यं पक्षान्तम् अभिगच्छन्<sup>६</sup> हे चन्द्रमः त्वं देवेभ्यो भागर हविर्भागं वि दधासि करोषि । तिथिविशेषरूपपर्यनियन्धनत्वात् सर्वयागानाम् । एवमुक्तलक्षणं हे चन्द्रमः त्वं दीर्घम् आयुः प्र तिस्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । प्रवर्धयसि । अत्र निरुक्तम् — "नवोनवो भवति जायमानः" इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेतम् । 'अह्नां केतुरपसामेवग्रम्' इति अपरपक्षान्तमभिप्रेतम् । आदित्यदेवो द्वितीयः पाद इत्येके । 'भागं देवेभ्यो विदधास्यायन्' इति अर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः" ( नि ११,६ ) इति ।

सोमस्यांशो युवां पतेऽनूनो नाम वा असि ।

अनूनं दर्श मा कृषि प्रजया च धनेन च ॥ ३ ॥

१. भव- मं.पा. ३. २. भवसि श्र. १०,८५,१९ तं ३,४,१४,१ मं ४,१२,३ तं १६, ३,१. ३. 'मेत्यग्रम्' श्र. मं. पं.; 'मेत्यग्रं' तं. ४. दधास्याम् श्र. तं. मं. पं. ५. चन्द्रमास्तिरसे ('रति' तं.) श्र. तं. मं. पं. ६. अनिनं S'. ७. भवसि S'.

सोमस्य । अंशो इति । युधाम् । पते । अनूनः । नाम । वै । असि ।

अनूनम् । दर्श । मा । कृधि । प्रज्या । च । धनेन । च ॥ ३ ॥

हे सोमस्यांशो सोमस्य चन्द्रमसः अंशभूत सोमपुत्र हे बुध हे युधां पते युद्धानां योधानां वा पालक । बुधग्रहवलेन हि युद्धजयो भवतीति प्रसिद्धम् । आमन्त्रितद्वयेऽपि 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे' ( पा २, १, २ ) इति 'सोमस्येति युधाम् इति च पदद्वयस्य आमन्त्रितानुप्रवेशः । तत्र सोमस्यांशो इत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' ( पा ६, १, १९८ ) इति पाष्टिकम् आद्युदात्तत्वम् । युधां पते इत्यस्य 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' ( पा ८, १, ७३ ) इति पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधात् 'आमन्त्रितस्य च' ( पा ८, १, १९ ) इति आप्तिमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । एवंगुणचिशिष्ट सोमपुत्र हे बुध त्वम् अनूनः संपूर्णो नाम असि वै भवसि खलु । सर्वदा तेजस्यत्वेन अनूनत्वम् । अतः हे दर्श द्रष्टव्य बुध मा मां हविरादिना त्वां प्रीणयन्तं प्रज्या पुत्रादिकया धनेन । परस्परसमुच्चयार्थं चशब्दौ । अनूनम् संपूर्णं सन्तुष्टं कृधि कुरु । एवं विनियोगानुसारेण बुधग्रहपरतया व्याख्यातः । मन्त्रार्थगर्वालौचनया सोम एव प्रतीयते । तस्मिन् पक्षे अग्रम् अर्थः—हे सोमस्यांशो सोमस्य संपूर्णकलस्य चन्द्रस्य अंशो अंशभूत एककलावच्छिन्न शुक्लप्रतिपदि दृश्यमान चन्द्र हे युधां पते त्वं नाम नाम्ना अनूनोऽसि संपूर्णकल इति प्रसिद्धोऽसि । चन्द्रस्य संपूर्णकलत्वमेव सहजो धर्मः । तत्र कलाह्रासवृद्धी सूर्यमरीचिसमादलेपतारतम्येनेति ज्योतिःशास्त्रविद् आहुः । यतः संपूर्णकलः अतो हे दर्श द्रष्टव्य सर्वैरभिनन्दनीय त्वं 'मा मां तुभ्यं हविः प्रयच्छन्तं प्रजाधनाभ्यां संपूर्णं कुरु इति । सोमदेयत्योऽपि मन्त्रो जन्यजनकयोरभेदोपचाराद् बुधग्रहविषयहविर्दानादिषु विनियुज्यते । कृधीति । कुरु करणे । लोटि हेः 'भृगुपृकृन्वच्छन्दसि' ( पा ६, ४, १०९ ) इति धिरादेशः । विकरणस्य लुक् छान्दसः<sup>१</sup> ।

दर्शोऽसि दर्शतोऽसि<sup>२</sup> 'समग्रोऽसि समन्तः' ।

समग्रः समन्तो भूयासं गोभिरश्वैः प्रजया पशुभिर्गृहधनेन ॥ ४ ॥

दर्शः । असि । दर्शतः । असि । समऽग्रः । असि । समऽअन्तः । समऽअग्रः ।

समऽअन्तः । भूयासम् । गोभिः । अश्वैः । प्रजया । पशुभिः । गृहैः । धनेन ॥ ४ ॥

हे सोम त्वं दर्शोऽसि सूर्येण सहैव द्रष्टव्यो भवसि । अमावास्यायां सूर्येण सह चन्द्रमा दृश्यते इति सा तिथिर्दर्शशब्देन उच्यते । यद्वा दर्शोऽसि शुक्लप्रतिपदि एक-

१. समृद्धि S'.

२. अनुभूत S'.

३. मा मां सोमदेवयोपि मन्त्रो जन्यजनक-

योरभेदोपचारादुपग्रहविषयहविर्दानादिषु विनियुज्यते । प्रजाधनाभ्यां संपूर्णं कुरु इति । कृधीति । कुरु...छान्दसः तुभ्यं हविः प्रयच्छन्तम् S'.

४. १, ४.

५. विश्वस्तंरः वै.

कलात्मना द्रष्टव्यो भवसि । अनन्तरं दर्शतः तृतीयादिषु ततोपि स्फुटं दर्शनीयो भवसि । अथ समग्रः अष्टम्यादिषु ततोऽपि स्फुटतरं कलासमृद्धो भवसि । अनन्तः समन्तः पौर्णमास्यां संगतान्तप्रदेशः सर्वकलापूर्णमण्डलो भवसि । यत एवम् अतोऽहं गवादिभिः समग्रः समृद्धः समन्तः संपूर्णश्च भूयासम् ।

योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तस्य त्वं प्राणेनाप्यायस्व ।

आ वयं प्यासिपीमहि गोभिरथैः प्रजयां पशुभिर्गृहैर्धनेन ॥ ५ ॥

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः । तस्य । त्वम् । प्राणेन । आ । प्यायस्व ।  
आ । वयम् । प्यासिपीमहि । गोभिः । अथैः । प्रजयां । पशुभिः । गृहैः । धनेन ॥

यः शत्रुः अस्मान् द्वेष्टि प्रातिकूल्यम् आचरति यं वा शत्रुं वयं द्विष्मः तस्य प्राणेन हे सोम त्वम् आ प्यायस्व आप्यायितो भव । शत्रोः प्राणम् अपहरेत्यर्थः । वयं च गवादिभिः आ प्यासिपीमहि आप्यायिता भूयासम् । स्फायी आप्यायी वृद्धौ । आसिपि लिङि 'सिञ्चदुलम् लेटि' (पा ३,१,२४) इति बहुल्यचनाद् अलेट्यपि सिप् । 'लोपो व्योर्वलि' (पा ६,१,६६) इति यकारलोपः । 'लिङ्गः सीयुट्' (पा ३,४,१०२) । इडागमः ।

यं देवा अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितां मुक्षयन्ति ।

तेनास्मानिन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥ ६ ॥

यम् । देवाः । अंशुम् । आऽप्याययन्ति । यम् । अक्षितम् । अक्षिताः । मुक्षयन्ति ।  
तेन । अस्मान् । इन्द्रः । वरुणः । बृहस्पतिः । आ । प्याययन्तु । भुवनस्य । गोपाः ॥ ६ ॥

यम् अंशुम् एककलात्मकं सोमं देवा आप्याययन्ति शुक्लपक्षे प्रतिदिनम् एकैककलाप्रदानेन यर्धयन्ति यं च सोमम् अक्षितम् अविच्छिद्यं सर्वेष्वपि अहस्तु क्षयरहितं अक्षिताः अक्षीणाः पित्रादयः भक्षयन्ति पिबन्ति । 'वाऽऽक्रोधदैन्ययोः' (पा ६,४,६१) इति पक्षे दीर्घाभावः । तेन सोमेन सह इन्द्रः परमेभ्यर्यसंपन्नो देवानाम् अधिपतिः वरुणः पापनियारको देवः बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां हितकारित्वेन पतिः पालयिता च देवः भुवनस्य भूतजातस्य गोवा गोपायितारः प्रवृद्धिप्रदा इन्द्रादयः अन्ये वा विभ्ये देवाः

१. योऽस्मान् A,D,S<sup>m</sup>,Cs; योऽस्मान् K,R,V. २ वृ. सा. RW.PW.; वृ. K<sup>m</sup> प्यासिपी, गवा. WM. प्यासिपी. ३. प्यासिपी S<sup>m</sup> ४. यमां (यंवा मं. पं.) द्विष्म अंशुं ते २,४,१४,१ मं ४,९,२० पं १,१-२,४ शाश्वी ५,८,९; यथादित्यमादित्या आप्याय्यं वा १०, १२; यन्तु पं २०, ८१, ८. ५ यंवा (यम ते. शाश्वी.) क्षिति ('तु ते. पं.) मक्षितया ते. मं. सट्. पं. शाश्वी; वं रवा महान्तमक्षितये पं २०, ४१, ४. ६. पिबन्ति ते. मं. पं. शाश्वी; मदन्ति वा ७. तेन नो रात्रा ते.; प्यासिपी मं.; प्या मासिन्धो वा ८. ते.

अस्मान् हविरादिना प्रीणयितृन् आ प्याययन्तु वर्धयन्तु ।

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजप्रवर्तिते  
अथर्वसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे सप्तमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र 'अभ्यर्चत' इति आद्ये सूक्ते आद्येन पट्टचेन संपत्कामः  
सर्वफलकामो वा अग्निं यजेत उपतिष्ठेत् वा । "समास्त्वामे" (अ २, ६) 'अभ्यर्चत' (अ ७,  
८७) इत्यग्निं संपत्कामः" इति "अभ्यर्चत", 'को अस्या नः' (अ ७, १०८) इति" इति च कौशिकं  
सूत्रम् ( कौसू ५९, १५; १९ ) ।

अग्निचयने समिदाधानानन्तरम् 'अभ्यर्चत' इति ब्रह्मा जपेत् । तद् उक्तं वैताने —  
"उदेनमुत्तरं नय" (अ ६, ५) इति समिध आधीयमानाः । "चत्वारि शृङ्गा" (श्र ४, ५८, ३), 'अभ्यर्चत'  
इति जपति" ( वैताश्री २९, १५; १९ ) इति ।

तथा 'आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य च' ( शाक १७, १ ) इति विहितायां महाशान्तौ  
'अभ्यर्चत' इति आचपेत् ।

तथा वास्तोष्पत्याख्यायां महाशान्तौ 'अभ्यर्चत' इत्यनेन औदुम्बरमार्ण  
यग्नीयात् ।

तद् उक्तं शान्तिकल्पे — "अभ्यर्चत" इत्याग्नेय्याम्" (शाक १८, १) इति "अभ्यर्चत'  
इत्यौदुम्बरम्" ( शाक १९, ५ ) इति च ।

ब्रह्मचारिणः स्वाग्निनाशप्रायश्चित्तार्थं 'मय्यमे' इति पञ्चर्चनं पञ्च समिध आद-  
ध्यात् । सूत्रितं हि — "मय्यमे" (अ ७, ८७, २-६) इति पञ्चश्रेणादधाति" (कौसू ५७, २१) इति ।

तथा आधाने मथितार्तिं 'मय्यमे' इत्यनेन आज्येनाकं कुर्यात् । "मय्यमे" (२)  
इत्येतयानक्ति" ( वैताश्री ४, ०६ ) इति वैतानं सूत्रम् ।

दर्शपूर्णमासयोः 'धृतं ते अमे' इत्यनया आज्यनिर्वापकाले अग्निं ब्रह्मा अनु-  
मन्त्रयेत् । "धृतं ते अमे" (३) इत्याज्ये निहप्यमाणेऽग्निम्" ( वैताश्री २, ७) इति वैतानं सूत्रम् ।

जलोदरमैपज्यार्थं नद्योः संगमे मण्डपं<sup>१</sup> कृत्वा 'अप्सु ते राजन्' इति चतुर्कचेन  
उष्णोदकं संपात्य अभिमन्त्र्य पिञ्जलीभिस्तस्मिन् मण्डपे<sup>२</sup> व्याधितम् आप्लावयेत् ।

तथा अनेन चतुर्कचेन अभिमन्त्रितशीतोदकेन तस्मिन् मण्डपे<sup>३</sup> व्याधितम्  
पिञ्जलीभिः सह अवसिञ्चेद् वा ।

सूत्रितं हि — “अप्सु ते” (अ ७,८८) इति बहन्त्योर्यथे विमिते पिञ्जलीभिराग्रावयति । अवसिञ्चति । अत्युष्णाः<sup>१</sup> संपातवतीरसंपाताः” ( कौसू ३२, १४-१६ ) इति ।

तथा धूमकेतुदर्शनलक्षणाद्भुतप्रायश्चित्तार्थं चारुणपशोरवदानानि ‘अप्सु ते राजन्’ इति चतुर्केचेन प्रत्यृचं जुहुयात् । तद् उक्तं कौशिकेन — “अप्सु ते राजन्” इति चतसृभिर्चारुणस्य जुहुयात्” ( कौसू १२७, ४ ) इति ।

पशुतन्त्रे हृदयशूलोद्भासनान्तरम् ‘अप्सु ते राजन्’ इत्यस्य जपे विनियोगः । “अप्सु ते राजन्” इति अपन्ति” ( वैताथ्रौ १०, २२ ) इति वैतानं सूत्रम् ।

तथा अद्भुतमहाशान्तौ ‘अप्सु ते राजन्’ इति वरुणं यजेत । तद् उक्तं शान्तिकल्पे — “इन्द्रेण प्रतरं कृषि” ( अ ६, ५, २ ) इति इन्द्रस्य ‘अप्सु ते राजन्’ इति वरुणस्य” ( शाक १४, २ ) इति ।

तथा शवसंस्कारानन्तरम् उदकसमीपे ग्रह्या ‘जुहुतमम्’ (अ ७, ८८, ३) इति जपेत् ।<sup>२</sup> अन्त्येष्ट्यादिषु स्वस्त्ययनार्थं ‘प्राप्तम् वाशान्’ (अ ७, ८८, ४) इति जपेत् ।

अभ्यर्चितं सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं युञ्जं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ताम् ॥ १ ॥

अभि । अर्चत । सूस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमम् । युञ्जम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमत् । पवन्ताम् ॥ १ ॥

पृष्ठोक्ते सुस्तोत्रम् अग्निम् । ‘नन्सुभ्याम्’ (पा ६, २, १७२) इति उत्तरपदान्तोदात्त-  
त्यम् । अभ्यर्चत । अर्चतिः स्तुतिकर्मा (श्रु. निष ३, १४) । अभिष्णुत । आपो गावो वा संयो-  
ध्यन्ते । कीदृशम् । गव्यम् गोसम्यन्धिनम् आजिम् संघम् अभिलक्ष्य सुस्तुतिम् । गोसं-  
घादिलाभार्थं स्तूयमानम् इत्यर्थः । ‘सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्’ (पावा ४, १, ८५) इति यत्-  
प्रत्ययः । ‘वान्तो वि प्रत्यये’ (पा ६, १, ७९) इति वान्तादेशः । ‘यतोऽनावः’ (पा ६  
१, २, १३) इति आनुदात्तत्वम् । यद्वा गव्यम् गोभ्यो हितम् । हितार्थं यत् ।  
आजिम् अभिगन्तव्यं यक्षैः । अथवा आजिशब्देन विजिगीषूणां लक्ष्यदेशगमनम्  
उच्यते । आजिम् आजिघावनं प्रति सुस्तुतिम् इति संवन्धः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः  
पूर्वम् अग्नेरेव निर्दिष्टदेशगमनात् । तथा च ऐतरेयके श्रूयते — ‘तारां वै देवताना-  
माजिं धावन्तीनामभिष्टानामग्निमुच्यं प्रथमः प्रत्यपयत’ (ऐवा ४, ८) इति । किं च  
भद्रा भद्राणि भन्दनीयानि द्रविणानि धनानि अस्मासु धत्त निधत्त । तथा

१. उष्णाः BI. २. इतः परम् उत्तरपदविजगवर्णानां स्थानं रिक्तम् S. ३. अभ्यर्चयं  
श्रु ४, ५८, १० भा १०, ९८ वे ८, १३, १०. ४. पवन्ते प्र. मा. वे.

नः अस्मदीयम् इमे यज्ञं देवताः<sup>१</sup> अग्न्यादिकाः नयत प्रापयत । अत एव धृतस्य क्षरणशीलस्य आज्यस्य धाराः प्रवाहा मधुमत् । क्रियाविशेषणम् एतत् । मधुर-  
रसोपेतं यथा तथा पवन्ताम् । पवतिर्गतिकर्मा (तु निघ २, १४) । गच्छन्तु यष्टव्या देवता  
इति । यद्वा मधुमत् मधुमत्यो धारा इति । डीब्जसोर्लुक् छान्दसः ।

मय्यग्ने<sup>२</sup> अग्निं गृह्णामि सह क्षत्रेण<sup>३</sup> वर्चसा वलेन<sup>४</sup> ।

मयिं प्रजां<sup>५</sup> 'मय्यार्युर्दधामि' स्वाहा मय्यग्निम् ॥ २ ॥

मयि । अग्ने । अग्निम् । गृह्णामि । सह । क्षत्रेण । वर्चसा । वलेन ।

मयिं । प्रजाम् । मयिं । आर्युः । दधामि । स्वाहा । मयिं । अग्निम् ॥ २ ॥

अग्ने प्रथमम् अग्निम् आहुताधारं मथ्यमानम् अग्निं मयि गृह्णामि धारयामि ।  
मदधीनं करोमीत्यर्थः । केन सहेति तद् आह—क्षत्रेण वलेन वर्चसा तेजसा ।  
यद्वा क्षत्रेण क्षतात् त्रायकेण वर्चसा वलेन शरीरेण सामर्थ्येन सह अग्निं  
गृह्णामि । क्षत्रतेजोवलार्थम् अग्निं स्वाधीनं करोमीत्यर्थः । तथा अग्निस्वाधीनी-  
करणेन प्रजाम् पुत्रादिलक्षणां मयि दधामि पुत्रादिकं लभेयेत्यर्थः । आर्युः जीवनं  
मयि दधामि । आर्युप्मान् भूयासम् इति यावत् । तथा अग्निम् जाठरं वैश्वानरम्  
अग्निं मयि दधामि अन्नपाकादिजनितारोग्यार्थम् अग्निं धारयामि । स्वाहा इव  
समिदादिरूपम् अग्नौ स्वाहुतम् अस्तु ।

इहैवाग्ने अग्निं धारया रयिं मा त्वा 'नि क्रन्' पूर्वचित्ता<sup>६</sup> निकारिणः ।

क्षत्रेणान्ने<sup>७</sup> सुयर्ममस्तु तुभ्यमुपसृत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः<sup>८</sup> ॥ ३ ॥

इह । एव । अग्ने । अग्निं । धारय । रयिम् । मा । त्वा । नि । क्रन् । पूर्वचित्ताः । निःकारिणः ।

क्षत्रेण । अग्ने । सुयर्मम् । अस्तु । तुभ्यम् । उपसृत्ता । वर्धताम् । ते । अनिःस्तृतः ॥ ३ ॥

हे अग्ने इहैव अस्मास्येव त्वां परिचरत्सु रयिम् धनम् अधि धारय अधिकं  
स्थापय । 'अन्येषामपि ददयते' ( पा ६, ३, १३७ ) इति दीर्घः । ये पूर्वचित्ताः अस्मत्तः  
पूर्वं 'त्वद्विषयमनस्का निकारिणः अस्मदपकारिणः ते त्वा त्वां मा नि क्रन् स्वाधीनं  
मा कार्षुः । एवं वा योजना—निकारिणः अस्मदपकारिणः पूर्वचित्ताः अस्मत्तः  
पूर्वमपि त्वद्विषययागकरणमनसोऽपि त्वां यागेन स्वाधीनं मा कार्षुरिति । करोतेः  
'मन्ये षस' ( पा २, ४, ८० ) इति च्लेल्लुक् । हे अग्ने तुभ्यं तव । पष्ठधर्थे चतुर्थी ।

१. वंजु. १५५, द्र. २. मय्यग्ने B, K<sup>७</sup>. ३. प्रजया मे १, ६, १. ४. धनेन  
मं. ५. क्षत्रे मे. ६. मयि वचो (रायो मे.) द<sup>७</sup> ते ५, ७, ९, १ मं. ७. दधन् मे  
३, ३३, ४. ८. चित्तां मा २७, ४ तं ४, १, ७, २ काठ १८, १६; चित्तां मे २, १२, ५.  
९. क्षत्रमेने ना. तं. मं. काठ.; क्षत्रम् मे. १०. अनिष्टृतः मे. ११. अनिःस्तृतः  
P, P<sup>८</sup>, J, Cp, WM. आशय ८, ३३, ९. १२. तद्विषय S<sup>८</sup>.

क्षणेन वलेन सह । स्वरूपम् इति शेषः । सुयमम् अस्तु सुस्थितम् अस्तु येन  
अस्मान् अनुगृह्णासि । यमेः खलि 'लति' ( पा ६,१,१९३ ) इति प्रत्ययात्पूर्वस्य  
उदात्तत्वम् । 'तुभ्यमसौ वयि' ( पा ७,२,९५ ) इति तुभ्यादेशे 'वयि च' ( पा ६,१,२१२ )  
इति आद्युदात्तत्वम् । अपि च ते तव उपसत्ता उपसदनशीलः परिचारकोऽयं  
यजमानः वर्धताम् पूर्यतां कामैः । अनिस्तुतः केनचिदपि अहिंसितः अतिरस्कृतप्रभावः ।  
स्तृणातिहिंसाकर्मा छदनकर्मा वा । उपसत्तेति । पदल्ल विशरणगत्यवसादनेषु ।  
अस्मात् तृचि 'एकाचः' ( पा ७,२,१० ) इति इष्णिपेधः ।

'अनुग्निरूपसामग्रमख्युदन्वहानि' प्रथमो जातवेदाः ।

'अनु सूर्यं उपसो अनु रस्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश' ॥ ४ ॥

अनु । अग्निः । उपसाम् । अप्रम् । अख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः । जातवेदाः ।

अनु । सूर्यः । उपसः । अनु । रस्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः उपसाम् अप्रम् प्रादुर्भायम् अनु अख्यत् ख्याति  
प्रकाशते । दृश्यते इति यावत् । प्रथमं तावद् उपसां मुखे अग्निः प्रकाशते ।  
'लक्षणेऽधभूता' ( पा १,४,९० ) इत्यादिना अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'छन्दसि छद्-  
लङ्लिटः' ( पा ३,४,६ ) इति ख्यातेर्लुङ् । 'अस्यतिवकिख्यातिभ्योऽङ्' ( पा ३,१,५१ ) ।  
अहानि च । अनु । अख्यत् इति क्रियानुपङ्गः । अहान्यनु प्रतिप्रकाशते । प्रथमो  
मुख्यः । प्रथमानो वा । प्रथेरमचप्रत्ययः । महान् जातवेदाः जातानि वस्तूनि  
वेदयतीति जातवेदाः जातानां वेदिता जातप्रशो वा प्रकाशते । 'गतिकारक्योरपि पूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरत्वं च' ( पाउद ९,८७ ) इति येत्तेरसुन् । सूर्यात्मना अग्निः उत्तरार्धेन  
स्तूयते—सूर्यः सूर्यात्मकः । धूयते हि तैत्तिरीयके—'उद्यन्तं वावादिद्यमप्रितुस-  
मारोहति । तस्मान् धूम एवाग्नेर्दिवा ददगे' ( तैत्ति २,१,२,१० ) इति । सूर्यात्मकोऽग्निः  
उपसोऽनु प्रकाशते । ततो रस्मीन् व्यापनशीलान् किरणान् अनु प्रकाशते । इत्थम्  
अनेन क्रमेण द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्वा विवेश सर्वत्र द्यावापृथिव्योरापि  
प्रकाशत इति । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' ( पा ६,३,३० ) इति द्यावादेशः । द्वितीया-  
द्वियचनस्य 'वा छन्दसि' ( पा ६,१,१०६ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'देवताद्वन्द्वे च'  
( पा ६,२,१४१ ) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् ।

प्रत्यग्निरूपसामग्रमख्युत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।

'प्रति सूर्यस्य पुरुषा च रस्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ तंतान' ॥ ५ ॥

१. 'प्रमवतर्द्ध' मे १,८,९. २. अनु सूर्यस्य पुरुषा च रस्मीननु द्यावापृथिवी आ  
तंतान्य (तंतान ते. तैत्ति.) वा ११,१७ उं ४,१,२,२;३ मे १,८,९ अट १६,२ तैत्ति १,१,१,२३.

प्रति । अग्निः । उपसाग् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः । ज्ञातऽवेदाः ।

प्रति । सूर्यस्य । पुरुऽधा । च । रुग्मीन् । प्रति । चात्रापृथिवी इति । आ । ततान् ॥ ५ ॥

पूर्वार्धं पूर्वमन्त्रेण व्याख्यातम् । अनोः स्थाने प्रतिपदं विशिष्यते । 'लक्षण' ( पा १,४,१० ) इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । किं च पुरुत्रा' पुरून् बहु-  
रूपत्वाद् बहुधा प्रवृत्तान् । 'देवमनुज्य' ( पा ५,४,५६ ) इत्यादिना त्राप्रत्ययः । सूर्यस्य  
रस्मिन्च प्रति अख्यत् प्रकाशते । सूर्यस्य रुग्मीन् प्रति स्वयमेव प्रकाशते अग्नि-  
सूर्ययोः अत्यन्तभेदाभावात् । इत्थम् अनेन क्रमेण यावापृथिवी प्रत्या ततान सर्वत्र  
यावापृथिव्योराततो भवति । प्रकाशम् आत्मीयम् आतनोतीति यावत् ।

घृतं ते अग्ने दिव्ये सधस्थे घृतेन त्वां मनुर्गृह्णा समिन्धे ।

घृतं ते 'देवीर्नृप्य' आ' वहन्तु घृतं तुभ्यं दुहतां गावो अग्ने ॥ ६ ॥

घृतम् । ते । अग्ने । दिव्ये । सधऽस्थे । घृतेर्न । त्वाम् । मनुः । अद्य । सम् । इन्धे ।

घृतम् । ते । देवीः । नृप्यः । आ । वहन्तु । घृतम् । तुभ्यम् । दुहताम् । गावः । अग्ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव संवन्धि घृतम् आज्यं दिव्ये दिवि भवे सधस्थे सहस्थाने  
देवैः सह निवासस्थाने । वर्तत इति शेषः । अद्य इदानीं मनुः एतत्संज्ञकः त्वां  
घृतेन क्षरणशीलेन दीपकेन वा आज्येन समिन्धे सम्यग् दीपयति । मनुर्नाम राजर्षिः  
इदानीमपि अग्निम् आज्याहुतिभिः समर्थयतीत्यर्थः । हे अग्ने ते तुभ्यं देवीः  
घोतमानाः नृप्यः न पातयिष्यः न प्लुसंज्ञापत्यभूता वा । आप इत्यर्थः । घृतम्  
आज्यम् आ वहन्तु अभिमुखं प्रापयन्तु । उदकैरेव ओषध्यादिवृद्धया अपां न  
पातयितृत्वम् । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदिन्याज्जायते वृष्टिः' ( मरु ३,७६ )  
इति स्मृतेः अपां न प्लुसंज्ञापत्यभूतत्वम् । किं च हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं गावः  
धेनवः घृतं दुहताम् दुहताम् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा ७,१,८ ) इति रुडागमः ।

'अप्सु ते राजन् वरुण' गृहो हिरण्ययो मिथः ।

ततो घृतव्रतो राजा सर्वा धामानि मुञ्चतु ॥ १ ॥

अप्सु । ते । राजन् । वरुण । गृहः । हिरण्यः । मिथः ।

ततः । घृतव्रतः । राजा । सर्वा । धामानि । मुञ्चतु ॥ १ ॥

१. वहु. मंषा. द.

२. 'मनुज्येभ्य S'.

३. त्वा पे २०,३२,२.

४. देवा

मप्या' पे.; नृप्य' आ A, B, B<sup>b</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sub>s</sub>; 'नृप्य' आ R.

५. दुहते पे.

६. दीपे

राज्ञो वरुणस्य काठ ३,८ आधौ ३,६,२४.

७. मितः RW. काठ. पे २०,३२,४ [मूको.]. आधौ

३,६,२४

८. स नो आधौ.

९. धामानो धामान इह सु' काठ. आधौ.; 'धामानि'

RW.; 'धामा वि नो मुञ्चत पे.



हे राजन् सर्वेषां देवानां स्वामिन् वरुण पापनिवारक देव ते तव अमु उदकेषु उदकमध्ये मिथः अनन्यसाधारणः परेषाम् अनभिगम्यो वा हिरण्यः हिरण्यमयः । 'अनन्यवास्तव्यवास्तवाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' ( पा ६,४,१७५ ) इति मयटो मकारलोपो निपात्यते । सुवर्णमयो गृहः निवासस्थानम् अस्ति यतः ततः तस्मात् कारणाद् धनवतः । यतम् इति कर्मनाम ( तु. निघ २,१ ) । नियतकर्मा सत्यकर्मा राजा वरुणः सर्वो सर्वाणि धामानि स्थानानि अस्मदीयानि मुञ्चतु त्यजतु । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' ( नि ९,२८ ) इति हि यास्कः । जलोदरादयो रोगा हि वरुणकर्तृकाः । तस्य हि जलमध्ये निवासस्थानम् अस्ति । अतः स्वेन गृहीतानि अस्मदीयावयवरूपाणि स्थानानि त्यक्त्वा स्वगृहे निवसत्यित्यर्थः ।

धाम्नो धाम्नो राजन्तितो वरुण मुञ्च नः ।

यदापो अघ्न्या इति वरुणति यदचिम ततो वरुण मुञ्च नः ॥ २ ॥

धाम्नोऽधाम्नः । राजन् । इतः । वरुण । मुञ्च । नः ।

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति । यत् । ऊचिम । ततः । वरुण । मुञ्च । नः ॥

हे राजन् हे वरुण इतः अस्माद् धाम्नो धाम्नः सर्वस्माद् रोगस्थानात् नः अस्मान् मुञ्च मोचय । धाम्नो धाम्न इति । वीप्सायां द्विवचनम् । 'अनुदात्तं व' ( पा ८,१,२ ) इति आप्तेडितस्य अनुदात्तत्वम् । किं च हे वरुण ततोऽपि पापात् नः अस्मान् मुञ्च मोचय । हे आपः इति हे अघ्न्याः इति हे वरुण इति यद् ऊचिम यच्छापवाक्यम् अघोचाम । यच्छापवाक्यवचनेन पापम् आर्जितं तस्मादपि मुञ्चेति संयन्धः । शायो हि प्रशस्तदेवतानामसंकीर्तनेन परेषाम् अनर्थाशंसनम् । यद्वा सत्यसति वा विषये 'आपो व सर्वा देवताः' ( ऐवा २,१६ ) इति सर्वदेवतात्मिकानाम् अपां साक्षित्वेन प्रमाणीकरणम् । हविराधारभूताया गोर्वा जलाधिपतेर्वरुणस्य वा । उपलक्षणम् एतत् प्रशस्तदेवतानाम् अन्यासामपि । हे आपः यूयम् अस्मिन् सत्ये असत्ये वा विषये साक्षिभूता भवथ हे आपः युष्मभ्यं शपामहे इदम् इत्थम् इत्येवंविधं प्रशस्तदेवतानामधेयपुरःसरं यद् वास्यं तेन पापम् आर्ज्यते । सत्येऽपि हि विषये शपथकरणेन धर्मस्याधं यैवस्यतो निवृन्तति किल असत्ये किमु वक्तव्यम् । अतो देवतानामधेयकीर्तनरूपशपथकरणजनितपापाद् अस्मान् मोचयेत्यर्थः । अत्र ऊचिमेति पदेन वचनमात्रं न विवक्षितं किं तु शपथरूपमेव । अत एव तैत्तिरीये—'यदापो अघ्न्या इति वरुणति शपामहे'

१. धाम्नोऽधाम्नो RW

२. राज्ञस्त्वतो मा ६,२२ शांथो ८,१२,११ लाथो ५,४,५१

राजप्रतो वे २०,१२,५.

३. यदादुद मा.

४. अघ्न्या ते १,२,११,१ तैवा २,६,६,२.

५. यदापमहे मा. त. काठ. तैवा. आथो ३,६,२४ शांथो. लाथो.; शपामहे मं १,२,१८.

६. वरुणः P, P, J.

७. वंत्तु. मया. द.

( तै. २, ६, ६, २ ) इति समाम्नायते । आपो अज्या वरुणेति श्रुताद्युदात्तानां मन्त्रपदानाम् इदम् अनुकरणम् । ततश्च सत्यपि पदात् परत्वे आमन्त्रितनिघातो न प्रवर्तते । अज्याशब्दो यप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । यथा 'हुहामध्विन्यां पयो अज्येयम्' ( ऋ. १, १६४, २७ ) इति । तस्य आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरुणेति । पाष्टिकम् आद्युदात्तत्वम् । ऊचिमेति । घृञो लिटि वच्यादेशः । यजादित्वात् संप्रसारणम् ।

उदुत्तुमं वरुणं पाशंस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अधो वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ३ ॥

उत् । उदुत्तुमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ।

अध । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ ३ ॥

हे वरुण उत्तमम् ऊर्ध्वकायस्थितं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशाद् उत्तमं अधमं ऊर्ध्वम् उत्कृष्टं नाशय । अधमम् अधःकायस्थितं पाशम् अव श्रथय अधस्ताद् अवकृष्टं नाशय । मध्यमम् मध्यदेहस्थितं पाशं वि श्रथय विकृष्टं नाशय । श्रथ दीर्घश्चे । चुरादिरदन्तः । वर्णश्च्यत्ययेन उपान्त्यस्य दीर्घत्वम् । यद्वा धन्व विमोचनप्रतिहर्षयोः । अस्मात् लोटि 'शायच्छन्दसि सर्वत्र' ( पा. ३, १, ८४ ) इति इनाप्रत्ययस्य शायजादेशः । 'अतो हे' ( पा. ६, ४, १०५ ) इति हेर्लुक् । 'अथ अनन्तरम् हे आदित्य अदितेः पुत्र । 'दित्यदित्यादित्य' ( पा. ४, १, ८५ ) इति पयप्रत्ययः । हे आदित्य वरुण तव व्रते कर्मणि । विषयसप्तमी । कर्मायं यागयोग्यताविद्वयर्थम् । अनागसः विमुक्तसर्वपाशा वयम् अदितये अखण्डितत्वाय अनभिशस्तये स्याम भवेम । अनागस इति । बहुव्रीहौ 'नम्मुभ्याम्' ( पा. ६, २, १७२ ) इत्येव स्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते\* ।

प्रास्मत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् य उत्तमा अधमा वारुणा ये ।

दुष्वर्ण्यं दुरितं निः प्रास्मदर्थं गच्छेम सुकृतस्य लोकम् ॥ ४ ॥

प्र । अस्मत् । पाशान् । वरुण । मुञ्च । सर्वान् । ये । उदुत्तमाः । अधमाः । वारुणाः । ये ।

दुःस्वर्ण्यम् । दुःऽऽतम् । निः । स्व । अस्मत् । अर्थ । गच्छेम । सुकृतस्य । लोकम् ॥ ४ ॥

१. वृत्. मं. ४.

२. अर्थ B, K, अ. १, २४, १५ मा १२, १२ तै १, ५, ११, ३ मं १,

२, १८ साठ ३, ८ यो ३, १, ४ दिष्ट १, १, १०; अथ मं. १, ७, १०.

३. अर्थ K.

४. सिद्धार्थमित्यम् S.

५. वै. १, १७ ४ द.

६. दुः B.

७. ५ ८३२ टि १२ द.

हे वरुण अस्मत् अस्मत्तः सर्वान् पाशान् प्र मुञ्च । ये वाहणाः वरुणस्य भवतः  
सर्वान्धिनः उत्तमा अधमाश्च ये पाशाः सन्ति । उद्भूताभिभूतशक्तिभेदाद् अधर्म-  
पाशानां द्वैविध्यम् । 'उत्तमशशतमौ सर्वत्र' इति उज्ज्वादिषु (पा ६,१,१६०) पाठाद् उत्तम-  
शब्दः अन्तोदात्तः । किं च दुःष्वन्त्यम्<sup>१</sup> दुष्टे स्वप्ने भवं दुरितम् पापम् अरिष्टम्  
अस्मत् अस्मत्तः निःष्व निस्सुव । निर्गमयेत्यर्थः । पू प्रेरणे । अस्मात् लोटि  
तुदादित्वात् शः । यणादेशो व्यत्ययेन । अथ पाशदुरितविमोचनानन्तरं मुक्तस्य  
सुष्ठु कृतस्य पुण्यस्य लोके गच्छेम प्राप्नुयाम ।

इति अष्टमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'अनाध्व्यो जातवेदाः' इति प्रथमाया ऋचः अग्न्युपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

इन्द्रमहाख्ये उत्सवे 'इन्द्र क्षत्रम्' इत्यनया हविर्जुहुयात् । " 'इन्द्र क्षत्रम्' (२) इति  
हविषो हुत्वा" ( कौसू १४०,१७ ) इति हि सूत्रम् ।

अग्निचयने पुरीषाच्छ्रमां चितिं 'मृगो न भीमः' इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् ।  
" 'मृगो न भीमः' (३), 'वैश्वानरो न ऊतये' ( अ ६,३५ ) इति चितिं<sup>२</sup> पुरीषाच्छ्रामम्"<sup>३</sup>  
( वेताधी २९,५ ) इति हि चैतानं सूत्रम् ।

स्वस्त्ययनार्थं 'त्यम् पु', 'त्रातारम्' इत्याभ्यां प्रत्येकम् इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत्  
वा । " 'त्यम् पु' ( अ ७,९० ), 'त्रातारम्' ( अ ७,९१ ), 'आ मन्द्रः' ( अ ७,१२२ ) इति  
स्वस्त्ययनकामः" ( कौसू - ९,१४ ) इति हि सूत्रम् ।

तथा 'त्यम् पु', 'त्रातारम्' इत्यनयोः स्वस्त्ययनगणे पाठाद् उपाकर्मणि  
आज्यहोमे विनियोगः । 'स्वस्त्ययनराज्यं जुहुयात्' ( कौसू १३९,७ ) इति सूत्रात् ।

तथा अन्त्येष्ट्यादिषु स्वस्त्ययनार्थं 'त्यम् पु', 'त्रातारम्' इति जपेत् ।

तथा इन्द्रमहाख्योत्सवे 'त्रातारमिन्द्रम्' इत्यनया आज्यं जुहुयात् । " 'त्रातार-  
म् इन्द्रम्' ( अ ७,९१ ), 'इन्द्रः सुव्रामा' ( अ ७,९६ ) इत्याज्यं हुत्वा" ( कौसू १४०,६ ) इति  
हि सूत्रम् ।

स्वस्त्ययनकामः 'यो अमौ' इति ऋचा रुद्रान् यजेत उपतिष्ठेत् वा ।  
" 'यो अमौ' ( अ ७,९२ ) इति रुद्रान् स्वस्त्ययनकामः" ( कौसू ५९,२९ ) इति हि सूत्रम् ।

तथा अन्त्येष्ट्यादिषु स्वस्त्ययनार्थम् एताम् ऋचं जपेत् ।

तथा दशपूर्णमासयोः 'यो अग्नौ' इत्यनया आग्नीध्रः संमार्गम् अग्नौ निक्षिपेत् । उक्तं वैताने — "आग्नीध्रः संमार्गं" प्रहरति 'यो अग्नौ' इति" ( वैताथ्री ४,१० ) इति ।

तथा चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि त्रैयम्बककर्मणि अस्या वित्तियोगः । उक्तं वैताने — "अथोदञ्चतुष्पथे त्रैयम्बकं 'यो अग्नौ' इति" ( वैताथ्री ९,१८ ) इति ।

तथा अग्निष्टोमे शालादहनानन्तरं 'यो अग्नौ' इत्यनेन अग्नये नमस्कारं कुर्यात् । " 'यो अग्नौ' इति नमस्कृत्य तेनैव निष्क्रमन्ति" ( वैताथ्री २४,१७ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

सर्पविषमैषज्यार्थम् 'अपेहि' इत्यनया तृणानि प्रज्वाल्य सर्पाभिमुखं प्रक्षिपेत् । दृष्टस्थाने निक्षिपेद् वा । सूत्रितं हि — " 'अपेहि' ( अ ७,१३ ) इति 'तृणानि प्रष्टव्य' अहिमभि निरस्यति । यतो दष्टः" ( कौसू २९,६;७ ) इति ।

परिमोक्षविधौ 'अपो दिव्याः' इति चतसृभिः शान्त्युदकम् अभिमन्त्रयेत् ।

तथा वेदव्रतादिषु 'अपो दिव्याः' इति छृचने 'एधोऽसि' ( अ ७,१४,४ ) इत्यनया च तिलः समिध आदध्यात् ।

सूत्रितं हि — " 'अपो दिव्याः' ( अ ७,१४ ) इति पर्यवेतव्रत<sup>१</sup> उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयेत् । अस्तमिते समित्पाणिरेत्य नृतीयावर्जं समिध आदधाति" ( कौसू ४२,१३;१४ ) इति ।

तथा आचार्यमरणे तत्संस्कारानन्तरम् 'अपो दिव्याः' इति चतसृभिः ब्रह्मचारी ज्ञायात् । तद् उक्तं कौशिकेन — 'त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत । नोऽशयीतेति<sup>२</sup> 'कौशिकः । ज्ञानीयाभिः' ज्ञायात्' ( कौसू ४६,१५-१७ ) इति ।

तथा दशपूर्णमासयोः इडाभागप्राशनानन्तरम् 'अपो दिव्याः' इति तिसृभिः प्रस्तरे मार्जनं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने — " 'अपो दिव्याः' इति तिसृभिः पवित्रवति<sup>३</sup> मार्जयेत्<sup>४</sup>" ( वैताथ्री ३,१८ ) इति ।

तथा अग्निष्टोमे अवधृथस्नानान्तरम् 'अपो दिव्याः' इति आहवनीयाग्निम् उपतिष्ठेत् । " 'अपो दिव्याः' इत्याहवनीयमुपतिष्ठेत्<sup>५</sup>" ( वैताथ्री २४,६ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

अग्निकार्ये ब्रह्मचारी 'इदम् आपः' इति हस्तौ प्रक्षालयेत् । " 'इदम् आपः प्रवहत' ( अ ७,१४,३ ) इति पाणी प्रक्षालयेत्" ( कौसू ५७,२४ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

तथा चातुर्मास्येषु वरुणप्रधासपर्वणि 'इदम् आपः' इति मार्जनं कुर्यात् । 'आपाग्नां वरुणप्रधासेषु<sup>६</sup>' इति प्रकम्प्य " 'इदम् आपः प्रवहत' इति मार्जयेत्<sup>७</sup>" ( वैताथ्री ८,१७;२० ) इति वैताने सूत्रितम् ।

१. 'गमग्नौ' RG.

२. 'त्रैव्य' S'.

३. 'त्रिय' S'.

४. 'इदम् नृणैः प्रकम्प्य'

BL. ५. वेदव्रत S'.

६. 'नोपरित' S'.

७. 'कौशिकस्ना' S'.

८. 'पवित्र इति S'.

९. 'मार्जयन्ते' RG.

१०. 'तिष्ठन्ते' RG.

११. 'प्रासः शंता.

१२. 'मार्जयन्ति' RG.

दर्शपूर्णमासयोः दक्षिणाप्रतिग्रहानन्तरम् 'एधोऽसि' इति मन्त्रेण आग्नीध्रः समिधम् आदध्यात् । तद् उक्तं चैताने — "संप्रेषित" आग्नीध्रः । 'एधोऽसि' इति समुद्धृत्य "समिधमाधाय" ( चैताग्री ३, २२, ४, १ ) इति ।

तथा स्मार्तदर्शपूर्णमासयोः संस्नावहोमानन्तरम् 'एधोऽसि' इति मन्त्रेण द्वितीयां 'समिदसि' इति मन्त्रेण तृतीयां समिधम् आदध्यात् । 'तेजोऽसि' इति मन्त्रेण मुखं विमृज्यात् । सूत्रितं हि — "अग्नये स्वाहा" इति समिधमादधाति । 'एधोऽसि' इति द्वितीयां 'समिदसि' इति तृतीयाम् 'तेजोऽसि' इति मुखं विमार्ष्टि" ( कौसू ६, ११-१३ ) इति ।

तथा अग्निकार्यं प्रह्वचारी 'एधोऽसि' इति हस्तम् अग्नौ प्रताप्य उपमाणं भक्षयेत् । " 'एधोऽसि' इत्युष्मभक्षं भक्षयति" ( कौसू ५७, २७ ) इति हि सूत्रम् ।

जारोष्ठाटनाथं 'अग्निं वृध' इति वृथेन जारं दृष्ट्वा वदेत् ।

तथा अनेन पापाणाम् अभिमन्त्र्य जारसंगमस्थाने प्रक्षिपेत् ।

सूत्रितं हि — "अग्निं वृध" ( अ ७, १५ ) इति जाययै५ जारमन्वाह । क्लीबवेद बाधकं धनुर्विज्यति । आशयेऽऽमानं प्रहरति" ( कौसू ३६, ३५ ३७ ) इति ।

अनाधृष्यो जातवेदा अमर्त्यो विराटग्ने क्षत्रभृद् दीदिहि ।

'विश्वा अमीवाः' प्रमुञ्चन् मानुषीभिः शिवाभिर्वच परि पाहि नो गर्यम्" । १ ।

अनाधृष्यः । जातवेदाः । अमर्त्यः । विराट् । अग्ने । क्षत्रभृत् । दीदिहि । इह । विश्वाः । अमीवाः । प्रमुञ्चन् । मानुषीभिः । शिवाभिः । अच । परि । पाहि । नः । गर्यम् ॥

हे अग्ने अनाधृष्यः ईषदपि धर्षयितुम् अशक्यः" । जिघृषा प्रागरभ्ये । 'क्षत्रपथावाक्त्-पिचृते' ( पा ३, १, ११० ) इति क्यप् । 'कृत्योकेषुच्' ( पा ६, २, १६० ) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा अमर्त्यः अमरणधर्मा विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रस्य वलस्य भर्ता धारयिता ईदृशः सन् इह अस्मिन् कर्मणि स्थाने वा दीदिहि दीप्यस्व । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा ( छ. निष १, १६ ) । दीप्यतेर्वा 'बहुलुन्वसि' ( पा २, ४, ७६ ) इति शपः झ्लुः । तथा दीप्तश्च त्वं विश्वाः सर्वा अमीवाः रोगान् प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन् विनाशयन् मानुषीभिः मानुषहिताभिः । 'मनोव्रातावच्यतौ' ( पा ४, १, १११ ) इति अन्नप्रत्ययान्तो मानुषशब्दः । तस्मात् 'तस्येदम्' ( पा ४, ३, १२० ) इति अण्" ।

१. संप्रेषित S'.

२. समिद्धत्या RG.

३. अ ७, १४, ४.

४. इत्युष्म

BL

५. जारयै S'.

६. अनिदृतो मा २७, ७ ते ४, १, ७, ३ मं २, १२, ५ काठ १८, १६

पे ३, २३, ७.

७. विरग आशाः मा. ते.; न्यमीवाः मं.

८. मानुषीभिः मा. ते.; मानुषाणां

मं.; मानुषेभ्यः काठ.; मनुष्येभ्यः पं.

९. शिबेभि' मा. मं. काठ. पं.

१०. वृधे मा. ते.

मं. काठ.; गर्यः पं.

११. अशक्यम् S'.

१२. एवं स्वरो न निष्यति.

‘टिड्ढाणम्’ ( पा ४, १, १५ ) इत्यादिना ङीप् । शिवाभिः कल्याणकारिणीभिः ऊतिभिः अथ  
इदानीं नः अस्माकं गम्य गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष ।

इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्पणीनाम् ।

अपानुदो ‘जनममित्रायन्तमुरुं’ देवेभ्यो अकृणोर् लोकात् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्पणीनाम् ।

अप । अनुदः । जनम् । मित्रायन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊं इति । लोकात् ॥

हे इन्द्र क्षत्रम् क्षतात् त्रायकं वामम् वननीयम् ओजः बलम् अभि अभिलक्ष्य  
अजायथाः उत्पद्योऽसि । हे वृषभ कामानां चर्पितः चर्पणीनाम् मनुष्याणाम् अस्माकम् ।  
‘नामन्यतरस्याम्’ ( पा ६, १, १७७ ) इति नाम उदात्तत्वम् । उत्पत्यन्तरम् अमित्रयन्तम्  
अमित्रः शत्रुः स इवाचरन्तं जनम् अपानुदः अपागमयः । अपागम्य च देवेभ्यः उरुम्  
विस्तीर्णं लोकात् स्वर्गाख्यम् अकृणोः अकार्पीः सुखनिवासाय । उशब्दः समुच्चये ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जगम्यात् परस्याः ।

सुकं संशायं पविर्मिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ ३ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । पराऽवतः । आ । जगम्यात् । परस्याः ।

सुकम् । समऽशायं । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताडि । वि । मृधः । नुदस्व ।

कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी । तिष्ठतेर्विचप्रत्ययः । मृगो न सिंह  
इय भीमः भयं करो भवति इन्द्रः । स च परस्याः परावतः अतिशयेन दूराद् द्युलोकाद्  
आ जगम्यात् आगच्छतु । गमेर्विधिलिङि व्यत्ययेन शपः श्लुः । अथ प्रत्यक्षकृत उत्त-  
रोऽर्धचः । आगत्य च हे इन्द्र सुकम् सरणशीलं तिग्मम् तीक्ष्णं पविम् वज्रं संशायं सम्यक्  
तीक्ष्णीकृत्य । शो तनूकरणे । त्यपि रूपम् शत्रून् अस्मदीयान् धैरिणः वि ताडिह तेन  
यज्ञेण विशेषेण विविधं वा ताडय । विमाशयेत्यर्थः । तड आघाते । अस्माप्यन्तात्  
लोडि ‘छन्दसुभयथा’ ( पा ३, ४, ११७ ) इति हेः आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । तथा  
मृधः संश्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यान्पि शत्रून् वि नुदस्व विशेषेण प्रेरय । तिर-  
स्कुर्वित्यर्थः ।

त्यमु पु वाजिनं देवजृतं सहोवानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टेभि पृतनाजिमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

१. ‘मिप्रयन्त’ श्र १०, १८०, ३ ते १, ६, १२, ४ काठ ८, १६ पे १, ७७, १. २ जगम्या  
श्र १०, १८०, २ मा १८, ७१ मे ४, १२, ३ काठ. की २, १२२३; जगमा तं १, ६, १२, ५.

३. सत्रं ताडि की. ४. वैतु. मंग. ५. सहोवानं की ३, १२२; सहोवानं श्र १०,  
१७८, १. ६. पृतनाजिमाशुं श्र. की. ता.

त्यम् । कुं इति । सु । वाजिनम् । देवजुतम् । सहःऽजानम् । तरुतारम् । रथानाम् ।  
अरिष्टनेमिम् । पृतनाऽजिम् । आशुम् । स्वस्त्यै । तार्क्ष्यम् । इह । आ । हुवेम् ॥ १ ॥

त्यम् तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यम् तृक्षपुत्रं सुपर्णम् । तृक्षशब्दो गर्गादिषु पठ्यते (?) । इह  
अस्मिन् कर्मणि स्वस्त्ये क्षेमाय सु सुष्टु आ हुवेम् आह्वयेम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा ६, १, ३४)  
इति द्वयतेः संप्रसारणम् । 'छिन्वाशियञ्' (पा ३, १, ८६) । यद्वा प्रार्थनायां लिङि  
व्यत्ययेन शः । कीदृशम् । वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा देवजुतम् देवैः सोमा-  
हरणाय प्रेरितम् । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।  
'तृतीया कर्मणि' (पा ६, २, ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा देवैः प्रीयमाणं  
तर्प्यमाणम् । यद् आह यास्कः — 'जृतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा' (नि  
१०, २८) इति । सहोवानम् सहस्वन्तं बलवन्तम् अभिभवनशक्तिमन्तं वा । 'छन्दसीबन्तिपौ'  
(पावा ५, २, १०९) इति घनिप् । अत एव रथानाम् अन्यदीयानां तरुतारम् संग्रामे  
तरीतारम् । यद्वा रैहणशीला इमे लोका रथाः । तेषां सोमाहरणसमये शीघ्रं  
तरीतारम् । ध्रूयते हि — 'एष हीमाल्लोकान्सवस्तरति' (ऐवा ४, २०) इति । तरतेऽस्व-  
चि 'प्रसितस्क्रभित' (पा ७, २, ३४) इत्यादिसूत्रे उडागमो निपात्यते । अरिष्टनेमिम् ।  
नेमिशब्देन तद्वान् रथो लक्ष्यते । अहिंसितरथम् । यद्वा नेमिः नमनशीलम्  
आयुधम् अतिरक्ततायुधम् । अथ वा उपचाराज्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम  
ऋपेर्जनकम् । पृतनाजम् पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा ।  
अज गतिक्षेपणयोः । अस्मात् किप् । 'वराशवार्धधातुके विकल्प इत्यते' (पाका २, ४, ५६)  
इति वचनाद् धीमायाभावः । जयतेवा उपत्ययः । आशुं शीघ्रगामिनम् ।

प्रातारमिन्द्रं मवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

'हुवे नु' शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं 'स्यस्ति न' इन्द्रो मघवान् कृणोतु ॥ १ ॥

प्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

हुवे । नु । शक्रम् । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्यस्ति । नः । इन्द्रः । मघवान् । कृणोतु ॥

प्रातारम् रक्षकम् इन्द्रं हुवे ह्वयामि । अवितारम् इन्द्रम् इति पुनरुक्तिः 'पाद-  
तमत्यस्थापनाथो । यद्वा प्राणं नाम उपस्थितेभ्यो भयहेतुभ्यो रक्षणम् । अवनं  
नु उदेष्यतां निरोध इति विशेषः । अथ वा पारमैश्वर्यलक्षणम् अवनम् । हवे-

१. पृतनाजम् ऋ. पा १०, १०८, १ कौ. पा १, ३३२. २. इह ऋ. पा. ३. रथतार  
S'. ४. वेतु. मेषा. ५. ह्वयामि ऋ ६, ४७, ११ मा २०, ५- काठ १०, १८; हुवेम  
प ५, ४, ११. ६. इन्द्रं 'हविरे' कौ १, ३३३. ७. मघवां प्रातिविन्द्रः (वेति' कौ.) ऋ.  
मा. ते १, ६, १२, ५ मं ४, १, २७ काठ. बी.; मघवानु प्रातिविन्द्रः वे. ८. प्रात' S'.

हवे सर्वेषु हानेषु सुहवम् ह्यातुं सुशक्तं शूरम् समर्थम् इन्द्रं ह्वयामि । तथा शक्तं शक्तं सर्वत्र पुरुहूतम् इन्द्रं नु क्षिप्रं ह्रुवे ह्वयामि । स च मधवान् धनवान् इन्द्रः स्वस्ति क्षेमम् अधिनाशं नः अस्माकं कृणोत करोतु । रुचि हिंसाकरणयोश्च । 'धिविकृष्योर च' ( पा ३, १, ८० ) इति उपप्रत्ययः ।

यो अग्नौ रुद्रो यो अप्सर्वान्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश ।

य इमा विश्वा भुवनानि चाकल्पे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वग्नये ॥ १ ॥

यः । अग्नौ । रुद्रः । यः । अप्सु । अन्तः । यः । ओषधीः । वीरुधः । आऽविवेश ।

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । चाकल्पे<sup>१</sup> । तस्मै । रुद्राय । नमः । अस्तु । अग्नये ॥ १ ॥

यो रुद्रः । रोदयति शत्रून् इति रुद्रः । 'रोदेणिङ्क् च' ( पाठ २, २२ ) इति रक्प्रत्ययः । णेलुक् । एतन्नामा देवः अग्नौ अन्तः मध्यम् आविवेश यष्टव्यत्वेन अग्निमध्यं प्रविष्टः । यश्च अप्सु अन्तः आविवेश वरुणात्मना प्रविष्टः । 'ऊदिम्' ( पा ६, १, १०१ ) इत्यादिना अप्शब्दाद् उत्तरस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । यश्च वीरुधः विशेषेण विविधं वा रोहन्तीः ओषधीः ओषः फलपाको धीयते निधीयते आस्त्विति ताः फलपाकान्ता लताः आविवेश सोमात्मना आविष्टः । वीरुध इति । विपूर्वाद् रोहतेः क्विप् 'नहिष्ठति' ( पा ६, ३, ११६ ) इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः । हकारस्य धकारादेशश्छान्दसः । किं बहुना यो रुद्रः इमा इमानि नामरूपात्मना परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भवन्ति भूतानि । कण्डुम् इति शेषः । चाकल्पे समर्थो भवति । कृप् सामर्थ्यं । लिटि 'कृपो रो रुः' ( पा ८, ३, १८ ) इति लत्वम् । अभ्यासस्य छान्दसः साहितिको दीर्घः । तस्मै सर्वजगत्स्रष्ट्रे सर्वे जगद् अनुप्रविष्टाय रुद्राय रुद्रात्मने अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु । यद्वा अग्नये अङ्गना-विगुणविशिष्टाय रुद्राय नमोऽस्तु ।

अपेह्रिस्परिर्वा असि । विपे विपर्मपृक्था विपमिद् वा अपृक्थाः ।

अहिमेवाम्यपेहि तं जहि ॥ १ ॥

अपे । इहि । अरिः । असि । अरिः । वै । असि । विपे । विपर्म । अपृक्थाः । विपर्म ।

इत् । वै । अपृक्थाः । अहिम् । एव । अभिऽअपेहि । तम् । जहि ॥ १ ॥

१. ओषधीषु ते ५, ५, १, ३ काठ ४०, ५.  
ते. काठ.  
अप्रचितं जहि पे २०, ३३, ७.

२. रुद्रो ते. काठ.

५. चाकल्पे P.P.<sup>२</sup>.

३. भुवनानि प्रिवेश

६. विपं वा



अत्र सर्पविषं संयोज्यते । हे विष ओहि अपगच्छ अस्माद् दद्यात् पुरुषात् । यतस्त्वम् अरिः शत्रुः अग्निं भवसि । न केवलम् अस्यैव अरिरसि न सर्वस्य शत्रुर्भवसि खलु । अतो विषं विषयति सर्पे । अशंआदित्वाद् अच्प्रत्ययः । विषम् अपृक्थाः संयोज्य संयोजय । एतदेव पुनराह — विषमित् विषमेव अपृक्थाः संयोजय । वंशश्च अवधारणे । विषयति सर्पं एव पुनर्विषमेव संयोजयेत्यर्थः । पृची संपर्के । छान्दसे लुङि 'एकाचः' ( पा ७,२,१० ) इति इङ्गिण्येधः । 'ब्रह्मो ब्रह्मि' ( पा ८,२,२६ ) इति सिचो लोपः । उक्तार्थमेव विशदयति — हे विष त्वं यस्य विषं भवसि तम् आहम् आहन्ताम् सर्पम् एव अश्वुरेहि' अभिलक्ष्य समीपं गच्छ । गत्वा च तम् अहिं जहि विनाशय ।

अपो' 'दिव्या अचायिपुं' रसेन समपृक्षमहि' ।

पर्यत्स्वानग्ने आगमं तं मा सं सृज वर्चसा ॥ १ ॥

अपः । दिव्याः । अचायिपम् । रसेन । सम् । अपृक्षमहि ।

पर्यत्स्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ १ ॥

दिव्याः दिवि भवा अपः उदकानि । 'ऊर्द्धम्' ( पा ६,१,१०१ ) इति शस उदात्त-  
त्वं । अचायिपम् पूजयामि । ज्ञानार्थम् अभिष्टौमीत्यर्थः । चायु पूजानिश्चामनयोः ।  
लुङि रूपम् । तासाम् अपां रसेन समपृक्षमहि संगताः स्मः । रसेन संसिद्धा भवान्  
इत्यर्थः । यचनव्यत्ययो वा । समपृक्षि संगतोऽस्मि । पृची संपर्के । 'लिङ् सिचो लोप-  
देय' ( पा १,२,११ ) इति सिचः कित्त्वम् । हे अग्ने अहं त्वां पर्यत्स्वान् अग्न्यान् हविर्भि-  
स्तद्भान् आगमम् आगतोऽस्मि । हविषा यष्टुं तव समीपम् आगतोऽस्मीत्यर्थः । गमे-  
लुङि लृटित्वाद् अङ् । तं तादृशं त्वत्समीपं प्राप्तं मा मां वर्चसा । वर्चो घृणकेः । तेजो-  
विशेषेण सं सृज संयोजय । 'अग्ने यन् ते दिवि वर्चः पृथिव्याम्' ( श्र ३,२२,२ ) इति हि  
निगमः ।

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समार्युषा ।

त्रिद्युमे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ २ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आर्युषा ।

त्रिद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २ ॥

१. वेत्तु. मंषा. २. आपोः श्र १,२३,२३ पं १,२३,१. ३. अद्यान्वचारिषु श्र.  
मा २०,२२ मे १,३,३९ काठ ४,१३ लाथी २,१२,१३; अद्यान्वचारिषु जंजा २,६८; अन्वचारिषु तं  
१,४,४५,३. ४. समंगस्महि श्र.; समपृक्षमहि मा.; समगममहि काठ ४,१३ भाषी.  
५. आगमि श्र. ६. अस्य K.R. श्र १,२३,२४ सा. ७. सहर्षि पं १,२३,२. ८. अस्तु  
Bp. ९. विद्यात् P.Cp.

हे अने मा मां वचसा तेजसा बलेन वा' सं सृज संयोजय । प्रजया पुत्रादिकया सं सृज । आयुषा जीवनेन च सं सृज । किं च अस्य एनम् । अन्वादेशे इदमः अशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिः सुप्त्वाद् अनुदात्ता । अतः सर्वानुदात्तं पदम् । एनं मे माम् । कर्मार्थं पष्ठ्यौ । देवा विशुः असौ पूत इति जानीयुः । तथा ऋषिभिः अतीन्द्रियदर्शि-  
भिर्मुनिभिः सह इन्द्रश्च विधात् मां पूतं जानीयात् । यद्वा अस्य एतादृशस्य मे अभिमत-  
फलं साधयितुम् इन्द्रादयो विद्युरिति ।

इदमापः<sup>१</sup> प्र बहतावद्यं च मलं च यत् ।

‘यच्चाभिदुद्रोहानृते’ यच्च<sup>२</sup> शेषे अभीर्णम्<sup>३</sup> ॥ ३ ॥

इदम् । आपः<sup>४</sup> । प्र । बहत् । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् ।

यत् । च । अभिदुद्रोह<sup>५</sup> । अनृतम् । यत् । च । शेषे । अभीर्णम् ॥ ३ ॥

हे आपः इदं पापं प्र बहत् अपनयत । यद् अवद्यम् गह्वं निन्दारूपं यच्च मलम् दुरितं च मयि वर्तते यच्च अनृतम् असत्यम् अभिदुद्रोह पित्रादिभ्यः अयथार्थनिर्यन्धेन द्रोहम् अकार्यम् यच्च अभीर्णम्<sup>६</sup> । उत्तमर्णाय देयं वस्तु ऋणम् इत्युच्यते । तद् ऋणम् अभिप्राप्य शेषे अपलापाय शपथं कृतवान् अस्मि । तत् पापम् अपनयतेति संबन्धः । अभि-  
दुद्रोहेति । द्रुह जिघांसायाम् । लिटि उत्तमर्णालि रूपम् । ‘यद्दुहताजित्यम्’ (पा ८, १, ६६)  
इति निघातनिषेधः । ‘तिङि चोदात्तवति’ (पा ८, १, ७१) इति गतेर्निघातः । शेषे इति ।  
शप आक्रोशे । अस्माल्लिटि उत्तमैकवचने इटि ‘शप उपालम्भने’ (पावा १, ३, २१) इति  
आत्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्शनम् उपालम्भः । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ।

एधोऽस्येधिपीय<sup>७</sup> समिदासि<sup>८</sup> समेधिपीय<sup>९</sup> । तेजोऽसि तेजो मयि धेहि<sup>१०</sup> ॥ ४ ॥

एधः । असि । एधिपीय<sup>११</sup> । समऽइत् । असि । सम् । एधिपीय । तेजः । असि । तेजः ।  
मयि । धेहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वम् एधः इन्द्रः दीप्तः असि भवसि । जिहन्धी दीप्तौ । घञि  
‘अवोदैषौघप्रथमहिमथया’ (पा ६, ४, २९) इति उपधानकारलोपो निपात्यते । यतस्त्वं  
समिदाधानेन दीप्तो भवसि अतः यद्वा एध बृद्धो इत्यस्माद् उत्पन्न एध-  
शब्दः । हविषा प्रबृद्धो भवसि अतोऽहम् एधिपीय फलेन समृद्धो भूयासम् ।  
जिहन्धी दीप्तौ । आशीर्लिङि व्यत्ययेन नकारलोपे गुणे च रूपम् । यद्वा एध

१. वा मा मां S'.

२. बह्. मंषा.

३. 'मापः WM.

४. यद्वाहर्म-

भिदुद्रोह ऋ १, २३, २२; यद्वाभि' आपथौ ७, २१, ६.

५. यद्वा' ऋ. आपथौ.

६. अभी-

र्णम् मा ६, १७; उच्चारणम् ऋ.

७. नापः P.J.Cp.WM.

८. वे १, ३००; द.

९. 'धिपीय K, K<sup>m</sup>; 'धिपीमहि' मा ३८, २५ काठ ९, ७ आथ ३, ६, २६ लघौ २, १२, १२ माय

१, १, १६. १०. 'धिपीमहि काठ, आथौ. लघौ. माय.

११. देहि आथौ.

१२. धिपीय

P.P'.

वृद्धो इत्यस्मात् आशीर्लिङि रूपम् । उभयत्र लिङः सीयुद् । बलादिलक्षण इद् । 'इयोऽन' (पा ३,४,१०६) इति अदादेशः । तथा हे अग्ने समित् समिद्धः समित्संयन्धिनी वा संदीपनी शक्तिः अस्ति । इन्धेः कर्मणि करणे वा क्विपि उप-  
धानकारलोपः । यतः अग्ने त्वं समिदसि अतोऽहं समोधिषीय फलैः समिद्धः संपूर्णो भूयासम् । अत्र इन्धेः आशीर्लिङि छान्दसं रूपं प्रदर्शितं भवति । हे अग्ने त्वं तेजोऽसि दीप्तिः तेजःसाधनं वा भवसि । अतस्त्वं तेजः तादृशं मयि धेहि स्थापय ।

अपि वृश्च पुराणवद् व्रततेरिव गुप्तिताम् । ओजो दासस्य दम्भय' ॥१॥

अपि । वृश्च । पुराणवत् । व्रततेःऽइव । गुप्तिताम् । ओजः । दासस्य । दम्भय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं पुराणवत् । व्यस्त्येन द्वितीयार्थे वतिः । पुराणान् पुरातनान् शत्रूनिष इदानीं तनम् अभि जाररूपं शत्रुं वृश्च छिन्धि । 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकर्मणु' (पा ४,१,१०५) इति निपातनात् तुष्टभावः । ओवश्चू छेदने । तुदादित्वाद् शः । 'प्रहिज्या' (पा ६,१,११६) इत्यादिना संप्रसारणम् । यद्वा पुराणवदिति 'तत्र तस्येव' (पा ५,१,११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । पुराणानां पुरातनानां शत्रूणामिव नूतनस्यापि जाररूपशत्रोर्धूलं वृश्च इति बलशब्दाध्याहारेण योजना । छेदने दृष्टान्तः— व्रततेरिव गुप्तिताम् इति । गुप्यतिर्गुह्यकतिपर्यायो द्रष्टव्यः । यथा व्रततेर्लताया गुल्फं कुञ्जं शाखासमूहं वृश्चन्ति तद्वदिति । तदेवाह तृतीयपादेन— दासस्य उपक्षपयितुः शत्रोर्जारस्य ओजः बलं प्रजननसमर्थं वीर्यं वा दम्भय विनाशय । दम्भयतिर्यधकर्मा इति यास्कः (तु.निघ २,१९) ।

'वयं तदस्य' सम्भृतं 'वस्विन्द्रेण' वि भजामहे' ।

म्लापयामि' भ्रजः' शिभ्रं वरुणस्य व्रतेन ते ॥ २ ॥

वयम् । तत् । अस्य । सम्भृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजामहे ।

म्लापयामि । भ्रजः । शिभ्रम् । वरुणस्य । व्रतेन । ते ॥ २ ॥

अस्य पुरोवर्तिनो जारस्य शत्रोः संकृतम् एकत्र संपादितं तद् वसु धनम् इन्द्रेण सहायभूतेन वयं वि भजामहे विभक्तम् अपगतं करचामहे । यद्वा तस्य धनं वयं विदोषेण भजामहे । तस्य धनस्य वयं भागिनो भवाम इत्यर्थः । उत्तरार्धे जारः संबोध्यते— हे जार ते तव शुश्रूषं श्वेतपर्णं भ्रजः दीतम् अपत्य-

१. जम्भय वै २०, २१, १. २. यदेवदेव प २०, २१, २. ३. मल्लव? इन्द्रस्य वै.  
४. भजेमहि ऋ ८, ४०, ६; भजावहि वै. ५. म्लापयामि वै. ६. शुभ्र वै. ७. नाभिं IV..  
८. वैश्व. मंवा.

प्रजननसमर्थं रेतः वरुणस्य वारकस्य देवस्य ऋतेन कर्मणा म्लापयामि क्षीणं करोमि । ग्लै म्लै हर्षक्षये । प्यन्तात् पुगागमः । 'भ्राजतेर्दीप्त्यर्थाद् असुनि रूपं भ्रज इति ।

यथा शेषो अपायार्तैः स्त्रीषु चासदनावयाः<sup>१</sup> ।

अवस्थस्य क्तदीवतः शाङ्कुरस्य<sup>२</sup> नितोदिनः ।

यदाततमव तर्त्तु यदुत्तं नि<sup>३</sup> तर्त्तु ॥ ३ ॥

यथा । शेषः । अपऽअयार्तैः स्त्रीषु । च । असत् । अनावयाः । अवस्थस्य । क्तदीवतः<sup>४</sup> । शाङ्कुरस्य । नितोदिनः । यत् । आस्ततम् । अत्र । तत् । तनु । यत् । उत्ततम् । नि । तत् । तनु ॥

शेषः पुंस्प्रजननस्य नाम । 'इहशब्द्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च' (पाठ ४, २००) इति असुन् । पुडागमः । यथा येन प्रकारेण शेषः जारस्य व्यञ्जनम् अपायार्तं अपगच्छेत् । भोग्यायाः पतिवत्या नार्याः सकाशाद् अपगतं भवेत् । अय पय गतौ । लेटि 'लेटोऽडाटौ' (पा ३, ४, ९४) इति आडागमः । 'वैतोऽन्यत्र' (पा ३, ४, ९६) इति एकारस्य ऐकारादेशः । च यथा च स्त्रीषु भोग्यासु अनावयाः । घेतेर्गत्यर्थाद् असुन् । लिङ्गव्यत्ययः । अनागच्छद् असत् भवेत् । यथा जारस्य व्यञ्जनं स्त्रीषु संसक्तं न भवेदित्यर्थः । असत् इति अस्तेलेंटि रूपम् । यद्वा आशयतिः अस्तिकर्मा (वृ. निष २, ८) । आङ्पूर्वाद् वेतेर्भक्षणार्थाद् असुन् । अत्र भक्षणं भोगमात्रोपलक्षणम् । यथा च जारः स्त्रीषु परकीयासु अनावयाः अभोक्ता संभोगरहितः असत् भवेत् । अयम् अर्थः—यथा जारस्य शेषो भोग्यायाः स्त्रियाः सकाशाद् अपगच्छेत् भोक्तुं न क्षमेत यथा च स्त्रीव्यञ्जने संसक्तं जारो वा संभोक्ता न भवेत् तथा कुर्विति देयः प्रार्थ्यते । कस्य शेष इति तम् आह उत्तरेणाधेन—अवस्थस्य स्त्रीसमीपे अवतिष्ठमानस्य । अवपूर्वात् तिष्ठतेः 'स्थः क व' (पा ३, २, ७७) इति कप्रत्ययः । अथ वा अवः अवस्तात् स्त्रिया अधःप्रदेशे संभोगाय तिष्ठतः । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवच्चैषाम्' (पा ५, ३, ३९) इति अवरशब्दस्य असिप्रत्यये अयादेशः । अवोपसृष्टात् तिष्ठतेः असिप्रत्ययान्तावरशब्दपूर्वाद् वा तिष्ठते रूपम् इति व्युत्पत्त्यनवधारणाद् अनवग्रहः । क्तिवतः । क्तिदेः आह्वानार्थाद् औणादिको भावे इप्रत्ययः । रेफस्य नकारोपजनद्वन्द्वसः । संभोगार्थम् आह्वानवतः शाङ्कुरस्य शङ्कुरिव शङ्कुः पुंस्व्यञ्जनं तद्वान् शङ्कुरः । रो मत्वर्थीयः । शङ्कुर एव शङ्कुरः । प्रज्ञादित्वाद् अण् । पुंस्व्यञ्जनवतः नितोदिनः नितरां संभोगेन नारीं व्यथयतः । तुद् व्यथने इत्यस्माद् 'बहुल्मा-

१. भ्रजते\* शंभा. २. ययु? पै २०, २९, ३. ३. चासयामहः पै. ४. भङ्गुरस्य पै.

५. अय पै. ६. क्तुदि° Bp<sup>३</sup>.

भीक्ष्व्ये' ( पा ३, २, ८१ ) इति णिनिः । एतादृशस्य जारस्य आततम् आयामवत् यत् शेषोऽस्ति तत् शेषः अब तनु अवततं दैर्घ्यरहितं कुरु । तथा उततम् ऊर्ध्वं विस्तृतम् उन्नतं यत् शेषः तत् नि तनु निततं नीचीनं कुरु ।

इति अष्टमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरमहाराजराज्यधुरंधरसायणार्यविरचिते  
माधवीये अथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे अष्टमेऽनुवाकः ।

नवमेऽनुवाके द्वे सूक्ते । तत्र 'इन्द्रः सुत्रामा' इत्याद्ये सूक्ते आद्येन तृचेन ग्रामकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत् वा ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि उदुम्बरपलाशकर्कन्धूनां समिदाधानसभोपस्तरणहो-  
मादीनि कर्माणि अनेन कुर्यात् ।

सूत्रितं हि — " 'इन्द्रः सुत्रामा' इति ग्रामकामः । ग्रामसायदानामप्ययः " ( कौसू ५९, ७, ८ ) इति ।

तथा इन्द्रमहात्म्ये उत्सवे 'इन्द्रः सुत्रामा' इत्यनया आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं  
हि — " 'अर्वाञ्चमिन्द्रम्' ( अ ५, १, ११ ), 'त्रातारमिन्द्रम्' ( अ ७, ११ ), 'इन्द्रः सुत्रामा'  
इत्याज्यं हुत्वा " ( कौसू १४०, ६ ) इति ।

अग्निष्टोमे 'ध्रुवं ध्रुवेण' इति ऋचा आसन्दीं नीयमानं सोमराजम् अनुम-  
न्त्रयेत् । उक्तं वेदाने — " 'ध्रुवं ध्रुवेण' ( अ ७, १९ ) इति राजानं राजवहनादासन्दीं नीयमानं  
मनुमन्त्रयेत् " ( वेताश्री १३, १२ ) इति ।

तथा अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रावसाने अवनीयमानं ध्रुवपात्रस्थसोमम्  
अनया ग्रह्या अनुमन्त्रयेत् । " 'ध्रुवं ध्रुवेण' इति ध्रुवमवनीयमानमनुमन्त्रयेत् " ( वेताश्री १३, ७ )  
इति हि सूत्रम् ।

आभिचारिके कर्मणि 'उदस्य श्यावौ' ( अ ७, १०० ) इति तृचेन आज्यं जुहुयात्  
( वृ. कौसू ४८, ४० ) ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि सूत्रोक्तरीत्या अनेन तृचेन मण्डूकमुखम् अपनुदेत्  
( वृ. कौसू ४८, ४० ) ।

अभिचारकर्मणि 'अमदन् गावः' ( अ ७, १०१ ) इति ऋचा रक्तशालितण्डुलैः क्षीरोदनं  
कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य द्वेज्याय दद्यात् ( वृ. कौसू ४८, ४१ ) ।

दर्शपूर्णमासयोः 'यदय त्वा प्रयति' इत्यष्टचैनं संस्थितहोमान् जुहुयात् ।  
" 'यदय त्वा प्रयति' ( अ ७, १०२ ) इत्यष्टचैनं संस्थितहोमाः । 'मनसस्पते' ( अ ७, १०३, ८ )  
इत्युक्तं चतुर्होतेन " ( कौसू ६, १, ४ ) इति सूत्रम् ।

उपनयनकर्मणि ब्रह्मचारिणं 'समिन्द्र नः' ( अ ७, १०, २ ) इत्यनया अष्टर्चनाभि-  
मन्त्रितम् उदपात्रम् अवेक्षयेत् । उपनयनं प्रकम्य सूचितम्—“उदपात्रं” समवेक्षयेत् ।  
'समिन्द्र नः' ( कौसू ५५, १९, २० ) इति ।

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वाँ<sup>१</sup> अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेपो अभयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा<sup>२</sup> । स्वर्वान् । अवःऽभिः । सुमृडीकः । भवतु । विश्ववेदाः ।

बाधताम् । द्वेपः । अभयम् । नः । कृणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १ ॥

सुत्रामा सुष्ठु ज्ञाता । 'आतो मनिन्कनिव्वनिपथ' ( पा ३, २, ७४ ) इति मनिन् ।  
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्ववान् धनवान् हितात्मा वा इन्द्रः अवोभिः रक्षणैः  
सुमृडीकः<sup>४</sup> सुसुखः सुष्ठु सुखयिता भवतु । कीदृशः । विश्ववेदाः बहुधनः विद्वं  
विद्वान् वा । द्वेपः । द्विष अग्रीतौ । असुन् । शेरुल्क् । द्वेपांसि द्वेष्टन् बाधताम्  
हिनस्तु । अभयं च नः अस्माकं कृणोतु करोतु । वयं सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य  
धनादिकस्य पतयः स्वामिनः स्याम भूयास्म । सुवीर्यस्येति । 'वीरवीर्यौ च' ( पा  
६, २, १२० ) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

स सुत्रामा स्वर्वाँ<sup>१</sup> इन्द्रो<sup>२</sup> अस्मदाराचिद्<sup>३</sup> द्वेपः सनुतर्धुयोतु ।

तस्य वयं सुमनसौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ १ ॥

सः । सुत्रामा । स्वर्वान् । इन्द्रः । अस्मत् । आरात् । चित् । द्वेपः । सनुतः । ध्रुयोतु ।

तस्य । वयन् । सुमनसौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ १ ॥

सुत्रामा सुष्ठु ज्ञाता स्ववान् धनवान् स<sup>५</sup> प्रसिद्ध इन्द्रः अस्मत् अस्मत्तः आराचित्  
दूरादेव द्वेपः द्वेष्टन् । द्विपतेर्व्यत्ययेन विष्प्रत्यये गुणः । द्वितीयाद्यहुचर्चनं शास् ।  
सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ( वृ. निष ३, २५ ) । तिरोहितान् गृहान् ध्रुयोतु पृथक् करोतु ।  
यु मिथ्यणामिथ्यणयोः । 'गुहलं छन्दसि' ( पा २, ४, ७३ ) इति शापः श्लुः । यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य  
तस्य इन्द्रस्य सुमनसौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ वर्तमाना वयं तस्यैव भद्रे कल्याणे  
सौमनसे सुमनसो भावे अपि स्याम विषयभूता भवेम । सौमनस इति । सुम-  
नःशब्दाद् भावे अण्प्रत्ययः ।

१. णः S. २. पात्रे BL. ३. स्वर्वे B<sup>५</sup>, D, Cs, S; स्वर्वे > स्वर्वाँ S<sup>m</sup>; स्वर्वे

मे ४, १२, ५. ४. सुत्रामा P. ५. नैतु मंपा. ६. स्वर्वाँ D, S<sup>m</sup>, Cs; स्वर्वे > स्वर्वाँ

A; स्वर्वे S, मं. ७. अस्मे आरा' ख. १०, १३१, ७ मा २०, ५२ ते १, ७, १३, ५. ८. यद् S'.

इन्द्रेण 'मन्युना वयमभि प्याम' पृतन्यतः । मन्तो वृत्राण्यप्रति ॥ १ ॥

इन्द्रेण । मन्युना । वयम् । अभि । स्याम् । पृतन्यतः । मन्तः । वृत्राणि । अप्रति ॥ १ ॥

इन्द्रेण सहायेन मन्युना तदीयेन कोपेन । यद्वा मन्यतिर्दीर्घात्किर्मा । मन्युमता इन्द्रेण सहायेन वयं पृतन्यतः पृतनां संग्रामम् इच्छतः युयुत्सून् शत्रून् अभि प्याम अभिप्रवेम । 'कव्यप्वरपृतनस्यचि लोपः' ( पा ७,४,३९ ) इति क्यचि पृतनाशब्दस्य अन्त्यलोपः । अभि प्यामेति । 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्वरः' ( पा ८,३,८७ ) इति पत्वम् । किं कुर्वन्तः वयम् । इशाणि आचारकाणि पापानि । शत्रून् इत्यर्थः । अप्रति अ- प्रतिपक्षं मन्तः यथा प्रतिपक्षशेषो न भवति तथा मन्तः । निःशेषं हिंसन्त इत्यर्थः ।

ध्रुवं ध्रुवेण 'हविषाऽव' सोमं नयामसि ।

'यथा न' इन्द्रः 'केवलीविंशुः' समनसस्करत् ॥ १ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अव । सोमम् । नयामसि ।

यथा । नः । इन्द्रः । केवलीः । विंशः । समन्मनसः । करत् ॥ १ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण सुप्रतिष्ठितेन हविषा पुरोडाशादिना युक्तं ध्रुवम् ध्रुवग्रहस्थं सोमम् अव नयामसि अवाहमुखं निनयामः । यद्वा ध्रुवम् स्थिर सोमं राजवहनाद् अनसः सफाशाद् आसन्दीं प्रति अवतारयामः । यथा येन प्रकारेण इन्द्रो नः अस्माकं विंशः प्रजाः केवलीः असाधारणाः समनसः संगतमनस्काः समानमनस्काश्च कर्तुं करोतु । तथा अव नयामसीति संवन्धः । 'केवलमामकभागधेय' ( पा ४,१,३० ) इति केवलशब्दाद् जीप् । करत् इति । करोतेर्लेटि अडागमः ।

उदस्य श्यावौ विधुरौ 'गृध्रौ चामिव पेततुः' ।

उच्छोचनप्रशोचनावस्योच्छोचनौ हृदः ॥ १ ॥

उत् । अस्त्यु । श्यावौ । विधुरौ । गृध्रौ । चामिर्व । पेततुः ।

उच्छोचनप्रशोचनौ । अस्त्यु । उत्शोचनौ । हृदः ॥ १ ॥

अस्य मण्डूकात्मना भावितस्य शत्रोः संवन्धिनौ विधुरौ । व्यथ भयचलनयोः इत्यस्माद् औणादिकः कुरचप्रत्ययः । छान्दसं संप्रसारणम् । संततं चलनशीलौ श्यावौ श्यावयणौ ओष्ठौ उरोतवः उत्पतताम् उद्वच्छताम् । मण्डूकमुखापनोदनेन शत्रोरोष्ठौ

१. सुयुजो वयं साम्गममं ते ३,५,३,१; 'ना युजाऽववाधे मे १,३,१२; 'स्याम A.B.B', K.W.O २. प्रजा म. ३. 'प्यामि श्र १०,१७३,६ पे १९,६,४; 'पा यः मे १,१,१५; मनेता पाचा मा ७,२५; 'पा हविर्व काठ ३५,७. ४. मृशामसि श्र. पे.; अवनयामि मा. ५. अथो नु श्र.; अथो न मा.; अथो न पे. ६. इन्द्रोऽसपुत्राः मा. ७. बहिः- तस्क श्र. काठ. पे.; समनमस्क' ('मः क' त.) मा. त. ८. दिवं गृध्राविवताम् पे १९,२६,११. ९. शोचनापतिशोचनावस्यो पे.

विदारितौ भवताम् इत्यर्थः-। यद्वा श्यैश्च गतौ इत्यस्माद् उत्पन्नः श्यावशब्दः। श्यावौ परस्परसंसक्तौ शत्रुरूपेण भावितस्य मण्डूकस्य प्राणापानौ विधुरौ व्यधन-  
शीलौ भयवन्तौ सन्तौ उत्पतताम् इति। श्याववर्णौ वा प्राणापानौ। तौ हि वायोर्बुद्धि-  
भेदौ। वायोर्हि धूम्रवर्णत्वं मन्त्रशास्त्रप्रसिद्धम्। उद्गमने दृष्टान्तः— गृध्रौ यामिव इति।  
यथा गृध्रौ तादृश्यं याम् दिवम् उत्पततः। 'औतोऽम्हासोः' (पा ६, १, १३) इति घोश-  
ब्दस्य अमि परत आकारादेशः। पेततुरिति। छान्दसो लिट्। किं च उच्छोचनप्रशोचनौ।  
उच्छोचयति ऊर्ध्वम् उत्कृष्य उत्कृष्टं वा शोकं करोतीति उच्छोचनः। प्रकर्षेण  
शोचयतीति प्रशोचनः। एतत्संज्ञकौ मृत्युदूतौ अस्य पुरोवर्तिमण्डूकरूपेण भावितस्य  
शत्रोः हृदः हृदयस्य उच्छोचनौ उत्कर्षेण शोचयितारौ। भवत इति शेषः। शोचयतेर्न-  
न्यादित्वात् ल्युः।

अहमेनावुदतिष्ठिपं गावौ श्रान्तसदाविव।

कुर्कुराविव कूजन्तावुदवन्तौ वृकाविव ॥ २ ॥

अहम्। एनौ। उत्। अतिष्ठिपम्। गावौ। श्रान्तसदाविव।

कुर्कुरौविव। कूजन्तौ। उत्। अवन्तौ। वृकाविव ॥ २ ॥

एनौ पूर्वमन्त्रोक्तौ श्यावौ ओष्ठौ प्राणापानौ वा शत्रुसंवन्धिनौ। इदंशब्दस्य  
अन्यादेशो 'द्वितीयादौस्वेनः' (पा २, ४, ३४) इति एनादेशः अनुदात्तः। अहं प्रयोक्ता  
उदतिष्ठिपम् उत्थापयामि उद्गमयामि। बलाग्निः सारयामीत्यर्थः। तिष्ठतेर्ण्यन्तात्  
लुङि चङि 'तिष्ठतेरित्' (पा ७, ४, ५) इति इत्त्वम्। बलात्कारेण उत्थापने दृष्टान्तत्रयं  
गावावित्यादि। यथा श्रान्तसदौ श्रान्तौ ध्रमवन्तौ सीदन्तौ गोष्ठे धमेण निपीदन्तौ  
गावौ बालदण्डमूलनितोदनादिना बलाद् उत्थापयन्ति। यथा च कूजन्तौ ध्वनिं कुर्वन्तौ  
कुर्कुरौ श्वानौ पापाणप्रहरणादिना बलाद् अपसारयन्ति। यथा च वृकाः। अरण्यद्वा  
वृक इत्युच्यते। उदवन्तौ गोपूथमध्ये यत्सान् उद्गृह्य गच्छन्तौ धावन्तौ वृका यथा  
गोपालाः बलाद् यूथाद् अपसारयन्ति तद्वत्। ओष्ठयोः प्राणापानयोर्द्यौ द्वित्याद् द्वित्व-  
संख्यायन्तौ गावौ श्वानौ वृका दृष्टान्तत्वेन उपन्यस्तौ। अवतेर्धातो रक्षणाद्यनेकार्थ-  
स्मरणाद् अत्र गत्यर्थः अवतिः।

'आतोदिनौ नितोदिनावयो संतोदिनावुत।

अपि नह्याम्यस्य मेदं य इतः' स्त्री 'पुमान् जभारं' ॥ ३ ॥

१. यथा श्रान्तौ S. २. 'दंढवर्णमूलनि S. ३. अतो K; अतो K<sup>m</sup>; भातो R.  
४. इत् A, B<sup>m</sup>, K, K<sup>m</sup>, R, V, RW. ५. 'मां उ' R, RW.



अ॒ऽतोदिनौ । नि॒ऽतोदिनौ । अयो इति । सम॒ऽतोदिनौ । उ॒त ।

अपि । न॒ह्यामि । अ॒स्य । मे॒दूम् । यः । इतः । स्त्री । पु॒मान् । ज॒भार ॥ ३ ॥

अत्र शत्रोरोद्यो प्राणापानौ वा उत्क्रमणवेलायाम् एतदेतदवस्थापन्नौ करोतीति पूर्वाधेन उच्यते । आतोदिनौ सर्वतो व्यथनशीलौ शत्रोः सर्वावयवसंक्लेशकारिणौ । उत्थापयामीति पूर्वमन्त्रोक्तक्रियानुपपन्नः । तथा नितोदिनौ नितरां निकृष्टं वा व्यथयन्तौ अतिकष्टं बाधाकारिणौ । अयो अनन्तरम् उत अपि च संतोदिनौ संभूय व्यथाकारिणौ । उद्गमयामीति संबन्धः । किं च यः स्त्री पुमान् वा द्वेप्यः इतः अस्मदीयात् स्थानात् जभार जहार । आस्माकीनं धनम् इति शेषः । यद्वा इतः अस्मिन् प्रदेशे जहार ग्रहृतवान् अस्मान् बाधितवान् । अस्य शत्रोः मेदूम् । मर्मस्थानोपलक्षणम् एतत् । अपि नह्यामि वप्यामि । यथा मर्मस्थानवन्धनेन मरिष्यति तथा करोमीत्यर्थः ।

अस॒दन्<sup>१</sup> गावुः 'सद॒नेऽप॑प्तद्<sup>२</sup> वस॒तिं वयः ।

आ॒स्थाने पर्व॑ता अ॒स्थुः<sup>३</sup> स्था॒मि<sup>४</sup> 'वृ॒क्काव॑तिष्ठिपम् ॥१॥

अस॒दन् । गावः । सद॒ने । अप॑प्तत्<sup>५</sup> । वस॒तिम् । वयः ।

आ॒ऽस्थाने । पर्व॑ताः । अ॒स्थुः । स्था॒मि । वृ॒क्को<sup>६</sup> । अ॒ति॒ष्ठि॒पम् ॥ १ ॥

सदने । सीदन्ति अत्रेति सदनम् । अधिकरणे ल्युट् । यथा गावः गोष्ठे असदन् सीदन्ति निपीदन्ति । "सदेद्वान्दसे लुङि लृदिच्छात् च्लेः अङ् आदेशः" । यथा च वयः पक्षी वसतिम् स्वकीयं नीडम् अपप्तत् पतति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । पतेर्लुङि पूर्ववत् अङ् । 'पतः पुम्' ( पा ७,४,१९ ) इति पुम् आगमः । यथा च पर्वताः गिरयः स्थाने<sup>७</sup> स्वकीये आस्थुः<sup>८</sup> आतिष्ठन्ति । तिष्ठतेर्लुङि 'गाविष्या' ( पा २,४,७७ ) इति सिचो लुङ् । 'आतः' ( पा ३,४,११० ) इति शेरुत् । यथा गद्यादिकाः स्पेस्ये सदाने सुखेन निपसन्ति तथा स्थामि । तिष्ठन्ति अत्रेति स्थाम गृहम् । तिष्ठतेः अधिकरणे भनिन्प्रत्ययः । शत्रोगृहे वृक्की<sup>९</sup> वृक्का<sup>१०</sup> वृक्की व एतौ<sup>११</sup> । 'पुमान्निष्ठा' ( पा १,२,१७० ) इति पुंस एकशेषः । दम्पतिभूतौ वृक्को अतिष्ठिपम् स्थापयामि निदधामि । शत्रुगृहं वृक्कावासस्थानं करोमि । आगन्तुक-वृक्कप्रवेशशङ्कानिरासाय वृक्काविति स्त्रीपुंसौ निर्दिष्टौ । यथा वृक्कः स्त्रीपुत्रादिभिः शत्रोगृहे वतते तथा करोमीति । अनेन शत्रुं निःशेषं हत्वा तद्गृहम् अरण्यं करोमीत्यर्थ उक्तो भवति ।

१. अगमन् पं २०, ३३, ४. २. "दनमप" वै. ३. अस्थु A, R.W. ४. वृक्का<sup>१</sup>  
D.E.; वृक्काव<sup>२</sup> O. ५. अप॑प्तत् P: अप॑प्तत् P<sup>१</sup>. ६. वृक्को B.P.<sup>१</sup>. ७. सदेद-  
विषाण्मादसे लुङि च्लेः आदेशः S'. ८. वृक्काव॑तिष्ठिपम् S'. ९. वृक्काव॑तिष्ठिपम् S'.

यदयं त्वां प्रयति<sup>१</sup> यज्ञे अस्मिन् होतृधिकित्ववृणीमहीह<sup>२</sup> ।

‘ध्रुवमयो ध्रुवमुता शविष्ठ’<sup>३</sup> प्रविद्वान् यज्ञमुप<sup>४</sup> याहि सोमम्<sup>५</sup> ॥ १ ॥

यत् । अयं । त्वा । प्रयति<sup>१</sup> । यज्ञे । अस्मिन् । होतृः । चिकित्वन् । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयः । ध्रुवम् । उत । शविष्ठ । प्रविद्वान् । यज्ञम् । उप । याहि । सोमम् ॥ १ ॥

हे होतः देवानाम् आह्वातः यष्ट्वा । ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपम् एतत् । हे चिकित्वन् ज्ञानवन् । फित ज्ञाने । अस्माद् यद्बलुगन्तात् मतुप<sup>६</sup> । अभ्यासस्य गुणाभावाद्धान्दसः । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ ( पा ८,१,७३ ) इति पूर्वामन्त्रितस्य अधिद्यमानवत्त्वनिपेधेन पदात् परत्वात् सर्वानुदात्तत्वम् । एवंगुणक हे अग्ने त्वा त्वाम् अय इदानीं प्रयति प्रवतंमाने । विच्छेदेन विना क्रियमाण इत्यर्थः । अस्मिन् यज्ञे इह अस्मिन् प्रयोजने यत् यस्माद् अवृणीमहि होतृत्वेन वयं वृतवन्तः । वृद्धं संभक्तौ । श्वादिस्थात् श्वाप्रत्ययः । यद्बृत्तयोगाद् अनिघातः । प्रयतीति । प्रपूर्वाद् एतेः शतरि यणादेशः । ‘शतुरनुमो नञादी’ ( पा ६,१,१७३ ) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । यस्माद् ध्यं होतृत्वेन त्वां वृतवन्तः तस्माद् ध्रुवम् सर्वथा अयः अयाक्षीः यज । यष्ट्व्यान् देवान् इति शेषः । ‘ऋधगयाङ्धगुताशमिष्ठाः’ ( तै १,४,४४,२ ) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । यजतेः ‘छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः’ ( पा ३,४,६ ) इति लङि छान्दसी रूपसिद्धिः । उत अपि च ध्रुवम् अशमिष्ठाः<sup>७</sup> शमय । कर्मणो वैगुण्यम् इति शेषः । किं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् सोमम् सोमघन्तं यज्ञम् उप याहि समीपम् आगच्छ । यद्वा यज्ञं प्रविद्वान् अस्मदभिमतफलोपायत्वेन प्रजानन् सोमम् अस्माभिर्दियमानं हविः उप याहि उपगच्छेति । अथ वा यत् यस्मात् त्वां वृतवन्तः तस्माद् यज्ञम् उप याहि । आगत्य च ध्रुवम् अयाक्षीः यष्ट्व्यान् देवान् । ध्रुवम् अशमिष्ठाः यज्ञं संस्थापितवान् असीति । भूतार्थे एव लुङ्प्रत्ययः ।

समिन्द्र नो<sup>८</sup> मनसा<sup>९</sup> नेपु<sup>१०</sup> गोभिः सं<sup>११</sup> सुरिभिर्हरिवृन्तं<sup>१२</sup> स्वस्त्या<sup>१३</sup> ।

सं ब्रह्मणा<sup>१४</sup> देवहितं<sup>१५</sup> यदस्ति सं देवानां सुमता<sup>१६</sup> यज्ञिषानाम् ॥ २ ॥

१. वयं हि मा ८,२०.

२. श्रुती B<sup>५</sup>, K, P, J

‘कित्वोऽवृणी’ ऋ ३,२९,१६;

अस्मिन्नग्ने होतारमवृत् मा. तै १,४,४४,२ मै १,३,३८ काठ ४,१२.

३. ध्रुवमयो ध्रुवमुताशमिष्ठाः ऋ.; ऋधगयाङ् ( ‘या ऋ’ मा. ) धंगुताशमिष्ठाः ( ‘ष्ट मै. ’ष्ट काठ. ) मा. तै. मै. काठ.

४. प्रजानन् विद्वो ( ‘द्वान् प.’ ) उप ऋ. पै २०,३३,९; प्रजानन् यज्ञमुप मा. तै.; विद्वान् प्रजानन्मुप मै. काठ.

५. विद्वान् मा. तै.; यज्ञम् मै. काठ. ७. वैप १,११२,३ द. ८. वृत्त. मंता.

९. णो R, S, ऋ ५,४२,४ मा ८,१५ तै १,४,४४,१ पै २०,३३,१० तैत्रा २,८,२,६.

१०. मेघसा पै. ११. नेपि ऋ. मा. तै. मै. काठ. पै. तैत्रा. १२. हरिवृत् सं ( ‘वसं काठ. )

श्र. मै. काठ. ता.; ‘मैघवन्तं मा. तै. तैत्रा. १३. स्वस्त्या K; स्वस्ति श्र. १४. तु. A.

श्र. प्रन.; वैत. B, B<sup>५</sup>, D, K, K<sup>५</sup>, R, S<sup>५</sup>, V, C<sup>५</sup>; मङ्गणां. १५. देवहितं मा. तै. मै. काठ. पै. तैत्रा.

१६. सुमत्या श्र. तै. काठ. पै. तैत्रा.

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेप । गोभिः । सम् । सुरिभिः । हरिष्वन् । सम् । स्वस्त्या ।  
सम् । ब्रह्मणा<sup>१</sup> । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र नः अस्मान् मनसा गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणेन संनय संनय संनो-  
जय । मनस्विनो चाग्निनश्च कुरु । त्वां स्तोतुम् इत्यर्थः । यद्वा गोभिः पशुभिः  
संनय । नयतेल्लोष्टि शप् । 'सिन्धुलम्' (पा ३, १, ३४) इति सिप् । 'अतो हे'  
(पा ६, ४, १०५) इति हेलोपः । किं च हे हरिः<sup>२</sup> । हरिसिंहको अश्वौ । 'हर्त  
इन्द्रस्य' (निघ १, १५) इति यास्कवचनात् । तद्वन् हे इन्द्र सुरभिः विद्वद्भिः  
सम् । नयेति क्रियानुपङ्गः । स्वस्त्या अविनाशेन संनय । किं च ब्रह्मणा वेदेन वेदार्थ-  
ज्ञानेन तदर्थानुष्ठानेन वा संनय । यत् च देवहितम् देवेभ्यो हितम् अस्ति अग्नि-  
होत्रादि कर्म तेनापि संनय । 'के च' (पा ६, २, ४५) इति चतुर्थ्यन्तपूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तथा यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानाम् अग्न्यादीनां सुमतौ शोभनार्था  
बुद्धौ अनुप्रहात्मिकायां संनय अस्मान् । सुमतौ इति । 'मन्त्रे वृषे' (पा ३, १, ९९)  
इति क्तिन उदात्तत्वम् । 'मन्त्रिण्यस्यान' (पा ६, २, १५१) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

इति नयमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

दर्शपूर्णमासयोः संस्थितहोमेषु 'यान् आवहः' इत्यादीनां पणाम् ऋचाम्  
'यद्य त्वा प्रयति' इत्यत्र विनियोग उक्तः ।

तथा श्रौतदर्शपूर्णमासयोः 'यान् आवहः' इति पङ्क्त्येन संस्थितहोमान्  
जुहुयात् । उक्तं वैताने — "यानावहः' इति पङ्क्तिः (३-८) संस्थितहोमान्जुहोति 'मनसस्ते'  
(८) इत्यासाम् उक्तम्" (वैताथी ४, १३) इति ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रहियमाणप्रस्तरानुमन्त्रणं 'सं बर्हिरकम्' इत्यनया ब्रह्मा  
कुर्यात् । "सं बर्हिरकम्' (अ ७, १०३) इति प्रस्तरं प्रहियमाणम्" (वैताथी ४, ९) इति ।

स्मार्तदर्शपूर्णमासयोः 'सं बर्हिरकम्' इत्यनया बर्हिःप्रहरणं कुर्यात् । 'बर्हिस्तान्-  
सोपगानाकि' इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — "सं बर्हिरकम्' इत्यनुप्रहरति" (कौत् ६, ७) इति ।

श्रौतदर्शपूर्णमासयोः वेदिं परिस्तृणन्तमभ्यर्च्युम् 'परि स्तृणीहि' इत्यनया ब्रह्मा  
अनुमन्त्रयेत् । "परि स्तृणीहि' इति वेदिं परिस्तृणन्तम्" (वैताथी २, ७) इति वैतानसूत्रात् ।

दुःस्वप्नदर्शननिमित्तदोषपरिहारार्थम् 'पर्यावर्ते' (अ ७, १०५) इति ऋचं जपन्  
पर्यावर्तेत् ।

स्वप्ने अन्नमक्षणनिमित्तदोषपरिहारार्थं 'यन् स्वप्ने' (अ ७, १०६) इति ऋचं जपेत् ।  
सूत्रितं हि — "पर्यावर्ते' इति पर्यावर्तेत् । 'यन् स्वप्ने' इत्यस्मात्स्वप्ने" (कौत् ४६, ११; १२) इति ।

स्वस्त्ययनार्थं 'नमस्कृत्य' इत्यनया मान्त्रवर्णिकीभ्यो देवताभ्यो नमस्कारम् उप-  
स्थानं वा कुर्यात् । "नमस्कृत्य' (अ ७, १०७) इति मन्योक्तम्" (कौत् ५२, १५) इति हि सूत्रम् ।

यानावह' उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वे अग्रे सधस्थे ।

'जक्षिवांसः पपिवांसो मधून्यस्मै धत्त वसवो वसूनि' ॥ ३ ॥

यान् । आऽअवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधऽस्थे ।  
जक्षिऽवांसः । पपिऽवांसः । मधूनि । अस्मै । धत्त । वसवः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे देव दीप्यमान हे अग्रे त्वम् उशतः हवींषि कामयमानान् यान् देवान्  
आवहः आवाहितवान् आहूतवान् असि । वहेर्लङि यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ।  
उशत इति । वशेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । 'ग्रहिज्या' ( पा ६, १, १६ )  
इत्यादिना संप्रसारणम् । 'शतुरनुमो नयिजोदी' ( पा ६, १, १७३ ) इति शसः उदात्तत्वम् ।  
तान् आहूतान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहस्थाने यत्र ते सह तिष्ठन्ति तत्र  
प्रेरय प्रस्थापय । 'सुषि स्थः' ( पा ३, २, ४ ) इति तिष्ठतेः अधिकरणार्थेऽपि को  
द्रष्टव्यः । 'सध मादस्थयोः' ( पा ६, ३, १६ ) इति सहस्य सधादेशः । ते देवाः  
संबोध्यन्ते । जक्षिवांसः\* पुरोडाशादीन् भक्षितवन्तः मधूनि मधुरसोपेतानि आज्या-  
दीनि पपिवांसः\* पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासयितारः यूयं वसूनि धनानि अस्मै  
यजमानाय धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः । जक्षिवांस इति । लिङादेशे कसौ 'लिङ्यन्य-  
तरस्याम्' ( पा २, ४, ४० ) इति अर्द्धस्लादेशः । 'गमहन' ( पा ६, ४, ९८ ) इति उप-  
धालोपः । पपिवांस इत्यत्रापि लिटः कसुः । उभयत्र 'वस्वेकाजादृषताम्' ( पा ७,  
२, ६७ ) इति इडागमः । वसव इति । 'आमन्त्रितस्य च' ( पा ८, १, १९ ) इति  
आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ।

सुगा' वौ देवाः 'सर्दना अकर्म' य 'आजुग्म सर्वने मा' जुपाणाः ।

'वहमाना भरमाणाः† स्वा वसूनि वसुं घर्मं दिवमा रोहतातु' ॥ ४ ॥

सुगा । वः । देवाः । सर्दना । अकर्म । ये । आऽजुग्म । सर्वने । मा । जुपाणाः ।

वहमानाः । भरमाणाः† । स्वा । वसूनि । वसुम् । घर्मम् । दिवम् । आ । रोहतातु । अनु ॥ ४ ॥

१. यौ२ आवह मा ८, १९.

२. 'संभ्य विधेऽसुं घर्मं स्वराविष्कृतानु नाः, वहमाना

भरमाणा हवींषि वसुं (हवींष्यसु मे. काठ.) घर्मं दिवमा विष्कृतातुं तै १, ४, ४४, २ मे १, ३, ३८ काठ  
४, १२. ३. अस्मै P. ४. वेत्तु. मेपा. ५. स्वगा तै. ६. सर्दनामकर्म तै. नि

१२, ४२; सर्दना कृषोमि मे. पे २०, १२, २; संदनेदमस्तु काठः; सदनानि सन्तु काथी २, २, १० कौमु  
१३७, ११. ७. आजुग्म सर्वनेदं तै. काठः; आजुग्मेदं सर्वने मा ८, १८ मे.; आचष्टेदं सर्वने पे.;

आजुग्मः सर्वनामिदं नि.; 'सर्वनेमा S'. ८. जक्षिवांसः (यक्षिवांसः मे.) पपिवांसद्वय विधेऽस्मे  
(भरमाणा वहमाना हवींष्यस्मै मा.) धत्त वसवो वसूनि तै. प्रयः; वहमाना भरमाणा द्वय ? वसुं  
घर्मं तमुदानिष्ठतानु पे. †. व. P<sup>३</sup> Cp, वेत्तु. अन्ये मूले. (जु.धंपा. WM.) विसर्गाभावाः.

९. सर्दनाः Bp<sup>३</sup>.

हे देवाः वः युष्माकं सदनानि स्थानानि गुणानि सुगमनानि सुखेन गन्तव्यानि अकर्म अकार्म । सुपूर्वाद् गमेः 'सुदुरोरेधिकरणे' (पा ३, २, ४८) इति ङः । अत्र सद्नेत्यत्रापि 'शदलन्दसि बहुलम्' (पा ६, १, ७०) इति शैलोपः । अकर्मैति । करोतेः 'मन्त्रे घस' (पा २, ४, ८०) इति च्लेलुक् । 'छन्दसुभयथा' (पा ३, ४, ११७) इति तिङ् आर्यधातुकत्वेन छिन्वाभावाद् गुणः । देवा विशेप्यन्ते — जुषाणाः हवींषि सेवमानाः तैः प्रीयमाणा वा ये यूयम् इमा इमानि सवना सवनानि आजग्म आगताः स्थ । गमेर्लिटि मध्यमबहुवचने 'गमहन्' (पा ६, ४, ९८) इति उपधालोपः । यतः युष्मदर्थं सदनानि अकार्म अतः यूयं त्वा स्वानि स्वकीयानि वसूनि धनानि बहुमानाः प्रापयन्तः अस्मान् । तथा भरमाणाः पोपयन्तः अस्मदर्थं धनानि हस्तैर्धारयन्तो वा वशुम् सर्वस्य लोकस्य वासयितारं वरम् आदित्यम् आ रोहत आतिष्ठत । अत्र अनन्तरं दिवम् धुलोकम् आ रोहत आतिष्ठत । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । अस्मभ्यं धनानि दत्त्वा स्वीयं स्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

यज्ञं युज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ॥ ५ ॥

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिम् । गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा ॥ ५ ॥

हे यज्ञ त्वं यज्ञम् यष्टव्यं परमात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितो भवेः । अनन्तरं यज्ञपतिम् यज्ञस्य पालयितारं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन प्राप्नुहि । 'पत्यावैत्वेयं' (पा ६, २, १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनन्तरं स्वाम् आत्मीयां योनिं गच्छ । योनिः कारणम् सर्वजगत्कारणभूता पारमेश्वरी शक्तिः । तां प्राप्नुहि । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् आज्यं तद्यास्त्विति ।

एष ते यज्ञो 'यज्ञपते सहस्रक्तवाकः' । सुवीर्यः' स्वाहा ॥ ६ ॥

एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपते । सहस्रक्तवाकः । सुवीर्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

हे यज्ञपते यजमान एष यज्ञः सहस्रक्तवाकः । स्रक्तं वकीति स्रक्तवाकः यथाक्रमं यष्टव्यदेवतानामकीर्तनपरः प्रेषः । तत्सहित एष यज्ञः । अथ वा स्रक्तवचनसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीर्यः सुबलः शोभनपुत्रपौत्रादिकर्मयुक्तो वा ते तव । श्रेयसे कल्पताम् इत्यर्थः । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् आज्यम् अग्नयेऽस्तु ।

'वर्षद्दुतेभ्यो वषट्हुतेभ्यः' । देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातुर्मित ॥ ७ ॥ वर्षद् । हुतेभ्यः । वर्षद् । अहुतेभ्यः । देवाः । गातुऽविदः । गातुम् । विच्चा । गातुम् । इत ॥ ७ ॥

हुतेभ्यः इष्टेभ्यो देवेभ्यः वर्षद् । प्रदानवाचा वषट्शब्दः । इदम् आज्यं हुतम् अस्तु । अहुतेभ्यः पूर्वम् अनिष्टेभ्यो देवेभ्यो वर्षद् इदम् आज्यं वर्षद्

१. यजमान सहस्रक्तो नमोवाकः पं २०, ३४, ६. २. सर्ववीर्यः मा ८, २३; सुवीर्यः पं १, ४, ४४, २ मं १, २, ३८ खट ४, १२ ६. ३. स्वाहाहुतेभ्यो वर्षद्दुतेभ्यः पं २०, ३४, ६. ४. शात्वा ६.

हुतम् अस्तु । अस्य संस्थितहोमत्वात् पूर्वं हविःप्रदानेन प्रीणिता अपि देवा ह्वयन्ते किल किमुत पूवम् अहुता देवा इत्युभयत्र वषट्कारप्रयोगः । 'नमः-स्वस्तिस्वाहास्वधालंबः ऋधोगाच्च' ( पा २,२,१६ ) इति हुताहुतशब्दाभ्यां चतुर्थी । हे गातुविदः गातुर्मार्गस्तं जानाना हे देवाः यूयम् । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' ( पा ८,१,७६ ) इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानत्वनिपेधाद् द्वितीयस्य निघातः । गातुम् मार्गं वित्वा लब्ध्वा अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगमनकाले येन मार्गेण आगतास्तमेव मार्गं लब्ध्वा गातुम् इत समाप्ते कर्मणि पुनः स्वकीयगृहगमनाय 'तमेव मार्गं तेनैव मार्गेण' प्रतिनिवर्तध्वम् । वित्थेति । विदेर्लाभार्थात् क्वा-प्रत्यये 'एकाचः' ( पा ७,२,१० ) इति इट्प्रतिषेधः । ज्ञानार्थात् तु निपेधाभावाद् इड् भवत्येव । 'तस्मादेव वा 'अनित्यमागमशासनम्' इति इड्भावः । गातुं वित्त्वा विदित्वा ज्ञात्वेति तन्नार्थः । इतेति । इण् गतौ । लोटि मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् ।

'मनसस्पत इमं नो दिवि देवेषु यज्ञम् ।

स्वाहा दिवि स्वाहा पृथिव्यां स्वाहाऽन्तरिक्षे स्वाहा वाते धाम् स्वाहा ॥८॥

मनसः । पते । इमम् । नः । दिवि । देवेषु । यज्ञम् ।

स्वाहा । दिवि । स्वाहा । पृथिव्याम् । स्वाहा । अन्तरिक्षे । स्वाहा । वाते । धाम् । स्वाहा ॥ ८ ॥

हे मनसस्पते सर्वभूतानाम् अन्तरात्मतया मनसोऽपि पते हे देव । 'मुवा-मन्त्रिते पराहवन् स्वरं' ( पा २,१,२ ) इति मनस इति शब्दस्य आमन्त्रितानुप्रवेशाद् मनसस्पत इति 'पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य 'आमन्त्रितस्य च' ( पा ६,१,१९८ ) इति पाठिकम् आद्युदात्तत्वम् । नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु अग्न्यादिषु धाम् । पुरुषव्यत्ययः । धाः धेहि स्थापय । इति स्वाहा सरस्वती । अग्नवीद् इत्यर्थः । मन्त्रमध्यवर्तिनां स्वाहाशब्दानां प्रदानार्थत्वाभावात् । वस्तु-तश्च स्वाहाशब्दस्य वाकर्तृकवचनरूपेऽर्थे निरुक्तत्वात् स्वा स्वकीया प्रजापति-संवन्धिनी याग् आह अग्नवीत् इति स्वाहाशब्दस्य अर्थ उक्तः । तथा च तैत्तिरीयके—यागप्रजापत्योरुक्तिप्रत्युक्तिरूपं याग्यम् एयं श्रूयते—'तं वाग् अन्य-वदग्जुहुधीति । 'सोऽग्नवीत् करुवमसीति' । स्वैव ते वाग् इत्यग्नवीत् । सोऽग्नवीत् स्वाहेति तत् स्वाहाकारस्य जन्म' ( तन्त्रा २,१,२,३ ) इति । एवम् उत्तरे त्रयः स्वाहाशब्दा व्या-स्येयाः । अनन्तरं सुपृथिव्यन्तरिक्षलोकेषु अस्मदीयं यज्ञं धाः स्थापयेति सर-

१. तव मार्गं मार्गता तवैव S'.

२. मनसस्पत इमं देवं यज्ञं स्वाहा वाते धाः मा ८,

२१; मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वापि स्वाहा वाते धाः तं १,४,४४,२; मनसस्पते सुपर्तिवमं यज्ञं दिवि देवेषु वाते धा स्वाहा मं १,३,३८; मनसस्पत इमं देवयज्ञं स्वाहा वापि स्वाहा वाते धा स्वाहा पं २०,३४,७. ३. समुदायपठना S'. ४. कस्त्वमित्यग्नवीत् S'.

स्वत्याहेति । ततः इमम् अस्मदीयं यज्ञं वाते सर्वकर्माधारे धाः स्थापय । यस्माद्  
अयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । 'वाताद्वा अभ्यर्ग्यज्ञं प्रयुक्ते' ( तैत्रा ३,२,१,१२ )  
इति श्रुतेः, 'मनसस्पतिना देवेन वातायज्ञः' प्रयुज्यताम्' ( तैत्रा ३,७,४,१ ) इति  
च । स्वाहा इदम् आज्यं स्वाहुतम् अस्तु इति अन्तिमस्वाहाशब्दस्य प्रदानार्थता ।  
दिवीति । 'ऊडिदम्' ( पा ६,१,१७१ ) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । पृथिव्याम् इति ।  
'उदात्तयणो ह्यपूर्वात्' ( पा ६,१,१७४ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धाम् इति । दधाते-  
लेंटि 'बहुक्तं छन्दसि' ( पा २,४,७३ ) इति शपो लुक् । 'तिष्ठां तिष्ठां भवन्ति' ( गाना ७,१,२१ )  
इति सिपो मिवादेशः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' ( पा ३,४,९७ ) इति इकारलोपः ।

सं वहिर्ऋक्तं हविर्पा घृतेन समिन्द्रेण वसुना सं मरुद्भिः ।

'सं दिवैर्विश्वदेवेभिरुक्तमिन्द्रं गच्छतु हविः स्वाहा' ॥ १ ॥

सम् । वहिः । अक्तम् । हविर्पा । घृतेन । सम् । इन्द्रेण । वसुना । सम् । मरुद्भिः ।

सम् । दिवैः । विश्वदेवेभिः । अक्तम् । इन्द्रम् । गच्छतु । हविः । स्वाहा ॥ १ ॥

वहिः क्षुगाद्यासादनस्थानभूतं हविर्पा पुरोडाशादिना घृतेन आज्येन च  
समक्तम् सम्यग् अभ्यक्तम् अभूत् । अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणादिषु । कर्मणि निष्ठा ।  
तथा वसुना वासकेन घस्वाख्यदेवसहितेन वा इन्द्रेण सम् । अक्तम् इत्यनुपङ्गः ।  
मरुद्भिः च सम् अक्तम् । तथा विश्वदेवेभिः विश्वदेवैः एतत्संज्ञकैः 'देवैः गणदेवैः'  
सम् अक्तम् अभूत् । तादृशं सर्वदेवाधिष्ठितं हविर्पासादनाधारभूतं वहिः इन्द्रम्  
सर्वदेवप्रमुखं गच्छतु प्राप्नोतु । स्वाहा इदं वहिः स्वाहुतम् अस्तु ।

परि स्तुणीहि परि धेहि वेदिं मा जामिं 'मोपीरमुया शयानाम्' ।

"होतृपदनुं हरितं हिरण्ययं निष्का एते यजमानस्य लोके" ॥ १ ॥

परि । स्तुणीहि । परि । धेहि । वेदिम् । मा । जामिम् । मोपीः । अमुया । शयानाम् ।

होतृपदनुम् । हरितम् । हिरण्ययम् । निष्काः । एते । यजमानस्य । लोके ॥ १ ॥

अत्र आस्तीर्यमाणो दर्मस्तम्बः संचोध्यते । हे दर्मस्तम्ब परि स्तुणीहि वेदिं  
परित आस्तीर्णो भव आच्छादय वा । स्तृभू आच्छादने । ऋयादिः । एतदेवाह—

१. यज्ञं S'.

२. स्वातायज्ञं S'.

३. 'रुक्तां मा २,२२; समेह्नां वहिर् तैत्रा

३,७,५,१०.

४. समाहित्यैह मा. तैत्रा.

५. वसुभिः मा. प २०,२४,९ तैत्रा.

६. समिन्द्रो ('इन्द्रेण तैत्रा.) विश्वदेवेभिः (विधेभिर्देवेभिः) तैत्रा.) रुक्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहां  
मा. तैत्रा. † दिवेभिर्दि ५. ‡ गच्छति यत् ५.

७. देवगणदेवैः S'. ८. वत्. मन्त्र.

९. अभि तैत्रा ३,७,५,१३ आपथी ३,१३,५.

१०. हिंसीरमुया शयाना तैत्रा. आपथी.

११. होतृपदनुं हरिताः मुखर्णाः । निष्का इमे यजमानस्य मध्ये तैत्रा. आपथी.

वेदिं परि धेहि वेदिम् आच्छादय । अमुया अनया वेद्या सह शयानाम् तिष्ठन्तीम् ।  
वेद्या यजमानसंमितत्वात् तत्समानाकृतित्वं यजमानस्यास्तीति शयानाम् इत्यु-  
क्तम् । शीङः शानच् । लसावर्धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अथ वा सप्तम्या  
याजादेशः । अमुप्यां वेद्याम् । विषयसप्तमी । वेदिविषये शयानाम् । परिचरन्तीम्  
इत्यर्थः । यद्वा द्वितीयाया याजादेशः । अमूं वेदिं शयानाम् । उपवसन्तीम्  
इत्यर्थः । जामिम् । जायत इति जामिः प्रजा । तां वन्धुभूतां यजमानं मा मोषीः ।  
मा हिंसीरित्यर्थः । मुप स्तेये । 'माहि लुङ्' ( पा ३,३,१७५ ) । कीदृशो दर्भः संयो-  
धितः तं दर्शयति— होतृपदनम् । होता सीदति अत्रेति अधिकरणे ल्युट् ।  
दर्भरूपवस्त्वपेक्षया नपुंसकत्वम् । दर्भकदम्बकापेक्षया वा । हरितम् हरिद्वर्णं  
हिरण्यम् हिरण्यमयं शोभनवर्णं हितरमणीयं वा पतादशम् हे दर्भरूप वस्तु ।  
त्वं परि स्तृणीहीति पूर्वत्र संयन्धः । अथ परोक्षकृतश्चरमः पादः । एते आस्ती-  
यमाणा दर्भाः यजमानस्य लोके पुण्यभोगस्थाने निष्काः सुवर्णमया अलंकारा भवन्तु ।

पर्यावर्ते 'दुःस्वप्यात् पापात् स्वप्यादभूत्याः' ।

ब्रह्माहमन्तरं कृण्वे परा स्वप्नमुखाः शुचः ॥ १ ॥

परिऽआवर्ते । दुःस्वप्यात् । पापात् । स्वप्यात् । अभूत्याः ।

ब्रह्म । अहम् । अन्तरम् । कृण्वे । परा । स्वप्नमुखाः । शुचः ॥ १ ॥

दुःस्वप्यात् दुष्टस्वप्नप्रभवत्वात् पापात् पर्यावर्ते प्रतिनिवृत्तो भवामि । अपसरा-  
मीत्यर्थः । वृत्तु वर्तने । लटि उत्तमे रूपम् । तथा स्वप्नात् । पापाद् इति अनु-  
पज्यते । तथा दुष्टात् स्वप्नात् । जनिताया इति शेषः । अभूत्याः असंपदः अश्रे-  
यसः । पर्यावर्ते इति संयन्धः । किं च अहं ब्रह्म मन्त्रम् अन्तरम् दुःस्वप्ननिवारकं  
व्यवधायकं कृण्वे कुर्वे । यथा दुःस्वप्नजनितं दुरितं मां न प्राप्नोति तथा तन्नि-  
वर्तणसमयं मन्त्रसंगं कवचं करोमीत्यर्थः । तेन व्यवधिकरणेन स्वप्नमुखाः । मुख-  
शब्द उपाये वर्तते । स्वप्नद्वारिकाः दुःस्वप्ननिवन्धनाः शुचः शोकाः परा । भवन्तु  
इति क्रियाध्याहारः ।

'यत् स्वप्ने अन्नमश्नामि न प्रातरधिगम्यते ।

सर्वं तदस्तु मे शिवं नहि तद् दृश्यते दिवा' ॥१॥

१. दुःस्वप्नात् पापः स्वप्नादभूत्यं काथी २५, ११, २१. † स्वप्नाद् पे २०, १५, ४ [मूको.] सा.

२. करये काथी.

३. पराः B, B<sup>h</sup>, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>; पर काथी.

४. 'मुखा पे. काथी.

५. मुवे पे.; कृधि काथी.

६. वैवृ. नपा.

७. 'धारकं S'.

८. यदन्नमयते

नक्तं (सायं दिव्य.) न तत् प्रातः धुषोऽवति (भवति धुषः दिव्य.) सर्वं वस्त्रान्मा हिंसीर (हिंसीर  
दिव्य.) नहि तद् दृश्यते दिवा (तद् दिवा दृश्यते दिवः दिव्य.) आथी १०, ११, ११ दिव्य १, १७, ४.

‡ 'मश्नामि पे २०, १५, ५.

† नः पे.

\* दृश्यते पे.



यत् । स्वप्ने । अन्नम् । अन्तामि । न । प्रातः । अधिऽगम्यते ।  
सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । नहि । तत् । दृश्यते । दिवा ॥ १ ॥

यद् अन्नं स्वप्ने अन्तामि भक्षयामि । अश भोजने । क्यादिः । तद् अन्नं प्रातर्नाधिगम्यते न दृश्यते । हि' यस्मात् तद् अन्नं दिवा अहनि न' दृश्यते अतः तद् स्वप्ने अन्नभोजनं सर्वम् अन्नभोजनसदृशम् अखाद्यभक्षणादिकं मे. मम शिवम् मङ्गलकारि अस्तु भवतु । स्वप्ने अन्नभोजनेन यद् अरिष्टं भवति तद् अनेन मन्त्र-जपेन शाम्यतु प्रत्युत कल्याणकारि भवत्वित्यर्थः ।

नमस्कृत्य चावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय मृत्यवे ।

मेक्षाम्यूर्ध्वस्तिष्ठन् मा मां हिंसिपुरीश्वराः ॥ १ ॥

नमःकृत्य । चावापृथिवीभ्याम् । अन्तरिक्षाय । मृत्यवे ।

मेक्षामि । ऊर्ध्वः । तिष्ठन् । मा । मा । हिंसिपुः । ईश्वराः ॥ १ ॥

चावापृथिव्यादिभ्यो नमस्कृत्य नमस्कारं कृत्या तिष्ठन् आसीनोऽहम् ऊर्ध्वं ऊर्ध्ववत् ऊर्ध्वमुखो मैष्यामि' । ऊर्ध्वलोकं मा गमिष्यामीत्यर्थः । यद्वा नमस्कारेण ऊर्ध्वो मा गमिष्यामि । किं तु तिष्ठन् इह लोके चिरकालायस्थायी । भवामीति शेषः । मैष्यामीति । 'अमानोवाः । ?'नोनाः) प्रतिषेधे' इति प्रतिषेधवाचिनो मा इति निपातस्य ग्रहणं न तु छितो माशब्दस्य । यदि माङ्स्तर्हि 'माङि छद्' ( पा ३,१,१७५ ) स्यात् । तस्य सर्वलकाराणाम् अपवादत्वात् । एतेर्लृट् । 'स्यतासी' ( पा ३,१,२३ ) इति स्यः । ईश्वराः स्वामिनः शुपृथिव्यन्तरिक्षदेवता अग्निवायु-सूर्या मृत्युदेव मा मां मा हिंसिपुः मा वधिपुः । चिरकालम् इह लोके माम् अवस्थापयन्तु इत्यर्थः ।

इति नवमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति माधवीये अथर्वसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे सप्तमकाण्डे नवमेऽनुवाकः ।

दशमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्र 'को अस्या नः' इति आद्ये सूक्ते आद्याभ्याम् ऋभ्यां सर्वफलकामः प्रजापतिं यजेत उपतिष्ठेत् वा । " 'को अस्या नः' इति प्रजापतिम्' ( कौष ५९,१९ ) इति हि सूत्रम् ।

'कः पृथिम्' इत्येषा उर्वराख्ये सवयवे चिनियुक्ता । " 'कः पृथिम्' ( अ ७,१०१ ) इत्युर्वराम्' ( कौष ६६,१७ ) इति सूत्रात् ।

उपनयने आदित्यवीक्षणानन्तरम् 'अपक्रामन्' इत्यनया माणवकं प्राङ्मुखम् उपवेशयेत् । सूत्रितं हि—“‘अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणानः’ ( अ ७,११० ) इत्येनं<sup>१</sup> बाहुगृहीतं प्राञ्चम् अवस्थाप्य” ( कौसू १५,१६ ) इति ।

ग्रामगृहादिषु अन्योक्तसंदेशाकथने तत्प्रायश्चित्तार्थं 'यदस्मृति' इत्यनया अग्निम् उपतिष्ठेत् । “‘यदस्मृति’ ( अ ७,१११ ) इति संदेशम् ‘अभ्याप्य’” ( कौसू ४६,१४ ) इति<sup>२</sup> हि सूत्रम् ।

तथा दर्शपूर्णमासयोः 'यदस्मृति' इत्यनया कर्मविस्मरणप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात् । “‘यस्मै स्कनम्’ ( कौसू ६,१ ), ‘यदस्मृति’ इति च स्कनास्मृतिहोमौ” ( कौसू ६,२ ) इति सूत्रितम् ।

अग्निष्टोमे वीक्षानियमलोपप्रायश्चित्तार्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत् । “व्रतलोपे ‘यदस्मृति’ इत्यग्निसुपतिष्ठेत्” ( वैताथौ १२,५ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

कास्त्यैष्यमैष्यार्थम् 'अव दिवस्तायन्ति' इति ऋचा अन्नं सक्तुमन्थं वा अभिमन्य भक्षयेद् उदकं वा अभिमन्य आचामयेत् सूर्योपस्थानं वा कुर्यात् । “‘यथा मनः’ ( अ ६,१०५ ), ‘अव दिवः’ ( अ ७,११२ ) इत्यदिष्टेन” ( कौसू ३१,२७ ) इति सूत्रात् ।

अभिचारकर्मणि 'यो न स्तायत्' ( अ ७,११३ ) इति ध्रुवेन अशनिहतवृक्षसमिधं<sup>३</sup> आदध्यात् ( वृ. कौसू ४८,३७ ) ।

घृतजयकर्मणि 'इदमुप्राय' इति सप्तर्चनं दधिमधुनोखिरात्रं वासितान् अक्षान् अभिमन्य घृतक्रीडां कुर्यात् । “‘इदम् उप्राय’ ( अ ७,११४ ) इति वासितानक्षान् निवपति” ( कौसू ४१,११ ) इति हि कौशिकं सूत्रम् ।

अग्न्याधाने 'इदमुप्राय' इति घृतेनाभ्यक्तानक्षान्ध्वयवे दद्यात् । तदुक्तं वैताने—“‘इदमुप्राय’ इत्यन्वक्तान्<sup>४</sup> अक्षान् विदेवनायाध्वयवे प्रयच्छति” ( वैताथौ ६,१० ) इति ।

को अस्या नो द्रुहोविद्यवत्या उन्नैष्यति क्षत्रियो वस्य इच्छन् ।

को यज्ञकामः क उ पूर्तिकामः को देवेषु वनुते दीर्घमार्युः ॥ १ ॥

कः । अस्याः । नः । द्रुहः । अव्यवर्त्याः । उत् । नेप्यति । क्षत्रियः । वस्यः । इच्छन् ।

कः । यज्ञकामः । कः । कं इति । पूर्तिकामः । कः । देवेषु । वनुते । दीर्घम् । आर्युः ॥

अस्मिन् ध्रुवे प्रश्नवाचिना किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते । अनिरुक्तत्वात् तस्य । ध्रूयते हि तैत्तिरीयके—“कोऽहं स्मामित्यवर्षात् एतन् प्रदायेति । एतत् स्या इत्यवर्षाद् यदेतद् वर्षापीति<sup>५</sup> । को ह वै नाम प्रजापतिः” ( तन्त्रा २,२,१०,२ ) इति प्रश्नवाचिन एव किंशब्दस्य प्रजापतियाचकत्वं युक्तम् । अन्यथा 'कर्म देवाय इविषा विधेम' ( ऋ १०, १२१,१ ) इत्यत्र स्मै इति आदेशो न स्यात् । अयम् अस्या ऋचोऽर्थः—वस्यः वसीयः

१. इत्येवं S'.

२. पर्याप्तं S'.

३. अशनिहतसमिधवृक्ष S'.

४. इत्य-

न्यानेत्यन्वक्तान् S'.

५. द्रुहोव A, B, R.

६. इति नास्ति S'.

प्रशस्तं फलम् । वसुशब्दाद् इयसुनि ईकारलोपद्वन्द्वसः । इच्छन् अस्मभ्यं प्रदत्तुं कामयमानः कः ध्रियः क्षत्रियजात्यभिमानो को राजा । 'धत्राद् घः' ( पा ४,१,११८ ) इति घः । अस्याः इदानीं वाधिकाया अवयवत्याः । गह्वरम् अवयवम् । 'अवयवपण्यवर्गः' ( पा ३, १,१०१ ) इति गह्वरार्थं अवयवशब्दो यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । निन्द्यरूपादियुक्ताया दुहः द्रोणध्याः । दुह जिघांसायाम् । किप् । अहितकारिण्याः पिशाच्या दुर्गतेः सकाशात् नः अस्मान् उन्नयति उद्धरिष्यति । को वा यत्कामः अस्माभिरनुष्ठीयमानं यत् कामयमानो भवति । 'उशब्दः वायें' । कः पूर्तिकामः अस्माकं धनादिपूर्तिम् अभिवाञ्छन् भवति । को वा देवेषु मध्ये दीर्घम् चिरकालभावि आयुः जीवनं वनते<sup>१</sup> संभजते । घन पण संभक्तौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वा वनतिर्दानार्थयाची धातूनाम् अनेकार्थधात् । देवेषु मध्ये को वा दीर्घम् आयुः प्रयच्छति । अत्रोक्तानां प्रश्नवाक्यानां कः प्रजापतिरेव अस्मान् दुर्गताद् उद्धरिष्यति अस्मदीयं यत् पूर्तिं च कामयते आयुश्च प्रयच्छति इत्युत्तरं भवति । किंशब्देन प्रजापतिरुच्यते इत्युक्तवात् ।

कः पृश्निं धेनुं वरुणेन दत्तामथर्वणे सुदुघां नित्यवत्साम्<sup>१</sup> ।

वृहस्पतिना सख्यं जुपाणो यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥ १ ॥

कः । पृश्निम् । धेनुम् । वरुणेन । दत्ताम् । अथर्वणे । सुदुघाम् । नित्यवत्साम् ।

वृहस्पतिना । सख्यम्<sup>२</sup> । जुपाणः । यथावशम् । तन्वः । कल्पयाति ॥ १ ॥

पृश्निम् प्राष्टवर्णाम् । 'पृश्निः प्राश्नुत एनं वर्णं' इति नैरुक्ताः ( नि २,१४ ) इति हि यास्कः । लोहितादिचर्णांपेतां सुदुघाम् सुष्ठु दोग्धीम् । 'दुहः कव्यध' ( पा ३, २,७० ) इति कप्रत्ययः घकारश्च अन्तादेशः । दोग्धुं सुदाकां वा । 'इयङुष्टु' ( पा ३,२,१२९ ) इति खल् । गुणाभावो घश्चान्तादेशः छान्दसः । 'लिति' ( पा ६,१,१११ ) इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । नित्यवत्साम् सर्वदा यत्सोपेताम् । अनेन सर्वदा नवप्रसूतत्वम् उक्तं भवति । अथर्वणे वरुणेन दत्ता धेनुम् । वरुणेनाथर्वणे गौर्दत्तेति पञ्चमकाण्डे स्पष्टम् आम्नातम्—

'कथं महे अमुरायाव्रवीरिह कथं पित्रे हरे त्वेपवृष्णः ।

पृश्निं वरुणं दक्षिणां ददाकान्पुनर्मथ त्वं मनसाऽन्विक्मिन्सीः ॥' ( अ ५,११,१ ) इति ।

एतादृशां धेनुं वृहस्पतिना वृहतां महतां देवानां पालकेन देवेन तस्यम् सौहार्दं जुपाणः सेवमानः को देवः यथावशम् यथाकामम् । पदार्थानतिवृत्तौ अध्ययीभावः । तन्वः तनूः कल्पयाति कल्पयेत् समर्थानि कुर्यात् । कल्पयतेर्लटि आडागमः । कः कल्पयेत् इति प्रश्नस्य प्रजापतिरेव कल्पयतीत्युत्तरं भवति ।

अपक्रामन् पौरुषेयाद् 'वृणानो दैव्यं वचः' ।

प्रणीतीरभ्यावर्तस्व 'विश्वेभिः सखिभिः सह' ॥ १ ॥

अपक्रामन् । पौरुषेयात् । वृणानः । दैव्यम् । वचः ।

प्रडर्शनीतिः । अभिऽआवर्तस्व । विश्वेभिः । सखिभिः । सह ॥ १ ॥

हे माणवक त्वं पौरुषेयात् पुरुषेभ्यो हितं तत्र वर्तमानं कामवादभक्षणादिकं लौकिकं कर्म तस्मात् । 'सर्वपुरुषाभ्यां णठवौ' ( पा ५, १, १० ) इति ढञ्प्रत्ययः । ढस्य एयादेशः । तस्मात् लौकिकात् कर्मणः अपक्रामन् अपगच्छन् दैव्यम् देव-संयन्धि । 'देवाद्यजत्रौ' ( पावा ४, १, ८५ ) इति यञ्प्रत्ययः । तद् वचः वाक्यं वेदलक्षणं वृणानः संभजमानः । वृद्ध संभक्तौ । जयादिः । हेतौ शानच्प्रत्ययः । स्वाध्यायसंभजनाद्धेतोः प्रणीतीः प्रकृष्टनयनादिधेद्व्यह्वचर्यनियतीः<sup>१</sup> अभ्यावर्तस्व अभि-गच्छ । विश्वेभिः सर्वैः सखिभिः समानख्यानैः सग्रहचारिभिः सह । अभ्यावर्तस्येति ।

यदस्मृति 'चक्रुर्म किं चिदग्न उपारिम चरणे' जातवेदः ।

ततः<sup>२</sup> पाहि त्वं नः प्रचेतः शुभे सखिभ्यो अमृतत्वमस्तु नः ॥ १ ॥

यत् । अस्मृति । चक्रुर्म । किम् । चित् । अग्ने । उपऽआरिम । चरणे । जातवेदः ।

ततः । पाहि । त्वम् । नः । प्रऽचेतः । शुभे । सखिभ्यः । अमृतत्वम् । अस्तु । नः ॥ १ ॥

हे अग्ने धयम् अस्मृति स्मरणरहितं पूर्वोत्तरकर्मानुसंधानरहितं यत् किञ्चित् कर्म चक्रम अकार्षम् । सांतत्येन क्रियमाणे कर्मणि मध्ये यत् किञ्चित् कर्म अनु-ष्ठेयं विस्मृतयन्तः अन्योक्तं वा संदेशादिकं तदीयाय जनाय न कथितवन्तो वा । तथा हे जातवेदः जातानां वेदितः जातैः भूतैर्ज्ञायमान वा चरणे अनुष्ठाने उपारिम यत् कर्म उपातं लुप्तम् अकार्षम् । यत्कर्मानुष्ठाने मूढा अभूमेत्यर्थः । चक्रमेति । करोतेर्लिटि प्रादिनियमात् इग्निपेधः ( पा ७, २, १३ ) । उपारिमेति । उपपूर्वाद् अतः 'इडत्वति-न्ययतीनाम्' ( पा ७, २, ६६ ) इति इडागमः ( ? )<sup>३</sup> । यद्वृत्तयोगाद् अनिघाते 'तिष्ठे चोशाप्रवति' ( पा ८, १, ७१ ) इति गतेर्निघातः । हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान अग्ने त्वं तनः तस्माद् विस्मरणनियन्धनात् पापात् नः अस्मान् पाहि पालय । ततः सखिभ्यः समान-ख्यानेभ्यः प्रियभूतेभ्यो नः अस्मभ्यं त्वदनुग्रहान् शुभे शोभने साङ्गे कर्मणि । संपन्ने इति शेषः । अमृतत्वम् अविनाशित्वम् अलु ।

'अवे दिवस्तारयन्ति' सप्त सूर्यस्य रश्मयः ।

आर्षः समुद्रिया धारास्तास्ते शल्यमसिससन् ॥ १ ॥

१. गृणानो दैव्यं सहः पे २०, ७, ४.

२. देवो देवानां सख्यश्च जुषाणः पे.

३. 'नयना-

दैवेदः ऽ'. ४. चक्रुर्मा किं यत् तेनोपादिम चरणेद् पे २०, ७, ९. ५. तस्माद् पे. ६. वस्तुनः कारिनियमाद् इद.

७. दिवि वा नां उत ? इतं पे २०, ३१, १

८. शल्यमुच्चिच्युयुः पे.

अव । दिवः । तारयन्ति । सप्त । सूर्यस्थ । रश्मयः ।

आपः । समुद्रियाः । धाराः । ताः । ते । शल्यम् । असिद्धसन् ॥ १ ॥

एकस्य हि सूर्यस्य अंशभूताः सप्त सूर्या विद्यन्ते । प्रधानभूतः कश्यप-  
संशकः सर्वदा महामेरो वर्तते । इतरे तदंशभूता आरोगादिनामानो विश्वस्य  
प्रकाशकाः प्रकर्षकाश्च भवन्ति । श्रूयते हि तैत्तिरीयके—‘आरोगो भ्राजः पटः  
पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विमासः । ते अस्मै सर्वे दिवमातपन्ति’ इति, ‘कश्यपोऽहम् ।  
स महामेवं न जहाति’ इति, ‘यस्मिन् सूर्या अर्णिताः सप्त साकम्’ (तैआ १,७,१) इति  
च । तथा चास्या ऋचः अयम् अर्थः—सूर्यस्य कश्यपनाम्नः संवन्धिनः सप्त  
सप्तसंख्याका रश्मयः व्यापकाः किरणा आरोगादयः सूर्याः समुद्रियाः । समुद्रः  
अन्तरिक्षम् । ‘समुद्रवन्त्यस्मादापः’ (नि २,१०) इति हि यास्कः । तत्र भवाः ।  
‘समुद्राद्वा घः’ (पा ४,४,११८) इति घः । अन्तरिक्षभवा धारा धारारूपा आपः ।  
द्वितीयाथै प्रथमा । अपः दिवः द्युलोकाद् अव तारयन्ति अवपातयन्ति । प्रवर्पन्ती-  
त्यर्थः । ताः सूर्यरश्मिभिरवतारिता आपः हे कृष्ण ते तव शल्यवत् शल्यम् पीडा-  
कारिणं कासश्लेष्मादिरोगम् असिद्धसन् संसयन्तु विनाशयन्तु । संसु गतौ । प्य-  
न्तात् लुङि चङि ‘अतिदिताम्’ (पा ६,४,२४) इति उपधानकारलोपः । ‘सन्ध-  
लुनि’ (पा ७,४,१३) इति सन्धद्वावात् ‘सन्धतः’ (पा ७,४,७९) इति अभ्या-  
सस्य इत्वम् ।

यो न स्तायद् दिप्सति यो न आविः स्वो विद्वानरंणो वा नो अग्ने ।

प्रतीच्येत्वरणी दत्वती तान् मैषामग्ने वास्तु भूमो अपत्यम् ॥ १ ॥

यः । नः । स्तायत् । दिप्सति । यः । नः । आविः । त्वः । विद्वान् । अरणः । वा । नः । अग्ने ।  
प्रतीची । एतु । अरणी । दत्वती । तान् । मा । एषाम् । अग्ने । वास्तु । भूत् । मो इति । अपत्यम् ॥

हे अग्ने यः शत्रुः नः अस्मान् तायत् । अन्तर्हितनामैतत् (?) । अन्तर्हितम्  
अप्रकाशं दिप्सति दम्भितुं हिंसितुम् इच्छति । ‘दम्भ इच’ (पा ७,४,५६) इति  
सन्प्रत्यये इकारादेशः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः ।  
यः च शत्रुः नः अस्मान् आविः प्रकाशं दिप्सति । तथा विद्वान् परवाधनोपायं  
जानन् स्वः स्वीयः वन्धुर्वा नः अस्मान् दिप्सति । अरणः । अतः अरणः ।  
अरातिर्वा नः अस्मान् हन्तुम् इच्छति । तान् अप्रकाशहननोद्युक्तादीन् शत्रून् दत्वती  
दन्तोपेता । ‘छन्दसि च’ (पा ५,४,१४२) इति दन्तशब्दस्य दत् आदेशः । अरणी अति-

कारिणी राक्षसी प्रतीची प्रत्यगञ्चना एव प्राप्नोतु । दन्ताभ्यां तान् भक्षयितुम्  
अभिगच्छत्वित्यर्थः । निःशेषहननाय दत्वतीति विशेषणम् । किं च हे अग्ने  
एषां पूर्वोक्तानाम् अन्तर्हितघातकादीनां नास्तु गृहं मा भूत् । अपत्यम् पुत्रादिकं  
मो मैव भूत् ।

यो नः सुप्तान् जाग्रतो वाभिदासात् तिष्ठतो वा चरतो जातवेदः ।

वैश्वानरेण सयुजा सजोपास्तान् प्रतीचो निर्देह जातवेदः ॥ २ ॥

यः । नः । सुप्तान् । जाग्रतः । वा । अभिदासात् । तिष्ठतः । वा । चरतः । जातवेदः ।

वैश्वानरेण । सयुजा । सजोपाः । तान् । प्रतीचः । निः । देह । जातवेदः ॥ २ ॥

यः शत्रुः सुप्तान् निद्राणान् नः अस्मान् अभिदासान् अभिदासयेत् अभितः  
उपक्षपयेत् अभिमुखं वा हिंस्यात् । वस्तु उपक्षये । प्यन्तात् लेटि आडागमः ।  
'छन्दसुभयथा' (पा ३,४,११७) इति तिप आर्धधातुकत्वाद् णिलोपः । यः शत्रुः जाग्रतः  
प्रबुध्यमानान् वा नः अस्मान् अभिदासयेत् । जाग्रु निद्राक्षये । शतरि अदादित्वात्  
शपो लुक् । 'जधित्यादयः पट्' (पा ६,१,६) इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादिः'  
(पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । तथा हे जातवेदः जातप्रह्व हे अग्ने तिष्ठतः सुखेन  
एकत्रासीनान् अस्मान् यो हिंस्यात् । चरतः कार्येषु व्याप्रियमाणान् वा अस्मान्  
यः शत्रुः उपक्षपयेत् । तिष्ठतश्चरतः इत्युभयत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं वैश्वानरेण विश्वनरसंवन्धिना एतत्संशकेन  
जाठराग्निना । 'नरे संज्ञायाम्' (पा ६,३,१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । तेन  
अग्निना सयुजा सहयौक्त्रा सहायेन सजोपाः समानप्रीतिः सन् प्रतीचः स्वप्न-  
जागरणाद्यवस्थापन्नान् अस्मान् उपक्षपयितुं प्रतिमुखम् आगच्छतः तान् शत्रून्  
निर्देह निःशेषेण भस्मसात् कुरु । जाठराग्निः अन्तर्देहतु त्वं तु यहिर्देहेत्यर्थः ।

इदमुग्राय वृत्रवे नमो यो अक्षेपु तनूवशी ।

घृतेन कलिं शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥ १ ॥

इदम् । उग्राय । वृत्रवे । नमः । यः । अक्षेपु । तनूवशी ।

घृतेन । कलिम् । शिक्षामि । सः । नः । मृडाति । ईदृशे ॥ १ ॥

उग्राय उद्गूर्णवलाय वध्रव वध्रुवर्णाय एतत्संज्ञकाय घृतजयकारिणे देवाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु इति शेषः । 'नमःस्वस्ति' (पा २,३,१६) इति नमःशब्दयोगे वध्रव इति चतुर्थी । यो वध्रुः अक्षेण देवनसाधनेषु तन्वशी यथा-कामी । स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । धृतेन आज्येन मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोऽक्षविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि । हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—'ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः' (तैत्रा १,५,११,१) इति । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य अयस्य आगमने पराजयो भवति । तम् अनेन आज्येन विनाशयामि । अहम् अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान् अहमेव जयामीत्यर्थः । शिक्षतिर्विद्योपादानवाची । तच्च विद्याप्रहणम् अध्यापककर्तृककशाताडनं विना न भवतीति अत्र लक्षणया ताडनमात्रं विवक्ष्यते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वा शकेः सनि प्रत्यये 'सनि मीमा' (पा ७,४,५४) इति इसादेशः । 'अत्र लोपः' (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः । कलिं शिक्षामि' शक्तं समर्थं कर्तुम् इच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे देवतानुग्रहम् आशास्ते । स नमस्कृतः अक्षघृतदेवता वध्रुः ईदृशे देवनियन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे च फले नः अस्मान् मृळाति<sup>१</sup> मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने । लेटि आडागमः ।

घृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसून्क्षेम्यः सिकता उपश्च ।

यथाभागं हव्यदाति जुषाणा मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

घृतम् । अप्सराम्यः । वह । त्वम् । अग्ने । पांसून् । अक्षेम्यः । सिकताः । उपः । च ।

यथाऽभागम् । हव्यऽदातिम् । जुषाणाः । मदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या<sup>४</sup> ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वम् अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्चरन्त्यः अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताभ्यः तदर्थं घृतम् अक्षाभ्यञ्जनसाधनम् आज्यं वह प्रापय । अस्माकं जयार्थम् इति शेषः । तथा अक्षेम्यः । अक्षशब्देन तैर्दीव्यन्तः प्रतिक्रितवा उच्यन्ते । अक्षहस्तेभ्यः प्रतिक्रितवेभ्यः पांसून् सूक्ष्मान् मूरजः कणान् सिकता शर्कराः अपः उदकानि च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु पांस्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः । किं च यथाभागम् भागम् अनतिक्रम्य स्वीयस्वीयभागानुसारेण हव्यदातिम् हविषः प्रदानं जुषाणाः सेयमाना देवाः इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकराणि औषधपाशुकमेदेन

१. शिक्षयामि S'

D, D<sup>१</sup>, S<sup>०</sup>, Cs.

७. पांसून् P, P<sup>१</sup>, J.

२. ययं S'.

५. जुषाणो वे ४, ९, ३.

८. हव्या P.

३. वतु. मंषा.

४. पांसून् B<sup>१</sup>,

६. मदन्तु R, D<sup>१</sup>, K, P, P<sup>१</sup>, J, ५.

सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वा-  
चेति शेषः । मदन्ति माद्यन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं द्यूतजयं  
कुर्वन्तु इति प्रार्थना ।

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च ।

ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कितवम् रन्धयन्तु ॥ ३ ॥

अप्सरसः । सधमादम् । मदन्ति । हविःऽधानम् । अन्तरा । सूर्यम् । च ।

ताः । मे । हस्तौ । सम् । सृजन्तु । घृतेन । सऽपत्नम् । मे । कितवम् । रन्धयन्तु ॥ ३ ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादम् सह संभूय मादः मादनं यस्मिन् मद-  
कर्मणि तत् । माद्यतेर्घञ् व्यत्ययेन । 'सध मादस्थयोऽहन्द्रसि' ( पा ६, ३, १९ ) इति सहस्य  
सधादेशः । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते—हविर्धा-  
नम् । हविर्धीयते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । अधिकरणे ल्युट् । तं सूर्यम् सूर्याधिष्ठितं  
द्युलोकं च अन्तरा । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' ( पा २, ३, ४ ) इति द्वितीया । द्यावापृथिव्योर्मध्ये  
अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत्  
सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नम् प्रतिदीव्यन्तं कितवं  
मे मम रन्धयन्तु । 'रन्धतिर्वशयमने' ( नि १०, ४० ) इति यास्कः । वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु ।  
रथ हिंसासंराध्योः । णिचि 'रधिजभोरवि' ( पा ७, १, ६१ ) इति नुमागमः ।

इति दशमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'आदिनवं प्रतिदीप्ते' इति चतुर्कचस्य द्यूतजयकर्मणि 'इदम् उग्राय' इत्यनेन सह  
उक्तो चिनीयोगः ।

परसेनाजयार्थम् 'अग्न इन्द्रश्च' इति द्वाभ्यां नवरथं संपात्य अभिमन्त्र्य ससारथिं  
राजानम् आरोहयेत् । तद् उक्तं कौशिकेन—“अग्न इन्द्रः” ( अ ७, ११५ ), 'दिशश्चतस्रः'  
( अ ८, ८, २२ ) इति नवरथं राजानं ससारथिमास्थापयति” ( कौसू १५, ११ ) इति ।

तथा सर्वफलकामः 'अग्न इन्द्रश्च' इति तिसृभिः अग्नीन्द्रौ यजेत उपतिष्ठेत वा ।  
“अग्न इन्द्रश्च इति मन्त्रोक्तान् सर्वकामः” ( कौसू ५९, २० ) इति हि सूत्रम् ।

आग्रयणेष्टौ 'अग्न इन्द्रश्च' इति आग्नेन्द्रपुरोडाशयागम् अनुमन्त्रयते । “अग्न इन्द्रः”  
इत्याग्नेन्द्रम्” ( वेत्ताधौ ८, ६ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।



वृषोत्सर्गं 'इन्द्रस्य कुक्षिः' इत्यनया वृषमं संपात्य अभिमन्त्र्य विसृजेत् । "इन्द्रस्य कुक्षिः" ( अ ७, ११६ ), 'साहस्रः' ( अ ९, ४ ) इत्युपमं संपातवन्तमतिष्ठति" ( कौसू २४, १९ ) इति कौशिकसूत्रात् ।

अग्निष्टोमे प्रातःसवने सोमसहितं पूतभृताचमम् 'इन्द्रस्य कुक्षिः' इति ग्रह्या अनुमन्त्रयेत् । " 'इन्द्रस्य कुक्षिः' इत्यासिके सोमे पूतभृतम्" ( वैताथी १७, ९ ) इति हि वैतानं सूत्रम् ।

सर्वव्याधिभैषज्याथं 'शुम्भनी' इति व्यूचेन उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य मौञ्जैः पाशैः संधिषु बद्धं व्याधितं दर्भपिञ्जलीभिः आग्रावयेद् अवसिञ्चेद् वा । सूत्रितं हि— " 'शुम्भनी' ( अ ७, ११७ ) इति मौञ्जैः पाशैः परंषु बद्ध्वा पिञ्जलीभिराग्रावयति । अवसिञ्चति" ( कौसू ३२, ३:४ ) इति ।

तथा 'शुम्भनी' इत्यस्या अंहोलिङ्गागणे पाठात् 'ओपधिवनस्पतीनामनूकान्यप्रतिपिद्वानि भैषज्यानाम् । अंहोलिङ्गाभिः' ( कौसू ३२, २६:२७ ) इत्यादौ विनियोगो द्रष्टव्यः ।

चिधाहे 'शुम्भनी' इत्यनया आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नोः संपातान् आनयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनयर्चा घरवध्वोरञ्जल्योः उदपात्रोदकं निनयेत् ।

सूत्रितं हि— " 'तुभ्यम् अग्ने' ( अ १४, २ ) 'शुम्भनी', 'अभिर्जनवित्' ( कौसू, ) XXX. XX इति मूर्ध्नोः संपातान्नयति । उदपात्र उत्तरान् । शुम्भन्याऽञ्जल्योर्निनयति" ( कौसू ७८, १०-१२ ) इति ।

आदिनवम् प्रतिदिनैर्घृतेनास्माँ अभि धर ।

वृक्षमिवाश्रय्या जहि यो अस्मान् प्रतिदीव्यति ॥ ४ ॥

आदिनवम् । प्रतिऽदीने । घृतेन । अस्मान् । अभि धर ।

वृक्षमऽइव । अश्रय्या । जहि । यः । अस्मान् । प्रतिऽदीव्यति ॥ ४ ॥

प्रतिदिने प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकिताया । 'क्रियाधोपपदस्य' ( पा २, ३, १४ ) इति चतुर्थी । प्रतिदिवानं जेतुम् आदिनवम् आदीष्यामि अक्षैः आदेवनं करोमि । आङ्पूर्वाद् दीव्यतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन इनुः<sup>१</sup> । 'लोपो व्योर्वलि' ( पा ६, १, ११ ) इति घकारलोपः । 'तच्चमिनाम्' ( पा ३, ४, १०१ ) इति अमादेशो गुणश्च । यद्वा लङि व्यत्ययेन इनम्<sup>२</sup> । प्रतिपूर्वाद् दीव्यतेः 'कनिन् युवृषितक्षिरानिधनि-सुप्रतिदिवः' ( पाउ १, १५६ ) इति कनिन्प्रत्ययः । चतुर्थ्यैकवचने अहोपे कृते 'हलि च' ( पा ८, २, ७७ ) इति दीर्घः । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जललक्षणेन फलेन अभि धर संयोजय । देवनक्रियाभिमानो देवः संयोज्यते । यः कितवः अस्मान्

१. नास्ति BL.

२. आदिऽनवम् P.P., J.Cp, WM ; शिष्टं वष १, १४७ प ३.

३. आदी (दे १) जने शश.

प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तम् अश्वान्या विद्युता वृक्षम् शुष्कं तरुम् इव  
जहि तिरस्कुरु । 'हन्तेर्जः' ( पा ६,४,३६ ) इति जादेशः ।

यो नो द्युवे<sup>१</sup> धनमिदं चकार<sup>२</sup> यो अक्षाणां ग्लहनं<sup>३</sup> शेषणं च ।

स नो देवो<sup>४</sup> हविमिदं जुषाणो गन्धर्वेभिः<sup>५</sup> सधमादं मदेम ॥ ५ ॥

यः । नः । द्युवे । धनम् । इदम् । चकार । यः । अक्षाणाम् । ग्लहनम् । शेषणम् । च ।

सः । नः । देवः । हविः । इदम् । जुषाणः । गन्धर्वेभिः । सधमादम् । मदेम ॥ ५ ॥

यो देवः नः अस्माकं युवं द्यूताय तद्वयम् । यद्वा द्युवे दीव्यते नः । वच-  
नव्यत्ययः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय द्युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रति-  
कितवसंवन्धि धनं चकार जयेन संपादितवान् । द्युव इति । दीव्यतेः कर्तरि भावे  
घा क्तिप् । 'च्यवोः शृङ्गुनासिके च' ( पा ६,४,१९ ) इति वकारस्य ऊढ । यण्  
आदेशः । यच्च देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनम् ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं  
शेषणम् स्वीयानाम् अक्षाणां जयाहस्थाने अवशेषणं च कृतवान् । ग्लहनम् इति ।  
ग्लहु ग्लहे इति धात्वन्तरम् अन्यैर्भूयादौ पठ्यते । तस्मात् ल्युट् । गृह्णातेर्वा । रेफस्य  
लृत्वं छान्दसम् । स देवः द्यूताभिमानो नः अस्मदीयम् इदं हविः जुषाणः सेव-  
मानो भवतु । वयं च गन्धर्वेभिः गन्धर्वैः अक्षाधिष्ठायकैः सधमादम् सहमदमं  
यथा तथा मदेम हृष्यास्म । माद्यतेः 'लिङ्ग्याशिचङ्' ( पा ३,१,८६ ) इति अङ्प्रत्ययः ।

संवसव इति वो नामधेयमुग्रं पश्या राष्ट्रभृतो ह्य<sup>६</sup>क्षाः ।

तेभ्यो व इन्द्रो<sup>७</sup> हविषा विधेम वयं स्याम पर्ययो रयीणाम् ॥ ६ ॥

समुग्रसवः । इति । वः । नामधेयम् । उग्रम् उपपश्याः । राष्ट्रभृताः । हि । अक्षाः ।

तेभ्यः । वः । इन्द्रवः । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पर्ययः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा यूयं सवसव इति संप्राप्तधनाः संप्रापितधना यतो  
भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उपपश्याः\* ।  
पश्या लृक् । उग्रपश्यायाः राष्ट्रभृताः । इदं द्वयम् अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः  
संवन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणाम् एतत्संवन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते—'उग्रम्यस्ये

१. देवो पे ४,९,४.

२. दिदेत पे.

३. ग्रहणं पे.

४. अत्रतु पे.

५. गन्धर्वैः पे.

६. जयाहस्थाने S'.

७. तस्मै व इन्द्रो पे ४,९,१.

† इदं वो V.

८. उग्रम् । पुं P'.

९. इन्द्रवः P'; इदम् । वः V.

१०. वंश. मंग.; पश्याः S'.

राष्ट्रभृत् कित्त्विषाणि<sup>१</sup> यदक्षवृत्तमनुवृत्तमेतत्<sup>२</sup> (तैआ २,४,१) इति । तेभ्यः गन्धर्वाप्स-  
रोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थम् इन्द्रवः । लुप्तमत्वर्थीयः ।  
इन्दुमन्तः<sup>३</sup> सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेय परिचरेम ।  
विध विधाने तौदादिकः । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणाम् धनानां पतयः स्वामिनः  
स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकितवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ।

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूपिम ।

अक्षान् यद् वभ्रूनालभे ते नो मृडन्तुर्विदशे ॥ ७ ॥

देवान् । यत् । नाथितः । हुवे<sup>४</sup> । ब्रह्मचर्यम् । यत् । ऊपिम ।

अक्षान् । यत् । वभ्रून् । आलभे । ते । नः । मृडन्तु । ईदशे ॥ ७ ॥

नाथितः उपतप्तः । नाथु नाथु याज्जोपतापैश्चर्याशीःपु । अस्मात् निष्ठा ।  
देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयामि धनलाभार्थम् इति यत् । ह्ययतेर्व्यत्ययेन दापः  
शः । ब्रह्मचर्यम् वेदग्रहणार्थं ग्रहचारिनियमम् ऊपिम ऊपितवन्त इति यत् ।  
वसेनिवासाध्यात् लटि उत्तमयद्गुचने घातोरभ्यासस्य च संप्रसारणे 'शासिदति-  
घसीना च' (पा ८,३,६०) इति पत्ये रूपम् । वभ्रून् वभ्रुवर्णान् वभ्रुणा अक्षामि-  
मामिना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं स्पृशामीति  
यत् । आङ्पूर्वो लभिः स्पर्शार्थः । तस्माद् वर्तमाने लटि उत्तमे रूपम् । तेन  
कारणेन ते देवादयः ईदशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् पृच्छन्तु सुखयन्तु ।

अम् इन्द्रश्च द्वाशुषे<sup>५</sup> हतो<sup>६</sup> वृत्राण्यग्रति । उभा<sup>७</sup> हि वृत्रहन्तमा ॥ १ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । द्वाशुषे । हतः । वृत्राणि । अग्रति । उभा । हि । वृत्रहन्तमा ॥ १ ॥

हे अम् इन्द्रश्च युवां द्वाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं य्नाणि आवरकाणि  
द्वाशुरूपाणि दुरितानि अग्रति अग्रतिपक्षम् । निःशेषम् इत्यर्थः । हयः<sup>८</sup> हिंस्यः ।  
हन्तेवर्तमाने लटि मध्यमद्विचने रूपम् । हि यस्माद् उभा उभौ अग्नीन्द्रौ वृ-  
त्रहन्तमा वृत्रहन्तमौ अतिशयेन वृत्रं हतयन्तौ । 'वृत्राश्रुण्येयु किप्' (पा ३,२,८७) इति  
किप् । तदन्ताद् आतिशायनिकस्तमप् । 'नादस्य' (पा ८,२,१७) इति नुडागमः ।

१. पाष्पराणि S.

२. 'मनुदत्त' आन.

३. वंत्तु. मंया.

४. हुवे P.

५. मुदिना तैमा २,४,५,७.

६. हयो वे २०,१८,७ तंश. गा.

७. उभा वे.; युव तमा.

'याम्यामजयन्त्स्व' श्रग्रं' एव 'यावातस्थतुर्भुवनानि' विश्वा' ।

प्र चर्पणी' वृषणा' वज्रवाहू' अग्निमिन्द्रं' वृत्रहणा' हुवेऽहम् ॥ २ ॥

याम्याम् । अजयन् । स्वः । अग्ने । एव । यौ । आऽतस्थतुः । भुवनानि । विश्वा । 'प्र । चर्पणी इति' । वृषणा । वज्रवाहू इति वज्रवाहू । अग्निम् । इन्द्रम् । वृत्रहणा । हुवे । अहम् ॥ २ ॥

अग्रे पूर्वं याम्याम् अग्नीन्द्राभ्याम् एव स्वः स्वर्गम् अजयन् स्वाधीनीकृतवन्तो देवाः । यौ च अग्नीन्द्रौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भवन्ति भूतजातानि आतस्थतुः स्वमहिम्ना आक्रान्तवन्तौ व्याप्तवन्तौ । यौ च प्रचर्पणी' प्रकर्षेण द्रष्टारौ । स्योपासक-संबन्धिकर्मफलस्येति शेषः । यद्वा चर्पणय इति मनुष्यनाम । प्रकृष्टाश्चर्पणयो मनुष्या ययोर्यष्टृत्वेन सन्तीति तौ । वृषणा वृषणौ वर्पितारौ अभिमतफलस्य । वज्रवाहू । वज्रो बाह्वोर्ययोरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । वज्रः वर्जकम् आयुधम् । आयुधपाणी अत एव वृत्रहणा वृत्रहणौ वृत्रं हतवन्तौ । तादृशम् अग्निम् इन्द्रं च अहं जयकामः हुवे आह्वयामि ।

'उप त्वा' देवो अग्रभीचमसेन वृहस्पतिः ।

इन्द्रं' गीर्भिर्न आ विश यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

उप । त्वा । देवः । अग्रभीत् । चमसेन । वृहस्पतिः ।

इन्द्रं । गीऽभिः । नः । आ । विश । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां वृहस्पतिः वृहतां महतां देवानां पतिः हिताचरणेन पालयिता एतन्नामा देवः चमसेन । चमन्ति अदन्ति अत्र सोमम् इति चमसः सोमपात्रम् । तेन उपाग्रभीत् उपगृहीतवान् । अन्यत्र यथा न गच्छसि तथा स्वाधीनं कृतवान् इत्यर्थः । ग्रहेर्लुङ् । 'इप्रहोर्भः' ( पाठा ८, २, १२ ) । अतो वृहस्पतिपदिग्रहात् हे इन्द्र सुन्वते सोमम् अभिपुण्यते यजमानाय । 'क्रियार्थोपपदस्य' ( पा २, ३, १४ ) इति चतुर्थी । यजमानं धनादिना पोषयितुं नः प्रयोक्तृणाम् अस्माकं गीर्भिः स्तुतिभिः आ विश । स्तुयमान आगच्छेत्यर्थः ।

१. याम्यां ३ स्वरजनकप्र मं ४, १२, ६; याम्यां स्वरिगे यन्त्यग्रे पं २०, १६, ९; याम्यां मुनुरजयुषमं तैत्रा २, ४, ५, ७; 'स्व' A, B; 'स्व' R. २. या आत' मैः; 'भुवनस्य' तैत्रा.

३. मर्प्यं तैत्रा. ४. तु. मै. तैत्रा.; वंत्. मुको. शंपा. RW. प्रचर्पणी. ५. वृषणा तैत्रा.

६. 'वाहुम्' मै. ७. अग्नी इन्द्रां तैत्रा. ८. 'हणं' मै. ९. हुवेम मै.; हुवाम पं.; हुवे याम् तैत्रा.

१०. तु. मंगा.; वंत्. मुको. शंपा. प्रचर्पणी इति प्रदर्शयति. ११. वंत्. मंगा.

१२. उपैने पं २०, १२, ४. १३. इन्द्रं P<sup>३</sup>, O.

इन्द्रस्य कुक्षिरसि सोमधानं आत्मा देवानामृत मानुषाणाम् ।

इह प्रजा जनय यास्त आसु या अन्यत्रेह तास्तै रमन्ताम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । कुक्षिः । अस्ति । सोमऽधानः । आत्मा । देवानाम् । उत । मानुषाणाम् ।

इह । प्रजाः । जनय । याः । ते । आसु<sup>१</sup> । याः । अन्यत्र । इह । ताः । ते । रमन्ताम् ॥ १ ॥

अत्र अतिरुज्यमानो वृषभः पूतभृत्पात्रं वा संबोध्यते । हे वृषभ हे पूत-  
भृत्कलश वा त्वं सोमधानः । सोमो धीयते निधीयतेऽत्रेति सोमधानः । अधिकरणे  
ल्युट् । सोमाधारभूतः इन्द्रस्य कुक्षिः जठरम् अस्ति । तथा । उतशब्दः चार्थः ।  
देवानां मानुषाणां च आत्मा शरीरम् अस्ति । किं च इह लोके प्रजाः पुत्रादिका  
जनय उत्पादय । आसु पुरोवर्तिनीषु गोषु यजमानादिरूपासु वा विभु ते त्वदर्थं  
या विद्यन्ते अन्यत्र अन्यस्मिन् देशे या गावो यजमानादिरूपा वा प्रजा विद्यन्ते  
ताः प्रजा इह अस्मिन् लोके ते त्वदर्थं रमन्ताम् सुखेन बिहरन्तु । यद्वा इह आसु  
गोषु प्रजासु वा प्रजाः जनय यास्त्वदर्थम् आसु<sup>२</sup> यभूवुः । तथा अन्यत्र च या  
भवन्ति ता इह अस्मिन् प्रदेशे त्वदर्थं रमन्ताम् । आसु । 'ऊडिदम्' (पा ६, १, १५१)  
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा अस्तेलिङि प्रथमपुरुषवहुवचने उसि अन्त्यलोपइङ-  
न्दसः । भूभाषो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघाते प्रत्ययस्वरेण  
अन्तोदात्तत्वम् । अस गतिदीप्यादानेषु । अस्माद् या लिट् । सुवन्तपक्षे तिङ्-  
न्तपक्षे च स्वरः समानः ।

शुम्भेनी द्यावापृथिवी अन्तिसुम्ने महिर्व्रते ।

आपः सुप्त सुसुवुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ १ ॥

शुम्भेनी इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तिसुम्ने इत्यन्तिऽसुम्ने । महिर्व्रते इति महिर्व्रते ।

आपः । सुप्त । सुसुवुः । देवीः । ताः । न । मुञ्चन्तु । अंहसः ॥ १ ॥

शुम्भेनी शुम्भन्यौ । शुभ शुम्भ शोभार्थे । अस्मात् ल्युट् । सर्वस्य शोभा-  
कारिण्यौ । द्यावापृथिव्योर्मध्ये विश्वस्यावस्थानात् अन्तःस्वरे<sup>१</sup> । स्वपन्तीति स्वप्नाः  
अज्ञानावृता जनाः । 'स्वो नन्' (पा ३, ३, ९१) इति नन्प्रत्ययः कर्तरि व्यत्ययेन  
भवति । स्वप्नाः अचेतनाश्चेतनाश्च ययोरन्तः मध्ये वर्तन्ते तादृश्यौ महिर्व्रते  
महद् मतं कर्म ययोस्ते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । वर्तन्ते इति शेषः । तथा

१. 'नामसि विद्वरूप. पं २०, ९, ९. २. स्वपिता गृण्यु पं.  
४. भाषु. S'. ५. सुसुवुर्देवी K, K<sup>m</sup>, V; सवन्तीस्ता पं १८, ११, ५.

३. आसु P<sup>a</sup>.  
४. वेदु. वेता.

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा देवीः देव्यः द्योतमाना आतः सुबुधुः स्रवन्ति ।  
चु गतौ । ताः द्यावापृथिव्यौ आपश्च अंहसः पापाद् नः अस्मान् सुबन्तु मोचयन्तु  
पृथक् कुर्वन्तु ।

‘मुञ्चन्तु मा शपथ्याद्दर्थो वरुण्याद्भुत ।

अथो यमस्य पङ्क्तींशाद् विश्वस्माद् देवकिल्बिषात् ॥ २ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पङ्क्तींशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ २ ॥

‘मुञ्चन्तु मा शपथ्यात्’ इत्येषा पूर्वमेव ( अ ६, १६, २ ) व्याख्याता ।

इति दशमेऽनुवाके द्वितीयं सूत्रम् ।

स्त्रीपुरुषयोः परस्परविद्वेषणार्थं ‘वाणापर्ण्याव्यौपधिचूर्णे लोहिताजायाः  
क्षीरद्रव्सेन संमिश्र्य ‘तृष्टिके’ इति द्यूचेन अभिमन्त्र्य शय्यायां परिकिरेत् ।

तथा दौर्भाग्यकरणार्थम् ‘आ ते ददे’ इत्यनया मन्त्रोक्तान् अवयवान् स्पृशन्  
अभिमन्त्रयेत् विद्वेषिणं दृष्ट्वा जपेद् वा ।

सूत्रितं हि — “ ‘तृष्टिके’ इति वाणापर्ण्याम्<sup>१</sup> । ‘आ ते ददे’ ( अ ७, ११९, १ ) इति  
मन्त्रोक्तानि संस्पृशति<sup>२</sup> । अत्र चान्वाह<sup>३</sup> ” ( कौसू ३६, ३८-४० ) इति ।

रक्षोग्रहादिभैषज्यार्थं ‘प्रेतो ऽन्तु’ इत्यनया आज्यसमित्पुरोडाशादिशपकुल्यन्त-  
द्रव्याणां त्रयोदशानाम् अन्यतमं जुहुयात् । “ ‘प्राग्वे’ ( अ ६, ३४ ), ‘प्रेतः’ ( अ ७, ११९, १ )  
इत्युदधीत<sup>४</sup> ” ( कौसू ३१, ४ ) इति हि सूत्रम् ।

नैर्ऋतकर्मसु चतुर्थे कर्मणि काकस्थ जङ्घायां सपुरोडाशं लोहकण्टकं  
यद्वा ‘प्र पतेतः’ ( अ ७, १२०, १ ) इत्यनया तं काकं विसृजेत् ।

पञ्चमे नैर्ऋतकर्मणि सूत्रोक्तलक्षणैर्वस्त्रैः परिधानच्छादनशिरोवेष्टनानि कृत्या  
कर्ता ‘या मा लक्ष्मीः’ ( अ ७, १२०, २ ) इत्यनया लोहितखण्डसहितम् उष्णीषम् उदके  
प्रक्षिपेत् ।

‘एकशतं लक्ष्म्यः’ ( अ ७, १२०, ३ ) इत्यनया आच्छादनघट्टं लोहखण्डेन सह अप्सु  
प्रक्षिपेत् ।

‘एता एताः’ ( अ ७, १२०, ४ ) इत्युक्ता परिधानीयं लोहेन सह अप्सु प्रक्षिपेत् ।

तद् उक्तं संहिताविधौ — “ कृण्वैलपरिहृतो<sup>५</sup> निर्यतिकर्माणि ‘प्रयुक्ते’ इति<sup>६</sup> प्रक्रम्य  
“ कृण्वैलपरिहृतः सव्यत्रिद्वयान् इमनुमव्य<sup>७</sup> अष्ट पुरोडाशं ‘प्र पतेतः’ इत्यनाहृतं प्रशतयति<sup>८</sup> । नीले

१. ६, १६, २ डि. द्र.

२. वाण्य S’.

३. ‘दृष्टिके’ S’.

४. ‘परिहृतो’ S’.

५. प्रयुक्त इति S’.

६. ‘नुवण्य’ Bl.

७. प्रपादयति Bl.

संधाय स्नेहितमाच्छाद्य शुक्र<sup>१</sup> परिणम्य द्वितीययोष्णीषमङ्गेनोपसाद्य सन्धेय सहङ्गेनावाह्यं अप्यु  
प्रविध्यति<sup>२</sup> । तृतीययाच्छन्नं चतुर्थ्या संवीतम्<sup>३</sup> ( कौसू १८, १; १६-१८ ) इति ।

काम्यकर्मसु विघ्नरूपदुःस्वप्नदर्शनदोषपरिहारार्थं<sup>४</sup> 'प्र पतेतः पापि लक्ष्मि' इति  
चतसृभिर्दुःस्वप्नदर्शनम् अभिपिञ्चेत् । 'चत्वारः खलु विनायका भवन्ति' ( शाक ४? )  
इति प्रकम्य शान्तिकल्पेऽभिहितम्<sup>५</sup> — 'ताभिष्ट्वाम् अभिभिञ्चामि पावमानीः पुनन्तु त्वा । प्र  
पतेतः पापि लक्ष्मीति चतस्रः' ( शाक ६, १६? ) इति ।

सर्वज्वरभैषज्याथं सूत्रोक्तप्रकारेण मण्डूकं यद्ध्वा खट्वाया अधः संस्थाप्य  
तस्या उपरि स्थितं व्याधितं 'नमो हराय' इति द्रव्युच्चारणमन्त्रितोदकेन अवसिञ्चेत् ।  
सूत्रितं हि — "नमो हराय" ( अ ७, १२१ ) इति 'क्षयने निवेद्य इपीकाचितं मण्डूकं<sup>६</sup> नीललोहिताभ्यां  
सूत्राभ्यां सकक्षं यद्ध्वा" ( कौसू ३२, १७ ) इति ।

स्वस्त्ययनकामः 'आ मन्द्रैः' इति द्रव्युच्चेन इन्द्रस्य यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् ।  
"लुम् पु" ( अ ७, १० ), 'प्रातारम्' ( अ ७, ११ ), 'आ मन्द्रैः' ( अ ७, १२२ ) इति स्वस्त्ययनकामः<sup>७</sup>  
( कौसू ५९, १४ ) इति हि सूत्रम् ।

शवसंस्कारानन्तरं कर्ता प्रतिदिनं स्वस्त्ययनार्थम् 'आ मन्द्रैः' इति जपेत् ।

तथा अग्निष्टोमे हारियोजनग्रहहोमानुमन्त्रणम् 'आ मन्द्रैः' इति कुर्यात् । "हारि-  
योजनहोमम् 'आ मन्द्रैः'" ( वेताश्री २३, ९ ) इति वैतानसूत्रात् ।

परसेनाप्रासनाथं 'मर्माणि ते' इत्यनया कवचम् अभिमन्त्र्य धारणार्थं रात्रौ  
बध्नात् । "मर्माणि ते" ( अ ७, १२३ ) इति 'क्षत्रियं सेनादयति'<sup>८</sup> ( कौसू १६, ७ ) इति हि सूत्रम् ।

महाव्रते दुन्दुभ्याहननानन्तरं 'मर्माणि ते' इति राजानं संनाहयेत् । उक्तं  
वैताने — "तीर्थदेसे" राजानमन्यं वा 'मर्माणि ते' इति सेनद्वम्<sup>९</sup> ( वेताश्री ३४, १२, १३ ) इति ।

तृष्टिके तृष्टवन्दन उदम् छिन्धि तृष्टिके ।

यथा 'कृतद्विष्टाऽसोऽमुष्यै' श्रेष्यावते<sup>१०</sup> ॥ १ ॥

तृष्टिके । तृष्टवन्दने । उद । अमुम् । छिन्धि<sup>११</sup> । तृष्टिके ।

यथा । कृतद्विष्टा । असै । अमुष्यै । श्रेष्यावते<sup>१२</sup> ॥ १ ॥

हे तृष्टिके । कुत्सिता तृष्टा तृष्टिका । 'कुत्सिते' ( पा ५, ३, ७४ ) इति कप्रत्ययः । जित्प  
पिपासायाम् इत्यरमात् तृष्टशब्दः । अतिपिपासया अन्तःशरीरे दाहो जन्यते । अत्र जन्ये

१. शुक्रं S'.

२. तु. S', दा.; वतु. BL. अपविध्यति.

३. 'प्रदोष' S'.

४. 'कल्पोहितम्' S'.

५. तदुनीनिवेपीकाचितमण्डूकं BL.

६. क्षत्रियसेनाहं S'.

७. तीर्थदेसे S'.

८. गृह्य यद्यमस्तु अमुष्यै वै २०, १६, १.

९. श्रेष्या K, K<sup>m</sup>, V;

श्रेष्या WM.

१०. छिन्धि P.

११. श्रेष्या P.

जनकशब्दः । अतः तृष्टशब्दस्य दाहजनकत्वमात्रमेव अत्रार्थो विवक्षितः । हे कुत्सिते दाहजनिके हे वाणापर्ण्याख्यौपधे<sup>१</sup> हे तृष्टवन्दने । वन्दना नाम लतानां वृक्षाणां चोपरि प्रकृष्टास्तदीयशाखाम् आवेष्टमाना विभिन्नपर्णलताविशेषाः । तृष्टाः दाहजनिका वन्दना लताविशेषा यस्याः सा ओपधिः स्वयमपि दाहजनिका दाहकलतोपेता च । एतादृशि अतिरूक्षे ओपधे त्वम् अमू खियम् उच्छिन्धि उद्गृह्य विभिन्नां कुरु । भोक्तुः पुरुपाद् यलात्कारेण पृथक्कुर्वित्यर्थः । उच्छेदनप्रकारमेवाह—हे तृष्टिके कोपजनिके हे ओपधे शेषावन्तं । शेष इति पुंस्प्रजननस्य नाम । तत्र भवं शेष्यं वीर्यं तद्वते प्रजननसामर्थ्यवते संभोगक्षमाय अमुमे पुरुपाय यथा कृतद्विष्टा कृतं संपादितं द्विष्टं द्वेषणं क्रोधो यया सा द्वेषकारिणी यथा येन प्रकारेण असः भवेः । अस्तेर्लेटि अडागमः । योपिदोपध्योः अभेदविवक्षया भवेरिति मध्यमपुरुषप्रयोगः । यद्वा अस इति । तिप्स्थाने व्यत्ययेन सिप् । यथा अस्तौ योपित् पुरुपाय द्विष्टा भवेत् तथा अमूम् उच्छिन्धीति ।

तृष्टासि तृष्टिका 'विपा विपातक्यसि' ।

परिवृक्ता यथासंस्पृपभस्य<sup>२</sup> वशेव<sup>३</sup> ॥ २ ॥

तृष्टा । असि । तृष्टिका । विपा । विपातकी । असि ।

परिवृक्ता । यथा । अस्तसि । रूपभस्य । वशाद्धव ॥ २ ॥

हे ओपधे तृष्टिका कुत्सिता दाहजनिका त्वं तृष्टा दाहजनकस्वभावा असि भवसि । तृतीयपादगतौ यथाशब्दः अत्रापि अनुपज्यते । यथा तृष्टासि । यथा च विपा विपस्य-रूपा त्वं विपातकी । तकि कृच्छ्रजीवने । विपम् भातङ्क्यति संयोजयतीति विपातकी । विपस्य संयोजयित्री असि । यथा च परिवृक्ता सर्वैः परिवर्जिता अससि भवसि । स्पृष्टुम् अयोग्याऽस्ति । चरमः पादो दृष्टान्तः । रूपभस्य पुंगवस्य वशेव । यथा वशा वन्ध्या गौः पुंगवस्य परिवर्जनीया भवति एवम् इयं योपिदपि भोगयोग्या च न भवेत् । यद्वा एकं विशेषणम् ओपधिपरतया द्वितीयं योपित्परतया व्याख्येयम् । यथा ओपधे त्वं तृष्टासि एवम् इयं योपित् तृष्टिका पुरुषस्य क्रोधरूपदाहजनिका भवेत् । यथा च ओपधे त्वं विपातक्यसि एवम् इयं योपित् विपा पुरुषस्य विपरूपिणी स्यात् । यथा विपम् अभोज्यम् एवम् इयम् इति विपेत्युक्तम् । यथा च ओपधे त्वं परिवृक्ता सर्वैः प्राणिभिः परिवर्जिता अससि भवसि एवम् इयं योपित् स्वपुरुषस्य परिवृक्ता संभोगेन त्यक्ता भवेत् । तत्र दृष्टान्तः—रूपभस्य वशेवेति । यथा पुंगवस्य वन्ध्या गोभोग्या न भवति एवम् इयं पुरुषस्य भोग्या न स्याद् इति ।



आ ते ददे वक्षणाभ्य आ तेऽहं हृदयाद् ददे ।

आ ते मुखस्य सङ्काशात् सर्वं ते वर्च आ ददे ॥ १ ॥

आ । ते । ददे । वक्षणाभ्यः । आ । ते । अहम् । हृदयात् । ददे ।

आ । ते । मुखस्य । सम्काशात् । सर्वम् । ते । वर्चः । आ । ददे ॥ १ ॥

हे नारि ते तव वक्षणाभ्यः । ऊरुसंधिर्वक्षणाः \* [वक्षणः] इत्युच्यते । तेन स्त्री-  
प्रजननं लक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गत्वं योनिशब्दापेक्षया बहुवचनं तु अधयदबहुवचारेक्षया ।  
यद्वा वक्ष रोधे इति धातुः । रुध्यते पुरुषो यैरिति । वक्षणाः व्यत्ययेन टाप् ।  
कटिविकटयूत्पादेभ्य इत्यर्थः । तेभ्योऽङ्गेभ्यः वर्चः सौभाग्यलक्षणं तेजः आ  
ददे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः । तथा हे नारि ते तव हृदयात् समीचीनप-  
दार्थध्यायिनो धीरान्ममसः सकाशाद् वर्चः साधुपुरुषध्यानरूपं तेजः अहम्  
आ ददे । नारीविषयदौर्भाग्यकामोऽहम् अपहरामीत्यर्थः । तथा ते तव मुखस्य विश्वा  
ह्लादकस्य वदनस्य सङ्काशाद् वर्चः विश्वसंमोहनरूपं तेजः । आ इति उपसर्ग-  
श्रुतेर्वदे इत्यनुपङ्गः । किं बहुना ते तव सर्वम् सर्वावयववर्ति वर्चः सौभाग्यलक्षणं  
तेजः आ ददे अपहरामि । 'आजो दोऽनास्यवहरणं' ( पा १, ३, २० ) इति आत्मनेपदम् ।  
अयं मन्त्रः प्रकरणात् स्त्रीविषयदौर्भाग्यकरणे विनियुज्यते ।

प्रेतो यन्तु व्याध्वः प्रानुध्याः प्रो अशस्तयः ।

अग्नी रक्षस्विनीर्हन्तु सोमी हन्तु दुरस्पतीः ॥ २ ॥

प्र । इतः । यन्तु । विऽआध्वः । प्र- । अनुऽध्याः । प्रो इति । अशस्तयः ।

अग्निः । रक्षस्विनीः । हन्तु । सोमः । हन्तु । दुरस्पतीः ॥ २ ॥

ध्यात्वः आधयो मानस्यः पीडाः । विविधा मनोनिष्ठाः पीडा व्याधयः  
रोगा वा । इतः अस्माद् रक्षोप्रहादिगृहीतात् पुरुषात् प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । व्याध-  
पूर्वाद् दधातेः किः । 'मंत्रापूर्वको विधिरनियः' इति 'अग्नि च' ( पा ७, ३, १०९ )  
इति विहितस्य गुणास्याभावे यणादेशः । यद्वा विविधानि आध्यानानि  
बुध्यन्तनानि प्रगच्छन्तु । व्याधपूर्वाद् ध्यायतेः 'अन्वेभ्योऽङि दस्यते' ( पा ३, २, १०८ )  
इति क्पि संप्रसारणे च यण आदेशः । तथा अनु-वा. अनुध्यानानि रक्षोप्रहा-  
द्विषयाणि अनुगतानि संततानि स्मरणानि प्र । यन्तु इति अनुपङ्गः । तथा  
अशस्तयः अस्तुतयः परहृता निन्दाः हिंसा वा प्रो प्रैव यन्तु । किं च आर्पदेयः

१. ददे हृदयादधि पै २०, १६, ३. २. यद् वर्च आत्मन्मा अभ्या नृप्पति ! पै.

३. अनुध्याः P.

४. 'ध्यायतेः संप्रसारणे च' (पाता ३, २, १०८) इति.

रक्षस्विनीः रक्षो राक्षसः तद्धृतीः तत्सहिताः पिशाचीः हन्तु विनाशयतु । सोमश्च  
दुरस्यतीः दुष्टं परेषाम् इच्छन्तीः हन्तु । 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रव्ययति रिण्यति' ( पा ७,४,३६ )  
इति दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । तदन्तात् शतप्रत्ययः । 'उगितद्व' ( पा ४,१,६ ) इति ङीप् ।

प्र पतेतः 'पापि लक्ष्मि' नश्येतः प्राप्ततः पत ।

अयस्मयेन अङ्गेन 'द्विपते त्वा संजामसि' ॥ १ ॥

प्र । पत । इतः । पापि । लक्ष्मि । नश्ये । इतः । प्र । अमुतः । पत ।

अयस्मयेन । अङ्गेन । द्विपते । त्वा । आ । संजामसि ॥ १ ॥

हे पापि पापरूपिणि लक्ष्मि । अलक्ष्मीत्यर्थः । 'केवलमामक' ( पा ४,१,२० )  
इत्यादिना पापशब्दात् ङीप् । पापि लक्ष्मि इत्युभयत्र 'अम्बार्थनद्योर्हस्वः' ( पा  
७,१,१०० ) इति ह्रस्वत्वम् । इतः अस्मात् प्रदेशात् प्र पत प्रगच्छ । तथा इतः  
अस्मिन् प्रदेशे । सप्तम्यर्थे तसिः । नस्य अट्टा वित्ता भव । णश अदर्शने ।  
दैवादिकः । किं च अमुतः । अदःशब्दो विप्रकृष्टवाची । अतिदूराद् देशादपि प्र पत  
प्रगच्छ । अपि च हे अलक्ष्मि अतिदूराद् देशादपि प्रगच्छन्तीं त्वा त्वाम् अयस्मयेन  
अयोमयेन अङ्गेन कण्टकेन सह द्विपते शत्रवे संजामसि' संबन्धीमः । पच समवाये ।  
अयस्मयेनेति । 'अयस्मयादीनि षष्ठ्यसि' ( पा १,४,२० ) इति निपातनाद् भसंज्ञायां  
पदसंज्ञानिवन्धनरुत्वाभावः ।

या मां लक्ष्मीः 'पतयाल्लरजुष्टाऽभिचस्कन्द' वन्दनेव वृक्षम् ।

अन्यत्रास्मत् संवितुस्तामिदो धा हिरण्यहस्तो वसु नो रराणः ॥ २ ॥

या । मा । लक्ष्मीः । पतयाल्लः । अजुष्टा । अभिचस्कन्द । वन्दनाऽइव । वृक्षम् ।

अन्यत्र । अस्मत् । संवितुः । ताम् । इतः । धाः । हिरण्यहस्तः । वसु । नुः । रराणः ॥ २ ॥

पतयाल्लः पातयित्री दीर्घत्यकारिणी । पत गतौ वा इति चुरादौ अदन्तः पठ्यते ।  
तस्माद् आलुच्प्रत्ययः । स्त्रियामूङ् । अजुष्टा अग्रिया निन्द्या वा लक्ष्मीः सा मा  
माम् अभिचस्कन्द अभितो व्याप्ता वर्तते । तत्र दृष्टान्तः — वन्दनेव वृक्षम् इति ।  
वन्दना लताविशेष इति 'तृष्टिके तृष्टवन्दने' ( अ ७,११८,१ ) इत्यत्र उक्तम् । सा यथा

१. पापलक्ष्मि पे २०,१७,७.

२. सं द्विपस्तस्मिन् त्वा संजामः पे.

३. वृत्.

मेरा. ४. च S'.

५. त्वा पे २०,१७,८.

६. 'हा ददि च' पे.

७. वृ. WM.

सा.; वेत्. P पतय । ल.; P<sup>१</sup>, J, Cp पतय । ल.:

८. वृ. सा.; वेत्. मृगे. (वृ. संवा. WM.)

पेदनाऽइव.

वृक्षम् अभित आवेष्ट्य वर्तते । स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । अलक्ष्मीः मा मां शोषया-  
मास वा । यथा वृक्षं चन्दना शोपयति । प्ररुद्धवन्दनस्तदः शुष्यतीति प्रसिद्धम् ।  
हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव ताम् अलक्ष्मीम् अस्मत् अस्मत्तः इतः अस्माद्  
अन्यत्र प्रदेशे धाः धेहि स्थापय । दधातेल्लेष्टि 'इतश्च' लोपः<sup>१</sup> ( पा ३,४,१७ ) इति  
सिप इकारल्लोपः । किं कुर्वन् । हिरण्यहस्तः सुवर्णयुक्तपाणिः हिरण्यपाणिर्वा  
नः अस्माकं वसु धनं रराणः प्रयच्छन् । रा दाने । लिटः कानच् । 'हिरण्यपाणिम्-  
तये सवितारमुप ह्वये' ( ऋ १,२२,५ ) इत्यादौ सवितुर्हिरण्यहस्तत्वम् आज्ञायते ।

एकशतं लक्ष्म्योऽ<sup>२</sup> मर्त्यस्य साकं तन्वा<sup>३</sup> जनुपोऽधि<sup>४</sup> जाताः ।

तासां पापिष्ठा निरितः<sup>५</sup> प्र हिण्मः शिवा अस्मभ्यं<sup>६</sup> जातवेदो नि यच्छ ॥३॥

एकशतम् । लक्ष्म्यः । मर्त्यस्य । साकम् । तन्वा<sup>३</sup> । जनुपः । अधि<sup>४</sup> । जाताः ।

तासाम् । पापिष्ठाः । निः । इतः । प्र । हिण्मः । शिवाः । अस्मभ्यम् । जातवेदः । नि । यच्छ ॥३॥

एकशतम् एकाधिकशतसंख्याका लक्ष्म्यः मर्त्यस्य मरणधर्मणः मनुष्यस्य  
तन्वा शरीरेण साकम् सह जनुपः अधि । अधिः पञ्चम्यर्थाऽनुवादी । जन्मनः उत्पत्ति-  
प्रभृति जाताः उत्पन्नाः । मनुष्यस्य शरीरोत्पत्तिसमकाल एव एकशतं लक्ष्म्य  
उत्पन्नाः । तासां लक्ष्मीणां मध्ये पापिष्ठाः अतिशयेन पापीः अलक्ष्मीः इतः अस्माद्  
प्रदेशाद् निः निःशेषं प्र हिण्मः प्रेषयामः अपसारयामः । हि गतौ वृद्धौ च ।  
स्यादित्वाच् झुः । 'हिनुमीना' ( पा ८,४,१५ ) इति णत्यम् । 'लोपथास्यान्यतरत्सा  
म्बोः' ( पा ६,४,१०७ ) इति उकारल्लोपः । हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने  
तासां मध्ये याः शिवा । मङ्गलकारिण्यो लक्ष्म्यः ताः अस्मभ्यं नि यच्छ नियमय ।  
स्थापयेत्यर्थः । यमेः 'इपुगमियमा छः' ( पा ७,३,७७ ) इति छान्देशः । यद्वा नि  
यच्छ नितरां प्रयच्छ । दाण् दाने । 'पाप्ना' ( पा ७,३,७८ ) इत्यादिना यच्छान्देशः ।

एता एना व्याकरं खिले 'गा विष्टिता' इव ।

रमन्तां पुण्यां<sup>१</sup> लक्ष्मीर्याः पापीस्ता अनीनशम्<sup>२</sup> ॥ ४ ॥

एताः । एनाः । विऽआकरम् । खिले । गाः । विस्थिताऽऽव ।

रमन्ताम् । पुण्याः । लक्ष्मीः । याः । पापीः । ताः । अनीनशम् ॥ ४ ॥

१. नास्ति S'.

२. या जनुप इह प.

३. गर्दभीरु पं २०, १७, ७.

४. लक्ष्म्योऽ B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs: लक्ष्मीः पं २०, १७, १०.

५. उदतः पं.; उदतः पं [युष्टो].

६. रुद्रिया पं.

७. अस्व्यं पं २०, २०, ३.

८. नतं A, K<sup>m</sup>, R.

एताः निर्दिष्टा एनाः एकशतं लक्ष्म्य इत्यन्वादिष्टा लक्ष्मीः व्याकरम् विविच्य आकरोमि द्विधा करोमि । करोतेर्लुङि 'कृमृदृरुह्मिभ्यः' ( पा ३,१,५९ ) इति च्लेः अङ् । 'कृदृशोऽङि गुणः' ( पा ७,४,१६ ) इति गुणः । तत्र दृष्टान्तः—यथा खिले व्रजे विष्टिताः विशेषेण संभूय स्थिता एकत्र प्रदेशेऽवस्थिता गा विविञ्चन्ति गोपालास्तत्तत्कार्यकरणाय । तत्र पुण्याः कल्याण्यो लक्ष्मीः लक्ष्म्यः रमन्ताम् मयि सुखेन निवसन्तु । याः पापीः पापकारिण्यो दुर्लक्ष्म्यः ताः सर्वा अनीनशम् । नश्यन्तु इत्यर्थः । स्वार्थिको णिच् । नाशयन्तु वा देवाः ।

नमो ह्यराय च्यवनाय नोदनाय धृष्णवे ।

नमः शीताय पूर्वकामकृत्वेन ॥ १ ॥

नमः । ह्यराय<sup>१</sup> । च्यवनाय । नोदनाय<sup>२</sup> । धृष्णवे ।

नमः । शीताय । पूर्वकामकृत्वेन ॥ १ ॥

च्यवनाय । च्युङ् प्लुङ् गतौ । 'अनुशान्तेतथ ह्लादेः' ( पा ३,२,१४९ ) इति युच् । च्यावयित्रे शारीरस्वेदपातयित्रे नोदनाय । नुद प्रेरणे । इतस्ततः प्रेरकाय विक्षेपयित्रे धृष्णवे । धृष प्रसहने इति चुरादौ पठ्यते । आधृपाद्वा इति विकल्पितो णिच् । 'नस्तिर्गुणधृषिधृषिपेः क्तुः' ( पा ३,२,१४० ) इति क्तुः । प्रसहनकारिणे ह्यराय उष्णज्वराय ज्वराभिमानिने देवाय नमः नमस्कारोऽस्तु । तथा पूर्वकामकृत्वेन पूर्वपाम् अभिलाषाणां कर्तित्रे छेत्रे शीताय ज्वराय शीतज्वराभिमानिने नमः नमस्कारोऽस्तु । शीतज्वरो हि इदं करोमि इदं करोमीति पूर्वं काम्यमानम् अभिलाषं निरुन्तति चिरकालं याथाकारित्वात् । कृती छेदने । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा ३,२,७५ ) इति कनिष् । 'नेङ्वशि कृति' ( पा ७,२,८ ) इति इग्निपेधः ।

यो अन्येद्युर्भयद्युरभ्येतीमं मण्डूकमभ्येत्स्विन्नतः ॥ २ ॥

यः । अन्येद्युः । उभयऽद्युः । अभिऽएति । इमम् । मण्डूकम् । अभि । एत् । अन्नतः ॥ २ ॥

यो ज्वरः अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिवसे इमं पुरुषम् अभ्येति<sup>३</sup> अभिगच्छति । यश्च उभयेद्युः<sup>४</sup> उभयोर्दिवसयोः । अतोतयोरिति शेषः । अभ्येति । चानुर्धिकज्वर इत्यर्थः । इदम् अनियतकालागामिनो ज्वरस्य उपलक्षणम् । 'सद्यःपक्षरात्र्ययमः'

१. ह्यराय. मंया.

२. चोदं A, B<sup>h</sup>, K, K<sup>m</sup>, R, C<sup>s</sup>, P, P<sup>s</sup>, J, V, WM, RW.

३. ह्यराय P.

४. अभ्येति S<sup>t</sup>.

( पा ५,३,२२ ) इति सूत्रे अन्येष्टुभयेष्टुरिति शब्दो निपातितौ । अत्रतः । व्रतशब्दो नियमवाची । अनियतकालः स ज्वरः मण्डूकम् भेकम् अन्येष्टु अभिगच्छतु ।

आ मुन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा केचिद् विायमन् वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ ईहि ॥ १ ॥

आ । मुन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि<sup>१</sup> । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । वि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेऽव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मुन्द्रैः मदशीलैः स्तुत्यैर्वा मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः  
इयामवर्णैः हरिभिः अश्वैः आ याहि आगच्छ । हे इन्द्र त्वा त्वाँ के चित् स्तोताः  
मा वि यमन् स्तुतिभिर्मा विशेषेण नियच्छन्तु । मा निरौत्सुरित्यर्थः । तत्र  
दृष्टान्तः — वि न पाशिनः इति । नशब्द उपमायै । यथा विम् पक्षिणं पाशिनः  
पाशयन्तो व्याधाः पाशैर्यजन्ति तद्वत् । तान् अन्यान् स्तोतृन् अति । अतिक्रमणे  
अतिः कर्मप्रयत्ननीयः । अतीत्य इहि गच्छ अस्मान् । तत्र दृष्टान्तः — धन्वेव इति ।  
यथा धन्व निर्जलं मरुप्रदेशं पिपासिताः पान्थाः शीघ्रम् अतियन्ति तद्वत् ।  
मध्यतिरिक्तान् अन्यान् स्तोतृन् अतीत्य अस्मान् एव शीघ्रम् आगच्छेत्यर्थः ।

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तु त्वाऽनु देवा मदन्तु ॥ १ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तु । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १ ॥

हे जयकाम राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि मर्मस्थानानि वर्मणा कवचेन  
छादयामि प्रयोक्ता अहं संवृणोमि । सोमो राजा त्वा त्वाम् अमृतेन अविनाशिनो  
तेजसा या अनु वस्ताम् मर्मच्छादनानन्तरम् आच्छादयतु । यस आच्छादने ।  
आदादिकः । अनुदात्तेत् । लोटि 'आमेत' ( पा ३,४,१० ) इति आमादेशः ।  
तथा उरोः बहोरपि वरीयः उरुतरं सुखं वरुणः शत्रुनिघारकः एतन्नामा देवः  
ते तुभ्यं कृणोतु करोतु । वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुन् । 'प्रियरिष' ( पा ६,४,१५७ )

१. घ. P, J; वैद. A, B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>२</sup>, R, S<sup>३</sup>, Cs, WM. 'याहि'. २. नि<sup>१</sup> वेमुर्दिष्टे  
१, २, ४६; म्येमुर्दिष्टे पाशिनः । दुपन्वेव ता ताँ १, १२, २. † नि अ ३, ४५, १ मा २०, ५३.  
३. याहि P<sup>१</sup>, Cp. ४. वर्मभिन् तं ४, ६, ४, ५. ५. 'वस्तामि तं. ६. वरिषते  
अनु तं. ७. स्वामनु तं.

इत्यादिना वरादेशः । तथा देवाः इन्द्राद्याः सर्वे जयन्तम् परसेनां त्रासयन्तं  
 त्वा 'त्वाम् अनु' मन्दन् अनुदृष्यन्तु । जहि मिन्धि इत्येवंविधैर्वाक्यैः प्रोत्साह-  
 यन्तु इत्यर्थः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

इति सप्तमकाण्डे दशमोऽनुवाकः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमथांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण

सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डः समाप्तः ।



## अथ अष्टमं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टमकाण्डे पञ्चानुवाकाः । तत्र आद्येऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'अन्तर्काय मृत्यवे' इत्यादिसूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् इत्युच्यते । अनेन उपनयनकर्मणि माणवकस्य नामि संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । उपनयनम् प्रक्रम्य सूत्रितम् — 'दक्षिणेन पाणिना 'नाभिदेशेऽभिसंस्तभ्य' जपति । ××× 'अन्तर्काय मृत्यवे', 'आ रभस्व' (अ ८, १)" इति (कौसू ५५, १६; १७) ।

तथा 'आयुष्कामस्य 'अन्तर्काय' इति' सूक्तद्वयेन शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ।

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ।

सूत्रितं हि — 'उप प्रियम्' (अ ७, ३३), 'अन्तर्काय मृत्यवे', 'आ रभस्व' इति (कौसू ५८, १) ।

तथा अस्य अर्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् 'विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्वयनैरान्यं जुहुयात्' (कौसू १३९, ७) इत्यादिषु विनियोगोऽनुसंधेयः ।

तथा त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां महाशान्तौ 'अन्तर्काय' इत्यनेन जपं कुर्यात् । उक्तं शान्तिकल्पे — "पुनस्तेव जप्यं तु शतातीयम् अथ 'आवतः' (अ ५, ३०, १) । 'अन्तर्काय' 'आ रभस्व' इति" (शाक २३, ३) इति ।

अन्तर्काय मृत्यवे नमः 'प्राणा अपाना' इह ते रमन्ताम् ।

इहायमस्तु पुरुषः सहामुना सूर्यस्य भ्रात्रे अमृतस्य लोके ॥ १ ॥

अन्तर्काय । मृत्यवे । नमः । प्राणाः । अपानाः । इह । ते । रमन्ताम् ।

इह । अयम् । अस्तु । पुरुषः । सह । अमुना । सूर्यस्य । भ्रात्रे । अमृतस्य । लोके ॥ १ ॥

आयुष्कामस्य आयुर्वृद्धिः मृत्यावधीनेति तन्मस्कार आदौ क्रियते—  
 अन्तकाय अन्तं करोतीत्यन्तकस्तस्मै सर्वप्राणिनाशकर्त्रे मृत्युने प्राणिवियोजकाय एतन्ना-  
 मकाय देवाय नमः नमस्कारः । अस्त्विति शेषः । हे आयुष्काम माणवकादे  
 ते तव प्राणाः । प्राणन्तीति प्राणाः वहिर्मुखसंचारिणो वायवः । अपानाः । अपा-  
 नन्तीत्यपानाः अवाङ्मुखसंचारिणः । ते च अन्तकानुग्रहाद् इह अस्मिन्  
 शरीरे रमन्ताम् क्रीडन्तु । प्राणापहर्तुर्मृत्योर्नमस्कारेण प्रीतत्वात् तद्विषयभीतिम्  
 अपह्राय सुखेन संचरन्तु इत्यर्थः । प्राणापानयोर्व्यापारवृत्तेर्वहुत्वाद् बहुवचनप्रयोगः ।  
 एवं प्राणापानयोरनपगमम् आशास्य इदानीं तत्सहितस्य पुरुषस्य अनपगतिम्<sup>१</sup>  
 आशास्ते— अयं प्राणप्रच्युतिं शङ्कमानः पुरुषः अमुना प्राणेन ।<sup>२</sup> वृत्तिवहुत्वानपे-  
 क्ष्यात् सामान्याभिप्रायेण<sup>३</sup> एकवचनम् । तेन सह सर्वदा अविनाभूतः सन् इह  
 भूलोक एव अरु भवतु । इह अस्त्विति यद् उक्तं तद् विशिनष्टि— सूर्यस्य  
 आदित्यस्य भागे प्रदेशविशेषे भूलोके । सूर्यव्याप्तेर्विषयभूतास्त्रयो भागाः चौरन्त-  
 रिक्षं भूश्च । तत्र अपेक्षितत्वाद् इह भागशब्देन भूलोकः परिगृह्यते । तम्  
 एव विशिनष्टि— अमृतस्य लोके । अमृतशब्देनात्र पौत्रादिरूपेणावस्थानम्<sup>४</sup> अभिधीयते  
 मनुष्यैराशास्यमानत्वात् । श्रूयते हि— ‘प्रजामनु प्रजायसे’<sup>५</sup> तद् ते मर्त्यामृतम्<sup>६</sup>  
 ( तैआ १, ५, ५, ६ ) इति । तथाविधस्य अमृतस्य लोके । लोक्यत इति लोकः स्थानं  
 भूलोक इत्युक्तं भवति ।

उदेनं भगो अग्रभीदुदेनं सोमो अंशुमान् ।

उदेनं मरुतो देवा उदिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ २ ॥

उत् । एनम् । भगोः । अग्रभीत् । उत् । एनम् । सोमः । अंशुमान् ।

उत् । एनम् । मरुतः । देवाः । उत् । इन्द्राग्नी इति । स्वस्तये ॥ २ ॥

भगो नाम आदित्यमूर्तिविशेषः । ‘अंशश्च भगश्च’ ( तैआ १, १२, ३ ) इति  
 अदितिपुत्राणां मध्ये श्रवणात् । सर्वप्राणिभिर्भजनीयो भगो देवः एनं मूर्च्छा-  
 लक्षणेऽन्धे तमसि प्रविशन्तं पुरुषम् उद् अग्रभीत् उद्भूतवान् । ‘इप्रहोर्भद्वन्दसि हस्य’  
 ( पावा ८, २, ३२ ) इति भत्वम् । तथा अंशुमान् अमृतमयैरंशुभिस्तद्वान् सोमो देवः ।  
 एनम् उद् । अग्रभीत् इत्यनुपज्यते । एवं मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवा एनम्  
 उद् । अग्रभीपुरिति वचनविपरिणामेन अनुपङ्गः कर्तव्यः । एवम् इन्द्राग्नी  
 इन्द्रश्च अग्निश्च उभावपि मुख्यौ देवौ उद् अग्रहीष्टाम् । अत्र द्विवचनविपरिणामः ।  
 किमर्थम् उद्ग्रहणम् इति तत्राह— स्वस्तये । सु अस्तीति स्वस्तिः । क्षेमायेत्यर्थः ।

१. ‘पारावृत्ते’ S’.

२. नपगतिम् S’.

३. ‘बहुत्वानपेक्षाः त्सामान्या’ S’.

४. ‘वस्थानावस्थानम्’ S’.

५. प्रजायस्व S’.



इह तेऽसुरिह प्राण इहायुरिह ते मनः ।

उत् त्वा निर्ऋत्याः पार्श्वेभ्यो दैव्या वाचा भरामसि ॥ ३ ॥

इह । ते । अतुः । इह । प्राणः । इह । आयुः । इह । ते । मनः ।

उत् । त्वा । निःऽऋत्याः । पार्श्वेभ्यः । दैव्या । वाचा । भरामसि ॥ ३ ॥

हे आयुर्थयमान पुरुष ते अयुः मुख्यः प्राणश्चक्षुरादिः इह शरीरे अस्तु । तथा ते प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मको वायुरपि इह अस्तु । एवं ते आयुः अपि इह अस्तु । तथा ते मनः अपि इह अस्तु । एते सर्वेऽपि त्वां विहाय अन्यत्र माऽपसरन्तु । हे गतासो पुरुष त्वा त्वां निर्ऋत्याः एतन्नामिकायाः पापदेयतायाः पार्श्वेभ्यः बन्धन-रज्जुभ्यः सकाशाद् दैव्या देवसंयन्त्रिण्या वाचा मन्त्ररूपया उद्भरामसि ऊर्ध्वं भरामः हरामः नयामः ।

उत् क्रामातः पुरुष माव पत्था मृत्योः पद्वीशमवमुञ्चमानः ।

मा छित्था अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥ ४ ॥

उत् । क्राम । अतः । पुरुष । मा । अव । पत्थाः । मृत्योः । पद्वीशम् । अवमुञ्चमानः ।

मा । छित्थाः । अस्मात् । लोकात् । अग्नेः । सूर्यस्य । समुदृशः ॥ ४ ॥

हे पुरुष त्वम् अतः अस्माद् मृत्युपाशनिचयाद् उत्क्राम उत्क्रमणं कुर्व । माव पत्थाः अवपतनं मा कार्षीः । पद् गती इत्यस्मात् लुङि 'एकाव उपदेशेऽनुदात्तात्' ( पा ७,२,१० ) इति इदप्रतिषेधः । 'सलो जलि' ( पा ८,२,२६ ) इति सिचो लोपः । यजस्य कथम् उत्क्रमणं घटत इत्यत आह — मृत्योः हिंसकस्य देवस्य पद्वीशम्<sup>१</sup> पादबन्धनपाशम् अवमुञ्चमानः विच्छिन्दन् अस्माद् लोकाद् भूलोकाद् मा छित्थाः छिन्नो मा भूः । छिदेलुङि पूर्वषट् इदप्रतिषेधः । किमर्थम् इति चेद् उच्यते — अग्नेः सूर्यस्य च संदृशः संदर्शनाद्धेतोः अग्निसूर्ययोश्चिरकालसंदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । 'ज्योस्व स्यं द्यौ' ( ऋ १०,९,७ ) इति हि श्रुतिः । संपूर्वाद् दृशोः संपदादित्वाद् भावे क्तिप् ।

तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्पन्तुमृतान्यार्षः ।

सूर्यस्ते तन्वेऽं तं तपाति त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्टाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । वातः । पवताम् । मातरिश्वा । तुभ्यम् । वर्पन्तु । अमृतानि । आर्षः ।

सूर्यः । ते । तन्वे । शम् । तपाति । त्वाम् । मृत्युः । दयताम् । मा । प्र । मेष्टाः ॥ ५ ॥

१. पद्वी<sup>१</sup> B; पद्विं<sup>२</sup> K, V; पद्वी<sup>३</sup> A, R, S<sup>४</sup>, WM, RW. सा. पं १६, १, ४. २. अस्मा-  
दलो<sup>५</sup> B<sup>६</sup>, D, S<sup>७</sup>, V, C, s. ३. संदृशो वे [मृशो]. ४. पत्थाः P, P<sup>८</sup>; पत्थाः > पत्थाः J.  
५. वेत्तु. मेष्टा.

पुनः मरणाभावं सोपपत्तिकम् आशास्ते । हे मुमूर्षो पुरुष तुभ्यं त्वदर्थं मात-  
रिश्वा । माता अन्तरिक्षम् निर्मायन्तेऽस्मिन् भूतानीति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् श्वसितीति  
मातरिश्वा । तादृशो वातः वायुस्तव सुखाय पवताम् । पवतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) ।  
संचरतु । तथा आपः च तुभ्यं त्वदर्थम् अमृतानि वर्पन्तु सिञ्चन्तु । तथा सूर्यो देवः ते तव तन्वे  
शरीराय शम् सुखं यथा भवति तथा तपाति तपतु । तप संतापे । अस्मात् लेट् । 'लेटोऽ  
डाटो' (पा ३, ४, १४) इति आडागमः । एतत् सर्वं मृत्योरनुग्रहम् अन्तरेण न घटत इति  
तदनुग्रहमाशास्ते — हे पुरुष त्वा मृत्युर्देवो दयताम् रक्षां करोतु । अतस्त्वं मा प्र मेष्टाः  
मृतिं मा गाः । मीड् हिंसायाम् । लुङि पूर्ववद् इदप्रतिषेधः ।

उद्यानं ते पुरुष नावयानं जीवातुं ते दक्षतातिं कृणोमि ।

आ हि रोहेमममृतं सुखं रथमथ 'जिर्विर्विदथमा वदासि' ॥६॥

उत्प्यानम् । ते । पुरुष । न । अवप्यानम् । जीवातुम् । ते । दक्षतातिम् । कृणोमि ।  
आ । हि । रोह । इमम् । अमृतम् । सुखम् । रथम् । अथ । जिर्विः । विदथम् ।  
आ । वदासि ॥ ६ ॥

हे पुरुष ते तव उद्यानम् उद्गमनमेव । मृत्युपाशाद् इति शेषः । अवयानम् अवाग्ग-  
मनं न एवास्ति । तत् कथम् एतत् संपत्स्यत इति तत्राह — ते तव जीवातुम् जीवनौपधं  
कृणोमि करोमि । केवलं जीवनमेव न किं तु दक्षतातिम् । स्वार्थिकस्तातिः । दक्षं वलं  
च कृणोमि । त्वं च आ रोह अधितिष्ठ इमम् अमृतम् अमरणधर्मकं सुखम् इन्द्रियेभ्योऽनु-  
कूलं रथम् यानम् । देहो वा रथत्वेन उपचर्यते । अतो जीवात्मनो देहेऽवस्थानं प्रार्थ्यते ।  
आदह्य च अजिर्विः<sup>१</sup> अजीर्णः सन् । जूप् वयोहानौ । औणादिकः क्विन्प्रत्ययः<sup>४</sup> ( पाठ  
४, ५४ ) । 'मृत इडातोः' ( पा ७, १, १०० ) इति इत्त्वम् । विदथम् वेदनम् आ वदासि आचद ।  
लब्धसंज्ञोऽस्मीति आचक्ष्वेत्यर्थः ।

मा ते मनुस्तत्र गान्मा तिरौ भून्मा जीवेभ्यः प्र मंदो मानुगाः पितृन् ।

विश्वे देवा अभि रक्षन्तु त्वेह ॥ ७ ॥

मा । ते । मर्नः । तत्र । गात् । मा । तिरः । भुत् । मा । जीवेभ्यः । प्र । मद्दः । मा ।  
अनु । गाः । पितृन् । विश्वे । देवाः । अभि । रक्षन्तु । त्वा । इह ॥ ७ ॥

१. यथा जिर्वि विदथमा वदासिः ऋ १०, ८५, २७; 'जिर्विर्वि' P<sup>३</sup>, M; 'जिर्विर्वि' RW;  
रथमजिर्विर्वि S. २. जिर्विः Bp<sup>३</sup>. ३. वंत्. मंया. ४. क्विन्प्रत्ययः शंया.  
५. मा P.

तत्र तस्मिन् यमविषये ते मनो मा गात् गतं मा भूत् । तथा मा तिरो भूत् अन्तर्हितं विलीनमपि मा भूत् । किं च त्वं जीवन्म्यः वन्धुभ्यस्तेषाम् अर्थाय मा प्र मदः अनवधानं माप्नुहि । मदी हर्षे । पुषादित्याद् अह् । मदिः श्रोत्रसृष्टः अनवधाने वर्तते । पितृद मृतान् पूर्वपुरुषान् मानु गाः अनुगतिं मा कार्षीः । विश्वे देवाः इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा त्वा त्वाम् अभि रक्षन्तु सर्वतः पालयन्तु । कुत्रेति चेद् उच्यते । इह अस्मिन्नेव शरीरे इह भूतले वा ।

मा गतानामा दीधीथा ये नयन्ति परावर्तम् ।

आ रोह तमसो ज्योतिरेद्धा ते हस्तौ रभामहे ॥ ८ ॥

मा । गतानाम् । आ । दीधीथाः । ये । नयन्ति । परावर्तम् ।

आ । रोह । तमसः । ज्योतिः । आ । इहि । आ । ते । हस्तौ । रभामहे ॥ ८ ॥

गतानाम् पितृलोकं प्राप्तानाम् । मार्गम् इति शेषः । मा दीधीथाः तं प्रति देवर्तं मा कार्षीः । दीधीद् दीप्तिदेयनयोः । लुह् । छान्दसः सिचो लुह् । अथवा गतमार्गं मा ध्याय । ध्यै चिन्तायाम् । छान्दसी रूपसिद्धिः । अथवा गतानाम् इति कर्मणि पठ्ये । मृतान् मा चिन्तयेत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते—ये गतास्त्वामपि परावर्तम् दूरदेशं नयन्ति । यथा त्वं पुनर्नायासि तथा प्रापयन्तीत्यर्थः । अतस्त्वं तमसः । भ्रियमाणस्य पुरुषस्य समस्तस्यापि ज्ञानस्य नाशात् तमःप्रवेश इव भवति अतस्तमसः सकाशाद् ज्योतिः । ज्योतिः प्रकाशः । प्रकाशं ज्ञानम् आ रोह अधितिष्ठ । आश्रयेत्यर्थः । अन्य-कारप्रविष्टस्य कथम् आरोहणम् इति तत्राह—ते तव हस्तौ आ रभामहे गृह्णीमः । आरोहणानुकूलप्रयत्नं कुर्म इत्यर्थः ।

इयामर्धं त्वा मा श्वर्लश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरक्षी श्वानौ ।

अर्वाङ्गेहि मा वि दीध्यो मात्रं तिष्ठः पराङ्मनाः ॥ ९ ॥

इयामः । च । त्वा । मा । श्वर्लः । च । प्रऽप्रेषितौ । यमस्य । यौ । पथिरक्षी इति पथिरक्षी\* । श्वानौ । अर्वाङ् । आ । इहि । मा । वि । दीध्युः । मा । अत्र । तिष्ठः । पराङ्मनाः ॥ ९ ॥

१. नयन्ति B<sup>h</sup>, S<sup>m</sup>; नयन्ति > नयन्ति C<sup>h</sup>. २. यदि नास्ति S. ३. हस्तं पृ १६, १, ८.  
४. नास्ति S. ५. मात्रं पृ १६, १, ९ [मूको.]. ६. मा वारिष्ठाः प्रजा नः पृ. ७. पथिऽ\*  
P, P<sup>h</sup>, Cp.

हे मुमुक्षो त्वा त्वां श्यामश्च<sup>१</sup> एतन्नामा श्वा । वर्णप्रयुक्तं संज्ञा । मा । वाद्यताम्  
इति शेषः । एवं शवलश्च श्वा मा वाद्यताम् । चित्रवर्णत्वात् शवल इति संज्ञा । तौ  
विशेष्येते — यमस्य सर्वप्राणिप्राणापहर्तुर्देवस्य पथिरक्षौ मार्गरक्षकौ यौ श्वानौ स्तः । तत्र  
श्यामश्च<sup>२</sup> शवलश्चेति संबन्धः । श्वभ्याम् असंदष्टः<sup>३</sup> सन् अर्वाद् अस्मदभिमुखः एहि  
आगच्छ । मा वि दीक्ष्यः ध्यानं मा कार्षीः । किम् इत्याशङ्कायां मृतानां मार्गम् इत्यव-  
तिष्ठते । तदेव भङ्गयन्तरेणाह — अत्र अस्मिन् भूलोके वर्तमानः सपदि पराङ्मनाः अप्र-  
तिनिवृत्तिचित्तविषयध्यानोपेतः<sup>४</sup> सन् मा तिष्ठः मा वर्तस्व ।

मैतं पन्थामनु गा भीम एप येन पूर्वं नेयथ<sup>५</sup> तं ब्रवीमि ।

तमे<sup>६</sup> एतत् पुरुष मा प्र पत्था भयं पुरस्तादभयं ते अर्वाक् ॥ १० ॥

मा । एतम् । पन्थाम् । अनु । गाः । भीमः । एपः । येन । पूर्वम् । न । इयथ । तम् । ब्रवीमि ।  
तमे । एतत् । पुरुष । मा । प्र । पत्थाः । भयम् । पुरस्तात् । अभयम् । ते । अर्वाक् ॥

हे गतालो पुरुष त्वम् एतं<sup>१</sup> पूर्वोक्तं पन्थाम् पन्थानं मृता येन गच्छन्ति तं माऽनु गाः  
अनुसृत्य मा याहि । अनुगमननिषेधस्य कारणम् आह — एष मार्गो भीमो भयहेतुः ।  
एतच्छब्दार्थम्<sup>२</sup> आह — येन मार्गेण पूर्वम् मृतेः प्राक्काले नेयथ न गच्छसि । वचनव्य-  
त्ययः । तं मार्गं ब्रवीमि । मानु गा इति निषेधप्रतियोगितया वच्मीत्यर्थः । एतत्  
मरणलक्षणं तमः अन्धकारम् अज्ञानं मा प्र पत्थाः प्रपदनं मा कार्षीः । पुरस्तात्<sup>३</sup> पूर्वदेशे  
यमपुरप्रदेशे भयम् । भवतीति शेषः । अर्वाक् अस्मदभिमुखागमनमार्गं ते तव अभयम्  
भयाभावः । क्षेमं भवतीत्यर्थः ।

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘रक्षन्तु त्वा’ इत्यस्य सूक्तस्य उपनयनकर्मादिषु पूर्वसूक्तेन सह उक्तो  
विधियोगः ।

तथा हिरण्यगर्भाख्ये महादाने ‘रक्षन्तु त्वा’ इत्यनेन कर्तृ रक्षां<sup>१</sup> कुर्यात् ।  
‘हिरण्यगर्भाविधिम् अनुकमिष्यामः’ इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — “यदायन्नम्” ( अ १, १५ )  
इति हिरण्यसजम् आपन्न्य ‘रक्षन्तु त्वा’ ( अ ८, १, ११-२१ ) इति रक्षां कृत्वा” ( अ १३, १,  
१, ७ ) इति ।

१. श्यामश्च S'. २. दुष्टः S'. ३. 'विषम' S'. ४. नयतु पं १६, १, १०  
[मृते.] ५. तम् पे. ६. एवं S'. ७. यच्छब्दा S'. ८. वेदु. मेषा.  
९. कर्तुरक्षा S'.

तथा अश्वरथाख्यमहादाने अनेन यजमानम् अभिमन्त्रयेत् । “अथाश्वरथदान-  
विधिः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—“‘पुनन्तु मा’ ( अ ६, १९ ) इत्यात्मानम् आत्म्य  
जपेत् । ‘रक्षन्तु त्वाग्रयः’ ( अ ८, १ ) इति यजमानम् अभिमन्त्र्य” ( अथ १५, १, १, ५, ६ ) इति ।

रक्षन्तु त्वाऽग्नयो ये अप्सवृन्ता रक्षन्तु त्वा मनुष्याऽ३ यमिन्धते ।

वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वा मा प्र धाक् विद्युता सह ॥ ११ ॥

रक्षन्तु । त्वा । अग्रयः । ये । अप्सु । अन्तः । रक्षन्तु । त्वा । मनुष्याः । यम् । इन्धते ।

वैश्वानरः । रक्षतु । जातवेदाः । दिव्यः । त्वा । मा । प्र । धाक् । विद्युता । सह ॥ ११ ॥

अप्सु अन्तः उदकेषु मध्ये ये अग्रयो चाडवादिरूपेण वर्तन्ते तेऽग्रयः त्वा  
त्वाम् हे रक्षाकाम राजादे रक्षन्तु पालयन्तु । उदकेष्वग्निसद्भायम् आह मन्त्रः  
‘अप्सवमे सधिष्टव’ ( ऋ ८, ४३, ९ ), ‘अग्निं च विप्रशंसुवम्’ ( ऋ १०, ९, ६ ) इत्यादिकाः,  
‘सोऽग्नः प्राविधान’ ( तै २, ६, ६, १ ) इति च । अवधिष्ठानचतुष्टयम् अपेक्ष्य अग्नीनां  
यहुत्वाभिधानम् । यद्वा अग्नीपोमयोरखिलजगत्कारणत्वेन विकारेषु सर्वेष्वपि  
अग्निसंभवाद् यहुत्वाभिधानम् । तथा यम् अग्निं मनुष्या आहवनीयादिरूपेण वर्त-  
मानं वा पाकाद्यर्थम् अचस्थापितं वा इन्धते दीप्तं कुर्वन्ति सोऽपि त्वां रक्षतु ।  
अन्ता रक्षत्वित्यत्र ‘दूलेषे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ ( पा ६, ३, १११ ) इति दीर्घः । एवं  
वैश्वानरः विश्वेषां नराणां संयन्धी जाठरोऽग्निः स च जातवेदाः जातप्रश्नो जातधनो  
वा त्वां रक्षतु । तथा दिव्यः दिवि भयो विद्युतो विद्युता स्वशरीरेण सह सहितः  
सन् त्वा मा प्र धाक् प्रकर्षेण मा दहतु । दह भस्मीकरणे । ‘मन्त्रे षत्’ ( पा २,  
४, ८० ) इति च्लेर्लुक् ।

मा त्वा क्रव्यादभि मंस्तारात् संकसुकाच्चर । रक्षतु त्वा द्यौ रक्षतु

पृथिवी सूर्यश्च त्वा रक्षतां चन्द्रमाश्च । अन्तरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः ॥ १२ ॥

मा । त्वा । क्रव्यऽअत् । अभि । मंस्त३ । आरात् । समऽकसुकात् । चर । रक्षतु । त्वा । द्यौः । रक्षतु ।  
पृथिवी । सूर्यः । च । त्वा । रक्षताम् । चन्द्रमाः । च । अन्तरिक्षम् । रक्षतु । देवऽहेत्याः ॥

क्रव्यात् मांसाशनोऽग्निः ‘क्रव्ये च’ ( पा ३, २, ६९ ) इति अदेर्घिन् । स च तां  
त्वां माभि मंस्त ३ “मम त्वम्” आहार इत्यभिमानं मा करोतु । ‘नास्य ददः पशु-’

- |                                |                                     |                                       |   |
|--------------------------------|-------------------------------------|---------------------------------------|---|
| १. तथा S.                      | २. अप्सवृन्ता B.                    | रक्षन्तु ये १६, २, १ [मृगे.].         | ४. मनु-<br>प्याऽ B <sup>१</sup> , D, R, S <sup>m</sup> , C <sub>3</sub> . |
| ५. मा B.                       | ६. दक्षद् ये.                       | ७. रक्षन्तु P <sup>१</sup> .          | ८. रक्षः  |
| ९. संसुवम् S.                  | १०. रक्षतां P <sup>१</sup> , M, RW. | ११. मंस्तु P <sup>१</sup> , मंस्तु CP |   |
| १२. रक्षताम् Bp <sup>१</sup> . | १३. मममायम् S <sup>१</sup> .        |                                       |   |

मिमन्यते' ( तै १, ६, ७, ४ ) इत्यादौ तथा दर्शनात् । मन ज्ञाने । लुङि सिचि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' ( पा ७, २, १० ) इति इदप्रतिषेधः । त्वं च संकुमुकात्' शव-  
भक्षकाद् एतन्नामकाद् अग्नेः आरात् दूरदेश एव चर । तथा यौः पृथिवी सूर्यश्चन्द्रमाथ  
प्रत्येकं स्वस्वसंयन्धिनो भयात् त्वा त्वां रक्षतु । अन्तरिक्षम् अपि त्वां देवहेत्याः  
देवप्रेरिताद् आयुधाद् रक्षतु ।

बोधश्च त्वा' प्रतीबोधश्च 'रक्षतामस्वप्नश्च त्वा'ऽनवद्राणश्च' रक्षताम्' ।

गोपायंश्च' त्वा' जागृविश्च रक्षताम्' ॥ १३ ॥

बोधः । च । त्वा । प्रतिऽबोधः । च । रक्षताम् । अस्वप्नः । च । त्वा । अनवद्राणः । च । रक्षताम् ।  
गोपायन् । च । त्वा । जागृविः । च । रक्षताम् ॥ १३ ॥

बोधप्रतीबोधौ नाम ऋषौ । 'ऋषी बोधप्रतीबोधौ' ( अ ५, ३०, १० ) इति प्रागुक्त-  
त्वात् । तत्सहप्रपाठाद् अत्रोक्ताः पडपि ऋषयः । बोधः सर्वदा प्रतिबुध्यमानः ।  
प्रतीबोधः प्रतिवस्तु प्रतिक्षणं वा बुध्यमानः । अस्वप्नः स्वप्नरहितः । अनवद्राणः निद्रा-  
रहितः । गोपायन् सर्वदा देहस्य गोपायिता । जागृविः जागरणशीलः । एते सर्वे  
देहाध्यायाः प्राणापानमनोबुद्धिचक्षुर्दृश्यरूपा इन्द्रियाभिमानिवेवा यथोचितं बोद्धव्याः ।  
ते युग्मशस्त्वां रक्षन्त्वित्यर्थः\* ।

ते त्वा रक्षन्तु ते त्वा गोपायन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

ते । त्वा । रक्षन्तु । ते । त्वा । गोपायन्तु । तेभ्यः । नमः । तेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

ते बोधाद्याः त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु 'ते त एव' त्वा गोपायन्तु । गोपायन्  
सर्वतो रक्षणम् । तेभ्यः बोधादिभ्यो देवेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु । तेभ्यः साहा ।  
इदं द्रव्यं स्वाहुतम् अस्तु ।

जीवेभ्यस्त्वा समुदे वायुरिन्द्रो धाता दधातु सविता त्रायमाणः ।

मा त्वा प्राणो बलं हासीदसुं तेऽनु ह्वयामसि ॥ १५ ॥

जीवेभ्यः । त्वा । समुदे । वायुः । इन्द्रः । धाता । दधातु । सविता । त्रायमाणः ।

मा । त्वा । प्राणः । बलम् । हासीत् । असुम् । ते । अनु । ह्वयामसि ॥ १५ ॥

१. वेदु. मंग.

२. मा कठ ३०, १० माय २, १५, १.

३. गोपाययाम कठ.

माय. ४. 'द्राणिश्च पे १६, २, ३ [मुञ्जे]. ५. गोपाययाम कठ. माय. गोपाययाम पाय  
१, ४, १५.

६. गोपायमानश्च कठ.; गोपायमानं च माय. पाय.

७. 'क्षत्तित्यर्थः' S'.

८. एव एव S'.

९. वेदु ईं B' ते निद्रं पे १६, २, ५.

जीवेभ्यः । अत्र जीवोपयुक्तानि इन्द्रियाणि जीवशब्दव्यपदेशं भजन्ते । तेषाम् अर्थाय । अथवा जीवाः पोषणीयाः पुत्रभार्यादासादयः । तेषाम् अर्थाय । तादर्थ्यं विशिनष्टि—समुदे तेषां 'संमोदाय' [त्वा] त्वां 'वाय्वादयः' प्रत्येकं समुदायो वा<sup>१</sup> दद्यात् स्थापयतु मृत्योरारुह्य प्रयच्छतु । वायमाण इति सचितुर्विशेषणम् । त्वां पालयमानः । किं च त्वा त्वां प्राणः वलं शरीरवलं च मा हासीत् मा त्याक्षीत् । ते अमुम् अमुं हयामसि आनुकूल्येन आह्वयामः ।<sup>२</sup>

मा त्वां जुम्भः संहनुर्मा तमो विदन्मा जिह्वा बर्हिः प्रमयुः कथा स्याः ।  
उत् त्वादित्या वसवो भरन्तुर्दिन्द्राग्नी स्वस्तये ॥ १६ ॥

मा । त्वा । जुम्भः । सम्ऽहनुः । मा । तमः । विदत् । मा । जिह्वा । आ । बर्हिः । प्रऽमयुः । कथा । स्याः । उत् । त्वा । आदित्याः । वसवः । भरन्तु । उत् । इन्द्राग्नी इति । स्वस्तये ॥ १६ ॥

किं च त्वा त्वां संहनुः संहतदन्तो जुम्भः असुरः । अथवा संहनुः संहतहनुर्जुम्भः अस्थूलदन्तो मा विदत् मा चिन्दतु । भक्षयितुम् इति शेषः । 'तं वो जम्भे दधामि' (तै ४, ५, ११, २) इत्यादिमन्त्रदर्शनात्<sup>३</sup> । तथा तमः अज्ञानमपि मा विदत् । एवं बर्हिः [आ] बर्हिरिव आयामविस्तारोपेता उद्यमाना जिह्वा<sup>४</sup> रक्षःप्रभृतेः संवन्धिनी मा चिदत् । किमर्थम् एवं प्रार्थयत इति चेत् तत्राह—कथा केन प्रकारेण त्वं प्रमयुः प्रगतहितः<sup>५</sup> प्रगतहितको वा स्याः भवेः<sup>६</sup> । एवमर्थं जुम्भादि मा चिद्वित्यर्थः ।<sup>७</sup> आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा धारादयः त्वा त्वाम् उद्गरन्तु ऊर्ध्वं हरन्तु मृत्योर्मुखात् । तथा 'वसवः अपृसंख्याका'<sup>८</sup> धरादयः उद्गरन्तु । इन्द्राग्नी । इन्द्रश्च अग्निश्च देवौ उत् उद्गरताम् । किमर्थम् । स्वस्तये क्षेमाय ।

उत् त्वा धौरुत् पृथिव्युत् प्रजापतिरग्रभीत् ।

उत् त्वा मृत्योरोर्षधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥ १७ ॥

उत् । त्वा । धौः । उत् । पृथिवी । उत् । प्रजापतिः । अग्रभीत् ।

उत् । त्वा । मृत्योः । ओर्षधयः । सोमराज्ञीः । अपीपरन् ॥ १७ ॥

तथा धौः धुदेवता<sup>९</sup> त्वाम् उत् उद्गरतु पृथिवी च उत् उद्गरतु । किं बहुना । प्रजापतिः सर्वेषां देवानां पिता उद्ग्रभीत् उद्ग्रहणम् अकार्षीत् । सोमराज्ञीः सोमस्य पत्न्यः ओर्षधयो देव्यो मृत्योः सकाशात् त्वा त्वाम् उद्गीपरन् अपालयन्<sup>१०</sup> ।

१. वेत्तु. पपा. २. वायारयोसमुदययवा प्रत्येकं S'. ३. सा. 'जीवेभ्यस्त्वा' इत्यात्म्य 'कथा स्याः' इत्यन्तमेकम् 'उत् त्वादित्याः' इत्यात्म्य 'सोमराज्ञीरपीपरन्' इत्यन्तं चारं मन्त्रं मन्वा व्याख्याति. ४. निद्रन् P. ५. वेप १, ६ १३ a D. ६. इत्यादिभिर्मन्त्रं S'. ७. बर्हिर्दिन्द्रायाविस्तारोपेता उद्यमानजिह्वा इत्यादि S'. ८. प्रमत् S'. ९. भवेत् S'. १०. स्वसोमसंख्याका S'. ११. पुं नास्ति S'.

अयं देवा इहैवास्त्वयं माऽमुत्र गादितः ।

इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत् पारयामसि ॥ १८ ॥

अयम् । देवाः । इह । एव । अस्तु । अयम् । मा । अमुत्र । गात् । इतः ।

इमम् । सहस्रवीर्येण । मृत्योः । उत् । पारयामसि ॥ १८ ॥

हे देवाः आदित्याद्या अयं पुरुषः इहैव भूलोके अस्तु भवतु । एतदेव व्यतिरेक-  
मुखेनाह — अयम् इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुत्र स्वर्गे मा गात् । वयं रक्षाकर्तारः  
इमं पुरुषं सहस्रवीर्येण अपरिमितसामर्थ्येन रक्षाविधानेन मृत्योः सकाशाद् उत्पारया-  
मसि उत्पारयामः ।

उत् त्वा मृत्योरपीपरं सं धमन्तु वयोधसः ।

मा त्वा व्यस्तकेर्योऽ मा त्वाऽघरुदो रुदन् ॥ १९ ॥

उत् । त्वा । मृत्योः । अपीपरम् । सम् । धमन्तु । वयःऽधसः ।

मा । त्वा । व्यस्तकेर्यः । मा । त्वा । अघरुदः । रुदन् ॥ १९ ॥

हे आयुष्काम पुरुष त्वा त्वां मृत्योरुदपीपरम्<sup>१</sup> पालयन्तु वयोधसः अन्नस्य आयुष्यस्य  
या धातारो देवाः सं धमन्तु संधानं कुर्वन्तु च । धमतिर्यतिकर्मा (इ. निघ. २, १४) । त्वा त्वां  
प्रति व्यस्तकेर्यः कीर्णकेशा वन्धुयोपितो मा रुदन् अश्रुविमोक्तं मा कार्पुः । तथा अपरुदः  
अघे व्यसने दुःखे बान्धवेन रोदनकर्तारो मा रुदन् ।

‘आहार्पमविदं त्वा’ पुनरागाः पुनर्णवः ।

सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ २० ॥

आ । अहार्पम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।

सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ २० ॥

हे मृत्युग्रस्त पुरुष त्वा त्वाम् आहार्पम् मृत्युमुखाद् आहृतवान् अस्मि । आहृत्य  
च त्वा<sup>२</sup> त्वाम् अविदम् लब्धवानस्मि । हे पुनर्नव<sup>३</sup> पुनरुत्पन्न त्वं पुनरागाः पुनरागतोऽसि ।  
पुनर्जीविलाभात् पुनर्नवत्वव्यपदेशः । हे सर्वाङ्ग केनचिदपि चक्षुराद्यङ्गेन अधिकल  
संपूर्णाङ्ग । मृत्युभायेऽपि प्रायेण अङ्गैकल्यं दृढरोगग्रस्तस्य भवतीत्यभिप्रायेण एवम्

१. गात् p<sup>१</sup>.

२. ‘कुर्यो’ R.

३. वंत्तु. मंभा.

४. आहार्पं त्वाविदं त्वा

S', या. अ २०, १६, १० श्र १०, १६१, ५.

५. पुनर्नव S', RW. २०, १६, १० S' च;

पुनर्नव श्र. पे १६, २, ९ [मृत्वे].

६. ‘विदन् B<sup>३</sup>, D.



आह । ते तव सर्वं चक्षुः । चक्षुर्विषयम् इत्यर्थः । सर्वमपि इन्द्रियजातं स्वविषय-  
प्रकाशकम् । भवत्विति शेषः । ते तव सर्वम् शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः अविदम् लब्ध-  
वान् अस्मि ।

व्यधात् ते ज्योतिरभूदप त्वत् तमो अकमीत् ।

अप त्वन्मृत्युं निर्ऋतिमप यक्ष्मं नि दध्मसि ॥ २१ ॥

वि । अ॒धात् । ते । ज्यो॒तिः । अ॒भूत् । अप । त्वत् । तमः । अ॒क॒मीत् ।

अप । त्वत् । मृ॒त्युम् । निःऽऋ॒तिम् । अप । यक्ष्मम् । नि । द॒ध्म॒सि ॥ २१ ॥

हे विसंज्ञ पुरुष ते व्यधात् व्यौच्छत् तमोविधासनम् अभूत् । अत एव ज्योतिः  
संज्ञानम् अभूत् । तथा त्वत् त्वत्तः सकाशात् तमः कृत्स्नम् अपाकमीत् अपक्रान्तम् अभूत् ।  
कुतो हेतोरिति तत्राह—त्वत् त्वत्तः मृत्युम् प्राणापहर्त्री देवतां निर्ऋतिम् पापदेवताम्  
अप<sup>१</sup> । नि दध्मसीति उत्तरक्रियानुपपन्नः । तथा यक्ष्मम् बाह्यम् आभ्यन्तरं च रोगम् अ<sup>१</sup>  
नि दध्मसि अपनिदध्मः त्वत्तः प्रच्यावयामः ।

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘आ रभस्व’ ( अ ८,९ ) इति सूक्तत्रयम् अर्थसूक्तम् । तेन उपनयनकर्मणि माण-  
वकस्य नामिं संस्पृश्य आचार्यो जपं कुर्यात् । उपनयनं प्रक्रम्य सूत्रितम् — ‘दक्षिणेन  
पाणिना नामिदेशे संस्तभ्य<sup>२</sup> जपति । XXX ‘अन्तकाय मृत्यवे’ ( अ ८,९ ), ‘आ रभस्व’  
( कौसू ५५,१९; १७ ) इति ।

तथा आयुष्कामः ‘आ रभस्व’ इति सूक्तत्रयेण शरीरम् अभिमन्त्रयेत् ।

तथा ऋषिहस्तेन आयुष्कामस्य शरीरम् अनेनाभिमन्त्रयेत् ।

सूत्रितं हि— “‘आ रभस्व’, ‘प्राणाय नमः’ ( अ ११,४ ), ‘विपासहिम्’ ( अ १७,१ )  
इत्यभिमन्त्रयेत्” ( कौसू ५८,३ ) इति ।

तथा अस्त्यार्थसूक्तस्य आयुष्यगणे पाठाद् ‘विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनराज्यं  
सुश्रूयात्’ ( कौसू १३९,७ ) इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ।

तथा नामकरणाख्ये कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन कुमारस्य हस्ते अविच्छिन्नाम्  
उदकधारां निनयेत् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनार्थसूक्तेन देवदारुमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य वधी-  
यात् । तस्यैव मणेः निघृष्य पायनं च कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन— “अथ नामकर-  
णम्<sup>१</sup> । ‘आ रभस्वेमाम्’ इत्यविच्छिन्नाम् उदकधाराम् आलम्भयति<sup>२</sup> । पूतिदारुं<sup>३</sup> वध्नाति । पाययति”  
( कं.सू. ५८, १३-१६ ) इति ।

अन्त्येष्टौ ‘आ रभस्व’ इति धिभिः प्रेताग्निम् आदीपयेत् ।

त्रिंशन्महाशान्तितन्त्रभूतायां महाशान्तौ ‘आ रभस्व’ इत्येतज्जपेत् । उक्तं शान्तिकल्पे-  
‘पुनस्तेदेव जप्यं तु संतापीयमथागतः । अन्तकायारभस्वेति’ ( शां.क. २३, ३ ) इति ।

तथा ‘वैश्वदेवां गतायुषाम्’ ( शां.क. १७, १ ) इति विहितायां महाशान्तौ देवदा-  
रुमणिवन्धनम् अनेन कुर्यात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे— “आरभस्व’ इति पूतिदारुं  
‘वैश्वदेव्याम्’ ( शां.क. १९, १ ) इति ।

आ रभस्वेमाममृतस्य शुष्टिमाच्छिद्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।

असुं तु आयुः पुनरा भ्रामि रजस्तमो मोष गा मा प्र मेष्टाः ॥ १ ॥

आ । रभस्व । इमाम् । अमृतस्य । शुष्टिम् । अच्छिद्यमाना । जरदष्टिः । अस्तु । ते । असुम् ।  
ते । आयुः । पुनः । आ । भ्रामि । रजः । तमः । मा<sup>१</sup> । उप । गाः । मा । प्र । मेष्टाः ॥ १ ॥

हे आयुष्काम पुरुष इमाम् अस्माभिः क्रियमाणाम् अमृतस्य अमरणत्वस्य  
शुष्टिम् प्रस्तुतिम् आ रभस्व उपक्रमस्व । अनुभवितुम् इति शेषः । यद्वा कुमारस्य  
हस्ते अविच्छिन्नाम् उदकधारां निनयेदिति विनियोगाद् अमृतशब्देन उदकम्  
उच्यते । तस्य शुष्टिम्<sup>४</sup> । उदकधाराम् इत्यर्थः । अच्छिद्यमानां पर्यिच्छेत्तुम् अन्तर्हा  
जरदष्टिः । जरावस्थापर्यन्तम् अष्टिः अशनं जरदष्टिः<sup>५</sup> । सा ते असु भवतेऽस्तु । तदर्थं  
ते तव असु प्राणं मृत्युना अपहृतम् आयुश्च पुनः आ भ्रामि आहरामि । त्वं च रजः  
रागम्<sup>६</sup> अस्माकं सत्त्वगुणप्रतिबन्धकं मोष गाः मा प्राप्नुहि । इष् गतौ । ‘इणो गा  
लुङि’ ( पा. २, ४, ४५ ) इति गादेशः । एवं तमः आवरकं हिताहितचिद्येकप्र-  
तिरोधकं तमआख्यगुणं<sup>७</sup> मोष गाः । न केवलं रजस्तमसोरप्राप्तिरेष प्रार्थ्यते किं तु  
मृतिनियारणमपि मा प्र मेष्टा इति । हिंसां<sup>८</sup> च मा प्राप्नुहि । मीड् हिंसायाम् ।  
लुङि रूपम् ।

१. अथान्नामकरणं S'.

२. आर्क्षिययति S'.

३. पूतिदारुं B1.

४. पूतिदारुं Bol.

५. सु° R; शुष्टि° RW; ङ. ४ ३४६ डि ५.

६. मा P, P<sup>२</sup>, J.

७. सुष्टिम् S'.

८. एषा नमृतसुष्टिम् अच्छि° S'.

९. एवं स्वरो न सिध्यति.

१०. रागः S'.

११. आख्यागुणं S'.

१२. हिंसा S'.

जीवतां ज्योतिरभ्येह्यर्वाह' त्वां हरामि शतशारदाय ।

अवमुञ्चन् मृत्युपाशानशस्तिं द्राघीय आयुः प्रतरं ते दधामि ॥२॥

जीवताम् । ज्योतिः । अभिऽएहि । अर्वाह् । आ । त्वा । हरामि । शतशारदाय ।

अवऽमुञ्चन् । मृत्युपाशान् । अशस्तिम् । द्राघीय । आयुः । प्रऽतरम् । ते । दधामि ॥२॥

हे पुरुष त्वं जीवताम् मनुष्याणां ज्योतिः दीप्तिं ज्ञानम् अर्वाह् असदभिमुखः अभ्येहि अभ्यागच्छ । अहं तु त्वा त्वाम् आ हरामि । मृत्युसफाशाद् इति शेषः । किमर्थम् । शतशारदाय । शतसंख्याकशरद्वधिकम् आयुः शतशारदम् । शतयुगे । चिरकालजीवनायेत्यर्थः । मृत्युपाशयदस्य कथम् आगमनम् इति तन्नाह—मृत्युपाशान् मृत्योः ज्वरशिरोरोगादिनानाविधान् पाशान् अवमुञ्चन् उत्सृजन् । तथा अशस्तिम् निन्दाम् अवमुञ्चन् । सा हि कोश इव आच्छादयति । एतत् सर्वं सत्यायुषि संभवतीत्याशङ्क्याह—द्राघीयः अतिदीर्घं शतसंवत्सरलक्षणम् आयुः । 'प्रियत्थिर' ( पा ६,४,१५७ ) इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । ते त्वदर्थं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधामि स्थापयामि ।

वातात् ते प्राणमविदं सूर्याच्चक्षुरहं तव ।

यत् ते मनस्त्वयि तद् धारयामि सं वित्स्वाङ्मैर्वदं जिह्वयाऽलपन् ॥३॥

वातात् । ते । प्राणम् । अविदम् । सूर्यात् । चक्षुः । अहम् । तव । यत् । ते ।

मनः । त्वयि । तत् । धारयामि । सम् । वित्स्व । अङ्गैः । वदं । जिह्वया । अलपन् ॥३॥

हे गतासो पुरुष ते तव प्राणं वातान् स्वाश्रयभूताद् बाह्यवायोः सकाशाद् अवि-  
दं लब्धवान् अस्मि । प्राणवायोर्मरणावस्थायां वायुप्राप्तेः उत्पत्त्यवस्थायां तत् एवो-  
त्पत्तेश्च एवम् उच्यते । तथा च ध्रूयते—'वातं प्राणमन्वववृजतान्' ( ऐमा २,६ ) इति,  
'वायुः प्राणो भूत्वा नात्रिकं प्राविशन्' ( ऐमा २,४,२ ) इति च । अहं तव चक्षुः च सूर्याद् अविदम् ।  
पूर्ववन्मृतिसमये चक्षुषः सूर्यप्राप्तेः उत्पत्तिसमयेऽपि सूर्यादेवोत्पत्तेश्च एवम् उच्यते ।  
'सूर्यं चक्षुरगमयताम्' ( ऐमा २,६ ) इति, 'आदित्यधक्षुर्भूत्वाधिष्ठां प्राविशन्' ( ऐमा २,४,२ )  
इति च । किं च यत् ते मनः उत्क्रमणसमये निर्गतं तद् त्वयि एव धारयामि स्थापयामि ।  
तत् तु यत् एवम् अतो विशाङ्गः<sup>१</sup> कृत्स्नैरङ्गैरुपेतः सन् जिह्वया आलपन्<sup>२</sup> व्यक्तम् उच्चरन् वद-  
वाचम् उदास्य । जीवनस्य अभिवदने स्पष्टं लिङ्गम् इति तत् प्रार्थ्यते ।

१. रभ्येऽहं A, B, B<sup>4</sup>, R; रभ्येऽहं C; रभ्येहि लोहमा पे १६, ३, २.

२. कृमोनि

३. विदमङ्गं S<sup>1</sup>, वृद्ध्वा पे १६, ३, ३.

४. वित्स्व P, J.

५. वदु. मंता.

६. वदु. मंता.

प्राणेन त्वा' द्विपदां 'चतुष्पदामग्निमिव जातमभि सं धमामि ।

नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय तेऽकरम् ॥ ४ ॥

प्राणेन । त्वा । द्विपदाम् । चतुःस्पदाम् । अग्निमिव । जातम् । अभि । सम् । धमामि ।  
नमः । ते । मृत्यो इति । चक्षुषे । नमः । प्राणाय । ते । अकरम् ॥ ४ ॥

हे निर्यत्प्राण त्वा त्वां द्विपदाम् पुरुषादीनां चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां च प्राणेन ।  
सर्वप्राणिनां प्राणेनेत्यर्थः । तेन जातम् मथनाद् उत्पन्नम् अग्निमिव तं यथा अणीयांसं  
सन्तं नाल्यादिसाधनेन मुखवायुना अभिसंधमति तद्वद् अल्पप्राणं सन्तं सर्वप्राणि-  
प्राणेन अभि सं धमामि संयोजयामि प्रभूतप्राणं करोमि । हे मृत्यो ते तव चक्षुषे क्रूराय  
नमः अकरम् । तथा ते प्राणाय प्रकृष्टाय वलायापि नमः अकरम् करोमि । करोतेर्लुङि  
'कृमृहृदिभ्यश्छन्दसि' ( पा ३,१,५९ ) इति अङ् ।

अयं जीवतु मा मृतेमं समीरयामसि ।

कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो' मा पुरुषं वधीः ॥ ५ ॥

अयम् । जीवतु । मा । मृत । इमम् । सम् । ईरयामसि ।

कृणोमि । अस्मै । भेषजम् । मृत्यो' इति । मा । पुरुषम् । वधीः ॥ ५ ॥

अयं गतासुः पुरुषो जीवतु । मा मृत मरणं मा प्राप्नुयात् । मृद् प्राणत्यागे । 'लृङ्'  
( पा ३,२,११० ) । 'उध' ( पा १,२,१२ ) इति सिचः क्त्वम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' ( पा ८,  
२,२७ ) इति सिचो लोपः । इमं पुरुषं समीरयामसि सम्यक् प्रेरयामः । यथा चेष्टते  
तथा प्रयतामहे । तद् एव एकवद् आह—अस्मै सुमूर्पेवे पुरुषाय भेषजम् चिकित्सां  
कृणोमि करोमि । हे मृत्यो त्वं तु पुरुषम् अमुं मा वधीः मा जहि ।

जीवलां नधारिपां जीवन्तीमोषधीमहम् ।

त्रायमाणां सहमानां सहस्वतीमिह हुवेऽस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नृधऽरिपान् । जीवन्तीम् । ओषधीम् । अहम् ।

त्रायमाणाम् । सहमानाम् । सहस्वतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

१. त्वां पे १६,३,४.

२. चतुष्पद् S'.

३. न्याल्या S'.

४. सु वीरया°

पे १६,३,५ [मृत्यो].

५. मृत्यो A,B,B<sup>3</sup>,D,K<sup>m</sup>,Cs.O.

६. मृत्यो P,P<sup>4</sup>,Cp,Bp<sup>2</sup>.

७. 'पाशपां S'.

८. 'ह्रस्वीनरुधनीमिह द्वये अस्मा पे ३६,३,६.

९. 'श्रियाम् P,P<sup>4</sup>,

J,K,WML; 'त्रियाम् Bp<sup>2</sup>.

जीवलाम् । मन्त्रार्थो लः । जीववतीम्<sup>१</sup> । जीवप्रदाम् इत्यर्थः । नघरूपाम्<sup>२</sup> । न हन्तीति नघा । नघा रूपा<sup>३</sup> रोपोऽस्यां सा नघरूपा<sup>४</sup> । यस्याः कोपोऽपि न घातकस्ता-  
दशीम् इत्यर्थः । अथवा घर्परहिताम् अधकारिरोपरहितां वा । स्वयं जीवन्तीम् ।  
कदाचिदपि अशुष्काम् इत्यर्थः । अथवा सजीवाम् । त्रायमाणाम् रक्षन्तीं स्वसेवितां  
रोगपरिहारेण रक्षाकर्त्रीम् । सहमानाम् रोगस्याभिभवित्रीम् । सहस्वतीम् सहो वलं  
तद्वतीम् । पंचमहिमोपेताम् ओषधीम् पाठाख्याम् अहं व्याधिनाशकाभिः इह अस्मिन्  
शान्तिकर्मणि हुवे आह्वयामि । कस्मै प्रयोजनाय । उच्यते—अस्मै संनिहिताय पुरुषाय ।  
अरिष्टतातये रिष्टं हिंसा तदभावाय अरिष्टकरणाय<sup>५</sup> । 'शिवदामरिष्टस्य करे' (पा ४, ४, १४३)  
इति करोत्यर्थे तातित् । अथवा जीवलादयः प्रत्येकम् ओषधिविशेषाः । ओषधीम्  
इत्येतत् प्रत्येकं संवध्यते । इह हुवे इति सर्वत्रान्वयः ।

अर्थि ब्रूहि मा रभथाः सृजेमं तवैव 'सन्तसर्वहाया' इहास्तु ।

भवाशर्वी मृडतं शर्म यच्छतमपसिध्यं<sup>६</sup> दुरितं धत्तमायुः ॥ ७ ॥

अर्थि । ब्रूहि । मा । आ । रभथाः । सृज । इमम् । तवै । एव । सन् । सर्वहायाः । इह ।  
अस्तु । भवाशर्वी । मृडतम् । शर्म । यच्छतम् । अपसिध्यं । दुरितम् । धत्तम् । आयुः ॥

"उत्तरमन्त्रे 'अस्मै मृत्यो अर्थि ब्रूहि' इति मृत्युशब्दश्चवणाद् अत्रापि मृत्युः 'संयो-  
ध्यः' । हे मृत्यो त्वम् अर्थि ब्रूहि । पक्षपातेन वचनम् अधिवचनम् । मदीयोऽयम् इति  
वद् । मा आ रभथाः आरम्भं मा कार्षीः । हन्तुम् इति शेषः । हननोद्योगो निविध्यते ।  
तवैव अयं जनस्तवैव । स्वम् इति शेषः । अतः इयं सृज । प्राणैरिति शेषः । अयम्  
इह अस्मिन् भूलोके सर्वहायाः सर्वगतिरतु । 'वहिहाधाऽव्यस्यन्दसि' (पाठ ४, २२१) इति  
असुनि णिद्वन्नायाद् युगागमः । किं च हे भवाशर्वी भवश्च शर्वश्च भवाशर्वी  
इंश्चरमूर्तिभंदौ । 'आनदृतो द्वन्द्वे' (पा ६, ३, २५) इति आनङ् । युवाम् मृडतम् सुखयतम्  
अमुष्मै शर्म सुखं यच्छतम् दत्तम् । 'पाप्रा' (पा ७, ३, ७८) इत्यादिना यच्छदेशः ।  
शर्म यच्छतम् इत्युक्तम् अर्थे धिवृणोति—दुरितम् उपस्थितं व्याध्यादिलक्षणं पापम्  
अरातिष्य निराकृत्य आयुः धत्तम् स्थापयतं प्रयच्छतम् ।

अस्मै मृत्यो अर्थि ब्रूहीमं दयस्वोदितोऽयमेतु ।

अरिष्टः सर्वाङ्गः सुश्रुज्जरसा शतहायन आत्मना भुज्जमश्नुताम्<sup>७</sup> ॥ ८ ॥

१. जीवतीम् S'. २. वंत्. मपा.; नघरूपाम् S'. ३. रूपाम् S'. ४. एव  
स्वरो न निध्यात. ५. S'. अरिष्टकरणाया इति संबोध्यः इत्यस्यानन्तरं पठति. ६. सं सर्वे  
S'. गा. ७. 'सुश्रुजित्व' पं १६, ३, ७. ८. इवान्तः पठणाम्नि 'अरिष्टकरणाया' इत्यस्या-  
नन्तरं प्रक्षिप्तः, गा. ९. वंत्. मं. गा. १०. 'मदनवत्' पं १६, ३, ८.

अस्मै । मृत्यो इति । अर्धि । ब्रूहि । इमम् । दयस्व । उत् । इतः । अयम् । एतु ।  
अरिष्टः । सर्वेऽङ्गः । सुऽश्रुत् । जरसा । शतऽहायनः । आत्मना । भुजम् । अस्तुताम् ॥

हे मृत्यो त्वम् अस्मै त्वत्तो मृतिम् आशङ्कमानाय अधि ब्रूहि असौ मदनुग्रहाहं  
इति शब्दं कुरु । इमं प्रति दयस्व दयां कुरु इमं रक्ष वा । अयम् इतः अस्माद् मृत्योः  
उदेतु उद्वच्छतु । उक्तम् अर्थं स्पष्टम् आह — अरिष्टः अहिंसितः सर्वाङ्गः सर्वैरङ्गैश्चक्षुरा-  
दिभिः संपन्नः सुधुर सुष्ठु श्रोता जरसा वार्धकावस्थया शतहायनः शतं हायना अस्य  
स तथोक्तः शतसंघत्सरं जीवनं आत्मना अनन्यापेक्षः सन् भुजम् भोगम् अस्तुताम्  
प्राप्नोतु ।

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत् त्वा मृत्योरपीपरम् ।  
आरादग्निं कृष्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥

देवानाम् । हेतिः । परि । त्वा । वृणक्तु । पारयामि । त्वा । रजसः । उत् । त्वा । मृत्योः ।  
अपीपरम् । आरात् । अग्निम् । कृष्यऽअदम् । निःऽऊहन् । जीवातवे । ते । परिऽधिम् ।  
दधामि ॥ ९ ॥

देवानाम् रुद्रादीनां हेतिः आयुधं त्वा त्वां परि वृणक्तु परिवर्जयतु हिंसां मा कुर्यात् ।  
त्वा त्वां रजसः मूर्धालक्षणाद् आचरणात् पारयामि पालयामि वा । किं च त्वा त्वां मृत्योः  
सकाशाद् उदपीपरम् उद्धरामि । पृ पालनपूरणयोः । ण्यन्तस्य लुङि रूपम् । आरात्  
दूरदेश एव कृष्यादम् मांसाशनम् अग्निं निरूहम्<sup>१</sup> निरूहामि निर्गमयामि च । ते तव  
जीवातवे जीवनाय परिधिं प्राकारम् । देवयजनम् अग्निम् इति शेषः । दधामि स्थापयामि च ।

यत् ते नियानं रजसं<sup>२</sup> मृत्यो अनवध्वर्ष्यम् ।  
पथ इमं तस्माद् रक्षन्तो ब्रह्मास्मै वर्मं कृप्मसि ॥ १० ॥

यत् । ते । निऽयानम् । रजसम् । मृत्यो<sup>३</sup> इति । अनवऽध्वर्ष्यम् ।  
पथः । इमम् । तस्मात् । रक्षन्तः । ब्रह्म । अस्मै । वर्मं । कृप्मसि ॥ १० ॥

हे मृत्यो ते तव संबन्धि यन् नियानम् नियान्त्यत्रेति नियानं मार्गः । फीदक् ।  
रजसम् रजोमयम् अनवध्वन्यम्<sup>४</sup> केनापि धर्षितुम् अशक्यम् । तस्माद् उक्तलक्षणात् पथः

मार्गाद् इमं मुमूर्षुं पुरुषं रक्षन्तो वयम् अस्मं मुमूर्षवे ब्रह्म परिवृद्धे शान्तिरूपं कर्म उदीरि-  
तलक्षणं मन्त्रसमूहे वा वरं तनुत्रं कृष्णति कृष्णः कुर्मः ।

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

‘कृणोमि ते प्राणाधानौ’ (११-२०) इति सूक्तस्य ‘आ रभस्व’ इत्यनेन सह उक्तो  
विनियोगः ।

कलहरूपनिर्गतिगृहीते कुले तच्छान्त्यर्थम् ‘आरादरातिम्’ इति द्यूचेन आज्यं  
जुहुयात् । सूत्रितं च—“अथ ययनकुलं कलहि भवति तन्निर्गतिगृहीतमित्याचक्षते । तत्र  
जुहुयाद् । ‘आरादरातिम्’ (१२, १३) इति द्वे” ( कौसू ९७, १-३ ) इति ।

नैर्ऋतकर्मणि अनेन द्यूचेन इङ्गिडाज्यादीनि शर्करामिध्राणि कृत्वा जुहुयात् ।  
‘अथातो नैर्ऋतं कर्म’ इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम्—“‘आरादरातिम्’ इति द्वे । ‘अपेत एव  
निर्ऋतिः’ ( कौसू ९७, ८ ) इत्येतैः ‘सममासम् इङ्गिडम् आज्यम्” ( शाक १५, ५ ) इत्यादि ।

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु ‘शिवे ते स्ताम्’ इति द्यूचेन (१४, १५) ग्रीहियवहमीर-  
भिमन्त्र्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । सूत्रितं हि—“‘शिवे ते स्ताम्’ इति द्वावाष्टिर्वाभ्यां  
परिददाति” इति, ‘शिवे ते स्ताम्’ इति परिदानान्तात्ति” ( कौसू ५४, १७ ) इति च ।

बालकस्य निष्क्रमणकर्मणि ‘शिवे ते स्ताम्’ इति द्यूचेन बालकं निष्क्रमयेत् ।  
सूत्रितं हि—“‘शिवे ते स्ताम्’ इति कुमारं प्रथमं निर्णयति” ( कौसू ५८, १८ ) इति ।

अद्भुतमहाशान्तौ ‘शिवास्ते सन्तोषधयः’ इत्युक्त्वा सूर्याचन्द्रमसौ यजेत् । तद्  
उक्तं शान्तिकल्पे—“उह विष्णो वि क्रमस्व” ( अ ७, २७, ३ ) इति विष्णोः ‘शिवास्ते सन्तोष-  
धयः’ (१७) इति सूर्याचन्द्रमसोः<sup>१</sup>” ( शाक २४, २ ) इति ।

तथा मिथ्याभिशापनिवृत्त्यर्थं ‘शिवास्ते’ इत्यनया सप्ततुमन्धम् ओदनं वा  
अभिमन्त्र्य अभ्याष्याताय दद्यात् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि द्रुघणमणिं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् अन्यतमं वा  
मणिम् अनया संपात्य अभिमन्त्र्य निन्दिताय वध्नीयात् ।

सूत्रितं हि—“‘उतामृतातुः’ ( अ ५, १, ७ ), ‘शिवास्ते’ इत्यन्वारायाताय प्रवक्षति ।  
‘द्रुघणशिरो रज्ज्वा<sup>२</sup> वध्नाति । प्रतिरूपं पलाशायोलोहहिरण्यानाम्” ( कौसू ४६, १-३ ) इति ।

नामकरणे ‘यन् ते वासः’ इत्यनया बालकं वस्त्रेण आच्छादयेत् । “‘यन् ते वासः’  
(१६) इत्यद्वेनाच्छादयेत्” ( कौ १, ५८, १७ ) इति सूत्रम् ।

१. एते S'. २. मवपा(११५)मांस' Bol. ३. तु. के. वैट. कौसू. अभावः.  
४. निर्वपतेति S'. ५. 'मसो' संघा. टि. ६. दपणं शिरो S'. ७. 'शेनोचरामिच'  
प्रच्छादयति Bl.

गोदानाख्यसंस्कारकर्मणि' चौले उपनयने च 'यत् क्षुरेण' इत्यनया क्षुरस्य अभ्युक्षणं मार्जनं च कुर्यात् । "यत् क्षुरेण" (१७) इत्युक्तं क्षुरम् अभ्युक्ष्य<sup>१</sup> त्रिः प्रमाष्टि<sup>२</sup> (कौसू. ५३, १९) इति "यत् क्षुरेण" इत्युक्तम् (कौसू. ५५, ३) इति च कौशिकसूत्रम्<sup>३</sup> ।

अन्नप्राशनकर्मणि 'शिवौ ते स्ता ब्रीहियवौ' इति द्वाभ्याम् (१८, १९) ऋभ्यां ब्रीहियवौ पिप्त्वा अभिमन्थ्य चालकं प्राशयेत् । "शिवौ ते स्ताम्" इति ब्रीहियवौ प्राशयति" (कौसू. ५८, १९) इति सूत्रम् ।

तथा आभ्याम् ऋभ्यां ब्रीहियवावभिमन्थ्य गोदानादिषु कुमारस्य मूर्ध्नि परि-  
दद्यात् । "शिवौ ते स्ताम्" इति ब्रीहियवाभ्याम्<sup>४</sup> इति ।

गोदानादिषु संस्कारकर्मसु 'अहे च त्वा' इत्यनया ब्रीहियवावभिमन्थ्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् । "अहे च त्वा" (२०) इत्यहोरात्राभ्यां 'परिददाति" (कौसू. ५८, २०) इति हि सूत्रम् ।

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ।

वैवस्वतेन प्रहितान् यमदूतांश्चरतोऽप<sup>५</sup> सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥

कृणोमि । ते । प्राणापानौ । जरां । मृत्युम् । दीर्घम् । आयुः । स्वस्ति ।

वैवस्वतेन । प्रहितान् । यमदूतान् । चरतः । अप । सेधामि । सर्वान् ॥ ११ ॥

हे आयुष्काम पुरुष ते तव प्राणापानौ शरीरे ऊर्ध्वाधःसंचारिणौ घायू  
कृणोमि । प्रतिपदं<sup>६</sup> "कृणोमि त इति" यथोचितं तत्तद्वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः । ते  
प्राणापानौ स्थिरौ कृणोमि । जरा मृत्युं च । त्वां यथा न स्पृशतस्तथा कृणोमि ।  
दीर्घम् आयुश्च ते कृणोमि । तथा कृत्वा स्वस्ति । अघिनाशिनामैतत् । अघिनाशं  
कृणोमि । कथम् एतत् सर्वं घटते यमदूतेष्वसन्नेषु इति तत्राह — वैवस्वतेन यमेन  
प्रहितान् प्रेषितान् चरतः आनयनाय व्यापारयतः सर्वान् यमदूतान् अप सेधामि दूरे  
निराकरोमि । मन्त्रसामर्थ्याद् इत्यभिप्रायः ।

आरादरातिं निर्ऋतिं पुरो ग्राहिं क्रव्यादः पिशाचान् ।

रक्षो यत् सर्वं दुर्भूतं तत् तम इवाप हन्मसि ॥ १२ ॥

आरात् । अरातिम् । निःऽकृतिम् । पुरः । ग्राहिम् । क्रव्यऽअदः । पिशाचान् ।

रक्षः । यत् । सर्वम् । दुःऽभूतम् । तत् । तमःऽइव । अप । हन्मसि ॥ १२ ॥

१. संस्काराख्यकर्मणि S'.

२. अङ्गि इचोत्य BI.

३. सूत्रम् > सूत्रितम् S'.

४. वृ. के.; वंदु. ऋसू. अभावः.

५. "दधाति S'.

६. चरत आरादप पं १६, ४, १.

७. अघिनाशिनामैतत् इति प्रतिपदम् इत्यतः पूर्वं पठति S'.

८. कृणोमीत्यनेति S'.



आरातिम् अदार्त्रीं शत्रुभूतां वा पुरोप्राहिम्<sup>१</sup> पुरस्ताद् ग्रहणशीलाम् एवंविधां  
निर्ऋतिम् पापदेयतां कलहोत्पादिकाम् । 'यन्तत् कुलं कलहि भवति तन्निर्ऋतिगृह्णन्ति'  
त्याचक्षते' ( कौसू. ९७, १ ) इति सूत्रकारवचनात् । आरात् हन्मसि इति संबन्धः ।  
निकृष्टं हन्मः । तथा कव्यादः मांसाशनान् पिशानान् अप हन्मसि । एवं दुर्भूतम्  
दुष्टवन्म् आपन्नं यत् सर्वं रक्षोऽस्ति राक्षसजातिरस्ति । अथवा दुष्टं च तद्  
भूतं च दुर्भूतं तादृग् रक्षः तत् तम एव<sup>२</sup> तमोवद् आधारकमेव । तद् अप हन्मः ।

अग्नेष्टं प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ।

यथा<sup>३</sup> न रिष्या<sup>४</sup> अमृतः सजूरसस्तत् ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥

अग्नेः । ते । प्राणम् । अमृतात् । आयुष्मतः । वन्वे । जातवेदसः । यथा । न । रिष्याः<sup>५</sup> ।  
अमृतः । सजूरः । असः । तत् । ते । कृणोमि । तत् । कुं इति । ते । समृ । द्यताम् ॥ १३ ॥

अमृतान् अमरणाद् देवाद् आयुष्मतः चिरजीविनः । 'अमिरायुष्मान्' ( तै. २, २,  
१०, २ ) इति हि श्रुतिः । तथाविधमाहात्म्यवतः अग्नेः सकाशात् हे निर्ऋत्यादिना  
अपहतप्राण पुरुष ते प्राणं वन्वे याचे । पुनः कीदृशाद् अग्नेः । जातवेदसः जात-  
प्रज्ञात् जातधनाद् वा । हे पुरुष त्वं च यथा न रिष्याः हिंसितो न भवेः । ख  
रिप हिंसायाम् । अस्माद् दैवादिकात् लेटि आडागमः । अमृतः अमरणाः सव्यः  
सह प्रीयमाणश्च असः भवेः । अस्तेलेटि अडागमः । तत् तादृक् शान्तिकर्म ते  
त्वदर्थं कृणोमि करोमि । तद् तदेव ते तव समृध्यताम् समृद्धं भवतु ।

शिवे ते स्तां चावापृथिवी असंतापे अभिप्रियौ<sup>६</sup> ।

शं ते सूर्य आ तपतु शं वारतो वातु ते हृदे ।

शिवा अभि क्षरन्तु त्वापो दिव्याः पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

शिवे इति । ते । स्ताम् । चावापृथिवी इति । असंतापे इत्यसमृज्तापे<sup>७</sup> । अभिप्रियौ ।  
शम् । ते । सूर्यः । आ । तपतु । शम् । वारतः । वातु । ते । हृदे । शिवाः । अभि । क्षरन्तु ।  
त्वा । आपः । दिव्याः । पर्यस्वतीः ॥ १४ ॥

हे कुमार ते तव निष्कमणसमये । यद्वा गोदानादिभिः कर्मभिः संस्क्रिय-  
माण पुरुष । ते तव चावापृथिवी चावापृथिव्यौ देव्यौ शिवे मङ्गले कल्याणकारिण्यौ

१. वेङ्ग. मंता.

२. यथा पे १६, ४, २.

३. कृष्या D<sup>१</sup>, E<sup>१</sup>.

४. कृष्या.

Bp<sup>१</sup>, P, P<sup>१</sup>, J.

५. भिश्यु ? पे १६, ४, ४.

६. इत्यसमृज्तापे P.

स्ताम् भवताम् । तथा असंतापे संतापम् अकुर्वन्त्यौ स्ताम् । आर्धध्रियौ<sup>१</sup> प्रातश्चीके  
थ्रीप्रदे स्ताम् । तथा सूर्यश्च ते त्वदर्थं शम् सुखं यथा भवति तथा वा तपतु प्रकाशयतु ।  
एवं ते हृदे हृदयाय मनोऽनुकूलतायै वातः वायुः शम् सुखं यथा भवति तथा  
वातु संचरतु । तथा त्वा त्वां प्रति दिव्याः दिवि भवाः पयस्वताः बहुभिः पयोभिः  
स्वादंशैरुपेता आपः शिवाः सत्यः अभि क्षरन्तु अभि स्रवन्तु ।

शिवास्ते सन्त्वोपंधय उत त्वांहार्षमर्धरस्या<sup>२</sup> उत्तरां पृथिवीमभि ।

तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्याचन्द्रमसांबुभा ॥ १५ ॥

शिवाः । ते । सन्तु । ओपंधयः । उत । त्वा । अहर्षम् । अर्धरस्याः । उत्तराम् । पृथिवीम् । अभि ।  
तत्र । त्वा । आदित्यौ । रक्षताम् । सूर्याचन्द्रमसौ । उभा ॥ १५ ॥

हे कुमार ते तव ओपंधयः आहारार्थम् उपयुज्यमाना व्रीह्यादयः शिवाः सुख-  
कराः सन्तु भवन्तु । त्वा त्वाम् अर्धरस्याः पृथिव्याः सकाशाद् उत्तरां पृथिवीम्  
अभि अभिलक्ष्य उदहार्षम् उद्धरणम् अकार्षम् । पृथिव्या एकस्या अपि अधरोत्तरभावः  
अंशभेदेन त्रित्वाद् उपपद्यते । 'तिस्रो भूमिर्धारयन् शीरुत यून्' ( ऋ २, २७, ८ ), 'तिस्रो  
महीक्षराः' ( ऋ ३, ५६, २ ) इत्यादिमन्त्रेषु त्रित्वस्याज्ञानात् । अवममध्यमोत्तमभेदेन  
पृथिव्यास्त्रैविध्यम् आज्ञायते मन्त्रान्तरे—'यदिन्द्रामी अवमस्या पृथिव्या मध्यमस्या  
परमस्यामुत स्थः' ( ऋ १, १०८, ९ ) इति । अतः अवमस्याः सकाशात् परमाम्  
पृथिवीम् अभिलक्ष्य उद्धरणम् अत्र अभिधीयते । तत्र उत्तरस्यां पृथिव्याम् हे  
वालक त्वा त्वाम् आदित्यौ अदितेः पुत्रौ देवौ रक्षताम् पालयताम् । कौ तावादित्यौ  
इति तौ दर्शयति—उभा उभौ सूर्याचन्द्रमसौ । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा ६, ३, २६ ) इति  
भानडादेशः ।

यत् ते वासः परिधानं यां नीविं कृणुपे त्वम् ।

शिवं ते तन्वे<sup>३</sup> तत् कृष्णः संस्पृशे<sup>४</sup> अर्द्धक्ष्णमस्तु<sup>५</sup> ते ॥ १६ ॥

यत् । ते । वासः । परिधानम् । याम् । नीविम् । कृणुपे । त्वम् ।

शिवम् । ते । तन्वे । तत् । कृष्णः । समुस्पृशे । अर्द्धक्ष्णम् । अस्तु । ते ॥ १६ ॥

हे वालक ते तव परिधानम् उपरि आच्छादनीयं यद् वातोऽस्ति त्वं च यां नीविं  
कृणुपे । नाभिदेशे संवद्धं वस्त्रं नीविरित्युच्यते । मध्यदेशाच्छादनम् इत्यर्थः । नीच्यपे-

१. वेतु. नंगा.

२. 'हारिष' पे १६, ४, ५ [मुको.].

३-- 'संस्पृक्ष्ण', 'संस्पृक्ष्ण'

WM.; 'संस्पृक्ष्ण' WM. RW.

४. यत् S'.

क्षया याम् इति स्त्रीलिङ्गव्यपदेशः । तत् द्विप्रकारकं वस्त्रं ते तच्च तन्वे शरीराय शिवम्  
सुखकरं कृणुमः । तच्च वस्त्रं संस्पृशे विपये अद्भुतम् अरुक्षं यथा मार्दवम् अद्भुतं व्याप्नोति  
गच्छति तथा कृणुमः ।

यत् क्षुरेणं मर्चयता सुतेजसा वप्ता वर्षसि केशश्मश्रु ।

शुभं मुखं मा न आयुः प्र मोपीः ॥ १७ ॥

यत् । क्षुरेणं । मर्चयता । सुतेजसा । वप्ता । वर्षसि । केशश्मश्रु ।

शुभम् । मुखम् । मा । नः । आयुः । प्र । मोपीः ॥ १७ ॥

यत् यदा हे देव सवितः संस्कारकं पुष्ट्य वा त्वं वप्ता केशानां छेत्ता नापितः  
सन् मर्चयता व्यापारयता सुतेजसा शोभनतेजोयुक्तेन क्षुरेण केशश्मश्रु शिरोरोमाणि मुख-  
रोमाणि च वपसि । यद्यपि वपतिधातुर्वीजसंतानार्थस्तथापि केशसमभिव्याहारात्  
छेदने वर्तते । तदा वपनं कुर्वन् मुखम् गोदानचौलोपनयनैः संस्क्रियमाणस्य बालस्य  
मुखं शुभम् वर्तते तेजस्थि कुरु । वपने सति मुखविकाशभावाद् एवं प्रार्थ्यते । न  
अस्माकं पुत्रस्य आयुर्मां प्र मोपीः ।

शिवौ ते स्तां व्रीहियवाव्रलासार्वदोमधौ ।

एतौ यक्ष्मं वि वाधेते एतौ मुञ्चतो अर्हसः ॥ १८ ॥

शिवौ । ते । स्ताम् । व्रीहिऽयवौ । अव्रलासौ । अदोमधौ ।

एतौ । यक्ष्मन् । वि । वाधेते इति । एतौ । मुञ्चतः । अर्हसः ॥ १८ ॥

हे अग्रम् अश्वन् बालकं तं तच्च व्रीहियवौ अग्रत्वेन कल्पितौ शिवौ स्ताम् मङ्गलौ  
सुखकरौ भवताम् । अव्रलासौ शारीरबलस्य अक्षेसारौ । बलकराचित्यर्थः । तथाविधौ  
स्ताम् । तथा अदोमधू उपयोगानन्तरं मधुरौ । एवम् इष्टप्राप्तिम् आशास्य अनिष्टपरि-  
हारम् आशास्ते—एतौ व्रीहियवौ यक्ष्मम् शरीरगतं रोगं वि वाधेते विशेषेण पीडयतः ।  
एतौ एव व्रीहियवौ कुमारम् अर्हसः पापाद् मुञ्चतः मोक्षयतः ।

यदृश्रासि यत् पिबसि धान्यं कृपाः पर्यः ।

यदाद्यैश्च यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥ १९ ॥

१. वेनु. मंषा. २. वर्चयता पे १६, ४, ७; मज्जयता पाठ २, १, १९; वर्चयता माष्ट १;  
२१, ७. ३. सुपेक्षसा आमे २, १, ७ आष्ट १, १७, १६ पाठ. द्विष्ट १, ९, १६. ४. वप्ता  
भाषमै.; वप्तर द्विष्ट. माष्ट. ५. वपसि पाठ. ६. केशान् आपमे. पाठ. माष्ट. ७. शुभं  
B<sup>B</sup>, D, R, C<sub>s</sub>, W<sup>M</sup>, R<sup>W</sup>; शुभन् W. पं.; शुभिद् आपमे.; शुब्धि आष्ट. पाठ. माष्ट.; वर्चसा  
द्विष्ट.; द्विष्टे पं. १ सरथ. द्वि. द. ८. तित्ते आपमे. आष्ट. पाठ. माष्ट. ९. मेने पे ।  
माऽस्य आमे. आष्ट. पाठ. माष्ट. १०. आयुष B<sup>B</sup>, D, K<sup>s</sup>, S<sup>m</sup>, C<sub>s</sub>, R<sup>s</sup>. ११. शुभम्  
J, Cp. १२. मांससः पे १६, ४, ८. १३. कृष्णान् S, गा. १४. 'युञ्ज' B, B<sup>B</sup>, D<sup>S</sup>, C<sup>s</sup>

यत् । अश्नासि । यत् । पित्रसि । धान्यम् । कृष्याः<sup>१</sup> । पयः ।

यत् । आद्यम् । यत् । अनाद्यम्<sup>२</sup> । सर्वम् । ते । अन्नम् । अन्निपम् । कृणोमि ॥ १९ ॥

हे कुमार त्वं यद् धान्यं कृच्छ्राद्<sup>३</sup> अश्नासि अभ्यवहरसि । तथा यद् धान्यं कृच्छ्रात् पयः पयोचत्सारभूतं पिष्टमयम् अन्नं पयोमिश्रितं वा धान्यम् वीह्यादिरूपं पिबसि । यद् आद्यम् अदनीयं सुखेन भक्षणीयम् यत् च अनाद्यम् अदनानर्हं कठिनद्रव्यम् । अत्यन्तकटु-  
तित्कत्वाद् वा अनाद्यम् । सर्वम् यद् अश्नासीत्यादिना उक्तम् अन्नम् [ते] अन्निपम् निर्विपम्  
अमृतं कृणोमि करोमि ।

अहं च त्वा रात्रये चोभाभ्यां परिं दक्षसि<sup>४</sup> ।

अरायैभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परिं रक्षत<sup>५</sup> ॥ २० ॥

अहं । च । त्वा । रात्रये । च । उभाभ्याम् । परिं । दक्षसि ।

अरायैभ्यः । जिघत्सुभ्यः । इमम् । मे । परिं । रक्षत ॥ २० ॥

हे कुमार त्वा त्वाम् अहं अहर्द्वयतायै रात्रये रात्रिदेवतायै च उभाभ्यां देवताभ्यां  
परिं दक्षसि<sup>६</sup> परिदक्षः रक्षार्थं प्रयच्छामः । उक्तकालद्वयव्यतिरेकेण कालान्तराभावात्  
तदुभयाभिमानिदेवताके<sup>७</sup> रक्षणे सति सर्वदा बालस्य रक्षा भवतीत्यभिप्रायः ।  
परिदानप्रकार उच्यते—अरायैभ्यः अधनेभ्यो धनापहर्तृभ्यो वा जिघत्सुभ्यः अदनेच्छा-  
यद्गयो भक्षकेभ्यः रक्षःपिशाचादिभ्यः सकाशाद् इमं मे मदीयं बालं परि रक्षत परितः  
पालयत हे विश्वे देवाः अहिं संचरद्गयो रात्रौ संचरद्गयश्च । जिघत्सुभ्य इति । अद्रेः  
'लुब्धसोर्धस्त' ( पा २,४,३० ) इति घस्लादेशे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' ( पा ७,२,१० ) इति  
इदमतिषेधः । 'सः स्यार्धधातुके' ( पा ७,४,४९ ) इति तत्त्वम् ।

इत्यष्टमकाण्डे प्रथमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'शतं तेऽयुतम्' इत्यस्य सूक्तस्य 'आ रमस्व' ( अ ८,२ ) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

गोदानादिषु कर्मसु ग्रीहियचौ 'शरदे त्वा' इत्यभिमान्य कुमारस्य मूर्ध्नि दद्यात् ।

"शरदे त्वा" ( २२ ) इत्युच्यते" ( कौष ५८,२१ ) इति हि सूत्रम् ।

शतं तेऽयुतं हायनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि<sup>८</sup> कृणुमः<sup>९</sup> ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽनु<sup>१०</sup> मन्यन्तामर्हणीयमानाः ॥ २१ ॥

१. कृष्याः p.

२. अनाद्यम् P., Cp.

३. वैतु. मंषा.

४. दक्षसि

B, D, K<sup>m</sup>, R, सा. पे १६, ४, १०; दक्षसि > दक्षमि Cs.

५. नः पे.

६. रक्षता पे.

७. 'देवताके S'

८. तृतीये S'

९. सन्तु पे १६, ५, १.

१०. देवा अनु पे.

शतम् । ते । अयुतम् । हायनान् । द्वे इति । युगे इति । त्रीणि । चत्वारि । कृष्णः ।  
इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । अनु । मन्यन्ताम् । अदृणीयमानाः ॥ २१ ॥

हे बालक ते तव गतं हायनान् शतसंख्याकान् संवत्सरान् । 'शतायुः पुत्रः'  
( तत्रा १,७,६,२ ) इति श्रुतिविहितान् अयुतम् अयुतसंख्याकान् कृष्णः कुर्मः । तथा  
ते द्वे युगे । जायापतिलक्षणम् एकं युगम् । रुध्रपत्यपुमपत्यलक्षणम् अपरं युगम् ।  
एवं द्वे युगले । ग्रीणि युगानि चत्वारि युगानि च कुर्मः । उपलक्षणम् एतत् । पुत्रपौत्रा-  
दिद्वारा अनेकयुगलानि कुर्मः । यद्यपि एकशतपर्यन्तं जीवनमपि मनुष्याणां न संभ-  
वति तथापि आकल्पं जीव कल्पायुष्यम् अस्तु इत्याद्याशीर्दर्शनाद् दीर्घायुषि तात्पर्यं  
न विरुध्यते । अथवा एवं योजना—हे बालक ते शतं हायनान् कृष्णः । तानेव अयुतं  
च हायनान् कृष्णः । तानेव द्वे युगे कृष्णः । त्रीणि च युगानि कृष्णः । चत्वारि युगानि  
कृष्ण इति । अयम् अभिप्रायः—तव प्रथमं क्रियमाणेन संस्कारविशेषेण सर्वमनुष्य-  
साधारणान् शतसंवत्सरान् कुर्मः । तानेव अयुतसंख्याकान् कुर्मः । चतुर्णां युगानां  
संधिसंवत्सरान् विहाय युगचतुष्टयस्य मिलित्वा अयुतं संवत्सराः स्युः । तान् विमन्य  
द्वे कलित्वा पराक्ये । त्रीणि त्रेतासहितानि । चत्वारि कृतयुगसंहितानि कुर्म इति  
आशयस्यते । एवंरूपां प्रार्थनां ते प्रसिद्धा इन्द्राग्नी विश्वे च देवा अदृणीयमानाः  
ईदृक्प्रार्थना कथं कर्तुं युज्यत इति हृणीयां लज्जां क्रोधं वा अकुर्वाणाः सन्तः अनु-  
मन्यन्ताम् अनुमतिं कुर्वताम् ।

शरदे त्वा हेमन्ताय वसन्ताय ग्रीष्माय परि ददासि ।

वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धन्त ओषधीः ॥ २२ ॥

शरदे । त्वा । हेमन्ताय । वसन्ताय । ग्रीष्माय । परि । ददासि ।

वर्षाणि । तुभ्यम् । स्योनानि । येषु । वर्धन्ते । ओषधीः ॥ २२ ॥

हे बालक त्वा त्वां शरदे ऋतवे परि ददासि परिददाः । परिदानं रक्षार्थं दानम् ।  
हे शरदतो अमुं रक्षेति प्रयच्छाम इत्यर्थः । तावत्पर्यन्तं जीवन्तं हेमन्ताय परिददाः ।  
ततो वसन्ताय । ततो ग्रीष्माय च परिददाः । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेभ्योऽपि ऋतुभ्यः  
प्रयच्छामीत्युक्तं भवति । सर्वेष्वपि ऋतुषु जीवनस्य अपेक्षितत्वात् । हे बालक  
तुभ्य वर्षाणि जीवनकालमध्यपातीनि पशुपुत्तरशतत्रयदिनसंख्याकानि प्रभवादिरूपाणि  
स्योनानि सुखकराणि । भवन्तिवति शेषः । येषु वर्षेषु ओषधीः ओषध्यः भोगसाधनभूत-  
ग्रीहादयो वर्धन्ते अभिवृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तानि वर्षाणीति पूर्वत्र संयन्धः । वर्षाणि  
स्यामाभिरभिवृद्धाभिरौषधीभिस्तव सुखकराणि सन्तु इत्यर्थः ।

मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् ।

तस्मात् त्वां मृत्योर्गोपतेरुद्धरामि स मा विभेः ॥२३॥

मृत्युः । ईशे । द्विष्पदाम् । मृत्युः । ईशे । चतुष्पदाम् ।

तस्मात् । त्वाम् । मृत्योः । गोपतेः । उत् । भ्रामि । सः । मा । विभेः ॥२३॥

द्विपदाम् पदद्वयभूतानां मनुष्यपक्ष्यादीनां मृत्युः सर्वप्राणिसंहर्ता देवः ईशे ईष्टे स्वामी भवति । तथा चतुष्पदाम् गवाश्वादीनां मृत्युः एव ईष्टे । न हि मृत्युमपलपन् कश्चिदपि प्राणन् दृश्यते ऋते मुमुक्षोः । यस्मादेवं तस्मात् त्वां गोपतेः । गावः पराधीन-  
त्वाद् यथा गोपालं नातियन्ति एवम् एनेऽपि मृत्योर्वशमा इति मृत्युर्गोपतिरित्युच्यते ।  
अथवा गोशब्देनात्र पशवोऽभिधीयन्ते । पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेषाम् उभयेषां  
पतिः । तादृशाद् मृत्योः सकाशाद् उद्धरामि उद्धरामि । मन्त्रवीर्याद् इत्यभिप्रायः । स  
मृत्युभीतस्त्वं मा विभेः भीतिं मा कार्षीः ।

सोरिष्टं न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा विभेः ।

न वै तत्र म्रियन्ते नो यन्त्यधमं तमः ॥ २४ ॥

सः । अरिष्टं । न । मरिष्यसि । न । मरिष्यसि । मा । विभेः ।

न । वै । तत्र । म्रियन्ते । नो । इति । यन्ति । अधमम् । तमः ॥ २४ ॥

हे अरिष्ट । न विद्यते रिष्टं दैवं यस्य सः अरिष्टः । दैवविमुख इत्यर्थः ।  
स संवोध्यते । अथवा रिष्टं रेपो हिंसा सा यस्य नास्ति सः अरिष्टः । निरस्तहिंस  
इत्यर्थः । मृत्युकर्तृकहिंसारहित इति यावत् । "तादृश स त्वं" न मरिष्यसि मृतिं न  
प्राप्नोषि । दाढ्याय पुनराह — न मरिष्यसि त्वम् अतो सा विभेः मरिष्यामीति भीतिं  
मा प्राप्नुहि । भीत्यभावे कारणम् आह — न वै तत्र इति । तत्र तस्मिन् शान्तिकर्मविषये  
तस्मिन् शान्तिकर्मयुक्ते देशे वा । उत्तरमन्त्रे 'यत्रेदे ब्रह्म क्रियते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।  
न म्रियन्ते वै न प्राणं त्यजन्ति खलु । वैशब्दः प्रसिद्धौ । सा च महाशान्तिकृत्सु  
पुरुषेषु सर्वजनीना । मा भून्मृतिः । अधमतमः प्राप्तिः किमस्ति, सापि नेत्याह  
नो यन्त्यधमं तम इति । अधमं तमः मरणकालीना दुःसहा मूर्छा । तामपि नैव  
प्राप्नुवन्ति । यद्वा मृत्युनन्तरं दुष्कर्मभिः प्राप्तव्यं "सवितृप्रकाशशून्यम् अधोलोकस्थं  
तमिष्यम्" । तस्य प्राप्तिर्नैवेत्यर्थः ।

१. त्वा वै १६, ५, ३.

२. उद्धरामि पै.

३. मृत्याः पै.

४. गोपतेर्गाव इय

S'. ५. 'रिष्टो वै १६, ५, ६.

६. प्र म्रियन्ते पै.

७. 'परं रजः पै.

८. तादृशस्यं

S'. ९. शान्तिकर्मविषये S'.

१०. शून्यमप्ये लोकस्थतमिषं S'.

‘सर्वो वै तत्र जीवति’ गौरश्चः पुरुषः पशुः ।

यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥

सर्वः । वै । तत्र । जीवति । गौः । अश्वः । पुरुषः । पशुः ।

यत्र । । इदम् । ब्रह्म । क्रियते । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ २५ ॥

पूर्वमन्त्रे ‘सोऽरिष्टं न मरिष्यसि’, ‘न वै तत्र ३क्रियन्ते’ ( अ. ८, २, २८ ) इति यद् उक्तं तदेव अस्मिन् मन्त्रे सोपपत्तिकं विस्पष्टीक्रियते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । सर्वशब्दस्य विचरणं गौरश्च इत्यादि । ब्रह्म परिवृढं महाशान्त्याख्यं कर्म । परिधिः रक्षःपिशाचादि-निवारकः प्राकारः । यथा यज्ञे अग्निः परिधिः एवम् । तच्च परिधानं किमर्थम् इति तत्राह—जीवनाय कम् इति । जीवनायेत्येतावतो नाधिकम् कम् इत्यस्य पूरणार्थत्वात् । तथा च यास्कः ‘मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्ममिद्विति’ इत्युक्त्वा उदाजहार—“‘शिशिरं जीवनाय कम्’ शिशिरं जीवनाय” ( नि. १, १० ) इति ।

परिं त्वा पातु समानेभ्योऽभिचारात् सर्वन्धुभ्यः\* ।

‘अमग्निर्भवाऽमृतोऽतिजीवो’ मा ते हासिपूरसवः शरीरम् ॥ २६ ॥

परिं । त्वा । पातु । समानेभ्यः । अभिऽचारात् । सर्वन्धुभ्यः ।

अमग्निः । भव । अमृतः । अतिऽजीवः । मा । ते । हासिपुः । असवः । शरीरम् ॥ २६ ॥

हे शान्त्यर्थिन् पुरुष त्वा त्वां मया कृतं शान्तिकर्म परि परितः पातु पालयताम् । कुतः सकाशान् । समानेभ्यः विषयैश्चर्यपराक्रमैः सहशोभ्योऽन्येभ्यः । तथा सर्वन्धुभ्यः समानवन्धुभ्यः । अभिचारात् तच्छ्रुत्वा हिंसाप्रयोगात् । त्वं च अमग्निः अमरणशीलो भव । तथा अमृतः मृतिरहितः अतिजीवः अतिशयितजीवो भव । ते तव शरीरम् असवः प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियरूपा अमुख्यप्राणाः प्रसिद्धा मुख्यप्राणाश्च मा हासिपुः मा जह्युः ।

ये मृत्यव एकंशतं या न्नाप्स्रा अतिताप्याः† ।

मुञ्चन्तु तस्मात् त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादार्थि ॥ २७ ॥

ये । मृत्यवः । एकंशतम् । याः । न्नाप्स्राः । अतिऽताप्याः ।

मुञ्चन्तु । तस्मात् । त्वाम् । देवाः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अर्थि ॥ २७ ॥

१. न वै कश्च प्रसीयते तेषां ६, ११, २. † जीवतु वै १९, ५, ५. २. इदम् P.  
१. प्रियत इति S. ४. मुगन्तुभ्यः वै १९, ५, ६. ५. अमग्निं B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>a</sup>, S<sup>a</sup>, C<sup>a</sup>.  
१. अमग्निः P, Cp. ७. अतिजीव्याः वै १६, ५, ८. ८. त्वा वै.

ये प्रसिद्धा मृत्यवः हिंसका यमस्य हेतयः<sup>१</sup> ज्वरशिरोव्यथादयः एकशतम् एक-  
शतसंख्याका मुख्यभूताः सन्ति ।<sup>२</sup> याश्च नाष्ट्राः<sup>३</sup> नाशकारिण्यः अतितायाः अतितरीतव्या  
लङ्घनीया हिंसिकाः सन्ति । तस्मात् उक्ताद् द्विविधाद् मृत्युरूपाद् नाष्ट्रारूपाच्च त्वां  
देवाः इन्द्रादयो मुञ्चन्तु मोचयन्तु । तथा वैश्वानराद् अग्नेरधि । अधिः<sup>४</sup> पञ्चम्यथानुवादी ।  
अग्नेः सकाशात् त्वां मुञ्चन्तु ।

अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णुं रक्षोहाऽसिं सपत्नहा ।

अथो अमीवचातनः पूतदुर्नामं भेषजम् ॥ २८ ॥

अग्नेः । शरीरम् । असि । पारयिष्णु । रक्षःऽहा । असि । सपत्नहा ।

अथो इति । अमीवचातनः । पूतदुर्नामं । नाम । भेषजम् ॥ २८ ॥

अनेन मन्त्रेण पूतदुर्नामकः सर्वारिष्टनिवर्तको रक्षामण्युपादानभूतो वृक्षविशेषः  
कथ्यते । हे पूतद्वो त्वम् अग्नेः पारयिष्णु पारप्रापकं शरीरम् असि । वृक्षस्यान्तः  
अग्नेरवस्थानात् शरीरत्वव्यपदेशः । विशेषतः अस्य वृक्षस्य शरीरत्वाभिधानम् ।  
अथवा पारयिष्णुः<sup>५</sup> इति पृथग्विशेषणम् । स्वनिर्दिष्टव्यापारस्य पारप्रापकः रक्षोहा  
रक्षसां हन्ता असि भवसि । सपत्नहा शत्रुहन्ता च असि । अथो अपि च अमीवचातनः  
रोगस्य प्रव्यावकः । एवंमहिमा त्वं पूतदुर्नामं पूतद्रुसंज्ञकं भेषजम् औषधम् ।  
तादृशस्त्वम् अभिमतं साधयेति शेषः ।

इत्यथर्वसंहिताभाष्ये अष्टमकाण्डे प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके पद सूक्तानि । अस्यानुवाकस्य चातनगणे पाठात् 'चातनानाम्  
अपनोदेन व्याख्यातम्' ( कौष. २५, २२ ) इत्युक्तेषु कर्मसु विनियोगः । तानि कर्माणि  
कथ्यन्ते । 'रक्षोप्रहपिशाचादिभेषज्यार्थम् अनेनानुवाकेन फलीकरणतुपवृक्षशक-  
लानाम् अन्यतमं जुहुयात् । एतैरेव धूपयेद् वा ।

तथा अनेनानुवाकेन पिशाचादिग्रस्तं पुरुषम् अनुग्र्यात् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन त्रपुसमुसलखदिरसर्पपाणाम् अन्य-  
तमस्य समिध आदध्यात् ।

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि खादिरान् शङ्कून् लोहमयान् ताम्रमयान् वा  
विषमसंख्यानं निखननाथं 'रक्षोहणम्' इत्यनुवाकेन अभिमन्त्रयेत् । ततश्चरत्<sup>६</sup>  
अभिमन्त्र्य शयनादौ परिकिरेद् वा ।

१. तयः S'.

२. याश्च तानाष्ट्राः S'.

३. अयं S'.

४. 'यिष्णु' >

'यिष्णु' A; 'यिष्णु' R, P, M, E, RW.

५. पूतदुर्नामं A; पूतदुर्नामं S<sup>२</sup>.

६. वृत्त. मंषा.

७. परोक्षो S'.

८. फलीकरणं तुष S'.

९. सप्त S'.



तथा तस्मिन्नेव कर्मणि अनेनानुवाकेन सूत्रोक्तरीत्या यवसकून् जुहुयात् ।

तथा असाध्यग्रहवशीकरणार्थम् अनेनानुवाकेन वीरणतूलसहितम् इन्द्रिडाज्यम् पलाशपर्णपृष्ठभागेन जुहुयात् ।

तथा गृहादौ ग्रहपिशाचादिसद्भावासद्भावशङ्कायाम् अनेनानुवाकेन सर्पपेधं शरमयं वर्हिद्वच अभिमन्त्र्य गृहस्योपरि स्थापयेत् । प्रभाते इध्मावर्हिपोर्विकारे ग्रहास्तित्वं जानीयात् ।

तस्मिन्नेव कर्मणि वैधवणनमस्कारानन्तरम् अनेनानुवाकेन उदकम् अभिमन्त्र्य ग्रहगृहीतम् आचामयेत् प्रोक्षयेद् वा रात्रौ उल्मुकद्वयम् अभिमन्त्र्य संघर्षयेद् वा ।

तद् उक्तं कौशिकेन — “चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम् । प्रपुसमुत्तल-  
दिरतार्ष्टानाम्” आदधाति । अगुमान् खादिरान् दाडून् ‘अक्षौ’ नि विव्य’ (५, ११, ४)  
इति पश्चाद् अग्नेः समं भूमिं निखनति<sup>१</sup> । एवम् आयसलोहान् । ‘तप्तशर्कराभिः शयनं  
राक्षिपत्यानि’<sup>२</sup> परिचरति । अमावास्यायां सङ्कटगृहीतान् ‘यवान् अनपहतान्’ अप्रतीहारिष्ठान्  
आभिचारिकं परिस्तीर्य तार्ष्टाघेष्म<sup>३</sup> आबधति । य आगच्छेत् तं वृषाच्छण्डगुरवेन<sup>४</sup> जिह्वा<sup>५</sup> निर्मृजानः  
शालायाः प्रस्कन्देति<sup>६</sup> । ‘तथाऽकुर्वन्नना(?)’ अपे हुवाने<sup>७</sup> । वीरणतूलमिधम् इन्द्रिं प्रपुदेन जुहोति ।  
इध्मावर्हिः शालायाम् आसजति । अपरेषुर्विहृतौ<sup>८</sup> ‘पिशाचतो रुजति’<sup>९</sup> । उक्तो होमः । वैधवणया-  
जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति<sup>१०</sup> । निर्युत्सुके ‘सघर्षति’ ( कौसू २५, २२-२५ ) इति ।

तथा शान्त्युदकाभिमन्त्रणे ‘चातनैर्मातृनामभिर्जुहुयात्’ ( शाक १६? ) इत्या-  
विषु च अस्यानुवाकस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ।

तथा वशाशमनकर्मणि पशुसंज्ञपनानन्तरं ‘रक्षोहणम्’ इत्यनुवाकं जपेत् ।  
सूत्रितं हि — “अथ प्राणान् आस्थापयति ‘प्रज्ञानन्तः’ ( अ २, ३४, ५ ) इति । दक्षिणतस्तिष्ठद्”  
‘रक्षोहणम्’ ( अ ८, ३ ) जपति” ( कौसू ४४, १५; १६ ) इति ।

तथा घृतकम्बलाख्ये महाभिपेके अभिपेकानन्तरं ‘रक्षोहणम्’ इत्यनुवाकं जपेत् ।  
‘गृहस्पतिर्महेन्द्राय चकार घृतकम्बलम्’ ( अप ३३, १, २ ) इति प्रक्रम्य उक्तम् अधर्वपरिशिष्टे —

‘ब्राह्मणान्’<sup>११</sup> स्वतिवाच्याथ प्राह्मुखः संविशेत् ततः ।

रक्षोहणम् अनुवाकं जपेत् कर्ताऽथ ऋत्विजः ॥ ( अ ३३, ७, १ ) इति ।

रक्षोहर्णं याजिनमा जिघर्षिं मित्रं प्रथिष्ठमुपं यामि शर्म ।

शिर्शानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स ‘रिषः पातु’ नक्तम् ॥ १॥

१. ‘दिरत्वाष्टानाम्’ S'. २. वृक्षौ S'. ३. ‘भूमिं निखनति’ Bl. ४. सत्व-  
शर्कराभिश्चयनराशि' S'; ‘शयनराशि' के.; ‘पल्याणि’ Bl. ५. परिचरत्यमा' S'. ६. यवा-  
नननपहितान् S'. ७. ‘हारं’ S'. ८. त्वाष्टाघेष्म S'. ९. ‘च्छरगु’ S'. १०. उ-  
दा S'. ११. प्रस्कन्देति S'. १२. ‘कुर्वन्ननेनवाने S'; तथा कुर्वन्ननाये हु' Bl.  
१३. ‘हुते’ Bl. १४. पिशाचा आगुरिति S'. १५. ‘घाचमय' Bl. १६. संघर्षति Bl.  
१७. ‘गरित' S'. १८. वृ. BN.; वृष. घात. ब्राह्मणाः. १९. रिपस्पा' मा १८, ७१.

रक्षःऽहनम् । याजिनम् । आ । जिघर्षि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।

शिशानः । अग्निः । कर्तुऽग्निः । समऽद्भः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

एतदनुवाकविनियोजकसूत्रोक्तफलकामोऽहं रक्षोहणम् रक्षसाम् अपहन्तारं वाजिनम् वाजो बलं तत्साधनम् अश्वं वा तद्वन्तम् अग्निम् आ जिघर्षि घृतं सर्वतः क्षारयामि । जुहोमीत्यर्थः । यद्वा दीपयामि 'समिन्धे । आज्यादिनेति' शेषः । तथा कृत्वा मित्रम् सखिभूतं प्रथिष्ठम् घृथतरं तम् अग्निम् दाम् शरणम् उप यामि उपगच्छामि । अथ वा शर्म सुखम् । लब्धुम् इति शेषः । सोऽग्निः शिष्टानः ज्वालास्तीक्ष्णी-कुर्वन् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा २, ४, ७६ ) इति शपः इलौ अभ्यासस्य इत्थम् । आत्वम् । शानच् । कर्तुभिः कृत्वङ्मूतैराज्यादिभिः कर्मभिर्वा समिद्धः सम्यग्दीप्तः । भवत्विति शेषः । स तादृशो रक्षोहा अग्निः नः अस्मान् रिषः हिंसकाद् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स एव अग्निः नक्तम् रात्रौ रिषः सकाशात् पातु । सर्वेष्वदःसु सर्वासु च रात्रिषु पात्वित्यर्थः ।

अयोदंष्ट्रो<sup>१</sup> अर्चिषा यातुधानानुपं स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्वा मूर्देवान् रभस्व क्रव्यादौ वृष्ट्वाऽपि<sup>२</sup> धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुधानान् । उप । स्पृश । जातवेदः । समऽद्भः ।

आ । जिह्वा । मूर्देवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृष्ट्वा<sup>३</sup> । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां घेदितरत्रे समिद्धः अस्मद्वत्तैराज्यादिभिः सम्यग्दीप्तस्त्वम् अयोदंष्ट्रः अयोमयदन्तयुक्तः सन् अर्चिषा ज्वालया क्रूरया यातुधानान् यातवो यातनास्ता एषु धीयन्ते यातुधानाः तान् उप स्पृश । संदेहेत्यर्थः । तथा मूर्देवान् मूलेन औपधेन दीव्यन्ति परेषां हननाय क्रीडन्तीति मूर्देवाः तान् । अभिचरत इत्यर्थः । अथवा 'मूरा अमूर' ( ऋ १०, ४, ४ ) इत्यत्र यास्केन — 'मूरा वयं स्तोऽमूडस्त्वम् असि' ( नि ६, ८ ) इत्युक्तत्वात् मूदाः कार्याकार्यधिभागयुद्धिशाल्याः सन्तो ये दीव्यन्ति ते मूर्देवाः तान् जिह्वा ज्वालया आ रभस्व स्पृश । देहेत्यर्थः । तथा क्रव्यादः मांसभक्षकान् रक्षःपिशाचादीन् वृष्ट्वा<sup>४</sup> धर्षित्वा । इड-भावदछान्दसः । आसन् तव आस्ये । 'पदन्' ( पा ६, १, ६३ ) इत्यादिना आस्य-शब्दस्य आसन् आदेशः । अपि धत्स्व अपिधानं कुरु ओष्ठाभ्याम् आच्छादय । भक्षयेत्यर्थः ।

१. प्रथिष्ठम् P. २. क्रव्यः P, P<sup>१</sup>, J, Cp. ३. समेधम्याज्या<sup>५</sup> S. ४. 'क्ष्ण'  
S'. ५. अयोदंष्ट्रान् पं १६, ६, २. ६. वृक्त्वर्षि ऋ १०, ८७, २. ७. वृष्ट्वा P<sup>१</sup>.  
८. वेद. मेघ.

उभोर्भयाविनुषं धेहि दंष्ट्रौ<sup>१</sup> हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परि<sup>२</sup> याह्यग्ने<sup>३</sup> जम्भैः सं धेह्यमि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रौ । हिंस्रः । शिशानः<sup>४</sup> । अवरम् । परम् । च ।  
उत । अन्तरिक्षे । परि<sup>५</sup> । याहि<sup>६</sup> । अग्ने । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुधानान् ॥

हे उभयाविन् उभयवन् अयं रक्षणीयः अयं हन्तव्यः इत्युभयविधजनपरिज्ञान-  
वन् । यद्वा अवरं परं चेति वक्ष्यमाणौ अवरपरो उभयशब्देन उच्येते<sup>७</sup> । तदुभयवन्  
हिंस्रः हिंस्रनशीलः शिशानः तीक्ष्णज्वालस्तीक्ष्णदन्तो वा अवरम् अस्मत्तो निकृष्टं द्वेष्यं  
परं च अस्मत्तोऽधिकं द्वेष्यं च उभा दंष्ट्री उभे दंष्ट्रे उप धेहि उपहिते कुरु दंष्ट्रान्तर्वर्तिनौ  
कुरु । खादेत्यर्थः । उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे परि याहि संचर । हे अग्ने संचर्य<sup>८</sup> च  
मम वाधनाय तत्र संचरतो यातुधानान् रक्षःप्रभृतीन् जम्भैः दन्तैः अभि सं धेहि अभि-  
संहितान् संदष्टान् कुरु । यद्वा यातुधानान् अभि अन्तरिक्षे परि याहि । तान् एव  
जम्भैः सं धेहि ।

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाऽशनिर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् क्रविष्णुर्वि चिनोत्वेनम् ॥ ४ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरसा । हन्तु । एनम् ।  
प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यऽअत् । क्रविष्णुः । वि । चिनोतु । एनम् ॥४॥

हे अग्ने त्वं यातुधानस्य रक्षाआदेः त्वचम् वाह्याधानं भिन्धि छिन्धि भिन्नां कुरु । त्व  
च हिंसा भशनिः हिंसको यज्ञो हरसा तापेन एनं यातुधानं हन्तुं हिनस्तु । पूर्य त्वचं  
कर्तनं प्रार्थ्य तापता अपरितुष्टमना आह—प्र पर्वाणि इति । हे जातवेदः जातधनं जातप्रव  
या अग्ने यातुधानस्य पर्वाणि शरीरप्रस्थीन् प्र शृणीहि प्रक्षपेण भिन्नानि कुरु । तथा कृते  
क्रव्यान् मांसभक्षकौ वृकादिः क्रविष्णुः क्रव्यम् इच्छन् एनं यातुधानं वि चिनोतु इतस्ततो  
भक्षणाय आकृष्य विप्रकीर्णं करोतु ।

यत्रेदानीं<sup>९</sup> पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।

"उतान्तरिक्षे पतन्तं यातुधानं" तमस्तां<sup>१०</sup> विष्य श्रुवां<sup>११</sup> शिशानः ॥५॥

१. दंष्ट्रां अ. १०, ८७, ३ पै १६, ६, ३.

२. विंशः K.

३. याहि राज्ञः अ.

४. शिशानः P.

५. याहि P.

६. उच्यते S'.

७. संचरित्वा S'.

८. चिनोतु

वृक्षम् अ. १०, ८७, ५.

९. एनम् P'.

१०. उत्रेदानीं पै १६, ६, ६.

११. यद्वा

पृथिक्षे पृथिभिः पतन्तं अ. १०, ८७, ६.

१२. सता पै.

१३. सता D, E, O, T, W, पै

[मू. ५.]

यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातऽवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।  
उत । अन्तरिक्षे । पतन्तम् । यातुऽधानम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ५ ॥

हे जातवेदः अग्ने त्वं यत्र यस्मिन् देशे इदानीम् अस्मिन् काले अस्मदुपद्रवकाले  
पश्यसि यातुधानम् अस्मदुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् । कथंभूतम् इति तत्राह—  
तिष्ठन्तम् कस्मिंश्चिद् देशे स्थितिं कुर्वाणम् उत वा अपि वा चरन्तम् एकत्र अवस्थितिम्  
अकुर्वाणम् उत अपि च अन्तरिक्षे आकाशे पतन्तम् गच्छन्तं तं यातुधानम् अस्ता क्षेप्ता त्वं  
शिशानः तीक्ष्णः सन् शर्वा शरणा विध्य ताडय ।

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो वाहन् प्रति भङ्ग्येषाम् ॥ ६ ॥

यज्ञैः । इषूः । समऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिभिः । दिहानः ।  
ताभिः । विध्य । हृदये । यातुधानान् । प्रतीचः । वाहन् । प्रति । भङ्ग्येषाम् । एषाम् ॥

हे अग्ने यज्ञैः अस्मदनुष्ठितैर्यागैः प्रयोगैः इषूः तव वाणान् संनममानः ऋजूकुर्वन्  
वाचा स्तुत्यात्मकमन्त्ररूपया शल्यान् वाणाग्राणि दिहानः दिग्धान् कुर्वन् तीक्ष्णीकुर्वन्  
वा । अशनिभिरित्येतद् व्यवहितमपि सामर्थ्याद् यज्ञविशेषणम् । अशनिसदृशे रक्षो-  
घातुर्कर्मज्ञैरित्यर्थः । अथ वा वाचा अशनिभिः चाङ्गमयैर्दासैः शाणैः दिहानः तीक्ष्णी-  
कुर्वन् ताभिः इषुभिर्यागैः यातुधानान् हृदये हृदयप्रदेशे विध्य ताडय । ततः एषा यातु-  
धानानां वाहन् भुजान् प्रतीचः प्रति भङ्ग्यि अस्माकं वधाय प्राचः सतः प्रतीचः कृत्वा  
भङ्ग्यि मर्दय भग्नान् कुरु ।

‘उतारंघान्तस्पृणहि’ जातवेद ‘उतारंभाणां ऋषिभिर्यातुधानान् ।

अग्ने पूर्वं निजहि शोशुचान आमादः क्षिप्रस्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

उत । आऽरंघान् । स्पृणहि । जातऽवेदः । उत । आऽरंभाणान् । ऋषिभिः । यातुऽधानान् ।  
अग्ने । पूर्वं । नि । जहि । शोशुचानः । आमादः । क्षिप्रः<sup>१०</sup> । तम् । अदन्तु । एनीः ॥

१. वृ. मंग. ; वेद. Bp<sup>३</sup>, P, P<sup>३</sup>, J, Cp सर्वा.

२. तस्यम् वे १९, १, ५ [मृद्वे.].

३. ‘धानाम् P<sup>३</sup>. ४. ऋजुकुर्वन् S’.

५. ताने S’.

६. प्रदेशेन S’.

७. ‘रंघां रट्’ A, B<sup>३</sup>, K, K<sup>३</sup>, R, V, P<sup>३</sup>, M, W, I. ‘रंघान् रट्’ > ‘रंघां रट्’ B; ‘रंघां-

रट्’ C; उतारंघं रट् न १०, ८५, ५. ८. आलेभानाऽऽदिभिर्यातुधानान् न. ९. नि-

जिहि S’. १०. क्षिप्रः P.

'उत अपि च हे जातेवेदः अग्ने त्वम्' आरब्धान् त्वां स्तोतुं प्रक्रान्तान् अस्मान्  
 स्पृणुहि पालय । उत अपि च ओरिभाणान् शब्दं कृतवतो यातुधानान् ऋषिभिः आयुधैर्घा-  
 तय<sup>१</sup> । किं च हे अग्ने त्वं पूर्वः शत्रुतः प्रथमभागः सन् शोशुचानः ज्वलन् तान् यातुधानान्  
 'नि जहि'<sup>२</sup> मारय । अथ एकवद् अभिधानम् — तं हतम् आमादः अपक्रमांसाशाना एनोः  
 एतवर्णाः शुभ्रवर्णाः संच्यावर्णा वा श्वङ्गाः<sup>३</sup> पक्षिविशेषाः अदन्तु भक्षयन्तु ।

इह प्र ब्रूहि यतमः सो अग्ने यातुधानो य इदं कृणोति<sup>४</sup> ।

तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम्<sup>५</sup> ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यातुधानः । यः । इदम् । कृणोति ।

तम् । आ । रभस्व । समिधा । यविष्ठ । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एतम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने इह अस्मिन् प्रकृते शान्तिविषये यो यातुधानः राक्षसः इदं शरीरपीडना-  
 दिकं कृणोति<sup>६</sup> । कृणोतीत्यर्थः । अथवा यस्त्यम् इदं प्रहरणं कृणोति करोति सः प्रहार-  
 विषयः 'प्रहारकर्ता वा यातुधानो यतम इति प्र ब्रूहि आचक्ष्य । अथ वा किं तेन  
 तत्स्वरूपपरिज्ञानेन । तं घातकं पापिनम् हे यविष्ठ<sup>७</sup> युवतम । स्वार्धिको यत् । सन्निभा  
 दाहिकया ज्वाल्या आ रभस्व स्पृश । दहेत्यर्थः । एतदेव भक्षयन्तरेणाह—हे अग्ने  
 एनं पापिनं वृचक्षसः । नृन् पश्यतीति नृचक्षाः । सुरुतिनां पापिनां च प्राणिनां साक्षितया  
 द्रष्टुस्तत्र चक्षुषे चक्षुषः रन्धय वशं प्रापय । दहेत्यर्थः ।

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र णय प्रचेतः ।

हिंस्रं रक्षांस्यभि शोशुचानं<sup>८</sup> मा त्वा दभन् यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम्<sup>९</sup> । वसुभ्यः । प्र । णय । प्रचेतः ।  
 हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन क्रूरेण चक्षुषा भयंकरेण दर्शनेन उक्तविधेन तेजसा वा  
 यन् अस्मदीयं रत्न पालय । हे प्रचेतः प्रकृष्टमनः अस्मान् रूपाचित् त्वम् अस्मदीयं  
 तं यज्ञं ययुष्यः वासकेभ्यो देवेभ्यः प्राद्य प्र णय प्रगमय । हे वृचक्षः नृणां द्रष्टुः अग्ने  
 यमरक्षासमये हिंस्रम् हिंसाशीलं रक्षासि राक्षसान् वा अभिशोशुचानम्<sup>१०</sup> अभितो भूयं

१. हे जातेवेदः अग्ने त्वम् उत अपि च S'.

२. 'तवे S'.

३. निमिहि S'.

४. वृत्. मंश.

५. कृणोति S'. ता. वे १९, १, ८.

६. 'वृत्तम् P'.

७. प्रहार

मारित S'.

८. हिंस्रो वे १९, १, ९.

९. 'धानो वे.

१०. प्राञ्चम् P.

दीपयन्तं दहन्तम् । शुचेर्यद्वलुगन्ताच्छानचि' रूपम् । तादृशं त्वा त्वां यातुधानाः राक्षसा  
मा दमन् मा हिंसिषुः ।

नृचक्षा रक्षः परि' पश्य विश्व तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा ।

तस्याग्ने 'पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः । रक्षः । परि' । पश्य । विश्व । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अग्रा ।  
तस्य । अग्ने' । पृष्टीः' । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुऽधानस्य । वृश्च' ॥ १० ॥

हे अग्ने नृचक्षाः नृणाम् अनुग्राह्याणां निग्राह्याणां च द्रष्टा त्वं विश्व प्रजासु मध्ये पीड-  
यद् रक्षः राक्षसं परि पश्य परितः अवलोकय । तथा कृत्वा तस्य रक्षसः त्रीणि अग्रा अग्राणि  
उपरिभागान् प्रति शृणीहि । प्रत्येकं छिन्धीत्यर्थः । तस्य एव पृष्टीः पार्श्वास्थीनि हे  
अग्ने हरसा तेजसा शृणीहि छिन्धि । तथा तस्य यातुधानस्य मूलम् पादप्रदेशं त्रेधा  
वृश्च छिन्धि । पादस्य' त्रीणि पर्वाणीत्यर्थः ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'त्रियातुधानः' इति सूक्तस्य 'रक्षोहणम्' इत्यनेन उक्तो विनियोगः ।

गवां लोहितदोहलक्षणाद्भुतशान्त्यर्थं 'यः पौरुषेयेण' (अ८, ३, १५-१८) इति चतु-  
र्भवेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि — "अथ यत्रैतद् धेनवो लोहितं जुहते 'यः पौरुषेयेण'<sup>५</sup>  
इत्येताभिश्चतस्रभिर्जुहुयात्" (कौसु ११२, १) इति ।

त्रियातुधानः प्रसितिं त एत्वृतं यो अग्ने' अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयन्' जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि युङ्गिषि' ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुऽधानः । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । यः । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।  
तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन्' । जातवेदः । समऽक्षम् । एनम् । गृणते । नि । युङ्गिषि ।

हे अग्ने यातुधानः राक्षसः ते तव प्रसितिम् ज्वालां त्रिः त्रिधारम् एव प्राप्नोतु ।  
तावता निःशेषेण दग्धो भवतीत्यभिप्रायः । यातुधानं विशिनष्टि — यः ऋतम् मम  
सत्यवचनं यज्ञं या अनृतेन असत्यवचनेन छज्जना 'वा हन्ति' विनाशयति । हे

१. 'च्छतरि शंभा. २. प्रति पे १६, १, १०. ३. पृष्टी' K.V. ४. अग्ने P.

५. तु. मंषा; चतु. P.P<sup>३</sup>, J, Cp पृष्टीः. ६. वृश्च P<sup>३</sup>. ७. पीडयन्तं S'. ८. पदपा S'.

९. 'येण ऋचिषा समक्षे Bl. १०. अग्ने A, B, B<sup>३</sup>, D, R, S<sup>m</sup>, J, Cs, WM.

११. 'यं B<sup>३</sup>, K<sup>m</sup>. १२. वृङ्गिषि A, ऋ १०, ८७, ११ पे १६, ५, ५; वृङ्गिषि सा.

१३. स्फूर्जयं' P. १४. यदंति S'.

जातवेदः जातप्रश्न अग्ने तम् एनं यातुधानम् अर्चिषा स्वकीयया ज्वालयाम स्फूर्जयन् गृणते  
तव स्तोत्रं कुर्वते मह्यं गृणतो मम समक्षम् दृष्टिसंमुख एव नि गृह्णिषि<sup>१</sup> निगृह्य  
वर्जय विनाशय ।

यदेग्ने अद्य मिथुना शपातो यद् वाचस्तृष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्या<sup>३</sup> जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥१२॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।  
मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुधानान् ॥ १२ ॥

हे अग्ने अद्य अस्मिन्नहनि यत् यस्मात्<sup>२</sup> मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः शपतः परस्परम्  
आक्रोशतः यत् च वाचस्तृष्टम् तृपायुक्तम् । कटुकम् इत्यर्थः । जनयन्त जनयन्ति उत्पाद-  
यन्ति । के । रेभाः स्तोतारः । यातुधानेभ्यो निमित्तेभ्य इत्यभिप्रायः । मन्योः तव  
क्रोधयुक्ताद् दीप्ताद् वा मनसः सकाशाद् या शरव्या इषुः ज्वालारूपा जायते तया इज्वा  
यातुधानान् हृदये हृदयदेशे विध्य ताडय ।

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

परांर्चिषा मूरदेवान् शृणीहि<sup>४</sup> परांसुतृपः शोशुचतः शृणीहि<sup>५</sup> ॥१३॥

परां । शृणीहि । तपसा । यातुधानान् । परां । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।  
परां । अर्चिषा । मूरदेवान् । शृणीहि । परां । असुतृपः । शोशुचतः । शृणीहि ॥ १३ ॥

हे अग्ने यातुधानान् राक्षसान् तपसा तापकेन तेजसा परां शृणीहि पराङ्मुखं  
विनाशय । तथा रक्षः राक्षसं हरसा प्राणापहारकेण तेजसा परां शृणीहि । तथा मूरदेवान्  
मारणेन कर्मणा दीप्यन्तीति मूरदेवाः तान् अर्चिषा दीप्यमानयाम ज्वालयाम परां  
शृणीहि । असुतृपः असुभिः परप्राणैरात्मानं तपयन्तो ये तान् शोशुचतः<sup>६</sup> भृशं दीप्तान्  
राक्षसान् परां शृणीहि । अथवा शोशुचतः भृशं दीप्यमानान् । तव ज्वालयेति  
शेषः ।

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथा यन्तु सृष्टाः\* ।

वाचास्तेनं शरय ऋच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसिति यातुधानः ॥ १४ ॥

१. वेत्तु. मंसा. २. 'स्यात्' R ३. यस्मिन् S'. ४. 'देवां पृ' A, K.  
'देवान्' ऋ १०, ८७, १४; 'देवान्' ऋ ११, ७, ३. ५. अभि शोशुचतः ऋ. १. शोशु-  
चतः S'. ६. सृष्टाः A. या. ऋ १०, ८७, १५.

परा । अथ । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथाः । यन्तु । सृष्टाः ।  
वाचाऽस्तेनम् । शरवः । ऋच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रसंसितिम् । यातुऽधानः ॥

अथ अस्मिन्नहनि देवाः सर्वे वह्निप्रमुखा वृजिनम् प्राणानां वर्जकं राक्षसं  
'पापं वा परा शृणन्तु यथा न प्रतिगच्छति तथा हिंसन्तु । एनं वृजिनं तृष्टाः' कटुकाः  
'शपथाः अस्मान् प्रति तेन प्रयुक्तानि शपनानि प्रत्यक् प्रतिमुखं यन्तु गच्छन्तु । किं च  
वाचास्तेनम् । मृपावचनेन यः प्रहरति स वाचास्तेनः । शरवः देवशराः मर्मन्  
मर्मणि प्रदेशे' ऋच्छन्तु गच्छन्तु । स यातुधानः विश्वस्य सर्वस्यापि देवस्य प्रसितिम् प्रकर्षेण  
अभिभविषीं हेतिम् एतु गच्छतु । अथवा विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिम् ज्वालाम्'  
एतु । 'प्रसितिः प्रसयनात्' तन्तुर्वा जालं वा' (नि ६, १२) इति यास्कः ।

यः पौरुषेयेण ऋविषा समङ्क्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधानः ।

यो अज्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसाऽपि वृश्च ॥ १५ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषा । समऽङ्क्ते । यः । अश्व्येन । पशुना । यातुऽधानः । यः ।  
अज्यायाः । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १५ ॥

यो यातुधानः पौरुषेयेण पुरुषसंवन्धिना । ऋविषा मांसेन । 'सर्वपुरुषाभ्यां णडजौ'  
(पा ५, १, १०) इति ढञ् । समङ्क्ते' सम्यग् अभिव्यनक्ति पोषयति आत्मानम् । यश्च  
यातुधानः अश्व्येन अश्वसंवन्धिना अश्वरूपेण ऋविषा पशुना अजादिरूपेण च समङ्क्ते ।  
हे अग्ने यश्च अज्यायाः । गोनामैतत् (तु. निघ २, ११) । अहन्तव्याया गोः क्षीरं भरति हरति ।  
तेषाम् उक्तप्रकाराणां सर्वेषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा तेजसा ज्वालाया  
अपि वृश्च छिन्धि ।

विषं गवां यातुधानां भरन्तामा वृश्चन्तामदितये दुरेवाः ।

परैणान् देवः संविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १६ ॥

विषम् । गवाम् । यातुऽधानाः । भरन्ताम् । आ । वृश्चन्ताम् । अदितये । दुरेवाः ।  
परा । एनान् । देवः<sup>१०</sup> । संविता । ददातु । परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १६ ॥

१. वंदु. मंषा.

२. चदेते S'.

३. ज्वालम् S'.

४. प्रसदनात् S'.

५. अश्व्येन B; अश्विव्येन R.

६. 'धानाः P.

७. समङ्क्ते S'.

८. पिवन्त्या

वृश्चन्ता' श्रु १०, ८७, १८; पिवन्त्या मृचन्ता' प १६, ७, ८.

९. परैणान् श्रु.

१०. देवाः



यातुधानाः राक्षसाः गवां क्षीरं कामयमानास्तासां विषं भरन्ताम् संगृह्णन्तु । तथा  
दुरेवाः दुष्टं गन्तारः अदित्ये सर्वानुग्राहिकायै देव्यै । यद्वा 'इयं वा अदितिः'  
(तै २, २, ६, १) इति श्रुतेः सर्वाश्रयभूतायै भूम्यै तस्या अर्थाय आ वृश्चन्ताम् छिन्ना  
भवन्तु । भूमौ यानि लब्धव्यानि तैर्विरहिता भवन्तु इत्यर्थः । किं च एनार  
यातुधानान् सविता सर्वानुच्चाता देवः परा ददातु निरस्त्यतु घातकेभ्यः प्रयच्छतु ।  
ओषधीनाम् द्रीह्यादीनां भागं परा जयन्ताम् अभागिनो जयन्तु ।

संवत्सरीणं पर्य उन्निर्यायास्तस्य माशीद् यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्तिवृप्सात् तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मणि ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उन्निर्यायाः । तस्य । मा<sup>१</sup> आशीत्<sup>२</sup> । यातुधानः । नृचक्षुः ।  
पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तिवृप्सात् । तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मणि ॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टुः अग्रे यातुधानः राक्षसः उन्निर्यायाः अस्मदीयाया गोः  
संवन्धि संवत्सरीणम् संवत्सरे भवम् । 'संपरिपूर्वात्ख च' (पा ५, १, ९२) इति खः ।  
गर्भाधानादिप्रसवपर्यन्तम् ऊधस्युपचितम् इत्यर्थः । अथवा प्रायेण प्रसवदिनप्रभृति  
संवत्सरपर्यन्तं गावो दुहन्ति तदभिप्रायेणेदम् अभिधानम् । तथाविधं पयः क्षीरं  
यद् अस्ति तस्य तत् क्षीरम् मा आशीत् मा भक्षयतु पिवतु । तथा यतनः  
यातुधानः पीयूषम् हविल्लक्षणम् अभृतं गोरेव घृतलक्षणं पीयूषं वा तिवृप्सात् तर्पयितुम्  
इच्छेद् आत्मानम् । तुष्यतेः सन्ति 'रधादिभ्यश्च' (पा ७, २, ४५) इति पक्षे इग्निपेधः ।  
तदन्तात् लेटि आडागमः । त राक्षसम् अर्चिषा स्वकीयया ज्वालयया प्रत्यञ्चम्  
प्रतिमुखं विध्य ताडय । कुत्र देशे इति । मर्मणि मर्मप्रदेशे । यस्मिन् देशे वेधनेन  
शीघ्रं त्रियते तत्रेत्यर्थः ।

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः<sup>३</sup> ।

सुहर्मूरान्तु दह क्रव्यादो<sup>४</sup> मा ते हेत्या मुक्षतु दैव्यायाः ॥ १८ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।  
सुहर्मूरान् । अन्तु । दह । क्रव्यऽअर्दः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षतु । दैव्यायाः ॥ १८ ॥

यद्यपि एषा प्राग् (अ ५, २९, ११) व्याख्याता<sup>५</sup> तथापि व्यवहितत्वात्  
पुनर्व्याख्यायते । हे अग्ने त्वं सनात् चिरकालप्रभृति यातुधानान् राक्षसान्

१. मर्मिद् श्र १०, ८७, १७ पं १६, ७, ७.

२. मा P, J.

३. आशीत् P, J.

अशीत् न. पया.

४. 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' शेषा.

५. उडुः पं १६, ७, ५.

६. कर्पाशो<sup>६</sup> की १, ८०.

७. पूर्व व्याख्यानमस्या नोक्तव्ये.

मृणसि हंसि । तथापि त्वा त्वां रक्षांसि केऽपि राक्षसाः पृथनाशु संग्रामेषु न  
जिग्युः न जितघन्तः । अतस्त्वं कव्यादः मांसाशनान् राक्षसान् सहमूरान् मूल-  
सहितान् अनु दह क्रमेण भस्मीकुरु । तेऽपि देव्यायाः देवस्य तव संबन्धिन्याः  
ते तव हेत्याः आयुधाद् मा मुक्षत मुक्ता मा भूवन् तद्वशं प्राप्नुवन्तु ।

त्वं नो अग्रे अधरादुदक्तस्त्वं<sup>१</sup> पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति त्वे<sup>२</sup> ते अजरास्तपिष्ठा<sup>३</sup> अधशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ १९ ॥

त्वम् । नुः । अग्ने । अधरात् । उदक्तः । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।  
प्रति । त्वे । ते । अजरासः । तपिष्ठाः । अधशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ १९ ॥

हे अग्रे त्वं नः अस्मान् अधरान् अधोदिशः सकाशात् तत्रस्थेभ्यः पीड-  
केभ्यो राक्षसेभ्यः रक्ष पाहि । तथा उदक्तः उदन्दिशः सकाशात् तत्रत्येभ्यो  
रक्ष<sup>४</sup> । एतदक्षिणदिशोऽप्युपलक्षणम् । अथवा अधरादित्यनेन अवाची<sup>५</sup> दक्षिणा  
दिग् विवक्ष्यते । किं च त्वं पश्चात् प्रतीच्या दिशः सकाशाद् रक्ष । उत अपि  
च पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः सकाशाद् रक्ष । तेषु तत्तद्देशेष्ववस्थितेषु कथं रक्षा  
भवतीत्याशङ्क्याह — प्रति ते<sup>६</sup> त इति । ते तव<sup>७</sup> संबन्धिनः ते<sup>८</sup> प्रसिद्धास्तत्रतत्र वर्त-  
मानाः स्फुलिङ्गाः । ज्वालारूपा इति शेषः । अधशंसम् अधं हिंसां शंसन्तं  
राक्षसं प्रति दहन्तु विनाशं कुर्वन्तु । कीदृशाः । अजरासः अजरा अजीर्णाः ।  
तपिष्ठाः अतिशयेन तापकाः । शोशुचतः भृशं दीप्ताः ।

पश्चात् पुरस्तादधरादुतोत्तरात्<sup>९</sup> कविः काव्येन परि पाह्यग्रे<sup>१०</sup> ।

सखा<sup>११</sup> सखायमजरौ<sup>१२</sup> जरिम्णे अग्ने<sup>१३</sup> मर्ता<sup>१४</sup> अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २० ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उत । उत्तरात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । अग्ने ।  
सखा । सखायम् । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नुः ॥ २० ॥

हे अग्रे त्वम् अस्मान् पश्चात् इत्यादिना उक्ताभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः सका-  
शात् कविः कान्तप्रघ्नः । तत्र तत्र बाधमानान् राक्षसान् जानन्नित्यर्थः । काव्येन  
कथं कर्म काव्यम् तेन कवेस्तव रक्षणव्यापारेण परि पाहि सर्वतो रक्ष । रक्षकं

१. 'देवतास्यं' श्र १०, ८७, २०. २. ते श्र. ३. 'पिष्ठा B<sup>१</sup>, K, P<sup>१</sup>, V. ४. नास्ति  
S'. ५. भवनतो S'. ६. वेत्तु. मंपा. ७. तव रक्ष S'. ८. 'उदंकात्' श्र १०,  
८७, २१; 'उदक्तः' प १६, ७, १०. ९. पाहि राजन् श्र. १०. मत्वे श्र. ११. 'ऽग्ने  
श्र. १२. मर्त्यां प.

रक्षणीयं च उभावपि विशिनष्टि—सखा भम सखिभूतस्त्वं सखायम् तव सखि-  
भूतं रक्ष । अजरः जरारहितः जरिण्ये अत्यन्तजीर्णाय मह्यम् । रक्षां कुर्वति  
शेषः । हे अमे अमर्त्यस्त्वं मर्त्यान्<sup>१</sup> मरणधर्माणः नः अस्मान् । पाहीत्यन्वयः ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘तदमे चक्षुः’ इति सूक्तस्य ‘रक्षोहणम्’ इत्यत्रोक्ता विनियोगा अनुसंधेयाः ।

अग्निरहितप्रदेशे अग्निदर्शनलक्षणे अद्भुते तच्छान्त्यर्थम् ‘अग्नी रक्षासि’  
इत्यनया आज्यं जुहुयात् । ‘अथ यन्नैतद् अनन्नावाभासो<sup>२</sup> भवति तत्र जुहुयान्’  
इति प्रफस्य सूत्रितम्—“‘अग्नी रक्षासि सेधति’ ( अ ८, ३, २६ ) इति प्रायश्चित्तिः” ( कौष.  
१३०, १, ३ ) इति ।

सशब्देऽग्नौ तच्छान्त्यर्थम् अनया अग्निम् उपतिष्ठेत् । “‘अग्नी रक्षासि सेधति’ इति  
सेधन्तम्” ( कौष. ४६, २३ ) इति तत्र सूत्रम् ।

अग्न्याधाने पायकगुणकाग्नियागम् अनया घृह्णा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं  
वैताने — “‘अग्नी रक्षासि’, ‘अदितिर्द्यौः’ ( अ ७, ६, १ ) इति” ( वैताथो ६, ११ ) इति ।

तदग्ने चक्षुः प्रति घेहि रेभे शफारुजो<sup>३</sup> येन पश्यसि<sup>४</sup> यातुधानान्<sup>५</sup> ।

अथर्वज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचित्<sup>६</sup> न्योपि ॥ २१ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । घेहि । रेभे । शफः आरुजः । येन । पश्यसि । यातुधानान् ।  
अथर्वज्ज्यत् । ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओप ॥ २१ ॥

हे अमे त्वं रेभे शब्दं कुर्वते रक्षसे तत् चक्षुः प्रति घेहि स्थापय । वहेत्युक्तं  
भवति बह्विदृष्टेर्दाहकत्वात् । शफारुजः शफवत् शफाः । नखा इत्यर्थः । अथ  
वा पशुरूपधारिणां शफा अपि संभवन्ति । तैराक्षन्तीति<sup>७</sup> शफारुजः । तादृशान्  
यातुधानान् येन पश्यसि तच्चक्षुरित्यर्थः । किं च अथर्ववत् अथवांख्यो महर्षिरयि ।  
स एव प्रजापतिरिति ग्रन्थादौ च तस्य माहात्म्यं प्रतिपादितम् । स यथा  
तपोमन्त्रप्रभावाभ्यां<sup>८</sup> कृत्स्नान् असुरान् निर्ददाह तद्वत् त्वमपि दैव्येन देवसंबन्धना  
ज्योतिषा तेजसा सत्यम् यथाथं धूर्वन्तम् हिंसन्तम् अचितम् अचेत्तारं<sup>९</sup> संस्मारहितं<sup>१०</sup>  
न्योप नितरां दह । उप दाहे । लोणमध्यमरूपम् ।

१. वैदु. मेपा.

२. ‘ववभासो B1.

३. ‘रुजं’ ऋ १०, ८७, १२ प १६, ८, १ [मको.]

४. पश्यसि ? प.

५. ‘धानम्’ ऋ.

६. ‘मचितं’ B<sup>१</sup>, S<sup>२</sup>.

७. शफा P.

८. वैदु. त्रंति S.

९. ‘प्रभवाम्यां S’

१०. अचेत्तारं S.

११. संस्मारहितं S.

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

धूपद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावतः ॥२२॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरं । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।

धूपत्स्वर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयं प्राक् ( अ ७, ७४ ) । हे अग्ने सहस्य सहसे हित । अभिभवनशीले-  
त्यर्थः । अथवा सहो बलम् तस्माद् जात । मथनाद् उत्पन्नत्वात् । वयं त्वा त्वां परि  
परितो धीमहि ध्यायेम परिरिधिं कुर्मो वा । कीदृशम् । पुरम् कामानां पूरकम् ।  
विप्रम् मेधाविनं विविधं प्रीणयितारं वा । धूपद्वर्णम् धर्पकवर्णयुक्तम् । दिवेदिवे  
प्रतिदिनं भङ्गुरावताम् भङ्गस्वभावोपेतयलयुक्तानां राक्षसानां हन्तारम् प्रविनाशयि-  
तारम् । अग्नेर्वशमेनैव असुराणां यलानि भङ्गुराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । यद्वा  
सर्वप्राणियलानां भङ्गुरीकरणसामर्थ्यवताम् इत्यर्थः ।

विपेणं भङ्गुरावतः प्रति स्म रक्षसो जहि ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरग्राभिरर्चिभिः ॥ २३ ॥

विपेणं । भङ्गुरावतः । प्रति । स्म । रक्षसः । जहि ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । अर्चिभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने विपेण विषयद्विनाशकेन व्यासेन वा । एतत् शोचिपेत्यस्य विशेष-  
णम् । तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा भङ्गुरावतः । उक्तो भङ्गुरावच्छब्दार्थः ।  
उक्तहृषान् रक्षसः राक्षसान् प्रति जहि । स्म इति पूरणः । तथा तपुरग्राभिः  
तापकाग्रोपेताभिः अर्चिभिः ज्वालाभिरपि जहि ।

वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निरर्चिर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिरीति शृङ्गे रक्षोभ्यो विनिक्षे ॥२४॥

१. भिषग्वर्णं ? पं १६, ८, २. २. अत्रार्तं ते १, ५, ६, ४. ३. वताम् ऋ १०, ८७,  
२२ मा ११, २६ मे २, ७, २ सा.; वतम् पं. ४. त्वाविप्रं S'. ५. वेतु. मंगा.  
६. पेतंचलयुक्तास्या S'. ७. तंप्रति S'. ८. प्रति प्म ऋ १०, ८७, २; समिन्द्रो पे १६,  
८, ७. ९. दह ऋ. पे. १०. युक्तेन पे. ११. विनिक्षेभिः ऋ. १२. रक्षसे  
ऋ ५, २, ९ तं १, २, १४, ७ काठ २, १५ पे १६, ८, ३.  
सात. विनिक्षे; विनिक्षे B; विनिक्षे काठ. १३. व. RW. ऋ. तै. पे; वेतु. मंगा.

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिष्वा ।  
प्र । अदेवीः । मायाः । सज्ते । दुःस्वाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षःऽम्भः । विऽनिक्षे' ॥२४॥

अयम् अग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा वि भाति प्रकाशते । अथ प्रत्यक्षकृतः—  
हे अग्ने महित्वा महत्त्वेन तेजसाम् आधिपत्येन विश्वानि सर्वाण्यपि भूतजातानि  
आविष्कृत्य<sup>१</sup> स्पष्टानि करोषि । विश्वानि प्रति आत्मानं वा आविष्कुरूपे प्रभूतेन  
तेजसा । अयम् अग्निः अदेवीः आसुरीः दुरेवाः दुःखेन गन्तव्या मायाः प्र सहे  
प्रकर्षेण अभिभवति । तथा रक्षोभ्यो विनिक्षे<sup>२</sup> विनाशाय । निश्च चुम्बने । तुमर्थे केन  
प्रत्ययः । वकारोपजनश्छान्दसः । शृङ्गे विपाणे शिशीते तीक्ष्णे करोति ।

ये ते शृङ्गे अजरे जातवेदस्तिग्महेती' ब्रह्मसंशिते ।

ताभ्यां दुर्हादमाभिदासन्तं किमीदिनं प्रत्यश्चमर्चिषां जातवेदो वि निक्ष्व ॥२५॥

ये इति । ते । शृङ्गे इति । अजरे इति । जातवेदः । तिग्महेती इति । तिग्महेती । ब्रह्मसंशिते इति  
ब्रह्मसंशिते । ताभ्याम् । दुःस्वादेम् । अभिदासन्तम् । किमीदिनम् । प्रत्यश्चम् । अर्चिषां ।  
जातवेदः । वि । निक्ष्व ॥ २५ ॥

हे जातवेदः अग्ने ये प्रसिद्धे ते तव शृङ्गे विपाणे स्तः ताभ्याम् अर्चिषां  
प्रत्यश्च वि निक्ष्व विनाशयेत्युत्तरत्र संवन्धः । किं गुणके शृङ्गे इति तत्राह—अजरे  
जराग्रहिते अविनश्यरे तिग्महेती तीक्ष्णायुधभूते तीक्ष्णहननसाधने ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा  
मन्त्रेण अस्माभिः प्रयुक्तेन तीक्ष्णभूते । उक्तलक्षणाभ्यां शृङ्गाभ्यां हन्तव्यः क इति  
तं सविशेषम् आह—दुर्हादम् दुष्टद्वयम् अभिशप्तन्तम् सर्वत उपक्षपयन्तं किमी-  
दिनम् किम् इदानीम् इति वदन्तं किम् इदं किम् इदम् इत्यन्विष्य चरन्तं वा  
राक्षसादिकम् ।

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईर्ध्वः ॥ २६ ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईर्ध्वः ॥२६॥

अनया सूक्तत्रयोक्तम् अर्थं संगृह्य अभिधत्ते । अयम् अग्निः रक्षांसि सर्वप्रकारेण  
याधमानान् नानाप्रकारान् राक्षसान् सेधति निवारयति विनाशयति । अग्निर्विशेष्यते—  
शुक्रशोचिः दीप्तप्रकाशः । अनर्थः मरणधर्मरहितः शुचिः शुद्धः पावकः पावयिता  
शोधयिता ईर्ध्वः स्तुत्यः ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुयाके तृतीयं सूक्तम् ।

‘इन्द्रासोमा’ इति सूक्तस्य ‘रक्षोहणम्’ ( ॥ ८,३ ) इत्यनेन सह उक्ता विनियोगाः ।

अत्र ऋक्संहिताया बृहदेवतानुक्रमणी—

‘संवत्सरं तु ‘मण्डूकान् ऐन्द्रासोमं’ परं ॥ यत् ।

ऋषिर्देवो राक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥

हतं पुत्रशते कुदः<sup>२</sup> सौदासैर्दुःखितस्तदा<sup>३</sup> ।’ (बृवे ६,२७;२८) इति ।

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उञ्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योपितं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्त्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उञ्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परा । शृणीतम् । अचितः<sup>४</sup> । नि । ओपतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्त्रिणः ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमो इन्द्रश्च सोमश्च । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा ६,३,२६ ) इति आनङ् । आमन्त्रिताद्युवाचः । रक्षः । जातावेकवचनम् । रक्षांसि तपतम् संतापयतम् । ‘आमन्त्रितं पूर्वम्’ ( पा ८,१,७० ) इत्यविद्यमानत्वात् तपतम् इत्यस्य निघाताभावः । तथा उञ्जतम् हिंस्तम् । उञ्जतिर्हिंसाकर्मा । वाक्यादित्वाभिघाताभावः । हे वृषणा कामानां वर्धितारौ युधां न्यर्पयतम् नीचैर्गमयतम् । कान् । तमोवृधः तमसि राजौ अन्धकारे तमसा मायया वा वर्धमानान् । एवम् अचितः<sup>४</sup> अचित्तान् अज्ञानिनो राक्षसान् परां शृणीतम् पराङ्मुखं हिंस्तम् । तथा न्योपतम् नितरां ब्रूतम् । उप दाहे । तथा अत्त्रिणः भक्षकान् राक्षसान् हतम् । तथा नुदेथाम् हतांस्तान् अस्मत्तः प्रेरयेथाम् । तिङ्ः परत्वात् निघाताभावः । एवं नि शिशीतम् नितरां तनूकुरुतम् ।

इन्द्रासोमा समघर्षसमभ्यर्षं तर्पयस्तु चरुरग्निमाँ ईव ।

ब्रह्मदिपे क्रव्यादं घोरचक्षसे द्वेयो धत्तमनवायं किंभीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघर्षसम् । अभि । अधम् । तर्पुः । ययस्तु । चरुः<sup>५</sup> । अग्निमान्ऽईव ।

ब्रह्मदिपे । क्रव्यऽअदे<sup>६</sup> । घोरऽचक्षसे । द्वेयोः । धत्तम् । अनवायम् । किंभीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमो अघर्षसम् अघस्य अनर्घस्य शंसितारम् अघं पापिनं सम् सम्यग् अभि । उपसर्गयुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । भवतम् इति शेषः । तिरस्कृतम्

१. मण्डूकोनेन्द्रा<sup>१</sup> S'. २. तस्मिन् Macdonell. ३. सौदासैर्दुः<sup>३</sup> S'. ४. अचितः P'. ५. नुदेथाम् P'. ६. भक्षिण S'. ७. 'समभ्यर्षं' A,B,B<sup>१</sup>,D,R,S<sup>२</sup>,C<sup>३</sup>. ८. 'दिनो' अ ७,१०४,२ वे १६,१,२. ९. चरुः P'.

इत्यर्थः । स राक्षसः तपुः तापं ययस्तु गच्छतु । चरुः ओदनः । कीदृशः । अग्निमान् स  
अग्निसंयुक्त इव । अग्नौ क्षिप्तश्चरुश्च तापं प्राप्नोतु । किं च युवां ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणद्वेपे  
कव्यादे मांसाशनाय घोरचक्षुसे भयंकरदर्शनाय किमीदिनं किम् इदानीम् इति, किम्  
इदं किम् इदम् इति वा चरते राक्षसाय । यास्केन उक्तोऽयम् अर्थः ( नि ६, ११ ) ।  
तादृशाय द्वेपः अप्रीतिम् अनवायम् अव्यवधानं यथा भवति तथा धत्तम् धारयतम् ।  
सर्वदा तस्मिन्निहितं कुरुतम् ।

इन्द्रासोमा दुष्कृतो<sup>१</sup> वृत्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

'यतो नैपां' पुनरेकं नोदयत् तद् वामस्तु सहसे मनुमच्छर्वः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःकृतः । वृत्रे । अन्तः । अन्तरम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् । यतः । न ।  
पुत्राम् । पुनः । एकः । पुन । उत्तः अयत् । तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मनुमस्तु । शर्वः ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ दुष्कृतः दुष्टकारिणो राक्षसान् वधं आवरके अन्तरम्भणे  
अनालम्बने तमसि अन्तः प्र विध्यतम् प्रवेश्य तादृशतम् । यतः यस्माद् अन्धकाराद् एता  
पतितानां राक्षसानां दुष्कृतां मध्ये पुनः एकश्चन<sup>२</sup> एकोऽपि न उदयत् नोदच्छेत् ।  
यतेल्लेष्टि अडागमः । 'इतथ लोपः' ( पा ३, ४, ९७ ) इति इकारलोपः । गुणायादेशौ ।  
तथा वाम युवयोः तद् शर्वः यलं सहसे तेषाम् अभिभवाय मनुमन्त अस्तु क्रोधोपेतं  
भवतु ।

इन्द्रासोमा वर्तयतं<sup>३</sup> दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत् तक्षतं स्वर्ग्यं<sup>४</sup> पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वधः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वर्ग्यम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । वावृधानम् । निजूर्वधः<sup>५</sup> ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ दिवः अन्तरिक्षाद् ध्रुवलोकाद् वा वधम् हननसाधनम् आयुधं  
तम् एकधैव वर्तयतम् । तथा पृथिव्याः सकाशादपि सं वर्तयतम् । किमर्थम् ।  
अघशंसाय अघं शंसतीति अघशंसो<sup>६</sup> राक्षसः तदर्थं तद्वधार्थम् । कीदृशं वधम् ।  
तर्हणम् हिसकम् । तद् वज्रम् उत्तमम् उत्तेजनं तीक्ष्णं कुरुतम् । स्वर्गम् स्वरणाहम्  
आयुधम् पर्वतेभ्यः मेघेभ्यः सकाशाद् येन वज्रेण वधशब्दाच्चेन वावृधानम्  
वधमानं<sup>७</sup> रक्षः राक्षसं निजूर्वधः इत्यर्थः ।

१. दुःकृतो A, D, S<sup>m</sup>.

२. यथा नातुः ऋ ७, १०, ४, ३; अपेता नातुः वे १६, ९, १०.

३. एकरण S<sup>१</sup> ४. प्र हतं वे १६, ९, ९.

५. स्वर्ग्यं A, D, S<sup>m</sup>; स्वर्गं B<sup>m</sup>.

६. दिवः

वैयः P<sup>१</sup>.

७. 'साधनपुष्यम्' S<sup>१</sup>.

८. एवं सरो न विज्यति.

९. वर्धमानं S<sup>१</sup>.

इन्द्रासोमा वर्तयंतं दिवस्पृग्निर्गतोभिर्धुवमश्महन्मभिः<sup>१</sup> ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्विणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम्<sup>२</sup> ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयंतम् । दिवः । परि । अग्निऽतपेभिः । युवम् । अश्महन्मभिः ।

तपुःऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्विणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ युवम् युवां वर्तयतम् इतस्ततः प्रेरयतम् । सामर्थ्याद् आयु-  
धानीति गम्यते । कस्मिन् देशे । दिवस्पृग्निर्गतोभिर्धुवमश्महन्मभिः । अश्मा अयःसारः । अयःसारमयैर्हननसाधनैः  
तपुर्वधेभिः संतापकैरायुधैः । पुनः कीदृशैः । अजरेभिः जरारहितैर्दंष्ट्रैः अत्विणः भक्ष-  
कान् असुरान् पर्शानि पार्श्वस्थप्रदेशे नि विध्यतम् । ते च निऽस्वरम्<sup>३</sup> निःस्वनं निःशब्दं  
यथा भवति तथा यन्तु गच्छन्तु । ध्रियन्ताम् इत्यर्थः ।

इन्द्रासोमा परि वां भूत विश्वत इयं मतिः कक्ष्यादेव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिणोमि<sup>४</sup> मेधयेमा ब्रह्माणि नृपती इव जिन्वतम्<sup>५</sup> ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना । याम् ।

वाम् । होत्राम् । परिऽहिणोमि । मेधया । इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥

हे इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ वाम् युवाम् इयम् अस्माभिः कृता मतिः । मन्यत इति मतिः  
स्तुतिः विश्वतः सर्वतः परि भूत परिगृह्णातु । विषयीकरोत्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—  
कक्ष्या कक्षयन्धनसाधनभूता रज्जुः वाजिना वाजिनौ घलयन्तौ अश्वेव अश्वाविच ।  
तौ यथा रज्जुर्गृह्णाति तद्वत् । मतिं विशिनष्टि—या होत्राम् आह्वानार्हा मेधया  
धारणयुक्तया बुद्ध्या वाम् युवाभ्यां युवयोरर्थाय परिहिणोमि प्रेरयामि । इदानीम्  
भवयवश आह—इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्रान् नृपतीव<sup>६</sup> राजानाविच तौ यथा  
पन्दिक्तवाक्यानि श्रुत्वा प्रीणयतस्तद्वत् जिन्वतम् प्रीणयतम् ।

प्रति स्मरेथां तुजपाद्विरेवैर्हृतं दुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते<sup>७</sup> मा सुगं भूद यो मां कदा चिदभिदासति दुहुः<sup>८</sup> ॥ ७ ॥

१. '०हेभिर्दिवं अश्म' पे १६, ९, ४. २. निस्वरम् पे. ३. वेद. मेपा.  
४. 'हिणोमि पे १६, ९, ६. ५. नृपतीव K, K<sup>m</sup>, V, P<sup>३</sup>, M, W, R<sup>३</sup>, T, K<sup>३</sup>, S', RW. ऋ  
७, १०४, ६ पे. सा. ६. हिन्वतम् पे. ७. नृपतीविति Bp<sup>३</sup>, Bp<sup>३</sup>. ८. मन्त्रा S'.  
९. दुःकृते A, D, S<sup>m</sup>. १०. नः ऋ ७, १०४, ५. ११. दुहः K<sup>m</sup>; दुहा ऋ.



प्रति । स्मरेयाम्<sup>१</sup> । तुजयत्<sup>२</sup>ऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भृङ्गर<sup>३</sup>ऽवतः ।  
इन्द्रासोमा । दुःऽकृते<sup>४</sup> । मा । सुगम् । भुत् । यः । मा । कदा । चित् । अभि<sup>५</sup>ऽदासति । द्रुहुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ युचां तुजयद्भिः वलवद्भिः एवैः गमनसाधनैरश्वैः प्रति स्मरेथाम् ।  
स्मृतिरत्र<sup>१</sup> आगमनपर्यन्तव्यापारा । प्रतिगच्छतम् इत्यर्थः । आगत्य च द्रुहः द्रोहि  
कारिणो भृङ्गरावतः भञ्जनशीलान् रक्षसः राक्षसान् हतम् हिंस्तम् । किं च हे इन्द्रासोमौ  
इन्द्रासोमौ दुष्कृते दुष्टकारिणे राक्षसाय शुगम् सुगमनं जीवद्रमनं सुखं वा मा भूत् ।  
दुष्कृतं विशिनंष्टि — यो दुष्कृत् द्रुहुः द्रोहिशीलः सन् कदाचिन् एकवारमपि ना माम्  
अभिदासति उपक्षपयति बाधते । तस्मा इति ।

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आप इव काशिना संगृहीता असन्नस्त्वासंत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभि<sup>२</sup>ऽचष्टे । अनृतेभिः । वचः<sup>३</sup>ऽभिः ।  
आपः<sup>४</sup> इव । काशिना । संगृहीताः । असन्<sup>५</sup> । अस्तु । असंतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यो राक्षसादिः पाकेन परिपकेन मनसा । अन्यायाचरणस्यापि  
मनोमूलत्वात् मन एव अत्राभिधीयते । चरन्तम् प्रवर्तमानं मा माम् अनृतेभिः  
अनृतरूपैः अयं ब्राह्मणं हतवान् अयं ब्रह्मस्वं हतवान् इत्येवमाद्यात्मकैः वचोभिः  
वचनैः अभिचष्टे अभिशप्यं करोति स राक्षसादिः काशिना मुष्टिना संगृहीता  
संगृहीता आप इव ता यथा अङ्गुलिविवरेभ्यो गलन्ति तद्वत् असंतः अविद्यमानस्य  
अकृतस्यार्थस्य वक्ता स्वयमपि असन्नस्तु शून्यो भवतु ।

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधार्मिः ।

अहये वा तान् प्रददातु सोम आ वा दधातु निःकृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाक<sup>१</sup>ऽशंसम् । वि<sup>२</sup>ऽहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधार्मिः ।  
अहये । वा । तान् । प्र<sup>३</sup>ऽददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निः<sup>४</sup>ऽकृतेः । उप<sup>५</sup>ऽस्थे ॥

ये राक्षसाः पाकशंसम् परिपकशंसनं सत्यभाषिणं माम् एवैः प्राप्तव्यैरात्मार्थैः  
कामैर्हेतुभिः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः ।  
ये च भद्रम् कल्याणवर्तनं मां मदीयं भद्रं कर्म वा स्वधार्मिः । स्वधेत्य-

१. स्मरेयाम् P.

२. स्मृतिरत्र S.

३. असन् P.

४. वागन् P.

५. \*कृते P.

घनाम (तु. निघ २, ७) । अत्रैर्निमित्तभूतैः रूपयन्ति तान् उभयविधान् वहये । 'सपे वृत्रातु-  
रेऽप्यहिः' इत्यभिधानम् । वृत्राय सर्पाय वा प्रददातु प्रयच्छतु सोमः । वा अथवा निश्चिंतैः ।  
निश्चिंतैः पापदेवता । हिंसित्र्याः पापदेवताया उपरये उत्सङ्गे आ दधातु आस्थापयतु ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने 'अश्वानां गवां' यस्तनूनाम् ।

'रिपु स्तेन' स्तेयकृद् दध्रमेतु 'नि य हीयतां' तन्वाइ' तनां च ॥१०॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । अश्वानाम् । गवांम् । यः । तनूनाम् ।

रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । दध्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तनां । च ॥१०॥

हे अग्ने यो राक्षसादिः नः अस्माकं रसम् मम शरीरसारं दिप्सति जिघां-  
सति [यश्च पित्व. अस्मदीयस्य अन्नस्य रसं दिप्सति] यश्च अथानां मदीयानां रसं  
दिप्सति यश्चापि गवां यो घा तनूनाम् आत्मीयपुत्रादिशरीराणां रसं दिप्सति स पूर्वो-  
क्तप्रकारो रिपुः शत्रुः स्तेनः तस्करः स्तेयकृन् मोपकर्ता दध्रम् एतु । दम्भु दम्भने ।  
हिंसां प्राप्नोतु । स एव तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च 'नि हीयताम् वियुक्तो'  
भवतु ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुयाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'परः सो अस्तु' इति सूक्तस्य 'रक्षोहणम्' इत्यनुवाकप्रयुक्तो विनियोगो द्रष्टव्यः ।

परः सो अस्तु तन्वाइ' तनां च तिस्रः पृथिवीरुधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो मा' दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥११॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तनां । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।

प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । मा । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥११॥

हे देवाः च राक्षसादिः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च पुत्रेण च । उभयत्र  
व्यत्ययेन तृतीया । तनोः पुत्रस्य चेत्यर्थः । उभयोः परः 'अन्यः विरोधी' अथवा  
परस्ताद् वर्तमानो वियुक्तः अस्तु । तथा विश्वाः व्याप्ताः तिस्रः पृथिवीः त्रिप्रकारा  
भूमीः । भूमेर्लोकस्य च त्रैविध्यं मन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् — 'तिस्रो भूमीधारयन्  
प्रास्त एत' (ऋ २, २७, ८), 'तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीवपराः

१. देवता S'.

२. ये अथानां ये गवां S; यो अथानां यो गवां ऋ ७, १०४, १० पै

१६, १, १०.

३. रिपुः स्तेनः ऋ.

४. अनु विद्वयानं पै; वि पं P<sup>३</sup>, M, W, R<sup>३</sup>, K<sup>३</sup>;

नि स<sup>३</sup> A.

५. तन्वाइ K, R

६. हिंसायां घा.

७. निपहीयतां वियुक्तो S'.

८. शुष्यति पै १६, १०, १ [मृचे-].

९. नो ऋ ७, १०४, ११.

१०. अस्व P.

११. देवाः P<sup>३</sup>.

१२. अन्यविरोधी S'.

पृथिव्यानाः' ( ऋ ७, ८७, ५ ) इति । अथः अस्तु । तिसृणामपि पृथिवीनाम् अधस्तात् नरके घर्तमानोऽस्त्वित्यर्थः । अस्य पापिनो यशः अन्नं कीर्तिर्चा प्रति श्रुष्यतु विनश्यतु । यस्य ईदृशो विनाशः' तं दर्शयति—यो देष्टा दिवा अहनि मा माम् दिशति हन्तुम् इच्छति यथा नक्षत्रं रात्रौ दिप्सति । तस्येति संबन्धः ।

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सत्त्वासत्त्व वचसी पस्पृधाते' ।

तयोर्यत् सत्यं यत्तरहजोयस्तदित् सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति । तयोः । यत् । सत्यम् । यत्तरत् । ऋजोयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

अस्य 'इन्द्रासोमा' इत्यादिसूक्तत्रयस्य ऋक्संहितायामपि समानत्वात् तदीयवृत्तद्वेधतानुक्रमणाय उदाहृतं वचनम् एतत्—

<sup>१</sup> 'इत्वा पुनरातं पूर्वं' वसिष्ठस्य महात्मनः ।

वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वसिष्ठं रुपमास्थितः ॥

अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघासु राक्षसोऽप्रवीत् ।

अत्रोत्तराः ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः धृतम् ॥<sup>२</sup> इति ।

चिकितुषे चितुषे जनाय इदं सुविज्ञानम् विद्यातुं सुशक्तं भवति । किं तत् । सच सत्यं च असच अनृतं च वचसी सत्यासत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत् सत्यम् यथार्थवचनं यत्तरत् च ऋजोयः ऋजुतरम् अकुटिलं तदित् तदेव सोमो देवः अवाति रक्षति । असत् उक्तविलक्षणम् असत्यं हन्ति हिनस्ति । पवं सति आययोर्मध्ये कोऽनृतवादीति विद्वद्भिः सुज्ञानम् इत्यर्थः । अतः अस्मात्सु असत्यभूतम् आरोपयन्तं राक्षसम् हे सोम त्वं धातयेत्यभिप्रायः ।

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति' न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद् वदन्तमुभाविन्द्रस्पृ' प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् । हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उमो । इन्द्रस्य । प्रसितौ । शयाते इति ॥

सोमो देवः वृजिनम् । पापवाचिना वृजिनशब्देन तद्वान् लक्ष्यते । पापयन्तं राक्षसं न हिनोति वा उ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । उशब्दः अवधारणे । नैव

१. विनाश इति S'. २. पस्पृधाते वै १६, १०, २ [मुझे.].

३. वृत्. नोपलब्धे.

† एते S'.

‡ राघोत्तरा S'.

४. ऋजोय S'.

५. धृतोतु वै १६, १०, १.

६. 'विन्द्रस्पृ D.

मुञ्चति अयं जीवत्विति न परित्यजति । मिथ्या मिथ्याभूतम् अनृतं धारयन्तं क्षत्रियम् क्षत्रं बलम् तद्वन्तं बलिनं राक्षसादिकं च सोमो न हिनोति । तर्हि सोमः किं करोति । उच्यते—रक्षः राक्षसं वृजिनरूपं हन्ति हिनस्ति । तथा असत् अनृतं वदन्तं हन्ति । उभौ उक्तविधौ दुष्टौ इन्द्रस्य प्रसितौ बन्धनसाधने पाशे शयाते । अथवा प्रसितौ । निष्ठान्तं पदम् । प्रकर्षेण बद्धौ सन्तौ शयाते । पिञ्च बन्धने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' (पा ६,२,४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किन्पक्षे 'तादौ च निति कृत्यतौ' (पा ६,२,५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

यदि वाऽहमनृतदेवो<sup>१</sup> अस्मि<sup>२</sup> मोघं वा देवाँ अप्यूहे<sup>३</sup> अग्ने ।

किमस्मभ्यं<sup>४</sup> जातवेदो हृणीपे<sup>५</sup> द्रोघवाचस्ते<sup>६</sup> निःश्रुथं<sup>७</sup> सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । अस्मि<sup>२</sup> । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽप्यूहे । अग्ने । किम् । अस्मभ्यम् । जातवेदः । हृणीपे । द्रोघवाचः । ते । निःश्रुथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने अहं यदि वा यद्यपि अनृतदेवः अनृतेन दीव्यतीत्यनृतदेवः अथ वा अनृताः असत्यभूना देवा अस्य सः । देवशून्य इत्यर्थः । तादृशोऽस्मि । वा अथवा मोघम् व्यर्थं देवान् स्तोतव्यान् यष्टव्यांश्च अप्यूहे बहामि । '[तदा मां वाधस्य अहं तु] उभयविधोऽपि न भवामीत्यर्थः । अतः कारणात् किम् कथंकारम् अस्मभ्यम् हे जातवेदः जातानां वेदितरग्रे हृणीपे क्लृप्यसि । क्रोधो न कार्यः । अस्मद्विलक्षणा द्रोघवाचः देवताद्रोहविषयवचनोपेताः ते<sup>६</sup> राक्षसाः<sup>८</sup> निःश्रुथम् निरुष्टाम् आर्तिं नाशं सचन्ताम् समवयन्तु गच्छन्तु ।

अथा मुनीयं<sup>९</sup> यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप<sup>१०</sup> पूरुपस्य<sup>११</sup> ।

अथा स वरिर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अथ । मुनीयम् । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप । पूरुपस्य । अर्थः । सः । वरिः । दशभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

प्रायेण अयं मन्त्रः पूर्वश्च अराक्षसम् अहिंसकं त्वं हिंसको राक्षसोऽस्तीत्येवं यो मिथ्याभियुक्तं करोति तं प्रति मिथ्याभिज्ञस्तस्य शपथरूपः ।

१. 'देवो B.S.

२. आसु ऋ ७, १०४, १४.

३. 'वाप्यहे A,R; 'वैष्ट B.

४. अस्मि P.

५. वतु. नया.

६. निराक्षसाः S.

७. मनीय K<sup>०</sup>; मुनीय K,V.

८. पूरुपस्य A.

९. अथा P.

हे आरोपक पुरुष अहं यदि यातुधानः यातनानां विधायकः<sup>१</sup> पीडाकृद् अस्मि । यदि वा पुरुषस्य आयुः जीवनेन ततप संतापं हिंसाम् अकार्षम् । तर्हि अयं अस्मिन्नेव दिने मुरीय म्रियेय । अथ अथ मा अनागसं मां यः त्वं मोक्षम् व्यथं यातुधानेति आह । पुरुषव्यत्ययः<sup>२</sup> । स त्वं च दशभिः दशसंख्याकैः वीरैः पुत्रैः विभूयाः विभुको भवेः ।

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरेधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह । इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधुमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः अध्यारोपयिता मा माम् अयातुम् अराक्षसं सन्तम् हे यातुधान राक्षस इत्याह यो वा यश्च परमार्थतो रक्षाः राक्षसः शुचिः शुद्धोऽहम् अयातुः '[अस्मि] इत्याह श्रूते तम् उभयविधम् असत्यपादिनम् इन्द्रो देयः महता अतिशयितप्रभाववता वधेन हननसाधनेन यज्ञेण हन्तुं हिनस्तु । स उभयविधो जनः विश्वस्य सर्वस्यापि जन्तोः प्राणिनः अधमः निरुष्टः सन् पदीष्ट पततु नश्यतु ।

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमर्षं द्रुहुस्तन्वैः गृहमाना<sup>३</sup> ।

वृत्रमेनन्तमव सा पदीष्ट प्रावाणो प्रन्तु रक्षसं उपवन्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति<sup>४</sup> । खर्गलोऽद्व । नक्तम् । अर्षं । द्रुहुः । तन्वम् । गृहमाना । वृत्रम्<sup>५</sup> । अनन्तम् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । प्रन्तु । रक्षसः । उपवन्दैः ॥ १७ ॥

या राक्षसी नक्तम् राक्षी खर्गलेव उत्तूकीव प्र जिगाति प्रकृष्टं गच्छति अस्मान् हन्तुम् । या च द्रुहुः द्रोहकारिणी राक्षसी तन्वम् स्वकीयां तनुं गृहमाना संवृण्वती अप्रकाशयन्ती उप<sup>६</sup> । उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः । उपगच्छति । सा उत्कलक्षणा दुष्टराक्षसी अनन्तम् अन्तरहितम् अनवधिकम् असंख्यातं वा वज्रम् गर्तम् अथ अवाहमुखं पदीष्ट पततु । किं च प्रावाणः सोमम् अभिपुण्वन्तः पापाणाः उपवन्दैः स्वकीयैः सोमामिषवध्वनिभिः रक्षसः राक्षसान् प्रन्तु विनाशयन्तु ।

१. निषायकः S.

२. पुरुषवचनव्यत्ययः S.

३. द्रुह<sup>७</sup> R, प १६.१०, १[मधे.]; द्रुहा तु क ७, १०, १०; 'स्तन्वैः' A, B, B<sup>३</sup>, D, S<sup>३</sup>, Cs; 'स्तन्वांग्' S ४. जिगातीP. ५. वृत्रम् P, P<sup>३</sup>; वृत्रम् > वृत्रम् Cs. ६. वृ. मं. पा.

वि तिष्ठध्वं मरुतो विश्वीऽच्छतं<sup>१</sup> गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वा<sup>२</sup> पतयन्ति नक्तभिरे<sup>३</sup> वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विश्वः । इच्छतं । गृभायतं । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वयः । ये । भूत्वा । पतयन्ति । नक्तभिः । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतः यूयं विश्वं प्रजासु मध्ये वि तिष्ठध्वम्- विविधं तिष्ठत । रक्षसः राक्षसान् इच्छत हन्तुम् इच्छां कुर्वत । तदनन्तरं गृभायत गृहीत । गृहीत्वा च सं पिनष्टन सम्यक् चूर्णं यथा भवति तथा पेपणं कुर्वत । ये वा राक्षसाः वयः पक्षिणो भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः रात्रिषु पतयन्ति गच्छन्ति संचरन्ति । ये वा ये च देवे दैवे देवसंयन्धिनि दीप्ते प्रकाशमाने वा अध्वरे यागे रिपः हिंसा दधिरे धारयन्ति । तान् राक्षसान् संपिनष्टनेति संयन्धः ।

प्र वर्तय दिवोऽश्मानामेन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशधि ।

प्राक्तो अपाक्तो अधरादुदक्तोऽभि<sup>४</sup> जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमशितम् । मघवन् । सम् । शिशधि ।

प्राक्तः । अपाक्तः । अधरात् । उदक्तः । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे मघवन् इन्द्र दिवः द्युलोकाद् अन्तरिक्षाद् अश्मानम् अशनिलक्षणं वज्रं प्र वर्तय परिस्फारय । तदेव सोमशितम् सोमेन तीक्ष्णीकृतं यथा भवति तथा सं शिशधि सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । तादृशेन पर्वतेन पर्ववता वज्रेण प्राक्तो अपाक्तः अधरात् उदक्तः प्राक्पश्चादक्षिणोत्तराभ्यो दिग्भ्यः । सर्वस्माद् देशाद् इत्यर्थः । रक्षसः राक्षसान् अभि जहि मारय ।

एत उ त्वे पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाम्यम् ।

शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदृशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊं इति । त्वे । पतयन्ति<sup>५</sup> । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति<sup>६</sup> । दिप्सवः । अदाम्यम् ।

शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

१. उ. B, B<sup>१</sup>, K<sup>१</sup>, D, S<sup>१</sup>, R, Cs, S. WM.: वेद. A, RW. ऋ ७, १०४, १८ विश्वी<sup>१</sup>;  
V विश्वी<sup>१</sup>; विश्वी<sup>१</sup> १६, १०, ८. २. भूत्वा ऋ. ३. दिवो अश्मा<sup>१</sup> A, K<sup>१</sup>, R, S  
ऋ ७, १०४, १९.

४. प्राक्तादपांस्तादधरादुदक्तादभि ऋ.: "इत्तो<sup>१</sup>" K, K<sup>१</sup>, R, V.

५. पतयन्ति P<sup>१</sup>. ६. दिप्सन्ति P<sup>१</sup>.

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । त्ये ते एते उक्तप्रकाराः श्रयातवः श्रवत्  
खादन्तो यातुधानाः श्वरूपधारिणः<sup>१</sup> श्वसहिता<sup>२</sup> वा पतयन्ति गच्छन्ति संचरन्ति ।  
आगत्य च दिप्सवः हिंसेच्छवः सन्तः अदाभ्यम् अहिंस्यम् इन्द्रं दिप्सन्ति जिघां-  
सन्ति । स च शक्रः शक्त इन्द्रः पिबुनेभ्यः राक्षसेभ्योऽर्थाय तान् हन्तुं वधम्  
वज्रं शिशीते निशितं करोति । स एवेन्द्रः यातुमन्त्र्यः हिंसावद्भ्यो<sup>३</sup> राक्षसेभ्यो  
नूनम् निश्चयम् अशनिम् वज्रं सृजत् सृजतु सृजति वा ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

‘इन्द्रो यातूनाम्’ इति सूक्तस्य ‘रक्षोहणम्’ (अ. ८, ३) इत्यनुवाकेन उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरो हविर्मयीनामभ्याशुविवांसताम्<sup>४</sup> ।

अभीदुं शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रैव भिन्दन्त्सत एतुं<sup>५</sup> रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराशरः<sup>६</sup> । हविः<sup>७</sup>मयीनाम् । अभि । आऽविवांसताम् । अभि ।  
इत् । कुं इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् । पात्राऽइव । भिन्दन्<sup>८</sup> । सतः । एतुं<sup>९</sup> । रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रो देवः यातूनाम् हिंसकानां राक्षसानां पराशरः पराशातयिता प्रक्षिप्त-  
शरो वा अभवत् भवतु । कीदृशाम् । हविर्मयीनाम् हवींषि देवतार्थानि पुरोडाशा-  
दीनि मध्वतां तथा अभ्याविवासताम्<sup>१०</sup> अभिमुखं गच्छताम् । उ अपि च । इत् इति  
पूरणः । शक्रः इन्द्रः राक्षसान् हन्तुम् अभ्येतु । यथा परशुः कुठारो वनम्  
वृक्षसमूहं छेतुम् एति । पात्रैव पात्राणि मृन्मयानीव भिन्दन् यथा लकुट  
एति । तद्वत् सतः प्रातान् रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् । ‘तिरः सत इति प्रातत्स’ ( नि. ३, १० )  
इति यास्कः । एतु गच्छतु ।

उल्लूकयातुं शुश्रूल्कयातुं जुहि श्रयातुमुत कोर्कयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृपदेव<sup>११</sup> प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उल्लूकयातुम् । शुश्रूल्कयातुम् । जुहि । श्रयातुम् । उत । कोर्कयातुम् ।  
सुपर्णयातुम् । उत । गृध्रयातुम् । दृपदोऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

हे इन्द्र उल्लूकयातुम् उल्लूकैर्धूकैः परिवारैः सह यातयतीति वा उल्लूकैर्यातीति वा  
उल्लूकयातुः<sup>१२</sup> तं यदि विनाशय । तथा शुश्रूल्कयातुम्<sup>१३</sup> अल्पोल्लाकाकारेण यान्तम् अल्पोल्लूकैः

१. स्वरूपं S'.

२. स्वसहिता S'.

३. हिंसारसो S'.

४. 'नामभ्याः'.

K, R, V.

५. भृति A, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, P<sup>a</sup>, R<sup>a</sup>, V, ऋ ७, १०४, २१.

६. 'शराः' P.

७. भिन्दन् P, P<sup>a</sup>.

८. भृति D<sup>a</sup>, Kp, P, P<sup>a</sup>, J.

९. 'निवसताम्' S'.

१०. 'पुत्र'.

A, D, S<sup>m</sup>, एतादृशं पं. १४, ११, २.

११. एवं सरो न सिध्यति.

१२. बृह. मं. ४.

उलूकजातिविशेषैर्यान्तं वा जहि । एवं शयातुम् इत्यादीनि व्याख्येयानि । श्वा प्रसिद्धः ।  
कोकश्चक्रवाकः । सुपर्णो गरुत्मान् पक्षिरादः । गृध्रस्तदचान्तरजातीयः । सर्वत्र  
जहीति संबन्धः । किं बहुना । दृषदा पापाणेन मृत्पात्रम् इव रक्षः नानाकारेण वर्तमानं  
राक्षसं प्र मृष प्रकर्षेण मारय । अत्र ऋक्संहितावृहदेवतानुक्रमणिका—

‘उलूकयातुं जह्मेतान् नानारूपान् निशान्वरान् ।’ (बृदे ६, ३२)

‘स्त्रीपुंरूपांश्च’ जह्मेतान्<sup>२</sup> जिघांसून् इन्द्र मे जहि ।’ इति ।

मा नो रक्षो अभि न इ यातुमावदपोच्छन्तु<sup>१</sup> मिथुना ये<sup>३</sup> किमीदिनः<sup>४</sup> ।

पृथिवी नः पार्थिवात् पात्संहसोऽन्तरिक्षं<sup>५</sup> दिव्यात् पात्स्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । न इ । यातुऽमावत् । अप । उच्छन्तु । मिथुनाः । ये । किमीदिनः ।  
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥

नः अस्मान् यातुमावत् यातुमत् हिंसकं रक्षः<sup>६</sup> राक्षसजातिः मा अभिनद् मा प्राप्नोत ।  
नशतिर्व्याप्तिकर्मा ( वृ. निष २, १८ ) । तस्माद् लुङि ‘मन्त्रे घस’ ( पा २, ४, ८० ) इति  
छेल्लुक् । ‘न माव्योमे’ ( पा ६, ४, ७४ ) इति अडभावः । तथा किमीदिनः किम् इदानीम्  
इति वा किम् इदं किम् इदम् इति वा चरन्तो राक्षसा ये मिथुनाः मिथुनभूताः स्त्रीपुंसाः  
सन्ति ते अपोच्छन्तु अपगच्छन्तु । किं च पृथिवी देवी नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिवी-  
संबन्धात् स्वसंयन्धिनः अंहसः रक्षःपिशाचादिकृतात् पीडनात् पापाद् वा पातु  
रक्षतु । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षदेवता अस्मान् दिव्यात् दिवि भवात् स्वसंबन्धाद्  
अंहसः पातु ।

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमुत् स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विप्रीवासो मूर्देवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत् । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽप्रीवासः । मूर्देवाः । ऋदन्तु । मा । ते<sup>७</sup> । दृशन्<sup>८</sup> । सूर्यम् । उत्ऽउच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वं पुमांसम् पुरुषधारिणं यातुधानम् यातनाकारिणं राक्षसं जहि नाशय ।  
उत् अपि च मायया परव्यामोहिन्या क्रियया शाशदानाम् हिंसर्ता स्त्रियम् राक्षसीं जहि ।  
किं च मूर्देवाः मारणक्रीडाः मूलेन विपौषध्या दीव्यन्तीति वा मूर्देवाः ते विप्रीवासः  
चिच्छिन्नप्रीवाः<sup>९</sup> सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते मूर्देवाः उच्चरन्तं सूर्यं मा दृशन् मा द्राशुः ।

१. वृ. सा. ऋ ७, १०४, २२; वैत. S<sup>१</sup> स्त्रीरूपांश्च.

२. त्रियंज्ञो सा. ऋ.

३. भाव-  
गुमपो<sup>१०</sup> ऋ ७, १०४, २३; उडु A.K<sup>११</sup>, ऋ.; \*ऊन्तां पै १६, ११, ३.

४. या ऋ.

५. \*दिना

६. \*दिनाम् पै.

७. \*हसो अन्तं पै.

८. रक्षः यातयता S<sup>१</sup>.

९. तस्य S<sup>१</sup>.

१०. ते P, Cp.

११. दृशन् P<sup>१</sup>.

१२. विगतिछिन्नं S<sup>१</sup>.



प्रति चक्षु वि चक्षेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भयः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्षु । वि । चक्षु । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षोऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्सभ्यः ॥ २५ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च प्रत्येकं हिंसकराक्षसान् प्रति चक्षु प्रतिकूलं प्रत्येकं वा पश्य । तथा वि चक्षु विविधं विपरीतं वा राक्षसान् पश्य । युवां जागृतम् अस्मद्रक्षाविषये अपनिद्रौ भवतम् । किं च रक्षोभ्यो यातुमद्भयः हिंसाचद्भयः अशनिम् अशानिलक्षणं वधम् हननसाधनम् आयुधम् अस्यतम् क्षिपतम् ।

इत्यष्टमकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके पष्ठं सूक्तम् ।

समाप्तश्च द्वितीयोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'अयं प्रतिसरः' इति सूक्तद्वयम् अर्थ-सूक्तम् अभिलषितार्थसिद्धयर्थम् । अनेनार्थसूक्तेन दग्नि मधुनि च त्रिरात्रं वासितं तिलकमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य यज्ञीयात् । सूत्रितं हि—“आयमग्नः” (अ ३, ५), 'अयं प्रतिसरः', 'अयं मे वरणः' (अ १०, ३), 'अरातीयोः' (अ १०, ६) इति मन्त्रोक्तान् वासितान् वध्नाति” (कौसू १९, २२) इति ।

तथा अस्य सूक्तद्वयस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् शान्त्युदकाभिर्मन्त्रणद्वौ मादौ धिनियोगः । सूत्रितं हि—“अयं प्रतिसरः”, 'यां कल्पयन्ति' (अ १०, १) इति महाशान्तिम् आचरेत्” (कौसू ३९, ७) इति । 'अथ शान्तिकृत्यादूपगणद्वयात्तैमतिनामभिः' (शां १६) इति । 'कृत्यादूपेण एव च । चातनो मातृनामा च' (शां २३, १) इति ।

तथा 'रौद्रीं रोगार्तस्य' (शां १७, ३) इति विहितायां रौद्राख्यायां महाशान्ती तिलकमणिवन्धने एतत् सूक्तं धिनियुक्तम् । तदुक्तं शान्तिकल्पे—“अयं प्रतिसरः” इति मन्त्रोक्तं रौद्राय” (शां १९, ५) इति ।

पिष्टरात्रीविधाने प्रतिसरवन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । अथातः पिष्टरात्र्याः कर्त्तव्याख्यास्यामः” (अ ६, १, १) इति उपक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे—“अयं प्रतिसरः” इति प्रतिसरम् आचर्य” (अ ६, १, १०) इति ।

अयं प्रतिसरो मणिर्वीरो वीराय वक्ष्यते ।

वीर्यशान्तसप्तह्य शूरवीरः परिषाणः सुमङ्गलः ॥ १ ॥

अयम् । प्रतिऽसुरः । मणिः । वीरः । वीराय । वृष्यते ।

वीर्यवान् । सपन्नऽह्वा । शूरवीरः । परिऽपानः । सुऽमङ्गलः ॥ १ ॥

अयं तिलकवृक्षनिर्मितो मणिः प्रतिसरः प्रतिसरणसाधनः । यः कृत्याः करोति तं प्रति सरतीति प्रतिसरस्तादृशः । वीरः विविधम् ईरयति अपसारयति शत्रु-प्रभृतीनि इति वीरः वीराय वीर्याय 'वीर्याख्याय सामर्थ्याय' विक्रान्ताय पुरुषाय वा बध्यते । मणिर्विशेष्यते—वीर्यवान् वीरस्य कर्म वीर्यम् तद्वान् अतिशयितवीर्यः । सपन्नहा शत्रुघातकः । शूरवीरः शूरान् वीरयति संग्रामे इति वा शूरश्चासौ वीर-इचेति वा शूरवीरः<sup>१</sup> । परिपाणः परिपात्यनेन साधनेन प्रयोक्ता<sup>२</sup> यजमानम् इति परिपाणः परिरक्षासाधनभूतः परितो रक्षिता वा । परिपूर्वात् पातेः करणे ल्युट् । 'वा'भावे'करणयोः' ( पा ८, ४, १० ) इति णत्वविकल्पः<sup>३</sup> । नन्दादित्वात् ल्युर्वा । सुमङ्गलः शोभनेन मङ्गलेन उपेतः ।

अयं मणिः सपन्नहा सुवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

प्रत्यक्कृत्या दुपयन्नेति<sup>४</sup> वीरः ॥ २ ॥

अयम् । मणिः । सपन्नऽह्वा । सुऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

प्रत्यक् । कृत्याः । दुपयन् । एति । वीरः ॥ २ ॥

अयं स्नात्तयो मणिः सपन्नहा वैरिघातकः सुवीरः शोभनैर्वीरैरुपेतः । पुत्रादि-प्रदातेत्यर्थः । सहस्वान् बलवान् वाजी वेजनवान्<sup>५</sup> सहमानः शत्रूणाम् अभिभविता उग्रः उद्गूर्णयलः कृत्याः परोत्पादिताः प्रत्यक् कर्त्रभिमुखं दुपयन् विनाशयन् एति गच्छति बाहुदण्डम् आरोहति । अथवा प्रत्यक् अस्मदभिमुखम् एति वीरः विविधम् ईरयिता शत्रूणाम् ।

अनेनेन्द्रो मणिना वृत्रमहन्ननेनासुरान् पराभाषयन्मनीषी ।

अनेनाजयत् चावापृथिवी उभे इमे अनेनाजयत् प्रदिशश्चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन । इन्द्रः । मणिना । वृत्रम् । अहन् । अनेन । असुरान् । परा । अभाषयत् । मनीषी । अनेन ।

अजयत् । चावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । अनेन । अजयत् । प्रदिशः । चतस्रः ॥ ३ ॥

अनेन स्नात्तयेन मणिना पूर्वम् इन्द्रः वृत्रम् असुरम् अहन् केनापि उपायेन जेतुम् अशक्यमपि अमुं मणिं वद्ध्वा तत्सामर्थ्येन हतवान् । तथा अनेन एव

१. वीराख्याय सामर्थ्यात्माय S'.

२. एवं स्वरो न सिध्यति.

३. प्रयोक्तो S'.

४. ध्वजि च S'.

५. वस्तुतः 'कृत्यवः' ( पा ८, ४, २९ ) इति नित्यं णत्वम्.

६. 'अनुप' १६, २७, २.

७. वेजनवानवान् S'.

मणिना मणिवन्धनसामर्थ्येन मनीषी जयोपायज्ञानवान् इन्द्रः अमुरान् अन्यान् परा-  
भावयत् पराभूतान् विनष्टान् अकरोत् । किं च अनेन एव मणिना इमे प्रसिद्धे  
उभे याचापृथिवी याचापृथिव्यौ अजयत् । 'याचापृथिव्योर्विजयो नाम तदाधिपत्यम् ।  
किंच अनेन एव मणिना चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याः अजयत् स्वाधीनाः  
कृतवान् ।

अयं स्यात्तयो मणिः प्रतीवर्तः<sup>१</sup> प्रतिसरः ।

ओजस्वान् विमृधो वशी<sup>२</sup> सो अस्मान् पातु सर्वतः<sup>३</sup> ॥ ४ ॥

अयम् । स्यात्तयः । मणिः । प्रतिवर्तः । प्रतिसरः ।

ओजस्वान् । विमृधः । वशी । सः । अस्मान् । पातु । सर्वतः ॥ ४ ॥

अयं स्यात्तयः तिलकचिह्नारो मणिः प्रतीवर्तः प्रतिकूलं प्रतिमुखं वर्तयत्यनेनेति  
प्रतीवर्तः । प्रतिपूर्वाद् वृतेः ण्यन्तात् करणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'  
( पा ६, २, १२२ ) इति दीर्घः । 'आथघञ्' ( पा ६, २, १४४ ) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्त-  
त्वम् । प्रतिसरः रोगादेः प्रतिसरणसाधनभूतः ओजस्वान् शत्रुनिरासक्षमतेजोयुक्तः  
विमृधः विगतसंग्रामः मणिधारकदर्शनेनैव शत्रूणां पलायनात् संग्रामस्यैव अभावात् ।  
विमृधो विमर्दयिता वा । वशी सर्वस्य वशयिता ॥ तादृशो मणिः अस्मान्  
सर्वतः सर्वस्मात् अभिभवात्<sup>४</sup> पातु रक्षतु ।

तदग्निराह तद् सोम आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ।

ते मे<sup>५</sup> देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु<sup>६</sup> ॥ ५ ॥

तत् । अग्निः । आह । तत् । कुं इति । सोमः । आह । बृहस्पतिः । सविता । तत् । इन्द्रः ।

ते । मे । देवाः । पुरोहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिसरैः । अजन्तु ॥ ५ ॥

तत् यक्ष्यमाणं प्रतीचीः कृत्या इत्यादिकम् अपिर्देवो मे आह उक्तवान् । प्राणिनः  
प्रतिसरैः प्रतिसरणसाधनैर्मणिभिः कृत्याः प्रतीचीः 'अजन्ति इत्येतत्'<sup>७</sup> मे मह्यम्  
अस्माकम् अग्निराहृत्यर्थः । तद् तदेव सोमः अपि आह । एवं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रजातस्य  
स्यामी एतन्नामको देवोऽप्याह । तथा सविता सर्वप्राणिनां प्रेरकः एतन्नामको देवोऽप्याह ।  
किं बहुना । तत् साधनम् इन्द्रः मे आह । ते प्रसिद्धा अन्येऽपि देवाः पुरोहिताः पुरतः

१. ते पागा<sup>१</sup> S'. २. प्रतीवर्तनुम् ? वे १६, २७, ४. ३. मणिः वे. ४. विशरः  
वे. ५. अभिभवात् S'. ६. ते वे १६, २७, ५. ७. 'मरेणाग्रन्तु वे. ८. अर्थः  
स्वयम् S'.

सन्निधापिताः पुरोहितवत् हितकारिणो वा । आहुरिति विपरिणामः कर्तव्यः । अथ वा तत् स्नात्तयमणिवन्धनस्य सर्वसंपत्साधनत्वम्<sup>१</sup> अग्निराह । तदु तद् एव सोमोऽप्याह । एवं बृहस्पत्यादिष्वपि योज्यम् । ते ये अग्न्यादयो मणेः सर्वफलसाधनत्वम् आहुः त एव पुरोहिताः फलनिष्पादनविषये पुरतः स्थापिताः सन्तो मे मदर्थम् अन्यैरुत्पादिताः कृत्याः प्रतिसरैः फलसाधनत्वेन अभिहितैर्मणिभिः साधनैः प्रतीचीः अजन्तु गमयन्तु इति व्याख्येयम् ।

अन्तर्दधे द्यावापृथिवी उताहंरुत सूर्यम् ।

ते मे<sup>२</sup> देवाः पुरोहिताः प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसुरैरजन्तु<sup>३</sup> ॥ ६ ॥

अन्तः । दधे । द्यावापृथिवी इति । उत । अहं । उत । सूर्यम् ।

ते । मे । देवाः । पुरोहिताः । प्रतीचीः । कृत्याः । प्रतिऽसुरैः । अजन्तु ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च अन्तर्दधे कृत्यायाश्च मम च अन्तरालदेशे दधे स्थापयामि व्यवधानं करोमि । उत अग्निच अहः अपि अन्तर्दधे । उत अपिच सूर्यम् अपि अन्तर्दधे । ते मे देवाः द्यावापृथिव्यादयः । शिष्टं पूर्ववत् ।

ये स्नात्तयं मणिं जना वर्माणि कृण्वते ।

सूर्य इव दिवमारुह्य वि कृत्या वाधते वृशी ॥ ७ ॥

ये । स्नात्तयम् । मणिम् । जनाः । वर्माणि । कृण्वते ।

सूर्यः । इव । दिवम् । आरुह्य । वि । कृत्याः । वाधते । वृशी ॥ ७ ॥

ये जनाः कृत्यापरिहारार्थिनो मनुष्याः स्नात्तयम् मणिं वर्माणि तनुत्राणि कृण्वते कुर्यते । स मणिः सूर्य इव दिवम् आरुह्य दिवम् आरुह्य सूर्यो यथा तमांसि वाधते एवं वशी वशयिता सन् कृत्याः अन्योत्पादिता वि वाधते विशेषेण नाशयति ।

स्नात्तयेन मणिनं ऋषिणैव मनीषिणा ।

अजैपं सर्वाः पृतना वि मृधो हन्मि रक्षसः ॥ ८ ॥

स्नात्तयेन । मणिना । ऋषिणाऽइव । मनीषिणा ।

अजैपम् । सर्वाः । पृतनाः । वि । मृधः । हन्मि । रक्षसः ॥ ८ ॥

अहं साधकः सात्त्विकेन तिलकवृक्षविकारेण मणिना मनीषिणा विपश्चिता ऋषिर्नव  
अतीन्द्रियार्थद्रष्टा अधर्वाख्येन महर्षिणा यथा तथा । अथवा ऋषिर्मन्त्रः । उक्तरूपेण  
मन्त्रेणेव यथा तथा सर्वाः पृथना अर्जपम् जितवान् अस्मि जयानि वा । तथा  
मृधः प्रमाथिनो रक्षवः राक्षसान् सात्त्विकेन मणिर्नव वि हन्मि घातयामि ।

याः कृत्या आङ्गिरसीर्याः कृत्या आसुरीर्याः

कृत्याः स्वयंकृता या उं चान्येभिरामृताः ।

उभयीस्ताः परा यन्तु परावर्तो नवतिं नान्याः अति ॥ ९ ॥

याः । कृत्याः । आङ्गिरसीः । याः । कृत्याः । आसुरीः । याः । कृत्याः । स्वयंकृताः ।

याः । उं इति । च । अन्येभिः । आऽमृताः ।

उभयीः । ताः । परा । यन्तु । परावर्तः । नवतिम् । नान्याः । अति ॥ ९ ॥

आङ्गिरसीः आङ्गिरस्यः अङ्गिरसा प्रयुक्ता याः प्रसिद्धाः<sup>१</sup> कृत्याः सन्ति । अङ्गिरसो  
महर्षेः कृत्याप्रयोगविधात्त्वम्<sup>२</sup> आङ्गिरसकस्याख्यसूत्रनिर्माणादेव प्रसिद्धम् । तथा  
आसुरीः आसुर्यः असुरैर्निर्मिता याः कृत्याः सन्ति । एवं स्वयंकृताः परार्थप्रयोगे सति  
केनचिद् वैकल्येन<sup>३</sup> स्वस्मिन्नेव पर्यवसिताः स्वयंकृताः इत्युच्यन्ते । स्वस्मिन्नेव कृत्या-  
पर्यवसानम् 'यथेन्द्रवदुः स्वरतोऽराधान्' (पाणिनीयविधा ५२) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । वा उ  
च याः काश्चन अन्येभिः अन्यैर्मत्सरिभिः आमृताः आहृताः प्रयुक्ताः कृत्याः सन्ति ता उक्ता-  
रूपा उभयीः उभय्यः उभयप्रकारा अपि परावर्तः दूरदेशात् परा यन्तु परागच्छन्तु<sup>४</sup> । ननु  
चतुष्प्रकारा निर्दिष्टाः कथम् उभयविधत्वम् इति चेत् उच्यते । आङ्गिरस्यः आसुर्यश्च  
अमानुष्यः इति एका कोटिः । स्वयंकृता अन्यैः कृताश्च मानुष्यः इत्यपरा इत्युभय-  
विधत्वम् । परागमनस्य अवधिं दर्शयति — नवतिम् इत्यादिना । नान्याः नावा तार्याः<sup>५</sup>  
महानद्यः । ताश्च नवतिसंख्याकाः । ता अति । अतिक्रम्येत्यर्थः ।

अस्मि<sup>६</sup> मणिं वर्म वध्नन्तु देवा इन्द्रो विष्णुः सविता रुद्रो अग्निः ।

प्रजापतिः परमेष्ठी विराड् वैश्वानरः ऋषयश्च सर्वे ॥ १० ॥

अस्मि । मणिम् । वर्म । वध्नन्तु । देवाः । इन्द्रः<sup>७</sup> । विष्णुः । सविता । रुद्रः । अग्निः ।

प्रजाऽपातः । परमेऽस्थी । विराड् । वैश्वानरः । ऋषयः । च । सर्वे ॥ १० ॥

१. आसुरीः । याः कृत्याः S, R, W.

२. नान्याः A.

३. अनु ऋ १, ८०, ८.

४. °कृत्याः P.

५. प्रतिसिद्धाः S'.

६. 'विविधान् त्वम् S'.

७. वैकल्येन S'.

८. परागच्छन्ते S'

९. ' T: S'

१०. ' ५ १४ २ १०

११. इन्द्र P.

अस्मै यजमानाय कृत्यापरिहारादिफलकामाय मणिम् स्रात्तयं वर्म परकृत-  
कृत्यादिप्रहारपरिहारकं कवचं तत्स्थानीयं कृत्वा देवाः वदन्तु । के देवास्तान्  
विशिनष्टि—इन्द्रो विष्णुरित्यादिना । प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा स च परमेष्ठो  
परमे निरतिशये स्थाने वर्तमानः विराट् कृत्स्नब्रह्माण्डाभिमानो देवः वैश्वानरः  
विश्वेषां नराणां हितो जाठरोऽग्निः हिरण्यगर्भो वा । स्पष्टम् अन्यत् ।

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘उत्तमो अस्ति’ इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

उत्तमो ‘अस्योर्षधीनामनुङ्वान्’ जगतामिव व्याघ्रः श्वर्षदामिव ।

यमैच्छामाविदाम् तं प्रतिस्पर्शानुमन्तितम् ॥ ११ ॥

उत्तमः । अस्ति । ओर्षधीनाम् । अनुङ्वान् । जगताम् इव । व्याघ्रः । श्वर्षदाम् इव ।  
यम् । ऐच्छाम् । अविदाम् । तम् । प्रतिस्पर्शानम् । अन्तितम् ॥ ११ ॥

हे मणे मण्युपादानं वृक्षं वा त्वम् उत्तमोऽस्ति सर्वाभिमतफलसाधन-  
त्वेन कतिपयफलसाधिकानाम् ओर्षधीनां मध्ये श्रेष्ठोऽस्ति । उत्तमत्वे दृष्टान्तम्  
आह—अनुङ्वान् अनोवहनसमर्थः पुंगवो जगतामिव गच्छतां चतुष्पदां मध्ये यथा  
उत्तमस्तद्वत् । अनुङ्वान् उत्तमत्वम् ‘अनुङ्वान् दाधार पृथिवीम्’ ( अ ४, ११ ) इत्यत्र  
प्राग् उक्तम् । उपकारकत्वे दृष्टान्तम् अभिधाय शशुर्हिंसादिकूरकर्मणि दृष्टान्तम्  
आह—व्याघ्रः श्वर्षदामिव इति । श्वर्षदः वृक्षखालाद्या अरण्यदुष्टभृगाः<sup>१</sup> । तेषां  
मध्ये व्याघ्र इव । ‘व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा’ ( नि ३, १८ ) इति यास्कः ।  
यम् ईदृग्विधं सर्वपुरुषार्थसाधनाय ऐच्छाम तम् अविदाम लब्धयन्तः स्मः ।  
अथवा यं त्वया साध्यं पुरुषार्थम् ऐच्छाम तम् अविदाम । विन्दतेर्लुङि च्लेः  
अङ् । तं विशिनष्टि—प्रतिस्पर्शानम्<sup>२</sup> अभिचरतः प्रतिमुखं याधकम् । अन्तितम्  
अत्यन्तसंनिहितम् । अथवा तं<sup>३</sup> तमेव प्रतिकूलं याधनायन्तं<sup>४</sup> देशरम्<sup>५</sup> अन्ति  
अन्तिके अविदाम ।

स इद् व्याघ्रो भवत्यर्थो सिंहो अथो वृषा<sup>६</sup> ।

‘अथो सपत्नकरीनो’ यो विमर्त्तमं मणिम् ॥ १२ ॥

१. अस्योर्षं R; ‘नुङ्वां K<sup>m</sup>, RW. २. ‘मन्ति तम् RW.; ‘नममयन् पं १६, २८, १.  
३. भविदाम् P. ४. ‘रष्ट’ S. ५. वृत्. मंता. ६. वाधमांवंते S. ७. वृषा  
पं १६, २८, २ [मूळे.]. ८. ‘करीणो सात.’; सर्वां दितो विराजति पं.

सः । इत् । व्याघ्रः । भवति । अथो इति । सिंहः । अथो इति । वृषा ।  
अथो इति । सप्तनऽकरीनः । यः । विभर्ति । इमम् । मणिम् ॥ १२ ॥

उपमाप्रधाना व्याघ्रादिनिर्देशाः । व्याघ्र इव सिंह इव च पराभिभव-  
शीलो भवति स इत् । स एवेत्यर्थः । अथो अपि च वृषा इव स यथा गोषु  
स्वच्छन्दसंचारी भवति तद्वत् स भवतीत्यर्थः । अथो अपि च स एव सप्त-  
कर्णः<sup>१</sup> शशुविनाशकश्च भवति । स इत्युक्तम् क इत्याह — यः पुरुषः इमम्  
उक्तमहिमोपेतं मणिं विभर्ति धारयति स इद् इति संबन्धः ।

नैनं घ्नन्त्यप्सरसो न गन्धर्वा न मर्त्याः ।

सर्वा दिशो वि राजति यो विभर्तीमं मणिम् ॥ १३ ॥

न । एनम् । घ्नन्ति । अप्सरसः । न । गन्धर्वाः । न । मर्त्याः ।

सर्वाः । दिशः । वि । राजति । यः । विभर्ति । इमम् । मणिम् ॥ १३ ॥

सर्वा दिशः प्रति । सर्वासु दिक्ष्वित्यर्थः । वि राजति । सर्वदिक्स्वामो  
भवतीत्यर्थः । स्पष्टम् अन्यत् ।

'कृदयपस्त्वामसृजत' कृदयपस्त्वा<sup>२</sup> समैरयत् ।

अविभस्त्वेन्द्रो मानुषे विभ्रत् संश्रेणिजयत्<sup>३</sup> ।

मणिं सहस्रवीर्यं<sup>४</sup> वर्म देवा अकृण्वत<sup>५</sup> ॥ १४ ॥

कृदयपः । त्वाम् । असृजत् । कृदयपः । त्वा । सम् । ऐरयत् ।

अविभः । त्वा । इन्द्रः । मानुषे । विभ्रत् । सम् । संश्रेणिजे । अजयत् ।

मणिम् । सहस्रवीर्यम् । वर्म । देवाः । अकृण्वत् ॥ १४ ॥

कृदयपः प्रजापतिः हे मणे त्वाम् असृजत सृष्टवान् । अनेन जन्मतः प्राश-  
स्त्यम् उक्तम् । तथा स एव कृदयपः त्वा त्वां समैरयत् सर्वोपकारकत्वाय  
प्रेरितवान् । अनेन प्रयोक्तृगौरवद्वारा प्राशस्त्यम् उक्तं भवति । अथ धारयि-  
गौरवादपि प्राशस्त्यं दर्शयति — अविभस्त्वेन्द्रः इति । हे प्रशस्तमणे त्वा त्वाम्  
इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः स्वकीयवृत्रहननादिसिद्धये स्वाराज्यप्राप्तये च अनेन  
भरणं कृतवान् । यस्माद् एवं तस्मात् त्वां मानुषे । जातवेकवचनम् । मानुषे  
मध्ये विभ्रत् पुरुषः संश्रेणे<sup>६</sup> परस्परसंश्लेषणसाधने संग्रामे अजयत् जयति ।<sup>७</sup> सहस्रवीर्यम् ।

१. वेद. मंगा. २. गा. आर्य पादचतुष्टयमेष्टम्, अन्त्यं पादद्वयं चापरं मन्त्रं मन्यमानो व्याख्यात्रि.

३. \*गृजत् पे १६, २८, ४. ४. \*सर्वा पे. ५. \*केदययत् K. ६. भवतव पे.

अपरिमितसामर्थ्यं मणिम् स्नात्तयं देवाः पुरा वर्म कवचम् अकृण्वत कृतवन्तः  
वर्मवद् रक्षाकरम् अकुर्वन् ।

यस्त्वा कृत्याभिर्यस्त्वा दीक्षाभिर्यज्ञैर्यस्त्वा जिघांसति ।

प्रत्यक् त्वमिन्द्र तं जहि वज्रेण शतपर्वणा ॥ १५ ॥

यः । त्वा । कृत्याभिः । यः । त्वा । दीक्षाभिः । यज्ञैः । यः । त्वा । जिघांसति ।

प्रत्यक् । त्वम् । इन्द्र । तम् । जहि । वज्रेण । शतपर्वणा ॥ १५ ॥

हे शान्तिकाम पुरुष यः पुमान् त्वा त्वां कृत्याभिः हिंसाभिः क्रियाभिः  
जिघांसति हन्तुम् इच्छति यः च त्वा त्वां दीक्षाभिः यज्ञियैर्वाग्यमनादिनियमविशेषैः  
जिघांसति । तथा यः च त्वा त्वां यज्ञैः हिंसासाधनैः श्येनेष्वादिभिर्यागैः जिघांसति  
तं पुमांसं घातकम् हे इन्द्र इन्द्रात्मक त्वं शतपर्वणा शतसंधिकेन वज्रेण प्रत्यक्  
प्रतिमुखं जहि घातय ।

अयमिद् वै प्रतीवर्त ओजस्वान् संजयो मणिः ।

प्रजां धनं च रक्षतु परिपाणः सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयम् । इत् । वै । प्रतिवर्तः । ओजस्वान् । समञ्जयः । मणिः ।

प्रजाम् । धनम् । च । रक्षतु । परिपानः । सुमङ्गलः ॥ १६ ॥

अयं मणिः प्रतीवर्त इद् वै कृत्याप्रतिघर्तनसाधन एव खलु । प्रतिपूर्वाद् वृत्तेः प्यन्तात्  
करणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुज्यं बहुलम्' ( पा ६, २, १२२ ) इति दीर्घः । 'थायपञ्क्तान-  
पित्रकाणाम्' ( पा ६, २, १४४ ) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओजस्वान् अतिशयि-  
तौजाः संजयः संगतजयः सम्यग् जेता वा । स मणिः प्रजाम् पुत्रादिरूपां धनं च रक्षतु  
पालयतु । पुनर्विशेष्यते—परिपाणः परिपातीति परिपाणः मां परितो रक्षकः ।  
नन्धादित्यात् ल्युः । 'कृत्यचः' ( पा ८, ४, २९ ) इति णत्वम् । सुमङ्गलः शोभनमा-  
ङ्गल्यसाधनभूतः ।

असपन्नं नो अधरादसपन्नं न उत्तरात् ।

इन्द्रासपन्नं नः पञ्चाज्योतिः शूर पुरस्कृषि ॥ १७ ॥

असपन्नम् । नः । अधरात् । असपन्नम् । नः । उत्तरात् ।

इन्द्र । असपन्नम् । नः । पश्चात् । ज्योतिः । शूर । पुरः । कृषि ॥ १७ ॥



हे इन्द्र शूर त्वम् । मणिर्वा इन्द्रशब्देन उच्यते । नः अस्माकम् अधरात् । उत्तरसाहचर्याद् अत्र अधरशब्दो दक्षिणदेशाच्ची । 'पश्चात्पुरस्तादधरात्' (अ ८, १, २०) इति हि प्रागुक्तम् । दक्षिणदिग्भागाद् । अस्माकम् सपत्नधिघातकम् । ज्योतिः इति संबन्धः । तत् पुरः पुरोदेशे रुधि कुरु । एवम् उत्तरात् पश्चात् इति वाक्यद्वयमपि व्याख्येयम् । अथवा अधरात् उत्तरतः पश्चात् इति देशत्रयस्य उपादानात् पुरो ज्योतिरिति पूर्वदेशो विवक्षितः । अथवा दिक्त्रयदेशेभ्योऽपि असपत्नम् सपत्नाभावम् पुरोदेशे ज्योतिश्च हे इन्द्र शूर त्वं रुधि कुर्विति व्याख्येयम् ।

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माऽहर्वर्म सूर्यः ।

वर्म मे इन्द्रश्चाग्निश्च वर्म धाता दधातु मे ॥ १८ ॥

वर्म । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्म । अहः । वर्म । सूर्यः ।

वर्म । मे । इन्द्रः । च । अग्निः । च । वर्म । धाता । दधातु । मे ॥ १८ ॥

मे मह्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ देयते वर्म तनुजं धत्ताम् कुरुताम् । तथा अहः अहरभिमानिदेवताऽपि मे वर्म दधातु । एवं सूर्येन्द्राग्निधातृवाक्यान्वपि योज्यानि<sup>१</sup> ।

ऐन्द्राग्नं वर्म बृहलं यदुग्रं विश्वे देवा नाति विध्यन्ति सर्वे ।

तन्मे तन्व त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मां जरदष्टिर्यथाऽसानि ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्नम् । वर्म । बृहलम् । यत् । उग्रम् । विश्वे । देवाः । न । अतिऽविध्यन्ति । सर्वे । तत् । मे । तन्वम् । त्रायताम् । सर्वतः । बृहत् । आयुष्मान् । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असानि ॥

यत् मणिलक्षणम् ऐन्द्राग्नम् इन्द्राग्निदेवताकम् इन्द्राग्निभ्याम् अभिमानितं यदुल्म प्रभूतम् उग्रम् उद्गूर्ण्यलं वर्म कथञ्चम् विश्वे देवा एतत्संज्ञया व्यवहियमाणा देवाः सर्वेऽपि नातिविध्यन्ति अतिवेधनं न कुर्वन्ति । किं तु सर्वेऽपि पालयन्तीत्यर्थः । तत् तथाविधं मणिलक्षणं वर्म मे तन्वम् तन् शरीरं सर्वतः त्रायताम् पालयतु । कीदृक् तत् । बृहत् प्रभूतम् । अहं च यथा आयुष्मान् शतसंघत्सरेण आयुष्येण तद्वत् जरदष्टिः जीर्णावस्थापर्यन्तम् अशनवान् असानि भूयासं तथा त्रायताम् ।

१. वर्माग्निर्वर्म आश्रो १, २, १ आश्रो १४, २६, १.

२. नास्ति S'.

३. व्या-

ख्येयोज्यानि S'.

४. तत्ते प १६, २८, ८.

५. 'व्याप्जरदष्टिर्यथासं मा १४, ५३;

\*यथासं: वे.

६. ऐन्द्रा अग्निम् P.

आ मारुक्षद्' देवमणिर्महा अरिष्टतातये ।

इमं मेथिमभिसंविशध्वं तनूपानं त्रिवरूयमोजसे ॥ २० ॥

आ । मा । अरुक्षत् । देवऽमणिः । महौ । अरिष्टतातये ।

इमम् । मेथिम् । अभिसंविशध्वम् । तनूपानम् । त्रिवरूयम् । ओजसे ॥ २० ॥

देवमणिः देवेन इन्द्रेण धृतत्वाद् वा देवैः इन्द्राग्न्यादिभिरभिमानितत्वाद् वा देवमणिः । स मा माम् आरुक्षत् भुजादिप्रदेशम् आरूढवान् । किमर्थम् । महे महत्यै । मह्यम् इति वा । अरिष्टतातये । रिष्टं नाशस्तदभावः अरिष्टम् । अरिष्टकरणाय । क्षेमायेत्यर्थः । किं च हे नराः यूयमपि इमं मेथिम् शत्रूणां विलोडयितारं विनाशयितारम् । यद्वा मेथी खले यथा उच्छिरा वर्तते एवम् अयमपीति मेथीवत् मेथिः । तम् अभिसंविशध्वम् अभितः सम्यग् आश्रयध्वम् । अथवा इमं मेथीस्थानीयं मणिम् हे इन्द्रादिदेवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अधितिष्ठत । कीदृशम् । तनूशानम् तन्वाः<sup>१</sup> शरीरस्य पातारम्<sup>२</sup> त्रिवरूयम् त्रिविधावरणोपेतम् आद्यन्तमध्यभागैस्त्रयात्मकं वा । किमर्थम् अभिसंवेशनम् इति उच्यते — ओजसे बलाय बलाभिवर्धनाय ।

अस्मिन्निन्द्रो नि दधातु नृम्णमिमं देवासो अभिसंविशध्वम् ।

दीर्घायुत्वाय शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथाऽसत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् । इन्द्रः । नि । दधातु । नृम्णम् । इमम् । देवासः । अभिसंविशध्वम् ।

दीर्घायुत्वाय । शतशारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिः । यथा । असत् ॥ २१ ॥

अस्मिन् मणौ इन्द्रो देवो नृम्णम् सुखम् अस्मदभिमतं नि दधातु स्थापयतु । इमं मणिम् हे देवासः देवा यूयम् अभिसंविशध्वम् अभितः अधितिष्ठत । किमर्थम् एवं प्रार्थनेति चेत् उच्यते — दीर्घायुत्वाय प्रभूतस्य आयुषः प्राप्तये । एतस्यैव व्याख्यानं शतशारदोति । शरच्छब्देन तदुपलक्षितः संवत्सरोऽभिधीयते । शतसंख्याकाः शरदः शतशरदः । शतशरत्संख्यायुः शतशारदम् तस्मै । तस्यैव तात्पर्यम् आह — आयुष्मान् उक्तशतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण युक्तः । न केवलम् आयुर्वृद्धिरेव पर्याप्ता किन्तु तावत्कालम् अशिष्टेनापि<sup>३</sup> भवितव्यम् इत्यभिप्रेत्याह — जरदष्टिः इति । उक्तो जरदष्टि-शब्दार्थः (१९ मन्त्रे) । उक्तगुणद्वयविशिष्टो यथा येन प्रकारेण असत् भवेत् तथाऽस्मिन्निन्द्रो नृम्णं दधातु । देवा अपि इमम् अभिसंविशध्वम् इति संबन्धः ।

१. त्वा रक्षतु पे १६, २८, १. २. एन्यमभि<sup>३</sup> पे. ३. तन्वाः S'. ४. धाता<sup>४</sup> S'.  
५. युष्मां K<sup>५</sup>, पे १६, २८, १० [मूत्रे.]. ६. आशिष्येन S'.

स्वस्तिदा विशां<sup>१</sup> पतिर्वृत्रहा विमृधो वृशी ।

इन्द्रो वध्नातु ते मणिं जिगीवाँ अपराजितः<sup>२</sup> सोमपा<sup>३</sup> अभयङ्करो वृषा ।

स त्वा रक्षतु सर्वतो<sup>४</sup> दिवा नक्तं च विश्वतः<sup>५</sup> ॥२२॥

स्वस्तिऽदाः । विशाम् । पतिः । वृत्रऽहा । विऽमृधः । वृशी ।

इन्द्रः । वध्नातु । ते । मणिम् । जिगीवान् । अपराजितः । सोमऽपाः । अभयङ्करः ।  
वृषा । सः । त्वा । रक्षतु<sup>४</sup> । सर्वतः । दिवा । नक्तम् । च । विश्वतः<sup>५</sup> ॥ २२ ॥

इन्द्रो देवः ते तद्य उक्तमहिमोपेतं मणिं वध्नातु इति वाक्यार्थः । कीदृश इन्द्र इति तं विशिनष्टि—स्वस्तिदाः स्वभक्तानाम् अधिनाशिलक्षणक्षेमप्रदाता । स्वयं च विशाम् देवमनुष्यादिलक्षणानां प्रजानां पतिः पालयिता स्यामी । वृत्रहा वृत्रस्य असुरस्य हन्ता । विमृधः विगतयुद्धः विविधं शत्रुविनाशकारी वा । वृशी सर्वस्य वशयिता । जिगीवान् जयशीलः । अपराजितः स्वयम् अन्यैरनभिभूतः । सोमपाः सर्वेष्वपि सोमयागेषु स्वयमेव मुख्यत्वेन सोमस्य पाता । अभयङ्करः अभयं भयराहित्यं तस्य कर्ता । वृषा सेका अतिशयितपुंस्त्वस्य<sup>४</sup> अभिमतफलस्य वर्पिता वा । ॥ तादृशो देवो मणिं वद्ध्वा ता त्वां संवतः सर्वस्मादपि भयनिमित्ताद् रक्षतु । किम् एकदा । नेत्याह । दिवा नक्तं च । सर्वदेत्यर्थः । सर्वत इत्युक्तमेवार्थम् आदरार्थं पुनराह विश्वतः<sup>५</sup> इति ।

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘यौ ते माता’ इति सूक्तप्रथमम् अर्थसूक्तम् । अस्य अर्थसूक्तस्य “‘दिव्यो गन्धर्वः’ (अ २, ९), ‘इमं मे अग्ने’ (अ ६, १११), ‘यौ ते माता’ (अ ८, ६) इति मातृनामानि” (कौसू ८, २४) इति मातृगणे पाठात् शान्त्युदकाभिमन्त्रणाद्भुतहोमशान्तिहोमादौ गणप्रयुक्तो यिनियोगोऽवगन्तव्यः । सुप्रितं हि—“वास्तोषत्यादीनि यदाशान्तिमावर्तते” (कौसू ४३, ५) इति, “‘दिव्यो गन्धर्वः’ इति मातृनामभिर्जुहुयात्” (कौसू ९४, १५) इति, “चातनैर्मातृनामभिर्वास्तोषत्यैराज्यं जुहुवान्” (चांक ६६) इत्यादि ।

सीमन्तोऽध्वनकर्मणि अनेन अर्थसूक्तेन श्वेतपीतसर्पपान् संपात्य अभिमन्त्र्य गर्भिण्या यध्नायात् । तथा च सूत्रम्—“‘यौ ते माता’ इति मन्त्रोक्तौ वध्नाति” (कौसू ३५, २०) इति ।

यौ ते मातोन्मार्जं जातायाः पतिवेदनौ ।

दुर्णामा तत्र मा गृध्रदलिंशं व्रत वत्सर्पः ॥ १ ॥

१. १, २१, १ टि. द.

२. ‘जितः । A, R, R, W.

३. सर्वदा पे १६, २८, ११.

४. रक्षन्तु P, P'; रक्षन्तु > रक्षन्तु J.

५. ‘इत्तयम् S'.

६. विश्वत S'.

७. ‘व्य-

त्पादिमक्ष' S'.

यौ । ते । माता । उत्पन्नाः । जातायाः । पतिवेदनौ ।  
दुःसुनामा । तत्र । मा । गृधत् । अलिशः । उत । वत्सपः ॥ १ ॥

हे गर्भिणि जातायाः उत्पन्नाया उत्पत्तिसमनन्तरमेव ते तव माता जनयित्री यौ प्रसिद्धौ दुर्नामसुनामाख्यौ दुर्नामवत्सपाख्यौ वा पतिवेदनौ तव पत्युर्दुःखवेदनोत्पादकौ परिह्रियमाणौ सन्तौ पतिलम्भकौ वा । दुर्नामसुनामानाविति पक्षे सुनामा अनुकृत्वात् पतिलम्भकः । दुर्नामा तु प्रतिक्रियया पतिलम्भक इति । पक्षान्तरे अलीशः इत्येतद् वत्सपविशेषणम् । उक्तस्वरूपौ यौ उन्मार्ज ऊर्ध्वमुखं मार्जनम् उन्मार्जनम् तत् कृतवती परिहृतवती । पत्युः परिग्रहायेति शेषः । तत्र तयोर्मध्ये दुर्नामा त्वग्दोपाख्यः<sup>१</sup> मा गृधत् अभिकाङ्क्षां मा करोतु । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । माङ्गि लुङि पुपादि-त्वाद् अङ् । तथा अलीशः<sup>२</sup> अलयो भ्रमराकारेण वर्तमानाः केचन रोगाः तदभिमानि-देवा वा तेषाम् ईशः स्वामी वत्सपः वत्सानां पाता संवर्तव्याध्यभिमानिदेवः<sup>३</sup> । सोऽपि त्वां मा गृधत् । दुर्नामसुनामानौ<sup>४</sup> यदि यच्छब्दायौ<sup>५</sup> तदा उक्तव्यतिरिक्तः अलीशोऽपि त्वां मा गृधत् । उत अपि च वत्सपोऽपि मा गृधत् इति व्याख्येयम् ।

पलालानुपलालौ शर्कुं कोकं मलिम्लुचं पलीजकम् ।

आश्रेपं<sup>६</sup> वृत्रिवाससमृक्षग्रीवं प्रमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालऽअनुपलालौ । शर्कुम् । कोकम् । मलिम्लुचम्<sup>७</sup> । पलीजकम् ।  
आश्रेपम् । वृत्रिवाससम् । ऋक्षऽग्रीवम् । प्रऽमीलिनम् ॥ २ ॥

पलालानुपलालौ पलालवत् पलालः । अतितुच्छाङ्ग इत्यर्थः । अनुपलालोऽपि तादृशः । तौ द्वावपि नाशयामीति शेषः । शर्कुम् । एकः शर् शर् इति कौत्ति शब्दयत इति शर्कुः । तं च विनाशयामि । एवम् उत्तरत्रापि । कोकम् । कोकश्चक्रवाकः । तदाका-रेण वर्तमानः कोकः । यद्वा कुक वृक आदाने । पचाद्यजन्तेः । यलादेः आदातारं संहर्ता-रम् । मलिम्लुचम् मलिम्लुचः अत्यन्तमलिनः तं च । पलीचकम्<sup>८</sup> । पल्या पलितेन चकत इति पलीचकैः जरठवद् वर्तमानः पलितकारी<sup>९</sup> वा । आश्रेपम् । आश्लिष्यतीत्याश्रेपः । आश्लिष्य हन्तारं पीडयितारम् । वृत्रिवाससम् । वृत्रिः रूपनाम (वृ. निष. ३. ७) । रूपोपेतप्र-सनयन्तम् । ऋक्षग्रीवम् ऋक्षस्य वानरविशेषस्य ग्रीवेव ग्रीवा यस्य तादृशम् । प्रमीलिनम् । प्रमीलः अक्षिसंकोचः । प्रतिक्षणं संकुचयेन्नम् इत्यर्थः । एते सर्वे गर्भिण्यादीनां पीडकाः । तान् प्रत्येकं नाशयामीत्यर्थः<sup>१०</sup> ।

- |                                    |                            |   |                   |             |
|------------------------------------|----------------------------|---|-------------------|-------------|
| १. मा P.                           | २. 'सुमनाख्यौ S'.          | ३. वंदु. मंभा.                            | ४. 'ग्राहा' S'.   | ५. 'ल्य S'. |
| ६. दु. S'; वंदु. खंभा. 'मानी देवः. | ७. यदिछनुदायौ S'.          | ८. शर्कुं S <sup>१०</sup> ; मुल्लं पे १६, |                   |             |
| ७९, २.                             | ९. मलीम्लुचं पलीतकम् ? पं. | १०. अद्वेषे ? पे.                         | ११. मलिम्लुचम् P. |             |
| १२. स्वपानुरोधात् यपादिनं द.       | १३. एवं स्वरो न सिध्यति.   | १४. 'कानि S'.                             |                   |             |
| १५. नाशयतीत्यर्थः.                 |                            |   |                   |             |

मा सं वृत्तो मोषं सृप ऊरू मावं सृपोऽन्तरा ।

कृणोम्यस्यै भेषजं वजं दुर्नामिचातनम् ॥ ३ ॥

मा । सम् । वृत्तः । मा । उप । सृपः । ऊरू इति । मा । अव । सृपः । अन्तरा ।  
कृणोमि । अस्यै । भेषजम् । वजम् । दुर्नामिऽचातनम् ॥ ३ ॥

हे दुर्नामाख्यरोगाभिमानिन् अस्या<sup>१</sup> ऊरू अन्तरा ऊर्वोर्मध्ये । 'अन्तरान्तोण-  
युके' ( पा २,२,४ ) इति द्वितीया । मा सं वृत्तः संवृतिं संकोचं वा मा कार्षीः ।  
वृत्तु वर्तने । 'युञ्जो लुङि' ( पा २,२,११ ) इति परस्मैपदम् । युतादित्वाद् अङ् ।  
तथा मोष सृपः उपसर्पणम् अन्तःप्रवेशं मा कार्षीः । गम्ल् सुप्लृ गतौ । माङि लुङि  
लृदित्वात् चलेः अङ् । तथा ऊरू अन्तरा मावं सृपः अवाक् सर्पणं मा कार्षीः ।  
किमर्थम् एवम् इति चेद् उच्यते—अस्य गर्भिण्या दुर्नामचातनम् दुर्नामाख्यस्य  
दोषस्य विनाशकं वजम् श्वेतसर्परूपं भेषजम् औषधं कृणोमि करोमि । उत्तरं वजः  
पिङ्ग इति विशेष्यमाणात्वात् अत्र केवलवजप्रहणेऽपि श्वेतोऽभिमतः । श्वेतपीतोभय-  
विधसर्पपाणां गर्भिण्या वन्धनं सूत्र उक्तम् ।

दुर्नामा च सुनामा चोभा संवृत्तमिच्छतः<sup>२</sup> ।

अरायानर्ष<sup>३</sup> हन्मः सुनामा स्त्रैणमिच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःजना । च । सुजना । च । उभा । सम्ऽवृत्तम् । इच्छतः ।  
अरायान् । अर्ष । हन्मः । सुजना<sup>४</sup> । स्त्रैणम् । इच्छताम् ॥ ४ ॥

दुःखेन नमयितुं शक्यो दुर्नामा । सुखेन अल्पप्रयत्नेन नमयितुं वशीकर्तुं  
शक्यः सुनामा । सुभगो दुर्भगश्चेत्यर्थः । तौ उभा उभौ संवृत्तम् संवर्तनं सहेयं प्राप्तिं  
संचरणं वा इच्छतः । वृणोतेः संपदादिलक्षणः कृप् । तत्र अरायान् न विद्यन्ते<sup>५</sup> रायो  
येषां ते अराया अलक्ष्मीकास्तान् दुर्नामप्रभृतीन् अपि हन्मः विनाशयामः ।  
सुनामा द्वितीयः स्त्रैणम् स्त्रियाः<sup>६</sup> संवन्ध्यङ्गं स्त्रीसमूहं वा इच्छताम् इच्छतु ।  
स्त्रीशब्दात् 'स्त्रीषुमान्वा नप्प्रनौ भवतान्' ( पा ४,१,८७ ) इति नम् । इच्छताम्  
इति । 'शुगमियमां लः' ( पा ७,२,७७ ) । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।

यः कृष्णः केश्यसुर स्तम्बज उत तुण्डिकः ।

अरायानस्या मुष्काम्यां<sup>७</sup> भंसोपे हन्मसि ॥ ५ ॥

१. मा P. २. अस्य S'. ३. अव S'. ४. वज्रेः S'. ५. चोभी  
संवृत्तं वै १६,७९,४. ६. 'यानप B'. ७. नाम P. ८. विषये S'. ९. विषः  
S'. १०. मुष्कयोर् वै १६,७९,५.

यः । कृष्णः । केशी । असुरः । स्तम्बजः । उत । तुण्डिकः<sup>१</sup> ।  
अरायान् । अस्याः<sup>२</sup> । मुष्काम्याम् । भंससः । अप । हन्मसि ॥ ५ ॥

यः प्रसिद्धः कृष्णः कृष्णवर्णः केशी केशवान् प्रकृष्टकेशः एतन्नामा असुरः ।  
तथा स्तम्बजः स्तम्बे जातः असुरः । उत अपि च तुण्डिकः । तुण्डं मुखम् । कुत्सितमुखः  
एतन्नामा असुरः एते सर्वे अरायाः दुर्मगास्तान् अरायान् अस्या गर्भिण्याः मुष्का-  
भ्याम् । स्त्रीणामपि मुष्कम् अस्ति । 'व्यक्तं पुंसो न ॥ स्त्रियाः' इति स्मरणात् ।  
मुष्काख्यप्रदेशाभ्यां तत्रापि भंससः कटिसंधिप्रदेशाद् अप हन्मसि अपहन्मः ।

अनुजिघ्रं प्रमृशन्तं कृव्यादमुत रेरिहम् ।  
अरायाँक्ष्यकिष्किणो<sup>३</sup> वृजः पिङ्गो अनीनशत् ॥ ६ ॥

अनुजिघ्रम् । प्रमृशन्तम् । कृव्यदमुत । उत । रेरिहम् ।  
अरायान् । क्ष्यकिष्किणः । वृजः । पिङ्गः । अनीनशत् ॥ ६ ॥

अनुजिघ्रम् । अनुजिघ्रतीति अनुजिघ्रः । घ्रा गन्धोपादाने । 'पात्राभ्याधेद्दशः शः'  
( पा ३, १, १३७ ) इति शः । पात्रा' ( पा ७, ३, ७८ ) इत्यादिना जिघ्रादेशः । आघ्रायैव  
हिंसकम् इत्यर्थः । तथा प्रमृशन्तम् प्रमृश्यैव हन्तारं कृव्यादम् मांसभक्षकम् । उत  
अपि च रेरिहम् लोढ्वैव हन्तारम् उक्तव्यतिरिक्तान् अन्यान् अरायान् अधनान्  
अलक्ष्मीकान् च<sup>४</sup> । अरायविशेषणं किष्किण<sup>५</sup> इति । किष्किप् इति शब्दं कुर्वन्तस्तान् ।  
यद्वा किष्क हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते (?) । नित्यं हिंसकान् पिङ्गः पिशङ्गवर्णो  
वृजः सर्पपः अनीनशत् भृशं नाशितवान् । नाशयतु वा । 'श्वेताश्च पीताश्च' सर्पपान्  
संपात्य अभिमन्य गर्भिण्या बध्नीयात्' ( वृ. के ३५, १० ) इति विनियोगाभिधानाद् अत्र  
पीतसर्पपाणां विधानयोग उक्तः ।

यस्त्वा<sup>६</sup> स्वप्ने<sup>७</sup> निपद्यते आतां भूत्वा पितेव च ।  
वृजस्तान्तर्हतामितः क्लीवरूपांस्तिरीटिनः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । स्वप्ने । निपद्यते । आतां । भूत्वा । पिताईव । च ।  
वृजः । तान् । सृष्टाम् । इतः । क्लीवरूपान् । तिरीटिनः ॥ ७ ॥

१. तुडिकः P. २. अस्याः P. ३. 'यांश्च किं' S'; अरायाँक्ष्य B<sup>५</sup>; 'किः  
किणो' A.R. ४. नैतु. मंभा. ५. श्वेतावर्णीयाश्च S'. ६. यस्त्वां पे १६, ७९, ८.  
७. सुप्तो पे.

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा तान् इति बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् । भ्रात्रादिरूपेण आगत्य गर्भच्वसनम् अन्यवाप्यान्नायते—

‘यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमिती नाशयामसि ॥” (ऋ १० १६३, ५) इति ।

तान् सर्वान् वजः श्वेतसर्पपः सहताम् अभिभवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा क्लीब-  
रूपान् पण्डरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धानेन अटतश्च । सहताम् इति संबन्धः ।

‘यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति’ यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ।

छायामिव प्र तान्त्वर्थः परिक्रामन्नीनशत् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । स्वपन्तीम् । त्सरति । यः । त्वा । दिप्सति । जाग्रतीम् ।

छायामिव । प्र । तान् । सूर्यः । परिक्रामन् । अनीनशत् ॥ ८ ॥

हे गर्भिणि त्वा त्वां यः राक्षसादिः स्वपन्तीम् प्रबोधरहितां स्वापकाले वरति गच्छति । यश्च जाग्रतीम् प्रबुद्धां प्रबोधकाले त्वा दिप्सति दम्भितुम् इच्छति । दम्भु दम्भने । ‘सनीवन्तर्ध’ ( पा ७, २, ४९ ) इत्यादिना इड्यिकल्पः । ‘दम्भ इच्च’ ( पा ७, ४, ५६ ) इति अच् । स्थाने इत्त्वम् । अत्र तान् इति बहुवचननिर्देशाद् योयः स्वपन्तीम् योयो जाग्रतीम् इति धीप्सार्थो द्रष्टव्यः । तान् सर्वान् यथा सूर्यः परिक्रामन् आकाशे परिभ्रमन् छायां अन्धकारं नाशयति तद्वत् अयं सर्पपः सर्वम् अमङ्गलम् आक्रम्य प्राणीनशत् प्रकर्षेण विनाशितवान् नाशयतु वा ।

यः कृणोति मृतवत्सामवतोकाग्निमां स्त्रियम् ।

तमोपधे त्वं नाशयस्याः कुमलमाञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यः । कृणोति । मृतवत्साम् । अवज्जोक्ताम् । इमाम् । स्त्रियम् ।

तम् । ओपधे । त्वम् । नाशय । अस्याः । कुमलम् । अञ्जिवम् ॥ ९ ॥

यो राक्षसादिः स्त्रियम् इमां गर्भिणीं मृतवत्साम् मृतपुत्रां कृणोति करोति । तथा अवजोक्ताम् अवपन्नगर्भां वा कृणोति । तं दुष्टम् हे ओपधे सर्पपरूपे त्वं नाशय ।

१. पश्चा S'.

२. यस्त्वां सुतां वे १६, ७९, ७.

३. त्सरति R; क्षिपति वे.

४. यश्च वे.

५. जाग्रतीम् WM.

६. ‘कर्मन्’ P.

७. वस्तु. मंषा.

८. इवे-

१५५स्थाने S'.

९. सर्वमङ्गलम् S'.

अस्याः कमलम् गर्भद्वारम् अञ्जिवम् अभिव्यक्तिमतं ग्लक्ष्णोपेतं वा । कुर्विति शेषः ।

ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः ।

कुसुला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः<sup>१</sup> सिमाः<sup>२</sup> ।

तानोपधे त्वं गन्धेन विपुचीनान् वि नाशय ॥ १० ॥

ये । शालाः । परिनृत्यन्ति<sup>३</sup> । सायम् । गर्दभनादिनः ।

कुसुलाः । ये । च । कुक्षिलाः । ककुभाः<sup>४</sup> । करुमाः । सिमाः ।

तान् । ओपधे । त्वम् । गन्धेन । विपुचीनान् । वि । नाशय ॥ १० ॥

ये पिशाचाः सायं समये गर्दभनादिनः गर्दभवद् आक्रोशन्तः सन्तः ।  
'कर्तव्यमाने' ( पा ३,२,७९ ) इति णिनिः । शालाः परिनृत्यन्ति शालानां गृहाणां  
परितो<sup>५</sup> नृत्यन्ति । एवं ये च कुसुलाः कुसुलाकृतयः परिनृत्यन्ति । ये च कुक्षिलाः  
गृहकुक्षयः । ककुभाः अर्जुनवृक्षवद् भयंकराकृतयः । एवं खरमाः<sup>६</sup> ध्रुमाः<sup>७</sup> च नाना-  
कारैर्ध्वनिभिश्च विशिष्टाः सन्तः शालायाः परितो नृत्यन्ति तान् सर्वान् हे  
ओपधे गौरसर्पप पीतसर्पप वा त्वं गन्धेन तव परिमलेन विपुचीनान् विष्व-  
गञ्जनान् कृत्वा वि नाशय ।

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'ये ककुन्धाः'<sup>८</sup> इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

ये 'कुकुन्धाः कुकूरभाः कृत्तीर्दुर्शानि' विभ्रति ।

कलीया इव प्रनृत्यन्तो वने ये कुर्वते<sup>९</sup> घोषं तानितो नाशयामसि ॥ ११ ॥

ये । कुकुन्धाः । कुकूरभाः । कृत्तीः । दुर्शानि । विभ्रति ।

कलीयाः<sup>१०</sup> इव प्रनृत्यन्तः । वने । ये । कुर्वते । घोषम् । तान् । इतः । नाशयामसि ॥ ११ ॥

ये प्रसिद्धाः ककुन्धाः<sup>८</sup> पतत्संज्ञकाः पिशाचाः । कीदृशाः । कुक्कुवाः<sup>११</sup> कुक्कु-  
इत्येवमात्मकेन रथेण युक्ताः कुक्कुटवद् ध्वनिं कुर्वाणाः कुर्वन्<sup>१२</sup> हिंसाकर्मभिः

१. खरमा S, सा.; भा D.K.Bb,Km,Sm,V.Cs,M,W.O.

२. सिमाः B.I.Sm;

ध्रुमाः A,W; ध्रुमाः S; ध्रुमाः सा.

३. प्रति P.P.J; प्रति अत्र J

४. ककुभाः P.

५. परि S'.

६. वंदु. मंगा.

७. ककुन्धाः ककूरभाः कृत्तीर्दुर्शानि<sup>१३</sup> वे १९,८०,१; 'दृष्टानि S'.

८. कुर्वते S'.

९. कुकुन्धाः P'.



दूष्याणि<sup>१</sup> दूषणीयानि हिंसारूपाणि कर्माणि विभ्रति धारयन्ति । क्लीवा इव उन्मत्ता इव प्रवृत्त्यन्तः हस्तपादशिरआदिचालनं कुर्वन्तो ये च पिशाचाः वने अरण्ये घोषम् शब्दं कुर्वते<sup>२</sup> तान् उभयविधानपि इतः गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ।

ये सूर्यं न तितिक्षन्ते आतपन्तमृष्टं दिवः ।

अरायान् वस्तवासिनो दुर्गन्धील्लोहितास्थान् मर्ककान्<sup>३</sup> नाशयामसि ॥ १२ ॥

ये । सूर्यम् । न । तितिक्षन्ते । आतपन्तम् । अमुम् । दिवः ।

अरायान् । वस्तुवासिनः । दुःगन्धीन् । लोहितऽआस्थान् । मर्ककान् । नाशयामसि ॥

ये भूतविशेषा दिवः शुलोकाद् आतपन्तम् सर्वतस्तापं कुर्वन्तम् अमुं सूर्यं न तितिक्षन्ते न सहन्ते । घृका इव रात्रौ गिरिगुहादौ वा वर्तन्ते इत्यर्थः । तान् अरायान् अश्रीकान् वस्तवासिनः अधिष्मन्वसनान् दुर्गन्धीन् बुष्टेन पुराण-कुण्पादिसदृशेन गन्धेन उपेतान् लोहितास्थान् सर्वदा नवमांसमक्षणेन लोहितो-पेतमुखान् लोहितवर्णमुखान् वा मर्ककान् । मस्कतिर्गत्यर्थः । सलोपश्छान्वसः । कुत्सितगतीन् पिशाचान् । यद्वा मकिरलंकारार्थः<sup>४</sup> । नुमभावः पूर्वघट् । कुत्सितालंकारान्<sup>५</sup> नाशयामसि नाशयामः ।

य आत्मानमतिमात्रमंसं<sup>६</sup> आधाय विभ्रति ।

स्त्रीणां श्रोणिप्रतोदिन इन्द्र रक्षोसि नाशय ॥ १३ ॥

ये । आत्मानम् । अतिऽमात्रम् । अंसं । आऽधाय । विभ्रति ।

स्त्रीणाम् । श्रोणिऽप्रतोदिनः । इन्द्र । रक्षोसि । नाशय ॥ १३ ॥

ये पिशाचाः स्त्रीणाम् आत्मानम् शरीरम् । कीदृशम् आत्मानम् । अतिमात्रम् गर्भिणीत्वाद् अतिस्थूलम् अंसे आधाय स्थापयित्वा विभ्रति । अथवा क्रिया-विशेषणम् एतत् । अतिवेलं विभ्रतीत्यर्थः । अथवा घस्तुतः अल्पमपि आत्मानम् अतिमात्रम् आकाशस्पर्शिनम्<sup>७</sup> अंसे स्वस्कन्धप्रदेशे<sup>८</sup> आधाय मायायलेन स्थापयित्वा विभ्रति सर्वदा धारयन्ति । श्रोणीं गर्भिणीनां श्रोणिप्रतोदिनः कटिप्रदेशं प्रकर्षणं व्यथयतस्तान् रक्षोसि राक्षसान् हे इन्द्र नाशय घातय ।

१. दूष्याणि S'; वस्तु. मेपा.

२. कुर्वन्तो S'.

३. मृषकान् ? ५ १६, ८०, १.

४. 'कारित्यर्थः' S'.

५. वसितालंकारान् S'.

६. 'मात्रमहिम्' ? ५ १६, ८०, ५.

७. 'अनेयस्कन्धप्रदेशे' S'.

ये पूर्वे वृध्वोऽ<sup>१</sup> यन्ति हस्ते शृङ्गाणि विभ्रतः ।

आपाक्रेष्ठाः<sup>२</sup> प्रहासिनः<sup>३</sup> स्तम्बे ये कुर्वन्ते ज्योतिस्तानितो नाशयामसि ॥१४॥

ये । पूर्वे । वृध्वः<sup>४</sup> । यन्ति । हस्ते । शृङ्गाणि । विभ्रतः ।

आपाक्रेऽस्थाः । प्रऽहासिनः । स्तम्बे । ये । कुर्वन्ते । ज्योतिः । तान् । इतः । नाशयामसि ॥१४॥

ये पिशाचाः वज्रः वधूनां स्वस्त्रीणां पूर्वं पूर्वभाविनः सन्तो यन्ति सस्त्रीका<sup>५</sup> गच्छन्ति । कथंभूताः । हस्ते स्वस्वहस्तेषु शृङ्गाणि विपाणानि वादना-  
र्थानि पानार्थानि वा विभ्रतः धारयन्तः । ये च आपाक्रेष्ठाः आपाकेषु पाक-  
शालासु कुलालगृहेषु वा तिष्ठन्तीति आपाक्रेष्ठाः । प्रहासिनः प्रकृष्टहासयुक्ताः अट्टहासं  
कुर्वन्तः<sup>६</sup> । ये च स्तम्बे आद्रेषु व्रीह्यादिस्तम्बेषु गृहस्तम्बेषु वा ज्योतिः अग्निरूपं कुर्वन्ते  
उत्पादयन्ति तान् सर्वान् इतः अस्माद् गर्भिण्याद्यावासस्थानात् नाशयामसि नाशयामः ।

येषां पश्चात् प्रपदानि<sup>७</sup> पुरः पाष्णीः<sup>८</sup> पुरो मुखा<sup>९</sup> ।

खलजाः शकधूमजा उरुण्डा<sup>१०</sup> ये च मट्मटाः<sup>११</sup> कुम्भमुष्का अयाशवः ।

तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतीवोधेन<sup>१२</sup> नाशय ॥ १५ ॥

येषाम् । पश्चात् । प्रपदानि । पुरः । पाष्णीः । पुरः । मुखा<sup>१३</sup> ।

खलुऽजाः । शकधूमऽजाः । उरुण्डाः । ये । च । मट्मटाः । कुम्भमुष्काः । अयाशवः ।  
तान् । अस्याः । ब्रह्मणः । पते । प्रतिवोधेन । नाशय ॥ १५ ॥

येषां रक्षाः प्रभृतीनां पश्चात् पश्चाद्भागे प्रपदानि पादाग्रप्रवेशाः पुरः पुरोभागे  
पाष्णीः पाष्णयः । ननु पश्चात् प्रपदानि सन्तु मुखान्यपि पश्चाच्चेत् किं वैकृतम्  
इति तत्राह—पुरः पूर्वस्मिन् देशे मुखा मुखानि प्रपदप्रतिकूलानि मुखानि ।  
उक्तधिकारान् तान् । तथा ये खलजाः खलो धान्यशोधनप्रदेशस्तत्र जाताः ।  
ये च शकधूमजाः गवाभ्यादिपुरीषपिण्डोत्पन्नाः । ये च उरुण्डाः<sup>१४</sup> रुण्डरहिता  
अशिरस्काः । ये च मट्मटाः<sup>१५</sup> मट्मट इति शब्दं कुर्वन्तः छिन्नसर्वाद्यया इय  
यतेमाना वा । कुम्भमुष्काः कुम्भोपमेन मुष्केण उपेताः । अयाशवः । अयो वायुः ।  
वायुवद् आशुगामिनः । एवम् उक्तप्रकारं ये सन्ति तान् सर्वान् हे ब्रह्मणस्पते

१. वृध्वो<sup>१</sup> A, B<sup>३</sup>, D, R, S<sup>३</sup>, Cs, WM, RW.

२. 'क्रेष्ठाः' A, B<sup>३</sup>, K, K<sup>३</sup>, S<sup>३</sup>, V, Cs,

RW.; 'किंता' ? पे १६, ८०, ६.

३. 'सिनः' B, K, R.

४. वृध्वः P, P<sup>३</sup>, J, Cp.

५. स-

स्त्रीका S'.

६. कुर्वन्ते S'.

७. प्रपदे पे १६, ८०, २.

८. पाष्णीः A, B, B<sup>३</sup>, R; पाष्णी ?

९. मुखाः P<sup>३</sup>, M, W; मुखम् पे.

१०. उरुण्डा A, R.

११. मट्मटाः ? पे.

१२. मुखाः P, J, Cp, Bp<sup>३</sup>.

१३. वेतु. मया.

वृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामकं देव अस्या ओषधेर्वजरूपायाः प्रतीबोधेन ।  
प्रतीबोधसाधनेन सामर्थ्येनेत्यर्थः । प्रतिनियतेन ज्ञानेन वा । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये  
बहुलम्' ( पा ६, ३, १०२ ) इति दीर्घः । तेन नाशय चिनष्टान् कुरु ।

पर्यस्ताक्षा अप्रचङ्कशा<sup>१</sup> अस्त्रैणाः सन्तु पण्डंगाः ।

अव मेपज पादय<sup>२</sup> य इमां संविवृत्सत्यपतिः स्वपतिं स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्तऽअक्षाः । अप्रऽचङ्कशाः<sup>३</sup> । अस्त्रैणाः । सन्तु । पण्डंगाः ।

अव । मेपज । पादय । यः । इमाम् । समुऽविवृत्सति । अपतिः । स्वपतिम् । स्त्रियम् ॥ १६ ॥

पर्यस्ताक्षाः इतस्ततो धिप्रकीर्णलोचनाः प्रचङ्कशा<sup>४</sup> प्रक्षीणोरुप्रवेशाः । यद्वा प्रगतमतयः ।  
पन्नगाः<sup>५</sup> पादेन न गच्छन्तः । एवंरूपा ये सन्ति ते अस्त्रैणाः स्त्रीसमूहविरोधिनः स्त्री-  
रहिताः सन्तु भवन्तु । अथवा पन्नगाः सर्पा भवन्तु । किं च हे मेपज सर्वपरूप  
त्वम् अव पातय<sup>६</sup> अवाङ्मुखं विनाशय । कम् । यो राक्षसादिः इमां गर्भिणीं स्त्रियं  
संविवृत्सति संवर्तनं कर्तुम् इच्छति । यच्छब्दनिर्विष्टं विशिनष्टि — अपतिः इति । न  
विद्यते पतिः स्वामी यस्य स नथोक्तः<sup>७</sup> अनियन्त्रितः । स्त्रियं विशिनष्टि — स्वपतिम्  
इति । स्वाधीनपतिकाम्<sup>८</sup> । यद्वा अपतिः पतिराहित्येन स्वपतीं निद्रां कुर्वतीम् इमां  
स्त्रियं संवर्तितुम् इच्छति । वर्ततेः सति 'वृद्ध स्वसतो' ( पा १, ३, १२ ) इति परस्मैपदम् ।

उद्धर्षिणं मुनिकेशं जम्भयन्तं मरीमृशम् ।

उपेपन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम् ।

पदा प्र विध्य पाप्प्यां<sup>९</sup> स्थालीं गौरिव स्पन्दना<sup>१०</sup> ॥ १७ ॥

उद्धर्षिणम् । मुनिकेशम् । जम्भयन्तम् । मरीमृशम् ।

उपेपन्तम् । उदुम्बलम् । तुण्डेलम् । उत । शालुडम् ।

पदा । प्र । विध्य । पाप्प्यां । स्थालीम् । गौरिव । स्पन्दना ॥ १७ ॥

उद्धर्षणम् उत्कृष्टेन अतिप्रवृद्धेन धर्षणेन<sup>११</sup> उपेतं मुनिकेशम् मुनिवज्जटात्मकं  
शयन्तम् एतन्नामानम् । तथा जम्भयन्तम् हिंसन्तं हिंसकं मरीमृशम् पुनःपुनः  
मृशन्तम् एतन्नामानं च । तथा उपेपन्तम्<sup>१२</sup> सर्वत इच्छन्तम् । गर्भिणी कुत्रास्त

१. प्रचं > अप्रचं A; अप्रचङ्कशा K, K<sup>m</sup>, V.

२. पातय पे १६, ८०, ७ सा.

३. 'चङ्काना' P.

४. वृद्ध. मता.

५. एवं स्वरो न निव्यजि.

६. बहुमीही खरः ।

७. पा. 'उद्धर्षणम्' इत्यारभ्य 'शालुडम्' इति सन्तमेकं 'पदा प्रविध्य' इत्यारभ्य 'उद्धर्षणम्' इति सन्तमेकं चारुं मन्त्रं मन्त्रनामो व्याख्यात.

८. उर्वर S, उपेपन्त, उपेपन्त साठ.

९. शालुडम् S.

१०. प्रास्यान् S.

११. स्पन्दना K<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

१२. वृद्ध. पदा.

इत्यन्विष्यन्तम्<sup>१</sup> इत्यर्थः । तथाविधम् उदुम्बलम् एतन्नामकं च । उत अपि च तुण्डैलम् प्रकृष्टतुण्डचन्तं शालडम्<sup>२</sup> एतन्नामानम् असुरम् । अथवा उद्धर्षिप्रभृतीनि<sup>३</sup> प्रत्येकं योगरूढानि असुरनामानि । \*पदा प्रविच्येत्युत्तरत्र संवन्धः । \*सर्पपाख्यौ-पधिः पदा पादेन<sup>४</sup> प्रविच्य<sup>५</sup> सम्यक् ताडयित्वा प्रास्यान्<sup>६</sup> प्रास्यतु । तत्र दृष्टान्तः—स्थालीम् दोहनसाधनं मृत्पात्रं गौरिव दुष्टा गौर्यथा<sup>७</sup> स्पन्दनात् पश्चात्पादयोः<sup>८</sup> चालनात् । सा यथा पात्रं भिनत्ति तद्वत् ।

‘यस्ते गर्भिं प्रतिमृशाज्जातं वा मारयाति ते ।

पिङ्गस्तमुग्रधन्वा कृणोतु हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

यः । ते । गर्भम् । प्रतिमृशात् । जातम् । वा । मारयाति । ते ।

पिङ्गः । तम् । उग्रधन्वा । कृणोतु । हृदयाविधम् ॥ १८ ॥

कं प्रति एवम् उच्यते इति तम् आह — यस्ते गर्भम् इति । यो राक्षसादिः हे गर्भिणि ते गर्भं प्रतिमृशात् प्रतिमृशेत् पीडयेत् यथा सजीवो न जायते तथा कुर्याद् । वा अथवा जातम् उत्पन्नं ते पुत्रं मारयाति मारयेत् । तं पदा प्रविच्येति पूर्वान्वयः । किं च पिङ्गः गौरस्सर्पपः तं गर्भघातकं राक्षसम् उग्रधन्वा । धन्वतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । उद्वर्गुणगतिः सन् हृदयाविधम् हृदयप्रदेशे विद्धं ताडितं कृणोतु करोतु । अथवा धेधलिङ्गात् उग्रधन्वशब्दो भयंकरेण धनुषोपेतम् आचष्टे । सर्पस्य औपधस्य देवतामिप्रायेण उग्रधन्वत्यं न विरुध्यते ।

ये अन्नो जातान् मारयन्ति सूर्तिका अनुशेरते ।

स्त्रीभागान् पिङ्गो गन्धर्वान् वातौ अभ्रमिवाजतु ॥ १९ ॥

ये । अन्नः । जातान् । मारयन्ति । सूर्तिकाः । अनुशेरते ।

स्त्रीभागान् । पिङ्गः । गन्धर्वान् । वातः । अभ्रमस्र्द्व । अजतु ॥ १९ ॥

ये रक्षःपिशाचाद्याः अन्नो जातान् अर्धोत्पन्नान् गर्भान् मारयन्ति विनाशयन्ति ये च सूर्तिकाः अभिनवप्रसवा अनुशेरते स्वयमपि योपिद्रुपेण शयनं कुर्वन्ति तान् स्त्रीभागान् । स्त्रियो गर्भिण्यो भागो येषां ते स्त्रीभागाः । स्त्रीग्रहीतृन् गन्धर्वान् रक्षःपिशाचाद्यान् पिङ्गः गौरस्सर्पपः वातः वायुः अभ्रमिव निरुदकं मेघमिव अजतु निरस्यतु ।

१. इत्यन्वेयः S'.

२. वैतु. मंरा.

३. उद्धर्षिं प्रभृत् S'.

४. द. दृ.

११२८ टि ५. ५. सर्पपाख्योपपदापीडेन S'.

६. द्विः पठति S'.

७. ऋषा. अवग्रहो

भवति । (तु. ऋ. १, २४, ८). ८. \*भंगान् P'.]

परिसृष्टं धारयतु<sup>१</sup> यद्धितं माव<sup>२</sup> पादि<sup>३</sup> तत् ।

गर्भं त उग्रौ रक्षतां भेषजौ नीविभार्यौ<sup>४</sup> ॥ २० ॥

परिसृष्टम् । धारयतु । यत् । हितम् । मा<sup>१</sup> । अव<sup>२</sup> । पादि<sup>३</sup> । तत् ।

गर्भम् । ते । उग्रौ । रक्षताम् । भेषजौ । नीविभार्यौ<sup>४</sup> ॥ २० ॥

परिच्छिद्यं<sup>५</sup> होमादिविनियोगावशिष्टं सर्पपद्वयं धारयतु न परित्यजतु गर्भिणी स्त्री । धारणस्य अभिप्रायम् आह—यत् यत् पुत्रादिलक्षणं वस्तु हितम् अभिमतं तत् माव पादि अवपक्षे विस्तरं मा भूत् । अनेन अभिप्रायेण धारयतु । हे गर्भिणि ते गर्भम् उग्रौ उद्गूर्णवलौ भेषजौ भेषजरूपौ श्वेतपीतोभयविधसर्पौ नीविभार्यौ नीव्यां भर्तव्यौ घृत्वाञ्जलेन धार्यौ रक्षताम् पालयताम् ।

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘पवीनसान्’ इति सूक्तस्य ‘थी ते माता’ (अ. ८, ६, १-१०) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

पवीनसान् तद्भुत्वा<sup>६</sup> उच्छायकादुत नम्रकात्<sup>७</sup> ।

प्रजायै पर्ये त्वा पिङ्गः परि<sup>८</sup> पातु किमीदिनः<sup>९</sup> ॥ २१ ॥

पुत्रिऽनुसात् । तद्भुत्वा<sup>६</sup> । जयकात् । उत । नम्रकात् ।

प्रजायै । पर्ये । त्वा । पिङ्गः । परि<sup>८</sup> । पातु । किमीदिनः<sup>९</sup> ॥ २१ ॥

पवीनसान् । पविर्वज्रः । वज्रसदृशनासिकोपेतात् किमीदिनः असुरादेः सकाशात् तत्त्वत्वात् एतन्नामकाच्च किमीदिनः सायकान्<sup>१०</sup> विनाशकारिणः सकाशात् उत अपि च नम्रकान् नम्रात् । एतन्नामकेभ्यः असुरेभ्यः सकाशात् हे गर्भिणि त्वा त्वां पिङ्गः पिङ्गवर्णः सर्पः परि पातु परितो रक्षतु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते—प्रजायै प्रजायं पुत्रलाभार्थं पर्ये पत्यर्थं पत्युरानुकूल्यार्थं च ।

द्वयास्याच्चतुर्धात् पश्वपादादनङ्गुरेः<sup>११</sup> ।

वृन्तादभिं<sup>१२</sup> प्रसर्पतः परि पाहि वरीवृतात् ॥ २२ ॥

१. धारयताम् वै १६, ८१, १.

२. मावै R

३. मा P.

४. वैट्.

५. नम्रकात् S.

६. गुलेः वै १६, ८१, ४.

७. दधि वै.

द्विऽआस्यात् । चतुऽअक्षत् । पञ्चऽपादात् । अनुङ्गुरेः<sup>१</sup> ।  
वृन्तात् । अभि । प्रऽसर्पितः । परि । पाहि । वरीवृतात् ॥ २२ ॥

व्यास्यात् द्वे आस्ये पुरः पश्चाच्चेति वा पुरत एव वा यस्य स्तः स ह्यास्यः  
तस्मात् । यत एवम् अतोऽसौ चतुरक्षः अक्षचतुष्टयवान् । तस्मात् । पञ्चपादात्  
पादपञ्चकोपेतात् अनुङ्गुरेः अङ्गुलिरहिताद् वृन्तात् लतापुञ्जात् <sup>२</sup>अभिप्रसर्पितः अभिमुखं  
गच्छतः । अथवा, वृन्तात् वृन्तवद् वृन्तं शिरः पादाग्रं वा तस्मात् । <sup>३</sup>अवाग्भूया-  
भिगच्छतः पश्चात् वरीवृतात् शृशं सर्वाङ्गं व्याप्य वर्तमानात् हे ओपधे त्वं परि  
पाहि परितो रक्ष । वृत्तु वर्तने । अस्माद् यङ्गुलगन्तात् पञ्चाद्यधि 'रीगृदुपधस्य च'  
( पा ७,४,१० ) इत्यभ्यासस्य रीगागमः । न धातुलोप आर्धधातुकं ( पा १,१,४ ) इति  
गुणप्रतिषेधः ।

य आमं मांसमदन्ति पौरुषेयं च ये ऋविः ।

गर्भान् खादन्ति केशवास्तानितो नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये । आमम् । मांसम् । अदन्ति । पौरुषेयम् । च । ये । ऋविः ।  
गर्भान् । खादन्ति । केशवाः । तान् । इतः । नाशयामसि ॥ २३ ॥

ये पिशाचा आमम् अपक्वं मांसम् अदन्ति भक्षयन्ति ये च पौरुषेयम् पुरुषस्य संयन्धि  
ऋविः । ऋविस्शब्दो मांसयचनः । 'य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति' (श्रु १,१६२,१०) इति हि  
मन्त्रान्तरम् । मनुष्यमांसभक्षणं न प्रचुरम् इत्यभिप्रेत्य पृथगभिधानम् । ये च केशवाः  
प्रकृष्टकेशाः पिशाचविशेषाः गर्भान् मायारूपेण प्रविश्य खादन्ति भक्षयन्ति तान्  
विविधानपि इतः अस्मात् गर्भिण्यादेः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः ।

ये सूर्यात् परिसर्पन्ति स्नुषेव<sup>१</sup> श्वशुरादधि ।

वृजश्च तेषां पिङ्गश्च हृदयेऽधि नि विध्यताम् ॥ २४ ॥

ये । सूर्यात् । परिसर्पन्ति । स्नुषाश्च । श्वशुरात् । अधि ।  
वृजः । च । तेषाम् । पिङ्गः । च । हृदये । अधि । नि । विध्यताम् ॥ २४ ॥

ये पीडयितारः सूर्यात् सर्वस्य प्रेरकाद् देवाद् अनुज्ञाताः सन्तः परिसर्पन्ति  
परिगच्छन्ति भूलोकं गच्छन्ति पीडयितुम् । तत्र दृष्टान्तम् आह—स्नुषेव यथा

१. तु. सा.; वेदु. P.P.J.K.Cp.WM. अनुमङ्गुरेः.  
भूया<sup>२</sup> S'. ४. 'सर्पन्ति स्नुषेव B'.

२. वेदु. मंषा. ३. अवह-

स्नुपा श्वशुरादधि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । श्वशुरात् स्वपतेर्जनकाद् अनुवाता  
त्वं पत्युः सकाशं गच्छ इत्येवम् अनुवाता सती तत्समीपं परिसर्पति तद्गत् ।  
तेषां सूर्याद् आगतानां हृदये हृदयदेशे वज्रं वज्रः श्वेतसर्पपः स च पिङ्ग  
गौरसर्पपश्च । उभयत्र चशब्दः परस्परापेक्षः । अधि नि विध्यताम् अधिष्ठाय  
ताडयताम् ।

पिङ्गं रक्ष जायमानं मा पुमांसं स्त्रियं क्रन् ।

आण्डादो गर्भांन्मा दभन् वार्धस्वेतः किंभीदिनः ॥ २५ ॥

पिङ्गं । रक्ष । जायमानम् । मा । पुमांसम् । स्त्रियम् । क्रन् ।

आण्डऽअर्दः । गर्भांन् । मा । दभन् । वार्धस्व । इतः । किंभीदिनः ॥ २५ ॥

हे पिङ्ग गौरसर्प त्वं जायमानम् उत्पद्यमानं शिशुं रक्ष । जायमानम् इति  
सामान्येन अभिधाय विशेषेणाह—जायमानं पुमांसं जायमानां स्त्रियं वा मा क्रन्  
मा कुर्वन्तु । पीडायाम्<sup>१</sup> इति शेषः । अथवा जायमानं पुमांसं वस्तुतः पुंग्वं  
स्त्रियं मा क्रन् स्वयपत्यं मा कुर्वन्तु । यथा एवं न भवति तथा रक्ष । केचन  
भूतविशेषाः पुंग्वं स्त्रीगमं कुर्वन्ति स्वसामर्थ्यात् । करोतेर्माङ्गि लुङि 'मन्त्रे  
षत्' ( पा २, ४, ८० ) इत्यादिना च्लेलुङ् । किं च अपरे आण्डादः आण्डप्रवेश-  
भक्षकाः । 'अदोऽनजे' ( पा ३, २, ६८ ) इति चिद् । ते पिशाचाः गर्भांन् मा दभन्  
मा हिंसन्तु । तान् उभयविधान् किंभीदिनः किम् इदं किम् इदम् इति चरतो  
रक्षःप्रभृतीन् हे पिङ्ग इतः गर्भिणीसकाशाद् वाधस्व पीडय ।

अप्रजास्त्वं मार्तव्यत्समाद् रोदमयमावयम् ।

वृक्षादिवृ सजं कृत्वाऽप्रिये प्रति मृञ्च तत् ॥ २६ ॥

अप्रजाऽऽवयम् । मार्तव्यत्सम् । आत् । रोदम् । अवयम् । आऽवयम् ।

वृक्षात्ऽईव । सजम् । कृत्वा । अप्रिये । प्रति । मृञ्च । तत् ॥ २६ ॥

हे पिङ्ग त्वम् अस्या गर्भिण्या यद् अप्रजास्त्वम् अपत्यविधुरत्वम् यद्  
मार्तव्यत्वम् मृतवत्सत्त्वं दौर्भाग्यम् आन् अपि च रोदम् सर्वदा उत्पद्यमानं दुःखं  
हृदोदनं<sup>२</sup> वा । अयवावयम्<sup>३</sup> अध्यानां पापानां तत्फलभूतानां दुःखानां वा अतद्वद्  
वयनम् । एतानि सर्वाणि । वृक्षादिवृ सजं कृत्वा यथा वृक्षाद् वह्निं पुण्यानि

आदाय मालां निर्माय प्रियतमे प्रतिमुञ्चति तद्वत् अप्रजास्त्वादिकानां स्रजं  
कृत्वा तत् माल्यम् अप्रिये द्वेष्ये प्रति मुञ्च संयोजय ।

इत्यष्टमकाण्डे तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

समाप्तश्च तृतीयोऽनुवाकः ।

यक्ष्मादिसर्वव्याधिभैषज्ये कर्मणि 'या वध्रवः' इत्यर्थसूक्तेन दशवृक्षशकलानां  
लाक्षाहिरण्येन वेष्टितं मणिं कृत्वा संपात्य अभिमन्य पुनः सूक्तं जपित्वा वध्नाति ।  
तद् उक्तं कौशिकेन — 'उत्तमेन शाकलम्' (कौसू २६, ४०) इति । पलाशः उदुम्बरः  
जम्बुः काम्पीलः स्रक् बङ्गः शिरीषः स्रक्तयः वरणः विल्वः जङ्घिडः कुटुकः  
गर्द्दः गलाघलः घेतसः शिम्बलः सिपुनः स्यन्दनः अरणिका अश्मयोक्तः तुन्धुः  
पूतदारुरिति शान्ता वृक्षाः । एतेषां कतमेषामपि दशानां शाकलैर्निर्मितः  
शाकलो मणिः ।

तथा सौभ्रामणीयागे अनेन सूक्तेन ओषधीभिः संधीयमानां सुराम् अनु-  
मन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने — 'रसप्राधान्या (अ ५, २, ३) 'या वध्रवः' (अ ८, ७) इत्योषधीभिः  
सुरां संधीयमानाम्" (वैताथी ३०, ६) इति ।

या वध्रवो याश्च शुक्रा रोहिणीरुत पृथ्वयः ।

असिक्तीः कृष्णा ओषधीः सर्वा अच्छावदामसि ॥ १ ॥

याः । वध्रवः । याः । च । शुक्राः । रोहिणीः । उत । पृथ्वयः ।

असिक्तीः । कृष्णाः । ओषधीः । सर्वाः । अच्छावदामसि ॥ १ ॥

त्रायन्तामिमं पुरुषं यक्ष्माद् देवपितादधि ।

यासां द्यौष्पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां वभूव ॥ २ ॥

त्रायन्तान् । इमम् । पुरुषम् । यक्ष्माद् । देवपितात् । अधि ।

यासान् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । वीरुधाम् । वभूव ॥ २ ॥

आपो अग्रं दिव्या ओषधयः । तास्ते 'यक्ष्ममेनुस्य' श्रमज्ञादज्ञादनीनयन् ॥ ३ ॥

१. व. कौसू ८, १५; वं. घं. गृहः. २. देवपितादधि पं १६, १२, ३. ३. द्यौः  
पिता A, R, Dc. ४. 'मेनुस्य' A; 'मेनस्या' B; 'मेनस्या' K; 'मेनुस्य' D, S, C, ५,  
P, M, W; 'नस्य' D, K, V; 'नस्य' A, K, R, Dc



आपः । अग्रम् । दिव्याः । ओषधयः ।

ताः<sup>१</sup> । ते । यक्ष्मम् । एनस्यम् । अङ्गात्ऽअङ्गात् । अनानशन्<sup>२</sup> ॥ ३ ॥

प्रस्तृणती<sup>३</sup> स्तम्बिनीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि ।

अंशुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा<sup>४</sup> ह्वयामि ते वीरुधो वैश्वदेवीरुग्राः पुरुषजीवनीः । ४ ।

प्रस्तृणतीः । स्तम्बिनीः । एकऽशुङ्गाः । प्रस्तन्वतीः । ओषधीः । आ । वदामि ।

अंशुऽमतीः । काण्डिनीः । याः । विशाखाः । ह्वयामि । ते । । वीरुधः । वैश्वदेवीः ।

रुग्राः । पुरुषऽजीवनीः ॥ ४ ॥

यद् वः सहः सहमाना वीर्यं<sup>५</sup> यच्च वो वलम् ।

तेनेममस्माद् यक्ष्मात् पुरुषं<sup>६</sup> मधुमतीपथीरथो कृणोमि मेपजम् ॥ ५ ॥

यत् । वः । सहः । सहमानाः । वीर्यम् । यत् । च । वः । वलम् । तेन । इमम् । अस्मात् ।

यक्ष्मात् । पुरुषम् । मधुमत् । ओषधीः । अथो इति । कृणोमि । मेपजम् ॥ ५ ॥

जीवलां नधारिषां<sup>७</sup> जीवन्तीमोषधीमहम् ।

अरुन्धतीमुन्नयन्तीं पुष्पां<sup>८</sup> मधुमतीमिह हुवेऽस्मा अरिष्टतातये ॥ ६ ॥

जीवलाम् । नधऽरिषाम्<sup>९</sup> । जीवन्तीम् । ओषधीम् । अहम् ।

अरुन्धतीम् । उतऽनयन्तीम् । पुष्पाम् । मधुमतीम् । इह । हुवे । अस्मै । अरिष्टतातये ॥

इहा यन्तु प्रचेतसो मेदिनीर्वचसो मम ।

यथेम पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ ७ ॥

इह । आ । यन्तु । प्रचेतसः । मेदिनीः । वचसः । मम ।

यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुरितात् । अधि ॥ ७ ॥

अग्नेर्यासो अषां गर्भो या रोहन्ति पुनर्णवाः<sup>१०</sup> ।

भुवाः सहस्रनाम्नीर्भेषुजीः सन्त्वाभृताः ॥ ८ ॥

१. ता P<sup>१</sup>.

२. अनानशम् P; अनानशम् P<sup>२</sup>, J, Cp.

३. णतीः A, B<sup>१</sup>, D,

K, R, S<sup>m</sup>, Cs.

४. र्याः B<sup>१</sup>, D, R, K, K<sup>m</sup>, Dc, Cs

५. वीर्यं A, B, B<sup>१</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>२</sup>

६. मधुमतीपथी १६, १२, ५.

७. नधारिषां P<sup>२</sup>, M, E<sup>१</sup>, O.

८. पुष्पां Dc, Cs, R, W.

९. नधऽरिषाम् Bp<sup>१</sup>, P, P<sup>२</sup>, J; नधऽरिषाम् Cp.

१०. र्णवाः S<sup>m</sup>.

अग्नेः । घासः । अपाम् । गर्भः । याः । रोहन्ति । पुनःऽनवाः<sup>१</sup> ।

ध्रुवाः । सहस्रऽनाम्नीः । भेषजीः<sup>२</sup> । सन्तु । आऽमृताः ॥ ८ ॥

अवकोल्वा<sup>३</sup> उदकात्मान् ओषधयः । व्यृपिन्तु दुरितं तीक्ष्णशृङ्गयः<sup>४</sup> ॥ ९ ॥

अवकाऽउल्वाः । उदकाऽआत्मानः । ओषधयः । वि । ऋपन्तु । दुःऽइतम् । तीक्ष्णऽशृङ्गयः<sup>५</sup> ॥

‘उन्मुञ्चन्तीर्विरुणा उग्रा या विपदूर्पणीः ।

अथो बलासनाशनीः कृत्यादूर्पणीश्च यास्ता इहा यन्त्वोषधीः ॥ १० ॥

उत्स्मृञ्चन्तीः<sup>६</sup> । विऽविरुणाः<sup>७</sup> । उग्राः । याः । विपदूर्पणीः ।

अथो इति । बलासनाशनीः । कृत्यादूर्पणीः । च । याः । ताः । इह । आ । यन्तु । ओषधीः ॥ १० ॥

अपक्रीताः सहीयसीर्वीरुधो या अभिऽस्तुताः ।

‘त्रायन्तामस्मिन् ग्रामे<sup>८</sup> गामश्च पुरुषं पशुम् ॥ ११ ॥

अपऽक्रीताः । सहीयसीः । वीरुधः । याः । अभिऽस्तुताः ।

त्रायन्ताम् । अस्मिन् । ग्रामे । गाम् । अश्वम् । पुरुषम् । पशुम् ॥ ११ ॥

मधुमन्मूलं मधुमदग्रमासां मधुमन्मध्यं वीरुधां बभूव<sup>९</sup> ।

मधुमत् पूर्णं मधुमत् पुष्पमासां मधोः संभक्ता<sup>१०</sup> अमृतस्य भक्षो घृतमन्त्रं<sup>११</sup>

दुहतां<sup>१२</sup> गोपुरुगेवम् ॥ १२ ॥

मधुमत् । मूलम् । मधुमत् । अग्रम् । आसाम् । मधुमत् । मध्यम् । वीरुधाम् । बभूव<sup>९</sup> ।

मधुमत् । पूर्णम् । मधुमत् । पुष्पम् । आसाम् । मधोः । सम्भक्ताः । अमृतस्य । भक्षः ।

घृतम् । अन्त्रम् । दुहताम् । गोपुरुगेवम् ॥ १२ ॥

यावतीः किर्यतीश्चेमाः पृथिव्यामध्योषधीः<sup>१३</sup> ।

ता मां<sup>१४</sup> सहस्रपुण्यो<sup>१५</sup> मृत्योर्मुञ्चन्त्वंहसः<sup>१६</sup> ॥ १३ ॥

१. 'नवः P.

२. भेषजाः P<sup>२</sup>.

३. 'कोल्वा पे १६, १२, १.

४. 'शृङ्गाः

P.

५. 'उन्मुञ्चन्ती' K K<sup>m</sup>; उन्मुञ्चन्ती > उन्मुञ्चन्ती Dc.

६. 'मुञ्चन्तीः P.

७. 'विरुणः P.

८. 'नामस्माकं पे १६, १३, १.

९. वृ. R<sup>१</sup>, P<sup>२</sup>, D<sup>३</sup>; वृत्. A, B, B<sup>m</sup>.

१०. D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs, P, J, Cp, WM, RW. वृत्तः बलेन १ पे १६, १३, २.

११. संज्ञा

पे. ११. घृतमद् पे. १२. दुहते पे.

१३. 'पृथिव्योः A, B, B<sup>m</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V,

Dc, Cs, WM.

१४. नस् पे १६, १३, ३.

१५. 'पुण्यो WM.

१६. उन्मुञ्चन्त्वंहसः A, B<sup>m</sup>.

यावतीः । किर्यतीः । च । इमाः । पृथिव्याम् । अधि । ओषधीः<sup>१</sup> ।  
ताः । मा । सहस्रपुण्यः<sup>२</sup> । मृत्योः । मुञ्चन्तु । अहंसः ॥ १३ ॥

वैयाघ्रो मणिर्वीरुधां त्रायमाणोऽभिश्शस्तिपाः ।

अमीवाः सर्वा रक्षांस्यप हन्त्वधि दूरमुस्मत् ॥ १४ ॥

वैयाघ्रः । मणिः । वीरुधाम् । त्रायमाणः । अभिश्शस्तिपाः ।

अमीवाः । सर्वा । रक्षांसि । अप । हन्तु । अधि । दूरम् । अस्मत् ॥ १४ ॥

सिंहस्पेय स्तनयोः 'सं विजन्तेऽग्रेरिव' विजन्तु आम्भृताभ्यः ।

गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्धिरतिनुत्तो<sup>३</sup> नाव्या एतु स्रोत्याः ॥ १५ ॥

सिंहस्पेयः । स्तनयोः । सम् । विजन्ते । अग्रेऽईव । विजन्ते । आम्भृताभ्यः ।

गवाम् । यक्ष्मः । पुरुषाणाम् । वीरुद्धिर्मैः । अतिनुत्तः । नाव्याः । एतु । स्रोत्याः ॥ १५ ॥

मुमुक्षाना ओषधयोऽग्नेर्वैश्वानरादधि ।

भूमिं<sup>४</sup> संतन्वतीरितु यासां राजा वनस्पतिः ॥ १६ ॥

मुमुक्षानाः । ओषधयः । अग्नेः । वैश्वानरात् । अधि ।

भूमिम् । समस्तन्वतीः । इत । यासाम् । राजा । वनस्पतिः ॥ १६ ॥

या रोहन्त्याङ्गिरसीः पर्वतेषु सुमेधु च ।

ता नः पर्यस्वतीः शिवा ओषधीः सन्तु शं हृदे ॥ १७ ॥

याः । रोहन्ति । आङ्गिरसीः । पर्वतेषु । सुमेधु । च ।

ताः । नः । पर्यस्वतीः । शिवाः । ओषधीः । सन्तु । शम् । हृदे ॥ १७ ॥

याश्चाह वेद वीरुधो याश्च पश्यामि चक्षुषा ।

अज्ञाता जानीमश्च या यासु विद्म च संभृतम् ॥ १८ ॥

याः । च । अहम् । वेदे । वीरुधः । याः । च । पश्यामि । चक्षुषा ।

अज्ञाताः । जानीमः । च । याः । यासु । विद्म । च । समभृतम् ॥ १८ ॥

१. ओषधीः P, P<sup>२</sup>, J, Cp, WM.

अग्ने' पे १९, १३, ५.

२. विजन्ते S.

३. 'पुण्यः P, J, WM.

४. 'द्विजन्तयो' P.

५. ओषधीनाम् ।

६. भूमिः R.

सर्वाः<sup>१</sup> समग्रा ओषधीर्वोधन्तु वचंसो मम ।  
यथेमं पारयामसि पुरुषं दुरितादधि ॥ १९ ॥

सर्वाः । समऽअग्राः । ओषधीः । बोधन्तु । वचंसः । मम ।  
यथा । इमम् । पारयामसि । पुरुषम् । दुःऽइतात् । अधि ॥ १९ ॥

अश्वत्थो दुर्भो वीरुधां सोमो राजाऽमृतं हविः ।  
ब्रीहिर्यवश्च भेषजौ दिवस्पुत्रावर्मर्त्या ॥ २० ॥

अश्वत्थः । दुर्भः । वीरुधाम् । सोमः । राजा । अमृतम् । हविः ।  
ब्रीहिः । यवः । च । भेषजौ । दिवः । पुत्रौ । अर्मर्त्या ॥ २० ॥

उज्जिहीध्वे स्तनयत्यभिक्रन्दत्योषधीः ।  
यदा वः पृश्निमातरः पर्जन्यो रेतसाऽवति ॥ २१ ॥

उत् । जिहीध्वे । स्तनयति । अभिक्रन्दति । ओषधीः<sup>२</sup> ।  
यदा । वः । पृश्निऽमातरः । पर्जन्यः । रेतसा । अवति ॥ २१ ॥

तस्यामृतस्येमं बलं पुरुषं पाययामसि<sup>३</sup> ।  
अथो कृणोमि भेषजं यथाऽसच्छतहायनः ॥ २२ ॥

तस्य । अमृतस्य । इमम् । बलम् । पुरुषम् । पाययामसि ।  
अथो इति । कृणोमि । भेषजम् । यथा । असत् । शतऽहायनः ॥ २२ ॥

ब्राह्मो वेदं वीरुधं नकुलो वेदं भेषजीम् ।  
सर्पा गन्धर्वा या विदुस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २३ ॥

ब्राह्मः । वेद । वीरुधम् । नकुलः । वेद । भेषजीम् ।  
सर्पाः । गन्धर्वाः । याः । विदुः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २३ ॥

याः सुपर्णा आङ्घ्रिसीर्दिन्या या रघटो विदुः ।

१. सर्वा B<sup>h</sup>, D, C<sup>s</sup>.

पे १६, १४, १.

२. ओषधीः P.

३. वेद > वेदं B.

४. पारयामसि W, O; फलयामसि

५. वेदं B<sup>h</sup>; वेद > वेदं B.

६. इहायन्त्योषधीः पे १६, १४, २.

वयांसि हंसा या विदुर्याश्च सर्वे पतत्रिणः ।

मृगा या विदुरोपधीस्ता अस्मा अवसे हुवे ॥ २४ ॥

याः । सुऽपर्णाः । अङ्गिरसीः । द्विन्याः । याः । रघटः । विदुः ।

वयांसि । हंसाः । याः । विदुः । याः । च । सर्वे । पतत्रिणः ।

मृगाः । याः । विदुः । ओपधीः । ताः । अस्मै । अवसे । हुवे ॥ २४ ॥

यावतीनामोपधीनां गावः प्राश्नन्त्यध्व्या यावतीनामजावयः ।

'तावतीस्तुभ्यमोपधीः शर्म यच्छन्त्वाभृताः' ॥ २५ ॥

यावतीनाम् । ओपधीनाम् । गावः । प्रऽअश्नन्ति । अध्व्याः । यावतीनाम् । अजऽअवयः ।

तावतीः । तुभ्यम् । ओपधीः । शर्म । यच्छन्तु । आऽभृताः ॥ २५ ॥

यावतीषु मनुष्या भेपजं भिपजो विदुः ।

'तावतीर्विश्वभेपजीरा भरामि त्वामभि' ॥ २६ ॥

यावतीषु । मनुष्याः । भेपजम् । भिपजेः । विदुः ।

तावतीः । विश्वऽभेपजीः । आ । भरामि । त्वाम् । अभि ॥ २६ ॥

पुष्पवतीः प्रसृज्मतीः फलिनीरफला उत ।

'समातरं इव' दुहामस्मा अरिष्टतातये ॥ २७ ॥

पुष्पवतीः । प्रसृज्मतीः । फलिनीः । अफलाः । उत ।

समातरंऽइव । दुहाम् । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ २७ ॥

उत् त्वाहापं पञ्चशलादयो दशशलादुत ।

अथो यमस्य पद्वीशाद् 'विश्वस्माद् देवकिल्बिपात्' ॥ २८ ॥

उत् । त्वा । अहापम् । पञ्चशलात् । अथो इति । दशशलात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पद्वीशात् । विश्वस्मात् । देवऽकिल्बिपात् ॥ २८ ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. 'तीर्विश्वभेपजीरा भरामि त्वामभि' पै १६, १४, ४.

२. पृ १६५ टि ३ द.

३. 'तीस्तुभ्यमाभृताशर्म यच्छन्त्वोपधीः' पै १६, १४, ५.

४. प्रसूवरीः अ १०, ९७, ३ मा

१२, ७७ मं २, ७, १३; प्रसूवरीः पै ४, २, ६, १.

५. समातरं D.R.

६. सम । मातरं >

समातरं Cp.

७. लाद् उत त्वा पै १६, १४, ७.

८. उत त्वा पै.

९. पद्वी V;

पद्वी Dc, पद्वीशाद् Cp, RW अ. पै.

१०. ओपधीभिर्पीपरम् पै.

† सर्वस्माद्

अ १०, ९७, १६.

११. पृ ७९१ टि. ४-७ द.

१२. पद्वीशाद् P.P.

‘इन्द्रो मन्थतु’ इति अर्थसूक्तस्य शत्रुक्षयशत्रुभयनाशनशत्रुजयस्वकीयबल-  
वर्धनकर्मसु विनियोगः । तानि कर्माणि सेनाकर्माणि नाम भवन्ति । तत्र सेना-  
ग्निसिद्धयर्थं ‘पूतिरज्जुः’ (२) इत्यर्थेन अग्निपातदेशे जीर्णं रज्जुम् अवधाय  
अश्वत्थवधकयोर्नाम पिप्पलकरिमालकयोः काष्ठयोः ‘इन्द्रो मन्थतु’ इति ऋचा  
अग्निं मन्थति । धूमं दृष्ट्वा अग्निपदरहितेनार्धेन अनुमन्त्रयते । ‘अग्निं परादस्य’  
(२) इत्यादिनार्धेन धूमपदरहितेन अग्निम् अनुमन्त्रयते । तादृशेऽग्नौ सेनाकर्माणि  
स्युः । तान्येवम्—

‘इन्द्रो मन्थतु’ इति सूक्तेन प्रत्यूचम् अश्वत्थसमिध आदधाति । शत्रुक्षयो  
भवति ।

तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यूचं करिमालकसमिध आदधाति ।  
तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यूचम् एरण्डसमिध आदधाति ।  
तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यूचं पलाशसमिध आदधाति । तिर्णिसमिध इति केशवः ।  
तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यूचं खदिरसमिध आदधाति ।  
तथा अनेन सूक्तेन प्रत्यूचं शरसमिध आदधाति । शत्रुभयं न भवति । कर्म-  
विकल्पः । सपक्षक्षयणी समाप्ता ।

तथा अभ्यातानान्तं कृत्वा अनेन सूक्तेन भाङ्गपाशान् संपात्याभिमन्त्र्य  
सेनाक्रमेषु वपति । सर्वत्र कुक्षेनाभिमन्त्रणं पाशादिषु । तत उत्तरतन्त्रम् ।

तथा तन्त्रं कृत्वा अनेन सूक्तेन मौञ्जान् पाशान् संपात्याऽभिमन्त्र्य सेनाक्रमेषु  
वपति । तन्त्रं च ।

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि आश्वत्थानि कूटानि संपात्याऽभिमन्त्र्य  
सेनाक्रमेषु वपति ।

तथा अनेन सूक्तेन बाधकदण्डानि भाङ्गानि जालानि संपात्याऽभिमन्त्र्य सेना-  
क्रमेषु वपति । समाप्तानि जयकर्माणि ।

उक्तेषु सर्वकर्मसु अङ्गभूतानि वक्ष्यमाणानि त्रीणि कर्माणि भवन्ति । ‘स्वाहभ्यः’  
( २४ ) इति पदद्वयेन स्वमित्रबलवृद्धयर्थम् आज्यं जुहोति दक्षिणहस्तेन बाधककाष्ठ-  
प्रज्वालितेऽग्नौ । ‘उराहामोभ्यः’ ( २४ ) इति पदद्वयेन परबलविनाशार्थं सव्येन हस्तेन इद्विहं  
जुहोत्युकाग्नौ । कर्माग्रेरुत्तरस्मिन् देशे रक्तपिप्पलशाखां भूस्युदरे ऊर्ध्वा कृत्वा  
नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा ‘नीललोहितनामूनभ्यवतनोमि’ ( २४ )  
इत्यनेन दक्षिणा दूरे प्रकर्षेण त्याजयति ।

सेनाकर्माणि अरण्ये कार्याणि न ग्रामे । युद्धप्रदेशे वा यथाप्रसङ्गम् ।

तद् उक्तं कौशिकेन—“‘इन्द्रो मन्थतु’ इति । ‘पूतिरज्जुः’ (२) इति पूतिरज्जुमवधाय ।  
अश्वत्थवधकयोर्नाम मन्थति । ‘धूमम्’ (२) इति धूममनुमन्त्रयते । ‘अग्निम्’ (२) इत्यग्निम् । तस्मिन्नरण्ये  
सप्तक्षयणीरादधात्यश्वत्थवधकताजङ्गलाहखदिरशराणाम् । उक्ताः पाशाः । आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि

जालानि । बाधकदण्डानि । 'स्वाहेभ्यः' (२४) इति मित्रेभ्यो जुहोति । 'दुराहामीभ्यः' (२४) इति सव्येनेङ्गिममित्रेभ्यो बाधके । उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखा निहत्य नीललोहितान्वां सूत्राणां परितस्त्य 'नीललोहितेनामूर' (२४) इति दक्षिणा प्रहापयति<sup>१</sup> ( कौस् १६, ९-२० ) इति । ताजद्भङ्ग परण्डः । कूर्टं निपादानां प्राणिवन्धनम् । आह्वः पलाश इति दारिलः । तिर्णिरिति केशवः । वृक्षविशेषपर्यायाथं आह्वपदं सूत्रेऽपपाठो<sup>२</sup> न चेत्, प्राक्तनेन प्रमादेन भवितव्यम् । परुष इत्येव नाम्ना भवितव्यं सूक्ते (मं ४) परुषाह्वपददर्शनात्<sup>३</sup> । परुषाह्वः परुष इति आह्व यस्थ स इति विग्रहः<sup>४</sup> ।

इन्द्रो मन्थतु<sup>५</sup> मन्थिता शक्रः शूरः पुरंदरः ।

यथा हनाम सेनां<sup>६</sup> अमित्राणां सहस्रशः ॥ १ ॥

इन्द्रः । मन्थतु । मन्थिता<sup>५</sup> । शक्रः । शूरः । पुरमृदुरः ।

यथा । हनाम । सेनां । अमित्राणाम् । सहस्रशः ॥ १ ॥

पूतिरज्जुरुपध्मानी<sup>७</sup> पूतिं सेनां कृणोत्वमूर्<sup>८</sup> ।

धूममग्निं परादृश्याऽमित्रां हृत्स्वा दधतां<sup>९</sup> भुयम् ॥ २ ॥

पूतिऽरज्जुः । उपऽध्मानीं । पूतिम् । सेनाम् । कृणोतु । अमूर्म् ।

धूमम् । अग्निम् । परादृश्य । अमित्राः । हृत्सु । आ । दधताम् । भुयम् ॥ २ ॥

अमूर्नश्चत्थ निः<sup>१०</sup> शृणीहि<sup>११</sup> खादामूर्न् खादिराजिरम्<sup>१२</sup> ।

'ताजद्भङ्ग इव भज्यन्तां हन्त्येनान्<sup>१३</sup> वर्धको वर्धैः' ॥ ३ ॥

अमूर्न् । अश्चत्थ । निः । शृणीहि । खाद । अमूर्न् । 'खादिर । अजिरम्'<sup>१२</sup> ।

ताजद्भङ्गऽइव । भज्यन्ताम् । हन्तु । एनान्<sup>१३</sup> । वर्धकः । वर्धैः ॥ ३ ॥

'परुषान्मूर्न् परुषाह्वः कृणोतु हन्त्येनान्<sup>१४</sup> वर्धको वर्धैः ।

सिग्रं शूर इव भज्यन्तां बृहज्जालेन संदिताः' ॥ ४ ॥

१. प्रहापयति BI.

२. वंत्तु. वे १, १९, ५५, १.

३. मन्थन्तु K, K<sup>m</sup>.

४. सेनां वे १६, २९, १.

५. मन्थिता P.

६. 'रवसुं K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>. 'त्विमाम् वे १६, २९, २.

७. दधतां K

८. नि D, K, K<sup>m</sup>, Cs, वे १६, २९, ४; निः > नि B.

९. मृणीहि.

१०. 'राजिरम् A, B, D, R, S<sup>m</sup>, V, Dc, Cs.

११. तादृच ? भर्तृव भज्यन्तां बृहज्जालेन

संदिताः वे.

† वे १, १४, ७२ c d.

१२. खादिरऽअजिरम् P, P<sup>m</sup>, J, Cp.

१३. एनान् P.

१४. परुष K

१५. हन्त्येनान् वे १६, २९, ३.

१६. संदिताः वे.

परुषान् । अमून् । परुषऽआहः । कृणोतु । हन्तु । एनान् । वर्षकः । वधैः ।  
क्षिप्रम् । शरऽइव । भज्यन्ताम् । बृहत्ऽजालेन । समर्दिताः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षं जालमासीज्जालदण्डा दिशो महीः ।

तेनाभिधाय 'दस्यूनां शक्रः सेनामर्षवपत्' ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षम् । जालम् । आसीत् । जालऽदण्डाः । दिशः । महीः ।  
तेन । अभिऽधाय । दस्यूनाम् । शक्रः । सेनाम् । अर्ष । अवपत् ॥ ५ ॥

बृहद्वि जालं बृहत् शक्रस्य वाजिनीवतः<sup>१</sup> ।

तेन शत्रून्भि 'सर्वान् न्युञ्ज' यथा न मुच्यतै<sup>२</sup> कतमश्चनैषाम् ॥ ६ ॥

बृहत् । द्वि । जालम् । बृहत् । शक्रस्य । वाजिनीवतः ।  
तेन । शत्रून् । अभि । सर्वान् । नि । उञ्ज । यथा । न । मुच्यतै । कतमः । चन । एषाम् ॥

बृहत् ते जालं बृहत् इन्द्र शूर सहस्रार्धस्य शतवीर्यस्य ।

तेन शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदं 'जघान शक्रो' दस्यूनामाभिधाय सेनया' ॥ ७ ॥

बृहत् । ते । जालम् । बृहत् । इन्द्र । शूर । सहस्रऽअर्धस्य । शतवीर्यस्य । तेन । शतम् ।  
सहस्रम् । अयुतम् । निऽअर्बुदम् । जघान । शक्रः । दस्यूनाम् । अभिऽधाय । सेनया ॥

अयं लोको जालमासीच्छक्रस्य महतो महान् ।

तेनाहमिन्द्रजालेनामूंस्तमसाभि दधामि सर्वान् ॥ ८ ॥

अयम् । लोकः । जालम् । आसीत् । शक्रस्य । महत् । महान् ।  
तेन । अहम् । इन्द्रऽजालेन । अमून् । तमसा । अभि । दधामि । सर्वान् ॥ ८ ॥

सेदिरुग्रा 'व्यूद्धिरातिश्चानपवाचना'<sup>३</sup> ।

श्रमस्तन्द्नीश्च मोहश्च 'तैरमून्भि दधामि सर्वान् ॥ ९ ॥

१. सेना इन्द्रो दस्यूनाम् पं १६, २९, ५. २. अभिऽधाय P. ३. रोचनावतः  
पं १६, २९, ७. ४. सर्वान्यु > सर्वान्यु B: सर्वान्यु A, B<sup>a</sup>, D, K, K<sup>a</sup>, R, S<sup>a</sup>, Dc, Cs.  
५. मुच्यतै RW. ६. जघानेन्द्रो वै. ७. सेनाम् वै. ८. विवृतिर ? भर्तिन्  
पादपवाचिराम् ? पं १६, २९, ९. ९. तेनाम् वै.



सेदिः । उग्रा । विऽक्रद्धिः<sup>१</sup> । आर्तिः । च । अनपऽवाचना ।

श्रमेः । तन्द्रीः । च । मोहः । च । तैः । अमून् । अभि । दधामि । सर्वान् ॥ ९ ॥

मृत्यवेऽमून् प्र यच्छामि मृत्युपाशैरमी सिताः ।

मृत्योर्ये अघला दूतास्तेभ्य एनान् प्रति नयामि वृद्ध्वा<sup>२</sup> ॥ १० ॥

मृत्यवे । अमून् । प्र । यच्छामि । मृत्युऽपाशैः । अमी इति । सिताः ।

मृत्योः । ये । अघलाः । दूताः । तेभ्यः । एनान् । प्रति । नयामि । वृद्ध्वा<sup>३</sup> ॥ १० ॥

नयतामून् मृत्युदता यमदना अपोम्भत ।

परःसहस्रा हन्यन्तां तूणेद्वेनान् मृत्यं भवस्य<sup>४</sup> ॥ ११ ॥

नयत । अमून् । मृत्युऽदूताः । यमऽदूताः । अप । उम्भत ।

परःसहस्राः । हन्यन्ताम् । तूणेद्वे । एनान् । मृत्यम् । भवस्य<sup>५</sup> ॥ ११ ॥

साध्या एकं जालदण्डमुद्यत्य यन्त्वोर्जसा ।

रुद्रा एकं वसव एकमादित्यैरेक उद्यतः ॥ १२ ॥

साध्याः । एकम् । जालऽदण्डम् । उत्त्यत्य । यन्ति । ओर्जसा ।

रुद्राः । एकम् । वसवः । एकम् । आदित्यैः । एकः । उद्यतः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा उपरिष्टादुञ्जन्तो यन्त्वोर्जसा<sup>६</sup> ।

मध्येन घन्तो यन्तु सेनामर्द्धिरसो महीम्<sup>७</sup> ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । उपरिष्टात् । उञ्जन्तः । यन्तु । ओर्जसा ।

मध्येन । घन्तः । यन्तु । सेनाम् । अर्द्धिरसः । महीम्<sup>८</sup> ॥ १३ ॥

वनस्पतीन् वानस्पत्यानोपधीरुत वीरुधः ।

द्विषाचतुष्पादिष्णामि यथा सेनामृन् हनन्<sup>९</sup> ॥ १४ ॥

वनस्पतीन् । वानस्पत्यान् । ओपधीः । उत । वीरुधः<sup>१०</sup> ।

द्विष्पात्<sup>११</sup> । चतुऽष्पात् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमृन्<sup>१२</sup> । हनन् ॥ १४ ॥

१. 'दि P. २. यच्चा WM.; बदन् १६, २९, १०. ३. यच्चा P, P<sup>१</sup>, J, WM.

४. द्वितीयं वै १६, ३०, ३. ५. तृतीयमादि<sup>१</sup> वै. ६. यन्त्वोर्जसा K. वै १६, ३०, ३ [मृ. १०.]

७. वधेः वै.

८. हवाम् वै १६, ३०, ४.

९. वीरुधः P.

१०. द्विष्पात् Bp<sup>१</sup>.

११. अमृन् P.

गन्धर्वाप्सरसः सर्पान् देवान् पुण्यजनान् पितॄन् ।

दृष्टान् दृष्टानिष्णामि यथा सेनाममूं हनन् ॥ १५ ॥

गन्धर्वऽअप्सरसः । सर्पान् । देवान् । पुण्यऽजनान् । पितॄन् ।

दृष्टान् । अदृष्टान् । इष्णामि । यथा । सेनाम् । अमूम् । हनन् ॥ १५ ॥

इम उता<sup>१</sup> मृत्युपाशा यानाक्रम्य न मुच्यसे ।

अमुष्या<sup>२</sup> हन्तु सेनाया इदं कूटं सहस्रशः ॥ १६ ॥

इमे । उताः । मृत्युपाशाः । यान् । आऽक्रम्य<sup>३</sup> । न । मुच्यसे ।

अमुष्याः । हन्तु । सेनायाः । इदम् । कूटम् । सहस्रशः ॥ १६ ॥

घर्मः समिद्धो अग्निनायं होमः सहस्रहः<sup>४</sup> ।

भवश्च<sup>५</sup> पृश्निबाहुश्च शर्वे<sup>६</sup> सेनाममूं हतम् ॥ १७ ॥

घर्मः । समिद्धः । अग्निना । अयम् । होमः । सहस्रशः ।

भवः । च । पृश्निबाहुः । च । शर्वे<sup>७</sup> । सेनाम् । अमूम् । हतम् ॥ १७ ॥

मृत्योरापमा<sup>८</sup> पद्यन्तां<sup>९</sup> क्षुधं सेदिं वधं भयम् ।

इन्द्रश्चाक्षुजालाम्यां<sup>१०</sup> शर्वे<sup>११</sup> सेनाममूं हतम् ॥ १८ ॥

मृत्योः । आपम् । आ । पद्यन्ताम् । क्षुधम् । सेदिम् । वधम् । भयम् ।

इन्द्रः । च । अक्षुजालाम्याम् । शर्वे<sup>१२</sup> । सेनाम् । अमूम् । हतम् ॥ १८ ॥

पराजिताः प्र त्रसतामित्रा नुत्ता<sup>१३</sup> धावत ब्रह्मणा ।

वृहस्पतिप्रणुत्तानां<sup>१४</sup> मामीपां मोचि कश्चन ॥ १९ ॥

पराजिताः । प्र । त्रसत । अमित्राः । नुत्ताः<sup>१५</sup> । धावत । ब्रह्मणा ।

वृहस्पतिप्रणुत्तानाम् । मा । अमीपाम् । मोचि । कः । चन ॥ १९ ॥

१. इत पे १६, ३०, ५. २. युक्ता पे १६, ३०, ५. ३. आक्रमस्य P. ४. सह-  
स्रशः पे १६, ३०, ८ [मूको.]. ५. भवश्च मूको. (व. शंभा. WML.). ६. मधुं A, R.  
७. सर्वे P, P<sup>३</sup>, J. ८. 'रापमा P<sup>३</sup>, R<sup>३</sup>, RW. ९. पद्यन्तो R, Dc. १०. 'धुमा-  
का' पे १६, ३०, ६. ११. सर्वे B<sup>३</sup>, Cs, W, O, T. शर्वं > सर्वं A १२. सर्वे P, P<sup>३</sup>, J.  
D<sup>३</sup>. १३. सिता पे १६, ३०, ९. १४. वृहस्पतिः प्रणु R, Sm, पे. १५. नुत्ता P.  
P<sup>३</sup>, J, Cp.

अवे पद्यन्तामेपामायुधानि मा शकन्' प्रतिधामिषुम् ।

अथैषां बहु विभ्यतामिषवो घन्तु मर्मणि ॥ २० ॥

अवे । पद्यन्ताम् । एपाम् । आयुधानि । मा । शकन् । प्रतिऽधाम् । इषुम् ।

अथै । एपाम् । बहु । विभ्यताम् । इषवः । घन्तु । मर्मणि ॥ २० ॥

सं क्रोशतामेनान् द्यावापृथिवी समन्तरिक्षं सह देवताभिः ।

मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विदन्त मिथो विघ्नाना उप यन्तु' मृत्युम् ॥ २१ ॥

सम् । क्रोशताम् । एनान् । द्यावापृथिवी इति । सम् । अन्तरिक्षम् । सह । देवताभिः ।

मा । ज्ञातारम् । मा । प्रतिऽस्थाम् । विदन्त । मिथः । विऽघ्नानाः । उप । यन्तु । मृत्युम् ॥ २१ ॥

दिशश्चतस्रोऽश्वतुर्यो<sup>१</sup> देवस्थस्य पुरोडाशाः<sup>२</sup> शुफा अन्तरिक्षमुद्विः ।

द्यावापृथिवी<sup>३</sup> पक्षसी ऋतवोऽभीशवोऽन्तर्देशाः<sup>४</sup> किंकुरा वाक् परिरथ्यम् ॥ २२ ॥

दिशः । चतस्रः । अश्वतुर्यः । देवऽस्थस्य । पुरोडाशाः । शुफाः<sup>५</sup> । अन्तरिक्षम् । उद्विः ।

द्यावापृथिवी इति । पक्षसी इति । ऋतवः । अभीशवः<sup>६</sup> । अन्तःऽदेशाः । किम्ऽकुराः<sup>७</sup> । वाक् ।

परिरथ्यम् ॥ २२ ॥

संवत्सरो रथः परिवत्सरो रथोपस्थो विराडीपाग्री रथमुखम् ।

इन्द्रः सव्यष्टाश्चन्द्रमाः सारथिः ॥ २३ ॥

सम्ऽवत्सरः । रथः । परिवत्सरः । रथोऽपस्थः । विराट् । ईपा । अग्निः । रथोऽमुखम् ।

इन्द्रः । सव्यऽस्थाः । चन्द्रमाः । सारथिः ॥ २३ ॥

इतो जयेतो वि जय<sup>१</sup> सं जय जय स्वाहा ।

इमे जयन्तु परामी जयन्तां स्वाहैभ्यो दुराहाऽमीभ्यः ।

नीलिलोहितेनामूनभ्यवतनोमि ॥ २४ ॥

इतः । जय । इतः । वि । जय । सम् । जय । जय । स्वाहा ।

१. तिपन् पे १६, ३०, १०.

२. यन्ति पे १६, ३०, ११.

३.

४. 'सो भव'

A, B<sup>4</sup>, D, R, C<sup>4</sup>.

५. 'सा B.

६. 'पृथिवी D, S<sup>m</sup>, V.

७. शुफः P.

८. अग्नी-

पायः P<sup>4</sup>.

९. किम्ऽकुराः P

१०. जयस्व पे १६, ३१, ८.

इमे । जयन्तु । परा । अमी इति । जयन्ताम् । स्वाहा । एभ्यः<sup>१</sup> । दुराहा । अमीभ्यः ।  
नीललोहितेन । अमून् । अभिऽअवतनोमि ॥ २४ ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘कुतस्तौ’ इति सूक्ते विराडादिविषयः संवादो विचारश्च ।

‘कुतस्तौ’, ‘विराड् वै’ ( अ. ८, १० ) इति सूक्ताभ्यां जपं करोति स्वर्गकाम इति  
चिनियोगमाला ।

कुतस्तौ जातौ कतमः सो अर्थः कस्माल्लोकात् कतमस्याः<sup>१</sup> पृथिव्याः ।

वत्सौ विराजः सलिलादुदैतां तौ त्वां पृच्छामि कतरेण दुग्धा ॥ १ ॥

कुतः । तौ । जातौ । कतमः । सः । अर्थः । कस्मात् । लोकात् । कतमस्याः । पृथिव्याः ।  
वत्सौ । विराजः । सलिलात् । उत । ऐताम् । तौ । त्वा । पृच्छामि । कतरेण । दुग्धा ॥ १ ॥

यो अक्रन्दयत् सलिलं मृष्ट्वा योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः ।

वत्सः कामदुग्धो विराजः स गुहां चक्रे तन्त्रिः पराचैः ॥ २ ॥

यः । अक्रन्दयत् । सलिलम् । मृष्ट्वा । योनिम् । कृत्वा । त्रिभुजम् । शयानः ।

वत्सः । कामदुग्धः । विराजः । सः । गुहा । चक्रे । तन्त्रिः । पराचैः ॥ २ ॥

यानि त्रीणि<sup>२</sup> बृहन्ति येषां चतुर्थं विष्णुनक्ति<sup>३</sup> वार्चम् ।

ब्रह्मैतद् विद्यात् तपसा विपश्चिद् यस्मिन्नेकं युज्यते यस्मिन्नेकम् ॥ ३ ॥

यानि । त्रीणि । बृहन्ति । येषाम् । चतुर्थम् । विष्णुनक्ति । वार्चम् ।

ब्रह्मा । एतद् । विद्यात् । तपसा । विपश्चित् । यस्मिन् । एकम् । युज्यते । यस्मिन् । एकम् ॥ ३ ॥

बृहतः परि सामानि पृष्ठात् पञ्चाधि निर्मिता ।

बृहद् बृहत्या निर्मितं कुतोऽधि बृहती मिता ॥ ४ ॥

बृहतः । परि । सामानि । पृष्ठात् । पञ्च । अधि । निःसृमिता ।

बृहत् । बृहत्याः । निःसृमितम् । कुतः । अधि । बृहती । मिता ॥ ४ ॥

१. एभ्यः P. २. कस्माल्लो B<sup>h</sup>, D, K, S<sup>m</sup>, C, Si. कस्माल्लो सात<sup>१</sup>. ३. कत-

रस्याः ये १६, १८, १ [मूको.]

४. विराजः P<sup>१</sup>.

५. चत्वारि ये १६, १८, २.

१. नकु वे.

२. विद्यात् P.

वृहती परि मात्राया मातुर्मात्राधि निर्मिता ।

माया हे जज्ञे मायाया मायाया मातली परि ॥ ५ ॥

वृहती । परि । मात्रायाः । मातुः । मात्रा । अधि । निःसृमिता ।

माया<sup>१</sup> । हे । जज्ञे । मायायाः । मायायाः । मातली । परि ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्य प्रतिमोपरि द्यौर्यावद् रोदसी विववाधे अग्निः ।

ततः पृष्ठादामुतो यन्ति स्तोमा उदितो र्यन्त्यभि पृष्ठमहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । प्रतिमा । उपरि । द्यौः । यार्वत् । रोदसी इति । विववाधे । अग्निः ।

ततः । पृष्ठात् । आ । अमुतः । यन्ति । स्तोमाः । उत । इतः । यन्ति । अभि । पृष्ठम् । अहः ॥

‘पद् त्वा’ पृच्छाम ऋषयः कश्यपेमे त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च ।

विराजमाहुर्ब्रह्मणः पितरं तां नो वि धेहि यतिधा सखिभ्यः ॥ ७ ॥

पद् । त्वा । पृच्छाम । ऋषयः । कश्यप । इमे । त्वम् । हि । युक्तम् । युयुक्षे । योग्यम् । च ।

विराजम् । आहुः । ब्रह्मणः । पितरम् । ताम् । नुः । वि । धेहि । यतिधा । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

यां प्रच्युतामनु यज्ञाः प्रच्यवन्त उपतिष्ठन्त उपतिष्ठमानाम् ।

यस्यां ब्रूते प्रसवे यक्षमेजति सा विराडृषयः परमे व्योमिन् ॥ ८ ॥

याम् । प्रच्युताम् । अनु । यज्ञाः । प्रच्यवन्ते । उपतिष्ठन्ते । उपतिष्ठमानाम् ।

यस्यां । ब्रूते । प्रसवे । यक्षम् । एजति । सा । विराद् । ऋषयः<sup>१०</sup> । परमे । विओमिन् ॥ ८ ॥

अप्राणैति प्राणेन प्राणतीनां विराट् स्वराजमभ्येति पश्चात् ।

विद्यं मृशन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम् ॥ ९ ॥

अप्राणा । एति । प्राणेन । प्राणतीनाम् । विराट् । स्वराजम् । अभि । एति । पश्चात् । विद्यं ।

मृशन्तीम् । अभिरूपां । विराजम् । पश्यन्ति । त्वे इति । न । त्वे इति । पश्यन्ति । एनाम् ॥ ९ ॥

१. हि १ १६, १८, ५.

२. मायाः P, P<sup>१</sup>, J, Cp, WMI.

३. यन्तु १ १६, १८,

४. पद् त्वा B, B<sup>१</sup>, K. पद् त्वा K<sup>m</sup>, Dc.

५. वेदं १ १६, १८, ५.

६. धेयुः

७. धेयुः S<sup>m</sup>.

८. युक्षं B.

९. म १ १६, १८, ८.

१०. ऋषयः

P, P<sup>१</sup>.

११. सामाज्यं १ १६, १८, ९.

१२. विराट्स्वराजं B<sup>१</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>१</sup>.

स्वरा R, Dc.

को विराजो मिथुनत्वं प्र वेद 'क क्रतून् क उ कल्पमस्याः' ।

क्रमान् को अस्याः कतिधा विदुग्धान् को अस्या धामा कतिधा व्युष्टिः ॥१०॥

कः । विराजः । मिथुनऽत्वम् । प्र । वेद । कः । क्रतून् । कः । ऊं इति । कल्पम् । अस्याः ।  
क्रमान् । कः । अस्याः । कतिधा । विदुग्धान् । कः । अस्याः । धाम । कतिधा । विदुष्टोः ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छेदास्वितरासु चरति प्रविष्टा ।

महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्बधूजिगाय नवगज्जनित्री ॥११॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । विदुऽौच्छत् । आसु । इतरासु । चरति । प्रविष्टा ।  
महान्तः । अस्याम् । महिमानः । अन्तः । बधूः । जिगाय । नवगजत् । जनित्री ॥ ११ ॥

छन्दःपक्षे उपसा<sup>१०</sup> पेपिशाने समानं योनिमनु सं चरेते<sup>११</sup> ।

सूर्यपत्नी सं<sup>१२</sup> चरतः प्रजानती केतुमती<sup>१३</sup> अजरे भूरिरेतसा<sup>१४</sup> ॥१२॥

छन्दःपक्षे<sup>१०</sup> इति छन्दःपक्षे । उपसा<sup>१०</sup> पेपिशाने इति । समानम् । योनिम् । अनुं । सम् । चरेते इति ।  
सूर्यपत्नी इति सूर्यपत्नी । सम् । चरतः । प्रजानती इति प्रजानती । केतुमती इति केतुमती ।  
अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १२ ॥

ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मा<sup>१५</sup> अनु रेत आगुः<sup>१६</sup> ।

प्रजामेका जिन्वत्यूर्जमेका<sup>१७</sup> राष्ट्रमेका<sup>१८</sup> रक्षति देवयुनाम् ॥१३॥

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । तिस्रः । आ । अगुः । त्रयोः । घर्माः<sup>१५</sup> । अनु । रेतः । आ । अगुः ।  
प्रजाम्<sup>१७</sup> । एका । जिन्वति । ऊर्जम्<sup>१८</sup> । एका । राष्ट्रम् । एका । रक्षति । देवयुनाम् ॥ १३ ॥

"अग्नीपोमावदधुर्या तुरीयासीद् यज्ञस्य<sup>१९</sup> पक्षावृषयः कल्पपर्यन्तः<sup>२०</sup> ।

गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदकीं यजमानाय स्वशिभरन्तीम्<sup>२१</sup> ॥१४॥

१. क्रतून् को अस्याः क उ वेद रूपम् मे. २, १३, १०. २. वंहाद् मे. ३. वेद मे.  
४. बधुधा मे. १६, १८, १०. ५. विदुग्धाः कति धामानि कति धं विवासाः मे. † धामानि मे.  
६. विदुग्धाव् P.J. ७. 'व्युच्छेदास्वितरासु' मे. १६, १९, १. ८. पृ. २१३ डि ८-११ द.  
९. छन्दःपक्षो मे. ४, ३, ११, १ मे. २, १३, १० काठ. ३९, १०. १०. उपसो मे. काठ.  
११. चरन्तो मे. १२. वि ते. मे. काठ. १३. केतुं छेपुशने मे. १४. रेतसो मे.  
१५. छन्दःपक्षे Bp. १६. घर्मास्तो मे. काठ. १७. योनिप्रागुः मे. रेतप्रागुः मे.  
काठ. १८. रक्षत्यु मे. काठ. १९. प्रजामेकां मे. ४, ३, ११, २३ क्षप्रमेका मे. काठ.  
२०. एसां P.J. २१. प्रजाम् P. २२. ऊर्जम् P. २३. भूयान् पाने. मे.  
मे. काठ. † युन्यस्व D. २४. भरन्तः मे. १६, १९, ४.

अग्नीषोमौ । अद्भुः । या । तुरीया । आसीत्<sup>१</sup> । यज्ञस्य । पक्षौ । ऋषयः । कल्पयन्तः ।  
गायत्रीम् । त्रिऽस्तुभम् । जगतीम् । अनुऽस्तुभम् । बृहत्ऽअर्कम् । यजमानाय । स्तुः ।  
आऽमरन्तीम् ॥ १४ ॥

पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाग्नीमतवोऽनु पञ्च ।

पञ्च दिशः<sup>२</sup> पञ्चदशेन क्लृप्तास्ता एकमूर्ध्नीगमि<sup>३</sup> लोकमेकम् ॥ १५ ॥

पञ्च । विऽउष्टीः । अनु । पञ्च । दोहाः । गाम् । पञ्चऽनाग्नीम् । ऋतवः । अनु । पञ्च ।  
पञ्च । दिशः । पञ्चऽदशेन । क्लृप्ताः । ताः । एकऽमूर्ध्नीः । अभि । लोकम् । एकम् ॥ १५ ॥

पद् जाता भूता ग्रथमजर्तस्य<sup>४</sup> पद्दु सामानि<sup>५</sup> पद्दहं ब्रह्मन्ति ।

पद्दयोगं सीरमनु सामसाम पद्दहृर्घावापृथिवीः पद्दुर्वीः ॥ १६ ॥

पद् । जाता । भूता । ग्रथम्ऽजा । ऋतस्य । पद् । ऊं इति । सामानि । पद्दऽअहम्<sup>६</sup> । ब्रह्मन्ति ।  
पद्दयोगम् । सीरम् । अनु । सामऽसाम । पद् । आहुः । बावापृथिवीः । पद् । उर्वीः ॥ १६ ॥

पद्दहः शीतान् पद्द मास उष्णानृतुं नो<sup>७</sup> ब्रूत यतमोऽतिरिक्तः ।

सप्त सुपर्णाः क्वयो नि पद्दुः सप्त च्छन्दांस्यनु सप्त दीक्षाः ॥ १७ ॥

पद् । आहुः । शीतान् । पद् । ऊं इति । मासः । उष्णान् । ऋतुम् । नः । ब्रूत । यतमः ।  
अतिरिक्तः । सप्त । सुऽपर्णाः । क्वयः । नि । पद्दुः । सप्त । छन्दांसि । अनु । सप्त । दीक्षाः ॥ १७ ॥

सप्त होमाः सप्तमिधो ह<sup>८</sup> सप्त मर्धूनि सप्तर्तवो<sup>९</sup> ह<sup>८</sup> सप्त ।

सप्ताज्यानि परि भूतमायन् ताः सप्तगृध्रा इति<sup>१०</sup> "शुश्रुमा वयम्"<sup>११</sup> ॥ १८ ॥

सप्त । होमाः । सप्तऽमिधः । ह । सप्त । मर्धूनि । सप्त । ऋतवः । ह । सप्त ।

सप्त । आज्यानि । परि । भूतम् । आयन्<sup>१२</sup> । ताः । सप्तऽगृध्राः । इति । शुश्रुम् । वयम् ॥ १८ ॥

सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराण्यन्यो अन्यस्मिन्नध्यापितानि ।

१. आसीत् P. २. "दशः" K, K<sup>m</sup>, V. ३. संमानमूर्ध्नीगमि ("रधि गाय.") दे ४.  
१, ११, ४ वं २, १३, १० चट ३९, १० पाठ ३, ३, ५. ४. जरतस्य B<sup>m</sup>, D ५. सामानि  
B, B<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, C<sup>m</sup>. ६. पद् । अहम् P, J, W, M.; पद् । अहम् P<sup>m</sup>; पद्दऽअहम् > पद् । अहम्  
C<sup>m</sup>. ७. "तु नो" > "तु नो" B, D<sup>m</sup>; "तु नो" K, K<sup>m</sup>, V. ८. तु १९, १९, ८. ९. सप्त  
ऋतवो वं. १०. शुश्रुमाहम् १. ११. आयम् P, P<sup>m</sup>, J.

कथं स्तोमाः प्रति तिष्ठन्ति तेषु तानि स्तोमेषु कथमार्पितानि ॥ १९ ॥

सुप्त । छन्दांसि । चतुःऽउत्तराणि । अन्यः । अन्यस्मिन् । अर्धि । आर्पितानि<sup>१</sup> ।  
 क्रयम् । स्तोमाः । प्रति । तिष्ठन्ति । तेषु । तानि । स्तोमेषु । कथम् । आर्पितानि<sup>१</sup> ॥ १९ ॥

कथं गायत्री<sup>२</sup> त्रिवृतं व्यापि कथं त्रिष्टुप् पञ्चदशेन कल्पते ।

त्रयस्त्रिंशेन जगती कथमनुष्टुप् कथमेकविंशः ॥ २० ॥

कथम् । गायत्री । त्रिऽवृत्तम् । वि । आप । कथम् । त्रिऽस्तुप् । पञ्चऽदशेन । कल्पते ।  
 त्रयऽत्रिंशेन । जगती । कथम् । अनुऽस्तुप् । कथम् । एकऽविंशः ॥ २० ॥

“अष्ट जाता भूता” प्रथमजर्जस्थाष्टेन्द्रत्विजो<sup>३</sup> दैव्या ये ।

अष्टयोनिरदितिरष्टपुत्राष्टमीं रात्रिमाभि हव्यमेति ॥ २१ ॥

अष्ट । जाता । भूता । प्रथमऽजा । ऋतरयं । अष्ट । इन्द्र । ऋत्विजः । दैव्या । ये ।  
 अष्टऽयोनिः । अदितिः । अष्टपुत्रा । अष्टमीम् । रात्रिम् । अभि । हव्यम् । एति ॥ २१ ॥

इत्थं श्रेयो मन्यमानेदमार्गमं युष्मार्कं सुख्ये अहमस्मि शेवा ।

समानजन्मा ऋतुरस्ति वः<sup>४</sup> शिवः स वः<sup>५</sup> सर्वाः सं चरति प्रजानन् ॥ २२ ॥

इत्थम् । श्रेयः । मन्यमाना । इदम् । आ । अगमम् । युष्मार्कम् । सुख्ये । अहम् । अस्मि ।  
 शेवा । समानऽजन्मा । ऋतुः । अस्ति । वः । शिवः । सः । वः । सर्वाः । सम् । चरति । प्रऽजानन् ॥

अष्टेन्द्रस्य पद् यमस्य ऋषीणां सुप्त सप्तधा ।

अपो मनुष्या<sup>६</sup> नोर्षधीस्तां उ पञ्चानु सेचिरे ॥ २३ ॥

अष्ट । इन्द्रस्य । पद् । यमस्य । ऋषीणाम् । सुप्त । सप्तऽधा ।  
 अपः । मनुष्यानि । ओर्षधीः । तान् । ऊं इति । पञ्च । अनु । सेचिरे ॥ २३ ॥

केवलीन्द्राय दुदुहे हि गृष्टिर्वशं पीयूषं प्रथमं दुहाना ।

अथातर्पयच्चतुरश्रतुर्धा देवान् मनुष्यांश्च<sup>७</sup> असुरानुत ऋषीन् ॥ २४ ॥

१. आऽअर्पितानि P, P<sup>१</sup>, J, Cp. २. अर्धि P<sup>१</sup>. ३. गायत्री K. ४. अष्टो<sup>१</sup>  
 धामानि पं १६, १९, ९. ५. प्रथमजा ऋतस्या<sup>१</sup> सात.<sup>२</sup>; प्रथमजा ऋतस्याष्टेन्द्र ऋत्विजो पं.  
 ६. \*रस्तु पं १६, १९, १०. ७. नः पं. ८. नुतर्षांश्च O; असुरानुतर्षांश्च पं १६, २०, १. ;



केवली । इन्द्राय । दृद्धे । हि । गृष्टिः । वशम् । पीयूषम् । प्रथमम् । दुर्हाना ।  
अर्थ । अतर्पयत् । चतुरः । चतुःऽधा । देवान् । मनुष्यान् । असुरान् । उत । ऋषीन् ॥ २४ ॥

को नु गौः क एकऋपिः किम् धाम् का आशिषः ।

यक्षं पृथिव्यामेकवृद्धैर्कर्तुः कर्तुमो नु सः ॥ २५ ॥

कः । नु । गौः । कः । एकऋपिः । किम् । ऋं इति । धाम् । काः । आशिषः ।  
यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऋत् । एकऋतुः । कर्तुमः । नु । सः ॥ २५ ॥

एको गौरेकं एकऋपिरेकं धामैकधाशिषः ।

यक्षं पृथिव्यामेकवृद्धैर्कर्तुर्नार्ति रच्यते ॥ २६ ॥

एकः । गौः । एकः । एकऋपिः । एकम् । धाम् । एकऋत् । आशिषः ।  
यक्षम् । पृथिव्याम् । एकऋत् । एकऋतुः । न । अर्ति । रच्यते ॥ २६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘विराड् वै’ इति पदपर्यायात्मकं सूक्तम् । तस्य विनियोगविचारवि  
पूर्वसूक्त उक्तम् ।

विराड् वा ‘इदमग्र आसीत्’ तस्या जातायाः सर्वमाविभेदियमेवेदं भविष्यतीति ॥ १ ॥  
शिऽराद् । वै । इदम् । अग्रे । आसीत् । तस्याः । जातायाः । सर्वम् । अविभेत् । इयम् । एव । इदम् ।  
भविष्यति । इति ॥ १ ॥

सोदक्रामत् सा गार्हपत्ये न्यक्रामत् ॥ २ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । गार्हपत्ये । नि । अक्रामत् ॥ २ ॥

गृहमेधी गृहपतिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ [२]

गृहमेधी । गृहपतिः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

सोदक्रामन् साहवनीये न्यक्रामत् ॥ ४ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । आऽहवनीये । नि । अक्रामत् ॥ ४ ॥

यन्त्यस्य देवा देवहूतिं प्रियो देवानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ [३]

यन्ति । अस्य । देवाः । देवहूतिम् । प्रियः । देवानाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥

सोदक्रामत् सा दक्षिणाग्रौ न्यक्रामत् ॥ ६ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । दक्षिणऽग्रौ । नि । अक्रामत् ॥ ६ ॥

यज्ञतो दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ [४]

यज्ञऽऋतः<sup>१</sup> । दक्षिणीयः । वासतेयः<sup>२</sup> । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ७ ॥

सोदक्रामत् सा सुभायां न्यक्रामत् ॥ ८ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । सुभायाम् । नि । अक्रामत् ॥ ८ ॥

यन्त्यस्य सुभां सम्यो भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ [५]

यन्ति । अस्य । सुभाम् । सम्यः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ९ ॥

सोदक्रामत् सा समितौ न्यक्रामत् ॥ १० ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । समऽितौ । नि । अक्रामत् ॥ १० ॥

यन्त्यस्य समितिं सामित्यो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ [६]

यन्ति । अस्य । समऽितिम् । सामऽइत्यः<sup>३</sup> । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ११ ॥

सोदक्रामत् सामन्त्रणे न्यक्रामत् ॥ १२ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । आऽमन्त्रणे । नि । अक्रामत् ॥ १२ ॥

यन्त्यस्यामन्त्रणमामन्त्रणीयौ भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥ [७]

यन्ति । अस्य । आऽमन्त्रणम् । आऽमन्त्रणीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

सोदक्रामत् साऽन्तरिक्षे चतुर्धा विक्रान्ताऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥ [८]

सा । उत् । अक्रामत् । सा । अन्तरिक्षे । चतुःऽधा । विऽक्रान्ता । अतिष्ठत् ॥ १ ॥

तां देवमनुष्याऽनुवन्ति यमेव तद् वेदं यदुभयं उपजीवेमेषामुप ह्वयामहा इति । २ । [१]  
ताम् । देवमनुष्याऽः । अनुवन् । इयम् । एव । तत् । वेद । यत् । उभये । उपजीवेम । इमा ।  
उप । ह्वयामहे । इति ॥ २ ॥

तामुपाह्वयन्त ॥ ३ ॥ [१०]

ताम् । उप । अह्वयन्त ॥ ३ ॥

ऊर्जे एहि स्यध एहि स्रूतं एहीरावृत्येहीति ॥ ४ ॥ [११]

ऊर्जे । आ । इहि । स्यधे । आ । इहि । स्रूते । आ । इहि । इरावति । आ । इहि । इति ॥

तस्या इन्द्रो वृत्स आसीद् गायत्र्यभिधान्यभ्रमूर्धः ॥ ५ ॥ [१२]

तस्याः । इन्द्रः । वृत्सः । आसीत् । गायत्री । अभिधानी । अभ्रम् । ऊर्ध्वः ॥ ५ ॥

बृहध रथं तुरं च द्वौ स्तनावास्तां यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च द्वौ ॥ ६ ॥ [१३]

बृहत् । च । रथमस्तरम् । च । द्वौ । स्तनी । आस्ताम् । यज्ञायज्ञियम् । च । वामदे-  
व्यम् । च । द्वौ ॥ ३ ॥

ओषधीरेव रथं तुरेण देवा अदुहन् व्यचो बृहता ॥ ७ ॥ [१४]

ओषधीः । एव । रथमस्तरं । देवाः । अदुहन् । व्यचः । बृहता ॥ ७ ॥

अपो वामदेव्येन यज्ञं यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥ [१५]

अपः । वामदेव्येन । यज्ञम् । यज्ञायज्ञियेन ॥ ८ ॥

ओषधीरेवासमै रथं तुरं दुहे व्यचो बृहत् ॥ ९ ॥ [१६]

ओषधीः । एव । असमै । रथमस्तरम् । दुहे । व्यचः । बृहत् ॥ ९ ॥

१. सुवृत्तं पं १६, १३३, ९.

२. इरावति P.

३. तस्या वात.

४. अपिद-

५ १६, १३३, १०.

५. आस्ताम् P.

६. 'तुरं' १६, १३३, ११.

७. बृहत् ९.

८. 'देव्यं' ९.

९. 'ज्ञियम्' ९.

अपो वामदेव्यं यज्ञं यज्ञायज्ञियं य एवं वेद ॥ १० ॥ [१७]

अपः । वामदेव्यम् । यज्ञम् । यज्ञायज्ञियम् । यः । एवम् । वेद ॥ १० ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

सोदक्रामत् सा वनस्पतीनागच्छत् तां वनस्पतयोऽघ्नत् सा संवत्सरे समभवत् ॥ १ ॥  
सा । उत् । अक्रामत् । सा । वनस्पतीन् । आ । अगच्छत् । ताम् । वनस्पतयः । अघ्नत् ।  
सा । सम् । सवत्सरे । सम् । अभवत् ॥ १ ॥

तस्माद् वनस्पतीनां संवत्सरे वृक्णमपि रोहति वृश्चतेऽस्याप्रियो<sup>१</sup> भ्रातृव्यो  
य एवं वेद ॥ २ ॥ [१८]

तस्मात् । वनस्पतीनाम् । सम् । सवत्सरे । वृक्णम् । अपि । रोहति । वृश्चते । अस्य ।  
अप्रियः । भ्रातृव्यः । यः । एवम् । वेद ॥ २ ॥

सोदक्रामत् सा पितृनागच्छत् तां पितरौऽघ्नत् सा मासि<sup>२</sup> समभवत् ॥ ३ ॥  
सा । उत् । अक्रामत् । सा । पितृन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । अघ्नत् । सा ।  
मासि । सम् । अभवत् ॥ ३ ॥

तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति<sup>३</sup> प्र पितृयाणं पन्थो जानाति<sup>४</sup> य एवं वेद ॥ ४ ॥  
तस्मात् । पितृभ्यः । मासि । उपमास्यम् । ददति । प्र । पितृभ्यान् । पन्थो । जानाति । यः ।  
एवम् । वेद ॥ ४ ॥ [१९]

सोदक्रामत् सा देवानागच्छत् तां देवा अघ्नत् सार्धमासे समभवत् ॥ ५ ॥  
सा । उत् । अक्रामत् । सा । देवान् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । अघ्नत् । सा ।  
अर्धमासे । सम् । अभवत् ॥ ५ ॥

तस्माद् देवेभ्योऽर्धमासे<sup>५</sup> वर्षद् कुर्वन्ति<sup>६</sup> प्र देवयानं पन्थो जानाति<sup>४</sup> य एवं वेद ॥ ६ ॥  
तस्मात् । देवेभ्यः । अर्धमासे । वर्षद् । कुर्वन्ति । प्र । देवयानम् । पन्थो । जानाति । यः ।  
एवम् । वेद ॥ ६ ॥ [२०]

१. पत्यतेऽस्या वै १६, १३४, १.

२. मासे वै १६, १३४, २.

३. मासे पितृभ्यो

४. ददति स्वधावान् पितृषु भवति वै.

५. जानाति O, R<sup>२</sup>.

६. जुहोति जुहोत्यभिहोयं

वै १६, १३४, ३.

६. पन्थम् P.

सोदक्रामत् सा मनुष्याऽनागच्छत् तां मनुष्याऽअगच्छत् सा सद्यः समभवत् ॥७॥  
 सा । उत् । अक्रामत् । सा । मनुष्याऽ । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याऽ । अगच्छत् । सा ।  
 सद्यः । सम् । अभवत् ॥७॥

तस्मान्मनुष्येभ्यः उभयद्युरुषं हरन्त्युपास्य गृहे हरन्ति य एवं वेद ॥८॥ [२१]  
 तस्मात् । मनुष्येभ्यः । उभयऽद्युः । उप । हरन्ति । उप । अस्य । गृहे । हरन्ति । यः ।  
 एवम् । वेद ॥८॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

सोदक्रामत् साऽसुरानागच्छत् तामसुरा उपाह्वयन्त माय एहीति ॥ १ ॥  
 सा । उत् । अक्रामत् । सा । असुरान् । आ । अगच्छत् । ताम् । असुराः । उप ।  
 अह्वयन्त । माये । आ । इहि । इति ॥१॥

तस्या विरोचनः प्राहादिर्वत्स आसीदयस्पात्रं पात्रम् ॥ २ ॥  
 तस्याः । विरोचनः । प्राहादिः<sup>१</sup> । वत्सः । आसीत् । अयःऽपात्रम् । पात्रम् ॥ २ ॥

तां द्विमूर्धाऽर्त्योधिोक् तां मायामेवाधोक् ॥ ३ ॥  
 ताम् । द्विमूर्धा । अर्त्योऽधिः<sup>२</sup> । अधोक् । ताम् । मायाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

तां मायामसुरा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥४॥ [२२]  
 ताम् । मायाम् । असुराः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥४॥

सोदक्रामत् सा पितृनागच्छत् तां पितर उपाह्वयन्त स्वध एहीति ॥ ५ ॥  
 सा । उत् । अक्रामत् । सा । पितृन् । आ । अगच्छत् । ताम् । पितरः । उप । अह्वयन्त । स्वधे । आ ।  
 इहि । इति ॥ ५ ॥

तस्या युमो राजा वत्स आसीद् रजतपात्रं पात्रम् ॥ ६ ॥  
 तस्याः । युम । राजा । वत्सः । आसीत् । रजतऽपात्रम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

१. 'नुत्याणाम्' १९, १३४, ४. २. भवन्ति ये. ३. भासी D. ४. प्राह-  
 दि P.<sup>१</sup> ५. अर्त्यं. P.<sup>१</sup> आर्त्यं: Cp: अर्त्यः J. ६. भासीद् रात.<sup>१</sup>

तामन्तको 'मात्स्यवोऽधोक् तां स्वधामेवाधोक् ॥ ७ ॥

ताम् । अन्तकः । मात्स्यः<sup>१</sup> । अधोक् । ताम् । स्वधाम् । एव । अधोक् ॥ ७ ॥

तो स्वधां पितर उर्षं जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ [२३]

ताम् । स्वधाम् । पितरः । उर्षं । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ८ ॥

सोदक्रामत् सा मनुष्याऽनागच्छत् तां मनुष्याऽ उपाह्वयन्तेरावृत्येहीति ॥ ९ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । मनुष्यान् । आ । अगच्छत् । ताम् । मनुष्याः । उर्षं । अह्वयन्त ।

इराऽवति । आ । इहि । इति ॥ ९ ॥

तस्या मनुर्वैवस्वतो वत्स आसीत् पृथिवी पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । मनुः । वैवस्वतः । वत्सः । आसीत् । पृथिवी । पात्रम् ॥ १० ॥

तां पृथी<sup>२</sup> वैन्यो<sup>३</sup>धोक् तां कृपिं च सस्यं चाधोक् ॥ ११ ॥

ताम् । पृथी । वैन्यः<sup>४</sup> । अधोक् । ताम् । कृपिम् । च । सस्यम् । च । अधोक् ॥ ११ ॥

ते कृपिं च सस्यं च मनुष्याऽ उर्षं जीवन्ति कृष्टराधिरुपजीवनीयो भवति

य एवं वेद ॥ १२ ॥ [२४]

ते । कृपिम् । च । सस्यम् । च । मनुष्याः । उर्षं । जीवन्ति । कृष्टराधिः । उपऽजीवनीयः ।

भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १२ ॥

सोदक्रामत् सा सप्तऋषीनागच्छत् तां सप्तऋषय उपाह्वयन्त ब्रह्मणवृत्येहीति ॥ १३ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । सप्तऽऋषीन् । आ । अगच्छत् । ताम् । सप्तऽऋषयः । उर्षं । अह्वयन्त ।

ब्रह्मणऽवति । आ । इहि । इति ॥ १३ ॥

तस्याः सोमो राजा वत्स आसीच्छन्दः पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । सोमः । राजा । वत्सः । आसीत् । छन्दः । पात्रम् ॥ १४ ॥

१. मात्स्यवो वा मात्स्यवो<sup>०</sup> वेति न निश्चिनोति K, तस्योच्चारणे तु मात्स्यो<sup>०</sup> इति शेषः;  
मात्स्यो<sup>०</sup> K<sup>०</sup>; मात्स्यवो<sup>०</sup> B<sup>०</sup>, Cs; मात्स्यो<sup>०</sup> D, V, P<sup>३</sup>, M; मात्स्यवो<sup>०</sup> S<sup>०</sup>, RW; मात्स्यो<sup>०</sup> R<sup>३</sup>; मा-  
त्स्यवो E<sup>३</sup>, O, K<sup>३</sup>; मात्स्यवो T. २. मात्स्यवः P<sup>३</sup>. ३. इति नास्ति Dc, Cs, R.  
४. पृथिवीपात्रम् ये १६, १३५, २. ५. पृथि B, B<sup>०</sup>, K, K<sup>०</sup>, R; पृथुर पे [मको.]. ६. वै-  
न्यः P<sup>३</sup>, Cp. ७. तां पे. ८. कृष्टरा K. ९. आसी B<sup>०</sup>; छन्दः पात्रं पे १६, १३५, ५.

तां बृहस्पतिराङ्गिरसोऽधोक् तां ब्रह्मं च तर्पथाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । अधोक् । ताम् । ब्रह्मं । च । तर्पः । च । अधोक् ॥ १५ ॥

तद् ब्रह्मं च तर्पथ सप्तक्रपय उप जीवन्ति ब्रह्मवर्चस्युपजीवनीयो भवति  
य एवं वेद ॥ १६ ॥ [२५]

तत् । ब्रह्मं । च । तर्पः । च । सप्तऽऋपयः । उप । जीवन्ति । ब्रह्मऽवर्चसी । उपऽजीवनीयः ।  
भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

सोदक्रामत् सा देवानागच्छत् तां देवा उपाह्वयन्तोर्ज एहीति ॥ १ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । देवान् । आ । अगच्छत् । ताम् । देवाः । उप । अह्वयन्तु । ऊर्जैः ।  
आ । इहि । इति ॥ १ ॥

तस्या इन्द्रो वृत्स 'आसीच्चमसः' पात्रम् ॥ २ ॥

तस्याः । इन्द्रः । वृत्सः । आसीत् । चमसः । पात्रम् ॥ २ ॥

तां देवः 'सविताऽधोक् तामूर्जामेवाधोक् ॥ ३ ॥

ताम् । देवः । सविता । अधोक् । ताम् । ऊर्जाम् । एव । अधोक् ॥ ३ ॥

तामूर्जां देवा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ [२६]

ताम् । ऊर्जाम् । देवाः । उप । जीवन्ति । उपऽजीवनीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ४ ॥

सोदक्रामत् सा गन्धर्वाप्सरस आगच्छत् तां गन्धर्वाप्सरस उपाह्वयन्तु  
पुण्यगन्ध एहीति ॥ ५ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । गन्धर्वाऽप्सरसः । आ । अगच्छत् । ताम् । गन्धर्वाऽप्सरसः । उप ।  
अह्वयन्तु । पुण्यगन्धे । आ । इहि । इति ॥ ५ ॥

'तस्याश्चित्ररथः सौर्यवर्चसो' वृत्स आसीत् पुष्करपर्णः पात्रम् ॥ ६ ॥

तस्याः । चित्ररथः । सौर्यवर्चसः । वृत्सः । आसीत् । पुष्करपर्णम् । पात्रम् ॥ ६ ॥

तां 'वसुरुचिः सौर्यवर्चसोऽधोक्' तां 'पुण्यमेव गन्धमधोक्' ॥ ७ ॥

ताम् । वसुरुचिः । सौर्यवर्चसः । अधोक् । ताम् । पुण्यम् । एव । गन्धम् । अधोक् ॥ ७ ॥

तं 'पुण्यं गन्धं' गन्धर्वाप्सरस उप 'जीवन्ति पुण्यगन्धिरुपजीवनीयो' भवति

य एवं वेद ॥ ८ ॥ [२७]

तम् । पुण्यम् । गन्धम् । गन्धर्वऽअप्सरसः । उप । जीवन्ति । पुण्यगन्धिः । उपऽजीवनीयः ।

भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ८ ॥

सोदक्रामत् 'सेतरज्जनानागच्छत् तामितरज्जना' उपाह्वयन्ति तिरोध एहीति ॥ ९ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । इतरज्जनान् । आ । अगच्छत् । ताम् । इतरज्जनाः । उप ।

अह्वयन्ति । तिरोऽधे । आ । इहि । इति ॥ ९ ॥

तस्याः कुबेरो वैश्रवणो वृत्स आसीदामपात्रं पात्रम् ॥ १० ॥

तस्याः । कुबेरः । वैश्रवणः । वृत्सः । आसीत् । अमपात्रम् । पात्रम् ॥ १० ॥

तां रजतनाभिः कावेरकोऽधोक् तां तिरोधामेवाधोक् ॥ ११ ॥

ताम् । रजतनाभिः । कावेरकोः । अधोक् । ताम् । तिरोऽधाम् । एव । अधोक् ॥ ११ ॥

तां तिरोधामितरज्जना उप जीवन्ति तिरो धत्ते सर्वं पाप्मानंमुपजीवनीयो भवति

य एवं वेद ॥ १२ ॥ [२८]

ताम् । तिरोऽधाम् । इतरज्जनाः । उप । जीवन्ति । तिरोः । धत्ते । सर्वम् । पाप्मानम् ।

उपऽजीवनीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १२ ॥

१. तस्याः कुबेरो वैश्रवणो वै १६, १३५, ६.

२. दारुपात्रं वै.

३. 'वर्चसोऽधोक्'

A, R; रजतनाभिः कावेरकोऽधोक् वै.

४. पुण्यगन्धमधोक् वै.

५. पुण्यगन्धं वै.

६. जीवन्ति पुण्यगन्धिः D.

७. सा पुण्यजना वै १६, १३५, ७.

८. तां पुण्यजना वै.

९. इतरज्ज P.

१०. कुबेरो P<sup>३</sup>, K<sup>२</sup>; चित्ररथस् वै.

११. सौर्यवर्चसो वै.

१२. आसीत्.

पुष्करपर्णपात्रं वै.

१३. आसीत् > आसीत् Cp.

१४. वसुरुचिस् वै.

१५. कावेर-

कोऽधो A, D, R; कावेरकोऽधो K<sup>२</sup>; सौर्यवर्चसोऽधोक् वै.

१६. कावेरकः Bp<sup>१</sup>.



सोदक्रामत् सा सर्पानामच्छत् तां सर्पा उपाह्वयन्त विपवत्येहीति ॥ १३ ॥

सा । उत् । अक्रामत् । सा । सर्पान् । आ । अगच्छत् । ताम् । सर्पाः । उप । अह्वयन्त ।  
विपवत्ये । आ । इहि । इति ॥ १३ ॥

तस्यास्तक्षको वैशालेयो वृत्स आसीदलाघुपात्रं पात्रम् ॥ १४ ॥

तस्याः । तक्षकः । वैशालेयः । वृत्सः । आसीत् । अलाघुपात्रम् । पात्रम् ॥ १४ ॥

तां धृतराष्ट्र ऐरावतोऽधोक् तां विपमेवाधोक् ॥ १५ ॥

ताम् । धृतराष्ट्रः । ऐरावत् । अधोक् । ताम् । विपम् । एव । अधोक् ॥ १५ ॥

तद् विपं सर्पा उप जीवन्त्युपजीवनीयो भवति य एवं वेद ॥ १६ ॥ [२९]

तत् । विपम् । सर्पाः । उप । जीवन्ति । उपजीवनीयः । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

तद् यस्मां एवं विदुषेऽलाघुनाऽभिपिञ्चेत् प्रत्याहन्त्यात् ॥ १ ॥ [३०]

तत् । यस्मै । एवम् । विदुषे । अलाघुना । अभिपिञ्चेत् । प्रतिऽआहन्त्यात् ॥ १ ॥

न च प्रत्याहन्त्यान्मनसा त्वा प्रत्याहन्मीति प्रत्याहन्त्यात् ॥ २ ॥ [३१]

न । च । प्रतिऽआहन्त्यात् । मनसा । त्वा । प्रतिऽआहन्मि । इति । प्रतिऽआहन्त्यात् ॥ २ ॥

यत् प्रत्याहन्ति विपमेव तत् प्रत्याहन्ति ॥ ३ ॥ [३२]

यत् । प्रतिऽआहन्ति । विपम् । एव । तत् । प्रतिऽआहन्ति ॥ ३ ॥

विपमेवास्याप्रियं भ्रातृव्यमनुविषिच्यते य एवं वेद ॥ ४ ॥ [३३]

विपम् । एव । अस्य । अप्रियम् । भ्रातृव्यम् । अनुविषिच्यते । यः । एवम् । वेद ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

इत्यष्टमं काण्डं समाप्तम् ।

अर्थ

## नवमं काण्डम्

‘दिवस्पृथिव्याः’ इति चतुर्विंशत्यात्मकं सूक्तम् । तत्र प्रथमासु दशार्धं मधुकशाया गोरूपेण वर्णनम् । द्वितीये दशके वर्चस आशंसनम् अश्विभ्यां सकाशाद् इतरदेवेभ्यश्च । शिष्टाष्टश्लोकाः कशायाः पुनरपि वर्णनम् ।

सांप्रदायिकास्तु एवं विनियुञ्जते । ‘दिवस्पृथिव्याः’ इत्यर्थसूक्तस्य मेधाजन-  
नकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च विनियोगः । एतद्विस्तरः ‘प्रातरग्निम्’ ( अ ३, १९ ) इति  
सूक्ते द्रष्टव्यः ।

उत्सर्जनकर्मणि ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ ( अ ९, १, ११-२४ ) इति सूक्तम् आज्यहोमे  
विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन—‘गिरावरगरोट्यु’ ( अ ६, ६९ ), ‘यथा सोमः प्रातःसवने’  
( कौश १३९, १५ ) इति ।

तथा ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति सूक्तं सोमयागे सोमसेवने विनियुज्यते । तद् उक्तं  
वैताने—“‘दिवस्पृथिव्याः’ इति मधुसूक्तेन राजानं संभ्रयति” ( वैताग्री १६, १२ ) इति ।

दिवस्पृथिव्या अन्तरिक्षात् समुद्रादग्नेर्वातान्मधुकशा हि जुञ्जे ।

तां चापित्वाऽमृतं वसानां हृदिः प्रजाः प्रति नन्दन्ति सर्वाः ॥ १ ॥

दिवः । पृथिव्याः । अन्तरिक्षात् । समुद्रात् । अग्नेः । वातात् । मधुऽकृशा । हि । जुञ्जे ।  
ताम् । चापित्वा । अमृतम् । वसानाम् । हृत् । प्रजाः । प्रति । नन्दन्ति । सर्वाः ॥ १ ॥

महत् पर्यो विश्वरूपमस्याः समुद्रस्य त्वोत् रेत आहुः ।

यत् ऐति मधुकशा रराणा तत् प्राणस्तदमृतं निर्विष्टम् ॥ २ ॥

महत् । पर्यः । विश्वरूपम् । अस्याः । समुद्रस्य । त्वा । उत् । रेतः । आहुः ।  
यत् । आऽएति । मधुऽकृशा । रराणा । तत् । प्राणः । तत् । अमृतम् । निर्विष्टम् ॥ २ ॥

पश्यन्त्यस्याश्चरितं पृथिव्यां पृथङ्मरुतो बहुधा मीमांसमानाः ।

अग्नेर्वीतान्मधुकृशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नसिः ॥ ३ ॥

पश्यन्ति । अस्याः । चरितम् । पृथिव्याम् । । पृथक् । नरः । बहुधा । मीमांसमानाः ।  
अग्नेः । वातात् । मधुकृशा । हि । जज्ञे । मरुताम् । उग्रा । नसिः ॥ ३ ॥

मातादित्यानां<sup>१</sup> दुहिता वर्षनां<sup>२</sup> प्राणः प्रजानाममृतस्य<sup>३</sup> नाभिः ।

हिरण्यवर्णा मधुकृशा घृताचीं महान्<sup>४</sup> मर्गश्चरति<sup>५</sup> मर्त्येषु ॥ ४ ॥

माता । आदित्यानाम् । दुहिता । वसूनाम् । प्राणः । प्रजानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।  
हिरण्यवर्णा । मधुकृशा । घृताचीं । महान् । मर्गः<sup>६</sup> । चरति । मर्त्येषु ॥ ४ ॥

मधोः कशामजनयन्त देवास्तस्या गर्भो<sup>७</sup> अभवद् विश्वरूपः ।

तं जातं तरुणं पिपतिं माता स जातो विश्वा भुवना वि चष्टे<sup>८</sup> ॥ ५ ॥

मधोः । कशाम् । अजनयन्त । देवाः । तस्याः । गर्भः । अभवत् । विश्वरूपः ।  
तम् । जातम् । तरुणम् । पिपतिं । माता । सः । जातः । विश्वा । भुवना । वि । चष्टे ॥ ५ ॥

कस्तं प्र वेद क उ तं चिकेत यो अस्या हृदः कलशः सोमधानो अक्षितः<sup>९</sup> ।  
ब्रह्मा सुमेधाः सो अस्मिन् मदेत ॥ ६ ॥

कः । तम् । प्र । वेद । कः । ऊं इति । तम् । चिकेत । यः । अस्याः । हृदः । कलशः ।  
सोमधानः । अक्षितः । ब्रह्मा । सुमेधाः । सः । अस्मिन् । मदेत ॥ ६ ॥

स तौ प्र वेद स उ तौ चिकेत यावस्याः स्तनौ<sup>१०</sup> सहस्रधारायक्षितौ<sup>११</sup> ।

ऊर्जं दुहाते अनपस्फुरन्तौ ॥ ७ ॥

सः । तौ । प्र । वेद । सः । ऊं इति । तौ । चिकेत । यौ । अस्याः । स्तनौ । सहस्रधारायक्षितौ ।  
अक्षितौ । ऊर्जम् । दुहाते इति । अनपस्फुरन्तौ<sup>१२</sup> ॥ ७ ॥

द्विद्वरिंक्रती<sup>१३</sup> बृहती वयोधा उच्चैर्घोषाऽभ्येति<sup>१४</sup> या व्रतम् ।

त्रीन् घर्मान्निभि वावज्ञाना मिमाति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ८ ॥

१. माता रुद्राणी श्र ८, १०१, १५ मंत्रा २, ८, १५. २. स्वसादित्यानाममृतं श्र. मंत्रा.  
३. महद् वे १६, १२, ४. ४. गर्भश्च T. ५. गर्भः Bp<sup>१</sup>, Bp<sup>२</sup>. ६. भुवनाभि  
यस्ते वे १६, १२, ५. ७. अक्षतः वे १६, १२, ७ [मू.]. ८. कस् वे १६, १२, ६. ९. क  
वे. १०. जानाति वे. ११. यावस्यास्तनौ D, S<sup>३</sup>. १२. "वक्षती" वे [मू.].  
१३. "रुद्राणी" P. १४. द्विद्वरिंक्रती वे १६, १२, ८. १५. "वाभि याति वे.

हिङ्कारिकृती । बृहती । वयःऽधाः । उच्चैःऽधोपा । अभिऽएति । या । व्रतम् ।  
त्रीन् । घर्मान् । अभि । वाव्रशाना । भिर्माति । मायुम् । पर्यते । पर्यःऽभिः ॥ ८ ॥

यामार्पीनामुपसीदन्त्यार्षः शाक्रा वृषभा ये स्वरारजः ।

ते 'वर्षन्ति ते वर्षयन्ति' तद्विदे' काममूर्जमार्षः ॥ ९ ॥

याम् । आऽर्पीनाम् । उपऽसीदन्ति । आर्षः । शाक्राः । वृषभाः । ये । स्वरारजः ।  
ते । वर्षन्ति । ते । वर्षयन्ति । तत्तद्विदे' । कामम् । ऊर्जम् । आर्षः ॥ ९ ॥

स्तनयित्तुस्ते' वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपासि भूम्यामधि' ।

अग्नेर्वार्तान्मधुकृशा हि जज्ञे मरुतामुग्रा नृसिः ॥ १० ॥

स्तनयित्तुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपासि । भूम्याम् । अधि ।  
अग्नेः । वार्तात् । मधुकृशा । हि । जज्ञे' । मरुताम् । उग्रा । नृसिः ॥ १० ॥

यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः ।

एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा । सोमः । प्रातःऽसवने । अश्विनोः । भवति । प्रियः ।

एव । मे । अश्विना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ ११ ॥

यथा सोमो 'द्वितीये सर्वन' इन्द्राग्न्योर्भवति प्रियः ।

एवा मे इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १२ ॥

यथा । सोमः । द्वितीये । सर्वने । इन्द्राग्न्योः । भवति' । प्रियः ।

एव । मे । इन्द्राग्नी इति । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १२ ॥

यथा 'सोमस्तृतीये सर्वन' ऋभूणां भवति प्रियः ।

एवा मे ऋभवो वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १३ ॥

यथा । सोमः । तृतीये । सर्वने । ऋभूणाम् । भवति । प्रियः ।

एव । मे । ऋभवः । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १३ ॥

१. ऋषभा लाघौ ३, ५, १५.

२. यां वै १६, ३३, ९.

३. अपन्नु ते वपन्नु ते

कृष्यन्नु लाघौ.

४. तद्विदेय लाघौ.

५. 'तुष्टे' O.

६. भूम्यां द्विषि ॥ ९, १, २०.

७. युञ्जे P.

८. 'यस' वै १६, ३३, २.

९. भवति P.

१०. 'यस' वै १६, ३३, २.

मधुं जनिपीयुं<sup>१</sup> मधुं वंसिपीयुं<sup>२</sup> ।

पर्यस्वानग्न आगमं<sup>३</sup> तं मा सं सृज वर्चसा ॥ १४ ॥

मधुं । जनिपीयुं । मधुं । वंसिपीयुं ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ १४ ॥

“सं माऽग्ने” वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

धिद्युमै<sup>४</sup> अस्य देवा इन्द्रो विद्यात् सह ऋषिभिः ॥ १५ ॥<sup>५</sup>

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

धिद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ १५ ॥

यथा मधुं मधुकृतः संभरन्ति मध्वावधिं ।

एवा मे अधिना<sup>६</sup> ‘वर्च आत्मनि’ ध्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा । मधुं । मधुकृतः । सम्भरन्ति । मधौ । अधिं ।

एव । मे । अधिना । वर्चः । आत्मनि । ध्रियताम् ॥ १६ ॥

यथा मक्षा इदं<sup>७</sup> मधुं न्यञ्जन्ति मध्वावधिं ।

एवा मे अधिना ‘वर्चस्तेजो बलमोजश्च’ ध्रियताम् ॥ १७ ॥

यथा । मक्षाः । इदम् । मधुं । निञ्जन्ति । मधौ । अधिं ।

एव । मे । अधिना । वर्चः । तेजः । बलम् । ओजः । च । ध्रियताम् ॥ १७ ॥

यद् गिरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधुं ।

सुरायां सिन्ध्यमानायां यत् तत्र मधुं तन्मयि ॥ १८ ॥

यत् । गिरिषु । पर्वतेषु । गोषु । अश्वेषु । यत् । मधुं ।

सुरायाम् । सिन्ध्यमानायाम् । यत् । तत्र । मधुं । तत् । मयि ॥ १८ ॥

अधिना सारधेण<sup>८</sup> मा मधुनाऽङ्क्तं<sup>९</sup> शुभस्पती ।

१. जनिष्ये शांती १,५,९.

२. व. W. पं १८,२९,५३ वेद. शंषा. RW. वंसिपीयुः

वंसिपीयुः R; यन्निधे शांती.

३. आ गतिं ऋ १,२१,२३.

४. समान्ते B; B<sup>१</sup>, S<sup>१</sup>, C<sup>१</sup>.

५. पृ १०२२, टि ९,० द.

६. बलमोजश्च पं १९,१३,७.

७. मधुर्ज पं १९,१३,८.

८. दक्षिणामधि पं.

९. वर्चस्तेजश्च पं.

१०. “नाङ्क्तं मूढो.

यथा वर्चस्वतीं<sup>१</sup> वाचमावदानि जनान्<sup>२</sup> अनु ॥ १९ ॥

अश्विना । सारधेण । मा । मधुना । अङ्क्तम्<sup>३</sup> । शुभः । पती इति ।

यथा । वर्चस्वतीम् । वाचम् । आऽवदानि । जनान् । अनु ॥ १९ ॥

स्तनयितुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्मं क्षिपसि भूम्यां दिवि<sup>४</sup> ।

तां पशव उर्प जीवन्ति सर्वे तेनो<sup>५</sup> सेपमूर्जं पिपति ॥ २० ॥

स्तनयितुः । ते । वाक् । प्रजाऽपते । वृषा । शुष्मम् । क्षिपसि । भूम्याम् । दिवि ।

ताम् । पशवः । उर्प । जीवन्ति । सर्वे । तेनो इति । सा । इषम् । ऊर्जम् । पिपति ॥ २० ॥

पृथिवी दण्डोऽन्तरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत् प्रकशो हिरण्ययो विन्दुः ॥ २१ ॥

पृथिवी । दण्डः । अन्तरिक्षम् । गर्भः । द्यौः । कशा । विद्युत् । प्रऽकशः । हिरण्ययः । विन्दुः ॥

यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति ।

ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वांश्च ब्रीहिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥

यः । वै । कशायाः । सप्त । मधूनि । वेद । मधुमान् । भवति । ब्राह्मणः । च । राजा । च ।

धेनुः । च । अनड्वान् । च । ब्रीहिः । च । यवः । च । मधु । सप्तमम् ॥ २२ ॥

मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति ।

मधुमतो लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥

मधुमान् । भवति । मधुमत । अस्य । आऽहार्यम् । भवति ।

मधुमतः । लोकान् । जयति । यः । एवम् । वेद ॥ २३ ॥

यद् वीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत् प्रजाम्यः प्रादुर्भवति ।

तस्मात् प्राचीनोपवीतस्तिष्ठे<sup>६</sup> प्रजापतेऽनु मा बुध्यस्वेति ।

“अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते” य एवं वेद ॥ २४ ॥

१. वर्चस्वतीं अ ६, ६९, २.

२. जनं A.

३. अङ्क्तम् J.

४. भूम्यामधि

अ ९, १, १०; भूम्यां दिवि वे १६, ३३, १०.

५. तेन यो वे.

६. दण्डोऽं D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V.

७. मधुमन्तं वे १६, ३४, ७.

८. लोकं RW; लोकान् यातः; लोकं वे.

९. स्तनयितु

वे १६, ३४, ८.

१०. स्तिष्ठेत् वे १६, ३४, ९.

११. अन्वेनं प्रजापतिरनु प्रजा बुध्यन्ते

वे १६, ३४, १०.

यत् । वीध्रे । स्तनयति । प्रजाऽपतिः । एव । तत् । प्रजाम्यः । प्रादुः । भवति ।  
तस्मात् । प्राचीनऽउपवीतः । तिष्ठे । प्रजाऽपते । अनु । मा । बुध्यस्व । इति ।  
अनु । एनम् । प्रजाः । अनु । प्रजाऽपतिः । बुध्यते । यः । एवम् । वेद ॥ २४ ॥

इति प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘सपत्नहनम्’ इति सूक्तं कामदेवताकम् । काम इच्छारूपो देवः । तं संवोष्य  
सपत्नक्षयं प्रार्थयते । तद् एवम्—‘सपत्नहनम्’ इत्यर्थसूक्तेन अभिचारकर्मणि  
ऋषभं संपातयन्तं कृत्वा द्वेष्याभिमुखं विसृजति । तथा तत्रैव कर्मणि आश्वत्थीः  
स्वयंपतिताः समिध आदधाति । तथा च सूत्रम्—“‘सपत्नहनम्’ इत्यृषभं संपातयन्तम्  
अतिसृजति । आश्वत्थीरवपन्नाः स्वयम्” ( कौषू ४९, १-३ ) इति ।

तथा सोमयागे अनुबन्धायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां कामदेवतानमस्कारे  
अस्य सूक्तस्य विनियोगः । तद् उक्तं चैताने—“अनुबन्धायाम् अपराजितायां तिष्ठन्त्यां  
‘सपत्नहनम्’ इति कामं नमस्करोति” ( वैताथौ २४, १० ) इति ।

सपत्नहनमृषभं धृतेन कामं शिक्षामि हविषाज्येन ।

नीचैः सपत्नान् मम पादय त्वमभिष्टुतो महता वीर्येण ॥ १ ॥

सपत्नऽहनम् । ऋषभम् । धृतेन । कामम् । शिक्षामि । हविषा । आज्येन ।

नीचैः । सपत्नान् । मम । पादय । त्वम् । अभिऽस्तुतः । महता । वीर्येण ॥ १ ॥

यन्मे मनसो न प्रियं न चक्षुषो यन्मे बभस्ति नाभिनन्दति ।

तद् दुष्वप्यं प्रति मुञ्चामि सपत्ने कामं स्तुत्वोदहं भिदेयम् ॥ २ ॥

यत् । मे । मनसः । न । प्रियम् । न । चक्षुषः । यत् । मे । बभस्ति । न । अभिऽनन्दति ।

तत् । दुःऽस्वप्यम् । प्रति । मुञ्चामि । सपत्ने । कामम् । स्तुत्वा । उद् । अहम् । भिदेयम् ॥ २ ॥

दुष्वप्यं काम दुरितं च कामाग्रजस्तामस्वगतामर्चतिम् ।

उग्र ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् यो अस्मभ्यमंह्रणा चिकित्सात् ॥ ३ ॥

दुःऽस्वप्यम् । काम । दुःऽइतम् । च । काम । अग्रजस्ताम् । अस्वगताम् । अर्चतिम् ।

उग्रः । ईशानः । प्रति । मुञ्च । तस्मिन् । यः । अस्मभ्यम् । अंह्रणा । चिकित्सात् ॥ ३ ॥

नुदस्व कामं प्र णुदस्व कामावर्तिं यन्तु मम ये सपत्नाः ।

तेषां नुत्तानामधमा तमांस्यग्ने वास्तूनि निर्देह त्वम् ॥ ४ ॥

नुदस्व । काम । प्र । नुदस्व । काम । अवर्तिम् । यन्तु । मम । ये । सपत्नाः ।

तेषाम् । नुत्तानाम् । अधमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । निः । देह । त्वम् ॥ ४ ॥

सा ते कामं दुहिता धेनुरुच्यते यामाहुर्वाचं कवयो विराजम् ।

तया सपत्नान् परि वृङ्ग्धि ये मम पर्येनान् प्राणः पशवो जीवन् वृणक्तु ॥ ५ ॥

सा । ते । काम । दुहिता । धेनुः । उच्यते । याम् । आहुः । वाचम् । कवयः । विराजम् ।

तया । सपत्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एनान् । प्राणः । पशवः । जीवन् । वृणक्तु ॥

कामस्येन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो विष्णोर्वलेन सवितुः सुवेन ।

अग्नेहोत्रेण प्र णुदे सपत्नां छम्बीव नार्वमुदकेषु धीरः ॥ ६ ॥

कामस्य । इन्द्रस्य । वरुणस्य । राज्ञः । विष्णोः । वलेन । सवितुः । सुवेन ।

अग्नेः । होत्रेण । प्र । णुदे । सपत्नान् । छम्बीव । नार्वम् । उदकेषु । धीरः ॥ ६ ॥

अध्यक्षो वाजी मम कामं उग्रः कृणोतु मह्यमसपत्नमेव ।

विधे देवा मम नाथं भवन्तु सर्वे देवा हवमा यन्तु म इमम् ॥ ७ ॥

अधिऽअक्षः । वाजी । मम । कामः । उग्रः । कृणोतु । मह्यम् । असपत्नम् । एव ।

विधे । देवाः । मम । नाथम् । भवन्तु । सर्वे । देवाः । हवम् । आ । यन्तु । मे । इमम् ॥ ७ ॥

इदमाज्यं घृतवज्जुपाणाः कामज्येष्ठा इह मादयध्वम् ।

कृष्यन्तो मह्यमसपत्नमेव ॥ ८ ॥

इदम् । आज्यम् । घृतवज्जु । जुपाणाः । कामज्येष्ठाः । इह । मादयध्वम् ।

कृष्यन्तः । मह्यम् । असपत्नम् । एव ॥ ८ ॥

१. 'वर्ति' A, B, B<sup>h</sup>, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

२. पर्येनान् O.

३. विनायान् नम्बीय दे १६,

७६, ७७; 'छम्बीव' D, S<sup>m</sup>.

४. कृणोति P.

५. यन्म आज्यं वृणमिज्जु दे १६, ७६, ७.

६. 'यन्ताम्' दे.

७. कृष्यन्तु दे.



इन्द्राग्नी काम सखं हि भूत्वा नीचैः सपत्नान् मम पादयाथः ।

तेषां पुत्रानामधुमा<sup>१</sup> तमांस्यग्ने वास्तून्यनुनिर्देह त्वम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । काम । सख्यम् । हि । भूत्वा । नीचैः । सपत्नान् । मम । पादयाथः । तेषाम् । पुत्रानाम् । अधुमा । तमांसि । अग्ने । वास्तूनि । अनुनिर्देह । त्वम् ॥ ९ ॥

जहि त्वं काम मम ये सपत्ना अन्धा तमांस्यव पादयैनान् ।

निरिन्द्रिया<sup>२</sup> अरसाः संन्तु सर्वे<sup>३</sup> मा ते जीविषुः कृतमञ्जनाहः<sup>४</sup> ॥ १० ॥

जहि । त्वम् । काम । मम । ये । सपत्नाः<sup>५</sup> । अन्धा । तमांसि । अर्व । पादय । पुनान् । निःस्रिन्द्रियाः । अरसाः । संन्तु । सर्वे । मा । ते<sup>६</sup> । जीविषुः । कृतमत् । ज्ञान । अहः ॥ १० ॥

अवधीत् कामो मम ये सपत्ना उरुं लोकमकरन्महमेधुतम् ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रो मह्यं पदुर्वीर्युतमा वहन्तु ॥ ११ ॥

अवधीत् । कामः । मम । ये । सपत्नाः । उरुम् । लोकम् । अकरत् । मह्यम् । एधुतम् । मह्यम् । नमन्ताम् । प्रदिशः । चतस्रः । मह्यम् । पदुः । उर्वीः । वृतम् । आ । वहन्तु ॥ ११ ॥

तेधिराश्चः<sup>७</sup> प्र प्लवन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात् ।

न सार्यकप्रणुत्तानां<sup>८</sup> पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ १२ ॥

ते । अधिराश्चः । प्र । प्लवन्ताम् । छिन्ना । नोःस्रिव । बन्धनात्<sup>९</sup> ।

न । सार्यकप्रणुत्तानाम् । पुनः । अस्ति । निवर्तनम् ॥ १२ ॥

अग्निर्यव इन्द्रो यवः सोमो यवः । यवयावानो देवा यावयन्त्वेनम्<sup>१०</sup> ॥ १३ ॥

अग्निः । यवः । इन्द्रः । यवः । सोमः । यवः । यवयावानः । देवाः । यावयन्तु<sup>११</sup> । एनम् ॥

असर्ववीरश्चरतु प्रणुत्तो द्वेभ्यो मित्राणां परिवर्ग्य<sup>१२</sup> स्वानाम् ।

उत पृथिव्यामव स्पन्ति विद्युत उग्रो वो देवः प्र 'मृणत् सपत्नान्'<sup>१३</sup> ॥ १४ ॥

१. सपत्नानाम् पे १६, ७६, ८.

२. अनिन्द्रिया पे १६, ७६, ९.

३. यथा न

जीवात् कृतमञ्जनेयाम् पे.

४. \*यवान् P.

५. ते P, Cp.

६. तेऽयं A, R.

७. यवयावप्रणुत्तं अ १, ६, ७.

८. बन्धनात् P, P<sup>१</sup>.

९. यवयन्त्वेनम् K<sup>१</sup>; यवयन्तु

पे १६, ७७, ३.

१०. यावयन्तु P.

११. परिवर्ग्यः B<sup>१</sup>, D, S<sup>१</sup>, C<sup>१</sup>.

१२. मृणत्

K, K<sup>१</sup>, V; मृणत् Dc.

असर्वस्वीरः । चरतु । प्रऽनुत्तः । द्वेय्यः । मित्राणाम् । परिऽज्वर्यः । स्वानाम् ।  
उत । पृथिव्याम् । अव । स्यन्ति । विऽद्युतः । उग्रः । वः । देवः । प्र । मूणत् । सऽपन्नान् ॥

च्युता चेयं वृद्धयच्युता च विद्युद् विभर्ति स्तनयितृन् सर्वान् ।  
उद्यन्नादित्यो<sup>१</sup> द्रविणेन तेजसा नीचैः<sup>२</sup> सपन्नान् नुदतां मे सहस्वान् ॥१५॥

च्युता । च । इयम् । 'वृद्धती । अच्युता । च । विऽद्युत् । विभर्ति । स्तनयितृन् । च । सर्वान् ।  
उत्स्यन् । आदित्यः । द्रविणेन । तेजसा । नीचैः । सऽपन्नान् । नुदताम् । मे । सहस्वान् ॥१५॥

यत् ते काम शर्म त्रिवरूथमुद्भू<sup>३</sup> ब्रह्म वर्म विततमनातिव्याध्यं<sup>४</sup> कृतम् ।  
तेन सपन्नान् परि वृङ्ग्धि<sup>५</sup> ये मम पर्यनान्<sup>६</sup> प्राणः पशवो जीवनं वृणक्तु ॥१६॥  
पत् । ते । काम<sup>७</sup> । शर्म । त्रिऽवरूथम् । उत्सु । ब्रह्म । वर्म । विस्तृतम् । अनतिव्या-  
ध्यम् । कृतम् । तेन । सऽपन्नान् । परि । वृङ्ग्धि । ये । मम । परि । एतान् । प्राणः ।  
पशवः । जीवनम् । वृणक्तु ॥ १६ ॥

येन देवा असुरान् प्राणुदन्त येनेन्द्रो दस्यून्धमं तमो निनार्य<sup>८</sup> ।

तेन त्वं काम मम ये सपन्नास्तानस्माल्लोकात् प्र शुंदस्व दूरम्<sup>९</sup> ॥ १७ ॥

येन । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुदन्त । येन । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । निनार्य ।  
तेन । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपन्नाः । तान् । अस्मात् । लोकात् । प्र । नुदस्व । दूरम् ॥

यथा देवा असुरान् प्राणुदन्त यथेन्द्रो दस्यून्धमं तमो बवाधे<sup>१०</sup> ।

तथा त्वं काम मम ये सपन्नास्तानस्माल्लोकात् प्र शुंदस्व दूरम् ॥ १८ ॥

यथा । देवाः । असुरान् । प्रऽअनुदन्त । यथा । इन्द्रः । दस्यून् । अधमम् । तमः । बवाधे ।  
तथा । त्वम् । काम । मम । ये । सऽपन्नाः । तान् । अस्मात् । लोकात् । प्र । नुदस्व । दूरम् ॥

कामो जज्ञे प्रथमो नैनं देवा<sup>११</sup> आपुः पितरो न मर्त्याः ।

तत्स्त्वमांसि ज्यायान् विधवा<sup>१२</sup> महांस्तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥१९॥

१. मूणम् P; मूणम् K.  
K: 'सुदृष्ट' वै १६, ७७, १.  
२. तेषाम् वै १६, ७७, ५.  
३. उग्रम् P.  
४. काम > काम P.  
५. पर्यनान् O.  
६. देवामः वै १६, ७७, ८.  
७. दवाधे  
८. सवाधे P.  
९. बवाधे S.  
१०. देवामः वै १६, ७७, ८.  
११. देवा  
१२. विधवा

कामः । जज्ञे । प्रथमः । न । एनम् । देवाः । आपुः । पितरः । न । मर्याः ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥

यावती द्यावापृथिवी वरिष्णा यावदापः सिष्यदुर्वावदग्निः<sup>१</sup> ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥२०॥

यावती इति । द्यावापृथिवी इति । वरिष्णा । यावत् । आपः । सिष्यदु.<sup>२</sup> । यावत् । अग्निः ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥२०॥

यावतीदिशः प्रदिशो विपूचीर्यावतीराशा अभिचक्षणा दिवः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥२१॥

यावतीः । दिशः । प्रदिशः । विपूचीः । यावतीः । आशाः । अभिचक्षणाः । दिवः ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥२१॥

यावतीभृङ्गा जत्वः कुरुरवो यावतीर्वधा वृक्षसूर्यो वभूवुः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥२२॥

यावतीः । भृङ्गाः । जत्वः<sup>३</sup> । कुरुरवः । यावतीः । वधाः । वृक्षसूर्यः । वभूवुः ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥

ज्यायान् निमिषतोऽसि<sup>४</sup> तिष्ठतो ज्यायान्त्समुद्रादसि काम मन्यो ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥२३॥

ज्यायान् । निमिषतः । अस्ति । तिष्ठतः । ज्यायान् । समुद्रात् । अस्ति । काम । मन्यो इति ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥

न वै वातश्चन काममाप्नोति<sup>५</sup> नाग्निः<sup>६</sup> सूर्यो नोत चन्द्रमाः ।

ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महान् तस्मै ते काम नम इत् कृणोमि ॥२४॥

न । वै । वातः । चन । कामम् । आप्नोति । न । अग्निः । सूर्यः । न । उत । चन्द्रमाः ।  
ततः । त्वम् । अस्ति । ज्यायान् । विश्वहा । महान् । तस्मै । ते । काम । नमः । इत् । कृणोमि ॥

१. सिष्यदु<sup>०</sup> O,R.<sup>१</sup>

२. सिष्यदुः P.

३. 'वधा' A,K<sup>२</sup>,R:<sup>३</sup> 'वधा' B<sup>१</sup>.

४. जत्वः J,Bp<sup>१</sup>.

५. निमिषतो<sup>०</sup> A,R.

६. काममाप वै १६,१८,१.

७. नाग्निः

A,B,B<sup>१</sup>,K.

यास्तै शिवास्तन्वः काम भद्रा यामिः सत्यं भवति यद् वृणीषे ।

ताभिष्ट्वमस्माँ<sup>१</sup> अभिसंविशस्वान्यत्र<sup>२</sup> पापीरपं वेशया धियः ॥ २५ ॥

याः । ते । शिवाः । तन्वः । काम । भद्राः । यामिः । सत्यम् । भवति । यत् । वृणीषे ।

ताभिः । त्वम् । अस्मान् । अभिसंविशस्व । अन्यत्र । पापीः । अपि । वेशय । धियः ॥ २५ ॥

इति प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

‘उपमिताम्’ इति सूक्तेन शालास्यं ददाति सबयज्ञविधानेन स्वर्गकामः  
इति विनियोगमाला । सूत्रमपि—“‘उपमिताम्’ इति यच्छालया सह दास्यन्भवति  
तदन्तर्भवत्यपिहितम्” ( कौसू ६६, २२ ) इत्यादि ।

वंशसदंशादिवद्धां शालां दाता प्रतिग्रहीत्रे उद्धाटय प्रददाति । शाला  
नाम गृहम् ।

उपमितां<sup>३</sup> प्रतिमितामथौ<sup>४</sup> परिमितामुत<sup>५</sup> ।

शालाया विश्ववाराया नृद्धानि वि चृतामसि<sup>६</sup> ॥ १ ॥

उपमिताम् । प्रतिमिताम् । अथो इति । परिमिताम् । उत ।

शालायाः । विश्ववारायाः । नृद्धानि<sup>७</sup> । वि । चृतामसि<sup>८</sup> ॥ १ ॥

यत् ते नृदं विश्ववारे पाशौ ग्रन्थिश्च यः कृतः ।

वृहस्पतिरिवाहं बलं वाचा वि संसयामि<sup>९</sup> तत् ॥ २ ॥

यत् । ते । नृदम् । विश्ववारे । पाशः । ग्रन्थिः । च । यः । कृतः ।

वृहस्पतिः । इव । अहम् । बलम् । वाचा । वि । संसयामि<sup>१०</sup> । तत् ॥ २ ॥

आ ययाम सं ववर्ह ग्रन्थीर्धकार ते दृढान् ।

परूपि विद्वांस्तुवेन्द्रेण<sup>११</sup> वि चृतामसि ॥ ३ ॥

आ । ययाम । सम् । ववर्ह । ग्रन्थीन् । धकार । ते । दृढान् ।

परूपि । विद्वान् । शस्तोऽइव । इन्द्रेण । वि । चृतामसि ॥ ३ ॥

१. ‘मस्मान्’ पं १६, ७८, ८.

२. अपसंविश<sup>१२</sup> पे.

३. ‘मितः’ पं १६, १९, १.

४. ‘मितोऽथो’ पे.

५. ‘मितश्च यः’ पे.

६. चृतामसि R, S<sup>१३</sup>

७. वृद्धानि P<sup>१४</sup>.

८. चृतामसि P<sup>१५</sup>.

९. संसयामि B, B<sup>१६</sup>, C<sup>१७</sup>; संसयामि K<sup>१८</sup>, D<sup>१९</sup>.

१०. संसयामि Cp,

Bp<sup>१</sup>.

११. रयन् Bp<sup>१</sup>.

१२. विद्वांस्तुवे D, S<sup>१३</sup>; विद्वांस्तु R; विद्वांस्तु पे १६, १९, १.

वंशानां ते नहनानां प्राणाहस्यं तृणस्य च ।

पक्षाणां विश्ववारे ते नृद्धानि वि चृतामसि ॥ ४ ॥

वंशानाम् । ते । नहनानाम् । प्राणाहस्यं । तृणस्य । च ।

पक्षाणाम् । विश्ववारे । ते । नृद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ४ ॥

संदंशानां पल्लदानां परिष्वङ्गल्यस्य च ।

'इदं मानस्य पत्न्या' नृद्धानि वि चृतामसि ॥ ५ ॥

सम्संदंशानाम् । पल्लदानाम् । परिष्वङ्गल्यस्य । च ।

इदम् । मानस्य । पत्न्याः । नृद्धानि । वि । चृतामसि ॥ ५ ॥

यानि तेऽन्तः शिष्याऽन्यावेधू रण्यायि कम् ।

प्र ते तानि चृतामसि शिवा मानस्य पत्नि न उद्धिता तन्वे भव ॥ ६ ॥

यानि । ते । अन्तः । शिष्यानि । आऽवेधुः । रण्यायि । कम् ।

प्र । ते । तानि । चृतामसि । शिवा । मानस्य । पत्नि । नः । उद्धिता । तन्वे । भव ॥ ६ ॥

इविधानमग्निशालं पत्नीनां सदनं सदैः । सदै देवानामसि देवि शाले ॥ ७ ॥

इविऽधानम् । अग्निऽशालम् । पत्नीनाम् । सदनम् । सदैः ।

सदैः । देवानाम् । असि । देवि । शाले ॥ ७ ॥

अक्षुमोपशं विततं सहस्राक्षं विपूवति ।

अवेनद्धमभिहितं ब्रह्मणा वि चृतामसि ॥ ८ ॥

अक्षुम् । ओपशम् । विततम् । सहस्रऽअक्षम् । विपूवति ।

अवेऽनद्धम् । अभिऽहितम् । ब्रह्मणा । वि । चृतामसि ॥ ८ ॥

'यस्त्वा शाले' प्रतिगृह्णाति येन चासि मिता त्वम् ।

उभौ मानस्य पत्नि तौ जीवतां जरदष्टी ॥ ९ ॥

१. 'ल्यस्य' A.B<sup>b</sup>.K.K<sup>m</sup>.Cs.J; 'ल्य' अथवा 'ल्य' इति संदेहः D.R.S<sup>m</sup>.P<sup>i</sup>.P<sup>i</sup>.  
२. सर्वा मानस्य पत्नि ते ये १६,३९,४. ३. वा वि ये १६,३९,६.

४. D.R.W, W<sup>i</sup>.P<sup>i</sup>; वेधू A.B.B<sup>b</sup>.D.K.K<sup>m</sup>.R.S<sup>m</sup> V.Dc.Cs.WM P<sup>i</sup>.J<sup>i</sup> मानस्य पत्नि,  
Cp (संशोभ्य), संग्र. मानस्य पत्नी. ५. शिष्यानि P.J. ६. अक्षुमोपशं K.K<sup>m</sup>.V,  
Dc. ७. भविनद्धमभिहितं ये १६,३९,८. ८. यश्च त्वा ये १६,३९,९. ९. मानस्य  
पत्नि मू. (य. संग्र. WM).

यः । त्वा । शाले । प्रतिऽगृह्णाति । येन । च । असि । मिता । त्वम् ।  
उभौ । मानस्य । पत्नि । तौ । जीवताम् । जरदंष्टी इति जरत्ऽअष्टी ॥ ९ ॥

अमुत्रैनमा<sup>१</sup> गच्छताद् दृढा<sup>२</sup> नद्धा<sup>३</sup> परिष्कृता<sup>४</sup> ।  
यस्यास्ते विचृतामस्यङ्गमङ्गं<sup>५</sup> परुष्परुः ॥ १० ॥

अमुत्रं । एनुम् । आ । गच्छतात् । दृढा । नद्धा । परिष्कृता ।  
यस्याः । ते । विऽचृतामसि । अङ्गम्ऽअङ्गम् । परुऽपरुः ॥ १० ॥

यस्त्वा शाले<sup>१</sup> निमिमायं संजभारं वनस्पतीन् ।  
प्रजायै चक्रे त्वा शाले परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

यः । त्वा । शाले । निऽमिमायं । समऽजभारं । वनस्पतीन् ।  
प्रजायै । चक्रे । त्वा । शाले । परमेऽस्थी । प्रजाऽपतिः ॥ ११ ॥

नमस्तस्मै नमो दात्रे शालापतये च कृष्णः<sup>१</sup> ।  
नमोऽग्नये प्रचरते पुरुषाय च ते नमः ॥ १२ ॥

नमः । तस्मै । नमः । दात्रे । शालाऽपतये । च । कृष्णः ।  
नमः । अग्नये । प्रऽचरते । पुरुषाय । च । ते । नमः ॥ १२ ॥

गोभ्यो अश्वेभ्यो नमो यच्छालायां विजायते ।  
विजावति प्रजावति वि ते पाशाश्चृतामसि ॥ १३ ॥

गोभ्यः । अश्वेभ्यः । नमः । यत् । शालायाम् । विऽजायते ।  
विजाऽवति । प्रजाऽवति । वि । ते । पाशान् । चृतामसि ॥ १३ ॥

अग्निमन्तश्छादयसि पुरुषान् पशुभिः सह ।  
विजावति प्रजावति वि ते पाशाश्चृतामसि ॥ १४ ॥

१. मानस्य । पत्नि P, P<sup>a</sup>, J, Cp. २. अमुत्रैनमा B<sup>a</sup>, K, C, O  
३. नद्धापिनिहिता ५. विचृताम S<sup>m</sup>.  
४. परुषान् K, K<sup>m</sup>.  
५. कृष्णसि १६, ४०, ४. ६. पशून्

अग्निम् । अन्तः । छादयसि<sup>१</sup> । पुरुषान्<sup>२</sup> । पशुजमिः । सह ।

विजोऽवति । प्रजोऽवति । वि । ते । पाशान् । चूतामसि ॥ १४ ॥

अन्तरा द्यां च पृथिवीं च यद् व्यचस्तेन शालां प्रति गृह्णामि<sup>३</sup> त इमाम् ।  
यदन्तरिक्षं रजसो विमानं तत् कृण्वेऽहमुदरं शेवधिभ्यः ।

'तेन शालां' प्रति गृह्णामि तस्मै ॥ १५ ॥

अन्तरा । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । यत् । व्यचः । तेन । शालाम् । प्रति । गृह्णामि । ते<sup>४</sup> । इमाम् ।  
यत् । अन्तरिक्षम् । रजसः । विमानम् । तत् । कृण्वे । अहम् । उदरम् । शेवधिभ्यः ।  
तेन । शालाम् । प्रति । गृह्णामि । तस्मै ॥ १५ ॥

ऊर्जस्वती पर्यस्वती<sup>५</sup> पृथिव्यां निमिता मिता ।

विश्वानं विश्रती शाले मा हिंसीः प्रतिगृह्णतः<sup>६</sup> ॥ १६ ॥

ऊर्जस्वती । पर्यस्वती । पृथिव्याम् । निमिता । मिता ।

विश्वऽअन्नम् । विश्रती । शाले । मा । हिंसीः । प्रतिगृह्णतः ॥ १६ ॥

तृणैरावृता पलदान् वसाना रात्रीव शाला जगतो निवेशनी ।

मिता पृथिव्यां तिष्ठसि हस्तिनीव पदती ॥ १७ ॥

तृणैः । आऽवृता । पलदान् । वसाना । रात्रीऽइव । शाला । जगतः । निवेशनी ।

मिता । पृथिव्याम् । तिष्ठसि । हस्तिनीऽइव । पदस्वती ॥ १७ ॥

इदस्य<sup>७</sup> ते वि चूताम्यापेनद्धमपोर्णुवन्<sup>८</sup> ।

वरुणेन समुब्जितां मित्रः प्रातर्व्युञ्जत ॥ १८ ॥

इदस्य । ते । वि । चूतामि । अपिऽनद्धम् । अपऽऊर्णुवन्<sup>९</sup> ।

वरुणेन । समुब्जिताम् । मित्रः । प्रातः । वि । उञ्जत ॥ १८ ॥

"ब्रह्मणा शालां निमितां" कविभिर्निमितां<sup>१०</sup> मिताम् ।

१. छादयसि P.

२. पुरुषान् P, J. पुरुषान् Cp.

३. गृह्णामि A, B, B<sup>2</sup>, D.

K, K<sup>2</sup>, R, S, V, C.

४. यत् छादां नं ११, ४०, १.

५. ते P<sup>1</sup>, J.

६. पदस्वती

७. ११, ४०, २.

८. "गुण्यः नं.

९. इदस्य A; इदस्य K<sup>2</sup>, Dc

१०. 'मुनेर्मुने'

K. १०. उपऽऊर्णुवन् J.

११. चतुर्धा नि परिचयः नं ११, ४१, १.

१२. 'निमिता P'.

‘इन्द्राग्नी रक्षतां’ शालामृतां सोम्यं सदैः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणा । शालाम् । निऽर्पिताम् । कुविऽभिः । निऽर्पिताम् । मिताम् ।  
इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । शालाम् । अमृतां । सोम्यम् । सदैः ॥ १९ ॥

कुलायेऽधि कुलायं कोशे कोशः समुञ्जितः ।

तत्र मर्तो वि जायते यस्माद् विश्वं प्रजायते ॥ २० ॥

कुलाये । अधि । कुलायम् । कोशे । कोशः । समुञ्जितः ।

तत्र । मर्तः । वि । जायते । यस्माद् । विश्वम् । प्रजायते ॥ २० ॥

या द्विर्पक्षा चतुर्पक्षा पदपक्षा या निमीयते ।

अष्टापक्षां दशपक्षां शालां मानस्य पत्नीमग्निर्गर्भं इवा शये ॥ २१ ॥

या । द्विर्पक्षा । चतुर्पक्षा । पदपक्षा । या । निमीयते ।

अष्टापक्षाम् । दशपक्षाम् । शालाम् । मानस्य । पत्नीम् । अग्निः । गर्भः । इव । आ । शये ॥

प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शाले प्रैम्यहिंसतीम् ।

अग्निर्द्विंशन्तरार्पश्चर्तस्य प्रथमा द्वाः ॥ २२ ॥

प्रतीचीम् । त्वा । प्रतीचीनः । शाले । प्र । एभिः । अहिंसतीम् ।

अग्निः । द्वि । अन्तः । आर्पः । च । ऋतस्य । प्रथमा । द्वाः ॥ २२ ॥

इमा आपः प्र भ्राम्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनीः ।

गृहानुपं प्र सीदाम्यमृतेन सहामिना ॥ २३ ॥

इमाः । आपः । प्र । भ्रामि । अयक्ष्माः । यक्ष्मनाशनीः ।

गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अमिना ॥ २३ ॥

मा नः पाशं प्रति मुचो गुरुभारो लघुर्भव ।

वधूमिव त्वा शाले यत्रकामे भ्रामसि ॥ २४ ॥

१. विधातुं विभर्त्ता पे १९, ४१, १.

२. सोम्यां P<sup>३</sup>.

३. मरयो पे १९, ४०, १०.

४. ‘क्षाम’ R; ‘क्षाम’ A; ‘क्षाम’ K<sup>m</sup>, V, Dc.

५. ‘यक्ष्म’ ऋतस्य RV. पे १९, ४१, ४.

६. इराम्य पे १९, ४१, ३.

७. गृहानभि पे.

८. पानाम् पे १९, ४१, २.

९. मुचो

B<sup>३</sup>, C<sup>३</sup>.

१०. ‘भंसः’ पे.

११. शा-डे S<sup>m</sup>.



मा । नुः । पाशम् । प्रति । मुचः<sup>१</sup> । गुरुः । भारः । लघुः । भव ।  
वधूमईव । त्वा । शाले । यत्रऽकामम् । मरामसि ॥ २४ ॥

प्राच्यां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः<sup>२</sup> ॥ २५ ॥  
प्राच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २५ ॥

दक्षिणायां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ २६ ॥  
दक्षिणायाः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २६ ॥

प्रतीच्यां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ २७ ॥  
प्रतीच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २७ ॥

उदीच्यां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ २८ ॥  
उदीच्याः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २८ ॥

ध्रुवायां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ २९ ॥  
ध्रुवायाः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वायां दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ ३० ॥  
ऊर्ध्वायाः । दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ ३० ॥

दिशोर्दिशः शालाया नमो महिम्ने स्वाहा देवेभ्यः स्वाहोभ्यः ॥ ३१ ॥  
दिशःऽर्दिशः । शालायाः । नमः । महिम्ने । स्वाहा । देवेभ्यः । स्वाहोभ्यः ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

ब्राह्मणो वृषमं हत्वा तन्मांसं भिन्नभिन्नदेवताभ्यो जुहोति । तत्र वृषभस्य  
प्रशंसा तदङ्गानां च कृतमानि कृतमदेवेभ्यः प्रियाणि भवन्ति तद्विवेचनम् ।  
वृषभयलिहवनस्य महत्त्वं च वर्ण्यते । तदुत्पन्नं श्रेयश्च स्तूयते । सांप्रदायि-  
फास्तु एवं विनियुजते सूक्तम् । तद्यथा—वृषोत्सर्गे 'साहस्रः' इत्यर्थसूक्तेन  
ऋषभं संपात्य अभिमन्त्र्य विसृजेत् । 'रेतोषार्यं' (बीष् २४, २०) इत्यंतेः पद्भिरिति सौप्रमन्त्र्यः  
'एते यो युवानम्' ( अ ९, ४, २४ ) इत्युक्त्वा च यत्सस्याभिमन्त्रणं कृत्वा प्रोक्षणं कुर्यात् ।

तथा अनेन सूक्तेन पुष्टिकामो वशाविधानेन (बृ. कौसू ४४) ऋपभेज इन्द्रं यजते ।  
तथा अनेन सूक्तेन संपत्कामः पौर्णमास्यां वशाविधानेन श्वेतेन ऋपभेज  
इन्द्रं यजते ।

तद् उक्तं कौशिकेन — “इन्द्रस्य कुक्षिः” (अ ७, १९६), ‘साहस्रः’ इत्यृपभं  
संपातवन्तमतिचजति । रेतोधाये त्वाऽतिसृजामि वयोधाये त्वाऽतिसृजामि यृधत्वायै त्वाऽतिसृजामि  
गणत्वायै त्वाऽतिसृजामि सहस्रपोषायै त्वाऽतिसृजाम्यपरिमितपोषायै त्वाऽतिसृजामि । ‘एतं वो  
युवानम्’ (अं १, ४, २४) इति पुराणं प्रचृत्य<sup>१</sup> नवमुत्सृजति<sup>२</sup> संप्रोक्षात् । उत्तरेण पुष्टिकाम ऋपभेजेन्द्रं  
यजते । संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम्” (कौसू २४, १९-२३) इति ।

तथा ऋपभस्ये अनेन सूक्तेन निरुतहविरभिर्मर्शनं संपातं दातुवाचनं  
दानं च कुर्यात् । तद् आह कौशिकः — “साहस्रः” इत्यृपभम्” (कौसू ६६, १८)  
इति । अभिमर्शनादिषु सूत्रं तु ‘आद्यानाम्’ (अ १, ३१) इति सूक्त उदाहृतम् ।

परिशिष्टेऽपि वृषोत्सर्गे अस्य सूक्तस्य विनियोगः कृतः । तथा चोक्तम् —  
“‘साहस्रस्त्वेपः’ इति ऋपभं संपातवन्तं कृत्वा” (अप १८<sup>३</sup>, १, ७) इति ।

साहस्रस्त्वेप ऋपभः पर्यस्वान् विश्वां रूपाणि वक्षणांसु विभ्रत् ।  
भद्रं दात्रे यजमानाय शिक्षन् बार्हस्पत्य उस्त्रियस्तन्तुमातान् ॥ १ ॥

साहस्रः<sup>१</sup> । स्त्वेपः । ऋपभः । पर्यस्वान् । विश्वा । रूपाणि । वक्षणांसु । विभ्रत् ।  
भद्रम् । दात्रे । यजमानाय । शिक्षन् । बार्हस्पत्यः । उस्त्रियः । तन्तुम् । आ । अतान् ॥ १ ॥

अपां यो अग्नें प्रतिमा बभूव प्रभूः सर्वस्मै पृथिवीं देवी ।  
पिता वत्सानां पतिरध्वयानां साहस्रे पोषे अर्पि नः कृणोतु ॥ २ ॥

अपाम् । यः । अग्ने । प्रतिमा । बभूव । प्रभूः । सर्वस्मै । पृथिवीं देवी ।  
पिता । वत्सानाम् । पतिः । अध्वयानाम् । साहस्रे । पोषे<sup>४</sup> । अर्पि । नः । कृणोतु ॥ २ ॥

पुमानन्तर्धान्स्थविरः पर्यस्वान् वसोः कर्बन्धमृपभो विभर्ति ।  
तमिन्द्राय पृथिभिर्देवयानैर्हुतमग्निर्वहतु ज्ञातवेंदाः ॥ ३ ॥

पुमान् । अन्तःस्थान् । स्थविरः । पर्यस्वान् । वसोः । कर्बन्धम्<sup>५</sup> । ऋपभः । विभर्ति ।  
तम् । इन्द्राय । पृथिभिः । देवयानैः<sup>६</sup> । हुतम् । अग्निः । बहतु । ज्ञातवेंदाः ॥ ३ ॥

१. प्रचृत्य Bl.

२. “जते Bl.

३. सहस्रः P.

४. ‘रध्वयानां K<sup>m</sup>.

५. पोषे P.

६. वसोष्क W.

७. कर्बन्धम् P.

८. तत् P.

पिता वत्सानां पतिरध्व्यानामथो<sup>१</sup> पिता महतां गर्गराणाम् ।

वत्सो<sup>२</sup> जरायु<sup>३</sup> प्रतिधुक् पीयूषं आमिक्षां<sup>४</sup> घृतं तद् वस्य<sup>५</sup> रेतः<sup>६</sup> ॥ ४ ॥

पिता । वत्सानाम् । पतिः । अध्व्यानाम् । अथो इति । पिता । महताम् । गर्गराणाम् ।  
वत्सः । जरायु<sup>३</sup> । प्रतिधुक् । पीयूषः । आमिक्षा । घृतम् । तद् । ऊं इति । अस्य । रेतः ॥ ४ ॥

देवानां भाग<sup>७</sup> उपनाह<sup>८</sup> एपोऽपां रस ओषधीनां घृतस्य<sup>९</sup> ।

सोमस्य भक्षमवृणीत<sup>१०</sup> शक्रो<sup>११</sup> बृहद्भद्रिरभवद् यच्छरीरम्<sup>१२</sup> ॥ ५ ॥

देवानाम् । भागः । उपनाहः । एपः । अपाम् । रसः । ओषधीनाम् । घृतस्य ।  
सोमस्य । भक्षम् । अवृणीत । शक्रः । बृहन्<sup>११</sup> । अद्रिः । अभवत् । यत् । शरीरम् ॥ ५ ॥

सोमेन<sup>१३</sup> पूर्णं कुलशं विभर्षि त्वष्टा रूपाणां जनिता पशूनाम् ।

शिवास्ते सन्तु प्रजन्त्य<sup>१४</sup> इह या इमा न्यऽस्मभ्यं<sup>१५</sup> स्वधिते यच्छ या अमूः ॥ ६ ॥

सोमेन । पूर्णम् । कुलशम् । विभर्षि । त्वष्टा । रूपाणाम् । जनिता । पशूनाम् । शिवाः । ते । सन्तु ।  
“प्रजन्त्यः । इह । याः । इमाः । नि । अस्मभ्यम् । स्वधिते । यच्छ । याः । अमूः ॥ ६ ॥

आज्यं विभर्ति घृतमस्य रेतः<sup>१६</sup> साहस्रः पोषस्तमु<sup>१७</sup> यज्ञमाहुः ।

इन्द्रस्य रूपमृपभो<sup>१८</sup> वसानः सो अस्मान् देवाः शिव ऐतु दत्तः ॥ ७ ॥

आज्यम् । विभर्ति । घृतम् । अस्य । रेतः । साहस्रः । पोषः । तम् । ऊं इति । यज्ञम् । आहुः ।  
इन्द्रस्य । रूपम् । ऋपभः । वसानः । सः । अस्मान् । देवाः शिवः । आ । एतु । दत्तः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्पौजो वरुणस्य बाहू अधिनोरंसौ मरुतामियं कुकुत् ।

बृहस्पतिं संभृतमेतमाहुषे धीरांसः कवयो ये मनीषिणः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । औजः । वरुणस्य । बाहू इति । अधिनोः । अंसौ । मरुताम् । इयम् । कुकुत् ।  
बृहस्पतिम् । सम्भृतम्<sup>१९</sup> । एतम् । आहुः । ये । धीरांसः । कवयः । ये । मनीषिणः ॥ ८ ॥

१. 'रघ्नियानां' ते ३, २, ९, २; 'नामुवायं मे' २, ५, १०. २. गर्भोऽकठ १३, ९. ३. जरायुः B, B<sup>३</sup>, R, S<sup>m</sup>, Cs, Cp, कठ. पे १६, २४, ५. ४. मस्तु घृतमस्य ते. मे. कठ. ५. योनिः मे. कठ.  
६. एप ते ३, ३, ९, १ मे. कठ. ७. आसीदपां गर्भं ओषधीषु न्यक्तः ते. आसीदपां पतिवृ-  
षभं ओषधीनाम् मे.; आसीदपां पतिरोषधीनाम् कठ. ८. इष्टमं ते. मे. कठ. पे १६, २४, ४.  
९. एपा ते. मे. कठ. १०. यदेषाम् ते ३, २, ९, २; यदेषासीत् मे. कठ. ११. बृहन् P, J.  
१२. सोमस्य पे १६, २४, ६. १३. प्रदमी पे. १४. न्यऽ B, B<sup>३</sup>, Dc, Cs १५. प्रऽ  
जन्त्यः J. १६. सहस्रपोष पे १६, २४, ८ [मू. क्रो.]. १७. रूपं यूपभो पे. १८. सम्भृतः  
तम् P<sup>९</sup>.

दैवीर्विशः पर्यस्वाना तनोपि त्वामिन्द्रं त्वां सरस्वन्तमाहुः ।

सहस्रं स एकमुखा<sup>१</sup> ददाति यो ब्राह्मण ऋषभमाजुहोति ॥ ९ ॥

दैवीः । विशः । पर्यस्वान् । आ । तनोपि । त्वाम् । इन्द्रम् । त्वाम् । सरस्वन्तम् । आहुः ।

सहस्रम् । सः । एकमुखाः । ददाति । यः । ब्राह्मणे । ऋषभम् । आजुहोति ॥ ९ ॥

बृहस्पतिः सविता ते वर्यो<sup>२</sup> दधौ त्वष्टुर्वायोः पर्यात्मा तु<sup>३</sup> आभृतः ।

अन्तरिक्षे मनसा त्वा जुहोमि बर्हिष्टे द्यावापृथिवी 'उभे स्ताम्' ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । सविता । ते । वर्यः । दधौ । त्वष्टुः । वायोः । परि । आत्मा । ते । आभृतः ।

अन्तरिक्षे । मनसा । त्वा । जुहोमि । बर्हिः । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥

य इन्द्र इव देवेषु गोष्ठेति विवाचदत् ।

'तस्य ऋषभस्याङ्गानि' ब्रह्मा सं स्तौतु भद्रया ॥ ११ ॥

यः । इन्द्रः । इव । देवेषु । गोष्ठे । एति । विवाचदत् ।

तस्य । ऋषभस्य । अङ्गानि । ब्रह्मा । सम् । स्तौतु । भद्रया ॥ ११ ॥

पार्श्वे आस्तामनुमत्या भगस्यास्तामनुवृजौ<sup>४</sup> ।

अष्टीवन्तावब्रवीन्मित्रो<sup>५</sup> ममैतौ केवलाविति ॥ १२ ॥

पार्श्वे इति । आस्ताम् । अनुमत्याः । भगस्य । आस्ताम् । अनुवृजौ ।

अष्टीवन्तौ । अब्रवीत् । मित्रः । मम । एतौ । केवलौ । इति ॥ १२ ॥

भसदासीदादित्यानां श्रोणीं आस्तां बृहस्पतेः ।

पुच्छं वारतस्य देवस्य तेन धूनेत्योपधीः ॥ १३ ॥

भसत् । आसीत् । आदित्यानाम् । श्रोणी इति । आस्ताम् । बृहस्पतेः ।

पुच्छम् । वारतस्य । देवस्य । तेन । धूनेति । ओपधीः ॥ १३ ॥

गुदा आसन्तिसनीवाल्याः सूर्यायास्त्वचमनुवन् ।

उत्थातुरनुवन् पद 'ऋषभं यदकल्पयन्' ॥ १४ ॥

१. एकमुखा K<sup>m</sup>.

२. मनो पे १६, २४, १०.

३. न K.

४. भभूवाम पे.

५. तस्यैषम् O.

६. 'मनुवृजौ' B<sup>a</sup>, K, K<sup>m</sup>, V, Dc.

७. 'न्यस्तुर पे १६, २१, २.

८. यदपभं न्यकल्पयन् पे १६, २५, ४.

शुदाः । असन् । सिनीवाल्याः । सूर्यायाः । त्वचम् । अद्रुवन् ।  
उत्थातुः । अद्रुवन् । पदः । ऋपभम् । यत् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

क्रोड आसीज्जामिशंसस्य सोमस्य कलशो धृतः ।  
'देवाः संगत्य' यत् सर्वं ऋपभं व्यकल्पयन् ॥ १५ ॥

क्रोडः । आसीत् । जामिऽशंसस्य । सोमस्य । कलशः । धृतः ।  
देवाः । सम्जात्य । यत् । सर्वं । ऋपभम् । विऽअकल्पयन् ॥ १५ ॥

ते कुष्ठिकाः<sup>१</sup> स्रमायै कूर्मेभ्यो<sup>२</sup> अदधुः शुफान् ।  
ऊर्ध्वमस्य<sup>३</sup> कीटेभ्यः<sup>४</sup> श्ववर्तेभ्यो<sup>५</sup> आधारयन् ॥ १६ ॥

ते । कुष्ठिकाः<sup>१</sup> । स्रमायै । कूर्मेभ्यः । अदधुः । शुफान् ।  
ऊर्ध्वम् । अस्य । कीटेभ्यः । श्ववर्तेभ्यः<sup>५</sup> । आधारयन् ॥ १६ ॥

शङ्गाभ्यां रक्षं ऋपत्यवर्तिं<sup>६</sup> हन्ति चक्षुषा ।  
शृणोति<sup>७</sup> भद्रं कर्णाभ्यां गवां यः पतिरुघ्न्यः<sup>८</sup> ॥ १७ ॥

शङ्गाभ्याम् । रक्षः । ऋपति । अवर्तिम् । हन्ति । चक्षुषा ।  
शृणोति । भद्रम् । कर्णाभ्याम् । गवाम् । यः । पतिः । अघ्न्यः ॥ १७ ॥

शतृयाजं स यजते नैनं दुन्वन्त्यघ्न्यः<sup>९</sup> ।  
'जिन्वन्ति विश्वे'<sup>१०</sup> तं देवा यो ब्राह्मण ऋपभमाजुहोति ॥ १८ ॥

शतृयाजम् । सः । यजते । न । एनम् । दुन्वन्ति । अघ्न्यः ।  
जिन्वन्ति । विश्वे । तम् । देवाः । यः । ब्राह्मणे । ऋपभम् । आऽजुहोति ॥ १८ ॥

'ब्राह्मणेभ्य ऋपभं'<sup>११</sup> दत्त्वा वरीयः कृणुते मनः ।  
पुष्टिं सो अघ्न्यानां स्वे 'गोष्ठेऽयं पश्यते'<sup>१२</sup> ॥ १९ ॥

१. देवास्मं<sup>१</sup> B<sup>१</sup>, Cs, पै १६, २५, ५. २. व्यकल्पयन् A, B, B<sup>१</sup>, D, K<sup>१</sup>, Cs; यदक-  
ल्पयन् K. ३. कुष्ठिकाः A, B, B<sup>१</sup>, D, Cs, P, J. ४. ऊर्ध्वम् K<sup>१</sup>. ५. वृ. E<sup>१</sup>, R<sup>१</sup>, S<sup>१</sup>,  
Bp<sup>१</sup>, Cp; वैद्य. A, B<sup>१</sup>, D, K, K<sup>१</sup>, R, V, Dc, Cs, P<sup>१</sup>, I, O, T, P, P<sup>१</sup>, J, D<sup>१</sup>, Kp, RW. पै १६, २५, ६  
श्ववर्तेभ्यो, W श्ववर्तेभ्यो, M श्ववर्तेभ्यो; श्ववर्तेभ्यो > श्ववर्तेभ्यो P<sup>१</sup>; श्ववर्तेभ्यो > श्ववर्ते-  
भ्यो S<sup>१</sup>, R<sup>१</sup>; श्ववर्तेभ्यः D<sup>१</sup>, Kp. ६. ऋपदराति पै १६, २५, ७. ७. शृणोति पै.  
८. उघ्न्यः A, B, B<sup>१</sup>, R, Cs, L, K<sup>१</sup>, P, J, Bp<sup>१</sup>, Cp. ९. ऋण्वन्त्यघ्न्यः पै १६, २५, ८.  
१०. जिन्वन्ति सर्वे पै. ११. ब्राह्मणाय ऋपभं पै १६, २५, ९. १२. गोष्ठे वि पश्यते पै.

ब्राह्मणेभ्यः । ऋपभम् । दत्त्वा । वरीयः । कृणुते । मनः ।  
पुष्टिम् । सः । अघ्नानाम् । स्वे । गोऽस्थे । अव । पश्यते ॥ १९ ॥

गावः सन्तु प्रजाः मन्त्वथो अस्तु तनूवलम् ।

तत् सर्वमनु मन्यन्तां देवा ऋपमदायिने ॥ २० ॥

गावः । सन्तु । प्रजाः । सन्तु । अथो इति । अस्तु । तनूवलम् ।

तत् । सर्वम् । अनु । मन्यन्ताम् । देवाः । ऋपमदायिने ॥ २० ॥

अयं पिपान इन्द्र इव रयि दधातु चेतनीम् ।

अयं धेनुं सुदुघां नित्यं वत्सां वशं दुहाम विपश्चितं पुरो दिवः ॥ २१ ॥

अयम् । पिपानः । इन्द्रः । इव । रयिम् । दधातु । चेतनीम् । अयम् ।

धेनुम् । सुदुघाम् । नित्यं वत्साम् । वशम् । दुहाम् । विपःश्चितम् । पुरः । दिवः ॥ २१ ॥

पिशङ्गरूपो नभसो वयोधा ऐन्द्रः शुष्मो विश्वरूपो न आर्गन् ।

आयुरस्मभ्यं दधत् प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचताम् ॥ २२ ॥

पिशङ्गरूपः । नभसः । वयःधाः । ऐन्द्रः । शुष्मः । विश्वरूपः । नः । आ । अर्गन् ।

आयुः । अस्मभ्यम् । दधत् । प्रजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि । नः । सचताम् ॥

उपेहोपपर्वनास्मिन् गोष्ठ उयं पृञ्च नः ।

उपं ऋपभस्य यद् रेत उपेन्द्र त्वं वीर्यम् ॥ २३ ॥

उपं । इह । उपऽपर्वन् । अस्मिन् । गोऽस्थे । उपं । पृञ्च । नः ।

उपं । ऋपभस्यं । यद् । रेतः । उपं । इन्द्र । त्वं । वीर्यम् ॥ २३ ॥

एतं वो युवानं प्रति दध्मो अत्र तेन क्रीडन्तीधरत वशां अनु ।

मा नो हासिष्ट जुषा सुभागा रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ २४ ॥

१. ऋपभं B, B<sup>b</sup>. २. इन्द्रियं गायो विभक्तिं धेजनीम् ? पे १६, २६, १. ३. दुहे पे

४. प्रजामस्मभ्यं पे १६, २६, २. ५. दधत्तः अ १८, ४, ६२. पे. ६. रयिं पे. ७. सच-

न्ताम् P<sup>3</sup>, W; सचध्वम् अ. ८. उपेहोपपर्वनमासु अ ६, २८, ८ तत्रा २, ८, ८, १२ लाथी

३, ३, ४; नमस्मिन् पे १६, २६, ४. ९. गोष्ठं अ. तत्रा. लाथी. १०. पृञ्चताम् अ. तत्रा.

लाथी.; पृञ्चतु पे. ११. उपेन्द्रं तत्रा. लाथी. १२. रेतस्तु अ. तत्रा. लाथी. १३. वीर्यं

अ. तत्रा. लाथी. १४. परि ते ३, ३, १ पे १६, २६, ३; पति पाय. ३, १, ६. १५. ददासि

ते. पाय. १६. क्रीडन्ती B, B<sup>b</sup>, Cs; श्रया पाय. १७. प्रियेण पे. पाय. † वशं

A, B<sup>b</sup>, Cs.

१८. हास त.; हिंसिष्ट पे.; शपत पाय.

१९. सुभागा K, K<sup>m</sup>, V, Dc, R<sup>3</sup>,

पाय. २०. रायस्पोषेण समिधा मदेम तै. पाय.

ए॒तम् । नृः । यु॒यान॑म् । प्र॒ति । द॒ध्मः । अ॒त्र । ते॒न । क्री॒डन्तीः । च॒रत॑ । व॒शान् । अ॒नु ।  
मा । नृः । ह॒सि॒ष्ट । ज॒नुषा॑ । सु॒ड॒भ्रा॒गाः<sup>१</sup> । रा॒यः । च । पो॒षैः । अ॒भि । नृः । स॒च॒च॒म् ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अस्मिन् सूक्ते पञ्चोदने नाम सवे हूयमानस्याजस्य जीवतो मारितस्य च प्रशंसा । अपराजिताया आनीयमानोऽजः प्रोक्तप्रकारेण हतः संस्कृतश्च इन्द्रं तर्पयित्वा तृतीयनाके नाम स्वर्गभागे यद्वा सुकृतां पुण्यलोके गच्छति । तत्र गतपूर्वस्य यजमानादेश्च तमोहन्ता भयतीत्यादि वर्णनम् ।

सांप्रदायिका अन्येचमेव । पञ्चोदनसवे 'आ नयैतम्' इत्यर्थसूक्तस्य विनियोगः । एतत्सूक्तेन निदत्तहविरभिमर्शनं संपातं दातृवाचनं दानं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम्— " 'आ नयैतम्' इत्यपराजिताद् अजमानायमानमनुमन्त्रयेत" इत्यादि " 'आ नयैतम्' इति सूक्तेन संपातवन्तम् । आज्ञानन्तम्" (कौसू ६४, ६-२८) इत्यन्तम् इति ।

तथा पशौ अमेन सूक्तेन अपराजिताद् आनीयमानम् अजम् अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने— " 'आ नयैतम्' इत्याद्याज्ञानन्तम्" (वैताथी १०, १४) इति ।

तथा अग्निचयने पुनश्चितौ 'येना सहस्रम्' इत्यनया गार्हपत्ये चीयमाना इष्टका ब्रह्मा अनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने— "गार्हपत्य उक्तम्" । 'अयमग्निः सत्पतिः' (अ ७, ६४), 'येना सहस्रम्' (अ ९, ५, १७) इति" (वैताथी २९, ८; ९) इति ।

तथा तत्रैव वैश्वकर्मणहोमानुमन्त्रणे तस्या एव विनियोगः । तद् उक्तं वैताने— " 'ये भक्षयन्तः' (अ २, ३५), 'एतं सधरथाः' (अ ६, १२३) इति द्वे । 'येना सहस्रम्' (अ ९, ५, १७) इति वैश्वकर्मणहोमान्" (वैताथी २९, २२; २३) इति ।

आ नयैतमा रभस्य सुकृतां लोकमपि गच्छतु प्रजानन् ।

तीर्त्वा तमांसि बहुधा महान्त्यजो<sup>३</sup> नाकुमा क्रमतां तृतीयम् ॥ १ ॥

आ । न॒य । ए॒तम् । आ । र॒भ॒स्य । सु॒कृता॑म् । लो॒कम् । अ॒पि । ग॒च्छ॒तु । प्र॒ज॒जान॑न् ।  
ती॒र्त्वा । त॒मांसि॑ । ब॒हु॒ऽधा । म॒हान्ति॑ । अ॒जः । ना॒कु॒म् । आ । क्र॒म॒ताम् । तृ॒ती॒यम् ॥ १ ॥

इन्द्राय भागं 'परि' त्वा नयाम्यस्मिन् यज्ञे यजमानाय सुरिम्<sup>४</sup> ।

ये नो द्विपन्त्यनु तान् रभस्वानागसो यजमानस्य वीराः<sup>५</sup> ॥ २ ॥

१. सुडभ्रागाः P.P.<sup>३</sup>, J.B.P.<sup>३</sup>.

२. उवयम् RG.

३. विपश्यज्यो वे १६, १७, १८.

४. नमिवा लुणोनु यज्ञं यज्ञपतिश्च मृतिः वे १६, १७-१८, २.

५. द्रवस्वारिहा वीरा यजमानस्य सवे वे.

इन्द्राय । भागम् । परि । त्वा । नयामि । अस्मिन् । यज्ञे । यजमानाय । सुरिम् ।  
 ये । नुः । द्विपन्ति । अर्तु । तान् । रभस्व । अनागसः । यजमानस्य । श्रुताः ॥ २ ॥  
 प्र पदोऽर्चं नेनिग्धि दुधेरितं यच्चचारं शुद्धैः शफैरा क्रमतां प्रजानन् ।  
 तीर्त्वा तमांसि बहुधा विपश्यन्नुजो नाकुमा क्रमतां तृतीयम् ॥ ३ ॥  
 प्र । पदः । अर्चं । नेनिग्धि । दुःऽर्चरितम् । यत् । चचारं । शुद्धैः । शफैः । आ । क्रम-  
 ताम् । प्रजानन् । तीर्त्वा । तमांसि । बहुऽधा । विऽपश्यन् । अजः । नाकुम् । आ ।  
 क्रमताम् । तृतीयम् ॥ ३ ॥

अर्तु च्छय इयामेन त्वचमेतां विंशस्तर्यथापर्वसिना माभि मंस्थाः ।  
 माभि द्रुहः 'परुशः कल्पयैनं' 'तृतीये नाके' अधि वि श्रयेनम् ॥ ४ ॥  
 अर्तु । छय । इयामेन । त्वचम् । एताम् । विऽशस्तः । यथाऽपरु । असिना । मा । अभि । मंस्थाः ।  
 मा । अभि । द्रुहः । परुशः । कल्पय । एनम् । तृतीयं । नाके । अधि । वि । श्रय । एनम् ॥ ४ ॥

ऋचा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयाम्या सिञ्चोदकमव धेहेनम् ।  
 पुर्यार्धत्ताग्निना शमितारः शृतो गच्छतु सुकृतां यत्र लोकः ॥ ५ ॥  
 ऋचा । कुम्भीम् । अधि । अग्नौ । श्रयामि । आ । सिञ्च । उदकम् । अव । धेहि । एनम् ।  
 परिऽआर्धत्त । अग्निना । शमितारः । शृतः । गच्छतु । सुऽकृताम् । यत्र । लोकः ॥ ५ ॥

उत्क्रामातुः परि 'चेदत्सस्तप्ताच्चरोरधि' नाकं तृतीयम् ।  
 अग्नेरग्निरधि सं वभूविष 'ज्योतिष्मन्तमभि लोकं जयैतम्' ॥ ६ ॥  
 उत् । क्राम । अतः । परि । च । इत् । अततः । तप्तात् । चरोः । अधि । नाकम् । तृतीयम् ।  
 अग्नेः । अग्निः । अधि । सम् । वभूविष । ज्योतिष्मन्तम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् ॥ ६ ॥  
 "अजो अग्निरजमु" ज्योतिराहुरजं जीवता ब्रह्मणे देयमाहुः ।  
 अजस्तमांस्यप हन्ति दूरमास्मिल्लोके श्रद्धानेन दत्तः ॥ ७ ॥

१. पूर्वसिना B, B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>. २. मंस्थाः A, B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, P, P<sup>g</sup>, J.  
 ३. परुशः क<sup>o</sup> B<sup>h</sup>; परुशः क<sup>o</sup> B; परुशः क<sup>o</sup> A, D, R; परुशः क<sup>o</sup> K; परुशः क<sup>o</sup> C<sup>s</sup>.  
 ४. सुकृतां मध्ये पं १६, १७, २०. ५. श्रयेनम् पं. ६. मा P. ७. परुशः P, J;  
 परुशः Cp. ८. श्रितो D, S<sup>m</sup>. ९. उत्क्रामातुः सात्. १०. 'देदत्स' A, D, K,  
 K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, D<sup>c</sup>, C<sup>s</sup>; 'देदत्स' B<sup>h</sup>; 'देदत्स' B; 'देदत्स' P<sup>g</sup>, M; 'अरोरधि' K. ११. 'रपि  
 पं १६, १७, ५. १२. ज्योतिष्मान् गच्छ सुकृतां यत्र लोकः पं. १३. अतप्ताः P, P<sup>g</sup>, J, Cp.  
 १४. अजमेवाग्निमजमु पं १६, १७, ७. १५. हन्तु पं.



अजः । अग्निः । अजम् । ऊं इति । ज्योतिः । आहुः । अजम् । जीवता । ब्रह्मणे । देयम् । आहुः ।  
अजः । तमांसि । अप । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । श्रुत्स्वर्धानेन । दत्तः ॥ ७ ॥

पञ्चोदनः पञ्चधा वि 'क्रमतामाक्रंस्यमानस्त्रीणि' ज्योतींषि ।

ईजानानां सुकृतां ग्रेहि मध्यं 'तृतीये नाके अधि वि श्रयस्व' ॥ ८ ॥

पञ्चोदनः । पञ्चधा । वि । क्रमताम् । आऽक्रंस्यमानः । त्रीणि । ज्योतींषि ।

ईजानानाम् । सुकृताम् । प्र । इहि । मध्यम् । तृतीये । नाके । अधि । वि । श्रयस्व ॥ ८ ॥

अजा रोह' सुकृतां यत्र लोकः शरभो' न च्चोऽति' दुर्गार्णवैः' ।

पञ्चोदनो ब्रह्मणे दीयमानः 'स दातारं तृप्त्या तर्पयाति' ॥ ९ ॥

अज । आ । रोह । सुकृताम् । यत्र । लोकः । शरभः । न । च्चतः । अति । दुःशानि । एषः ।

पञ्चोदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । सः । दातारम् । तृप्त्या । तर्पयाति ॥ ९ ॥

अजस्त्रिनाके त्रिदिवे त्रिपृष्ठे 'नाकस्य पृष्ठे' ददिवान्सं दधाति ।

पञ्चोदनो ब्रह्मणे दीयमानो 'विश्वरूपा धेनुः कामदुघाऽस्येका' ॥ १० ॥

अजः । त्रिऽनाके । त्रिऽदिवे । त्रिऽपृष्ठे । नाकस्य । पृष्ठे । ददिवान्सम् । दधाति ।

पञ्चोदनः । ब्रह्मणे । दीयमानः । विश्वरूपा । धेनुः । कामदुघा । अति । एका ॥ १० ॥

एतद् वो ज्योतिः पितरस्तृतीयं पञ्चोदनं ब्रह्मणेऽजं ददाति ।

अजस्तमांस्यपं हन्ति 'दूरमस्मिन्लोके श्रद्धधानेन दत्तः' ॥ ११ ॥

एतद् । वो । ज्योतिः । पितरः । तृतीयम् । पञ्चोदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।

अजः । तमांसि । अप । हन्ति । दूरम् । अस्मिन् । लोके । श्रुत्स्वर्धानेन । दत्तः ॥ ११ ॥

ईजानानां' सुकृतां लोकमीप्सन् पञ्चोदनं ब्रह्मणेऽजं ददाति ।

स व्याप्तिमभि' लोकं जयैत' शिवोऽस्मभ्यं' प्रतिगृहीतो अस्तु' ॥ १२ ॥

ईजानानाम् । सुकृताम् । लोकम् । ईप्सन् । पञ्चोदनम् । ब्रह्मणे । अजम् । ददाति ।

सः । विऽप्तिम् । अभि । लोकम् । जय । एतम् । शिवः । अस्मभ्यम् । प्रतिगृहीतः । अस्तु ॥ १२ ॥

१. क्रमतामाक्रंस्यमानः पञ्च पं १६, १७, ६.

२. ज्योतिष्मन्तमभि लोकं जयास्मै वे.

३. क्रमस्व पे १६, १७, १०.

४. शरभो वे.

५. चतो अति पे.

६. दुर्गार्णवः

७. विश्वरूपा धेनुः कामदुघास्येका पे.

८. पुषः P.J.

९. सुकृतां

१०. स दातारं तृप्त्या तर्पयाति पे.

११. दूरं पञ्चोदनो ब्रह्मणे

१२. व्याप्तो नेत्यभि पे.

१३. दूरं पञ्चोदनो ब्रह्मणे

१४. जयास्मै पे.

१५. शिवोऽस्मभ्यं

१६. एति पे.

१७. एति पे.

अजो ह्यश्वेरजनिष्टः शोकाद् विप्रो विप्रस्य सहसो विपश्चित् ।

'इष्टं पूर्तमभिपूर्तं' वर्षद्व्युत्तं तद् देवा ऋतुशः कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अजः । हि । अश्वः । अजनिष्ट । शोकात् । विप्रः । विप्रस्य । सहसः । विपः । विपश्चित् ।

इष्टम् । पूर्तम् । अभिपूर्तम् । वर्षद्व्युत्तम् । तत् । देवाः । ऋतुशः । कल्पयन्तु ॥ १३ ॥

अमोतं वासो दद्याद्विरण्यमपि दक्षिणाम् ।

तथा लोकान्तसमाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः ॥ १४ ॥

अमाऽउत्तम् । वासः । दद्यात् । हिरण्यम् । अपि । दक्षिणाम् ।

तथा । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ॥ १४ ॥

'एतास्त्वाजोर्प यन्तु धाराः' सोम्या देवीर्वृतपृष्ठा मधुश्चुतः ।

स्तभान् पृथिवीमुत द्यां नाकस्य पृष्ठेऽधि सत्तरश्मौ ॥ १५ ॥

एताः । त्वा । अजः । उर्प । यन्तु । धाराः । सोम्याः । देवीः । वृतपृष्ठाः । मधुश्चुतः ।

स्तभान् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । सत्तरश्मौ ॥ १५ ॥

अजोऽस्यजं स्वर्गोऽसि त्वया लोकमाङ्गिरसः प्राजानन् ।

तं लोकं पुण्यं प्र ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

अजः । असि । अजः । स्वः । आः । असि । त्वया । लोकम् । अङ्गिरसः । प्र । अजानन् ।

तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं युञ्जं नो वहः । स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ १७ ॥

येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेदसम् ।

तेन । इमम् । युञ्जम् । नः । वहः । स्वर्देवेषु । गन्तवे ॥ १७ ॥

१. अज्ञे A, B<sup>h</sup>, D, R, S<sup>m</sup>, Dc, Cs.

२. वयोवाः वै १६, १८, ३.

३. इष्टं वीत-

सुभिर्गूतं ऋ १, १६२, १५; हुतमिष्टमभि वै.

४. ऋतुशः कं A, B<sup>h</sup>, D, R, Cs, WM.

५. ऋतुशः P, J. ६. माप्नुयात् वै १६, १८, ४.

WM; स्त्वा धाराश्च समयन्ति विश्वतस् वै १६, १८, ५.

नाके विष्टास्यधि वै । † पृष्ठे अधि WM, RW.

B, K, K<sup>m</sup>, V, Dc. १२. अनु प ३, ३८, ९.

वा वै ३, ३८, १०; येन मा १५, १५.

य उत्तमः तै ४, ४, १३, ४.

‡ सुर्वदेवेषु तै ५, ५, ७, ३.

अ-१४८.

अजः एकः स्वर्गे लोके दधाति पञ्चोदनो निश्नैति वार्धमानः ।

तेन लोकान्तस्त्वयैवतो जयेम ॥ १८ ॥

अजः । एकः । स्वः । ज्ञो । लोके । दधाति । पञ्चऽओदनः । निःऽश्रुतिम् । वार्धमानः ।  
तेन । लोकान् । त्वयैवतो । जयेम ॥ १८ ॥

यं ब्राह्मणे निदधे यं च विक्षु या विप्रुष ओदनानामजस्य ।

सर्वं तदग्ने सुकृतस्य लोके जानीतान्नः संगमने पथीनाम् ॥ १९ ॥

यम् । ब्राह्मणे । निदधे । यम् । च । विक्षु । याः । विप्रुषः । ओदनानाम् । अजस्य ।  
सर्वम् । तत् । अग्ने । सुकृतस्य । लोके । जानीतात् । नः । समुगमने । पथीनाम् ॥

‘अजो वा इदमग्रे’ व्यक्रिमत् तस्योर इयमभवद् ‘द्यौः पृष्ठम्’ ।

‘अन्तरिक्षं मध्यं’ दिशः पार्श्वे समुद्रौ कुक्षी ॥ २० ॥

अजः । वै । इदम् । अग्रे । वि । अक्रिमत् । तस्य । उरः । इयम् । अभवत् । द्यौः । पृष्ठम् ।  
अन्तरिक्षम् । मध्यम् । दिशः । पार्श्वे इति । समुद्रौ । कुक्षी इति ॥ २० ॥

सत्यं चतै च चक्षुषी विश्वं सत्यं श्रद्धा प्राणो विराद् शिरः ।

एष वा अपरिमितो युज्ञो यदजः पञ्चोदनः ॥ २१ ॥

सत्यम् । च । ऋतम् । च । चक्षुषी इति । विश्वम् । सत्यम् । श्रद्धा । प्राणः । विराद् । शिरः ।  
एषः । वै । अपरिमितः । युज्ञः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ॥ २१ ॥

अपरिमितमेव युज्ञमाप्नोत्यपरिमितं लोकमयं रुन्दे ।

योऽज्ञं पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ २२ ॥

अपरिमितम् । एव । युज्ञम् । आप्नोति । अपरिमितम् । लोकम् । अयं । रुन्दे ।  
यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ २२ ॥

नास्यास्थानि भिन्द्यान् मुञ्जो निर्धयेत् ।

सर्वमेनं समादायेदमिदं प्र वैशयेत् ॥ २३ ॥

१. मुञ्जणे P. २. अजः पञ्चोदनो वै १६, १९, ६. ३. ‘भवद् सात’ ४. उद-  
रमन्तरिक्षम् वै. ५. द्यौस्ते पृष्ठे वै. ६. च कृते RW. वै १६, १९, ७. ७. विश्वस्य वै.  
८. परः वै. ९. ‘मिताः P. १०. रुधे B; रुधे RW. सात’ ११. योऽज्ञं B, V.  
१२. रुधे B, B<sup>१</sup>, D, C<sup>१</sup>; मुञ्जो A, K, K<sup>१</sup>, R, S<sup>१</sup>, V, Dc. १३. निर्धयेत् वै १६, १००, १.  
१४. सर्वमिति वै.

न । अस्य<sup>१</sup> । अस्थानि । भिन्वात् । न । मञ्जः<sup>२</sup> । निः । ध्वेत् ।  
सर्वम् । एनम् । समऽअदाय । इदम्<sup>३</sup> इदम् । प्र । वेगयेत् ॥ २३ ॥

इदमिदमेवास्य रूपं भवति तेनं<sup>४</sup> सं गमयति ।

इपं<sup>५</sup> मह ऊर्जमस्मै दुहे योऽजं<sup>६</sup> पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिपं ददाति ॥ २४ ॥

इदम्<sup>३</sup> इदम् । एव । अस्य । रूपम् । भवति । तेनं । एनम् । सम । गमयति । इपम् । महः ।  
ऊर्जम् । अस्मै । दुहे । यः । अजम् । पञ्चोदनम् । दक्षिणाज्योतिपम् । ददाति ॥ २४ ॥

पञ्च रुक्मा पञ्च नवानि वस्त्रा पञ्चास्मै धेनवः कामदुधा भवन्ति ।

योऽजं<sup>६</sup> पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिपं ददाति ॥ २५ ॥

पञ्च । रुक्मा । पञ्च । नवानि । वस्त्रा । पञ्चास्मै । धेनवः । कामदुधाः । भवन्ति ।  
यः । अजम् । पञ्चोदनम् । दक्षिणाज्योतिपम् । ददाति ॥ २५ ॥

पञ्च रुक्मा ज्योतिरस्मै भवन्ति वर्म वासांसि तन्वे<sup>७</sup> भवन्ति ।

स्वर्गं लोकमश्नुते योऽजं<sup>६</sup> पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिपं ददाति ॥ २६ ॥

पञ्च । रुक्मा । ज्योतिः । अस्मै । भवन्ति । वर्म । वासांसि । तन्वे । भवन्ति ।  
स्वर्गम् । लोकम् । अश्नुते । यः । अजम् । पञ्चोदनम् । दक्षिणाज्योतिपम् । ददाति ॥

या पूर्ये पतिं विस्वाऽथान्यं<sup>८</sup> विन्दतेऽपरम् ।

पञ्चोदनं च तावजं ददातो न वि योपतः<sup>९</sup> ॥ २७ ॥

या । पूर्यम् । पतिम् । विस्वा । अथ । अन्यम्<sup>८</sup> । विन्दते । अपरम् ।  
पञ्चोदनम् । च । ता । अजम् । ददातः । न । वि । योपतः ॥ २७ ॥

समानलोको भवति पुनर्धवाऽपरः पतिः<sup>१०</sup> ।

योऽजं<sup>६</sup> पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिपं ददाति ॥ २८ ॥

१. अस्य J. २. मञ्जः J; मञ्जः P, P<sup>२</sup>, Cp. ३. तेनेदं प १६, १००, २.  
४. इपं B, P. ५. योऽजं B, K, V. ६. योऽजं B, V. ७. °थान्यं A, B<sup>१</sup>, D,  
K<sup>१</sup>, R, S<sup>१</sup>, V, Cs; विस्वा यथान्यं प ८, १९, १०. ८. पचतो न व्यञ्जतः पै. ९. अन्यऽम्  
P, J, Bp<sup>२</sup>. १०. °परापतिः A. ११. अजं च पै ८, १९, ११. १२. ददत् पै.

समानऽलोकः । भवति । पुनःऽसुवा । अपरः । पतिः ।

यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिपम् । ददाति ॥ २८ ॥

अनुपूर्ववत्सां धेनुमनद्वाहमुपवर्हणम् ।

वासो हिरण्यं दत्त्वा ते यन्ति दिवमुत्तमाम् ॥ २९ ॥

अनुपूर्ववत्साम् । धेनुम् । अनद्वाहम् । उपवर्हणम् ।

वासः । हिरण्यम् । दत्त्वा । ते । यन्ति । दिवम् । उत्तमाम् ॥ २९ ॥

आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।

जायां जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुप ह्वये ॥ ३० ॥

आत्मानम् । पितरम् । पुत्रम् । पौत्रम् । पितामहम् ।

जायाम् । जनित्रीम् । मातरम् । ये । प्रियाः । तान् । उप । ह्वये ॥ ३० ॥

यो वै नैदाघं नामतुं वेद । एष वै नैदाघो नामतुर्यद्वजः पञ्चोदनः ।

निरेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियं दहति भवत्यात्मना ।

योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणाज्योतिपं ददाति ॥ ३१ ॥

यः । वै । नैदाघम् । नामम् । ऋतुम् । वेद । एषः । वै । नैदाघः । नामम् । ऋतुः । यव ।

अजः । पञ्चऽओदनः । निः । एव । अप्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् । दहति । भवति ।

आत्मना । यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाऽज्योतिपम् । ददाति ॥ ३१ ॥

यो वै कुर्वन्तं नामतुं वेद । कुर्वतीकुर्वतीमेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वै कुर्वन्नामतुर्यद्वजः ० । ० । ० ॥ ३२ ॥

यः । वै । कुर्वन्तम् । नामम् । ० । कुर्वतीम्कुर्वतीम् । एव । अप्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् ।

आ । दत्ते । एषः । वै । कुर्वन् । नामम् । ० ॥ ३२ ॥

यो वै संयन्तं नामतुं वेद । संयतीसंयतीमेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वै संयन्नाम ० । ० । ० ॥ ३३ ॥

१. 'तुमम्' K<sup>m</sup>, V.

२. 'स्वाहम्' P.

३. 'तुमम्' P.

४. ०.

A, B, D<sup>1</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Dc, Cs, धातुः वेदः WM, RW. नामं ऋतुं एषमुपवर्ह.

५. नामं ऋतुं एषमुपवर्ह RV.

यः । वै । समुप्यन्तम् । नाम । ० । संप्रतीम्ऽसंप्रतीम् । एव । ० ।

एषः । वै । समुप्यन् । नाम । ० ॥ ३३ ॥

यो वै पिन्वन्तं नामतु वेदं । पिन्वतीं पिन्वतीमेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।  
एष वै पिन्वन्नाम् ० । ० । ० ॥ ३४ ॥

यः । वै । पिन्वन्तम् । नाम । ० । पिन्वतीम्ऽपिन्वतीम् । एव । ० ।

एषः । वै । पिन्वन् । नाम । ० ॥ ३४ ॥

यो वा उद्यन्तं नामतु वेदं । उद्यतीमुद्यतीमेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।  
एष वा उद्यन्नाम् ० । ० । ० ॥ ३५ ॥

यः । वै । उत्प्यन्तम् । नाम । ० । उद्यतीम्ऽउद्यतीम् । एव । ० ।

एषः । वै । उत्प्यन् । नाम । ० ॥ ३५ ॥

यो वा अभिभुवं नामतु वेदं ।

अभिभवन्तीमभिभवन्तीमेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियमा दत्ते ।

एष वा अभिभूर्नामर्तुर्यदजः पञ्चौदनः ।

निरेवाप्रियस्य आर्तव्यस्य श्रियं दहति भवत्यात्मना ।

योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति ॥ ३६ ॥

यः । वै । अभिभुवं । नाम । ऋतुम् । वेदं ।

अभिभवन्तीम्ऽअभिभवन्तीम् । एव । अप्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् । आ । दत्ते ।

एषः । वै । अभिभूः । नाम । ऋतुः । यत् । अजः । पञ्चऽओदनः ।

निः । एव । अप्रियस्य । आर्तव्यस्य । श्रियम् । दहति । भवति । आत्मना ।

यः । अजम् । पञ्चऽओदनम् । दक्षिणाज्योतिषम् । ददाति ॥ ३६ ॥

अजं च पचतु पञ्च चौदनान् ।

सर्वा दिशः समनसः सघीचीः सान्तर्देशाः प्रति गृह्णन्तु<sup>१</sup> 'त एतम्' ॥ ३७ ॥

१. योऽजं B,V.

२. संविदानः वै १६, १९, ४.

३. II. D<sup>३</sup>, P.P<sup>३</sup>; वैतु. A.

B<sup>३</sup>, D.K<sup>३</sup>, R.S<sup>३</sup>, V.Dc, Cs, J.Cp, WM गृह्णन्तु.

४. तेजसम् वै.

अजम् । च । पचत । पच । च । ओदनान् ।

सर्वाः । दिशः । समऽमनसः । सुधीर्चीः । सऽश्रन्तर्देशाः । प्रति । गृह्णन्तु । ते । एतम् ॥३७॥

तास्ते रक्षन्तु तव तुभ्यमेतं ताम्य 'आज्यं हविरिदं जुहोमि' ॥ ३८ ॥

ताः । ते । रक्षन्तु । तव । तुभ्यम् । एतम् । ताम्यः । आज्यम् । हविः । इदम् । जुहोमि ॥३८॥

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'यो विद्याद्' इति सूक्तेन जपं करोति स्वर्गकामः इति विनियोगमाला  
संप्रदायानुसारेण । वस्तुतस्तु 'यो विद्याद्' इत्यारभ्य 'यक्षत्तारम्' ( अ ९, ११ ) इत्यन्तेषु  
पदसु पर्यायेषु अतिथेर्माहात्म्यं तथा तस्य सभाजनं तत्सभाजनस्य च यक्षफलतुल्यं  
फलं चेति आतिथ्यस्य प्रशंसा वर्ण्यते ।

यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षं परूषि यस्य संभारा ऋचो यस्यानूक्यम् ॥१॥

यः । विद्यात् । ब्रह्म । प्रतिऽअक्षम् । परूषि । यस्य । समऽभाराः । ऋचः । यस्य । अनुक्यम् ॥

सामानि यस्य लोमानि यजुर्हृदयमुच्यते परिस्तरणमिद्विः ॥ २ ॥

सामानि । यस्य । लोमानि । यजुः । हृदयम् । उच्यते । परिऽस्तरणम् । इत् । द्विः ॥२॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति देवयजनं प्रेक्षते ॥ ३ ॥

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । प्रतिऽपश्यति । देवऽयजनम् । प्र । ईक्षते ॥३॥

यदभिवदति दीक्षामुपैति यदुदकं याचत्यपः प्र णयति ॥ ४ ॥

यत् । अभिऽवदति । दीक्षाम् । उपै । एति । यत् । उदकम् । याचति । अपः । प्र । नयति ॥

या एव यज्ञ आपः प्रणीयन्ते ता एव ताः ॥ ५ ॥

याः । एव । यज्ञे । आपः । प्रऽणीयन्ते । ताः । एव । ताः ॥ ५ ॥

यत् तर्पणमाहरन्ति य एवाग्नीषोमीयः पशुर्वध्यते स एव सः ॥ ६ ॥

यत् । तर्पणम् । आऽहरन्ति । यः । एव । अग्नीषोमीयः । पशुः । वध्यते । सः । एव । सः ॥

यदावसथान् कल्पयन्ति सदोहविर्धानान्येव तत् कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यत् । आऽवसथान् । कल्पयन्ति । सदःऽहविर्धानानि । एव । तत् । कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

यदुपस्तृणन्ति<sup>१</sup> वह्निरेव तत् ॥ ८ ॥

यत् । उपऽस्तृणन्ति । वह्निः । एव । तत् ॥ ८ ॥

यदुपरिशयनमाहरन्ति स्वर्गमेव तेन लोकमव रुन्दे<sup>२</sup> ॥ ९ ॥

यत् । उपरिऽशयनम् । आऽहरन्ति । स्वःऽग्रम् । एव । तेन । लोकम् । अव । रुन्दे ॥ ९ ॥

यत् 'केशिपूपवर्हणमाहरन्ति' परिधय एव ते ॥ १० ॥

यत् । केशिपुऽउपवर्हणम् । आऽहरन्ति । परिऽधयः । एव । ते ॥ १० ॥

'यदाञ्जनाभ्यञ्जनमाहरन्त्याज्यमेव' तत् ॥ ११ ॥

यत् । आऽञ्जनऽअभ्यञ्जनम् । आऽहरन्ति । आज्यम् । एव । तत् ॥ ११ ॥

यत् पुरा पस्विपात् खादमाहरन्ति पुरोडाशवेव तौ ॥ १२ ॥

यत् । पुरा । पस्विपात् । खादम् । आऽहरन्ति । पुरोडाशौ । एव । तौ ॥ १२ ॥

यदशनकृतं ह्वयन्ति हविष्कृतमेव तद्ध्वयन्ति ॥ १३ ॥

यत् । अशनऽकृतम् । ह्वयन्ति<sup>३</sup> । हविःऽकृतम् । एव । तत् । ह्वयन्ति ॥ १३ ॥

ये<sup>४</sup> ब्रीहयो यवा निरुप्यन्ते<sup>५</sup>ऽशव एव ते ॥ १४ ॥

ये । ब्रीहयः । यवाः । निःऽउप्यन्ते । अशवः । एव । ते ॥ १४ ॥

'यान्युल्लखलमुसलानि' ग्रावाण एव ते ॥ १५ ॥

यानि । उल्लखलऽमुसलानि । ग्रावाणः । एव । ते । ॥ १५ ॥

शर्प पवित्रं तुपा ऋजीपाभिपर्वणीरापः ॥ १६ ॥

१. यत्परिस्तृ<sup>१</sup> पं १६, १११, १०.

२. रुन्दे RW.

३. 'ह्वयान्याह' पं १६, १११, १०.

४. यदभ्यञ्जनमा<sup>२</sup> पं १६, १११, १२.

५. ह्वयन्ति P.

६. यद् पं १६, १११, १४.

७. निरुप्य<sup>३</sup> B, B<sup>३</sup>, C<sup>३</sup>.

८. उल्लखलं मुसलं पं १६, ११२, १.



शूर्पम् । पृथिव्रम् । तुषाः । ऋजीपा । अमिऽस्वर्गनीः । आपः ॥ १६ ॥

सुग्<sup>१</sup> दर्विर्नेक्षेणमायर्वनं द्रोणकलशाः कुम्भ्यो<sup>२</sup> वायव्या<sup>३</sup>नि पात्राणीयमेव  
कृष्णाजिनम् ॥ १७ ॥

सुक् । दर्विः । नेक्षेणम् । आऽयर्वनम् । द्रोणऽकलशाः । कुम्भ्यः<sup>२</sup> । वायव्या<sup>३</sup>नि । पात्राणि ।  
इयम् । एव । कृष्णऽअजिनम् ॥ १७ ॥

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

यजमानब्राह्मणं<sup>१</sup> 'धा एतदतिथिपतिः'<sup>२</sup> कुरुते<sup>३</sup> यदाहार्याणि<sup>४</sup> प्रेक्षते<sup>५</sup> इदं भूया<sup>६</sup>  
इदा<sup>७</sup>मिति ॥ १॥ [१८]

यजमानऽब्राह्मणम् । धे । एतत् । अतिथिऽपतिः । कुरुते । यत् । आऽहार्याणि । प्रेक्षते ।  
इदम् । भूया<sup>६</sup>ः<sup>१</sup> । इदा<sup>७</sup>म् । इति ॥ १ ॥

यदाह<sup>८</sup> भूय उद्वरेति<sup>९</sup> प्राणमेव तेन<sup>१०</sup> वर्षीयांसं कुरुते ॥ २ ॥ [१९]

यत् । आह<sup>८</sup> । भूयः । उत् । ह्र । इति । प्राणम् । एव । तेन<sup>१०</sup> । वर्षीयांसम् । कुरुते ॥ २ ॥

उप<sup>११</sup> हरति<sup>१२</sup> हवीष्या<sup>१३</sup> सादयति ॥ ३ ॥ [२०]

उप<sup>११</sup> । हरति<sup>१२</sup> । हवीषि<sup>१३</sup> । आ । सादयति ॥ ३ ॥

'तेषामासन्नानामतिथिरात्मन् जुहोति'<sup>१४</sup> ॥ ४ ॥ [२१]

तेषाम् । आऽसन्नानाम् । अतिथिः । आत्मन् । जुहोति ॥ ४ ॥

सुचा<sup>१५</sup> हस्तेन प्राणे यूपे<sup>१६</sup> सुक्कारेण<sup>१७</sup> वषट्कारेण<sup>१८</sup> ॥ ५ ॥ [२२]

सुचा । हस्तेन । प्राणे । यूपे<sup>१६</sup> । सुक्कारेण<sup>१७</sup> । वषट्कारेण<sup>१८</sup> ॥ ५ ॥

एते वै प्रियाश्चाप्रियाश्चत्विजः<sup>१९</sup> स्युर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः ॥ ६ ॥ [२३]

१. सग् Bb.

२. धे यदतिथिं<sup>२</sup> धे १६, ११२, ४.

३. कुरुते धे.

४. अनेक्षते धे.

५. ध. Wi, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, Dc; वदुं शंभा. सात. RW. भूया<sup>६</sup>; भूया<sup>६</sup> I; भूया O, R<sup>a</sup>.

६. ध. D<sup>a</sup>, P<sup>a</sup>; वदुं. शंभा. J, Cp भूया<sup>६</sup>; भूयाः P.

७. 'रात्मं ड' B<sup>b</sup>, K<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>, RW;

'रात्मन् ड' R, Dc; 'रात्मनि जु' धे १६, ११२, १०.

एते । वै । प्रियाः । च । अप्रियाः । च । ऋत्विजः । स्वःऽगाम् । लोकम् । गमयन्ति<sup>१</sup> । यत् ।  
अतिथयः ॥ ६ ॥

‘स य एवं विद्वान्’ न द्विषन्नश्रीयान्न<sup>२</sup> द्विषतोऽन्नमश्रीयान्न<sup>३</sup> मीमांसितस्य  
न मीमांसमानस्य<sup>४</sup> ॥ ७ ॥ [२४]

सः । यः । एवम् । विद्वान् । न । द्विषन् । अश्रीयान् । न । द्विषतः । अन्नम् । अश्रीयान् ।  
न । मीमांसितस्य । न । मीमांसमानस्य<sup>५</sup> ॥ ७ ॥

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति ॥ ८ ॥ [२५]

सर्वः । वै । एषः । जग्धपाप्मा । यस्य । अन्नम् । अश्नन्ति ॥ ८ ॥

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति ॥ ९ ॥ [२६]

सर्वः । वै । एषः । अजग्धपाप्मा । यस्य । अन्नम् । न । अश्नन्ति<sup>६</sup> ॥ ९ ॥

सर्वदा वा एष युक्तग्रावार्द्रपवित्रो<sup>७</sup> वितताध्वर आहृतयज्ञक्रतुर्य<sup>८</sup> उपहरति । १० । [२७]  
सर्वदा । वै । एषः । युक्तग्रावा । आर्द्रपवित्रः । विततऽध्वरः । आहृतयज्ञक्रतुः ।  
यः । उपऽहरति ॥ १० ॥

प्राजापत्यो वा एतस्य यज्ञो विततो य उपहरति ॥ ११ ॥ [२८]

प्राजापत्यः । वै । एतस्य । यज्ञः । विततः । यः । उपहरति ॥ ११ ॥

प्राजापतेर्वा एष विक्रमाननुविक्रमते य उपहरति ॥ १२ ॥ [२९]

प्राजापतेः । वै । एषः । विक्रमान् । अनुविक्रमते । यः । उपहरति ॥ १२ ॥

योऽविधीनां स आहवनीयो यो वेदमनि स गार्हपत्यो ‘यस्मिन् पचन्ति’<sup>९</sup>  
स दक्षिणाग्निः ॥ १३ ॥ [३०]

यः । अतिथीनाम् । सः । आहवनीयः । यः । वेदमनि । सः । गार्हपत्यः । यस्मिन् ।  
पचन्ति । सः । दक्षिणऽग्निः ॥ १३ ॥

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

१. गमयति P. २. तस्मात् वै १६, ११३, १. ३. ‘यथाय वै. ४. ‘मयाय वै.  
५. २२२: १ ‘मांस्यमानस्य इति न्याय्यम् (य. वै. मू. ५). ६. त्रिषात् Bp. ७. अश्नन्ति P.  
८. सुवसोम आर्द्रं वै १६, ११३, ५. ९. ‘यज्ञः क’ B. १०. याऽध्वर्युः प १६, ११३, ६.

इष्टं च वा एष पूर्तं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥१॥ [३१]  
इष्टम् । च । वै । एषः । पूर्तम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥

पयश्च वा एष रसं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥२॥ [३२]  
पयः । च । वै । एषः । रसम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥२॥

ऊर्जां च वा एष स्फातिं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥३॥ [३३]  
ऊर्जाम् । च । वै । एषः । स्फातिम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ३ ॥

प्रजां च वा एष पशूंश्च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥४॥ [३४]  
प्रजाम् । च । वै । एषः । पशून् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ४ ॥

क्रीतिं च वा एष यज्ञश्च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥५॥ [३५]  
क्रीतिम् । च । वै । एषः । यज्ञः । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ५ ॥

श्रियं च वा एष सुविदं च गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥६॥ [३६]  
श्रियम् । च । वै । एषः । सुविदम् । च । गृहाणाम् । अश्नाति । यः । पूर्वः । अतिथेः । अश्नाति ॥ ६ ॥

एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्रीयत् ॥७॥ [३७]  
एषः । वै । अतिथिः । यत् । श्रोत्रियः । तस्मात् । पूर्वः । न । अश्रीयत् ॥ ७ ॥

अश्रितावृत्यतिथावश्रीयद् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् ॥८॥  
अश्रितऽवति । अतिथौ । अश्रीयत् । यज्ञस्य । सात्मत्वाय । यज्ञस्य । अविच्छेदाय । तत् । व्रतम् ॥ ८ ॥ [३८]

एतद् वा उ स्वादीयो यदधिगुवं क्षीरं वा मांसं वा तदेव नाश्रीयत् ॥९॥ [३९]  
 एतत् । वै । कुं इति । स्वादीयः । यत् । अधिगुवम् । क्षीरम् । वा । मांसम् । वा । तत् ।  
 एव । न । अश्रीयत् ॥ ९ ॥

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

स य एवं विद्वान् क्षीरमुपसिच्योपहरति ॥ १ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । क्षीरम् । उपसिच्य । उपश्रति ॥ १ ॥

यावदग्निष्टोमेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुद्धे<sup>१</sup> तावदेनेनाव रुद्धे ॥२॥ [४०]  
 यावत् । अग्निस्तोमेन । इष्ट्वा । सुसमृद्धेन । अवरुद्धे । तावत् । एनेन । अवं । रुद्धे ॥

स य एवं विद्वान्सर्पिरुपसिच्योपहरति ॥ ३ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । सर्पिः । उपसिच्य । उपश्रति ॥ ३ ॥

यावदतिरात्रेणेष्ट्वा ० ॥ ४ ॥ [४१]

यावत् । अतिरात्रेण । इष्ट्वा । ० ॥ ४ ॥

स य एवं विद्वान् मधूपसिच्योपहरति ॥ ५ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । मधु । उपसिच्य । उपश्रति ॥ ५ ॥

यावत् सत्रसर्धेनेष्ट्वा ० ॥ ६ ॥ [४२]

यावत् । सत्रसर्धेन । इष्ट्वा । ० ॥ ६ ॥

स य एवं विद्वान् मांसमुपसिच्योपहरति ॥ ७ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । मांसम् । उपसिच्य । उपश्रति ॥ ७ ॥

यावद् द्वादशाहेनेष्ट्वा सुसमृद्धेनावरुद्धे तावदेनेनाव रुद्धे ॥ ८ ॥ [४३]

यावत् । द्वादशऽअहेन । इष्ट्वा । सुसमृद्धेन । अवरुद्धे । तावत् । एनेन । अवं । रुद्धे ॥

१. 'रुद्धे एवमुक्तम् RW. सात.'

२. रुद्धे एवमुक्तम् RW. मान.'

स य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ ९ ॥

सः । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य । उपहरति ॥ ९ ॥

प्रजानां प्रजननाय गच्छति प्रतिष्ठां प्रियः प्रजानां भवति य एवं विद्वानुदकमुपसिच्योपहरति ॥ १० ॥ [४४]

प्रजानाम् । प्रजननाय । गच्छति । प्रतिस्थाम् । प्रियः । प्रजानाम् । भवति । यः । एवम् । विद्वान् । उदकम् । उपसिच्य । उपहरति ॥ १० ॥

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

तस्मां उपा हिङ्कृणोति सविता प्र स्तौति ॥ १ ॥

तस्मै । उपाः । हिङ् । कृणोति । सविता । प्र । स्तौति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरूर्जयोद्गायति त्वष्टा पुष्ट्या प्रति हरति विश्वे देवा निधनम् ॥ २ ॥

बृहस्पतिः । ऊर्जयो । उद् । गायति । त्वष्टा । पुष्ट्या । प्रति । हरति । विश्वे । देवाः । निधनम् ॥ २ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ [४५]

निधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३ ॥

तस्मां उद्यन्तसूर्यो हिङ्कृणोति संग्रवः प्र स्तौति ॥ ४ ॥

तस्मै । उद्यन् । सूर्यः । हिङ् । कृणोति । संग्रवः । प्र । स्तौति ॥ ४ ॥

मध्यन्दिन उद्गायत्यपराहः प्रति हरत्यस्तं यन्निधनम् । निधनं ० ॥ ५ ॥ [४६]

मध्यन्दिनः । उद् । गायति । अपराहः । प्रति । हरति । अस्तम्यन् । निधनम् । निधनम् । ० । ॥ ५ ॥

तस्मां अभ्रो भवन् हिङ्कृणोति स्तनयन् प्र स्तौति ॥ ६ ॥

तस्मै । अभ्रः । भवन् । हिङ् । कृणोति । स्तनयन् । प्र । स्तौति ॥ ६ ॥

'विद्योतमानः प्रति हरति वर्षन्नुद्गायत्युद्गृह्णन्' निधनम् । निधनं ० ॥७॥ [४७]  
 विद्योतमानः । प्रति । हरति । वर्षन् । उद् । गायति । उद्गृह्णन् । निऽधनम् । निऽधनम् । ० ॥  
 अतिथीन् प्रति पश्यति हिङ्कृणोत्यभि वदति<sup>१</sup> प्र स्तौत्युदकं याचत्युद्गायति<sup>२</sup> ॥८॥  
 अतिथीन् । प्रति । पश्यति । हिङ् । कृणोति । अभि । वदति । प्र । स्तौति । उदकम् ।  
 याचति । उद् । गायति ॥ ८ ॥

उप हरति प्रति हस्त्युच्छिष्टं निधनम् ॥ ९ ॥

उप । हरति । प्रति । हरति । उत्सृष्टम् । निऽधनम् ॥ ९ ॥

निधनं भूत्याः प्रजायाः पशूनां भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ [४८]

निऽधनम् । भूत्याः । प्रजायाः । पशूनाम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १० ॥

इति तृतीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

यत् क्षत्तारं ह्वयत्या श्रावयत्येव तत् ॥ १ ॥ [४९]

यत् । क्षत्तारम् । ह्वयति । आ । श्रावयति । एव । तत् ॥ १ ॥

यत् प्रतिशृणोति प्रत्याश्रावयत्येव तत् ॥ २ ॥ [५०]

यत् । प्रतिशृणोति । प्रतिश्रावयति । एव । तत् ॥ २ ॥

यत् परिवेष्टारः 'पात्रहस्ताः पूर्वे चापरे च' प्रपद्यन्ते चमसाध्वर्यव एव ते । ३ । [५१]

यत् । परिवेष्टारः । पात्रहस्ताः । पूर्वे । च । अपरे । च । प्रपद्यन्ते । चमसः । अध्वर्यवः ।  
 एव । ते ॥ ३ ॥

तेषां न कश्चनाहोता ॥ ४ ॥ [५२]

तेषाम् । न । कः । चन । अहोता ॥ ४ ॥

यद् वा अतिथिपतिरतिथीन् परिविष्य गृहानुपोदैत्यवमृथमेव तदुपावैति ॥ ५ ॥ [५३]

१. स्तनयन्नुद्गायत्यपराद्धः प्रतिहरत्यस्तंयत् पं १६, ११५, ३. २. ययम् P, P<sup>१</sup>, D<sup>१</sup>,  
 Bp<sup>१</sup>, Bp<sup>२</sup>. ३. वदति B. ४. उ. B, K, K<sup>m</sup>, R, V, Dc; वदु. संग. RW, WI. याच<sup>३</sup>.  
 ५. उ. संग.; वदु. संग. याचति. ६. आरसयाद् पं १६, ११६, ४. ७. चमसः । अध्वर्यवः Bp<sup>१</sup>.  
 ८. कुः P, J.

यत् । वै । अतिथिऽपतिः । अतिथीन् । परिऽविष्य । गृहान् । उपऽउदैति<sup>१</sup> । अवऽभ्ययम् ।  
एव । तत् । उपऽअवैति ॥ ५ ॥

यत् 'सभागयति' दक्षिणाः सभागयति<sup>२</sup> यदनुतिष्ठत<sup>३</sup> उदवस्यत्येव<sup>४</sup> तत् ॥ ६ ॥ [५४]

यत् । सभागयति । दक्षिणाः । सभागयति । यत् । अनुऽतिष्ठते<sup>३</sup> । उतऽअवस्यति । एव । तत् ॥

स उपहूतः पृथिव्यां भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यत् पृथिव्यां विश्वरूपम् ॥ ७ ॥ [५५]

सः । उपऽहूतः । पृथिव्याम् । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । पृथिव्याम् । विश्वऽरूपम् ॥

स उपहूतोऽन्तरिक्षे भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यदन्तरिक्षं विश्वरूपम् ॥ ८ ॥ [५६]

सः । उपऽहूतः । अन्तरिक्षे । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । अन्तरिक्षे । विश्वऽरूपम् ।

स उपहूतो दिवि भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यद् दिवि विश्वरूपम् ॥ ९ ॥ [५७]

सः । उपऽहूतः । दिवि । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । दिवि । विश्वऽरूपम् ॥ ९ ॥

स उपहूतो देवेषु भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यद् देवेषु विश्वरूपम् ॥ १० ॥ [५८]

सः । उपऽहूतः । देवेषु । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । देवेषु । विश्वऽरूपम् ॥ १० ॥

स उपहूतो लोकेषु भक्षयत्युपहूतस्तस्मिन् यद् लोकेषु विश्वरूपम् ॥ ११ ॥ [५९]

सः । उपऽहूतः । लोकेषु । भक्षयति । उपऽहूतः । तस्मिन् । यत् । लोकेषु । विश्वऽरूपम् ॥

स उपहूत उपहूतः ॥ १२ ॥ [६०]

सः । उपऽहूतः । उपऽहूतः ॥ १२ ॥

आमोतीमं लोकमाप्त्यमुम् ॥ १३ ॥ [६१]

आमोति । इमम् । लोकम् । आमोति । अमुम् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्मतो 'लोकान् जयति' य एवं वेद ॥ १४ ॥ [६२]

१. 'उदैति' P.P.<sup>१</sup>.

२. 'गयन् दक्षिणामेव तत् सभागयन्' ११, ११६, ११७.

३. 'विष्ठति' P. P.P.<sup>१</sup>, J.

४. 'स्पष्टेव' P.

५. 'लोकां ज' RW.; 'लोकां ज' तात.

ज्योतिष्मतः । लोकान् । जयति । यः । एवम् । वेदं ॥ १४ ॥

इति तृतीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

‘प्रजापतिश्च’ इति सूक्तस्य गोष्ठ्यकर्मणि विनियोगः । “‘प्रजापतिः’ इति गोष्ठ्यकर्मणि” ( कौत् १९, १४ ) इत्यादिसूत्रात् । विस्तरस्तु ‘एह यन्तु पशवः’ ( अ २, २६ ) इति सूक्ते द्रष्टव्यः ।

तथा अनङ्गुत्सये अनेन सूक्तेन निरुतहविरभिमर्शनं संपातं दातृवाचनं दानं च कुर्यात् । “‘प्रजापतिश्च’ इत्यनङ्गुत्सयम्” ( कौत् ६६, १९ ) इति सूत्रात् ।

वस्तुतस्तु मेध्यवृषभस्य यानि भिन्नभिन्नान्यङ्गानि तानि भिन्नभिन्नदेवतारूपाणि भवन्तीति तस्य प्रशंसा ।

प्रजापतिश्च परमेष्ठी च शृङ्गे इन्द्रः शिरौ अग्निर्ललाटे यमः कृकाटम् ॥ १ ॥  
प्रजापतिः । च । परमेऽस्थी । च । शृङ्गे इति । इन्द्रः । शिरः । अग्निः । ललाटे । यमः । कृकाटम् ॥ १ ॥

सोमो राजा मस्तिष्को द्यौरुत्तरहनुः पृथिव्यधिरहनुः ॥ २ ॥  
सोमः । राजा । मस्तिष्कः । द्यौः । उत्तरऽहनुः । पृथिवी । अधरऽहनुः ॥ २ ॥  
विद्युज्जिह्वा मरुतो दन्ता रेवतीर्ग्रीवाः कूर्त्तिका स्कन्धा घूर्मो बर्हः ॥ ३ ॥  
विद्युत् । जिह्वा । मरुतः । दन्ताः । रेवतीः । ग्रीवाः । कूर्त्तिकाः । स्कन्धाः । घूर्मः । बर्हः ॥

विश्वं वायुः स्वर्गो लोकः कृष्णद्रं विधरणी निवेप्यः ॥ ४ ॥  
विश्वम् । वायुः । स्वःऽऽगः । लोकः । कृष्णऽद्रम् । विऽधरणी । निऽवेप्यः ॥ ४ ॥  
श्येनः क्रोडोऽन्तरिक्षं पाजस्य १ वृहस्पतिः ककुद् बृहतीः कीर्कसाः ॥ ५ ॥  
श्येनः । क्रोडः । अन्तरिक्षम् । पाजस्यम् । वृहस्पतिः । ककुद् । बृहतीः । कीर्कसाः ॥ ५ ॥

१. कृकाटम् P. २. कूर्त्तिकाः A, B, B<sup>1</sup>, K<sup>m</sup>, R, V, Dc, Cs  
R, RW. ३. क्रोडोऽन्तं D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>; क्रोडोऽन्तं सातं.  
स्वऽ Dc.

४. निवेप्यः  
५. स्वऽ D, S<sup>m</sup>



देवानां पत्नीः पृथ्व्य उपसदः पर्शवः ॥ ६ ॥

देवानाम् । पत्नीः । पृथ्व्यः<sup>१</sup> । उपऽसदः । पर्शवः ॥ ६ ॥

मित्रश्च वरुणश्चांसौ त्वष्टा चार्यमा च दोषणी महादेवो वाह ॥ ७ ॥

मित्रः । च । वरुणः । च । अंसौ । त्वष्टा । च । अर्यमा । च । दोषणी इति । महाऽदेवः । वाह इति ॥ ७ ॥

इन्द्राणी भसद् वायुः पुच्छं पर्वमानो वालाः<sup>२</sup> ॥ ८ ॥

इन्द्राणी । भसत् । वायुः । पुच्छम् । पर्वमानः । वालाः ॥ ८ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी वलमुरु ॥ ९ ॥

ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । श्रोणी इति । वलम् । ऊरु इति<sup>३</sup> ॥ ९ ॥

धाता च सविता<sup>४</sup> चाष्टीवन्तौ जङ्घा गन्धर्वा अप्सरसः कुष्टिका अदितिः शफाः<sup>५</sup> ॥ १० ॥

धाता । च । सविता<sup>४</sup> । च । अष्टीवन्तौ । जङ्घाः । गन्धर्वाः । अप्सरसः । कुष्टिकाः । अदितिः । शफाः ॥ १० ॥

चेतो हृदयं यकृन्मेधा व्रतं पुरितत् ॥ ११ ॥

चेतः । हृदयम् । यकृत् । मेधा । व्रतम् । पुरितत् ॥ ११ ॥

क्षुत् कुक्षिरिरा वनिष्ठुः<sup>६</sup> पर्वताः प्लाशयः ॥ १२ ॥

क्षुत् । कुक्षिः । इरा । वनिष्ठुः । पर्वताः । प्लाशयः ॥ १२ ॥

क्रोधो वृक्षौ<sup>७</sup> मन्युराण्डौ<sup>८</sup> प्रजा शेषः ॥ १३ ॥

क्रोधः । वृक्षौ<sup>७</sup> । मन्युः । आण्डौ । प्रजा । शेषः ॥ १३ ॥

नदी सूत्री वर्षस्य पतय स्तना स्तनयित्पुरुषः ॥ १४ ॥

१. पृथ्व्यः K,P.

२. वालाः R,RW.

३. ऊरु इति P.

४. विधाता

K,K<sup>m</sup>,S<sup>m</sup>,V,Dc.

५. वनिष्ठुः ? K<sup>m</sup>, वनिष्ठुः अन्ये.

६. वृक्षौ A,K<sup>m</sup>,R,S<sup>m</sup>,Dc.

P<sup>१</sup>,J.

७. 'रुण्डी K<sup>m</sup>.

८. प्रजाः पं १९, १३९, १६ [मूको.].

नदी । सुत्री । वर्षस्य । पतयः । स्तनाः । स्तनयितुः । ऊर्ध्वः ॥ १४ ॥

विश्वव्यचाश्चर्मोपधयो लोमानि<sup>१</sup> नक्षत्राणि रूपम् ॥ १५ ॥

विश्वऽव्यचाः । चर्म । ओपधयः । लोमानि । नक्षत्राणि । रूपम् ॥ १५ ॥

देवजना गुदा मनुष्या<sup>२</sup> अन्त्राण्यत्रा उदरम् ॥ १६ ॥

देवऽजनाः । गुदाः । मनुष्याः । अन्त्राणि । अत्राः । उदरम् ॥ १६ ॥

रक्षांसि लोहितमितरजना ऊर्ध्वम्<sup>३</sup> ॥ १७ ॥

रक्षांसि । लोहितम् । इतरऽजनाः । ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥

अश्रं पीवो<sup>४</sup> मज्जा निधनम् ॥ १८ ॥

अश्रम् । पीवः । मज्जा । निऽधनम् ॥ १८ ॥

अग्निरासीन् उत्थितोऽश्विना ॥ १९ ॥

अग्निः । आसीनः । उत्थितः । अश्विना ॥ १९ ॥

इन्द्रः प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणा तिष्ठन् यमः ॥ २० ॥

इन्द्रः । प्राङ् । तिष्ठन् । दक्षिणा<sup>५</sup> । तिष्ठन् । यमः ॥ २० ॥

प्रत्यङ् तिष्ठन् धातोदङ् तिष्ठन्त्सविता ॥ २१ ॥

प्रत्यङ् । तिष्ठन् । धाता । उदङ् । तिष्ठन्<sup>६</sup> । सविता ॥ २१ ॥

वृणानि प्राप्तः सोमो राजा ॥ २२ ॥

वृणानि । प्रऽआतः<sup>७</sup> । सोमः । राजा ॥ २२ ॥

मित्र ईक्षमाण<sup>८</sup> आवृत्त आनन्दः ॥ २३ ॥

मित्रः । ईक्षमाणः । आऽवृत्तः । आऽनन्दः ॥ २३ ॥

१. रोमानि वे १६, १२९, १८.

२. दक्षिणा P.

३. ईक्षमाणो मित्रावरुणौ वे १६, १२९, २४.

४. ऊर्ध्वम् K<sup>m</sup>.

५. तिष्ठन् P<sup>a</sup>.

६. पीवो D.K.K<sup>m</sup>, वे

७. आतः P; प्रऽआतः W.M.

युज्यमानो वैश्वदेवो' युक्तः प्रजापतिर्विमुक्तः सर्वम् ॥ २४ ॥

युज्यमानः । वैश्वदेवः । युक्तः । प्रजापतिः । विमुक्तः । सर्वम् ॥ २४ ॥

एतद् वै विश्वरूपं सर्वरूपं गोरूपम् ॥ २५ ॥

एतत् । वै । विश्वरूपम् । सर्वरूपम् । गोरूपम् ॥ २५ ॥

उपैनं 'विश्वरूपाः सर्वरूपाः' पशवांस्तिष्ठन्ति य एवं वेद ॥ २६ ॥

उप । एनम् । विश्वरूपाः । सर्वरूपाः । पशवः । तिष्ठन्ति । यः । एवम् । वेद ॥ २६ ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

शिरोरोगादिसर्वभैषज्ये कर्मणि 'शीर्षकिम्' इत्यर्थसूक्तेन व्याधितशरीरम् अभिमृशति । ततः 'पादान्यां ते' ( २१; २२ ) इति द्वाभ्याम् क्तभ्याम् आदित्यम् उपतिष्ठते । तथा च सूत्रम्—“'शीर्षकिम्' इत्यभिमृशति । उक्तानाम्याम् आदित्यमुपतिष्ठते” ( कौसू. ३२, १८; १९ ) इति ।

तथा अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वव्याधि-भैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्रास्य विनियोगोऽनुसंधेयः । विस्तरस्तु 'अक्षीभ्याम्' इति सूक्ते ( अ. २, ३३ ) द्रष्टव्यः ।

शीर्षक्तिं' शीर्षामयं कर्णशूलं विलोहितम् ।

सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं वह्निर्निर्मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

शीर्षक्तिम् । शीर्षाऽमयम् । कर्णशूलम् । विलोहितम् ।

सर्वम् । शीर्षण्यम् । ते । रोगम् । वह्निः । निः । मन्त्रयामहे ॥ १ ॥

कर्णाभ्यां ते कङ्कूभ्यः' कर्णशूलं विसर्पकम् । सर्वं ० ॥ २ ॥

कर्णाभ्याम् । ते । कङ्कूभ्यः । कर्णशूलम् । विसर्पकम् । ० ॥ २ ॥

यस्य हेतोः ग्रन्थवन्ते यक्ष्मः कर्णत आस्यतः । सर्वं ० ॥ ३ ॥

१. वैश्वानरो वे १६, १३९, २५.

२. रूपयन्तः वे १६, ५३९, २७.

३. शीर्षक्यं

वे १६, ७४, १.

४. शीर्षक्यम् वे.

५. विलोहितम् P.

६. कङ्कूभ्यः वे १६,

७४, २.

७. श्रुतिवस्तं १ वे.

८. विसर्पकम् RV.; विलोहितम् वे.

९. नासत

वे १६, ७४, ४.

यस्य । हेतोः । प्रऽध्यवते । यक्ष्मः । कर्णतः । आस्यतः । ० ॥ ३ ॥

यः कृणोति<sup>१</sup> प्रमोत<sup>२</sup>मन्धं कृणोति<sup>३</sup> पूरुषम् । सर्वं ० ॥ ४ ॥

यः । कृणोति । प्रऽमोतम् । अन्धम् । कृणोति । पूरुषम् । ० ॥ ४ ॥

'अङ्गभेदमङ्गज्वरं विश्वाङ्ग्यं<sup>४</sup> विसर्पकम्<sup>५</sup> ।

सर्वं शीर्षण्यं<sup>६</sup> ते रोगं वहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ५ ॥

अङ्गभेदम् । अङ्गज्वरम् । विश्वऽअङ्ग्यम् । विसर्पकम् ।

सर्वम् । शीर्षण्यम् । ते । रोगम् । वहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ५ ॥

यस्य भीमः प्रतीकाश उद्वेपयति पूरुषम् ।

तत्मानं विश्वशारदं वहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ६ ॥

यस्य । भीमः । प्रतिऽकाशः । उद्वेपयति । पूरुषम् ।

तत्मानम् । विश्वशारदम् । वहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ६ ॥

य ऊरू 'अनुसर्पत्यथो एति<sup>७</sup> गृवीनिके ।

'यक्ष्मं ते' अन्तरङ्गेभ्यो वहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ७ ॥

यः । ऊरू इति । अनुऽसर्पति । अथो इति । एति । गृवीनिके इति ।

यक्ष्मम् । ते । अन्तः । अङ्गेभ्यः । वहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ७ ॥

यदि<sup>८</sup> कामादपक्रामाद्दृढयाज्जायते परि<sup>९</sup> ।

हृदो वृलासमङ्गेभ्यो वहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ८ ॥

यदि । कामात् । अपऽक्रामात् । दृढयात् । जायते । परि ।

हृदः । वृलासम् । अङ्गेभ्यः । वहिः । निः । मन्त्रयामहे ॥ ८ ॥

हरिमाणं ते 'अङ्गेभ्योऽध्वामन्तरोदरात्<sup>१०</sup> ।

यक्ष्मोधामन्तरात्मनो<sup>११</sup> वहिर्निर्मन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

१. कृणोति K, K<sup>m</sup>, V, Dc, P; कृणोतु वै १६, ७४, ३. २. कृणोतु वै. ३. शीर्षे-  
रोगमङ्गरोगं विश्वाङ्गीनम् वै १६, ७४, ५.  
५. शीर्षं रुदं च छं छे नि<sup>१</sup> वै १६, ७४, ६. ६. 'सर्पत्यथो येऽनु वै १६, ७४, ७. ७. वृलासम्  
वै. ८. यत् वै १६, ७४, ८. ९. 'भ्यो यक्ष्मोधामन्तरात्मनः वै १६, ७४, ९; यक्ष्मो<sup>१०</sup> B, D,  
K<sup>m</sup>. १०. यक्ष्मं ते सर्वमङ्गेभ्यो वै.

हृदिमाणम् । ते । अङ्गैर्म्यः । अप्वाम् । अन्तरा । उदरात् ।  
यक्ष्माऽधाम् । अन्तः । आत्मनः । बृहिः । निः । मुन्त्रयामहे ॥ ९ ॥

आसौ बृलासो भवतु<sup>१</sup> मूर्त्रं भवत्वामर्यत् ।  
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १० ॥

आसः । बृलासः । भवतु । मूर्त्रम् । भवतु । आमर्यत् ।  
यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १० ॥

बृहिविलं निर्द्रवतु<sup>२</sup> काहावाहं<sup>३</sup> तवोदरात् । यक्ष्माणां० ॥ ११ ॥  
बृहिः । विलम् । निः । द्रवतु । काहावाहम् । तव । उदरात् । ० ॥ ११ ॥

उदरात् ते क्लोन्नो नाभ्या हृदयादधि ।  
यक्ष्माणां सर्वेषां विषं निरवोचमहं त्वत् ॥ १२ ॥

उदरात् । ते । क्लोन्नः । नाभ्याः । हृदयात् । अधि ।  
यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विषम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १२ ॥

याः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्पणीः ।  
अहिंसन्तीरनाभया निर्द्रवन्तु<sup>४</sup> बृहिविलम् ॥ १३ ॥

याः । सीमानम् । विरुजन्ति । मूर्धानम् । प्रति । अर्पणीः<sup>५</sup> ।  
अहिंसन्तीः । अनाभयाः । निः । द्रवन्तु । बृहिः । विलम् ॥ १३ ॥

या हृदयमुपपुन्यनुतन्वन्ति<sup>६</sup> कीर्कसाः । अहिं० ॥ १४ ॥

याः । हृदयम् । उपपुन्यन्ति । अनुतन्वन्ति । कीर्कसाः । ० ॥ १४ ॥

याः पार्थे उपपुन्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः<sup>७</sup> । अहिं० ॥ १५ ॥

याः । पार्थे इति । उपपुन्यन्ति । अनुनिक्षन्ति । पृष्टीः<sup>८</sup> । ० ॥ १५ ॥

१. भवतु पं १६, ७४, १०.

२. निर्द्रवतु पं १६, ७५, १.

३. कहावलं १ पै.

४. यक्ष्माणामन्तरात्मनो बृहिविलं मुन्त्रयामहे पै १६, ७५, २.

५. निर्द्रवन्ति एवमुत्तरं पै १६, ७५, ३.

६. अर्पणीः P.

७. "प ऋष" एवमुत्तरं मन्त्रद्वये A,D,R,K<sup>m</sup>,P<sup>१</sup>, पै १६, ७५, ४-६.८. पृष्टीः B,D,K,K<sup>m</sup>,V,C<sup>s</sup>,P,Cp<sup>i</sup> ; पृष्टीः > पृष्टीः S<sup>m</sup>,Dc.

'यास्तिरुर्ध्वरूपन्त्यर्पणीर्वक्षणासु ते' । अहिं० ॥ १६ ॥

याः । तिरुर्ध्वः । उपऽरुपन्ति । अर्पणाः । वक्षणासु । ते । ० ॥ १६ ॥

या गुदा अनुसर्पन्त्यान्त्राणि मोहयन्ति' च । अहिं० ॥ १७ ॥

याः । गुदाः । अनुऽसर्पन्ति । आन्त्राणि । मोहयन्ति । च । ० ॥ १७ ॥

या 'मुञ्जो निर्धयन्ति' परूपि विरुजन्ति च ।

अहिसन्तीरनामया निर्द्वन्तु बहिर्विलम् ॥ १८ ॥

याः । मुञ्जः । निःऽधयन्ति । परूपि । विरुजन्ति । च ।

अहिसन्तीः । अनामयाः । निः । द्रवन्तु । बहिः । विलम् ॥ १८ ॥

'ये अङ्गानि' मुदयन्ति यक्ष्मासो रोपणास्तव' ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विपं निरवोचमहं त्वत् ॥ १९ ॥

ये । अङ्गानि । मुदयन्ति । यक्ष्मासः । रोपणाः । तव ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विपम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ १९ ॥

'विसृल्पस्य' विद्रुधस्य वातीकारस्य' बालजेः ।

यक्ष्माणां सर्वेषां विपं निरवोचमहं त्वत् ॥ २० ॥

विसृल्पस्य । विद्रुधस्य । वातीकारस्य । १० वा । अलजेः १० ।

यक्ष्माणाम् । सर्वेषाम् । विपम् । निः । अवोचम् । अहम् । त्वत् ॥ २० ॥

पादाभ्यां ते जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंससः ।

अनूकादर्पणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ २१ ॥

पादाभ्याम् । ते । जानुभ्याम् । श्रोणिभ्याम् । परि । भंससः ।

अनूकात् । अर्पणीः । उष्णिहाभ्यः । शीर्ष्णः । रोगम् । अनीनशम् ॥ २१ ॥

१. 'वक्षणाभ्यः' वै १६, ७५, ६.

२. यापयन्ति वै १६, ७५, ७.

३. मुञ्जो A, B,

B<sup>b</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Dc, Cs; मञ्जोऽनुसर्पन्ति वै १६, ७५, ८.

४. मुञ्जः P, P<sup>2</sup>, J, Cp

५. बलम् P.

६. येऽङ्गानि B, D, S<sup>m</sup>, P<sup>3</sup>, M, O.

७. 'णास्तव' वै १६, ७५, ९.

८. विसृल्पस्य RW.; विसृल्पस्य वै १६, ७५, १० [मूको.]

९. 'कालस्य' वै [मूको.]

सं ते शीर्ष्णः कृपालानि हृदयस्य च यो विधुः<sup>१</sup> ।

उद्यन्नादित्य रश्मिभिः शीर्ष्णो रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥ २२ ॥

सम् । ते । शीर्ष्णः । कृपालानि । हृदयस्य । च । यः । विधुः<sup>२</sup> । उद्यन् । आदित्य ।  
रश्मिभिः । शीर्ष्णः । रोगम् । अनीनशः । अङ्गभेदम् । अशीशमः ॥ २२ ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘अस्य वामस्य’ इत्यनुवाकस्य सलिलगणमध्ये पाठः । अतः ‘सलिलैः क्षीरोदम्  
अभ्राति । मन्थान्तानि’ ( कौसू १८, २५, २६ ) इति ‘सलिलैः सर्वकामः’ ( कौसू २४, ४६ )  
इत्यादावस्य विनियोगः । सलिलगणश्च ‘आपो हि षा’ ( अ १, ५ ) इति सूक्ते द्रष्टव्यः ।

‘अस्य वामस्य’ इति सूक्तमन्त्रा क्रगन्तर्भूते तस्मिन्नेव सूक्ते ( ऋ १, १६४ ) दृष्टाः ।  
तत्र तद्भाष्यं सायणीयं द्रष्टव्यम् ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्त्य<sup>३</sup> । अश्वः ।  
तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्वपतिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा<sup>४</sup> विश्वा भुवनार्धिं<sup>५</sup> तस्थुः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।  
त्रिनाभिं । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अर्धि । तस्थुः ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त बहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्तं<sup>६</sup> यत्र गवां निहिता ‘सप्त नामा’ ॥ ३ ॥

१. विधुः W.O. पे १६, ७५, १२ [मूको.]

२. विधुः D<sup>३</sup>.P.P<sup>३</sup>.J.Kp. विडुः Cp.

३. अस्ति P.

४. ‘नवां तैआ ३, ११, ९.

५. येनमा तैआ.

६. भुवनानि तैआ.

७. नवन्ते ऋ १, १६४, ३ पे १६, ६६, ३; नमन्ते पे [मूको.]

८. सप्तनामा B; सप्त नामा

सात<sup>३</sup>; ‘नामं ऋ. पे.

इमम् । स्यम् । अर्थि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचकम् । सप्त । बहन्ति । अध्याः ।  
सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्तु । यत्र । गर्वाम् । निऽहिता । सप्त । नाम<sup>१</sup> ॥ ३ ॥

को ददृशे प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदेनस्था विभर्ति<sup>१</sup> ।

भूम्या असुरसृगात्मा कस्वित् को विद्वांसृषं गात् प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददृशे । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्वन्तम् । यत् । अनस्था । विभर्ति<sup>१</sup> ।  
भूम्याः । अस्तुः । अस्तृक् । आत्मा । कस् । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य ग्रामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णाः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृत्रि वसाना उदकं पदाऽपुः ॥ ५ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । ग्रामस्य । निऽहितम् । पदम् । वेः ।  
शीर्ष्णाः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वृत्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः<sup>२</sup> ॥ ५ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाऽविजानन् देवानामेना निहिता पदानि ।

वृत्ते वृष्कयेऽर्थि सप्त तन्तून् वि तन्निरे<sup>३</sup> क्वय ओतवा उ ॥ ६ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविजानन् । देवानाम् । एना । निऽहिता । पदानि ।  
वृत्ते । वृष्कये । अर्थि । सप्त । तन्तून् । वि । तन्निरे<sup>३</sup> । क्वयः । ओतवा । ऊं इति ॥ ६ ॥

“अचिकित्वाञ्चिकितुर्पाञ्चिदत्र” कवीन् पृच्छामि विद्वानो<sup>४</sup> न विद्वान् ।

वि यस्तुस्तम्भ पट्टिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वदेकम् ॥ ७ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुर्पाञ्चिदत्र । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्वानः । न । विद्वान् ।  
वि । यः । तुस्तम्भ । पट्टिमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम् ॥

माता पितरमृत आ वभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निर्विद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

१. नामा P, J, Cp.

२. विभर्ति P; विभर्ति > विभर्ति J.

B<sup>h</sup>, S<sup>m</sup>. ३. तन्निरे वे १६, १६, ५.

वे १६, १६, ६; “कित्वाञ्चिकि” वे [मूको-].

२. विभर्ति B<sup>h</sup>, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Cs; विभर्ति > विभर्ति Dc.

३. आपुः K; आपुः > अपुः J.

४. “कित्वाञ्चिकि” अ १, १६४, ६; “कित्वान् चिकि”

८. विद्वाने अ.



माता । पितरम् । ऋते । आ । वभाज् । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।  
सा । वीभत्सुः । गर्भेऽरसा । निऽविद्धा । नर्मस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

युक्ता मातासीद्भूरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेद् वत्सो अनु गामपश्यद् विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तः ।  
अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवं ग्लापयन्तः ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पुष्टे विश्वविदो वाचमविश्वविनाम् ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्त ।  
मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पुष्टे । विश्वविदः । वाचम् । अविश्वविनाम् ॥ १० ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने यस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न छिद्यते सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चेऽधरे । चक्रे । परिवर्तमाने । यस्मिन् । आतस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।  
तस्य । न । नाक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । छिद्यते । सनाभिः ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणे सप्तचक्रे पदर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चेऽशदम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।  
अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणे । सप्तऽचक्रे । पदऽधरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्धति चक्रं परि घामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विश्रतिथं तस्थुः ॥ १३ ॥

१. ग्लापयन्ति श्र १,१६४,१० वे १६,९९,१०. २. 'विदुं श्र. वे. ३. 'अस्मिन्मात्र  
श्र. वे. ४. यस्मिन्मा संस्थु' श्र १,१६४,११; समारोहन्ति भुव' वे १६,९७,१०. ५. शर्वते  
श्र. ६. विचक्षणे श्र १,१६४,१२ वे १६,९७,२.

द्वादशऽअस्म । नहि । तत् । जराय । वर्षति । चक्रम् । परि । द्याम् । कृतस्य ।  
आ । पुत्राः । अग्रे । मिथुनासः । अत्र । सुत । शतानि । विशतिः । च । तस्यः ॥ १३ ॥

सनेमि चक्रमजरं वि बाधृत उत्तानायां दश युक्ता बहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षुः रजसैत्यार्युतं यस्मिन्नातस्थुर्बुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सजेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । बधृते । उत्तानायां । दश । युक्ताः । बहन्ति ।  
सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽऽतम् । यस्मिन् । आऽतस्थुः । बुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

स्त्रियः सुतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां वि चेतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विज्ञानात् स पितृष्पिताऽसत् ॥ १५ ॥

स्त्रियः । सुतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षणां । न ।  
वि । चेतत् । अन्धः । कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता ।  
विऽज्ञानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १५ ॥

साकुंजानां सुप्तथमाहुरेकजं पट्टिमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १६ ॥

साकुम्जानां । सुप्तथम् । आहुः । एकजम् । षट् । इत् । युमाः । ऋषयः । देवजाः ।  
इति । तेषाम् । इष्टानि । विहितानि । धामशः । स्थात्रे । रजन्ते । विकृतानि । रूपशः ॥

अवः परेण पर एनाऽवरेण पदा वृत्सं विभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदधं परागात् क्स्विद द्यते नहि यूथे अस्मिन् ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वृत्सम् । विभ्रती । गौः । उत् । अस्यात् ।  
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अधम् । परा । अगात् । क्स्विद । द्यते । नहि । यूथे । अस्मिन् ॥ १७ ॥

१. प्रजन्ति वै १६, ६७, ४. २. चक्षु B, B<sup>h</sup>, K<sup>m</sup>; चक्षु > चक्षु Dc. ३. तस्मिन्-  
धारितां युं क १, १६४, १४; "चारितां युं वै. ४. ता तैआ १, ११, ४. ५. "ष्वान्  
अभिगो विददन्धः वै १६, ६७, ६; "विच्चैतदन्धः तैआ. ६. इमा B; इमाः तैआ. ७. संवितुः  
विं तैआ.; पितुः पिं P<sup>3</sup>, O, K<sup>2</sup>, T. ८. आसत् P. ९. षड्यमा तैआ १, २, १.  
१०. निहि वै १६, ६७, ५. ११. धामशः B, K<sup>m</sup>, अ १, १६४, १५ वै. तैआ. १२. अन्तः  
अ १, १६४, १७.

अवः परेण पितरं यो 'अस्य वेदावः परेण' पुर एनावरेण ।

'कृवीयमानः क इह' प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । वेद । अवः । परेण । पुरः । एना । अवरेण ।  
कृवीयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रजातम् ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोमं तानि धुरा 'न युक्ता' रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊं इति । अर्वाचः ।  
आहुः । इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । सस्वजाते इति ।  
तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अस्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुर्वे चाधि विश्वे ।

'तस्य यदाहुः' पिप्पलं स्वाद्वये तनोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २१ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मध्वऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुर्वे । च । अधि । विश्वे । तस्य ।  
यत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् । न । उत । नृशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भक्षमनिमेषं विदथाऽभिस्वरन्ति ।

एना<sup>१</sup> विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २२ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भक्षम् । अनिऽमेपम् । विदथा । अभिऽस्वरन्ति ।  
एना । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

१. अस्यानुवेदं ऋ १, १६४, १८ पं १६, ६७, ८. २. गुह्यमानो गुह्या ये. ३. सोम-  
श्च जेन्ना १, २७९. ४. नियुक्ता पं १६, ६७, ९ [मुक्तो]. जेन्ना. ५. पिप्पलं A.B.R.S.  
J.W.M. ६. वस्वदेदाहुः ऋ १, १६४, २२ पं १६, ६७, ११. ७. पिप्पलं A.R.J.Cp.  
८. आहुः P. ९. भागमनिं ऋ १, १६४, २१. १०. इना ऋ. पं १६, ६७, १२.

‘यद् गायत्रे’ इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

यद् गायत्रे अर्धं गायत्रमाहितं त्रैष्टुभं वा त्रैष्टुभान्निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ १ ॥

यत् । गायत्रे । अर्धं । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैष्टुभम् । वा । त्रैष्टुभात् । निऽअतक्षत ।  
यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृ-  
तत्वम् । आनुशुः<sup>१</sup> ॥ १ ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाऽक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकम् ।  
वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २ ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्किमायद् रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ ३ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्किमायत् । रथमऽतरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।  
गायत्रस्य । समऽधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ ३ ॥

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दौहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं संविता साविपन्नोऽमीद्विो धर्मस्तदु पु प्र वोचत् ॥ ४ ॥

उप । ह्वये । सुदुर्घाम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तेः । गोऽधुक् । उत । दौहत् । एनाम् ।  
श्रेष्ठम् । सवम् । संविता । साविपत् । नः । अभिऽद्विः । धर्मः । तत् । कुं इति । हु । प्र । वोचत् ॥

हिङ्क्षुवती वसुपत्नी वर्धनां वृत्समिच्छन्ती मनसाऽभ्यागात् ।

दुहामग्निभ्यां पर्यो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौरभगाय ॥ ५ ॥

हिङ्क्षुवती । वसुपत्नी । वर्तनाम् । वृत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभिऽआगात् ।  
दुहाम् । अग्निभ्याम् । पर्यः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौरभगाय ॥ ५ ॥

१. आनुशुः P.

२६ पे १६, १८, २८.

१, १६४, २७.

२. त्रिष्वंस्त्वभा<sup>२</sup> श्र १, १६४, २५.

३. ‘सा न्यागात् अ ७, ७७, ८.

४. वोचत् श्र १, १६४,

५. अभि । आ । अगात् श्र. परा

गौरमीमेदभि' वृत्सं मिपन्तं मुधानं 'हिङ्ङकृणोन्मातृवा उ ।  
सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ ६ ॥

गौः । अर्मात् । अभि । वृत्सम् । मिपन्तम् । मुधानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातृवै । ऊं इति ।  
सृकाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पर्यते । पर्यःऽभिः ॥ ६ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरमीवृता मिमाति मायुं घृसनावधि धिता ।  
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यान् विद्युद्भवन्ती प्रति वृत्रिमौहत् ॥७॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिष्वृता । मिमाति । मायुम् । घृसनौ । अधि । धिता ।  
सा । चित्तिभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यान् । विद्युत् । भवन्ती । प्रति । वृत्रिम् । औहत् ॥

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद् ध्रुवं मध्यं आ पुस्त्यानिम् ।  
जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनः ॥ ८ ॥

अनत् । शये । तुरगातु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्यं । आ । पुस्त्यानिम् ।  
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनः ॥ ८ ॥

विधुं दद्राणं 'सलिलस्य पृष्ठे' युवानं सन्तं पलितो जगार ।  
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार 'स ह्यः समान' ॥९॥

विधुम् । दद्राणम् । सलिलस्य । पृष्ठे । युवानम् । सन्तम् । पलितः । जगार ।  
देवस्य । पश्य । काव्यम् । महित्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । समः । आनु ॥ ९ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्तु तस्मात् ।  
स मातुर्योना परिधीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्मैतिरा विविश ॥ १० ॥

१. 'मिदनुं' अथ १, १६४, २८; 'मेदप वै' १६, २८, ६ [मूको.] २. 'हिङ्ङ' मूको (व. घंग.)

३. मर्त्यं अथ १, १६४, २९ वै १६, ६८, ७

४. 'मौहत् B.D.; 'मौहत् > 'मौहत् R.D.

Cs. ५. मध्यम् वै १६, ६८, ९.

६. समने बहूनां अथ १०, ५५, ५ मै ४, १, १३

को १, १२५ नभा ४, २०, १.

७. जगार मै.; चकार वै १६, ६८, ८ [मूको.]

८. संघः

समानः मै. सटो अथः [वृ. तथैव पत्ता. अ. प्रत्य. च.] ९. निर्मैतिरा अथ १, १६४, १३ वै.

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरूक् । इत् । नु । तस्मात् ।  
 सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निऽऽकृतिः । आ । विवेश ॥ १० ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा<sup>१</sup> च परां च पृथिवीं चरन्तम् ।

स सुभीचीः स विपूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ११ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अन्तिऽपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिवीः । चरन्तम् ।  
 सः । सुभीचीः । सः । विपूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तः ॥ ११ ॥

धौनः<sup>२</sup> पिता जनिता नाभिरत्र वन्धुर्नो<sup>३</sup> माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बोश्च योनिर्नन्तरत्रा<sup>४</sup> पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ १२ ॥

धौः । नः । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । वन्धुः । नः । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।  
 उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ १२ ॥

पृच्छामि<sup>५</sup> त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि<sup>६</sup> वृष्णो अश्वस्य रेतः ।

पृच्छामि<sup>७</sup> विश्वस्य<sup>८</sup> भुवनस्य नाभिं<sup>९</sup> पृच्छामि<sup>१०</sup> वाचः परमं व्योमि ॥ १३ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।  
 पृच्छामि । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिम् । पृच्छामि । वाचः । परम् । विऽओम् ॥ १३ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः<sup>११</sup> पृथिव्या अयं सोमो<sup>१२</sup> वृष्णो अश्वस्य रेतः ।

अयं यज्ञो विश्वस्य<sup>१३</sup> भुवनस्य नाभिर्ब्रह्माऽयं<sup>१४</sup> वाचः परमं व्योमि ॥ १४ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः ।  
 अयम् । यज्ञः । विश्वस्य । भुवनस्य । नाभिः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परम् । विऽओम् ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा<sup>१५</sup> चरामि ।

यदा मार्गान् प्रथमजा ऋतस्यादिद्<sup>१६</sup> वाचो अन्नुवे भागमस्याः ॥ १५ ॥

१. 'मनिपद्य' स. १, १६४, ३१ मा ३७, १७ सं ४, ९, ९ तेषां ४, ७, १. २. 'मं न' ३. 'इयं यज्ञो' K, K<sup>m</sup>. ४. पृच्छामः लाघो १, १०, ११. ५. यज्ञ स. १, १६४, ३४ मा २३, ६९ लाघोः; त्वा ते ७, ४, १८, २ वे १६, ६९, ३. ६. नाभिः स. मा. लाघो. ७. वेदिर्मातुः परमन्तं त. ८. सोममातुः त. ९. यज्ञमातुः त. १०. यज्ञमातुः त. ११. नाभिम् । मन्त्रेयं त. १२. ब्रह्मा वे १६, ६९, ९. १३. 'अयस्या' B, B<sup>m</sup>. १४. नाभिम् । मन्त्रेयं त.

न । वि । जानामि । यत्इव । इदम् । अस्मि । निण्यः । सम्जनद्धः । मनसा । चुरामि ।  
यदा । मा<sup>१</sup> । आऽअर्गन्<sup>२</sup> । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः<sup>३</sup> ॥

अपाङ् प्राडैति स्वधयां गृभीतोऽमर्त्यो<sup>४</sup> मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विपूचीना विपन्ता न्य<sup>५</sup>१ न्य<sup>५</sup> चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥१६॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधयां । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विपूचीना । विपन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः<sup>६</sup> । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥

समार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति<sup>७</sup> प्रदिशा<sup>८</sup> विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ १७ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रदिशा<sup>९</sup> । विधर्मणि ।

ते । धीतिभिः । मनसा । ते । विपः । चितः । परिभुवः । परि<sup>१०</sup> । भवन्ति । विश्वतः ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमिन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्ते<sup>११</sup> अमी<sup>१२</sup> समासते ॥१८॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निपेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमी<sup>१३</sup> इति ।

सम् । आसते ॥ १८ ॥

ऋचः पदं मात्रया कल्पयन्तोऽर्धचेन चाक्लृपुर्विश्वमेजत् ।

त्रिपाद्<sup>१४</sup> ब्रह्म पुरुषं वि तष्टे<sup>१५</sup> तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ॥ १९ ॥

ऋचः । पदम् । मात्रया । कल्पयन्तः । अर्धऽऋचेन । चाक्लृपुः । विश्वम् । एजत् ।

त्रिऽपात् । ब्रह्म । पुरुऽरूपम् । वि । तष्टे । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ॥१९॥

सुयवसाद् भगवती<sup>१६</sup> हि भूया अर्धा<sup>१७</sup> वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिवं शुद्धमृदकमाचरन्ती ॥ २० ॥

१. मा P, P<sup>२</sup>, Cp.

२. आ । अर्गन् ऋचा १, १६४, २७.

३. 'तो अमर्त्यो S<sup>१०</sup>.

४. न्य<sup>५</sup>१ न्य<sup>५</sup> B, B<sup>४</sup>, D, S<sup>१०</sup>, Cs.

५. चिक्युः P.

६. विष्णोस्तिष्ठन्ति K.

७. प्रदिशो

८. प्रदिशः P

९. विदुष्टे O

१०. इमे स १, ११४,

११. प्रदिशः १, १६४, २७

१२. अमी स १, १६४, २७

१३. अमी स १, १६४, २७

१४. अमी स १, १६४, २७

१५. अमी स १, १६४, २७

१६. अमी स १, १६४, २७

१७. अमी स १, १६४, २७

सुयवसुऽअत् । भगोऽवती । हि । भुयाः । अर्ध । वयम् । भगोऽवन्तः । स्याम् ।  
अद्धि । तृणम् । अच्ये । विश्वज्जानीम् । पिव । शुद्धम् । उदकम् । आऽचरन्ती ॥२०॥

गौरिन्मिमाय' सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।  
अष्टापदी नवपदी बभूवुषीं सहस्राक्षरा 'भुवनस्य पङ्क्तिस्तस्याः' समुद्रा  
अधि वि क्षरन्ति ॥ २१ ॥

गौः । इत् । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।  
अष्टापदी । नवऽपदी । बभूवुषीं । सहस्रऽअक्षरा । भुवनस्य । पङ्क्तिः । तस्याः । समुद्राः ।  
अधि । वि । क्षरन्ति ॥ २१ ॥

'कृष्णं नितानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।  
त आर्धघृन्नसर्दनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवीं व्युदुः' ॥ २२ ॥

कृष्णम् । निऽपानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।  
ते । आ । अर्धघृन्नम् । सर्दनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवीम् । वि । व्युदुः ॥

अपादेति' प्रथमा पद्वतीनां कस्तद् वा मित्रावरुणा चिकेत ।  
गर्भो भारं भरत्या चिदस्या' ऋतं पिपत्यन्तं नि पाति' ॥ २३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पद्वतीनाम् । कः । तत् । वाम् । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।  
गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्याः । ऋतम् । पिपति । अनृतम् । नि । पाति ॥

विराड् वाग् विराड् पृथिवी विराडन्तरिक्षं विराड् प्रजापतिः ।  
विराण्मुत्युः साध्यानामधिराजो बभूव तस्य भूतं भव्यं वशे स मे भूतं  
भव्यं वशे कृणोतु ॥ २४ ॥

विराड् । वाक् । विराड् । पृथिवी । विराड् । अन्तरिक्षम् । विराड् । प्रजाऽपतिः ।  
विराड् । मुत्युः । साध्यानाम् । अधिराजः । बभूव । तस्य । भूतम् । भव्यम् । वशे । स । मे ।  
भूतम् । भव्यम् । वशे । कृणोतु ॥ २४ ॥

१. गौरीमिं ऋ १, १६८, ११; गौरी मिं तैत्रा २, ४, ६, ११.  
तैत्रा., \*तस्यां तैत्रा.  
२. घृ ६७२ टि ३-८ द्र.  
३. स्य ऋ १, १५२, ३.  
४. अपापादेति पं १६, ६९, १२.

२. परमे व्योमम् च\* ऋ.  
† व्योदुः पं १६, ६९, १२.  
६. वारीत् ऋ. पं.



शक्रमयं धूममारादपश्यं विपुवता पर एनाऽवरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्मीणि प्रथमान्यासन् ॥ २५ ॥

शक्रऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विपुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्मीणि । प्रथमानि । आसन् ॥ २५ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

'विधमन्यो अभिचष्टे' शचीभिर्भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ २६ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । समऽवत्सरे । वपते । एकः । एषाम् ।

विधम् । अन्यः । अभिऽचष्टे । शचीभिः । भ्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ २६ ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा<sup>१</sup> ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या<sup>२</sup> वदन्ति ॥ २७ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः<sup>३</sup> । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निहिता । न । नेङ्गयन्ति<sup>४</sup> । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ २७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ २८ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्राः । बहुऽधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः ॥ २८ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

इति नवमं काण्डं समाप्तम् ।

१. विदुर्मेका अभिचष्टे ऋ. १, १६४, ४४.

२. ब्रह्मणा R.

३. विदुः P.

४. व. त्रयानां वेद. मू. ने. ई. ३

अथ

## दशमं काण्डम्

‘यां कल्पयन्ति’ इत्यर्थसूक्तस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् कृत्यानिर्हरणार्थं शान्त्युदक एतत् सूक्तं विनियुज्यते । तद् उक्तं कौशिकेन — “‘यां कल्पयन्ति’ इति महाशान्तिमावपते” (कौ० ३९, ७) इति । कृत्याप्रतिहरणगणः ‘दृष्या वृषिरसि’ (अ० २, ११) इति सूक्ते द्रष्टव्यः । विनियोगान्तरं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यां कल्पयन्ति वहतौ बधूमिव विश्वरूपां हस्तकृतां चिकित्सवः ।

सारादेत्वपं नुदाम एनाम् ॥ १ ॥

याम् । कल्पयन्ति । वहतौ । बधूमर्द्धव । विश्वरूपाम् । हस्तकृताम् । चिकित्सवः ।  
सा । आरात् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ १ ॥

शीर्षण्वतीं नृस्वतीं कर्णिनीं कृत्याकृतां संभृतां विश्वरूपां ।

सारादेत्वपं नुदाम एनाम् ॥ २ ॥

शीर्षण्वतीं । नृस्वतीं । कर्णिनीं । कृत्याकृतां । संभृतां । विश्वरूपां ।  
सा । आरात् । एतु । अप । नुदामः । एनाम् ॥ २ ॥

शुद्रकृता राजकृता स्त्रीकृता ब्रह्मभिः कृता ।  
जाया पत्या नृत्तेव कर्तारं बन्ध्वच्छतुः ॥ ३ ॥

शुद्रकृता । राजकृता । स्त्रीकृता । ब्रह्मभिः । कृता ।  
जाया । पत्या । नृत्तार्द्धव । कर्तारम् । बन्धुः । श्रच्छतुः ॥ ३ ॥

अनयाऽहमोषंया सर्वाः कृत्या अद्दुपम् ।  
यां क्षेत्रे चक्रुर्या गोपु यां वा ते पुस्तेपु ॥ ४ ॥

अनया । अहम् । ओषध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदुदुपम् ।  
याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोपुं । याम् । वा । ते । पुरुषेषु ॥ ४ ॥

अघमस्त्वघकृते' शपथः शपथीयते ।

प्रत्यक् 'प्रतिग्रहिष्मो यथा कृत्याकृतं हनत्' ॥ ५ ॥

अघम् । अस्तु । अघऽकृते । शपथः । शपथिऽयते ।  
प्रत्यक् । प्रतिऽग्रहिष्मः । यथा । कृत्याऽकृतम् । हनत् ॥ ५ ॥

प्रतीचीन आङ्गिरसोऽध्यक्षो नः पुरोहितः ।

प्रतीचीः कृत्या आकृत्यामून् कृत्याकृतो जहि ॥ ६ ॥

प्रतीचीनः । आङ्गिरसः । अधिऽअक्षः । नः । पुरऽहितः ।  
प्रतीचीः । कृत्याः । आऽकृत्य । अमून् । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ६ ॥

यस्त्वोवाच परेहीति प्रतिक्लृमुदाय्यम् ।

तं कृत्येऽभिनिर्वर्तस्व माऽस्मानिच्छो अनागसः ॥ ७ ॥

यः । त्वा । उवाच । परा । इहि । इति । प्रतिक्लृम् । उतऽआय्यम् ।  
तम् । कृत्ये । अभिऽनिर्वर्तस्व । मा । अस्मान् । इच्छः । अनागसः ॥ ७ ॥

यस्ते परैपि संदधौ रथस्येवभृधिंया' ।

तं गच्छ तत्र तेऽयनमज्जातस्तेऽयं जनः ॥ ८ ॥

यः । ते । परैपि । समुद्दधौ । रथस्यऽइव । ऋगुः । धिया ।  
तम् । गच्छ । तत्र । ते । अयनम् । अज्जातः । ते । अयम् । जनः ॥ ८ ॥

ये त्वा कृत्यालेभिरे विद्वला अभिचारिणः ।

शंभ्रीदं' कृत्यादूर्पणं प्रतिवर्त्म पुनःसुरं तेन त्वा क्षपयामसि ॥ ९ ॥

ये । त्वा । कृत्या । आऽलेभिरे । विद्वलाः । अभिऽचारिणः ।  
शम्भु । इदम् । कृत्याऽदूर्पणम् । प्रतिऽवर्त्म । पुनःऽसुरम् । तेन । त्वा । क्षपयामसि ॥ ९ ॥

१. कृत्यास्तन्नु कृत्याकृते पं १४, ३५, ५. २. प्रतिप्रवर्तय यक्षकार तमृच्छन्नु पे. ३. 'मुदा-  
य्यम्' RW.; 'मुदाय्यम्' P.; 'मुदाय्यम्' W. ४. 'आन्यम्' D. ५. 'य ऋगु' Dc.  
WM, RW. पं १४, ३५, ८. ६. विघेदं पं १४, ३५, ९. ७. प्रतिसरं पे.

यद् दुर्भगां प्रक्षपितां मृतवत्सामुपेयिम ।

अपेतु सर्वं मत् प्रापं द्रविणं मोषं तिष्ठतु ॥ १० ॥

यत् । दुःऽभगाम् । प्रक्षपिताम् । मृतवत्साम् । उपेयिम ।

अपे । एतु । सर्वम् । मत् । प्रापम् । द्रविणम् । मा । उपे । तिष्ठतु ॥ १० ॥

यत् ते पितृभ्यो ददतो यज्ञे वा नाम जगद्गुहः ।

संदेह्यातु सर्वस्मात् प्रापादिमा मुञ्चन्तु त्वोरपधीः ॥ ११ ॥

यत् । ते । पितृभ्यः । ददतः । यज्ञे । वा । नाम । जगद्गुहः ।

समद्वेष्ट्यात् । सर्वस्मात् । प्रापात् । इमाः । मुञ्चन्तु । त्वा । ओरपधीः ॥ ११ ॥

देवैनुसात् 'पित्र्यान्नामग्राहात्' संदेष्ट्यादिभिनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु त्वा वीरुधौ वीर्येण ब्रह्मण ऋग्भिः पर्यसा ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

देवैऽनुसात् । पित्र्यात् । नामग्राहात् । समद्वेष्ट्यात् । अभिनिष्कृतात् ।

मुञ्चन्तु । त्वा । वीरुधः । वीर्येण । ब्रह्मणा । ऋक्सभिः । पर्यसा । ऋषीणाम् ॥ १२ ॥

यथा वातश्च्यवयति भूम्या रेणुमन्तरिक्षाच्चाभ्रम् ।

एवा मत् सर्वं दुर्भूतं ब्रह्मनुत्तमपायति ॥ १३ ॥

यथा । वातः । च्यवयति । भूम्याः । रेणुम् । अन्तरिक्षात् । च । अभ्रम् ।

एव । मत् । सर्वम् । दुःऽभूतम् । ब्रह्मनुत्तम् । अपे । अयति ॥ १३ ॥

अपे काम नानन्दती विनद्धा गर्दभीर्व ।

कर्तृन् नक्षस्वेतो नुत्ता ब्रह्मणा वीर्यविता ॥ १४ ॥

अपे । काम । नानन्दती । विनद्धा । गर्दभीर्द्व ।

कर्तृन् । नक्षस्व । इतः । नुत्ता । ब्रह्मणा । वीर्यविता ॥ १४ ॥

१. त्वोरपधीः B, B<sup>h</sup>, K, S<sup>m</sup>, Cs.

२. पित्र्या S<sup>m</sup>; पित्र्या A, K, K<sup>m</sup>, O, R, R<sup>1</sup>, T,

K<sup>2</sup>; ग्राहात् B, K.

३. पर्यसा A, B<sup>h</sup>, R, S<sup>m</sup>; पर्यसा E<sup>2</sup>.

४. पित्र्यादि P, J, Cp, Bp<sup>2</sup>.

५. पर्यसा Bp<sup>1</sup>, P, J.

६. मत् A, S<sup>m</sup>.

७. कुर्वन् A, D, R, S<sup>m</sup>, Cs, O, K<sup>2</sup>, P, P<sup>2</sup>, J.

८. वीर्यवित्ता P.

अयं 'पन्याः कृत्येति' त्वा नयामोऽभिग्रहितां' प्रति त्वा प्र हिष्मः ।

तेनाभि याहि 'भञ्जत्यनस्वतीव वाहिनीं विश्वरूपा कुरुटिनी' ॥ १५ ॥

अयम् । पन्याः । कृत्ये । इति । त्वा । नयामः । अभिऽग्रहिताम् । प्रति । त्वा । प्र । हिष्मः ।  
तेन । अभि । याहि । भञ्जती । अनस्वतीऽइव । वाहिनीं । विश्वरूपा । कुरुटिनीं ॥ १५ ॥

पराक् ते ज्योतिरपथं ते अर्वाग्न्यत्रास्मदयना कृणुष्व ।

परेणेहि नवति नाव्याऽ अति दुर्गाः' स्रोत्या मा क्षणिष्ठाः परेहि' ॥ १६ ॥

पराक् । ते । ज्योतिः । अपथम् । ते । अर्वाक् । अन्यत्र । अस्मत् । अयना । कृणुष्व ।  
परेण । इहि । नवतिम् । नाव्याः । अति । दुर्गाः । स्रोत्याः । मा । क्षणिष्ठाः । परे । इहि ॥

वार्त इव वृक्षान्' नि मृणीहि पादय मा गामश्चं पुरुषमुच्छिप एषाम् ।

कर्तृन्' निवृत्त्येतः कृत्येऽग्रजास्त्वाय बोधय ॥ १७ ॥

वार्तऽइव । वृक्षान् । नि । मृणीहि । पादय । मा । गाम् । अश्चम् । पुरुषम् । उच्छिप ।  
दिपः । एषाम् । कर्तृन् । निवृत्त्येतः । इतः । कृत्ये । अग्रजाऽस्त्वाय । बोधय ॥ १७ ॥

यां ते वृहिषि यां श्मशाने क्षेत्रे कृत्यां बल्यं वा निचल्लुः ।

अग्नौ वा त्या गार्हपत्येऽभिचेरुः पाकं सन्तं धीरतरा अनागसम् ॥ १८ ॥

याम् । ते । वृहिषि । याम् । श्मशाने । क्षेत्रे । कृत्याम् । बल्यम् । वा । निचल्लुः ।  
अग्नौ । वा । त्या । गार्हपत्ये । अभिचेरुः । पाकम् । सन्तम् । धीरतराः । अनागसम् ॥

उपाहृतमनुबुद्धं निष्ठातं वैरं त्सार्यन्विदाम् कर्त्रम्' ।

वेदेतु यत् आभृतं' तत्रार्थ इव वि वर्ततां' हन्तु कृत्याकृतः प्रजाम् ॥ १९ ॥

उपऽआहृतम् । अनुबुद्धम् । निष्ठातम् । वैरम् । त्सारि । अनु । अविदाम् । कर्त्रम् । तत् ।  
एतु । यतः । आऽभृतम् । तत्र । अर्थऽइव । वि । वर्तताम् । हन्तु । कृत्याऽकृतः । प्रजाम् ॥

१. पन्यादि नयामस्त्या कृत्ये ग्रहितां वे १४, १९, ५. † कृत्य इति RW. २. भर्तृत्वं K<sup>m</sup>.  
३. कुरुटिनीं K. ४. दुर्गा A, B, B<sup>2</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>. ५. वाहिनीः? परेणेहि  
वे १४, १९, ९. ६. वृक्षं वे १४, १९, ७. ७. कर्तृन् A, D, R S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>, T, K<sup>2</sup>, W, J, O, D<sup>2</sup>  
P, P<sup>2</sup>, J. ८. पुरुषं वे १४, १९, ८. ९. निपातं वे १४, १९, ९. १०. कर्तुं R.  
११. पागद वे. १२. वर्ततां B; 'व' > 'वं' K<sup>m</sup>. १३. 'म' > 'र P; 'र J.

स्वायसा असयः सन्ति नो गृहे विद्या ते कृत्ये यतिषा परंषि ।  
उत्तिष्ठैव परंहीतोऽज्ञाति किमिहच्छसि ॥ २० ॥

सुऽआयसाः । असयः । सन्ति । नः । गृहे । विद्य । ते । कृत्ये । यतिऽषा । परंषि ।  
उत् । तिष्ठ । एव । परा । इहि । इतः । अज्ञाति । किम् । इह । इच्छसि ॥ २० ॥

ग्रीवास्ते कृत्ये पादौ चापि कत्स्यामि निर्द्वैव ।

इन्द्राग्नी 'अस्मान् रक्षतां' यौ प्रजानां प्रजावती ॥ २१ ॥

ग्रीवाः । ते । कृत्ये । पादौ । च । अपि । कत्स्यामि । निः । द्वैव ।  
इन्द्राग्नी इति । अस्मान् । रक्षताम् । यौ । प्रजानाम् । प्रजावती इति प्रजाऽवती ॥ २१ ॥

सोमो राजाऽधिषा मृडिता च भूतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ २२ ॥

सोमः । राजा । अधिषाः । मृडिता । च । भूतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥ २२ ॥

भवाशर्वावस्यतां पापकृते कृत्याकृते । दुष्कृते विद्युते देवहेतिम् ॥ २३ ॥

भवाशर्वा । अस्यताम् । पापऽकृते । कृत्याऽकृते । दुऽऽकृते । विऽद्युतम् । देवऽहेतिम् ॥ २३ ॥

यद्येयथ द्विपदी चतुष्पदी कृत्याकृता संभृता विश्वरूपा ।

सेतोऽष्टापदी भूत्वा पुनः परं हि दुच्छुने ॥ २४ ॥

यदि । आऽयथ । द्विऽपदी । चतुऽपदी । कृत्याऽकृता । समऽभृता । विश्वऽरूपा ।  
सा । इतः । अष्टाऽपदी । भूत्वा । पुनः । परा । इहि । दुच्छुने ॥ २४ ॥

अभ्यर्चकाक्ता स्वर्जिता सर्वं भरन्ती दुरितं परं हि ।

जानीहि कृत्ये कर्तारं दुहितेव पितरं स्वम् ॥ २५ ॥

अभिऽअक्ता । आऽअक्ता । सुऽअर्जिता । सर्वम् । भरन्ती । दुऽइतम् । परा । इहि ।  
जानीहि । कृत्ये । कर्तारम् । दुहिताऽइव । पितरम् । स्वम् ॥ २५ ॥

१. भवन्ति पे १६, २६, १०.

२. विश्व पे.

३. पुनान् वृक्षतां पे १६, २७, १.

४. प्रजापती पे.; वेप १, २१३३ इ म.

५. पापकृत्वने पे १६, २७, ३.

६. नात्र विरमन्ति

७. दुःकृते D, S<sup>m</sup>; दुकृते Cs-

८. सेतोऽष्टा B<sup>b</sup>, K, K<sup>m</sup>, V; सेतोष्टा<sup>o</sup>

K, Dc, WM.

९. अभ्यर्चका B, B<sup>b</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, V, Dc, Cs.

A, D, R, S<sup>m</sup>, Dc, Cs.

परेहि कृत्ये मा तिष्ठो विद्वस्येव पदं नय ।

मृगः स मृगयुस्त्वं 'न त्वा निर्वर्तुमर्हति' ॥ २६ ॥

परा । इहि । कृत्ये । मा । तिष्ठः । विद्वस्येऽइव । पदम् । नय ।

मृगः । सः । मृगयुः । त्वम् । न । त्वा । निर्वर्तुम् । अर्हति ॥ २६ ॥

उत हन्ति पूर्वासिनं त्रत्यादायापरं इष्वं ।

उत पूर्वस्य निघ्नतो नि हन्त्यपरः प्रति ॥ २७ ॥

उत । हन्ति । पूर्वऽआसिनम् । प्रतिऽआदाय । अपरः । इष्वं ।

उत । पूर्वस्य । निघ्नतः । नि । हन्ति । अपरः । प्रति ॥ २७ ॥

एतद्धि शृणु मे वचोऽथेहि यत् एयर्थ । यस्त्वा चुकार तं प्रति ॥ २८ ॥

एतत् । हि । शृणु । मे । वचः । अर्थ । इहि । यतः । आऽइयर्थ ।

यः । त्वा । चुकार । तम् । प्रति ॥ २८ ॥

अनागोऽहत्या वै भीमा कृत्ये मा नो गामश्चं पुरुषं वधीः ।

यत्रयत्रासि निर्हिता ततस्त्वोत्थापयामसि पर्णाच्छधीयसी भव ॥ २९ ॥

अनागऽहत्या । वै । भीमा । कृत्ये । मा । नः । गाम् । अश्चम् । पुरुषम् । वधीः ।

यत्रयत्र । असि । निर्हिता । ततः । त्वा । उत । स्थापयामसि । पर्णात् । लधीयसी । भव ॥

यदि स्थ तमसावृता जालेनाभिर्हिता इव ।

सर्वाः सुलभ्येतः कृत्याः पुनः कुर्वे प्र हिण्मसि ॥ ३० ॥

यदि । स्थ । तमसा । आवृताः । जालेन । अभिर्हिताऽइव ।

सर्वाः । सुलभ्येतः । इतः । कृत्याः । पुनः । कुर्वे । प्र । हिण्मसि ॥ ३० ॥

'कृत्याकृतो बलगिनोऽभिनिष्कारिणः' प्रजाम् ।

मृणीहि कृत्ये मोच्छिपोऽमून् कृत्याकृतो जहि ॥ ३१ ॥

१. नमाम् कर्तुं वै १४, ३७, ६.

२. वि वै १४, ३७, ८.

३. यचो अपरेहि वै

१४, ३७, ६. ४. पुनः वै.

५. 'साधुता वै १४, ३८, २.

६. ययम् वै.

७. 'मृगः' मृगः. 'वा.

८. 'कृत्या' मृगकृत्यामभि' वै १४, ३८, ३.

९. 'यो नमु वै.

१०. 'हन्ति' वै.

कृत्याऽकृतः । बलगिनः । अभिऽनिष्कारिणः । प्रऽजाम् ।  
मृणीहि । कृत्ये । मा । उद् । शिपः । अमृन् । कृत्याऽकृतः । जहि ॥ ३१ ॥

यथा सूर्यो मुच्यते तमसस्परि रात्रिं जहात्युपसंश्च केतून्<sup>१</sup> ।

एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्त्रे कृत्याऽकृता कृतं हस्तीव रजो दुरितं जहामि ॥ ३२ ॥

यथा । सूर्यः । मुच्यते । तमसः । परि । रात्रिम् । जहाति । उपसं । च । केतून् । एव । अहम् ।  
सर्वम् । दुःऽभुतम् । कर्त्रेम् । कृत्याऽकृता । कृतम् । हस्तीऽश्व । रजः । दुःऽतम् । जहामि ॥

इति प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

अस्मिन् सूक्ते पुरुषस्य अर्थात् मनुष्यस्य माहात्म्यं वर्ण्यते । तच्च तन्निष्कमिष्ठा-  
पयवान् को देवोऽकरोद् इत्यादिप्रश्नरूपेण तत्प्रश्नानाम् उत्तररूपेण च ।

यद्वलस्पदाः सांप्रदायिकास्तु एतत् सूक्तं पुरुषमेधे विनियोजयन्ति । तद् यथा—  
पुरुषमेधे आतालंकृतम् उत्सृज्यमानं पुरुषपशुं 'केन पाष्णी' इत्यर्थसूक्तेन अनुमन्त्रयते ।  
तद् उक्तं वैताने—“तं ह आताम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं 'सहस्रबाहुः पुरुषः' ( अ १९, ९ ), 'केन  
पाष्णी' इत्यनुमन्त्रयते” ( वैताथ्री ३७, १९ ) इति ।

तथा अस्य सूक्तस्य शनैश्चरग्रहदेवत्वहविराज्यहोमे समिवाधानोपस्थानयोश्च  
विनियोगः । “अथाज्यभागान्ते 'विपासहिम्' ( अ १७, १ ) इत्यादित्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात्  
समिध आधायोपतिष्ठते” इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम्—“‘सहस्रबाहुः पुरुषः’,  
'केन पाष्णी', 'प्राणाय नमः' ( अ ११, ९ ) इति शनैश्चराय” ( शोक १५ ? ) इति ।

केन पाष्णी आभृते पूरुषस्य केन प्रांसं संभृतं केन गुल्फौ ।

केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि केनोच्छलङ्घौ<sup>२</sup> मंध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ॥ १ ॥

केन । पाष्णी इति । आभृते इत्याभृते । पूरुषस्य । केन । प्रांसम् । सम्भृतम् । केन । गुल्फौ ।  
केन । अङ्गुलीः । पेशनीः । केन । खानि । केन । उच्छलङ्घौ<sup>३</sup> । मंध्यतः । कः । प्रतिष्ठाम् ॥

कस्मान्नु गुल्फावर्धरावकृण्वन्नष्टीवन्तावुचरौ पूरुषस्य ।

जह्वे निर्ऋत्य<sup>४</sup> न्यदिधुः क<sup>५</sup> स्विजानुनोः सुंधी क उ तथिकेत<sup>५</sup> ॥ २ ॥

१. केतून् वै १६, ३८, ४.

२. 'अङ्गुली' K; 'अङ्गुली' RW.; केनोच्छलङ्घौ? वै १६, ५९, १.

३. 'दल्लौ' WM.

४. 'ल्वं' A, B, B<sup>३</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Dc, Cs.

५. तज्जान वै



कस्मात् । उ । गुह्यौ । अर्धरौ । अकृष्णन् । उष्ठीवन्तौ । उत्तरो । पुरुषस्य ।  
जड्ये इति । निःऽकृत्य । नि । अदधुः । कृ । स्वि । जानुनोः । संधी इति समुष्ठी ।  
कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ॥ २ ॥

चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कर्णन्धम् ।

थोणी यदूरु क उ तर्जजानु याम्भ्यां कुसिन्धं सुहृदं वृभूर्व ॥ ३ ॥

चतुष्टयम् । युज्यते । संहितऽअन्तम् । जानुऽभ्याम् । ऊर्ध्वम् । शिथिरम् । कर्णन्धम् ।  
थोणी इति । यत् । ऊरु इति । कः । ऊं इति । तत् । तर्जजानु । याम्भ्याम् । कुसिन्धम् ।  
सुहृदम् । वृभूर्व ॥ ३ ॥

कर्ति देवाः कतुमे त आसन् 'थ उरौ ग्रीवाश्चिक्युः' पुरुषस्य ।

कर्ति स्तनौ व्यदिधुः 'कः कफोडौ' कर्ति स्कन्धान् पुष्टीरचिन्वन् ॥ ४ ॥

कर्ति । देवाः । कतुमे । ते । आसन् । ये । उरः । ग्रीवाः । चिक्युः । पुरुषस्य । कर्ति ।  
स्तनौ । वि । अदधुः । कः । कफोडौ । कर्ति । स्कन्धान् । कर्ति । पुष्टीः । अचिन्वन् ॥

को अस्य बाहू समभरद् 'वीर्यं करवादिर्ति' ।

अंसौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्या दधौ ॥ ५ ॥

कः । अस्य । बाहू इति । सम । अभरत् । वीर्यम् । करवात् । इति ।

अंसौ । कः । अस्य । तद् । देवः । कुसिन्धे । अधि । आ । दधौ ॥ ५ ॥

कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्पणि' कर्णाविमौ नासिके चर्क्षणी मुखम् ।

येषां पुरुत्रा विजयस्य मल्लानि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ॥ ६ ॥

कः । सप्त । खानि । वि । ततर्द । शीर्पणि । कर्णौ । उमौ । नासिके इति । चर्क्षणी  
इति । मुखम् । येषाम् । पुरुत्रा । विजयस्य । मल्लानि । चतुष्पादः । द्विपदः । यन्ति । यामम् ॥

१. सुहृदं वे १६, ५९, १.

२. कुसिन्धम् P.

३. नीलदधोरग्रिषीं वे १६, ५९, ४.

४. व्यदिधुः वे. ५. कंफं P<sup>२</sup>, M, T, O, R<sup>१</sup>; कफोडौ W, R, W.; कफोडौ P<sup>२</sup>, M, R<sup>१</sup>; कफोडौ

I. १. पुष्टीरं D, K, K<sup>m</sup>, V, Dc, Cs. ७. ते P. ८. चिक्युः P. ९. कुष्टीरौ

D<sup>२</sup>, Bp<sup>१</sup>. १०. पुष्टीः P, J, Cp. ११. 'अवद् K, V १२. कृणवादिर्ति वे १६, ५९, ५.

१३. यथार्थ. १४. शीर्पणि K, V. १५. द्विपादो वे १६, ५९, ७. १६. यामम् Bp<sup>१</sup>.

हन्वोर्हि जिह्वामर्दधात् पुरुचीमर्धा महीमर्धि शिथ्राय वाचम् ।

स आ वरीयति 'भुवनेष्वन्तरपो' वसानः क उ 'तधिकेत' ॥ ७ ॥

हन्वोः । हि । जिह्वाम् । अर्दधात् । पुरुचीम् । अर्ध । महीम् । अर्धि । शिथ्राय । वाचम् ।  
सः । आ । वरीयति । भुवनेषु । अन्तः । अपः । वसानः । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ॥

मस्तिष्कमस्य यत्तमो ललार्तं कृकार्टिकां प्रथमो यः कृपालम् ।

चित्वा चित्त्वं 'हन्वोः' पूरूपस्य दिवं रुरोह कृतमः स देवः ॥ ८ ॥

मस्तिष्कम् । अस्त् । यत्तमः । ललार्तम् । कृकार्टिकाम् । प्रथमः । यः । कृपालम् ।  
चित्वा । चित्त्वं । हन्वोः । पूरूपस्य । दिवं । रुरोह । कृतमः । सः । देवः ॥ ८ ॥

प्रियाप्रियाणि बहुला स्वमं संवाधत्तन्यः ।

आनन्दानुग्रो नन्दाश्च कस्माद् बहति पूरूपः ॥ ९ ॥

प्रियऽअप्रियाणि । बहुला । स्वमम् । संवाधत्तन्यः ।

आनन्दान् । उग्रः । नन्दान् । च । कस्मात् । बहति । पूरूपः ॥ ९ ॥

आतिरवर्तिर्निर्ऋतिः कुतो नु पूरुपेऽमतिः ।

राद्धिः 'समृद्धिरव्युद्धिर्मतिरुदितयः कुतः ॥ १० ॥

आतिः । अवर्तिः । निःऽऋतिः । कुतः । नु । पूरुपे । अमतिः ।

राद्धिः । समृद्धिः । अव्युद्धिः । मतिः । उत्प्रेतयः । कुतः ॥ १० ॥

को अस्मिन्नापो व्यदिधात् विपुवृतः पुरुवृतः<sup>१</sup> सिन्धुसृत्याय<sup>२</sup> जाताः ।

तीत्रा अरुणा लोहिनीस्ताम्रधूमा ऊर्ध्वा अवाचीः पूरुपे तिरश्चीः ॥ ११ ॥

कः । अस्मिन् । आपः । वि । अदधात् । विपुवृतः । पुरुवृतः । सिन्धुसृत्याय । जाताः ।

तीत्राः । अरुणाः । लोहिनीः । ताम्रधूमाः । ऊर्ध्वाः । अवाचीः । पूरुपे । तिरश्चीः ॥ ११ ॥

१. महिला व्योमत्रपो वै १६, ५९, ८.

२. चित् प्र वेद वै.

३. कृकार्टिकां A, R.

४. पूरूपस्य महो वै १६, ५९, ६.

† पूरूपस्य B<sup>१</sup>, C<sup>२</sup>.

५. चित्त्वं D<sup>१</sup>, P.

६. तानुद्

वै १६, ६०, १.

७. ऽधि वै १६, ६०, २.

८. पूरुपमतिः A

९. प्रवृद्धिर<sup>३</sup> K; \*दिरति-

वृद्धि<sup>४</sup> वै.

१०. पुरुवृतः B<sup>१</sup>, K<sup>२</sup>, R, V; पूरुपुतः वै १६, ६०, ३.

११. सिन्धुसृत्याय K<sup>३</sup>.

को अस्मिन् रूपमदधात् को महानं च नामं च ।

गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥ १२ ॥

कः । अस्मिन् । रूपम् । अदधात् । कः । महानम् । च । नामं । च ।

गातुम् । कः । अस्मिन् । कः । केतुम् । कः । चरित्राणि । पूरुषे ॥ १२ ॥

को अस्मिन् प्राणमवयत् को अपानं व्यानम् ।

समानमस्मिन् को देवोऽधि शिश्नाय पूरुषे ॥ १३ ॥

कः । अस्मिन् । प्राणम् । अवयत् । कः । अपानम् । विऽआनम् । ऊं इति ।

सम्ऽआनम् । अस्मिन् । कः । देवः । अधि । शिश्नाय । पूरुषे ॥ १३ ॥

को अस्मिन् यज्ञमदधादेको देवोऽधि पूरुषे ।

को अस्मिन्सत्यं कोनृतं कुतो मृत्युः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥

कः । अस्मिन् । यज्ञम् । अदधात् । एकः । देवः । अधि । पूरुषे ।

कः । अस्मिन् । सत्यम् । कः । अनृतम् । कुतः । मृत्युः । कुतः । अमृतम् ॥ १४ ॥

को अस्मै वासः पर्यदधात् को अस्यायुरकल्पयत् ।

बलं को अस्मै प्रायच्छत् को अस्याकल्पयज्जवम् ॥ १५ ॥

कः । अस्मै । वासः । परि । अदधात् । कः । अस्य । आयुः । अकल्पयत् ।

बलम् । कः । अस्मै । प्र । अयच्छत् । कः । अस्य । अकल्पयत् । जवम् ॥ १५ ॥

केनापो अन्वतनुत केनाहरकरोद् रुचे ।

उपसं केनान्वेन्द्र केन सायम्भवं ददे ॥ १६ ॥

केन । आपः । अनु । अतनुत । केन । अहः । अकरोत् । रुचे ।

उपसम् । केन । अनु । ऐन्द्र । केन । सायम्भवम् । ददे ॥ १६ ॥

को अस्मिन् रेतो न्यदिधात् तन्तुरा तायतामिति ।

मेधां को अस्मिन्नघ्यौद्वत् को वाणं को नृतो दधौ ॥ १७ ॥

१. अस्मिन् पं १६, ६०, ४.

२. 'मदधात्' पं १६, ६०, ७.

३. अस्मिन् पं १६,

६०, ८.

४. अस्मिन् पं.

५. को अनृतं पं.

६. को मृत्युं को अमृतं दधौ पं.

७. वाससा पं १६, ६०, ६.

८. अस्मै पं.

९. अस्या पं.

१०. अन्यत् पं १६, ६०, ९.

११. 'रुष्टोद्' पं.

१२. अस्मिन् पं १६, ६०, ५.

१३. नृतं पं.

कः । अस्मिन् । रेतः । नि । अदृष्टात् । तन्तुः । आ । तापताम् । इति ।  
मेधाम् । कः । अस्मिन् । अधि । औदृष्ट । कः । वाणम् । कः । नृतः । दधौ ॥ १७ ॥

केनेमां भूमिमौर्णोत् केन पर्यभवद् दिवम् ।

केनाभि मृद्धा पर्यतान् केन कर्माणि पूरुषः ॥ १८ ॥

केन । इमाम् । भूमिम् । और्णोत् । केन । परि । अभयत् । दिवम् ।

केन । अभि । मृद्धा । पर्यतान् । केन । कर्माणि । पूरुषः ॥ १८ ॥

केन पर्जन्यमन्वेति केन सोमं विचक्षणम् ।

केन यज्ञं च श्रद्धां च केनास्मिन् निर्हितं मनः ॥ १९ ॥

केन । पर्जन्यम् । अनु । एति । केन । सोमम् । विचक्षणम् ।

केन । यज्ञम् । च । श्रद्धाम् । च । केन । अस्मिन् । निर्हितम् । मनः ॥ १९ ॥

केन श्रोत्रियमामोति केनेमं परमेष्ठिनम् ।

'केनेममग्निं पूरुषः' केन संवत्सरं ममे ॥ २० ॥

केन । श्रोत्रियम् । आप्नोति । केन । इमम् । परमेष्ठिनम् ।

केन । इमम् । अग्निम् । पूरुषः । केन । सम्वत्सरम् । ममे ॥ २० ॥

ब्रह्म श्रोत्रियमामोति ब्रह्मेमं परमेष्ठिनम् ।

ब्रह्मेममग्निं पूरुषो ब्रह्म संवत्सरं ममे ॥ २१ ॥

ब्रह्म । श्रोत्रियम् । आप्नोति । ब्रह्म । इमम् । परमेष्ठिनम् ।

ब्रह्म । इमम् । अग्निम् । पूरुषः । ब्रह्म । सम्वत्सरम् । ममे ॥ २१ ॥

केन देवाँ अनु क्षियति केन दैवजनीर्विशः ।

केन दमन्यन्नक्षत्रं केन सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २२ ॥

केन । देवान् । अनु । क्षियति । केन । दैवजनीः । विशः ।

केन । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । केन । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २२ ॥

१. 'न्यमामोति' पै १६, ६१, २.

दमनिं पूरुषः पै.

४. देवै A, R.

१६, ६१, १.

२. केन सोमं विचक्षणम् पै १६, ६१, ५. ३. केने-

५. क्षियन्ति K.

६. देवीरजनयद् दिशः पै

ब्रह्म देवाँ अनु क्षियति<sup>१</sup> ब्रह्म दैवजनीर्विशः ।

ब्रह्मेदमन्यन्नक्षत्रं ब्रह्म सत् क्षत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

ब्रह्म । देवान् । अनु । क्षियति । ब्रह्म । दैवजनीः । विशः ।

ब्रह्म । इदम् । अन्यत् । नक्षत्रम् । ब्रह्म । सत् । क्षत्रम् । उच्यते ॥ २३ ॥

केनेयं भूमिर्विहिता<sup>२</sup> केन द्यौरुत्तरा हिता ।

केनेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २४ ॥

केन । इयम् । भूमिः । विहिता । केन । द्यौः । उत्तरा । हिता ।

केन । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा भूमिर्विहिता<sup>३</sup> ब्रह्म द्यौरुत्तरा हिता ।

ब्रह्मेदमूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचो हितम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मणा । भूमिः । विहिता । ब्रह्म । द्यौः । उत्तरा । हिता ।

ब्रह्म । इदम् । ऊर्ध्वम् । तिर्यक् । च । अन्तरिक्षम् । व्यचः । हितम् ॥ २५ ॥

मूर्धानमस्य संसीव्यार्थर्वा हृदयं च यत् ।

'मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत्' पर्वमानोधि शीर्षतः<sup>४</sup> ॥ २६ ॥

मूर्धानम् । अस्य । समुत्सीव्य । अर्थर्वा । हृदयम् । च । यत् ।

मस्तिष्कात् । ऊर्ध्वः । प्र । ऐरयत् । पर्वमानः । अधि । शीर्षतः ॥ २६ ॥

तद् वा अथर्वणः शिरौ देवकोशः समुञ्जितः ।

तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमधो मनः ॥ २७ ॥

तत् । वै । अथर्वणः । शिरः । देवकोशः । समुञ्जितः<sup>५</sup> ।

तत् । प्राणः । अभि । रक्षति । शिरः । अन्नम् । अधो इति । मनः ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वो नु सृष्टास्तिर्यङ् नु सृष्टाः सर्वा दिशः पुरुष आ वभूर्वा<sup>६</sup> ।

१. इति A, R, S. २. क्षियति K. ३. 'विहिता वै १९, ६१, १. ४. 'मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत्' वै १९, ६१, १. ५. 'उञ्जितः' P. ६. 'वभूर्वा' R, V.

७. 'विहिता  
८. 'तीर्थः' १.

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वः । नु । मृष्टाः । तिर्यङ् । नु । मृष्टाः । सर्वाः । दिशः । पुरुषः । आ । वृष्याँ ३ ।  
पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ २८ ॥

यो वै तां ब्रह्मणो वेदामृतेनाष्टतां पुरम् ।

तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माच चक्षुः प्राणं प्रजां ददुः ॥ २९ ॥

यः । वै । ताम् । ब्रह्मणः । वेद । अमृतेन । आऽवृताम् । पुरम् ।  
तस्मै । ब्रह्म । च । ब्राह्माः । च । चक्षुः । प्राणम् । प्रजाम् । ददुः ॥ २९ ॥

न वै तं चक्षुर्जहाति न प्राणो जरसः पुरा ।

पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते ॥ ३० ॥

न । वै । तम् । चक्षुः । जहाति । न । प्राणः । जरसः । पुरा ।  
पुरम् । यः । ब्रह्मणः । वेद । यस्याः । पुरुषः । उच्यते ॥ ३० ॥

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययुः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥ ३१ ॥

अष्टाऽचक्रा । नवऽद्वारा । देवानाम् । पूः । अयोध्या ।  
तस्याम् । हिरण्ययुः । कोशः । स्वर्गः । ज्योतिषा । आवृतः ॥ ३१ ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे ज्योतिः त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । हिरण्यये । कोशे । त्रिऽअरे । त्रिऽप्रतिस्थिते ।

तस्मिन् । यत् । यक्षम् । आत्मन्वत् । तत् । वै । ब्रह्मऽविदः । विदुः ॥ ३२ ॥

प्रभार्जमानां हरिणीं यशसा संपरीवृताम् ।

१. 'वॉम् ॥ ४ । J; 'वॉ ४ । Cp. २. पुरीम् तैआ १, २७, ३. ३. ब्रह्मा च तैआ.  
४. आसुः पै १६, ६२, २ तैआ. ५. कीर्त्ति तैआ. ६. ब्रह्माः P. ७. नैनं पै १६,  
६२, १. ८. यस्मात् पै. ९. 'च्या या पै १६, ६२, ३. १०. हिरण्ययुः पै. तैआ.  
११. हिरण्यये कोशे त्रिदिवे पै १६, ६२, ४. १२. अन्तरात्म पै. १३. विद्वा तैआ.

पुरं हिरण्ययीं ब्रह्मा विवेशापराजिताम् ॥ ३३ ॥

प्रऽभ्राजमानाम् । हरिणीम् । यशसा । सम्ऽपरिवृताम् ।

पुरम् । हिरण्ययीम् । ब्रह्म । आ । विवेश । अपराऽजिताम् ॥ ३३ ॥

इति प्रथमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अस्मिन् सूक्ते वरणस्य नाम मणेः प्रतापो वीर्यं शत्रुक्षयसामर्थ्यं धारयितृसर्वदुःखपरिहरणं च वर्ण्यते । तदनुसारेणैव सांप्रदायिकास्तद् विनियोजयन्ति । तद् यथा ।

शत्रुक्षयादिकामः 'अयं मे वरणः' इत्यर्थसूक्तेन दग्धि मधुनि च त्रिरात्रं वासितं वरणमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य यधीयात् । सूत्रितं हि — "अयं मे वरणः (अ १०,३) अरातीयोः (अ १०,६) इति मन्त्रोक्तान् वासितान् यधाति" (कौ. १९,२९) इति ।

तथा 'अभया भयार्तस्य' (शोक १७,५) इति विहितायाम् अभयाख्यायां महाशान्तौ वरणमणियन्धनेऽपि एतत् सूक्तम् । उक्तं शान्तिकल्पे — "अयं मे वरणो मणिरिति वारणम् अभयायाम्" (शोक १९,८) इति ।

अयं मे वरणो मणिः संपन्नक्षयणो वृषा ।

तेना रभस्व त्वं शत्रून् प्र मृणीहि दुरस्यतः ॥ १ ॥

अयम् । मे । वरणः । मणिः । संपन्नक्षयणः । वृषा ।

तेन । आ । रभस्व । त्वम् । शत्रून् । प्र । मृणीहि । दुरस्यतः ॥ १ ॥

प्रेर्णान्दृणीहि प्र मृणा रभस्व मणिस्ते अस्तु पुरस्ता पुरस्ताद् ।

अवारयन्त वरणेन देवा अम्याचारमसुराणां श्वःश्वः ॥ २ ॥

प्र । एतान् । दृणीहि । प्र । मृण । आ । रभस्व । मणिः । ते । अस्तु । पुरऽस्ता । पुरस्ताद् ।  
अवारयन्त । वरणेन । देवाः । अभिऽआचारम् । असुराणाम् । श्वःऽश्वः ॥ २ ॥

१. हिरण्ययीं K; हिरण्ययी > हिरण्ययी K<sup>m</sup>; हिरण्ययी वे १९,६२,५ तथा १,२७,१.

२. वृषः वे १९,६३,१. ३. प्रेर्णाहि A, K<sup>m</sup>, R, Dc; प्रेर्णान् D, C; प्रेर्णा श्व वे १९, ६३, २.

४. मणिस्ते > मणिहे R, S<sup>m</sup>. ५. श्वःश्वः A, B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, C.

अयं मणिर्वरुणो विश्वभेषजः सहस्राक्षो हरितो हिरण्ययः ।

'स ते' शत्रून् अर्धरान् पादयाति' पूर्वस्तान् दम्नुहि' ये त्वा द्विपन्ति ॥ ३ ॥

अयम् । मणिः । वरुणः । विश्वऽभेषजः । सहस्रऽअक्षः । हरितः । हिरण्ययः ।

सः । ते । शत्रून् । अर्धरान् । पादयाति । पूर्वः । तान् । दम्नुहि । ये । त्वा । द्विपन्ति ॥ ३ ॥

अयं ते कृत्यां विततां 'पौरुषेयादयं भूयात्' ।

अयं 'त्वा सर्वस्मात् प्रापाद्' वरुणो वारयिष्यते ॥ ४ ॥

अयम् । ते । कृत्याम् । वितताम् । पौरुषेयात् । अयम् । भूयात् ।

अयम् । त्वा । सर्वस्मात् । प्रापात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ४ ॥

वरुणो वारयाता अयं' देवो वनस्पतिः ।

'यक्ष्मो यो अस्मिन्नाविष्टस्तमुं' देवा अवीवरन् ॥ ५ ॥

वरुणः । वारयाति । अयम् । देवः । वनस्पतिः ।

यक्ष्मः । यः । अस्मिन् । आविष्टः । तम् । कुं इति । देवाः । अवीवरन् ॥ ५ ॥

स्वमे सुप्त्वा यदि पश्यासि' पापं मृगः 'सूतिं यति धावादजुष्टाम्' ।

'परिक्षवाच्छकुनेः पापवादादयं मणिर्वरुणो वारयिष्यते' ॥ ६ ॥

स्वमेम् । सुप्त्वा । यदि । पश्यासि । पापम् । मृगः । सूतिम् । यति । धावात् । अजुष्टाम् ।

परिऽक्षवात् । शकुनेः । पापवादात् । अयम् । मणिः । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ६ ॥

अरात्यास्त्वा' निर्ऋत्या अभिचारादथो भूयात् ।

मृत्योरोजीयसो वधाद् 'वरुणो वारयिष्यते' ॥ ७ ॥

अरात्याः । त्वा । निर्ऋत्याः । अभिऽचारात् । अथो इति । भूयात् ।

मृत्योः । ओजीयसः । वधात् । वरुणः । वारयिष्यते ॥ ७ ॥

यन्मे माता यन्मे पिता आतरो यच्च मे स्वा यदेनश्चकुमा वयम् ।

१. यस्ते वै १६, ६३, ३.

२. यातयाति वै.

३. वभ वै.

४. पौरुषेयमयं

वधम् वै १६, ६३, ४.

५. ते सर्वं पाप्मानं वै.

६. इदं वै १६, ६३, ५.

७. यक्ष्मः

प्रतिष्ठो योऽस्मिन् तमुं वै.

८. पश्यामि वै १६, ६३, ६.

९. सुतं यदि धावादजुष्टम् वै.

१०. वारयाति वै.

११. 'त्वा मा वै १६, ६३, ७.

१२. त्वं वरुण वारय वै.



ततो<sup>१</sup> नो वारयिष्यतेऽयं<sup>२</sup> देवो वनस्पतिः<sup>३</sup> ॥ ८ ॥

यत् । मे । माता । यत् । मे । पिता । भ्रातरः । यत् । च । मे । स्वाः । यत् । एतः । चक्षुः । वृयम् ।  
ततः । नः । वारयिष्यते । अयम् । देवः । वनस्पतिः ॥ ८ ॥

वरणेन प्रव्यथिता भ्रातृव्या मे सवन्धवः<sup>४</sup> ।

असूतं रजो अप्यगुस्ते यन्त्वधमं तमः ॥ ९ ॥

वरणेन । प्रव्यथिताः । भ्रातृव्याः । मे । सवन्धवः ।

असूतम् । रजः । अपि । अगुः । ते । यन्तु । अधमम् । तमः ॥ ९ ॥

अरिष्टोऽहमरिष्टगुरायुष्मान्सर्वपूरुषः ।

तं माऽयं वरणो मणिः परि पातु दिशोर्दिशः ॥ १० ॥

अरिष्टः । अहम् । अरिष्टऽगुः । आयुष्मान् । सर्वपूरुषः ।

तम् । मा । अयम् । वरणः<sup>५</sup> । मणिः । परि । पातु । दिशः । दिशः ॥ १० ॥

अयं मे वरण उरसि राजा देवो वनस्पतिः ।

स मे शत्रून् वि बाधतामिन्द्रो दस्युनिवासुरान् ॥ ११ ॥

अयम् । मे । वरणः । उरसि । राजा । देवः । वनस्पतिः ।

सः । मे । शत्रून् । वि । बाधताम् । इन्द्रः । दस्युन् । असुरान् ॥ ११ ॥

इमं विभर्षि वरणमायुष्मान्छतशारदः<sup>६</sup> ।

स मे राष्ट्रं च क्षत्रं च पशूनोजंश्च मे दधत् ॥ १२ ॥

इमम् । विभर्षि । वरणम् । आयुष्मान् । शतशारदः ।

सः । मे । राष्ट्रम् । च । क्षत्रम् । च । पशून् । ओजः । च । मे । दधत् ॥ १२ ॥

यथा वातो वनस्पतीन् वृक्षान् भनक्त्योजंसा ।

एवा सपत्नान् मे भङ्गिधू पूर्वा<sup>७</sup>न् "जातां उतापरान्" वरणस्त्वाऽभि रक्षतु ॥ १३ ॥

१. वरमान् पे १९, ६३, ९. २. 'यत् इदं पे. ३. वृहस्पतिः पे. ४. सवन्धवाः

Sm. ५. वरणः p. ६. 'युष्मां छत्रं' A.Km, R, Dc. ७. क्षेत्रं पे १९, १४, ११  
क्षत्रं पे [मू. प्रो.] ८. जीर्णान् पे १९, १४, ३. ९. त्वं पे. १०. एवी Km. ११. जाता-

यथा । वार्तः । वनस्पतीन् । वृक्षान् । भुनक्ति । ओजसा । एव । सुऽपन्नान् । मे ।  
भङ्गि । पूर्वीन् । ज्ञातान् । उत । अपरान् । वरणः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १३ ॥

यथा वार्तश्चाग्निश्च वृक्षान्<sup>१</sup> प्सातो वनस्पतीन् ।

एवा सपन्नान् मे<sup>२</sup> प्साहि पूर्वीन्<sup>३</sup> ॥ १४ ॥

यथा । वार्तः । च । अग्निः । च । वृक्षान् । प्सातः<sup>४</sup> । वनस्पतीन् ।  
रव । सुऽपन्नान् । मे । प्साहि । पूर्वीन् । ० ॥ १४ ॥

यथा वार्तेन प्रक्षीणा वृक्षाः शेरे<sup>५</sup> न्यर्पिताः ।

एवा सपत्नास्त्वं<sup>६</sup> मम<sup>७</sup> प्र क्षिणीहि न्यर्पय

पूर्वीन् ज्ञातां<sup>८</sup> उतापरान् वरणस्त्वाऽभि रक्षतु ॥ १५ ॥

यथा । वार्तेन । प्रक्षीणाः । वृक्षाः । शेरे । निऽर्पिताः । एव । सुऽपन्नान् । त्वम् । मम । प्र ।  
क्षिणीहि । नि । अर्पय । पूर्वीन् । ज्ञातान् । उत । अपरान् । वरणः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १५ ॥

तांस्त्वं प्र छिन्धि वरण पुरा दिष्टात् पुरायुषः ।

य एनं पशुपु दिप्सन्ति ये चास्य<sup>९</sup> राष्ट्रदिप्सवः<sup>१०</sup> ॥ १६ ॥

तान् । त्वम् । प्र । छिन्धि । वरण । पुरा । दिष्टात् । पुरा । आयुषः ।  
ये । एनम् । पशुपु । दिप्सन्ति । ये । च । अस्य । राष्ट्रदिप्सवः ॥ १६ ॥

यथा सूर्यो अतिभाति<sup>११</sup> यथाऽस्मिन्<sup>१२</sup> तेज आर्हितम् ।

एवा मे वरणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु

तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा<sup>१३</sup> ॥ १७ ॥

यथा । सूर्यः । अतिभाति । यथा । अस्मिन्<sup>१४</sup> । तेज । आर्हितम् । एव । मे । वरणः । मणिः ।  
कीर्तिम् । भूतिम् । नि । यच्छतु । तेजसा । मा । सम् । उक्षतु । यशसा । सम् । अनक्तु । मा ॥

यथा यशश्चन्द्रमस्यादित्ये च नृचक्षांसि । एवा मे<sup>१५</sup> ॥ १८ ॥

१. सर्वान् पै १६, ६४, ५०.

२. त्वं पै.

३. प्सातः P.

४. शेरे D.

५. सपत्ने D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

६. सर्वान् पै १६, ६४, ४.

७. ज्ञातां A, R.

८. वास्य

पै १६, ६४, ६.

९. ऽति पै १६, ६४, ५.

१०. यथास्मिन् B, P<sup>3</sup>, M.

११. माम्

पै १६, ६४, ८ एवं सर्वत्र.

१२. अस्मिन् D<sup>2</sup>.

यथा । यशः । चन्द्रमसि । आदित्ये । च । नृऽचक्षसि । एव । मे ॥०॥१८॥

यथा यशः पृथिव्यां यथाऽस्मिन् जातवेदसि । एवा० ॥ १९ ॥

यथा । यशः । पृथिव्याम् । यथा । अस्मिन् । जातवेदसि ॥०॥ १९ ॥

यथा यशः कन्याऽग्न्यां यथाऽस्मिन्त्संभृते रथे । एवा० ॥ २० ॥

यथा । यशः । कन्याग्न्याम् । यथा । अस्मिन् । सम्भृते । रथे ॥०॥ २० ॥

यथा यशः सोमपीथे मधुपर्के यथा यशः । एवा० ॥ २१ ॥

यथा । यशः । सोमऽपीथे । मधुऽपर्के । यथा । यशः । ० ॥ २१ ॥

यथा यशोऽग्निहोत्रे वषट्कारे यथा यशः । एवा० ॥ २२ ॥

यथा । यशः । अग्निऽहोत्रे । वषट्कारे । यथा । यशः । ० ॥ २२ ॥

यथा यशो यजमाने यथाऽस्मिन् युञ्ज आर्हितम् । एवा० ॥ २३ ॥

यथा । यशः । यजमाने । यथा । अस्मिन् । युञ्जे । आऽर्हितम् ॥ ० ॥ २३ ॥

यथा यशः प्रजापतौ यथास्मिन् परमेष्ठिनि<sup>१</sup> । एवा० ॥ २४ ॥

यथा । यशः । प्रजाऽपतौ । यथा । अस्मिन् । परमेऽस्थिनि ॥ ० ॥ २४ ॥

यथा देवेभ्यमृतं यथैषु सत्यमार्हितम् ।

एवा मे वरुणो मणिः कीर्तिं भूतिं नि यच्छतु

तेजसा मा समुक्षतु यशसा समनक्तु मा ॥ २५ ॥

यथा । देवेभ्यः । अमृतम् । यथा । एषु । सत्यम् । आऽर्हितम् ।

एव । मे । वरुणः । मणिः । कीर्तिम् । भूतिम् । नि । यच्छतु ।

तेजसा । मा । सम् । उक्षतु । यशसा । सम् । अनुक्तु । मा ॥ २५ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

अस्मिन् सूक्ते नानासर्पास्तेषां च विषाणि तत्तत्प्रतीकाराश्च कविवाचिपयः ।  
सर्पविषभैषज्ये च मन्त्राः । सर्पविषहारिकाश्च काश्चिद्विषधयः । सांप्रदायिका  
एवं विनियोजयन्ति । तद् यथा —

विषभैषज्ये कर्मणि 'इन्द्रस्य प्रथमः' इत्यर्थसूक्तस्य 'घ्राहणो जज्ञे' ( अ ४, ६ )  
इति सूक्तचद् विनियोगोऽवगन्तव्यः ।

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन पैद्वं पिप्त्वा अभिमन्त्र्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन  
दक्षिणनासापुटे नस्यं वृद्धाति । 'पैद्वं कौटकम् । तालिणीति' लोकप्रसिद्धा । तं पिप्त्वा  
( कौस ३२, २१ ) इति फेदाद्यः, 'पैद्वम्' । हिरण्यवर्णसदृशः कौटकिप्रितो वा स पैद्व इत्युच्यते  
( कौस ३२, २२ ) इति च ।

तथा 'अहिभये अनेन सूक्तेन श्वेतवस्त्रवेष्टितं पैद्वम् अभिमन्त्र्य 'यत्र सर्पभयं' तत्र  
निखनति' ( कौस ३२, २२ ) इति फेदाद्यः । 'सर्पाद्रये पैद्वं वस्त्रे वद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेदमनि'  
इति वारिष्ठः ।

शङ्खाधिपभैषज्ये कर्मणि 'अज्ञादज्ञात् प्र व्यावय' ( २५ ) इति ऋचा सर्पवष्ट्रं  
शिरःप्रभृति आप्रपदान्तं हस्तेन मारिष्टि ।

तत्रैव कर्मणि 'आरे अभूत्' ( २६ ) इति ऋचा उल्मुकं प्रताप्य अभिमन्त्र्य ततो  
विषवष्ट्रं हृत्वा तत्संमुखं क्षिपति । सर्पादर्शने यतो दष्टस्ततो निरस्यति उल्मुकम् ।

तद् उक्तं कौशिकेन — " 'इन्द्रस्य प्रथमः' इति तक्षकायेलुक्कम् । पैद्वं प्रकर्ष्य  
दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः । अहिभये सिच्यवगृहयति । 'अज्ञादज्ञात्' इत्या प्रवृद्धात् ।  
दसमोत्तमया निताप्याहिमभि निरस्यति यतो दष्टः' ( कौस ३२, २०-२५ ) इति ।

इन्द्रस्य प्रथमो रथो देवानामपरो रथो वरुणस्य तृतीय इव ।

अहीनामपमा रथं स्थाणुमारुदथार्पत् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । प्रथमः । रथः । देवानाम् । अपरः । रथः । वरुणस्य । तृतीयः । इव ।  
अहीनाम् । अपऽमा । रथः । स्थाणुम् । आरुत् । अर्पत् । अर्पत् ॥ १ ॥

दुर्मः शोचिस्तुरुणकमश्वस्य वारः पुरुषस्य वारः । रथस्य वन्धुरम् ॥ २ ॥

दुर्मः । शोचिः । तुरुणकम् । अश्वस्य । वारः । पुरुषस्य । वारः । रथस्य । वन्धुरम् ॥ २ ॥

अर्वा श्वेत पदा जंघि पूर्वैण चार्पेण च ।

१. तलिं शंषा.

२. लोके प्रं शंषा.

३. पैद्वः हिं शंषा.

४. यत्राहिभयं शंषा.

५. सुपमा पै [मूको.]

६. रथः B, B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

७. 'धारिषत्' A, D, R, S<sup>m</sup>, P<sup>3</sup>, M,

I, K<sup>2</sup>, पै १६, १५, १ [मूको.]

८. 'धारिषत्' C<sup>s</sup>.

९. अर्धयत् Kp.

१०. पुरुषस्य K; पुरुषस्य O, E<sup>m</sup> पै १६, १५, २.

११. पुरु K.

१२. अप आरु २, ३, ३

पाठ २, १४, ४ शोच ४, १८ दिष्ट २, १६, ८; अपः माय २, ७, १.

१३. श्वेतपदादि माय.

उदप्लुतमिव दार्वहीनामरसं विपं वारुग्रम् ॥ ३ ॥

अथ । स्वेत् । पदा । जहि । पूर्वेण । च । अपरेण । च ।

उदप्लुतमऽईव । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विपम् । वाः<sup>१</sup> । उग्रम् ॥ ३ ॥

अरंघुपो<sup>१</sup> निमज्जोन्मज्ज पुनरत्रवीत् ।

उदप्लुतमिव दार्वहीनामरसं विपं वारुग्रम् ॥ ४ ॥

अरम्ऽघुपः । निऽमज्ज्यं । उतऽमज्ज्यं । पुनः । अत्रवीत् ।

उदप्लुतमऽईव । दारु । अहीनाम् । अरसम् । विपम् । वाः<sup>२</sup> । उग्रम् ॥ ४ ॥

पैद्रो हन्ति कसर्णालं<sup>३</sup> पैद्रः श्वित्रमुतासितम् ।

पैद्रो रंथुर्व्याः शिरः सं विभेद पृदाकाः<sup>४</sup> ॥ ५ ॥

पैद्रः । हन्ति । कसर्णालम् । पैद्रः । श्वित्रम्<sup>५</sup> । उत । असितम् ।

पैद्रः । रंथुर्व्याः । शिरः । सम् । विभेद । पृदाकाः<sup>६</sup> ॥ ५ ॥

पैद्रं प्रेहि प्रथमोऽनु त्वा वयमेमसि ।

अहीन् व्यस्यतात् पृथो येन स्मा वयमेमसि ॥ ६ ॥

पैद्रं । प्र । इहि । प्रथमः । अनु । त्वा । वयम् । आ । ईमसि ।

अहीन् । वि । अस्यतात् । पृथः । येन । स्म । वयम् । आऽईमसि ॥ ६ ॥

इदं पैद्रो अजायतेदमस्य पुरार्यणम् ।

इमान्यर्यतः पृदाऽहिघ्न्यो<sup>७</sup> वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

इदम् । पैद्रः । अजायत । इदम् । अस्य । पुराऽअर्यनम् ।

इमानि । अर्यतः । पृदा<sup>८</sup> । अहिघ्न्यः<sup>९</sup> । वाजिनीवतः ॥ ७ ॥

संयतं न वि प्यरुद्<sup>१०</sup> व्याचं न सं यमत् ।

अस्मिन् क्षेत्रे द्रावही स्त्री च पुमांसश्च तावुभावरसा ॥ ८ ॥

१. वारुग्रम् A.D.R.Cs.WM. RW ; वारिद्रुग्रम् वे १६, १५, ४. २. वाः P.J.WM.  
३. उदाहृत्यको वे १६, १५, ३. ४. कसर्णालं वे १६, १५, ५. ५. श्वित्रम् A.B.K.K<sup>m</sup>.R.V.  
Dc. ६. वे १, २, १०, ५ k ७. श्वित्रम् J; श्वित्रम् C<sup>m</sup>. ८. पृदा अहि R; 'हिघ्न्यो'  
A. ९. पृदा P. १०. 'घ्न्यः' P.J. अहिघ्न्यः D<sup>m</sup>.P<sup>m</sup>. ११. दारु वे १६, १५, १३.

समर्प्यतम् । न । वि । स्परत् । विऽआत्तम् । न । सम । यम्त ।  
अस्मिन् । क्षेत्रे । द्वौ । अहो इति । स्त्री । पुमान् । च । तौ । उभौ । अस्ता ॥ ८ ॥

अस्तासं इहाहयो ये अन्ति<sup>१</sup> ये च दुरके ।

घनेन हन्मि वृश्चिकमहिं दण्डेनागतम् ॥ ९ ॥

अस्तासः । इह । अहयः । ये । अन्ति<sup>१</sup> । ये । च । दुरके<sup>२</sup> ।

घनेन । हन्मि । वृश्चिकम् । अहिम् । दण्डेन । आगतम् ॥ ९ ॥

अघाधस्येदं भेषजमुभयोः स्वजस्य<sup>३</sup> च ।

इन्द्रो मेहिमयायन्तमहिं पैद्वो अरन्धयत् ॥ १० ॥

अघऽअधस्य । इदम् । भेषजम् । उभयोः । स्वजस्य<sup>३</sup> । च ।

इन्द्रः । मे । अहिम् । अघऽयन्तम् । अहिम् । पैद्वः । अरन्धयत् ॥ १० ॥

पैद्वस्य मन्महे वयं स्थिरस्य स्थिरधाम्नः ।

इमे पश्वा<sup>४</sup> पृदाकवः प्रदीध्यत आसते ॥ ११ ॥

पैद्वस्य । मन्महे । वयम् । स्थिरस्य । स्थिरऽधाम्नः ।

इमे । पश्वा । पृदाकवः । प्रदीध्यतः । आसते ॥ ११ ॥

नृष्टासवो नृष्टर्विषा हृता इन्द्रेण वज्रिणा ।

जघानेन्द्रो जग्निमा<sup>५</sup> वयम् ॥ १२ ॥

नृष्टऽअसवः । नृष्टऽर्विषाः । हृताः । इन्द्रेण । वज्रिणा ।

जघान । इन्द्रः । जग्निमा । वयम् ॥ १२ ॥

हृतास्तिरश्चिराजयो निषिष्टासः पृदाकवः ।

दर्वि करिकृतं श्वित्रं<sup>६</sup> दभेर्षसितं जहि ॥ १३ ॥

हृताः । तिरश्चिराजयः । निषिष्टासः । पृदाकवः ।

दर्विम् । करिकृतम् । श्वित्रम्<sup>६</sup> । दभेर्षु । असितम् । जहि ॥ १३ ॥

२. अन्ति P.J. अति

५. पश्वा पं १६, १६, १.

१. अन्ति > अन्ति B, अन्ति A B<sup>३</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, Cs, WM.

४. वृश्चिकस्य पं १६, १५, १०.

७. श्वित्रं A, B, K, K<sup>m</sup>, V, Dc.

६. श्वित्रम् P, P<sup>३</sup>, J.

८. जग्निमा R.

३. दुरके P.

कैरातिका कुमारिका सका खनति' भेषजम् ।

हिरण्ययीभिरध्रिभिर्गिरीणामुप सानुषु ॥ १४ ॥

कैरातिका । कुमारिका । सका । खनति । भेषजम् ।

हिरण्ययीभिः । अध्रिऽभिः । गिरीणाम् । उप । सानुषु ॥ १४ ॥

आयमगन् युवा भिषक् पृश्निहापराजितः ।

स वै स्वजस्य जम्भन' उभयोर्वृश्चिकस्य च ॥ १५ ॥

आ । अयम् । अगन् । युवा । भिषक् । पृश्निऽहा । अपराऽजितः ।

सः । वै । स्वजस्य । जम्भनः । उभयोः । वृश्चिकस्य । च ॥ १५ ॥

इन्द्रो 'मेहिमरन्धयन्मित्रश्च वरुणश्च । वातापर्जन्योभा' ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । मित्रः । च । वरुणः । च । वातापर्जन्या । उभा ॥ १६ ॥

इन्द्रो 'मेहिमरन्धयत् पृदाकुं च 'पृदाकम्' ।

स्वज' तिरश्चिराजि कसर्णालं दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । मे । अहिम् । अरन्धयत् । पृदाकुम् । च । पृदाकम् ।

स्वजम् । तिरश्चिराजिम् । कसर्णालम् । दशोनसिम् ॥ १७ ॥

इन्द्रो जघान प्रथमं जनितारमहे तव ।

तेषामु' तूष्ममाणानां कः स्वित् तेषामसुद् रसः ॥ १८ ॥

इन्द्रः । जघान । प्रथमम् । जनितारम् । अहे । तव ।

तेषाम् । ऊं इति । तूष्ममाणानाम् । कः । स्वित् । तेषाम् । असुत् । रसः ॥ १८ ॥

सं हि शीर्षाण्यग्रमं पौञ्जिष्ठ' इव कर्वरम् ।

सिन्धोर्मर्ध्यं परेत्य व्यनिजमहेर्विषम् ॥ १९ ॥

सम् । हि । शीर्षाणि । अग्रमम् । पौञ्जिष्ठऽइव । कर्वरम् ।

सिन्धोः । मर्ध्यम् । पराऽइत्य । वि । अनिजम् । अहेः । विषम् ॥ १९ ॥

१. खनतु वे १४, १६, ४. २. 'भम् D. वे १६, १६, ५ [मुक्तो]. ३. मेऽहीनज-  
म्भय' वे १४, १६, ६. ४. 'तु RW., W., WI.; वेद. संग. 'न्यो' मा (या. 'न्या'). उभा (१)  
'न्यो' मा D., K. ५. पैदो मेऽहीनजम्भयम् पृदाकुंश्च पृदाकवः वे १४, १६, ७. ६. 'व' १,  
२१०५; ४. ७. हणाम्? ८. तेषां वः वे १४, १६, ८. ९. पौञ्जिष्ठ A., B., D., R., S.,  
V., De. १०. पौञ्जिष्ठ. P.

अहीनां सर्वेषां त्रिपं परां वहन्तु सिन्धवः ।

हतास्तिरश्चिराजयो निषिष्टासः पृदाकवः ॥ २० ॥

अहीनाम् । सर्वेषाम् । त्रिपम् । परां । वहन्तु । सिन्धवः ।

हताः । तिरश्चिराजयः । निषिष्टासः । पृदाकवः ॥ २० ॥

ओषधीनामहं वृणु उर्वरीरिव साधुया ।

नयाम्यर्वतीरिवाहे निरैतुं ते त्रिपम् ॥ २१ ॥

ओषधीनाम् । अहम् । वृणु । उर्वरीः । इव । साधुया ।

नयामि । अर्वतीः । इव । अहे । निः । ऐतुं । ते । त्रिपम् ॥ २१ ॥

यदग्रौ सूर्ये त्रिपं पृथिव्यामोषधीषु यत् ।

क्रान्दाविपं कनकं निरैत्वैतुं ते त्रिपम् ॥ २२ ॥

यत् । अग्रौ । सूर्ये । त्रिपम् । पृथिव्याम् । ओषधीषु । यत् ।

क्रान्दाऽविपम् । कनकम् । निः । ऐतुं । आ । एतु । ते । त्रिपम् ॥ २२ ॥

ये अग्निजा ओषधिजा अहीनां ये अप्सुजा विद्युत आयुभूवुः ।

येषां जातानि बहुधा महान्ति तेभ्यः सूर्येभ्यो नमसा विधेम ॥ २३ ॥

ये । अग्निजाः । ओषधिजाः । अहीनाम् । ये । अप्सुजाः । विद्युतः । आयुभूवुः ।

येषाम् । जातानि । बहुधा । महान्ति । तेभ्यः । सूर्येभ्यः । नमसा । विधेम ॥ २३ ॥

तौदी नामासि कन्या घृताची नाम वा असि ।

अधस्पदेन ते पदमा ददे विप्रदूर्पणम् ॥ २४ ॥

तौदी । नाम । असि । कन्या । घृताची । नाम । वा । असि ।

अधः । स्पदेन । ते । पदम् । आ । ददे । विप्रदूर्पणम् ॥ २४ ॥

अङ्गादङ्गात् प्र च्यावय हृदयं परि वर्जय ।



अधा<sup>१</sup> विपस्य यत् तेजोऽवाचीनं<sup>२</sup> तदेतु ते ॥ २५ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । प्र । च्यवय । हृदयम् । परि । वर्जय ।

अध<sup>३</sup> । विपस्य । यत् । तेजः । अवाचीनम् । तत् । एतु । ते ॥ २५ ॥

आरे अभूद् विपमरौद् विपे विपमग्रागर्पि<sup>४</sup> ।

अग्निर्विपमहेर्निर्धात् सोमो निरणयीत् ।

दंष्टारमन्वगाद् विपमहिरमृत ॥ २६ ॥

आरे । अभूत् । विपम् । अरौत् । विपे । विपम् । अप्राक्<sup>५</sup> । अर्पि ।

अग्निः । विपम् । अहेः । निः । अधात् । सोमः । निः । अनयीत् ।

दंष्टारम् । अनु । अगात् । विपम् । अहिः । अमृत ॥ २६ ॥

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अभिचारकर्मतत् । शत्रुनाशनसमर्थं बलम् उदके प्रवेक्ष्य तदुदके वज्रत्वं कल्पयित्वा शत्रुम् अभिलक्ष्य तत् प्रक्षिपति । तद् एवम् । आदावपः संयोध्य यस्माद् यूयम् इन्द्रस्यौजो भवथ इन्द्रस्य सहआदि भवथ तस्माद् इन्द्र-यलैर्युष्मान् युक्ताः करोमीत्याह । अनन्तरम् इन्द्रस्य भागः अर्थाद् अंशो भवथ सोमस्य भागः स्थ वरुणस्य भागः स्थ मित्रावरुणयोर्भागः स्थ यमस्य भागः स्थ पितॄणां सवितुश्च भागः स्थेत्याह । अनन्तरं योऽपां त्रैलोक्यस्य सकलजलानां भागः पूजनीयोऽशो युष्मासु अर्थात् पूर्वोक्तास्वप्सु भवति यश्च तादृश ऊर्मिः यश्च तादृशो वत्सः अर्थाद् अपां नपाघ्नान् वैद्युतोऽग्निः यश्च तादृशो वृषभः महायलः कश्चित् पशुः यश्च अपां मध्ये उदपद्यतेति वेद-प्रसिद्धो हिरण्यगर्भ इति बलवान् आद्यो देवः यश्च अन्तु वर्तमानो नानावर्ण-इमप्रतीको मेघः ये च अपां मध्ये वर्तमाना अग्नयस्तान् सर्वान् प्रत्येकं शत्रुं प्रति क्षिपामि तं शत्रुम् अहं हन्यां तम् अनेन मन्त्रेण अनेन कर्मणा अनेन उदवज्रेण विदारयाणीत्याह । अनन्तरं स्वरूपात् त्रैदायणाद् अनृत-पचनपापाद् रक्षणं याचते । अनन्तरं शत्रोरुपरि उदवज्रं प्रक्षेप्तुं प्रकामति यश्च प्रकामति स्वकर्म संयोध्य तम् आह त्वं विष्णोः क्रमोसि अर्थाद् येन

१. अधा K.

२. तेजो अवा<sup>५</sup> वे १६, १७, १.

३. अर्थ K.

४. विपमग्रा-

५. अर्पाङ्

गर्पि > विपमग्रागर्पि Dc; विपमग्रागर्पि A, B, B<sup>b</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Cs.  
P<sup>a</sup>, Cp.

क्रमेण विष्णुस्त्रीन् लोकान् आक्रमत तादृशो बलवान् असि स्वयं पृथ्व्या  
 च तीक्ष्णीकृतं शस्त्रम् असि तेन त्वया शत्रुं पृथिव्याः सकाशान्निर्णोदयामीति ।  
 तथैव त्वम् अन्तरिक्षतीक्ष्णीकृतोऽसि द्यौःसंशितोऽसि दिक्संशितोऽसि आशासंशि-  
 तोऽसि ऋक्संशितोऽसि यज्ञसंशितोऽसि ओषधीसंशितोऽसि अप्संशितोऽसि कृपि-  
 संशितोऽसि प्राणसंशितोऽसि तस्मात् तत्तदभिमानिप्रदेशात् तं शत्रुं निर्णोदयामीति ।  
 एतदुक्त्वा जितमस्माभिर्जिताः शत्रुसेना इत्याह । अनन्तरं दक्षिणां दिशं सरति  
 किञ्चित्कृत्वा ताम् अभिमुखो भवतीत्यर्थः । तथैव इतरदिशश्च सप्तर्षिनाम नक्षत्रं  
 ब्राह्मणांश्च अभिमुखो भवति प्रत्येकं च तेभ्यः सकाशाद् द्रविणं याचते । यं  
 च शत्रुम् अन्विष्यामि तं हनानि इयं समित् तं हेतिर्भूत्वा भक्षतु इत्याह ।  
 अनन्तरं भुवस्पतिमहं याचते तथैव अग्निं वरुणं प्रजाम् आयुश्च याचते । अग्निं  
 च यातुधानभेदनं याचते । अन्ते च पूर्वोक्तानि यान्युदकानि तान्येव चतुर्भुष्टिं  
 वरुणं कल्पयित्वा शत्रुशिरद्वेष्टाय प्रक्षिपति स च शत्रोरङ्गानि भिनत्तु देवाश्च  
 तत् सर्वं मेऽनुजानन्तिवत्याशास्ते ।

सांप्रदायिकास्तु वक्ष्यमाणप्रकारेण तस्मिन्नेव कर्मणि विनियुजते सूक्तम् ।

अभिचारकर्मणि उदयज्वाणां विधानम् उच्यते—‘इन्द्रस्वीजः’ इति सूक्तस्य  
 आद्यानां पण्णाम् अचाम् पूर्वार्धचैः कांस्यघटं प्रक्षालयति । ‘जिष्णवे योगाय’ इति  
 उत्तरार्धचैः पद्भिर्यः कांस्यघटम् उदकसमीपे निदधाति । ‘इदमहं यो मा प्राच्या दिशः’  
 इत्यष्टौ कल्पजेन सूक्तेन उदकमध्ये निदधाति घटम् । ‘इदमहम्’ इति सूक्तेन  
 उदकमध्ये घटस्य मुखं करोति । ‘इदमहं यो मा प्राच्या दिशः’ इति सूक्तेन घटम् उदक-  
 पूर्णं कृत्वा अपक्वामति । ‘इदमहम्’ इति सूक्तेन उदकपूर्णं घटं मण्डपे स्थापयति । एतद्  
 अभिचारे उदकाहरणम् । तदनन्तरं यज्ञप्रहरणविधिः—‘इन्द्रस्वीजः’ इति सयं कृत्वा  
 ‘इदमहम्’ इति स्थापनान्तं कृत्वा ‘अग्नेर्भागः’ ( ५-१४ ) इत्याद्यष्टाभिर्जग्भिः आनीतोद-  
 कस्य द्विधाकरणम् । अर्धं घटे कृत्वा अर्धं भाजने करोति । तद्भाजनम् अग्नौ तापयति ।  
 घटम् अन्यस्मै पुरुषाय प्रदापयति । ‘अग्नेर्भागः’ इत्याद्यष्टोऽष्टौ तापने मन्त्राः । ततो  
 यद्विदक्षिणामुख उपविश्य भाजनम् अग्ने कृत्वा ‘वातस्य रंहितस्य’ इति सौप्रमन्त्रेण  
 उदकं संगृह्य ‘यमप्रये’ इति कल्पजेन सूक्तेन सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽभयं दद्यात् । ‘यो व  
 आपोऽगाम्’ ( १५ ) इत्यृचा यज्ञप्रक्षेपः । पुनरपि ‘वातस्य रंहितस्य’ इत्यादि कृत्वा ‘यो व  
 आपोऽगाम्’ ( १५ ) इति ऋचा यज्ञप्रक्षेपः । एवम् उत्तराभिर्जग्भिः ( १७-२१ )  
 यज्ञप्रक्षेपः । ‘एनानधराचः पराचः’ इति कल्पजया ऋचा भाजनस्थम् उदकं भूमौ निन-  
 यति । एवमेव ‘ये वयम्’ ( २२ ) इति सूक्तेन अन्तृचम् ‘भाग्यं वयम्’ ( ५० ) इति  
 ऋचा च यज्ञप्रक्षेपः । ‘विष्णोः कर्मोऽसि’ ( २५-२६ ) इति द्वादशभिर्दण्डुमन्त्रान् मन्त्रते

शश्वोरभिमुखम् । तद् उक्तं कौशिकेन—“इन्द्रस्यौजः” इति प्रक्षालयति । “जिष्णवे योगाय” इत्यथो युनक्ति । “वातस्य रंहितस्यामृतस्य योनिः” इति प्रतिगृह्णाति । उक्तमाः प्रताप्याधराः प्रदाय “एनमेनानधरावः” पराचोऽवाञ्चस्तपस्तमूनयत” देवाः पितृभिः संविदानः प्रजापतिः प्रथमो देवतानाम्” इत्यतिसृजति । “इदम् अहं यो मा प्राच्या दिशोऽघायुरभिदासादपवादीदिपुगूहः” । तस्येमौ प्राणापानावपक्रामामि ब्रह्मणा । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदीच्या ध्रुवाया व्यष्वाया ऊर्वायाः । इदम् अहं यो मा दिशाम् अन्तर्देशेभ्यः” इत्यपक्रामामीति । एवम् “अभिष्टानापोहननिवेष्टनानि” । सर्वाणि खलु शश्वद् भूतानि ब्राह्मणाद् वज्रम् सचच्छमानाच्छङ्कन्ते मां हनिष्यसि मां हनिष्यसीति । तेभ्योऽभयं वदेत् “क्षम् अग्रे शं पृथिव्यै शम् अन्तरेक्षाय शं वायवे शं दिवे शं सूर्याय शं चन्द्राय शं नक्षत्रेभ्यः शं गन्धर्वाप्सरोभ्यः शं सपैतरेभ्यः शिवं मह्यम्” इति । “यो व आपोऽपां यं नयमपामसं वज्रम्” इत्यन्वृचमुदवज्रात् । “विष्णोः क्रमोऽसि” इति विष्णुक्रमान्” ( कौसू. ४९, ३-५४ ) इति ।

‘यदर्वाचीनम्’ ( २३ ) इति ऋचा आचामयति अनृतभाषणसंजातपापापनोदनकामम् ।

‘समुद्रं वः प्र हिणोमि’ ( २२ ) इति ऋचा पत्न्यञ्जलाबुदपात्रं निनयति सर्वेषु तन्त्रेषु । “वर्हिषि पत्न्यञ्जलौ” निनयति ‘समुद्रं वः प्र हिणोमि’ इति” ( कौसू. ६, १७ ) इति सूत्रात् ।

‘सूर्यस्यावृतम्’ इति पञ्चभिः ( ३७-४१ ) प्रदक्षिणम् आचर्तते सर्वेषु । “सूर्यस्यावृतम्” इत्यभिदक्षिणमाचर्तते” ( कौसू. ६, १५ ) इति सूत्रात् ।

इन्द्रस्यौजः स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यं<sup>१</sup> स्थेन्द्रस्य नृम्णं<sup>२</sup> स्थ । जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वी<sup>३</sup> युनजिम ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । बलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वीर्यम् । स्थ । इन्द्रस्य । नृम्णम् । स्थ । जिष्णवे । योगाय । ब्रह्मयोगैः । वः । युनजिम ॥ १ ॥

इन्द्रस्यौजः । जिष्णवे योगाय क्षत्रयोगैर्वी युनजिम ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । ० । जिष्णवे । योगाय । क्षत्रयोगैः । वः । युनजिम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यौजः । जिष्णवे योगायेन्द्रयोगैर्वी युनजिम ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । ० । जिष्णवे । योगाय । इन्द्रयोगैः । वः । युनजिम ॥ ३ ॥

इन्द्रस्यौजः । जिष्णवे योगाय सोमयोगैर्वी युनजिम ॥ ४ ॥

१. ‘वाचस्त्वपस्तमुदयत’ BL; ‘वाचस्त्वमस’ Bc. २. ‘विपुगूहः’ BL. ३. अभिष्टानापोहननिवेष्टनानि ।  
 मापो<sup>४</sup> BL ४. पत्न्या<sup>५</sup> BL. ५. वीर्यं<sup>६</sup> एवमुत्तरस्यामि B. ६. इन्द्रयोगैः  
 ७. १९, १२७, १. ८. ‘वाचयोगैः’ वे १९, १२७, ३. ९. यक्षयोगैः<sup>७</sup> वे १९, १२७, ४.

इन्द्रस्य । ओजः । ० । जिष्णवे । योगाय । सोमऽयोगैः । वः । युनजिम् ॥ ४ ॥

इन्द्रस्यौज० । जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वो१ युनजिम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । ० । जिष्णवे । योगाय । अप्सुऽयोगैः । वः । युनजिम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौजे स्थेन्द्रस्य सह स्थेन्द्रस्य बलं स्थेन्द्रस्य वीर्यं१ स्थेन्द्रस्य नृम्णं स्थ ।

जिष्णवे योगाय विधानि मा भूतान्युप तिष्ठन्तु युक्ता मे आप स्थ ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । ओजः । स्थ । इन्द्रस्य । सहः । स्थ । इन्द्रस्य । बलम् । स्थ । इन्द्रस्य । वीर्यम् ।

स्थ । इन्द्रस्य । नृम्णम् । स्थ । जिष्णवे । योगाय । विधानि । मा । भूतानि । उप ।

तिष्ठन्तु । युक्ताः । मे । आपः । स्थ ॥ ६ ॥

अग्नेर्भाग स्थ । अपां शुक्रमपो देवीर्वचो अस्मासु धत्त ।

प्रजापतेर्वो धाम्नाऽस्मै लोकार्य सादये ॥ ७ ॥

अग्नेः । भागः । स्थ । अपाम् । शुक्रम । आपः । देवीः । वचः । अस्मासु । धत्त ।

प्रजापतेः । वः । धाम्ना । अस्मै । लोकार्य । सादये ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य भाग स्थ । ० । ० ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । भागः । ० ॥ ८ ॥

सोमस्य भाग स्थ । ० । ० ॥ ९ ॥

सोमस्य । भागः । ० ॥ ९ ॥

वरुणस्य भाग स्थ । ० । ० ॥ १० ॥

वरुणस्य । भागः । ० ॥ १० ॥

मित्रावरुणयोर्भाग स्थ । ० । ० ॥ ११ ॥

मित्रावरुणयोः । भागः । ० ॥ ११ ॥

यमस्य भाग स्थ ० । ० । ० ॥ १२ ॥

यमस्य । भागः । १० ॥ १२ ॥

पितृणां भाग स्थ । ०।० ॥ १३ ॥

पितृणाम् । भागः । १० ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्भाग स्थ । अपां शुक्रमापो देवीर्वचो अस्मासु धत्त ।

प्रजापतेर्वो धाम्नाऽस्मै लोकार्य सादये ॥ १४ ॥

देवस्य । सवितुः । भागः । स्थ । अपाम् । शुक्रम् । आपः । देवीः । वचः । अस्मासु । धत्त । प्रजापतेः । वः । धाम्ना । अस्मै । लोकार्य । सादये ॥ १४ ॥

यो व आपोऽपां 'भागोऽस्व' अन्तर्यजुष्यो देवयजनः ।

इदं तमर्ति सृजामि तं माम्यवनिक्षि ।

तेन तमभ्यर्तिसृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

तं वधेयं तं स्तृपीयानेन ब्रह्मणाऽनेन कर्मणाऽनया मेन्या ॥ १५ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । भागः । अप्सु । अन्तः । यजुष्यः । देवयजनः ।

इदम् । तम् । अर्ति । मृजामि । तम् । मा । अभिऽअवनिक्षि ।

तेन । तम् । अभिऽअर्तिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृपीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ १५ ॥

यो व आपोऽपामूर्मिस्व १० । ०।०।० ॥ १६ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । कूर्मिः । अप्सु । १० ॥ १६ ॥

यो व आपोऽपां 'वत्सोऽस्व' १० । ०।०।० ॥ १७ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । वत्सः । अप्सु । १० ॥ १७ ॥

यो व आपोऽपां 'वृषभोऽस्व' १० । ०।०।०।० ॥ १८ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । वृषभः । अप्सु । १० ॥ १८ ॥

१. भागोऽस्व\* K,K<sup>m</sup>. २. माम्यव\* B. ३. तमस्यासृजामि एतमुत्तराणि  
वे ११, १२, १३. ४. योऽस्मा\* K,K<sup>m</sup>,V. ५. मा P. ६. वत्सोऽ B<sup>m</sup>,K,K<sup>m</sup>,  
V,Cs. ७. वृषभो B<sup>m</sup>,K,K<sup>m</sup>,S<sup>m</sup>.

यो व आपोऽषां 'हिरण्यगर्भोऽप्स्व' १० । ० । ० । ० ॥ १९ ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । हिरण्यगर्भः । अप्सु १० ॥ १९ ॥

यो व आपोऽपामश्मा पृश्निर्दिन्योऽप्स्व' १ ० । ० । ० । ० ॥ २० ॥

यः । वः । आपः । अपाम् । अश्मा । पृश्निः । दिन्यः । अप्सु । अन्तः । यजुष्यः । देवयजनः ।  
इदम् । तम् । अति । सृजामि । तम् । मा' १० ॥ तेन । तम् १० ॥ २० ॥

ये व आपोऽपामग्रयोऽप्स्व' न्तर्त्यजुष्या देवयजनाः ।

इदं 'तानति सृजामि' तान् माऽभ्यवनिक्षि ।

तैस्तमभ्यतिसृजामो 'योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

तं वधेयं तं स्तृपीयानेन ब्रह्मणाऽनेन कर्मणाऽनया मेन्या ॥ २१ ॥

ये । वः । आपः । अपाम् । अग्रयः । अप्सु । अन्तः । यजुष्याः । देवयजनाः ।

इदम् । तान् । अति । सृजामि । तान् । मा । अभिऽअवनिक्षि ।

तैः । तम् । अभिऽअतिसृजामः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।

तम् । वधेयम् । तम् । स्तृपीय । अनेन । ब्रह्मणा । अनेन । कर्मणा । अनया । मेन्या ॥ २१ ॥

यदेर्वाचीनं त्रैहायणादनृतं किं चोद्विम ।

आपो मा तस्मात् 'सर्वस्माद् दुरितात् पान्त्वहंसः' ।

यत् । अर्वाचीनम् । त्रैहायणात् । अनृतम् । किम् । च । ऊद्विम ।

आपः । मा । तस्मात् । सर्वस्मात् । दुःऽऽतात् । पान्तु । अहंसः ॥ २२ ॥

समुद्रं 'वुः प्र हिणोमि' स्वां योनिमपीतन' ।

अरिष्टाः सर्वहायसो मा च नः किं चनाममत् ॥ २३ ॥

समुद्रम् । वः । प्र । हिणोमि । स्वाम् । योनिम् । अपि । इतन् ।

अरिष्टाः । सर्वहायसः । मा । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥ २३ ॥

१. 'गर्भोऽ' K.K.M.V.

२. मा P.

३. वमस्यासृजामि वे १९, १२९, १.

४. योऽस्मा' K.K.M.V.

५. वेकहायना' वे १९, १२०, १.

६. एनसो दुरितात्

पान्तु विश्वतः पं.

† पान्त्वहंसः B.D.K.M.R.Cp.

७. यो अपममामि वे १९, १२०, १.

८. 'मपि गच्छत आधी २, ११, ९ आधी १२, १८, ११' मभिगच्छत आधी २, ११, ९ साधी २, १, ७  
मात् २, ११, १८ पात् १, २, १४.

अरिप्रा आपो अप रिप्रमस्मत् ।

प्रास्मदेनो दुरितं सुप्रतीकाः प्र दुःस्वप्न्यं प्र मलं वहन्तु ॥ २४ ॥

अरिप्राः । आपः । अप । रिप्रम् । अस्मत् । प्र । अस्मत् । एनः ।

दुःश्रुतम् । सुप्रतीकाः । प्र । दुःस्वप्न्यम् । प्र । मलम् । वहन्तु ॥ २४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा पृथिवीसंशितोऽग्निर्तेजाः ।

पृथिवीमनु वि क्रमेऽहं पृथिव्यास्तं निर्भजामो 'योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।

स मा जीवीत् तं प्राणो जहातु ॥ २५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । पृथिवीऽसंशितः । अग्निर्तेजाः ।

पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । पृथिव्याः । तम् । निः । भजामः । यः । अस्मान् ।

द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः । सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहातु ॥ २५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाऽन्तरिक्षसंशितो वायुर्तेजाः ।

अन्तरिक्षमनु वि क्रमेऽहमन्तरिक्षात् तं निर्भजामो ०।० ॥ २६ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । अन्तरिक्षऽसंशितः । वायुर्तेजाः ।

अन्तरिक्षम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अन्तरिक्षात् । तम् । ० ॥ २६ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा द्यौसंशितः सूर्यर्तेजाः ।

दिवमनु वि क्रमेऽहं दिवस्तं ०।० ॥ २७ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । द्यौऽसंशितः । सूर्यर्तेजाः ।

दिवम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिवः । तम् । ० ॥ २७ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा दिक्संशितो मनस्तेजाः ।

दिशोऽनु वि क्रमेऽहं दिग्म्यस्तं ०।० ॥ २८ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । दिक्संशितः । मनस्तेजाः ।

दिशः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । दिक्म्यः । तम् । ० ॥ २८ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाशंसंशितो वार्ततेजाः<sup>१</sup> ।

आशा अनु वि क्रमेऽहमाशाम्यस्तं ०।० ॥ २९ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । आशाऽसंशितः । वार्तऽतेजाः ।

आशाः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । आशाम्यः । तम् । ० ॥ २९ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नह<sup>२</sup> ऋक्संशितः सामतेजाः ।

ऋचोऽनु वि क्रमेऽहमृग्यस्तं ०।० ॥ ३० ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । ऋक्ऽसंशितः । सामऽतेजाः ।

ऋचः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ऋक्ऽम्यः । तम् । ० ॥ ३० ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा यज्ञसंशितो ब्रह्मतेजाः ।

यज्ञमनु वि क्रमेहं यज्ञात् तं ०।० ॥ ३१ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । यज्ञऽसंशितः । ब्रह्मऽतेजाः ।

यज्ञम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । यज्ञात् । तम् । ० ॥ ३१ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहोर्पधीसंशितः सोमतेजाः ।

ओर्पधीरनु वि क्रमेऽहमोर्पधीम्यस्तं ०।० ॥ ३२ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । ओर्पधीऽसंशितः । सोमऽतेजाः ।

ओर्पधीः । अनु । वि । क्रमे । अहम् । ओर्पधीम्यः । तम् । ० ॥ ३२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाऽप्सुसंशितो वरुणतेजाः ।

अपोऽनु वि क्रमेऽहमभ्यस्तं ०।० ॥ ३३ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नऽहा । अप्सुऽसंशितः । वरुणऽतेजाः ।

अपः<sup>३</sup> । अनु । वि । क्रमे । अहम् । अत्ऽभ्यः । तम् । ० ॥ ३३ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा कृपिसंशितोऽन्नतेजाः<sup>४</sup> ।

कृपिमनु वि क्रमेऽहं कृप्यास्तं<sup>५</sup> ०।० ॥ ३४ ॥

१. वार्ततेजाः वे १९, १११, ५.

१११, ९ [मृचे.]

५. कृप्यास्तं K, V.

२. अहं J; अपः P.

३. सपत्नहा B, K, K<sup>m</sup>, R, V, Dc, E<sup>१</sup>, R<sup>१</sup>, K<sup>१</sup>, वे १९,

५. \*तिष्ठः वृहतेजाः वे १९, १११, ९.



विष्णोः । क्रमः । असि । सप्तन्ऽह । कृपिऽसंशितः । अन्नंऽतेजाः ।  
कृपिम् । अनु । वि । क्रमे । अहम् । कृप्याः<sup>१</sup> । तम् । ० ॥३४॥

विष्णोः क्रमोऽसि सप्तन्ऽह । प्राणसंशितः पुरुषतेजाः<sup>२</sup> ।  
प्राणमनु वि क्रमेऽहं प्राणात् तं निर्भेजामो योऽस्मान् द्रष्टि यं वयं द्विष्मः ।  
स मा जीवीत् तं प्राणो जहात् ॥ ३५ ॥

विष्णोः । क्रमः । असि । सप्तन्ऽह । प्राणसंशितः । पुरुषतेजाः । प्राणम् । अनु । वि । क्रमे ।  
अहम् । प्राणात् । तम् । निः । भजामः । यः । अस्मान् । द्रष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।  
सः । मा । जीवीत् । तम् । प्राणः । जहात् ॥ ३५ ॥

जितमस्माकमुद्भिन्नमस्माकमभ्यष्टिं<sup>३</sup> विश्वाः पृतना अरातीः ।  
इदमहमासुष्यायणस्यासुष्याः पुत्रस्य वर्चस्तेजः प्राणमायुर्नि वेष्टयामि-  
दमेनमधराश्वं पादयामि ॥ ३६ ॥

जितम् । अस्माकम् । उत्ऽभिन्नम् । अस्माकम् । अभि । अस्याम् । विश्वाः । पृतनाः ।  
अरातीः । इदम् । अहम् । आसुष्यायणस्य । असुष्याः । पुत्रस्य । वर्चः । तेजः । प्राणम् ।  
आयुः । नि । वेष्टयामि । इदम् । एनम् । अधराश्वम् । पादयामि ॥ ३६ ॥

सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते<sup>४</sup> दक्षिणामन्वावृतम् ।  
सा मे द्रविणं यच्छतु सा मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३७ ॥

सूर्यस्य । आऽवृतम् । अनुऽआवर्ते । दक्षिणाम् । अनु । आऽवृतम् ।  
सा । मे । द्रविणम् । यच्छतु । सा । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ३७ ॥

दिशो ज्योतिष्मतीरम्यावर्ते<sup>५</sup> ।  
ता मे द्रविणं यच्छन्तु ता मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३८ ॥

दिशो । ज्योतिष्मतीः । अभिऽआवर्ते ।  
ताः । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ताः । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ३८ ॥

१. कृप्याम् V. २. 'सिओ अन्नतेजाः' वे १९, १२१, १००.  
'म्यं' B, B१. ३. 'रभिष्यावर्च' एवमुत्तराय वे १९, १२२, २.

४. 'कर्म' A, R:

सप्तऋषीन्भ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ३९ ॥

सप्तऋषीन् । अभिऽआवर्ते ।

ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्माभ्यावर्ते ।

तन्मे द्रविणं यच्छतु तन्मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४० ॥

ब्रह्म । अभिऽआवर्ते ।

तत् । मे । द्रविणम् । यच्छतु । तत् । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणौ<sup>१</sup> अभ्यावर्ते ।

ते मे द्रविणं यच्छन्तु ते मे ब्राह्मणवर्चसम् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणान् । अभिऽआवर्ते । ते । मे । द्रविणम् । यच्छन्तु । ते । मे । ब्राह्मणऽवर्चसम् ॥ ४१ ॥

यं वयं मृगयामहे तं वधै स्तृण्वामहे ।

व्यात्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणापीपदाम् तम् ॥ ४२ ॥

यम् । वयम् । मृगयामहे । तम् । वधैः । स्तृण्वामहे ।

विऽआत्ते । परमेऽस्थिनः । ब्रह्मणा । आ । अपीपदाम् । तम् ॥ ४२ ॥

वैश्वानरस्य दंष्ट्राभ्यां हेतिस्तं समधादभि ।

इयं तं प्सात्वाहुतिः समिद् देवी सदीपसी ॥ ४३ ॥

वैश्वानरस्य । दंष्ट्राभ्याम् । हेतिः । तम् । सम् । अधाव । अभि ।

इयम् । तम् । प्सात्तु । आऽहुतिः । समऽवत् । देवी । सदीपसी ॥ ४३ ॥

राज्ञो वरुणस्य वन्धो<sup>२</sup>सि ।

सोऽमुमा<sup>३</sup>मुष्यायणमुष्याः पुत्रमने<sup>४</sup> प्राणे वधान ॥ ४४ ॥

राज्ञः । वरुणस्य । वन्धः । अस्ति ।

सः । अमुम् । आमुष्यायणम्<sup>५</sup> । अमुष्याः । पुत्रम् । अने । प्राणे । वधान ॥ ४४ ॥

१. सुश्रुषीं<sup>१</sup> D.S<sup>m</sup> Cs-

२. अ A.D.R.

३. सोऽ K.K<sup>m</sup>, V.

४. इव

आरभ्य १०, १, १ इत्यत्र 'बृहस्पतिः' इति नाम्नः स्वरान् नादयति P.

यत् ते अन्नं भुवस्पते' आक्षियति' पृथिवीमनु ।

तस्य नस्त्वं भुवस्पते' संप्रयच्छ प्रजापते ॥ ४५ ॥

यत् । ते । अन्नम् । भुवः । पते । आक्षियति । पृथिवीम् । अनु ।

तस्य । नः । त्वम् । भुवः । पते । सम्प्रयच्छ । प्रजापते ॥ ४५ ॥

अपो' दिव्या अचायिपं' रसेन समपृक्षमहि' ।

पर्यस्वानग्न आगमं' तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ४६ ॥

अपः । दिव्याः । अचायिपम् । रसेन । सम । अपृक्षमहि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ ४६ ॥

सं माऽग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युमे' अस्य' देवा इन्द्रो विद्यात् 'सह ऋषिभिः' ॥ ४७ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ ४७ ॥

यदग्रे अद्य मिथुना शर्पातो यद्वाचस्तुष्टं जनयन्त रेभाः ।

मन्योर्मनसः शरव्याऽ जायते या तया विष्य हृदये यातुधानान् ॥ ४८ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शर्पातः । यत् । वाचः । तुष्टम् । जनयन्त । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शरव्याः । जायते । या । तया । विष्य । हृदये । यातुधानान् ॥ ४८ ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान् पराऽग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराऽर्चिषा 'मूर्देवां शृणीहि' पराऽसुतृपः 'शोशुचतः शृणीहि' ॥ ४९ ॥

परां । शृणीहि । तपसा । यातुधानान् । परां । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।

परां । अर्चिषां । मूर्देवान् । शृणीहि । परां । असुतृपः । शोशुचतः । शृणीहि ॥ ४९ ॥

१. भुवस्पते' K.

२. आक्षियति K, K<sup>m</sup>; 'य' > 'व' B.

३. मांसां च

१, २१, २२ ये १, २१, १.

४. भुवाम्पचायिपं श्र. मा २०, २२ ने १, १, २९ अठ ४, १२ तप्री

१, १२, १३; अवाग्पचायिपं श्र. मा. अवाग्पचायिपं ने १, २, ४५, १.

५. समपृक्षमहि श्र. समपृक्षमहि

श्र. मा. समपृक्षमहि अठ ४, १२ तप्री.

६. भार्गवि श्र.

७. अस्य श्र १, २१, १४.

८. मर्चिषं ने १, २१, २.

९. 'देवान्' म ४, २, १११ 'देवान्' श्र १०, ८०, १४.

१०. मुनि शोशुचतः श्र.

११. 'देवान्' म ४, २, १११ 'देवान्' श्र १०, ८०, १४.

अपामस्मै वज्रं प्र हरामि चतुर्मृष्टिं शीर्षभिर्घाय विद्वान् ।

सो अस्याङ्गानि' प्र शृणातु सर्वा तन्मे देवा अनु जानन्तु विश्वे ॥ ५० ॥

अपाम् । अस्मै । वज्रम् । प्र । हरामि । चतुःऽमृष्टिम् । शीर्षभिर्घाय । विद्वान् ।

सः । अस्याङ्गानि । प्र । शृणातु । सर्वा । तत् । मे । देवाः । अनु । जानन्तु । विश्वे ॥ ५० ॥

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

खदिरफालविकारं मणिं शत्रुनाशाय सर्वकामाप्तये च बभ्राति  
सूकेनानेन । सांप्रदायिका हि वक्ष्यमाणप्रकारेण विनियुजते ।

सर्वकामसिद्ध्यर्थं खदिरफालमणिं त्रिवासितं कृत्वा हिरण्यवेष्टितं कृत्वा  
'एतमिष्मम्' ( ३५ ) इत्युच्चा इष्मम् उपसमाधाय 'तमिमं देवताः' ( २९ ) इति  
वासितम् उल्लुप्य आसाद्य 'अरातीयोः' इत्यर्थसूकेन संपात्याभिमन्त्र्य 'ब्रह्मणा  
तेजसा' ( ३० ) इति ऋचा बभ्राति । यस्मात् सर्वे कामाः संपद्यन्तेऽनेन मणिना  
तस्माद् अयं मणिः सर्वकामः । तथा च सूत्रम्—“आयमयन्' ( अ ३, ५ ), 'अयं  
प्रतिसरः' ( अ ८, ५ ), 'अयं मे वरणः' ( अ १०, ३ ), 'अरातीयोः' इति  
मन्त्रोक्तान् वासितान् बभ्राति । उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वाऽवधुज्य त्रैधं  
पर्यस्यति । 'एतमिष्मम्' इत्युपसमाधाय 'तमिमं देवताः' इति वासितमुल्लुप्य 'ब्रह्मणा तेजसा' इति  
बभ्राति" ( कौसू १९, २२-२५ ) इति । "मन्त्रोक्तान् मन्त्रोक्तद्रव्यविकारान् । वासितान् त्रयो-  
दश्यादयस्तिष्ठो यास्तिथयस्तासु विधिवद् दधिमधुनि वासितान् । बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् ।  
उत्तमस्य 'अरातीयोः' इति सूक्तस्य । अवधुज्य कुटिलो कृत्वा । त्रैधं पर्यस्यति त्रिरावेष्टयति । पार्श्वं  
सर्वतो वष्टनम् आयसेन । शिरसि बन्धनकरणम् अधिरोद्विवति लिङ्गान्" इत्यादि वारिलः ।

तथा पशौ वृद्धयमानयूपानुमन्त्रणे इव सूक्तं विनियुक्तम् । तद् उक्तं  
वैताने—“अरातीयोः' इति यूपं वृद्धयमानमनुमन्त्रयते" ( वैताथो १०, २ ) इति ।

तथा 'पार्थिवी भूमिकामस्य' ( शोक १७, ५ ) इति विहितायां पार्थिव्यां महा-  
शान्तौ खदिरफालमणिवन्धनेऽपि एतत् सूक्तं विनियुन्यते । तद् उक्तं शान्तिकले—  
“अरातीयोः' इति फलं पार्थिव्याम्" ( शोक १९, ८ ) इति ।

अरातीयोभार्तृन्यस्य दुर्हादीं द्विपुतः शिरः ।

अपि वृद्ध्याभ्योजता ॥ १ ॥

अ॒रा॒ति॒ऽयोः । आ॒र्त॒व्य॒स्य । दुः॒ऽह॒र्दः । द्वि॒प॒तः । शि॒रः ।  
अ॒पि । वृ॒श्च॒मि । ओज॑सा ॥ १ ॥

व॒र्म॒ मह॑म॒यं म॒णिः फा॒लाज्जा॑तः क॒रि॒ष्य॒ति ।

पू॒र्णो॑ म॒न्ये॒न॒ मार्ग॑म॒द् रसे॑न॒ सह॒ वर्च॑सा ॥ २ ॥

व॒र्म॒ । मह॑म॒ । अ॒यम् । म॒णिः । फा॒लात्॑ । ज्जा॑तः । क॒रि॒ष्य॒ति ।  
पू॒र्णः । म॒न्ये॒न॒ । मा । आ । अ॒ग॒म॒त् । रसे॑न॒ । सह॒ । वर्च॑सा ॥ २ ॥

यत् त्वा॑ शि॒कः प॒राऽअ॒र्ध॒धात् तक्षा॑ ह॒स्तेन॑ वा॒स्या ।

'आ॒प॒स्त्वा तस्मा॑ज्जी॒वलाः॑ पु॒नन्तु॑ शुच॑यः शुचि॑म् ॥ ३ ॥

यत् । त्वा । शि॒कः । प॒राऽअ॒र्ध॒धात् । तक्षा॑ । ह॒स्तेन॑ । वा॒स्या ।  
आ॒पः । त्वा । तस्मा॑त् । जी॒व॒लाः । पु॒नन्तु॑ । शुच॑यः । शुचि॑म् ॥ ३ ॥

हि॒र॒ण्य॒स्रग॑यं॒ म॒णिः श्र॒द्धां य॒ज्ञं महो॑ द॒र्धत् । गु॒हं व॑स॒तु॒ नोऽति॑थिः ॥४॥

हि॒र॒ण्य॒स्रक् । अ॒यम् । म॒णिः । श्र॒द्धाम् । य॒ज्ञम् । मह॑ः । द॒र्धत् ।  
गु॒हं । व॑स॒तु । नः । अ॒ति॒थिः ॥ ४ ॥

तस्मै॑ घृ॒तं सु॒रां॑ म॒घ्यन्न॑म॒न्नं क्ष॒दामहे॑ ।

स नः॑ पि॒तेर्व॑ पु॒त्रेभ्यः॑ श्रे॒यःश्रे॒यश्चि॒कित्स॑तु भू॒योभू॒यः श्वःश्वो॑ दे॒वेभ्यो॑ म॒णिरे॒त्य ॥५॥

तस्मै॑ । घृ॒तम् । सु॒राम् । म॒घ्य॒ । अ॒न्नम् । क्ष॒दामहे॑ । सः । नः । पि॒ताऽव॑ । पु॒त्रेभ्यः॑ ।  
श्रे॒यः । श्रे॒यः । चि॒कित्स॑तु । भू॒यः । भू॒यः । श्वः । श्वः । दे॒वेभ्यः॑ । म॒णिः । आ॒प्स॒त्य ॥ ५ ॥

यम॑र्घ॒भ्राद्॑ वृ॒हस्प॑र्ति॒र्मणिं॑ फा॒लं घृ॒तश्चु॑त॒मुग्रं॑ ख॒दि॒रमो॑ज॒से ।

तम॑ग्निः प्र॒त्यमु॑ध॒तु सो अ॑स्मै दु॒ह आ॒जं भू॒योभू॒यः श्वःश्व॑स्ते॒न त्वं द्वि॑प॒तो ज॑दि ॥६॥

१. गृहो वे १६, १२, २. २. मयंनु B & S. ३. चक्रात् P. ४. ते भाषी  
५, १, ५. ५. पाश्या वे १६, १२, १. ६. 'परत्तामर्धं जी' भाषी. ७. दुग्धायु भाषी.  
८. हिरण्यस्रगोऽयं वे १६, १२, ६. ९. महो B. १०. वमति वे. ११. गुहो  
A.D.R.D.C.W.M. १२. घदामहे वे १६, १२, ४ [मू.]. १३. श्वस्यो मू. वे. १४. १५.  
(३. म. म.). १४. हवे चक्रात् एवमुत्त वे १६, १२, ६. १५. 'रगुप' R.

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः<sup>१</sup> । मणिम् । फालम्<sup>२</sup> । घृतश्चुतम्<sup>३</sup> । उग्रम् । खदिरम् ।  
 ओजसे । तम् । अग्निः । प्रति । अमुञ्चत । सः । अस्मै । दुहे । आज्यम्<sup>४</sup> । भूयोऽभूयः ।  
 सःऽञ्चः । तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥ ६ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।  
 तमिन्द्रः प्रत्यमुञ्चतौजसे वीर्यायि कम् । सो अस्मै बलमिद् दुहे भूयोभूयः ॥ ७ ॥  
 यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् ।  
 ओजसे । तम् । इन्द्रः । प्रति । अमुञ्चत । ओजसे । वीर्यायि । कम् । सः । अस्मै । बलम् ।  
 इत् । दुहे । भूयोऽभूयः । ॥ ७ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।

तं सोमः प्रत्यमुञ्चत 'महे श्रोत्राय चक्षसे' ।

सो अस्मै 'वर्च इद्' दुहे भूयोभूयः ॥ ८ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ।  
 तम् । सोमः । प्रति । अमुञ्चत । महे । श्रोत्राय । चक्षसे । सः । अस्मै । वर्चः । इत् । ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं खदिरमोजसे ।  
 तं सूर्यः<sup>५</sup> प्रत्यमुञ्चत तेनेमा अजयद् दिशः<sup>६</sup> । सो अस्मै भूतिमिद्<sup>७</sup> दुहे भूयोभूयः ॥ ९ ॥  
 यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतश्चुतम् । उग्रम् । खदिरम् । ओजसे ।  
 तम् । सूर्यः । प्रति । अमुञ्चत । तेन । इमाः । अजयत् । दिशः । सः । अस्मै । भूतिम् । इत् । ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्मणिं फालं घृतश्चुतमुग्रं<sup>८</sup> खदिरमोजसे ।

तं विश्वं चन्द्रमा मणिमसुराणां पुरोऽजयद् दानवानां हिरण्ययीः ।

सो अस्मै अग्रिमिद्<sup>९</sup> दुहे भूयोभूयः ॥ १० ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । फालम् । घृतश्चुतम्<sup>१०</sup> । उग्रम् । खदिरम् ।  
 ओजसे । तम् । विश्वं । चन्द्रमा । मणिम् । असुराणाम् । पुरः । अजयत् । दानवानाम् ।  
 हिरण्ययीः । सः । अस्मै । अग्रिम् । इत् । दुहे ॥ १० ॥

१. १०, ५, ८४ इत्यत्र 'आयुन्यायणम्' इत्यादि एतत्पर्यन्तं स्वरात् नाहयति P. २. फलम्

P. ३. 'अच्युतम्' J.P.

४. आज्यम् P.

५. वृषिणा य रसाय कम् वे ११, २१, १.

६. महे इद् वे.

७. सूर्यं B<sup>१</sup>, S<sup>१</sup>, C<sup>१</sup>.

८. विश्वः वे ११, २३, ८.

९. वर्च इद् P.

१०. 'अच्युत' R.

११. तेन इद् वे ११, २३, २.

१२. 'अच्युतम्' P, J, Cp.

यमर्बध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाश्वे । सो अस्मै वाजिनं दुहे भूयोभूयः० ॥११॥

यम् । अर्बध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आश्वे ।

सः । अस्मै । वाजिनम् । दुहे । ० ॥ ११ ॥

यमर्बध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाश्वे ।

तेनेमां मणिनां कृपिमश्विनावभि रक्षतः ।

स भिषग्भ्यां महो दुहे भूयोभूयः ० ॥ १२ ॥

यम् । अर्बध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आश्वे । तेन । इमाम् । मणिनां ।

कृपिम् । अश्विनौ । अभि । रक्षतः । सः । भिषक्भ्याम् । महः । दुहे । ० ॥ १२ ॥

यमर्बध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाश्वे ।

तं विभ्रत् सविता मणिं तेनेदमजयत् स्वः ।

सो अस्मै सुनृतां दुहे भूयोभूयः० ॥ १३ ॥

यम् । अर्बध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आश्वे । तम् । विभ्रत् ।

सविता । मणिम् । तेन । इदम् । अजयत् । स्वः । सः । अस्मै । सुनृताम् । दुहे । ० ॥ १३ ॥

यमर्बध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाश्वे ।

तमापो विभ्रतीर्मणिं सदा धावन्त्यक्षिताः ।

स आभ्योऽमृतमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १४ ॥

यम् । अर्बध्नात् । बृहस्पतिः । मणिम् । वाताय । आश्वे । तम् । अपः । विभ्रतीः ।

मणिम् । सदा । धावन्ति । अक्षिताः । सः । आभ्यः । अमृतम् । इत् । दुहे । ० ॥ १४ ॥

यमर्बध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाश्वे ।

तं राजा वरुणो मणिं प्रत्यमुञ्चत शंभुवम् ।

सो अस्मै सत्यमिद् दुहे भूयोभूयः० ॥ १५ ॥

१. अस्मै वाजिनं A.R.

२. वाजिनम् P.J.

३. यपो वे १३, ४१, ५५

४. अजयन्तीः B, K<sup>m</sup>.

५. सत्यमिद् वे १३, ४१, २.

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिर्वाताय । मणिम् । आशवे । तम् । राजा ।  
वरुणः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चत । शम्ऽशुर्वम् । सः । अस्मै । सत्यम् । इत् । दुहे । ॥ १५ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।  
तं देवा विभ्रतो मणिं सर्वल्लोकान् युधाऽजयन् ।  
स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयोभूयः ॥ १६ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे । तम् । देवाः ।  
विभ्रतः । मणिम् । सर्वान् । लोकान् । युधा । अजयन् । सः । एभ्यः । जितिम् । इत् । दुहे । ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्वाताय मणिमाशवे ।  
तमिमं देवतां मणिं प्रत्यमुञ्चन्तं शंशुर्वम् ।  
स आभ्यो विश्वमिद् दुहे भूयोभूयः 'श्वःश्वस्तेन त्वं द्विपतो जहि ॥ १७ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । वाताय । मणिम् । आशवे ।  
तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । प्रति । अमुञ्चन्तं । शम्ऽशुर्वम् ।  
सः । आभ्यः । विश्वम् । इत् । दुहे । भूयःऽभूयः । श्वःऽश्वः । तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥

ऋतवस्तमवध्नार्तवास्तमवध्नत ।  
संवत्सरस्तं बुद्ध्वा सर्वं भूतं वि रक्षति ॥ १८ ॥

ऋतवः । तम् । अवध्नत । आर्तवाः । तम् । अवध्नत ।  
सम्ऽवत्सरः । तम् । बुद्ध्वा । सर्वम् । भूतम् । वि । रक्षति ॥ १८ ॥

अन्तर्देशा अवध्नत प्रदिशुस्तमवध्नत ।  
प्रजापतिसृष्टो मणिर्द्विपतो मेऽधरौ अकः ॥ १९ ॥

अन्तःऽदेशाः । अवध्नत । प्रदिशः । तम् । अवध्नत ।  
प्रजापतिसृष्टः । मणिः । द्विपतः । मे । अधरान् । अकः ॥ १९ ॥

१. अजयन् > अजयन् J.P; अजयन् Cp.  
K.K<sup>m</sup>, R.V.Dc.Cs.P<sup>3</sup>, W.I.K<sup>2</sup>.  
२. अमुञ्चत P.P<sup>4</sup>, Cp.Bp<sup>3</sup>.D<sup>4</sup>.  
३. इवश्व<sup>2</sup> A,B,B<sup>3</sup>,D,K,K<sup>m</sup>,R,S<sup>m</sup>.V.Dc.Cs.  
४. राजवि वे १६,४४,२.  
५. अज्या P.  
६. मेधै A,R; सोधरौ वे १६,४४,१.



अथर्वानो अवघ्नताथर्वणा अवघ्नत ।

‘तैर्मेदिनो अङ्गिरसो’ दस्यूनां विभिदुः पुरस्तेन त्वं द्विपतो जहि ॥२०॥

अथर्वानः । अवघ्नत । आथर्वणाः । अवघ्नत ।

तैः । मेदिनः । अङ्गिरसः । दस्यूनाम् । विभिदुः । पुरः । तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥२०॥

तं धाता प्रत्यमुञ्चत स भूतं व्यकल्पयत् ।

तेन त्वं द्विपतो जहि ॥ २१ ॥

तम् । धाता । प्रति । अमुञ्चत । सः । भूतम् । वि । अकल्पयत् ।

तेन । त्वम् । द्विपतः । जहि ॥ २१ ॥

यमवघ्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमद् रसेन सह वर्चसा ॥ २२ ॥

यम् । अवघ्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् ।

सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमत् । रसेन । सह । वर्चसा ॥ २२ ॥

यमवघ्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमत् सह गोभिरजाविभिरक्षेन प्रजया सह ॥ २३ ॥

यम् । अवघ्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् । सः । मा । अयम् ।

मणिः । आ । अगमत् । सह । गोभिः । अजाविभिः । अक्षेन । प्रजया । सह ॥२३॥

यमवघ्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमत् सह व्रीहियवाम्भ्यां महसा भूत्या सह ॥ २४ ॥

यम् । अवघ्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् । सः । मा । अयम् । मणिः ।

आ । अगमत् । सह । व्रीहियवाम्भ्याम् । महसा । भूत्या । सह ॥ २४ ॥

यमवघ्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमन्मधोर्धृतस्य धारया व्रीहिलालेन मणिः सह ॥२५॥

१. अङ्गिरसस्य वज्रं वि १६, ४४, ३.

२. हम् वज्रात् एवमुत्तरं वे १६, ४४, ५.

३. स्वाय एवमुत्तरं वे.

४. धिया वे १६, ४४, ६.

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् । सः । मा । अयम् ।  
मणिः । आ । अगमत् । मघोः । घृतस्य । धारया । कीलात् । मणिः । सह ॥ २५ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमत् दूर्जया पर्यसा सह द्रविणेन श्रिया सह ॥ २६ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् । सः । मा । अयम् ।  
मणिः । आ । अगमत् । ऊर्जया । पर्यसा । सह । द्रविणेन । श्रिया । सह ॥ २६ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमत् तेजसा त्विष्या सह यशसा कीर्त्या<sup>१</sup> सह ॥ २७ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् । सः । मा । अयम् ।  
मणिः । आ । अगमत् । तेजसा । त्विष्या । सह । यशसा । कीर्त्या<sup>१</sup> । सह ॥ २७ ॥

यमवध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम् ।

स माऽयं मणिरागमत् सर्वाभिर्भूतिभिः सह ॥ २८ ॥

यम् । अवध्नात् । बृहस्पतिः । देवेभ्यः । असुरक्षितिम् ।  
सः । मा । अयम् । मणिः । आ । अगमत् । सर्वाभिः । भूतिभिः । सह ॥ २८ ॥

तमिमं देवतां मणिं मह्यं ददतु पुष्टये ।

अभिष्टुं क्षत्रवर्धनं सपत्नदम्भनं मणिम् ॥ २९ ॥

तम् । इमम् । देवताः । मणिम् । मह्यम् । ददतु । पुष्टये ।  
अभिऽष्टुम् । क्षत्रवर्धनम् । सपत्नदम्भनम् । मणिम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मणा तेजसा सह प्रति मुञ्चामि मे<sup>२</sup> शिवम् ।

असपत्नः सपत्नहा सपत्नान् मेऽर्धरा<sup>३</sup> अकः ॥ ३० ॥

ब्रह्मणा । तेजसा । सह । प्रति । मुञ्चामि । मे । शिवम् ।  
असपत्नः<sup>४</sup> । सपत्नहा । सपत्नान् । मे । अर्धरान् । अकः ॥ ३० ॥

१. कीर्त्या B<sup>१</sup>, K, K<sup>२</sup>, S<sup>३</sup>, V, Dc, F<sup>४</sup>, Cp, D<sup>५</sup>; कीर्त्या P<sup>६</sup>, M, T.

२. मे १६, ४५, २.

३. ४६ A, R.

४. पुत्राः P.

उत्तरं द्विपतो मामयं' मणिः कृणोतु देवजाः ।

यस्य लोका इमे त्रयः पर्यो दुग्धमुपासते ।

स माऽयमधि रोहतु मणिः श्रेष्ठयाय मूर्धतः ॥ ३१ ॥

उत्तरम् । द्विपतः । माम् । अयम् । मणिः । कृणोतु । देवजाः ।

यस्य । लोकाः\* । इमे । त्रयः । पर्योः । दुग्धम् । उपऽआसते ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रेष्ठयाय । मूर्धतः ॥ ३१ ॥

यं देवाः पितरौ मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा ।

स मायमधि रोहतु मणिः श्रेष्ठयाय मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यम् । देवाः । पितरः । मनुष्याः । उपजीवन्ति । सर्वदा ।

सः । मा । अयम् । अधि । रोहतु । मणिः । श्रेष्ठयाय । मूर्धतः ॥ ३२ ॥

यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति ।

'एवा मयि' प्रजा पशवोऽन्नमन्नं वि रोहतु ॥ ३३ ॥

यथा । बीजम् । उर्वरायाम् । कृष्टे । फालेन । रोहति ।

एव । मयि । प्रजा । पशवः । अन्नम् । अन्नम् । वि । रोहतु ॥ ३३ ॥

यस्मै त्वा यज्ञवर्धन मणे प्रतिमुचं शिवम् ।

तं त्वं शतदक्षिण मणे श्रेष्ठयाय जिवतात् ॥ ३४ ॥

यस्मै । त्वा । यज्ञवर्धनम् । मणे । प्रतिमुचम्\* । शिवम् ।

तम् । त्वम् । शतदक्षिणम् । मणे । श्रेष्ठयाय । जिवतात् ॥ ३४ ॥

एतमिध्मं सुमार्हितं जुषाणो अग्ने प्रति हर्य होमैः\* ।

तस्मिन् विदेम सुमति स्वस्ति प्रजां चक्षुः पशन्तस्मिन्ने जातवदसि ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥

एतम् । इध्मम् । सुमऽआर्हितम् । जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । होमैः ।

१. त्वा वे १६, ४५, १.

२. मणिर्ऋ B<sup>५</sup>, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

३. स्वाऽयमभि रभय वे

१६, ४४, ३.

४. लोकः P.

५. \*यन्तु वे १६, ४४, १.

६. एवास्मिन् वे १६, ४५, १.

७. \*मुचं K, K<sup>m</sup>, V, Dc, C<sup>s</sup>, P, J, Cp-

८. समानृष्टं वे १६, ४५, ४.

९. मणे B, K,

Dc, R<sup>१</sup>, T.

१०. होमम् वे.

११. अग्ने P<sup>१</sup>, D<sup>१</sup>.

तस्मिन् । विदेम् । सुऽमतिम् । स्वस्ति । प्रऽजाम् । चक्षुः । पशून् । समऽईद्रे ।  
आतऽवेदसि । ब्रह्मणा ॥ ३५ ॥

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

‘कस्मिन्नङ्गे’ इति स्कम्भसूक्तम् । स्कम्भ इति सनातनतमो देवो ब्रह्मणोऽ-  
प्याद्यभूतः । अतो ज्येष्ठं ब्रह्मेति तस्य संज्ञा । तस्मिन् सर्वमेतत् तिष्ठति ।  
एतत्सर्वम् तेनाविष्टम् । विराडपि तस्मिन्नेव समाहितः । तस्मिन्नेव देवादयः  
सर्वे समाहिता इत्यादि वर्णनम् ।

कस्मिन्नङ्गे तपो अस्याधि तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे श्रुतमस्याध्याहितम् ।

कः व्रतं कः श्रद्धाऽस्य तिष्ठति कस्मिन्नङ्गे सत्यमस्य प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तपः । अस्य । अधि । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । श्रुतम् । अस्य । अधि ।  
आऽहितम् । कः । व्रतम् । कः । श्रद्धा । अस्य । तिष्ठति । कस्मिन् । अङ्गे । सत्यम् । अस्य ।  
प्रतिऽस्थितम् ॥ १ ॥

कस्मादङ्गाद् दीप्यते अग्निरस्य कस्मादङ्गात् पवते मातरिश्वा ।

कस्मादङ्गाद् वि मिमीतेऽधि चन्द्रमा महः स्कम्भस्य मिमानो अङ्गम् ॥ २ ॥

कस्मात् । अङ्गात् । दीप्यते । अग्निः । अस्य । कस्मात् । अङ्गात् । पवते । मातरिश्वा ।  
कस्मात् । अङ्गात् । वि । मिमीते । अधि । चन्द्रमा । महः । स्कम्भस्य । मिमानः । अङ्गम् ॥

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठति भूमिरस्य कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्यन्तरिक्षम् ।

कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्याहिता द्यौः कस्मिन्नङ्गे तिष्ठत्युत्तरं दिवः ॥ ३ ॥

कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । भूमिः । अस्य । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । अन्तरिक्षम् ।  
कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । आऽहिता । द्यौः । कस्मिन् । अङ्गे । तिष्ठति । उत्तरम् । दिवः ॥

कः प्रेप्सन् दीप्यत ऊर्ध्वो अग्निः कः प्रेप्सन् पवते मातरिश्वा ।

यत्र प्रेप्सन्तीराभियन्त्यावृतः स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः सिन्देव सः ॥ ४ ॥

कृ। प्रऽईप्सन् । दीप्यते । ऊर्ध्वः । अग्निः । कृ। प्रऽईप्सन् । पवते । मातरिर्वा । यत्र ।  
प्रऽईप्सन्तीः । अभिऽयन्ति । आऽवृत्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्थित् । एव । सः ॥१॥

कार्धमासाः कृयन्ति मासाः संवत्सरेण सह संविदानाः ।

यत्र यन्त्युतत्रो यत्रार्तवाः<sup>१</sup> स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्थिदेव सः ॥ ५ ॥

कृ। अर्धमासाः । कृ। यन्ति । मासाः । सम्वत्सरेण । सह । सम्विदानाः ।  
यत्र । यन्ति । श्रुतवः । यत्र । आर्तवाः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्थित् । एव । सः ॥५॥

कृ<sup>१</sup> प्रेप्सन्ती युवती विरूपे अहोरात्रे द्रवतः संविदाने ।

यत्र प्रेप्सन्तीरभियन्त्यापः<sup>२</sup> स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्थिदेव सः ॥ ६ ॥

कृ। प्रेप्सन्ती इति प्रऽईप्सन्ती । युवती इति । विरूपे इति विऽरूपे । अहोरात्रे इति ।  
द्रवतः । संविदाने इति सम्विदाने । यत्र । प्रऽईप्सन्तीः<sup>३</sup> । अभिऽयन्ति । आपः । स्कम्भम् ।  
तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्थित् । एव । सः ॥६॥

यस्मिन्स्तब्धा<sup>४</sup> प्रजापतिलोकान्तसर्वा<sup>५</sup> आधारयत् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्थिदेव सः ॥ ७ ॥

यस्मिन् । स्तब्धा<sup>४</sup> । प्रजाऽपतिः । लोकान् । सर्वान् । आधारयत् ।

स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्थित् । एव । सः ॥ ७ ॥

यत् परममवुमं<sup>६</sup> यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।

कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र यत्र प्राविशत् कियत् तद् वभूव ॥ ८ ॥

यत् । परमम् । अवुमम् । यत् । च । मध्यमम् । प्रजाऽपतिः । ससृजे । विश्वऽरूपम् ।

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र । यत् । न । प्रऽअविशत् । कियत् । तत् । वभूव ॥८॥

कियता स्कम्भः प्र विवेश भूतं कियद् भविष्यदन्वाशयेऽस्य ।

एकं<sup>७</sup> "यदङ्गमकृणोत् सहस्रधा कियता स्कम्भः प्र विवेश तत्र ॥ ९ ॥

१. स्थित् P, P<sup>३</sup>, J, Cp, WM.

२. वा B<sup>३</sup>, D, S<sup>३</sup>, Cs.

३. इति A, B<sup>३</sup>, R, S<sup>३</sup>,

Cs. ४. प्रऽईप्सन् P<sup>३</sup>, J.

५. ष्ठा A, B, D, K, K<sup>३</sup>, R, S<sup>३</sup>, V, Dc, Cs, P, P<sup>३</sup>, J, Cp,

WM. ६. 'सर्वा' A, R.

७. 'रयत्' K, K<sup>३</sup>. - ८. स्थिदेव A, B, B<sup>३</sup>, K, K<sup>३</sup>, R, S<sup>३</sup>,

WM. ९. स्थित् P, J, Cp, WM.

१०. परमं यदवुमं K, V.

११. तद् K.

कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । भुतम् । कियत् । भविष्यत् । अनुऽआशये । अस्य ।  
एकम् । यत् । अङ्गम् । अकृणोत् । सहस्रऽधा । कियता । स्कम्भः । प्र । विवेश । तत्र ॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जनां विदुः ।

असच्च यत्र सच्चान्तं स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः स्विदेव सः ॥ १० ॥

यत्र । लोकान् । च । कोशान् । च । आपः । ब्रह्म । जनाः । विदुः । अस्तत् । च ।  
यत्र । सत् । च । अन्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । स्वित् । एव । सः ॥ १० ॥

यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयत्युत्तरम् ।

ऋतं च यत्र श्रद्धा चापो ब्रह्म ममाहिताः स्कम्भं तं ॥ ११ ॥

यत्र । तपः । पराक्रम्य । व्रतम् । धारयति । उत्तरम् ।  
ऋतम् । च । यत्र । श्रद्धा । च । आपः । ब्रह्म । समऽआहिताः । स्कम्भम् । ॥ ११ ॥

यस्मिन् भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन् च आहिताः ।

यत्राग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्षिताः स्कम्भं तं ॥ १२ ॥

यस्मिन् । भूमिः । अन्तरिक्षम् । द्यौः । यस्मिन् । अग्निः । आहिताः ।  
यत्र । अग्निः । चन्द्रमाः । सूर्यः । वातः । तिष्ठन्ति । अर्षिताः । स्कम्भम् । ॥ १२ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे सर्वे समाहिताः स्कम्भं तं ॥ १३ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । सर्वे । समऽआहिताः । स्कम्भम् । तम् ॥ १३ ॥

यत्र ऋषयः प्रथमजाः ऋचः साम यजुर्मही ।

एकर्विधस्मिन्नार्षितः स्कम्भं तं ॥ १४ ॥

यत्र । ऋषयः । प्रथमऽजाः । ऋचः । साम । यजुः । मही ।  
एकऽऋषिः । यस्मिन् । अर्षितः । स्कम्भम् । ॥ १४ ॥

१. 'न्तः' K, K<sup>m</sup>, R, Dc.

२. स्विदेव A, K, R, S<sup>m</sup>.

३. स्विद् P, J, Cp.

४. ऋतं वे १७, ८, २

५. व्रतं वे.

६. 'ता' V.

७. 'हिताः' D, R, C, P, P<sup>s</sup>, J.

८. मूतहव वे १७, ८, ५

९. एक ऋषिः वे. १०. 'र्षित' D, K, S<sup>m</sup>, V.

यत्रामृतं च मृत्युश्च 'पुरुषेऽधि समाहिते' ।

समुद्रो यस्य नाड्यः<sup>१</sup> पुरुषेऽधि समाहिताः<sup>२</sup> स्कम्भं तं ॥ १५ ॥

यत्र । अमृतम् । च । मृत्युः । च । पुरुषे । अधि । समाहिते इति समुद्राहिते ।  
समुद्रः । यस्य । नाड्यः । पुरुषे । अधि । समुद्राहिताः । स्कम्भम् । ॥ १५ ॥

यस्य चतस्रः प्रदिशो नाड्यः<sup>३</sup> तिष्ठन्ति<sup>४</sup> प्रथमाः<sup>५</sup> ।

यज्ञो यत्र पराऽक्रान्तः<sup>६</sup> स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः<sup>७</sup> सिद्धेव सः ॥ १६ ॥

यस्य । चतस्रः । प्रदिशः । नाड्यः । तिष्ठन्ति । प्रथमाः ।

यज्ञः । यत्र । पराऽक्रान्तः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । सिद्धे<sup>८</sup> । एव । सः ॥ १६ ॥

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।

यो वेदं परमेष्ठिनं यश्च वेदं प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठं ये ब्राह्मणं विदुस्ते स्कम्भमनुसंविदुः ॥ १७ ॥

ये । पुरुषे । ब्रह्म । विदुः । ते । विदुः । परमेष्ठिनम् ।

यः । वेदं । परमेष्ठिनम् । यः । च । वेदं । प्रजापतिम् ।

ज्येष्ठम् । ये । ब्राह्मणम् । विदुः । ते । स्कम्भम् । अनुसंविदुः ॥ १७ ॥

यस्य शिरो वैश्वानरश्चक्षुरङ्गिरसोऽर्भवन् ।

अह्नानि यस्य यातवः<sup>९</sup> स्कम्भं तं ब्रूहि कृतमः<sup>१०</sup> सिद्धेव सः ॥ १८ ॥

यस्य । शिरो । वैश्वानरः । चक्षुः । अङ्गिरसः । अर्भवन् ।

अह्नानि । यस्य । यातवः । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतमः । सिद्धे<sup>११</sup> । एव । सः ॥ १८ ॥

यस्य ब्रह्म मुखमाहुर्जिह्वा मधुकयामुत ।

विराजमूधो यस्याहुः<sup>१२</sup> स्कम्भं तं ॥ १९ ॥

१. पुरुषस्य समाहिताः वे १७, ८, ७.

२. नाड्यः B, D, S<sup>m</sup>, C<sup>h</sup>.

३. 'ता

D, S<sup>m</sup>, V. ४. 'मृत्यु' वे १७, ८, ९.

५. प्रथमाः A, B, B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, D<sup>c</sup>, C<sup>h</sup>.

WM, WI.; प्रथमाः P<sup>2</sup>; वे १, २, १०१ j. ६.

६. यस्मिन् वे.

७. 'स' D, S<sup>m</sup>, V.

८. सिद्धे B, D, S<sup>m</sup>, R.

९. प्रज्युताः मूढे.

१०. सिद्धे P, P<sup>2</sup>, J. सिद्धे > सिद्धे C<sup>h</sup>.

११. 'वे' A, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V; कृतमः वे १७, ८, ९.

१२. 'हु' D, S<sup>m</sup>, V.

यस्य । ब्रह्म । मुखम् । आहुः । जिह्वाम् । मधुऽकशाम् । उत ।  
विऽराजम् । ऊर्ध्वः । यस्य । आहुः । स्कम्भम् । ० ॥ १९ ॥

यस्मादृचौ अपातक्षन् यजुर्यस्मादुपाकपन् ।  
सामानि' यस्य लोमान्यथर्वाऽङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव' सः । २० ।  
यस्मात् । ऋचः । अपऽअतक्षन् । यजुः । यस्मात् । अपऽअकपन् । सामानि । यस्य ।  
लोमानि । अथर्वऽअङ्गिरसः । मुखम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रुहि । कतमः । स्वित्' । एव । सः ॥

असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जनां विदुः' ।

उतो सन्मन्यन्तेऽवरे' 'ये ते' शाखांमुपासते ॥ २१ ॥

असत्ऽशाखाम् । प्रऽतिष्ठन्तीम् । परमम्ऽईव । जनाः । विदुः' ।  
उतो इति । सत् । मन्यन्ते । अवरे । ये । ते । शाखाम् । उपऽआसते ॥ २१ ॥

यत्रादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च समाहिताः ।  
भूतं च यत्र भव्यं च सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः' स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव' सः ॥ २२ ॥  
यत्र । आदित्याः । च । रुद्राः । च । वसवः । च । समऽआहिताः । भूतम् । च । यत्र ।  
भव्यम् । च । सर्वे । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः । स्कम्भम् । तम् । ब्रुहि । कतमः । स्वित्' । एव । सः ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा निधिं रक्षन्ति' सर्वदा ।

निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ २३ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । निऽधिम् । रक्षन्ति । सर्वदा ।  
निऽधिम् । तम् । अद्य । फः । वेद । यम् । देवाः । अभिऽरक्षथ ॥ २३ ॥

यत्र देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।

यो वै तान् विद्यात् प्रत्यक्षं स ब्रह्मा वेदिता स्यात् ॥ २४ ॥

१. छन्दोसि वे १०, १, १- २. स्विदेव B, R, S<sup>m</sup>, V. ३. स्वि P, J. ४. विदुः P,  
K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V. ५. संन्यवे K, K<sup>m</sup>. ६. यस्य वे १०, १, २. ७. विदुः P,  
C. \*वा B<sup>a</sup>, D, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>. ८. स्विदेव B, R, S<sup>m</sup>. ९. स्वि P, P<sup>a</sup>, J. १०. स्वि > स्वि  
Cp. ११. रक्षन्तु वे १०, १, ४.



यत्र । देवाः । ब्रह्मविदः । ब्रह्म । ज्येष्ठम् । उपऽआसते ।

यः । वै । तान् । विद्यात् । प्रतिऽअक्षम् । सः । ब्रह्मा । वेदिता । स्यात् ॥ २४ ॥

बृहन्तो नाम ते देवा 'येऽसतः परि' जज्ञिरे ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्यासंदाहुः पुरो जनाः ॥ २५ ॥

बृहन्तः । नाम । ते । देवाः । ये । असतः । परि । जज्ञिरे ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । असत् । आहुः । पुरः । जनाः ॥ २५ ॥

यत्र स्कम्भः प्रजुनयन् पुराणं व्यवर्तयत् ।

एकं तदङ्गं स्कम्भस्य 'पुराणमनुसंविदुः' ॥ २६ ॥

यत्र । स्कम्भः । प्रऽजुनयन् । पुराणम् । विऽववर्तयत् ।

एकम् । तत् । अङ्गम् । स्कम्भस्य । पुराणम् । अनुऽसंविदुः ॥ २६ ॥

यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे ।

तान् वै त्रयस्त्रिंशद्देवानेकं ब्रह्मविदो विदुः ॥ २७ ॥

यस्य । त्रयःऽत्रिंशत् । देवाः । अङ्गे । गात्रा । विऽभेजिरे ।

तान् । वै । त्रयःऽत्रिंशत् । देवान् । एकै । ब्रह्मविदः । विदुः ॥ २७ ॥

हिरण्यगर्भं परममनस्युद्यं जना विदुः ।

स्कम्भस्तदग्रे प्राप्तिश्चद्विरण्यं लोके अन्तरा ॥ २८ ॥

हिरण्यगर्भम् । परम् । अन्तिऽउद्यम् । जनाः । विदुः ।

स्कम्भः । तत् । अग्रे । प्र । अतिश्चत् । हिरण्यम् । लोके । अन्तरा ॥ २८ ॥

स्कम्भे लोकाः स्कम्भे तपः स्कम्भेऽध्युतमाहितम् ।

स्कम्भे त्वा वेद प्रत्यक्षमिन्द्रे सर्वं समाहितम् ॥ २९ ॥

१. 'संतस्परि' WM.

२. ते P, Cp.

३. व्यवर्तयत् B, K.

४. 'जमास'

विदुः वै १०, ९, ७ [मु. छे.].

५. गात्राणि भेजिरे वै १०, ९, ८.

६. विदुः R, S<sup>m</sup>, P.

७. लोके वै १०, ९, ९.

८. 'घन् P, J.

९. 'का B<sup>m</sup>, D, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>.

१०. तप

B, D, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>.

११. स्कम्भे A, B, B<sup>m</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>, WM.

वै १०, ९, १० स्कम्भे

V, D, C, O.

१२. विदुः वै.

स्कम्भे । लोकाः । स्कम्भे । तपः । स्कम्भे । अर्धि । ऋतम् । आऽहितम् ।  
स्कम्भे' । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । इन्द्रे । सर्वम् । समऽआहितम् ॥ २९ ॥

इन्द्रे लोका इन्द्रे तप इन्द्रेऽधृतमाहितम् ।

इन्द्रं' त्वा वेद' प्रत्यक्षं स्कम्भे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥

इन्द्रे । लोकाः । इन्द्रे । तपः । इन्द्रे । अर्धि । ऋतम् । आऽहितम् ।  
इन्द्रम्' । त्वा । वेद । प्रतिऽअक्षम् । स्कम्भे । सर्वम् । प्रतिऽस्थितम् ॥ ३० ॥

नाम नास्त्रा' जोहवीति' पुरा सूर्यात् पुरोपसः ।

यद्वजः प्रथमं सँवभूव स ह तत् स्वराज्यमियाय' यस्मान्नान्यत् परमस्ति' भूतम् ॥ ३१ ॥

नाम । नास्त्रा । जोहवीति । पुरा । सूर्यात् । पुरा । उपसः । यत् । अजः । प्रथमम् ।  
समऽवभूव' । सः । ह । तत् । स्वराज्यम् । इयाय । यस्मात् । न । अन्यत् । परम् । अस्ति । भूतम् ॥

यस्य भूमिः प्रमाऽन्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३२ ॥

यस्य । भूमिः । प्रमा । अन्तरिक्षम् । उत । उदरम् ।  
दिवम् । यः । चक्रे । मूर्धानम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३२ ॥

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निं यश्चक्र आस्यै' तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥

यस्य । सूर्यः । चक्षुः । चन्द्रमाः । च । पुनर्णवः ।  
अग्निम् । यः । चक्रे । आस्यम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३३ ॥

यस्य वार्तः प्राणापानौ चक्षुराङ्गिरसोऽर्भवन् ।

'दिशो यश्चक्रे प्रज्ञानीस्त्वस्मै' ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३४ ॥

यस्य । वार्तः । प्राणापानौ । चक्षुः । अङ्गिरसः । अर्भवन् ।  
दिशः । यः । चक्रे । प्रज्ञानीः । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३४ ॥

१. स्कम्भम् = स्कम्भम् P; स्कम्भम् P<sup>2</sup>, D<sup>2</sup>; स्कम्भम् J, Cp. २. इन्द्रं W, Gri. च.  
३. विष्णु पं १७, १०, १. ४. समहितम् पं. ५. नाम्ना K. ६. \*वीमि पे  
१७, १०, २. ७. \*ज्ये जगाम पं. ८. \*मस्तु पे. ९. दिवं यश्चक्रे मूर्धानं च\*

स्कम्भो दाधार 'द्यावापृथिवी उभे इमे' स्कम्भो दाधारोर्वे<sup>१</sup>न्तरिक्षम् । -

स्कम्भो दाधार प्रदिशः पटुर्वीः<sup>२</sup> स्कम्भ इदं विश्वं भुवनमा विवेश ॥ ३५ ॥

स्कम्भः । दाधार । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति । स्कम्भः । दाधार । पटु । अन्तरिक्षम् ।

स्कम्भः । दाधार । प्रदिशः । पटु । उर्वीः । स्कम्भे । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेश ॥ ३५ ॥

यः श्रमात् तपसो जातो लोकान्तसर्वान्तसमानशे ।

सोमं यश्चक्रे केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ ३६ ॥

यः । श्रमात् । तपसः । जातः । लोकान् । सर्वान् । समऽआनशे ।

सोमम् । यः । चक्रे । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ ३६ ॥

कथं वातो नेलंयति कथं न रमते मनः ।

किमापः सत्यं 'प्रेप्सन्तीनेलंयन्ति कदा चन' ॥ ३७ ॥

कथम् । वातः । न । इलंयति<sup>३</sup> । कथम् । न । रमते । मनः ।

किम् । आपः । सत्यम् । प्रेप्सन्तीः । न । इलंयन्ति । कदा । चन ॥ ३७ ॥

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे<sup>४</sup> ।

तस्मिन् छपन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः पुरित<sup>५</sup> इव शाखाः ॥ ३८ ॥

महत् । यक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तपसि । क्रान्तम् । सलिलस्य । पृष्ठे । तस्मिन् ।

छपन्ते । ये । ऊ इति । के । च । देवाः । वृक्षस्य । स्कन्धः । पुरितः इव । शाखाः ॥ ३८ ॥

यस्मै हस्ताभ्यां पादाभ्यां वाचा श्रोत्रेण चक्षुषा ।

यस्मै देवाः सदा वलिं प्रयच्छन्ति 'विमितेऽमिते' स्कम्भं तं ब्रूहि कृतम् ।

स्विदेव<sup>६</sup> सः ॥ ३९ ॥

यस्मै । हस्ताभ्याम् । पादाभ्याम् । वाचा । श्रोत्रेण । चक्षुषा । यस्मै । देवाः । सदा । वलिम् ।

प्रयच्छन्ति । विमिते । अमितम् । स्कम्भम् । तम् । ब्रूहि । कृतम् । स्वित्<sup>७</sup> । एव । सः ॥

अप तस्य हतं तपो व्यावृत्तः<sup>८</sup> स पाप्मना ।

१. पृथिवी द्यामुतायुं पं १७, १०, ७.

२. 'रोर्वी' B, B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>.

३. 'वी'

B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, V, C<sup>s</sup>.

४. 'मतीः प्र चक्रमति' सर्वदा पं १७, १०, ८.

५. इलंयति P, J.

६. पृष्ठे A, B<sup>h</sup>, R, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>, P<sup>3</sup>.

७. तस्मिन् A, K<sup>m</sup>, R, D<sup>c</sup>; यस्मिन् पं १७, १०, ९.

८. पुरितं D, S<sup>m</sup>.

९. मितेऽमितं पं १७, १०, १०.

१०. स्विदेव A, B, K, R, S<sup>m</sup>.

११. स्विन् P, P<sup>3</sup>, J.

१२. 'वृत्तः' B<sup>h</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, C<sup>s</sup>.

सर्वाणि तस्मिन् ज्योतीषि यानि त्रीणि प्रजापतौ ॥ ४० ॥

अपः । तस्य । हतम् । तमः । विऽआवृत्तः । सः । पाप्मना ।

सर्वाणि । तस्मिन् । ज्योतीषि । यानि । त्रीणि । प्रजापतौ ॥ ४० ॥

यो वेतसं हिरण्यं तिष्ठन्तं सलिले वेद । स वै गुह्यः प्रजापतिः ॥ ४१ ॥

यः । वेतसम् । हिरण्यम् । तिष्ठन्तम् । सलिले । वेद । सः । वै । गुह्यः । प्रजापतिः ॥

तन्त्रमेकं युवती विरूपे अभ्याक्रमं वयतः पण्मयूखम् ।

प्राण्या तन्तूस्तिरते धत्ते अन्या नाप वृज्जाते न गमातो अन्तम् ॥ ४२ ॥

तन्त्रम् । एके इति । युवती इति । विरूपे इति विऽरूपे । अभिऽआक्रमम् । वयतः । पण्मयूखम् । प्र । अन्या । तन्तून् । तिरते । धत्ते । अन्या । न । अप । वृज्जाते इति ।

न । गमातः । अन्तम् ॥ ४२ ॥

तयोरहं परिनृत्यन्त्योरिव न वि जानामि यतरा परस्ताद् ।

पुमानेनद् वयत्युदगृणत्ति पुमानेनद् वि जभाराधि नाके ॥ ४३ ॥

तयोः । अहम् । परिनृत्यन्त्योऽहम् । न । वि । जानामि । यतरा । परस्ताद् । पुमान् । एनद् । वयति । उत । गृणत्ति । पुमान् । एनत् । वि । जभार । अधि । नाके ॥

इमे मयूखा उप तस्तभुर्दिवं सामानि चक्रुस्तर्सराणि वातवे ॥ ४४ ॥

इमे । मयूखाः । उप । तस्तभुः । दिवं । सामानि । चक्रुः । तर्सराणि । वातवे ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘यो भूतम्’ इति सूक्तमपि स्कन्मदेवताकम् । अत्रापि स्कम्भस्य ज्येष्ठत्वं ध्येष्ठत्वं सर्वेषामाश्रयभूतत्वं च दृश्यते ।

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यथाधितिष्ठति ।

स्वर्गस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

१. उ. Cp, वे १०, ११, ३; वेद. शिष्टा मूत्रे. वे. [मूत्रे.] गुह्य. २. ‘यूपम्’ A, B<sup>2</sup>, D, S<sup>2</sup>, V, Dc, Cs, Cp. ३. प्राजा D, Cs. ४. ‘नेनद्’ S<sup>2</sup>; पुमी एनं य १०, ११, ३. ५. ‘वयत्युदगृणत्ति’ Ki; वयत उत्कृणत्ति य. ६. पुमान्तिरते भवि नाके ११. मयूखाः Cp. १२. तस्तभुः P. १३. चक्रुः P, P<sup>2</sup>. १४. स्वर्ग B<sup>2</sup>, D, S<sup>2</sup>, Cs; स्वर्ग > स्वर्ग B.

अस्मिन् य.

११. मयूखाः Cp.

१५. स्वर्ग B<sup>2</sup>, D, S<sup>2</sup>, Cs; स्वर्ग > स्वर्ग B.

२. ‘यूपम्’ A, B<sup>2</sup>, D,

४. ‘नेनद्’ S<sup>2</sup>; पुमी एनं य

६. पुमान्तिरते भवि नाके

१०. ‘गृण्योतरे’ य.

१४. पापं B<sup>2</sup>.

यः । भुतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । यः । च । अधिऽतिष्ठति ।

स्वः । यस्य । च । केवलम् । तस्मै । ज्येष्ठाय । ब्रह्मणे । नमः ॥ १ ॥

स्कम्भेनेमे विष्टभिते<sup>१</sup> दौश्च भूमिश्च तिष्ठतः ।

स्कम्भ इदं सर्वमात्मान्वद् यत् प्राणनिमिषच्च<sup>२</sup> यत् ॥

स्कम्भेने । इमे इति । विस्तभिते इति विऽस्ताभिते । दौः । च । भूमिः । च । तिष्ठतः ।

स्कम्भे । इदम् । सर्वम् । आत्मन्ऽवत् । यत् । प्राणत् । निऽमिषत् । च । यत् ॥ २ ॥

तिस्रो ह प्रजा अत्यायमायन्<sup>३</sup> न्य<sup>४</sup>न्या<sup>५</sup> अर्कमभितोऽविशन्त<sup>६</sup> ।

बृहन्<sup>७</sup> ह<sup>८</sup> तस्थौ रजसो विमानो<sup>९</sup> हरितो हरिणीरा<sup>१०</sup> विवेश ॥ ३ ॥

तिस्रः । ह । प्रजाः । अतिऽआयम् । आयन् । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । अविशन्त ।

बृहन् । ह । तस्थौ । रजसः । विऽमानः । हरितः । हरिणीः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

द्वादश प्रथयश्चक्रमेकं त्रीणि नम्यानि क तु तच्चिकेत ।

तत्राहतास्त्रीणि शतानि शङ्खवः पृष्टिश्च<sup>११</sup> खीला अविचाचला ये ॥ ४ ॥

द्वादश । प्रऽथयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नम्यानि । कः । कुं इति । तत् । चिकेत ।

तत्र । आऽहताः । त्रीणि । शतानि । शङ्खवः । पृष्टिः<sup>१२</sup> । च । खीलाः । अविऽचाचलाः । ये ॥

इदं संवितुर्वि जानीहि पद् युमा एकं एकजः ।

तस्मिन् हापित्वमिच्छन्ते य एषामेकं एकजः ॥ ५ ॥

इदम् । संवितुः । वि । जानीहि । पद् । युमाः । एकः । एकजः<sup>१३</sup> ।

तस्मिन् । ह । अपिऽत्वम्<sup>१४</sup> । इच्छन्ते । यः । एषाम् । एकः । एकजः ॥ ५ ॥

आविः सन्निहितं गुहा जरन्नाम<sup>१५</sup> महत् पदम् ।

तत्रेदं सर्वमापितमेजत्<sup>१६</sup> प्राणत् प्रतिष्ठितम्<sup>१७</sup> ॥ ६ ॥

आविः । सत् । निऽहितम् । गुहा । जरत् । नाम । महत् । पदम् ।

१. विस्तभिते पं १६, १-१, १. २. \*मिषयच्च K. ३. अत्यायमीयुर ब्र ८, १-१, १४  
जया १, २२९ ऐआ २, १, ३. ४. न्य<sup>३</sup>न्या B, B<sup>h</sup>, D, S<sup>m</sup>, C<sup>s</sup>. ५. \*तां विविधे श्र. ऐआ-  
विविश्युः जया. ६. बृहद् श्र. जया. ऐआ. ७. सुवनेऽवन्तः श्र. ऐआ. † विमाने  
जया. ८. परमानो हरित आ श्र. जया. ऐआ. ९. पृष्टिश्च A, B<sup>h</sup>, K, S<sup>m</sup>, Dc, C<sup>s</sup>.  
१०. पृष्टिः P, P<sup>1</sup>. ११. प्रकुज्याः P. १२. आपिऽत्वम् WI. १३. 'हाव'  
मुं २, १, १. १४. अथैतस्मिन् मुं. १५. निमिषच्च यत् पं १६, १-१, ९.

तत्र । इदम् । सर्वम् । अर्पितम् । एजत् । प्राणत् । प्रतिऽस्थितम् ॥ ६ ॥  
 एकचक्रं<sup>१</sup> वर्तत एकनेनि सहस्राक्षरं<sup>२</sup> प्र पुरो नि पथा<sup>३</sup> ।  
 अर्धेन<sup>४</sup> विश्वं<sup>५</sup> भुवनं<sup>६</sup> जजान<sup>७</sup> यदस्यार्धं<sup>८</sup> 'कं१ तद् वंभूव'<sup>९</sup> ॥ ७ ॥  
 एकऽचक्रम् । वर्तते । एकऽनेनि । सहस्रऽअक्षरम् । प्र । पुरः । नि । पथा ।  
 अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । जजान । यत् । अस्य । अर्धम् । कं । तत् । वंभूव ॥ ७ ॥  
 पञ्चवाही<sup>१०</sup> बृहत्पत्रमेपां<sup>११</sup> प्रष्टयो<sup>१२</sup> युक्ता अनुसंवहन्ति<sup>१३</sup> ।  
 अयातमस्य ददृशे<sup>१४</sup> न यातं परं<sup>१५</sup> नेदीयोऽवरं<sup>१६</sup> दवीयः<sup>१७</sup> ॥ ८ ॥  
 पञ्चऽवाही । बृहति । अत्रम् । एपां । प्रष्टयः<sup>१८</sup> । युक्ताः । अनुऽसंवहन्ति ।  
 अयातम् । अस्य । ददृशे । न । यातम् । परम् । नेदीयः । अवरम् । दवीयः ॥ ८ ॥  
 तिर्यग्विलध्वमस<sup>१९</sup> ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।  
 तदासत्<sup>२०</sup> ऋषयः सप्त साकं<sup>२१</sup> ये अस्य<sup>२२</sup> गोपा मंहतो वंभूवुः<sup>२३</sup> ॥ ९ ॥  
 तिर्यक्ऽविलः । चमसः । ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् । यशः । निऽहितम् । विश्वऽरूपम् ।  
 तत् । आसते । ऋषयः । सप्त । साकम् । ये । अस्य<sup>२४</sup> । गोपाः । मंहतः । वंभूवुः ॥ ९ ॥  
 या पुरस्ताद् युज्यते<sup>२५</sup> 'या च'<sup>२६</sup> पथाद् या विश्वतो युज्यते<sup>२७</sup> 'या च'<sup>२८</sup> सर्वतः<sup>२९</sup> ।  
 यया यज्ञः प्राङ् तायते तां त्वां पृच्छामि कतुमा सचामि<sup>३०</sup> ॥ १० ॥  
 या । पुरस्ताद् । युज्यते । या । च । पथात् । या । विश्वतः । युज्यते । या । च । सर्वतः ।  
 यया । यज्ञः । प्राङ् । तायते । ताम् । त्वा । पृच्छामि । कतुमा । सा । ऋचाम् ॥ १० ॥  
 यदेजति पतति<sup>३१</sup> यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणमिमिपञ्च<sup>३२</sup> 'यद् भुवत्'<sup>३३</sup> ।  
 तद् दाधार पृथिवीं<sup>३४</sup> 'विश्वरूपं'<sup>३५</sup> तत् संभूय भवत्येकमेव ॥ ११ ॥  
 यत् । एजति । पतति । यत् । च । तिष्ठति । प्राणत् । अप्राणत् । निऽमिषत् । च । यत् ।  
 भुवत् । तत् । दाधार । पृथिवीम् । विश्वऽरूपम् । तत् । समुभूय । भवति । एकम् । एव ॥ ११ ॥

१. अष्टाचक्रं अ ११, ४, २२.  
 स केतुः अ.; किमु तस्य केतुः वै.

२. अनुसं R, S<sup>m</sup>.  
 ३. अवाग्निं माश १४, ५, २, ४ वृज २, २, ३.

४. अर्धेन माश. वृज.  
 ५. अर्धम् D, K<sup>m</sup>. १२. अस्य P. १३. योत

६. अर्धम् B; स ऋचाम् K<sup>m</sup>, R<sup>२</sup>, RW., वै. १४. चरति

७. अर्धम् B; स ऋचाम् K<sup>m</sup>, R<sup>२</sup>, RW., वै. १४. चरति

८. पदवाच्ये १६, १०, १, २.

९. प्रमस्य वै १६, १०, १, ३.

१०. प्रष्टयः V, J, Cp, WM; प्रष्टयः P; प्रष्टयः P<sup>२</sup>.

११. तस्यासत् माश. वृज.; अत्रासत् पं १९,

१२. अर्धम् D, K<sup>m</sup>. १२. अस्य P. १३. योत

१४. अर्धम् B; स ऋचाम् K<sup>m</sup>, R<sup>२</sup>, RW., वै. १४. चरति

१५. अर्धम् B; स ऋचाम् K<sup>m</sup>, R<sup>२</sup>, RW., वै. १४. चरति

अनन्तं चित्तं पुरुषाऽनन्तमन्तवच्चा समन्ते ।

ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत् भव्यमस्य ॥ १२ ॥

अनन्तम् । विस्तृतम् । पुरुऽत्रा । अनन्तम् । अन्तऽप्यत् । च । समन्ते इति सम्ऽअन्ते ।  
ते इति । नाकऽपालः । चरति । विऽचिन्वन् । विद्वान् । भूतम् । उत । भव्यम् । अस्य ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरदृश्यमानो बहुधा वि जायते ।

अर्धेन विश्वं भुवनं ज्ञानं यदस्यार्धं कृतमः स केतुः ॥ १३ ॥

प्रजाऽपतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अदृश्यमानः । बहुऽधा । वि । जायते ।  
अर्धेन । विश्वम् । भुवनम् । ज्ञानम् । यत् । अस्य । अर्धम् । कृतमः । सः । केतुः ॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भेनोदहार्यम् ।

पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वम् । भरन्तम् । उदकम् । कुम्भेनऽइव । उदऽहार्यम् ।  
पश्यन्ति । सर्वे । चक्षुषा । न । सर्वे । मनसा । विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर ऊनेन ह्रीयते ।

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै वलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति ॥ १५ ॥

दूरे । पूर्णेन । वसति । दूरे । ऊनेन । ह्रीयते ।  
महद् । यक्षम् । भुवनस्य । मध्ये । तस्मै । वलिम् । राष्ट्रऽभृतः । भरन्ति ॥ १५ ॥

यतः खर्यं उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति ।

"तदेव मन्येऽहं ज्येष्ठं तदु" नात्येति "किं चन" ॥ १६ ॥

यतः । खर्यः । उदऽएति । अस्तम् । यत्र । च । गच्छति ।  
तत् । एव । मन्ये । अहम् । ज्येष्ठम् । तत् । ऊं इति । न । अति । एति । किम् । चन ॥

ये अर्वाङ् मध्य उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति ।

आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च इंसम् ॥ १७ ॥

१. प्रजानम् पं ११, १०१, ८. २. भूतं यदि रे. ३. 'रत्नायमानो मा ११, १५ तेआ  
१, ११, ११. ४. प्र पे ११, १०२, २. ५. अर्धेनं परि वभूव विश्वं पे. ६. किमु वज्रवान पे.  
७. पश्यन्तु पे ११, १०१, १०. ८. विदुः P, M, L. ९. त्रिगोयति पे ११, १०२, ५.  
१०. स देवाः सर्वऽपिता स्वदु कउ २, १, ९. ११. कश्चन कउ.  
१२. पुराणं तेआ २, १५, ८. १३. वदन्ति तेआ. १४. वृत्तं तंआ.

ये । अर्वाक्<sup>१</sup> । मध्ये । उत । वा । पुराणम् । वेदम् । विद्वांसम् । अभितः । वदन्ति । आदित्यम् ।  
एव । ते । परि । वदन्ति । सर्वे । अग्निम् । द्वितीयम् । त्रिःष्वृतम् । च । हंसम् ॥ १७ ॥

सहस्राक्षयं विर्यतावस्य<sup>२</sup> पृक्षौ हरेर्हंसस्य पततः<sup>३</sup> स्वर्गम् ।

स देवान्तसर्वानुरस्युपदयं<sup>४</sup> संपश्यन् याति भुवनानि विश्वा ॥ १८ ॥

सहस्रऽअक्षयम् । विर्यतौ । अस्य । पृक्षौ । हरेः । हंसस्य । पततः । स्वऽगम् ।  
सः । देवान् । सर्वान् । उरसि । उपुदयं । समुपश्यन् । याति । भुवनानि । विश्वा ॥ १८ ॥

सुरयेनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणाऽर्वाङ् वि पश्यति ।

प्राणेन तिर्यङ् प्राणंति यस्मिन् ज्येष्ठमधि श्रितम् ॥ १९ ॥

सुरयेन । ऊर्ध्वः । तपति । ब्रह्मणा । अर्वाङ् । वि । पश्यति ।  
प्राणेन । तिर्यङ् । प्र । अनति<sup>५</sup> । यस्मिन् । ज्येष्ठम् । अधि । श्रितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याम्यां निर्मध्यते वसु ।

स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥

यः । वै । ते इति । विद्यात् । अरणी इति । याम्याम् । निऽमध्यते । वसु ।  
सः । विद्वान् । ज्येष्ठम् । मन्येत । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ २० ॥

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे 'स्व'राभरत् ।

चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमार्दत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

अपात् । अग्रे । सम । अभवत् । सः । अग्रे । स्वः । आ । अभत् ।  
चतुऽपात् । भूत्वा । भोग्यः । सर्वम् । आ । अदत्त । भोजनम् ॥ २१ ॥

भोग्यो भवदथो अन्नमदद् बहु । यो देवमुत्तरावन्तमुपासति सनातनम् ॥ २२ ॥

भोग्यः । भवत्<sup>६</sup> । अथो इति । अन्नम् । अदत् । बहु ।  
यः । देवम् । उत्तरावन्तम् । उपऽआसति । सनातनम् ॥ २२ ॥

सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।

१. अर्वाङ् मूले. ( उ. शंभा. WM ).

२. युवावस्य पे १८, २४, ६.

३. हरतः

४. 'त B<sup>d</sup>, D, S<sup>m</sup>, V, Cs.

५. विश्वान् देवान् ? तिनस्तस्यधुः वै.

५. अनति P, J.

६. स्वः B, B<sup>d</sup>, D, S<sup>m</sup>, Cs.

७. इह पादविगागविहम् Bp<sup>३</sup>.



अहोरात्रे प्र जायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

सुनातनम् । एनम् । आहूः । उत । अय । स्यात् । पुनःऽनयः ।

अहोरात्रे इति । प्र । जायेते इति । अन्यः । अन्यस्य । रूपयोः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमयुतं न्ययिदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निर्विष्टम् ।

तदस्य 'घन्त्यभिषयत' एव तस्माद् देवो रोचत 'एष एतत्' ॥ २४ ॥

शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । निऽअर्बुदम् । असम्ऽख्येयम् । स्वम् । अस्मिन् । निऽविष्टम् ।

तत् । अस्य । घ्नन्ति । अभिऽपश्यतः । एव । तस्माद् । देवः । रोचते । एषः । एतत् ॥ २४ ॥

'बालादेकमणीयस्कमुतैकं नेव' दृश्यते ।

ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम' प्रिया ॥ २५ ॥

बालात् । एकम् । अणीयऽकम् । उत । एकम् । नऽईव । दृश्यते ।

ततः । परिऽस्वजीयसी । देवता । सा । मम । प्रिया ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्यश्जरा' मर्त्यस्यामृता गृहे ।

यस्मै' कृता शये स यश्चकार जजार सः ॥ २६ ॥

इयम् । कल्याणी । अजरा' । मर्त्यस्य । अमृता' । गृहे ।

यस्मै' । कृता । शये । सः । यः । चकार । जजार । सः ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णां वृण्डेन पशसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ २७ ॥

त्वम् । स्त्री । त्वम् । पुमान् । असि । त्वम् । कुमारः । उत । वा । कुमारी ।

त्वम् । जीर्णाः । वृण्डाः । पशसि । त्वम् । जातः । भवसि । विश्वतःऽमुखः ॥ २७ ॥

उतेषां 'पुनोष वा पुन' एषामृतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः ।

एषां ह पुनो मर्त्यसि प्रविष्टः प्रथमो' जातः' स उ गमै अन्तः ॥ २८ ॥

सू. ८, मं ३३]

उत । ए॒षाम् । पि॒ता । उत । वा । पु॒त्रः । ए॒षाम् । उत । ए॒षाम् । ज्येष्ठः । उत । वा । क॒निष्ठः ।  
एकः । ह । दे॒वः । म॒नसि । प्र॒द्विष्टः । प्रथ॒मः । ज्ञा॒तः । सः । ऊं इति । गर्भे । अ॒न्तः ॥

‘पूर्णात् पूर्णमुदचति’ ‘पूर्णं पूर्णेन सिच्यते’ ।

‘उतो तदद्य विद्याम्’ यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥

पूर्णात् । पूर्णम् । उत । अ॒चति । पूर्णम् । पूर्णेन । सिच्यते ।  
उतो इति । तत् । अ॒द्य । वि॒द्याम् । यतः । तत् । परि॒ऽसिच्यते ॥ २९ ॥

ए॒षा स॒नत्नी’ स॒नमे॒व ज्ञा॒तैषा पु॒राणी परि॒ सर्वं बभूव’ ।

म॒ही दे॒व्यु॒पसो’ वि॒भाती सैकै॒नैकेन’ मि॒षता वि च॒ष्टे ॥ ३० ॥

ए॒षा । स॒न॒नी । स॒न॒म् । ए॒व । ज्ञा॒ता । ए॒षा । पु॒रा॒णी । परि॒ । सर्वम् । ब॒भूव ।  
म॒ही । दे॒वी । उ॒प॒सोः । वि॒भा॒ती । सा । ए॒केन॒ऽएकेन । मि॒ष॒ता । वि । च॒ष्टे ॥ ३० ॥

अ॒वि॒र्वै नाम॑ दे॒वत॑र्तेनास्ते’ परी॒ष्टता ।

तस्या॑ रू॒पेणे॒मे वृ॒क्षा हरि॑ता हरि॒तस्रजः ॥ ३१ ॥

अ॒विः । वै । नाम॑ । दे॒वता । अ॒स्तेन॑ । आ॒स्ते । परि॒ऽष्टता ।  
तस्याः । रू॒पेण॑ । इ॒मे । वृ॒क्षाः । हरि॑ताः । हरि॒त॒स्रजः ॥ ३१ ॥

अ॒न्ति स॒न्तं न ज॒हात्य॑न्ति स॒न्तं न प॑श्यति ।

दे॒वस्य॑ प॒श्य का॒व्यं न म॑मार॒ न जी॑र्यति ॥ ३२ ॥

अ॒न्ति । स॒न्तम् । न । ज॒हाति॑ । अ॒न्ति । स॒न्तम् । न । प॑श्यति ।  
दे॒वस्य॑ । प॒श्य । का॒व्यम् । न । म॑मार॒ । न । जी॑र्यति ॥ ३२ ॥

अ॒पूर्वेणो॑पि॒ता’ वाच॑स्ता व॒दन्ति यथा॑यथम् ।

व॒दन्ती॒र्यत्र गच्छ॑न्ति तदा॑द्ब्र॒ह्मणं॑ म॒हत् ॥ ३३ ॥

अ॒पूर्वेण॑ । उ॒पि॒ताः । वाचः॑ । ताः । व॒द॒न्ति । यथा॑ऽयथम् ।  
व॒दन्तीः । यत्र॑ । गच्छ॑न्ति । तदा॑ । ब्र॒ह्म॒णम् । म॒हत् ॥ ३३ ॥

१. ऊनाद् वै १६, १-२, १.

२. पूर्णाइनमुदच्यते वै.

३. कविस्तद् मरुणा वेद वै.

४. सपत्नी K<sup>m</sup>.

५. बभूव B.

६. देव्यु॒पसा॒तः, दे॒व्यु॒पसा॒तः B<sup>m</sup>, D, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Dc, Cs.

७. केनि (?) K.

८. देवतं ऋते RW.

९. देवस्य P.

१०. अपूर्वे B.

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नाभावित्र श्रिताः ।

अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम् ॥ ३४ ॥

यत्र । देवाः । च । मनुष्याः । च । उराः । नाभौऽङ्घ्रि । श्रिताः ।

अपाम् । त्वा । पुष्पम् । पृच्छामि । यत्र । तत् । मायया । हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वात इपितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः सध्रीचीः<sup>१</sup> ।

य 'आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कृतमे त आसन् ॥ ३५ ॥

येभिः । वातः । इपितः । प्रवाति । ये । ददन्ते । पञ्च । दिशः । सध्रीचीः ।

ये । आहुतिम् । अतिऽअमन्यन्त । देवाः । अपाम् । नेतारः । कृतमे । ते । आसन् ॥

इमामेपां पृथिवीं वस्तु एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेपां<sup>२</sup> ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येके<sup>३</sup> ॥ ३६ ॥

इमान् । एपान् । पृथिवीम् । वस्तु । एकः । अन्तरिक्षम् । परि । एकः । बभूव ।

दिवम् । एपाम् । ददते । यः । विधर्ता । विश्वाः । आशाः । प्रति । रक्षन्ति । एकै ॥

यो विद्यात् सूत्रं विरतं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

यः । विद्यात् । सूत्रम् । विरतम् । यस्मिन् । आर्जताः । प्रजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । यः । विद्यात् । सः । विद्यात् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विरतं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्याहं वेदाथो<sup>४</sup> यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

वेद । अहम् । सूत्रम् । विरतम् । यस्मिन् । आर्जताः । प्रजाः । इमाः ।

सूत्रम् । सूत्रस्य । अहम् । वेद । अथो इति । यत् । ब्राह्मणम् । महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्वावापृथिवी अग्निरैत् प्रदहन् विश्वदाव्युः ।

यत्रातिष्ठन्नेकपत्नीः परस्तात् क्षेत्रासीन्मातृरिथा तदानीम् ॥ ३९ ॥

१. समीचीः जैउग्रा १,२४,६.

२. भागुवीरत्यं जैउग्रा.

३. दिवमेको जैउग्रा

१,१४,७.

४. 'न्यन्ये जैउग्रा.

५. वेदाथो B,K=V.

यत् । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । अग्निः । ऐत् । अद्दहन् । विश्वऽद्राव्यः ।  
यत्रे । अतिष्ठन् । एकऽपत्नीः । परस्तात् । कऽइव । आसीत् । मातरिश्वा । तदानीम् ॥३९॥

अप्स्वासीन्मातरिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः संलिलान्यासन् ।

‘बृहन् ह तस्थौ रजसो विमानः’ पर्वमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

अप्सु । आसीत् । मातरिश्वा । प्रऽविष्टः । प्रऽविष्टाः । देवाः । संलिलानि । आसन् ।  
बृहन् । ह । तस्थौ । रजसः । विमानः । पर्वमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ ४० ॥

उत्तरेणेव गायत्रीममृतेऽधि वि चक्रमे ।

साम्ना ये सामं संविदुरजस्तद् ददृशे कः ॥ ४१ ॥

उत्तरेणऽव । गायत्रीम् । अमृते । अधि । वि । चक्रमे ।

साम्ना । ये । सामं । समऽविदुः । अजः । तत् । ददृशे । कः ॥ ४१ ॥

निवेशनः<sup>१</sup> संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।

इन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

निवेशनः । संगमनः<sup>२</sup> । वसूनाम् । देवऽव । सविता । सत्यधर्मा ।

इन्द्रः । न । तस्थौ । समरे । धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणैभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

पुण्डरीकम् । नवद्वारम् । त्रिभिः । गुणैः । आवृतम् ।

तस्मिन् । यद् । यक्षम् । आत्मन्वत् । तद् । वै । ब्रह्मविदः । विदुः ॥ ४३ ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तूष्णो न कुतश्चनो नः ।

तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं युवानम् ॥ ४४ ॥

अकामः । धीरः । अमृतः । स्वयम्भूः । रसेन । तूष्णः । न । कुतः । चनः । ऊनः ।

१. कऽइव P.J.

२. बृहदं तस्थौ भुवनेष्वन्तः ऋ ८, १०, १, १४.

३. रायो बुध्नः

ऋ १०, १३५, ३.

४. वसूनाम् A: पंथीनाम् मा १२, ६६ तै ४, २, ५, ५ मे २, ७, १२ काठ

१६, १२.

५. सुगमनः P.

तम् । एव । विद्वान् । न । विमाय । मृत्योः । आत्मानम् । धीरम् । अजरम् । युवानम् ॥ ४४ ॥

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

‘अघायताम्’ इति सूक्तम् आहुत्यर्थगोवधे चिनियुज्यते । सा च वन्ध्या गौः शतौदनेत्युच्यते । तस्या वधेन तस्या मांसाहुत्या च यद्यजनं तद् अग्नि-  
ष्टोमादपि अतिरात्रादपि च श्रेष्ठम् इत्यादिरूपा प्रशंसा । यैवं हन्यते तां प्रति  
हन्तृभ्यो मा भैषीस्त्वं देवी भविष्यसि त्वां स्वर्गे देवा गोप्स्यन्तीत्यादि प्रोत्साह-  
नम् । यस्त्वां हन्ति यो वा पचति यो वा जुहोति स उत्तमं स्वर्गं गच्छती-  
त्यादिका गोभिवचनेन प्रशंसा च क्रियते गोमेधस्य ।

सांप्रदायिकास्तु एवम् —

‘अघायताम्’ इत्यर्थसूक्तेन शतौदनस्ये निरुतहविरभिमर्शनं संपातं दातुं  
वाचनं दातुं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् — “ ‘अघायताम्’ (१) इत्यत्र मुख्यम् अपि न ह्यमानम्  
अनुमन्त्रयते । ‘सर्गेषु वज्रम्’ (१), ‘प्रावा त्वेवः’ (२) इति निपतन्तम् । ‘वेदिष्टे’ (२) इति मन्त्रो-  
क्तम् आस्तृणाति । विंशत्योदनासु श्रयणीषु शतम् अवदानानि वर्धसंनद्धानि पृथगोदनेषूपर्यादधाति ।  
मध्यमायाः प्रथमे रन्ध्रव्यामिक्षां दशमेऽभितः सप्तसताप्पान् परिश्रयति । पञ्चदशे पुरोडाशौ ।  
अग्रे हिरण्यम् । ‘अपो देवीः’ (२७) इत्यप्रत उदकुम्भान् । ‘यात्यास्ते’ (३) इति सूक्तेन  
संपातवतीम् । प्रदक्षिणम् अग्रिम् अनुपरिणीयोपवेदानप्रक्षालनाचमनम् उक्तम् । पाण्युदकमानीय ।  
अधामुच्योदनस्यावदानानां च मध्यात् पूर्वाधाञ्च द्विरवदायोपरिष्टाद् उदकगभिचार्यं जुहोति  
‘सोमेन पूतां जठरे सीद व्रक्षाम्’ । ‘आंयेषु नि दध ओदन त्वा’ इति । अथ प्राध्राति । ‘अमृष्ट्वास्तेन  
प्राश्रामि बृहस्पतेर्मुखेन इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि वरुणस्योदरे तयथाहुतम् इष्ट प्राप्तीयाद् दवात्मा’  
त्वा प्राश्राम्यात्मास्यात्मजात्मानं मे मा हिंसीः’ इति । प्राशितम् अनुमन्त्रयते ‘योऽमिर्तुमणा नाम  
प्राश्मणेपु प्रविष्टः । तस्मिन् एव जुहुतोऽस्त्वोदनः स मा मा हिंसीत् परमे व्योमन्’ । सो  
अरमभ्यम् अस्तु परमे व्योमन्’ इति । दातारं वाचयति । वीक्षणान्तं शतौदनायाः प्रातर्जपेन  
व्याख्यातम्” ( की० ६५, १-१९ ) इति ।

अघायतामपि नद्या मुखानि सपत्नेषु वज्रमर्पयेतम् ।

इन्द्रेण दत्ता प्रथमा शतौदना भ्रातृव्यग्नी यजमानस्य गातुः ॥ १ ॥

अघायताम् । अपि । नद्या । मुखानि । सपत्नेषु । वज्रम् । अर्पय । एतम् ।

इन्द्रेण । दत्ता । प्रथमा । शतौदना । भ्रातृव्यग्नी । यजमानस्य । गातुः ॥ १ ॥

वेदिष्टे<sup>१</sup> चर्मं भवतु<sup>२</sup> बृहिलोमानि यानि ते ।

एषा त्वा रशनाग्रभीद्<sup>३</sup> ग्रावा त्वैपोऽधि<sup>४</sup> नृत्यतु ॥ २ ॥

वेदिः । ते । चर्म । भवतु । बृहिः । लोमानि । यानि । ते ।

एषा । त्वा । रशना । अग्रभीत् । ग्रावा । त्वा । एषः । अधि । नृत्यतु ॥ २ ॥

बालास्ते प्रोक्षणीः सन्तु जिह्वा सं मार्ष्ट्वघ्न्ये<sup>५</sup> ।

शुद्धा त्वं यज्ञिया भूत्वा दिवं प्रेहि शतौदने ॥ ३ ॥

बालाः । ते । प्रोक्षणीः । सन्तु । जिह्वा । सम् । मार्ष्टु । अघ्न्ये ।

शुद्धा । त्वम् । यज्ञिया । भूत्वा । दिवम् । प्र । इहि । शतऽओदने ॥ ३ ॥

यः शतौदनां पचति कामप्रेण स कल्पते ।

प्रीता ह्यस्यत्विजः<sup>६</sup> सर्वे यन्ति<sup>७</sup> यथायथम् ॥ ४ ॥

यः । शतऽओदनाम् । पचति । कामप्रेण । सः । कल्पते ।

प्रीताः । हि । अस्य । ऋत्विजः । सर्वे । यन्ति । यथाऽयथम् ॥ ४ ॥

स स्वर्गमा रोहति यत्रादस्त्रिदिवं दिवः ।

अपूपनाभिं<sup>८</sup> कृत्वा यो ददाति<sup>९</sup> शतौदनाम् ॥ ५ ॥

सः । स्वऽगम् । आ । रोहति । यत्र । अदः । त्रिऽदिवम् । दिवः ।

अपूपनाभिम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ ५ ॥

स तांल्लोकान्तसमाप्नोति<sup>१०</sup> "ये दिव्या ये च पार्थिवाः"<sup>११</sup> ।

हिरण्यज्योतिषं<sup>१२</sup> कृत्वा यो ददाति शतौदनाम् ॥ ६ ॥

सः । तान् । लोकान् । सम् । आप्नोति । ये । दिव्याः । ये । च । पार्थिवाः ।

हिरण्यज्योतिषम् । कृत्वा । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ ६ ॥

ये ते देवि शमितारः पुक्ता<sup>१३</sup> ये च ते जनाः ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति मेभ्यो मेपीः शतौदने ॥ ७ ॥

१. वेदिष्टे वे १६, १२६, २.

२. भवति वे.

३. "ग्रहीद् वे.

४. 'यो अधि वे.

५. मार्ष्ट्वघ्न्ये B; मार्ष्ट्वघ्न्ये वे १६, १२६, १.

६. "स्य ऋत्विजः" RV. वे १६, १२६, ४.

७. यन्तु वे.

८. रोहति वे १६, १२६, ६.

९. हिरण्यज्योतिषं वे.

१०. इदम् वे.

११. वेऽ देवास्समाप्तये वे १६, १२६, ५.

१२. अपूपनाभिं वे.

ये । ते । देवि । अमितारः । पुक्तारः । ये । च । ते । जनाः ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । मा । एम्यः । भेषीः । शतऽओदने ॥ ७ ॥

वसधस्त्वा दक्षिणत उत्तरान्मरुतस्त्वा ।

आदित्याः पश्चाद् गोप्स्यन्ति सार्धिष्टोममर्ति द्रव ॥ ८ ॥

वसवः । त्वा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मरुतः । त्वा ।

आदित्याः । पश्चात् । गोप्स्यन्ति । सा । अग्निऽस्तोमम् । अर्ति । द्रव ॥ ८ ॥

देवाः पितरो मनुष्याऽगन्धर्वाप्सरसश्च ये ।

ते त्वा सर्वे गोप्स्यन्ति सार्धिरात्रमर्ति द्रव ॥ ९ ॥

देवाः । पितरः । मनुष्याऽ । गन्धर्वऽअप्सरसः । च । ये ।

ते । त्वा । सर्वे । गोप्स्यन्ति । सा । अतिऽरात्रम् । अर्ति । द्रव ॥ ९ ॥

अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः ।

लोकान्तस' सर्वानामोति यो ददाति' शतौदनाम् ॥ १० ॥

अन्तरिक्षम् । दिवम् । भूमिम् । आदित्यान् । मरुतः । दिशः ।

लोकान् । सः । सर्वान् । आप्नोति । यः । ददाति । शतऽओदनाम् ॥ १० ॥

घृतं प्रोक्षन्ती सुभगा देवी देवान् गमिष्यति ।

पुक्तारमघ्न्ये मा हिंसीदिवं ग्रेहि शतौदने ॥ ११ ॥

घृतम् । प्रऽउक्षन्ती । सुभगा । देवी । देवान् । गमिष्यति ।

पुक्तारम् । अघ्न्ये । मा । हिंसी । दिवम् । प्र । ग्रेहि । शतऽओदने ॥ ११ ॥

'ये देवा' दिविपदो' अन्तरिक्षसदश्च ये' ये चेमे भूम्यामधि ।

तेभ्यस्त्वं पुंस्त्व' सर्वदा क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ १२ ॥

ये । देवाः । दिविऽसदः । अन्तरिक्षऽसदः । च । ये । ये । च । इमे । भूम्याम् । अधि ।

तेभ्यः । त्वम् । पुंस्त्व' । सर्वदा । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ १२ ॥

१. गन्धर्वाप्सरसो देवा रुद्राप्सरसश्च ये पे १४, ११६, ९. २. लोकांश्च पे.

३. पे. ४. पितरो पे १४, ११७, २. ५. ऽन्त' पे. ६. ये । B<sup>३</sup>, K<sup>m</sup>, V, Dc.

(1) K; ५. B<sup>३</sup>, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Dc, Cs. ८. पुंश्च Cp.

१. दस्य  
२. पुंस्त्व

‘यत् ते’ शिरो यत् ते मुखं यौ कर्णौ ये च ते हनु ।

आमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिथो मधु ॥ १३ ॥

यत् । ते । शिरः । यत् । ते । मुखम् । यौ । कर्णौ । ये इति । च । ते । हनु इति ।  
आमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ १३ ॥

यौ त ओष्ठौ ये नासिके ये शृङ्गे ये च तेऽक्षिणी । आमिक्षां ॥ १४ ॥

यौ । ते । ओष्ठौ । ये इति । नासिके इति । ये इति । शृङ्गे इति । ये इति । च । ते ।  
अक्षिणी इति । आमिक्षाम् । ० ॥ १४ ॥

‘यत् ते’ क्लोमा यद्धृदयं पुरीतत् सहकण्ठिका । आमिक्षां ॥ १५ ॥

यत् । ते । क्लोमा । यत् । हृदयम् । पुरीतत् । सहकण्ठिका । आमिक्षाम् । ० ॥ १५ ॥

यत् ते यकृद् ये मतस्त्रे यदान्नं याश्च ते गुदाः । आमिक्षां ॥ १६ ॥

यत् । ते । यकृत् । ये इति । मतस्त्रे इति । यत् । आन्नम् । याः । च । ते । गुदाः । आमिक्षाम् । ० ॥

यस्ते प्लाशियो वनिष्ठुर्वौ कुक्षी यच्च चर्म ते । आमिक्षां ॥ १७ ॥

यः । ते । प्लाशिः । यः । वनिष्ठुः । यौ । कुक्षी इति । यत् । च । चर्म । ते । आमिक्षाम् । ० ॥

‘यत् ते’ मज्जा यदस्थि यन्मांसं यच्च लोहितम् । आमिक्षां ॥ १८ ॥

यत् । ते । मज्जा । यत् । अस्थि । यत् । मांसम् । यत् । च । लोहितम् । आमिक्षाम् । ० ॥

यौ ते बाह्वे दोषणी यावंसौ या च ते ककुत् । आमिक्षां ॥ १९ ॥

यौ । ते । बाह्वे इति । ये इति । दोषणी इति । यौ । अंसौ । या । च । ते । ककुत् । आमिक्षाम् । ० ॥

यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा याः पृष्ठीर्यश्च पर्ववः । आमिक्षां ॥ २० ॥

याः । ते । ग्रीवाः । ये । स्कन्धाः । याः । पृष्ठीः । याः । च । पर्ववः । आमिक्षाम् । ० ॥

१. येते (?) B. २. ये शृङ्गे यौ कर्णौ यौ च ते हनु ये १६, १३७, ३. ३. यस्ते  
k W. ४. यश्चोष्ठा K. ५. मतस्त्रे A, B, K, R, Dc, P, P<sup>a</sup>, J. ६. प्लाशियो  
१६, १३७, ६. ७. प्लाशियो > प्लाशियो S<sup>m</sup>; सागुर्वो ये १६, १३७, ७. ८. ‘पु’ > ‘पु’ -  
Dc; ‘पु’ A, B<sup>a</sup>, D, K, R, S<sup>m</sup>, V, P, P<sup>a</sup>, J. ९. यच्छोदम् ये. १०. यान्यस्थीनि ये  
११. दंष्ट्रयो A, P, J, Cp. १२. पृष्ठी K, K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>, Dc, Cp; पृष्ठीः P.  
१६, १३७, ८.



यौ ते ऊरू अण्ठीवन्तौ<sup>१</sup> ये श्रोणी या च ते भ्रसत् । अमिक्षां० ॥ २१ ॥

यो । ते । ऊरू इति । अण्ठीवन्तौ<sup>१</sup> । ये इति । श्रोणी इति । या । च । ते । भ्रसत् । अमिक्षाम् । ॥

यत् ते पुच्छं ये ते बाला यदूधो ये च ते स्तनाः । अमिक्षां० ॥ २२ ॥

यत् । ते । पुच्छम् । ये । ते । बालाः । यत् । ऊर्ध्वः । ये । च । ते । स्तनाः । अमिक्षाम् । ॥

यास्ते जङ्घाः याः कुष्ठिका ऋच्छरा<sup>२</sup> ये च ते शफाः ।

अमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ २३ ॥

याः । ते । जङ्घाः । याः । कुष्ठिकाः<sup>२</sup> । ऋच्छराः । ये । च । ते । शफाः ।

अमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ २३ ॥

यत् ते चर्म शतौदने यानि लोमान्यघ्न्ये ।

अमिक्षां दुहतां दात्रे क्षीरं सर्पिरथो मधु ॥ २४ ॥

यत् । ते । चर्म । शतऽश्रोदने । यानि । लोमानि । अघ्न्ये ।

अमिक्षाम् । दुहताम् । दात्रे । क्षीरम् । सर्पिः । अथो इति । मधु ॥ २४ ॥

क्रोडौ ते स्तां पुरोडाशावाज्येनाभिघारितौ ।

तौ पक्षौ देवि कृत्वा सा पृक्तारं<sup>३</sup> दिवं वह ॥ २५ ॥

क्रोडौ । ते । स्ताम् । पुरोडाशौ । आज्येन । अभिघारितौ ।

तौ । पक्षौ । देवि । कृत्वा । सा । पृक्तारम् । दिवम् । वह ॥ २५ ॥

उद्धखले मुसले यश्च चर्मणि यो वा शूर्पे तण्डुलः कर्णः ।

यं वा वार्तो मातरिश्वा पर्वमानो भ्रमाथ्याग्रिष्टदोता सुहृतं कृणोतु ॥ २६ ॥

उद्धखले । मुसले । यः । च । चर्मणि । यः । वा । शूर्पे । तण्डुलः । कर्णः ।

यम् । वा । वार्तः । मातरिश्वा । पर्वमानः । भ्रमाथ । अग्निः । तत् । होता । सुहृतम् । कृणोतु ॥ २६ ॥

'अपो देवीर्मधुमतीर्घृतमुचुतो' ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि ।

यत्काम इदमभिषिञ्चामि योऽहं तन्मे सर्वं संपद्यतां वयं स्याम परतयो रयीणाम् । २७ ॥

१. अण्ठीवन् B, B<sup>2</sup>, R.

२. अण्ठीवन् P<sup>1</sup>.

३. अत्सरा E<sup>2</sup>, O.

४. उद्धिखाः

P<sup>1</sup>.

५. दात्रे ये ११, १२८, ९.

६. इमा अपो मधु ये ११, १२८, ८.

७. वहा १२.

अपः । देवीः । मधुऽमतीः । घृतऽश्चुतः । ब्रह्मणाम्<sup>१</sup> । हस्तेषु । प्रऽपृथक् । सादयामि ।  
यत्स्नामः । इदम् । अग्निऽसिद्धामि<sup>२</sup> । वः । अहम् । तत् । मे । सर्वम् । सम् । पद्यताम् ।  
वयम् । स्याम् । पतयः । रथीणाम् ॥ २७ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘नमस्ते जायमानायै’ इति सूक्ते पूर्वसूक्तोक्तवशा न केवलं मेध्यमांसात्मिका  
गौरभवति अपितु सा विशसनादनन्तरं महती काचिद् देवी भूत्वा वेधेषु  
मध्ये सर्वात्मिका भवति यज्ञियेषु च यज्ञिया भवतीत्यादि तस्या माहात्म्यं  
प्रशंसा चोक्ता ।

सांप्रदायिकास्तु एवम् — ‘नमस्ते जायमानायै’ इत्यर्थसूक्तेन ‘वशासये निरुत-  
हविरभिमर्शनसंपातदातृवाचनदानानि कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन — “नमस्ते  
जायमानायै” (अ १०, १०), ‘ददामि’ (अ १२, ४) इति वशाम् उदपात्रेण संपातवता  
संप्रोक्ष्याभिमन्त्र्याभिनिगद्य दद्याद् दाता वाच्यमानो ‘भूमिपूजा’ (अ ३, २१, ८) इत्येनौ प्रतिगृह्णाति”  
(कौष ६६, २०; २१) इति ।

नमस्ते जायमानायै ज्ञाताया उत ते नमः ।

बालेभ्यः शुफेभ्यो रूपायाऽध्वये ते नमः ॥ १ ॥

नमः । ते । जायमानायै । ज्ञातायै । उत । ते । नमः ।

बालेभ्यः । शुफेभ्यः । रूपायै । अध्वये । ते । नमः ॥ १ ॥

यो विद्यात् सप्त प्रवर्तः सप्त विद्यात् परावर्तः ।

शिरो यज्ञस्य यो विद्यात् स वशां प्रति गृह्णीयात् ॥ २ ॥

यः । विद्यात् । सप्त । प्रऽवर्तः । सप्त । विद्यात्<sup>१</sup> । पराऽवर्तः ।

शिरोः । यज्ञस्य । यः । विद्यात् । सः । वशाम् । प्रति । गृह्णीयात् ॥ २ ॥

वेदाहं सप्त प्रवर्तः सप्त वेद परावर्तः ।

शिरो यज्ञस्याहं वेद सोमं चास्यां विचक्षणम् ॥ ३ ॥

वेद । अहम् । सप्त । प्रऽवर्तः । सप्त । वेद । पराऽवर्तः ।

शिरोः । यज्ञस्य । अहम् । वेद । सोमम् । च । अस्याम् । विऽचक्षणम् ॥ ३ ॥

यया द्यौर्यया पृथिवी ययापो गुपिता इमाः ।

वृशां सहस्रधारां ब्रह्मणाच्छावदामसि ॥ ४ ॥

यया । द्यौः । यया । पृथिवी । यया । आपः । गुपिताः । इमाः ।

वृशाम् । सहस्रधाराम् । ब्रह्मणा । अच्छावदामसि ॥ ४ ॥

शतं कुंसाः शतं दोग्धारः शतं गोसारो अर्धे पृष्ठे अस्याः ।

ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वृशां विदुरेकधा ॥ ५ ॥

शतम् । कुंसाः । शतम् । दोग्धारः । शतम् । गोसारः । अर्धे । पृष्ठे । अस्याः ।

ये । देवाः । तस्याम् । प्राणन्ति । ते । वृशाम् । विदुः<sup>१</sup> । एकधा ॥ ५ ॥

यज्ञपदीराक्षीरा<sup>२</sup> स्वधाप्राणा महीलुका ।

वृशा पर्जन्यपत्नी देवा अप्येति<sup>३</sup> ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

यज्ञपदी । राराक्षीरा । स्वधाप्राणा । महीलुका ।

वृशा । पर्जन्यपत्नी । देवान् । अपि । एति । ब्रह्मणा ॥ ६ ॥

अनु त्वाग्निः प्राविशदनु सोमो वशे त्वा ।

ऊर्ध्वस्ते भद्रे पर्जन्यो विद्युतस्ते स्तना वशे ॥ ७ ॥

अनु । त्वा । अग्निः । प्र । अविशत् । अनु । सोमः । वशे । त्वा ।

ऊर्ध्वः । ते । भद्रे । पर्जन्यः । विद्युतः । ते । स्तनाः । वशे ॥ ७ ॥

अपस्त्वं धुक्षे<sup>४</sup> प्रथमा उर्वरा अपरा वशे ।

तृतीयं राष्ट्रं धुक्षेन्नै<sup>५</sup> क्षीरं वशे त्वम् ॥ ८ ॥

अपः । त्वम् । धुक्षे । प्रथमाः । उर्वराः । अपराः । वशे ।

तृतीयम् । राष्ट्रम् । धुक्षे<sup>६</sup> । अन्नम् । क्षीरम् । वशे । त्वम् ॥ ८ ॥

यदादित्वैर्द्वयमानोपातिष्ठ<sup>७</sup> ऋतावरि ।

इन्द्रः सहस्रं पात्रान्तसोमं त्वापाययद् वशे ॥ ९ ॥

१. विदुः P.

२. \*क्षीरा B<sup>१</sup>, R, C.

३. अप्येति वे १६, १०७, ९.

४. धुक्षे

K. ५. धुक्षे K; धुक्षे अन्त वे १६, १०७, ८.

६. धुक्षे K; धुक्षे P, J, CP.

७. \*पातिष्ठ K.

यत् । अदित्यैः । ह्युमाना । उपऽअतिष्ठः । कृतऽअरि ।  
इन्द्रः । सुहस्रम् । पात्रान् । सोमम् । त्वा । अपाययत् । वशे ॥ ९ ॥

यदनुचीन्द्रमैरात् 'त्वं ऋषभो ह्वयत्' ।

तस्मात् ते वृत्रहा पर्यः क्षीरं क्रुद्धो हरिद् वशे ॥ १० ॥

यत् । अनुची । इन्द्रम् । ऐः । आत् । त्वा । ऋषभः । अह्वयत् ।  
तस्मात् । ते । वृत्रऽह्वा । पर्यः । क्षीरम् । क्रुद्धः । अहरत् । वशे ॥ १० ॥

यत् ते क्रुद्धो धनपतिरा क्षीरमहरद् वशे ।

इदं तदद्य नार्कस्त्रिषु पात्रेषु रक्षति ॥ ११ ॥

यत् । ते । क्रुद्धः । धनऽपतिः । आ । क्षीरम् । अहरत् । वशे ।  
इदम् । तत् । अद्य । नार्कः । त्रिषु । पात्रेषु । रक्षति ॥ ११ ॥

त्रिषु पात्रेषु तं सोममा देव्यहरद् वशा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्तं हिरण्यये ॥ १२ ॥

त्रिषु । पात्रेषु । तम् । सोमम् । आ । देवी । अहरत् । वशा ।  
अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्तं । हिरण्यये ॥ १२ ॥

सं हि सोमेनागतं समु सर्वेण पृथता ।

वशा समुद्रमध्यघाद् गन्धर्वैः कलिभिः सह ॥ १३ ॥

सम् । हि । सोमेन । अगतं । सम् । कुं इति । सर्वेण । पृथता ।  
वशा । समुद्रम् । अर्धि । अस्यात् । गन्धर्वैः । कलिभिः । सह ॥ १३ ॥

सं हि वातेनागतं समु सर्वैः पतत्रिभिः ।

वशा 'समुद्रे' ग्रान्त्यद्वाचः सामानि विभ्रती ॥ १४ ॥

१. त्वं A, B<sup>a</sup>, K, R, V, Dc; त्वं ऋषभो Cs; 'भोर्द्ध' A, B, B<sup>a</sup>, D, K, K<sup>m</sup>, R, S<sup>m</sup>, V, Dc, Cs.  
२. क्रुद्धो A, B<sup>a</sup>, D, K, R, Dc, Cs, WM.; क्रुद्धो भर' वे १६, १०५, १०. ३. अह्वयत् D<sup>a</sup>, P<sup>a</sup>.  
४. 'महरद्' K<sup>m</sup>, S<sup>m</sup>; 'मभरद्' वे १६, १०८, १. ५. देव्यहरद् B; 'व्यभरद्' वे १६, १०८, २. ६. 'व्याह' K; 'प्रमुत्तिव्याह' वे १६, १०८, ४. ७. अरातः P<sup>a</sup>; आगतं > अगतं P.  
८. समुद्रमत्यध्यद् भद्रा उषोवीणि वे १६, १०८, ५.

सम् । हि । वातेन । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वैः । पुत्रिभिः ।  
वृशा । समुद्रे । प्र । अनुत्यत् । ऋचः । सामानि । विभ्रती ॥ १४ ॥

सं हि सूर्येणागतं समु सर्वेण चक्षुषा ।

वृशा 'समुद्रमर्त्यरूपद्वा' भद्रा ज्योतीषि' विभ्रती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सूर्येण । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वेण । चक्षुषा ।  
वृशा । समुद्रम् । अति । अत्यत् । भद्रा । ज्योतीषि । विभ्रती ॥ १५ ॥

अभीष्टता हिरण्येन यदतिष्ठ क्रतावरि ।

अथः समुद्रो भूत्वाऽर्घ्यस्कन्दद् वशे त्वा ॥ १६ ॥

अभिष्टता । हिरण्येन । यत् । अतिष्ठः । ऋतऽवरि ।

अथः । समुद्रः । भूत्वा । अर्घि । अस्कन्दत् । वशे । त्वा ॥ १६ ॥

तद् भद्राः समगच्छन्त वृशा देष्टृथो स्वधा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो बर्हिष्यास्त हिरण्यये ॥ १७ ॥

तत् । भद्राः । सम् । अगच्छन्त । वृशा । देष्ट्री । अथो इति । स्वधा ।

अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बर्हिषि । आस्त । हिरण्यये ॥ १७ ॥

वृशा माता राजन्यस्य वृशा माता स्वधे तव ।

वृशापो यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥

वृशा । माता । राजन्यस्य । वृशा । माता । स्वधे । तव ।

वृशापोः । यज्ञे । आयुधम् । ततः । चित्तम् । अजायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि ।

ततस्त्वं जज्ञिषे वशे ततो होताऽजायत ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वः । विन्दुः । उत् । अचरत् । ब्रह्मणः । ककुदात् । अधि ।

ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । अजायत ॥ १९ ॥

आस्रस्ते गार्था अभवन्नुष्णिहाभ्यो<sup>१</sup> 'वलं' विशे<sup>२</sup> ।

पाजस्याज्जिज्ञे यज्ञ स्तनैभ्यो रुमयस्तव<sup>३</sup> ॥ २० ॥

आस्रः । ते । गार्थाः । अभवन्<sup>४</sup> । उष्णिहाभ्यः । वलम् । विशे ।

पाजस्यात् । जज्ञे । यज्ञः । स्तनैभ्यः । रुमयः । तव ॥ २० ॥

ईर्माभ्यामयनं जातं सर्विधभ्यां च वशे तव<sup>५</sup> ।

आन्त्रेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सर्विधभ्याम् । च । वशे । तव ।

आन्त्रेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे ।

ततस्त्वा ब्रह्मोर्दह्यत् स हि नेत्रमवेत् तव<sup>६</sup> ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनुप्राविशथाः । वशे ।

ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अह्यत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसुस्वः<sup>७</sup> ।

सुखं हि तामाहुर्वशेति ब्रह्मभिः<sup>८</sup> क्लृप्तः 'स ह्यस्या वन्धुः'<sup>९</sup> ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भात् । अवेपन्त । जायमानात् । असुस्वः ।

सुखं । हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्मभिः । क्लृप्तः । सः । हि । अस्याः । वन्धुः ॥ २३ ॥

युध एकः सं सृजति यो अस्या एक इव वशी ।

तरांसि यज्ञा अभवन्<sup>१०</sup> तरसां चक्षुरभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ।

तरांसि । यज्ञाः । अभवन् । तरसां । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ २४ ॥

वशा यज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा धर्ममधारयत्<sup>११</sup> ।

वशायामन्तरविशदोदनो<sup>१२</sup> ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥

१. अभवदुष्णि K.

२. वलं वरो K.K<sup>m</sup>.

† तव ये १६, १०८, १००.

३. 'यो वने'.

४. 'यम्' P<sup>१</sup>.

५. ब्रह्मणा ये १६, १०९, १.

६. उत्त वन्धुरस्याः ये.

७. 'यत्' A, B<sup>१</sup>.

D.S<sup>m</sup>, V.

८. सृजति P.

९. सर्वे ये १६, १०९, ५.

१०. यज्ञम् ये.

११. 'मन्त्रावि' ये; 'विशुद्धो' K<sup>m</sup>.

सम् । हि । वातेन । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वैः । पुत्रत्रिभिः ।  
वशा । समुद्रे । प्र । अनुत्यत् । ऋचैः । सामानि । विभ्रती ॥ १४ ॥

सं हि सूर्येणागतं समु सर्वेण चक्षुषा ।

वशा 'समुद्रमत्यख्यद्' भद्रा ज्योतीषि विभ्रती ॥ १५ ॥

सम् । हि । सूर्येण । अगत । सम् । ऊं इति । सर्वेण । चक्षुषा ।  
वशा । समुद्रम् । अति । अत्यत् । भद्रा । ज्योतीषि । विभ्रती ॥ १५ ॥

अभीष्टता हिरण्येन यदतिष्ठ ऋतावरि ।

अथः समुद्रो भूत्वाऽप्यस्कन्दद् वशे त्वा ॥ १६ ॥

अभीष्टता । हिरण्येन । यत् । अतिष्ठः । ऋतवरि ।  
अथः । समुद्रः । भूत्वा । अर्थि । अस्कन्दत् । वशे । त्वा ॥ १६ ॥

तद् भद्राः समगच्छन्त वशा देष्टृयथो स्त्रधा ।

अथर्वा यत्र दीक्षितो बृहिण्यास्त हिरण्यये ॥ १७ ॥

तत् । भद्राः । सम् । अगच्छन्त । वशा । देष्टृ । अथो इति । स्त्रधा ।  
अथर्वा । यत्र । दीक्षितः । बृहिण्या । आस्त । हिरण्यये ॥ १७ ॥

वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तवं ।

वशायां यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥

वशा । माता । राजन्यस्य । वशा । माता । स्वधे । तवं ।  
वशायाः । यज्ञे । आयुधम् । ततः । चित्तम् । अजायत ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वो विन्दुरुदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि ।

तत्स्वं जज्ञिषे वशे ततो होताऽजायत ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वः । विन्दुः । उत् । अचरत् । ब्रह्मणः । ककुदात् । अधि ।  
ततः । त्वम् । जज्ञिषे । वशे । ततः । होता । अजायत ॥ १९ ॥

आह्वस्ते गाथा अभवन्नुष्णिहाभ्यो<sup>१</sup> 'वलं विशे' ।

पाजस्याज्जिज्ञे यज्ञ स्तनेभ्यो रुमयस्तव<sup>२</sup> ॥ २० ॥

आह्वः । ते । गाथाः । अभवन्<sup>३</sup> । उष्णिहाभ्यः । वलम् । वशे ।

पाजस्यात् । जिज्ञे । यज्ञः । स्तनेभ्यः । रुमयः । तव ॥ २० ॥

ईर्माभ्यामयनं जातं सर्क्थभ्यां च वशे तव ।

आन्त्रेभ्यो जज्ञिरे अत्रा उदरादधि वीरुधः ॥ २१ ॥

ईर्माभ्याम् । अयनम् । जातम् । सर्क्थभ्याम् । च । वशे । तव ।

आन्त्रेभ्यः । जज्ञिरे । अत्राः । उदरात् । अधि । वीरुधः ॥ २१ ॥

यदुदरं वरुणस्यानुप्राविशथा वशे ।

ततस्त्वा ब्रह्मोर्दह्यत् स हि नेत्रमवेत् तव ॥ २२ ॥

यत् । उदरम् । वरुणस्य । अनुऽप्राविशथाः । वशे ।

ततः । त्वा । ब्रह्मा । उत् । अह्यत् । सः । हि । नेत्रम् । अवेत् । तव ॥ २२ ॥

सर्वे गर्भीदवेपन्त जायमानादसुसुर्विः ।

सस्रव हि ताम्राहुर्वशेति ब्रह्मभिः<sup>४</sup> क्लृप्तः<sup>५</sup> 'स ह्यस्या बन्धुः'<sup>६</sup> ॥ २३ ॥

सर्वे । गर्भीत् । अवेपन्त । जायमानात् । असुसुर्विः ।

सस्रव । हि । ताम् । आहुः । वशा । इति । ब्रह्मभिः । क्लृप्तः । सः । हि । अस्याः । बन्धुः ॥ २३ ॥

युध एकः सं सृजति यो अस्या एक इद् वशी ।

तरांसि युज्ञा अभवन्<sup>७</sup> तरसां चक्षुरभवद् वशा ॥ २४ ॥

युधः । एकः । सम् । सृजति । यः । अस्याः । एकः । इत् । वशी ।

तरांसि । युज्ञाः । अभवन् । तरसाम् । चक्षुः । अभवत् । वशा ॥ २४ ॥

वशा युज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा सूर्यमधारयत्<sup>८</sup> ।

वशायामन्तराविशदोदनो<sup>९</sup> ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥

१. अभवदुष्णि<sup>१०</sup> K. २. वलं वशे K.K.<sup>११</sup>.

४. 'यम् P.<sup>१२</sup>

D.S.<sup>१३</sup>, V.

५. सृजति P.

११. 'मन्तरावि' वै; 'विशदो' K.<sup>१४</sup>.

† तव वै १६, १०८, १०९.

१२. उत बन्धुरस्याः वै.

१३. सूर्यं वै १६, १०९, ५.

१४. 'यो वशे वै.

१५. 'यत् A, B.<sup>१६</sup>,

१०. यश्म वै.



वशा । यज्ञम् । प्रति । अगृह्णात् वशा । सूर्यम् । अधात्यत् ।  
वशायां । अन्तः । अविशत् । ओदनः । ब्रह्मणा । सह ॥ २५ ॥

वशमेवामृतमाहुर्वशां मृत्युमुपासते ।

वशेदं सर्वमभवद् देवा मनुष्याऽ३ असुराः पितरः ऋषयः ॥ २६ ॥

वशाम् । एव । अमृतम् । आहुः । वशाम् । मृत्युम् । उप । आसते ।

वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । देवाः । मनुष्याः । असुराः । पितरः । ऋषयः ॥ २६ ॥

य एवं विद्यात् स वशां प्रति गृह्णीयात् ।

तथा हि यज्ञः सर्वपाद् दुहे द्वात्रेऽर्नपस्फुरन् ॥ २७ ॥

यः । एवम् । विद्यात् । सः । वशाम् । प्रति । गृह्णीयात् ।

तथा । हि । यज्ञः । सर्वपात् । दुहे । द्वात्रे । अर्नपस्फुरन् ॥ २७ ॥

तिस्रो जिह्वा बर्हणस्यान्तर्दीद्यत्यासनि ।

तासां या मध्ये राजति सा वशा दुष्प्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

तिस्रः । जिह्वाः । बर्हणस्य । अन्तः । दीद्यति । आसनि ।

तासाम् । या । मध्ये । राजति । सा । वशा । दुःप्रतिग्रहा ॥ २८ ॥

चतुर्धा रेतो अभवद् वशायाः ।

आपुस्तुरीयममृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम् ॥ २९ ॥

चतुःधा । रेतः । अभवत् । वशायाः ।

आपः । तुरीयम् । अमृतम् । तुरीयम् । यज्ञः । तुरीयम् । पशवः । तुरीयम् ॥ २९ ॥

वशा द्यौर्वशा पृथिवी वशा विष्णुः प्रजापतिः ।

वशायां दुग्धमपिवन्त्साध्या वसवश्च ये ॥ ३० ॥

वशा । द्यौः । वशा । पृथिवी । वशा । विष्णुः । प्रजापतिः ।

वशायाः । दुग्धम् । अपिवन् । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ३० ॥

वशायां दुग्धं पीत्वा साध्या वसवश्च ये ।

'ते वै' ब्रध्नस्य विष्टपि 'पर्यो अस्या' उपासते ॥ ३१ ॥

वशायाः । दुग्धम् । पीत्वा । साध्याः । वसवः । च । ये ।

ते । वै । ब्रध्नस्य<sup>१</sup> । विष्टपि । पर्यः । अस्याः । उप । आसते ॥ ३१ ॥

सोममेनामेके दुहे घृतमेक उपासते ।

य एवं विदुषे वशां ददुस्ते<sup>२</sup> गृतास्त्रिदिवं दिवः ॥ ३२ ॥

सोमम् । एनाम् । एके । दुहे । घृतम् । एकं । उप । आसते ।

ये<sup>३</sup> । एवम् । विदुषे । वशाम् । ददुः । ते । गृताः । त्रिऽदिवम् । दिवः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्त्वा सर्वाल्लोकान्तसमंभुते ।

ऋतं ह्यस्यामार्पितमपि<sup>४</sup> ब्रह्माथो तर्पः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः । वशाम् । दत्त्वा । सर्वान् । लोकान् । सम् । अभुते ।

ऋतम् । हि । अस्याम् । आर्पितम् । अपि । ब्रह्मा । अथो इति । तर्पः ॥ ३३ ॥

वशां देवा उप जीवन्ति वशां मनुष्या उत ।

वशेदं सर्वमभवद् यावत् सूर्यो विपश्यति ॥ ३४ ॥

वशाम् । देवाः । उप । जीवन्ति । वशाम् । मनुष्याः । उत ।

वशा । इदम् । सर्वम् । अभवत् । यावत् । सूर्यः । विऽपश्यति ॥ ३४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

इति दशमं काण्डं समाप्तम् ।

१. इमे वै १९,११०,१. २. पर्योऽस्या वै. ३. ब्रध्नस्य P. ४. ददुस्ते वै  
१९,११०,२. ५. यः P<sup>३</sup>, J.V.Cp.WM. ६. 'मार्पितमपि वै १९,११०,१.